

HUNLARIN TÜRKLERİN MOĞOLLARIN VE DAHA SAİR BATI TATARLARININ TARİH-İ UMUMİSİ

-II-

MÜTERCİMİ:
HÜSEYİN CAHİT [YALÇIN]

JOSEPH DE GUIGNES

ÖTÜKEN

J. de Guignes

HUNLARIN, TÜRKLERİN, MOĞOLLARIN

VE DAHA SÂİR BATI TATARLARININ

TARİH-İ UMÛMÎSİ

2

Mütercimi:

Hüseyin Cahit

1923-1925 Yılları arasında, İstanbul, Tanin Matbaasında basılmış olan sekiz cilt ve toplam olarak 3758 sayfalık Osmanlıcasından

Yayına Hazırlayan:

Erol Kılınç

YAYIN NU: 1283
KÜLTÜR SERİSİ: 743

T.C.
KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI
16267

978-605-155-647-5 (Tk)
ISBN 978-605-155-649-9

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12
İnternet: www.otuken.com.tr
E-posta: otuken@otuken.com.tr

Editör: İskender Türe
Kapak Tasarımı: Zafer Yılmaz
Dizgi-Tertip: Ötüken
Kapak ve Cilt: Derya Mücelllit • Tel: (0212) 501 02 72
Baskı: Enes Basın Yayın ve Matbaacılık Ltd. Şti.
Litros Yolu, Fatih Sanayi Sitesi, No:12/210 Topkapı – İstanbul
Sertifika Numarası: 12469
İstanbul - 2018

FİHRİST

ÜÇÜNCÜ CİLDİN DEVAMI

DOKUZUNCU KİTAP
9-62

ONUNCU KİTAP
63-140

DÖRDÜNCÜ CİLT

ON BİRİNCİ KİTAP
143-214

Konya Selçuklu Türklerinin 1081 milâdî târihinden 1294 senesi kadar târihleri – Bu Türklerin Rum İmparatorşlarıyla muhârebeleri – Anadolu'nun fethi – Ehl-i Salîb'in menşe'leri – Piyer Lermit, Godfruva Dö Buyyon'un geçişleri – İznik muhâsarası ve İmparator Konrad ile Genç Fransız Kralı denilen Yedinci Lui'nin hezîmetleri – Bu imparatorluk dâhilinde karışıklıklar. Moğolların istilası – Konya Selçuklularının yıkılışı, devletlerinin parçalanması – Osmanlılar.

ON İKİNCİ KİTAP
215-275

Halep ve Şam Selçuklu Türklerinin 1087 milâdî târihinden 1154 senesine kadar târihleri – İran Selçuklularıyla muhârebeler – Ehl-i Salîb tarafından Suriye'nin fethi – Antakya Muhâsarası ve Frankların bütün seferlerinin târihi – Bâtınîlerin Suriye'de ilk yerleşmeleri, Franklarla münâsebetleri – Selçukluların yıkılışı – Ermenistan'da Ahlat hükümdarlarının târihi.

Türkmenlerin yahut Uzalrın Târihi – Uz denilen bu Türklerin Bölünüşü – Hârezm Türkmenleri – Suriye Türkmenleri yahut Artuklular (1082 milâdî târihinden 1220 senesine kadar) – Franklarla muhârebeleri – Mardin ve Âmid hükûmetleri.-

Salgurlu Türkmenleri yahut Fars Atabekleri.

ON ÜÇÜNCÜ KİTAP
277-370

Suriye Atabeklerinin milâdî 1084 târihinden 1250 senesine kadar târihleri – Franklarla muhârebeleri – Edesa'nın zaptı ve Ehl-i Salîb seferleri hakkında sâir tafsilat – Selahaddin'in menşe'i – Mısır'ın fethi – Atabeklerin yıkılışı.

Âzerbaycan Atabeklerinin yahut Pehlevanlıların târihi.

ON DÖRDÜNCÜ KİTAP
371-408

Hârezm Türklerinin 1097 milâdî târihinden 1246 senesine kadar târihleri – Selçuklular, Gurlular ve Hi-tanlarla muhârebeleri – Hindistan'ın fethi – Cengiz Han ve Moğolların Hârezm kıt'asını istilaları – Hârezmlilerin yıkılışı – Suriye'ye geçişleri – Franklarla muhârebeleri.

BEŞİNCİ CİLT

ON BEŞİNCİ KİTAP
411-533

Cengiz ile halefleri zamanında, 1147 târihinden 1259 târihine kadar Moğolların târihi – Çin'da, Tataristan'da, İran'da, Suriye'de, Rusya'da, Lehistan'da ve Macaristan'da fütûhatları – Sen Lui'nin ve Papa'nın Büyük Han'a yolladıkları sefâretler – Niu-çe yahut Altun Hanlar İmparatorluğu'nun dağılması – Moğolların Hıristiyanlığı.

ON ALTINCI KİTAP
535--628

Çin'in Moğol İmparatorlarının yahut Yuen sülalesinin 1260 senesinden 1370 senesine kadar târihleri – Çin'de Songlar İmpatarorluğunun çökmesi – Moğolların meşgul oldukları ilimler – Japonya'ya karşı büyük bir sefer – Tataristan'da ve Hşndistan'da muhârebeler – Saraydaki nifak ve şikak – Çinlilerin isyanı – Ming imparatorluk sülalesinin kurulması – Moğolların çıkarılması.
Moğolların Tataristan'da Kalkalar namı altında tekrar teessüsleri – Bu kavimlerin şimdiki halleri.

ALTINCI CİLT

ON YEDİNCİ KİTAP
631-714

1- İran Moğolları'nın 1258 senesinden 1355 senesine kadar târihleri – Suriye muhârebeleri – Hıristiyanlarla ittifaklar – Papaya gönderilen

sefâret heyeti – Bu Moğolların Hıristiyanlığı – Tataristan Hanlarından ayrılıyorlar ve İslamiyeti kabul ediyorlar – Çobâniyân sülalesinin kuruluşu ve târihi – Moğolların çöküşü.

Bağdad şehrinde Moğollara halef olan İlhanlıların 1356 senesinden 1410 senesine kadar târihleri – Timür-leng'in Suriye'ye hücumu – Bağdad'ın zaptı.

Irak-ı Arap'ta İlhanlılara halef olan Kara Koyunlu Türkmenlerinin 1387 senesinden 1496 senesine kadar olan târihleri.

Aşağı Ermenistan ve Mezopotamya'da Kara Koyunlulara halef olan Ak Koyunlu Türkmenlerinin 1406 senesinden 1502 senesine kadar târihleri – Burgonya Dukası'nın, Venedik Cumhuriyeti'nin sefâret heyetleri – İran'da Safî (Safevî) Sülalesinin kuruluşu.

2- Çağatay Moğolları'nın 1232 senesinden 1369 senesine kadar târihleri – Timür-leng'in ikbâlinin başlangıcı.

Kâşgar yahut Küçük Buhârâ Moğollarının târihi.

İKİNCİ CİLDİN DİZİNİ

715-760

DOKUZUNCU KİTAP

-1-
BENÎ TOLUN [TOLUN-OĞULLARI] TÜRKLERİ

Türkler bütün Tataristan kıt'asına hâkim olduktan, Araplar da Mâverâünnehir'de ve Türkistan hudutlarında büyük fütûhatta bulunduktan sonra bu iki kudretli millet birbirlerine düşman kesilmekte gecikmediler. Birbirleriyle uzun müddet muhârebelerde bulundular. Birbirlerinden bir çok esîrler aldılar. Arapların ellerine esîr düşen Türkler Halîfelerin imparatorluğu içine dağıldılar, başlıca emîrlerin esîri oldular. Bir çokları da Halîfelerin sarayında istihdam edildiler. En barbar kimseler bile talim ve terbiyeye kābiliyetli oldukları için İslamiyet âdâbı dâiresinde talim ve Arap imparatorluğu prensleri ve ekâbiri arasında terbiye edilen Türkler ilimler ve fenler ile, siyasî işlerle meşgul oldular. Halîfelerin yanında en büyük mansıpları elde edecek derecede iktidar kazandılar. Onları esâretten çıkararak kabullenilmiş olan liyakatlarıyla mütenâsip surette hükûmet işlerinde kullanmak gibi bir hata işlendi. Kendilerine verilen terbiye barbarlıklarını ortadan kaldırmışsa da bu müteşebbis ve canlı seciyelerinin esasını değiştirmemiş, bilakis zihinlerinde kurdukları düzenlemeleri daha ustalıkla icrâ edebilecek bir hale getirmişti. Bundan dolayı Arap İmparatorluğu için daha tehlikeli olmuşlardı. Dâima istiklale mütemâyil olan bu Türkler, büyük vilayetlerin idâresine geçince oralarda mutlak sâhip kesilmeyi düşündüler. Halîfenin sarayından yetiştikleri için onun entrikalarına vâkıftılar. Bütün cür'etkârca teşebbüslerin yanında Türkler bulunurdu. Çok geçmeden Halîfeleri titretecek hale geldiler. Halîfeler bunların gözünden zaaflarını saklayamıyorlardı. Türklerin bir kısmı imparatorluğun idâresini ele geçirdiler. Araplar âdeta Türklerin tebaası hâline geldiler. Bazıları da vilayetlerde hâkimiyet hakkını benimse-

yerek müstakil oldular. İşte (Hazret-i) Muhammed'in ve halîfelerinin idâresi zamanında Arapların Asya'da kurdukları imparatorlukta bu esîrlerin mukadderâtı böyle olmuştur.

Eskilikleri ile meşhur bir millet olan, uzun müddet bir yarımada içinde kapanarak ele avuca geçirilemez bir halde kalan ve kendi kralları ile idâre edilen Araplar, nihâyet uzun asırlardan beri içine gömüldükleri bu sükûndan çıktılar. Bütün komşuları için müthiş bir millet oldular, bütün kavimleri hayrette bırakacak şekilde sür'atli bir fütûhâta nâil oldular. Az zaman içinde bu milletin Hindistan'dan Afrika'ya ve İspanya'ya kadar olan ülkeleri zapt ettiği görüldü. Bizim krallarımızdan birinin cesâreti olmasaydı, Fransa, ihtimal ki onunla beraber daha sâir kuzey memleketleri de Müslümanların esâret zincirini taşımak mecburiyetinde kalacaktı. Fakat bu kadar geniş bir hüküm ve nüfûz Araplar için meş'um bir netîce verdi. Arabistan'ın derinliklerinden çıkan gâlipler, imparatorluklarının pâyitahtını civar vilayetlere naklettiler. Oralarda hemen hepsi kendilerine yabancı bir hale gelen bir hüküm ve nüfûza tâbi oldular. Artık hürriyet Arabistan'da yalnız bedevî bir hayata alışkın oldukları için şehirlerden uzaklara kaçan ve hayatlarını sürülerinin arasında, çadırların altında geçiren halkın tekelinde kaldı.

Bu büyük inkılâbın [devrimin] âmili (Hazret-i) Muhammed oldu. Harb için, insan cinsini tahrip için meyelanlarını [yönelişlerini] daha beşikten itibaren belli eden büyük fâtihlerden değildi. Arapları aydınlatmak, onları içine gömülmüş bulundukları putperestlikten kurtarmak, Allah'ın birliğini kendilerine telkîn etmek, ilk tilmizlerini hayrete gark eden bazı hakîkatlerin gölgesi altında, fıtraten sefâhate meyyal bir kavmin ihtiraslarını okşayarak onları tamamen etkisi altına almak: İşte beslediği bütün o muazzam emelleri meydana koymak için kullandığı vâsıtalar. (Hazret-i) Ebû'l-Kâsım Muhammed, yahut daha kullanışlı tabirle sâdece (Hazret-i) Muhammed, meşhur Kureyş kabîlesinden Abdullah'ın oğlu idi. Rastgele bir serseri değildi. Âilesi gâyet muhteremdi. Kabîle arasında birinci mevkii hâizdi. Mekke'de doğdu. En büyük felaketi ve kendisini fakr içinde bırakan sebep, babasının daha kendisi doğmadan evvel vefat etmesi olmuştur. Altı yaşında iken de vâlidesini kaybetti. Bundan dolayı elemli bir şekilde ebeveyninin vesâyeti altında yaşamak mecburiyetinde kaldı. Ona ilk önce büyükbabası Abdu'l-Mut-

talip baktı. Biraz sonra bu da vefat etti. Amucası Ebû Talib'in yanına gitti. Terbiyesi, daha doğrusu iâşesi ile meşgul oldular. (Hazret-i) Muhammed hiçbir zaman okuyup yazmak öğrenmemiştir.

Suriye ile ticârî münâsebetlerde bulunan Hadîce isminde bir dul kadın (Hazret-i) Muhammed'e teveccüh göstererek ilk önce civar vilayetlere ticârî şeyler yollamakta onu istihdam etti. Biraz sonra onunla evlendi. Artık maîşetini sağlamak kaydıyla meşgul olmayan (Hazret-i) Muhammed, zihninde büyük tasavvurlar beslemeye başladı. Bu da memleketinin eski dinini değiştirmekten ve Hıristiyanlık ve Yahudilik gibi hâriçten gelmiş olan dinleri kovmaktan ibaretti. Bir mezhep düşündü. Bunun esası yalnız bir Allah'a inanmaktan ve tapmaktan, putperestliği reddeylemekten ibâretti. Kendi dinini kabul edenlerin sünnet olmalarını istedi. Onlara Ramazan ayında oruç tutmayı, günde beş vakit namaz kılmayı, sık sık gusüllerle temizlenmeyi ve Mekke Mabedini (Kâbe'yi) ziyâret etmeyi emretti. Bu yeni din kısmen (Hazret-i) Muhammed'in Hıristiyanlarla ve Yahudilerle vukua gelen görüşmelerinden öğrendiği şeylerin ve kısmen de Arapların kadîm âdetlerinden muhâfaza ettiği kısımların kabaca bir araya getirilmesinden oluşmuştu.[1] Faraza Kâbe'yi ziyâret işte böyle kadîm Arap âdetlerinden kalmadır. Kadîm Araplar arasında meşhur olan bu mabed, geleneklere göre, İbrâhim tarafından yaptırılmış, bütün Arap milleti tarafından her vakit buna karşı büyük hürmet gösterilmiştir. Şüphesiz bundan dolayı olacaktır ki (Hazret-i) Muhammed de bunu muhâfaza etmiştir.

(Hazret-i) Muhammed yeni dini ilk önce âilesi fertleri içinde ve bazı dostları arasında yaymaya başladı. Bazıları iman ettiler. Diğerleri de eğlendiler. İslamiyeti ilk önce zevcesi kabul etti. Arkasından bir esîr müslüman oldu. Târihçiler bu kişilerin isimlerini kaydetmişlerdir. Onlardan büyük bir saygıyla bahsederler. (Hazret-i) Muhammed kırk yaşına gelince alenen din neşrine girişti. Fakat Kureyşlilerde pek kudretli muarızlara tesâdüf etti. Kendisine karşı silahlandılar. Medîne'ye çekilmek üzere Mekke'yi terk etmeye mecbur oldu. Arap lisanında Hicret denilen bu firar meşhur bir târih teşkil etti. Müslümanlar seneleri saymak için bunu başlangıç olarak kullandılar. (Hazret-i) Muhammed artık yalnız din neşretmekle

[1] Bu düşünce ve değerlendirmelerin sorumluluğunun yazara ait olduğu unutulmamalıdır. (H.C.)

yetinmedi. Silaha sarıldı. Düşmanlarına nerede rastladıysa hücum etti. Rast geldiği kāfileleri zapt ettiği gibi Mekke sâkinleriyle de çarpışmalarda bulundu. Fakat Peygamber ve Resulullah ünvanının muhârebelerde dâima üstünlük kazanmayı sağlamadığını da gördü. Bununla beraber Mekke'yi ele geçirmek saâdetine nâil oldu. Bu muzafferiyet üzerine tilmizlerinin miktarı arttı. Nihâyet (Hazret-i) Muhammed oldukça dağdağalı bir hayat yaşadıktan sonra Medîne'de 63 yahut 65 yaşında vefat etti. Halîm, sevimli, dostlarına samîmî surette bağlı, fukaraya yardım etmeyi sever, kimseyi kırmaz bir zât diye tasvîr ediyorlar. Kadınları fevkalade surette sevmiştir. Fakat bu kusur bütün Araplarda vardır. Kısaca denilebilir ki (Hazret-i) Muhammed sadelik, hilm ve mülâyemet ve cehâlet görüntüleri altında gâyet muazzam emeller besliyordu. Kendisini maksadına ulaştırabilecek ahval ve şartları meydana getirebilmek mahâretini göstermiştir.

(Hazret-i) Muhammed'in vefatından sonra, henüz zayıf ve Arabistan'ın bazı havâlisine sıkışmış bulunan imparatorluğu uzun müddet devam edemeyecek gibi görünüyordu. Fakat kendisine halef olan Ebûbekir İslamlar arasına tefrika düşmesine mâni oldu, Peygamberin tasavvurlarına devam etti. İsyan edenleri ve bilhassa peygamber olduğunu söyleyen ve arkasına bir çok Arap toplayan birini tenkil eyledi. Çok geçmeden Suriye ve Filistin'e ordu sevk edebilecek hale geldi. Müslümanlar Romalılarla harbe giriştiler. Ebûbekir'in halefi Ömer zamanında İran'a girdiler. Uzun müddetten beri mevcut olan Sâsâniyân İmparatorluğu mağlubiyete uğradı, bu yüzden yıkılışı hızlandırılmış oldu. Suriye'de Şam, Hums, Kudüs ve daha sâir şehirler Müslümanların eline geçti. Oradan Mısır'a girdiler. Sâsâniyân sülalesinin son imparatoru olan Yezdcerd mağlup oldu. Bütün İran Arapların hâkimiyeti altına geçti. Ömer öldüğü vakit milletini İran'a, Horâsan'ın bir kısmına, Mısır'a ve Suriye'ye sâhip bir halde bırakmıştı. Osman, fütûhâtını Afrika'ya kadar ilerletti. Akdeniz kıt'alarına geçti, Mâverâünnehir'i aldı, Türkistan hudutlarına dayandı. Ali'nin devri karışıklıklar ve nifak içinde geçti. Bu sâyede Ümeyye âilesi Hilafeti ele geçirdi. Hilafet artık bu âilede ırsî oldu. Bu sülalenin kurucusu Muaviye'dir. Müslüman İmparatorluğu'nun başlangıcında fetihler o kadar hızlı ve ânî olmuştu ki bu Araplar Yunan İmparatorluğu'nu mahv etmeden, Tataristan'da ve

Hindistan'da daha ileriye gitmeden artık yeni fetihlerde bulunamazlardı. Buraları ise halîfelerin merkezinden pek uzak memleketlerdi. Yalnız İspanya yeni bir fütûhat sahası teşkil etti. Bununla beraber Yunanlılarla harb edildi. Dökülen kanların semeresi olmak üzere bazı yerler ele geçirildi. Emevîler de sâir bütün imparatorluklar gibi yıkıldılar. Bir prens İspanya'ya kaçtı. Orada Ümeyye âilesinin şanını yüceltti. Doğuda da Emevîler İmparatorluğu'nun enkazı üzerinde Abbâsîler kuruluyordu.

Araplar Türkistan'da da bazı fetihlerlere nâil olmuşlardı. Külliyetli ordularla İli nehrine kadar ilerlemişlerdi. Mâverâünnehir civarında yerleşmiş olan bir çok Türkler, yukarıda söylediğimiz gibi Araplar tarafından esîr edilmişlerdi. Arap İmparatorluğu dâhilinde büyük bir esîr ticâreti vardı. Halîfeler bu Türk esîrlerinden satın aldılar. Sonraları, kendi tebaalarının hüküm ve nüfûzundan korktukları için onların yerine bunları istihdam etmeyi münâsip gördüler. En başta Halîfe Mu'tasım bu esîrlere bir kıymet ve ehemmiyet vererek ordularına dağıttı. Hükümdar tarafından sahiplenildiklerinden ve himâye gördüklerinden dolayı küstahlığını arttıran bu yabancı askerler Bağdad ahâlisi için çekilmez bir hale geldiler. Meydana çıkan bu şikâyetleri dinlemekten bıkan Halîfe, Türklerin küstahlıklarına bir son vermektense, Sermenrâi'ye (Sarmanrai) [Samarrâ'ya] çekilmeyi tercih etti. Halîfe Mütevekkil zamanında bu esîrlerin Halîfe'nin hayatına suikast ettikleri görüldü. Mustansır onların yardımıyla tahta çıktı. Musta'în tâcı onların elinden aldı. Nihâyet o kadar nüfûz kazandılar ki imparatorluğu keyiflerince idâre etmeye başladılar; en büyük ve güzel vilayetleri kendilerine bırakmaya halîfeleri mecbur ettiler. Bunlar öyle küstah tebaa idiler ki efendilerini titretiyorlardı. Rütbe ve mansıpları zâhiren Halîfe veriyor gibi göründüğü halde hakîkatte bunlar yönlendiriyorlardı.

Halîfeler İmparatorluğu dâhilinde hüküm sürmek iddiasına cür'et etmiş olan ilk Türk, Ahmed bin Tolun (Thouloun)'dur. Aslan Bagargar [Tokuzguz] yahut Şa-to Türkleri neslindendi. Bunların kökeni yukarıda görülmüştür.[2] Pederi Tolun[3] Halîfe Me'mun'un kölesiydi. 220 Hicrî târihinde ve 835 milâdî târihinde Bağdad'da Târîhu'l-İshakî Ebû'l-Fer

---

[2] Bundan evvelki kitaba bakınız.

[3] Hicret'in 240 târihinde (Miladî 854) vefat etmiştir.

doğmuş olan Ahmed bir çok meziyetlere sâhipti. Türklerin güvenini kazanmıştı. Zihninde büyük tasavvurlar beslemeye başladı. Milleti de kendisine dâima destek oldu. Babasının elde etmiş olduğu bütün mansıpları Halîfe Mütevekkil ona verdi. Daha sonra Şam vâliliğine tayin edildi. *Kur'ân* hükümlerine riâyeti[4], iyiliği, adâleti, ilim ve fenlere muhabbeti sâyesinde bütün müslümanlar arasında ve cesâreti hasebiyle Türkler arasında ün kazandı.

Ahmed Ebû'l-Mehâsin Sene: 868

Vaktiyle Halîfe [Ömer] zamanında Amru namında bir Arap kumandanı tarafından Romalıların elinden zapt edilen Mısır o zaman halîfelerin imparatorluğunun en güzel vilayetlerinden birini teşkil ediyordu. Halîfe Mu'tez'e büyük hizmetler yapmış olan Ahmed bu vilayete nâil oldu.[5] Mu'tez'in hilâfetten mahrum bırakmak istediği Musta'în'i Ahmed'in öldürttüğüne dâir bazı dedikodular vardı. Ahmed'in hüküm ve nüfûzu yalnız Mısır'a münhasır değildi. Halîfe, Fırat nehrine kadar Suriye'yi de onun idâresine vermişti. Bu vâliden başka Mısır'da doğrudan doğruya Halîfe'ye bağlı olan ve vergi toplamak vazîfesiyle mükellef büyük bir memur daha vardı. Gâyet zengin olduğu için orada büyük bir hüküm ve nüfûz kazanmıştı. Ahmed ondan pek kıymetli hediyeler aldı. Bununla beraber aralarında hased çıktı. Her ikisi de birbirlerini Halîfe'nin gözünden düşürmeye uğraştılar. İhtimal ki Ahmed mağlup olacaktı. Fakat o sırada Mu'tez'in ölümü olayı[6] bu çekişmelere nihâyet verdi. Ahmed yine Mısır vâliliğinde bırakıldı.

Sene: 869 Ebû'l-Mehâsin

Ahmed bu vilayete girer girmez, şu bahsettiğimiz ihtilaflardan başka, Tabâtabâ (Thabathebites) âilesinden Ahmed[7], İskenderiye'de isyan etmişti.[8] Orada bir çok taraftarları vardı. Bunlar Barka(Barca)'ya kadar yayılmışlardı. Âsî sonra Tabid'e yahut Saîd'e (Thebaide ou Saîd) çekildi. Orada mağlup oldu. Kellesini Ahmed'e getirdiler.[9] Bu isyan yatıştırılır yatıştırılmaz ikinci bir isyan daha çıktı. Bu âsî, İbnü's-Sûfî (Benes-souphi)[10] namında idi. Ali neslin-

---

4 Ebû Hanîfe mezhebine mensuptur.

5 254 hicrî târihi Ramazanında. [868 Ağustos/Eylül ayında]

6 255 hicrî tarihinde.

7 Buğa el-Esfer [=Kızıl veya Sar Boğa –E.K.]

8 255 hicrî târihi cemaziyelevvel'inde. [869 Nisan-Mayıs aylarında].

9 Şa'ban ayında [Temmuz/Ağustos ayında]

10 İsmi İbrâhim bin Muhammed idi.

den gelen bu emîr, Mısır'ın bir kısmını tahrip etti. Ahmed'in göndermiş olduğu asker üzerinde bir muzafferiyet kazandı.[11] Sene: 870

Fakat sonra Ahmim (Akhmin)'de mağlup olarak perîşan bir halde El-Vahat (Louah)'a çekilmeğe mecbur oldu.

Türklerin yaptıkları sürekli tecâvüzler netîcesinde sarsılmış olan Arap İmparatorluğu parçalara ayrılmaya başlamıştı. Türkler Mu'tez'i tahtından indirerek yerine Muhtedî'yi çıkarmışlardı. Bu da çok geçmeden Türklerle bozuştu. Miktarları on bine varan Türkler Tagrab namındaki reislerinin kumandası altında gelerek kendisini sarayında muhâsara ettiler. Bir miktar asker toplayabilen Halîfe onlarla harb etmek üzere ilerlemişti. *Kur'ân*'ı boynuna asmıştı, fakat esîr edildi. Türlü türlü hakaretlere maruz kaldıktan sonra öldürüldü. Türkler Hilâfeti Mu'temid'e verdiler. Bu halîfenin idâresi zamanında Ahmed Mısır'da büsbütün yerleşti, kuvvet buldu.

Aynı zamanda Zenc (Zinges) namı verilen kavimler Basra'da, Vâsıt'da ve civarlarında kuvvet kazanmışlardı. Yakub bin Saffâr (Soffaride) Belh, Nişâbur ve Ahvaz havâlisini zapt etmişti. Ali sülalesinden Hasan, Halîfelerin elinden Taberistan'ı almıştı. Sâmânî sülalesinden Nasr Mâverâünnehir'a mâlikti, hüküm ve nüfûzunu Türkistan'a kadar yaymış bulunuyordu. Ibn Şıhne Yahres el-Mansuri

İşte Halîfeler İmparatorluğu'nun vaziyeti bu idi. Bundan dolayı Ahmed'in Mısır'daki ve Berberistan'ın bir kısmındaki hüküm ve nüfûzu güçlenmiş bulunuyordu. Mısır ile Trablus arasındaki Berka şehri Ahmed'e karşı isyan etmişti. Âsîlerin başında Muhammed[12] namında bir emîr bulunuyordu. Ahmed, kumandanlarından Lu'lu' namında birinin kumandası altında bir ordu gönderdi.[13] Şehir zapt edildi. Başlıca âsîler cezaya çarptırıldı.

Bu muzafferiyet netîcesinde bütün Barka ülkesi Tolun Oğulları'nın idâresi altına girdi. Berberistan sâhilinin geriye kalan kısmı Aglebîler (Aglabites) elindeydi. Bunların pâyitahtı Kayrevan (Cairouan) şehriydi. Ebû'l-Fidâ Sene:874

Sonraları[14] Ahmed Mısır'da o kadar mutlak bir hâkim oldu ki, Halîfe'nin yalnız sikkelerde ismi bulunmaktan, hutbelerde namı Sene:877 Ebû'l-Mehâsin

11 256 hicrî târihi rebîülevvelinde [870 Şubat/Mart ayında]

12 Muhammed bin Ferci'ü'l-Fergânî.

13 261 hicrî târihinde [874 milâdî]

14 264 hicrî târihinde [877 miladî]

zikr edilmekten başka bir hukuku kalmadı. Mu'temid, Ahmed'den vergi istemeğe kalktığı vakit, durumun hakîkatinin ne merkezde olduğunu idrâk etti. Çünkü Ahmed vergi vermekten imtinâ etti. Halîfe vergi toplamak vazîfesiyle Mısır'a bir özel memur gönderdiyse de Ahmed bu vazîfeyi kendi adamlarından birine verdi.[15] Halîfe bu hareketi ile artık Mısır'da hiç hüküm ve nüfûzu kalmamış olduğunu herkese göstermiş oldu. Ahmed'in nüfûzu yalnız Mısır'la sınırlanmış kalmadı. Şam vâlisinin ölümünden istifâde ederek Suriye'yi de istila etti. Şam, Hums, Hama, Halep şehirlerini ele geçirdi. Sonra Antakya üzerine yürüdü. Orada Sima namında bir emîr vardı. Onu teslim olmaya davet etti. Sima itaat etmek istemedi. Muhârebeye giriştiler. Sima mağlup ve itaat etmeye mecbur oldu. Bunun üzerine Antakya da Ahmed'in hüküm altına girdi.[16]

Ahmed bu suretle Yunan İmparatorluğu[17]'na komşu olmuştu. Sene:878 İstanbul imparatoru kendisinin dostluğuna tâlip oldu. Ona Abdullah bin Reşîd'i gönderdi. Yunanlılar vaktiyle bu kumandanı esîr almışlardı. İmparator onunla beraber daha bir çok müslüman esîrlerini de tahliye edip göndermişti.

Ahmed, Sima'ya karşı savaşmakla meşgul olduğu sırada pederinden pek çok korkan Abbas, isyan etmeyi düşünüyordu. Bir çok servet ve silah toplayarak Berka'ya çekildi. Fakat Ahmed ona karşı bir ordu yolladı. Abbas tutularak pederine getirildi. Ahmed, oğlunu hapse koydu. Ona arkadaşlık etmiş olan kumandanları idâm ettirdi.

Bir müddet sonra[18] Hums sâkinleri isyan ederek Ahmed'in orada Sene:879 bırakmış olduğu vâli İsâ'yı öldürdüler. Fakat biraz sonra itaat altına Ebû'l-Fidâ Yahres girmeye mecbur oldular. Ahmed, kumandanı Simâ'yı üç yüz kişi el-Mansûrî Sene: 880 ile akın yapmak üzere Tarsus[19] (Tharse) tarafına gönderdi.[20] Bunlar mağlup oldular. Fakat ertesi sene intikamlarını aldılar. Sonra Ahmed, kendisinin Şam ve Filistin cihetlerinde vergi memuru olan

---

15 Ebû Eyyub Ahmed bin Muhammed.

16 265 hicrî târihinde [878 miladî]

17 Doğu Roma İmparatorluğu'nu yazar bu isimle anıyor. (E.K.)

18 266 hicrî târihinde [879 milâdî].

19 Bugün Türkiye'nin Akdeniz bölgesinde yer alan Tarsus değil de bazı târihî kayıtlarda "Tartus" diye zikredilen (msl. Ebülfez Elçibey, *Tolun Oğulları Devleti*, Ötüken N., İstanbul 1997, s.138, 139 vs.) Suriye'de başka bir yerdir. (E.K.)

20 267 hicrî târihinde.

Ahmed bin Müdebbir aleyhine yürüdü. Bunu esîr etti. Bütün mal ve mülklerini müsâdere etti. Ancak altı yüz bin altun sikke mukābilinde serbest bıraktı. Kumandanlarından Ferganalı Halef (Khalaf) Yunanlıların arâzisine akın yaptı.[21] Buna rağmen Ahmed'in her tarafta elde ettiği bu başarılar Hums, Kınnesrin, Halep ve civarlarında vâli bulunan Lu'lu'nun itaat dâiresinden çıkmasına mâni olamadı.

Bu kumandan Ahmed'in tarafını terk ederek[22] Halîfe Mu'temid'in biraderi Muvaffak-billah'ın tarafını tuttu. İmparatorluk dâhilinde büyük bir hüküm ve nüfûzu bulunan Muvaffak'ın yanına gitti. Halîfe bile onun bu kadar nüfûz kazanmasından endîşe ediyordu. Muvaffak müstakil bir hükümdar kesilmişti. Paralarda ismi basılıyor, hutbelerde namı okunuyordu. Mu'temid, birâderinin bu nüfûzuna karşı koyabilmek üzere Mısır'a, Ahmed'in yanına çekilmeğe karar verdi. Fakat Muvaffak, Halîfe'nin maksadından haberdar olunca onu durdurarak Sermanrai'ya [Samarra'ya] dönmeye mecbur eyledi. Aynı zamanda Tolun'u Mısır vâliliğinden azl ederek yerine İshak namında birini tâyin etmek istedi. Fakat bu tayin keyfiyeti sâdece bir protokolden ibâretti. Hiçbir fiilî netîcesi olamazdı. Muvaffak, halîfe değildi. Böyle bir şeye hakkı yoktu. Kuvvetli bir ordu sâhibi olan Ahmed öyle kolayca azle râzı olacak adamlardan değildi. Bu haberi duyduğu vakit Şam'da idi. Bir meclis akdetmek üzere ulemâ ve ümerânın toplanması için Mısır'a yazdı. Bunlar Şam'a geldiler.

Sene: 882 Ebû'l-Mehâsin

Muvaffak'ın Mu'temid'e karşı isyanından Ahmed bu heyeti haberdar etti. İmparatorluğun büyük memurlarından olan Muvaffak'ın azl edilmesi lazım geleceğine oybirliğiyle karar verdiler. Mısır Kadısı el-Bekâr (Abkar) Halîfenin emrini görmek istedi. Vaktiyle de iştirak hakkındaki emri gösterilmişti. Bu teklif, Kadı'nın hapsine sebep oldu. Kendi tarafını böyle kuvvetli bir şekilde tutan bir adamın intikamını almak için, Muvaffak, hâkimiyeti altındaki bütün memleketlerde, bilhassa Bağdad ile Irak'ta ve hânelerde Ahmed'i tel'în ettirdi.

Ahmed'in bazı kumandanları Şam'da bu emirleri icrâ ettirdiler. Reisleri Bazman namında idi. Ahmed de Mısır'da ve Suriye'de aynı

Sene: 884 Yahres el-Mansûrî

21 268 hicrî târihinde.

22 269 hicrî târihinde.

şeyi Muvaffak'a karşı yaptırdı. Mekke üzerine bir ordu sevk etti. Fakat Muvaffak'ın askerleri bunları mağlup ettiler.[23]

Aynı zamanda Yunanlılar yüz bin kişi ile Suriye'ye girmişlerdi. Tarsus şehrinden altı mil mesâfede Kalemiye (Calamia) şehrini muhâsara ediyorlardı. Bazman bunlara karşı yürüdü. Yunanlıları mağlup etti. Pek çok esîr aldı. Bunların arasında birkaç da piskopos vardı. Ganîmetler arasında altundan ve gümüşten yedi haç görülüyordu. Bir tanesi elmastan bir taç ile süslenmişti.

Mısır tarafları da daha sâkin değildi. Ali sülalesinden Ahmed[24] namında biri Tebaide şehrinde isyan etmişti. Fakat Mısır askerleri bunu mağlup ettiler. Âsî, Ahmed bin Tolun'un emriyle idam olundu.

Bu muvaffakıyetten sonra Ahmed çok yaşamadı. Tarsus'tan dönüyordu. Antakya'da biraz durmuştu. O kadar çok yoğurt yedi ki hazımsızlığa uğradı. Deniz yoluyla Mısır'a gitti. Orada 270 senesi Zilhiccesinde[25] vefat etti. Ölüm döşeğindeyken şu sözleri söyledi:

> *"Yârabbi, hüküm ve kudretinin hudutlarının ne olduğunu bilmemiş olan bir bîçâreye merhamet et. Lütuf ve inayetine onu müstağrak eyle."*

İbn Şıhne Ben Patrik Yahres el-Mansûrî

Vefatından evvel kendisi için dualar edilmesini, Müslümanlara, Hıristiyanlara, Yahudilere emretmişti. Kahire yakınında Mukattam denilen tepeye defnedildi. Elli yaşında idi. On yedi yıl hüküm sürmüştü.[26] Otuz üç çocuk ve pek çok servet bıraktı. Serveti bir milyon altun sikkeye, yedi bin köleye, bir çok beygir, deve ve katıra, daha sâir hayvanlara bâliğ oluyordu. Onun devrinde Mısır'ın vâridatı üç yüz milyon altun sikkeyi bulunuyordu.

Ebû'l-Mehâsin

Ahmed ilimleri ve fenleri severdi. Âlimlere karşı cömertti. Fukaraya pek çok sadaka verirdi. Bu maksatla Bağdad'a, Mekke'ye ve daha bir çok şehirlere pek mühim meblağlar gönderirdi. Fakat zâlimdi. Kanı severdi. Onun emriyle mahbeslerde ölen kimselerin

---

23 Zi'l-ka'de ayında [884, Mayıs ayı]

24 Ahmed ibn Abdullah ibn İbrâhim ibn İsmâîl ibn Abdullah ibn Hasen ibn Hasan ibn Ali.

25 [884 Mayıs/Haziran ayı].

26 Târihu'l-İshakî'ye göre 21 Zi'l-ka'de'de vefat etmiş, yirmi sene hükûmet sürmüştür. Ebû'l-fidâ, 271 [885 M.] târihinde vefat ettiğini söylüyor.

büyük bir ordu ile Suriye'ye geldi. Ebî Fetras (Aboupetros) nehri -ki Filistin'de buna Tavâhin de derler- yakınında Ahmed bin Muvaffak ile karşılaştı. Bu muhârebede mağlup olarak perîşan bir halde Mısır'a kaçtı. Bu hezîmetten haberdar olmayan kumandanlarından Saade'l-eyser Ahmed'e hücum ile mağlup etti. Sonra Şam üzerine yürüdü. Fakat halk ona kapıları açmaktan imtinâ gösterdi.

Bu muzafferiyet Saad'a, Humârveyh'e karşı bir hafifseme hissi Sene 885, 886 telkîn etti. Onun için isyan yoluna saptı. Savaşa başka musîbetler de eklenmiş oldu. Mısır'da meydana gelen bir yer sarsıntısında bir çok binalar yıkıldı. Bir çok halk enkaz altında kaldı. Humarveyh, kumandanının hareketlerini Mısır'da duydu.[29] Derhal Filistin'e gitti. Fakat bir şey yapmaya muvaffak olmaksızın döndü.[30] Mısır'da yeniden asker topladıktan sonra tekrar Suriye yolunu tuttu.[31] Saad'ı mağlup ederek öldürdü.[32] Şam'a girdi, zapt etti. Bir müddet burada kaldıktan sonra İshak bin Kendâc'a karşı yürüdü. Gâlibiyet düşmanlar lehinde tecellî edeceği sırada, bir miktar askerle gâyet iyi sebat göstermiş olduğundan dolayı askerlerini toplamaya muvaffak oldu. İshak'ı mağlup ederek Irak'ta Sermenrai'ya kadar takip eyledi. Bu muzafferiyet her tarafta Humarveyh'e saygı duyulmasını sağladı. Muvaffak'a barış teklifinde bulundu. Otuz sene müddetle Mısır, Suriye ve Hudutlar Kumandanlıklarını elde ederek barış yaptı. Bu evrak gâyet mevsûk [belgelere bağlanmış] idi. Halîfe Mu'temid ile Muvaffak ve oğlu tarafından imzâ edilmişlerdi. Bunları Suriye'de iken aldı.[33] Sonra Mısır'a döndü. Orada ilk önce Halîfe, sonra Muvaffak nâmına hutbe okuttu.

Bu hükümdarlar arasında barış akdedildikten sonra Humarveyh Sene:888 memlükleri arasında sükûnu oturtmaya çalıştı. Kendisini yalnız zevkleri ve hazları ile meşgul bir delikanlı gibi gösteren Şam'daki emîri Saade'l-eyser'in isyanı bir çok karışıklıklara meydan vermişti. Silaha sarılmış olan Şam sâkinleri minberlerde Humarveyh nâmına la'netler etmişlerdi. Humarveyh oradan, bir ordu ile ülkesine girmiş olan Muhammed bin Ebu's-Sâc'a karşı yürüdü. Şam yakınında

29 Buraya 3 Rebi'u'l-evvel'de gitmişti. 7 Ramazan'da ayrıldı.

30 13 Şevval.

31 272 hicrî târihi Zi'l-ka'desinde.

32 273 hicrî târihi Muharrem'inde.

33 Receb ayında.

muhârebeye tutuştular. Muhammed mağlup oldu. Bütün eşyâsı yağmalandı. Kendisi Rakka'ya kaçtı. Humarveyh arkasından takip etti. Hums'daki bütün servetini ele geçirdi. Fırat'ı geçerek Musul'a vâsıl oldu. Tekrit'e kadar düşmanı takip ettirdi. Humarveyh'in kumandanı Bin-Kendâc (Benkendadge) Dicle'yi geçmek için bir çok kayık topladı. Ebu's-Sâc Rakka'ya dönerek Muvaffak'tan imdat istedi. Sonra bir muhârebe vukûa geldi. Bu muhârebeden sonra Ebu's-Sâc Bağdad'a gitti. Humarveyh Mısır'a döndü.[34]

Ertesi seneler kâh İskenderiye'ye kâh Suriye'ye seyahat etti. Tarsus'u zapt etmiş olan eski kumandanlarından Bazman ile barıştı.[35] Bunun netîcesinde o şehirde hutbe Humarveyh namına okundu. Sonra Yunanlıların arâzisine bir akın yaptı.[36]

Humarveyh bir sene evvel Halîfe Mu'temid'in vefat ederek Muvaffak'ın oğlu Ebu Abbas'ın Mu'tezıd namıyla tahta çıktığını haber alınca bu yeni halîfe ile barış akdetti. Ona Hüseyin nâmında bir sefîr göndererek Halîfe'nin oğlu Ali'ye kızı Kutrunnidâ (Cotrelnada)'yı vermek istedi. Fakat Halîfe kız ile kendisinin evleneceğini söyledi ve izdivaç daha sonra icrâ olundu.[37]

Yapılmış olan anlaşma mucibince Humarveyh Fırat'tan Afrika'da Barka'ya kadar olan memleketlerde otuz sene müddetle hüküm sürmeye selahiyet kazanıyordu. Her sene Halîfe'ye iki yüz bin altun sikke vermeyi taahhüt ettiği gibi mâziye mahsuben de mühim bir meblağ ödeyecekti. Halîfe'den on iki hil'at, bir kılıç ve hamayıl ve bir tâc ihsân aldı. Halîfe'nin bu izdivâca rızâ göstermesi Humarveyh'i mahv etmek içindi.

Humarveyh sonra Yunanlılarla harb etmeyi düşündü. Kumandanı Şam vâlisi Toğç bin Cuf Tarsus'a gitti. Oradan maiyetindeki askerle civara yayıldı. Bir çok esîr aldı. Humarveyh Halîfe ile yaptığı barıştan uzun müddet istifâde edemedi. Mısır'ı terk ederek Şam'da ikāmete gelmişti.[38] Orada Tura nehri yakınında Maran manastırı yanında bir saray yaptırmıştı. Müstefreşelerinden bazıları kölelerle âşıkane münâsebetlerde bulunmuşlardı. Humarveyh bundan haber-

---

34 24 Cemâziye'l-âhir 276 [889 Ekim].

35 277 hicrî târihinde. [890 M.]

36 280 hicrî târihinde. [893 M.]

37 281 hicrî târihinde. [894 M.]

38 282 hicrî târihinde. [895/96 M.]

dar olmuştu. Müstefreşeler müstahak oldukları cezadan kurtulmak için Humarveyh'i uykuda iken bastılar, bazı kölelerle birlikte katlettiler.[39]

Sene: 896

Katiller derhal tutuklanarak cezaya çarptırıldı. Bunların başlarını Mısır'a götürdüler. Naaşları Şam'da teşhîr edildi. Humarveyh Mısır'a nakledildi ve Mukattam dağında defnedildi. Vefatı bütün memleketlerini kedere boğdu.

Ebü'l-Mehâsin

Bu hükümdar tahta çıktığı vakit Mısır şehrinde öyle binalar yaptırdı ki haşmet ve azametleri Müslümanları güzel sanatlara önem vermez barbarlar gibi telakkî eden kimseleri hayrette bırakır. İnşâ ettirdiği muhteşem sarayın etrafında büyük bahçeler vardı. Mısır'da hissedilen sıcaklığın şiddetinden burada masûn kalmak kābil olurdu. Doğu hükümdarlarının atâlet ve rehâvet duygularını memnun edebilecek her şey burada mevcuttu. Tarhları yâseminlerden ve daha sâir çiçeklerden yapılmıştı. Bunlar Kur'ân sûrelerini gösterecek şekilde tanzîm edilmişlerdi. Bu çiçekten yazıları okumak kābildi. Hurma ağaçlarının etrafı yaldızlı bakırla çevrilmişti. İçlerinde kurşun borular düzenlenmişti. Uçları dışarıya yönelikti. Ağacın etrafında bu suretle bir çok çeşmeler oluşuyordu. Bir tarafta da türlü türlü kuşlarla dolu büyük bir ahşap kule vardı. Biraz uzakta bir salon görülüyordu ki duvarları mavi boyanmış ve altunlarla yaldızlanmıştı. Hükümdarın ve bütün karılarının ağaç üzerine boya ile yapılmış resimleri burada görülüyordu. Bu heykellerin başlarına elmaslarla süslenmiş taçlar koymuşlardı. Kulaklarına küpeler takılmıştı. Üzerlerine en zengin kumaşlardan yapılmış esvaplar giydirilmişti. Mensup olduğu dinde resim günah olmakla beraber bu hükümdarın böyle şeylere merakı vardı. İdâresi zamanında güzel sanatlar ilerledi. Bu kabîl binâlara bakarak bu hususta hiç şüphe etmiyoruz. Yapılmış olan bu binâlar yalnız zevk-i selîm ile değil azamet ve haşmetleriyle de hayret verici oluyorlardı. Sarayda garip bir havuz yapmıştı. Yirmi beş metre kadar genişliği, bir bu kadar da uzunluğu vardı. İçi cıva ile dolu idi. Gâyet büyük bir masrafla meydana getirilmişti. Havuzun etrafı mermer sütunlarla çevrili idi. Sütun başlıkları gümüşten yapılmıştı. Sütunlarına gümüşten çemberler geçirilmişti. Bunlara ipekten ipler takarlar, üzerine bir sedir

---

39 Zi'l-hicce ayında. [896 Ocak/Şubat ayında]

kurarlardı. Sedirin için hava ile doldurulmuştu. Humarveyh bunun üstüne yattığı vakit içinden hava çıkar, civa tabakasını sarsardı. Bu havuza akseden güneş, ay ve yıldızlar garip ve hârikalı bir tesir yaparlardı. Diğer bir tarafta yüksek bir köşk binâ ettirilmişti. Etrafı sıcaklığın şiddetinden korunmak için halılarla çevrilmişti. Bu noktadan saray, bahçeler, Mısır şehri, çöl, Nil ve sahra hep görülürdü.

Humarveyh büyük bir hayvanat bahçesi de yaptırmıştı. Burada her türlü vahşi hayvanlar besleniyordu. Hepsinin mermer havuzlarla kendisine ayrılmış bir yeri vardı. Buralara tunçtan borularla sular gelirdi. Bu binanın üzerinde kumla örtülü büyük bir meydan, bunun ortasında bir havuz mevcuttu. Bu hayvanlara bakmak için özel adamlar tayin olunmuştu. Hayvanların yerlerinin kapısı yukarıdan açılırdı. Hayvanlar büyük meydana çıktığı vakit buraya girerlerdi. Humarveyh arasıra bu hayvanları birbirleriyle kavga ettirirdi. Bu sahnede bütün saray halkı hazır bulunurdu. İnsana o kadar alışmış bir arslan vardı ki hükümdar sofrada yemek yerken gelip yanına otururdu. Bunu alelade sarayda başıboş bırakırlardı. Kimseye bir fenalık yapmazdı. Humarveyh uyuduğu vakit yanına gelir, kimsenin yaklaşmasına müsaade etmezdi. Bu hükümdarın ahırları da, yapılmış olan bütün bu binaların azamet ve servetleriyle mütenâsipti. Güzîde askerlerden oluşturulmuş, gâyet mükellef ve müzeyyen surette giydirilmiş bir askerî birlik de vücuda getirmişti. Buraya ancak gâyet uzun boylu, cesâretleri denenmiş, ahlakları iyi kimseleri seçerlerdi.

Bu detaylara bakarak Humarveyh'in serveti ve Mısır'ın vâridâtı hakkında bir fikir edinilebilir. Bu inşaat kadîm Mısır krallarına layık şeylerdi. Mısır'ın dâima hârikalar vücuda getirebilmesi için orada bir hükümdarın ikāmet etmesinden başka sanki bir şeye ihtiyacı yokmuş gibi görünüyordu. Bizi el'an hayrete boğan ehramların o muazzam manzarası, gözünün önünde dâima bunu bulunduran bir hükümdara azamet ve ihtişam hissi, büyük binalar yapma zevki ilham edebilirdi.

Humarveyh vefat eder etmez emîrler toplanarak henüz bir çocuk bulunan oğlu Ceyş'i tahta çıkardılar. Fakat bir kısmı da buna itiraz ettiler. Tâcın, amucasına verilmesini istediler. Bu münâsebetle bazı gürültüler koptu. Ceyş'in amucası öldürüldü. Hükümdar olmasını isteyenlere başını attılar. Bunun üzerine taraftarları dağıldı.

Bununla beraber Ceyş'in idâresi zamanı sükûnet içinde geçmedi. Ertesi sene[40], Şam vâlisi Toğç bin Cuf, Ceyş'i tahtından indirdi. Bu çocuk vâlidesiyle beraber öldürüldü. Mısır'ın pâyitahtı yakıldı. Humarveyh'in oğlu Hârun tahta çıkarıldı. On yaşındaydı. Her sene Halîfe'ye bir milyon beş yüz bin altun sikkeden oluşan bir vergi yollamayı taahhüt etti.

Onun idâresi zamanında Mısır'da olağanüstü olaylar ortaya Sene: 897 çıktı.[41] Şiddetli bir rüzgâr eserek evleri yıktı. Her tarafı gâyet ince kırmızı bir kum kapladı. Güneşte dört ateş sütunu göründü. Ertesi günü rüzgâr azaldı. Fakat hava, toprak, ağaçlar ve bütün göze görünen şeyler kırmızı renkte görünüyordu. Öğleye doğru her şey sarı oldu. Nihâyet ertesi gün öğle vaktinde siyah renge girdiler. İki sene sonra[42] bir zelzele hissedildi. Havada öteye beriye gidip gelen ateşler göründü.

Tolun Oğulları'nın Mısır'daki kudret ve şevketleri pek ziyâde Ebû'l-Fidâ Sene: 898, 899 azaldı. Tarsus [Tartus?] isyan etti. Halîfe Mu'tezıd'dan bir vâli istedi.[43] Halîfe, Emed ve Kınnesrin şehirlerini Harun'un elinden aldı. Fakat ertesi sene[44] Harun bu havâliyi ondan istedi. Her sene dört yüz elli bin altun sikke ödemeyi teklif etti. Halîfe râzı oldu. Hil'at ve kılıç göndererek Mısır hükümranlığını uhdesinde bıraktı.

Hârun Suriye'de bazı teşebbüslerde bulundu.[45] Fakat burada Ebû'l-Fidâ Sene: 900, 901 Nuveyrî Karâmıtlar isyânı[46] Hârun'un ordusunu ve bilhassa Şam vâlisi Toğç'u pek meşgul etti. Bu kumandan aslen Ferganalı bir Türktü. Aleyhlerinde hareket ettiği Karâmıta bir nevi râfızî idiler. Kurucuları Karâmıt namını taşıyordu. Bazılarına göre Kûfe civarında Hamdân Karâmıt namında bir köyde doğmuştu. Sonra bu köyün ismi ona alem olmuştu.

Bazı târihçiler ise çehresi küçük ve biçimsiz olduğundan dolayı D'Herbelot Yahres el-Mansûrî bu manâya gelen "karmat" kelimesiyle isimlendirildiğini iddia ediyorlar. Secres (Yahres) el-Mansûrî bunun Horâsan'dan çıktığını,

40 283 hicrî târihinde [896 M.]
41 25 Rebi'ü'l-evvel, 284, Perşembe [Miladî 897, Mayıs??]
42 Zi'l-ka'de, 286 [M. 899, Kasım/Aralık]
43 285 hicrî târihinde [M.898]
44 286 hicrî târihinde.
45 277 hicrî târihinde.
46 289 hicrî târihinde.

Kûfe yakınında Nehreyn karyesine geldiğini, orada tüccarların hizmetinde bulunduğunu söylüyor. Tüccarlar hizmetinden memnun olmadıkları için kendisini döğdüler ve yolda bıraktılar. Hastaydı. Kıptî lisanında "kırmızı gözlü" manâsına Karâmıt lakabıyla anılan Hamdân isminde biri onu kurtardı. Bu mezhebe girmiş olanlara dinsiz nazarıyla bakıyorlar. Az vakit içinde taraftarları bütün Suriye'ye ve civar vilayetlere yayıldılar. Bunları ortadan kaldırmak için bir çok kan döküldü.

Bu mezhebin hangi târihte zuhûr ettiği belli değildir. Suyûtî hicrî 281 (M.894) târihinde olduğunu söylüyor. Başka târihçiler ise birkaç sene sonra ortaya çıktığı fikrindedirler. Her halde Karâmıta'nın elde kılıçla yaydıkları bu mezhep, İslamiyete aykırı idi. Bir peygamber gibi telakkî edilen Karmat, oturduğu mahallin ahâlisini kendi aleyhine ayaklandırdı. Yakalanarak hapse tıkıldı. Taraftarları Karmat'ın tekrar dirildiğini ilan ettiler: Hapisten kaçmak yolunu bulmuş, Suriye'ye geçmişti. Tilmizleri arasında on ikisini seçerek bunları mezhebini yaymak için etrafa gönderdi. İlk önce gâyet zâhidâne ve muttakîyâne bir hayat sürüyordu. Halka kendisini saydırmak isteyenler için bu vâsıta dâima başarı sağlar. Müslümanların günde kıldıkları beş vakit namaz yerine Karmat elli vakit namaz emretti. Sık sık abdest almayı yasakladı. Şarabı helal kıldı. Orucu bütün senede iki güne indirdi. Bir de Nevruz ile Mihrican yani inkılab-ı sayfî ve şitevî[47] günlerinden ibâretti. Muhammed bin Hanîfe'nin Resulullah, Cebrail ve İsâ gibi telakkî edilmesini, Haccın Kudüs'e vukû bulmasını, namaz kılarken bu şehre yönelinmesini emretti. Yahudîlerdeki Cumartesi, Müslümanlardaki Cuma gününe mukabil pazartesi gününü tatil ve dua günü olmak üzere kabul etti. Müslüman merasiminden bir kısmını hafifletip değiştirerek, bir kısmını şiddetlendiriyordu. Aşir [onda bir] yerine malların humsunu [beşte birini] alıyordu. İmamlarına "masum" namı veriyorlardı. (Hazret-i) Muhammed'in ahkâmını hep remz ve işâret yoluyla te'vil ediyordu. *Kur'an*'da men edilen zinâ, bunlar nazarında reislerine kör körüne bir itaat gerektiğini işaret eder. Oruç, yabancılar huzûrunda dinî sırlardan bahsetmemek demekti.

Suyûtî

---

47 İnkılab-ı sayfî: Güneşin 22 Hazîran'da Yengeç burcuna girmesi durumu. İnkılab-ı şitevî: Güneşin 21 Aralık günü Oğlak burcuna girmesi durumu. (E.K.)

Sonra bu Karâmıta muhtelif kollara ayrıldılar. İçlerinde en mühimmi İsmâîliyye'dir. Hatta bazıları Karmat'ın İsmâîliyye mezhebinin kurucusu olan İsmâîl ibn Ca'fer'in kölesi olduğunu söylüyorlar. Acemce "neş'eli" manâsına gelen "hurrem" kelimesinden teşkil edilmiş olan nam ile "Hurremîler" denilen mezhep eski Maj'ların bakayasıdır. Bâbekîler Bâbekü'l-Hurrem'in mezhebine mensup olanlardır. Bunların mezhebinde senede bir gece vardır ki o gece bütün kadınların ortak olduğuna itikad edilir ve ona göre hareket ederler. Muhammerîler kırmızılar giymiş kimselerdir. Sebeî'ler denilen ve yedi yıldız tarafından idâre edildiği itikadında oldukları için bunlara "yedi" manâsına gelen "sebe'" kelimesine izâfeten bu isim verilmiştir. Ta'limîler ancak kendi imamlarından gelen mezhebi kabul ederler. Bugün Suriye dağlarında oturan Dürzîlerin bu eski mezheplerin mensupları olmaları çok muhtemeldir.

Yahres el-Mansûrî

Halîfe Mu'temid devrinde Karâmıta, Keldanistan köylerinde yüz göstermeye başladı. Başlarında Kersah namında bir reisleri vardı. Mu'tezıd zamanında daha kuvvetlendiler. Ebû Said Cennâbî namındaki reisleri bir çok taraftar topladı. Arabistan şehirlerinden Hecr(Hadgiar)'i zapt etti. Bunu kendisine pâyitaht yaptı. Fakat Karâmıta'nın sarfettikleri en büyük gayret, Hârun tarafından Şam vâlisi bulunan Toğç zamanında Suriye'de yaptıkları harekette görülür.

Sene:902 Ben Patrik

İsmâîl, bazılarına göre Yahya namındaki reisleri askerleriyle birlikte Rusafe yakınında idi.[48] Halîfe Müktefî'nin buna karşı sevk ettiği kumandan muharebede öldü. Bunun üzerine Karâmıta Suriye taraflarına ilerlediler. Toğç'un askerleri bir çok çarpışmalarda mağlup oldular. Şam muhâsara altına girdi. Toğç derhal Hârun'a işi bildirdi. O da asker yolladı. Şam'ın yakınında Kanakır (Kanaker) denilen yerde bir muhârebe yapıldı. Taraflar yaklaşık olarak yirmi bin kayıp verdiler. Karâmıta reisi öldürüldü. Hârun'un ordusu Şam'a ve Taberiye'ye çekildi. Karâmıta ordusu da Hums'a gitti.

Nuveyrî Yahres el-Mansûrî Ebû'l-Fidâ

Reisleri İsmâîl'in bazıları tarafından Necm bazıları tarafından Hüseyin denilen bir kardeşi vardı. Bunun lakabı "Yirmi iki yaşında Ahmed" idi. Bu Ahmed, ordunun enkazını topladı. Yeni asker getirtti. Hums şehrini kuşattı ve zapt etti. Oradan Şam üzerine yürüyerek vergiye bağladı. Hatta, Semere [Meerre?], Baalbek civarlarını tahrip

[48] 289 hicrî târihinde [M.902].

etti. Selemiye ahâlisi direniş göstermek istediler ve kendisini püskürttüler. Fakat tekrar hücuma maruz kalınca teslim oldular. Sur kapılarını açtılar. Bütün şehir sâkinleri, yaşlarına, cinslerine bakılmaksızın hep kılıçtan geçirildi. Bütün bu şehirlerde Hüseyin kendi namına hutbe okutuyordu. "Mehdî-i Emîrü'l-Mü'minîn" ünvanını almıştı.

Ben Patril
Ebû'l-Fidâ
Sene: 904

Diğer taraftan Halîfe Müktefî, Tolunluların gerek Mısır'da, gerek Suriye'de zayıflamalarını, Suriye'de Karâmıta'ya mukavemet edemediklerini haber almış olduğundan, bunları mahv etmek için kat'î bir gayret sarf etmeye karar verdi.[49] Mısır'ı tekrar Abbâsî Halîfelerinin hükmü altına almak istiyordu. Büyük bir ordu ile Muhammed ibn Süleyman'ı Suriye'ye gönderdi. Kendisi de Rakka'ya gitti. Muhammed ilk önce Hums'da Karâmıta'ya hücum ederek onları perîşan etti. Sonra Şam üzerine yürüdü. Şehirde Hârun tarafından Bedru'l-Hammâmî kumandan idi. Şam'ı ele geçirdi. Oradan Mısır'a geçmek düşüncesiyle Filistin'e girdi. Hârun, Abbâsiye [Abbase?] yakınında Huf denilen bir yere çekilmişti. Halîfe'nin kumandanına karşı koymaya azmettiği için buraya bir çok asker toplamıştı.

Muhammed Mısır'a gittiği sırada Müktefî'nin gönderdiği sefîrler Tanis'e vardılar. Hârun'un donanmasının idâresini Damyane (Damien) namında bir Ruma verilmişti. Fustat yakınında bir muhârebe vukû buldu. Hârun'un ordusu bozuldu. Hârun bir çok kumandanların kendisini terk etmiş olduklarını görerek maiyetinde sâdık kalmış askerlerle direnmek istedi. Fakat Tolun'un torunu Şeyban firar esnâsında onu öldürdü. Şeyban birkaç gün hükümran oldu. Hârun'un kumandanları yıkılmasını muhakkak gördükleri bir âileye taraftarlık etmek istemiyorlardı. İstedikleri teminatı aldıktan sonra Halîfe'nin kumandanına teslim oldular. Bu anlaşma mucibince Müktefî'nin askerleri hiçbir mukāvemete rastlamaksızın Mısır'a girdiler.[50]

Ebû'l-Fid
D'Herbel

Şeyban ile birâderleri teslim olmaya mecbur oldular. Şeyban'ın askeri dağıldı. Kendisi de kaçtı. Muhammed, Tolun Oğulları taraftarı olan bütün emîrleri Bağdad'a gönderdi. Ortalığı sakinleştirmek için Mısır'da altı ay kaldı. Sonra Irak'a döndü. Halîfe Tolun Oğulları'ndan on kişi katlettirdi. Şeyban'ın da bunlar arasında bulunduğu

49 292 hicrî târihinde [M.904/905]
50 292 hicrî târihinde.

iddia ediliyor. Bunun üzerine Mısır ile Suriye tekrar Halîfe'nin idâresi altına geçti.

Bu sırada Hârun'un kumandanlarından Muhammed bin Ali el-Hallacî (al-khalidgi) Suriye'de tekrar Tolun Oğulları hükûmetini kurmak istedi. Bir miktar askerle Remle'ye gitti. Oradan Fustat'a doğru ilerledi. Mısır ordusunu perîşan bir halde Cize'ye çekilmeğe mecbur etti. Muhammed Fustat'a girdi. Orada büyük bir servet buldu. Bu sâyede yeni bir fırka oluşturabilecek bir hale geldi. Bunun üzerine Halîfe, kumandan Fâtek'i gönderdi. Muhammed buna karşı yürüdü. Fakat mağlup olarak kaçmaya mecbur oldu. Fustat geri alındı.[51] Bir tarafa saklanmış olan Muhammed tutuklanarak Bağdad'a gönderildi. Orada zincire vuruldu. Müktefî Mısır'ın idâresini muhtelif emîrlere verdi.

Ben Patrik
Sene: 905

51 293 hicrî tâhinde.

-2-
İHŞİDİYYE TÜRKLERİ

Mısır'da ve Suriye'de hükümran olmuş olan bu yeni sülalenin kurucusu Ebû Bekir Muhammed, Toğç[52] namındaki Şam vâlisinin oğluydu; 268 hicrî tarihinde[53] ve 882 miladî târihinde Bağdad'da doğmuştu. Pederi[54] aslen Ferganalı olup Türk neslindendi. Başlıca kumandanlarından bulunduğu Tolun Oğulları Devleti'nin yıkılışından sonra Mısır hükûmeti İsâ en-Nuşerî'ye, sonra Muhammed ibn Ali el-Halicî'ye verilmişti. Bir müddet sonra İsâ tekrar Mısır hükûmetine getirildi. Yerine Tekin geçti. Muhammed o zaman Mısır'da bir memuriyetteydi. Bazı ihtilaflar onu Suriye'ye çekilmeğe mecbur etti. Orada kendisine sâdık olanları başına topladı. İlk önce Halîfe'nin hizmetinde bulundu. Remle şehrini aldı. Sonra Şam vâliliğine tayin edildi. Tekin öldüğü vakit Muhammed isminde bir oğlu kalmıştı. Bu, hükûmeti eline geçirdi. Fakat Halîfe Kāhire hükûmetini Muhammed bin Toğç'a verdi. Bu emîr ancak bir ay kadar bu makāmda kaldı, Mısır'a hiç gitmedi. Hükûmeti sonra[55] Ahmed bin Kilh'e geçti.

İbn Hallika
Ebû'l-Mehâsin
Ben Patrik
Nuveyrî

Bunun zamanında Mısır'da büyük karışıklıklar meydana geldi. Halîfe Râzî bu vâliyi azl ederek tekrar Muhammed'i getirdi. Bu defa Muhammed Mısır'a gitti.[56] "İhşîd"[57] lakabı Fergana krallarının ünvanı idi.[58] [Ona bu ünvanı verdi.-E.K.] "Hükümdarlar hükümdarı" manâsını ifâde ederdi. Taraftarlarıyla birlikte Afrika'da Barka'ya

Sene:933
Sene:935
Suyûtî
Ebû'l-Mehâsin

52 Eski Türkçede bu kelime [Toğç veya Toğaç] abdu'r-rahîm (=rahîmin kulu) manâsını ifâde eder. 247 hicrî ve 861 miladî târihinde vefat etmiştir.

53 Recep ayında.

54 Pederi Cuf bin Balan Tekin bin Fevrân (phouran).

55 321 hicrî târihinde [M.933]

56 323 hicrî târihinde

57 Şimdiye kadar "Ahşîd" diye telaffuz olunmuştur. Fakat Ebu'l-Mehâsin "İhşîd" dediği için ben de böyle yazıyorum.

58 Ebû'l-Mehâsin'e göre "İhşîd" Fergana krallarının ünvanıdır. Nasıl ki Hıristiyan krallarının ünvanı "Esbahî" (?), Cürcan krallarının "Sul", Türkistan krallarının "Hâkan" ve Usruşnah (?) krallarının "Aksın", Semerkand krallarının "Semud"dur.

çekilen Ahmed'e karşı harb etmek mecburiyetinde kaldı. Oradan bu emîr, Kayrevan'da hüküm süren Kāim-biemrillah'ın yanına giderek onu Mısır'ı zapta teşvîk etti. Fakat Muhammed bundan haberdar olunca İskenderiye'ye ve Tebîde'ye asker gönderdi.

İbn Şıhne

Halîfe İmparatorluğu'nun vilayetlerinde küçük küçük hükümdarlar türemişti. Suriye, Arabistan'ın bir kısmı ve civar mahaller Karâmıta tarafından tahrip ediliyordu. Horâsan ile Mâverâünnehir Sâmânîler tarafından zapt edilmişti. İspanya'da Emevîler, Afrika'da Fâtımîler, Mezopotamya'da ve Diyarıbekir'de Hamdanîler, Boyeler [Buveyh'ler] (Boides) yerleşmişti.

Sene:935
Ebû'l-Fidâ

Halîfelere yalnız Bağdad ile civar birkaç vilayet kalıyordu. İhşîd ise Mısır hükûmetinde mutlak sâhip kesildi. Pek zayıf bir halde bulunan Halîfe bunu tasdîke ve geriye almaktan âciz bulunduğu Suriye kıt'asını terk etmeğe mecbur oldu.[59]

Ebû'l-Fidâ
Ebû'l-Mehâsin
Sene: 939

Bir müddet sonra Halîfe Râzî[60] emîrü'l-ümerâ mevkiini Ebûbekir Muhammed bin Râik'e verdi. Bu kumandan Suriye'ye giderek oradan İhşîd'in vekili pederi kovdu. İhşîd derhal Mısır'dan hareket etti.[61] Yerine kardeşi Hasan'ı bıraktı. Ferma denilen bir yerde ordu kurdu. Ebûbekir Muhammed de buna yakın bir mevkide idi. Fakat bazı kumandanların araya girmesiyle barış yaptılar. İhşîd Mısır'a döndü.[62] O Mısır'a henüz dönmüş iken Ebûbekir Muhammed Şam'dan çıktı.[63] Ordusuyla birlikte Mısır'a doğru yürümeğe hazırlandı. Münâsebetin bu kesilişi İhşîd'i alelacele Suriye'ye dönmeye mecbur etti.[64] Düşmana Ariş denilen bir mevkide rast geldi. Yapılan muhârebede ordusunun sağ cenâhı hezîmete uğradı. Fakat kendisi merkezde pek iyi sebat gösterdi. Ebûbekir Muhammed'i kuzeye kaçmağa mecbur etti. Beş yüz esîr aldı. Bunlarla beraber Remle'ye çekildi. Bu muhârebede kardeşi Hüseyin öldürüldü. Aradaki düşmanlıklara rağmen Ebûbekir Muhammed birâderinin vefatından dolayı İhşîd'e taziyede bulundu. Barışı arzu ettiğini ispat etmek için oğlunu onun yanına gönderdi. İhşîd Ebûbekir Muhammed'in oğlu-

---

59 324 hicrî târihinde [M.935]

60 328 hicrî târihinde.

61 Muharrem ayında.

62 Cumadelulâ ayında.

63 Şa'ban ayında.

64 Mısır'dan 26 Şa'ban'da çıkmıştır.

nu büyük bir saygıyla kabul ederek ona bir hil'at giydirdi. Barışa râzı oldu. Remle'den Mısır'a kadar olan memleketleri kendi uhdesinde muhâfaza ederek her sene Ebûbekir Muhammed'e kırk bin altun sikke ödemeyi taahhüt etti. Suriye'nin geriye kalan kısmı da Ebûbekir Muhammed'in elinde kaldı.

Bu muâhede imzalandıktan sonra İhşîd Mısır'a döndü.[65] Aynı Sene:940 târihte Halîfe Râzî'nin ölüm olayı, yerine geçen yeni Halîfe Mutteki'ye hükûmranlığını yeniletmek için bir vesîle teşkil etti. Fakat Ebûbekir Muhammed'in Hamdanîler tarafından öldürüldüğünü haber alınca alelacele Suriye'ye gitti.[66] Ölen emîrin kendisinden almış olduğu Şam ile sâir şehirleri zapt ettikten sonra Mısır'a döndü.[67] Kendisine veliahd olmak üzere oğlu Unûcur'u tayin etti. Bütün emîrler ile askere bu velâhdliği kabul ettirdi.

O târihte Bağdad'da büyük ihtilaflar vardı.[68] Emîrü'l-ümerâ Sene: 94 Ebû'l-Mehâsin tayin edilen Tosun (Touzoun) namında bir Türk Halîfe Muktefî yahud Muttekî'ye o kadar muârız bulunuyordu ki Halîfe, pâyitahtını terk ederek Musul'a çekilmeye ve Hamdan sülalesi hükümdarlarından yardım istemeye mecbur kaldı. Hamdanîler bütün kuvvetlerini topladılar. Halîfe ile birlikte Bağdad üzerine yürüdüler. Kumandanlar da Nâsıru'd-devle ve Seyfu'd-devle namında idiler. Tosun bunları mağlup ve Musul'a kaçmaya mecbur etti. Halîfe, Hamdan hükümdarlarına bir hil'at verdi. Çoktan beri bu halîfelerin verebildikleri yegâne hediye bundan ibâretti. Halîfe oradan Rakka'ya geçti. Tosun Bağdad'a kendisini davet eyledi. Hamdanîlerin kendi tarafını tutmaktan bıktıklarını gören Muktefî, emîrin dâvetini kabule karar verdi. Fakat Rakka'da cereyan eden durumlardan haberdar olan İhşîd hemen oraya gitti.[69] Mısır tarafına gelmesi için Halîfe'ye ricâlarda bulundu. Muktefî buna râzı olmak istemedi. İhşîd'in yegâne temin edebildiği şey, lazım gelen parayı tedârik etmesi şartıyla, Halîfe'nin Bağdad'a gitmemesinden ibâret kaldı. Halîfe'nin etraftan yardım tedârik etmesinden korkan Tosun Rakka'ya gidip Muk-

---

65 329 hicrî tarihi Muharrem'inde [M. 940 Ekim/Kasım'ı].

66 330 hicrî târihinde.

67 Mısır'a 13 Cumadelevvel 331 [M.943 Ocak/Şubat] tarihinde dönmüştür.

68 331 hicrî târihinde.

69 332 hicrî târihi Receb'i sonlarında [M.944 Mart'ında].

tefî'nin ayaklarına kapandı. Bir İslam Halîfesi'ne layık olan hürmeti gösterdi. Bağdad'a getirdi.

Fakat Bağdad'a gelir gelmez kendisini tahtından indirerek yerine Mustekfî'yi geçirdi. İhşîd bir müddet Şam'da kaldıktan sonra Mısır yolunu tutmuştu.[70] Bunun üzerine Seyfu'd-devle Ali doğruca Halep üzerine yürüdü. Burada İhşîd tarafından tayin edilmiş olan Yânis el-Munsî namında bir kumandan vardı. Bu şehri zapt etti.[71] Sonra İbrâhim el-Ukaylî'yi takip ve Sermin ile Meerre arasında mağlup eyledi. Oradan İhşîdîlere âit olan Şam üzerine yürüyüp bu şehre de girdi. Bir gün hükümdar Gota namındaki Şam ovasında iken bir çok husûsî kişilere âit olan bu yerlerin yalnız bir kişiye âit olması lazım geldiğini, koyacağı vergilerle oraların sâhiplerini kaçırarak kendisi el koyacağını söyledi. Onun bu niyetinden haberdar olan ahâli imdâda koşması için İhşîd'e ricâlarda bulundular. İhşîd derhal bir miktar askerle kölesi Kâfur'u yolladı. Seyfu'd-devle buna karşı yürüdü. Bir Cuma günü iki ordu karşılaştı. Cuma Müslümanlarda mübârek bir gün olduğu için Hamdanîlerin askerleri o gün muhârebe câiz olmadığı bahanesiyle ordugâhı terk ederek etrafa dağıldılar. Mübârek günlere bu kadar riâyetkâr olmayan Kâfur onları gaflet halindeyken bastı. Perîşan etti, bütün eşyâlarını yağmaladı. Seyfu'd-devle alelacele Hums'a kaçtı. Fakat takip olunduğunu hissettiği için orada da durmadı. Hama tarîkıyle Resten'e gitti. Kâfur burada ona yetişti. Seyfu'd-devle onu büyük bir metânetle bekledi. Resten köprüsünü o kadar kargaşalıkla geçmeye onu mecbur etti ki Mısır askerlerinden bir çoğu Âsî nehrinde boğuldular. Dört bini esîr düştü. Eşyaları da yağma edildi. Kâfur Hums'a, oradan da Şam'a kaçtı.

Sene: 945

Bu hezîmetten haberdar olan İhşîd Mısır'ı terk ederek maiyetinde bir ordu olduğu halde Meerre'ye geldi. Seyfu'd-devle ağır eşyâsını, hazînelerini, esîrlerini Mezopotamya'ya gönderdi; kendisi İhşîd'e karşı yürüdü. O zaman İhşîd Kınnesrin'de idi. İhşîd harbe hazırlandı. Mızraklı askerlerinin hepsini öncü kuvveti olarak tayin etti. On bin güzîde askerden oluşan bir kuvvetle kendisi arkada kaldı. Seyfu'd-devle ilk öncü fırkasına saldırdı ve onu bozdu. Artçı fırkası olmasaydı İhşîd tamamıyla mağlup olacaktı. İki ordu ayrılabildiler. Seyfu'd-devle Menbic'e gitti. Köprüyü yıktı, Mezopotamya'ya girdi.

[70] 333 hicrî târihi Cumadelulâ sonlarında [Ocak 945 milâdiye doğru] Mısır'a ulaştı.
[71] 334 senesi Rebi'u'l-evveli'nde [M. Kasım 945'te].

Rakka'ya geldi. İhşîd daha evvel buraya ulaşmıştı. İki ordu arasında Fırat nehri vardı. Bazı müzâkerelere girişildi. Barış imzalandı.[72] Halep, Hums ve Mezopotamya Seyfu'd-devle'ye, Hums'tan itibaren Arabistan hududuna kadar olan yerler de İhşîd'e âit olacaktı. Hudut çizgisi teşkil etmek üzere Cuşna ile Lebua arasında bir hendek kazıldı. Seyfu'd-devle İhşîd'in kızını aldı. İki hükümdar memleketlerine döndüler. Fakat Hamdanîler bu sulhü hemen biraz sonra bozdular. Meydana gelen muhârebede mağlup oldular. İhşîd bunların elinden Halep şehrini zapt etti.

Bir müddet sonra İhşîd Şam'da vefat etti. Hükûmet oğlu Ebû'l-Kāsım Unûcur'a kalmıştı. İhşîd'in bir çok meziyetleri vardı. Bilhassa askerlikte pek mâhirdi. Lüzumsuz bir cür'etkârlık derecesine varmayan bir cesâreti vardı. Fakat sarayında o kadar vesveseli ve korkak idi ki sekiz bin köleden oluşan bir muhâfız kuvveti bulundururdu. Bunların bini her vakit nöbet beklerdi. Hiçbir vakit bütün bir geceyi bir odada yahut bir çadırda geçirmezdi. Nerde uyuduğunu kimse bilmezdi. Böyle garip bir tabiatı olan bir hükümdar hem kendi bedbaht olur hem tebaasını bedbaht eder. Böyle bir tabiat daha ziyâde müstebid zâlim hükümdarların nişânesidir. İhşîd dört yüz bin asker çıkarabilirdi. Târihçiler İhşîdiyye Hükûmetini bize layıkıyla tanıtmıyorlarsa da gerek İhşîdiyye'nin gerek Tolun Oğulları'nın nüfûz ve kudretleri pek büyük olduğu görülüyor. İhşîd Hıristiyanlara zulmetmiş, onlardan büyük paralar istemiştir. Kiliselere âit bir çok mülkleri satmaya Hıristiyanlar mecbur kalmıştır. İhşîd Kudüs'te defnolunmuştur.

Ebû'l-Fidâ
Ebû'l-Ferec
İbn Şıhne
Ebû'l-Mehâsin

Halefi Unûcur[73] (Abouhour)[Ebûhur?] henüz bir çocuktu. Kâfur hükümet naipliğini üzerine almaya mecbur oldu. Kâfur Zencî bir köleydi. İhşîd bunu on sekiz altun sikkeye satın almıştı. Kâfur, efendisinin sempati ve teveccühünü kazanmaya muvaffak olmuştu. Doğuda asâletin ne olduğu meçhuldür. Bir hükümdar ile tebaadan birini bilâ-istisnâ takip eden fazîlet, çok kere en âdî bir tabakada dünyaya gelmiş bir adamı tahta yahut en yüksek memuriyetlere çıkarabilir. İşte Kâfur da bu suretle hiç'ten meydana çıkmıştır. Yüksek bir ruhu vardı. İlimleri ve fenleri severdi. Bilginleri himâye

72 334 hicrî târihinde.

73 Bu kelime Türkçede "Övgüye değer" manâsına gelir. Zilhicce ayında hükümran olmaya başlamıştır.

ederdi. Bununla beraber kusursuz değildi. Nimetlere boğduğu bazı şâirler onu methetmişler, canları sıkıldığı zaman da zemmeylemişlerdir. Kâfur, Mısır vergisini tahsîle görevli olan Ebûbekir Muhammed'i azlederek bu makāmını Muhammed Mardinî'ye verdi. Sonra genç hükümdarı Mısır'a götürdü.[74] İhşîd'in vefatını ve Unûcur'un azlini haber alan Seyfu'd-devle'nin Şam'ı zapt etmesi üzerine, Kâfur kuvvetli bir ordu ile bu şehrin imdadına hemen koştu. Remle'de Seyfu'd-devle'yi mağlup etti. Rakka'ya kadar kaçırttı. Düşmanının kuvvet toplamasına meydan vermeden Şam'ı geri aldı.

Unûcur'un hükümranlığı zamanında[75] Habeşistan Kralı, Mısır'a
Sene: 956 âit olan memleketlere tecâvüz etti. Assuvan'a kadar geldi. Burasını yağma ve tahrip eyledi. Kâfur denizden ve karadan asker gönderdi. Habeşliler mağlup ve Mısırlılara Rim Kalesini terk ederek çekilmeye mecbur oldular. İşte bu hükümdarın yönetimi zamanı hakkında bilinen olaylar bundan ibârettir.

Öldüğünde[76] tâcı biraderi Ali Ebû'l-Hasan'a bıraktı.[77] Kâfur
Sene: 961 dâima hükümdarlığın nâibi idi. Unûcur'un naaşı Kudüs'e götürüldü.[78]

Nisefor'un kumandası altında bir Yunan ordusu mühim kuv-
Sene: 965 vetlerle Suriye'ye girdiler. Hamdanîlere âit olan Halep şehrini zapt, Seyfu'd-devle'yi mağlup ettiler. İhşîdiyye tarafından Şam vâlisi Dilyemu'l-Ukaylî on bin askerle Hamdanîlerin imdadına koştu. Bu kuvvetin gelişinden haberdar olan Nisefor çekilmeyi tercîh etti.

Ali de Unûcur gibi târihte kayda değer bir şey yapmadan, yalnız
Sene: 966 tahta çıktığı hakkında bir malûmat bırakarak vefat etti.[79] Onun hükûmeti zamanında Mısır'da büyük bir kıtlık olmuştu.[80] Kâfur ile de bazı ihtilafları ortaya çıkmıştı. Fâtımîler Mısır'ı tehdit etmeye başlamışlardı. Ali'nin yerine Halîfe'nin muvâfakatıyla Kâfur tahta çıktı. 357 hicrî târihine kadar hükûmet sürdü.[81] Bu da Kudüs'e defn edildi.

---

74 Safer ayında oraya ulaştılar.

75 345 hicrî târihinde.

76 349 senesi Zilkade'sinin yedisinde yahut sekizinde. [28-29 Aralık 960 Miladî]

77 306 senesi Safer'inde [918 Temmuz/Ağustosunda] doğmuştu.

78 354 hicrî târihinde [965 M.]

79 355 hicrî târihinde.

80 356 hicrî târihinde.

81 Bazıları 356 bazıları da 357, bazıların ise 358 târihinde vefat ettiğini söylüyorlar.

Kâfur'un yerine Ali'nin oğlu Ahmed on bir yaşında olduğu halde Mısır'a hükümdar oldu. Fakat hiçbir hüküm ve nüfûza sâhip olamadı. Akrabasından Hüseyin Suriye'yi ele geçirmişti. Fakat Karmatlar tarafından oradan atıldığı için[82] Mısır'a gelerek Mısır'ı Ahmed'in elinden almak istedi. Bu ihtilaflar bir çok emîrleri Fâtımîlere müracaata mecbur etti. Hüseyin tekrar Suriye'ye geçti ve Şam'ı ele geçirdi. Sene: 968 Ebû'l-Mehâsin Suyûtî

269 hicrî târihinden ve 882 milâdî târihinden beri Mehdî Ubeydullah Afrika'da kudretli bir imparatorluğun temellerini atmıştı. (Hazret-i) Muhammed'in kerîmesi Fatma neslinden geldiği için bu sülaleye Fâtımîler nâmı verilmiştir. 301 hicrî ve 913 milâdî târihte Tolun Oğulları'nın yıkılışından sonra Mısır, Halîfe tarafından gönderilen vâlilerle idâre olunduğu sırada, Mehdî kırk bin Berberî ile buraya girdi, Mısır'a yaklaştı. İskenderiye'ye gitti. Orada bazı tahribâtta bulunduktan sonra geri döndü. Halîfe Muktedir'in ordusu Barka ülkesine kadar kendisini takip etti. Orada bir çok çarpışmalar vukûa geldi. Sonra Mehdî yine Mısır'a gelerek İskenderiye'yi ve Feyyum denilen ülkeyi zapt etti. Oğlu ve halefi Kāim, Tebîd ülkesinin büyük bir kısmını ele geçirdi. Fustat'a yaklaştı. Bura sâkinleriyle bir çok muhârebelerde bulundu.

Kâfur'un idâresi zamanında, bu "Fâtımîlerin halîfesi" ünvanını alan Muizzüddinillah, karışıklıkları haber alınca aslen Yunanlı olan Cevher namında bir kumandanı sevk eyledi. Bu kumandan Mısır askerlerini mağlup ederek Mısır'ın büyük câmiinde hutbeyi kendi hükümdarı namına okuttu.[83] Bu da o memlekete tasarruf manâsını ifâde ederdi. Bugün Kāhire namı altında tanıdığımız şehri binâ ettirmeye başladı. Bugünkü Kāhire eski Mısır ile Fustat'tan ve Cevher'in binâ ettirdiği kısımdan oluşur. Aynı zamanda Suriye'ye Ca'fer namında bir kumandan göndermişti. Bu, doğru Remle üzerine yürüdü. Orada İhşîd âilesinden Hüseyin kumanda ediyordu. Birkaç çarpışma vuku buldu. Hüseyin esîr edilerek Muizzüddinillah'a gönderildi. Şam ve bu şehirle birlikte Suriye'nin büyük bir kısmı itaat altına alındı. İşte İhşîdiyye âilesi bu suretle söndü. Fâtımîler Mısır'a yerleştiler. Sene: 969 Ebû'l-Mehâsin Ebû'l-Fidâ

Ebû'l-Mehâsin 357 târihinin daha doğru olduğunu temin ediyor. Cemaziyelevvel ayında vefat etmiştir.

82 358 hicrî târihinde.

83 358 hicrî târihi Ramazan'ında [969 Temmuz/Ağustos'unda].

-3-
GAZNE TÜRKLERİ

Şimdi târihlerinden bahsedeceğim Türkler, Türkistan'dan gelmiş koca bir millet değildirler. Bunlar müslüman hükümdarları tarafından satın alınmış, saraylarına, oradan meclislerine sokulmuş, daha sonra büyük mansıplara nâil olmuş kölelerdir. Tolun Oğulları ile İhşîdiyye işte böyle kölelerdi. İmparatorluklarının pâyitahtı olan Gazne şehrine izâfetle Gazneliler denilen Türkler de bu kabîldendir.

Sâmânî sülalesi Horâsan ve Mâverâünnehir gibi Hazar Denizi'ne civar olan vilayetleri Halîfe'lerin elinden almıştı. Burada yaklaşık olarak miladî 874 târihinden beri hükümran oluyordu. O civarda bir yerden çıkmış bir Türk olan, bundan dolayı Hoei-ke Türklerine mensup bulunan Alp Tekin, bu sülalenin ikinci hükümdarı İsmâîl'in kölesiydi. Başlıca vazîfesinin pehlivanlık ve canbazlıktan ibâret olduğu söyleniyor. Fakat azad edilince askere girdi. Sıradan bir nefer olmakla başlayarak yavaş yavaş imparatorluğun en yüksek mansıplarına ve nihâyet ordular kumandanlığına ve Horâsan vâliliğine kadar çıktı. Artık hükûmette büyük bir tesir icrâ etmeye başladı.

Nuveyrî
Ca'ferî
D'Herbelot

Sâmânî kralı Abdülmelik'in vefatından sonra[84] halefini tayin husûsunda fikirler uyuşmuyordu. Alp Tekin'e başvuruldu. Abdülmelik'in birâderi Mansur'un pek genç olduğu bahânesiyle tahta çıkmasına mâni olarak bunun amucasını tercîh etti. Fakat emîrler böyle müzâkere ile meşgul oldukları sırada Buhâra sâkinleri Mansur'u seçerek hükümdar ilan ettiler. Saraya ulaşan Alp Tekin memnuniyetsizlik eserleri gösterdi. Yeni hükümdar tarafından iyi bir nazarla görülmesi kābil olamayacağı için yedi yüz süvari ile saraydan çekildi. Mansur buna âsî muâmelesi yaparak arkasından on beş bin kişi gönderdi. Harp sanatında büyük bir meleke kazanmış olan, bu memleketi pek güzel tanıyan Alp Tekin bir vâdinin nihâyetinde mevki tuttu. Bunun bütün çıkışları gâyet tehlikeli birer geçitti. İki

Sene: 961
Nuveyrî
Ebû'l-
Mehâsin

84 350 hicrî târihinde.

yüz kişiyi pusuya yatırdı. Kendisi de beş yüz kişi ile bir tepenin üzerine çekildi. Bu askerin hepsini bir hat üzerine dizdi. Maksadı ordusunu düşmanlarına daha kalabalık zannettirmekti. Muhârebe başlar başlamaz Alp Tekin, Mansur'un ordusunu geçitlere çekmek ve pusuya düşürmek fikriyle ric'at etti. Sonra her taraftan bunları kuşatarak bir çoklarını öldürdü, kalanları esîr aldı.

Çatışmaya başlamadan evvel, düşmanlarının üstünlüğünü bilen Alp Tekin askerlerinin fikrini sormuştu. Bu kadar az bir askerle muvaffakıyet kazanmanın mümkün olamayacağından, başlarının çâresini düşünmelerini, çünkü kendi yanında kalmakla ölümden başka bir şeyi bekleyemeyeceklerini, Mansur'un kumandanı ile müzâkereye girişmelerinin haklarında iyi olacağını söylemişti. Hepsi birden, kendisinin saâdetine katıldıkları gibi felaketine de katılmaya azmetmiş olduklarını, aynı tehlikeye kendilerini atacaklarını cevaben söylediler.

Alp Tekin bu muzafferiyetten sonra o civara hâkim kesildi. Doğruca Gazne üzerine yürüyerek bu şehri zapt etti. Gazne'de kendisini bir hükümdar gibi karşıladılar. Bu şehirden topladığı asker sâyesinde Mansur'un ordularını defalarca mağlup etmeye muvaffak oldu. Gazne'de vefat etti.[85] Kurduğu imparatorluğun pâyitahtı Gazne şehri oldu. On altı sene hükümran olmuştu. Tâcı dâmâdı Sebük Tekin'e bıraktı.

Sene: 975
Ebû'l-Fidâ
D'Herbelot

Bu yeni hükümdar da Alp Tekin'in hizmetlerine görevli bir Türk kölesiydi. Müslüman ismi Nâsırü'd-din idi. Kişisel meziyeti, kâbiliyet ve iktidarı, güzel nitelikleri onu esâretten kurtardı. Alp Tekin ona ordusunda en yüksek mansıpları verdi. Sonra kızıyla evlendirdi. Nihâyet bütün mülklerini, hükûmetini, hatta tasavvurlarını bile ona mirâs olarak bıraktı. Alp Tekin henüz hükümdar ünvanını almaya cesâret edememişti. Gazne'de mutlak hâkim olmakla beraber Sâmânî sülalesi hesabına bir vâli gibi telakkî olunuyordu. Sâmânî hükümdarı Nuh, bu makāmında Sebük Tekin'i bıraktı. Zaten azl etmek elinden gelmezdi.

Ordusunda yerleştirdiği kat'î disiplin, kumandanlara ve subaylara karşı gösterdiği cömertlik sâyesinde halkın ve askerin kalbini kazanmıştı. Bu sâyede mutlak bir hâkim haline geldi. Bir çok şehir-

---

[85] 365 hicrî tarihinde.

leri kendi hüküm ve nüfûzunu kabul ve tasdîke mecbur bırakıyordu. Her tarafta barış ve sükûnu sağladıktan sonra Hindistan'a muhârebeye gitti.[86]

Sene: 977
Ebû'l-Fidâ
D'Herbelot

Bir çok râcâları mağlup ederek İslamiyet'e çekti. Bir çok mabedlerini yıktı. Best ve Kusdar (Kozdar) şehirlerini zapt etti. Bunlar İndüs nehrine civar idiler. Sonra şan ve şeref içinde Gazne'ye döndü.

Bununla beraber hâlâ, bu vilayetlerde Sâmânîler hesabına hüküm süren bir vâli gibi telakkî olunuyordu. Fakat o zaman hükümran olan Nuh kendisini azledebilecek ve değiştirebilecek bir halde değildi. Hatta ona başvurmaya mecbur oldu ve Sebük Tekin'e bir tebaa değil bir müttefik muâmelesi yaptı.

Sene: 993
Ebû'l-Fidâ

Hoei-ke Türkleri Sâmânîlerin memleketine komşu yerlerde kudret sâhibi idiler.[87] Çok kere Horâsan'a kadar akınlar yapıyorlar, oralarını zapt etmek emelini besler gibi görünüyorlardı. Kâşgar'dan Çin'e kadar uzanan bütün ülkelere hâkim olan Buğra Han Mâverâünnehir'e girdi. Sâmânî kralını mağlup etti; onu pâyitahtı olan Buhâra'dan koğdu, Amul'a çekilmeye mecbur bıraktı. Nuh, Ebû Ali bin Semcur'un yardımını ricâ etti. Bu, Sâmânîlerin tebaası ve onlar hesabına Horâsan vâlisi olmakla beraber Türklere karşı yürümek istemedi. Fakat çok şükür ki Han hastalanmış olduğundan memleketine döndü ve yolda öldü. Nuh da Buhâra'ya geri geldi. Ebû Ali'nin yardım etmekten geri durması, bu hükümdarla vâlisi arasında muhârebelere meydan verdi. Ebû Ali, Fâik namında diğer bir kumandan ile birlikte silaha sarıldı. İkisi birden Sâmânî kralına karşı yürüyerek onu mağlup ettiler.

Ebû'l-Fidâ
Nuveyrî

Nuh, Sebük Tekin'e başvurarak imdadına gelmesi için ricâda bulundu. Ona Horâsan vâliliğini verdi. Sebük Tekin cüz'î bir askerle Nuh'un yanına gitti. Savaş harekâtı hakkında müzâkerede bulundu. Ordu toplamak için Gazne'ye döndü. Her şey hazırlandığı vakit, oğlu Mahmûd ile birlikte Gazne'den hareket ederek Horâsan yolunu tuttu. Nuh da Buhâra'dan çıktı. Ebû Ali ile Fâik, Buveyh hükümdarlarından Fahrü'd-devle'den yardım görerek harbe hazırlandılar. Her iki ordu Horâsan'ın pâyitahtı olan Herat civarlarında karşılaştılar. Bunlar çarpışmalarda bulundukları esnâda Deylem hükümdarı Dârâ askerleriyle beraber Ebû Ali tarafını terk ederek

---

86 367 hicrî târihinde.

87 383 hicrî târihinde.

Sâmânîler tarafına geçti. Bundan dolayı Sâmânîler kuvvet bularak harbi kazandılar. Sebük Tekin âsîleri takip etti. Bunlar Horâsan'ın muhtelif taraflarına dağıldılar. Sonra Sebük Tekin, Nuh ile birlikte gidip Nişâbur'u zapt etti. Ebû Ali ile Fâik, Horâsan'ın batısında, Hazar Denizi yakınında Cürcan'a çekilmişlerdi. Sâmânî hükümdarı, Sebük Tekin'in yaptığı hizmetlerden dolayı oğlu Mahmûd'a Nişâbur vâliliğini ve bütün Horâsan askerlerinin kumandanlığını tevcîh etti ve "Seyfü'd-devle" ünvanını verdi. Babası Sebük Tekin ise "Nâsıru'd-devle" ünvanına nâil oldu.

Ertesi sene[88], Ebû Ali ile Fâik Cürcan'ı terk ederek Nişâbur yolunu tuttular. Mahmûd babasını keyfiyetten haberdar etti. Vaktinde erişmesi kābil olmayan imdat kuvvetlerini beklemeksizin maiyetindeki bir miktar askerle bunlara karşı yürüdü. Düşmanlarla harbe girişti. Fakat mağlup oldu. Âsîler Nişâbur'a girdiler.

Bu esnâda Sebük Tekin ordusunu toplamış, oğluna imdada geliyordu. Düşmanlarla Tus'ta karşılaştı. Onları bozdu. Ceyhun üzerinde Amuya(Amouiah)'ya kadar kaçmaya onları mecbur etti. Âsîler oradan Nuh'a itaat ederek aflarını istirham ettiler. Fakat Sâmânî hükümdarı yalnız Ebû Ali'nin itaatını kabul etti. Fâik'i terk ederek Gürganc'a çekilmesini emreyledi. Hârezm kıt'asında Cürcan ile Gürganc aynı şeydir. Ebû Ali râzı oldu, Hezaresp civarında ordu kurdu. Bir müddet sonra bu şehir civarında Hârezm hükümdarı Ebû Abdullah tarafından tutuklandı.

Sene: 995
Ebû'l-Fidâ
Nuveyrî

Fâik'e gelince, o Hoei-ke Türklerine, İlik İl-han'ın yanına gitti. İl-han eski mevkiini ona tekrar sağlayacağını vaad etti. Hakîkaten vukû bulan tavassutu üzerine Nuh Semerkand vilayetini Fâik'e verdi.

Sebük Tekin, Sâmânîlere bu kadar büyük hizmetler ettikten sonra Belh'ten Gazne'ye giderken yolda vefat etti.[89] Savaşın yorgunluklarını gidermek için Belh şehrine çekilmişti. Fakat orada uzun bir hastalığa tutulduğundan Gazne'ye gitmek istedi. Yirmi sene saltanattan sonra hayatı terk etti. Arkasında âdil ve iyi bir hükümdar şöhretini bıraktı. Gazne'ye defn edilmiştir. Kendisine halef olmak üzere oğlu İsmâîl'i gösterdi. Yaşça daha büyük olan Mahmûd o zaman Nişâbur'da idi. Tahtın kendisinin hakkı olduğunu iddia etti.

Sene: 997
Ebû'l-Fidâ
D'Herbelot
Ebû'l-Ferec
İbn Şıhne

[88] 385 hicrî târihinde.

[89] 387 hicrî târihinde.

Fakat tahta çıkmış olan İsmâîl bu iddiaya ehemmiyet vermediğinden muhârebeye girişmek mecburiyeti doğdu. İki kardeş arasında yedi ay süren muhârebe netîcesinde İsmâîl Gazne kalesinde esîr edildi. Mahmûd bunu tahttan indirmekle yetinerek serbest bıraktı. İlk önce hakkında lütuf göstererek muamele etti. Fakat sonra Mahmûd, kendisi gâlip gelseydi ne yolda muamele edeceğini sorduğu vakit İsmâîl'den hapsedeceği cevabını alınca derhal onu böyle bir muameleye maruz bıraktı. Cürcan'da bir kaleye gönderdi. Ölünceye kadar orada alıkoydu. Muhtaç olduğu şeylerden mahrum etmedi.

"Yemînü'd-devle" lakabıyla isimlendirilen Mahmûd, ilk Gazneli hükümdarı gibi telakkî edilmek lazım gelir. Sâmânîleri hiç gözden uzak tutmuyordu. Onlardan daha kuvvetli olduğundan, günün birinde Sâmânîler hükûmetinin kendi idâresine geçeceğini düşünüyor, Sâmânî sarayında kumandanlardan bazılarının pek nüfûz kazanmamasına çalışıyordu. Alp Tekin ile Sebük Tekin'in güneyde Hindistan taraflarında yaptıkları gibi kuzeyde de bir vâlinin yerleşmiş olması Mahmûd'un emellerine sekte verebilirdi. Onun için, Fâik'in ve Bektorun (Bactouroun) namında başka bir emîrin Sâmânî sarayında çıkardıkları gürültülere iştirak etmeyi münâsip gördü.[90]

Sene: 998 Ebû'l-Fidâ D'Herbelot Nuveyrî

Yukarıda bahsettiğimiz hükümdar Nuh 997 miladî târihinde vefat ederek tâcı oğlu Mansur'a bırakmıştı. Bektorun ile Fâik ve daha sâir emîrler bu hükümdarı indirdiler, gözlerine mil çektirdiler. Küçük yaşta bulunan Abdülmelik'i tahta çıkardılar. Bunun çocukluğu esnâsında imparatorlukta mutlak hâkim kesilmeyi ümit ediyorlardı. Cereyan etmiş olan durumun hepsinden haberdar bulunan Mahmûd bu iki emîrin hareketini protesto etti. Fakat sözlerini dinleyen olmadığı için ordusunun başına geçerek Horâsan üzerine yürüdü. Fâik ile Bektorun yeni Sâmânî hükümdarı ile birlikte, onun üzengilerini tutarak bu hal ile Mahmûd'un karşısına çıktılar. Mahmûd, talep ettikleri sulha râzı oldu. Fakat yeni ihtilaflar çok geçmeden tekrar harb çıkardı. Mahmûd harbde galebe çalarak bunları gâyet şiddetle takip ve firara mecbur etti. Fâik ile Abdülmelik Buhâra'ya, Bektorun Nişâbur'a, oradan Cürcan'a gittiler. Mahmûd Herat'a girdi. Horâsan'ı zapt etti. Orada Sâmânîler namına artık hutbe okunmadı.

---

90 389 hicrî târihinde.

Bu sırada Bektorun ile Fâik Buhâra'da yerleşmişlerdi. Orada bütün kuvvetlerini toplayarak tekrar Mahmûd'a hücum ettiler. Fakat bu esnâda Fâik'in ölmesi Sâmânîleri o kadar zayıf düşürdü ki artık hiçbir şeye cesâretleri kalmadı. Diğer taraftan Türklerin Hanı İlik İl-han Mahmûd'a ve daha sâir emîrlere karşı Abdülmelik'e yardım bahanesiyle mühim bir ordunun başında Buhâra üzerine yürüdü. Bektorun'a ve hareketine mâni olmak isteyen diğer emîrleri esîr ederek Buhâra'ya girdi.[91] Abdülmelik esîr edildi. Zincir-bend olarak öldü. Kendisinden evvel hükûmet sürdüğü halde kumandanların entrikalarıyla tahtından indirilmiş olan Mansur da hapse konuldu. Sâmânî sülalesi tamamıyla söndü. Bu âileden artık İbrâhim isminde bir şehzâdeden başka kimse kalmamıştı. O da yanında bir miktar askerle birkaç sene vilayetten vilayete dolaştı. Nihâyet Mahmûd'un askerleriyle vukûa gelen bir çarpışmada maktül düştü. Bu suretle, Sâmânîlerin mâlik oldukları yerlerin hepsi, yani Horasan ile Trans-oksiyan (Transoxiane) –Mâverâ-i Seyhun [Seyhun Ötesi)- kıt'asının bir kısmı Mahmûd'un idâresi altına geçti. O zaman Bağdad'da hükümran olan Halîfe Kādir-billah bütün bu geniş ülkelerin hükümdarlığını ona verdi. Bir hil'at ihsân etti. "Yemînü'd-devle" ve "Emînü'l-milel" ünvanlarını verdi. Fakat Mahmûd bu ünvanlara hafifseyen bir nazarla baktı. Onları kendi nüfûz ve iktidarının pek aşağısında gördü. Ebû'l-Fidâ İbn Şıhne

Mahmûd, memleketlerini güney taraflarına doğru genişletmek istiyordu. Fakat ilk iş olarak Türklerin Han'ından emîn olmadan bu harbe girişemezdi. İlik İl-han ile bir anlaşma yaptı. Kızını aldı. Artık Horasan vilayeti ile Gazne hakkında bir korkusu kalmayınca Hindistan'a girdi.[92] Hindistan'ın en kudretli hükümdarı Cebal (Dgebal) [Ceypal] idi.[93] Bu Hind hükümdarının üç yüz fili vardı. Bu seferin tafsîlatı malûm değildir. Yalnız şu kadar biliniyor ki bir hayli muhârebeler vukûa geldi. Cebal iki kere esîr düştü. İki defada da âlicenapça serbest bırakıldı. Fakat tekrar Mahmûd'un eline düşünce, memleketinin kanunları mucibince tâcı oğluna bırakmaya, günahlarının cezâsı olmak üzere kendi kendisini yakmaya mecbur Sene:1001 Ebû'l-Fidâ D'Herbelot Ebû'l-Mehâsin

---

91 10 Zilkade.

92 Mahmûd 392 senesi Muharrem'inde [1001 senesi Kasım/Aralığı] hareket etmiştir.

93 Ebû'l-Mehâsin buna Hasan diyor.

kaldı. Mahmûd bu memleketten büyük ganîmetler aldı. İslamiyeti Hindistan'da neşretti. Sonra Hindistan'ı bıraktı. Bütün o geniş memleketleri kat' ederek Hârezm'e girdi. Orasını da ele geçirdi. Oradan, bir ordu ile Belh'e yaklaşmış olan Türk Hanı'na karşı yürüdü. Han mağlup olarak Ceyhun nehrinden öte tarafa geçti. Ceyhun nehri iki imparatorluğun hududu oldu.

Mahmûd Gazne'ye "Gâzî" ünvânıyla döndü. Fakat Gazne'de ancak yeni bir sefere hazırlanacak kadar kaldı. Gazne'ye civar Sicistan vâlisi Halef âdeta müstakil bir hükümdar gibi hareket etmeye ve Tat kalesini tahkîm eylemeye başlamıştı.[94] Mahmûd bu âsîye karşı yürüdü. Halef, muhârebe için değil, teslim olmak ve kalenin anahtarlarını vermek için hareket etti. Mahmûd'u, kendisinin "sultan"ı olmak üzere tanıdı. O zamana kadar meçhul olan bu ünvan müslüman hükümdarları arasında sonra kullanılır bir hale geldi. Mahmûd'un hoşuna gitti. Bu ünvanı ilk önce o taşımıştır. Vaktiyle hükümdarlar "melik" ünvanını alırlardı. Sonraları bu unvan kıymetten düştü, sultanlara tâbi ve haraç veren hükümdarlara verilmeye başlandı.

Sene: 1002 Ebû'l-Fidâ D'Herbelot Ebû'l-Mehâsin

Halef görevine iâde edildi. Hemen biraz sonra Mahmûd'un âlicenaplığını unutarak silaha sarıldı, Türklerin Han'ına yaslanmaya çalıştı. Mahmûd derhal buraya koştu, âsîyi mağlup etti. Cürcan vilayetine gönderdi. Orada dört sene bıraktı. Sonra Nişâbur'un güneyinde Hadrin (Khaidern) [Hayderan??] kalesine naklederek ölümüne kadar tuttu. Biz Halef'i mahbeste bırakarak Mahmûd'un seferlerini takip edelim.

Mahmûd tekrar Hindistan'a dönerek[95] Multan'ın orta tarafında İndüs nehri civarlarında gâyet müstahkem Bihâtiye (Hebatah) kalesini zapt etti. Bütün o geniş Multan vilayetini ele geçirerek[96] Beydâ (Bida) isminde bir kralı oradan kaçırttı, Talincar [Kalincar?] kalesine sığınmaya mecbur etti. Sonra bu kaleyi muhâsara ederek kralı esîr aldı. Hazînelerini, hükümdarlık kıyâfetlerini ve kuşağını ganîmet olarak aldı. Bu başarısından sonra memleketine döndü ve İlik Han'a karşı koymak üzere alelacele Mâverâünnehir'e koştu.

Sene: 1004, 1005 Ebû'l-Fidâ D'Herbelot

---

94 392 hicrî târihinde.

95 395 hicrî târihinde.

96 396 hicrî târihinde

Türklerin Hanı, Mahmûd'un ortalıkta olmamasından faydalanarak kumandanlarından Sipaş Tekin'i ve Ca'fer Tekin'i birer ordu ile Horasan'a sevk etmişti. Mahmûd tarafından Herat vâlisi olan Arslan Câzib Tekin derhal keyfiyetten hükümdarını haberdar eyledi. Mahmûd Hindistan'ı terk etti. Türklere karşı alelacele yürüdü. Türklerle karşılaşarak onları hemen Horasan'ı terk etmeye ve Oksus nehrinden öte tarafa çekilmeye mecbur eyledi. Bu suretle püskürtülmüş olan İlik İl-han Kadr namında diğer bir Han'dan yardım istedi. Bu Han elli bin süvari kuvvetiyle onun yanına geldi. İki Han Oksus nehrini geçerek Belh önünde ordu kurdular.

Mahmûd namaz kıldıktan, Allah'ın lütuf ve inâyetini istirham Sene: 100(
ettikten sonra beyaz bir file binerek Türk ordusuna karşı yürüdü. İlik Han'ın bulunduğun mahallin etrafını çevirdi. Mahmûd'un fili bu Han'ı beygirinin ayaklarının altından çekip aldı. Yanında harb edenler ise bu hayvanın ayakları altında çiğnendi. Fakat Han, D'Herbelot'nun dediği gibi, bu çarpışmada vefat etmemiştir. Çünkü vefat târihi 1110 senesine tesâdüf eder. Mahmûd düşmanlarına o kadar çok zâyiât verdirdi ki[97] ancak pek azı kurtulabildi. Kaçanların büyük kısmı da Ceyhun nehrinde boğuldular.

Bu büyük zaferden sonra Mahmûd tekrar Hindistan'a gitti.[98] Sene:100
Orada fetihlerinin dâiresini genişletti. Kabul ettiği İslam dinini terk etmiş olan hükümdar Nevâşah'ı yola getirdi.

Birkaç sene sonra yine Hind'e döndü. Hindistan'ın en kuvvetli ve Sene: 10(
en zengin hükümdarlarından Bal ibn Andabal'ı mağlup etti.[99] Altun, D'Herbelc Mes'ûdî
gümüş ve kıymetli taşlardan oluşan hazîneleri gâlip hükümdarın eline geçti. Mahmûd'un gelişinin gürültüsü Gücerat Krallığı'na kadar yayıldı. Orada hükümran olan kral bütün Hindistan'ın en kuvvetli hükümdarıydı. Balhara ünvanını, "Delik Kulaklıların Kralı" ünvanını taşıyordu. Hindistan'ın diğer kralları kendi hükûmetleri dâhilinde müstakil olmakla beraber onu imparator diye tanırlar, sefîrlerini büyük bir saygıyla kabul ederlerdi. Bir çok beygire ve file sahipti. Hüküm ve nüfûzu Gücerat'ın ve Konkan(Concan)'ın yer aldığı deniz sâhilinden içerilere doğru pek geniş bir ülke üzerinde geçerliydi. Pâyitahtı Nehelvara adında idi. Bu hükümdarın daha

97 397 hicrî tarihinde.

98 398 hicrî târihinde

99 400 hicrî târihinde. [Bu hükümdar Anandapal olarak da bilinmektedir. E.K.]

sonra sarayını Kelküte'de tesis eden Samorin olduğu zannediliyor. Hindistan'ın bu krallar kralı, Sultan Mahmûd'dan barış istedi. Elli fil ile gâyet büyük miktarda bir vergi vermek şartıyla barışı elde edebildi.

D'Herbelot Bu barış Hindistan'da ticâretin gelişmesine pek çok hizmet etmiştir. Artık Müslüman kervanları Hindistan'a evvelkinden daha çok emniyetle gidip gelmeye başladılar.

Sene: 1010 Gazne'nin kuzeybatısında Gur (Ghour) yani ova yahut çukur denilen küçük bir ülke vardı. Hind ile bunun arasında Raver ülkesi yer alıyordu. Eski İran hükümdarları neslinden bir takım prensler buraya çekilmişlerdi. Orada zâhirî bir istiklal içinde yaşıyorlardı. Hazar Denizi ile Ganj nehri arasındaki bütün ülkelere sâhip olan Sultan Mahmûd kendisine bu kadar komşu olan bir ülkeyi ele geçirmek arzusundan kendini alamadı. Çoktan beri burada hüküm süren Muhammed bin Surî'ye hücum etti.[100] Daha sonraları Gaznelileri mahv eden Gurlular bunun neslinden gelirler. Sultan'ın eline esîr düşen Muhammed, gizlediği bir yüzük ile kendisini zehirleyerek esâretine son verdi. Mahmûd oradan batı taraflarına doğru yürüdü, Gurşistan'a kadar girdi. Şar ülkesini ele geçirdi.

Hakkında pek az malûmat mevcut olan bu millet bugün Gurşistan vilayetinin dağlarla, yalçın kayalarla kuşatılmış bir vilayeti olan Karduel yakınlarında Çar namı altında pâydar olmaktadır. Buralarda köyler pek çoktur. Ovalarda, dağlarda hep köyler vardır. Bu köylerin sâkinleri olan Çarlar kısmen arâzilerinin ve hayvan sürülerinin geliri ile kısmen de civar kavimler nezdinde yaptıkları eşkıyalıkla geçinirler. Cesur, müteşebbis bir kavimdirler. İstiklali severler. Kimseye vergi vermezler. Çünkü kimse onları vergi ödemeye zorlayamaz. Mahmûd'un buraya yalnız bir akın yapmakla yetinmiş olması, Çarların o dağlar içinde dâima hür kalmış bulunmaları pek muhtemeldir. Bu kadar sarp ve yalçın bir memlekette, bu kadar vahşi tabiatlı bir kavimden istifâde etmek kābil değildi.

Sene: 1012 Ebû'l-Mehâsin Sene:1013 Mahmûd memleketine döndüğü vakit Mısır Halîfesi Hâkim'den mektuplar aldı. Hâkim, kendisini halîfe tanımasını talep ediyordu. Mahmûd bu mektupları tam anlamıyla istihfafla karşılayıp Bağdad Halîfesi Kādir'e gönderdi. Sonra Türklerle harb etti.[101] Toğan

[100] 401 hicrî târihinde.
[101] 404 hicrî târihinde.

namındaki Han'a ve müttefiklerine büyük bir galebe çaldı. Bu müttefiklerin arasında Çinlilerin de bulunduğu rivâyet ediliyordu.

Mahmûd tekrar Hindistan'a döndü. Marvin şehrini ve krallığını zapt etti.[102] Bu sefer münâsebetiyle Hondmîr (Khondemir) Mahmûd'un, civar vilayette diz çöken filler bulunduğunu haber aldığını rivâyet ediyor. Bundan dolayı o fillere "Müslüman Filler" namı verilmiştir. Mahmûd o kıt'ayı fethe yürüdü. Oradan pek zengin ganîmetler aldı, bir çok da fil getirdi. Ertesi sene[103] Gazne'yi terk ederek Hind'e gitti. Fakat bu defa eskiler kadar bahtiyar olamadı. Ordunun bir kısmı denizden taşmış olan suların altında kaldı. Mahmûd da pâyitahta dönmeye mecbur kaldı.

Sene:101 Ebû'l-Fid: D'Herbel

Oradan Hârezm kıt'asına yürüdü. Buna da dâmâdı Me'mun'un isyanı sebebiyet vermişti.[104] Hârezmşah ünvanını alan Me'mun bu vilayetin vâlisiydi. Bağal Tekin ile bazı gayrımemnunlar onu Sultan'a karşı isyana teşvîk etmişlerdi. Mahmûd Hârezm'e vâsıl olunca âsîleri itaat dâiresine soktu. Hârezm'in idâresini Altuntaş'a verdi.

Sene:10 D'Herbel Ebû'l-Mehâsin

Hindistan o kadar geniş bir memlekettir ki Mahmûd için her sene şecaatini göstermeye yeni bir meydan arz ediyordu. Zaten bu Hind seferlerini dinî bir vazife gibi telakkî etmekteydi. Maksadı İslamiyeti orada mümkün olduğu kadar çok neşretmekten ibâretti. Koskoca Multan vilayetinden geçti, Ganj nehrine kadar ilerledi. Benares'in kuzeyinde yer alan Kanoc şehrini aldığı gibi Kassam denilen diğer bir memleketi ve Uganam ülkesini de zapt etti.

Ebû'l-Fic

Gazne'ye döndüğü zaman da Hindistan'ın kuzey taraflarında tekrar bir harb tedâriki ile meşgul oldu. Gazne'den üç aylık mesâfede Kisrac (Kisradge) denilen bir ülkeye gelerek[105] burasını zapt etti. Bütün servetlerini aldı. Burada o kadar çok miktarda esîr elde etti ki isteyenlere gâyet aşağı fiatla bunları satıyorlardı.

Sene:10 Ebû'l-Fi D'Herbe

Bunun ardından birkaç sene bu büyük fâtihin ne suretle vakit geçirdiği hakkında târih bize hiçbir malûmat vermiyor. Sonra tekrar Hindistan'da harbe gitti.[106] Burada elde etmiş olduğu ganîmetler-

Sene:1(Ebû'l-Mehâsi Sene: 1022, 1

---

102 405 hicrî târihinde.
103 406 hicrî târihinde.
104 407 hicrî târihinde.
105 408 hicrî târihinde.
106 410 hicrî târihinde.

den bir kısmını Halîfe'ye gönderdi. Bir müddet sonra[107] Hindistan'a tekrar bir sefer icrâ etmek tasavvurundaydı. Bundan Halîfe'yi de haberdar etti. Mahmûd Bağdad'daki Abbâsî Halîfesi'ne pek bağlı idi. Mısır'daki Fâtımî Halîfesi'ne hiç tahammül edemiyordu. Fâtımî Halîfeleri ise Mahmûd'un dostluğunu kazanmaya ve hilâfetlerini ona kabul ettirmeye pek uğraşıyorlardı. Bu maksatla Mahmûd'un Mekke'ye yolladığı sürreye refakat eden Horasan vâlisi Haseng namında bir kumandana bir hil'at gönderdiler.[108] Haseng bu hil'ati kabul etti. Bağdad'dan geçmek istemedi. Çünkü şehre girmesine Halîfe Kādir'in engel çıkarmasından korkuyordu. Fakat Halîfe, Mahmûd'a şikâyet etmiş olduğu için Mahmûd, hil'atıyla beraber Kādir'in huzûruna çıkmasını emretti. Halîfe bu hil'atı kendi eliyle yırttı.

Bu esnâda Mahmûd Hindlilere karşı yürümeye hazırlanıyordu. Gücerat Krallığı'na hücum etti.[109] Jaket (Jaquete) Burnu yakınında Sanem-i Sumnat adı verilen bir şehri ele geçirdi. Bu şehirde Sumnat isminde büyük bir put [sanem] buldu. Yekpâre bir taştan yapılmıştı. Yirmibeş metre kadar yüksekliği vardı. Fakat sanemin ancak cüz'î bir kısmı görülüyordu. Diğer tarafları toprağa gömülmüştü. Bu kısım elli altı sütunlu bir mabedde idi. Bu sütunların yekpâre altundan yapılmış oldukları, üzerlerinde yakutlar ve sair kıymetli taşlar bulunduğu söyleniyor. Bu, Hindistan'ın en büyük sanemi idi. Bütün Hindliler oraya hacca gelirlerdi. Gâyet geniş arâziler oraya vakfedilmişti. Mahmûd bütün bu servetleri aldı. Sanemi kırdı. Bu müşriklerden elli binden ziyâdesini katlettirdi. Askerlerinin aldıkları ganîmetlerden başka Mahmûd'un hissesine yirmi milyon altun sikkeden fazla bir ganîmet isâbet ettiği iddia olunmaktadır. Fakat bu servetler Baarka (Baarca) şehrini zapt ettiği zaman aldığı ganîmetlere nisbetle hiç kalır. Burası ele geçirilemez gibi telakkî edilen bir kale idi. Şehirde yetmiş milyon altun sikke, hadsiz hesapsız altun ve gümüş avânî, kumaşlar, inciler, bir çok kıymetli taşlar vardı. Bu cümleden olmak üzere on beş metre kadar uzunluğunda ve iki buçuk metre kadar genişliğinde bir oda vardı ki zemini hep gümüştendi.

107 412 hicrî târihinde.
108 415 hicrî târihinde.
109 416 hicrî târihinde.

Hindistan'ın bütün bu servetlerine sahip olan Mahmûd, Müslüman hükümdarlarının en kudretlisi ve en zengini haline geldi. Sumnat-Sanemi ülkesinde Dâbşelim neslinden bir kral bıraktı. Bunlar Hindistan'da uzun müddet hüküm sürmüş eski bir âile idi. Fakat haklarında kâfi derecede malûmatımız olmadığı için kendilerinden burada bahsedemeyeceğiz. Mahmûd Gazne'ye dönünce câmilere bir çok teberrularda bulundu. Bütün bu büyük fetihlerden Halîfe'yi haberdar etti.[110] Ebû'l-Mehâsin

Şimdiye kadar bu hükümdarın kuzeyde Türklerle yahut Hindistan'da müşriklerle harb ettiğini gördük. Hüküm ve nüfûzları tâ Bağdad'da halîfeleri kayıt altına alacak derecede genişlik kazanmış olan Âl-i Buveyh'e hücum ettiğine dâir târihte bir kayda tesâdüf etmiyoruz. Âl-i Buveyh birkaç kola bölünmüş idiler. Mahmûd bunların Irak-ı Acem'de hükümran olan kısmıyla anlaşmazlığa girdi. Fahru'd-devle öldüğünde memleketini oğlu on üç yaşında Mecdu'd-devle Rüstem'e bırakmıştı. Melîke Seyyide gâyet muktedir bir kadın idi. İmparatorluğun idâresini eline aldı. Oğluna vesâyet etmeye başladı. Mahmûd'un hârisâne emellerini biliyordu. Bütün özenini bununla hoş geçinmeye tahsîs etti. Sene:1027 D'Herbelot

Mecdu'd-devle de biraz büyüyünce kendisi hükûmeti idâre etmek istedi. Vezîr-i âzamlığı meşhur feylesof Ebû Ali ibn Sînâ'ya verdi. Vâlidesini hüküm ve nüfûzdan mahrum bıraktı. Bu prenses Laristan'da bir kaleye çekilmeye mecbur oldu. Kale kumandanı kendisine hizmet arz etti. Bir ordu tertip etti. Prenses bu ordu ile Rey yakınında oğluna hücuma gitti. Mecdu'd-devle ile vezîri İbn Sinâ esîr düştüler. Seyyide hükûmet dizginlerini tekrar eline aldı. Felâket ve düşkünlüğünde cesâret ve itimad gösterdiği kadar saâdet ve ikbâlinde de adâlet ve hikmetle sivrildi. Bütün tebaasına kendisini sevdirdi ve hürmet hissi verdi. Bir perde arkasından bütün meclislere başkanlık ederdi. Fakat sefîrleri yüzü açık olarak kabul ediyordu. Çok geçmeden oğlunu affederek tekrar tahta çıkardı. Yalnız ona nasîhat vermek ve hükümdarlık gibi zor bir meslekte rehber olmakla yetindi. Sultan Mahmûd bunların memleketini ele geçirmek arzusundaydı. Hiç değilse sultan olarak tanınmayı yani sikkenin kendi adına darb edilmesini, hutbelerde isminin okunmasını istiyor, vergi

110 416 hicrî târihinde.

almak fikrini besliyordu. Bunlardan birini talep için Seyyide'nin sarayına sefirler göndermişti. Seyyide Mahmûd'a şu cevabı verdi:

> *"Zevcim müteveffâ hükümdarın zamanında sizin hüküm ve nüfûzunuzdan dâima korktum. Cesâretinizin sizi gâyet cesur bir hükümdara hücuma sevk edebileceğini düşünüyordum. Şimdi zevcim öldü. Ben dul bir kadınım. Bir çocuğun vasîsiyim. Hükûmette de nâib mevkiinde bulunuyorum. Artık sizden hiç korkum kalmamıştır. Çünkü âlicenaplıklarınızın pek büyük olduğuna emîn olduğum için benimle silahlarınızı ölçmeğe kalkamazsınız. Akıl ve dirâyetiniz pek derin olduğu için bir muhârebenin vukû'u bizim irâdemize tâbi ise de netîcesinin dâima meşkûk [şüpheli] olduğunu takdîr edersiniz. Bana karşı ümit ettiğiniz muvaffakıyete nâil olduğunuz takdirde bir dul kadına ve küçük bir çocuğa karşı galebe çalmış olmak acaba şan ve şerefinizi arttıracak mıdır? Mağlup olduğunuz takdirde o kadar büyük çaptaki ülkeleri ele geçirdikten sonra bir kadının önünde firara mecbur olmuş bir hükümdara herkes ne diyecek?"*

Bu mektup prensesin ümit ettiği neticeyi sağladı. Mahmûd tasavvurlarının uygulanmasını başka bir vakte erteleyerek zaten ihtiyar bulunan Seyyide'nin vefatını beklemeye karar verdi. Çok geçmeden Seyyide vefat etti.[111] Gelişen durumlar Mahmûd'un beklentilerine uygun çıktı. Genç hükümdar dâimî bir sefâhat içinde yaşıyordu. Zekâdan mahrumdu. Hükûmete göz dikmiş olan emîrlerin çekişmeleri memleketi tefrikaya düşürdü. Başlıca üç emîr birer fırka [parti] teşkil etmişlerdi. Cür'etkârca bir karar alabilmekten mahrum olan Mecdu'd-devle şikâyette bulundu. Hindistan Sultanı bu fırsattan istifâde ile bunların memleketlerini zapt etmeye kalktı.

Sene:1029
Ebû'l-Fidâ

Mahmûd, ordusunun başında, Mazenderan yoluyla Irak-ı Acem'e girdi. Âl-i Buveyh [Buveyh Oğulları] İmparatorluğu'nun pâyitahtı olan Rey şehri karşısına geldi. Mecdu'd-devle'yi tutmaları için emir vermişti. Fakat bu hükümdar kendiliğinden gelip Mahmûd'a teslim olmak sâdedilliğinde bulundu. Rivâyet olunduğuna göre Mahmûd ona "Aynı yerde iki hükümdarın birden aynı kudretle bulunabileceğini bir tarafta okuyup okumamış olduğunu" sordu. Mecdu'd-devle'nin hayır cevabını vermesi üzerine dedi ki:

[111] 420 hicrî târihinde.

"O halde sizi kim mecbur etti de lüzumsuz yere gelip bana teslim oldunuz? Ve bu suretle beni nefsinize ve hükûmetinize sâhip bir hale koydunuz?"

Mecdu'd-devle esîr sıfatıyla Gazne'ye sevk olundu. Orada hayatını tamamladı. Mahmûd Rey, İsfahan, Kazvin şehirlerini ve Buveyh Oğulları'nın bu şubesine âit olan bütün memleketleri zapt etti. Bu âileye bağlı olan halka yeni bir sülalenin idâresi pek müşkilatla kabul ettirilebildi. Muhâlifleri kırmak için Mahmûd son derecede şiddet göstermeye mecbur olmuştur. İsfahan'da isyan etmiş olan dört bin kişiyi birden katlettirdi. Kazvin sâkinlerini de aynı şekilde cezaya çarptırdı. Kazvin vilayetinin idâresini oğlu Mes'ûd'a verdi. Sonra Gazne'ye döndü.

Rivâyet olunduğuna göre, Irak-ı Acem'in fethinden sonra, bu ülkeden Hindistan'a giden kervan Nedvibendan (Nedubendan) denilen bir çöldeki eşkıya tarafından taarruza maruz kalarak yağmaya uğradı. Bu cedelleşmede bir oğlunu kaybetmiş olan bir dul kadın adâlet istemek üzere Mahmûd'un sarayına geldi. Sultan, Irak, pâyitahtından çok uzak olduğu için oralarda vukûa gelebilecek karışıklıkların hepsini yatıştırmasının ve ortadan kaldırmasının kābil olamayacağı yolunda bir cevap verdi. Bunun üzerine kadın büyük bir cesâretle şu sözleri söyledi: D'Herbelot

"Öyle ise neden idâre edemeyeceğiniz memleketleri zapt ediyorsunuz? Mahşer gününde Cenâb-ı Allah bunların hesâbını sizden sorduğu vakit ne cevap vereceksiniz?"

Bu sözlerden etkilenen Sultan kadına bir çok hediyeler verdi. Bütün memleketinde neşrettiği beyannamelerde bundan böyle Hindistan'a kervanla giden tâcirlerin mal ve canlarının kefâletini üzerine aldığını ilan ederek bunların yanına yüz neferden oluşan muhâfız kuvveti verdi. Fakat bu kadar az bir askerî kuvvet eşkıyanın taarruzlarını önlemeye kâfi olmadığı için ilk kervanla bir takım zehirli meyveler gönderdi. Askerler çölden geçerken bu meyveleri bıraktılar. Eşkıya bunları yiyince bir çokları telef oldu. Geriye kalanları da kılıçtan geçirildi.

Irak'ın fethinden sonra, Gazne'ye dönmüş olan Mahmûd ağır bir hummâya yakalandı ve bu hastalıktan vefat etti.[112] 970 milâdî târihinde doğmuş olduğu için öldüğünde altmış bir yaşında idi. Bu hükümdar, Müslüman kahramanları arasında, nitelendirildiği fazîletlerle dinî yaymak husûsunda gösterdiği gayretten, şecâat, faaliyet ve ihtiyattan dolayı birinci mevkii kazanmış olması lazım gelir. Bu kadar büyük fetihlere nâil olan bir hükümdar ancak böyle olabilirdi. İdâresi zamanı hakkında verdiğimiz şu eksikli ve kısa bilgiler, Mahmûd'u bize daha iyi tanıtmak üzere hiçbir yazarın gayret sarfetmemesinden dolayı bizi teessüflere gark eder. Çünkü meydana konulacak tafsîlat sâyesinde Mahmûd'un sık sık sefer ettiği Hindistan hakkında da bir çok hakîkatler ortaya çıkacaktı. Müteferrik yazma eserlerden toplamak kābil olan malûmatın hepsini hep bir araya getirdim.[113] Mahmûd büyük bir kahraman olmakla beraber zaaftan da ârî değildir. Servet toplamak husûsunda pek hırslı olduğu tenkîd makāmında söyleniyor. Vefat etmeden evvel hazînelerini bir kere daha görerek keyiflenmek istedi. Bunları önüne getirdiler. Büyük bir dikkatle hepsini gözden geçirdi. Bunlara baktıkça içini çekiyordu. Bu hazîneler onu ölümden kurtarmaya kādir değildi. Bunları bırakıp gitmek lazım geliyordu. Mahmûd servet hırsını bol bol yatıştırabilmiştir. Çoktan beri hiçbir yabancı istilasına maruz kalmamış olan Hindistan dünyanın en zengin bir memleketiydi. Zamanımızda Tahmasb Kulı Han[114]'ın yaptığını Mahmûd o zamanda yaptı. Fakat bu son fâtihe nisbetle Mahmûd Hindistan içerlerine daha çok nüfûz etmiştir.

Ebû'l-Fidâ
Ebû'l-Ferec
Sene:1030

Mahmûd çirkin bir adamdı. Bundan müteessir oluyordu. Bir hükümdar için güzelliğin elzem bir şey olduğuna inanıyordu. Tebaasının kalbini kazanmak için bunun da faydası olurdu. Çirkinliği hasebiyle kendisinden soğumalarından korkardı. Vezîri, hakîkî güzelliğin fazîlet, kalbî ve fikrî mezîyetler olduğunu, çehre güzelliğinin gelip geçici bir nimetten ibâret olup tebaasından ancak

D'Herbelot

[112] 421 hicrî târihi Cemaziyelevvel'inde yahut bazılarıan göre Rebi'u'l-âhiri'nde vefat etmişti. [1030 Nisan/Mayıs veya Haziranında]

[113] Müellifin bu eseri onsekizinci asrın ikinci yarısında telif ettiği unutulmamalı. (E.K.)

[114] 1736-47 yılları arasında İran'ın yönetiminde bulunan Nâdir Şah Afşar'ın ünvanı. (E.K.)

binde birinin yüzünü gördüğü cihetle buna hiç ehemmiyet bile verilmemesi lazım geldiğini, halbuki fazîletini umumun hissederek bundan dolayı kendisini sevdiklerini anlattı, Mahmûd'u bu üzüntüden kurtardı. Gerçekten Mahmûd bu sözlerden istifâde etmiş ve örnek sayılacak bir hükümdar olmuştur. Çirkinliği onu bazı tefekkürlere ve mülâhazalara sevk etmek suretiyle hakkında faydalı oldu. O da kendi kusurlarımızı takdîr etmek keyfiyetinin, başkalarındaki kusurları hoş görmeye yol açması hakîkati idi.

Bu hükümdardaki adâlet fikri hakkında bir hikâye naklederler. D'Herbelot Hayatından bahsederken bu hikâyeden bahsetmeden geçemeyeceğiz. Bir gün tebaasından biri gelerek Mahmûd'a, ordusundan bir Türk'ün karısını ve çocuklarını kendisine terk ederek evinden çıkması için tazyiklerde bulunduğunu şikâyet makāmında söyledi. Mahmûd, hakkında adâletin tatbîk edileceğini vaad ederek, Türk bir daha gelecek olursa haber vermesini emretti. Üç gün sonra bu adam, o Türk'ün evine gelmiş olduğunu bildirdi. Mahmûd birkaç muhâfızla derhal saraydan çıktı. Eve vardığı vakit bütün aydınlıkları söndürttü. Türk'ü katlettirdi. Sonra tecâvüz edenin kim olduğunu görmek istedi. Meş'aleleri yaktılar. Öldürüleni görünce secdeye kapandı. Cenâb-ı Hakka duada bulundu. Yiyecek istedi, çekildi. Şikâyet eden adam bu halden hayrette kalarak Mahmûd'un ayaklarına kapandı. Aydınlıkları neden söndürttüğünü, Türk'ün katlinden sonra neden namaz kıldığını, neden o kadar âdî bir yemek yemek istediğini sordu. Mahmûd bu tecâvüzün fâili olan kimsenin kendi oğullarından biri olmasından korkmuş olduğunu, fakat adâleti sağlamak istediği için, oğlunun yüzünü görüp de babalık muhabbetine mağlup olmamak üzere aydınlıkları söndürttüğünü, sonra bunun yabancı bir adam olduğunu görünce Cenâb-ı Hakka şükürler ettiğini, yemek yemek istemesi ise o ana kadar üzüntüden bir türlü ağzına bir şey koyamamış olmasından ileri geldiğini söyledi. Bu hareket, târihte o kadar methedilen Romalı'nın yaptığından daha yüksek bir şeydir. Mahmûd, katlettireceği oğlunun dramatik öldürülüş manzarasını görmeyecek surette davranmış ve aynı zamanda tebaasından birine karşı adâlet göstermiştir.

Bu kadar memleketlerin fâtihi olan Mahmûd, Halîfe'ye fevkalâde bir sefâret heyeti gönderdi. İslamiyet uğrunda yerine getirdiği hizmetlere mukābil olmak üzere yalnız bir övünç ünvanı istiyordu. D'Herbelot

Bunları ancak halîfeler verebilirlerdi. Buna nâil olmak için bir çok ricâlarda bulunmak lazımdı. Bu, doğulularda garip bir siyasettir. Her türlü hüküm ve nüfûzdan mahrum kalmış bir halîfenin, en kuvvetli hükümdarlar rikâbında [atının üzengisi yanında] yürürler, atının dizginlerini yahut üzengilerini tutarlardı. Sultanlar halîfeye karşı bu vazîfeleri yerine getirirlerdi. Fakat bu, dinî bir şey olmaktan ziyâde halka hoş görünmek içindi. Çünkü halk halîfenin aczine ve zayıflığına tahammül eder de, halîfe sıfatıyla saygıya mazhar olmamasına tahammül edemezdi. Mahmûd, kuru bir ünvan için uzun müddet beyhude yere yalvarıp durdu. Nihâyet halîfe, Mahmûd'un Bağdad üzerine yürümesinden korkarak arzusunu yerine getirdi. Bununla beraber yine kurnazlık yoluna sapıldı. Mahmûd bir kölenin oğlu idi. Halîfe Mahmûd'a "Velî" diye iki manâlı bir unvan verdi. Bu, dost, sâhip, hâdim, uşak manâsına idi. Halîfe'nin maksadını anlayan Mahmûd, yüz bin altın sikkeden ibâret bir hediye takdîm ederek, bu kelimeye bir harf ilâvesini ricâ etti. Halîfe bu münâsebetle usûl gereği verilen berâtı düzenlettirdi, verdiği ünvana bir harf ilavesiyle onu "Vâlî" şekline soktu.

D'Herbelot
Ebû'l-Fidâ

Mahmûd Gazne'de Hind ganîmetleriyle inşâ ettirdiği sarayda defnolundu. Buna "Saadet Sarayı" namını vermişti. Gazne İmparatorluğu'nu oğlu Muhammed'e bıraktı. Mes'ûd nâmındaki büyük oğluna Irak kıt'ası isâbet etmişti. Ona Irak'ı verdiği vakit, kendisine halef olacak Muhammed ile nasıl geçineceğini sordu. Mes'ûd ona: "*Birâderiniz İsmâîl ile sizin geçindiğiniz gibi.*" cevabını verdi. Mahmûd'un, birâderi İsmâîl'in elinden tâcı aldığını ve onu bir kaleye kapadığını yukarıda görmüştük. Bu cevap Mahmûd'u pek müteessir etti. Evlatları arasında ihtilaf çıkacağını anladı. Mes'ûd, birâderine bir fenalık yapmayacağına dâir vukû bulan yemin teklifine Gazne'deki servetleri birâderiyle paylaşacağına dâir Muhammed yemîn etmedikçe râzı olmayacağını söyledi. Fakat Mes'ûd'un menfaati ona yeminlerini pek çabuk unutturdu. Babasının ölümünü haber aldığı vakit İsfahan'da yahut diğer bir rivâyete göre Irak dâhilinde Hemedan'da idi. Birâderine yolladığı haberde hükümranlığı elinden almak fikrinde olmadığını, yalnız hutbelerde ilk önce kendi isminin zikredilmesini istediğini söyledi. Bu, memlekette hâkim ve sultan olarak tanınmak emelinde olduğunu, Muhammed'in kendisine itaat etmesi lazım geleceğini anlatmaktı. Muhammed bunu hissetti. Teh-

didi altında bulunduğu harbe hazırlanmaya başladı. Mes'ûd bütün ordu kumandanlarını tarafına çekmişti. Muhammed tutuklanıp tahttan indirilerek birâderine teslim edildi.

Bu yeni sultan tahtında yerleşir yerleşmez birâderi aleyhinde tertibâtta bulunmuş olanları tutukladı, hıyanetlerinden dolayı onları idâm ettirdi. Hakîkaten buna müstahaktılar: Zavallı Muhammed'in gözlerine mil çekildi. Emîrlerin Muhammed aleyhine dönmelerinin, tâc giyme günü başından tâcın düşmüş olmasından ve bundan dolayı uğursuzluk yorumu yapılmasından ileri geldiği söyleniyor. Bir çok fenalıkların müsebbibi olan bâtıl itikadlar, onların Muhammed'e karşı çevirdikleri entrikalarının ve kendi idamlarının sebebi olmuştur.

Mes'ûd, babasının bütün memleketlerinde mutlak hâkim kesilince Mahmûd'un henüz nüfûz etmemiş olduğu memleketlere giderek oralarda harb etmek fikrine düştü.[115] Sicistan'ın güneyinde yer alan geniş Mekran ülkesi savaş sahnesi oldu. Mes'ûd burasını zapt ederek Büyük Hind Denizi sâhillerinde yer alan Tiz şehrine kadar ilerledi. Bu fetihler sâyesinde Gazneliler hemen bütün İran'a sâhip oldular. Yalnız Fars vilayeti ile Basra Körfezi sâhilindeki yerler dışta kalıyordu. Buraları Şîraz'da yerleşmiş olan Buveyh Oğulları'nın bir şubesine bağlı idiler. Mes'ûd'un, Buveyh Oğulları'nı Irak-ı Acem'de tekrar tesis etmek istediği iddia olunuyor. Bu vilayeti Kâkuyeh'in oğlu Alâü'd-devle'ye verdi. Fakat bu zat uzun müddet orada kalamadı; ileride bahsedeceğimiz Selçuklular Irak-ı Acem'i zapt ederek Buveyh Oğulları'nı mahv ettiler; Gaznelilerin en güzel bütün vilayetlerine sâhip oldular. Hindistan'dan gelen müthiş bir vebâ[116] Gazne, Horasan, Cürcan, Cibâl vilayetlerini ve hattâ Suriye'yi dolaştı, büyük kayıplara sebep oldu.

Sene: 10
Ebû'l-Fid
Ebû'l-Fe
D'Herbel

Bir müddet sonra, Irak-ı Acem üzerinde hâkimiyet hakkı sâhibi olarak kendisini gören Mes'ûd, Save, Kum ve civar şehirlerde hükümran olan Şâhiryoveş(Schahriousch)'ı tutuklattırdı.[117] Bu küçük melike karşı sultanın hiddetini tahrîk eden sebebin ne olduğu malûm değildir. Herhalde bunu, Save şehrinin surlarına astırdı.

Sene:10
D'Herbe

115 422 hicrî târihinde.
116 423 hicrî târihinde
117 424 hicrî târihinde.

Aynı tarihte Mes'ûd'un Ahmedu'l-Meymendî namındaki vezîri öldü. Bu zât Sultan Mes'ûd'a büyük hizmetler etmiş, büyük adamların etrafında eksik olmayan entrikalara ve iftiralara rağmen mevkiini muhâfaza edebilmişti. Kendisini Hurrem-nur Sultan himâye ettiği için düşmanlarına galebe çalmaya muvaffak oluyordu. Bu vezîr bilginleri pek gözetmiştir. Mahmûd'un sarayına meşhur şâir Firdevsî'yi getiren odur. Firdevsî, kadîm İran şahlarının târihini içine alan *Şahnâme*'nin müellifidir.

Firdevsî bu eseri Sultan'ın emriyle altmış bin mısra olarak tertip etmiş, altmış bin dirhem gümüş mükâfata nâil olmuştu. Fakat şâir bunu o kadar az gördü ki Mahmûd'un sarayını terk ederek doğduğu yer olan Tus şehrine çekildi. Orada, paraya çok tutkun bir hükümdar aleyhinde bazı şiirler yazarak intikam aldı. Mes'ûd vezîr-i azamlığı Ahmed bin Abdu's-Samed'e verdi. Yine bu târihte en büyük kumandanlarından biri de vefat etti. Hârezm vâlisi Altuntaş, Ceyhun nehrinin ötelerindeki memleketlere bir akın yapmaya gitmişti. Bu büyük kumandan muhârebeye girişeceği esnâda gözüne bir ok isâbet etti. Çekilmeye mecbur oldu. Bu yaradan vefat etti. Oğlu Hârun babasının yerine vâliliğe tayin edildi.

Sene: 1033
Ebû'l-Fidâ
D'Herbelot

Târihlerinden bahsedeceğimiz Selçuklular Trans-oksiyan (Mâveray-i Seyhun) [Seyhun Ötesi] kıt'asında kendilerini göstermeye başlamışlardı. Ceyhun nehrini geçmişler, Nesa [Nessa] ve Abiverd (Abouird) şehirleri civarlarına kadar yayılmışlardı. Mes'ûd'un bütün vezîrleri Türklerin akınlarını durdurmayı kendisine tavsiye ediyorlardı.[118] Çoğalmalarına ve etrafı istila edecek derecede kuvvetlenmelerine meydan vermeden onların atılmaları fikrinde idiler. Nasıl ki sonra bu dedikleri hakîkaten çıkmıştır. Bu sözlere ehemmiyet vermeyen Mes'ûd, babasının Hindistan'da nâil olduğu fetihlere devam etmek emelindeydi. Mahmûd, Dehli'nin batısında Bando denilen vilayette yer alan Seresti kalesine defalarca hücum etmişse de bütün emekleri sonuçsuz kalmıştı. Mes'ûd bu kaleye yaklaştı. Hendeklerini ağaç kütükleri ve kamışlarla doldurdu. Nihâyet kaleyi ele geçirmeye muvaffak oldu. Aynı zamanda Cürcan ve Taberistan taraflarını da zapt etti.

---

118 425 hicrî târihinde.

Mes'ûd bu fetihlerle ve daha sâir bazı şehirleri ele geçirmekle meşgul olduğu sırada Selçuklular Horasan'da büyük ilerlemeler gösteriyorlardı. Mes'ûd Hindistan'ı terk ettikten sonra bu vilayetin imdadına koşmaya mecbur oldu.[119] İlk önce bazı muvaffakıyetler elde etti. Türklerin reisi Tuğrul Beğ hezîmete uğradı. Eşyasından bir kısmı Gazneliler ordusu tarafından yağmalandı. Sene: 1038 Ebû'l-Mehâsin Ebû'l-Ferec D'Herbelot

Fakat biraz sonra[120] iş değişti. Tuğrul Beğ Nişâbur'a girdi. Mes'ûd mağlup oldu. Gazne'ye çekildi. Hemen bütün ordusu dağıldı. Horasan vilayeti elinden gitti. Bu vilayetin kaybı Mes'ûd'u o kadar kederlendirdi ki hiddetini kimden alacağını bilemediğinden kendisi Hindistan seferi ile meşgul olduğu sırada işleri yürütmekle mükellef bulunanları ve kumandanlarını tutuklattırdı. Bununla beraber tehlike pek âcil idi. Buna bir çâre bulmak üzere yeniden ordu topladı. Kumandasını oğlu Mevdûd'a verdi. Belh hudutlarını muhâfaza etmek ve Selçuklu reislerinden biri olan Dâvud[121]'u tard etmek üzere bunu oraya gönderdi. Sene: 1039 Ebû'l-Fidâ D'Herbelot

Kuzey yönünden memleketin bir tecâvüze uğraması ihtimaline karşı bu suretle tedbirler alındıktan sonra[122] birâderi Muhammed'i mahbesten çıkarttı. Hindistan'da icrâ edeceği sefere çocuklarıyla beraber onu da götürdü. Mes'ûd, Lebeşti (Lebeschti) denilen bir yere geldi. Fakat Selçukluların günden güne artan kuvvet ve satveti onu Horasan ve Belh civarlarına gitmeye yöneltti. İndüs nehrinden geçtiği sırada ordusunun kumandanlarından Anuş Tekin –ki tavaşî[hadım]lerden ve Belh şehrindendi- bazı kölelerle birlikte Sultan'ın hazînelerine hücum etti. Daha bir çok gayrımemnunlar da Muhammed'i kurtardılar ve tahta çıkmaya mecbur ettiler. Mes'ûd, ordusunun bir kısmıyla savunmaya geçmek istedi. Bir muhârebe yapıldı. Mes'ûd bu muhârebeyi kaybetti, bir kaleye kaçtı. Sene: 1040 Ebû'l-Fidâ D'Herbelot

Muhammed bütün âilesiyle birlikte Mes'ûd'u Keyda (Kenda) kalesine hapsettirdi.[123] Mes'ûd'a karşı burada pek saygılı davrandılar. Muhammed'in, Mes'ûd'u eline geçirince kendisine yaptığı muamelenin aynını uygulattıracağını söyleyerek zevceleri ve çocuk- Sene: 1041 Ebû'l-Ferec

---

119 430 hicrî târihinde.

120 431 hicrî târihinde.

121 Tuğrul Beğ'in kardeşi Çağrı Bey'in diğer ismi. (E.K.)

122 432 hicrî târihinde.

123 433 hicrî târihinde.

larıyla beraber çekilmek üzere bir kale seçmesini ona bıraktığı, Mes'ûd'un da Keyda'yı tercîh etmiş olduğu rivâyet ediliyor.

Muhammed, gözden mahrum olduğu, bundan dolayı işleri doğrudan doğruya yönetemediği için devletin yükünü oğlu Ahmed'e yükledi. Ahmed iktidar mevkiine geçince bazı hazînelerin mühürleneceği bahânesiyle babasından mühr-i hümâyûnu [devlet mührünü] istedi. Fakat maksadı amucasını öldürtmekti. Bu mühürle bir emir çıkardı. Güvendiği adamlara verdi. Bunlar kaleye girdiler. Muhammed'in haberi olmaksızın Mes'ûd'u öldürdüler. Muhammed buna pek esef etti. Oğlunu yaptığı hareketten dolayı azarladı.

Mes'ûd, fukaraya karşı gösterdiği lütuflarla şöhret kazanmıştı. Her sene fakirlere bir milyon dirhem para dağıtırdı. Âlimleri dâima teşvîk ve himâye ederdi. Cesurdu. Harbde ustalığı vardı. İdâre işlerinde büyük bir iktidar sahibiydi. Irak-ı Acem'e, Taberistan'a, Mazenderan'a, Kirman'a, Mekran'a, Sind'e, El-Ruhac(Arroukhadge)'a, Zablistan'a hâkim bulunuyordu. Gazne ile Gur ülkesi Zablistan'da yer alıyordu.

Mevdûd, Horasan'da Selçuklulara karşı harble meşgul olduğu sırada babası Mes'ûd'un ölüm haberini aldı. Alelacele Gazne'ye gitti. Orada kendisini Sultan ilan ettirdi. Sonra Gazne'den Hindistan'a yürüyüp amucası Muhammed'e hücum ederek Ahmed'i, isyanın müsebbibi emîr Anuş Tekin ile birlikte esîr aldı. Muhammed, bütün çocukları, taraftarı olan emîrler hep katledildiler. Yalnız Muhammed'in oğlu Abdurrahim'e bir şey yapılmadı. Çünkü bu pek küçük olduğu için Mes'ûd'a karşı olan entrikalara iştirak edemezdi. Bu muzafferiyet Mevdud'u bütün Gazneliler hükûmetine sâhip bir hale getirdi. Pâyitahta döndü.

Selçuklular kendisini pek endişelendiriyorlardı. Her gün yeni bir vilayeti zapt ediyorlardı. Mevdud büyük bir ordu topladıysa da Türklerin Sultanı Alp Arslan bunu perîşan etti.[124]

Ebû'l-Fidâ
Sene: 1043

Mevdûd bir Hind seferine kalkışmaktan geri durmadı. Hindistan'da bir çok kaleler aldı. Mahmûd'dan daha ilerilere kadar Hindistan içine nüfûz etti. Sonra Türkleri kırmak için bir gayret daha sarf ederek büyük bir ordu topladı. Fakat harekete hazırlandığı sırada

Sene: 1047
Ebû'l-Fidâ
D'Herbelot

124 435 hicrî târihinde. [Görüldüğü gibi burada verilen bilgilerle bugün bildiklerimiz epeyce farklılık gösteriyor; bunları eserin orijinalinden H. Cahid Bey nasıl çevirmiş ve hiçbir şey eklememişse, biz de öylece aktarıyoruz. (E.K.)]

Gazne'de bir sancıya tutuldu. Bunun tesiriyle öldü.[125] Dokuz sene on ay hüküm sürmüştü. Yirmi dokuz yaşında idi.

Mes'ûd namında bir küçük çocuğu kalmıştı. Fakat Gazne'de bulunan başlıca Türk kumandanlar bu çocuğa tâbi olmak istemeyerek Mevdud'un birâderi Ali'yi tahta çıkardılar. Sultan Mahmûd'un da Abdurreşid isminde bir oğlu hayattaydı. Hayatının büyük kısmını hapiste geçirmişti. Bu son senelerde hapisten kaçmıştı. Şimdi o da meydana çıktı. Bir fırka teşkil etti. Yeni tahta çıkmış olan yeğeni Ali'yi koğdu. Abdurreşid'e "Şemsü'd-din'illah Seyfü'd-devle" ünvanı verildi. D'Herbelot

Sicistan vilayetinin idâresini Tuğrul namında bir mâbeyncisine verdi. Buna son derece itimadı vardı. Tuğrul büyük bir nüfûz sâhibi oldu. Buna rağmen bu nüfûzunu kötüye kullanmakla efendisine karşı borçlu olduğu şükranı unutarak aleyhinde tertiplere kalktı. Abdurreşid pâyitahtta muhâsaraya alındı. Böyle âni bir hücuma karşı gâfil bulunduğu için kaleye kaçtı. Orada yakalanarak Tuğrul tarafından merhametsizce öldürüldü.[126] Sultana refakat eden Gazneli şehzâdelerinin içinden bu âsî yalnız Mes'ûd'un kızı Ankā'yı hayatta bırakarak onunla evlendi. Maksadı gasp ettiği tâc ve tahta bu suretle bir istihkāk peydâ etmekti. Ebû'l-Fidâ D'Herbelot Sene: 1052

Halk bu harekete karşı o kadar nefret duydu ki Tuğrul'u nankör ve hâin diye yâd etmeye başladı. Tuğrul herkesin nazarında menfur [nefret uyandıran kişi] oldu. Barış sağlanamamıştı. Yeni hükümdar bunu yapamazdı. Gazne'de meydana gelen değişikliklerden haberdar olan Hind Kralı Harhir (Kharkhir) emîrlere, hatta Anka Sultan'a mektuplar yazarak onları silaha sarılmaya teşvîk etti. Tuğrul kendi sarayında, tahtının üzerinde katledildi. Harkir Gazne'ye geldi. Son kıtâlden kurtulmuş olan Mes'ûd'un oğlu Ferruhzâd'ı sultan ilan ettirdi. Bu sultanın idâresi zamanı hakkında hiç malûmat yoktur. Yalnız bir sancıdan Gazne'de vefat ettiği biliniyor.[127]

Bunun yerine birâderi İbrâhim geçti. Bu yeni sultanın ünvanı "Müeyyed" idi. Birâderinin Türkler tarafından memleketlerine akın yapılmamak şartıyla Selçuklularla yaptığı barışa bu da riâyet etti. Ebû'l-Fidâ D'Herbelot Sene: 1059

125 440 hicrî târihinde.
126 444 hicrî târihinde.
127 451 hicrî târihinde.

Fakat anlaşma hükümlerine karşı taraf riâyet etmediği için Türkler üzerine yürümeğe mecbur oldu.[128] Muhârebeyi kazanamadı.

Sene: 1079
Ebû'l-Fidâ
D'Herbelot
Sene: 1088

Hindistan'da büyük fetihler yaptı.[129] Bir çok ganîmetlerle döndü. Bundan dolayı "Gâzî" ve "Fâtih" ünvanına nâil olmuştur. Memleketini güzel idâreye muvaffak olduktan sonra Gazne'de vefat etti.[130] Tâcı oğlu Mes'ûd'a bıraktı.

D'Herbelot

İbrâhim İslamiyet hakkındaki gayreti, himmeti ve dindarlığı ile sivrilmişti. Bir çok câmiler ve hastahaneler yaptırdı. Geceyi ibâdetle yahut Gazne sokaklarında durumu teftiş etmekle geçirirdi. Fakirlere pek çok sadaka dağıtır, hastalara lazım olan ilaçları verdirirdi. Üç aylarda yani Recep, Şaban, Ramazan aylarında oruç tutardı. Her sene kendi eliyle *Kur'an* yazarak gâyet kıymetli hediyelerle birlikte Mekke'ye gönderirdi. Hükûmeti dâhilinde bir çok şehirler binâ ettirdi. Bunlara Hayrabad, İmanabad isimlerini verdi. Vefatında otuz altı erkek çocuk bırakmıştır. Bunların hepsi ya ilim ve fenlerde, ya harp sanatında öne çıkmışlardır. Kırk tane de kızı olmuştur. Bunları şehzâdelerle evlendirmeyerek ulemâya ve güzel amelleriyle sivrilmiş kişilere vermişti. Civar kavimlerin hepsi de İbrâhim'i severler, sayarlar, ona sultan-ı selâtîn [Sultanların Sultanı] derlerdi.

Ebû'l-Fidâ
Suyûtî
D'Herbelot
Sene: 1114

Mes'ûd'un saltanat devri hakkında hiçbir malûmât yoktur. "Celalu'd-din" ve "Alau'd-devle Ebû Saîd" namlarını taşıyordu. Gazne'de vefat etti.[131] Selçuklu Sultanı Sencer'in bir kızıyla evlenmiş, bundan Arslan-şah ve Behram-şah namında iki oğlu olmuştu. Büyük oğlu tahta çıkınca küçük kardeşlerini tutuklattırdı. Onlara hiçbir tahsîsât bağlamadı. Behram-şah firar çâresini buldu. Horasan'ın büyük bir kısmına sâhip olan Sencer'in yanına giderek onun yardımını ricâ etti. Sencer ilk önce Arslan'a birini göndererek biraderi lehinde şefaatte bulundu. Fakat bundan bir fayda çıkmadığını görünce ordusuyla Gazne'ye doğru yürüdü. Arslan bir çok filler ve büyük bir ordu ile Sencer'in karşısına çıktı. Vukûa gelen muhârebede mağlup oldu. Bunun üzerine Sencer Gazne'ye girdi.

128 466 hicrî târihinde.

129 473 hicrî târihinde.

130 Ebû'l-Mehâsin 492 senesi Receb'inde vefat ettiğini, kırk sene saltanat sürdüğünü söylüyor. Bunu tahkîk edecek vesîkalar elimizde yoktur. Ben 481 târihinde vefat etmiş diye gösteriyorum.

131 508 hicrî târihinde.

Orada Hind'in bütün ganîmetlerini bularak hepsini ele geçirdi. Behram-şah'ı tahta çıkardı. Yalnız hutbelerde ilk önce Selçuklu Sultanı Muhammed'in, sonra Sencer'in[132], nihayet Behram-şah'ın ismi okunmasını şart koymuştu. İşte Gazne sultanlarının ilk önce hafife almış oldukları bu Selçuklu Türkleri bu suretle onları kendi uyrukları altına almış oldular.

Sencer memleketine dönünce, Hindistan'a kaçmış olan Arslan-şah bir ordu ile tekrar meydana çıkarak Gazne önüne geldi. İki kardeş muhârebeye tutuşacakları vakit Arslan-şah kaçtı. Birâderi kendisini takip ederek yakaladı ve boğdurttu.[133] Arslan-şah yirmi yedi yaşındaydı. Gazne'de babasının türbesine defnedilmiştir.

Behram-şah imparatorlukta yegâne hâkim kalınca, ataları gibi Hindistan'a sefer etmeye karar verdi. Orada büyük muvaffakıyetlere nâil oldu. Sene: 1088

Fakat çok geçmeden fetihlerini yarım bırakarak Gurluların tehditlerine karşı memleketini savunma çârelerini düşünmek mecburiyetinde kaldı. Bu âile yeni bir imparatorluğun temelini atıyor ve Gazneliler zararına olarak yavaş yavaş teşekkül ediyorlardı. Bunların kurucusu olan Hüseyin, kadîm İran şahları neslinden geldiği iddiasındaydı. [Rivâyete göre] Böyle meşhur bir âileden olmakla beraber büyük bir sefâlet içinde kalmıştı. Hindistan'a yaptığı bir seyahatte bindiği gemi kazaya uğradı. Hüseyin kurtuldu. Civardaki bir şehre gitti. Fakat hiç kimseyi tanımadığı için geceyi sokakta geçirmeye mecbur kaldı. Hırsız diye tutuklanarak hapsedildi. Yedi ay hapishanede kaldı. Şehrin hükümdarı bir hastalığa tutulmuştu. Şifâya kavuşması için mahpusları tahliye ettiler. Bu sâyede Hüseyin de kurtuldu. Ebû'l-Fidâ D'Herbelot

Dışarıda hapishanedekinden ziyâde bedbaht olan Hüseyin bir takım eşkıyanın eline düştü. Bunlar kendileriyle birlikte gelmeye Hüseyin'i mecbur ettiler. O da bu eşkıyâ ile aynı tehlikelere maruz oldu. Tutuklanarak siyâset-gâha [idam sehpasına] götürüldü. Cezâsını göreceği sırada şöyle haykırdı:

---

132 Burada bir karışıklık var: Hutbede, yeri geldiğinde "Selçuklu Sultanı Ahmed Sencer'in." denmesi gerekirdi. Çünkü Selçuklu Sultanı "Muhammed" değil "Ahmed Sencer"di. (E.K.)

133 512 hicrî târihinde.

"Yarabbi! Sen hiç haksızlık yapmaz, hiç hata etmezsin. Benim gibi bir masumun suçlular arasında cezâ görmesine müsâade edecek misin?"

Bu sözler üzerine Hüseyin'in cürmünü yeniden tedkîk ettiler, tahliye ederek Gazne sarayına götürdüler. Kendisini görmek istemiş olan Sultan İbrâhim ona bir çok iyiliklerde bulundu, yüksek mansıplara tayin etti. İbrâhim'in halefi olan Mes'ûd, Belh'in güneyinde yer alan Gür yahut Gur vilayetine onu vâli yaptı. Hüseyin'in oğlu ve vârisi olan Muhammed Behram-şah ile ittifak anlaşması akdedebilecek derecede kudret sâhibi olmuştu. Gazne'ye geldi. Fakat gösterdiği itaat ve hürmet zâhirî idi. Sultandan nefret ediyor, onu aldatmaya çalışıyordu. Teşebbüsleri meydana çıkınca idâm edildi.[134] Küçük Gûrî hükûmeti biraderi Sûrî'ye kaldı. O da Muhammed'in tasavvurlarını takip ve icra etmek için Gazne'ye gitti. Bunları cebir kuvvetiyle uygulattırabilecek hale geldi. Sultan ile çarpışmaya girişti. Fakat bunda Sultan kesin bir galibiyete nâil oldu. Sûrî öldürüldü ve askerleri perîşan edildi. Bundan sonra hükümdar olan Alaüddin el-Hüseyin namındaki biraderleri mühim bir ordu ile Gazne'ye doğru yürüdü. Sultanı mağlup etti, Gaznelilerin pâyitahtını ele geçirdi. Burasının idâresini birâderi Seyfüddin Sâm'a verdi. Bununla beraber Seyfüddin çok müddet tutunamadı. Behram-şah'a bağlı olan Gazne sâkinleri onu davet ettiler. Behram-şah Gazne'ye girdi. Seyfüddin'i bir öküz üstüne bindirerek sokaklarda tam bir hakāretle dolaştırdıktan sonra idâm ettirdi.

Ebû'l-Fidâ Sene: 1152

Bu hakāretten öfkelenen Gur hükümdarı intikam almaya hazırlanıyordu. Fakat yolda Behram-şah'ın vefatını duydu.[135] Behram-şah otuz altı sene tam bir hikmet ve basîretle hüküm sürmüştü. İlim ve fenlere düşkünlüğü vardı. Ulemâyı dâima himâye ederdi. *Pilpaî (Pilpai)* adı altında tanıdığımız Hintçe bir eseri Acem lisanına tercüme ettiren odur. Yerine oğlu Nizâmüddin Husrev-şah geçti.

Ebû'l-Fidâ Sene: 1153

Gazne sultanlarına düşman olan Gur hükümdarı Alaüddin el-Hüseyin sefere devam etti. Gazne önüne geldi.[136] Fakat muhâsara altına girmekten korkmuş olan Husrev-şah alelacele Hindistan'da Lahor şehrine çekilmişti. Gazne zapt olundu. Üç gün yağmaya

Sene: 1155 D'Herbelot

134 547 hicrî târihinde.

135 548 hicrî târihinde.

136 550 hicrî târihinde.

maruz kaldı. Alaüddin orada sultanlığını ilan etti. Bir sultana layık olan bütün merâsimi yerine getirdi. Gazne'de yeğenleri Gıyâsüddin Muhammed ile Şahâbuddin Muhammed'i bıraktı. Sonra bunlarla bazı ihtilaflar çıktı. Yapılan muhârebede yeğenleri kendisini mağlup ettiler. Esîr düştü. Buna rağmen yeğenleri tekrar amucalarını tahta çıkardılar. 1161 târihinde vukû bulan ölümüne kadar tahtta kaldı.

Bu târihten sonra Gazneli hükümdarlarının mukadderâtı pek meşkûk [belirsiz] bir şekil almıştır. Bâzı tarihçilere göre Husrev-şah Lahor Sultanı olarak vefat etmiş[137], memleketlerini oğlu Melik-şah'a bırakmıştır. Diğer târihçilere göre Husrev-şah Gurîlerin mahbesinde hayatını terk etmiştir. Mîrhond buna halef olmak üzere Husrev namında bir oğlundan bahsediyor. Bu iki ismin benzerliği bir takım hatalar doğurmuş olmak gerektir. Husrev de Melik-şah gibi babasına Lahor'da halef olmuştur. Gazne o zaman Gurîlere tâbi idi. Alaüddin el-Hüseyin'in vefatından sonra tahta Gıyâsüddin Muhammed çıktı. Ebü'l-Fidâ Sene: 1160

Mâverâünnehir'e yeni gelmiş olan bir takım Türkler Gazne'yi bu hükümdarın elinden aldılar. Bu Türklere Goz (Gozz) diyorlardı. Roma İmparatorluğu'nun bazı vilayetlerini istila etmiş olan ve Avrupa'da Uzlar (Uzes) diye bilinen kavimle bunlar birdir. Bu Türkler on beş sene kadar Gazne'de kaldılar. Gıyâsüddin'in birâderi Şahâbuddin bunları mağlup ederek Gazne'yi ellerinden aldı. Kirman'ı, Şuran'ı, Hindistan'ın bir kısmını ele geçirdi. Husrev-şah'ın bulunduğu Lahor şehri üzerine yürüdü. Şehir teslim oldu.[138] Gazneli Sultanı hayatına dokunulmamak şartıyla teslimiyetini arz etmişti. Şerefüddin buna saygılı bir şekilde davrandı. Fakat iki ay sonra Şahâbuddin, Husrev-şah'ı çağırdı. Husrev-şah ona teslim olmamış olduğunu beyhude yere iddia ettiyse de Şahâbuddin onu oğluyla beraber muhâfaza altında gönderdi. Gur'a ulaşınca Husrev-şah ile oğlunu bir kaleye kapadılar. İşte Gazneli sülalesi bunlarla söndü. Bu sülale 213 sene pâyidar olmuştu. 976 miladî târihinde hükümran olmaya başlamıştı. Ebü'l-Fidâ Sene: 1182

Gurlular Mahmûd'un âilesinin enkazı üzerinde işte bu suretle yerleştikten sonra Horasan'ın mühim bir çok yerlerini zapt ettiler. Ebü'l-Fidâ

137 555 hicrî târihinde.
138 578 hicrî târihinde.

Şahâbuddin de Hindistan'a sefer yapmış, Hindistan'ın büyük bir kısmını itaat altına almıştır. Fakat Agra'da mağlup oldu. Sonra Hindliler üzerinde büyük bir galebe sağladı. Zürriyeti olmadan vefat eden bu hükümdar bir çok köle yetiştirmişti. Bunlar hep Türk idiler. Ondan sonra tahta bunlar çıktılar ve Hindistan'da yeni bir hükûmet kurdular. İçlerinde en mühim üç zat vardı. Biri Tâc-ı Yıldız'dır Gazne'de hükümran olmuştur. Diğeri Nasruddin'dir ki Multan vilayetinde hüküm sürmüştür. Üçüncüsü de Kutbüddin Aybek (Ibek)'dir ki Dehli'de sultanlık kurmuştur. Kutbüddin, Çin'e kadar bütün Hindistan'ı fethetti. Uzun zürriyeti oldu. Bunların elinden o geniş hükûmetlerini Timurlenk almıştır. Cetvellerde bu hükümdarların isimlerini kaydettim. Fakat kölelikten hükümdarlığa yükselen bu Türklerin târihini ortaya koyabilecek vesîkalar elimizde yoktur.

ONUNCU KİTAP

İRAN SELÇUKLULARI

Şimdiye kadar Halîfeler İmparatorluğu'nda müesseseleşmiş olan Türkler Türkistan'dan alınmış, Bağdad'a götürülmüş, orada en yüksek mansıplara kadar çıkmış sıradan kölelerden ibâret idiler. Şimdi târihlerinden bahsedeceğim Türkler gibi bunlar bir heyet, bir millet değildiler. Buveyh Oğulları ve şevketli Gaznelileri yıkan, Müslümanların Halîfesini esîr haline getiren, Kâşgar'dan ve İndüs'ten itibaren Boğaziçi'ne kadar Asya'nın büyük bir kısmını kendilerine bağlayan Selçuklular Türkistan'dan bir kadro hâlinde toplu olarak çıktılar, batı Asya'ya yayıldılar. Orada İran ile Anadolu'nun ortasında, İrtiş sahralarındaki ve Seyhun nehrinin kuzeylerindeki kaba ahlak ve âdetlerini muhâfaza ettiler. Asya'nın en güzel şehirlerine sâhip olan bu Türkler bu şehirleri eski sâkinlerine bırakıyorlar, kendileri civar sahralarda çadırlar altında, sürüleriyle yaşıyorlar, yazın daha kuzeydeki memleketlere, kışın da güney taraflarına çekiliyorlardı.

Türkler ve Hoei-ke'ler Çinliler ve Hi-tan'lar tarafından yukarı Asya'dan atıldıktan sonra büyük bir kısmı Mâverây-ı Seyhun [Seyhun ötesi] vilayetlerinde yerleşmişti. Bir Hoei-ke muhâcirleri gibi telakkî ettiğim Selçuklular[1] Buhâra civarında Nur-Buhâra denilen bir yerde sükûn içinde yaşamaktalar iken Gaznelilerin kurucusu meşhur Sultan Mahmûd, Kadr Han namındaki Türk Hanı'na yardım için ordusuyla buraya gitti. Selçukluların reisi Mikâîl'de büyük bir meziyet gördüğü için hizmetine aldı. Hatta Ceyhun nehrini geçip Horâsan'a gelmesi ve orada yerleşmesi için onu zorladı.

---

1 Mîrhond, Selçukluların Alankuva (Alancava) neslinden Buskın-salegî (Bouskin-saleghi) evladından olduklarını söylüyor. Böyle olunca Cengiz Han âilesine mensup bulunurlar. Nigâristan'a nazaran Selçuklular Belciyan (Belgian) yahut Bilhan (Bilkhan) denilen bir yerde oturan Tükmenler idiler. Hondmîr ise bunların Hazar Denizi'nin kuzeyinde Kapçak ülkesinde yerleşmiş olduklarını söylüyor.

Ebû'l-Fidâ
Hondmîr
İbn Şıhne

Mikâîl, Selçuk'un oğlu idi. Bundan dolayı Türklerin bu koluna Selçuklular ismi verilmiştir.[2] Selçuk'un babası Dakak (Decac) Türklerin cesur kumandanlarından biriydi. Olağanüstü kuvvetinden ve cesâretinden dolayı "Taz-yalık" yani "Kuvvetli ve idâresi zor bir yay" lakabını almıştı. Dakak öldüğü vakit henüz genç olan oğlu Selçuk[3] Beyga Han tarafından büyütüldü. Bu han ona "Sübaşı" (Bassaschi) yani "kumandan" ünvanını verdi. Selçuk, Türk İmparatorluğu'nun yüksek mansıplarına çıktı. Han'ın büyük teveccühüne nâil oldu. Hondmîr'in rivâyetine itimad edersek bu kumandan, efendisine karşı hürmette kusur etmiş, pâyitahta girecek derecede cür'etkârlık göstermiştir. Bu hareket cezalandırmaya müstahaktı. Fakat Selçuk'u Han'ın sarayını terke mecbur eden sebep ne olursa olsun, her halde şurası muhakkaktır ki Han ile aralarında ihtilaf çıktı. Selçuk tebaasıyla birlikte Buhâra'nın ötesinde Cend (Jond) ülkesine çekilerek orada yerleşti. Komşularının arâzisine akınlar yaptı. Müthiş bir hale geldi. Cend'de yüz yedi yaşında vefat etti. Mikâîl, Arslan[4] ve Mûsâ[5] isminde üç çocuk bıraktı.

[2] Zonnare bunlara "Hungre Türkleri (Turcs Hongres)", Cedrenus ise "Hunlar" namını veriyor. Guillaume de Tyr'e nazaran bu kavimler, kendi kuvvetlerini takdîr ettikleri zaman bir hükümdarlarının eksik olduğunu gördüler. Bundan dolayı en meşhur reislerden yüzünü seçtiler. Hepsinden üzerinde isimleri yazılı birer ok istediler. Bu okları hep bir yere koydular. Bir çocuk içlerinden bir tanesini çekti. Çıkan ok Selçuk'un idi. İşte Selçuk bu suretle millet reisi seçilmiştir. *Bundârî* ile *Lubb-i Târîh*'e göre Selçuk, Türkistan hükümdarı Afrâsiyâb neslindendir. "Pişdâdiyân" adı verilen ilk İran şahlarıyla Afrasiyâb uzun müddet harbetmiştir. Bunlar hiçbir kıymeti olmayan efsâneler kabilindendir.

[3] Haiton "Selçuk"a "Sadok"(Sadoc) diyor.

[4] *Lubb-i Târih* buna İsrâîl namını vermektedir. D'Herbelot'nun rivâyetine nazaran vaktiyle Mahmûd Türklerden bir şey müzâkere için güvenilir birinin gönderilmesini istemişti. Türkler de ona Arslan'ı yahut İsrâîl'i göndermişlerdi. Sultan, icap ederse Türkistan'dan ne kadar asker alabileceğini buna sordu. O zaman elinde bir yay ile iki ok tutan Arslan cevaben, "Ordugâhımızda bulundurduğum oklardan birini gönderecek olursanız derhal size elli bin süvari gönderilir" karşılığını verdi. Mahmûd daha çok asker almak kabil olup olmayacağını sorunca ikinci oku gönderirlerse elli bin kişi daha gönderileceği cevabını aldı. Mahmûd yeniden ısrar etti. Arslan daha büyük bir ihtiyaç takdirinde yayı göndermek suretiyle iki yüz bin Türk'ün imdada koşacaklarını söyledi. Bu cevap Sultan'ı korkuttu. Arslan'ın bu kadar büyük bir kuvvet çekmesinden korkarak onu tutuklattırdı ve bir kaleye kapattı.

[5] Nisbeten daha sonraki bir mehaz olan *Lubb-i Târih* ile Hondmîr'den naklen D'Herbelot, Selçuk'un dört oğlu olduğunu söylüyor. Üçü Ebû'l-Fidâ'dan naklen zikret-

İşte Mikâîl, Horâsan'a gitmekten imtinâ gösterdiği için Sultan Mahmûd tarafından Arslan el-Hâcib'in ihtarlarına rağmen sâir kardeşleriyle berâber cebren oraya götürüldü. Bu nâzır, Türklerin o cevval ve âteşîn tabiatlarından çekinmek gerektiğine inanıyordu. Onları devlet dâhiline sokmak devlet için bir tehlike teşkil ederdi. Sultan Mahmûd sonra hatasını anladıysa da artık iş işten geçmişti. Bu Türklerin bir gün kendi hânedanının en büyük düşmanları olacağına kanaat getirmiş bir halde hayatını terk etti. Türkleri Merv yakınlarında Zindekân (Zendecan) havâlisine yerleştirmişlerdi. Orada büyük bir kudret sâhibi olmuşlardı. Müşrik Türklerin arâzilerine akınlar yapıyorlardı. Bu Selçukluların bir kısmı Arslan'ın idâresi altında oldukları halde İsfahan'a, Âzerbaycan'a kadar girdiler. Orada Meraga şehrini tahrip ve ahâliyi katlettiler.[6]

Sene: 10
Ebû'l-Fer
Ebû'l-Fidâ
El-Mekîn

Diğer bir kısım Rey şehrine kadar gitti. Üçüncüsü de Hemedan'a kadar ilerledi. Musul'u da zapt ettiler. Buveyh Oğulları hükümdarlarından Alau'd-devle bin Kâküyeh (Cakouiah) ile muhârebeye giriştiler. Fakat bu büyük akından çıkan semere bütün bu memleketlerin dehşet içinde kalmalarından ibâret olmuştur. Guziyye adı verilen bu Türkler oralarda o zaman hiç yerleşmemişlerdir gibi görünüyor.

Selçukluların ilk zamanlarına âit olayları kuşatan bir karanlık perdesi imkân derecesinde yırtılabilmek şartıyla meydana çıkan tafsîlata göre, Mikâîl'in oğulları Beygu, Tuğrul Beğ, Ca'fer Beğ Dâvud sonra Horâsan'a götürülmüştür. Mikâîl oraya hiç gitmemiştir. Ebû'l-Fidâ'nın fikrince bu üç şehzâde Mikâîl'in vefatından sonra Buhâra civarlarında kalmışlar, Türkistan'da hükümran olan Buğra Han'ın yanına çekilmeye mecbur olmuşlardır. Tuğrul Beğ ile kardeşi Dâvud, Buğra Han nezdinde büyük bir nüfûz kazandılar. Sonraları aralarında neden dolayı ihtilaf çıktığı meçhuldür. Tuğrul Beğ tutuklandı. Dâvud'u, bir Türk ordusu [yani Tuğrul'u tutuklayan Türklerin ordusu–E.K.] takip etti. Fakat bu ordu perîşan oldu. Bu sâyede Dâvud, birâderinin hürriyetini temin edebildi. İki kardeş, Sâmânîlerin yıkılışına, İlik İl-han tarafından Buhâra'nın zaptına kadar birlik halinde kaldılar. Ebû'l-Fidâ'ya nazaran işte bu târih-

tiklerimdir. Dördüncüsü de Yûnus yahut Beygu (Bigou)'dur. Fakat büyük ihtimale göre bu, Mikâîl'in oğludur.

6 420 hicrî târihinde [M. 1029].

lerdedir ki, Ceyhun'u geçmiş olan Mahmûd bu Selçuklu reislerini Horâsan'a götürmüştür.

Arslan'ın maiyetindeki askerler bahsettiğimiz akınları yaptılar. Sene: 1034 Tuğrul Beğ ile Dâvud ve Beygu Buhâra'ya döndüler. Fakat Ali Tekin oradan bunları koğdu. Tekrar Ceyhun nehrini geçmeye mecbur etti.[7] Hârezm yakınlarına çekildiler. Orada Altuntaş kumandan idi. Bunun oğlu olup onlarla bir anlaşma yapmış olan Harun (Gordon) kendilerini aldattı. Bundan dolayı bir çok kayıp verdiler, Merv'e doğru kaçmaya mecbur oldular.

O zaman Gaznelilerden hükümran olan Mes'ûd –ki Mahmûd'a Ebü'l-Fidâ halef olmuştu- bu yabancıları memleketine kabul etmek istemedi. Çünkü evvelce yine bunlardan bir kısmı memleketlerinde tahribat yapmışlardı. Onun için bunlara karşı bir ordu yolladı, Türkleri mağlup etti. Fakat Gazneliler Türk ordugâhında buldukları ganîmetlerle pek meşgul oldukları için Selçuklular kendilerini toplamaya vakit bularak Gazneli ordusunu bozdular. Bir müddet muhârebeden vaz geçildi. Türk kumandanları Mes'ûd'a tâbi oldular. Bu barış devresinde Mes'ûd Arslan'ı hapsedildiği yerden çıkararak kardeşlerinin yanına gönderdi.

Eşkıyalık yaparak yaşamaya alışkın bulunan Türkler barış zamanında bile sıkıntı verici bir komşu idiler. Bundan dolayı Tus vâlisi bunları kendi arâzisinden uzaklaştırmak istedi. Fakat mağlup oldu. Tus zapt edildi. Nişâbur da Selçukluların kontrolü altına girdi. Gazneliler üzerinde de büyük bir zafer kazandılar.[8]

Tuğrul Beğ bu şehrin yağma edilmesine mâni oldu. Kardeşi Sene: 1037 Ca'fer[9] Beğ Dâvud bir ordu ile gidip Herat'ı zapt etti.

Ebü'l-Ferec Bundarî Gaznelilerin düşmanı olan Halîfe Kāim-biemrillah, Buveyh Oğulları'nın kuvvet ve nüfûzu altında ezilmekte olduğundan Selçuklularda bir yardım aramak fikrine düştü. Onlara meşhur bir sefâret heyeti göndererek Müslümanlara yardım etmelerini istedi. Bu, ihtiyatsızca bir hareketti. Türklerin kibir ve gururunu bir kat daha arttırdı. Tuğrul Beğ Nişâbur'da Gaznelilerin tahtına çıktı ve milleti

---

7 426 hicrî tarihinde.

8 429 hicrî tâhinde [1037 M.].

9 Bu Ca'fer ismi muhtemelen Çağrı'nın yanlış okunması ve yanlış yazılmasından kaynaklanan bir hatadır; biz bunu metne sadakatımızdan ötürü aynen aktarıyoruz. (E.K.)

tarafından hükümdar olarak tanındı. Bütün Horâsan'a kānunlar koydu. Başlıca şehirlere vâliler gönderdi. Bağdad'a Ebû İshak es-Saffânî namında bir sefîr göndererek Müslümanları Gaznelilerin zulüm ve tazyîkinden kurtaracağına dâir Halîfe'ye teminat verdi.

Hakîkaten Selçuklular silaha sarıldılar. Mes'ûd ile gâyet kanlı bir muhârebeye tutuştular. Bunun netîcesinde bütün Horâsan'a sâhip oldular. Mes'ûd da biraz sonra vefat etti.[10] Bu zaferden sonra Selçuklu hükümdarları namına hutbe okundu.[11] Doğuda hüküm ve nüfûzun ve istiklalin en başta gelen alameti budur. İşte bu yeni imparatorluğun başlangıcı bu târih olmak üzere kabul olunmuştur. Sene. 1039, 1040

Selçuklular fetihlerinin semerelerini kendi aralarında paylaştılar. Tuğrul Beğ ile birâderi Dâvud, Ceyhun'dan Nişâbur'a kadar olan ülkeleri aldılar.[12] Bu sonuncusundan Selçukluların bir şubesi türemiştir ki Kirman'da hükümran olmuşlardır. İbrâhim İnal bin Selçuk'un hissesine Kûhistan ve Cürcan isâbet etti. Bunlar, Taberistan ile, Selçuklular tarafından yeni zapt olunmuşlardı. Oğlu Hasan bin Mûsâ bin Selçuk Herat, Buşenc (Bouchandge), Sicistan ve Gur ülkesine mâlik oldu. Tuğrul Beğ fetihlerini daha uzaklara yaydı.[13] Belh ile Şah-melik'in hükümran olduğu Hârezm ülkesini ele geçirdi. Sene: 1041 Bundârî Ebû'l-Ferec Ebû'l-Fidâ Ebû'l-Mehâsin

Oradan, Buveyh Oğulları'nın idâresi altında olan Cibâl yahud Medye (Medie) kıt'asına geçti.[14] Hemedan ile Rey şehirlerini aldı. Bu son şehri gâyet tahkim etti. Civar memleketlerden aldığı bütün ganîmetleri buraya götürüyordu. Bu sâyede bütün Irak-ı Acem'in fethi kendisi için kolaylaşmış oldu. İnal'ın oğlu İbrâhim'i Karmisin (Carmisin)'i zapta gönderdi.[15] Sene: 1042 Ebû'l-Fidâ Ebû'l-Ferec Sene:1044

Kendisi de Hulvan'a kadar ilerledi.[16] Bir müddet sonra Buveyh Oğulları hükümdarı Ebû Kalicâr ile barış akdetti. Sene: 1047

İşte bu iki aradadır ki yani 1043 milâdî târihindedir ki Tuğrul Beğ'in akınlarından evvel Selçuk'un oğlu Arslan Beğ'in idâresi

10 432 Hicrî târihinde.
11 431 hicrî târihinde.
12 433 hicrî târihinde.
13 434 hicrî târihinde.
14 436 hicrî târihinde.
15 Bundarî'ye göre burası Ebû Şi'r-i Fâris'e âitti.
16 439 hicrî târihinde.

altında Suriye'ye akınlar yapmış olan bu Guziyye yahut Guz Türkleri yahut Yunan târihçilerinin ifâdesine göre Uzlar yine Suriye'ye girdiler. Başlarındaki reisleri Köktaş (Koukias), Ebû Ali bin Dihkan, Hacı İsrâil ve Ebû Mansur isminde idiler. Âmid ve Meyyâfârikîn şehirlerini tahrip ettiler. Burada Mervânîlerden Ebû Nasr hükümran idi. Nusaybin şehrini kuşatarak civarlarını çiğnediler. Musul şehri bir miktar para vererek yağmadan kurtuldu. Bütün Diyârbekir, Diyâr-ı Cezîre yahut Mezopotamya kıt'asında akınlar yaparak tekrar Musul'a döndüler ve bu defa yağmaladılar. Araplar bu yerlerin imdadına koşmak üzere her taraftan geldiler. Uzları püskürttüler, onları Âzerbaycan'a çekilmeye mecbur ettiler. Alelade "Türkmen" dedikleri kavimler işte bunlardır.

Tuğrul Beğ o zaman akrabasından İbrahim İnal'ı tenkil için meş-
Sene: 1048 guldü.[17] İbrâhim ona karşı silaha sarılmıştı. İbrâhim'i Zem kalesine
Ebû'l-Fidâ
Ebû'l-Ferec çekilmeye mecbur ederek orada ele geçirdi. O târihte İstanbul'da hükümran olan Konstantin Monomak bütün Asya'yı titreten böyle bir hükümdarın ittifakına tâlip oldu. Barış teklifinde bulunmak üzere sefîrler yolladı. Tuğrul Beğ buna muvâfakat etti.

Tuğrul Beğ Diyârbekir'de yeğeni Kutulmuş (Coutoulmisch)
Budârî bin İsrâîl bin Selçuk'u bırakmıştı. Bu Türk reisinin bu memlekette
Hatîbü'l-
Bağdâdî bulunması Arap reislerini endîşeye düşürüyordu. Bu reisler o kadar
Suyûtî nüfûz sâhibi olmuşlardı ki Halîfe'yi Bağdad'da ellerinde esîr bulunduruyorlardı. Arslan el-Besâsirî namında bir Türk kölesi de bunlara katılmıştı; Arapların reisleri Kureyş[18] ile Nureddin Debîs[19] idi. Bu üç emîr Selçukluları atmak ve Halîfe'yi büsbütün ellerine almak için kuvvetlerini birleştirdiler. Mezopotamya'da Sincar yakınında Kutulmuş'a hücum ederek onu mağlup ettiler.

Kutulmuş Medye yahut Besfercan (Baasparacan) ülkesine kaçtı.
Sene: 1049 Orada Yunanlılar tarafından kumandan bulunan Etienne'den geçiş
Cedrenus
Zonnara izni istedi. Etienne bu izni vermediği gibi askeriyle ona karşı yürümek cür'etinde de bulundu. Bu hareket iki millet arasında pek kanlı bir harbe meydan verdi. Etienne mağlup ve esîr oldu. Tavriz(Tauriz) [Tebriz]'de pazarda satıldı.

---

[17] 440 hicrî târihinde.

[18] Cedrenus buna Karpesyus diyor ki Kureyş bin Bedrân el-Ukaylî'dir.

[19] İbn Ali ibn Mezîd el-Esedî.

Araplar tarafından mağlup edildiğinden dolayı pek mahcup bulunan Kutulmuş sonra Tuğrul Beğ'in yanına geldi. Bu kavimleri itaat altına almak için asker istedi. Onu Besfercan ülkesini zapta teşvîk etti. Bu havâlinin asıl kuvvetlerini methettiği gibi ahâlisinin rehâvetinden, kolayca mağlup edilemeleri ihtimalinden de bahsediyordu. Yunanlıların cesâreti hakkında epeyce bir fikri bulunan Tuğrul Beğ yeni bir harbe girişmek istemedi. Arapların kuvvet ve satveti, Kutulmuş'un mağlubiyeti onu yegâne meşgul eden şeydi. Onun için, Suriye tarafına yürümekten vaz geçmedi. O da Suriye'de yeğeninden daha bahtiyar olamadı.

Fakat bu seferi icraya teşebbüs etmeden evvel Kutulmuş'u öldürtmek fikrine mağlup oldu. Kutulmuş, karşılaştığı tehlikeden kurtulmak için Hârezm kıt'asında bir şehre[20] çekilerek orada kapanmıştı. Tuğrul Beğ gidip bu kaleyi muhâsara etti. Bu muhâsara ile meşgul olduğu esnâda Âsan[21] namında bir yeğenini Yunanlılarla harb etmek üzere Medye kıt'asına gönderdi. Selçuklular Tauriz (Tebriz) ve Tiflis şehirlerini geçtikten sonra Besfercan ülkesine girdiler. Orada gâyet büyük tahribat yaptılar. Buranın vâlisi bulunan Aron-besta[22] (Aaron-bestah) Selçukluların ilerlemelerine mâni olamadığı için İberi (İberie) vâlisi olan Katakalon-besta'dan yardım istedi. İki Yunan kumandanı askerlerini birleştirdiler. Bir ordugâh teşkil ettiler. Türkleri bir tuzağa düşürmek istiyorlardı. Türklerin ganîmetlere hırslı olduklarını bildikleri için bu ordugâhta çadır, eşya ve erzak bırakarak dışarıya çıktılar. Âsan, Yunanlıları mağlup etmek emeliyle Sitanyas (Stagnas) nehri kıyısından yürüyordu. Ordugâhı askersiz görünce Yunanlıların kaçtıklarına hükmetti. Artık yalnız yağmayı düşündü. Yunanlılar akşama doğru göründüler. Türkleri dağınık bir halde bastılar. Kolayca perîşan ettiler. Âsan, ordusunun büyük bir kısmıyla birlikte muhârebede telef oldu. Geriye kalanlar dağlar arasından İran Ermenistanına kaçtılar.

Âsan'ın mağlubiyeti Tuğrul Beğ'i İbrâhim İnal[23]'ın kumandasında Yunanlılara karşı yüz bin kişilik bir ordu sevk etmeye mecbur eyledi. Yunan ordusu kumandanları Aron ile Katakalon ne türlü

Cedrenus
Zonnara

[20] Yunan târihçileri buna Pesar (Paesar) namını veriyorlarsa da bence meçhuldür.

[21] İhtimal ki Arslan olacaktır.

[22] Zonnara bunun Prusianus'un birâderi Oladislad'ın oğlu olduğunu söylüyor.

[23] Zonnara buna Âlem; Cedrenus ise Abram Alim diyor.

hareket edeceklerine dâir anlaşamadılar. Katakalon düşmana doğru yürüyerek imparatorluğun hudutlarında harbetmek fikrindeydi. Türk ordusu yorgunluktan bitkin bir hale geleceği, beygirden mahrum bulunduğu için onu mağlup etmenin kolay olacağını düşünüyordu. Aron ise İmparator'dan emir bekleyerek şehirlere kapanmak düşüncesindeydi. Nihâyet bu fikir galebe çaldı. Yunan kumandanları İberi kıt'asına gittiler. Büyük bir ovada ordu kurdular. Oranın ahâlisi bu mahalle Osurtru namını verirler. Orada kadınları, çocukları ve herkesin mallarını kalelere kapadıktan sonra Türklerin gelişini İstanbul imparatoruna bildirdiler. İmparator derhal, İberi askerleriyle gidip bu kumandanlara katılması için Liparit(Liparites)'e emir verdi.

Bu esnâda İbrâhim İnal Besfercan ülkesine girmiş, Yunanlıların daha kuzeyde İberi'ye çekilmiş olduklarını haber almıştı. Liparit'in ordusuyla onlara iltihak etmesini beklemeyi uygun görmedi. Hareketini çabuklaştırdı. Fakat bir muhârebeye girişmek istemeyen Yunanlılar tabiat tarafından müstahkem bir mevkie çekildiler. Etraf o kadar uçurumlarla çevrili idi ki Türklerin gelmesinden hiç korkmayabilirlerdi. İbrâhim İnal bu noktada onlara hücum etmeye cesâret edemediğinden Arze[24] (Arzé) yakınında ordugâh kurdu. Bu, büyük, ahâlisi kalabalık, zengin bir kasabaydı. Kalabalıklıklarına güvenen ahâlisi son dereceye kadar mukāvemete karar verdiler. Civarlarında daha müstahkem Teodosiopolis şehri vardı. Buraya daha emniyetle çekilebilirlerdi. Fakat yapmadılar. Türkler Arze'ye hücum ettiler. Büyük bir mukāvemetle karşılaştılar. Evlerinin damlarına çıkan Arzeliler saldırganların üzerine taş, odun, ne bulurlarsa atıyorlardı. Altı gün bu suretle harb ettiler. Katakalon Liparit'i beklemeden onların imdadına koşmak istemiyordu. Fakat İmparatorun emrinden ayrılmak arzu etmeyen Aron, Yunan ordusunun kapandığı yerden çıkmasına mâni oldu. Bundan dolayı Türklerin Arze'yi yakmalarına meydan verdi. Ateş ve kıtâlden telef olanların miktarı yüz kırk bin kişiye varmıştır. Kadınlar ve çocuklar Türklerin eline düşmemek için ateşe atılıyorlardı. İbrâhim İnal büyük bir ganîmete nâil oldu. Sonra Yunan ordusuna karşı yürümeye hazırlandı.

---

24 Burada verilen tafsilata göre "Arze" Erzurum olacaktır. Ahlat yakınındaki Arzes değildir.

Yunan ordusu kapandığı yerden çıkmıştı. Liparit İberi askeriyle gelip katılmıştı. Yunan ordusu bir tepenin eteğinde yer alan bir ovada karargâh kurmuştu. Tepenin üzerinde Kapetrum (Capetrum) kalesi vardı. Türkler bu sahraya karma karışık bir halde dağılmış oldukları için Katakalon bundan istifâde ile hücum edilmesini istiyordu. Fakat Cumartesi gününü uğursuz bir gün telakkî eden Liparit[25] muhârebeye girişmekten imtinâ gösterdi. Türkler toplanmaya vakit buldular. Hatta düşmandan evvel davrandılar. Her iki taraf harb saffı üzere dizildi. Katakalon Yunanlıların sağ cenahına, Aron sol cenahına, Liparit de merkeze kumanda ediyorlardı. İbrâhim İnal Katakalon'un karşısındaydı. Horâsanlılar[26] Aron'un, İbrâhim'in kardeşi Sipehsalâr (Aspam-selar) da Liparit'in karşısında konuşlanmışlardı. Güneşin batışıyla muhârebe başladı. Güneşin doğuşunda nihâyet buldu. Türkler mağlup oldular Fakat Liparit esîr düştü. Bunu İbrâhim İnal'ın mağlubiyetinden sonra fark ettiler. Yunan kumandanının esâreti Yunan ordusunu zaferin meyvelerini toplamaktan men etti. Aron, Besfercan ülkesinin pâyitahtı olan İban şehrine çekildi. Katakalon Ani'ye gitti. İbrâhim ise yanında esîr Yunan kumandanı olduğu halde beş günde Rey şehrine vardı. Oradan Tuğrul Beğ'e bu haberi bildirdi. Sene: 105

Liparit'in esâretinden haberdar olan İstanbul imparatoru buna verilecek fidye-i necat [kurtuluş fidyesi] hakkında müzâkerelerde bulunmak üzere Jorj Drosus'u Tuğrul Beğ'e gönderdi. Türk hükümdarı fidye-i necât kabul etmeyerek esîr kumandana âlicenâbane hürriyetini bağışladı. Yalnız bir daha kendisine karşı silah kullanmamasını ona tavsiye etti. Sonra İmparatorla barış akdetmek düşüncesiyle İstanbul'a Şerîf ünvanını taşıyan bir sefîr gönderdi. Fakat Tuğrul Beğ'in istekleri pek yüksekti. Yunanlıların kendisine vergi vermelerini istiyordu. Konstantin Monomak harbi tercih etti. Buna hazırlanmaya başladı. Tuğrul Beğ de bütün İran ve Irak askerlerini topladı. Konstantin'in askerlerine, reislerinin kumandası altında on beş bin Peçenek (Patzinas) de iltihak eyledi. Konstantin Adrobalanus bunları deniz yoluyla İberi'ye götürmekle görevlendirildi. Fakat bu barbarlar sâhile çıkıp da Malatya(Malathie)'ya vâsıl

---

25 Eylül'ün on sekizinci günü idi.

26 Bu isimleri Yunanlılar tahrif etmiş olacaklar. Arap târihlerinde bu isimlere tesâdüf edemedim.

olur olmaz isyan ettiler, Yunanlıların hizmetinden çıktılar. Tuğrul Beğ bütün kuvvetleriyle İmparatorluk arâzisine girmiş, Comium'a kadar ilerlemişti. Bununla beraber büyük bir şey yapamamıştı. Çünkü ahâli yanlarına erzak alarak İberi kıt'asında sayıları çok olan kalelere çekilmişlerdi. Yunanlılar başka yerde yığınak yapmakta oldukları için daha ilerlemeye cesâret edemediğinden Besfercan ülkesine girdi. Fakat hiçbir muvaffakıyete nâil olamadı. Çünkü her taraf güzelce tahkîm edilmişti. Malazgirt[27] önüne geldi. Büyük bir ovada yer almış olan bu şehrin etrafında üç kat sur vardı. Ahâli uzun bir muhâsaraya tahammül edebilecek kadar erzaka sâhipti. Burada kumandan bulunan Vasil otuz gün Tuğrul Beğ'in hücumlarını def etti. Tuğrul Beğ muhâsarayı kaldırmaya hazırlandığı sırada Hârezm askeri kumandanı Alkan (Alcan) bir gün daha durmasını rica etti. Bu kumandan iki müfreze oluşturarak birisini kuşatılmışların üzerine silah atılabilecek bir tepeye koydu. Diğerini de surları yıkmak üzere lazım gelen âletlerle birlikte kaleye doğru yürüttü. Askerleri kamıştan yapılmış bir nevi çadırla korunuyorlardı. Bunların üstüne deriler koyarlardı. Bu çadırlar tekerlekler üzerine yerleştirilmişti. Fakat surlardan oklardan başka taş ve kütükler attıran Vasil Alkan'ın bütün askerlerini ezdi. Alkan da iki nefer tarafından tutularak şehre götürüldü. Vasil bunun başını kestirdi. Türklere attırdı. Bu kayıp Tuğrul Beğ'i muhâsarayı kaldırmaya mecbur etti.

Bununla beraber gelecek baharda yine gelmeye azmetmişti. Fakat Türklerin bir daha gelmelerinden korkan Yunanlılar İstanbul İmparatoru'nu buraya yeni asker göndermeye mecbur ettiler. Bu asker kölelerden Nisefor'un kumandası altındaydı. Demir-köprü denilen bir mevkie ve Gence(Cantzacium)'a kadar ilerledilerse de Türklere hücuma cesâret gösteremediler. Türklerin kumandanı Kutulmuş'un birâderi Ebû Mâlik idi. Bu Türk, bazı âsîleri, bu cümleden olarak Aras (Araxes) civarlarındaki ülkenin vâlisi Ebû's-Süvar (Abbspfare)'ı itaat altına aldı.

Bu esnâda Tuğrul Beğ İran'ın pâyitahtı olan İsfahan'a doğru
Sene: 1051 yürümüştü.[28] O zaman bu şehir Kâkuyeh'nin oğlu Ebû Mansur Alâu'd-devle'nin elindeydi. Bu Buveyh Oğlu hükümdarını mağlup

27 Cedrenus bu şehre Mençigert ismini verir.

28 442 hicrî târihinde.

ederek İsfahan'ı ele geçirdi[29], pâyitaht edindi. Kendisini Bağdad'a davet eden Halîfe'nin emirlerine itaatten öteden beri geri duruyordu. İlk iş olarak bütün civar ülkeleri kontrolü altına almak emelinde gibi görünüyordu. Bağdad'a gittiği vakit, Müslüman hükümdarlardan büyük kısmının ziyâret ettikleri bu şehirde kendi aleyhinde bir fırka teşkil edebilecek kadar kudret sâhibi bir hükümdar bırakmak istemiyordu. Nihâyet, bütün Irak'ın içinde boğulduğu karışıklıkları görerek buna karar verdi.[30]

Besâsirî, Basra, Anbar gibi bir takım şehirleri ele geçirmişti. Hatta gidip Bağdad'ı zapt etmeye hazırlanıyordu. Halîfe Kāim-biemrillah[31] onun tamamıyla esîri olmamak için Tuğrul Beğ'e tekliflerini tekrar etti. Tuğrul Beğ o zaman Rey civarlarında bulunuyordu. Müslüman imparatorluğunun pâyitahtına yaklaşmıştı. Eş-Şemâsiye karşısında ordu kurdu. Uzun müddetten beri Bağdad'a sâhip olan Buveyh Oğulları tarafını tutan ahâli Tuğrul Beğ'i engellemek istedilerse de mağlup oldular. Tuğrul Beğ Bağdad şehrine girdi.[32] Her türlü hüküm ve nüfûza sâhip oldu. Hutbede Halîfe'nin isminden sonra onun adı okundu. Buveyh Oğulları'nın son hükümdarı olan Rahîm'i tutuklatıp hapsettirdi.

Sene: 1055
Ebû'l-Fidâ
Hatîbü'l-Bağdâdî
Nuveyrî
İbn Şıhne
Ebû'l-Ferec

Besâsirî Rahbe'ye çekilmişti. Oradan, o zaman Mısır'da hükümran olan Halîfe Mustansır-billah'a yazarak, yalnız onu halîfe olmak üzere tanıdı ve onun namına hutbe okuttu.

Ebû'l-Mehâsin

Tuğrul Beğ[33] Bağdad'da kaldı. Hemşîresi Hatice'yi Halîfe'ye verdi. Fakat Besâsirî'nin Mısır Halîfesi nezdindeki teşebbüsünden haberdar olur olmaz Musul ve Diyârbekir'e doğru yürüdü. Besâsirî'nin yanında Kutulmuş ve Musul Meliki Kureyş de bulunmasına ve yardım etmelerine rağmen, dört ay muhasaradan sonra Musul'u zapt etti. Tuğrul Beğ buranın idâresini birâderi İbrâhim İnal'a verdi. Tuğrul'un hiddetini celbeden Sincar şehri de zapt edildi. İbrâhim

Sene: 1056
Nuveyrî
Ebû'l-Fidâ

29 443 hicrî târihi Muharrem'inde [1051 Mayıs/Haziran'ında] buraya girdi.

30 447 hicrî târihinde.

31 Yolladığı sefîr Ebû Muhammed Cennetullah bin Muhammed bin Hüseyin bin Me'mun idi.

32 447 hicrî târihi Ramazan'ında [1055 Kasım/Aralık'ında]. Orada yaklaşık bir sene kaldı. 448 senesi Zilkade'sinin onunda [19 Ocak 1057'de] Bağdad'ı terk etti.

33 448 hicrî târihinde.

İnal şefâat etmemiş olsaydı şehir ahâlisi son derecede şiddetli bir muameleye maruz kalacaklardı.

Bu muzafferiyetten sonra Tuğrul Beğ Bağdad yolunu tuttu.[34]
Sene: 1057 Bundarî D'Herbelot Dicle üzerinde keleklere binerek nehir yoluyla Rakka'ya gitti. Orada hayvana bindi ve Bağdad'a girdi. Halîfe'nin sarayına varınca atından indi. Önünde silahsız emîrler bulunduğu halde yayan yürüdü. Halîfe, siyah bir perdenin arkasında oturmuştu. Omuzlarında "bürde" tabir edilen siyah bir esvap vardı. Elinde de Peygamberin Âsâsı bulunuyordu. Tuğrul Beğ Halîfe'nin tahtına yaklaşınca yeri öptü, bir müddet ayakta durdu. Sonra, önünde Halîfe'nin vezîr-i âzamı ile bir tercüman olduğu halde tahta doğru yürüdü. Kendisi de başka bir tahtın üzerine oturdu. Bir ferman okundu. Halîfe bununla Tuğrul Beğ'i Cenâb-ı Hakkın ona bahşetmiş olduğu bütün ülkelerin sâhibi ve bütün Müslümanların hâkimi olarak tanıyordu. Tuğrul Beğ'e üst üste yedi hil'at giydirildi. Halîfelerin İmparatorluğu'nu teşkil eden yedi muhtelif diyara mensup köleler hediye edildi. Başına misk ile dolu altun işlemeli bir kumaş örtüldü. Sonra biri Arabistan diğeri Acemistan için başına iki tâc giydirildi. Halîfe, Tuğrul Beğ'e altun ile müzeyyen bir kılıç verdi. Bu merâsimden sonra Tuğrul Beğ yerine döndü. Yeri öpmek istedi. Fakat müsâade etmediler. Halîfe'nin elini iki defa öptü. Kāim-biemrillah ona ikinci bir kılıç daha hediye etti. İkisini de beline bağladı. Bu, iki devletin tevcihine alametti. Nihâyet Tuğrul Beğ "Doğu ve Batı Hükümdarı" ilan edildi.

İşte Halîfe bu suretle kendisine bir hâkim tanımış oldu. Bir emîrü'l-ümerâ tayin edilmiş olduğu târihten beri Halîfeler bu makāma gelen kumandan lehine olmak üzere bütün nüfûzlarından sıyrılırlardı. Âdeta bütün ehemmiyetleri bir maaş almaktan ibaret kalırdı. İslam Dini'nin halîfesi sıfatıyla halkın gösterdiği hürmetle yetinirlerdi. Tuğrul Beğ Buveyh Oğulları'nı mahv ederek onların yerini almıştı.

Bundarî Cedrenus Bu esnâda Besâsirî Musul'u geri almıştı.[35] İbrâhim İnal'a imparatorluğu vaad etmek ve Tuğrul Beğ'e karşı mütekabil olarak yardım-

[34] 448 Zilkade'sinin 25'inci cumaertesi günü [3 Şubat 1057].
[35] 449 hicrî târihinde.

da bulunmayı taahhüt etmek suretiyle onu kendi tarafına çekmeye muvaffak olmuştu.[36]

Artık "Sultan" diye yad edeceğimiz Tuğrul Beğ, Besâsirî'nin ilerlemesine mâni olmak üzere Nusaybin'e gitmişti. Hemedan tarafına doğru çekilen İbrâhim İnal'ın isyanını haber alınca derhal Nusaybin'i terk etti.[37] Yedi günlük süratli bir yürüyüşten sonra Hemedan yakınında ona yetişti. Sâir Selçuk prenslerinin sâhip oldukları askerleri topladı. Heftâde-bulan'da İbrâhim İnal'a hücum etti. Mağlup ve esîr ederek bir yay kirişiyle boğdurdu. Çoktan beri Tuğrul Beğ'e karşı isyan etmiş olan Kutulmuş da İbrâhim'in ordusundaydı. On bin asker ve İbrâhim'in bir oğlu ile birlikte Ermenistan'a kaçtı, Kars'ı muhâsara etti. İstanbul İmparatoru'ndan yardım istemişti. Onun cevabını bekliyordu. Kars'ı zapt ettiyse de İberi kıt'asına Sultan'ın askerlerinin gelmesi, Yemen'de Sabâ ülkesine çekilmek üzere burasını terke onu mecbur etti. Sultan bütün İberi kıt'asını tahrip etti. İmparator Mişel, Akolutus(Acoluthus)'u Franklardan ve Aranjlardan oluşan bir ordu ile oraya yolladı. Sonu belirsiz bir muhârebeye girişmek istemeyen Sultan Tavriz(Tebriz)'e çekilmeyi tercih etti.

Hatîbü'l-Bağdâdî
D'Herbelot
Ebû'l-Ferec
Sene: 1058

Sultan İberi kıt'asını tahrip ettiği sırada Samuk adında bir emîri İran askeri ile Büyük Ermenistan'a girmişti. Oradan İmparatorluk arâzisine akınlar yapıyordu. İmparator Mişel, Statiotik(Stratiotique)'den memnun olmadığı için üç yüz Frank ile birlikte Ermenistan'a çekilmiş olan Erbebius Frankopil ile ittifak etmişti. Fakat bu iki reisin birbirlerine itimatsızlıkları, yaptıkları anlaşmaya uzun müddet riâyet etmelerine mâni oldu. İlk önce bunu Samuk bozdu: Franklar yemek yedikleri esnâda onları ansızın bastı, bunlar mühim kayıplarla püskürtüldü. Askerleri âdeta çıplak bir halde Ahlat'a kaçtılar. Bu şehrin emîriyle müttefik bulunan Franklar dinlenmek üzere oraya girmek istiyorlardı. Bu Franklara o kadar itimad göstermek câiz olmayacağını söyleyen reislerinin ihtarlarına rağmen şehre girdiler. Çok geçmeden reislerinin haklı olduğunu anladılar. Hamamda

Severnus?

36 D'Herbelot İbrâhim'in isyanı târihini 453 olmak üzere gösterir. Fakat mürâcaat ettiği mehazlar yanlış olacaktır. Bütün Arap müverrihleri bunun 450 târihinde vukû bulduğunu söylüyorlar. Verdikleri tafsîlat ancak bu târihe tevâfuk edebilir. Zaten Yunan târihinde görülen tafsîlat da bunu teyid etmektedir.

37 450 hicrî târihinde.

yahut eğlencede bulundukları esnâda Ebû Nasr namındaki Ahlat emîri ile Samuk bunların hemen hepsini katlettiler. Erbebius zincire vuruldu. Ebû Nasr bu âsîlerin mağlubiyetini İmparatora bildirdi.

Nuveyrî
Bundarî
Ebû'l-Fidâ

İbrâhim İnal'ın isyanı Bağdad'da işlerin cereyanını değiştirmişti. Sultan bu şehri terk ettikten sonra Besâsirî oraya girmiş[38]; Halîfe'yi koğmuştu. Bağdad'da hutbe[39] Mısır halîfesi Mustansır-billah namına okunmuştu. Besâsirî, fâtihin vezîr-i âzamını bir deve üzerinde sokaklarda aşağılayarak dolaştırıp teşhîr ettikten sonra belinden astırdı.

Ebû'l-Ferec
İbn Şıhne
Sene:1059

Bu felakete maruz kalan Halîfe, Sultan'a bir çok ulaklar gönderdi. Fakat birâderine karşı giriştiği muhârebe bu hükümdarı o kadar meşgul ediyordu ki Halîfe'nin imdadına gidemedi. Kāim-biemrillah'ın sarayını halk yağmaladı. Kendisi Hadîse'ye sevk edilerek orada mahpus sıfatıyla alıkonuldu. Besâsirî sonra bütün ulemâyı, Bağdad ekâbirini ve Abbâsî âilesi erkânını topladı. Bunların hepsi Mustansır'ı halîfe olarak tanıdılar.

Sene: 1060
Ebû'l-Ferec

Fakat Sultan, birâderinin isyanını bastırır bastırmaz Bağdad'a geldi. Besâsirî Bağdad'ı terke mecbur oldu. Sultan Halîfe'yi tekrar Bağdad'a getirdi[40] ve Kûfe tarafına asker sevk etti. Besâsirî mağlup edildi. Başı Sultan'a getirildi. O da Halîfe'ye gönderdi. Tuğrul Beğ sonra Vâsıt'a gitti. Orada sükûneti yerleştirdi. Bu kale, âsîye sığınak hizmetini görmüştü. Aynı târihte Besâsirî tarafını tutmuş olan Nûru'd-devle Debîs[41] de düşmanlık yapmayı kesti ve Sultan'a saygılarını sunmaya geldi.

Suyûtî
Ebû'l-Fidâ

Horâsan'da işleri idare eden Sultan'ın birâderi Dâvud bu sırada vefât etti. Yetmiş yaşındaydı. Bir çok evlat bırakmıştı. Bunların içinde Alp Arslan ona halef oldu.[42] Sultan Vâsıt'tan Bağdad'a döndü.[43] Orada Halîfe'den bazı hediyeler aldıktan ve vezîri Amîdü'l-Mülk'ü bu şehirde bıraktıktan sonra Cibâl'e gitti.

---

38 450 Zilka'desinin sekizinde [27 Aralık 1058].

39 Abbâsîler nâmına okunan hutbe Mekke'ye varıncaya kadar her tarafta yasaklandı. Mekke'de tekrar Abbâsîler namına okunması 462 [1069] târihine tesâdüf eder. O zamana kadar Fâtımîler namına okunmuştur.

40 451 Zilka'de'sinin sekizinde [16 Aralık 1059].

41 Yukarıda isim "Nureddin Debîs" olarak geçmişti, burada böyle. (E.K.)

42 Diğerleri Yakutî, Kavurt Beğ ve Süleyman'dır.

43 452 hicrî târihinde.

Türklerin Gürcistan'da, Fırat'a civar bütün memleketlerde, Ermenistan'da, Besfercan kıt'asında yaptıkları sık sık akınlar bu târihe rastlar zannederim. Bundan dolayı İmparator Konstantin Dukas'ı bir ordu göndermeye mecbur ettiler. Çünkü bu Türklerin Friji (Phrygie) kıt'asına girmek istediklerini anlıyordu. Fakat İmparator ordusu umûmiyetle pek fenâ askerden oluşmuştu. Bundan dolayı Türkler daha cür'etkâr davranmaya başladılar. Ermenistan'ı savunmakla görevli olan Pankreas (Pancrace)'ın ihtiyatsızlığı Ani şehrinin kaybına sebebiyet verdi. Sultan'ın ordusu Yunanlılara hiçbir fenalık yapmadan bu şehrin civarından geçiyordu. Bazı Yunan kumandanları Sultan'ın artçılarına hücum ederek bir hayli Türk öldürdüler. Bunun üzerine Sultan geri döndü, Ani'yi muhâsara ve birkaç gün içinde zapt etti. Bütün civar havâliyi de ele geçirdi.

Dâhilî muhârebelerin tamamıyla bozmuş olduğu inzibat ve asâyişi sağladıktan sonra Sultan Bağdad yolunu tuttu. Orada Halîfe'nin kızıyla evlenmek fikrindeydi. Fakat muvâfakat etmediler. Bütün o sene[44] müzâkereler ve tehditlerle vakit geçti. Nihâyet Sultan Halîfe'nin tahsîsâtını kesti.[45] Bunun üzerine Sultan'ın arzusunu yerine getirmeye rızâ gösterdi. Nikâh mukâvelesi Tebriz'de yapıldı. Sonra Tuğrul Beğ Bağdad'a gitti. Prenses ile evlendi.[46] Halîfe'nin maiyeti erkânına pek çok ihsanlarda bulundu. Sultan ile beraber gelmiş olan Türk askeri şehirde pek çok karışıklık çıkarmakta oldukları için Tuğrul Beğ Cibâl'e gitmek üzere zevcesiyle birlikte Bağdad'dan çıktı. Fakat Rey şehrine varınca hastalanarak yetmiş iki yaşında olduğu halde vefat etti.[47] Arkasında halîm, âkil, ihtiyatkâr bir hükümdar şöhretini bıraktı. Düşmanları kendisinden ne kadar korkarlar ve ona ne kadar hürmet ederlerse tebaası da o kadar severlerdi. Oğlu olmadığı için yerine yeğeni Alp Arslan bin Dâvud geçti.[48]

Sene: 1061, 1062 Ebû'l-Mehâsin Ebû'l-Fidâ İbn Şıhne Nuveyrî Bundarî Ebû'l-Ferec

Tuğrul Beğ'in vekili sıfatıyla on seneden beri Horâsan'ı idâre eden bu hükümdar ilk önce Halîfe'nin kerîmesini Bağdad'a iâde

Sene: 1064 Ebû'l-Mehâsin D'Herbelot Nuveyrî

44 453 hicrî târihi.

45 454 hicrî târihinde.

46 455 hicrî târihinde.

47 455 hicrî târihi Ramazan'ının sekizinci Cuma günü [4 veya 5 Eylül 1063].

48 İsmi Muhammed idi. 421 hicrî târihinde ve 1030 milâdî târihinde doğmuştu. "Alp" Türkçede "cesur" demektir. "İzzeddin" ünvanını almıştır. Hiton kendisinden "Aspasalem" namıyla bahsediyor.

etti. Orada kendi namına hutbe okunmasını istedi.[49] Halîfe umûmî bir meşveret meclisi toplayarak bu teklifi kabul etti ve ona "Cihâdu'd-din Adûdu'd-devle" lakabını verdi. Tuğrul Beğ'in vezîr-i âzamı bulunan Amîdü'l-Mülk[50] büyük bir iktidar sâhibi olmanın saltanat değişince ne kadar muzır bir şey olduğunu nefsinde tecrübe etti. Yeni vezîr-i âzam Nizâmü'l-Mülk'ün tavsiyesi üzerine bu eski vezîr-i âzam tutuklanarak Merv'de hapsedildi ve taraftarlarından altı yüz kişi ile birlikte öldürüldü. Rivâyet olunduğuna göre efendisi olan Sultan tarafından kendi nâmına bir prenses ile evlenmekle görevlendirilmiş ve bu sebeple Sultan onu hadım ettirmişti, nüfûzunu suistimal ederek ihtilaslarda [çalıp çırpmalarda] bulunmakla suçlanıyordu. İdamından önce bu cürmü belirlendi. Halefi Nizâmü'l-Mülk doğunun en büyük adamlarından biridir. Yalnız efendisinin şan ve şerefini ve halkın saâdetini sağlamakla uğraşmıştır.

Ebû'l-Fidâ

Yeni Sultan, Tuğrul Beğ'e halef olmadan evvel Horâsan'a sâhipti. Şimdi orasını da Tuğrul Beğ'in memleketlerine ilave ederek büyük bir İmparatorluk vücuda getirdi ve fetihlerle bir kat daha genişletti. Mâverâünnehir'de muhârebelerde bulundu. Orada amucası Beygu'nun[51] elinden bazı kaleleri zapt etti. Mûsâ'yı esîr ederek ona bağlı olan Sagâniyân'a sâhip oldu.

İbn Şıhne

Fakat çok geçmeden Âzerbaycan'a dönmek mecburiyetini hissetti. Çünkü Kutulmuş bir ordu tedârik ederek imparatorluğu elde etmeye çalışıyordu. Rey yakınlarında Kutulmuş'u bozdu. Âsî şehzâde maktüller arasında bulundu. Sultan gözyaşlarını önleyemedi. Sonra Rey şehrine girdi.[52] Bu hükümdarın idâresi zamanındaki bir çok olaylar hakkında tafsîlat veren Nizâmü'l-Mülk, muhârebeden evvel Kutulmuş'un atı tökezleyerek onu yaraladığını, âsîlerin hemen mütâreke isteyerek buna nâil olduklarını söylüyor. Kutulmuş Konya Selçuklularının ceddidir.

Sene: 1065

Hondmîr

Ertesi sene[53] Sultan Mâverâünnehir'e döndü. Ceyhun'u geçti. Cend'e gitti. Orada ceddi Selçuk'un türbesini ziyâret etti. Cend

---

49 456 hicrî târihinde.

50 İsmi Ebû Nasr Mansur Muhammed el-Hundarî [el-Kundurî ?] idi. Bazı târihçiler Abdü'l-mülk diyorlar.

51 İbn Mikâîl ibn Selçuk.

52 Ramazan ayında.

53 487 hicrî târihinde.

hükümdarı onun tâbi'iyyetine girdi. Yerinde bırakıldı. Alp Arslan oradan Sayram'a gitti. Hârezm kıt'ası dâhilinde Gürgânc şehrine geldi. Hondmîr'den naklen D'Herbelot'nun rivâyetine güvenmek lazım gelirse, o zaman bu vilayette Huzân nâmında bir âsî vardı. Başına otuz bin kişilik bir ordu toplamıştı. Âsî tamaıyla mağlup oldu. Sultan'ın büyük oğlu Melikşah Hârezm hükûmetine tayin edildi. Aynı târihçi Alp Arslan'ın Horâsan üzerinden döndüğünü, Tus şehrinde İmam Ali Rızâ[54]'nın kabrini ziyâret ettiğini de ilave ediyor.

Bu ziyaretten sonra Alp Arslan Râdgân (Radecan) yolunu tutarak orada gâyet hoş bir yerde ordu kurdu. İmparatorluğun bütün ekâbirinden oluşan bir meclis topladı. Bunların huzûrunda Melikşah'ı kendisine halef ve bütün memleketlerine vâris ilan etti. Bu genç şehzâdeyi altun bir tahta oturttu. Bütün büyükler ona bîat ettiler. Sonra Alp Arslan Mâverâünnehir'e ve oradan Türkistan'a, bir sefer icrâ etmek niyetinde olduğunu hâzirûna haber verdi. Bu muhârebe için lazım olan hazırlıkların yapılmasını emrederek yola çıktı. Hondmîr D'Herbelot

Fakat o sırada, Kirman havâlisinde isyan eden Kara Arslan'ı tenkil etmiş olan kumandanlarından Fazlveyh nâmında biri bu vilayette müstakil hâkim kesilmeye kalktı. Gâyet müstahkem bir kaleye kapandı. Bir takım çalıp çırpmalar netîcesinde biriktirmiş olduğu büyük hazînelerini de bu kaleye toplamıştı. Nizâmü'l-Mülk bunu itaat dâiresine sokmak, daha doğrusu diri yahut ölü olarak tutmak emrini aldı. Kale ele geçirilemez görünüyorsa da Sultan'ın emrine itaat etmek lazımdı. Vezîr kaleyi muhâsara altına aldı. Bizzat teftîş etti. Kuşatılmış olanlar hiç telaş göstermediler. Sâkin kaldılar. Hücumlar başladıysa da hiçbir muvaffakıyet temin etmedi. Muhâsarayı kaldırmaya mecburiyet görülmeye başlamıştı. Vezîr bu yüzden hissedeceği kederin hiçbir şeye yaramayacağını bildiği için işi takdîr-i İlâhî'ye havâle ediyordu. Bu türlü mülâhazalara dalmış olduğu bir sırada sabahleyin erkenden kuşatılmış olanlar teslimiyetlerini arz etmek teklifinde bulundular. Susuz kalmışlardı. Kuyularda, sarnıçlarda su bitmişti. Fazlveyh'in Sultan'a itaat etmesi, kalede

54 Tam ismi Ali ibn Musa ibn-i Cafer (148 H. - 203 H.; 765 M. - 818 M.), Hz. Muhammed'in yedinci göbekten torunu, İsnâ-aşerîyye mezhebinde ve onun kolları olan Câferîlik ile Alevîlik'te "Sekizinci İmâm" olup Mûsâ el-Kâzım'ın oğludur. (E.K.)

kalarak her sene bir miktar vergi vermesi karar altına alındı. Doğulu târihçiler bu seferin muvaffakıyetinin, Nizâmü'l-Mülk'ün zühd ve takvâsı ile iman gücünün semeresi olduğunu söylüyorlar.

Ebû'l-Fidâ
İbn Şıhne
Nuveyrî

Sultan, memleketlerinin hudutlarını genişletmekle meşgul olduğu sırada vezîr de insan düşüncesinin hudutlarını genişletmeye çalışıyor, memleket dâhilinde ilim ve fenlerin ilerlemesine bol bol himmet ediyordu. Nizâmü'l-Mülk ilim erbabının sığınağı ve hâmisi olmuştu. Muhtelif şehirlerde medreseler yaptırıyordu. En meşhuru o sene Bağdad'da resmen temel esaslarını koydurup icrâ ettirdiği Medresetü'n-Nizâmiyye [Nizâmiyye Medresesi]'dir ki 1066 târihinde inşaatı son bulmuştur.

Sene:1066
Ebû'l-Fidâ

Sonra[55] Sultan bir müddet Suriye işleri ile meşgul oldu. Musul hükümdarı Şerefü'd-devle'ye[56] Anbar ile Tikrit'i verdi. Maarratü'n-Nu'man şehri bir Türk hanına verildi. Bu, aslen Mâverâünnehirli idi. Deylemliler, Kürdler ve Gürcülerle gelerek burada yerleştiler. Fakat bir müddet sonra Sultan onu başka tarafa naklederek bu şehri Fârisü'd-devle Yânis es-Sâlih isminde başka bir emîre verdi.

Siliç
Zonnara
Sene:1067

Suriye'ye yayılmış olan Türkler civarda ve Malatya'da bulunan Yunan askerlerini rahatsız etmekten geri kalmıyorlardı. Malatya'daki muhafız kuvvetlerini mağlup ettiler. Her tarafı tahrip ederek Kayseriye'ye kadar ilerlediler. Kilikya kıt'asına da birdenbire hücum ettiler. Bir çok ganîmetler aldıktan sonra tekrar Halep yolunu tuttular. Bu akında onlara Amertık (Amertic) namında biri kumanda ediyordu. Bu adam evvelden Bizans İmparatoru'nun kumandanlarındandı. Erzak yokluğundan dolayı Türklerin tarafına geçmeye mecbur olmuştu.

Bu Türkler sonra, Halep'te hükümrân olan Mirdâsîler (Mardaschides) ile birleşerek hep birlikte Antakya önlerine geldiler. Bir çok esîr aldılar. Rum İmparatoru büyük bir ordu ile Nisefor Botanyat'ı gönderdiyse de hasetten dolayı bu ordu hiçbir iş göremedi. Yiyeceklerinden bir kısmı kesilmiş olan askerler kaçtılar. Memlekette istedikleri gibi akın etmek için Türkleri serbest bıraktılar. Düşmanlara karşı ancak Antakya'da alelacele toplanmış, her türlü araç gereçten mahrum, inzibatsız bir miktar asker çıkardılar. Botanyat böyle bir ordunun kumandasını terke mecbur oldu.

---

55 458 hicrî târihinde.

56 Şerefü'd-devle Müslim bin Kureyş bin Nedrân bin Mıkleb bin Müseyyeb.

Fakat Roman Diyojenes İstanbul tahtına çıkar çıkmaz memleketinden Türkleri koğmaya ve akınlarına mâni olmaya karar verdi. Maiyetinde fenâ bir ordu ile Friji kıt'asına gitti. Sultan yazın akınlarına başlamak üzere burada kışlamaya gelmişti. Sultan cengâver bir hükümdar gibi telakkî ettiği İmparatorun gelişi üzerine bir müsâdeme endîşesiyle geri çekildi. Askerini ikiye ayırarak bir kısmını güneye, bir kısmını kuzeye gönderdi. Romen Diyojenes, Kilikya kıt'asına giren kısmı takip etmekte iken Türk ordusunun diğer kısmının Niksar'ı yağma ettiklerini ve ganîmetlerle dönmekte olduklarını haber aldı. İmparator bütün eşyâsını Sivas'ta bıraktıktan sonra en iyi askeriyle dağları aştı, Türklere yetişti. Türkler İmparator'u hücuma hazır bir halde görmekten o kadar hayrete düştüler ki bütün ganîmetleri bırakarak kaçtılar. Rumların bu seri hareketi esnâsında uğramış oldukları yorgunluk takibâtta bulunmalarına imkân bırakmadı. Türkler bu suretle, az kayıplar vererek kurtuldular. İmparator sonra Suriye yolunu tuttu. Malatya'ya bir miktar asker yolla dı. Kendisi Halep arâzisini tahrip etti. Halep'te o zaman Mahmûd-ı Mirdasî hükûmet ediyordu. İmparator Hierapolis şehrini zapt etti. Fakat el'an mukāvemet eseri gösteren bir kuleyi yıktırmakla meşgul olduğu sırada Mahmûd İmparator ordusunun bir kısmını ansızın bastı. Onları perîşan etti. Ordunun diğer kısmı ise hiç imdada koşmaya ehemmiyet vermedi. Bu hezîmetten haberdar olan Ahlat vâlisi maiyetindeki askerle Türklere teslim oldu. Türkler İmparatoru esîr almak ümidiyle Rum ordugâhının etrâfını çevirdiler. Siliç Zonnara Sene:1068

Romen Diyojenes harb işâreti vermeden, harb âletlerini gürültüsünü işittirmeden düşmanlarına hücum etti.[57] Bunu beklemeyen Türkler mağlup oldular. Eğer Rumlar düşmanlarını takip etmiş olsalardı tam bir galebe elde etmiş olacaklardı. İmparator Hierapolis yahut Menbiç (Manbedge) şehrine dönerek kalesini tamir ettirdi. Sonra gidip bazı mevkileri zapt etti. Nihâyet Kilikya yoluyla İstanbul'a döndü.[58] Sene:1069 El-Mekîn

Ertesi ilkbaharda Romen Diyojenes tekrar doğuya geldi. Kayseriye civarına külliyetli miktarda yayılmış olan Türkler İmparator'un yaklaşması üzerine çekildiler. İmparator Fırat nehrini geçerek Siliç Zonnara Sene:1070

---

[57] 462 hicrî târihinde.

[58] Kânunısânî [Ocak ayı] nihayetlerinde.

Ahlat'a kadar nüfûz etmek düşüncesiyle Romanopolis'e gitti. Malatya civarında bir miktar asker ile Filaret'i bıraktı. Fakat bu kumandanın sefâhati ve bir türlü doymak bilmeyen haset ve tamahı bütün askerlerinin nefret ve husûmetini çekti. Muhârebede mağlup oldu, eşyası elinden gitti. Türkler tarafından takip edilen askerleri Silezen(Celzene)'de Romen Diyojenes'e iltihak ettiler. İmparator ordusuna yaklaşmaya cesâret edemeyen Türkler bu sırada Kapadokya taraflarına giderek büyük tahribâtta bulundular. Sonra Likaoni ve Pisidya havâlisine girdiler. İmparator artık Ahlat'ı düşünmekten vazgeçerek bu vilayetlerin imdadına koşmaya mecbur oldu. Yolda Türklerin Konya'ya girdikleri, fakat İmparatoru beklemeye cesâret edemediklerinden bu mevkii tahliye ettikleri haberini aldı. Askerinden bir kısmını Kilikya kıt'asında Antakya'da kumandan bulunan Kataturyas (Cataturias)'a gönderdi. Ve bütün o askerlerin Mopsuest'de gelip kendisini karşılamalarını emretti. Türklerin memleketlerine dönerken oradan geçecekleri tahmin ediliyordu. Fakat Türkler Silifke (Seleucie) dağları tarafını seçerek, çarpışmalarda bazı başarısızlıklara uğradıktan sonra Haleb'e kaçtılar. İmparator fırsatı kaybettiğine esef ederek İstanbul'a döndü.[59]

Siliç
Zonnara
Glikas

Ertesi sene bir ordu ile gönderilen Manuel Komnen Kuropalat Türkleri aradı. Kayseriye civârında yapılan çarpışmalarda bazı muvaffakıyetler kazandı. Fakat Hierapolis muhâsarasını kaldırmak üzere çok ilerlediği için mağlubiyete uğradı ve esîr düştü. İmparatorun ordusu civar bir şehre zahmetle kaçabildi. İmparator bu haberle beraber Türklerin Frijya dâhilinde Kon (Cone) ülkesini ele geçirdikleri haberini de aldı. Ne yapmak lazım geldiğine dâir İstanbul'da düşünülmekteyken Manuel Komnen kendisini tutan Türk ile beraber İstanbul'a geldi. Sultan'dan memnun olmayan bu Türk, İmparator'a sığınıyordu. İmparator büyük hizmetler görmek ümidiyle onu bir vâliliğe tayin etti.

Sene: 1071
Zonnara
Kostantin
Manas
Ebû'l-Fidâ
İbn Şıhne
Ebû'l-Ferec
El-Mekîn
Suyûtî

Romen Diyojenes tekrar doğuya gitmek için ilkbaharın dönmesini bekledi. Yüz bin piyâde ve bir çok süvariden mürekkep bir ordu ile Teodosyopolis yahut Erzurum şehrine gitti. Bütün askerlerine geçecekleri çöllerde hiçbir şey bulamayacaklarından dolayı

[59] Zonnara bu olayın âlemin yaratılışından itibaren 6578 târihinde vukûa geldiğini söylüyor.

iki aylık yiyeceklerini yanlarına almaları emrini verdi. Ordusunu muhtelif kollara ayırdı. Aslen Latin olan Russelie Ahlat'a, diğer biri de Malazgird'e gönderildi. İmparator ordunun geri kalan kısmını kendi yanında alıkoydu. Fakat kalan asker o kadar azdı ki bununla düşmanlara karşı durulamazdı.

Bu sırada Malazgird Rumlara teslim oldu. Türkler, bu ordunun gelişinden dehşete düşerek hiçbir fenalık yapılmamak şartıyla kaleyi teslim ettiler. Fakat teslim şartlarını ilk önce kendileri bozdular. Hayvanlarına yem aramaya dağılmış olan Rumları ansızın bastılar. Malazgird'e yaklaşmış olan İmparator, askerlerinin imdadına Nisefor De Briyen'i gönderdi. Fakat bu kumandan Türkleri püskürtmeye muvaffak olamadı. Nisefor Vasilaki, ordusuyla Briyen'in imdadına koştu. İki ordunun o zaman kuvvetleri eşit bir hale geldi. Vasilaki Türklerin içine saldırarak onları ric'ate mecbur etti. Fakat atı yaralandığı için yere inmek mecburiyetini hissetti. Zırh ve silahlarının ağırlığı ise buna mâni olduğundan esîr düştü. Kendisini Sultan Alp Arslan'a götürdüler.[60] Çünkü Sultan Ahlat'ın, Malazgird'in imdadına bizzat koşmuştu. Sultan esîrine bütün kuvvetlerini gösterdi. Romen Diyojenes'in kuvvetlerini sordu. Bir ordu kumandanına layık saygıyı bu esîr kumandan hakkında gösterdi. Nuveyrî Ebû'l-Mehâsin

Sultan, Rum İmparatoru'nun Ermenistan'a ulaştığını Âzerbaycan'da Hoy (Kouange) şehrinde haber aldı. Ancak kırk bin kadar süvari toplamaya vakit buldu.[61] Romen Diyojenes, Uzların ve Frankların imdadına Jorj Tarkanyotes (Tarchanniotes) kumandasındaki bir müfreze göndermek ihtiyatsızlığında bulunmuştu. Malazgird'in zaptından sonra bütün bu muhtelif kavimleri hep kendi maiyetinde toplamaya vakit bulabileceğini ümit ediyordu. Fakat Briyen ile Vasilaki'yi tard eden Türklerin bizzat Sultan kumandasında olduklarını bilmiyordu. İşte uğradığı felaketin sebebi bu yanlış harekettir. Romen Diyojenes ordusunun başında olduğu halde ordugâhından çıktı. Akşama kadar dağlarda durarak oradan düşmanın hareketini gözlemlettirdi. Akşam üzeri çekilmek istediği zaman Türkler bağırışarak, oklar atarak bir süvari hücumu yaptılar. Rumlar bütün geceyi dâimî bir korku ve telaş içinde geçirdiler. Ertesi günü Uzlardan bir

60 463 hicrî târihinde.

61 Ebû'l-Ferec ancak on beş bin diyor.

fırka gidip Türklere teslim oldu. İmparator artık geriye kalan Uzlara itimad edemediği için Ahlat'ta bulunduğunu zannettiği askeri derhal çağırdı. Fakat bunları beyhude bekledi. Tarkanyot ile Russelie, Sultan'ın gelişini haber alınca Mezopotamya tarîkiyle İmparatorluk arâzisine çekilmişlerdi. Romen Diyojenes'in cesâreti bu ters giden durumların tesiriyle kırılmadı, maiyetinde kalan askerin azlığına rağmen bir muhârebeye girişmeye azmetti. Eğer Türkler hücum etselerdi gerçekten böyle yapması icap ederdi. Fakat Sultan'ın o zaman teklif ettiği barışı reddetmesi ihtiyatkârca bir hareket değildi. Alp Arslan'ın bu teklifinin, muhârebeden korktuğundan ileri geldiğine kanaat getirerek Türk murahhasına gâyet üst perdeden muamele gösterdi. Âzerbaycan'da Rey şehrinin kendisine rehine olarak teslimini istedi. Bu şehir o zaman Selçuklu İmparatorluğu'nun pâyitahtı idi. Bu taleplerden hiddetlenen Sultan muhârebeye hazırlandı. Bu bir Cuma günü idi. Namazını kıldı. Biraz sonra dökülecek o kadar Müslüman kanını düşünerek ağlamaktan kendini men' edemedi. Muhârebe etmek istemeyenlerin çekilip gitmesi için emir çıkardıktan sonra okunu ve yayını bırakarak kılıcını ve kalkanını aldı. Atının kuyruğunu kendisi bağladı. Bütün ordu da Sultan'a uydu. Sultan arkasına beyaz bir esvap giydi, kokular süründü. "*Eğer mağlup olursam burası bana makber olacaktır.*" dedikten sonra Rumlara karşı yürüdü. Muzafferiyet uzun müddet iki taraf arasında askıda kaldı. Her iki taraftan da oldukça şiddetle harb edildi.[62] Türkler yavaş yavaş geriliyorlar, üstünlüğü Rumlara bırakıyorlar gibiydi. Ordugâhı müstahkem olmayan İmparator, Sultan'ın gelip burasını yağma etmesinden korktu. Akşama doğru muhârebeyi bırakarak askere geri çekilmeleri emrini verdi. İmparator'un yanında bulunanlar intizamlarını korudular. Fakat daha uzakta bulunan askerler İmparator'un firar ettiğini zannettiler. Sezar'ın oğlu Andronik (Andronic), Romen Diyojenes'in gizli bir düşmanı olduğu için bu havâdisi bütün orduya yaydı. Ordu darmadağınık olarak firara başladı. Türkler tekrar gelerek İmparator'a hücum ettiler. İmparator büyük bir cesâretle müdâfaada bulundu. Etrafındaki kimseler öldükten, beygiri yere yıkıldıktan, kendisi de yaralandıktan sonra Şâdî isminde bir köle tarafından esîr edildi. Vaktiyle İstanbul'da

---

62 El-Mekîn(Almacin)'e göre 463 hicrî senesi Zilka'de'sinin 26'sında [26 Ağustos 1071].

bulunmuş olan ve İmparatoru tanıyan bu köle onun ayaklarına kapanarak kendisini Sultan'ın huzûruna gönderdi.

Alp Arslan[63] İmparator'un esîr düşmüş olduğuna inanmak istemiyordu. Vaktiyle sefâretle İstanbul'da bulunmuş olan bazı Türkler Sultan'a bunu inandırdıkları gibi Vasilaki'nin de gözlerinde yaşlarla İmparator'un ayaklarına kapandığını görünce artık kanaat getirdi. Rum târihçilerinin iddiasına göre Alp Arslan İmparator'u yerde görünce Türklerin esîrlere karşı göstermeleri mutâd olan muameleyi icrâ ederek ayağıyla üzerine basmış, sonra yerinden kaldırarak, uğramış olduğu felaketten dolayı tesellîde bulunmuştur. Arap târihçileri bu tafsîlatı da zikretmiyorlar. Fakat Sultan'ın İmparator'u görünce attan inerek dostluk alâmeti olmak üzere üç defa elini vurduğunu, teklif ettiği barışı reddettiğinden dolayı tenkîdlerde bulunduğunu ilave ediyorlar. Târihçilerin hepsi Alp Arslan'ın eğer kendisi esîr düşmüş olsaydı Romen Diyojenes'in ne muamelede bulunacağını ondan sorduğunu iddiada müttefiktirler. İmparator "*Kamçılattırırdım*" cevabını verdi. Sultan şu suali sordu: Zonnara Glikas

> "- *Size ne muamelede bulunacağım zannediyorsunuz?*"
> "- *Ya öldüreceksiniz,*" dedi İmparator, "*yahut bir esîr sıfatıyla bütün memleketlerinizi dolaştırtacak, yahut pek zayıf bir ihtimal olmak üzere benden bir fidye-i necât ve rehineler aldıktan sonra serbest bırakacaksınız.*"

Bu üst perdeden verilmiş cevap Sultan'ın canını sıkmadı. Fidye-i necât [kurtuluş bedeli] olmak üzere bir milyon altun sikke vermek[64] ve Rum İmparatorluğu dâhilindeki bütün Müslüman esîrlerini teslim etmek şartıyla serbest bıraktı. Bu anlaşma her iki tarafça imzâ edildikten sonra[65], Alp Arslan, İmparatoru kendi tahtına kendisinin yanına oturttu. Sonra bir çadıra götürdü. Hizmetine subaylar tayin etti. İmparatora on bin altun sikke hediye verdi. Esîr düşen asîlzâdelerin (Patrices) hepsine, doğuluların âdetine uygun olarak, hil'atlar

63 Zonnara kendisine "Axan" diyor.

64 El-Mekîn bu meblağın beş yüz bin altun sikke olduğunu söylüyor. Her sene de vergi olarak üç yüz altmış bin altun sikke verilmesi şartı bulunduğunu da ilave ediyor.

65 Zonnara'ın rivâyetince muâhedenâmenin şartlarından biri Sultan ile İmparator'un çocuklarını birbirleriyle evlendirmeleri idi.

giydirdikten sonra hepsini İmparator'a teslim etti. Sonra memleketine kadar refakat etmek üzere maiyetine askerler koydu.

Bu bahtsız hükümdarın memleketine dönünce karşılaştığı âkıbet malûmdur. Mağlubiyetini haber alan Rumlar İstanbul tahtına Mişel Parapinas (Parapinace)'ı çıkarmışlardı. Her türlü hüküm ve nüfûzdan mahrum kalan Romen Diyojenes yaklaşık olarak iki yüz bin altun sikke kadar toplayarak Sultan'a gönderdi. Tahttan indirildiği için fidye-i necâtı tamamen kapatmaktan âciz bulunduğunu söyletti. Romen Diyojenes İstanbul'a doğru yürüdüğü için Ermenistan Kralı kendisini tevkif ettirerek gözlerine mil çektirdi. Bir manastıra gönderildi. Bir müddet sonra orada vefat etti.

Sultan, vukûa gelen ahvalden haberdar olunca İmparator'a gös-
Sene:1072 terilen muâmeleyi, anlaşmaları bozmak şeklinde telakkî ederek, Rum İmparatorluğu arâzisine yeni ordular gönderdi. Bunlar evvelce olduğu gibi yalnız akın ve yağma yapmakla yetinmediler. İstila ettikleri vilayetleri zapt ederek orada yerleşmeye çalıştılar. İmparator, Türklere karşı yürümek üzere İzak Komnen ile Russelie'yi görevlendirdi. Russelie[66] dört yüz Latin ile İmparator'un tarafını terk ederek Rumlara ve Türklere karşı harb etti. İmparator'un amucasını Kayser ilan etti. Türkler üzerinde büyük bir muzafferiyet kazandı. Fakat sonra mağlup oldu. Yeni "kayser" ile birlikte esîr düştü. Karısı fidye-i necât vererek kendisini kurtardı. Kayser'i de İmparator kurtardı. Russelie Latinlerle beraber Ermenistan'a çekildi. Orada oturmayı seçti. Nihâyet Sultan'ın akrabasından Tekeş tarafından tutularak Rumlara teslim edildi. İzak Komnen de keza mağlup oldu. Türkler tarafından esîr edildi.

İşte Türklerle Rumların bu muhârebeleri esnâsındadır ki Alp
D'Herbelot Arslan bütün Gürcistan kıt'asını fethetti. Gürcüleri hürriyetlerinden mahrum bıraktı. Milletin büyüklerini kordon ve gerdanlık yerine esâret alameti olmak üzere kulaklarına birer beygir nalı takmaya mecbur etti. Bu yüzden bir çokları İslamiyeti kabul ederek böyle bir hakārete maruz kalmaktan kurtuldular. Bununla beraber dağlarda bir çok hisarlar kalıyordu ki Alp Arslan bunları zapt edememişti. Dinlerine ve hükümdarlarına sâdık kalan Gürcüler buralara kapanmışlardı. Alp Arslan Gürcistan fetihlerinin tamamlanmasını oğlu

66 Anna Comnene, buna "Urselius" diyor.

Melikşah'a bıraktı. Bu şehzâdenin Gürcistan'da yaptığı muhâsaraların en meşhuru Meryem-nişîn yani "Meryem'in oturduğu yer" kalesinin kuşatmasıdır. Orada Meryem nâmına yapılmış bir manastır ile bir kilise bulunduğundan dolayı kaleye bu isim verilmişti. Bu kale bir gölün ortasında yer alıyordu. Melikşah askerlerinin içinden iyilerini ayırdı. Surlara tırmanmak için lazım gelen bütün âletler ve gereçlerle donatılmış olduğu halde hisara yaklaştırdı. Fakat gölde patlayan müthiş bir fırtına herşeyi dağıttı. Arkasından o kadar şiddetli bir yer sarsıntısı meydana geldi ki Hıristiyanlar ve Müslümanlar kendilerini mahv oluyorlar zannettiler. Surların bir kısmı yıkıldı. Fırtına geçtikten sonra Türkler bu açılan gediklerden içeri girerek hisarı ele geçirdiler. Dâima büyük bir kalabalığı içine alan meşhur manastır harâb oldu.

Ebû'l-Fidâ
İbn Şıhne
Ebû'l-Ferec
El-Mekîn
Nuveyrî

Sultan o zaman, atalarının vatanı olan Türkistan'ı fethetmek tasavvuruyla meşguldü. Rumlara karşı bu kadar şanlı bir surette nihâyete eriştirdiği muhârebeden başka, Rum İmparatorluğu'na civar olan sâir memleketlerde de korkacak bir yan bırakmamak için Suriye'ye bir seyahatte bulunmuş[67], Diyârbekir'de hükümran olan Nasr[68] ile Halep hükümdarı Mahmûd[69]'un bir şey yapmamalarını sağlamıştı. Bir müddet evvel de[70] Mekke'de hutbenin yine Halîfe ve kendi namına okunmaya başladığı haberini almıştı.[71] Bağdad'a yeni bir vâli tayin ettikten sonra iki yüz bin süvari ile Türkistan fethine gitti. Ceyhun nehri üzerinde bir köprü kurdurdu.[72] Bütün ordusunu karşı sâhile geçirmek için yirmi gün lazım geldi. Alp Arslan ilk önce, bu nehir civarında yer alam Berzem namında bir hisarı zapt etmek istedi. Burada Yusuf Kutval namında cesur bir kumandan vardı. Bu vâli birkaç gün büyük bir cesâretle kaleyi müdâfaa etti. Fakat çokluk karşısında bir şey yapamazdı. Hisar zapt olundu. Kendisi de esîr düştü. Sultan, uzun müddet direndiğine kızmış olduğu için o kadar hakaret âmiz surette paylamalarda bulundu ki vâli mağrurca cevap vermeye mecbur oldu. Derhal dört sırığa çakılmak suretiyle idâm

67 463 hicrî ve 1070 milâdî tarihinde.
68 İbn Ahmed ibn Mervan.
69 İbn Mirdâs.
70 462 hicrî ve 1069 milâdî târihinde.
71 Bu şehrin emîri o zaman Muhammed bin Ebû Hâşim idi.
72 465 hicrî tarihinde [1072 M.].

edilmeye mahkûm oldu. Bunun üzerine Yusuf hançerini çekerek tehdit edici kelimelerle Alp Arslan'ın üzerine atıldı. Büyük bir kuvvete ve ok atmakta müstesnâ bir ustalığa mâlik olan Alp Arslan Yusuf'u tutmalarına müsaade etmedi. Fakat ok isâbet etmedi. Yusuf saldırmaya devam ederek, Alp Arslan tahtından inerken böğrüne hançerini sapladı. Sultan başka bir çadıra naklolundu. Yusuf ise muhâfızlar tarafından hemen orada telef edildi.

D'Herbelot El-Mekîn

Alp Arslan'ın yarası ölümcüldü. Ölüm döşeğinde olduğunu anlayınca yakınlarına dedi ki:

"*Akıllı bir ihtiyar tarafından verilmiş olan iki nasîhati şimdi hatırlıyorum. Bu nasîhatin birisi kimseyi muhakkar [alçak seviyede, hor] görmemek, ikincisi de kendi nefsine pek büyük bir kıymet vermemek ve bilhassa kuvvetine güvenmemek idi. Hayatımın son gününde bu nasîhatleri ihmâl ettim. Dün bir tepenin üzerinden seyrettiğim askerlerimin çokluğu bana her şey arzuma boyun eğer zannını vermişti. Bugün kuvvet ve mahâretime pek fazla güvenerek kendim te'dib etmek istedim ve Berzem vâlisinin tutulmasına mâni oldum. Şimdi anlıyorum ki hükümdarların kuvvet ve mahâretleri Allah'ın ezelî takdîrine karşı pek âcizdir. Kendi kabahatim yüzünden ölüyorum.*"[73]

Oğlu Melikşah'ı vezîri Nizâmü'l-Mülk'e tavsiye etti ve kumandanlarını bu şehzâdeye bîat ettirdi.

Alp Arslan vefatından sonra Horâsan'da Merv şehrine nakledildi. Mezar taşına şu sözler yazılmıştır:

"*Göklere kadar yükselen Alp Arslan'ın azametini görmüş olanlar, gelin şimdi onu Merv'de bir avuç toprak altına gömülmüş görünüz.*"

"Sa'du'd-devle" lakabıyla anılan Alp Arslan "Sultan" ünvanını dokuz sene altı ay taşımıştı. Bu büyük hükümdar cesur, âlicenap, âdil, halîm idi. İyi bir Müslümandı. Dinî vazîfelerini tamâmen yerine getirirdi. Fakirlere pek çok sadaka dağıtırdı. Uzun boylu, cesur bakışlıydı. Bundan dolayı bütün tebaasının muhabbet ve hürmetini kazanmıştı. Alelade, başına taç şeklinde bir sarık sarardı. Bütün

---

73 El-Mekîn Alp Arslan'ın vefatını 464 hicrî senesi Rebiülevveli'nin 4'ünde [30 Kasım 1071] vukûa geldiğini söylüyor. Fakat bu târih Alp Arslan'ın Romen Diyojenes ile ettiği harbe tevâfuk etmez. Zaten Nuveyrî, Ebû'l-Fidâ, Ebû'l-Ferec, İbn Şıhne (Ben Schounah) gibi diğer Arap müverrihlerinin hepsi ve Mösyö D'Herbelot 465 [1072] târihinde vefat ettiklerini iddiada müttefiktirler.

Asya'da o kadar kudretli bir hükümdar idi ki tahtına yüz süren hükümdar ve şehzâdelerin miktarı bin iki yüzü bulmuştu.

Alp Arslan'ın vefatından sonra, veliâhd olmak üzere Nizâmü'l-Mülk'in seçtirmiş olduğu Melikşah, Sultan ilan edildi. Melikşah bu kadar büyük bir hizmete mükâfat olarak bu vezîrin mâlik olduğu yerlere Horâsan'da Tus şehrini de ilave ettiği gibi ona "Atabeğ"[74] yani "hükümdarın pederi" ünvanını verdi. Diğer taraftan Halîfe, Melikşah'a bir ferman gönderdi. Ona "Sultan" ünvanını tevcîh ettikten başka "Emîrü'l-Mü'minîn" lakabını da verdi. O vakte kadar Halîfe'lerden başka hiçbir hükümdar bu ünvanı taşımamıştı. Nihâyet ona "Celâlü'd-Devle ve'd-Dîn" ünvanını da ilave eyledi.

Ebû'l-Fidâ
İbn Şıhne
Suyûtî
D'Herbelot
El-Mekîn

Melikşah gerek Halîfe gerek milletin büyükleri tarafından bu suretle "Sultan" tanınmış olmakla beraber amucası Kirman Umûmî Vâlisi Kavurt Beğ (Caverd Begk) "sultanlık" iddiasıyla silaha sarıldı. Mühim bir ordu ile Gurce (Ghurge) yakınına kadar yaklaştı. Bütün Horâsan ordusu derhal âsîye karşı yürüdü. İran'da vukûa gelmiş muhârebelerin en büyüklerinden biri cereyan etti. Kavurt mağlup oldu. Esîr düştü. Horâsan kalelerinden birine hapsedildi. Fakat bu muzafferiyet Sultan'ın mevkiini güçlendirmişse de Horâsan askerlerinin pek şımarmasına sebep oldu. Kumandanları gelip vezîr-i âzam Nizâmü'l-Mülk'ü buldular, askerlerin aylığının iki katına çıkarılmasını istediler. Hatta talepleri hızla yerine getirilmeyecek olursa Kavurt'u tahta çıkaracaklarını tehdit makāmında söylemek derecesine vardılar. Vezîr-i âzam onların bu ilk galeyanlarını yatıştırarak istediklerine muvâfakat etmesi için Sultan nezdinde tavassutta bulunacağını vaad eyledi. Fakat bunlar çekilince Kavurt gizlice zehirlettirildi. Bu suretle isyan vesîlesi ortadan kaldırılmış oldu. Ertesi günü, vezîr-i âzam, amucasının vefatından dolayı Sultan pek müteessif olduğu için aylıkların arttırılması hakkında vadettiği gibi şefaatte bulunamamış olduğunu söyledi. Bütün askerler çekildi. Melikşah'ın artık rakîbi kalmadı. Bağdad'da onun nâmına hutbe okundu.

Sene: 1075
Ebû'l-Fidâ
Nuveyrî
D'Herbelot
Siliç
Zonnara

Biraz sonra[75] Halîfe Kāim-biemrillah vefat etti. Bunun halefi halîfelik tahtına ancak Bağdad'da bütün hüküm ve nüfûza sâhip

[74] Bu ünvanı ilk taşıyan zât Nizâmü'l-Mülk'tür.

[75] 467 hicrî târihinde.

olan Sultan'ın muvâfakatıyla çıkabilirdi. Yeni Halîfe'yi kararlaştırmak ve kendisine sultanların bıraktıkları bir miktar nüfûz ve selahiyeti vermek için ulemâ ve Bağdad ekâbiri ile müzâkereye vezîr-i âzamın oğlu Müeyyedü'l-Mülk görevlendirildi. Muktedî-billah Halîfe ilan edildi.

Aynı târihte Melikşah yeğeni Süleyman bin Kutulmuş'u o ana kadar tutundukları noktalardan Rumları kovmak üzere Suriye'ye sevk etti. O zaman Nisefor Botanyat İmparatorluğa göz dikmişti. İmparatorluğu ele geçirmek için Mişel Parapinas ile uğraşıyordu. Süleyman, Nisefor'a biraz yardım etti.[76] Antakya'ya kadar olan bütün havâliyi ele geçirdi.

Ebû'l-Fidâ
İbn Şıhne

Süleyman Rumları Suriye'den çıkarmakla meşgul olduğu sırada Melikşah da takvîmi ıslahla uğraşıyordu. Rasadhanesine Asya'nın en meşhur heyet-şinaslarını [astronomlarını] topladı. Bunların hepsi Nevruz'u yani sene başını Güneş'in Oğlak burcuna girmeye başladığı an olarak belirlemekte ittifak ettiler. Evvelce sene Balık burcu esnâsında başlıyordu. Bu yeni târih başlangıcına Sultan Celâleddin Melikşah'ın namına izâfetle "Celâlî" yahut "Melikî" denilmiştir.

Ebû'l-Fidâ
Ebû'l-Ferec
El-Mekîn
Nuveyrî

Süleyman Anadolu kıt'asında ilerlediği târihlerde[77] Melikşah'ın kumandanlarından Atsız el-Hârezmî (Atsizlekharizmien), Mısır'a hükümran olan Fâtımîlerin idâresi altındaki memleketlere hücum ediyordu. Şam şehri uzun bir muhâsaraya maruz kaldı. Ahâli açlığa tahammül edemeyerek teslim oldular. Suriye'nin büyük bir kısmı da Hums ile birlikte Selçukluların idâresine geçti. Atsız, Mısır'a kadar girdi, Kâhire'ye yaklaştı.[78] Kâhire'de hükümran olan Halîfe Mustansır-billah geceleyin kaçtı. Fakat hükümdarları tarafından terk edildiğini gören şehir ahâlisi Zencilerle birleşerek Melikşah'ın kumandanına karşı yürüdüler ve onu mağlup ettiler.

Sene:1076
Sene:1077

Bunun üzerine Atsız Remle ve Kudüs yoluyla Şam'a döndü. Kudüs'ü yağma etti.

Mağlubiyetini haber alan Melikşah kumandanının vefat ettiğini

---

76 Zonnara bu vak'ayı Kutulmuş'a atfediyor. Fakat Kutulmuş o zaman ölmüştü. Bu, Kutulmuş'un oğlu Süleyman zamanında cereyan etmiştir.

77 468 hicrî [1075 M.] târihinde.

78 469 hicrî [1076 M.] târihinde.

zannederek derhal biraderi Tâcü'd-devle Tekeş'e Suriye'ye giderek oraların fütûhatını tamamlaması için emir verdi.[79] Atsız bu emîrin gelişinden ve görevlerinden haberdar olunca, oralarda yalnız başına hüküm sürmek düşüncesinde olduğu için Tâcü'd-devle'ye büyük miktarda para vererek seferin şan ve şerefini kendisinin elinden alacak bu şehzâdeyi oradan uzaklaştırdı. Tâcü'd-devle diğer taraflara akın yapmaya gitti. İki sene evvel Nasr-ı Mirdâsî'nin Rumlardan aldığı Menbic yahut Hierapolis şehrine, oradan Haleb'e geldi. Burada Sâbık[80] (Sabec) namında başka bir Mirdâsî hükümrandı. Fakat Haleb'i zapta muvaffak olamadığı için Diyârbekir'e geçti. Nusaybin ile Sincar'a sâhip olan Müslim[81] pek güzel kapanmış olduğu için buna hücum etmedi. Bütün bu küçük hükümdarlar Melikşah'ı "Sultan" olmak üzere tanıyorlardı. Bu havâlide onun hüküm ve nüfûzu altında hükûmet sürüyorlardı. Fakat çok kere sultanların kumandanları yerlerini kendileri almak için onlara hücum ederlerdi. Selçukluların idâresi zamanında işte hükûmet bu şekildeydi. Emîrler Sultan'a bağlılıklarını arz ettikten ve bazı hallerde asker ve para vermek suretiyle yardım etmeyi taahhüt eyledikten sonra idâreleri altındaki yerlerde müstakil bulunurlardı. Bunlar husûsî muhârebelere girişmekte muhtar idiler. Sultan bu muhârebelere hiç iştirak etmezdi.

O târihte Suriye'nin her tarafında savaş vardı. Musul hükümdarı Şerefüd'd-devle Müslim-i Mirdâsî, Sâbık ibn Muhammed'e âit olan Halep şehrini muhâsara ve zapt için senelik üç yüz bin altun akçe ödemek şartıyla Sultan'dan müsaade almıştı.

Bu târihte Melikşah kerîmesini Halîfe Muktedî-billah'la evlendirdi.[82] Kızına elli bin altun sikke cihâz verdi. Fakat bu cihâz Halîfe'nin başka bir zevcesi ve müstefreşesi olmamak şartıyla kayıtlanmıştı. Sultan'ın Halîfe üzerinde bu derece hüküm ve nüfûzu vardı. Bağdad'da bile Melikşah'ın kumandanlarına bir hükümdar gibi muâmele edilirdi. Vezîr-i âzamın oğlu Müeyyedü'l-Mülk Bağdad'da olduğu vakit kapısının önünde muzıka nevbet çalardı. Sene 1081

79 470 hicrî târihinde.

80 İbn Muhammed ibn Nasr.

81 İbn Kureyş ibn Bedrân el-Ukaylî. "Şerefü'd-devle" lakabıyla yâd edilirdi.

82 474 hicrî târihinde.

Sonra Horâsan'a gitmiş olan Melikşah oradan Suriye'ye döndü.[83] Musul'da hükümran olan Şerefüd'd-devle'ye karşı harb etmek üzere vezîr Fahru'd-devle'yi Diyârbekir'e gönderdi. Daha başka kumandanlar da Sultan'ın askerlerine katıldılar. Bunlar arasında Türkmenlerle bilhassa Emîr Artuk (Ortoc) vardı. Artuk, Şerefü'd-devle'nin kapanmış olduğu Âmid şehrini zapt etti. Şehri kendisine teslim eden ve bir miktar para mukabilinde serbest surette oradan çıkmak müsâadesini elde eden Şerefü'd-devle Rakka'ya çekildi.[84] Kararlaşmış meblâğı oradan gönderdi. Fahru'd-devle'nin oğlu Amîdü'd-devle aynı zamanda yeni bir ordu ile vâsıl oldu. Yanında savaş tekniği hakkında geniş bilgisi olan Kasîmü'd-devle Aksunkur da vardı. Bütün bu askerler Musul önünde ordu kurdular. Musul'u muhâsara altında bulundurdukları sırada Emîr Artuk ahâliyi teslim olmaya yönlendirmek çâresini buldu. Melikşah Mervânîlerle Ukaylîleri mahv etmek ve bütün memleketlerini zapt etmek düşüncesindeydi. Fakat Horâsan'da birâderi Tekeş'in isyanı Suriye'nin işlerini bir müddet yüzüstü bırakmaya ve ordusunu bu şehzâde aleyhine çevirmeye mecbur etti. Onun için Şerefü'd-devle'yi yola getirmek çâresini düşündü. Bu maksatla vezîr-i âzamın oğlu Müeyyedü'l-Mülk'ü ona yolladı. Eğer Sultan'ın yanına gelecek olursa, Sultan nezdinde kendisi için şefaatte bulunan pederinin onun ünvanını sağlayacağını Müeyyedü'l-Mülk vaad eyledi. Şerefü'd-devle Melikşah'ın yanına gitti. O da kendisini Musul'da yerinde bıraktı, elinden alınmış olan hazîneleri geri verdirdi. Bundan sonra Melikşah Horâsan'a geçerek orada birâderini mağlup etti.

Sene:1084
Nuveyrî
El-Mekîn
Ebû'l-Fidâ
İbn Patrîk

Bu sefer sona erer ermez yine Suriye'ye döndü. Utmîru'n-Nemîrî namında bir emîrin yirmi bin altın sikke karşılığında Rumlara teslim etmiş olduğu Ruha yahut Edessa şehrini zapt etti. Bozan'a verdi. Sonra Halep şehri sâkinleri namına elçiler gelerek Tutuş'un muhâsara ettiği şehri teslim teklifinde bulunmaları üzerine derhal oraya gitti. Tutuş Şam'a çekildi. Harran, Kefertab, Lazkiye (Laodicée), Afamiye (Apamée) de zapt edildi.

Melikşah sonra, o ana kadar hiç görmemiş olduğu Bağdad şeh-

---

83 477 hicrî târihinde.

84 21 Rebiulevvel'de [28 Temmuz 1084].

rine gitti.[85] Kerîmesi de Halîfe ile evlenmek üzere diğer bir yoldan Bağdad'a vardı. Bu esnâda Melikşah'ın bir kumandanı Meyyâfârikîn ile Cezîre-i Ömer'i zapt ediyor, bu memlekette Mervânîlerin hüküm ve nüfûzuna hâtime çekiyordu. Burada hükümran olan son hükümdar Mansur bin Nasr'dır. Fakat bu felaketten diğer küçük hükümdarlar hissedar olmadılar. Muhammed ibn Şerefü'd-devle, Sultan'dan Rahbe, Harran, Suruç, Rakka, Habur şehirleriyle beraber hemşîresi Zuleyhâ'nın dest-i izdivâcına nâil oldu.[86] Sene 1086 Nuveyrî Ebü'l-Fidâ

Melikşah[87] Bağdad'da bir seneden fazla kaldı. Orada yalnız av ile meşgul oldu. Bağdad'dan İsfahan'a gitti. Ertesi sene Mekke'ye giderek hac vazifesini yerine getirdi.[88] Bu hac ona pek büyük masraflara mal oldu. Çölde köyler yaptırdı, kuyular kazdırdı. Hacıların nafakaları için pek çok zahîreler götürdü. Fukarâya sadakalar dağıttı. Hacıların tediye edegelmekte oldukları vergiyi kaldırdı. Sene:1087 D'Herbelot Sene:1088

Melikşah bu dinî vazifeyi ifâ ettikten sonra, memleketin bir ucundan diğer ucuna gitmeye alışkın olduğu için büyük bir ordu ile Mâverâünnehir'e gitti.[89] Ceyhun'u geçti. Buhâra'ya vardı. Yol üzerinde rastgeldiği yerlerin hepsini ele geçirdi. Semerkand'ı da zapt ederek orada hüküm süren Ahmed Han'ı esîr aldı ve yine yerinde bıraktı. Sene: 1089 Ebû'l-Fidâ

Oradan Özkend'e geçti. Kâşgar hükümdarına kendi namına sikkeler kesilmesi ve hutbe okunması için emir verdi. Kâşgar hükümdarı buna itaat ederek Özkend'e Melikşah'ın yanına geldi. Taraz, Balasagun, İspicâb hükümdarları Melikşah'a vergi vermeye mecbur oldular. Bu muhârebe esnâsında vezîr-i âzam Nizâmü'l-Mülk, Ceyhun nehrinin öte tarafına orduyu nakletmekle görevli olan kayıkçılara Antakya şehrinin vâridâtını tahsîs etmişti. Bu kayıkçılar yahut daha doğrusu vezîr-i âzamın gizli düşmanları bundan dolayı Sultan'a şikâyet ettiler. İmparatorluğun öbür ucunda yer almış olan Antakya şehri pek uzak görünüyordu, oraya havâle verilemez deniliyordu. Sultan bu şikâyetleri dinledi, haklı gördü. Vezîr-i âzama bahsetti. O da şu cevâbı verdi: Ebû'l-Esîr

---

85 478 hicrî târihi Zilhicce'sinde [1086 Nisan'ında].

86 479 hicrî târihinde.

87 480 hicrî târihinde.

88 481 hicrî târihinde.

89 482 hicrî târihinde.

"Antakya'ya havâle verişim kayıkçıların hakkını geciktirmek için değildir. Haleflerin, hükümranlık alanınızın büyüklüğüne ve genişliğine hayran kalmaları içindir."

Bu dalkavukça cevap Sultan'ın pek hoşuna gitti. Şikâyetlerin arkası kesildi. Kayıkçılar da vaktinde paralarını aldılar. Târihçilerin naklettikleri bu kabîl fıkralar bu vezîr-i âzamın mahâreti hakkında büyük bir fikir veriyor.

Sene: 1091
Ebû'l-Fidâ
İbn Şıhne

Bu seferden sonra Melikşah, Horâsan'a, sonra Bağdad'a geldi. Orada bütün hükümdarlar ve emîrler kendisine saygılarını sundular.[90] Bunların arasına Şam'da mukîm olan birâderi Tekeş ile Halep'te oturan Aksunkur da dâhildi. Melikşah Bağdad'da muhteşem bir câmi yaptırdı.

Ebû'l-Fidâ
Ebû'l-Ferec
D'Herbelot
Ebû'l-Mehâsin

İmparatorluk devamlı bir barıştan istifâde etmiş olduğu sırada sarayda hükmünü yürüten entrikalar bir takım karışıklıklar çıkmasına sebebiyet verdi. Melikşah'ın zevcesi Sultan Türkân Hâtun, oğlu Mahmûd'u saltanatın veliahdı ilan ettirmeye çalışıyordu. Nizâmü'l-Mülk ise Berkyaruk (Barkiaroc) namındaki büyük şehzâdenin hukukunu Sultan nezdinde müdâfaa ediyordu. Vezîr-i âzamın bu engellemesi Türkân Sultan'ın husûmetini çekti. Nizâmü'l-Mülk Sultan'ın nezdinde itimad edilir ve itibarlı kaldıkça oğlunun tahta nâil olamayacağına hükmederek vezîr-i âzamı mahv etmenin çarelerini aramaya başladı. Vezîrinin hareketleri hakkında Sultan'ın zihninde bazı şüpheler uyandırdı. Bir takım fenâ emeller besleyen vezîrin yalnız kendi sâdık adamlarını büyük memuriyetlere geçirdiğini, en büyük makāmların on iki oğlu tarafından ele geçirilmiş olduğunu Sultan'a söyledi. Bu sözler üzerine şüpheye düşen Sultan kendisine hiç danışmadan memuriyetleri tevzi ettiği için tenkitlerde bulunmak, vezîr-i âzamlığın alâmeti olan külah ile hokkayı elinden alacağını tehdit makāmında söylemek ve hükümdarlığa ortak mı diye sormak için bir kumandan yolladı. Nizâmü'l-Mülk, Sultan'ın bir tebaası olduğunu beyan ettikten sonra tâc ve tahtını kendisine borçlu olduğunu, babasının vefatından sonra hükûmet işlerini ele kendisinin aldığını, âsîleri kırdırarak her tarafta barış sağladığını Sultan'ın unutmaması lazım geleceğini cevâben söyledi. Sonra şu sözleri ilave etti:

---

[90] 484 hicrî târihinde.

"Bütün bu müddet zarfında Melikşah dostluğu ile bana şeref bahşetti. Şimdi İmparatorluğun her tarafı sükûna kavuşmuş olunca iftiralara kulak vermeye başladı. Fakat şurasını unutmamalıdır ki benim külahımla hokkam onun tâc ve tahtına Allah'ın takdîrinin iktizâsı olarak o kadar sıkı surette bağlanmıştır ki bu dört şey birbirine dayanmaksızın ayrı ayrı ayakta olamazlar."

Bu mağrurâne cevâbı Sultan'a tebliğ eden kumandan onu o kadar fenâ bir surette bozdu ve değiştirdi ki Sultan fenâ halde hiddetlendi. Derhal vezîr-i âzamı azlederek bu makāma Türkân Sultan'ın meclisinin reisi Nizâmü'l-Mülk'ün düşmanı olan Tâcü'l-Mülk Kâmî'yi getirdi. Aynı zamanda vezîr-i âzam hakkında isnâd olunan irtikâp ve rüşvetçilik hakkında tahkîkat yapılmasını emretti.

Bu târihte saray, Bağdad'a gitmek üzere İsfahan'ı terk etti. Nizâmü'l-Mülk arkadan geliyordu. Nihâvend'e geldiği sırada yeni vezîr-i âzam tarafından sevk edilmiş bir bâtınî kendisini hançerle vurdu. Ölümcül bir surette yaralanmış olan[91] bu büyük adam son dakikalarında Sultan'a şu sözleri yazdı: Sene: 1091

"Ey Muazzam Hükümdar, hayâtımın bir kısmını nüfûzunuzun gölgesi altında, memleketlerinizden haksızlığı def'etmek ve atmakla geçirdim. Sizin hizmetinizde bulunduğum esnâda kazanmış olduğum şöhretin hüccetlerini, sadâkatımın delillerini, idâremin hesaplarını kendimle berâber götürüyorum, Kâinâtın Hakîkî Mâliki'nin huzûruna arzdeceğim. Bunlar sizin devletlü elinizle imzalıdırlar. Hayatımın va'dedilmiş eceli doksan üçüncü yaşıma tesâdüf etmiş oluyor. Hayatla bağımı kesen, bir hançer darbesidir. Size ifâ ettiğim uzun hizmetlerin devamını oğluma terk ederek kendisini Cenâb-ı Hakkın ve sizin sahiplik ve himâyenize bırakmaktan başka benim için yapacak bir şey kalmıyor."

İşte Melikşah'ın şan ve şerefinin büyük kısmını borçlu olduğu şu vezîrin âkıbeti. Nizâmü'l-Mülk aynı zamanda asrının en âlim bir adamı, bütün ilim erbâbının şâhı idi. Müslüman İmparatorluğu dâhilinde ilim ve fenleri terakkî ettirdi. Bütün doğuda namını meşhur eden ve her şeyden daha çok kendinden sonrakilerin hâfızalarına intikal ettirmeye hizmet eden hareketi, ilim ve fenlere karşı gösterdiği hürmet olmuştur. Kendisini katleden bir bâtınî Ebû'l-Esîr

91 485 hicrî târihinde.

idi. Bizim Haçlı tarihçilerimizin Haşşâşîn (Assassin)'ler dediği kimselere doğulular bu namı veriyorlar. Bunların reisleri Suriye'de Şeyhu'l-Cebel [Dağların Şeyhi] namını taşırdı.

Ebû'l-Fidâ
El-Mekîn
Ebû'l-Ferec
Jacques de Vitry
Yahres-el-Mansûrî

Tâbi oldukları esaslar gerek Müslümanlıktan gerek Hıristiyanlıktan pek uzak olan bu haydutların mezhebi iki üç sene evvel İran'ın kuzeyinde türemişti. Bu mezhep mensuplarına Bâtıniyye yahut İsmâîliyye namı verilirdi. Fakat bunlar o eski Karâmıta'nın bakiyesi idiler.[92] Reisleri olan Hasan Sabbâh ilimlerde, hendesede, riyâziyatta epeyce bilgi sâhibi olduğu gibi sihri de bildiği iddiasındaydı. Bir müddet Mısır Halîfesi Mustansır-billah'ın yanında oturmuş, sonra Horâsan'ı dolaşmış, Kâşgar'a kadar gitmişti. Vâkıf olduğu bütün dinlerden husûsî bir din çıkardı. Bunda İslamiyet'le ilgili olan cihet, Fâtımîlerin mezhebiyle münâsebet taşımasıydı. Bâtıniyye mezhebinin esasları hakkında çok malûmât yoktur. Muhakkak olarak bildiğimiz şey, bu mezhep mensuplarının reislerine karşı kör körüne bir itaatte bulunmak üzere yemin etmeleridir. Rivâyet olunduğuna göre reisleri bir işte istihdam edeceği taraftarlarını sarhoş ederdi. Sonra bunları gâyet latîf bahçelere götürürlerdi. Orada her türlü zevklere ve hazlara nâil olurlardı. Burada tekrar sarhoş edilerek yine eski yerine götürülürlerdi. Bu adamlar, öldükten sonra yine böyle latîf yerlerde aynı zevk ve hazlara nâil olacaklarına inandırılırlardı. İşte bu kadar latîf bir gelecek ümidiyle bu adamlar hayatlarını tehlikeye atarlar, hayatlarını kaybetmekten korkmazlardı. Reisleri bunları hükümdarları ve hoşlanmadığı kimseleri katletmek için istediği yerlere gönderirdi. Sâir hükümdarlar da bu adamları para mukābilinde aynı işlerde kullanırlardı.

Hasan Sabbâh İran'da Rudbar kıt'asında oturuyordu. Her gün artmakta olan kuvvet ve kudreti nihâyet Melikşah'ın nazar-ı dikkatini çekmişti. Bâtıniyye reisini bağlılığını arz etmeye davet için ona bir memur gönderdi. Hasan Sabbâh maiyetinden birini huzûruna çağırdı. Buna intihar etmesini emretti. Emri derhal icrâ olundu. Maiyetindekilerden başka birine kalenin tepesinden aşağıya atlaması emrini verdi. Bu adam tereddütsüz kendisini aşağıya attı. Sonra Melikşah'ın murahhasına dönerek maiyetinde bu gördüğü adamlar

---

92 Dokuzuncu Kitab'a bakınız.

kadar itaatkâr yetmiş bin kişi bulunduğunu, işte Sultan'a vereceği cevabın bundan ibâret olduğunu söyledi.

Melikşah bu kadar azimperver adamlara hücum etmek istemedi. Bâtınîler kendilerini kapattıkları dağlarda kudret sâhibi oldular. Bir çok kasabaları ele geçirdiler. Bilhassa Deylem (Dilem) hükümdarları tarafından Kazvin yakınında yaptırılmış Alamut kalesini zapt ettiler. Oradan komşu memleketlere yayılarak Suriye'ye, Lübnan dağlarına kadar sokuldular. Burada kumandanlar bıraktılar ki bunlar İran'daki reislere tâbi bulunuyorlardı. İşte vezîr-i âzam Nizâmü'l-Mülk'ü öldürmek için Tâcü'l-Mülk Kâmî'nin emellerine bu bâtınîlerden biri hizmet etmişti.

Suyûtî
İbnü'l-Esîr
Ebû'l-Fidâ
İbn Şıhne

Bu âkil vezîrin vefatından sonra Sultan da çok zaman yaşamadı. Halîfe'yi başka bir şehre yollamak emeliyle Bağdad'a gitmişti.[93] Bu fikrini Halîfe Muktedî'ye söyledi. O da on gün mühlet istedi. Bu esnâda Melikşah civarda bir yere gitti. Fakat şiddetli bir hazımsızlık onu Bağdad'a dönmeye mecbur etti.[94] Birkaç gün sonra nöbet tesiriyle vefat eyledi. Otuz dokuz buçuk yaşındaydı. Yirmi sene hüküm sürmüştü.[95] Asya'nın en büyük hükümdarlarından biri olmuştur. Hulûs ve saffeti, adâleti, zühd ve takvâyı severdi. Memleketleri dâhilinde bolluk ve refâhı temin etti. Yolları eşkıyadan temizledi. Suçluları şiddetle cezalandırdı. Tebaasının şikâyetlerini istisnâsız dinledi. Seyahati kolaylaştırmek için bir çok köprü, kanal, yol yaptırdı. Hastahaneler, depolar tesis etti. Avı pek çok severdi. Fakat vurduğu hayvanlara fiyat takdîr ettirerek bedelini fukaraya dağıttırırdı. Rivâyet olunduğuna göre bir gün Tus'ta evliyâullahtan birinin kabrini ziyârete gitmişti. Bu sırada birâderi Tekeş saltanat iddiasına kalkmıştı. Vezîr-i âzamı Nizâmü'l-Mülk'ün ne dua etmiş olduğunu anlamak istedi. Vezîri Hakkın kendisine muzafferiyet bahşetmesi için dua ettiğini söyledi. Melikşah ise şu cevabı verdi:

93 24 Ramazan'da.

94 3 Şevval'de.

95 Şevval ortalarında bir Cuma günü vefat etti. 447 hicrî ve 1055 milâdi târihinde Cumadelevvel ayında doğmuştu. Haiton'un "Melecla" adını verdiği hükümdar budur. D'Herbelot, malûmatları yanlış bir takım müverrihlerden naklen, bu hükümdarın Halîfe Râzî ile muâsır olduğunu söylüyor. Halbuki Halîfe Râzi, Selçuklular kuruluşundan evvel vefat etmiştir.

"Ben de, eğer kardeşim Müslümanlar üzerinde hükümrân olmaya benden daha layık ise mağlup olayım diye dua ettim." dedi.

Ebû'l-Fidâ
El-Mekîn
Ebû'l-Ferec

Melikşah'ın imparatorluğu gâyet genişti. Çin hudutlarından Kudüs'e, Yemen'den kuzey havâliye[96] kadar olan memleketlerde hep Melikşah nâmına hutbe okunuyordu. Mahmûd, Muhammed, Berkyaruk, Sencer isminde dört evlat bırakmıştı.

İmparatoriçe Türkân Hâtun, bir müddet Melikşah'ın vefatını sakladı. Oğlu dört beş yaşındaki şehzâde Mahmûd'u tahta çıkartmak üzere taraftarlar topladı. Bir çok emîrleri kendi tarafına çekti. Halîfe Muktedî'den Bağdad'da hutbenin Mahmûd namına okunması müsâadesini aldı. Bu genç hükümdar, kılıç kuşanma ve taç giyme merâsiminde nazar-ı dikkati celbetti. Hazır bulunanların hepsi kendisini pek sevdiler. Vâlidesi sonra onu İsfahan'a götürdü. Melikşah'ın naaşı da beraberdi. Melikşah'ın evlatlarının en büyüğü olan ve "Rüknü'd-din" lakabıyla anılan Berkyaruk[97] İsfahan'da idi. Türkân Sultan'ın gelişini haber alınca Nizâmü'l-Mülk'ün taraftarlarıyla beraber şehirden çıktı, Rey üzerine yürüdü. Türkân Sultan arkasından takip ettirdi. İki taraf arasında bir muhârebe vukûa geldi. Türkân Hâtun ordusu mağlup oldu. Tâcü'l-Mülk esîrler arasındaydı. Berkyaruk onu vezîr-i âzam yapmak istedi. Fakat bunun katlettirdiği Nizâmü'l-Mülk'ün taraftarları şiddetle muhalefet gösterdiler.

D'Herbelot
Sene:1093

Berkyaruk İsfahan'a yaklaşarak şehri muhâsaraya aldı. Türkân Sultan bazı tekliflerde bulundu. Bu teklifler Berkyaruk tarafından kabul edildi. Berkyaruk pederinin İsfahan'da terk etmiş olduğu hazîneleri paylaşmak üzere şehri Türkân Sultan'a bırakmaya razı oldu.[98] Berkyaruk'un hissesine beş yüz bin dinar yahut altun sikke isâbet etti.

---

[96] D'Herbelot *Târih-i Güzîde(Khosideh)*'den naklen memleketleri dâhilinde pek çok seyahat eden bu hükümdarın bir defasında yakalanarak hüviyeti meçhul bir halde İstanbul İmparatoru'nun huzûruna götürüldüğünü, sonra bu iki hükümdar arasında vukûa gelen bir muhârebede Rum İmparatoru'nun esîr düştüğünü söylüyor. D'Herbelot'da detaylı olarak rastlanan bu rivâyetler bir masaldan ibârettir. Alp Arslan zamanında Romen Diyojenes'in mağlubiyetinin başka bir şekle sokulmuşudur.

[97] Haiton'un "Belhiaruk" dediği şehzâde budur.

[98] 486 hicrî târihinde.

Hemen bütün Selçuklu şehzâdeleri ve Suriye'nin muhtelif emîrleri Melikşah'ın bıraktıklarından faydalanmak emeliyle bu harbe iştirak etmişlerdi. Melikşah'ın birâderi İsmâîl'e Türkân Sultan kendisiyle evlenmek ümidini verdiği için İsmâîl Hemedan yakınında Şehzâde Mahmûd lehinde bir ordu toplamıştı. Berkyaruk derhal amucasına karşı yürüdü. Hemedan ovasında onu mağlup etti. İsmâîl düşmanlarının eline geçti. Kendisine hiç merhamet edilmedi. D'Herbelot

Şam'da yerleşmiş olan Tutuş da bu karışıklıklardan istifâde ederek hüküm ve nüfûzunu daha müstakil bir hâle getirmeye çalıştı. Bu maksatla Mahmûd tarafını tuttu. Melikşah'ın Haleb'i vermiş olduğu Kasîmü'd-devle Aksunkur, Berkyaruk tarafını tutarak kumandan Kerbuğa'yı bir ordu ile Tutuş'a karşı gönderdi.[99] Bu kumandan mağlup oldu, esîr düştü. Bu sırada Türkân Hâtun Tutuş'un yanına gitmek ve onu oğlunun tarafına sıkı surette bağlamak fikriyle İsfahan'dan çıktı. Fazla hastalandığı için dönmeye mecbur olarak orada hayatı terk etti. Sene: 1094 Ebû'l-Fidâ El-Mekîn Nuveyrî İbnü'l-Esîr Ebû'l-Mehâsin

Berkyaruk derhal Bağdad'a gitti. Orada yeni bir olay Mahmûd'un işini bir kat daha müşkilata uğrattı. Halîfe Muktedî-billah öldü. Halefi Mustazhır-billah Hilâfet'te kalmak için Sultan Berkyaruk'a mürâcaat etti. Bunun üzerine Berkyaruk başlıca emîrlerin hepsini topladı. Halîfe Mustazhır-billah'ın Hilâfet'i tasdîk olundu. O da imparatorluğu Berkyaruk'a tevcîh etti. Bundan dolayı Bağdad'da hutbe Berkyaruk namına okundu.[100]

Bu birinci muvaffakıyeti ikinci bir muvaffakıyet daha takip ederek Berkyaruk'u imparatorluğa hâkim bir hale getirdi: Melikşah'ın Tekeş (Takasch) namında diğer bir birâderi Berkyaruk'a savaş açmıştı. Bunun ordusunun üstünlüğü Berkyaruk'u İsfahan'a çekilmeye mecbur etmişti. Orada Mahmûd hâkim idi. Türkân Hâtun'un vefatıyla fikirler değişmişti. Berkyaruk buraya kabul olundu. İki birâder birlikte İsfahan'a girdiler. Birbirleriyle pek güzel geçindiler. Fakat Berkyaruk'a karşı hâlâ husûmetini muhâfaza eden bazı emîrler ölen Türkân Sultan fırkasını canlandırmaya çalışarak Berkyaruk'u tutuklattırdılar. Bir kaleye kapadılar. Orada gözüne mil çekilmesi için emir verdiler. Berkyaruk için hiç kurtuluş ümidi D'Herbelot Ebû'l-Ferec

99 487 hicrî târihte.

100 487 senesi Muharrem'inin on dördünde [3 Şubat 1094].

kalmamıştı. Tam bu sırada Mahmûd çiçek çıkardı, birkaç gün içinde vefat etti. İşte Berkyaruk bu sâyede kurtuldu. Serbest bırakıldı, yeniden sultan ilan edildi.

Berkyaruk vezîr-i âzamlığını Nizâmü'l-Mülk'ün oğlu Müeyyedü'l-Mülk'e verdi. Fakat sadâkatinden şüphelendiği için azledilerek yerine Nizâmü'l-Mülk'ün diğer oğlu Fahru'l-Mülk'ü tayine mecbur oldu. Bu işleri gördükten, devlet işlerinin çevrilmesine âit tedbirleri aldıktan sonra amucası Tekeş'e karşı yürüdü. Büyük bir muzafferiyet kazandı. Amucasını oğlu ile birlikte suda boğdurdu. Tutuş'u da mağlup etti. Diğer bir Selçuklu şehzâdesi olup kuvvetli bir ordu başında Horâsan'da hâkim olan Arslanşah[101]'ı da mağlup etmezse bu muzafferiyetlerin yeterli olamayacağını düşünüyordu. Fakat oralara gitmeye hâcet kalmadı. Arslanşah kumandanlarına ve maiyetine karşı şedîd ve merhametsizdi. Ufacık bir hata işleyenleri bile affetmezdi. Bir kabahatte bulunmuş olan kumandanlardan biri üzüntü sâikasıyla Arslanşah'ı bir hançer darbesiyle öldürdü.[102] İşte bunun için Berkyaruk Horâsan'a gidince orasını pek kolay ele geçirdi.

Oradan, Mâverâünnehir hükümdarlarına hutbenin kendi namı-
Sene: 1097 na okunması için emirler gönderdi. Horâsan'ı, birâderi Sencer'e
Ebû'l-Fidâ
Ebû'l-Ferec verdi. Bunun yanında vezîr olarak Ebû'l-Feth Ali[103]'yi bıraktı. Irak-ı Acem'e döndü.

Sağlanmış olan barış ve sükûn pek zâhirî idi. Kudretleri artmış
Ebû'l-Fidâ olan Bâtınîler öyle bir takım hareketlerde bulunuyorlardı ki bunların kökünü kazımak gerekirdi. Bâtınîler hükûmet büyüklerinden bazılarını, mesela Sultan'ın akrabasından Erguş'u ve Tuğrul Beğ'in yoldaşlarından biri olup Selçukluların Bağdad'a tayin etmiş oldukları ilk vâli Emîr Porsuk(Bourski)'u öldürmüşlerdi.

Diğer taraftan, vezîr-i âzamlıktan azledilmiş olan Müeyye-
D'Herbelot dü'l-Mülk, imparatorlukta yeni karışıklıkları tahrik ederek intikam almaya çalışıyordu. Bu maksatla Melikşah'ın eski kölelerinden Enez namında birini kendi tarafına çekmişti. Enez'in Irak'ta büyük

101 Ebû'l-Ferec buna Argun ibn Alp Arslan diyor. Bu Arslan, Sultan Melikşah'ın biraderidir.

102 490 hicrî târihi Muharrem'inde.

103 Ebû'l-Feth Ali el-Hüseyin et-Tuğrâî. Bu, meşhur bir Arap şâiri idi. 16661 târihinde Pocock bazı haşiyelerle bunun bir şiirini neşretmiştir.

bir nüfûzu vardı. Her ikisi de büyük bir ordu topladılar. Sultana karşı yürümeye başladılar. Bu sırada Enez Save şehrinde öldürüldü. Bunun üzerine Müeyyedü'l-Mülk bakışlarını başka tarafa çevirdi. Gidip Berkyaruk'un Âzerbaycan'da ikāmet eden kardeşi Muhammed'i buldu. Öyle bir takım entrikalar çevirdi, teşvîkler uyguladı ki, bu genç şehzâdeyi kendisine pek ehemmiyetsiz bir tahsîsat vermiş oldukları bahânesiyle isyana sürükledi. Muhammed, her zaman ikāmet ettiği Gence şehrinden bir miktar askerle çıktı. Bir takım gayrımemnunlar da gelip iltihak ettiler. Bu sâyede askerinin miktarı arttı. Müeyyedü'l-Mülk[104] vezîr-i âzam tayin olundu.[105]

Sene: 1098 Ebû'l-Fidâ Ebû'l-Ferec El-Mekîn Ebû'l-Mehâsin

Berkyaruk bu isyanı sür'atle bastıramadı. Sarayda çıkmış olan bazı karışıklıklar Muhammed'i kuvvet kazanmadan evvel ezmesine imkân bırakmadı. Mecdü'l-Mülk Kâmî mâliye işlerine nezâret ediyordu. Bazı emîrler bu nâzırın şiddetinden dolayı şikâyet ediyorlardı. Vaktiyle emîrlerin arzularına karşı konulması müşkil olan bir zamanda bağlanmış olan bol bol maaşları Mecdü'l-Mülk şimdi kısıyordu. Bundan dolayı emîrler defalarca Sultan'a şikâyet etmişlerdi. Fakat Sultan, Mecdü'l-Mülk'ün hareketini tasvip ederek, bunlara kulak vermemişti. Şimdi Muhammed'in çıkardığı karışıklıktan istifâde ederek bu emîrler İsfahan'da gürültü çıkardılar. Mecdü'l-Mülk'ün ikāmetgâhına geldiler. O da Sultan'ın sarayına kaçmaya mecbur oldu. Ayaklanmış olanlar saraya da hürmet göstermediler. Mâliye nâzırı kendilerine teslim edilmeyecek olursa zorla içeri gireceklerini söylediler. Mecdü'l-Mülk bunların karşısına çıkarsa kendilerini yatıştırabileceği zannına düştü. Fakat Sultan, nâzırını sevdiği için onu bu tehlikeye maruz bırakmak istemedi. Ayaklananlar sarayın kapılarını zorladılar. Mecdü'l-Mülk'ü tutarak parçaladılar. Kendi nefsi için korkuya düşen Berkyaruk arka kapıdan kaçtı, Rey şehri yolunu tuttu. İlerlemekte devam eden Muhammed, bunun üzerine, birâderinin terk ettiği ülkeyi ele geçirdi. Berkyaruk'u Rey şehrine kadar takip etti. Orada Berkyaruk'un vâlidesi Zübeyde Hatun'u buldu. Müeyyedü'l-Mülk hazînelerin nerede olduğunu söylemeye bu Hatun'u mecbur bıraktı. Ondan sonra boğdurttu.

---

104 Burada bir isim karışıklığı olduğu görülüyor, doğrusunun Mecdü'l-Mülk olması lazım geldiği akla geliyorsa da, biz metni olduğu gibi bırakıp doğrusunu alakadarların tesbitine havale ediyoruz. (E.K.)

105 492 hicrî târihinde.

Muhammed'e, Bağdad vâlisi Gevherâyîn (Kouhadabin) ile Musul hükümdarı Kerbuğa da iltihak ettiler. Bağdad'da hutbe Muhammed nâmına okundu.[106]

Fakat Berkyaruk derhal Bağdad'a dönerek orada hutbeyi tekrar kendi namına çevirtti.[107] Sonra kardeşine karşı yürüdü. Hemedan'dan birkaç ferseng mesâfede Ebyaz şehri yakınında muhârebeye tutuştu.[108] Berkyaruk mağlup oldu. Rey şehrine kaçtı. Muhammed ise Bağdad'a geldi. Mahrum edildiği hüküm ve nüfûzu orada tekrar elde etti. Berkyaruk'un bütün taraftarları Rey şehrinde ona iltihak ettiler. Berkyaruk oradan Horâsan'a gitti. Bu vilayet kumandanı olan Emîr-i Dâd Berkyaruk tarafını tuttu. Fakat bu yardım Berkyaruk'un birâderi Sencer tarafından ikinci bir mağlubiyete uğratılmasına mâni olamadı. Bunun üzerine Cürcan'a, sonra Damgan'a, oradan Huzistan'a çekilmeye mecbur oldu. Emîr Ayaz beş bin süvari ile Berkyaruk tarafına geçti. Ayaz, Melikşah'ın eski bir kölesi idi. İktidar ve meziyeti sâyesinde imparatorluğun en yüksek memuriyetlerine çıkmıştı. Babasından görmüş olduğu iyiliklere karşı beslediği şükran hissi, oğlunun tarafını tutmasına onu sevk etti. Berkyaruk'un en belli başlı bir dayanağı oldu. Ordusu o zaman elli bin neferi buluyordu.

Sene: 1099, 1100

Muhammed on beş bin kişi ile Berkyaruk'a yaklaştı, bir muhârebeye tutuştu.[109] Bütün gün muhârebe oldu. Bu muhârebeyi Muhammed kaybetti. Vezîr-i âzamın ve bütün bu karışıklıkların müsebbibi olan Müeyyed'ü'l-Mülk esîr düştü. Yaptığı ihanetlerden dolayı idâma mahkûm gibi telakkî edilen Müeyyedü'l-Mülk Berkyaruk'un eline düşünce öyle bir takım mahâretler gösterdi, telkînlerde bulundu ki, Berkyaruk onu vezîr-i âzam yaptı. Fakat bazı hizmetlilerin konuşmaları Müeyyedü'l-Mülk'ün bu vezirlikten pek çabuk mahrum kalmasına sebebiyet verdi. Berkyaruk'u uyumuş zannıyla bu hademe kendi aralarında konuşuyorlardı. Berkyaruk'un bir kabahati pek kolay affettiğini, korkutmanın, intikam almanın ne olduğunu bilmediğini söylüyorlar ve buna misal olarak da Müeyyedü'l-Mülk'e yaptığı muâmeleyi gösteriyorlardı. Bu sözleri işiten

Sene: 1101

106 492 hicrî târihi Zilhicce'sinin 17'inci [4 Kasım 1099] Cuma günü.

107 493 hicrî târihinde.

108 493 hicrî senesi Receb'inin dördünde [15 Mayıs 1100].

109 494 senesi Cemâziyelâhiri'nin üçünde [5 Nisan 1101].

Sultan o kadar kızdı ki vezîr-i âzamı hemen getirterek bir kılıç darbesiyle bizzat başını düşürdü. Sonra yakınında bulunanlara dedi ki:

"Nasıl bakalım, düşmanlarımı korkutmak ve intikam almak yolunu biliyor mu imişim?"

Bundan sonra Berkyaruk Rey şehrine gitti. Birâderi Muhammed ise Horâsan'a kaçtı. Orada kendi kuvvetlerini birâderi Sencer'in kuvvetleriyle birleştirdikten sonra birlikte Rey'e geldiler, birâderlerini firara ve Bağdad'a çekilmeye mecbur ettiler. Muhârebe yapmak için gereken paradan mahrum olan Berkyaruk Halîfe'den elli bin altun sikke istedi. Ahâliden ne almak kābilse aldı. Fakat harekete hazırlandığı sırada tehlikeli şekilde hastalandı. Kardeşleri Muhammed ile Sencer bütün memleketleri zapt etmişti. Bağdad'a doğru ilerliyorlardı. Bağdad'da ise Berkyaruk'un hayatından ümit kesilmişti. Berkyaruk'u Bağdad'ın batı kısmına götürdüler. Oradan bir muhâfız birliği ile Vâsıt şehrine naklettiler. Muhammed ile Sencer Bağdad'a girdiler. Halîfe Mustazhır Berkyaruk'un tecavüzlerinden pek çok şikâyette bulundu ve Muhammed namına hutbe okuttu. Ebû'l-Fidâ

Vâsıt'ta sağlığına kavuşmuş olan Berkyaruk, birâderi Muhammed'e hücum için Bağdad'ı terk etmesini bekledi. İki ordu muhârebeye tutuşacakları esnâda[110] bazı barış teklifleri öne sürüldü. Bu tekliflere nazaran Berkyaruk "Sultan" ünvanını muhâfaza edecek, Muhammed yalnız "Melik" ünvânıyla yetinerek Âzerbaycan, Diyârbekir, Cezîre ve Musul vilayetlerine mâlik olacaktı. Fakat bu teklifler kabul olunmadı. İki kardeş Rey yakınında dördüncü defa olarak bir muhârebe yaptılar. Fena halde mağlup olan ve bütün hazîneleri yağmalanan Muhammed İsfahan'a kaçtı. Orada çok geçmeden muhâsara altına alındı.[111] Erzak ve mühimmat yokluğundan dolayı müdafaaya kādir olamadı. Meçhul bir tarafa çekilerek gizlendi. Berkyaruk birkaç gün İsfahan'da kaldı.[112] Sonra Hemedan'a gitti. Oradan Tus kapılarına kadar ilerleyerek biraderi Muhammed ile beşinci bir muhârebeye girişti.[113] Bunda gâlip çıkmış olan Berkyaruk Cibâl'e giderek Meraga ile Tebriz arasında ordu kurdu. Gâyet latîf bir yerde Sene: 1102 Ebû'l-Fidâ El-Mekîn

110 495 hicrî târihinde.

111 Muhâsara 495 senesi Zilhicce'sinin onuna kadar devam etmiştir.

112 İsfahan'dan bir Zilhicce'de hareket etti.

113 496 hicrî târihinde.

bir müddet istirahat etti. Oradan Zencan'a gitti. Muhammed ise ilk önce muhârebe mevkiinden kırk ferseng[114] mesâfede yer alan Erciş'e, oradan Ahlat'a çekilmişti. O kadar vakitten beri birbirleriyle harb eden bu kardeşler nihâyet barış yapmayı ciddî surette düşündüler.[115] Berkyaruk, Rey şehrine çekilmişti. Cibâl'de, Taberistan'da, Fars vilayetinde, Diyârbekir'de, Cezîre'de yahut Mezopotamya'da, Mekke'de, Medîne'de hutbe onun namına okunuyordu. Âzerbaycan'da bulunan Muhammed'e gelince Horâsan'da, Mâverâünnehir'de de hutbe onun namına okunmakta idi. Taraflar birbirlerine sefîrler yolladılar. Berkyaruk, Muhammed ve Sencer arasında barış imzalandı. Birbirlerinin ülkelerinde hutbelerde diğerlerinin isimlerinin zikredilmemesi, birbirleriyle doğrudan doğruya muhaberâtta bulunmayıp vezîrler vâsıtasıyla haberleşmelerin yapılması ve orduların serbestçe çekilmesi barış şartlarının gereklerindendi. Bu muâhede mucibince Berkyaruk sultan olarak tanındı, namaz vaktinde sarayın önünde nevbet çaldırma hakkı onun olduğu teslim edildi. Cibâl, Hemedan, İsfahan, Rey, Bağdad ve mülhakatlarını muhâfaza etti. İspidaz nehrinden Derbend'e kadar olan bütün memleketlerle Diyârbekir ve Suriye Muhammed'in hissesine düştü. Sencer, Horâsan'a sâhip oldu. Halîfe Mustazhır bu muahededen haberdar olunca Bağdad'da hutbeyi Berkyaruk namına okuttu. İl-gâzî ibn Artuk o zaman Selçuklular namına Bağdad vâlisi idi.

Sene: 1104
Ebü'l-Fidâ
Ebü'l-Ferec
El-Mekîn
D'Herbelot

Berkyaruk uzun müddet barıştan istifâde edemedi. Bağdad'a gitmek üzere İsfahan'dan çıktığı zaman[116] tehlikeli surette hastalandı. Son dakikanın yaklaştığını hissettiği için Berucerd(Beroudjiard)'e varınca ordusunu topladı. O zaman dört yaşını sekiz ay geçmiş olan oğlu Melikşah'a bîat ettirdi. Genç şehzâdeyi idâre etmek üzere Emîr Ayaz'ı "Atabeğ" ilan etti. Yeni Sultanı Bağdad'a götürmesi için ona emir verdi. Berkyaruk'un hastalığı gittikçe arttı. Berucerd'de vefat etti.[117] Naaşı İsfahan'a nakledilerek gözdelerinden birinin yaptırmış olduğu bir türbeye defnettirildi. Biraz sonra bu gözde de buraya defnolunmuştur.

114 Ferseng, yaklaşık 5,5 km. denk bir uzunluk ölçüsü (E.K.)

115 497 hicrî târihinde.

116 498 hicrî târihinde.

117 498 senesi Rebiülevvel'inde [1104 Kasım/Aralık] vefat etmiştir. On iki sene saltanat sürmüştür.

Berkyaruk yirmi beş yaşındaydı. On iki sene hüküm sürmüş, hemen bütün zamanını kardeşleriyle muhârebeye harcamıştır. Her türlü husûmet ve felakete sabır ve cesâretle tahammül gösterdi. Halîm idi. Cömertliği ile tebaasına kendisini sevdirmişti.

Berkyaruk vefat eder etmez Melikşah Atabeği Ayaz ile birlikte Bağdad'a girdi.[118] Orada hutbe onun namına okundu. Fakat pederine karşı o kadar uzun müddet hücumlarda bulunmuş olan Muhammed, Melikşah'ı İslamiyet âleminin en birinci beldesi olan Bağdad'a sâhip bırakmak istemedi. Derhal Bağdad'a gitti. Bağdad'ın batı tarafında yerleşti. Melikşah ile Ayaz ise doğu tarafında bulunuyorlardı. Halîfe Bağdad şehrinin bir muhârebe meydanı teşkil ettiğini görecekti. İki taraf muhârebeye hazırlanıyordu. Fakat vezîr Ayaz bazı sulh tekliflerinde bulunduğu için bütün emîrler ve ulemâ tarafları barışa rızâ göstertmeye çalıştılar. Emîrler ve ulemâ karşısında barış imzalandı. Yalnız Muhammed'in "Sultan" ünvanını taşıması kararlaştı.[119]

Sene. 1104 Ebû'l-Fidâ

Muhammed'in kendisi için bu kadar faydalı olan ve ulemâ tarafından hazırlanan barışa riâyet edeceği zannediliyordu. Fakat Muhammed, bir gün Ayaz'ın Melikşah'ı tekrar sultan yapmağa kalkışmasından korkarak biraz sonra anlaşmayı bozdu. Barış münâsebetiyle yapılan şenliklerde Ayaz pek çok hediyeler dağıtmış ve Muhammed'e büyük bir ziyâfet açmıştı. Bir müddet sonra Muhammed, Ayaz'ı çağırttı. Dehlize bir takım adamlar gizlemişti. Hiçbir şeyden şüphe etmeyen Ayaz bu davete gitti. Vezîri ile birlikte içeri girerken katledildi.[120] Ayaz kırk yaşındaydı. Büyük Sultan Melikşah'ın kölesi idi. Cesâreti ve ihtiyatlılığı sâyesinde en yüksek mansıplara çıkmıştı.

Hükümdarların bizzat işledikleri bu kıtâller ve muhârebeler arasında Bâtınîler, Selçuklu İmparatorluğu dâhilinde bildikleri gibi tahribat icrâsında serbest kalmışlardı. Selçuklu İmparatorluğu'nun tâ merkezinde bu Bâtınîler ayrıca bir imparatorluk oluşturmuşlardı. Ele geçirdikleri kalelerin çokluğundan dolayı bunları ezmek kâbil değildi. Kervanlar artık yola çıkmaya cesâret edemez bir hale gel-

Ebû'l-Fidâ

118 498 senesi Rebiülâhir'inin 17'sinde.

119 Cemâziyelevvel nihâyetinde.

120 13 Cemâziyelâhir.

mişlerdi. Mekke'ye giden Hindistan, Horâsan ve Mâverâünnehir kāfileleri Rey civârında yağmaya uğradılar. Hacıların ve tüccarın bir çoğu öldürüldü. Bir müddet sonra Bâtınîler Nişâbur'da Fahru'l-Mülk[121]'ü de katlettiler. Fahru'l-Mülk Berkyaruk'un vezîr-i âzamı idi.

Sultan, bu din düşmanlarını yok etmeye uğraşacağı yerde kendisi Ebû'l-Ferec de Müslümanlarla harb ediyordu.[122] Muhammed Âzerbaycan'ı terk ederek, ele geçirmek fikriyle Musul'a gitti. O zaman bu şehir Çökermiş (Dgiokarmisch)'e âitti. Şehir sâkinleri uzun bir muhâsaraya tahammül ettiler. Sık sık huruç hareketleri yaptılar. Fakat Çökermiş Berkyaruk'un vefatından kesin şekilde haberdar olunca teslim olmaya karar verdi. Sultan'ın vezîriyle görüştü. Vezîr gelip Sultan'ın ayaklarına kapanacak olursa affını elde edebileceğini vaad etti. Bu talebe uygun hareket etmeye karar veren Çökermiş, ahâlinin ısrarına rağmen Musul'dan çıktı. Halk gözyaşı döküyor, Çökermiş'in gittiğini görünce başlarına toprak serpiyorlardı. Bununla beraber Çökermiş bu hareketten dolayı nâdim olmadı. Sultan kendisini kucakladı. O kadar bağlılık ve sadâkat eseri göstermiş olan tebaasının başında bıraktı. Çökermiş Musul'a dönünce sur dışında çadırlar altında bir ziyâfet tertip ettirdi. Sultan'a burada ziyâfet verdi. Gerek kendisine gerek vezîrine muhteşem hediyeler takdîm etti.

Çökermiş Musul'da Sultan tarafından yerinde bırakılmış olmak-
Sene: 1106 la beraber, Suriye'de Sultan'ın emrine o kadar az itaat ediliyordu ve
Ebû'l-Fidâ Ebû'l-Ferec hüküm süren emîrler o kadar çok nüfûza mâlik bulunuyorlardı ki Çavlı Sakavu (Dgiaouli-sacaou) bin süvari ile Musul önüne geldi.[123] Çökermiş derhal iki bin süvari topladı. Kendi felçli olduğu için bir tahtırevan içinde olduğu halde düşmanla harbe çıktı. Fakat mağlup oldu. Sür'atle kaçamadığı için esîr düştü. Musul sâkinleri bu mağlubiyetten haberdar olunca kumandayı oğlu Zengî[124]'ye verdiler. Zengî o zaman on iki yaşında idi. Çavlı Sakavu kalenin etrafına savaş âletlerini koyarak muhâsaraya başladı. Her gün surların dibinde Çökermiş'i bir katıra bindirerek dolaştırıyordu. Yanında bulu-

---

121 Berkyaruk'un, sonra birâderi Sencer'in veziri olan Fahru'l-Mülk Ebû Muzaffer Ali bin Nizâmü'l-Mülk 500 târihinde bir Bâtınî tarafından katledilmiştir.

122 499 hicrî târihinde.

123 500 hicrî târihinde.

124 Haçlı muhârebelerinde o kadar meşhur olan Zengî ile karıştırılmamalıdır.

nanlar, hükümdarlarını kurtarmak isterlerse şehri teslim etmelerini haykırıyorlardı. Ahâli bu fenâ muameleye hiç ehemmiyet vermedi. Müdâfaada gittikçe daha çok ısrar gösterdiler. Çökermiş[125] derin bir çukura kapandı. Oradan ancak ölü olarak çıkarıldı.

Bunun üzerine taraftarları, Konya Sultanı Kılıç Arslan'a nazarlarını çevirdiler. Çok geçmeden Kılıç Arslan Musul'a sâhip olmak üzere bir orduyla geldi. Moğraka(Mograca)'ya kadar kendisini karşılamaya giden Zengî'ye bir hil'at giydirdi. Çavlı Sakavu Sultan'ın gelişini haber alınca derhal muhâsarayı kaldırmıştı. Konya Sultanı Musul'a girdi.[126] Muhammed namına okunan hutbeye son verdi. Şehre sâhip oldu. Şehrin idâresini on iki yaşında oğlu Melikşah'a verdi. Nasîhatlarıyla kendisine yardım etmek, daha doğrusu bu genç şehzâdenin namı altında işleri çekip çevirmek üzere bir emîr bıraktı. Kılıç Arslan Çavlı Sakavu'yu takip ettiyse de Habur nehri kenarında vukua gelen muhârebede mağlup olarak bu nehirde boğuldu. Gâlip gelen Çavlı Sakavu Musul'u zapt etti. Genç Melikşah da Sultan Muhammed'in yanına çekilmeye mecbur oldu. Sene: 1107

Dâhilde büyük bir sükûn ve asâyiş hüküm sürüyor değildi. İsfahan civarında bile Bâtınîler Şahder[127] namında pek müstahkem bir kaleyi zapt etmişlerdi. Sultan Melikşah vaktiyle bu kaleyi sık sık ayaklanmalara maruz kalan İsfahan şehrini itaat altında tutmak emeliyle yaptırmıştı. Bâtınî reislerinden İbn Ataş[128] lakabıyla anılan Ahmed kaledeki muhâfız kuvvetlerini kendi mezhebine çekmeye muvaffak olmuştu. Muhammed bu haberi alınca bir ordu ile koştu, kaleyi kuşattı. Kalenin gâyet iyi bir mevkide yer almış olması, surlarının pek sağlam bulunması hasebiyle Muhammed onu her taraftan kuşatmak yolunu seçti. Cebrî hücuma kalkmadı. İçeride yiyecek bitince kalenin teslim olacağı şüphesizdi. Vezîr-i âzam Sa'dü'l-Mülk Avecî'yi de kendi tarafına çekmiş olan İbn Ataş ancak birkaç gün mukâvemet edebileceğini vezîr-i âzama gizlice bildirdi. Vezîr-i âzam, biraz fazla mukâvemet gösterebilirse Sultan'ın vücudunu ortadan kaldırma imkânını bulacağına dâir haber gönderdi. Hakîkaten kanın çokluğundan dolayı sık sık şiddetle hastalanan Sultan'ın

Ebû'l-Fidâ
D'Herbelot
Suyûtî
Ebû'l-Mehâsin

125 Altmış yaşında idi. Musul kalesini ve surlarını tamir ettirmişti.
126 500 senesi Receb'inin 25'inde [22 Mart 1107].
127 D'Herbelot bu kaleye "Dizkûh(Dizkouh)", Ebû'l-Mehâsin "Asyâb" diyor.
128 "Bozuk oğlu" demektir.

her ay kan aldırmak âdeti idi. Vezîr tasavvurunu uygulama mevkiine koymak için bu zamanı seçmişti. Muhammed'den kan alacak adama bin altun sikke ve bir la'l hil'at vererek kendi tarafına çekti. Bu adam, zehirli bir neşter kullanacağına dâir vaadde bulundu. Fakat bu suikast tertibi gizli tutulamadı. Sultan'ın hizmetçilerinden biri işten haberdar olarak karısına söyledi. O da sevgilisini haberdar etti. Nihâyet Muhammed'in kulağına kadar geldi. Sultan derhal cerrâhını çağırttı. Kan almasını emretti. Her şey hazırlanıp da cerrah damarı keseceği zaman Muhammed kendisine o kadar müthiş bir nazarla baktı ki cerrah işleyeceği cinâyetten titreyerek, Sultan'dan korkarak elinden neşteri attı, Sultan'ın ayaklarına kapandı. Vezîr tevkîf ettirilerek işlediği suçun büyüklüğü nisbetinde cezâ gördü. Cellat da Sultan için hazırladığı neşter ile kanı alınmaya mahkûm oldu.

Kuşatılmış olanlar için artık hiç kurtuluş ümidi kalmamıştı. Suikast tertipçilerinin idamlarından haberdar olunca ne karar verilmesi lazım geleceğini belirlemek hususunda aralarında anlaşmazlık çıktı. Bir kısmı teslim oldu, başka kalelere çekilmek müsaadesine nâil oldular. Diğer bir kısmı başlarında İbn Ataş olduğu halde mukāvemet göstermek istediler. Fakat kale zapt edilerek yerle bir edildi. İbn Ataş İsfahan'a götürüldü. Orada bir müddet halkın küfür ve hakāretlerine maruz bırakıldıktan sonra canlı canlı derisi yüzdürüldü. Derisine saman dolduruldu. İlm-i nücûm[Astroloji]'da pek mâhir olduğunu iddia eden bu Bâtınî, muhâsara esnâsında Sultan'a bir mektup yazarak kendi zâyiçesine [yıldız haritasına] baktığını, yakında İsfahan'ın bir çok yıldızlarla kuşatılmuş olacağını gördüğünü bildirmişti. Kendisini siyâset-gâha [idam sehpasına] götürdükleri zaman ona bu zâyiçeyi hatırlattılar. Sözlerinin doğru olduğunu, yalnız lehinde tefsîr ederken hata ettiğini, çünkü bu bir çok yıldızın kendisini tahkîr edeceklere değil, saygılarını sunacaklara işâret olmasına ihtimal verdiğini söyledi.[129]

Memleket dâhilinde küçük hükümdarların çokluğu, hüküm ve nüfûzlarının genişliği bir çok ittifaklara ve muhârebelere sebebiyet veriyordu. Bu yüzden yabancılar Sultan'ın imparatorluğuna tecâ-

129 D'Herbelot, bu muhârebeden sonra Sultan'ın Hindistan'a sefer ettiğini söylüyorsa da bu, Gazneli Mahmûd'un târihini bir tekrardan ibârettir. Bundan dolayı Sultan Muhammed'e izâfe edilmesi bir masaldır. Daha başka bir takım yanlış olaylardan da bahsediyor.

vüz ediyorlar, orada yerleşiyorlar, Müslümanlara zarar veriyorlardı. Sultan'ı sürekli olarak tebaasından olan hükümdarlara karşı silaha sarılmaya mecbur bırakıyorlardı. Save şehrinin Ebû Dulef Serhab[130] (Aboudoulph Sarkhab) namındaki meliki Sultan ile arasında çıkan bazı ihtilaf üzerine Suriye'ye, Hille (Hella) Araplarının emîri Seyfü'd-devle Sadaka[131]'nin yanına iltica etmişti.[132] Muhammed bunun teslim edilmesini Seyfü'd-devle'den talep ettiyse de olumlu bir cevap alamadığından derhal Suriye'ye yürüdü, emîri mağlup etti. Seyfü'd-devle büyük bir cesâretle müdâfaada bulunmuş olmakla beraber üç bin kayıp verdi. Kendisi de harb meydanında maktül düştü.[133] Başını Sultan'a götürdüler.

Fakat daha mühim bir olay Selçukluların Suriye'deki işlerini bütün bütün berbad etti. Bu vilayet o zaman yabancı askerlerle dolu idi. Franklar Kudüs'ü zapt ederek orada Fâtımî Halîfeleri ve civarda Selçukluların tâbi'iyyetinde hüküm süren küçük meliklerin zararına olarak kuvvetli bir krallık kurmuşlardı. Bağdad halîfelerine muârız bulunan Fâtımîlerin tarafını dinî kanaatlerinden dolayı onlara hasım olan bütün Müslümanlar terk ettiler. Yabancı düşmanını atmak için ittifak edilmemesine ihtimal ki bu iki Müslüman fırkası arasındaki husûmet sebep olmuştur. Muhammed'in tâbi'iyyetinde olan diğer Suriye melikleri Ehl-i Salîb'in büyük ordularına mukâvemet edecek derecede kuvvet sâhibi değildiler. Halîfe'nin Bağdad'da hiç hüküm ve nüfûzu yoktu. İran'a pek bağlı olan Sultan da Suriye işlerini ihmal ediyor gibi görünmekteydi. Şurası muhakkaktır ki Selçuklular biraz gayret sarfetselerdi, İran'ın, Horâsan'ın ve Mâverâünnehir'in bütün askerlerini toplayıp da bunların başına İslam âleminin kahramanları olan Sultan Sencer ve Muhammed geçselerdi, Franklar hiçbir zaman Suriye'de yerleşemezlerdi.

Nuveyrî
El-Mekîn
Ebû'l-Fidâ
Sanut
Guillaume de Tyr

O zaman Kudüs'te kral Birinci Boduvan (Baudoin) idi. Fâtımîlerden Ptolemaî (Ptolemais) diğer adıyla Akkâ şehrini almıştı.[134] Burası Suriye'nin mühim bir kalesiydi. Franklar uzun bir müddetten

130 Bin Keyhusrev.
131 Bin Mansûr bin Debîsü'l-Esedî.
132 501 hicrî târihinde.
133 501 senesi Receb'inde. 59 yaşındaydı. 21 sene hükümran olmuştu.
134 497 hicrî ve 1103 milâdî târihinde.

beri Trablus'u muhâsara altında bulunduruyorlardı.[135] O zaman bu şehir Fahru'l-Mülk bin Ammâr tarafından idâre edilmekteydi. Mısır Halîfesine tâbi idi. Franklar Müslümanlar üzerinde büyük bir gâlibiyet kazanmışlardı. İkinci Boduvan kral olunca muhâsaraya devam etti. Şehri zapt etmesine pek az bir şey kalmıştı. Fahru'l-Mülk Halîfe'nin ve o târihte orada bulunan Muhammed'in yardımlarını ricâ için Bağdad'a geldi. Fakat yalnız biraz ikrâm gördü, bulunduğu müşkil vaziyette hiçbir faydası olmayacak hediyelere nâil oldu. Şam'a Tuğ-tekin'in yanına gitti. Trablus şehri de bir müddet sonra Frankların eline düştü.[136]

Haçlıların büyük muvaffakiyetlere nâil oldukları[137] Suriye kıt'a-
Sene:1108 El-Mekîn Ebû'l-Fidâ Suyûtî sına imdat göndermesi icap eden Sultan Muhammed, bilakis Müslümanlar aleyhine asker sevk ediyordu. O zaman pek kudretli olan bütün emîrleri, tebaasından bulunan bütün o küçük hükümdarları ortadan kaldırmak istedi. Buna muvaffak olduysa da bu işten Müslümanlar zarar görmüştür. Franklar dâima yeni muvaffakiyetlere nâil oluyorlardı. Sultan Muhammed'in kumandanı Mevdûd[138] bir ordu ile Musul önüne geldi. Şehir, Çavlı Sakavu'ya âit bulunuyordu. Böyle ansızın bir hücumu beklemeyen Çavlı Rahbe şehrine kaçmıştı. Sonra İsfahan'a geçti, orada Muhammed ile barıştı. Sultan Muhammed İran ülkesini muhafazaya itina etmiyordu. Bâtınîler dâima yeni yeni tecâvüzlerde bulunuyorlardı. Gizlice Şîrâz'a girmek çâresini bulmuşlar, şehirle kaleyi ele geçirmişlerdi.

Şam Trablusu'nun zabtından sonra Franklar Beyrut, Cebel (Dji-
Sene: 1111 El-Mekîn Ebû'l-Fidâ Nuveyrî Guillaume de Tyr obail), Belinas, Sayda şehirlerine de sâhip olmuşlardı.[139] Bu muvaffakıyetler nihâyet Muhammed'i uyandırdı. Suriye'ye büyük bir ordu göndererek[140] kumandasını Mevdûd'a verdi. Biraz evvel Mevdûd'u Musul Meliki tâyin etmişti. Bu ordu beyhude yere Ruha diğer adıyla Edesse şehrini muhâsara etti. Fakat Selçuklular muhâsarayı kaldırmaya mecbur oldular. Frankların yaptıkları tacizlerinden korunaklı bir mevki olduğunu tahmin ettikleri Haleb'e çekilmek istediler.

135 494 hicrî ve 1100 milâdî târihinde.
136 503 hicrî târihi Zilhicce'sinde, 1110 milâdî târihi yazında.
137 503 hicrî târihinde.
138 İbnü'l-Tuğ-tekin yahut bazı yazarlara göre Altuntaş.
139 505 hicrî târihinde.
140 504 senesi Rebiülâhir'inde, 1110 milâdî târihinde.

Fakat Müslümanlar arasında hüküm süren nifak bu ordunun dağılmasına sebebiyet verdi. Haleb, Selçuklu hanedanından Rıdvan bin Tutuş'a tâbi idi. Selçuklu ordusuna karşı şehrin kapılarını kapadı. Birlikte hareketten imtinâ gösterdi. Bunun üzerine Selçuklu ordusu Maarra (Mara) yönüne döndü. Orada Hıristiyanlar üzerinde hiçbir muvaffakıyet elde edemeden dağıldı. Hıristiyanlar, Müslüman hükümdarları arasındaki nifak sâyesinde Suriye'de ayakta kalabiliyorlardı.

Mevdûd, ikinci defa olarak ordusunu topladıktan sonra Ruha ve Suruç (Saroudge) civarlarına geldi[141], bir takım tahribatta bulundu. Fakat kâfi derecede ihtiyatkârca hareket etmediği için o zaman Tell-beşer (Tell-bascher)'de oturan Ruha Kontu Joscelin tarafından mağlup edildi. Bütün eşyâsı yağma edildi. Fakat ertesi sene intikamını aldı.[142] Taberiye civarında Frankları mağlup etti. Kışı Şam Meliki Tuğ-tekin nezdinde geçirmek üzere Şam'a çekildi. Fakat câmide namaz kıldığı sırada bir Bâtınî tarafından katledildi.

Sene: 1112
Ebû'l-Ferec
Sene:1113

Târih, Sultan Muhammed'in saltanat devri hakkında bize fazla malûmât vermiyor. Bu hükümdar yalnız birâderi Berkyaruk ile harb ettiği zaman şöhret kazanmıştır. Muhammed Bağdad'a bir seyâhatte bulundu.[143] Şam Meliki Tuğ-tekin de aynı târihte oraya gitti. Kendisiyle barış yapıldı. Bu sâyede Tuğ-tekin Şam'da kaldı. Muhammed Bağdad'dan Musul'a giderek burasını zapt etti. Musul'da Mevdûd'un vefatından sonra Aksunkur el-Porsukî yerleşmişti. Muhammed, Musul'u Emîr-i Cüyûş[144] Beğ'e verdi. Aksunkur'un elinde yalnız Rahbe şehri bırakıldı.

Sene: 1115
Ebû'l-Fidâ

Bir müddet sonra Sultan, İsfahan'da tehlikeli surette hastalandığından[145] oğlu on dört yaşında Ebû'l-Kāsım Mahmûd'u yanına getirterek onu halef ilan etti. Gözlerinde yaşlarla evlâdını kucakladı, başına tâcı koydu. Kollarına bilezikleri geçirdi. Tahta çıkmasını emretti. Mahmûd saltanat devrine başlamak için o günün eşref-i

Sene: 1118
Nuveyrî
Ebû'l-Fidâ
Ibn Şıhne
Bin Patrîk
El-Mekîn
D'Herbelot
Ebû'l-Mehâsin

141 506 hicrî târihinde.

142 507 hicrî târihinde.

143 509 hicrî târihinde.

144 Bu, "ordu komutanı, ordu kurmay başkanı" gibi bir unvan olmalıdır; metinde şahıs ismi gibi geçiyor. (E.K.)

145 Şa'ban ayında. 510 senesi Zilhicce'sinin 24'ünde vefat etmiştir. 447 hicrî târihi Şa'ban'ın sekiz'inde ve 1055 milâdî târihinde vefât etmiştir.

eyyâm [günlerin uğurlusu] olmadığını söyleyerek bu emre itaat etmedi. Sultan "*Bugün benim için eşref-i eyyam değilse senin için eşref-i eyyamdır.*" cevâbını verdi. Biraz sonra vefat etti. Otuz altı sene dört ay ve altı gün yaşamıştı. Hazînesinde mücevherattan ve sâir kıymetli eşyadan başka on bir milyon altun sikke bırakmıştı. Bıraktığı diğer şeylerin kıymeti de bu miktarı buluyordu. Hükümranlığı zamanında, halkı yükümlü bulundukları vergilerden affetti. Adâleti temin etti. Tebaasının muhabbetini kazandı. Fakat İslamî menfaatlere karşı pek ihmalkârca davranmıştır.

Vefâtından birkaç gün sonra, Mahmûd nâmına hutbe okundu.[146] Sene: 1119 Ebû'l-Fidâ İbnü'l-Esîr Bu hükümdar Bağdad vâliliğini Aksunkur el-Porsukî'ye verdi.[147] Evvelce bu mevkide Mücâhidü'd-din Behruz bulunuyordu. Azlinden sonra kendisine zeâmet olarak verilen Tikrit şehrine çekildi. Er-Rebîb Ebû Mansur vezîr-i âzam tayin olundu. Mahmûd'un biraderi Mes'ûd Musul'a gönderildi. Onun idâresi altında kumanda etmek üzere Emîr-i Cüyuş Beğ de birlikte gönderildi. Uzun bir müddetten beri Selçuklu sarayında tutuklu bulundurulan Debîs bin Sadaka tahliye olundu. Hille (Halla)'ye çekilmek müsâadesini aldı. Orada bir çok Arap ve Gürcü kendisine katıldı.

Mahmûd, pederinin bıraktığı tahtta pek emîn bir halde değildi. Ebû'l-Fidâ İbn Şıhne D'Herbelot Ebû'l-Ferec Meşhur Melikşah'ın oğlu olup birâderleri Berkyaruk ve Muhammed'in idâreleri zamanında yirmi seneden beri Horâsan'da hükûmet eden Sencer[148] birâderinin vefâtını işitince sultanlığını ilan etti. Kuvvetli bir ordu ile Irak-ı Acem üzerine yürüdü.[149] Yeğeni Mahmûd orada bulunuyordu. İki hükümdar Rey ile Sâve arasında karşılaştılar. Mahmûd mağlup oldu. Bir kaleye kaçtı. Uzlaşmak için vezîrlerinden birini Sencer'e göndermemiş olsaydı imparatorluğu bütün bütün kaybedecekti. Vezîr bu müzâkereyi o kadar güzel idâre etti ki Sencer'i yeğeni ile barış akdi yapmaya iknâ etti. Mahmûd Irak-ı Acem'e sâhip kaldı. Fakat hutbelerde Sencer'in namı daha evvel zikredilecekti. Mahmûd'un salonunda dördüncü kapı perdesi bulunmayacak, saraya girip çıkarken nevbet çalınmayacak, Sencer'in Irak'a tayin ettiği kumandanlar yerlerinde bırakılacaktı. Bu

146 511 senesi Zilhicce'sinin 28'inci Cuma günü.
147 512 hicrî târihinde.
148 Muizzü'd-Dîn Ebû'l-Hâris lakabını taşırdı.
149 513 hicrî târihinde.

muâhedenâme ile Behruz Bağdad vâlisi oldu. Bu şartlar mucibince Mahmûd, amucasının bir tebaası haline girmiş olmakla berâber bunları büyük bir memnuniyetle imzâ etti.

Sene: 1120
Ebû'l-Fidâ
İbnü'l-Esîr

Mahmûd'un elinde kalan cüz'î iktidar da nimetlere gark ettiği kimseler tarafından elinden alınmak istenildi. Hille'yi vermiş olduğu Debîs[150], Cüyûş Beğ'i isyana ve Musul'da sultan namını almaya teşvîk etti; lazım gelen yardımlarda bulunacağını vaad eyledi. Debîs'in maksadı iki kardeş arasına nifak düşürerek bundan faydalanmaktı. Mahmûd'un Musul'u ve Âzerbaycan'ı verdiği Mes'ûd hutbeyi kendi namına okuttu. Bütün kuvvetlerini topladı, birâderine karşı yürüdü. Fakat ilk muhârebede mağlup ve Cibâl'de saklanmağa mecbur oldu. Oradan birâderiyle müzâkerelere girişti. Birâderinin yanına gelmek müsâadesini aldı. İki kardeş ağlaşarak birbirlerini kucakladılar, barıştılar. Cüyûş Beğ kısmen bu isyanın fâili olmakla beraber güzel kabul gördü. Debîs Mes'ûd'un hezîmetinden haberdar olunca Sultan'a tâbi olan memleketlerde tahrîbat yaptı. Mahmûd onu itâati dâiresine davet için birkaç kere mektup yazdı. Fakat âsî pişmanlık eseri göstermediğinden Mahmûd ona karşı yürümeye mecbur oldu. Debîs Hille'yi terk ederek Mardin'e İl-gâzî'nin yanına çekildi. Sonra, birâderi Mansur'u rehine olarak göndermek şartıyla Hille'ye dönmesine Sultan tarafından müsâade olundu.

Ebû'l-Fidâ
Ebû'l-Ferec
Nuveyrî
Ebû'l-Mehâsın

Bu karışıklıkları sür'atle bastırmak pek gerekliydi. Kuzey tarafından büyük bir barbar ordusu ilerliyordu. Bu ordu Gürcülerden[151], Hazarlardan, Kapçaklardan oluşuyordu. Hazarlarla Kapçaklar Tanais'ten itibaren Gürcistan'ın kuzeyinde sâkin idiler. Hazar Denizi'nin kuzey sâhili boyunca doğuya ve Yayık nehrinden ötelere doğru yayılmışlardı. Gürcistan üzerinden Müslümanların arâzisine girdiler. Mezopotamya'dan geçtiler. Tell-beşer'e kadar ilerlediler. Orada Tankred (Tancrede) hükümrandı. Bu şehri bir ay muhâsara ettiler. Oradan Haleb'e doğru yürüyerek pek çok tahribatta bulundular. İl-gâzî, Debîs, Arran ve Nahcuvan hükümdarı Tuğrul Beğ bu seli durdurmak için bütün kuvvetlerini birleştirdiler. Orduları otuz bin neferi buluyordu. Hazarları, ric'atları esnâsında Gürcistan'ın pâyitahtı olan Tiflis'e kadar takip ettiler. Bu şehir yakınında harp

150 514 hicrî târihinde.

151 Arap müverrihleri Gürcülerin Hazar olduklarını söylüyorlar.

saflarını dizdiler. Muhârebe başlayacağı esnâda iki yüz Kapçak ordudan ayrılarak Müslümanlara yaklaştılar. Bunlar Kapçakların teslim olacaklarını zannettikleri için ilerlemelerine müsâade ettiler. Kapçaklar harp safları arasına girerek her tarafa oklar atmaya başladılar. Müslüman askerleri bazı hareketlerde bulundular. Arkada bulunan askerler bunu bir firar alameti gibi telakkî ettiler. Hepsi birbirinin üzerine yığıldılar. Hazarlar bu hezîmetten istifâde ederek düşmanlarını on ferseng mesâfeye kadar takip ettiler, dört bin esîr aldılar. Gidip Tiflis'i muhâsara ve zapt eylediler.[152] Tuğrul Beğ, İl-gâzî, Debîs memleketlerine döndüler.

Sultan Mahmûd, Mes'ûd'u kendisine karşı isyana teşvîk etmiş olan Debîs'in hareketlerini dâima göz önünde bulunduruyordu. İki kardeş arasında barış temin etmeğe epeyce hizmet etmiş olan Aksunkur el-Porsukî, hizmetlerine mükâfaten Musul ile Cezîre, Sincar, Nusaybin şehirlerine ve daha civar bazı mahallere nâil olmuştu. İmâdeddin Zengî'ye de Vâsıt şehri ayrılmıştı. Debîs, Halîfe Müsterşid'e darılmış olduğundan Bağdad şehrini tahrîb etmek fikrinde idi. Bundan dolayı Aksunkur Bağdad'ın muhâfazasına nezâretle mükellef bulunuyordu. Aksunkur ile Zengî ordularıyla Hille'ye yaklaştılar. Fakat birdenbire askerlerinin arasına bir korku düştüğü için perîşan bir halde Bağdad'a döndüler[153], bir müddet orada kaldılar. Aksunkur Bağdad'da Mahmûd'un hemşîresiyle evlendi; Irak vâliliğini elde etti. Sonra Debîs ile bazı görüşmelerde bulundu. Fakat bunlardan beklenen bir fayda sağlanamadığı için Debîs ordusunu Vâsıt şehri üzerine gönderdi. Aksunkur şehrin imdadına derhal Emîr Altuntaş en-Nârî (Annari) ile İmâdeddin Zengî'yi koşturdu. Bu iki kumandan Debîs'in kuvvetlerini bozdular, bir çok esîr aldılar. Zengî Vâsıt'a girdi. Bu münâsebetle Basra vâliliğini elde etti. Debîs Medâyin'e yaklaştı. Bu şehir yakınında yer alan Mülk (Moulk) nehrinin civarlarını yağmaladı. Ahâlinin büyük kısmı Bağdad'a sığındılar. Bununla beraber barışa tâlip oldu. Halîfe bu teklifi reddettiği için Bağdad'a girmeye, şehri tahrip etmeye, bütün ahâlisini kılıçtan geçirmeye ahdetti.

Sene:1121 Ebû'l-Fidâ İbnü'l-Esîr Nuveyrî Sene: 1122

Bağdad gibi zengin bir şehirde yağmagerlik ümidi Debîs'in etrafına bütün Arapları topladı. Ordusu pek çoğaldı. Halîfe Müsterşid

Sene: 1123

152 515 hicrî târihinde.

153 516 senesi Rebiülâhir'inin ikisinde [10 Haziran 1122].

bu haberi alınca[154] kendisini sarayında güvende görmedi. Dicle'nin batı tarafında karargâh kurmuş olan Aksunkur'un ordusuna katıl maya karar verdi. Bu Halîfe büyük merâsim elbisesini giyinmiş olduğu halde Bağdad'dan çıktı. Başında sarıkla siyah örtü vardı. Üzerine Hırka-i Saâdet'i giymişti. Peygamber'in Âsası da elindeydi. Bütün kumandanlar ve bir çok halk arkasından geliyordu. Aksunkur Halîfe'nin istikbâline yürüdü. Büyük bir hürmetle karşıladı. Sonra muhârebeye hazırlandılar. İmâdeddin Zengî sağ cenaha, Emîr Ebûbekir el-Bekcî sol cenaha, Aksunkur merkezde kumanda ediyordu. Halîfe ordunun arkasında elinde Kur'ân, dua ediyordu. Debîs de ordusunu aynı şekilde tertip etmişti.

Piyâdesine süvari kuvveti muzâhir oluyordu. On bin süvârisi, beş bin piyâdesi vardı.[155] Halîfe ordusu ise sekiz bin süvari ile beş bin piyâdeden oluşuyordu. Debîs'in sol cenâhına kumanda eden Anter ilk önce Ebûbekir'e hücum ettiyse de geriye atıldı. İkinci defa bir hücum yaptı. Gördüğü baskıya mukāvemet edemeyen Ebûbekir firar etmek üzere olduğu sırada bunu gören Zengî Vâsıt askerleriyle imdadına koştu. Düşmana arkadan hücum ederek onu iki ateş arasında bıraktı. Ebûbekir'in çekilmeye başladığını gören Halîfe elini kılıcına götürmüş, savaş alanına atılmak istiyordu. Gerçi Halîfe'yi bu tasavvurundan vazgeçirdilerse de şu hareketi askerin cesâretini arttırmaya çok hizmet etti. Ebûbekir askerlerine Zengî yardım etmekte olduğu gibi Aksunkur'un pusuya yatırmış olduğu askerler de yardım ediyorlardı. Bunlar muhârebe esnâsında Debîs'in ordusunun gerilerine hücum etmişlerdi. Her taraftan çevrilen Debîs mağlup oldu. Nil adı verilen küçük bir nehirde Araplar birbirlerinin üzerine yığıldılar. Târihçiler bu çarpışmada Halîfe ordusunun ancak yirmi süvari kaybetmiş olduğunu iddia ediyorlar.[156] Bir çok esîr alındı. Hepsi de Müsterşid'in emriyle öldürüldü. Debîs'in zevceleri Bağdad'a gönderildi. Debîs büyük bir tehlike atlattıktan sonra Arap kabîleleri yanına kaçtı. Orada bir miktar asker topladıktan sonra gidip Basra'yı yağma etti. Fakat Aksunkur'un gelmesi üzerine kaçmaya mecbur olduğundan Caber kalesine gitti. Orada Franklara

154 517 hicrî târihinde.

155 Nuveyrî'ye göre İbnü'l-Esîr bunların miktarını on iki bin olarak gösterir.

156 Bu muhârebe 517 senesi Muharrem'inde [1123 Mart] vukûa gelmiştir.

iltihak ederek birlikte Halep muhâsarasına iştirak etti. Muhâsaranın kaldırılmasından sonra Franklardan ayrılıp birâderi Mahmûd'a karşı silaha sarılmış olan Tuğrul Beğ İbn Muhammed'in yanına çekildi.[157]

Bu büyük seferden sonra Sultan Mahmûd Musul'a dönmesi ve Suriye'de Franklarla muhârebe hazırlığı görmesi için Aksunkur'a emir verdi. Aksunkur Musul'da gelip kendisini bulmaya Zengî'yi iknâ etmek istediyse de bu iki kumandan arasına kıskançlık girmişti. Aksunkur'un pek muazzam olan hüküm ve nüfûzundan korkan Zengî Basra'da kaldı. Sultan Mahmûd'a daha husûsî surette irtibat peydâ etti. Sultan Mahmûd Halîfe tarafından bir harb tehlikesine maruz idi. Sultan Mahmûd Bağdad vâliliğini Barankuş(Barnecousch)'a vermişti. Fakat Barankuş Halîfe Müsterşid ile aralarında bazı ihtilaflar çıktığı için Bağdad'ı terk ederek, şikâyette bulunmak ve Müsterşid'in kendisini Irak'tan atmak niyetiyle bir ordu topladığını ve bu isyan başlangıcını yatıştırmakta kusur edilecek olursa Irak'ı kaybedeceğini haber vermek üzere Sultan Mahmûd'un yanına gitti.[158]

Sene:1124 İbnü'l-Esîr Nuveyrî

Mahmûd derhal Bağdad'a gitmeye karar verdi. Bundan haberdar olan Halîfe yazdığı bir mektupta Bağdad'a gelmemesini ricâ ederek geçmişteki muhârebelerden dolayı şehirde yiyecek bulunmadığını bildirdi. Aynı zamanda mühim bir meblağ takdîm ediyordu. Fakat Mahmûd, hareketleri günden güne şüpheyi davet eder bir şekil alan Halîfe'nin sözlerine kanmadı. Yola çıkmaya hazırlandı. Müsterşid bunu haber alınca bütün âile efradını ve kumandanlarını toplayarak Bağdad'ın batı tarafına çekildi. Halk bunu yeni bir muharebenin mukaddimesi gibi telakkî ederek pek üzüntüye kapıldılar. Mahmûd, Halîfe'yi şehre dönmeye rızâ göstermesi için elinden geleni yaptı. Fakat Mahmûd'un kumandanlarının bu hususta Halîfe'ye yaptıkları bütün maruzatları hiçbir sonuç vermedi. Halîfe açıktan açığa Sultan aleyhinde bir vaziyet aldı. Vâsıt şehri üzerine de Afîf'in kumandasında bir ordu gönderdi. Bu şehrin imdadına koşan İmâdeddin Zengî ilk önce Halîfe-i Müslimîn ordusuna karşı harb etmek istemedi. Çekilmesi ve Halîfe'nin felaketine sebep olacak bir harbe girişmemesi için Afîf'e ricâda bulundu. Afîf söz dinlemedi, gidip

Sene:1126

157 518 hicrî târihinde.

158 520 hicrî târihinde.

Vâsıt'ın batısında ordu kurdu. Zengî de Dicle'yi geçti, muhârebeye girişti. Afîf'in askerlerinden bir çoğunu telef etti. Halîfe Dicle üzerinde bulunan bütün kayıkları geri çektirdi. Sarayının kapılarını kapattı. Yalnız Nübe (Nouba) kapısı açık kalmıştı.

Bu arada Sultan Mahmûd Bağdad'a ulaştı.[159] Bâbu'ş-Şemâsiye'de ordugâh kurdu. Maiyetindeki askerlerden bir kısmı şehre girdiler, evlerde oturdular. Şehirde bazı karışlıklıklara sebebiyet verdikleri için Sultan askerini çekmeye mecbur oldu. Şehre dönmesi ve barış yapması ricâsıyla Halîfe'ye tekrar mektup yazdı. Fakat hakaret-âmiz bir cevaptan başka bir şeye nâil olamadı. Bunun üzerine askerlerinden bir kısmı Bağdad'a girerek Halîfe'nin sarayını yağma ettiler. Bu hareket bütün halkı gazaba getirdi. Herkes silahlandı. Halîfe trampet çaldırıyor, isyâna teşvîk ediyordu. Her tarafta "Yaşasın Hâşimîler"[160] avâzelerinden başka bir şey işitilmiyordu. Halîfe'nin pusuya yatırmış olduğu bir miktar asker ile saraya girmiş olan Sultan askerleri arasında bazı çarpışmalar oldu. Avam halk Mahmûd'un vezîrinin sarayı ile ona sâdık olan kimselerin evlerini yağma etti. Sokaklarda bir çok kişi telef oldu. Nihâyet Halîfe otuz bin askerle Dicle'yi geçti. Şehrin doğu kısmına gelerek orada ordu kurdu. Sultan'ın hücumlarından korunmak için geceleyin geniş bir hendek kazdırdı. Bütün bu musîbetlere bir de kıtlık eklendi. Bu sırada şehrin kapısında, Dicle sâhillerinde her gün çarpışmalar oluyordu. Sultan kendisine hücum edileceğini haber alınca İmâdeddin Zengî'ye gemiler üzerinde mümkün olduğu kadar çok miktar askeri gündüzün Vâsıt'tan sevk etmesi için emir verdi. Zengî ulaşır ulaşmaz bütün gemiler Dicle tarafından, askerler de kara cihetinden mevkii kuşattılar. Bunu görünce halk ile Halîfe kendilerinin mahv olduklarına hükmettiler. Sultan umûmî bir hücuma hazırlandığı sırada Müsterşid barış talebinde bulundu. Her vakit barışı arzu etmiş olan Sultan buna râzı olarak Bağdad'a girdi. Halîfe'den pek çok para almak suretiyle onu cezâlandırdığı gibi bütün silahlarından ve savaş mühimmatından da mahrum bıraktı.

Sene 1127

Mahmûd bir müddet Bağdad'da kaldı. Musul'da bir câmide bir Bâtınî tarafından katledilmiş olan Aksunkur el-Posukî'nin oğlu

İbnü'l-Esîr Ebû'l-Fidâ

159 520 senesi Zilhiccesi'nin 20'sinde [6 Ocak 1127'de].
160 Abbâsîlerin âile ismi budur.

İzzeddin Mes'ûd pederinin mâlik olduğu Musul hükûmetinin kendisine verilmesini ricâ etti ve arzusuna nâil oldu. Sultan, Irak hükûmetini İmâdeddin Zengî'ye verdi. Sonra Bağdad'da hastalandı. Doktorlarının tavsiyesi üzerine Hemedan'a gitti.[161] Orada iyileşti. İmâdeddin Zengî Musul'a çekildi. İrak vâliliğini Mecdüddin Behruz'a bıraktı.

Bağdad fâtihi Hemedan'dan çıkmaya ve Sultan Sencer'in emri Sene:1128 Ebû'l-Fidâ İbn Şıhne altına Rey şehrine gitmeye mecbur oldu.[162] Debîs, uğradığı hezîmetten sonra Sultan Sencer'in yanına çekilmişti. Sencer onunla birlikte Horâsan'dan hareket etmişti. Rey'e varınca yeğeni Sultan Mahmûd'u çağırdı. Ona büyük ihtirâmlarda bulundu. Kendisiyle beraber tahta oturttu. Debîs'in bütün yaptıklarını unutmasını ve onu tekrar memleketine iâde etmesini istedi. Mahmûd bu emri uygulamaya mecbur oldu.

Bunun üzerine Sencer de Horâsan'a döndü. Debîs'in tekrar ikti- Sene:1129 Ebû'l-Fidâ dar mevkiine gelmesi yine bir harbe sebebiyet verdi. Bu Arap reisi, Sultan Mahmûd'a ve Halîfe'ye karşı ikinci defa olarak isyan etti.[163] Mahmûd Bağdad'a dönerek oradan âsîye karşı bir ordu göndermeye mecbur oldu. Debîs Basra'yı yağmaladı ve sonra çöle kaçtı.

Bu karışıklıklara sebebiyet vermiş olan Sencer işi yatıştırmayı Sene:1130 D'Herbelot Ebû'l-Fidâ Mahmûd'a bıraktı. Horâsan'a çekildikten sonra bütün askerlerini topladı[164], Ceyhun nehrini geçerek Mâverâünnehir'e girdi. Semerkand vâlisi Ahmed bin Süleyman bu şehirde isyan etmişti. Vergi vermekten imtinâ ediyordu. Âsîyi Semerkand'da kuşatarak teslim olmaya mecbur bıraktı. Vâliliğini elinden aldı. Kendi esîrlerinden birine verdi. Bununla beraber âsî vâli sonra tekrar Sultan'ın teveccühünü kazanarak Semerkand vâliliğine yine nâil oldu. Aynı zamanda Sene: 1131 Nuveyrî Ebû'l-Fidâ İbnü'l-Esîr yeğeni Mahmûd'un birâderi Mes'ûd Bâtınîleri Alamut kalesinden çıkardı. Bâtınîler çoktan beri burasını ele geçirmişlerdi.

İbn Şıhne D'Herbelot Ebû'l-Ferec O târihte Hemedan'da olan Mahmûd vefat etti.[165] Yirmi yedi sene dokuz ay, yirmi gün yaşamış, on üç sene hüküm sürmüştü.[166]

---

161 521 senesi Rebiülâhir'inin 10'unda [25 Nisan 1127].

162 522 hicrî târihinde.

163 523 hicrî târihinde.

164 524 hicrî târihinde.

165 525 hicrî senesi Şevval'inde.

166 D'Herbelot'nun 27 yaşında demesi hatadır.

Âlicenap, iyiliği sever bir hükümdardı. Kumandanların halka kötülük yapmalarına hiç müsamaha etmez, âkil kimselerin nasîhatlarını memnuniyetle dinler, yaptığı hatalar hakkında yapılan ihtarlara önem verirdi. Vâridâtından büyük bir kısmının sarf edilmesine sebebiyet veren kadın ve av merakı şöhretine biraz leke getirmiştir. Miktarları dört yüze varan köpeklerinin her birinde sırma ve inci işlemeli bir tasma ile örtü vardı.

Vefatından sonra vezir Ebû'l-Kāsım el-Ensabadî ile Atabeğ Aksunkur el-Ahmedîlî, Mahmûd'un oğlu Dâvud'u tahta çıkarmaya karar verdiler. Cibâl'de ve Âzerbaycan'da onun namına hutbe okuttular. Bu yeni sultan ile Zencan'a gittiler. Fakat Gence'de mukîm olan Mahmûd'un birâderi Mes'ûd birâderinin vefatını haber alır almaz Tebriz'i zapt etti. Dâvud gelerek orada amucasını muhâsara altına aldı. Mes'ûd on bin kişi ile Tebriz'den çıkarak Bağdad üzerine yürüdü.[167] Hûzistan ve Fars ülkeleri vâlisi olup sultanlığa göz dikmiş olan birâderi Selçukşah da atabeği Karaca es-Sâkî ile birlikte oraya yürüdü. Mes'ûd'dan evvel davrandı. Sultanların sarayına yerleşti. Bunun üzerine Mes'ûd İmâdeddin Zengî'ye mürâcaat etti. Zengî Tikrit'e gitmek üzere derhal Musul'dan çıktı. Bunun Bağdad'a yaklaştığından haberdar olan Karaca ordusuyla üzerine hücum etti. Başlıca kumandanlarını esîr aldı, Bağdad'a girdi. İmâdeddin Zengî yeniden asker toplamak için Musul'a dönmüştü. Mağlubiyetten haberdar olan Mes'ûd da çekilmişti.

Ebû'l-Fidâ
İbnü'l-Esîr
Ebû'l-Mehâsin

Aynı zamanda, Sultan Sencer'in, Sultan Muhammed'in oğlu Tuğrul ile birlikte Hemedan civarlarına ulaştığı haber alındı. Tuğrul'u sultan tayin edeceği rivâyet olunuyordu. Halîfe Müsterşid derhal Mes'ûd ile Selçukşah'ı birbirleriyle barıştırarak amucaları Sencer'e karşı müştereken savaşmaya teşvîk etti.

Mes'ûd'un sultan ünvanının sahibi olmasını kararlaştırdılar.[168] Her ikisi de Bağdad'a girdiler. Mes'ûd, sultanların sarayında oturdu. Selçuk ise vâlilerin sarayına yerleşti. Sonra Sencer'e karşı yürüdüler ve Halîfe'yi de arkalarından gelmeye mecbur ettiler. Bu sırada Sencer İmâdeddin Zengî ile Debîs'e Bağdad'ı zapt ederek kendi namına hutbe, onun ardından da Tuğrul namına hutbe okutmaları için emir verdi. İki şehzâde Dinever(Dinour)'e kadar giderek orada Sencer

Sene: 1132

167 526 hicrî târihinde.

168 526 senesi Cemâziyelevvelinde.

ordusuyla karşılaştılar. Derhal harp düzeni aldılar. Barankuş, Yûsuf Çavuş [Çaviş ?], Hüseyin Özbek şehzâdeler ordusunun başında idiler. Tuğrul, Hârezmşah, Emîr Kamaç da Sencer ordusuna kumanda ediyorlardı. Hârezmşah, Mes'ûd'un sağ cenahına hücum ederek kaçmaya mecbur etti.[169] Karaca, yirmi bin güzîde süvari ile merkeze hücum etti. Burada Sencer kumanda ediyordu. Önünde iki fil vardı. Muhârebenin en ateşli bir zamanında Tuğrul ile Hârezmşah arkadan Karaca'nın askerine hücum ettiler. Karaca büyük bir cesâretle müdâfaada bulundu. Maiyetindekilerin hemen hepsi öldürüldü. Kendisi de esîr düştü. Bunun üzerine Mes'ûd hemen firar etti. Yusuf Çavuş ile Hüseyin Özbek savaş alanında kaldılar. Sencer barış teklif etmek ve Hovanc(Khouandge)'da gelip kendisine katılmak üzere Mes'ûd'a bazı kumandanlar gönderdi. Mes'ûd buraya gitti. Nihâyet Gence'ye iâde olundu. Sencer Hemedan'da, İsfahan'da, Rey'de ve Cibâl'in diğer taraflarında Tuğrul nâmına hutbe okuttu.

Sencer ordusunda bu olaylar cereyan ederken, İmâdeddin Zengî ile Debîs'in, Sultan'dan aldıkları emir üzerine Bağdad'a doğru ilerlediklerini duyan Halîfe Bağdad'a giderek çabucak asker topladı. Siyah bir çadır altında oturdu. Harb safları dizilince, kılıç elinde bizzat düşmana karşı yürüdü.[170] Zengî ile Debîs'in askerleri bir korku ve hürmet hissine mağlup olarak firar ettiler. Zengî Musul'a çekildi. Halîfe de Bağdad'a girdi.

Mes'ûd'a gelince, bu, "sultan" ünvanından mahrum kalmıştı. Sene: 1133 Her türlü hüküm ve nüfûzu kaybetmişti. Yeniden asker toplayıp yeğeni Dâvud ile birlikte hücum etmek tasavvuruna kalktı.[171] Tuğrul'u mağlup etti. Bâtıniye'yi zapt eyledi. Birbiri ardınca muhtelif mahallerden hep firara mecbur bıraktı. Nihayet [Nihâvend?] şehrinde sıkıştırarak bütün ümerasıyla birlikte esîr aldı. Fakat Sencer, Tuğrul tarafını tuttuğu için bütün bu muvaffakıyetler hükümsüz Sene: 1134 kaldı. Tuğrul Sencer'in emriyle serbest bırakıldı.

Nuveyrî
Ebû'l-Fidâ
İbnü'l-Esîr
D'Herbelot
Diyarbekrî

Mes'ûd, yardım istemek için Halîfe'ye mürâcaat ettiyse de[172] harbe başlamak için lazım gelen vâsıtaları elde edince harbe girişmekte acelecilik göstermedi. Sencer'den korkuyordu. Müsterşid

169 526 senesi Receb'inin 8'inde [25 Mayıs 1132].
170 526 Receb'inin sonunda.
171 527 hicrî târihinde.
172 528 hicrî târihinde.

onu defalarca Tuğrul'a karşı yürümeye teşvîk ettiyse de fayda vermedi. Nihâyet, Halîfe'ye karşı öne sürecek hiçbir makul mazeret bulunmadığı için muhârebe hazırlıklarını gördürdü. Bunlarla meşgul bulunduğu sırada Tuğrul'un vefâtı haberini aldı.[173] İki haberci göndermişlerdi. Biri Dâvud'a diğeri Mes'ûd'a gidecekti. Mes'ûd'a gönderilen haberci daha gayretli davrandığı için Mes'ûd Dâvud'dan evvel Hemedan'a ulaştı. Orada Sultan ilan edildi. Vezîr-i âzamlık görevini Şerefüddin Nûşirevan bin Hâlid'e verdi.

Bazı durumlardan dolayı memnuniyetsizlik gösteren emîrlerinden bir kısmı Mes'ûd'un sarayını terk ederek Halîfe'ye katıldılar. Halîfe bunları yanına kabul etmenin dışında Mes'ûd'un nâmına hutbe okunmasına da son verdi. Bu emîrler Halîfe'ye yardım vaadinde bulunmuşlardı. Bunun üzerine Halîfe Bağdad'dan çıktı ve harbe hazırlandı. Mes'ûd ordusuyla yetişti. Fakat iki ordu karşı karşıya gelir gelmez Halîfe'nin sol cenâhı Mes'ûd'un tarafına geçti. Müsterşid her taraftan sarıldı. Askeri tamamen kılıçtan geçirildi.[174] Başlıca kumandanlarla beraber Halîfe de esîr düştü. Mes'ûd bunları Zencan yakınında Sercihan kalesine gönderdi. Bundan dolayı şehirde büyük karışıklıklar çıktı.

Bu muzafferiyetten sonra Mes'ûd, Müsterşid ile bazı münâsebetleri mevcut olan yeğeni Dâvud'a karşı yürüdü. Halîfe'yi de birlikte götürdü. Meraga'dan iki ferseng mesâfede ordu kurdu. Müsterşid'in husûsî bir çadırı vardı. Fidye-i necât olmak üzere Sultan'a bir miktar para vermesi ve Bağdad'dan hiç dışarı çıkmaması karargîr olmuştu.

Bu sırada Sencer tarafından bir sefîr geldi. Sultan ile bütün askerleri sefîrin karşılanmasına gittikleri sırada on Bâtınî Halîfe'nin çadırının girişi önünde nöbet beklediler. On dört Bâtınî çadırdan içeri girdiler. Müsterşid'e yirmi yedi hançer darbesi vurduktan sonra başını kestiler, giysilerini çıkardılar ve çıplak bıraktılar. İşitilen gürültü üzerine etraftan koştular. Bâtınîlerden on tanesi derhal öldürüldü. Fakat diğer on dördü kaçtılar. O gün ve gece Halîfe'nin naaşı alâ-hâlihi [olduğu haliyle] kaldı. Sonra Meraga sâkinleri gelip aldılar. Aksunkur el-Ahmedîlî'nin mezarına götürdüler. Mes'ûd

173 529 senesi Muharrem'inde [Ekim/Kasım 1134] . 503 hicrî ve 1109 milâdî târihinde doğmuştu.

174 529 senesi Ramazan'ının 10'unda [24 Haziran 1135].

derhal Bağdad'daki vâlisi Emîr Beğ'e[175] Müsterşid'in oğlu Ebû Cafer Mansur'u halîfe ilan etmesi için emir verdi. Bu da Halîfe Râşid-billah ünvanını aldı. Sultan Mes'ûd aynı zamanda eski düşmanı Debîs'den de kurtuldu. Bunu Hoy şehri hâricinde çadırının karşısında bir Ermeni'ye katlettirdi. Debîs'in oğlu Hille'de idi. Bir çok Araplar bunun etrafına toplandılar.

Hâlife Râşid'in hilâfeti elde etmek için Mes'ûd'a dört yüz bin altun sikke vermesi kararlaştırılmıştı. Fakat Barankuş bunları istemeye geldiği vakit[176] babasının hazînelerinin yağma edilmiş olduğu için bu parayı veremeyeceğini bildirdi. Barankuş cebren Halîfe'nin sarayına gidip eşyâyı zapt etmeye hazırlanıyordu. Halîfe bir miktar asker topladı. Surları tamir ettirdi. Barankuş ile Bağdad Vâlisi bu hazırlıkları görünce sarayı muhasara etmeye karar verdiler. Yaklaşık olarak on beş bin süvarileri vardı. Bağdad içinde çarpışmalar oldu. Bütün halk Halîfe ordusu tarafını tuttu. Mes'ûd'un askerlerini Bağdad'dan çıkardılar. Sultanların sarayını yağma ettiler. Mes'ûd'un yeğeni Dâvud bu durumlardan faydalanmak emeliyle Âzerbaycan askerlerini alarak ve civar melikleri de toplayarak Bağdad'a koştu. Bunların arasında İmâdeddin Zengî de vardı. Mes'ûd'un namı artık hutbelerde okunmadı. Yerine Dâvud'un ismini geçirdiler. Bunun üzerine Mes'ûd Hemedan'dan hareket ederek gelip Bağdad'ı muhasaraya aldı. Elli gün Bağdad'ın önünde kaldı. Fakat zapta muvaffak olamadığı için geri döndü. Şehr-i Van'a gitti. Oradan Hemedan'a dönmek fikrindeydi. Bu sırada Vâsıt emîri Tarantaî bir çok gemilerle gelip kendisine katıldı. Umulmayan bu yardım kuvvetine kavuşunca tekrar Bağdad yolunu tuttu. Dicle'nin batı tarafında ordu kurdu.

Sene: 1135 Bundarî Ebû'l-Fidâ Ebû'l-Ferec

Halîfe ordusuna kumanda eden emîrler arasında nifak yüz gösterdi. Dâvud Âzerbaycan'a döndü.[177] Râşid İmâdeddin Zengî ile birlikte Musul'a çekilerek Bağdad'ı Mes'ûd'a bıraktı. Mes'ûd Bağdad'a girerek[178] kadı'ları ve bütün ulemâyı topladı. Halîfe'nin bir daha kendisine karşı asker toplamamak, Bağdad şehrinden çıkmamak, Sultan'ın emîrlerinden hiç birinin kendisine iltihakını kabul etmemek, bu şartlara riâyet etmeyecek olursa Hilâfet'ten düşürülmek

Sene: 1136

175 İbnü'l-Esîr bu emirin ismini "BegAbe" diye kaydediyor.

176 530 hicrî târihinde.

177 530 senesi Zilkade'sinde [1136 Ağustos].

178 Zilkade ortalarında.

üzere vukû bulan taahhütlerini okudu. Hazır bulunanların hepsi Halîfe'nin sukūt ettiğini [düşmüş olduğunu] teslim ettikleri için yeni bir halîfe seçilmesini müzâkereye giriştiler. Nihâyet Halîfe Mustazhır'ın oğlu Muhammed'i tercîh ederek Muktaziye'l-emrillah ünvanı altında Halîfe ilan ettiler. Aynı zamanda Mes'ûd, Râşid'i Bağdad'a göndermesi için İmâdeddin Zengî'ye emir verdi. Zengî bu emri icraya hazırlanıyordu. Fakat o zaman Musul'da bulunan Erbil sâhibi Zeyneddin Ali buna engel oldu. Halîfe'yi teslim etmektense hayatını fedâ etmeye yemin etti. Sultan'ın hiddetini üzerine çekmek istemeyen İmâdeddin Zengî Halîfe'yi geri gönderdi. Zeyneddin Ali, bir miktar Kürd ile Halîfe'yi yolda kaçırdı. Zaten aralarında böyle kararlaştırmışlardı. Zeyneddîn Ali, Râşid'i Meraga'ya götürdü.

Bu talihsiz Halîfe burada babasının türbesinde ikāmet etti. Râşid oradan Rey şehrine gitti. Buna civar bir mevkide Bâtınîlerle çarpıştı. İsfahan'a gitmek fikrindeydi. Fakat Horâsan sâkinleri kıyafetine girmiş olan bir takım Bâtınîler kendisini katlettiler.[179] İsfahan'dan bir ferseng mesâfede Şehristan'da defnedildi. Mes'ûd'un hemşîresi Fatma ile evlenmiş olan[180] yeni Halîfe Bağdad'da Mes'ûd namına hutbe okuttu. Sene 1138

Selçukluların asıl sultanı gibi telakkî edilmek lazım gelen ve Mes'ûd'un metbûu [bağlı olduğu efendisi] bulunan Sencer bu harbe hiç iştirak etmemiştir. O zaman, Hindistan'ın kuzeyinde hükümran olan Gurlular'dan Behram Şah ile muhârebe ediyordu. Behram Şah tahta Sencer'in yardımıyla çıkmıştı. Evvelce tahtında bulunan Arslan Şah'ı atmak için lazım gelen askerleri Sencer vermişti. Sonra Behram Şah Hindistan'da büyük fetihlerde bulunmuştu. Böyle kudret kazanınca dayısı[181] olan Sencer'e vergi vermek kendisine utanç verici bir hareket gibi göründü. Sencer'in boyunduruğunu silkip atmak istedi. Fakat çok geçmeden Sencer'in hadsiz hesapsız ordularına ve cesâretine karşı pek zayıf bulunduğunu hissederek kayıt altına girmeyi kabullendi ve mutâd vergiyi gönderdi. D'Herbelot

Selçuklu hükümdarlarının civar hükümdarlarla ve bilhassa Halîfelerle vukûa gelen bu muhârebeleri, bütün Müslümanların hacca gittikleri Kâbe'nin pek ihmâl edilmesine sebebiyet vermişti. Çok- Nuveyrî

---

179 532 senesi Ramazanında [1138 Mayıs/Haziranında].

180 532 hicrî târihinde ve 1136 milâdî târihinde.

181 Behram'ın pederi Sencer'in hemşîresiyle evlenmişti.

tan beri Kâbe'ye puşîde [örtü] gönderilmemişti. Örtü yırtılmıştı. Kâbe'nin üstünü örtmek ve duvarlarını gâyet zengin bir örtü ile kaplamak Müslümanlarca âdettir. Bu örtüleri hükümdarlar gönderirler. O zaman saltanat süren hükümdarlar ise gâyet zengin olmakla beraber Halîfe'ye hürmet ettikleri kadar Kâbe'ye de lâkayt kalıyorlardı. Hindistan'dan dönen bir Acem tâciri Kâbe'ye bir örtü verdi.[182] Kıymeti Mısır parasıyla on bin altun sikkeyi buluyordu.

Selçuklu hükümdarlarının Bağdad'da bir vâlileri vardı ki âdeta
Sene: 1139 Nuveyrî şehrin ve vilayetin sâhibi gibiydi. Bu vâli Halîfe'nin bütün hareketlerini göz altında bulundururdu. Fakat Halîfe yalnız bu kumandanın pençesinde bulunmazdı. Halîfe'nin bütün vezîrlerini de Sultan tayin ederdi, Sultan'ın muvâfakati olmaksızın bunları azledemezdi. O zaman Halîfe'nin vezîri Şerefüddin Ali idi. Halîfe Muktezî'nin her hareketine bu vezîr set çekiyordu.[183] İşler o dereceye varmıştı ki vezîr, sultanlarının sarayına çekilerek orada kapanmıştı. Kendisini vazîfeye davet için Halîfe'nin bütün ısrarları faydasız kaldı. Bu mesele Bağdad'ı henüz yeni kurtulduğu musîbetlere tekrar düçâr edebilecek bir mâhiyette idi. Halîfe bundan dolayı Sultan'a şikâyet ederek Şerefüddin Ali'yi azletmek müsâadesini aldı. Bunun üzerine bütün çekişmeler sona erdi. Mes'ûd, Halîfe Muktezî'nin kızıyla evlendi.

Bu târihte Bağdad'a Sultan Sencer tarafından bir sefîr geldi.[184]
Sene: 1140 Nuveyrî Halîfe Müsterşid Bâtınîler tarafından katledildiği zaman ondan alınmış olan Hırka-i Saâdet ile Peygamber'in Âsası'nı getirdi. Sultan Sencer o zaman Mâverâünnehir'de harb ediyordu. Semerkand şehri, vâlinin hastalığından istifâde ederek isyan etmişti. Sencer bu şehri altı ay muhasara etti. Kayıtsız şartsız teslim olmaya mecbur bıraktı. Ahâliyi affederek şehrin vâliliğini hastalığından dolayı faaliyet göstermeye güç yetiremeyen vâlinin oğluna verdi. Fakat bu kıt'ada Sencer daha müthiş düşmanlara tesâdüf etti.

Lie-tai-ki-su Kam-mu Ebû'l-Fidâ D'Herbelot Sene: 1141 Kore'nin kuzeyindeki memleketlerden türemiş ve Niu-çe Tatarları tarafından oradan atılmış olan Hi-tanlar Kâşgar ve Aksu taraflarına gelip yerleşmişlerdi.[185] Mâverâünnehir'de nüfûz ve kudret

---

182 532 hicrî târihinde.

183 534 hicrî târihinde.

184 535 hicrî târihinde.

185 Hârezm Sultanları'nın târihinde bu Hi-tanların menşei daha tafsilatlı şekilde görülecektir.

kazanmaya başlamış olan Hârezm Sultanları fütûhâtlarında dâima Sencer ordularının engellemeleriyle karşılaştıkları için Hi-tanları Mâverâünnehir'e girmeye davet ettiler. Sencer bu vilayeti bu barbarların akınlarından korumak isteyerek[186] onlara karşı yürüdü. Fakat bütün ordusu katl ve perîşan edildi. Eşyaları yağmalandı. Karısı Türkân [Terken] Hâtun Sultan'ın oturduğu saray düşmanlarının eline geçti. Her taraftan sarılmış olan Sencer, ordusunun içinden üç yüz cesur asker seçip Termend'e gitmek üzere Hi-tanların arasından geçmeye azmetti. Oraya ancak on beş on altı süvari ile varabildi. Orada ordusunun enkazını topladı. Tekrar Ceyhun'u geçti, Horâsan'a gitti. O zamana kadar nâ-mağlup olan bu hükümdar, cesâreti ve ordularının kuvveti hakkında tebaasının beslediği fikirleri bu mağlubiyetle sarstığından pek müteessir oldu. Kendisini bu kayıptan dolayı teselli etmek maksadıyla Ferîdeddin el-Kâtib[187] [Kânib?] şu şiiri yazdı:

> *"Ey yüce hükümdar, mızrağınız şimdiye kadar bütün dünyayı kaldırdı, kılıcınız kırk sene bütün düşmanlarınızdan intikamınızı aldı. Bugün bazı muvaffakiyetsizliklere uğramış oluyorsunuz, bunu Cenâb-ı Hakkın bir hikmeti olarak telakkî ediniz. Yalnız Cenâb-ı Hakkın dâima hep bir halde kalabileceğini düşünerek kendinizi tesellî ediniz."*

Bir müddet sonra Sencer, uğramış olduğu bu mağlubiyetin intikamını Hârezm Sultanı'ndan almaya gitti ve onu boyunduruğu altına soktu.[188]

Sencer'in mağlubiyeti Irak işlerine hiçbir değişiklik getirmedi. Orada Sencer'in tâbi'iyyeti altında Mes'ûd, Halîfe ile tam bir sükûn içinde hükümran oluyordu. Musul Meliki İmâdeddin Zengî ile barış yaptı. Vaktiyle Zengî Mes'ûd aleyhinde hareket etmişti. Sultanlık için kendisiyle harb etmiş olan Dâvud bir takım meçhul şahıslar tarafından öldürüldü. Tikrit kalesine hapsetmek istediği Ali bin Debîs Mes'ûd'un elinden kaçtı[189], Hille'ye çekildi. Irak'ın ve Sencer'in vermiş olduğu sâir vilayetlerin sükûnperver sâhibi

Sene: 1143
Nuveyrî
Ebû'l-Fidâ
İbnü'l-Esîr
Sene: 1150
İbn Şıhne
D'Herbelot
Ebû'l-Ferec
Sene: 1152

186 536 hicrî târihinde.
187 O zamanın bir şâiri idi.
188 538 hicrî târihinde.
189 540 hicrî târihinde.

olan Mes'ûd vefatına kadar Hemedan'da kaldı.[190] İlim ve takvâ sahiplerini pek severdi. O kadar çok ihsânda bulunurdu ki hazîne bomboş kalırdı. Onun vefatıyla Irak'ta Selçukluların azamet ve şevketi de nihâyet bulmuştur. Vefat haberi Bağdad'a ulaşınca vâlisi Bilal Tikrit'e çekildi. Halîfe Muktezî, Sultanların sarayını zapt etti. Hutbelerden isimlerini kaldırdı. Eski hüküm ve nüfûzunu geri aldı. Hemedan'da, Mes'ûd'un yeğeni Melikşah onun yerine geçmişti. Fakat vaktiyle Mes'ûd'un kölesi olduğu halde İmparatorlukta mutlak hâkim kesilmiş olan Has Beğ namında bir Türkmen Melikşah'ı hapsettirdi. Mes'ûd'un o zaman Hûzistan'da bulunan diğer yeğeni Muhammed'i çağırarak "sultan" ünvanını ona verdi. Maksadı bunu tutuklattırarak kendi sultanlığını ilan etmekti. Fakat Muhammed gelir gelmez ondan daha çabuk davrandı. Has Beğ'in naaşı umûmî meydanda bırakıldı. Naaşı köpekler yedi.

Sene: 1153
D'Herbelot

Doğu vilayetlerinde ise Selçukluların kuvvet ve şevketi daha çok sarsıldı. Sencer, Hârezm Sultanı'nı mağlup ettikten sonra silahlarını Gurlular aleyhine çevirmişti. O zaman hükümran olan Hüseyin Cihansûz Horâsan'ı zapt etmek emeliyle oraya girmişti.[191] Sencer bunu mağlup ederek kumandanı Ali Çetrî ile berâber esîr almıştı. Hüseyin'i sâdece Gur ülkesi vâlisi sıfatıyla iâde etmişse de Sencer'in tebaası olarak doğmuş olan Ali Çetrî idâm edilmişti.

Constantin Porfir.
Ebû'l-Fidâ
İbn Şıhne

Bu muvaffakıyetten birkaç sene sonra Sencer, Guz adı verilen Türkmenleri itaat altına almaya teşebbüs etti.[192] Bizans İmparatorluğu'nun târihçilerine göre Uzlar ünvanını taşıyan bu kavimler eskiden Hazar'ın kuzeyinde Kapçak yahut Kuman ülkesi denilen memleketlere yayılmışlardı. Bunlar aslen Türk oldukları için kendilerine sonraları Türkmen namı verilmiştir. Bu Uzlardan bir kısmı Avrupa'ya kadar sokuldular. Diğer bir kısmı Mâverâünnehir'e, Hazar Denizi'nin doğusuna çekilmişlerdi. Hi-tanların Kâşgar'a gelişleri ve orada yerleşmeleri Uzları onların akınlarından korunmak için Horâsan'a ilticaya mecbur etti. Bir müddet Belh civarında kaldılar. Emîr Kamaç bu şehri Sultan'dan aldığı zaman Uzlar hâlâ orada idiler. Bu emîr Uzları atmak istedi. On bin asker topladı. Bu milletin ileri

---

190 547 senesi Receb'inin bir'inde. 502 senesi Zilkade'sinde ve 1109 milâdî târihinde doğmuştu.

191 544 hicrî ve 1149 milâdî târihte.

192 548 hicrî târihinde.

gelenleri kendisine her âile başına iki yüz altun sikke teklif ettiler. Mer'alarında kendilerinin rahat bırakılmalarını şart koyuyorlardı. Bu gibi tekliflere kulak vermek istemeyen Kamaç hücuma hazırlanıyordu. Uzlar toplandılar, kendisini beklediler. Muhârebe vukûa geldi. Netîcede Kamaç mağlup oldu. Düşmanlar bütün civar memleketlere yayıldılar. Bir çok karışıklıklara sebebiyet verdiler. Kadınlara tecâvüz ettiler. Çocukları ve ulemâyı kestiler, medreseleri yıktılar. Kamaç Sencer'in yanına kaçtı. Uzların istilasından onu haberdar etti. Derhal Sultan yüz bin kişilik bir ordu ile Belh'e yürüdü. Uzlar mazeret arz etmek istediler. Bir çok para teklif ettiler. Sencer ilerlemekte devam ederek onlarla harbe tutuştu. Fakat mağlup oldu, esîr düştü. Kamaç, ordusunun büyük bir kısmıyla birlikte telef edildi.

Bu büyük muzafferiyetten sonra bütün Uz emîrleri toplandılar, Sultan'ın ayaklarına kapandılar, huzûrunda yeri öptüler. Emîrleri olduklarını söylediler. Fakat Sultan'ı dâima mevkuf tuttular. Hattâ bir rivâyete göre geceleri Sultan'ı bir demir kafese kapatıyorlardı. Sultan ile beraber pâyitahtı olan Merv şehrine kadar geldiler. En belli başlı emîrlerinden biri olan Bahtiyar bu şehri kendisi hesabına talep etti. Sencer pâyitahtı olan bir şehri ona veremeyeceğini söyledi. Uzlar bu cevap ile eğlendiler. Eski gösterdikleri hürmette devam etmediler. Sencer'in yiyip içeceğini bile kendileri tanzîm ettiler. Sencer Merv'de bir sûfî tekkesine çekildi. Uzlar ise bütün memlekete yayıldılar. Bütün Horâsan'ı tahrip ederek Nişâbur'u aldılar. Yalnız Herat ile Dihistan şehirleri, kalelerinin metâneti hasebiyle bu tecâvüzlerden masûn kalabildiler. Sencer ordusunun geriye kalan kısmı hezîmetten sonra "Ay Aba" namında bir emîrin etrafında toplanmıştı. Ay Aba "Müeyyed" ünvanını aldı. Sonra Uzları Nişâbur'dan, Tus'tan, Pinsa'dan, Abiverd'den, Şehristan'dan, Damgan'dan çıkardı.[193] Sencer'in Aynaç [veya: İnaç] (Enbanedge) namındaki diğer bir kumandanı Uzların elinden Rey şehrini aldı.

Sencer esârette felaket çektiği ve memleketleri Uzlar tarafından tahrip olunduğu esnâda atalarının Bağdad'da hâiz oldukları bütün hüküm ve nüfûzdan mahrum kalan Sultan Muhammed, birâderi Melikşah'ın elinden aldığı tahtında mevcudiyetini muhâfaza edebilmek için Hemedan'da epeyce müşkillere maruz kalıyordu. Has Beğ'in vefatı bir çok emîrleri hükümdara karşı isyana tahrîk etmişti. D'Herbelot

193 550 hicrî târihinde ve 1155 milâdî târihinde.

Atabeğ İl-deniz ile Meraga sâhibi Aksunkur ziyâde kuvvet sâhibi oldukları için Muhammed'i hal' ile yerine amucası Süleymanşah[194]'ı tahtına çıkardılar. Genç ve tecrübesiz olan Muhammed alelacele Hemedan'ı terk ederek İsfahan'a çekildi. Süleymanşah tahta çıkınca vezîri Fahreddin Kâşî, hâcibi Muhammed Hârezmşah gibi bazı kumandanları azletmek istedi. Fakat büyük nüfûzları olan bu zâtları henüz azledebilecek derecede kuvvet sâhibi değildi. Bunlar tekrar Muhammed'i getirtmek için aralarında ittifak ettiler. Ma'mâfîh, Süleymanşah'a bağlanmış olan asker onun tahttan indirilmesine meyilli değildi. Bunun için hileye başvurdular. Muhammed Hârezmşah Sultan'a varmış olan hemşiresini buldu. Gâyet gizli olarak ona o gece bâzı kimselerin Süleymanşah'ı tutarak yerine Muhammed'i tahta çıkaracaklarını haber verdi. Zevcesi bu işten Süleymanşah'ı haberdar etti. Süleyman, kurulan tuzağa düştü. Duyduğu şeyin sıhhatini tahkîke lüzum görmeden derhal beygirine bindi, yanında birkaç kişi ile Mazenderan'a ilticâ etti.

Ertesi gün bütün halk Sultan'ın firarından hayrete düştü. Asker kumandanlarına karşı isyan ederek saraya koştular, yağma ettiler. Bu esnâda Muhammed olaydan haberdar edildi. Alelacele Hemedan'a geldi. Orada Sultan ilan olundu.

Sene:1156

Süleymanşah, zevcesinin sözlerine pek kolaylıkla inanmış olduğunu derhal anladı. Hatasını tamir etmek isteyerek Bağdad'a geldi.[195] Halîfe Muktezî ona sultanlığı verdi. Bağdad'da hutbeyi onun nâmına okuttu.[196] Halîfe Hulvan'a giderek Süleymanşah ile yaptığı muâhedeyi orada Melikşah ile te'yîd etti. Bunun üzerine Melikşah ile Halîfe yeni sultana asker verdiler. Süleyman Cibâl'e doğru yürüdü. Aras yahut Araks nehri sâhillerine kadar ilerledi. Orada Muhammed tarafından mağlup edilmek felaketine uğradı. Bağdad'a kaçmak üzere Şehr-i Zor'dan geçtiği sırada Musul Meliki Kutbeddin Mevdûd'un vâlisi bulunan Zeyneddin Ali Küçük kendisini tutarak Musul kalesinde hapsettirdi. Halîfe'yi Süleymanşah'ın tarafını tuttuğundan dolayı Muhammed bir türlü affedemedi. Hemedan'da hüküm ve nüfûzu teessüs eder etmez ordusunu topladı. Bağdad

Nuveyrî
Ebü'l-Fidâ
İbnü'l-Esîr
D'Herbelot

194 İbn Muhammed ibn Melikşah-ı Muazzam.
195 551 senesi Muharrem'inde [Şubat/Mart 1156].
196 Süleymanşah, "Şehenşâhü'l-Muazzam Gıyâsü'd-Dünya ve'd-Dîn" lakabını almıştı.

üzerine yürüdü. Geçeceği yerlerin hepsini Halîfe tahrip ettirmişti. Bağdad civarındaki evler de tahrip olunmuştu. Muhammed Dicle üzerine bir köprü kurdurdu.[197] Ordusunun bir kısmını doğu sâhiline geçirdi. Musul askerleriyle birlikte yanında bulunan Zeyneddin Ali Küçük ise batı tarafında kaldı. Halîfe'nin askerleriyle Sultan'ın askerleri arasında bazı çarpışmalar vukûa geldi.

Fakat Sultan, birâderi Melikşah ile Arran Meliki Atabeğ İl-deniz'in ve Arslanşah[198]'ın Hemedan'a girdiklerini, şehri yağma ettiklerini, bütün emîrlerinin zevcelerini esîr aldıklarını duyunca Bağdad muhâsarasını kaldırdı. Kendi pâyitahtının imdadına koştu. Ric'at esnâsında Halîfe askerleri kendisini takip ederek bütün artçılarını yağma ettiler. Sultan'ın niyeti karışıklıkları yatıştırır yatıştırmaz tekrar Bağdad muhâsarasına dönmekti. Sene:1157

Sultan Sencer Uzların elinde dâima esîr bulunduğundan devlet işleri ile zevcesi Sultan Türkân Hâtun meşgul oluyordu. Türkân Hâtun'un ölmesi üzerine[199] Sencer, barbarların elinden kurtulmak çârelerini daha ciddiyetle düşünmeye başladı. Emîru'l-Has [Bas?] her şeyi hazırlattı. Bazı kere Sencer Ceyhun sâhillerine ava giderdi. Orada birkaç sefîne bekletti. Sencer bunlardan birine binerek Termid'e gitti. Oradan büyük bir sür'atle[200] pâyitahtı olan Merv şehrine geçti. Fakat oraya varır varmaz bir sancı ile hastalandı. Yaklaşık olarak yetmiş üç yaşında[201] olduğu halde hayatı terk etti. Muazzam fetihleri hasebiyle tebaası kendisine "İskender-i Sânî" lakabını vermişlerdi.[202] Başlıca kumandanlarının hepsi birer melik [kral] idiler. Hârezm Sultanı Kutbeddin, Sencer'in kilerci-başısı idi. Bir sene gelir, Sencer'in yanında hizmet görür, ertesi sene oğlu Atsız'ı gönderirdi. Sonra Sultan bu olmuştur. Sencer'in ihsân ve elinin açıklığı da azameti ile mütenasip idi. Bütün İslam İmparatorluğu'nun sâhip ve hâkimi idi. Fakat ölür ölmez Bağdad'da onun namına hutbe okumaktan vazgeçtiler. Horâsan gibi daha doğudaki Ebû'l-Fidâ D'Herbelot

197 551 senesi Zilhicce'sinde [Ocak/Şubat 1157]. 552 senesi Rebiülevvel'inin 24'üne [6 Mayıs 1157'ye] kadar orada kalmıştır.
198 İbn Tuğrul bin Sultan Muhammed bin Melikşah.
199 551 hicrî târihinde.
200 551 senesi Ramazan'ında, 1156 milâdî târihinde.
201 Güneş takvimine göre 70 yaşında. (E.K.)
202 479 senesi Receb'inde ve 1086 milâdî târihinde doğmuştu.

vilayetlerde halk kendisini fevkalade sevdiği cihetle vefatından bir sene sonraya kadar onun namına hutbe okunmakta devam gösterdiler. İmparatorluğunu hemşire-zâdesi Mahmûd'a bıraktı. Hemşîresi Türklerin Hanı Mahmûd İbn Buğra'ya varmıştı. Mahmûd Horâsan'a el koyduysa da Sencer'in şevket ve azametine vâris olamadı.

Sencer'in vefatıyla İran Selçukluları yıkılmış oluyordu. Kalan Sene:1158 Nuveyrî Ebü'l-Fidâ Ebü'l-Ferec D'Herbelot hükümdarlar ve şehzâdeler birbirleriyle harb ettiler. Evvelki sultanların tebaaları olan civar melikler kendilerine itaat etmediler. Irak-ı Acem İmparatorluğu'nu Muhammed'in elinden almak isteyen Melikşah bu ordunun başına geçmiş, vilayetleri dolaşıyordu.[203] Kum ve Kâşan şehirlerini yağma etmişti. Muhammed, Bağdad muhâsarasını kaldırdıktan sonra hasta düşmüştü. Bu karışıklıkları yatıştırmak için Melikşah aleyhinde yürüyemeyen Muhammed kendisini veliahd ilan etmeyi vaad eyledi. Fakat hüküm sürmek için bu kadar uzun müddet beklemeye râzı olamayan Melikşah gidip Horâsan'ı zapt etti. Şemle namında bir Türkmen bir müddet evvel kendisinin elinden burasını almıştı.[204]

O sırada Muhammed'in vukû bulan vefatı[205] barış sağlamasına Sene:1159 hizmet edemedi. Muhammed otuz iki yaşında idi. Büyük meziyetleri vardı. Fakat âilesi arasında hüküm süren nifaktan dolayı bu meziyetlerini göstermeye vakit bulamamıştı. Hayattan büyük eseflerle ayrıldı. Vefâtından evvel ordusunu, sarayını, hazînelerini bir kere daha görmek istedi. Bunları seyrettikten sonra şu sözleri söyledi:

> "*Nasıl oluyor da mâlik olduğum bu kadar azamet ve kuvvet hastalığımın ağırlığını bir buğday kadar bile azaltamıyor, hayatımı bir an bile uzatamıyor? Vah o zavallılara ki bu fâni şeylere ehemmiyet vererek Kâinâtın Hakîkî Mâliki'ne kalplerini bağlamazlar!*"

Muhammed küçük yaşta bir çocuk bırakıyordu. Orduların bu çocuğa itaat etmeyeceklerini tahmin ediyordu. Çocuğunu Aksunkur el-Ahmedîlî'ye emânet ederek memleketi olan Meraga'ya götürmesini söyledi. Diğer emîrlerin hepsi muhtelif fırkalara ayrıldılar. Bazıları Muhammed'in birâderi Melikşah'ın maiyetine geçtiler. Büyük kısmı ise amucası Süleymanşah'ı tercih ettiler. Melikşah Musul'da

203 553 hicrî târihinde.

204 550 hicrî târihinde.

205 554 senesi Zilhicce'sinde. 522 senesi Rebiülâhir'inde doğmuştu.

bulunuyordu. Bir kısmı ise Tuğrul'un oğlu Arslan'ın tarafını tuttular. İl-deniz de buna müzâhir oluyordu.

Süleymanşah fırkasının emîrleri bu şehzâdeyi Musul'dan talep etmekle meşgul oldukları sırada Melikşah gidip İsfahan'ı zaptetti.[206] O zaman Musul'da hükümran olan Kutbeddin Mevdûd Süleymanşah'a bir çok hediyeler verdi. Bir ordu ile Hemedan'a gönderdi. Bu ordunun kumandasını da Zeyneddin Ali Küçük'e tevdi etti. Süleymanşah Hemedan'a girerek sultan ilan olundu. Fakat askerin hükmü altında kaldı. Etrafını dalkavuklar almıştı. Bunların arasında vaktini içki ile geçiriyordu. Müslümanların oruç tuttukları Ramazan ayında bir gün şarap içmeye cür'et etmiştir. Emîrlere hiç ehemmiyet vermiyordu. Âdet gereği sarayın kapısında mevcudiyetini arzetmeyi ihmal eden askerleri böyle bir sultana sâhip olduklarına esef ediyorlardı. Devletin bütün işleri, Selçukluların en kadîm hizmetkârlarından olan Şerefüddin Girdbâz(Kardbason)'ın elindeydi. Bu vezîr, akıllıca ve tedbirli hareketleri ile bu âilenin sarsılmış olan hüküm ve nüfûzunu muhafazaya muktedir oluyordu. Fakat nihâyet Sultan'ın kendisine yaptığı hakārete tahammül edemedi. Süleymanşah, saraylarından birinde eğlenmeye gitmek için Hemedan'dan çıkmıştı. Emîr gidip sultanı gördü. Bu hareketinden dolayı bazı tenkitlerde bulundu. Sultan dalkavuklarına emîr ile eğlenmelerini ve karşısında bazı münâsebetsiz hareketlerde bulunmalarını emretti. Şerefüddin, intikam almak için bir müddet sonra büyük bir ziyâfet vererek Sultanı davet etti. Sultan sarhoş olur olmaz kendisini bir hapishaneye naklettiler. Emîr orada Sultanı boğdurttu.[207] Sultan Melikşah'ı da İsfahan'da aynı zamanda zehirlediler.

Sene 1160
Ebû'l-Fidâ
İbnü'l-Esîr
D'Herbelot

Süleymanşah'ın vefat haberi duyulunca İl-deniz yirmi bin neferi aşkın bir orduyla Arslanşah'ı Hemedan'a götürdü.[208] Şerefüddin kendisini karşılayarak saraya götürdü. Orada tahta oturttu. Sonra Bağdad'da Arslanşah namına hutbe okunması için emir gönderildi. Fakat Halîfe Müstencid artık Selçukluların hüküm ve nüfûzundan korkmadığı için bu emri yerine getirmekten imtinâ gösterdi. İsfahan

Ebû'l-Fidâ
D'Herbelot

206 555 hicrî târihinde.

207 555 senesi Rebiülâhir'inde. Bir rivayete göre zehirlettirmişti.

208 "Ebû'l-Muzaffer Zeyneddin" ünvanını almıştır.

vâlisi Kaymaz[209] (Kimaz), Rey vâlisi Enbanc (Enbanedge)[210] da Arslanşah'ı tanımayarak isyan ettiler. Sultan ünvanını yeğenlerinden Muhammed Selçukşah'a verdiler. Büyük bir ordu ile Hemedan'a doğru ilerlediler. Fakat Arslanşah bunlara karşı Kazvin'e kadar yürüdü, bu şehir civarında onları mağlup etti. Yeni sultan maktül oldu. İki âsî Rey şehrine kaçtılar. Fakat orada kendilerini emniyet altında görmediklerinden Mazenderan'a kadar gittiler. Bu muhârebe biter bitmez, Arslanşah, kuzeydeki vilayetlerin imdadına koşmaya mecburiyet hissetti. Hıristiyan dinine sâlik olan ve memleketleri Gürcistan ile Çerkesistan arasında yer alan Abhaz (Abkhaz) (Abaza?) Kralı Âzerbaycan'a girerek Kazvin'e kadar bütün bu memleketleri tahrip etti. Müstahkem Kak (Cak) kalesini aldı. Arslan Abhazları bu kale yakınında mağlup ederek kaleyi geri aldı ve bu kavimleri memleketlerine dönmeye mecbur bıraktı.

Horâsan'da Selçukluların nüfûzu bütün bütün sönmekte olduğu sırada işte Arslan Irak-ı Acem'de böyle biraz kudret ve şevket tesis ediyordu. Horâsan vilâyetinde Sencer'e halef olan Mahmûd'da "sultan" ünvanından başka bir şey yoktu. Hüküm ve nüfûzdan mahrumdu. Başlıca Nişâburluların cür'etkârlıklarına karşı hiçbir şey yapamıyordu. Bunlar bir eşkıyâ reisi hâlini almışlar, etrafı yağma ve tahrip edip duruyorlardı. Sarayındaki emîrlerden Müeyyed Ay Aba namında biri bir miktar askerle gidip Nişâbur'a hücum etti.[211] Şehri tahrip eyledi. Bu esnâda büyük bir kütüphâne mahv olduğu gibi Tâhiriyye sülalesi tarafından Halîfe Me'mun zamanında yaptırılan ve sonraları Sultan tarafından tamir ettirilmiş olan meşhur bir kale de harâb oldu. Ay Aba (Abeh) Nişâbur'un surlarını tamir ettirdi ve oraya yerleşti. Sonra Kumus[212] (Comos) şehrini ele geçirdi. Bunun üzerine Sultan Arslanşah kendisine bir hil'ât ile hediyeler gönderdi. Ay Aba hutbeyi kendi namına okuttu. Bu ise Mahmûd'a karşı bir

Sene:1161
Ebû'l-Fidâ

---

209 Bu vak'a ve Abhazların istilası saltanatının başlangıcında vukua gelmiş olmalıdır. Fakat D'Herbelot'dan başka bir mehazda tesâdüf etmediğim gibi o da vâzıh bir târih göstermediğinden senesini burada işâret edemiyorum. Araplar, Selçukluların bundan sonraki târihleri hakkında malûmât vermiyorlar.

210 Bu isim muhtemelen "İnanç" olacaktır; ama metinde sürekli bu şekilde geçtiği için, metne sâdık kaldık. (E.K.)

211 556 hicrî târihinde.

212 558 hicrî târihinde.

isyan demekti. Târih artık Mahmûd'un ahvâlinden hiç bahsetmiyor. Ay Aba[213] Herat şehrini de zapt etti. Bir müddet sonra, Hârezm İmparatorluğu sebebiyle Tekeş ile savaş halinde bulunan Sultanşah [Arslanşah] tarafını tuttuğu için Tekeş tarafından katledildi. Oğlu Toğanşah ona halef oldu. Fakat Hârezm sultanları tarafından mağlup edilerek onların tâbi'iyyetine girdi.

Arslanşah'a gelince, Abhazların muhârebesinden sonra[214] İsfahan'a gitti. Oranın vâlisi bulunan Atabeğ Zengî es-Salgurî ona bîat etti. Zengî'yi İsfahan vâliliğinde bıraktı. Hudutlarını Fars vilayetine kadar genişletti. Mazenderan'a çekilmiş olan Hârezm Sultanı'ndan imdat aldıktan sonra[215] yeniden Irak-ı Acem'e girmiş, Ebher, Kazvin şehirleri civarlarını tahrip etmişti. Hiç beklemediği bir sırada Sultan, İl-deniz ile birlikte gelip üzerine hücum ve Mazenderan'a kaçmaya mecbur etti. Sonra[216] Enbanc Rey şehrine doğru geldi. Oraya gönderilmiş olan İl-deniz'in oğlu Muhammed'e karşı bazı muvaffakıyetlere nâil oldu. Fakat İl-deniz'in ordusu her şeyi tamir etti. Bu kumandan Sultan ile sulh yapmasını Enbanc'a teklif etti. Enbanc'ın bizzat Arslanşah nezdine gitmesi şartıyla anlaşma yapıldı. Mülâkatın yapılacağı günden evvelki gece Enbanc öldürülmüş bir halde bulundu. Cinâyeti kimin yaptığı anlaşılmadı. Bunun üzerine Arslanşah Rey vâliliğini ve Enbanc'ın kızını İl-deniz'in oğlu Muhammed'e verdi. Bu izdivaçtan Kutluğ Enbanc doğdu.

Sene 1163
D'Herbelot
Sene
1165, 1167

Bir kaç sene sonra[217] Arslanşah'ın vâlidesi, bunun ardından da en kuvvetli bir dayanağı olan İl-deniz vefat etti. Bunların vefatı kendisini büyük bir hayret ve kedere düşürdü. Sararıp solmaya başladı ve bu hastalıktan kurtulamadı. İmparatorluğu oğlu Tuğrul'a bırakarak vefat etti.[218]

Sene:1172

Tuğrul derhal sultan ilan edildi. Fakat Badincar namındaki emîr Âzerbaycan'ı zapt etmek istedi. Diğer bir Tuğrul'un mahdumu olan Muhammed de Irak'a giriyordu. İl-deniz'in oğlu Muhammed ile kardeşi Kızıl Arslan bunların ikisini de mağlup ettiler.

Sene:1177
Ebû'l-Fidâ
D'Herbelot

213 560 hicrî târihinde ve 1164 milâdî târihinde.
214 559 hicrî târihinde.
215 561 hicrî târihinde.
216 563 hicrî târihinde.
217 568 hicrî târihinde.
218 573 hicrî târihinde.

Sene:1178 Ebû'l-Fidâ D'Herbelot Nuveyrî

İl-deniz'in oğlu Muhammed'in vefatı[219] Sultan'ın işlerinde büyük bir değişiklik meydana getirdi. Muhammed Âzerbaycan'da bir hükümdar gibiydi. Birâderi Kızıl Arslan orada kendisine halef oldu. Selçukluların kuvvet ve şevket devrinde Bağdad'da Halîfe onlara karşı ne mevkide bulunuyorsa, Sultan da bu küçük meliklere karşı aynı vaziyette bulunuyordu. Selefinden daha mevki hırslısı olan Kızıl Arslan, Sultan'a ehemmiyet vermedi. Her şeyi kendi arzusuna göre idâre etmek istedi. Saray tefrika içinde kaldı. Taraflar silahlandı. Kızıl Arslan Hemedan'a yaklaştı. Fakat Sultan'ın tarafı galebe çaldı. Tuğrul bütün civar memleketlere sâhip oldu. Bunun üzerine Bağdad'da hutbenin kendi namına okunmasını Halîfe Nâsır'dan talep edebilmek iktidarını kendisinde gördü. Aynı zamanda, Bağdad'daki Sultanlar sarayının tamirini de emretti. Halîfe hiçbir cevap vermeksizin sefiri geri gönderdi. Sarayı yıktırdı. O surette ki hiçbir eseri kalmadı. Kızıl Arslan'a da asker verdi. Vezîr Celâleddin ibn Yûnus tarafından kumanda edilen bu ordu Bağdad'dan çıktı, Hemedan'a yaklaştı. Fakat Kızıl Arslan vaadi mucibince gelip bu orduya katılmadı. Tuğrul'un ordusu tarafından bu ordunun mağlûp edilmesine sebebiyet verdi.[220]

Sene:1188

Kızıl Arslan Irak ileri gelenlerini kendi tarafına çekmeyi ve onlarla Sultan'ı ele geçirmek çâresini düşünmeyi tercîh ediyordu. Bu emîrler cereyan eden hallerden dolayı teessürlerini sunmak ve aflarını istirham etmek için bizzat gitmelerine müsâade istemek üzere, Tuğrul'a birini göndermeyi kararlaştırdılar. Tuğrul bu sözlere inandı. Gelmeleri için bir gün tayin etti. O gün Tuğrul cirit oynayacaktı. Fakat emîrler gelince kendileri daha kalabalık, iyice silahlanmış oldukları için Tuğrul'u tuttular, Kal'atü'n-Necû yani İltica Kalesi denilen gâyet mütahkem bir kaleye götürdüler. Kızıl Arslan, Sencer'in oğlu Süleyman'ı tahta çıkarmak emeliyle derhal Hemedân'a koştu. Fakat Halîfe'nin kendisini sultan ilan ettirmesi için bunun gâyet münâsip bir zaman olduğunu söylediğini haber alınca, bu tavsiyeye riâyet ederek sultanlığını ilan etti. Kendi namına sikke kestirdi.

Sene: 1191, 1192

Bu cür'etkârca teşebbüs bütün mukadderâtını bir an içinde mahv etti. Diğer emîrlerin böyle bir hareketten dolayı hased etmemeleri

---

219 582 hicrî târihinde.

220 584 senesi Rebiülevvel'inde [1188 Nisan/Mayıs'ında].

kābil değildi. Her tarafta Kızıl Arslan aleyhine tertipler kuruldu. Bir gün Kızıl Arslan öldürülmüş vaziyette bulundu.[221] Tuğrul'un memleketlerini emîrler kendi aralarında paylaştılar. Tuğrul, Hüsâmeddin namında bir kumandanın tertibâtı sâyesinde hapisten kaçmaya muvaffak olarak[222] trampet vurdurdu [nevbet çaldırdı E.K.], az vakit içinde büyük bir ordu topladı, âsîleri mağlup etti. Elde ettiği bu galebe onun işlerini düzelttiyse de biraz sonra Kutluğ Enbanc'ın vâlidesi Feyrene (Firnah) tarafından az kaldı zehirlettirilecekti. Bu kadın, sarayında oturuyordu. Bu cinâyeti oğlu için işlemişti. Olaydan haberdar olan Tuğrul, hazırladığı zehiri ona içirtti. O da derhal vefat etti. Sonra Enbanc'ı tutuklattırdı. Buna karşı gösterdiği âlicenaplıklar gerek kendisinin ve gerek âilesinin felaketine sebep olmuştur. Enbanc hapisten çıkar çıkmaz Hârezm Sultanı Tekeş ile gizli münâsebetlere girişerek onu Irak-ı Acem'i fethe teşvîk etti. Bu sultan gelerek Rey şehrini zaptetti. Fakat birâderi Sultanşah'ın Hârezm'deki hareketleri bir müddet için memleketine dönmeye kendisini mecbur bıraktı.

Bunun üzerine Tuğrul Taberek kalesini ve Hârezmlilerin zapt etmiş oldukları diğer mevkileri geri aldı.[223] Sonra Enbanc'ı mağlup ederek[224] Hârezm'e çekilmek zorunda bıraktı. Sene: 1193, 1194

Bu tehlikeli düşmandan kurtulunca kendisini sefâhate bıraktı. Saâdetine pek güveniyor, zevkler ve hazlar arasında uyuyup kalıyordu. Hârezm Sultanı'nın tekrar Irak'a dönme emelinde olduğu anlaşıldığı için bunun hücumlarını def' etmeye güç yetirebilmek üzere ihtiyatlı davranmak lüzumundan bahseden kumandanların sözlerini hiç dinlemiyordu. Herkes kendisinden yüz çevirdi. Emîrler, Tuğrul'u sarayında gâfil bastırmak gayr-ı kābil olmayacağına dâir Hârezm Sultanı'na haber yolladılar. Bu sultan bu tavsiyeyi ihmal etmeyerek o kadar acelecilik gösterdi ki Tuğrul henüz daha şarap mahmurluğundan ayılmadan Rey kapılarına ulaştı. Tuğrul silahlarına sarılarak düşmana karşı yürüdü. Fakat düşmana indireceği şiddetli bir darbe kendi beygirinin ön ayaklarından birine rast geldiği için hayvan yere yıkıldı. Tuğrul düştü. Kendisini yerde Ebû'l-Fidâ D'Herbelot

221 587 hicrî târihinde.
222 588 hicrî târihinde.
223 589 hicrî târihinde.
224 590 hicrî târihinde.

gören Enbanc [İnanç?] derhal üzerine doğru koşarak onu öldürdü. İşte doğuluların cesâretinden dolayı en büyük kahramanlarına benzettikleri bu hükümdarın âkıbeti böyle olmuştur. Şiirdeki kudreti itibarıyla en büyük şâirlerle aynı ayarda tutuluyordu. Henüz sarhoş bir halde harbe koşarken İran'ın en büyük şâiri olan Firdevsî'nin şu şiirini inşâ ettiği rivâyet olunur:

> *"İlerleyen ordunun kaldırdığı tozlar uzaktan görülür görülmez askerlerimin ve kumandanlarımın yüzleri sevinçten parıldadı. Gözümle düşmanlarımın arasında askerime yol açtım. Zor bazum ile, eyerimden inmeye hâcet kalmadan, dünyayı bir değirmen taşı gibi döndürdüm."*

Bu hükümdar ile İran Selçukluları sülalesi sönmüştü. İran Selçukluları'nın şevket ve kudreti ilk sultanlar zamanında Türkistan hudutlarından Anadolu'ya kadar yayılmıştı. İran Selçukluları yüz elli sekiz sene hüküm sürmüşlerdir. Bazı târihçiler bunların hükümranlık müddetini daha fazla gösterirler. Çünkü Tuğrul Beğ'in ilk seferlerini de hesaba katarlar. Bu Selçukluların meydana çıkmaya başladıkları andan yıkılmış oldukları zamana kadar geçen müddet iki yüz on beş seneyi bulur. Bunların yıkılmasından sonra memleketlerinin en büyük kısmını Hârezm Sultanları ele geçirdiler. Halîfeler kazanmış oldukları hürriyetten çok müddet faydalanamadılar. Hemen bütün Suriye bu Hârezmlilerin akınlarına maruz kaldı. Eyyûbî hükümdarları ile Konya Selçukluları için bir âfet teşkil ettiler. Fakat bu fırtınayı daha büyük bir fırtına dağıttı. Moğollar Hârezm kıt'asını zapt ettikten sonra İran'a, Suriye'ye girdiler, Bağdad Halîfelerini tamamıyla mahv ettiler. Bağdad Halîfeleri Mısır'a kaçmaya mecbur oldular.

Batı Asya'da kurulmuş olan bütün Selçuklu şubeleri Moğollar'ın istilası esnâsında yıkıldılar. Selçuklular İran'da, Suriye'de, Ermenistan'da, Anadolu'da büyük fütûhâta nâil olduktan muhtelif kollara ayrılmışlar, bu suretle gâyet kuvvetli yeni imparatorluklar oluşturmuşlardır. Şimdi Kirman kıt'asında hükûmet etmiş olan Selçuklulardan bahsedeceğim. Bu, ehemmiyetli bir sülale değildir. Aşağıki kitaplarda Halep'te saltanat etmiş Selçukluların târihi ile İstanbul kapılarına kadar uzanan Konya Selçuklularının târihi görülecektir. Bugün İstanbul'da hükümran olan Osmanlı Türkleri bu Konya Selçuklularından gelmektedirler.

KİRMAN SELÇUKLULARI
Yahut
KAVURTLULAR
(Cadherdiens)

Selçukluların bu ikinci kolunun kurulduğu Kirman vilayeti İran'da Fars vilayeti ile Sicistan ve Mekran arasında yer alır. Güney tarafında Basra Körfezi ile çevrilidir. İran İmparatorluğu'nun Araplar tarafından ortadan kaldırılmasından sonra gebr yahut ateşperestlerden büyük bir kısmı bu vilayete çekilerek orada zamanımıza kadar varlıklarını sürdürmüşler ve kendi dinlerini muhâfaza etmişlerdir. Bu vilayetin pâyitahtı vaktiyle Şuster (Chaucchir) şehri idi. Sâsâniyân sülalesinin ilk hükümdarı olan Ardeşir Bâbekân tarafından kurulmuştu. Bundan dolayı şehre Berid-i Ardeşir yani "Ardeşir memleketi" namı verilmişti. Bugün kısaca Berdeşir denilir. Fakat artık vilayetin pâyitahtı değildir. Sonra Kirman şehri pâyitaht olmuştur ve bugün de pâyitaht budur.

Selçuklular bu vilayeti Gaznelilerden aldılar, orada ikinci bir sülale tesis ettiler ki Kirman Selçukluları yahut Kavurtlular (Catherdiens) namını taşımışlardır. Müracaat ettiğim müverrihler bu hükûmet hakkında hiç malûmat vermiyorlar. Onun için Mösyö D'Herbelot'nun Doğu Kütüphanesi'nde verdiği tafsîlat ile yetinmeye mecbur oldum. Bununla beraber Mösyö D'Herbelot'nun verdiği malûmat bir târih olmaktan ziyâde bir hükümdarlar esâmisi [hükümdar isimleri listesi] addedilmeye layıktır. Bu sultanlar her taraftan İran Selçukluları'yla çevrili oldukları için târihte pek az bir nişâne bıraktıkları şüphesizdir. Eğer aldanmıyorsam bunlar sâdece birer vilayet vâlisi idiler. Hüküm ve nüfûzları Irak sultanlarının kendilerine bahşettiği dereceyi geçmemiştir. D'Herbelot

Sultan Tuğrul Beğ Kirman'ın idâresini birâderi Cafer Beğ Dâvud'a[225] verdi.[226] Sonra ondan oğlu Kavurt (Caderdh)'a geçti. Sene: 1041

[225] Ebû'l-Mehâsin. 450 hicrî târihinde vefat ettiğini söylüyor.

[226] 433 hicrî târihinde.

Kavurt orada büyük bir kuvvet ve nüfûz kazandı. "Sultan" diye telakkî olundu.

Sonra Fars vilayetini zapt ederek[227] maiyetinde ancak dört bin
Sene: 1063 Türk bulunmakla beraber yirmi bin Deylemli'ye kumanda eden
Ebû'l-Fidâ D'Herbelot Fazlveyh eş-Şebankârî'ye büyük bir galebe çaldı. Fakat mevki hırsı
Ebû'l-Mehâsin yüzünden felakete uğradı. Yeğeni Melikşah'a karşı silaha sarılmaya
Sene: 1073 cür'et etti.[228] O zaman Melikşah Asya'nın en kudretli hükümdarı idi. Kavurt Gurce (Gurgé) yakınında ordugâh kurdu. Melikşah ona karşı Horâsan askerlerini yolladı. İki ordu üç gün karşı karşıya durdular. Ancak ufak tefek bazı çarpışmalara giriştiler. Fakat nihâyet muhârebe umumiyet kesbetti. İran'da vukua gelmiş muhârebelerin en kanlılarından biri cereyan etti. Kavurt mağlup olarak esîr düştü. Horâsan'da bir hisara götürüldü. Melikşah orada kendisini boğdurttu. Başka târihçilere göre Hemedan'da zehirlenmiştir.[229] Kavurt otuz iki sene hüküm sürmüştür.

Kavurt'un yerine oğlu Sultanşah geçti. On iki sene hüküm sür-
Sene: 1084 dü.[230] Sonra tahta Turanşah[231] çıktı. On üç sene Kirman'ı güzel bir şekilde idâre etti. Âdil ve bilge bir hükümdar şöhretini kazandı. Geçmişteki muhârebelerin bıraktığı karışıklıkları ortadan kaldırmaya çalıştı. Turanşah İran Selçuklu hükümdarlarının nüfûzu altında hüküm sürdü. Öldüğünde hükûmetini oğlu İranşah'a bıraktı.[232]

Fakat oğlu kendisinin meziyetlerine vâris olmamıştı. İranşah o
Sene: 1096, 1100 kadar hiddetli ve zâlim bir hükümdardı ki kendisinden nefret eden tebaası onu beş sene saltanattan sonra katlettiler.[233] O zamana kadar bir kunduracı dükkânında saklanmış olan yeğeni Arslanşah İranşah'ın vefatından sonra mevcudiyetini bildirdi. Devlet büyükleri tarafından tahta çıkarıldı. Kırk iki sene hüküm sürdü. İran Sel-

227 455 hicrî târihinde.
228 465 hicrî târihinde.
229 465 senesi Şaban'ında.
230 *Târih-i Güzîde*'den (Khozideh) naklen D'Herbelot'ya göre. Fakat Hondmîr'e nazaran ancak iki sene saltanat sürmüştür. Ebû'l-Mehâsin 476 târihinde vefat ettiğini söylüyor.
231 477 hicrî târihinde.
232 489 hicrî târihinde.
233 494 hicrî târihinde.

çukluları bundan korkuyorlar ve kendisine hürmet gösteriyorlardı. Bütün saltanat devrinde ona hücum etmekten geri durdular.[234]

Ondan sonra tâc, oğlu Muhammed'in başına geçti. Muhammed'in ünvanı "Mugîsüddin" idi.[235] Bu hükümdar Kirman tâcına daha emniyetle tasarruf etmek için bütün birâderlerini katlettirdi yahut gözlerine mil çektirdi. İlm-i nücûm [astroloji] ile pek meşgul oldu. Binalar yaptırmaktan pek hoşlanıyordu. Saltanat müddeti on dört senedir.[236] Sene: 1141

Muhammed'in oğlu Tuğrulşah babasının yerine tahta çıktı. On iki sene saltanattan sonra vefat etti.[237] Behramşah ve Arslanşah isminde iki evlat bırakmıştı. Bunlar yirmi sene taht kavgası ettiler. Komşu hükümdarları da kendi çekişmelerine karıştırdılar. Nihâyet Arslanşah'ın ölümüyle ortalık sükûnet buldu. Behramşah rahat rahat Kirman'a sâhip oldu. Bunun yerine oğlu Muhammedşah geçmişti. Akrabalarından Selçukşah namında bir şehzâde bu sultanı tahtından mahrum bırakmaya teşebbüs etti ve onu o zaman İran'da hükümdar olan Sultan Arslanşah'a başvurmaya mecbur duruma düşürdü. Sene: 1156 Ebû'l-Fida D'Herbelot Sene: 1169

Sultan Arslanşah'tan aldığı yardım kuvvetiyle düşmanını mağlup etti. Fakat Ali sülalesinden olup bu sebeple Hilafet iddiasında bulunan Melik Dinar kendisini Kirman tahtından mahrum bıraktı.[238] İşte bu suretle bu sülale sönmüştür. Sene: 1187

Sonraları Kirman Hârezm sultanlarının idâresi altına geçti. Onların elinden de Karahıtaylılar tarafından zapt edildi. Bu sülaleyi, Hârezm sultanının Kirman vâliliğini verdiği Burak Hâcip kurmuştu.

İşte bütün Asya'yı titretmiş olan Selçuklu İmparatorluğu'nun mukadderâtı budur. Bu hükümdarların tasarruf ettikleri memleketlerin genişliği onların yıkılış sebebi oldu. Kudret ve azametleriyle sermest olduklarından vilayetlerin idâresini mevki hırsı taşıyan kumandanlara verdiler. Saraylarında zevk ve sefaya daldılar. Saraydan çıkmaları âileleri içinde zuhûr eden karışıklıkları yatıştırmak için olurdu. Pek çok kuvvet kazanan vilayet vâlileri bu muhârebelere

---

234 536 hicrî târihinde.

235 Bazı târihçiler buna Turanşah derler.

236 551 hicrî târihinde vefat etmiştir.

237 565 hicrî târihinde.

238 583 hicrî târihinde.

iştirak ederler ve dâima hizmetlerinin mükâfatı olmak üzere başka bir takım vâliliklere veyahut geniş ülkelere nâil olurlardı. Bu suretle sâhip oldukları yerlerde birer hâkim kesiliyorlardı. İşte bu yüzden bütün imparatorluğu ellerine aldılar. Artık "Sultan" ünvanı kuru bir laftan ibâret kaldı. Vâliler bu ünvanı elde edebilmek emelini beslemeye başladılar. Selçukluların düşmanları olan civar hükümdarlara karşı yalnız başlarına girişmeye mecbur oldukları muhârebeler bu vâlileri daha müstakil bir hale getirdiler. Hepsi hakîkî birer hükümdar haline girdi. Asıl hükümdar İmparatorluk'tan mahrum kaldı.

– Üçüncü Cildin Sonu –

HUNLARIN UMÛMÎ TARİHİ

DÖRDÜNCÜ CİLT

ON BİRİNCİ KİTAP

KONYA SELÇUKLULARI

Asya'nın batı taraflarına ulaşmalarından sonra Selçukluların kurdukları hükûmetlerin en kuvvetlisi o zaman Rumların[1] idâresi altında bulunan Anadolu'da kurdukları imparatorluktur. Sultan Melikşah Asya'nın Bağdad Halîfe'lerine tâbi olan bütün kısımlarını itaat altına aldıktan sonra akrabasından Süleyman bin Kutulmuş[2]'a bir ordu ile Suriye'den Boğaziçi'ne kadar uzanan memleketlere gitmesi için emir vermişti. Zapt edeceği bu vilayetler Süleyman'a âit olacaklar ve İran Sultanlarına tâbi bir Selçuklu İmparatorluğu vücuda getireceklerdi. Evvela Halîfe askerlerinin sık sık yaptıkları akınlardan, sonra da bir takım Türk çetelerinin tahribatından perîşan bir hale girmiş olan bu Rum İmparatorluğu arazisi bu yeni orduya uzun müddet mukāvemet gösteremedi. Süleyman büyük bir zahmet çekmeksizin İznik(Nicé)'e kadar ilerleyerek burasını zapt etti. Vaktiyle Hıristiyanların orada topladıkları ruhânî meclislerden dolayı gâyet meşhur olan ve Bitinya (Bithynie) kıt'asının pâyitahtı bulunan bu şehir, Türk[3] İmparatorluğu'nun pâyitahtı oldu. Kiliseler câmiye çevrildi. Türk müfrezeleri buradan civar vilayetlere dağıldılar. Anna Comnena

Hatta İstanbul'un karşısına, deniz kenarına kadar ilerlemeye cesâret gösterdiler. İstanbul'da hükümrân olan Aleksi Komnen bu yabancıların gelişinden telaşa düşerek bunlara karşı bir ordu gönderdi. Rumlar gâlip gelerek Türkleri Bitinya kıt'asını terk etmeye Sene: 1081

---

1 Araplar Bizans tebaasına "Rum" yani "Romalı" derler. Çünkü Rum İmparatorluğu, Roma İmparatorluğu'nun devamı gibi telakkî ediliyordu.

2 Bizim tarihçilerimizin "Cotloumoses", "Coutloumous" ve ""Coutloumé" adını verdikleri zât budur. İsrâîl'in oğludur. Ebû'l-Fidâ buna "Arslan bin Selçuk" der. İran Selçuklularının târihinde, 455 [M. 1063] senesinde vefat ettiği söylenmiştir.

3 Rum ve Ehl-i Salîb târihçileri bu Türklere "İranî" diyorlar. Çünkü bu kavimler İran tarafından gelmişlerdi. Sonraları bunlara Konya Sultanları namı verildi. Çünkü bu şehir onlara pâyitaht olmuştur. Joinville Konya Sultanları yerine Komue(Comue) Sultanları diyor.

mecbur bıraktılar. Süleyman sulh talep etmek zorunda kaldı. Batı tarafta yeni bir harb tehdidi altında bulunan Rum İmparatoru da barışı arzu ediyordu. Her iki taraftan da barış geciktirilmeden imzâ edildi. Fakat Türkler buralarda yerleşmek fikrinde oldukları için akdettikleri barış, haklarında faydalı değildi. Bundan dolayı yapılan anlaşmaya ancak kuvvetlerini tanzîm ve ikmal edecek kadar bir müddet zarfında riâyet ederek sonra muhârebeye tekrar başladılar.[4]

Haiton Paulo

İşte bu andan itibaren bu kavimlerin zapt ettikleri memleketlere târihçiler "Türkiye" adını vermişlerdir.

Bu hükûmet hakkında tafsilat veren çağdaş muharrirlerden bunun gâyet büyük olduğunu, bol gümüş, demir, bakır, şap madenlerine sâhip bulunduğunu, çok miktarda meyve, şarap, her türlü hayvan ve bilhassa gâyet iyi beygir yetiştirdiğini söylüyor. Doğusunda Büyük Ermenistan ile ve Gürcistan Krallığı'nın bir kısmı ile sınırlı idi. Batı tarafında deniz sâhilinde yer almış olan Antalya şehrine kadar uzanıyordu. Kuzey tarafındaki hududu ise Karadeniz'den ibaretti. Güneyinde Küçük Ermenistan ve Kıbrıs adasının karşısında Yunan Denizi'ne kadar Kilikya'nın bir kısmı vardı. Vaktiyle Rumlara, sonra Türklere tâbi olan bu havâli bir çok vilayetlere ayrılmıştı. Bunlarda büyük şehirlere tesâdüf olunurdu. Birinci vilayete Likaonya[5] (Lycaonie) namı veriliyordu. Hükûmetin pâyitahtı olan Konya şehri bu vilayet dâhilinde yer alıyordu. İkinci vilayet Kappados (Cappadoce) idi. Burada Kayseriye şehri vardı. Üçüncüsü İzoriya[6] (Jsaurie) vilayeti idi. Burada Silifke (Seleucie) şehrine tesâdüf ediliyordu. Dördüncüsü Frijya[7] (Phrygie) vilayeti idi. Bu vilayet dâhilinde Zikya (Zichia) şehri vardı. Beşinci vilayet Kuizitan[8] (Quisitan) adını taşırdı. İdâre merkezi Ayasuluğ (Ephese) şehri idi. Altıncısı Bitinya vilayeti idi. İznik şehri burada idi. Yedincisi Paflagonya (Paphlagonie) vilayeti olup pâyitahtı Jinapolis (Gynapolis) şehri idi. Nihâyet, sekizinci vilayete Jenek (Genech) namı verilmişti. Trabzon

---

4 Arap târihçisi Tanrıbirdi 475 hicrî ve 1082 milâdî târihinde Süleyman'ın Rumlardan Antarsus kalesini zapt ettiğini, oraya bir kadı oturttuğunu söylüyor. Halbuki bir sene evvel Şam hükümdarı Tutuş'un bu şehri zapt ettiğini söylemiş olduğunu unutuyor.

5 Haiton buna Ligonie diyor.

6 Haiton buna Saurie diyor.

7 Haiton buna Briquia diyor.

8 Bu ismin neden teşekkül ettiğini anlayamıyorum.

şehri bu vilayette yer alıyordu. Civarındaki müstahkem mevkiden dolayı Türkler bunu zapta muvaffak olamamışlardı.

İmparator Romen Diyojen Sultan Alp Arslan tarafından mağlup edildikten sonra, Süleyman'ın Anadolu'daki fetihleri netîcesinde imparatorluğun geri kalan kısımlarıyla râbıtası kesilmiş olan Antakya[9] vâlisi Filaret[10] İmparatora karşı isyan cür'etini kendisinde bulmuş ve kâfirler arasında istiklalini muhâfaza edebileceği ümidine kapılmıştı. Makam hırsı onu daha ileriye varmaya götürdü. Küçük hükûmetini muhâfaza için cinâyet işlemeye kalktı. Fakat hayatını kaybetti. Türkler, arâzisini tahripten geri kalmıyorlardı. Müslümanlığı kabul edecek olursa onların tecâvüzlerine mâni olduktan başka kendisine yardımcılar da temin edeceği ümidine kapıldı. Oğlu, babasının işleyeceği bu cinayetten müteessir olarak ona mâni olmak için Süleyman'a başvurdu. İznik'e Süleyman'ın yanına giderek onu Suriye'ye yürümeye teşvîk etti. Süleyman pâyitahtın muhâfazasını Ebû'l-Kāsım'a bıraktı. Maksadını gizlemek için geceleri yol aldı. Birdenbire Süleyman'ı surların önünde görmekten hayretlere düşen Antakya şehri derhal teslim oldu.[11] Fakat bu, Süleyman'ın son fütûhâtı olmuştur. Bunu zapt ettiğinden dolayı yeni bir harb ortaya çıktı. Süleyman bu muhârebede hayatını kaybetmek felaketine maruz kaldı:

Sene: 1084
Anna Comnena
Ebû'l-Fidâ
İbn Şıhne
İbnü'l-Esîr
Suyûtî

O zaman Musul ve Halep şehirleri Şerefüddevle Müslim[12]'in elindeydi. Bu emîrin memleketlerine pek yakın bir yerde bulunan Antakya şehri Filaret zamanında her sene Şerefüddevle Müslim'e bir vergi vermek mecburiyetinde kalmıştı. Bu sâyede bu Hıristiyan vâlisi, Müslümanlar tarafından hiç tâcizlere uğramıyordu. Antakya'ya sâhip olan Süleyman aynı kayıtlara uymaya kendisini mecbur hissetmedi. Bunda da haklı idi. Büyük bir imparatorluğa sâhip olduktan başka İran Sultanı'nın da akrabasındandı. Sâdece bir "emîr"in haraç-güzarı olmak kendisi için ayıp idi. Bununla beraber Şerefüddevle Müslim bu vergiyi ısrarlı bir şekilde istiyordu. İki hükümdar harbe giriştiler. İlk önce Süleyman Şerefüddevle'nin arâzisine girerek bütün ülkesini tahrip etti. Ahâlinin şikâyetleri

9 Antioche şehrine Araplar Antakya derler.
10 İbnü'l-Esîr buna "Firdevs" diyor. Ebû'l-Fidâ "Hâkim" ünvanını veriyor.
11 477 hicrî târihinde.
12 Pederi Kureyş ibn Bedrân bin Mukallid bin Müseyyeb idi.

üzerine bundan vaz geçti. Halk adâlet ve merhamet talep etmekte olduğundan din kardeşlerinin kanını dökmemeyi vazîfeleri cümlesinden saydı. Yağmalanmış olan şeylerin hepsini geri verdirdi. Bu muharebenin sebebinin Şerefüddevle olduğunu ilan etti.

Sene: 105 Ebû'l-Fidâ Ebû'l-Mehâsin Tanrıbirdi

Emîr bu âlicenapça hareketten hiç etkilenmedi. Araplardan ve Türkmenlerden mürekkep bir ordu ile Antakya'yı kuşatmak için yaklaşıyordu. İki ordu Halep vilayeti hudutlarında karşılaştılar.[13] Kanlı bir muhârebe vukûa geldi. Araplar muhârebeyi kaybettiler. Şerefüddevle maktuller arasında bulundu. Süleyman derhal Haleb'e yürüdü. Orada Şerefüddevle tarafından kumandan bulunan İbnü'l-Hatînî[14](Bel-el-khatini)'yi şehri teslim etmeye davet etti.

O zaman mevki hırsı bütün Selçuk şehzâdeleri ve hükümdarları arasında bir hased hissi doğurmuştu. En başlı Selçuklu kolunu teşkil eden İran Sultanları diğer Selçuklu hükümdarlarına hâkim olmak iddiasında idiler. Çünkü onlar kendilerinin âlicenaplığı eseri olarak iktidar makāmına gelmişlerdi. Fakat diğer Selçuklu hükümdarları nankörlüğe cür'et edebilecek kadar kuvvet kazanmışlardı. Onun için İran Sultanlarının boyunduruğunu silkip atmaya kalkıyorlardı. Bu muhtelif Selçuklu hükümdarları birbirleriyle harblere girişmişlerdi. Bundan dolayı İbnü'l-Hatînî için diğer Selçuklu hükümdarları nezdinde imdat bulmak zor bir şey olmadı. Meşrû metbuu gibi telakkî ettiği Sultan Melikşah'a ve Suriye'de yerleşmiş diğer bir Selçuklu hükümdarı olan Tutuş'a[15] mürâcaat etti. Yakın bir mevkide bulunan ve Haleb'i ele geçirmek arzusunu besleyen Tutuş, arkasından Emîr Artuk da geldiği halde alelacele koştu. Tesâdüf ettiği Süleyman'ın ordusuyla hemen harbe girişti. İznik Sultanı her taraftan firara başlayan ordusunu toplamak için beyhude yere uğraştı durdu. Nihâyet kendisi de ric'at ve firara mecbur olarak sapa bir tarafa saklandı.

Anna Comnena

Düşman ordusuna mensup bazı emîrler onu burada buldular. Arkalarından gelip Tutuş'a teslimiyetini arz etmesini söylediler. Hiçbir tehlikeye maruz olmadığını temin [garanti] ettiler. Süleyman râzı olmadı. Cebren götürüleceğini anlayınca hançerini çekerek

---

13 478 senesi Safer'inin 24'ünde [21 Haziran 1085] harb ettiler.

14 Bazı eserlerde "Bine'l-Hakîkî" diye yazılmıştır. Lakabı "el-Abbasî" idi.

15 Alp Arslan'ın oğlu ve Melikşah'ın biraderidir.

intihar etti.[16] Anna Komnen (Anna Comnena) böyle rivâyet ediyor. Başka târihçiler ise muhârebede maktul düştüğünü söylüyorlar.

Bu muhârebeden sonra Halep şehri artık kapılarını galibe açar zannolunuyordu. Fakat Süleyman'ı aldatmış olan İbnü'l-Hatînî Tutuş'a karşı da aynı yolu tuttu. Tutuş, ahâlinin teslimiyet arz edeceği ümidiyle Süleyman'ın naaşını Haleb'e naklettirmişti. Vâli vakit kazandı. Sultan Melikşah'ın emirlerini beklemek üzere bir çok vaadlerde bulundu. Biraz sonra Sultan'ın emirleri de geldi. Bunun üzerine Tutuş isteklerinde ısrara cesâret edemeyerek geri çekildi.[17]

Ebû'l-Fidâ Sene 1068

Süleyman'ın vefatı haberi Anadolu'ya yayılınca bir çok karışıklıklar ortaya çıktı. Bu hükümdarın idâresi altında İmparatorluğun muhtelif vilayetlerini idâre eden emîrler bulundukları yerlere sâhip oldular. İznik'i Ebû'l-Kāsım[18], Kappados'u bu emîrin birâderi Pulkas (Pulchas) ele geçirdiler. Diğer emîrler de bu misâle uyarak birer küçük müstebid hükümdar kesildiler. Süleyman'ın evlatları ise İran'a Sultan'ın yanına çekilmeye mecbur oldular.

Anna Comnena

Bu anarşi esnâsında, emîrlerin en kudretlisi olan Ebû'l-Kāsım yakında Sultan ünvanını almak ümidindeydi. Rumların arâzisine akın yapmaktan geri durmayarak Propontid (Propontide) havâlisine kadar sokuldu. Gerçi kazandığı başarı harîsâne emellerine uygun düşmedi. Aleksi Komnen onu barış tekliflerine önem vermeye mecbur bıraktı. Türk reisi hile yapmak istediği için günden güne barışı erteliyordu. Sonunda İstanbul İmparatoru İznik'ı muhâsara etmek üzere Kumandan Tatiçyus (Taticius)'u yolladı. Rumlar hiçbir engele tesâdüf etmeden surlara kadar ilerlediler. Surları aşmaya hazırlandıkları sırada o zamana kadar derin bir sessizliği muhâfaza eden Türkler birdenbire bir huruç hareketi yaptılar. Rum ordusunda bulunan Franklar uzun mızraklarıyla Türkleri karşıladılar ve şehre girmeye mecbur ettiler. Bu esnâda Tatiçyus harb saffı nizâmı üzere

16 D'Herbelot 500 hicrî târihinde vefat ettiğini, Anadolu'da 480 târihinde yerleştiğini söylüyor. Bütün bu târihler yanlıştır. Çünkü bütün Arap müverrihlerinin rivâyetince bu hükümdar 478 târihinde vefat etmiştir. D'Herbelot'nun gösterdiği târihler oğlu Kılıç Arslan'a daha ziyâde uyuyor. Ebû'l-Mehâsin beygirden düştüğünü ve öldürüldüğünü söylüyor.

17 479 hicrî târihinde.

18 Bu vak'adan ve ilerideki vak'alardan bahseden Anna Comnena buna "Apalkasım" diyor. Bu emîrlerin hepsinin isimleri tahrif edilmiştir. Tashîh için doğulu müverrihlerden hiçbir mehaz bulamadım.

duruyordu. Fakat Türklerin geri çekilmesinden sonra İznik'ten yaklaşık on iki stad[19] mesâfede Vasile (Basilée) şehrine çekildi.

Rum kumandanı bu şehirde bulunduğu sırada, Sultan Melikşah'ın[20] Anadolu'ya Porsukî lakabıyla anılan Aksunkur'u[21] elli bin kişilik bir ordu kumandasında yolladığını haber aldı.[22] Kendisininkine üstün olan bu orduyu beklemeyi münâsip görmeyerek İstanbul'a döndü. Bunun çekilmesinden haberdar olan Ebû'l-Kāsım derhal İznik'ten çıkarak Prenet (Prenete)'e iltihak etti. Fakat Frankların süvarileri Türk emîrine o kadar şiddetli hücum ettiler ki mızraklarıyla öyle saldırdılar ki Türkler ehemmiyetli kayıplara uğradıktan sonra kaçtılar.

Anna Comnena

Bu mağlûbiyete rağmen Ebû'l-Kāsım İstanbul'u, hiç değilse sâhillerle Adaları zapt etmek yolundaki tasavvurlarından vaz geçmedi. Bu maksatla Bitinya kıt'asında deniz sâhilinde olan Siyo (Cio) kasabasını zapt etti. Orada bir donanma yaptırdı. Bu kadar cür'etkârca bir teşebbüsün Aleksi Komnen'i endîşeye düşürmesi icap ederdi. İmparatorluğun ve bütün Hıristiyanların selameti için bu teşebbüsün ilerlemesine mâni olmak elzemdi. Bu vazîfeyi Manuel Butumit (Manuel Butumite)'e verdi. Türk Emîri'nin yaptırmakta olduğu gemileri yakmak üzere bir donanma ile hareket etti. Aynı zamanda Tatiçyus da ordusuyla karadan ilerliyordu. Ebû'l-Kāsım pek dar bir yerde karargâh kurmuştu. Orada süvarileri bir iş göremezdi. Daha iyi bir mevki olarak gördüğü Alikas (Alicas) namında bir yere çekildi. Bu sebepten, yaptırmakta olduğu gemiler mahv oldu. Çünkü muhâfazalarını bir miktar askere bırakmıştı. Bunlar Butumit'in bunları yakarak küle çevirmesine mâni olamadılar.

Tatiçyus ertesi gün Türk ordusuna yaklaştı. Fakat on beş gün ufak tefek çarpışmalarla vakit geçirildi. Orduda bulunan Latinler bu tarzda harb etmekten sıkılarak umûmî bir harbe girişilmesi talebinde bulundular. Tatiçyus evvelce muhâlif bir fikirde bulunmakla beraber Latinlere bu müsâadeyi vermeye mecbur oldu. Türk ordusu her gün yardım almakta olduğu için, muhârebeyi ne kadar

19 Kadîm Yunanlılarda 600 kadem uzunluğunda bir ölçü.

20 Komnen Berkyaruk diyorsa da bunun yerine Melikşah demek lazımdır.

21 "Kasîmü'd-devle" denilen ve İmâdeddin Zengî'nin pederi olan diğer bir Aksunkur ile karıştırmamalıdır.

22 479 hicrî târihinde.

geciktirirlerse Rum ordusunun etrafının çevrilebilmek tehlikesi de o kadar artacağını gördüğünden bu görüşe uymaktan başka çâre kalmıyordu. Tatiçyus güneşin doğuşuyla beraber harb düzenine girdi. Türklerin üzerine yürüdü. Düşmanlarını perîşan ederek bir çok esîr aldı. Eşyalarını ele geçirdi.

Ebû'l-Kāsım bir çok müşkilat ile İznik'e kaçabilmişti. İmparator kendisine barış teklif ederek İstanbul'a döndü. Bu kadar büyük bir muzafferiyetten sonra İmparator'un bu hareketi garip görünür. Fakat Türklerden daha kurnaz ve siyâsete daha âşina olan Aleksi Komnen'in bundaki maksadı başka idi. Türk emîrine bir tuzak kuruyordu. Mecburiyet Türk emîrini bu tuzağa düşmeye sevk etti. Melikşah tarafından gönderilen kumandan Porsukî Anadolu'ya girerek bir çok şehirleri zapt etmiş idi. Sür'atle İznik üzerine yürüyordu. İşte Ebû'l-Kāsım bundan dolayı İstanbul'a yüzünü çevirerek hareket etmeye ve İmparator ile sağlam ve kârlı bir sulh yapmaya azmetmişti. Bu emîr İstanbul'a geldi. Büyük saygılarla kabul olundu. Orada kaldığı müddetçe vaktini oyunlarda, avlarda, at yarışlarında geçirdi. Aleksi Komnen ona böyle gâyet hâlisâne bir dostluk eseri gösterdiği sırada, Nikomedi-İzmit (Nicomedie) şehrini zapta göndermek üzere alelacele bir donanma hazırlıyordu. Donanmanın kumandası Drunger Ustat (Drongaire Eusthate)'a verildi. Bu kumandan vazîfesini büyük bir sür'atle yerine getirdi. İzmit'te bir kale inşâ ettirdi. Bunu Ebû'l-Kāsım'ın muvâfakatıyla yapmakta olduğunu Türklere yeminlerle inandırdı. Bu sefer esnâsında, Bitinya kıt'asından İstanbul'a gelen bütün gemileri tutmuşlar, emîrin bir şeyden haberdar olmamasına çalışmışlardı. Emirleri tamâmıyla icrâ edildikten sonra İmparator emîrin İstanbul'dan ayrılmasına müsâade gösterdi. Kendisine "Sebastotatos" ünvanını verdi. Nikomedi'nin kaybını artık hiçbir geri alma çâresi kalmadığı zaman haber alan Ebû'l-Kāsım hiç sesini çıkarmadı. İntikam almak için münâsip bir zamanın gelmesini bekledi.

Porsukî gittikçe yaklaşıyordu. Sultan Melikşah bu şehri zapt etmesi ve Anadolu'da hüküm sürmeye başlamış olan bütün emîrleri kayıt altına alması için emir vermişti. Evvelkinden daha fazla müşkiller içinde bulunan Ebû'l-Kāsım bu orduya karşı koyabilecek derecede kuvvetli değildi. İmparator Aleksi Komnen'den başka kendisine yardım edebilecek bir hükümdar görmüyordu. Fakat

Anna Comnena Sene:1091

cereyan eden olaydan sonra bu imparatora mürâcaat edemezdi ve etmemeliydi. O da Ebû'l-Kāsım'ın kuvvet kazanmasını istemezdi. Böyle olmakla beraber yine imparatora mürâcaat etti. Ondan yardım kuvveti aldı. Görünüşe nazaran böyle bir yardım görmesi hiç muhtemel değildi. Halbuki Rum İmparatoru bu yardımcı kuvveti Ebû'l-Kāsım'ı bir kat daha gaflete düşürmek için göndermişti. Aleksi Komnen, bu Türk Porsukî ordusu karşısında mağlup olacak olursa yerine daha kuvvetli bir düşman oturacağından korkuyordu. İznik'i zapt için bu zamanı münâsip bir fırsat telakkî etmişti. İşte bu sebeplerden dolayı kumandan Tatiçyus'u bir ordu ile gönderdi. Rumlar Küçük Sen Jorj kasabasını aldıktan sonra İznik'e girdiler, surların üzerine bayraklarını diktiler. İmparatorluğun bütün kuvvetleriyle Aleksi Komnen'in oraya geldiğini zanneden Porsukî geceleyin çekildi. Çekiliş esnâsında onu rahatsız edecek derecede kuvvetli olmayan Rum ordusu da İstanbul yolunu tuttu.

Bu sırada Sultan Melikşah, Ebû'l-Kāsım'ın tasavvurlarını mahv etmeye azmederek Anadolu'ya Harran Meliki Yozan (Youzan) yahut Bozan[23] (Bouzan) kumandasında yeni bir ordu yolladı. Fakat bu seferin muvaffakıyetini daha iyi sağlamak için İmparator Aleksi Komnen'e Ebû'l-Kāsım'ın Rumlardan zapt etmiş olduğu bütün memleketleri iâde edeceğini vaad eylediği gibi İmparator'un kızını büyük oğluna istedi. İllirya muhârebeleri için yardım kuvveti vermeyi teklif etti. Kızını Müslüman bir hükümdara vermek istemeyen, fakat bu hükümdarla hoş geçinmeyi menfaati gereğinden sayan Aleksi Komnen, bu anlaşmayı akdetmek vesilesiyle ona bir sefîr yolladı. Bu sefîr Sultan'ı bir takım vaadlerle oyalamak ve vakit kazanmak vazîfesiyle mükellefti. Aleksi Komnen bir taraftan Ebû'l-Kāsım'a asker yollamaktan geri durmuyordu. Ebû'l-Kāsım Bozan'ı İznik muhâsarasını kaldırarak Lopad (Lopade) yakınına çekilmeye mecbur etmişti. Fakat İmparator'dan pek az yardım kuvveti alan ve nihâyet İmparator'un maksatlarını anlayan Ebû'l-Kāsım Rumların oyuncağı olmaktansa bir Müslümandan merhamet istemeyi tercih etti. Eşyâsını on üç katıra yükletti. Melikşah'ın bulunduğu İsfahan yolunu tuttu. İznik vâliliğini Melikşah'tan alabileceğini ümit ediyordu. Fakat İsfahan sarayında iyi karşılanmadı. Bozan ile

Anna Comnena

23 Bu hükümdar 487 hicrî târihinde ve 1094 milâdî târihinde öldürülmüştür. Onun için bu olaylar daha evvel cereyan etmiş olmak lazım gelir.

uzlaşmadan Melikşah onun yüzünü görmek istemedi. Fazla bir şey elde edemeyen Ebû'l-Kāsım dönmeye mecbur oldu. Henüz daha çok uzaklaşmamış iken yüz süvari kendisini tevkif ettiler. Bir ok kirişiyle boğdular.

Ebû'l-Kāsım yokluğunda kumanda etmek üzere İznik'te birâderi Pulkas'ı bırakmıştı. Aleksi Komnen bütün mahâretini sarf ediyor, bir çok hediyeler gönderiyor, bu Türk'ü aldatmaya ve İznik'i elinden almaya uğraşıyordu. Fakat hasîs olduğu kadar kurnaz olan Pulkas da İmparator'u aldatarak birâderinin dönmesini bekliyordu. Nihâyet birâderinin vefatını, biraz sonra da Melikşah'ın öldüğünü haber aldı.[24] O zamana kadar İsfahan'da mahpus tutulmuş olan Süleyman'ın evlatları bu vak'a üzerine serbest kaldılar. Anadolu yolunu tuttular, İznik'e girdiler. Anna Comnena

Selçuklu hükümdarları sülalesine mensup şehzâdeleri görmekten mutlu olan halk kendilerini büyük bir sevinçle karşıladılar. Pulkas bütün hüküm ve nüfûzu bırakarak şehri Kılıç Arslan[25] namındaki büyük şehzâdeye teslime mecbur oldu. Kılıç Arslan derhal sultan ilan edildi. Sene:1092

Kılıç Arslan memleketleri dâhilinde intizam ve sükûnu sağladıktan sonra Malatya şehrine karşı harbe gitti. Başlıca emîrlerinden biri olan Helkan (Helcan) Rumlara tâbi olan havâliyi tahrip etti. Bu Türkler deniz sâhilinde yer alan Apollonyad (Apolloniade) ve Sizik (Cyzigue) şehirlerini zapt ettikleri için Aleksi Komnen derhal Öfurbenus Aleksandır (Euphorbenus Alexandre)'ı gönderdi. Bu kumandan Apollonyad'ı muhasara ederek Helkan'ı iç kaleye çekilmeye mecbur etti. Türkler yardım kuvveti göndermemiş olsalardı bu şehir Rumlar tarafından geri alınmış olacaktı, fakat bu yardım kuvvetlerinin gelişi Öfurbenus'u muhâsarayı kaldırmak zorunda bıraktı. Civarda bir gölden faydalanarak askerini gemilere bindirdi. Bu gölden çıkmak düşüncesindeydi. Fakat maksadını anlamış olan Helkan gölün girişini kapatmıştı. Rum kumandanı o taraftan kaçamayınca askerini tekrar karaya çıkardı. Türklerle muhârebeye girişti ve çarpışmada mağlup oldu. Bu barbarların hücumu altında ezilen Anna Comnena

24 485 senesi Şevval'inin ortasında [1092 Kasım ortaları].

25 D'Herbelot buna Dâvud ismini veriyor. Yazdığı kütüphaneye mürâcaat edilmesini söylüyorsa da orada bundan bahsetmeyi unutuyor. Umûmiyetle iyi olan bu eser Konya Selçukluları hakkında bir tarih sayfası kıymetini hâiz değildir.

Rumlardan bir çoğu sularda boğuldular. Diğerleri de esîr düştüler. Aleksi Komnen bu kayıpları telâfi için yeni bir ordu gönderdi. Bu ordu ilk önce Sizik şehrini aldı. Sonra Apollonyad'ı muhâsara etti. Teslim olmaya mecbur kalan Helkan İstanbul'a gitti. Orada Hıristiyanlığı kabul etti. Onun bu hareketine diğer bir takım emîrler de imtisâl ettiler.

Anna Comnena Zonnara Glikas

Aleksi Komnen Peçeneklerle harb ettiği sırada Kılıç Arslan'ın dâmâdı olup Anadolu'da büyük bir nüfûzu bulanan Çakas[26] (Tzachas) namında bir emîr bu fırsattan istifâde ederek bir çok gemiler inşâ ettirmişti. Bunlarla gelip Klazomen ve Foça kasabalarını zapt etti. Teslim olmaya davet edilen Midilli vâlisi geceleyin İstanbul'a kaçtı. Midilli kalesi kapılarını Türklere açtı. Yalnız adanın burnu üzerinde yer alan Metimne (Methymne) şehri direniş gösterdi. Aleksi Komnen buraya bir miktar asker sokmaya muvaffak oldu. Bu kale karşısında beklemeye lüzum görmeyen Çakas gidip Sisam adasını zapt etti. Nise Kastamonit (Nicet Castamonite) tarafından kumanda edilen Rum donanmasına galebe çaldı. Gemilerinin büyük kısmını ele geçirdi. Sonra İzmir'e çekildi. Yeni bir donanma ile İmparator'un sevk ettiği Dalassen (Dalassene) Sisam üzerine bir hücumda bulundu. Fakat ağır davranması yüzünden her şeyi kaybetti. Askerlerinin açtığı gedik arkasında ikinci bir sur yapmaları için Türklere vakit bıraktı. Çakas, Dalassen'in kendisine karşı göndermiş olduğu Opus hücuma cesâret edemeden Sisam'a geldi. Askerlerini karaya çıkardı. Dalassen'ı, civara, küçük bir kasabaya çekilmeye mecbur etti. Ertesi günü iki ordu muhârebeye tutuştular. Her tarafta cevelan eden Türk süvarileri, Rum ordusunda bulunan Frank müfrezelerine ok yağdırdılar. Ve onları pek çok mesâi sarf ettikten sonra firara mecbur ettiler. Rumlar ise hiç harbe tutuşmadan kaçtılar. Şehre sığındılar. Bu sırada Türkler deniz kenarına yaklaşarak oradaki Rum gemilerinden bir çoğunu zapt eylediler. Rumların bir kısmı ise selameti firarda gördüklerinden Bolis kasabasına kadar kaçtılar.

Bunun üzerine Emîr Çakas Rum kumandanına barış teklifinde bulundu. Bazı müzâkereler cereyan etti. Fakat Türklere itimad edemeyen Dalassen İmparatoriçe'nin birâderi Jan Dukas gelmeden bir karar vermek istemedi. Çakas, yeni asker toplamak fikriyle der-

---

[26] Zonnara buna "Zachas"; Glikas ise "Tachatyas" diyor.

hal İzmir'e gitti. Bunun üzerine Dalassen tedârik edebildiği bütün gemileri toplatarak ansızın Sisam'ı bastı ve ele geçirdi. İmparator, Sitlerle muhârebe ile meşgul olduğu sırada Çakas bütün Cezâir-i Bahr-i Sefîd adalarını [Akdeniz/Ege Adalarını] dolaştı, tahribatta bulundu. Sonra İzmir'e döndü. Orada hükümdarlığını ilan etti. Bir çok gemiler yaptırdı. Maksadı, Adaları kendisine bağladıktan sonra İstanbul'u muhâsara etmekti. Fakat Aleksi Komnen ona vakit vermedi. Midilli'de Çakas'ın birâderi Galabacas (Galabatzas) kumanda ediyordu. Jan Dukas buraya asker çıkardı. İki ordu birbirlerini üç ay taciz etmekten geri durmadılar. Artık cesâretleri kırılmaya başlamış olan Rumlar yeni bir takım gayretler sarfıyla Türkleri mağlup ettiler. İmdada koşmuş olan Çakas bizzat barışa tâlip oldu ve İzmir'e çekilme müsâadesini istedi. Taraflardan karşılıklı rehineler alınıp verildi. Barış imzalandı. Fakat hemen derhal Rumlar tarafından bozuldu. Türklerin donanmasından daha büyük bir donanma ile Midilli'ye doğru ilerleyen Dalassen ric'atleri esnâsında onları bekledi. Jan Dukas henüz yeni anlaşma akdedilmiş olduğunu söylediyse de Dalassen kendisinin bu muâhedeye iştirak etmemiş olduğunu, hiçbir yemin ile bağlanmadığını iddia ederek Türk donanmasına hücum etti. Askerlerin hepsini kestirdi. Nazar-ı dikkatini büyük gemilere çevirmiş olduğu için Çakas bu felaketten kurtuldu. Bu emîr âdî bir kayığa binmek gibi bir ihtiyat eseri göstermişti. Bununla İzmir'e döndü. Jan Dukas ile Dallasen askerlerini yerleştirerek bütün adaları geri aldılar.

Bu hezîmet Çakas'ın cesâretini kırmamıştı. Kayıplarını telâfî etmeyi ve Rumlara tekrar hücum eylemeyi düşündü. Çakas'ı kuvvet ile mağlup edemeyen Aleksi Komnen hileye başvurarak ona yeni bir düşman çıkardı. Bu, kayınpederi Sultan Kılıç Arslan'dı. Çakas[27] İzmir'de müstakilmiş gibi hareket ediyor, Sultan'ın hüküm ve nüfûzunu tanımıyordu. İmparator, Dalassen'i İznik'e giderek Kılıç Arslan'ı Rumların tarafını tutmak ve Çakas'a karşı savaş ilan etmeye kışkırtmakla görevlendirdi. Bu müzâkereler İmparator'un beklediği semereleri verdi. Sultan, askerinin başına geçerek Abidos (Abydos) (Aydos?)'a yaklaştı. Dalassen de donanması ile oraya giri-

---

27 Anna Comnena, Çakas'ın Sultan'ın dâmâdı olduğunu söylüyor. Biraz aşağıda ise Sultan, Çakas'ın kızıyla evlenmişti diyor. Ya onun metninde hata vardır yahut bu hükümdarlar birbirlerinin kızlarıyla evlenmişlerdir.

yordu. Çakas o zaman burasını muhâsara altında bulunduruyordu. Bu kadar kuvvetli iki düşmanın gelişi Çakas'ın cesâretini kırdı, Sultan'ın merhametini istemeye kendisini mecbur etti. Fakat çok geçmeden, bir ziyâfette, bu emîr sarhoş iken onu boğdurttu. Hile ve hıyânet ile temin edilen bu sulh uzun müddet devam etmedi. Hemen biraz sonra Türkler Bitinya kıt'asına girdiler. Burası müdâfaasız idi. Türkler akınlarına tekrar başladılar.

Tabîatları gereği olarak seyyar olan ve harbi bir nimet telakkî eden bu kavimler dindar milletler arasında uzun müddet yaşamamış oldukları için şehirlerde oturup ticâret ve sanâyi ile uğraşmaya henüz alışmamışlardı. Hâlâ çadır altında, zapt ettikleri şehirler civarında sürüleriyle yaşıyorlar, ekseriya ikāmetgâhlarını değiştiriyorlardı. Vaktiyle Tataristan'ın sahralarında yaşadıkları gibi hayat sürüyorlardı. Rum İmparatorluğu dâhilinde büyük tahribat yapıyorlardı. Suriye'ye ve Filistin'e yayılmış olanlar, Kudüs'e giden Hıristiyan hacılarına tecâvüzden geri durmuyorlardı. Her tarafta Hıristiyanlara karşı yaptıkları zulümler, Mukaddes Makamlara karşı giriştikleri tecâvüzler, bu doğu memleketlerinde meydana gelen değişikliklerin artık Hıristiyanlardan hacca gitmek imkânını kaldıracağı hakkında uyanan korku, ihtimal ki Asya'nın hükümdarlarının muvaffakıyet ümidi veren zaafları, Kılıç Arslan'a yeni düşmanlar peydâ etti.

Bu düşmanlar tâ Avrupa'nın içlerinden kalkıp geldiler, Kılıç
Sene:1096 Arslan'ın memleketlerinden büyük bir kısmını tahrip ettiler. Din gayretiyle ayaklanan Franklar Kudüs ve Doğu Hıristiyanlarını kurtarmaktan başka bir emel beslemez oldular. Bu Franklar arasında bir sürü serseri ve başıboş da Avrupa'dan çıkarak yalnız zengin olmak ve istedikleri gibi rezillikler yapmak emeliyle Asya'ya geçtiler. Bunların işledikleri cinâyetler, bir kısımlarının gösterdiği taassuplar, o zaman bağdaştırılmış bulunulan din ile şövalyeliğin karışması, daha aydınlanmış bir asır evlatlarının bu tür muhârebeler aleyhinde bulunmalarına sebep oldu. Önderlerden bazılarının yaptıkları münâsebetsiz hareketlere bakarak bu konuda bir hüküm verdiler. Bu hareketler, ne kadar barbar olsalar da Türkleri bile kızarttı. Bununla beraber böyle şeyler muhârebelerin zarûrî bir netîcesiydi. Atalarımızın din uğrunda bir çok fedakârlık ve gayret gösterdikleri bu muhârebeleri bizim nazarımızda çirkin gösteren şeyler işte bunlardır. Sonraları Asya hayatı reislerden bir çoklarının

ahlakını bütün bütün bozdu. Nasıl ki yine Asya hayatı daha evvel Romalıların cesâretini de gevşetmişti.

Batı Asya'nın çehresini değiştiren, Avrupa'ya milyonlarca insana mal olan, bir çok Frank âilesini mahv eden bu büyük sefer aslında Pikardiyalı olan Piyer Lermit[28] namında bir Fransızın teşvikiyle vukûa gelmiştir. Fransa'da en başta o Ehl-i Salîb teşkili için teşviklerde bulundu. Bunun nutuklarıyla sürüklenen bütün kavimler giysilerinin üstüne salîb [Haç] diktiler. Kibârlar [Aristokrat büyükleri] kâfirleri Kudüs'ten koğarak günahlarının affını sağlamak için mülklerini sattılar yahut râhiplere verdiler. Binlerce Fransız, Alman ve sâir millet mensupları kadın erkek, genç ihtiyar, Piyer Lermit'in kumandası altında oldukları halde İstanbul'a gittiler. Oradan biraz zaman sonra Nikomedi'ye (İzmit'e) geçtiler, nihâyet[29] Helenopolis'e geldiler. Burada yaklaşık olarak iki ay kaldılar.

Anna Comnena Albert d'Aix Robertus Monatus Canud

Bu kadar çeşitli ve intibaksız bir kalabalık uzun müddet güzel bir şekilde kaynaşamazlardı. Almanlar[30] ile Lombardlar Rayno (Rainaud) namında birinin idâresi altına geçerek ayrıldılar. İznik'ten öteye geçtiler. Orada türlü zulümler işlediler. Anna Comnena bunların memedeki çocukları parçalayarak pişirdiklerini itham makāmında söylüyor. Türkler İznik'ten çıktılar, gidip bunlara hücum ettiler. Fakat şehirlerine çekilmeye mecbur oldular. Bu barbarlar yani bu Alman askerleri Helenopolis'e döndüler. Sebatsızlıkları ve üzerlerine çekmiş oldukları husûmet tesiriyle yine ayrıldılar. Kserigord[31] (Xerigord) kalesini zapt ederek orada Hıristiyan ordusunun geriye kalan kısmını beklemeye karar verdiler. Oradan Sultan'ın arâzisine akınlar yapmakla meşgul oldular. Kılıç Arslan[32] on beş bin kişilik bir ordu topladı. Bunları ansızın bastı.[33] Bu Hıristiyanların pusuya yatırmış oldukları bir müfreze üzerinde bazı muvaffakıyetlere nâil

28 Anna Comnena buna Kukupetrus (Cucupetrus) der. Doksan bin piyade ve yüz bin süvariye kumanda ettiğini söyler.

29 Albert d'Aixt d'Aix, Sivitot (Civitot) yakınında ordugâh kurduklarını ve burada yaklaşık olarak iki ay kaldıklarını bildiriyor.

30 Anna Comnena bunlara Norman diyor.

31 Robert le Moine ile Gesta Francorum buna "Akzerogorgo" diyorlar.

32 Gesta Francorum muharriri, diğer bütün Haçlı müverrihleri gibi Süleyman diyorsa da daha eski bir Süleyman'ın oğlu olduğunu söylüyor. Halbuki bu hükümdarın ismi Kılıç Arslan idi. Anna Comnena buna "Kilizyaltsan" adını verir.

33 Robert le Moine bu vak'anın Sen Mişel Yortusu'nda cereyan ettiğini söylüyor.

olduktan sonra bazı tertibat aldı. Kaleye suyun akmasına mâni oldu. Susuzluktan perîşan olan Hıristiyanlar harâretlerini gidermek için beygir ve eşek kanı içtiler. Sekiz gün böyle müthiş bir vaziyette kalarak son derecede yeis ve ümitsizlik içine düştüler. Reisleri Rayno maiyetindeki kimselerle huruç hareketi yapmak bahanesiyle onları alçakça terk etti. Türklerin yanına çekilerek orada İslamiyeti kabul etti. Diğer Hıristiyanların bir kısmı esîr düştü, bir kısmı kılıçtan geçirildi.

Anna Comnena Jacques de Vitry Albert d'Aix Guillaume de Tyr Zonnara Robertus Monatus ilh.

Helenopolis'te karargâh kurmuş olan Fransızlar bu ilk Ehl-i Salîb'in mağlubiyetini haber alınca intikam arzusu beslemeye başladılar. Piyer Lermit o zaman İstanbul'da idi. Ehl-i Salîb reislerinden biri olup karargâhta bulunan Gotiye Sanzavuar (Gautier Sans-Avoir) Fransızları müşkilatla zapt edebildi. Fakat sekiz gün sonra, İznik'ten çıkan Türkler kırlara dağılmış olan bazı Hıristiyan hacılarını tutunca sarf ettiği çabanın hiçbir hükmü kalmadı. Renold Döbre (Reinold de Breis), Gotiye Sanzavuar[34], Gotiye Dö Bretöy (G. De Breteuil), Fulk Dorlean (Foulques d'Orléans), Godfruva Burel (Godeffroy Burel) tarafından korkaklıkla itham edildikleri için ordunun başına geçmeye mecbur oldular. Yirmi bin piyâde ile beş yüz süvariden oluşan bütün ordu karargâhtan çıktı. Orada yalnız hastalarla kadınları bıraktılar. Bir orman içinden İznik'e doğru yürüdüler. Haçlılar henüz üç mil mesâfe kat etmemişlerdi ki Kılıç Arslan üzerlerine hücum ederek bunları perîşan eyledi. Peşlerini bırakmadı. Rast geldiğini öyle bir katletti ki pek azı kaçabildi. Gotiye Sanzavuar, Renold Döbre, Fulk Dorlean muharebe meydanında maktul düştüler. Gotiye Dö Bretöy, Godfruva Burel Helenopolis karargâhına gelebildiler. Türkler de buraya onlarla beraber girdiler. Kıtâl tekrar başladı. Haçlıların hepsi kılıçtan geçirildi. Türkler yalnız çocuklarla kadınlara, genç kızlara ve râhibelere ilişmediler. Bunları İznik'e gönderdiler. Orada saraylarda bunlar esâretin bütün felaketlerine katlandılar.

Guillaume de Tyr

Bu Haçlı seferinde Piyer Lermit'e refakat etmiş olan o kadar Hıristiyandan yaklaşık olarak üç bini deniz kıyısında yer alan yarı harap eski bir kaleye çekildiler.[35] Kapıların arkasına büyük taşlar

---

34 Albert d'Aixt de buna Gotiye Sanzavuar diyor. Gesta Francorum muharriri ise "Sinahabere" namını vermektedir.

35 Sivitot yakınlarında. Anna Comnena buna "Kibot" diyor.

yığarak kapandılar. Fakat kapandıkları bu son yerlerine kadar onları takip eden Türkler etraflarını kuşattılar. Duvarları tırmanmak gibi bir zahmete girişmediler. Son derecede bir yeise düşmüş olan Franklar hayatlarını pahalıya satacaklardı. Türkler havaya bir çok ok attılar. Bunlar damı tahrip edilmiş olan hisarın içine düşerek kuşatılmışlardan birçoklarının ölmesine, yaralanmasına sebep oldu. Franklar bu vaziyette iken bir Rum İstanbul'a giderek keyfiyetten Piyer Lermit'i haberdar etti. Piyer Lermit hâlâ orada idi. Aleksi Komnen derhal bunların imdadına Katalon ile Konstantin Ofurbenus'u Turkoples[36] kuvvetleriyle gönderdi. Bunlar İmparatora bağlı bir nevi asker idi. Türkler bir çok ganîmetlerle İznik'e çekildiler. İmparator'un kumandanlarını takip etmiş olan Piyer Lermit, ordusunun enkazını İstanbul'a çekti.

Anna Comnena Guillaume de Tyr Canud Ebû'l-Fidâ Ebû'l-Mehâsin

Bu, aynı tarzda daha bir çok muhârebelerin mukaddimesini teşkil etmişti. Bu muhârebe Fransa'ya bir milyon insana mal olmuştur. Türkler bunları Anadolu'da telef etmişlerdir. Kılıç Arslan'ın, cesâreti, faaliyeti, ihtiyatkârlığı sâyesinde ortadan kaldırmaya muvaffak olduğu bu ilk fırtınayı daha müthiş bir fırtına takip ederek İznik'in kaybına sebebiyet verdi. Dört yüz bini geçen yeni bir Ehl-i Salîb kadrosu Kılıç Arslan'ın ülkelerine yaklaşıyordu. Franklar ve sâir Hıristiyanlar Godfruva Dö Buyyon (G. De Bouillon)'un, Boemond'un, Rober Kont Dö Flandır'ın, Puy Piskoposu'nun ve daha sâir reislerin kumandası altında oldukları halde Nikomedi'ye ulaşmışlardı. Piyer Lermit de ilk Haçlı kalıntılarıyla orada bunlara katıldı. Hepsi birden İznik üzerine yürüdüler. Kont Dö Tuluz, Rober Kont Dö Normandi, Etyen Kont Dö Şartır, Döbluva da bunların arkalarından geldiler. Mayıs'ın on beşinde İznik önünde ordu kurdular.[37]

Anadolu'da Selçuklu Türklerinin pâyitahtı olan bu şehir Bitinya kıt'asında, etrafı dağlarla çevrili bir ovada yer alır. Batı tarafında bir göl vardır ki[38] şehrin surlarına kadar gelirdi ve istihkâm hizmetini görürdü. Şehrin etrafı bir surla çevrilmişti. Surun dışarısındaki

36 Albert d'Aixt de bunların bir Rum ile bir Türk kadının doğmuş olduklarını söylüyor.

37 Rober Lömuvan ile Başpiskopos Boderi bunun İsâ'nın Göğe Yükselişi Günü'ne rastladığını söylüyorlar. Guillaume De Tyr 1096 senesi Mayıs'ının 15'inci günü olduğunu yazıyor.

38 Buna Aksanius derlerdi. Türkler bugün Aksu namını veriyorlar.

hendek su ile doluydu. Sıra ile buralara yüksek kuleler yapılmış, sur güçlendirilmişti. Memleketleri Çanakkale'den Kilikya'da Tarsus şehrine kadar uzanan Kılıç Arslan alelâde bu şehirde ikāmet ederdi. Şehir ahâlisi de cesâretleriyle meşhur idiler.

Kılıç Arslan kuvvetlerini topladı. Doğu hükümdarlarından da yardım istedikten sonra Hıristiyan ordusunun hareketlerini gözetim altında bulundurmak, hücum için münâsip bir fırsat gözlemek üzere yaklaştı. Bu kadar çok bir ordu Sultan'ı hiç korkutmadı. Haçlılar kalenin etrafına intizamsız bir halde dağılmışlardı. Kaleyi kuşatma altında tutmakla yetiniyorlardı. Göl, şehir sâkinleri için serbest bir yol teşkil ediyordu. Oradan kayıklarla muhtaç oldukları erzakları nakledilmekteydi. Kılıç Arslan bu vâsıtadan istifâde etmek suretiyle ertesi günü Hıristiyanlara hücum ederek kuşatmayı kaldırtacağını kuşatılmışlara bildirmek istedi. Fakat yolladığı iki görevliden biri Hıristiyanlar tarafından öldürüldü. Diğeri Ehl-i Salîb reislerinin yanına götürüldü. Bunlar Sultan'a yardım kuvveti geleceğini bu adamdan öğrendiler. Franklar derhal Kont Dö Sen-Jil'e yahut Dö Tuluz'a ve Puy Piskoposu'na bir ulak gönderdiler. Bunlar henüz kale önüne ulaşmışlardı.

Bu sırada Aleksi Komnen Pelekan(Pelecan)'a gitmişti. Şehir sâkinleri Franklardan ise ona teslim olmayı tercih ettikleri için bunlarla gizlice müzâkerelere girişebilmek emelindeydi. Ahâlinin muvâfakatıyla şehre girmiş olan Butumit (Butumite) muâhedeyi akdetmek ve Haçlıların elinden bu kadar güzel bir avı kapmak üzere iken, Sultan'ın geldiği haberi İznik'te yayıldı. Ahâli müzâkereleri terk ederek silaha sarıldı. Kılıç Arslan elli bin kişilik bir ordu ile dağlardan indi. Hıristiyanların üzerine şiddetle saldırdı. Kont Dö Tuluz ile Puy Piskoposu o sırada eşyâlarını boşaltmakla meşgul idiler. Alelacele mevkilerine gittiler. Bunların geldiklerinden haberdar olmayan Sultan, müdâfaasız zannettiği güney kapısını ele geçirmek için on bin süvari ayırdı ve gönderdi. Fakat bu kuvvet geri püskürtüldü. Kont Dö Tuluz tarafından firara mecbur edildi. Sultan firarîleri topladı. Bütün ordusuyla düşmanın üzerine yürüdü. Kont Dö Tuluz'un imdadına gelen Godfruva Dö Buyyon, Boemond, Kont Dö Flandır Türkleri ikinci defa mağlup ederek dört bin kayıp verdirdikten sonra çekilmeye mecbur ettiler.

Bu kadar büyük bir muvaffakiyetsizlikten sonra Sultan'ın dağ-

lara çekileceği, İznik'in zaptına tevekkül göstereceği zannedilirdi. Fakat ertesi günü harp nizâmında olduğu halde yine meydana çıktı. Akşama kadar tekrar harb edildi. Uzun müddet ortada kalan muzafferiyet nihayet Franklar lehinde tecellî etti. Türkler gecenin karanlığından istifâde ederek çekildiler.

Haçlılar muhâsaraya eskisinden daha şiddetle devama azmettiler. Yedi hafta surları döğdüler. Sık sık hücumlarda bulundular. Fakat kuşatılanlar büyük bir cesâretle savunuyorlardı. Büyük bir takım makineler yaptırıldı. Bunlarla ateş ve büyük taşlar atılıyordu. İçerdekilerin attıkları mühimmatlarla Haçlıların bu makineleri tamamen parçalandı. Kaledekiler göl tarafından rahatça girip çıkabiliyorlardı. Kesintisiz olarak erzak ve yardım alıyorlardı. Hıristiyanlar bunları gördükleri halde gemileri olmadığı için bir şey yapamıyorlardı. Karadan kayık getirtmek gâyet zor olmakla beraber böyle bir vâsıta olmazsa İznik'in zaptı kābil olmayacağı için Haçlılar civar limanlara bir miktar asker göndererek oralarda buldukları kayıkları toplatmaya mecbur oldular. Aleksi Komnen onlara birkaç gemi verdi. Bunu bin zahmetle kızaklar üzerinde çekerek İznik gölüne naklettiler. İçlerinde elli hatta yüz savaşçı alabilecek derecede büyükleri de vardı. Ok atmakta mâhir ve deniz muhârebesine elverişli olan İmparator'un Turkopol askerleri bu gemilere bindiler. Kaledekilerin cesâretini bu gemiler kadar kıran bir şey olmamıştır. Hücumlar daha umumîlik kazandı. Daha sıklaştı. Sultan ile her türlü münâsebet kesildi. Kont Dö Tuluz güney tarafında kumanda ediyordu. Oradaki büyük bir kuleyi yıkmaya yoğunlaşmıştı. Fakat kulenin metâneti atılan taşlara direniyordu. Ufacık bir gedik derhal tamir olunuyordu. Birinci surun düşmesinden sonra az vakit zarfında inşâ edilmiş ikinci bir sur Haçlıların karşısına çıkıyordu. Bütün makineler kuşatılanların attıkları yağlar, ziftler ve sâir yanıcı maddeler vâsıtasıyla kül haline geliyordu.

Haçlı reisleri kaleyi zapt etmekten ümitlerini kestikleri için muhasarayı kaldırıp kaldırmamayı aralarında müzâkere ediyorlardı. Bu esnâda bir Lombard kaleyi az zaman içinde yıkacağını taahhüt etti. Yeni bir makine yaptırdı. Bu öyle düzenlenmişti ki kuşatılanların attıkları şeyler üzerinden kayıp gidiyorlardı. Sura yaklaştılar. Yıkmak için surun dibini kazdılar. Bunu büyük direklerle tutturdu-

lar. Bütün bu inşaat tamam olduktan sonra direklerin etrafındaki yanıcı maddeleri tutuşturdular. Bütün bina yıkıldı. Hücuma hazırlanıyorlardı. Bu meşhur kale artık Haçlıların gayretleri karşısında mağlup olacak gibi görünüyordu. Bu sırada Butumit içeriye girmenin yolunu buldu. Ahâliyi karşı karşıya bulundukları tehlikeden haberdar ederek, İmparator Aleksi Komnen'e teslim olmaya teşvik etti. Franklar surları aşmak için ilerledikleri sırada kaleye İmparator'un bayrağı çekildi. Rum askeri şehre girdiler. Bu kadar zahmetin semeresini onlar topladılar. Yağmaya hazırlanmış olan askerler beyhude yere mırıldandılar.

Sene: 1097 Guillaume de Tyr Canud Kipert Suyûtî

Reislere İmparator tarafından hediyeler verildi. Bunların maksatları Anadolu'da kalmak olmadığı için çabuk tesellî edilmiş oldular. Yalnız Piyer Lermit ordusundan esîr alınmış olanların iâdesini temin ettiler. İznik yirmi Hazîran'da zapt edildi.[39] Kalenin düşmesinden sonra göl yoluyla kaçarken tutulmuş olan Kılıç Arslan'ın zevcesi sultan ile çocukları tutuldu, bir çok esîrlerle birlikte İstanbul'a sevk edildi. Sultan burada İmparator tarafından tam bir izaz ve ihtiramla kabul edildi.

İznik şehrini terk ettikten sonra Hıristiyanlar tehlikeli geçitlerden geçeceklerdi. Kılıç Arslan pâyitahtın zapt edilmesinin intikamını almak için onları buralarda bekliyordu. O kadar Hıristiyanı bir araya toplayan din çok kere husûsî menfaatler mülâhazası karşısında sükût etmeye mecbur kaldı. Bu husûsî menfaat düşünceleri ortak maksadı gözden kaybettiriyordu. Hıristiyanlar dost bir memlekette imiş gibi iki kısma ayrıldılar. Birisine Normandiya Kontu Boemond ile Tankred ve Hug Kont Dö Sen Pol kumanda ediyordu. Bunlar sola döndüler, Gorgoni namı verilen bir mahalde bir nehir kenarında yer alan Dorile (Dorxklée) [Eskişehir] ovasında karargâh kurdular. Godfruva Dö Buyyon ile Kont Dö Tuluz'un, Puy Piskoposu'nun ve Fransa Kralı Birinci Filip'in birâderi Hug Lögran'ın kumandası altında bulunan ikinci kısım ise sağa döndü, birinci koldan iki mil mesâfede ordugâh kurdu.

Câsusları vâsıtasıyla bu ayrılıktan haberdar olan Kılıç Arslan Boemond ordusunu tercîh ederek, ordugâh kurduğu ovaya kadar onu takip etti. Birdenbire bastı. Kumandası altında takriben üç yüz

---

[39] Ebû'l-Mehâsin'e ve sâir Arap târihçilerine göre 490 hicrî târihinde.

bin asker vardı.[40] Hıristiyanlar harp saffı düzenine ancak vakit bulabildiler. Karşılaştıkları zorlukları Godfruva Dö Buyyon'a bildirdiler. Türkler Hıristiyanların üzerine sürekli olarak ok yağdırıyorlardı. Şakîler tarzında harb ediyorlardı. Yani kaçar gibi görünerek sonra dönüp şiddetli bir hücum yapıyorlardı. Hemen hepsi yaralı düşen askerler eşyalarının arkasına saklandılar. Godfruva Dö Buyyon ile diğer kumandanlar kırk bin süvari ile imdatlarına gelmemiş olsalardı tamamen mahv olacaklardı. İmdat gelişi Hıristiyan ordusunun kuvve-i maneviyesini [moral gücünü] canlandırdı. Bu defa Türkler mağlubiyete uğradılar, karargâhlarını Hıristiyanlara terk ederek kaçtılar. Üç mil mesâfeye kadar arkalarından takibâtta bulunuldu.

Türklerin karargâhında bir çok altın ve gümüş, bol miktarda zahire, beygirler, develer, eşekler, koyunlar ve büyük miktarda çadır elde edildi. Bu muzafferiyet Franklara dört bin kişiye mal oldu. Türkler en güzîde askerlerinden üç binini kaybettiler. Guillaume de Tyr Ebû'l-Fidâ

Sultan artık Hıristiyan ordusunun karşısına çıkmaya cesâret edemedi. Haçlıların maksadının, kendisinin memleketinde yerleşmek olmayıp Filistin'i fethe gitmek olduğunu biliyordu. Geçişlerine engel olmaya kalkışmak kendisine pek pahalıya mal olmuştu. Onun için bir tarafa çekilmek yolunu seçti. Haçlıları Bitinya ve Pisidya kıt'aları tarîkiyle yollarına devam etmelerine bıraktı. Haçlılar buralarda kendi ihtiyatsızlıkları yüzünden daha büyük tehlikelere maruz kaldılar. Kuru ve çorak bir memleketten geçiyorlardı. Harâretin şiddeti dayanılmaz bir dereceye çıkıyordu. İlk tesâdüf ettikleri bir nehre ihtiyatsızca atıldılar. Bol bol içtikleri su sebebiyle bir çokları telef oldu. Pisidya kıt'asının pâyitahtı olan Antakya[41]'dan Likaoni kıt'asına girdiler. Konya'ya yaklaştılar. Burada yiyecek bulacaklarını ümit ediyorlardı. Fakat gelişlerinden haberdar olan Türkler şehri terk ederek kadınları, çocukları ve bütün servetleri ile birlikte civar dağlara çekilmişlerdi. Bundan dolayı Haçlılar kıtlık sebebiyle

40 Guillaume de Tyr iki yüz binden fazla diyor. Fuluk Dö Şartır üç yüz altmış bin kişi olduklarını söylüyor. Bunun rivâyetine göre Süleyman'a yahut daha doğrusu Kılıç Arslan'a Amudaradicum (Amudaradigium), Miryanus, Komardigum (Comardigum), Amirkay (Amirchai), Lakin (Lachin), Buldaciş (Boldagis), Karadigum (Caradigum) emîrleri ve daha sâiri de refakat ediyordu.

41 Bugünkü Yalvaç yakınlarında yer alıyordu, yani Hatay'ın Antakya'sı değildir. (E.K.)

pek çok ızdırap çektiler. Ereğli'ye, sonra Maraş'a geldiler. Orada Tankred, maiyetindeki askerle, ordunun ana kitlesini terk etti. Bazı Türk müfrezelerini mağlup ettikten sonra Kilikya'da Tarsus şehrine yaklaştı. Maksadı burasını zapt etmekti. Buna muvaffak olacağı sırada Boduvan yetişerek elinden aldı. Bunun üzerine Adana'ya, sonra Mamistra'ya gitti. Orada büyük ganîmetler elde etti. Kılıç Arslan bunu engellemeye muvaffak olamamıştır. İşbu Tankred bu suretle bütün Kilikya'yı dolaştı, her rast geldiği yerde Türkleri mağlup etti. Büyük bir muhârebeden sonra İskenderun'u ele geçirdi. Dağlara çekilmiş olan Türklerle Ermeniler oralarda hücuma maruz kalmamak için kendisine hediyeler yolladılar. Hep doğuya doğru ilerleyen Hıristiyanlar nihâyet Kılıç Arslan'ın ülkesinden çıktılar. Bir uçtan diğer uca kadar bu ülkeden geçerken her tarafı tahrip eylemişlerdi.

Ebû'l-Mehâsin

Haçlılar buradan sonra Suriye'ye girdiler. Bağdad Halîfe'sine bağlı sâir Müslümanların düşmanı olan Mısır Halîfesi kendilerini gizlice buna teşvik ve davet ediyordu.

Sultan, Haçlıların geçmesinden kaynaklanan karışıklıkları henüz ortadan kaldırmaya vakit bulamadan, Danimarka Kralı'nın oğlu Suenon (Suénon)'un kumandası altında on beş bin Danimarkalının geldiğini gördü. Finiminis (Phiniminis) ile Terme[42] (Terma) arasında karargâh kurmuşlardı. Hemen Danimarkalıların üzerine yürüyerek onları mağlup etti. Danimarkalılar cesurca müdafaada bulundular. Hep telef oldular. İşte bu yeni Ehl-i Salîb'in âkıbeti bu olmuştur. Târih Kılıç Arslan'ın saltanat dönemi hakkında uzun tafsilat vermiyorsa da şu hallere bakılacak olursa büyük, gâyet cesur, faal ve savaş tekniğinde usta bir hükümdar olduğuna hükmedilebilir. Fakat pâyitahtını kaybetmesi, bir çok şehirlerin harap olması kuvvetini pek azalttı ve kumandanlarının makām hırslarını arttırdı.

Sene: 1098 Anna Comnena

Bu reisler tamamıyla Sultan'ın hüküm ve nüfûzu altında değildiler. Bir çok tebaa üzerinde epeyce bir istiklale mâliktiler. Kılıç Arslan'ın zaafından ve Hıristiyanları atmakla meşgul olmasından istifâde ederek isyan ettiler. Emîr Tañrıbermiş (Tangri-permes) Ayasulug şehrini zapt etti. Başka emîrler de Sisam, Rodos adalarını ele geçirdiler. Bunların cür'etkârlıklarını cezalandırmaya mec-

42 Bu şehir Kappados vilayeti dâhilindedir.

bur kalan Aleksi Komnen bir donanma ile Jan Dukas'ı gönderdi. Çakas'ın kerîmesi sultanı da birlikte göndermişti. Maksadı bunu görünce İznik şehrinin düşmüş olduğunu anlamalarıydı. Jan Dukas karadan İzmir'e gitti. Donanma ise deniz yoluyla yine aynı şehre yönelmişti. Çakas taraftarlarının geriye kalan kısımlarından ibâret olan oradaki Türkler serbestçe çekilmek şartıyla İzmir'i teslim ettiler. Rumlar oradan Ayasulug'a Emîr Tañrıbermiş'e ve Emîr Maras[43] (Marace)'a karşı yürüdüler. Vukûa gelen muhârebede iki emîr mağlup oldular. Maiyetlerindeki askerlerden on bini esîr edildi. İmparator bu esîrleri adalara dağıttı. Geriye kalan askerler Menderes tarîkiyle Bolvadin(Polybot)'e kaçtılar. Jan Dukas Ayasulug'a girdi. Sonra Sard (Sardes), Alaşehir (Philadelphie), Laodise (Laodicée) (Denizli), Lamp (Lampes) şehirlerini geri aldı. Polibot (Bolvadin) önlerine geldi. Türkler buraya sığınmışlardı. Burasını âniden basarak bir çok esîr aldı.

Diğer taraftan İmparator Aleksi Komnen de Sultan'ın arâzisine girdi. Filomel (Philoméle) (Akşehir)'e giderek orada Türkleri mağlup etti. Daha bazı mevkileri de ele geçirdi. Maksadı Âsî nehri (Oront) üzerinde yer alan Antakya şehrinin muhasarası ile meşgul olan Franklara ve sâir Ehl-i Salîb'e yardım etmekti. Giliyom Dö Graf-Metil ile sâir Frank kibarları İmparator'u hareketini çabuklaştırmaya teşvîk için bu mevkie gelmişlerdi. İran Sultanı tarafından bütün doğu kuvvetleriyle sevk edilen kumandan Kerboğa'nın gelişi hakkında o zaman yayılan bir haber üzerine İmparator daha ileriye gitmemeye karar verdi. Hıristiyanları bırakarak İstanbul yolunu tuttu. İsmâîl namında bir Türk emîrinin verdiği tacizlere maruz kaldı. Fakat o kadar ihtiyatkârca ve uyanık bir şekilde hareket etti ki, İmparator ordusuna tecâvüz fırsatını kaçırmış olan emîr teessüründen giderek Paypert (Paipert) (Bayburt?) kalesini muhâsara etti. Gabras Theodore bu şehri biraz evvel zapt etmişti. Anna Comnena

Kılıç Arslan hükûmetinin doğu vilayetleri de bir takım emîrlerin eline geçiyordu. Tilo (Thilou)'nun oğlu Gümüştekin namında bir Türkmen –ki pederi ilim erbâbından olduğu için daha ziyâde "İbn Dânişmend"[44] [Dânişmend-oğlu] nâmıyla maruftur- maiye- Sene 1100 Ebü'l-Fidâ Guillaume de Tyr Fulk dö Şartır Albert d'Aix

---

[43] Rum târihçileri bu emîrlerin isimlerini tahrif etmişlerdir. Fakat Arap müverrihleri bu olaylardan bahsetmedikleri için hakîkî isimleri bulmak bence kâbil olmamıştır.

[44] Bu kelime Türkmencede "muallim" manâsını ifâde eder.

tine bir miktar adam topladıktan sonra Malatya şehri civarında oldukça önem taşıyan bir küçük hükûmet oluşturmaya muvaffak olmuştu. O zaman bu şehirde Gabriel isimli bir Ermeni hâkimdi. Gabriel, Türklerin kesintisiz olarak uygulamakta oldukları akınlara mukāvemet gösteremediği için Suriye'deki Antakya şehrinde yerleşmiş olan Boemond'a başvurarak Malatya'yı ona teslim etmek teklifinde bulundu. Boemond derhal Fırat'ı geçti. Mezopotamya'ya girdi. Fakat burada mukāvemete rast geldi.[45] Dânişmend'in oğlu Boemond'a karşı yürüdü. Gâfil bastırılan Franklar perîşan oldular. Boemond esîr düştü. Dânişmend-oğlu gidip Malatya'yı muhâsara etti. Franklar Urfa (Edesse) şehrine kaçarak bu şehir kontu olan Boduvan'ı Boemond'un başına gelen felaketten haberdar ettiler. Boduvan alelacele üç günlük mesâfede bulunan Malatya'ya koştu. Dânişmend'in oğlunu alelacele çekilmeye mecbur etti ve Malatya şehrine sâhip oldu.

İşte bu emîrler Anadolu'nun doğusunda ve batısında yerleşmek
Sene: 1102 Albert d'Aix için böyle gayret sarf ettikleri sırada Sultan ötede beride dolaşarak Asya hükümdarları nezdinde yardım ricâ ediyordu. Kendisi ile kudretli emîrleri arasındaki ihtilaflardan, Rumların İznik cihetinden yaptıkları akınlarından, batı Hıristiyanlarının büyük kitlelerle memleketi dâhilinden geçişlerinden dolayı Kılıç Arslan'ın devletinin işleri pek berbat bir haldeydi. Artık Haçlı belasından kurtulduğunu zannettiği bir sırada yeniden iki yüz altmış bin Alman, Fransız ve Lombard'ın geldiğini gördü. Lombardların reisleri Milan Piskoposu, Alber Kont Dö Blandır, birâderi Dido, Hug Dö Monbeil, Alber'in yeğeni Otun, Vigber Kont Dö Parm idi. Paskalya yortularına doğru İzmit'e varmışlardı. İmparator Üçüncü Hanri'nin maiyeti ekâbirinden Konrad da Almanlarla bunlara katıldı. Arkalarından Etyen Kont Dö Bluva, Etyen Duk Dö Burgoni, Hug Lögran ve daha sâir bir takım kibârların [aristokrat büyüklerinin] kumandasında Fransızlar geldiler. İmparator Aleksi Komnen rehberlik etmek üzere bunların yanına Turkopols askerlerinden vermişti. Kont Remon ile Etyen Dö Bluva, Godfruva Dö Buyyon'un takip etmiş olduğu yolun seçilmesi fikrindeydiler. Çokluklarına pek güvenen Lombardlar dağ yollarını tercih ediyorlardı. Gidip Bağdad'ı muhâsara etmek, oradan Horâsan'a kadar girmek iddiasındaydılar. Bunların fikrini kabul etmek

[45] 493 hicrî târihinde.

mecburiyetinde kaldılar. Sayıca çokluk ve sefâhat içinde üç hafta yol gittikten sonra dağlara geldiler. Bir küçük kaleyi zapt ederek burada iki yüz Türk öldürdüler. Fakat Gargara hisarını zapt edemediler. Türkler Hıristiyanları tâciz etmeye başladılar. Sultan'*ın* hediyeleriyle fesatlaşmış olan Remon ile Aleksi Komnen'in askerleri Hıristiyan ordusunu müthiş çöllerden geçirdiler. Burada su hiç yoktur. Türkler de pusular kurmuşlardı. Bu hıyânet netîcesinde pek çok kişi telef oldu. Yedi yüz Fransız öncü olarak konuldu. Bir bu kadar Lombard da artçı vazîfesini görüyordu. Orduyu taciz etmekten hâlî kalmayan Türklerin hücumuna mâni olmak için bu tedbiri düşündüler. Beş yüz Türk hücum ederek artçı olan Lombardları mağlup ettiler. Sonra bunlar Hıristiyan piyadesine hücum ettiler, bin kişi öldürdüler. Lombardlar hıyânetle suçlandıysa da kimse onların vazîfesini üstüne almaya cesâret gösteremedi. En nihâyet Dük Dö Burgoni beş yüz zırhlı asker ile bu tehlikeyi göze aldı. O kadar cesurca hareket etti ki ordu bir tek zâyiât bile vermedi. Diğer ordu reisleri geldiler. On beş gün çöller ve dağlar arasında yürüdüler. Hıristiyan ordusunda kıtlık kendisini hissettirmeye başlamıştı. Yiyecek bulmak ümidi de yoktu. Türkler, ordunun ana kitlesinden yiyecek aramak üzere uzaklaşan askerlerin hepsini esîr ediyorlardı. Hıristiyanlar bu tehlikeli geçitleri geçtikten ve Paflagoni dağlarının güneyindeki ovalara karargâh kurduktan sonra Sultan Kılıç Arslan'ı yanında Dânişmend-oğlu, Halep Meliki Rıdvan[46] ve daha sâir Türk hükümdarları olduğu halde yirmi bin kişi ile geldiğini gördüler. Türkler derhal hücum ederek ilk önce Hıristiyanların ordugâhlarına kadar girdiler, pek çok kişi öldürdüler. Fakat Fransızlarla Lombardlar büyük bir direnç gösterdikleri için çekilmeye mecbur oldular.

Kıtlığın ve seferin zorluklarının yol açtığı ölümler düşman bir memlekette bulunan bu Hıristiyanlar arasındaki uyumsuzluğun, intizamsızlığın, ihtiyatsızlığın doğurduğu felaketlere nisbetle hiç kalır. Bu muhârebenin ertesi günü Haçlılardan üç bini Konrad ile yeğeni Bruno'nun kumandası altında oldukları halde Maraş'a doğru ilerlemek istediler. Bir hisarı zapt ederek içindeki Türk muhâfız kuvvetlerinin hepsini öldürdüler. Fakat aldıkları ganîmetlerle birlikte ihtiyatsızca dağlar arasından yürüdükleri sırada Türkler her

46 Albert d'Aix'de buna "Bruduan" diyor. "Karacıl" isminde bir emîr daha bulunduğunu söylüyor. İhtimal ki "Karaca"dır.

taraftan bunları kuşattılar. İçlerinden yedi yüz kadarını öldürdüler, geri kalanlarını perîşan ettiler. Aldıkları bütün ganîmetleri elden kaçırdıktan ordunun asıl kitlesine katıldılar.

Haçlılar sonra yoluna devam etti. Lombardları pişdara (öncülüğe) koydular. Türklerin ordusu sürekli olarak bunları rahatsız etti. Bu barbarlar Hıristiyanlar üzerine muttasıl bir çok ok atarak onlara zâyiât verdiriyorlar, sonra hemen kaçıyorlardı. Türklerin hücumlarına daha uzun müddet mukāvemet gösteremeyen Lombardlar kumandanı Alber maiyetiyle birlikte firar etti. Almanların, Saksonyalıların, Bavyeralıların, Lorenlilerin reisi bulunan Konrad Lombardların yerine geçti. Bir müddet mukāvemet gösterdiyse de o da Türkler karşısında firara mecbur oldu. Dük Dö Burgoni buraya koştu. Beyhude bir takım çabalardan sonra çekildi. Etyen Dük Dö Bluva bu karışıklığı görerek Fransız askerleriyle ilerledi. Akşama kadar harb etti. Ordugâha kaçtı. Remon Provans askerleri ve Turkopols'lar ile imdada koştuysa da bu yabancı asker kendisini terk ettiği için maiyetinden on kişi ile yüksek bir dağa bin müşkilat içinde kaçabildi. Orada da bir hayli müddet çarpışmalarda bulundu. Kont Dö Bluva iki yüz zırhlı asker ile gidip onu kurtardı ve ordugâha getirdi. Bu müthiş günden sonra Türkler bir çok ganîmetlerle iki mil uzaktaki ordugâhlarına çekildiler. Geceleyin Kont Remon Turkopols askeriyle birlikte firar ederek İmparator Aleksi Komnen'e âit bulunan bir hisara kapandı.[47] Hıristiyan ordusunun geriye kalan kısmı kuvve-i maneviyesini [moral güçlerini] o kadar kaybetti ki subaylar ve askerler karargâhta karılarını, çocuklarını, eşyâlarını bırakarak darmadağınık oldular. Türkler derhal koştular. Kadınlara tecâvüz ettiler, kestiler. Sonra Hıristiyanları takibe başladılar. Bunlar o kadar korkmuşlardı ki mukāvemet etmeksizin katlediliyorlardı. O gün Ehl-i Salîb yüz altmış bin zâyiât verdi. Geriye kalanlar perîşan bir halde İstanbul'a kaçabildi.

Suriye muhârebelerinde ölen Ehl-i Salîb'in miktarı Anadolu'yu geçerken uğradıkları zâyiâta nisbetle pek azdır. Sultan, bu kadar büyük miktarda düşman öldürdükten pek az bir müddet sonra, Fransa'dan, kadınlar hesaba katılmamak şartıyla, on beş bin kişi ile hareket etmiş olan Giliyom Kont Dö Navar'ın Sivitot'a ulaştığını ve

Anna Comnena
Albert d'Aix

47 Albert d'Aix de buna "Pulveral" diyor.

Ansir[48] (Ancyre) şehrini zapt ettiğini haber aldı. Bunlar sonra Kızılırmak (Halis) nehrini geçmişler, Rumlar tarafından iskân edilmiş küçük bir kasabaya yaklaşmışlardı. Bu kasaba ahâlisi ellerinde *İncîl* ve haç ile bunlara karşı gittikleri halde şehirlerinin yağma edilmesine mâni olamamışlardı. Bu Haçlılar Amasya'ya doğru yürüdüler. Kılıç Arslan ile Dânişmend-oğlu bunların erzaktan mahrum kalmaya başlamış olduklarını haber alınca askerlerini üç kola ayırdılar, üzerlerine saldırdılar. Franklar bu hücuma mukavemet gösterdiler, hatta Stankon(Stancon)'a kadar ilerledilerse de zapta muvaffak olamadılar. Sonra Ereğli'ye gittiler. Orada üç gün susuzlukla cenkleştiler. Çünkü Türkler kuyuları ve sarnıçları kapamışlardı. Sultan bunların mühim surette zayıfladıklarını görünce hücum etti. Bütün gün muhârebe oldu. Ancak yedi yüz kadar Haçlı Jermanikopolis (Germanicopolis)'e kaçabildiler. Geriye kalanları ya telef oldu ya esîr düştü. Kont Dö Navar yalnız başına Antakya'ya vararak Tankred tarafından karşılandı.

Bu hezîmetten sekiz gün sonra Kılıç Arslan saltanatının en büyük muzafferiyetini Hıristiyanlar üzerinde kazandı. Giliyom Kont Dö Puvato ile Velson Dük Dö Baviyer yüz altmış bin kişilik bir ordu ile Kılıç Arslan'ın ülkesine girdiler. Finiminis, Salamiye (Salamia) şehirlerini tahrip ettikten sonra Ereğli'ye vâsıl oldular. Burada bir nehre rastladılar. Suya büyük ihtiyaçları vardı. Çünkü geçtikleri yollarda ne bir kuyuya ne bir sarnıca tesâdüf etmemişlerdi. Kılıç Arslan ile Dânişmend-oğlu ve daha sâir Türk emîrleri[49] karşı sâhilde konuşlanmışlardı. Oradan Haçlıların nehre yaklaşmasına oklarla mâni oldular. Hıristiyan ordusuna karışıklık geldi. Firar başladı. Binlerce Fransız, Gaskonyalı ve Alman dağlarda telef oldular. Kont Dö Puvato bir seyisiyle birlikte Antakya'ya kaçabildi. Albert d'Aix

O vakte kadar Dânişmend-oğlu Sultan ile birlik halinde Hıristiyanlara karşı harb etmişti. Her ikisi de bunları durdurmak ve Suriye'ye girmelerine mâni olmak üzere gayret sarf etmekten geri kalmamışlardı. Boemond Malatya'da Dânişmend-oğlu'nun elinde esîr idi. İmparator Aleksi Komnen bunun fidye-i necâtı olmak üzere iki yüz altmış bin bezan (Bezans) teklif etti. Kılıç Arslan bunun Albert d'Aix Guillaume de Tyr

[48] Albert d'Aix de buraya "Ankras (Ancras)" adını veriyor. Şimdi Ankara ismini taşımaktadır.

[49] Albert d'Aix de bunlara "Karatiyet(Caratiet)" ve "Aguniş(Agounisch)" diyor.

yarısını kendisi almak istedi. İki hükümdar arasına ihtilaf düştü. Açıktan açığa birbirleriyle harbe giriştiler. Dânişmend-oğlu kuvvetli olmadığı için firar etti. Boemond ona bu paranın yarısını ve Hıristiyan hükümdarlarının dostluklarını vaad etti. O da kabul etti.[50] Bunun üzerine Kılıç Arslan İran Sultan'ına şikâyette bulundu. İran Sultanlarının el'an buralarda bir dereceye kadar hüküm ve nüfûzu mevcuttu. Fakat Kılıç Arslan bu taraftan bir fayda göremeyince Dânişmend-oğlu'nu bir mülâkat bahânesiyle Boemond'a bir tuzak kurmaya teşvîk etti. Kılıç Arslan bir Hıristiyan'a karşı bu kandırmacanın câiz olduğu fikrindeydi. Fakat yemin ile bağlı olan Dânişmend-oğlu yapılan anlaşmaya sadâkatle riâyet gösterdi.

Sene: 1107 Ebû'l-Fidâ Ebû'l-Ferec

Artık harb edecek Hıristiyan kalmadığı için Kılıç Arslan doğu işlerine daha fazla karışmaya başladı. Meyyâfârikîn veziri (Ziyâeddin?) Giyâseddin Mahmûd'un mürâcaatı üzerine Musul'a giderek bu şehri zapt etti. Bir müddetten beri Çökermiş (Djiokramisch) adında bir Türk emîrinin tasarrufunda bulunan bu şehir Çavlı Sakavu adındaki diğer bir emîrin hırs ve tamahını tahrik ediyordu. Bir muhârebe vukûa gelmiş, bunda Çökermiş esîr düşmüştü. Kendisine pek bağlı bulunan Musul sâkinleri Sultan Kılıç Arslan'dan yardım talep ettikleri için bu hükümdar derhal Nusaybin şehrine gitti. Çavlı Musul'u terk ederek Rahbe'ye çekildi. Sultan, Musul'a girdi.[51] İdâresini henüz on iki yaşında bulunan oğlu Melikşah'a verdi. Sonra gidip Moğraka(Moraca)'da karargâh kurdu. Çökermiş'in oğlu Zengî bütün taraftarlarıyla burada Kılıç Arslan'a iltihak etti. Kılıç Arslan doğuluların âdeti mucibince ona bir hil'at giydirdi. Dâhilî muhârebelerden dolayı pek anarşi içinde kalmış olan bu havâlide sükûn ve disiplini sağlamaya ehemmiyet verdi.

Ebû'l-Fidâ

Bu muzafferiyet şu mevki hırslısı Sultan'ı, Selçukluların en başlı kolu olan İran Sultanlarına karşı tamamıyla isyankâr davranmaya sevk etti. Bu memlekette onların yegâne hâkimiyet belirtisi olan şeyi, hutbelerde isimlerinin okunmasını men' etti. Hutbede Sultan Muhammed'in yerine kendisinin ismini okuttu. Bundan dolayı bütün Suriye hükümdarlarının nefretini kazandı. Kılıç Arslan Musul'da sükûnu sağladıktan sonra Çavlı'ya karşı yürüdü. Halep

50 Guillaume de Tyr'in rivâyetine göre 1103 târihinde esaretten kurtulmuştur.

51 500 hicrî târihi Receb'inin 25'inde [22 Mart 1107].

Meliki Rıdvan ile daha sâir bir takım emîrler Çavlı tarafını tutmuşlardı. Bunlara Habur nehri kıyılarında rast geldi. Her iki taraftan cesurca harb ettiler. Askeri tarafından terk edilen Kılıç Arslan bu nehre atıldı. Beygiri vurulup nehre düşünceye kadar yiğitçe müdafaada bulundu. Nihâyet nehirde boğuldu.[52] Birkaç gün sonra naaşı bulunarak Habur yakınında Şamsâniye (Schamsanie)'ye götürüldü. Oradan Meyyâfârikîn'e nakledildi. Çavlı Sakavu gidip Musul'u aldı. Kılıç Arslan'ın oğlu Melikşah, İran'a Sultan Muhammed'in yanına kaçtı.

Kılıç Arslan Müslümanlar İmparatorluğu merkezinden uzak bir yerde hükümran olduğu için Arap târihçileri bunun saltanatı zamanına ve kendisine âit pek az malûmat veriyorlar. Kılıç Arslan'ı pek eksik olarak tanıyorlar gibidir. Onu bize daha iyi tanıttıran yazarlar Bizans târihçileriyle Ehl-i Salîb müverrihleridir. Bunların verdikleri bilgilere bakılırsa Kılıç Arslan hakkında öne sürülecek hüküm, kendisinin geniş ülkelere hırslı, servet kazanmaya eğilimli, muhârebelerde gâyet cesur, basîretkâr, düşmanı takipte faal bir hükümdar olduğundan ibârettir. Pek çok Hıristiyan öldürdüğü için zâlim sayılmıştır. Halbuki memleketini istilaya gelen ve pek büyük tahribatta bulunan yabancılara karşı müdâfaada bulunmaktan başka bir şey yapmamış olduğu unutuluyor. Bu hükümdarların hallerinden iyice haberdar olmayan târihçilerimiz onu pederi Süleyman ile karıştırmışlardır. Bazı müverrihler ise "Genç Süleyman" diyerek babasından ayırmışlardır.

Büyük ihtimalle Kılıç Arslan'ın memleketleri vefatından sonra bir takım emîrler elinde kalmıştır. Çocukları pederlerinin bütün hüküm ve nüfuzuna vâris olamadılar. İsim farkları ve târihte pek az tafsilata tesâdüf edilmesi çocuklarının âkıbetinin ne olduğunu, yerine kimin geçtiğini bize layıkıyla anlatamıyor. Her halde An Komnen[Anna Comnena]'e nazaran Şahinşah (Saisan) ismindeki bir oğlu daha sonra hepsine üstünlük sağlamış ve "sultan" ünvanını almıştır. İhtimal ki bu hükümdar, Melikşah'tır. Türklerle Rumlar

---

[52] 500 senesi Zilkade'sinin 20'sinde [13 Temmuz 1107]. D'Herbelot bir yerde 18 sene bir yerde de dört sene saltanat sürdüğünü söylüyor. Halbuki on beş on altı sene tahtta kalmıştır.

arasında vukûa gelen yeni muhârebeye[53] bunun iştirak edip etmediği belli değildir.

Anna Comnena

İmparator Aleksi Komnen Asya şehirlerini tamir ettirmek için Filokales(Philocales)'i göndermişti. Adramityum (Atramytium) (Edremit) ile daha sâir bazı şehirlerin tamiri bittiği sırada bu kumandan Türklerin Lamp civarlarında karargâh kurmuş olduklarını haber aldı. Gönderdiği bir müfreze bu barbarları mağlup etti. Fakat Rumların işlemedikleri mezâlim kalmadı. An Komnen'in kendisi bile Rumların, küçük çocukları kazanlarda kaynatacak derecede vahşeti ileriye götürmüş olduklarını söylüyor. Bütün Türkler mâtem tuttular. Şehirden şehire dolaşarak herkesi intikam almaya tahrik ettiler. Kappados kıt'asında Hasan (Asan) namında bir emîr yirmi bin kişilik bir ordu çıkararak Alaşehir'e yaklaştı. Surlarda asker görmediği için şehirde muhâfız kuvveti bulunmadığını zannetti. Bir takım müfrezeler ayırarak İzmir'e, Bergama'ya ve sâir taraflara gönderdi. Bundan dolayı zayıf düştü. Filokales bu müfrezelerden ikisini bastırarak mağlup etti. Fakat çok ileride bulunan üçüncü müfreze kurtuldu.

ene: 1115 Anna Comnena lbert d'Aix

Rumlar Anadolu'da Türklere üstün bir hale gelmeye başlamışlardı. Fakat İran Sultanı bu ülkeyi kendi âilesinde muhâfaza etmek için bir ordu ile Emîr Mevdûd[54]'u buraya gönderdi.[55] Bu kumandan Rumlara âit bulunan Stamirye (Stamirie) şehrini muhâsara, zapt ve yağma etti. Bir çok Hıristiyan hacıları vardı ki Kudüs'ü ziyâret ettikten sonra Avrupa'ya dönüyorlardı. Bunların hemen hepsi öldürüldü veya esîr edildi. Yedi bini Kıbrıs adasına kaçabilmek saâdetine nâil oldular. Alaşehir vâlisi Konstantin Gabras Türklerin bu yeni hücumundan haberdar olunca askerlerini topladı, Serbianum (Cerbianum) yakınında onları mağlup etti. Bunun üzerine Sultan Şahinşah barış talep etmeye mecbur oldu. Komnen de bu sulha rızâ gösterdi.

Anna Comnena

Yapılan bu anlaşmadan sonra İstanbul İmparatoru Gelibolu'ya bir seyahat yapmıştır. Fakat pâyitahtına döner dönmez Asya'daki memleketlerinin İran'dan ve Horâsan'dan gelen elli bin kişilik bir Türk ordusu tarafından tahrip edildiğini haber aldı. Derhal Sivitot'a

53 Bu muhârebe Boemond'un vefatından sonradır.

54 Guillaume de Tyr buna "Menduk (Menduc)" diyor. Albert d'Aix ise "Melduk (Melduc)" namını veriyor.

55 507 hicrî târihinde.

gitti. Orada Türklerin bir çok kollara ayrıldıklarını, İznik civarlarını yağma eylediklerini, Prus (Pruse) (Bursa?) ve Apollonyad'ı yağmaladıktan sonra ele geçirmek için Sizik üzerine yürüdüklerini, Emir Kontagmen ile Muhammed'in Poimanen taraflarından büyük ganimetler aldıklarını duydu. Beş yüz kişi ile bunları takip ve ric'atleri esnâsında taciz etmesi fakat muhârebeye girişmemesi için Kamıç (Camitzes)'a emir verdi. Fakat bu emir unutuldu. Kamıç İznik'ten çıkarken Türklere rast geldi, bunlara hücum ederek dağıttı. Bu muzafferiyete en çok yardım eden şey Türklerin Rum ordusunda İmparator bulunduğunu zannetmeleriydi. Fakat bu müfrezenin Kamıç kumandası altında olduğunu haber alınca toplandılar, Rum kumandanını bastılar, ordusunun bir kısmını kılıçtan geçirdiler, geriye kalanlarını kaçırdılar.

Kamıç ümitsiz bir şekilde müdâfaada bulundu. Artık mukāvemet imkânı kalmayınca Emîr Muhammed'in kendisine bir şey yapılmayacağı hakkındaki vaadi üzerine teslim oldu.

Bu sırada Aleksi Komnen Anadolu içlerine doğru muttasıl ilerliyordu. İznik'ten sonra Melanjinler (Mélangines) ve "Vasilik" (basilique) adı verilen Olimp dağları boğazlarını geçmişti. Kamışlarla dolu bir yerde ordugâh kuran ve kendilerini emniyet altında sayan Türklerin öncülerini basmak fikrindeydi. Hakîkaten bunları gafleten yakaladı, bir çoklarını öldürdü. Kamışları tutuşturdu. Türklerin çoğu kamışların arasına kaçmışlardı. Ateşi görünce çıktılar. Kimisini öldürdüler, kimisini esîr ettiler. Bu hezîmeti haber alan Emîr Muhammed alelacele koştu. Diğer bir emîr de imdada koştu. İmparatorun etrafı çevrildi. Kumandanları Ampelos ile Çipurules mağlup oldular. Eğer imdat birlikleri tam vaktinde yetişip Türkleri firara mecbur etmeseydi bütün Rum ordusu mahv olacaktı. Sene: 1115 Anna Comnena

Sultan, doğu hükümdarlarına mürâcaat ederek Rumlara karşı koymak üzere Halep'ten, Horâsan'dan asker getirdi. Diğer taraftan Aleksi Komnen de İznik'in Rumlar tarafından geri alınmasından sonra Selçuklu İmparatorluğu'nun pâyitahtı olmuş olan Konya şehrini zapta gitmeye hazırlanıyordu. Fakat tutulmuş olduğu damla illeti [gut] tasavvurlarını takip etmesine imkân bırakmadı. Bütün Anadolu'ya yayılarak istediği gibi tahribatta bulunmaya Sultan'ı serbest bıraktı. Türkler hastalığından dolayı İmparator'a hakāret ediyorlardı. Fakat İmparator sağlığına kavuşur kavuşmaz İstan- Anna Comnena Sene: 1116

bul'dan çıktı. Sivitot'a, oradan Lopad (Lopade)'a gitti. Türkler, miktarlarının çok olduğu zannını vermek için bir çok ateş yaktılar. Ma'mâfîh bu tedbirleri İmparator'un kendilerini takip etmesine ve kaçırmasına mâni olamadı. İmparator Poimanen'de ordugâh kurdu. Oradan bir takım müfrezeler göndererek Türklerin elinden, almış oldukları bütün ganîmetleri geri aldırdı. Aleksi Komnen üç ay Lopad'da kaldı, İmparatoriçe'yi de oraya getirtti. Gerçi İmparator'un orada bulunması Türklerin şehir civarına kadar akınlar yapmalarına ve halkı dehşete vermelerine set çekemedi. Jermiyen (Germiens) dağları üzerinde konuşlanmış olan bazı kumandanlar ric'atleri esnâsında Türkleri mağlup ettiler. Türkler tekrar geldiler, İznik'e kadar sokuldular. İmparator, An Komnen'in rivâyetine göre onları daha aşağılara doğru çekmek fikriyle Nikomedi'ye nakletti.

Konya'yı zapt etmek tasavvurundan vazgeçmemiş olan Aleksi Komnen bütün ordularını topladı, yola çıktı. Eskişehir (Dorylée) ovasına, oradan Santabaris'e geldi. Kamıç'ı Bolvadin (Polybot) ve Sedre (Cédreé) cihetlerine yolladı. Orada Emîr Buka (Puchéas) kumanda ediyordu. Kumandan Stipeota (Stypéota) Amorium cihetine gitmek için emir aldı. Emîr Buka Rumların gelmesini beklemeyerek Sedre'yi terk etti. Bolvadin'i zapt etmelerine müsaade gösterdi. İmparator da yolda rast geldiği bütün müfrezeleri mağlup ediyordu. Filomel(Akşehir)'i zapt ederek oradan Konya civarlarını tahrip etmek üzere bir çok müfrezeler sevk etti. Bütün sefer burada nihâyet buldu. İmparator da İstanbul yolunu tuttu. Polibot=Bolvadin civarında bir ovada Emîr Monolik (Monolyc) [Mengücük?] İmparator'u ansızın bastı. Bir gün muhârebe oldu. Fakat Türkler çekilmeye mecburiyet hissettiler. Ertesi günü Sultan ile Emîr tekrar hücum ettiler. Rumların artçılarına saldırdılar. Nisefor Dö Brien cesâreti sâyesinde bunları durdurdu, dağlara kaçmaya mecbur etti. Üç İskit Sultanı o kadar yakından takip ettiler ki kilerci-başısı esîr düştü. Bu tehlikeden kurtulan Sultan'ı bir İskit mültecisi gelip buldu. Rumlara geceleyin hücum etmesini tavsiye etti. Oktan başka bir silaha lüzum yoktu. Çünkü Rumlar dar bir yolda bulunduklarından içlerinden bir çoğunu öldürmek için üzerlerine çok miktarda ok yağdırmaktan başka bir şeye hâcet görülmezdi. Sultan bu sözlere çarçabuk iknâ oldu. Fakat tahmin ettiğinden fazla bir mukāvemete rast geldi. Zâyiâtla çekilmek zorunda kaldı. İkinci defa bir daha

hücum ettiyse de yine bir muvaffakıyet elde edemedi. Bundan dolayı İmparator'dan barış istemeye karar verdi. Bu maksatla gönderdiği sefîrlerin arkası sıra kendisi de geldi. Augustopolis ile Akronium (Acronium) arasında ordugâh kurmuş olan İmparator ile bizzat görüştü. İçlerinde Monolik de dâhil olduğu halde kendisine refakat eden bütün emîrler yaşları, cesâretleri, tecrübeleri ile temeyyüz etmişlerdi. İmparatoru görünce hepsi attan indiler. Aleksi Komnen elini Sultan'a uzattı. Sonra onu gâyet güzel bir ata bindirdi. Rum İmparatorluğu'yla barış halinde yaşarlarsa Türklere bir çok servet vaad etti. Türkler barışı cidden arzu ediyor gibi göründüler. Sonra kendilerini özel surette hazırlanmış çadırlara götürdüler. Ertesi günü Sultan Şahinşah İmparator'u ziyâret etti. Muâhede akdolundu.

Sultan İmparator'un nezdinde bulunduğu sırada, sarayda bir isyan tertip edildiği haber alındı. Bunun reisi Sultan'ın birâderi Mes'ûd[56] idi. Bir çok emîrler de kendisine müzahir oluyorlardı. Mes'ûd tahta çıkmak için Şâhinşah'ı öldürmek istedi. Aleksi Komnen Sultan'ı işten haberdar etti. İsyan edenler tevkif edilinceye kadar yanında kalmasını tavsiye eyledi. Şâhinşah affedilemez bir ihtiyatsızlıkla dönmeye karar verdi. Hatta İmparator'un vermek istediği muhafız kuvvetlerini bile kabul etmedi. Yalnız, cereyan eden ahvalden haberdar olmak için bazı ulaklar göndermekle yetindi. Ulaklar Mes'ûd'a ordusunun başında olduğu halde rast geldiler, ona bîat eylediler. Sonra gelip Şâhinşah'a hiçbir şey görmemiş olduklarını söylediler. Bedbaht Sultan yolunda devam etti. Biraz sonra düşmanları dört tarafını sardılar. Çarpışma vukûa geldi. Vaktiyle öldürtmüş olduğu Emîr Hasan Katus(Asancathus)'un oğlu Gâzî Sultana mızrakla hücum etti. Sultan bu hamleyi savuşturabildi. Bu ilk tehlikeden kurtulduysa da daha uzun müddet mukavemet edemeyeceği için İmparator Aleksi Komnen nezdine kaçmak istedi. Her tarafta bir takım hâinlere tesâdüf ediyordu. Emîr Buka, Akşehir yakınında küçük bir kasaba olan Tiganium (Tyganium)'a çekilmesini ona tavsiye etti. Şâhinşah buraya gitti. Asker tarafından güzel kabul olundu. Çok geçmeden Mes'ûd'un ordusu burasını sardı. Sultan surun üzerine çıktı. Birâderine hıyanetinden dolayı sayıp döktü. Rum askerlerinin gelişiyle onu tehdit etti. Emîr Buka şehir ahâlisini

Anna Comnena
Zonnara
Michel Glicas

[56] Nicet Choniate'ın "Masut" dediği budur.

gizlice teslim olmaya teşvik ediyor, İran'dan yeni askerler geldiğini, uzun müddet mukavemet gösterecek olurlarsa kılıçtan geçirileceklerini söylüyordu. Ahâli şehrin kapılarını açtılar. Şâhinşah tevkif olundu. Gözlerine mil çekildi. Konya'ya sevk olundu. Şâhinşah süt ninesine gözlerinin tamamıyla kör olmamış olduğunu, etrafını görebildiğini söyledi. Zevcesi sultan bundan haberdar oldu. Ondan bu sır yavaş yavaş yayıldı. Sultan Mes'ûd'un[57] kulağına kadar gitti. O da her türlü endîşeden kurtulmak için birâderini öldürttü.

Sene: 1120 Cinamus Nicet Choniate

Aynı zamanda İstanbul İmparatorluğu Aleksi Komnen'in vefatıyla oğlu Jan Komnen'in eline geçiyordu. Bu hükümdar pâyitahtta işleri düzeltir düzeltmez Asya'ya geçerek Menderes'te Lapras Çayının mansabında kâin olan ve Türkler tarafından zapt edilmiş bulunan Laodise (Laodicé) (Denizli) şehrini geri almaya karar verdi. İlk önce Alaşehir'i kuşattı. Burada Emîr Pikaras(Picharas)[58] kumanda ediyordu. Şehir teslim oldu. İmparator İstanbul'a dönerek yeniden zahire ve levazım tedârik edince oradan, Sozopolis (Uluborlu) şehrini muhâsaraya gitti. Bu, Pamfili (Pamphylie) kıt'ası dâhilinde, gayet sarp bir yerde yer alan bir kale idi. Her taraftan yalçın kayalarla çevriliydi. Buraya çıkmak için yalnız dar bir yol vardı. Ancak tek bir insan geçebilirdi. Bu boğaza girmeye cesâret edemeyen Jan Komnen Türk muhâfız kuvvetlerini ovaya çekebilmek mahâretini gösterdi. Geçidi zapt etti. Hisar da teslim oldu. Oradan sonra Hierakorifit (Hieracoryphite) yahut Epreviye (Eprevier) hisarını ve Antalya (Attalie) civarında bazı yerleri ele geçirdi. Nihâyet İstanbul'a döndü.

Sene: 1126 Cinamus Nicet Choniate

Bu sırada Türkler Rum İmparatorluğu'na tâbi olan yerlerde büyük tahribat yapıyorlardı. Jan Komnen Paflagonya kıt'asında Kastamonu şehrini muhasaraya gitmeye mecbur oldu. Bu şehir Türklere ilticagâh hizmetini görüyordu. Türkler İmparator ordusunu görünce teslim oldular. Fakat İmparator İstanbul'a döner dönmez Kappados kıt'asında hükümran olan Dânişmend-oğlu tekrar Kastamonu'yu geri aldı.

Sene: 1131 Guillaume de Tyr Canud

Evvelce de söylediğim gibi doğulu târihçiler Konya Selçuklularının târihi hakkında bize pek az tafsilat verirler. Bu hükümdarların isimlerini hiç zikretmeden bir çok boş zaman bırakırlar. Bizans

---

57 D'Herbelot bu hükümdarın ismini zikretmeyi unutmuştur.

58 Nicet Choniate buna "Alpı Karas" diyor. Zannederim ki Anna Comnena'nın "Pukeas" dediği emîr ile aynı zattır.

târihçileri ile Ehl-i Salîb müverrihleri ise yalnız Hıristiyanlara âit hususlarda onlardan bahsederler. Bundan dolayı Kressum (Cressum) şehrini muhâsara edinceye kadar Sultan Mes'ûd'un saltanat devrinde neler olduğuna dâir hiçbir malûmatımız yoktur. Bu şehir Urfa Kontu Joscelin'e tâbi idi. Halep muhasarasında bir kalenin enkazı altında kalmış olan ve o zamandan beri hasta bulunan bu kont memleketinin imdadına koşamıyordu. Oğlu Joscelin Lö Jön'ü bununla görevlendirdi. Joscelin Sultan'a hücum cesâreti gösteremediği için babası bir tahtırevan üstünde harbe gitmeye mecbur oldu. Kont'un cesâretini bilen Mes'ûd derhal muhâsarayı kaldırarak çekildi.

Dânişmend-oğlu ise Suriye Hıristiyanlarına karşı açtığı bir sefer- Sene: 1133
de Sultan'dan daha bahtiyar çıktı. Bunları mağlup ederek[59] bir çok- Ebû'l-Fidâ
larını öldürdü. Kendisi de bir müddet sonra vefat etti. Yerine oğlu Muhammed geçti.

Yeni Kappados Meliki iktidar mevkiine gelir gelmez Sultan Sene: 1136
Mes'ûd ile çekişmelere girişti. Türkler arasındaki nifaktan istifâde Cinamus Nicet
ederek fetihlerde bulunmak isteyen İmparator Jan Komnen, Sultan Choniate
ile sulh yaptı. Muhammed ile harb etmesi için Sultan ona asker verdi. Ve Gangra (Kengırı)'yı muhâsara etti. İki hükümdarın birleşik kuvvetlerine karşı mukavemet edemeyen Muhammed, Sultan'ı İmparator'dan ayırmak için her türlü vâsıtalara başvurdu ve buna muvaffak oldu. Mes'ûd, geri dönmeleri için ordusuna gizlice emir verdi. Muhâsaraya devam edemeyen İmparator Rindas(Rhyndace)'a çekildi. Orada ordusunu kışlamak üzere bıraktı. Ertesi baharda gelip Kastamonu'yu aldı ve Kengırı'yı muhâsara etti. Türk muhâfız kuvvetleri, Sultan'ın imdada gelmek üzere Rindas yakınında büyük bir ordu toplamakta olduğunu haber almıştı. Bu ümit ile şehri teslim etmediler. Fakat bir müddet sonra imdat kuvvetlerinin gelmediğini görünce Rumların vaktiyle Dânişmend-oğlu'ndan almış oldukları bütün esîrleri teslim etmeleri şartıyla Kengırı'yı tahliye ettiler. Rumlar burasını uzun müddet ellerinde tutamadılar. Rumlar başka
bir tarafta meşgul oldukları esnâda Türk ordusu burasını geri aldı. Sene: 1138 Cinamus

Birkaç sene sonra Sultan Mes'ûd, İmparator Jan Komnen Suri- Nicet Choniate
ye'deki Franklarla muhârebe ettiği esnâda[60] Rum İmparatorlu- Sene: 1139

[59] 528 hicrî târihinde.

[60] 532 hicrî târihinde.

ğu'nun hudutlarını geçerek bir takım tahribatta bulundu. İmparator'un kardeşi İsak Sebastokrator bazı hallerden memnun olmadığı için Konya'ya Sultan'ın yanına iltica etmişti. Fakat burada çok müddet kalmadı. Suriye'ye seyahatten sonra Jan Komnen ile barıştı. Jan Komnen Anadolu'dan geçerken Türklerle harb etmek üzere bir müfreze göndermişti. İmparator böyle ihtiyatî bir tedbir almış olmakla beraber Anadolu'dan geçtiği müddetçe Sultan onu taciz etmekten geri durmadı. Hatta Andronik Komnen ile Teodor Dasyut esîr düşerek Konya'ya götürüldüler. Türkler Sakarya (Sangar) nehri boyundaki arâziyi tahribe devam ettiler.

İmparator Jan Komnen hasta olmakla beraber bu vilayetlerin
Sene: 1140 imdadına koşmaya mecbur oldu. Türkleri püskürttü, Lopad'a döndü. Gelecek ilkbahara kadar orada kaldı. Ermenistan'ı istila etmiş olan Türkler ve epey bir zamandan beri Trabzon'u ele geçirmiş olan Konstantin Gabras ile harb etmeye hazırlanıyordu. Maksadı her an imdat alabilmek ve ihtiyaç anında bir ric'at yolu bulmak üzere deniz sâhilini takip etmekti. O zaman Kappados Meliki bulunan Muhammed, İberie kıt'asının bir kısmını ve Mezopotamya'da bir çok mevkileri zapt etmişti. Askerleri Asya'nın en cesur muhariplerinden sayılırdı. İmparator Pont vilayeti dâhilinde Kinta şehrinde bir karargâh kurdu. Oradan Muhammed'in arâzisine bir takım müfrezeler gönderdi. Fakat İmparator, süvari ve yük hayvanlarının telef olması gibi bir felakete maruz kaldığı için erzak sıkıntısı hissetmeye başladı. Türkler kesintisiz olarak kendisini tacizden geri kalmıyorlar, sonra hemen firar ediyorlardı. Jan Komnen onlara karşı en iyi savaşçılarını sevk etmek mecburiyetinde kalıyordu. İşte bu halle Niksar'a kadar ulaştı. Orada Türklerin hücumuna daha fazla maruz kaldı. Bununla beraber İsak Sebastokrator'un oğlu olup muhârebeye girişileceği sırada Türkler tarafına geçen yeğeninin isyanı olmasaydı, bu şehri zapt edebilecekti. Türkler tarafına geçen yeğeni biraz sonra İslamiyeti kabul ederek Sultan Mes'ûd'un kerîmesiyle evlenmiştir. Bu felaket üzerine İmparator, geri çekilirken taciz edilmek korkusuyla alelacele çekildi, deniz sâhiline, sonra da İstanbul'a geldi. Bir müddet sonra İstanbul'dan yeni bir ordu ile Rindas'a gitti. Ertesi baharda, Pusgusa (Eğridir) bataklığı civarında bir çok mevkileri ele geçirmiş olan Türklerin hareketlerini gözetim

altında bulundurmak üzere Antalya'ya gitti. Bu bataklıkların teşkil ettiği adalarda yerleşmiş olan Hıristiyanlar Türklere katılmışlardı. Bunlara hücum etmeye kalkan İmparator muvaffak olamadı. Bütün eşyası su içinde kaldı. Türkleri Sozopolis muhâsarasını kaldırmaya zorlayamadı.

Sultan Mes'ûd doğu taraflarında daha az muvaffak olmuyordu. Kappados Meliki Muhammed vefat etmişti.[61] Birkaç çocuk bırakmış olmakla beraber Mes'ûd onun memleketlerinin büyük kısmını zapt etti. Aynı târihe doğru İmparator Jan Komnen vefat etti. Manuel Komnen İstanbul'da İmparatorluk tâcını giyerken Mes'ûd, Rum İmparatorluğu vilayetlerini tahrip ediyordu. Yeni İmparator hasta olmakla beraber Asya'ya geçmek mecburiyetinde kaldı. Melanjinler'de Türkleri mağlup etti. Bundan sonra iki millet sulh yapmışlardır gibi görünüyor. Fakat Türkler biraz sonra barışı bozarak Piteka(Pitheca)'yı muhâsara, Trasesium'u yağma ettiler. Bunlara karşı ilerleyen Manuel Komnen Lidya (Lydie) kıt'asından geçti, Türkleri kaçırdı. Menderes'e kadar bütün Frijya şehirlerini kurtardı. Filomel (Akşehir) yakınında Mes'ûd'u mağlubiyete uğratarak bu şehri ele geçirdi. Çoktan beri orada bulunan bir çok Rum esîrlerini kurtardı. Sultan kaçmıştı. Manuel Komnen ona mektup yazarak korkaklığından dolayı tenkitlerde bulundu. Bu hareket Mes'ûd'un geri gelmesine sebep oldu. Andrakma (Andrachma) namında bir yerde karargâh kurdu. İmparator da Greta(Groeta)'da konuşlandı. Ertesi sabah iki ordu kanlı bir muhârebeye giriştiler. Mes'ûd mağlup oldu, tâ Konya'ya kadar kaçtı. Hatta bu şehirde bile durmaya cesâret edemedi. Buraya bir miktar asker bırakarak dağlara çekildi. Askerini ikiye ayırdı. Bir kısmını Konya'nın arkasında bir yere yerleştirdi. Diğer kısmı ile Konya ve Kavele (Cabala) arasında bir mevki tuttu. İmparator buraya kadar onu takip ederek yine firara mecbur etti. Manuel Komnen Mes'ûd'u takip ile meşgul olduğu sırada Rum ordusunun geri kalan kısmı bir takım boğazlara girmişlerdi. Konya'yı muhâfaza eden kuvvetler burada Rumları bastılar. İmparatorun yetiştirdiği imdat kuvvetleri olmasaydı Rumların dört tarafı kuşatılacaktı. Bununla beraber Türkler yine gâlip durumda idiler. İmparator, ordusunun bu kısmını kurtarmak için bizzat oraya

Sene: 1142
Ebû'l-Fidâ
Ebû'l-Ferec
Sene: 1143
Nicet
Choniate
Cinamus

[61] 537 hicrî târihinde.

gitmeye mecbur oldu. Ma'mâfîh, İmparator'un mevcudiyetine rağmen Rumlar mağlup olmak üzereydiler. Manuel Komnen, Sultan'ın öldürüldüğüne dâir bir şâyia yaydı. Bu haber yalan olmakla beraber Türkleri telaşa düşürdü. Rumların moralini yükseltti. Bu şevk ile yeni gayretlerde bulundular, nihayet Türkleri çekilmeye mecbur ettiler. İmparator, Konya'yı muhâsara için şehrin önüne gitti. Fakat Sultan'ın yeni yardım kuvvetleri alarak gelmekte olduğu haberi üzerine her tarafı ateşe verdikten sonra uzaklaştı. Mes'ud, İmparator ordusunun tamamıyla yayılıp iş göremeyeceği kadar dar bir yerde onları bastırdı. Rumlar kapandılar. İmparator'un fazla cür'etkârlığı az kaldı bütün ordunun mahv olmasına sebebiyet verecekti. İmparator maiyetinde o kadar az bir askerle Türklere yaklaşmıştı ki esîr olmasına çok bir şey kalmadı. Rum ordusu sonra yoluna devam ederek İstanbul'a geldi. Bütün yol boyunca Türklerin tecâvüzlerine maruz kalmışlardı.

Manuel Komnen yeni bir sefere hazırlanıyordu. Rindas'a vâsıl
Cinamus olmuştu. Maksadı gidip Konya'yı muhâsara etmekti. Tam bu sırada Sultan Mes'ûd, Süleyman namında bir emîrin riyâseti altında bir sefâret heyeti gönderdi. Sulh talep ediyor, Prakana (Pracana) şehri ile daha sâir bazı mahalleri teslim etmek teklifinde bulunuyordu. İmparator buna râzı oldu. İkinci bir sulh imzâ edildi.

Birkaç seneden beri Anadolu, Arz-ı Mukaddes'i müdâfaa için
Sene: 1144 doğuya giden o büyük Hıristiyan ordularının geçişine maruz kalmamıştı. Memleketleri içinde kapalı kalan Mes'ûd ya İstanbul imparatoruyla yahut Fırat civarındaki Müslüman memleketleriyle muhârebeden başka bir şeyle meşgul olmamıştı. Ruha diğer adıyla Edessa (Urfa) Frankların doğuda sâhip oldukları en müstahkem mevkilerden biriydi. Ona bağlı önemli miktarda yerler vardı. Buraya "Kont" ünvânıyla Joscelin kumanda ediyordu. Musul'da yerleşmiş bir Türk sülalesine mensup olan İmâdeddin Zengî namında bir melik bu şehri zapt etmişti.[62] Suriye'de bulunan bütün Franklar bu kayıptan etkilendiler. Batı Hıristiyanlarının da gayreti tahrik edildi. Bu yüzden yeni bir Ehl-i Salîb seferi meydana geldi. Sultan Mes'ûd, memleketleri dâhilinden geçmelerine mâni olmak için Franklar ordusuyla savaşmak mecburiyetinde kaldı.

---

[62] 539 senesi Cemâziyelâhir'inde [1144 Kasım/Aralık].

Klervo (Clairvaux) râhibi Sen Bernar'ın verdiği vaazlarla galeyana gelen İmparator Konrad ve Fransa Kralı Yedinci Lui birleşerek Bitinya kıt'asına gittiler. İmparator Konrad'ın ordusu yetmiş bin zırhlı neferle bir çok piyadeden, hafif süvariden ve bir hayli kadın ve çocuktan oluşuyordu. Fransa Kralı'nın ordusunda da aynı miktarda zırhlı efrâd ile diğer sınıflardan bir çok asker vardı. Bu Hıristiyanların gelişinden aynı şekilde memnun olmayan İmparator Manuel Komnen ile Sultan Mes'ûd, bunları telef etmek için ittifak ettiler. Mes'ûd her taraftan imdat topladı. Kaleleri tamir ettirdi. Bütün geçitleri tuttu. Manuel Komnen bir Hıristiyan hükümdarı olmak sıfatıyla açıktan açığa Hıristiyanlar aleyhinde hareket edemiyordu. Müslümanları ileri sürüyor, onlarla uyuşuyordu. İlk önce hareket eden Konrad hiçbir müşkilata maruz kalmaksızın Dorile'ye (Eskişehir'e) ulaştı. Fakat Rum İmparatoru'nun hilekârlığı burada kendisini gösterdi. Manuel Komnen'in Konrad'a vermiş olduğu kılavuzlar onu en müşkil yollardan geçirdiler, sonra terk ettiler. Bu Rumlar oradan Fransızların ordugâhına giderek Konrad'ın Türkleri mağlup ederek Konya'yı zapt etmiş olduğu için imdâda muhtaç olmadığını söylediler. Bunun için hareket etmek husûsunda hiç acelecilik göstermediler. Almanlar yollarını bilmedikleri bir memlekette ilerlemekte devam ediyorlardı, beygir ve levazım husûsunda sıkıntı çekiyorlardı. Yorgunluktan pek bunalmış oldukları bir zamanda Türkler meydana çıktılar. Bunlara Sultan'ın göndermiş olduğu Emîr Pamplan (Balaban?) kumanda ediyordu. Türkler Almanlarla bir çok muhârebelere giriştiler. O kadar çok Alman öldürdüler ki içlerinden ancak onda biri kurtuldu. Konrad, maiyetinden birkaç kişi ile Fransızların karargâhına ulaşabildi.

Guillaume de Tyr
Nicefor Choniates
Cinamus
Sene:1147

Konrad ile Fransız Kralı Alaşehir'e kadar birlikte yürüdüler. Orada Türklere tesâdüf ettiler. Bunlar Almanlardan aldıkları ganîmetleri emîn yerlere yerleştirdikten sonra Fransızların nehri geçmelerine mâni olmak için buraya koşmuşlardı. Lui bir çok Türk öldürerek Denizli'ye geldi. Bu gibi hareketlerde ordunun ana kitlesinden evvel düşmanın hareketlerini gözetlemek üzere iki müfreze yürütmek ve hücum olduğu takdirde onlar vâsıtasıyla düşmanın varlığını haber alıp düşmanı tard etmek usûlden idi. Hangi mahalde karargâh kurulacağı yola çıkılmadan evvel kararlaştırılırdı. Godfruva Dö Rankon'un öncü kuvvetlerine kumanda ettiği gün yüksek bir

Sene: 1148

dağda karargâh kurulması belirlenmişti. Rankon erkenden buraya vardı. Fakat daha uzakta daha münâsip bir yere yetişmek için vakit olduğunu görerek ana kitleye haber vermeksizin yoluna devam etti. Kral da dağa pek yaklaşmış olduklarını görerek acele etmiyordu. Bu suretle iki kol birbirlerinden bir hayli ayrıldılar. Türkler bunu fark ettiler. Derhal gelip ana kısım üzerine saldırdılar. Gâyet kanlı bir muhârebe cereyan etti. Fransızların büyük kısmı bu çarpışmalarda telef oldu. Kral, bu hezîmetten haberdar olmayan öncü kuvvetlerine çok şükür iltihak edebilerek pek perîşan bir halde Kraliçe Eleonor ile birlikte Antakya'ya ulaşabildi, Sultan'ı kazandığı zaferin semerelerinden istifâde etmeye bıraktı.

Fransızlar ve genel olarak Haçlılar üzerinde bu kadar büyük bir

Guillaume de Tyr Ebû'l-Fidâ

galebe kazanmış olan Mes'ûd bunlara hücum için Suriye'ye kadar gitti. Antakya Prensi Remon'un Nureddin [Zengî] tarafından öldürüldüğünü[63] haber almıştı. Bu karışıklıktan istifâde ederek Fırat yönünde memleketlerini genişletebileceği ümidine düştü. Büyük bir ordu ile oraya gitti. Bir çok mevkileri ele geçirdi. Urfa Kontu'nun pâyitahtı olan Tell-beşer'i muhâsaraya geldi. Kudüs Kralı Üçüncü Boduvan, "Ezâz"[64] adı verilen hisarı savunmak için kumandanlarından Unfruva du Toron (Unfroy du Thoron)'u gönderdi. Sonra Kont Joscelin Sultan ile barış yaparak tebaasından olan bütün Türk esîrlerini iâde etti. Mes'ûd da geri döndü. Fakat bir müddet sonra Joscelin Nureddin tarafından esîr edildiği için[65] Mes'ûd tekrar Suriye'ye geçti. Başka işlerden dolayı memleketine dönmeye mecbur olmasaydı bir hayli fetihlerde bulunacaktı.

Müverrihler bu muhârebeler hakkında bize hiç tafsilat vermiyor-

ene: 1151 Guillaume de Tyr Sene: 1155 Nicefor Choniates Ebû'l-Fidâ

lar. Mes'ûd'un ölümünden evvel memleketlerini oğulları arasında taksimi zamanına kadar geçen müddete âit olaylar meçhulümüzdür. Mes'ûd, Konya'yı bütün mülhakatıyla oğlu Kılıç Arslan'a verdi. Amasya'yı, Ankara'yı, Kappados'u ve civar mahalleri damadı Yağı Arslan'a[66] bıraktı ki bu, yukarıda Dânişmend-oğlu dediğimiz zâtın torunudur. Muhammed'in oğlu ve bu Kappados Meliki'nin torunu

63 544 hicrî târihinde.

64 Bizim târihçilerimiz buraya "Hasaret" diyorlar.

65 546 hicrî târihinde.

66 Nicetas buna "Yakub Arslan" diyor.

olan Zünnûn[67]'un hissesine Kayseri ve Sivas (Sébaste) şehirleri düştü. Sultan Mes'ûd bu taksimden sonra vefat etti.[68] Oğlu Kılıç Arslan[69] yerine geçti. Kendisine "İzzeddin" lakabını verdiler.

Bu şehzâdeler derhal hükûmetlerini genişletme çârelerini aradılar. İmparator Manuel Komnen İtalya'da meşgul olduğu sırada Kılıç Arslan Punsura ve Sibula şehirlerini zapt etti. Fîrûz[70] Kilikya'da bir takım şehirler aldı. Yağı Arslan Pot vilayetinde, Ene (AEnée) ve Pavras (Pauraces) şehirlerine akınlar yaptı. Fakat İstanbul İmparatoru'nun Sultan nezdine gönderdiği Aleksi Jifar (Alexis Giphard) vâsıtasıyla barış yapıldı. Türkler aldıkları şehirleri geri verdiler. Bununla beraber bu barış Türklerin tecâvüz için daha müsâit bir zaman bulmalarına kadar devam etti. Bu fırsat da biraz sonra çıktı. Cinamus

Manuel Komnen Suriye'ye bir sefer yapmıştı. İstanbul'a daha çabuk gitmek için Likaoni yolunu tercih etmişti. Türkler Rumların Konya'ya hücum etmelerinden korkarak, böyle bir harekette bulunmayacaklarına dâir Rumların verdikleri teminata rağmen, İmparator Kütahya(Cotyée)'ya vâsıl olduğu zaman ordunun büyük kısmından ayrılmış olan askerleri esîr etmekten geri durmadılar. İstanbul'a dönen Manuel Komnen bu hareketin intikamını almaya azmetti. Ordusuyla Sipseliyen (Cypseliens) havâlisine girdi. Her tarafı tahrip için müfrezeler gönderdi. Batis (Bathis) ve Tyaris (Thyaris) nehirleri civarlarındaki bütün havaliyi dolaştı. Bir çok ganîmetlerle İstanbul yolunu tutmaya hazırlandı. Sene: 1159 Cinamus Nicetas Guillaume de Tyr

Rum ordusu daha bu nehir civarlarından ayrılmamış iken birdenbire Türk ordusu yetişti. Muhârebeye girişmek icap etti. İmparator Türkleri bozdu. Bitinya dâhilinde Piles(Pyles)'e vardığı zaman Süleyman isminde bir emîr, Sultan tarafından gelerek sulh teklifinde bulundu. Manuel Komnen sefîre hüsnükabul göstermedi. Emirleri icrâ edilmeyecek olursa Türklerin arâzisine gireceği tehdidiyle sefîri geri gönderdi. Bu tehditler pek ciddi bir şeydi. İmparator yoluna devam edecek yerde geri dönerek o kadar sür'atle Türklerin arazisine girdi ki Türkler bunu ancak bir müddet sonra haber alabil- Cinamus Nicetas

67 Nicetas buna "Dadun" diyor.

68 D'Herbelot 19 sene saltanat sürdüğünü temin ediyor. 550 târihinde vefat etmiştir.

69 Rum müverrihleri buna "Kılız Astlan" diyorlar. D'Herbelot bunun ismini unutur.

70 Büyük ihtimalle bu Mes'ûd'un oğullarından biridir. Doğulu târihçiler bundan hiç bahsetmezler.

diler. Fakat Türkler bu yeni harbe giriştiklerinden dolayı nedâmet duymuşlardır. O zaman mevsim kış idi. Her tarafta bir çok kar vardı. Geçilmez yollarda pek çok müşkilata maruz kaldıktan sonra Sarapata(İsparta?)'ya ulaşabildiler. Civardaki dağları tutmuş olan Türkler geçitlerden geçerken bunları tacize uğratmaktan geri kalmıyorlardı. Fakat orada aynı muvaffakıyetlere nâil olamadılar. Rumlar kendilerini püskürttüler ve İstanbul'a döndüler.

Bu esnâda Sultan Nureddin diğer bir taraftan Kılıç Arslan'ın memleketlerine girmiş, bir çok mevkileri zapt etmiş idi.

Türkler İmparatorun icrâ ettiği tahribatın intikamını almak fikrine düştüler. Filetas ve Laodise[71] şehirlerini yağma ettiler. Bu sebeple Manuel Komnen'i Asya'ya gelmeye mecbur bıraktılar. İmparator, Suriye'de bulunan bütün Hıristiyanlardan, Kudüs Kralı'ndan, Antakya Prensi'nden yardım istedi. Hatta bir çok Türk emîrleri de onun tarafını tuttular. Kengırı ve Ankara vâlisi olan Sultan'ın birâderi Şahanşah, Kappados vâlisi Yağı Arslan ona asker gönderdiler. Bu kadar çok düşmandan ürken Kılıç Arslan barışa talip oldu. Barış kararlaşacağı sırada İmparator'un Suriye Hıristiyan hükümdarlarına göndermiş olduğu Jan Kontostephanus (J. Contostephanus) maiyetinde bir miktar süvari ile, İstanbul'a gitmek üzere Sultan'ın memleketinden geçti. Karşısına çıkan yirmi iki bin Türk bunu tutmak istediler. Bir tepenin üzerine çekildi. Orada askeri teşvik ve teşci ettikten sonra düşmanın üzerine saldırdı ve onları firara mecbur etti. Bu olay barış şartlarını Sultan için daha ağır bir şekle sokmaktan başka bir şeye hizmet etmedi. Rumlar ne vakit isterse onlara yardım kuvveti göndermeyi, tebaasından hiç kimseye Rum İmparatorluğu'na akın yapmaya müsaade etmemeyi, zapt ettiği bütün şehirleri geri vermeyi taahhüt ediyordu.

Harb edemediği için bu barışı imzâ etmiş olan Sultan, bütün hiddetini İmparator'un tarafını tutmuş olan Türk hükümdarlarına çevirdi. Birbirleriyle harbe giriştiler. Manuel Komnen bu nifakı körüklüyordu. Yağı Arslan'a asker gönderdi. Bir çok çarpışmalarda Sultan mağlup oldu. Sonunda bu hükümdarlar birbirlerini mahva uğraşmaktan bıkarak hepsi kendi memleketlerine çekildiler. Kılıç Arslan İmparator'dan sulh istemek üzere İstanbul'a gitti. Manuel

Nicetas
Ebü'l-Fidâ

---

71 Küçük Frijya kıt'ası dâhilinde.

Komnen Sultan'ı pek ihtişamlı şekilde karşıladı, büyük şehrâyinler yaptırdı. Barış akdini imzalattıktan ve bir çok hediyeler verdikten sonra memleketine gönderdi.

Sultan'ın İstanbul'dan getirdiği altın ve gümüş kendi âilesine mensup hükümdarlarla muhârebeye girişmesine sebep oldu. Galatie kıt'asındaki Kengırı ve Ankara şehirlerini birâderi Şahanşah'ın[72] elinden, Kayseriye'yi Zünnûn'dan aldı. Yağı Arslan'ı öldürtmek istedi. Fakat bu, Kılıç Arslan'a mukāvemete hazırlandığı sırada vefat etti.[73] Yeğeni İbrahim bin Muhammed Malatya'ya onun yerine geçti. Zevcesi Amasya'yı Zünnûn'a teslim eyledi. Fakat Zünnûn bunun akabinde ahâli tarafından atıldı. Yağı Arslan'ın zevcesi öldürüldü. Bunun üzerine Kılıç Arslan Amasya'yı ve bütün Kappados kıt'asını ele geçirdi.

Cinamus
Nıcetas
Ebû'l-Fidâ
Sene: 1164

Fakat sonra Zünnûn'u tekrar iş başına getirmek isteyen Nureddin'e karşı durmak üzere kuvvetlerini doğuya çevirmeye mecbur oldu.[74]

Sene: 1172

Bu vilayetlerin zaptı netîcesinde daha kuvvetlenen Kılıç Arslan, İmparator'la akdetmiş olduğu anlaşmayı pek çabuk unuttu. Bu Sultan, kötürüm idi. Kendisini bir araba üzerinde çektirmeye mecbur idi. Fakat faaliyeti ve büyük bir hırstan kaynaklanan gayreti bu malûliyetini telafî ediyordu. Malatya'ya sahip olan İbrahim'i oradan çıkardı. Zaman, ahval ve şartlara göre Rumların kâh lehinde kâh aleyhinde bulunuyordu. Felaket zamanında eğilmesini biliyor; saâdet devresinde daha cür'etkâr bir vaziyet alıyordu. İâde etmeyi taahhüt etmiş olduğu Sivas'ı tahrip etti. Vaad ettiği sâir şehirleri teslim etmedi. Başka taraflarda meşgul olan İmparator ise onu zorlayabilecek bir halde değildi. Fakat Kılıç Arslan nihayet Manuel Komnen'in hücum edeceğini anlayarak İstanbul'a bir sefîr gönderdi. Muâhedenâme mucibince iâde edeceği şehirleri gelip İmparatorun tesellüm etmesini istedi. Aleksi Bertaloifas derhal altı bin nefer ve bir miktar para ile oraya gitti. Fakat Sultan artık Rumlarla dost değildi. Bertaloifas'ın askerleri gözüne pek ehemmiyetsiz göründü. İmparatorla eğlendi. Ona hiçbir şehir teslim etmedi. Hatta gidip başka bir takım yerleri zapt etti.

Niketas
Cinamus
Sene: 1175

72 Rumlar buna "Sanisan" derler.

73 560 hicrî târihinde.

74 568 hicrî târihinde. Atabeklerin Târihi'ne bakınız.

Bu sırada Amasya şehri Rumların tarafını tutmaya hazırdı. Mişel Gabras derhal Paflagonya'ya gitti. İmparator da onu takip etti. Melanjinlere geldi. Orada Bitinya ve Rindas askerlerini de ordusuna kattıktan sonra Dorile (Eskişehir) sahralarına doğru yürüdü. Bu kaleyi tekrar kurmak, civardaki hisarlara imdat yetiştirmek, Sultan'ın düşmanlarının morallerini yükseltmek düşüncesindeydi. Bu şehir Anadolu'nun en büyük ve en meşhur memleketlerinden biriydi. Hoş ve münbit bir ovada yer alıyordu. Fakat Türkler muhtelif akınları esnâsında burasını harâb etmişlerdi. Bu barbarlardan el'an civarda iki bin kadar kalmıştı. İmparator onları attı. Türklerin yapmış oldukları tacizlere rağmen Dorile'yi tekrar binâ ettirdi. Sultan'ın birâderi Şahanşah, İmparator burada olduğu sırada gelip ona katıldı. Manuel Komnen Paflagonya'ya gitmek üzere ona asker verdiyse de Sultan'ın ordusu bunları hemen mağlup ettiğinden Şahanşah yine İmparator'un yanına geldi.

Diğer taraftan Mişel Gabras Amasya yakınındaydı. Fakat civarda ordugâh kurmuş olan Kılıç Arslan'ın ordusu, şehir halkına karşı itimatsızlığı, Amasyalıların takdîm ettikleri rehinelere rağmen şehre girmesine mâni oldu. Bundan dolayı, Amasya şehri, Türklerin cebren girmelerinden ve Rumlara karşı besledikleri taraftarlık hissinin intikamını almalarından korkarak Sultan'a teslimiyet arz etti. Mişel Gabras da çekilmek mecburiyetinde kaldı. İmparator Kılıç Arslan'ı bu şehri teslime davet için bir hadım-ağası gönderdi, sözünde durmadığından dolayı tenkitlerde bulundu. Bu beyhude bir teşebbüs idi. Az kaldı murahhasın hayatına son verilecekti. Eskişehir hisarı tamamıyla binâ edildikten sonra İmparator orada bir muhâfız gücü bıraktı. Rindas'a, oradan Menderes nehri mansabında yer alan Suble (Sublée)'ye gitti. Menderes nehrini geçerek pâyitahtın yolunu tuttu.

Manuel Komnen gelecek bahar için İstanbul'da hazırlıklar gördürdü.[75] Maksadı Konya'yı zapt etmek, Türk İmparatorluğu'nu tamamıyla mahv eylemekti. Sultan bütün Müslüman hükümdarlarından yardım kuvveti aldıktan sonra İmparator'a sulh tekliflerinde bulundu. İmparator'un maiyeti erkânından âkil ve tecrübe sâhibi kişiler bu teklifleri kabul etmek mütalaasında bulundular. Fakat İmparator kendi temâyüllerini okşayan kimselerin görüşlerine uya-

Sene:1176
Niketas
Guillaume
dce Tyr

[75] Guillaume de Tyr bu vak'anın Kudüs Kralı Dördüncü Boduvan'ın dördüncü hükümranlık senesine rastladığını söylüyor ki 1175 miladî târihi demektir.

rak sefîre bu teklifin cevabını Konya'da vereceğini söyledi. Bunun üzerine Kılıç Arslan Rumların geçeceği Zibriza (Zibryza) geçitlerine asker yerleştirdi. Manuel Komnen bu harbe ne kadar hafife alarak girişmişse bu boğazlara da o kadar ihtiyatsızca daldı. Eylül ayı idi. Konstantin'in oğlu Jan ile Andronik askerleriyle ordunun başında yürüyorlardı. Arkalarından Makrodukas Konstantin ile Lapardas Andronik geliyorlardı. Sağ cenahta İmparator'un eniştesi Boduvan, solda Morozomes Teodor vardı. Daha arkada eşyalar, savaş araç-gereçleri, hizmetkârlar yer almışlardı. Andronik Konstostefanus ise ordusuyla en arkadaydı. Piyâde kuvveti Türkleri mevkilerinden çıkarmaya muvaffak olduğu için ordunun ilk kısmı geçitleri selametle geçebildi. Eğer ordunun geri kalan kısmı da çabuk davranmış olsaydı aynı muvaffakıyetle buradan geçebilecekti. Halbuki Türklere toplanmak için vakit bıraktılar. Kılıç Arslan bunları durdurdu. Boduvan'ın kumanda ettiği kolu perîşan etti. Türklerin içine saldırmış olan bu Prens maktul düştü. Rumlar her taraftan kuşatılmışlardı. Ne ileriye ne arkaya bir adım atamıyorlardı. Ric'atten de ümitlerini kesmiş oldukları için mukāvemet göstermeksizin katlediliyorlardı. Andronik Bataz'ın başını Türklerin bir sırığa takarak teşhir ettiklerini görünce moralleri bütün bütün kırıldı. Büyük bir yeise düşen İmparator hiçbir şey söyleyemiyor, ne karar vereceğini bilemiyordu. Bütün çabaları sonuçsuz kalıyordu. Her an Türklerin miktarı artıyordu. Herkese başının çâresine bakması için müsâade verdi. Kendisi en cesur ve en sâdık bir miktar asker ile düşman safları arasından bir yol açmaya çalıştı. Fakat muvaffak olamadı. Vâdiden vâdiye dâima yeni tehlikeler karşısında kalıyordu. Bu sırada müthiş bir kasırga çıktı, bu dağların arasından toz ve kum bulutları uçurmaya başladı. Karışıklık bütün bütün arttı. Türklerle Rumlar fırtınanın arttırdığı karanlık içinde birbirlerini boğazlıyorlardı. Bütün vâdi birbirleri üzerine yığılan beygir leşleri ve insan naaşlarıyla örtülmüştü. Karanlık ortadan kalktıktan sonra göze çarpan manzara daha müthiş oldu. Ölülerin altında kalmış olan yaralılar imdat diye bağırışıyorlardı. Halbuki kimsede imdada koşacak tâkat ve arzu yoktu. Muhafızsız kalan, yorgunluktan halsiz düşen İmparator, bir ağacın altına çekilmişti. Bir asker gelerek başına miğferini giydirdi. Bir Türk, İmparator'u görünce esîr etmek için koştu. Manuel Komnen elinde tuttuğu bir mızrak parçasıyla hasmının başına vurarak

ayaklarının altına düşürdü. Türkler külliyetli miktarda İmparator'a doğru koşuyorlardı. Fakat askerlerinden on tanesi yetişerek kendisini kurtardılar. Nihâyet bu boğazlardan çıkmaya muvaffak olabildi.

Bu kadar kanlı bir mağlubiyet gününün ertesinde İmparator, ordusunu terk ederek kaçmak istiyordu. Fakat maiyetinden bir çoğunun mütalaasını kabul ederek kalmaya karar verdi. Güneşin doğuşuyla beraber Türkler tekrar görünerek Konstantin Lanj'ın oğlu Jan'ı püskürttüler. Konstantin Makrodukas da çekilmeye mecbur oldu. Türklerin daha başka şeyler yapmalarından korkulduğu ve hiç ümit edilmediği bir sırada Sultan İmparator'a Emîr Gabra'yı göndererek barış teklifinde bulundu. Eski anlaşmalara Manuel Komnen'in Dorile ve Suble kalelerini yıktırması şartlarını ilave ettirmekle yetindi.

Hiç ümit edilemeyen bu barış, İmparator'u yoluna devam edebi-
Niketas lecek bir hale koydu. Bununla beraber bu kadar acelecilikle yapılmış bu barıştan memnun olmayan bazı Türk müfrezeleri tarafından yapılan tacizlere maruz kaldı. Kendisi de anlaşmanın bütün hükümlerini yerine getirmedi. Yalnız Suble kalesini yıktırdı. Sultan'ın ısrarlarına rağmen Dorile hisarını yıktırmaktan imtinâ gösterdi. Bu, yeni bir muhârebeye sebebiyet verdi. Sultan kendi Atabekini yahut vâlisini yirmi dört bin kişilik bir ordu ile hareket ederek deniz sâhiline kadar tesâdüf edeceği bütün havâliyi tahrip etmekle görevlendirdi. Hakîkaten Atabek Menderes civarındaki bütün kasabaları yağma etti. Tral (Thrales), Frijya dâhilindeki Antakiye (Antioche) şehirlerini aldı. Luma, Pentikira (Pentichira) şehirleriyle daha sâir kasabalar da Türklerin tahribâtına maruz kaldılar.

İmparator, yeğeni Jan Bataz ile Konstantin Dukas'ı, Mişel Aspite'yi gönderdi. Jan Bataz, Menderes üzerinde Hieliyum (Hyelium) ve Limoşir (Limmochir) taraflarında karargâh kurdu. Ganîmetlerle dönen bir Türk müfrezesini nehre döktü. Atabek, müfrezenin çekilebilmesine vakit sağlayabilmek için gelip Rumlara hücum etti. Fakat muhârebe esnâsında nehrin öte tarafında diğer bir Rum kolunun Türkleri ezmekte olduğunu görünce bir geçit bulmak ümidiyle daha yukarılara doğru çıktı. Geçit bulamayınca kalkanını bir sandal gibi kullandı. Sol eliyle beygirlerini, sağ eliyle kılıcını tuttu. Bu da dümen hizmetini görüyordu. Nehri muvaffakıyetle geçebildi. Bir tepe üzerinde bulunan bir Türk müfrezesine katıldı. Orada maktul

düştü. Bütün askerleri perîşan oldu. Bunların büyük kısmı Menderes nehrinde boğuldular.

Türkler için utanılacak bir durum olan bu muvaffakıyet üzerine İmparator yeniden Asya'ya geçti. Panasium ve Laserium (Lacerium) yakınında yerleşmiş olan Türkleri mağlup etti. Denizli'deki Türkler ise İmparator'un gelişinden haberdar olunca kendiliklerinden çekildiler. İsak Lanj, Karaks(Charax)'daki Türklere karşı yürüdü. Orada bir çok ganîmetler aldıktan sonra Türkler geliyor haberini alır almaz kaçtı. Doludizgin Laodise'ye geldi. Reissiz kalan ordusu bütün ganîmetleri bırakarak aynı şekilde firara başladı. Türkler gelerek Klaudiopolis şehrini muhâsara ettiler. İmparator alelacele imdada koşmasaydı burasını ele geçireceklerdi.

Sene 1177
Nıketas

Manuel Komnen, bundan sonra, hükümranlığın geri kalan devri esnâsında Türklerle hoş geçinmişe benzer. Sultan da yalnız doğu işleriyle meşgul olmuş gibidir. Roban hisarı o zaman Şemseddin[76] namında bir emîre âit idi. Bu emîr de Selahaddin'in nüfuz ve himâyesi altındaydı. Burayı zapt etmek arzusunda bulunan Kılıç Arslan yirmi bin kişilik bir ordu gönderdi.[77] Selahaddin'in akrabasından Takiyeddin Ömer[78]'in kumanda ettiği bin süvari bu orduyu mağlup etti. Ertesi sene[79] Selahaddin bizzat buraya geldi. Kılıç Arslan buna mukavemet etmeyi münâsip görmedi. Sulh talebinde bulundu. Aynı zamanda da Ermenistan'da gidip muhârebe etmek üzere yardım istedi. Selahaddin, ordusuyla Karahisar'a kadar ilerledi. İki hükümdar Behisni (Bahnas) ile Hısn-ı Mansur arasında Göksu kıyısında mülâkat ettiler. Muahede yapıldıktan sonra Selahaddin Küçük Ermenistan arâzisine tecâvüz etti. Burada Kaçik'in oğlu Birinci Leon hüküm sürüyordu. Bu, Aleksi Komnen'in idâresi zamanında bu krallığı kurmuş olan Pakratid (Pacratide) sülalesine mensup bir hükümdardı. Selahaddin, başlıca kalesini bunun elinden aldı. Sonra Ermenilerle sulh yaptı. Selahaddin döndüğü sırada[80] Kılıç Arslan Suriye hükümdarlarıyla sulh akdetmek için ona bir sefîr gönderdi.

Sene: 1179
Ebû'l-Fidâ
İbn Şıhne
Bahâeddin

76 İbn Mukaddem.

77 575 hicrî târihinde.

78 "Melikü'l-Muzaffer Takiyeddin Ömer" lakabını taşıyordu. Şahanşah İbn Eyyûb'un oğlu idi. Eyyûb da Selahaddin'in pederidir.

79 576 hicrî târihinde.

80 576 hicrî târihinde.

Bu musalaha [barış ve güvenlik anlaşması] Fırat'a karışan Sence (Sendgiah) Çayı kenarında Selahaddin ile Kılıç Arslan ve Musul ve Diyârbekir melikleri tarafından akdedildi.[81]

Biraz sonra, İstanbul İmparatoru Manuel Komnen vefat etti. Yerine İkinci Aleksi Komnen geçti. Kılıç Arslan bunu haber alınca batı tarafına gelerek Sozopolis (Uluborlu) şehri ile civar sâir mevkileri zapt etti. Antalya şehrini uzun müddet muhâsara altında tuttu. Kotyalium (Cotyalium) (Kütahya)'u tahrip eyledi. Bazı vilayetleri ele geçirdi. Rumlar hiç imdada koşmamışlardır gibi görünüyor. Aleksi ile Andronik Komnen'in hükümranlıkları zamanında büyük karışıklıklarla sarsılmış olan Rum İmparatorluğu artık Türklere karşı silaha sarılmayı düşünmez olmuştu. Gerçi târihçiler bahsetmiyorlarsa da Türklerin bir takım akınlar yapmış olacakları şüphesizdir. Andronik'in ölümünde yerine İsak Lanj çıktı. Sultan yetmişini geçkin olmakla beraber bu hükümdar değişikliklerinin dâima bir takım gürültülerle birlikte gerçekleşmiş bulunduğuna emin olduğu için Rum İmparatorluğu'na büyük bir ordu ile Emîr Samas'ı gönderdi. Bu Türkler Selbianum denilen kıt'ayı savunmasız bularak baştan aşağı tahrip ettiler.

Niketas
Sene:1185

Ordularının başında gâyet müthiş bir cengâver olduğunu gördüğümüz Sultan, ihtiyarlığında çocuklarının oyuncağı oldu. Memleketlerini bunlara vermişti. Ömrünün geri kalan kısmını âilesi fertleri içinde sükûnetle geçirmeyi ümit ediyordu. Kendisi yalnız Sultan ünvanını muhâfaza ediyordu. Fakat evlatları bunu da çok görerek Sultan olmayı istiyorlar, babalarının ölümünü bekliyorlardı. Büyük oğlu Kutbeddin Melikşah'a Sivas şehrini vermişti. Kayseriye Nureddin Sultanşah'ın, Barglu (Barglou) Gıyâseddin Keyhusrev'in idi. İmparator İsak Lanj'a karşı isyan etmiş olan Mangafas (Mangaphas) bu şehzâdenin yanına sığınmıştı. Keyhusrev[82] kendi memleketleri dâhilinde asker toplaması için ona müsaade verdi. Bu askeri topladıktan sonra gidip İmparator ile harb edecekti. Fakat İsak Lanj bir sefâret heyeti gönderdi. Âsîye yardım etmek şöyle dursun bunu Rumlara teslim etmeye bile kendisini iknâ etti. Gerçi âsîyi İmparator'un idam ettirmemesi de şart koşulmuştu. Bunun üzerine Mangafas İstanbul'a gönderildi. Kendisini dar bir mahbese attılar.

Ebû'l-Ferec
Ebû'l-Fidâ
İbn Şıhne

[81] 10 Cemâziyelevvelî [2 Ekim 1180].

[82] Pederine az çok tâbi husûsî bir hükümdar idi. Asıl sultan pederi idi.

Keyhusrev'in kardeşleri bu hareketini takbîh ettiler [kınadılar]. Az kaldı ona savaş açacaklardı. Bir müddet sonra, Kılıç Arslan'ın diğer bir oğlu Kutbeddin Erzincan Emîri ile birlikte gelip pederi Sultan'a Konya'da hücum etti. Pederini tuttu ve kendisini veliahd ilan etmeye zorladı.

Kudüs şehri Selahaddin tarafından zapt olunmuştu. Avrupa Hıristiyanları her taraftan Suriye'yi müdafaaya koşuyorlardı. İmparator Frederik Barbaros büyük bir ordu ile Almanya'yı terk ederek İstanbul'a geldi. Sultan Kılıç Arslan[83] İstanbul'a bunun nezdine bir sefîr göndererek memleketinden geçeceği sırada kendisine her türlü yardımda bulunacağını vaad etti. Târihçilerin rivâyetine göre bu, Sultan tarafından kurulmuş bir tuzaktı. Frederik Türklerin memleketine girince ihtiyatlı davrandı. Fakat Türklerin levâzım kollarını zapt etmeyi ihmâl etti. Böyle yapsaydı ordusu yiyecek cihetinden sıkıntı çekmeyecekti. Frederik'in ordusu üç kola ayrılmıştı. Birincisi Dük Dö Svaab'ın kumandası altında idi. İkincisi başlıca kumandanların maiyetinde idi. Üçüncüsü ise bizzat İmparator'un kumandası altında bulunuyordu. İlk önce hiçbir düşmana rastlamadılar. Sultan daha içerilere doğru girmelerini, yiyecek sıkıntısı hissetmeye başlamalarını bekliyordu. Bunları daha iyi aldatmak için Auc (Aouadge) (Uc) Türkmenleri sürülerle ve bir takım emtia ile Hıristiyanların karargâhlarına gittiler. Fakat Frederik Frijya kıt'asında Denizli şehrini geçtikten sonra bu Türkmenlerle Türkler birleştiler. Kâh pişdardan (öncülerden) kâh dümdardan (artçılardan) hücum etmekten artık geri durmadılar. Dağları ele geçirmişlerdi. Oralardan Haçlılar üzerine oklar yağdırıyorlardı. Frederik bunları Filomel ve Çingularium yakınlarında mağlup etti. Fakat evvela yiyecek kalmamıştı. Almanlar ölü beygirleri bile yemek zorunda kaldılar. Daha geçilecek gâyet tehlikeli bir boğaz vardı. Dük Dö Svaab ikinci kol-ordu ile burasını geçti. Türkler İmparator'un bulunduğu son kolun boğaza girmesini beklediler. O zaman ellerinde mızrak ve kılıç ile her taraftan saldırdılar. Dük Dö Svaab imdada gelmek için, kurtulmuş olduğu tehlikeye tekrar kendisini atmak mecburiyetinde

Sene 1190
Bahâeddin
Niketas

---

83 Pere Mainbourg *Ehl-i Salîb Târihi*'nde İmparatorla münâsebetlerde bulunan Sultan'ın Keyhusrev olduğunu söylüyorsa da yanlıştır. Kılıç Arslan el'an hükümrân idi. Bahsettiği Melik --ki onun hikâyesine nazaran Keyhusrev olmak icap ediyor- Kılıç Arslan'ın oğlu Kutbedddin Melikşah'tır.

kaldı. Bu muhârebede yaralandı. Almanlar son derece büyük çaba sarf ettikten sonra bu kayalar arasından kendilerini kurtarabildiler. Kılıç Arslan'ın oğlu Kutbeddin Melikşah[84] yüz bin Türk ile bunların etrafını çevirdiyse de mağlup oldu ve Konya'ya geldiler. Orada geceleyin şiddetli bir fırtınaya tutuldular. Konya zapt ve yağma edildi. İmparator Frederik burada âyin-i rûhânî yaptırdı ve beş gün kaldı. Kılıç Arslan Frederik'i teskîn için bütün bu hallerin sorumluluğunu oğlu Kutbeddin'in üstüne attı. Rehineler verdi, barış yaptı. İmparator'a Tarsus ve Misis (Masisa) yolunu tercîh etmesini tavsiye eyledi. Sultan'ın hüküm ve nüfuzuna tâbi olmayan bir takım Türk müfrezeleri Hıristiyanları rahatsız etmekten geri durmadılar. İmparator bunlardan yirmi bin kişi öldürdü. Yolunda devam etti. Fakat malûm olduğu üzere Salef[85] nehrinde boğulmak felaketine uğradı. Fırat sâhilinde yer alan Rumkale sâhibi olan Haçik[86] keyfiyetten Selahaddîn'i haberdar etti.

Sene: 1190 Ebû'l-Fidâ İbn Şıhne Ebû'l-Ferec Ebû'l-Mehâsin

Sultan Kılıç Arslan, İmparator Frederik'e karşı oğlu Kutbeddin Melikşah'ın hareketini takbîh etmeye mecbur olmuştu. Konya'nın mutlak hâkimi oğlu Kutbeddin idi. Kılıç Arslan'ı âdeta mahbus gibi bulunduruyordu. Genç şehzâde artık Almanlarla muhârebe nihâyet bulunca, birâderi Kayseriye Meliki Nureddinşah aleyhine açtığı harbe pederini de sürükledi. Maksadı, pederi ile birlikte hareket ettiğine herkesi inandırmaktı. Fakat iki ordu harbe tutuştukları esnâda Kılıç Arslan oğlu Nureddin'in tarafına geçmek fırsatını buldu. Nureddin bir babaya karşı lazım gelen hürmet ve ta'zîm ile kendisini karşıladı. Kutbeddin Konya'ya döndü. Orada namına hutbe okuttu ve sultanlığını ilan etti. Diğer taraftan Kılıç Arslan'ın oğullarından olup Malatya'ya sâhip bulunan Muizzeddin Kayserşah'ı birâderlerinden biri oradan çıkardı. Muizzeddin, Selahaddin'in yanına sığındı.[87] Selahaddin onu yeğeni ile[88] evlendirdikten sonra Malatya'yı geri alması için lazım gelen yardımlarda bulundu.[89]

---

84 Kudüs Târihi'nin meşkûk muharriri buna "Melkinus" namı veriyor.

85 Bu "Cidnus" [Kindus/Berdan] nehridir.

86 Bahaeddin buna Ermeniler Reisi ünvanını veriyor. "Haçik" kelimesinin "vekil" (Vicare) manâsına geldiğini, bu hükümdarın asıl simi Bar-gregorios bin Vasil olduğunu söylüyor.

87 585 hicrî târihine doğru bunun yanına çekilmişti.

88 Birâderi Melikü'l-Âdil'in kerîmesi idi.

89 Ebû'l-Fidâ'ya göre 587 Zilkade'sinde [1191 Kasım/Aralık] Malatya'ya girmiştir.

Aynı târihte, İmparator Manuel Komnen'in oğlu olduğunu iddia eden ve bu sebeple imparatorluk davasında bulunan Aleksi namında bir Rum Konya'ya Sultan'ın yanına geldi. Sultan bunun yalancı biri olduğunu bilmekle beraber sekiz bin asker toplamasına müsâade etti. Aleksi, Arzenü'r-Rum (Arzenerroum) (Erzurum) emîrinden de aldığı yardım kuvvetleriyle giderek Menderes civarındaki şehirleri tahrip etti. Sene: 1191 Niketas

Bu arada, pederinin varlığından canı sıkılan ve kendisini kabul ettiğine nâdim olan Nureddin Sultanşah Kılıç Arslan'ı Kayseriye'yi terke mecbur eyledi. İhtiyar Sultan birer birer oğullarının himâyesini rica için dolaştı. Hiçbir şeyi kalmamıştı. Kimse kendisini istemiyordu. Yalnız Gıyâseddin Keyhusrev pederini tekrar Konya'ya yerleştirmek teşebbüsüne kalktı. Bir ordu ile Konya üzerine birlikte yürüdüler. Konya'yı zapt ettiler. Oradan Aksaray(Aksar)'a gittiler. Kılıç Arslan[90] yolda öldü.[91] Oğlu Gıyâseddin, Kılıç Arslan'ın naaşını Konya'ya götürerek orada defnettirdi. Kılıç Arslan on evlad bırakmıştı. Hepsi bir tarafa sâhip idiler. Pederlerine karşı onları böyle cinâyetkârca harekete sürükleyen makām hırsları pederlerinin vefatından sonra da birbirlerine karşı aynı hareketi takip etmelerine sebep oldu. Konya'ya sâhip olan Gıyâseddin Keyhusrev[92] Likaoni ve Pamfili kıt'alarında hükûmet sürdü. Rükneddin Süleyman[93] Aminsum (Amynsum), Tokat (Docea) ve sâir sâhil şehirlerine mâlik oldu. En büyükleri Kutbeddin Melikşah[94] Malatya, Kayseriye ve Kolonia[95] (Colonia) şehirlerinde hükümrandı. Mes'ûd'a Amasya, Ankara, Dorile ve Pont kıt'asının bir takım şehirleri daha isâbet etmişti. Hepsi "sultan" ünvanını alıyorlar ve civar hükümdarlarla bir sultan sıfatıyla anlaşmalar yapıyorlardı.[96] Sene 1192

90 D'Herbelot Kılıç Arslan'ın 10 yahut 20 sene saltanat sürdüğünü söylüyor.

91 Ebû'l-Fidâ ile Ebû'l-Ferec, bunun 587 senesi Şaban'ı ortasında[1191 Ağustos/Eylül] vukûa geldiğini söylüyorlar.

92 D'Herbelot bu hükümdarın ismini zikretmeyi unutuyor.

93 Nicet Choniate buna "Rucratin" diyor.

94 Nicet Choniate buna "Copatin" diyor.

95 El'an bu şehir Taksara (Taxara) diyorlar.

96 Sultan'ın memleketlerinin bu taksimâtı dâima aynı halde kalmamıştır. Bundan dolayı bazı târihçilerin bu şehzâdeler başka başka havâli tahsis etmelerine hayret etmemelidir. Çünkü yapılan muhârebeler netîcesinde birbirlerinin yerlerini zapt ediyorlardı.

İmparator Aleksi Lanj Komnen Mes'ûd ile münâsebetlerde bulunmak ve ona para vermek istememişti. Bu sultan bunu bahâne ederek Rum İmparatoru'na tâbi olan Anadolu vilayetlerini tahrip etti. Dadibra [Safranbolu] şehrini istihkâmlarına rağmen ele geçirdi. Bu şehrin zaptı İmparator'u Mes'ûd'un istediklerini kabulde muztar [mecbur] bıraktı.

Sene: 1196 Niketas

Bundan daha ehemmiyetsiz bir sebep Konya Sultanı Gıyâseddin Keyhusrev ile Aleksi arasında da harb çıkardı. Gıyâseddin Keyhusrev, Mısır Sultanı'nın İstanbul'a göndermekte olduğu iki atı tutmuş, bu atlardan biri yaralanmıştı. Gıyâseddin bundan dolayı İmparator'a teessüflerde bulundu. Fakat Aleksi hiddetine mağlup olarak İstanbul'da bulunan bütün Konya tüccarlarını tutukladı ve mallarına el koydu. Gıyâseddin derhal harbe girişti. Menderes civarındaki Kari (Carie) [Aydın ve Muğla dolayları] şehirlerini tahrip etti. Frijya'daki Antakiye şehrine yaklaştığı sırada bir çok insan ve âlet gürültüsü işitti. Bu bir düğün eğlencesiydi. Halbuki Rum ordusunun sesleri zannederek derhal Lampes'e çekildi. Orada bütün esîrleri gözden geçirdi. Bunlara gâyet insaniyetkârâne muamele gösterdi. Böyle bir hareket Türklerce o ana kadar meçhul bir şeydi. Esîrlerden alınan şeylerin hepsini onlara iâde ettirdi. İhtiyaçlarını temin eyledi. Hatta kendilerini ısıtmak için odun kestirdi ve halkı teşvîk için kendisi de kesti. Filomel'e vardığı vakit esîrlere arazi tahsîs etti. Barış yapılır yapılmaz kendilerini hür bırakacağını, barış olmazsa beş sene onlardan bir şey istemeyeceğini, sonra hafif bir vergi alacağını vaad eyledi.

Sene: 1199 Niketas

Bu sırada İmparator Aleksi genç Andronik Dukas'ı bir ordu ile göndermişti. Fakat ordu Arzenü'r-Rum Meliki'nin askerlerine hücum ile yetindi.

İstanbul İmparatoru kendisini sarsan dâhilî gürültülerden dolayı, Türklere karşı muhârebeye tam anlamıyla bir faaliyetle devam edebilecek halde değildi. Kılıç Arslan'ın oğullarının birbirleriyle muhârebeleri yüzünden Rumlardan daha zayıf bir hale düşmüş olan Türkler de Rumlara korku ve saygı telkîn etmeye kādir olamıyorlardı. Birbirleriyle boğuşmaktan başka bir şey düşünmüyorlardı. Kutbeddin Melikşah vefat etmişti. Rükneddin Süleyman ile Mes'ûd onun memleketleri için kavga ettikten sonra nihâyet paylaşmışlardı. Rükneddin Süleyman Gıyâseddin Keyhusrev'e hücum etti. Bu

Sene: 1199 Niketas

iki kardeş arasındaki husûmetin sebebi Gıyâseddin'in Hıristiyan bir anadan doğmuş olmasıydı. Eski arâzisine sâhip olmak isterse Konya'yı vermesini Rükneddin talep etti. Birâderine direnç gösteremeyen Gıyâseddin, Suriye'ye, Halep'te hükümran olan Selahaddin'in oğlu Zâhir(Dhaer)'in yanına çekildi. Fakat orada ümit ettiği yardıma nâil olamayınca İstanbul'a gitti. Memleketlerine dönmek için orada uzun müddet asker bekledi. Ricaları beyhude oldu. Anadolu'ya döndü. Orada birâderi Rükneddin'in kendisini öldürtmek üzere aramakta olduğunu haber aldı. Bunun üzerine Ermenistan'a Lebun yahut Livon'un yanına iltica etti. Rükneddin ile taahhütleri ve muâhedeleri mevcut olan bu kral, Gıyâseddin'in gelişini kabul ettiyse de hiçbir yardımda bulunmadı. Bunun üzerine tekrar İstanbul'a giderek orada sıradan bir fert sıfatıyla yaşadı.

Sene: 1201
Ebû'l-Fidâ
Ebû'l-Ferec
Niketas
Sene: 1203, 1204
Ebû'l-Fidâ
Ebû'l-Ferec

Gıyâseddin'in mağlubiyeti Rükneddin'i daha güçlü, daha hırslı yaptı. Silahlarını, Muizzeddin Kayserşah'a tâbi olan Malatya taraflarına çevirdi, bu şehri zapt etti.[97] Sonra Arzenu'r-Rum (Erzurum) üzerine yürüdü. Bu şehir çoktan beri husûsî bir âile elindeydi. O zaman orada Muhammed bin Saltık (Saiq) hükümrân olmaktaydı. Sultan'ın âlicenaplığına güvenerek barış akdetmek üzere istikbale gitti. Fakat tutuklandı. Arzenu'r-Rum Selçukluların tâbi'iyyetine geçti. Sonra Rükneddin pâyitahtına döndü. İmparator Aleksi buraya bir Bâtınî göndermişti. Haçlılar zamanında Şeyhu'l-Cebel'in tebaası olan ve memnun olmadıkları hükümdarları yahut para mukâbilinde öldürtülmek istenilen kimseleri katleden kimselere bu namı verirlerdi. Sultanı öldürmek emrini almış olan Bâtınî teşebbüsünde muvaffak olamadı. Bunu kimin gönderdiği anlaşıldığından Rükneddin derhal Rumların arâzisine girdi, doğu vilayetlerini tahrip etti.

Sene:1204
Ebû'l-Fidâ
Ebû'l-Ferec

Hükümdar bir müddet sonra, beş gün devam eden bir sancı netîcesinde vefat ederek[98] memleketlerini henüz çocuk bulunan oğlu Kılıç Arslan'a bıraktı.

Niketas
Sene:1205
Ebû'l-Fidâ

İstanbul'da bulunan Gıyâseddin Keyhusrev bu haberi alır almaz Asya'ya dönerek Konya'yı zapt etti.[99] Genç Kılıç Arslan'ı oradan koğdu. Fakat biraz geçmeden yeni bir harbe atıldı. Mavrozom(Mavrozomes)'un kızıyla evlenmişti. Bu da İstanbul İmparatoru Boduvan

---

97 Ebû'l-Ferec'e nazaran 597 hicrî tarihi Ramazan'ında [1201 Haziran/Temmuz].

98 600 hicrî târihi Zilkade'sinde [1204 Temmuz'unda].

99 601 hicrî târihinde.

Dö Flandır[100]'a karşı isyan etmişti. Her ikisi de Menderes civarındaki bütün şehirleri tahrip ettiler. Franklar'ın elinden İmparatorluğu geri almak fikrinde bulunan Teodor Laskaris, Mavrozom'u mağlup etti. Sonra, Sultan Gıyâseddin ile barış yaparak İznik ve Bruse'yi ele geçirdi. İznik'te İmparatorluğunu ilan etti.

Niketas
Sene:1206

Sultan da diğer taraftan İstanbul'daki Franklara karşı harbde devam ederek Aldobrandin'in şiddetli mukāvemetine rağmen Antalya'yı zapt etti.[101]

Sene:1208
Ebû'l-Fidâ
Niketas
Georg
Acropol

İstanbul İmparatorluğu Frankların eline geçtikten sonra Sultan'ın artık bu cihetten korkusu kalmamış gibiydi. Çünkü İstanbul İmparatorluğu'nda anarşi hüküm sürüyordu. Askerlerini Ermeniler aleyhine çevirdi.[102] Bunlar Livon namında bir kralın idâresinde idiler. Halep Meliki Selahaddin'in oğlu Zâhir bu Sultan'a asker verdi. Sultan Ermenistan'ın başlıca kalelerinden biri olan Farfos (Pharphos) şehrini zapt etti. Gıyâseddin oradan Antalya'ya geçti. Franklar tarafından İstanbul'dan atılmış olan İmparator Aleksi de oraya gitti. İmparator, tekrar hükümranlığı elde etmek üzere kendisine asker vermesini Sultan'dan ricâ etti. Bilhassa dâmâdı Teodor Laskaris'in İznik'te kurmuş olduğu imparatorluğu ele geçirmek istiyordu. Gıyâseddin ona bir çok para vaad etti. Asker topladı. İmparatorluğu Aleksi'ye bırakması için Laskaris'e haber gönderdi. Laskaris cevap verecek yerde harbe başladı. Derhal, Sultan, Menderes üzerinde yer alan Antakiye şehrine yaklaştı, bu şehrin zaptının İmparatorluğun istilasını kolaylaştıracağını ümit ediyordu. Laskaris, sekiz yüzü Latinlerden oluşan bin süvari ile Olimp dağını aştı, Kaistre(Caystre)'den geçti. Birdenbire Türk ordusunun karşısına çıktı. İki taraf savaş düzeni aldılar. Sultan'ın maiyetinde yirmi bin kişilik bir ordu vardı. Fakat o kadar dar bir yerde idi ki askeri yayılamayacağı için

---

100 Latin İmparatorluğu ya da Konstantinopolis Latin İmparatorluğu, 1204 yılında Dördüncü Haçlı seferi için yola çıkan Haçlıların Konstantinopolis'i işgal ederek kurduğu bir devlettir. 57 yıl ayakta kalmış, 25 Temmuz 1261 tarihinde İznik İmparatoru VIII. Mikhail Palaiologos'un Konstantinopolis'i Haçlılardan geri almasıyla ortadan kalkmıştır. Burada bahsi geçen Boduvan, işte bu Haçlılar'ın İstanbul'u ele geçirerek kurdukların imparatorluğun ilk hükümdarı olan Flandre Dükü Baudoin'dır. (E.K.)

101 603 hicrî târihinde.

102 605 hicrî târihinde.

bunlardan istifâde edemiyordu. Güzîde askerden ibaret olan sekiz yüz Latin Türklere saldırdılar. Artçı kıt'alarına kadar nüfuz ettiler. Bu ilk mağlubiyetten ümitsizliğe düşmeyen Sultan, askerlerini topladı. Her taraftan Latinleri sardı. Pek çoğunu telef ederek bütün Rum ordusunu firara mecbur etti. Her tarafta Laskaris'i arıyordu. Görür görmez üzerine bir darbe indirerek attan aşağı düşürdü. Laskaris kılıcını çekti. Yayan olarak harb etti. Bilhassa düşmanın beygirinin bacaklarına hücum ederek Sultan ile beraber hayvanı düşürdü. Sonra derhal Sultan'ın üstüne atılarak başını kesti.[103] Bir mızrağın ucuna taktırdı. Gâlip gelmiş olan Türkler firar ettiler. Laskaris Antakiye'ye girdi. Türklerle sulh yaptı. Kayınpederi Aleksi'yi İznik'e götürdü.

Gıyâseddin'in vefatından sonra oğlu İzzeddin Keykâvus[104] yerine geçti. Arzenu'r-Rum'da hükümran olan amucası Tuğrulşah[105] gelip İzzeddin'i Sivas'ta muhâsara etti.[106] Fakat İzzeddin Harran ve Ruha Meliki Eşref[107]'e müracaat ettiği için Tuğrulşah derhal muhâsarayı kaldırdı. Aynı zamanda, İzzeddin'in birâderi Alâeddin Keykubâd gelip Ankara'yı zapt etti. Fakat Sultan bu şehri geri alarak birâderini esîr etti. Onun tarafını tutmuş olan emîrlerin saçları, sakalları tıraş edilerek bir beygire bindirildiler. Etraflarını bir takım fena kadınlar sardı. Önlerinde bir münâdî yürüyerek hükümdarına hıyanet edenlerin cezâsı budur diye teşhîr etti.

Tuğrulşah aleyhinde harb devam ediyordu. Keykâvus bunun Sene:1213
elinden memleketlerini aldı.[108] Amucasını bir çok emîrleriyle beraber öldürttü. Birâderi Alâeddin Keykubâd'a karşı da böyle yapmak fikrindeydi. Fakat saray erkânının ricalarından etkilenerek onu yalnız hapsettirmekle yetindi.

İznik İmparatoru Teodor Laskaris'e karşı da aynı müsâadekârlık- Sene:1214
ta bulundu: Laskaris Türkmenler tarafından tutulmuş[109] ve Sultan'a

---

[103] 607 hicrî târihinde. D'Herbelot bunun altı sene saltanat sürmüş olduğunu söylüyor.
[104] D'Herbelot bunun ismini zikretmiyor.
[105] Kılıç Arslan'ın oğludur.
[106] 609 hicrî târihinde.
[107] Selahaddin'in birâderi Melik Âdil'in oğlu.
[108] 610 hicrî târihinde.
[109] 611 hicrî târihinde.

götürülmüştü. Sultan bunun vaktiyle pederini öldürmüş olduğunu düşünerek birdenbire hemen idam edilmesini emretti. Laskaris mühim bir para ile beraber bir çok şehirler ve hisarlar teklif ettiği için serbest bıraktı. Fakat Sultan'ın elinden kurtulur kurtulmaz taahhütlerinden hiç birini tutmadı.

Sene:1218 Ebû'l-Fidâ İbn Şıhne

Sultan Keykâvus bu dessâslıktan intikam almaya uğraşmadı. Haleb'in fethi onu daha çok memnun edecekti. Bu şehre hükümran olan Selahaddin-zâde Zâhir[110] vefat etmişti. Azîz[111] isminde küçük yaşta bir çocuk bırakmıştı. Keykâvus, Samsat [Sumeysat?] Meliki Efdal[112] ile bir anlaşma yaptı. Bu anlaşma hükümleri gereğince iki hükümdar Haleb'i, sonra Eşref[113]'in hükmü altında bulunan yerleri fethetmek üzere kuvvetlerini birleştirmeyi taahhüt ediyorlardı. Halep, Efdal'in eline düşecekti. Eşref'in elinde bulunan Urfa ile Harran Keykâvus'un olacaktı. Keykâvus Roban şehrini zapt ile derhal Efdal'a teslim etti. Fakat daha mühim bir mevki olan Tell-beşer hakkında böyle davranmadı. Onu kendisinde alıkoydu. Efdal mırıldanmaya başladı. Mukāvelelere rağmen Menbic şehrini de kendi ülkelerine kattı. Fakat bu şehirde bulunduğu sırada, Halep üzerine yürüyen öncülerinin Urfa ile Buzaa vâdisinde Arap emîri Mâni tarafından mağlup edildiği haberini aldı. Derhal kaçtı. Eşref Tell-beşer'e, Roban'a ve daha sâir mevkilere girdi. Yalnız kalan Efdal Samosat'a döndü.

Sene:1219 Ebû'l-Fidâ Ebû'l-Ferec Ebû'l-Mehâsin

Keykâvus[114] kendi memleketine dönerek ertesi sene veremden vefat etti.[115] Çocukları pek küçük oldukları için yerine geçemezlerdi. Askerler, Alminşar[116] (Alminschar) mahbesinden biraderi Alâeddin Keykubâd'ı çıkararak onu sultan ilan ettiler.

---

110 Melikü'z-Zâhir Gıyâseddin Gâzî bin Selahaddin. 613 hicrî târihinde (1213 M.) vefat etmiştir.

111 Melikü'l-Azîz Muhammed.

112 Melikü'l-Efdal Nureddin Ali. 621 târihinde vefat etmiştir.

113 Melikü'l-Eşref Mûsâ. Ruha yahut Urfa ve Harran, sonra da Şam Meliki'dir. Selahaddin'in birâderi Melikü'l-Âdil Seyfeddin Ebûbekir'in oğlu idi.

114 Ebû'l-Fidâ bunun lakabının "El-Melikü'l-Gâlib" olduğunu söylüyor. D'Herbelot ancak bir sene saltanat sürdüğünü yazıyor.

115 Ebû'l-Mehâsin 615 târihinde vefat ettiğini söylüyor. Ben Ebû'l-Fidâ ve Ebû'l-Ferec ile birlikte 616 târihini tercih ediyorum.

116 Malatya yakınında.

Akrabalarından biri, Keykâvus'un katlettirmiş olduğu Arzenu'r-Rum Meliki Tuğrulşah[117]'ın oğlu da biraz sonra[118] Gürcistan Meliki oldu. Gürcistan Kralı Mep Laşa Corci (Mepe Lacha Giorgi) hiç çocuk bırakmadan vefat etmişti. Kral âilesinden yalnız Laşa Corci'nin selefi Mep Tamar'ın kızı Kraliçe Rusudan (Rousoudan) kalıyordu. Gürcüler bunu kraliçe olarak tanıdılar. Arzenu'r-Rum Melikini ona koca olarak seçtiler. Gürcistan öteden beri bir Hıristiyan hükümdarının idâresi altında bir krallık olduğu için Arzenu'r-Rum Meliki İslamiyeti terk etti. Gidip Rusudan ile evlendiyse de çok zaman uyuşamadılar. Bu prenses kölelerinden biriyle alenen münâsebetlerde bulunuyordu. Arzenu'r-Rum Meliki onu bıraktı. Gittikçe rezilâne sefahatlerle büsbütün haysiyetini kıran kraliçe en âdî tabakadan halk arasında en iri yarı güzel adamları seçti. Usandıkça bunları fedâ etti. Hiç kimse artık Kraliçe'nin kocası olmak istemedi. Evlenmek için İslamiyet'ten vaz geçmesini arzu ettiği Genceli bir Müslüman bu teklifi reddetmek cür'etkârlığında bulundu. Bu Kraliçe'nin şöhret ve haysiyetini lekeleyen sefahatler Gürcülerin hürriyetlerinin muhafazasına hizmet etti.

Gürcistan Selçukluların idâresi altına düşmek üzereydi. Selçuklular Rumlar tarafından tehditlere maruz bulunmadıklarından, Haçlıların geçmesi yüzünden gailelere uğramadıklarından, hüküm ve nüfuzlarını Fırat taraflarına doğru gittikçe genişletmeye imkân buluyorlardı. Gürcistan'ın güneyinde yer alan memleketler o zaman Artuklu (Ortokides) âileleri hükümdarlarına tâbi idi. Bunlardan biri olan Mes'ûd, Âmid şehrinde hükümran oluyordu. Alâeddin Keykubâd, Hısn-ı Mansur'u ve Kâhta'yı bunun elinden zapt etti.[119]

Sene: 1222
Ebû'l-Fidâ
Diyarbekrî

Artuklular da Selçuklular gibi Türk neslinden olup bu memlekette yerleşmişlerdi. Kavimlerin bu göçleri düşünülünce hayretlere düşmemek kâbil değildir. Tataristan'ın derinliklerinden hareket eden bu Türklerin ne kadar çok yerlere yayıldıklarını gördük. Halîfeler İmparatorluğu'nu şiddetle sarstılar. Arz-ı Mukaddes'i hükümleri altına aldılar. Bunun üzerine Avrupa'nın en uzak yerlerinden bu

117 Mugîseddin bin Kılıç Arslan bin Mes'ûd bin Kılıç Arslan diye maruftur.

118 620 hicrî târihinde.

119 623 hicrî târihinde. Pek mevsuk bir muharrir olmayan Diyarbekrî bu olayın 622 târihinde cereyan ettiğini söyler.

barbarları çıkarmak üzere binlerce adamlar geldi. Franklar ve sâir Haçlılar Türk İmparatorluğu'nu sarsıntıya uğrattılar, enkazının bir kısmı üzerinde yerleştiler. Aynı zamanda Asya, yeniden, Çin hudutlarından yeni bir sürü kavim daha yolluyor. Bunlar Türk âilelerini mahv ediyorlar ve çok kere Franklar lehinde harbe girişiyorlar. Asya ile Avrupa'nın iki ucundaki kavimler Suriye'de karşılaşıyorlar.

Hârezm Sultanları'nın kuvveti o zamana kadar Tatar kavimleri-
Sene:1229 nin Asya'nın batı vilayetlerine akın yapmalarına mâni olmuştu. Bu imparatorluğun son sultanı olan Celaleddin Mengüberti (Mankberni) –ki İslamiyet'ten sonra doğuda yetişen hükümdarların en büyüklerinden biridir- bu düşmanları dâima püskürtmüştü. Fakat Celaleddin, İran'ın batısında yer alan bütün memleketleri zapt etmek tehlikesini gösteriyordu. Bu tehlike Şam Meliki Eşref ile Keykubâd'ı birleştirdi. Ermenistan'da Ahlat şehrini muhâsara ile meşgul olan Celaleddin'e gidip birlikte hücum ve onu çekilmeye mecbur ettiler. Defalarca bu şehir önüne gelen Hârezm Sultanı zorunlu olarak firar yolunu tuttu. Fakat bu galebe[120] Hârezm Sultanı için olduğu kadar Eşref ile Keykubâd hakkında da kötü oldu. Hârezm Sultanı'nın kaybetmesi bütün Asya'nın çökmesiyle sonuçlandı. Müslümanlar artık Moğollara karşı koyacak bir set bulamadılar.

Moğol Milleti Cengiz Han'ın hükmü altında, ileride görüleceği üzere, bütün Tataristan'ı ve Çin'in bir kısmını zapt etmiş, Hârezm yönünde ilerlemiş, bir çok çarpışmalarda Sultan Celaleddin'i mağlup etmişti. Celaleddin Konya Sultanı'nın ve Şam Meliki Eşref'in yardımlarını talep etti ve kendisi mağlup olacak olursa Moğolların bütün Asya'yı istilalarına yol açılmış olacağını anlattı. Hârezm Sultanı'nın şan ve şerefine hased eden bu iki hükümdar lazım olan yardım kuvvetlerini esirgediler. Sultan tamamıyla mağlup oldu. Hârezm İmparatorluğu yıkıldı. Hârezm emîrlerinden bir çoğu bir miktar askerle Suriye'ye kaçtılar ve orada büyük tahribâtta bulundular.

Ebû'l-Fidâ Bu emîrlerin başlıcaları Bereket Han (Barkab), Keşlu Han [Küş-
Ebû'l-Ferec lük Han?], Saru Han, Fer Han, Böri (Bouri) Han idiler. Bunlar gelip

120 Hârezm Sultanı 626 senesi Ramazan'ının 29'unda [21 Ağustos 1229]mağlup oldu.

Keykubâd'a hizmet arz ettiler. Keykubâd bunları kabul etti, ordusunda kullandı.[121]

Celaleddin'in mağlubiyetinden sonra, Ermenistan'a kadar nüfuz etmiş olan Moğolları hoş tutmak kendi menfaati iktizasından olduğunu Keykubâd çok geçmeden takdîr etti. Bunların Tataristan'da hükümran olan Oktay namındaki Büyük Han'larına sefîr yolladı.[122] Batı Asya'nın en kudretli hükümdarlarından biri olan Keykubâd, kendi sefîrinin ne kadar büyüklenerek kabul edildiğini işitince, hele Karakurum'a gelecek olursa kendisine mühim ünvanlar verileceğine dâir vaadler[123] ile beraber bir de davet-nâme alınca son derecede hayrete düştü. Moğolların bu azametine alışkın değildi. Sene:1232 Ebû'l-Ferec Sene:1234

Bundan dolayı, muhakkirâne davranarak [hor görücü bir tavırla] Ermenistan'da harbe gitti. Eşref'in hükmü altında bulunan Ahlat ve Sermanrai (Samarra) şehirlerini zapt etti. Bu hükümdarın, Mısır'da hükümet eden birâderi Kâmil[124], Selahaddîn âilesine mensup hükümdar ve şehzâdelerle[125] derhal geldi. Azrak yahut Göksu kıyısında ordugâh kurdu. Oradan bazı müfrezeler gönderdi. Bunlar Hısn-ı Mansur'u harâb ettiler, fakat daha ileri gidemediler. Çünkü Alâeddin dağlardaki geçitlere asker yerleştirmişti. Kâmil, Âmid (Diyârbekir) civarında Suveyda (Souida)'ya doğru yürümek fikriyle Fırat'ı geçti. Önü sıra Hama Meliki Muzaffer Mahmûd kumandasında iki bin beş yüz asker göndermişti. Keykubâd bu kolu tamamıyla mağlup etti. Hama Meliki Hartbert (Khortobret) (Harput)'a kaçtı. Orada biraz sonra muhâsara altına alındı. Mısır Sultanı, Suveyda'da Ebû'l-Fidâ Ebû'l-Ferec

121 Daha sonra Osmanlı İmparatorluğunu kuran Türk reisleri ihtimal ki bu Hârezmli Türkler arasında idiler.

122 630 hicrî târihinde.

123 "Ahtacı"(Ikhtadgi) ünvanı vaad edilmişti. D'Herbelot'ya göre "başka bir hükümdar tarafından uhdesine bir memleket tevdi edilmiş bir hükümdar" manâsına idi.

124 Melikü'l-Kâmil Ebû'l-feth Nâsır bin Muhammed ibn Meliki'l-Âdil Nasîreddin Ebûbekir.

125 Başlıcaları şunlardı: Şam hükümdarı Melik Eşref Mûsâ, Meyyâfârikîn hükümdarı Melik Muzaffer Gâzi; Caber kalesi hükümdar el-Hâfız Arslanşah; Melikü'l-Âdil'in oğulları Sâlih ve İsmâîl; Melikü'l-Muaazzam Turanşah ibn Selahaddin; Bîre hükümdarı Melikü'z-Zâhir; Dâvud ibn Selahaddin; Samosat hükümdarı Melikü'l-Efdal Mûsâ bin Selahaddin; Melikü'l-Efdal Ali; Hama hükümdarı Melikü'l-Muzaffer Mahmûd; Ayıntab hükümdarı Melikü's-Sâlih Ahmed; Krek (Krac) hükümdarı Melikü'n-Nâsır Dâvud; Hums hükümdarı Melikü'l-Mücâhid Şîrkûh.

idi. Âilesine mensup hükümdarlardan memnun değildi. Harput'un imdadına gitmeye cesâret edemedi. Mahmûd teslimiyetini sunmaya mecbur oldu.[126] Kâmil tekrar memleketinin yolunu tuttu. Keykubâd gidip Ruha şehrini zapt ve üç gün yağma etti. Bunda Müslüman Hıristiyan hiç kimse istisnâ edilmemiştir. Aynı muameleye maruz kalmaktan korkan Harran sâkinleri şehrin anahtarlarını getirdiler. Rakka ile Bâsire de kontrol altına alındı. Bütün bu yerler Mısır Sultanı'na âitti. Keykubâd kendi memleketine döner dönmez onları geri aldırdı.[127]

Sene:1235 Ebû'l-Fidâ Ebû'l-Ferec Sene: 1237

Keykubâd nâil olduğu büyük fetihlerden dolayı kumandanlarına ziyâfet verdiği bir sırada hücum-ı dem'den hastalanarak iki günde vefat etti.[128] On iki yıl saltanat sürmüştü.[129]

Keykubâd'a, âilesinin en büyük hükümdarı nazarıyla bakılabilir.[130] Tahta çıktığı vakit kānunlar vaz' etti. İmparatorluğun hududunu genişletti. Komşularına korku ve hürmet, tebaasına da muhabbet hislerini verdi. Cesur, ihtiraslarında itidal-perver, maiyetindekilere karşı şiddetli idi. Emîrlerinin kusurlarını hiç affetmezdi. Kānuna gâyet riâyet eder, hatta bu husustaki aşırı tutumunu bazen zâlimlik derecesine vardırırdı. Selçuklu İmparatorluğu'nun parçalanması netîcesinde teşekkül etmiş olan küçük hükûmetleri hep kendi hükmü altında birleştirdi. Fakat onun idâresi zamanında gâyet yüksek bir kudret derecesine erişmiş bulunan bu imparator-

[126] 631 senesi Zilkade'sinde.

[127] 633 hicrî târihinde.

[128] 634 senesi Şevval'inde [1237 Mayıs/Haziran'ı].

[129] D'Herbelot yanlış olarak 26 sene saltanat sürmüş olduğunu söylüyor. Türk müverrihleri, Türk İmparatorluğu'nun kurucuları Ertuğrul ile Osman'ın bunun saltanatı devrinde ortaya çıktıklarını söylüyorlar. Alâeddin'i daha çok yaşatarak Osman'a 680 [1281 M.] târihinde tabl ve alem verdiğini, 699 [1299 M.] târihinde Moğollar tarafından mağlup edildiğini, Mişel Paleolog nezdine çekilerek orada 703 [1302/3] târihinde vefat ettiğini iddia ediyorlar. Bunun, hükümdarlarına daha parlak bir menşe belirlemek için Türkler tarafından icad edilmiş olduğu âşikârdır. Alâeddin 634 târihinde vefat etmiştir. Mişel Paleolog nezdine ilticâ edememiştir. Çünkü o daha o zaman tahta çıkmamıştı. Onun yanına kaçan hükümdar İzzeddin'dir. Bununla karıştırılıyor. İzzeddin de Osman'a 680 târihinde alem verememiştir. Çünkü 677'de ölmüştür. Osman sâdece âsî bir emîrdir. Târihçiler zorbalığını örtmeye çalışmışlardır. Fakat muhtelif târihî olayların birbirine bağlanması lazım geleceğini düşünmemişlerdir.

[130] Ebû'l-Fidâ'ya nazaran kendisine "Sultan-ı Âlem" lakabı veriliyor.

luk vefatından sonra düştü. Bir müddet böyle gerileyiş içinde kaldıktan sonra nihâyet yıkılıp gitti.

Bütün kumandanlar, oğlu Gıyâseddin[131] Keyhusrev'e bîat ettiler. Bu hükümdar ilk önce, maiyetindeki Hârezmli reislerini kendi aleyhine tahrik etti. Bunlardan Kayır [Kîr?] (Gair) Han namında birini katlettirdi.[132] Bundan dolayı bu yabancı askerler o kadar hiddetlendiler ki Malatya'yı, Kâhta'yı (Kakhtin), Harput'u, Samsat [Sumeysat?], Suveyda civarlarını tahrip ederek onun memleketlerinden çıktılar. Halep Meliki Nâsır bu kumandanları kendi yanına davet ederek Ruha ve Havran taraflarına yerleştirdi. Sene:1236 Ebû'l-Ferec

Suriye ile Mısır'a sâhip olan Selahaddin âilesi gâyet çoğalmıştı. Âile fertlerinin her biri bir miktar arâziye mâlik idi. Birbirlerinin zararına olarak mülklerini genişletmekten başka bir şey düşünmüyorlardı. Bu yüzden hep muhârebelerle meşgul idiler. O zaman bunlar için en korkulacak komşu Konya Sultanları idi. Her biri bunları kendi tarafına çekmeye çalışıyorlardı. Şam hükümdarı Eşref, Keyhusrev'i Mısır Sultanı Kâmil'e karşı harb için pek çok teşvîk etti. Fakat Keyhusrev Halep hükümdarı Nâsır ile birleşmeyi tercîh ederek ona hemşiresi Melike Hâtun'u[133] verdi. Kendisi de aynı zamanda Nâsır'ın hemşiresi Gâziye Hâtun[134] ile evlendi.[135] Bu çifte akrabalık netîcesinde Halep'te hutbe Keyhusrev namına okundu. Yani Keyhusrev orada sultan tanınmış oldu. Ebû'l-Fidâ Sene: 1237

Moğollar batı tarafını gittikçe tehdit ediyorlardı. Konya Sultanı'nı Asya'nın en kuvvetli bir hükümdarı gibi telakkî eden Büyük Han Oktay, bu imparatorluğu mahv etmek fikriyle Ermenistan'a doğru büyük bir ordu göndermişti. Keyhusrev bunların gelişinden haberdar olunca askerlerini topladı. Bunların arasında Kıbrıslı Liminata ile Venedikli Bonifas Dö Molini kumandasında iki bin Latin de vardı. Bir muhârebeye girişmemek üzere emir almış olan Moğol kumandanı daha ileri yürümeyi münâsip görmeyerek çekildi. Key- Sene:1239 Ebû'l-Ferec Haiton Canud

131 Bizim müverrihlerimizden bazıları kendisine "Goviate" diyorlar.

132 634 hicrî târihinde.

133 Keykubâd'ın kızı olan bu prenses henüz pek genç olduğu için kocasının yanına 652 târihinde gitmiştir.

134 Halep hükümdarı Azîz Muhammed'in kerîmesi.

135 635 târihinde.

husrev onların ric'atinden istifâde ederek yalancı bir peygamberin çıkardığı karışıklıkları yatıştırmaya gitti.

Sene:1240 Ebû'l-Ferec Ebû'l-Mehâsin

"Baba" isminde bir Türkmen Amasya civarında yeni bir mezhep yayıyordu. Kendisinin peygamber olduğunu iddia ederek bir çok kişiyi aldatıyordu. Tilmizlerinden İshak namında birini Samsat [Sumeysat?] Türkmenlerine gönderdi. İshak orada üstadının mezhebini yaydı. Çok geçmeden Baba'nın etrafına altı bin süvari toplandı. Bir çok da piyâdesi vardı. Allah'tan başka ilah bulunmadığına ve Baba'nın Allah'ın resûlü olduğuna şehadet etmeyenleri bu askerî kuvvet ile te'dip ediyordu. Bu yalancı peygamberin imanının düsturu bu sözlerdi. Hısn-ı Mansur'da, Kâhta'da, Gerger'de, Samsat [Sumeysat?]'ta, Malatya'da bir çok Müslüman ve Hıristiyan katletti. Bir çok çarpışmalarda Sultan'ın askerlerine galebe çaldı. Amasya'da bulunduğu sırada Keyhusrev yeni bir ordu topladı. Bunların arasında bir çok da Frank vardı. Müslümanlar bu yeni mezhep taraftarlarıyla harbe girişmeye cesâret edemediler. Frank askeri olmasa idi mahv olacaklardı. Franklar büyük bir cesâretle saldırarak hepsini kılıçtan geçirdiler. Baba ile İshak esîr edildi. Başları kesildi.

Sene:1242 Ebû'l-Fidâ Ebû'l-Ferec Ebû'l-Mehâsin Haiton Bergeron

Moğol ordusu nihâyet Ermenistan'a girmişti. Bu orduya kumanda eden Carmagon Noyan (Jarmaghoun Novian) Erzurum[136] şehrini hücum ile zapt etmişti. Keyhusrev Rumlardan, Franklardan, Gürcülerden, Araplardan, Ermenilerden, Türklerden mürekkep bir ordu ile hudutlarının müdafaasına koştu.[137] Erzincan civarında Kösedağ (Kousadagh) denilen bir mevkide Moğollara rast geldi. Bir çok küçük çarpışmalarda muvaffakıyet Sultan tarafında kaldı. Yedi yüz Frank'ın[138] altmış bin Moğol'u püskürtüp takip ettiklerini gördü. Fakat iki ordu umûmî bir muhârebeye giriştikleri vakit Keyhusrev'in ordusu derhal firar etti.[139] Sultan Kayseriye'ye koştu. Oradan

---

136 Canud buna "Arsoron" der.

137 640 hicrî târihinde.

138 Bergeron'un rivâyetince bu asker içinde Remon Dö Brunduz (Brunduze) ile Remon Dö Gaskon (Gascogne) namında iki kişi vardı ve Moğollar tarafından esîr edilmişlerdi. Tatarlar Frankların nasıl harb ettiklerini görmeyi merak ederek kapalı yerde bunları vuruşturmak istediler. Bu iki Frank ise Moğolların üzerine hücum ederek kendileri öldürülünceye kadar onlardan otuzunu öldürdüler. Gerek bu hareket gerek yedi yüz Frank'ın altmış bin Moğol'u koğalaması onlara Franklar hakkında gâyet büyük bir fikir vermiştir.

139 Canud bu hezîmetin 1244 târihinde vukûa geldiğini söylüyorsa da yanılıyor.

zevcelerini ve çocuklarını alarak Ankara şehrine kapandı. Bu kadar çabuk bir firardan hayrette kalan Moğollar bütün gün harb meydanında durarak Türkleri takibe cesâret edemediler. Çünkü bu kadar kalabalık bir ordunun kaçmasını gerektirecek derecede şiddetli bir muhârebe cereyan etmemişti. Her an Türklerin geri gelerek hücuma kalkacaklarını bekliyorlardı. İşte Keyhusrev ordusu bu sâyede kurtulmuştur. Çünkü sığınacak bir yer aramaya vakit bulmuştur. Moğollar Sultan'ın memleketlerine yayıldılar. Sivas bunlara teslim oldu. Şehir ahâlisi hürriyetlerini muhâfaza etmek şartıyla bütün servetini gâliplere verdi. Müdâfaaya cesâret gösteren Kayseriye şehri yağma, surları yerle yeksan edildi. Kadınlar ve çocuklar esîr götürüldü. Sâir ahâli de hep öldürüldü. Malatya sâkinlerinin bir kısmı Haleb'e kaçtı. Diğer kısmı başlarında Başpiskopos Denis olduğu halde savunmaya azmettiler. Fakat Moğolların eline düştüler ve bu barbarların tecâvüzlerine maruz kaldılar. Moğollar Erzincan şehrini de ele geçirdiler ve şehri âdeta enkazı altına gömdüler.

Keyhusrev hiçbir zaman bu kadar imdat ihtiyacında kalmamıştı. Fakat komşularından böyle bir yardım bekleyemezdi. İstanbul İmparatoru İkinci Boduvan, Rum İmparatoru Jan Dukas Bataz tarafından sıkıştırılmakta olduğundan Keyhusrev'e imdat göndermek şöyle dursun Frankların İstanbul'daki sarsılan hükümranlıklarını sürdürebilmek için bilakis Keyhusrev'den yardım istemeye mecbur oldu. Keyhusrev'in Jan Dukas Bataz'a âit memleketlere tecâvüz edeceğini ümit ediyordu. Taraflardan sefâret heyetleri gönderildi. Keyhusrev kendisine Frank neslinden bir prenses verilmek şartıyla tedâfüî ve tecâvüzî bir ittifak teklif etti. Bu prensesin kendi dininde kalmasına, bazı şehirlerde kiliseler yaptırmasına müsâade gösteriyordu. Hatta kendisinin Hıristiyanlığı kabul edeceğine dâir bir ümit veriyordu. Boduvan Fransa'dan, Montegü (Montaigu) Senyörü Öd(Euds)'ün kerîmesi olan yeğenini ve hemşiresi Elizabet'i çağırttı. Fakat Jan Dukas'ın entrikaları netîcesi olarak bu muâhede-nâme akdedilemedi. Jan Dukas Türklere daha civar olduğu cihetle Boduvan'dan ziyâde onları rahatsız edebilirdi. Keyhusrev onun ittifakını daha tercîh edilir gördü. Gerek kendisinin gerek onun menfaatinin Moğolları Anadolu'dan uzaklaştırmakta olduğunu ona anlattı. İki hükümdar [Küçük] Menderes üzerinde Tripoli şehrinde görüştüler.

Sene:1243

Fakat Jan Dukas Bataz'ın ordusu Sultan'ı Moğolların istilasına karşı savunabilecek bir halde değildi.

Keyhusrev, karşı karşıya bulunduğu tehlikeyi savuşturmak için Moğollara sefîrler göndererek barış istedi. Her sene bir miktar para vermesi, beygir, esvap, av köpeği, daha sâir buna benzer şeyler göndermesi şartıyla Moğollar bu barışa rızâ gösterdiler.[140] Bunun üzerine Sultan ordusunu Tarsus şehri aleyhine çevirdi. Buraya büyük bir seferî kuvvet gönderdi.[141] Askerleri Tarsus'u muhâsara altına aldılar. Şehir zapt olunacağı sırada Keyhusrev'in vefatı haberi geldi.[142] Ordu derhal Tarsus önünden hareket etti. Dâimî surette yağan sonbahar yağmurları münasebetiyle geçilmez bir hale gelmiş olan yollarda Ermeniler bu orduyu takip ederek bir çok asker öldürdüler. Keyhusrev cesur bir hükümdardı. Fakat içkiye ve sefâhate pek düşkünlük gösteriyordu. Gürcistan Kralı'nın kızıyla evlenmişti ve bunu o kadar çok seviyordu ki paraların üzerine resmini bastırmak istiyordu. Fakat üzerinde bir güneş bulunan bir arslan resmi darb ettirmekle yetinmişti.[143] Üç çocuk bıraktı[144] ki bunlar İzzeddin Keykâvus, Rükneddin Kılıç Arslan, Alâeddin Keykubâd idiler. İki evvelkilerin vâlideleri Rum idi. Üçüncüsü Gürcistan Kralı'nın kızından doğmuştu.

Sene:1244
Ebû'l-Ferec

En büyükleri olan İzzeddin Keykâvus tahta çıktı. Emîrler buna bîat ettiler. Namına hutbe okundu. Aslen Rum olup devlet işlerindeki kiyâset ve maharetinden dolayı halkça pek sevilen vezîri Cela-

İbn Şıhne
Ebû'l-Fidâ
Ebû'l-Ferec

---

140 641 hicrî târihinde.

141 642 hicrî târihinde.

142 İbn Şıhne bunun 654 hicrî ve 1256 milâdî târihinde vefat ettiğini söylüyorsa da yanlıştır. Bu iddiası aynen Ebû'l-Fidâ'dan alınmıştır. O zaman hayatta olan Ebû'l-Ferec Keyhusrev'in 642 târihinde vefat ettiğini yazıyor. Ben onun sözlerini tercîh ettim.

143 Bu madalya Kral'ın koleksiyonları arasında mevcuttur. Arslanın bacakları arasında kuyruğuna doğru üç yıldız görülüyor. Madalyanın etrafında şu kelimeler okunuyor: "El-İmâm el-Mustansır-billah Emîru'l-Mü'minîn." Anlaşılıyor ki o târihte Mustansır-billah Bağdad Halîfesi idi. Diğer tarafında şu yazı vardır: "Es-Sultanü'l-Âzam Gıyâsü'd-Dünyâ ve'd-Dîn Keyhusrev bin Keykubâd". Bu madalya Konya'da darb edilmiştir.

144 D'Herbelot bunun yerine Rükneddin Süleyman'ın tahta geçtiğini ve kendisinin oğlu olduğunu söylüyor. Saltanat müddetini yirmi sene gösteriyor. Fakat D'Herbelot'nun bütün bu tafsilatı yanlıştır.

leddin Karatay[145] (Cortai) bu üç şehzâde arasına nifak düşmesine ve imparatorluğun mahv olmasına mâni olamadı.

Moğol sarayında Keyhusrev'in vefatı haber alınır alınmaz Büyük Sene 1245 Han Oktay, halefi Keykâvus'u Tataristan'a gidip kendisine saygıla [illegible] rını sunmaya davet etti.[146] Sultan Moğol sefirlerine bir çok hediyeler Sene 1247 vererek onlara memleketinden uzaklaşamayacağını, çünkü Rumların ve Ermenilerin hemen tecâvüz edeceklerini söyledi. Fakat sözlerine hiç kulak asılmadığı için birâderi Rükneddin'i vezîri Bahâeddin ile birlikte göndermeye mecbur oldu. Fakat bunun en fenâ bir tedbir olduğu sonra anlaşıldı.

Rükneddin Tataristan'a vardığı zaman Oktay vefat etmişti. Sene:1248 Moğolların umûmî meclisinde [kurultayında] hazır bulundu. Bu toplantıda Geyük (Gaiouk) "Büyük Han" ilan edildi. Tataristan'ın bu yeni hükümdarı Keykâvus'u sultanlıktan azlederek[147] bu ünvanı Rükneddin Kılıç Arslan'a verdi. Sultan Keykâvus'un vezîr-i âzamı olup kendisinin vâlidesiyle evlenmiş bulunan, ilim ve olgunluğu hasebiyle takdîr olunduğu kadar nüfuz ve iktidarını kötüye kullanması yüzünden de nefret edilen Şemseddin İsfahanî, Kılıç Arslan'ın iki bin Moğol süvarisi ile Tataristan'dan dönmekte olduğunu haber alınca[148] Keykâvus'u alarak onunla birlikte deniz kenarında bir kaleye kapanmak ve yeni sultanın gelişi üzerine cereyan edecek olayları orada beklemek istedi. Fakat Celaleddin Karatay onu derhal tutuklattı. Kılıç Arslan'ın vezîri Bahâeddin'i Konya'da geçen ahvalden haberdar etmek üzere alelacele bir ulak gönderdi. Bahâeddin bir miktar Moğol askeri sevk ederek vezîr-i âzamı tutuklattırdı. Hazînelerinin nerede olduğunu öğrenmek için işkence yaptılar, sonra öldürdüler. Efendisi İzzeddin Keykâvus'un menfaatini savunmakla meşgul olan Celaleddin Karatay Bahâeddin ile görüştü. Moğollar mukâvemet imkânı olmadığı için, netîcesi dâima belirsiz olan bir harbe girişmektense hükûmeti iki şehzâde arasında taksim etmeyi tercih eyledi. Keykâvus'a Konya, Ankara, Aksaray, Antalya ve o zaman "Türkiye" namını taşıyan havâlinin batı kısmı isâbet etti. Kayseriye, Sivas, Malatya, Erzincan, Erzurum ve bütün doğu taraf-

145 Sultan Alâeddin'in esîri idi. Bunu o büyütmüştü.

146 643 hicrî târihinde.

147 645 hicrî târihinde.

148 646 hicrî târihinde.

ları Kılıç Arslan'a âit oldu. En küçükleri Alâeddin Keykubâd'a bir takım husûsî emlak verdiler ve sikkelerin üzerine üç şehzâdenin ismini darb ettirdiler.[149]

Moğollar Keykâvus'tan memnun değildiler. Büyük Han'a sadâ-
Sene:1254 kat yemini etmek üzere bizzat Tataristan'a gitmesi için ısrar ediyor-
bû'l-Ferec lardı. O zaman Büyük Han olan Mengü (Mangou) Han kendisine yeniden sefîrler yollamıştı.[150] Yaptığı en büyük hatanın birâderini Tataristan'a göndermesinden ibâret olduğunu acı bir tecrübe ile anlamış olan Keykâvus bu defa Büyük Han'ın emirlerine itaat etmeye karar verdi. Fakat Sivas'a varır varmaz, Kılıç Arslan'a bağlı olan Türk emîrlerinin onun tarafını tutmaları korkusuyla geri döndü. Konya'ya geldi. Birâderi Alâeddin'i Tataristan'a yolladı. Büyük Han'a yazdığı bir nâmede vezîri Celaleddin Karatay'ın vefatı ve batı tarafından memleketlerini tehdit eden düşmanların mevcudiyeti yüzünden Türkiye'den uzaklaşamadığını söylüyor ve ortalık sakinleşir sakinleşmez bizzat geleceğini te'min eyliyordu. Fakat bu mektubu taşıyan Alâeddin maatteessüf yolda vefat etti. Keykâvus, Moğolların kendisinden bir haber almayınca gelip hücum etmelerinden yahut tahttan indirmelerinden korktu. Zâten Tataristan'a gitmemeye azmetmişti. Endîşesinden kurtulmak için birâderini öldürtmek fikrine düştü. İşten haberdar olan bazı emîrler Kılıç Arslan'ı kaçırdılar. Bu şehzâde kaleden bir aşçı kıyâfetinde, başında bir tepsi ile çıktı. Hizmetçileri de arkasından aynı kıyâfette kendisini takip ettiler. Kılıç Arslan Kayseriye'ye giderek orada bir ordu topladı. Konya'ya yaklaştı. Fakat o zamana kadar kendisine müsâid giden tâlih artık yâr olmadı. Mağlubiyete uğradı, birâderinin esâreti altına düştü. Birâderi onu Develü (Daulaou) kalesine kapattı.

Bu muzafferiyet üzerine Keykâvus bütün Türkiye'ye sâhip
ene:1255 olmakla beraber yine müsterih değildi. Baycu Noyan[151] (Baijou Novian) namında bir Moğol kumandanı Hulagu Han ordusunun bir müfrezesiyle Sultan'ın memleketlerine yaklaştı, kışlayacak yer istedi.[152] Keyâvus bunu Hulagu'dan kaçan bir âsî olduğunu zannederek

149 Sikkelerde şu yazı vardır: "Es-Sultânü'l-Âzam İzz-u-Rükn-u-Alâ"

150 652 hicrî târihinde.

151 "Noyan" Moğolca bir kelimedir ki "reis, kumandan" manâsına gelir. Arapça "emîr" kelimesinin mukabilidir.

152 653 hicrî târihinde.

atmaya hazırlandı. Sultan, ordusunda bulunan bir Rum müfrezesine kumanda eden Mişel Paleolog ile birlikte bu Moğol kumandanına karşı yürüdü. Mişel Paleolog bir meselede memnuniyetsizliğinden dolayı İmparator Teodor Laskaris'in sarayını terk ederek Sultan'ın nezdine ilticâ etmiş, büyük saygı görerek kabul edilmişti. Yolda Türkmenlerin elinden aldıkları şeyleri de Sultan ona iâde ettirmişti. Mişel Paleolog büyük bir cesâretle harb etti. Moğollar mağlup olmak üzereydiler. Fakat bir kere daha hücum etmeleri üzerine Sultan'ın askerleri firara başladılar. Baycu Noyan gidip Rükneddin Kılıç Arslan'ı kurtardı ve onu Anadolu Selçuklularına tâbi olan bütün memleketlerin sultanı ilan etti. Keykâvus Sard(Sardes)'da bulunan İmparator Teodor Laskaris'in yanına kaçtı. İmparator ona büyük hediyeler verdi. Moğollar Kılıç Arslan'ı müdâfaa bahânesiyle Keykâvus'un müttefiki olduğundan dolayı kendisine hücum etmelerinden korkarak İmparatorluk dâhilinde durmamaya onu teşvîk etti. İsak Dukas Mursufl (Mursuphle) kumandasında dört yüz askerle geri yolladı. Keykâvus Denizli şehrini ona teslim etti. Türkiye'ye girdi.

Oradan Hulagu'ya itaat arz etmek için bir sefâret heyeti göndererek[153] Baycu Noyan'ın hareketinden dolayı şikâyette bulundu. Hulagu iki şehzâdenin memleketi aralarında paylaşmalarını emretti. Keykâvus Konya'ya girdi. Kılıç Arslan Baycu Noyan'ın ordugâhına çekildi. Sene:1257 Ebû'l-Ferec

Moğollara pek itimad edemeyen ve dâimî surette birâderinin hücumuna maruz kalmaktan korkan Sultan Keykâvus Kürdlerden, Türkmenlerden, Araplardan mürekkep büyük bir ordu topladı. Şerefeddin Ahmed ve Şerefeddin Muhammed isminde iki Kürd reisi gelip kendisine hizmet sundular. Sultan Şerefeddin Ahmed'e mükâfaten Malatya'yı, Şerefeddin Muhammed'e de Harput'u verdi. Bu âlicenaplık Moğollar ve bu iki şehir halkının hoşuna gitmedi. Malatya ahâlisi şehir kapılarını Şerefeddin Ahmed'e karşı kapadılar. Şerefeddin Ahmed üç yüz kişi kaybettikten sonra gidip Kalondia taraflarında tahribat yaptı. Sonra Meyyâfârikîn Meliki, dâhil olduğu Âmid ülkesinde onu mağlup ederek bütün maiyetindekilerle beraber telef etti. Şerefeddin Muhammed de Harput civarında Ankoray Noyan tarafından öldürülmüştür.

153 655 hicrî târihinde.

Keykâvus Malatya'nın idâresini Ali Bahâdır'a verdi. Ali Bahâdır ahâliyi kendisini kabullenmeye mecbur etti. Reisleri Juti (Jouti) Beğ'in kumandası altında bütün civarları tahrip eden Ağaçeri (Ajaziens) Türkmenlerini mağlup eyledi. Sultan, işlerini düzeltmeye, memleketleri dâhilinde herkese hürmet telkîn etmeye başlamıştı. Tam bu esnâda Baycu Noyan yeni bir istilaya kalktı. Bazı mevkileri zapt ederek Kılıç Arslan'a verdi. Moğol Kumandanı Elbistan (Ablestain) şehrini aldı, burada altı bin kişi öldürdü. Kadınları, çocukları esîr yaptı. Malatya'yı da ele geçirdi. Kılıç Arslan buranın idâresini Fahreddin Ayaz isminde memlüklerinden birine verdi. Noyan gider gitmez Ali Bahâdır Malatya'yı geri almaya teşebbüs ettiyse de ahali tarafından püskürtüldüğü için şehri muhâsara etti ve son derece sıkıştırdı. Müthiş bir kıtlık halkı teslim olmaya mecbur etti. Fakat civarlar baştanbaşa tahrip edilmiş olduğu için kıtlık ortadan kalkmadı. Köpekler, kediler, eski meşinler, naaşlar gıdâ diye kapışılmaya başlandı. Bu kıtlık esnâsında bir ananın çocuklarını yemek üzere furuna saldığı görülmüştür. İki kardeşin o kadar zamandan beri birbirleriyle giriştikleri muhârebenin netîcesi işte buna varmıştır.

Sene:1258
Ebû'l-Fidâ
Ebû'l-Ferec
Pachymere

Moğolların düşmanlığını kazanmış olan Keykâvus, onları yatıştırmak için her vâsıtayı düşündü. Kendisini• kardeşi ile beraber çağırmış olan Hulagu'nun yanına gitti.[154] Selçukluların memleketleri yeniden bu iki kardeş arasında taksim olundu. Keykâvus Kayseriye ile beraber Büyük Ermenistan hududuna kadar olan memleketlere sâhip oldu. Kılıç Arslan Aksaray ile berâber Rum hududuna kadar olan havâlide hâkim kaldı. İki Sultan sonra Hulagu Han'ı Fırat sâhillerine kadar takip ettiler. Birbirleriyle barışmış bir halde memleketlerine döndüler. Fakat Keykâvus'un o zaman nâil olduğu barış kendisinin çöküşünü çabuklaştırmaktan başka bir şeye yaramadı. İşi tamamıyla atâlete ve tembelliğe vurdu. O zaman Selçuklu İmparatorluğu'nun hâkimi olan Moğollara karşı düşman kesilmiş kumandanların nefretini kazandı. Bunların bir çoğu Mişel Paleolog'un yanına çekildiler.

Sene:1261
Pachymere
Nicephor
Giorgi
Ebû'l-Fidâ

Pâyitahtı Moğollara tâbi bulunan ve esâret içinde ızdırap çeken Keykâvus da yanında annesi, zevceleri ve çocukları olduğu halde memleketini terk ederek Mişel Paleolog'un yanına geldi.[155] Ya

154 657 hicrî târihinde.

155 Ebû'l-Fidâ bu vak'anın 662 [h.] ve 1263 târihinde cereyan ettiğini söylüyor. Ve

memleketlerine dönmesi için asker vermesi yahut İmparatorluk dâhilinde oturmak üzere arâzi tahsîs etmesi talebinde bulundu. İmparator'un, İmparatorluğa nâil olmadan evvel Konya'ya iltica ettiği târihten beri Sultan ile araları gâyet iyi idi. Fakat Mişel Paleolog Sultan'ı beyhude vaadlerle oyalamakla da yetinmeyerek korktuğu Hulagu ile gizlice müzâkerelere girişti. Moğol hükümdarı, Keykâvus'u tebaasının unutması için onun esârette kalmasını istiyordu. Bu suretle Keykâvus'a tâbi memleketleri kolayca zapt edebilecekti. Bundan dolayı Mişel Paleolog Sultan'ı Aynoz (Aenus) hisarına gönderdi. Etrafına muhafızlar tayin etti. Bu ona karşı bir hürmet gösterisi olmaktan ziyâde kaçmasına mâni olmak düşüncesiyle alınmış bir tedbir idi. Anadolu'da kalmış olan Rükneddin Kılıç Arslan yalnız başına sultan ünvanını taşıdıysa da hiç hüküm ve nüfuzu yoktu. Bir Moğol vâlisinin hükmü altındaydı.

Keykâvus evvela İstanbul'da sonra Aynoz kalesinde yalnız zevkiyle meşgul olmuş, Mişel Paleolog'un verdiği vaadlerin icrâ edilmesini bekler bulunmuştu. Fakat İmparator'un kendi düşmanlarıyla müzâkerelerde bulunduğunu, kendisine hıyânet ettiğini haber alınca Bulgaristan Kralı Konstantin ile ittifak yaptı. O da Rum İmparatoru'ndan memnun değildi. Volga sâhillerinde Saray şehrinde hükümran olan Kapçak Hanı Mengü Timur ile de ittifak akdetti. Mişel Paleolog'un hıyânetini bunlara anlatarak yardım istedi, İmparator'un ele geçirilmesini kolaylaştıracağını vaad eyledi. Hakîkaten, batı tarafında bulunan İmparator'dan yanına gitmek müsâadesini ricâ ederek muvâfık bir cevap aldı. Bu sırada Mengü Timur, kumandan Nagaya[156] (Nagaia)'yı Tuna sâhillerinde oturan yirmi bin Kapçak Tatarı ile Bulgaristan Kralı'na göndermişti. Bunlar hep birden Hömus (Hoemus) dağı geçitlerinden içeri girmişlerdi. İmparator ile Sultan Keykâvus da İstanbul yolunu tutmuşlardı. Pachymere Ebû'l-Fidâ

Laskaris'e atfediyor. İmparator o zaman Jan Laskaris olmak lazım geliyor. Fakat bu hükümdar 1262 târihinde katledilmiş olduğu için bu vak'ayı 1261 târihinde cereyan ettiriyorum. O zaman Jan Laskaris ile Mişel Paleolog hükümran oluyorlardı. Rum târihçilerine nazaran Sultan, Mişel Paleolog'a mürâcaat etmiştir. Burada onların rivâyetini takip ediyorum. Ebû'l-Fidâ, Keykâvus'un İstanbul'u zapt etmek, Laskaris'i de öldürmek istediğin,, fakat İmparator'un bunu haber alarak Sultan'ı bir kaleye hapsederek maiyetindekilerin gözlerini çıkarttığını yazıyor.

156 Pachymere buna "Noga" diyor.

Tatarlar ile Bulgarlar az vakit içinde her tarafa yayıldılar. Ordusunu terhis etmiş olan İmparator'un etrafını sardılar. İmparator kaça kaça deniz kenarına geldi. Orada bir gemi bularak kendisini İstanbul'a attı. Maiyetindekilerin bir kısmı esîr düştü. Diğerleri İmparator'un eşyalarını ve hazînelerini nakille görevli hizmetkârlarla birlikte Trakya'ya dağıldılar. İmparator, Sultan ile birlikte Aynoz kalesine gitti. Rumlar orada kendilerini emniyet altında zannettiler. Düşmanlar derhal gelip kaleyi muhâsara altına aldılar. Fakat içeridekilerin şiddetli müdâfaası üzerine muhâsarayı kaldırmayı düşünmeye mecbur oldular. Rumların Sultan'ı ve İmparator'a ait hazîneleri kendilerine vermelerini talep ediyorlardı. Rum ileri gelenlerinden bir çoğu bu taleplerin kabul edilmesine engel oldular. Hatta Sultan'ın başını kestirip Tatarlara atmak suretiyle onların ümitlerini kırmanın münâsip olup olmayacağını bile müzâkereye koydular. Sonunda Sultan'ı ve hazîneyi vermeye râzı oldular. Muhâsara kaldırıldı. Tatarlar Sultan Keykâvus'u oğlu Mes'ud[157] ile birlikte Saray'a, Mengü Timur'un yanına götürdüler. Mişel Paleolog İstanbul'a dönünce Sultan'ın bütün âilesini tutuklattırdı. Mallarını ellerinden aldı. Türklerin geri kalan kısmını ordusuna dâhil etti. Bunların büyük kısmı Hıristiyanlığı kabul ettiler.

Keykâvus ile Mes'ûd Kapçak sarayında bulundukları zaman Moğollar Türkiye'nin yahut Anadolu'nun idâresini Muinüddin Süleyman Pervâne[158]'ye vermişti. Süleyman, Sultan Kılıç Arslan'ı boğdurarak[159] bu ünvanı Kılıç Arslan'ın oğlu dört yaşındaki Gıyâseddin Keyhusrev'e verdi.

Sene:1267 Ebû'l-Fidâ Diyarbekrî Ebû'l-Mehâsin

Konya Sultanları Moğolların itaatı altına girdikten sonra bir çok Türk âileleri esâretten halâs olmak için bir takım kumandanlarla dağlara çekilmişlerdi. Bu kumandanlar fethedebilecekleri memleketleri aralarında taksim ettiler. Dağlardan iniyorlar, Rumlara yaptıkları gibi Moğollara da akın yapıyorlardı. Bundan dolayı İmparator Mişel Paleolog onlara karşı oğlu Andronik'i göndermeye mecbur oldu.

---

157 Nicephor Gregoras ile sâir bazı târihçiler buna sadece Melik diyorlar.

158 Haiton buna "Paraona" diyor.

159 666 hicrî târihinde. Diyarbekrî'nin ifâdesine nazaran otuz yaşında idi.

Türkler Menderes civarındaki bütün havâliye yayılmışlardı. Andronik eski Tral (Tralles) şehrini tamir ettirerek buna Andronikopolis yahut Paleologopolis namını verdi. Fuke (Phoukeh) ülkesi emîri Menteşe burasını derhal zapt etti. Bu Türkler sonra Sakarya nehrine doğru geldiler. Bu da Mişel Paleolog'u o tarafa doğru yürümeye mecbur bıraktı.

Sene 1269
Pachymere
Merâkeşî
Sene:1270

Doğu tarafında işler daha az karışık değildi. İran'da Moğol İmparatoru Abaka Han'a karşı isyan etmiş olan Pervâne (Prouana) öldürülmüştü. Sultan Gıyâseddin Keyhusrev'e o kadar az ehemmiyet verildi ki Han[160], Selçukluların ülkesini Haiton'a teklif etti. Fakat Ermenistan hükûmetinde kendisini zor tutabilen bu hükümdar Moğol Hanı'na teşekkür ederek bu teklifi reddetti.[161] Keykâvus hep Kapçak ülkesindeydi. Orada yeniden evlenmişti. Vefat ettiği zaman[162] Kapçak Hanı, bu sultanın oğlu Gıyâseddin Mes'ûd'u üvey vâlidesi sultan ile evlenmeye zorlamak istedi. Mes'ûd kaçtı, Pont Öksin(Pont Euxin)'de gemiye bindi. Kastamonu'ya gitti. Oradan Moğol Hanı Abaka'nın yanına geçti. Bu hükümdardan Sivas, Erzincan ve Erzurum şehirlerini elde etti. Abaka Han'ın vefatına kadar ahvâl bu merkezde kaldı.

Ebû'l-Fidâ
Haiton
Sene:1272
İbn Şıhne
Sene: 1278
Pachymere
Nicephor
Merâkeşî

Halefi Argun Han Gıyâseddin Keyhusrev'i öldürttü.[163] Bu ünvanı Keykâvus'un oğlu Gıyâseddin Mes'ûd'a verdi. Mes'ûd, dağlardaki emîrlerin bir kısmını itaat altına aldı. Selçuklu İmparatorluğu tekrar canlanacak gibi görünüyordu. Pont Öksin sâhillerinde yerleşmiş olan ve memleketlere Marmara Hükûmeti denilen Ömer Han (Amerkhan) namında bir emîr yeni sultanın muvaffakıyetlerinden telaşa düşerek Moğolların yardımını ricâ etti.[164] Selçukluların tekrar kuvvet kazanmamaları bunların da menfaatleri gereğindendi. Moğol İmparatoru Kencatu (Kandgiatou) [Keyhatu?] Han bizzat Türkiye'ye geldi. Mes'ûd'u mağlup etti. Onu bütün memleketlerinden mahrum bıraktı. Bu Sultan, zevcesi ve çocuklarıyla birlikte İstanbul'a iltica etti.

Sene:1283
Sene: 1292
D'Herbelot

160 671 hicrî târihinde.

161 İbn Şıhne bu imparatorluğun bu târihte nihâyet bulduğunu gösterir.

162 677 târihinde.

163 D'Herbelot 18 sene saltanat sürdüğünü söylüyor. 682 hicrî târihinde.

164 691 hicrî târihinde.

Pachymere Nicephor

Oradan Pont kıt'ası şehirlerinden Ereğli'ye giderek Nimfe (Nymphe)'de İmparator'a mülaki oldu. Fakat Rumlara itimad edemediği için birdenbire fikir değiştirerek memleketine döndü, orada yeniden asker topladı.

Sene: 1293, 1294

Bu hazırlıklardan korkan Ömer Han Sultan'ın vaadlerine de kapılarak yedi oğlu ile birlikte kendisine teslim oldu. Mes'ûd, bütün maiyetiyle beraber onu boğdurdu. Yalnız oğlu Ali kurtulabildi. Bu da başına bir çok taraftar topladı. Sultan ile bir muhârebeye girişti. Mes'ûd bu muhârebede maktul düştü.[165] Onunla birlikte Konya Selçukluları İmparatorluğu da yıkılmış oldu.[166]

Pachymere

Bununla beraber bu âileden henüz bir şehzâde kalmıştı. Mes'ûd İstanbul'dan geçerken zevcesini, hemşiresini, birâderini orada bırakmıştı. Zevcesi sonra onun yanına döndüyse de diğerleri İstanbul'da kaldılar ve Hıristiyanlığı kabul ettiler. Sultan'ın birâderi Kostantin Melik namını aldı. O zaman İmparatorlukta bir Almogavar[167] (Almogavare) ve Katalonlar müfrezesi vardı. Bunlar Sicilya Vis-Amirali Roje Dö Flor ile daha sâir bazı reislerin idâresi altında İspanya'dan Asya'ya geçmişti. İstanbul İmparatoru aleyhinde silaha sarıldılar. İshak Melik namında bir Türk emîri bunların başına geçti. Kendisine Keykâvus'un kızı ve Kostantin Melik'e Sultan ünvanı verilecek olursa âsîlerin tarafını terk edeceğini İmparator'a bildirdi. İmparator Andronik yalnız birinci şarta muvâfakat gösterdi. İshak Asya'ya geçmek hazırlığından vazgeçti. Fakat gemiye bineceği sırada, tasavvurlarından haber alan Katalonlar hücum ettiler. Yanında-

165 D'Herbelot Gazan Han'ın son Selçuklu hükümdarını 1294 milâdî ve 694 hicrî târihinde öldürtmüş olduğunu söylüyor. Fakat ben Rum müverrihlerinin ifâdelerini tercih ediyorum. Meğer ki Ömer Han'ın Gazan Han'ın emriyle hareket etmiş olduğu kabul edile. Ebû'l-Fidâ Mes'ûd'un zehirlettirilmiş olduğunu yazıyor. D'Herbelot bunun yerine Keykubâd Feramuz'un geçtiğini söylüyorsa da başka hiçbir tarafta böyle bir kayda tesâdüf edemedim.

166 Bu sülaleyi 480 hicrî ve 1087 milâdî târihinde başlattıran D'Herbelot 700 hicrî ve 1300 milâdî târihinde nihâyete erdiriyor. Konya Selçuklularının on beş sultan idâresinde iki yüz yirmi sene saltanat sürdüklerini yazıyor. Takvîmü't-Tevârîh'i zikrediyor ki buna nazaran bu sülale 477 târihinde başlamış ve 223 sene hükûmet etmiştir. Bu ihtilaf başlangıç ve bitiş târihlerinin tayininden kaynaklanıyor.

167 Bu kelime Arapçadır. "El-Mugîr" yahut "El-Magûr" diye yazılmış olması gerekir. Manâsı "Yağma için düşman üzerine saldıran asker" demektir.

ki Türkleri gerek İshak'ı gerek Kostantin Melik'i teslime mecbur bıraktılar. Bunları alınca başlarını kestiler.

Bu Türk İmparatorluğu tamamıyla mahv olduktan sonra, dağlarda kalmış olan emîrler aşağı indiler. Civardaki bütün memleketleri zapt ettiler. Anadolu'da on bir küçük hükûmet vücuda getirdiler. Moğollara âit olan hükûmet bu hesapta dâhil değildir. Mnrtkeşi Nicephor Chalcondilas

Bu hükümdarlardan en mühimleri şunlardır:

1- Karaman. Bu, en kuvvetlileriydi. Dört bin asker çıkarabilirdi. Alaşehir'den [Akşehir olmalı- E.K.] Kilikya'ya kadar olan memleketler buna tâbi idi.[168]

2- Saruhan.[169] Bu, Manisa hükûmetine yani Lidya kıt'asının bir kısmı ile deniz kenarına kadar İyonya kıt'asına mâlik idi.

3- Kalem (Calam) ile oğlu **Karası**(Carasch) Etelie (Aetolie) kıt'asıyla Misie kıt'asının ve Hellespont'un bir kısmına sâhip idiler.

4- Paflagonya kıt'ası Pont Öksin sâhiline kadar **Ömer Han evladları**nın hissesine düştü.

5- Osman ile oğlu **Orhan** Bitinya kıt'asına mâlik oldular. Bursa'da pâyitaht kurdular. Bu hükümdarlar daha sonraları hepsinin en kuvvetlisi olmuşlardır. Sâirlerini itaatleri altına alarak kudretli **Osmanlı İmparatorluğu**'nu oluşturdular ki bunlara **İstanbul Selçukluları** namı verilebilir. O zaman yirmi beş bin asker çıkarabiliyorlardı.

6- Kastamonu Hükûmeti Süleyman Paşa ile oğlu İbrâhim'in hükmü altına girdi.

---

168 Ebû'l-Mehâsin'e nazaran bu hükümdarlar, 634 hicrî târihinde vefat eden Keykubâd neslinden olduklarını iddia ediyorlardı.

169 Selçuklu İmparatorluğu'na geçen Hârezm kumandanları arasında bu namda bir emîr vardı.

7- Kotye [Kütahya?], Germiyan'ın elindeydi. Nisbeten ehemmiyetsiz olan ve tanınmalarında müşkilat bulunan sâir emîrlerden bahsetmiyorum. Zâten bunlar uzun müddet pâydar olmamışlardır.[170]

---

170 O târihte hayatta olan Merâkeşî bütün bu hükûmetleri sayar. Fakat okuduğum elyazısı Arap eserlerinde mevki isimleri o kadar değiştirilmiştir ki bahsettiği yerlerin nereleri olduklarını tayin etmek güçtür. Ellerinde daha doğru yazılmış eserler mevcut olanların tashîh etmeleri için bunları buraya naklediyorum.

1- Anadolu hükûmeti ki Hızır ile Dündar(Dandar)'a yahut Yunus'a tâbidir. Burada Afsaka şehri mevcuttur. Hamîd-ili hükûmetinin kuzeyinde, deniz kenarında yer alır. Bu hükûmetin kırk bin askeri vardır.

2- Ramlas (Milas) yahut Fuke (Foukeh) hükûmeti ki Menteşe-zâde Orhan'a tâbi'dir. Pâyitahtı Fuke'dir. Üç bin asker çıkarabilir.

3- Berki (Barki) [Birgi] veyahut Troki hükûmeti ki Aydın-zâde Mehmed'e tâbi'dir. Takriben on bin asker çıkarabilir. D'Herbelot Aydın hakkında bunun bir Türk kumandanının ismi olduğunu, Kariye (Carie) kıt'asıyla Lidya kıt'asını ihtivâ eden yerlerin vâlisi bulunduğunu söylüyor. Bu ülke Aydın-ili ismini muhâfaza etmiştir. Bizim coğrafyacılarımız bozarak buraya "Aldınelli" diyorlar. Aydıncık'tan da bahsedilmektedir. Bu, kadîm Truva(Troada) dâhilinde bir sancaktır.

4- Kaspardil (Casbardil) yahut Manisa hükûmeti ki Saruhan'ın hükmü altındadır. Sekiz bin asker çıkarabilir. Saruhan'ın birâderi Ali Paşa'nın hükmü altında Nik (Aznik) namında diğer küçük bir hükûmetten de bahsolunuyor.

5- Kasra (Casra) –Balıkesir yahut Aktara hükûmeti ki Karası'nın oğlu Ömer Han'ın idâresindedir. Bu hükümdar Kardama şehrine sâhiptir ve Orhan'ın ülkesiyle hem-huduttur. Askeri azdır. Karası'nın oğlu ve Ömer Han'ın birâderi Yahşı (Yahsi)'nın hükmü altında bir Marmara hükûmetinden de bahsediliyor. Burada deniz sâhilindeki dağlar üzerinde bir takım hisarlar vardır.

6- Osman'ın oğlu Orhan'ın hükûmeti ki pâyitahtı Bursa şehridir. İstanbul Boğazı'na kadar inmektedir. Yirmi beş bin asker çıkarabilir.

7- Germiyan Hükûmeti ki pâyitahtı Kütahya (Cotyoum) şehridir. Bu ülkeden Menderes Nehri geçer. En kuvvetlileri budur. Kırk bin süvari çıkarabilir.

8- Kerdele (Kardela) hükümeti yahut Şahın ülkesi ki beş bin asker çıkarabilir.

9- Kubek Hisar (Koubek) hükûmeti ki üç bin asker çıkarabilir.

10- Kastamonu hükûmeti ki Süleyman Paşa'nın oğlu İbrahim'e tâbi'dir.

11- Ermenek hükûmeti ki Süleyman Paşa'nın oğlu Emîr'in hükmüm altındadır. Deniz kenarındadır. Hükümdarı gâyet kudretlidir. Kırk bin asker çıkarabilir. Burası Karaman ülkesidir.

Bu on bir ehemmiyetli hükûmetten başka Karahisar yahut Turgut-oğlu hükûmetinden de bahsediliyor ki Anadolu hükümdarı Yunus'un kölesi Zekeriya'ya tâbi'dir. Yunus yahut Dündar'ın vefatından sonra burasını zapt etmiştir. Süleyman Paşa'nın hükûmetine hem-civar bir de Kaviye (Caouia) hükûmeti vardır ki Muradeddin Hamza'ya tâbi' idi. Pâyitahtı Yenişehir kasabası olan Bin Şeref (Benscharf) hükûmeti yetmiş bin asker çıkarabilirdi.

ON İKİNCİ KİTAP

HALEP SELÇUKLULARI

Türklerin fıtrî olan sebatsızlıkları ve reislerin iktidar hırsları yüzünden o geniş Selçuklu İmparatorluğu az vakit zarfında parça parça oldu. O imparatorluğu yeni fetihlerle ne kadar genişletirlerse yıkılış sebeplerini de aynı zamanda o kadar arttırmış oluyorlardı. Bu milletin büyükleri yönetimi kendilerine verilmiş olan Türkistan ülkesinde bir nevi istiklal içinde yaşamaya alışkın oldukları, orada büyük hanlara tâbi'iyyet delili olmaktan ziyâde saygı eseri addedilebilecek bir vergi ödemekle yetindikleri için Halîfeler İmparatorluğu dâhilinde yerleşince çok geçmeden bulundukları vilayetlere sâhip kesildiler. Buralarda mutlak hâkimiyet tavrı takındılar. Bütün milletin büyük hanı gibi telakkî edilebilecek olan İran Sultan'ının ismini hutbelerde imamlara okutmakla yetinmeye başladılar.

Sultan Alp Arslan'ın kendisine halef olan Melikşah'tan başka Tutuş[1] yahut Tanış (Tansch) isminde bir oğlu daha vardı ki Melikşah kendisine Mısır Halîfelerine âit olan Suriye ile civarlarını vermişti. Tutuş burada yerleşebilmek için ilk iş olarak orasını zapt etmek mecburiyetindeydi. İran Sultanları imparatorluklarının hudutlarına böyle vâli sıfatıyla şehzâdeler gönderirler, komşularıyla harb edebilmek, ülkelerini zapt edebilmek selahiyetini onlara verirlerdi. "Tâcü'd-Devle" lakabıyla yâd edilen Tutuş derhal Haleb'i muhâsara etti.[2] Bu şehir önünde meşgul olduğu sırada Mısır Halîfesi Mustansır-billah, kumandanı Bedrü'l-Cemâlî'yi Şam şehrini zapta göndermişti. O vakit Şam'a Atsız sâhip bulunuyordu. Atsız Tutuş'un yardımını ricâ etti. Tutuş derhal Halep muhâsarasını

Ebû'l-Fidâ
İbnü'l-Esîr
Sene: 1078

---

1 Bu şehzâdenin ismi hakkında Arap müverrihlerinin rivâyeti çok farklılık gösteriyor. Ebû'l-Mehâsin "Tukşı"; Ebû'l-Fidâ "Tanış" yahut "Tunış"; İbn Şıhne "Tebes"; el-Mekîn "Tis" yahut "Tebis"; Anna Comnena "Tutuş" diyor.

2 471 hicrî târihinde.

terk ederek Şam'a doğru yürüdü. Atsız bu kurtarıcıyı büyük bir çabuklukla karşıladı. Hüküm ve nüfûzunu genişletmekten başka bir şey düşünmeyen ve Şam'a ancak orasını ele geçirmek maksadıyla koşmuş olan Tutuş Atsız'ı yakaladı, lazım olan zamanda istikbâline gelmediği bahânesiyle öldürttü.

Sene: 1083 Ebû'l-Mehâsin
Sene:1085 Ebû'l-Fidâ
İbn Şıhne

Daha sonra[3] Mısırlılara tâbi bulunan Baalbek şehri, vâlisi İbn Sakîl (Ben Sokail)'in muvâfakatıyla Tutuş'a kapılarını açtı. Bu şehzâdenin ilerleyişlerini durdurmak isteyen ve Şam'ı geri almak ümidinde olan Mısırlılar bir müddet sonra buraya Bedrü'l-Cemâlî'yi sevk ettiler. Şehir sıkı bir şekilde muhâsara edildi. Fakat hiçbir vakit teslim olmadı.

El-Mekîn
Sene:1086

Tutuş bu harbden kurtulunca civar hükümdarlar zararına olarak kendisine daha geniş bir devlet kurmak arzusuna düştü. Bununla beraber bu civar hükümdarlar Melikşah'a tâbi idiler. Bundan dolayı kendisinin müttefikleri olmaları icap ederdi. Evvela İbnü'l-Hatînî'yi Halep[4] şehrini teslim etmeye davet eyledi. Bu emîrin red cevabı vermesi üzerine Tutuş giderek Halep kalesini kuşattı ve zapt etti. İbnü'l-Hatînî Emîr Artuk'dan yardım talebinde bulunduğu gibi aynı zamanda Tutuş'un tecavüzlerinden dolayı Sultan Melikşah'a da şikâyette bulundu. Melikşah İsfahan'dan hareket etti.[5] Yolda, Harran şehrini ve mülhakatını zapt etti. Bunlar Muhammed[6] namında bir emîre âit idiler. Ruha yahut Edesa şehrini de itaat altına aldığı gibi Caber[7] kalesine de sâhip oldu. Sâbıkuddin Caber namında biri buraya hâkim olduğu için "Caber Kalesi" deniliyordu. Bu, gözleri kör bir ihtiyardı. İki oğlu civarda eşkıyalık ederlerdi. Hepsi ele geçirildi. Menbic de İran Sultanı'nın hükmü altına geçti. Melikşah Haleb'e vardığı zaman, bu şehirde onu beklemeyi münâsip görmemiş olan Tutuş derhal uzaklaştı. Sultan Haleb'i emîr Aksunkur'a verdi.

Sene: 1087
Ebû'l-Mehâsin

Tutuş derhal Sultan ile barış yapmaya mecbur oldu. Mısırlılar Suriye'nin sâhil denilen taraflarını baştanbaşa zapt etmişler-

---

3 476 hicrî târihinde

4 El-Mekîn'e göre 478 târihinde, başka müverrihler bu vak'anın 479 târihinde cereyan ettiğini söylüyorlar.

5 479 senesi Cemâziyelâhir'inde [1085 Eylül/Ekiminde].

6 Bin Şerefüddevle bin Müslim bin Kureyş.

7 Bugün Dusuriya (Dousouria) adı veriliyor.

di. Şam'ı sıkı bir muhâsara altında bulunduruyorlardı.[8] Şam ise Tutuş'un hükûmetinin pâyitahtı idi. Şam'ın zapt edilmesi korkusu Sultan'a başvurarak Ruha emîri Bozan ile Halep emîri Aksunkur'u[9] imdadına göndermesini ricaya kendisini mecbur bıraktı. Bu kumandanlar kâfi derecede sür'atle geldiler.

Mısır askerleri kumandanı Bedrü'l-Cemâlî Sur şehrini muhâsara Sene 1089 ve zapt etti.[10] Diğer Mısır kumandanı Nâsırü'd-Devle Sayda ve Akkâ şehirlerini ele geçirdi. Akkâ'da Tutuş'un büyük çapta hazîneleri vardı. Bunları Mısırlılar zapt ettiler. Nâsırü'd-Devle oradan hareketle Baalbek'i kuşatma altına aldı. Baalbek vâlisi Halef ibn Melâib Mısırlılara tâbi'iyyetini arz etti. Şehirde hutbeyi Halîfe Mustansır namına okuttu.

Bütün memleketlerinin Mısır ordusu tarafından zapt edileceğini gören Tutuş Aksunkur ile Bozan'ı bir an evvel yetişmeleri için sıkıştırdı. Fakat bu emîrler ona bir miktar asker göndermekle yetindiler. Kendileri de biraz sonra geldiler. Üçü birden Baalbek kalesini muhâsara ederek zapta muvaffak oldular.[11] Halef Mısır'a çekildi.

Sonra oradan Suriye'ye dönerek Baalbek'i bir hile netîcesinde ele Sene:1090 geçirmek yolunu buldu.[12]

Aksunkur tekrar ona karşı yürümek mecburiyetinde kaldı. Fâmi- Sene: 1091 Ebû'l-Mehâsin Ebû'l-Fidâ ye (Phamia) yahut Efâmiye (Apamée) şehrini, Hums'u ve Arka(Arca)'yı da zapt etti. Sonra Tutuş yanında Aksunkur ve Bozan olduğu halde Trablus-ı Şam'ı muhâsara etti. O zaman burası Celâlü'l-Mülk ibn Ammâr namında bir kadı'nın hükmü altındaydı. Surlara karşı tahrip âletlerini kurdular. Celâlü'l-Mülk, bu şehir Sultan Melikşah tarafından verilmiş olduğu için kendisine düşman muamelesi etmemeleri lazım geleceğini onlara bildirdi. Ülkelerini genişletmekten başka bir şey düşünmeyen Tutuş kadı'nın sözlerine ehemmiyet vermek istemedi. Bunun üzerine Aksunkur haksız bir harbe girişeceğini, bu harbin Sultan'ın bir vâlisi aleyhinde olduğu cihetle hakkında fenâ bir netîce vereceğini anlattı. Tutuş, Aksunkur'un kendisinin

---

8 480 hicrî târihinde.

9 Lakabı "Kāsımu'd-Devle"dir. Meşhûr İmâdeddin Zengî'nin babsıdır.

10 482 hicrî târihinde.

11 483 hicrî târihinde.

12 484 hicrî târihinde.

maiyetinde bulunduğunu, emirlerine itaat etmesi lazım geleceğini mağrûrâne söyledi. Aksunkur bu sözlere kızdı. Arada nifak yüz gösterdi. Tutuş Şam'a, Aksunkur Haleb'e, Bozan da Ruha'ya çekildi. Suriye'de o zaman şiddetli yer sarsıntıları oldu.[13] Antakya surlarından büyük bir kısmı harâb oldu.

Sene. 1092 Ebû'l-Mehâsin Sene:1093 Ebû'l-Fidâ El-Mekîn İbnü'l-Esîr

Şam Trablusu'nun zaptına mâni olan Aksunkur'un hareketinden öfkeye kapılan Tutuş, oğlunu Sultan Melikşah'a gönderdi.[14] Fakat Sultan onun şikâyetlerine hiç ehemmiyet vermedi. Tutuş'un oğlu bir müddet sarayda kaldıktan sonra Şam'a dönmeye mecbur oldu. Çok geçmeden Sultan Melikşah'ın vefat haberi geldi. Bunun üzerine ümidi arttı. Sultanlığını ilan etmek fikrine düştü. Şam'da namına hutbe okuttu.[15] Kendisinin sultanlığını tanımak ve Bağdad câmilerinde ismi zikr olunmak üzere Halîfe Muktedî'ye bir sefîr yolladı. Halîfe, ne vakit kendisini İsfahan'a, Horâsan'a ve umûmiyetle doğuya sâhip görürse ve Melikşah yerine halef olacak bir evlat bırakırsa o zaman Sultanlığını tanıyacağına dâir cevap verdi. Bu cevap memnuniyet verici bir şey değildi. Fakat Suriye emîrleri aynı suretle mukâbelede bulunmadılar. Halep emîri Aksunkur, Antakya emîri Yağısıyan (Yaghi Sian), Harran emîri Nureddin, Ruha emîri Kazan yahut Bozan kendisini sultan olarak tanıdılar ve hükûmetleri dâhilinde hutbeyi onun namına okuttular. Bağdad'da Sultan ilan edilmek üzere mühim bir ordu ile alelacele oraya gitmek pek lazım olduğundan Tutuş Bağdad üzerine yürüdü. Yolda Rahbe şehrini zapt etti. Oradan Aksunkur ile birlikte Nusaybin'e giderek burasını da ele geçirdi. Musul Meliki Nâsırüddevle İbrâhim'den[16] kendisini sultan olarak tanıması ve Bağdad'a gitmek üzere geçit vermesini talep etti. Nâsırüddevle Tutuş'a itaat etmedi. Muhârebeye hazırlandı. İki ordu Musul yakınında karşılaştılar. Aksunkur Tutuş ordusunun sağ cenahındaydı. Bozan sol cenaha kumanda ediyordu. Araplar Bozan'ı mağlup ettiler. Fakat Aksunkur imdada koşunca Musul ordusu fîrar etti. Nâsırüddevle bir çok Arap emîrleriyle birlikte esîr düştü. Tutuş bunları öldürttü. Musul'a sâhip olarak muhâfazasını

13 Ekim ayında.

14 485 hicrî târihinde.

15 486 hicrî târihinde.

16 İbn Kureyş ibn Bedrân ki Ukayl kabilesine mensuptur.

Nâsırüddevle'nin kardeşinin oğlu Ali'ye[17] verdi. Bu muzafferiyet Halîfe'yi korkuttu. Tutuş'un emirlerine uygun davrandı. Bağdad'da hutbeyi bu hükümdar namına okuttu. Meyyâfârikîn şehri[18] itaat altına alındı. Sonra bütün Diyârbekir zapt edildi. Tutuş ordusu ile birlikte Âzerbaycan'a geçti. Rey ve Hemedan şehirlerine sâhip oldu.

Bu sırada Aksunkur kendisinin tarafını terk ederek Melikşah'ın oğlu olup Tutuş'a karşı yürüyen Berkyaruk tarafına geçti. Aksunkur'un çekilmesi üzerine pek zayıf düşen Tutuş alelacele Suriye'ye dönmeye mecbur oldu. Mısır ordusu burada Sur civarlarında bir çok tahribat yapıyordu. Büyük ihtimalle evvelce Tutuş'un hükmü altına girmiş olan bu şehir Mısırlılar tarafından geri alındı.

Tutuş memleketlerine dönünce yeni ordu topladı.[19] Sultan Berkyaruk'un Emîr Kerbuğa kumandasında İran'dan gönderdiği ordu ile Aksunkur'un Halep'ten çıkardığı askerlere karşı durmak mecburiyeti vardı. Bütün bu askerler Halep'ten altı ferseng mesâfede Tell-Sultan yakınında Sebâin nehri sâhillerinde karargâh kurdular. Bir muhârebe vukûa geldi. Muhârebe esnâsında Aksunkur'un ordusundan bir kısmı firar ederek Tutuş'a katıldı. Bundan dolayı Aksunkur'un diğer askerleri gerilemeye mecbur oldular. Bunları toplamaya teşebbüs eden Aksunkur esîr düştü. Tutuş onu idam ettirdi.[20] Kezalik Bozan'ı da katlettirerek[21] memleketlerini ele geçirdi. Bu suretle Halep, Harran, Ruha ülkeleri Tutuş'a tâbi oldular. Esîr edilmiş olan Kerbuğa Hums'da hapsedildi. Bunun üzerine bütün Mezopotamya, Diyârbekir, Ahlat (Halat), Hemedan Tutuş'un hükmü altına girdi. Halîfe Mustazhır-billah İslamiyet merkezi olan Bağdad şehrinde Tutuş nâmına hutbe okutmaya râzı oldu.

Sene. 1094
Ebû'l-Mehâsin
Ebû'l-Fıdâ
El-Mekîn
İbnü'l-Esîr
İbn Şıhne
Anna Comnena

Berkyaruk, amucası Tutuş'un Âzerbaycan'ı zapt etmiş olduğunu haber alınca Erbil'e doğru hareket ederek oradan düşmanına karşı yürüdü. Maiyetinde ancak bin asker vardı. Tutuş ordusu bunları kolayca perîşan etti. Tutuş'un kuvveti de bin neferi buluyordu. Berkyaruk İsfahan'a kaçtı. Amucasını Âzerbaycan'a sâhip bıraktı.

Sene: 1095

17 İbn Müslim bin Kureyş.
18 Rebiulâhir ahında.
19 487 hicrî târihinde.
20 Aksunkur Cemâziyelevvel ayında öldürülmüştür.
21 Bu vak'adan bahseden Anna Comnena bu emîre "Pozan" namını veriyor. Bununla beraber teferruat hakkında malûmat yok gibidir.

Tutuş oraları tahrip ederek Rey şehri üzerine yürüdü. Yeni asker toplamış olan Berkyaruk bu şehir yakınında Tutuş'a hücum etti. Meydana gelen çarpışmada Tutuş maktul düştü.[22] Bu harbden evvel Tutuş emîrlerinden Yusuf[23] namında birini hutbeyi kendi namına okutmak üzere Bağdad'a göndermişti. Yusuf civarları tahrip etti. Bağdad'a gireceği sırada efendisinin ölüm haberini duyunca Haleb'e çekildi.

Tutuş'un iki oğlu kalmıştı. Biri Rıdvan diğeri Dakak[24] (Dekak) idi. Dakak babasıyla birlikte Âzerbaycan'a gitmişti. Rıdvan Şam'da idi. Irak'ta harbe gitmeye hazırlanıyordu. Alelacele Haleb'e gitti. Burada Ebû'l-Kāsım Hasan namında Hârezmli bir emîr kumanda ediyordu. Tutuş'un bütün emîrleri hatta Dakak bile Rıdvan'ın yanına geldiler. O zaman bu şehirde Ebû Tâlip ile Behram da vardı. Bunlar da Tutuş'un çocukları idiler. Rıdvan Haleb'in hâkimi olan emîre bir çok iltifatlarda bulundu. Bu suretle sultan olarak tanınmayı ve şehirde namına hutbe okunmasını temin etti.

"Fahru'l-Mülk" lakabıyla anılan Rıdvan Haleb'i bu suretle temin ettikten sonra Diyârbekir dâhilinde Antakya emîri Yağısıyan (Baghi-sian) yanında olduğu halde yola çıktı. Gidip Suruç (Saroudge) şehrini zapt etmek düşüncesindeydi. Fakat Artuk'un oğlu Sokman daha evvelce burasını zapt etmişti. Bunun üzerine Ruha'yı zapt ederek üvey babası Yağısıyan'a verdi. Rıdvan biraz sonra bu emîr ile darıldı. O da emîr Ebû'l-Kāsım Hasan ile birlikte kendi memleketi olan Antakya'ya çekildi. Rıdvan Haleb'e girdi. O sırada daha müthiş yeni bir düşman zuhûr etti. Rıdvan'ın memleketlerinin yarısını elinden aldı. Şam'da hüküm süren Savtekin namında bir memluk Rıdvan'ın kardeşi Dakak'ı gelip Şam'ı zapt etmeye gizlice teşvîk eyledi. Dakak derhal Haleb'den kaçtı. Kendisini takip eden askerlerden kurtuldu. Şam'a vardı. Şehri tasarrufu altına geçirdi. Kendisine "Şemsü'l-Mülûk" lakabını verdiler. Bu küçük devletin idâresini minnettarı olduğu memluke bıraktı. Fakat bir müddet sonra onu öldürttü, makāmını Tuğtekin (Toghteghin) namında diğer bir memluke verdi. Bu, vaktiyle Tutuş'un hizmetinde idi. Maktul düş-

22 488 senesi Safer'inde [1095 Şubat/Mart'ında].

23 Bin Artuk el-Türkmen.

24 Bazı Arap târihçileri buna "Tokmak" diyorlar. "Ebu'n-Nasr Şemsü'l-Mülûk" lakabını taşıyordu.

tüğü muhârebede onun maiyetinde bulunmuştu. Antakya emiri Türkmen Yağısıyan ile Eb'u'l-Kāsım Hasan, Dakak tarafını tutarak Şam'a gittiler. Ebû'l-Kāsım vezîr-i âzam oldu.

Mısırlılar Rıdvan'a Musta'lî'yi halîfe olarak tanımasını ve hutbelerde Abbâsî Halîfelerinin yerine onun ismini zikretmesini teklif ediyorlardı. Rıdvan buna muvâfakat etti. Halîfe, birâderi Dakak'ın deniz kıyılarına akın yapmak üzere askerleriyle Şam'ı terk etmiş olmasından faydalanarak bu şehri zapt etmesi için Rıdvan'a asker vaad ediyordu. Rıdvan, gelip kendisine katılmış olan Antakya emîri Yağısıyan ile birlikte hareket ederek Şam'ı muhâsara etti. Fakat ahâli cesurca müdâfaada bulundular. Bir makinenin attığı bir taş, Rıdvan ordusunun önde gelenlerinden birine isâbet ettiği için bu felaket askerin maneviyatını kırdı. Dakak imdada koşmaya vakit buldu. Rıdvan, Mısır Halîfesinin vaad ettiği askeri yollamamasına fena halde kızarak muhasaradan vaz geçti. Mısır Halîfesi namına okutmakta olduğu hutbeye nihâyet verdi. Tekrar Abbasî Halîfelerine hutbe okuttu. Sonra, Artuklulara âit olan Kudüs'ü zapt etmek istedi. Fakat bunda da muvaffak olamayarak Haleb'e dönmek mecburiyetinde kaldı.[25]

Yağısıyan yine kendisini terk ederek Dakak ile Rıdvan aleyhinde bir muâhede yaptı. Bu iki hükümdar biraz sonra gelip Rıdvan'a hücum ettiler. Kınnesrin yakınlarında onunla karşılaştılar. Fakat Dakak mağlup olduğu için Şam'da hutbenin birâderi namına okunmasını kabul mecburiyetinde kaldı. Sene: 1096

Bu târihte, Frankların Kudüs'ü zapt etmek üzere ilerlemekte olduklarına dâir bütün doğuda bir şâyia çıktı.[26] Bu şehri bir sene evvel Mısırlılar Artuklulardan zapt etmişlerdi. Artuk'un oğlu Sokman Ruha'ya, birâderi İlgâzî de Bağdad'a çekilmişti. Hıristiyanlar İznik'i aldıktan ve Anadolu'dan geçtikten sonra Antakya arâzisine girdiler. Godfruva Dö Buyyon, Boemond Remon, Rober Kont Dö Flandır Mar'aş yahut Marésie'ye geldiler. Türkler burasını derhal tahliye ettiler. Rober Kont Dö Flandır derhal Artah[27] (Artesie) şehri pişgâhına dayandı. Sene: 1097 Jacques de Vitry Albert d'Aix Guillaume de Tyr Zonnara Foulcer de Chartres Albertus

25 489 hicrî târihinde.

26 490 hicrî târihinde.

27 Guillaume de Tyr bu şehre "Calquis" namı verildiğini, Maresie şehri gibi bunun da Antakya'ya tâbi olduğunu söylüyor.

Baldericus
Remon
Canud
Ebû'l-Mehâsin
Ebû'l-Fidâ
El-Mekîn

Bu, gâyet müstahkem bir şehirdi. Her türlü erzak ve levazımı bol idi. Franklar yaklaşınca Ermeni olan şehir ahâlisi Türk muhâfız kuvvetlerinin büyük bir kısmını öldürdüler, kapıları açtılar. Artah şehrinin zabtı haberi Antakya'ya ulaşınca burada bulunan Türkler kaleyi geri almaya gitmek üzere silahlandılar. Şehri bir gün muhâsara ettiler. Fakat Hıristiyanlara kurdukları bir pusuda püskürtüldükleri için Antakya'ya döndüler. Bütün Ehl-i Salîb prensleri birleşerek bu şehri muhâsaraya hazırlandılar. Rober Kont Dö Normandi yol açmak ve el-Âsî (Oronte) nehri üzerindeki bir köprüyü zapt etmek üzere bir miktar askerle sevk edildi. Nehir kenarında yedi yüz asker vardı ki Yağısıyan[28] bunları köprünün kulesindeki muhâfız kuvvetlerine göz kulak olmak üzere göndermişti. Kont Dö Normandi bunlarla muhârebeye girişmeye mecbur oldu. O bu yolu henüz açmadan bütün Hıristiyan ordusu yetişti. Türkler kaçtılar. Haçlılar hep birden nehri geçtiler. Kimisi köprüyü tercih etmiş kimisi buldukları geçit yollarından geçmişlerdi. Bütün bu muazzam ordu Antakya'dan beş, altı mil mesâfede karargâh kurdu. Yağısıyan her taraftan Hıristiyanların hücumuna maruz kaldığını görünce Bağdad Halîfesinden ve İran Sultanı'ndan hemen yardım talebinde bulundu. Lazım olan erzakı şehre doldurdu. Civarları tahrip eyledi. Bir muhâsaraya mukāvemet etmeye hazırlandı. Kalede altı yedi bin süvari ile on beş yirmi bin piyade vardı. Bütün civar hükümdarlar, büyük bir ordusu bulunan Halep Meliki Rıdvan ile birâderi Şam Meliki Dakak, Fırat yakınlarında oturan Pulayıt[29] (Pulait) isminde gâyet kuvvet sâhibi bir Türk, aslen Horâsanlı olup güzîde tir-endazlarla dâima ordunun önünde yürüyen Amaza (Hamza?) namında bir emîr, Gürcistan'ın diğer bir Amaza'sı Boezas, Âmid ve Suruç emîri Belek (Balak), Sumeysat (Samsat) emîri Balduk (Balduc) [Buldacu?], Harran emîri Karaca (Karageth) Antakya'nın imdadına gelmeye hazırlanıyorlardı. Orduları üç yüz bin askerden oluşan Hıristiyanlar Ekim ayının on birinde muhâsaraya başladılar. Fakat miktarlarının çokluğuna rağmen şehrin beş kapısından ancak üçünü muhâsara edebildiler. Boemond, bir kapıyı tutmuştu. Rober Kont Dö Normandi, diğer bir Rober Dö Kont Dö Flandır, Etyen Kont Dö Bluva, Hug Lögran

28 Guillaume de Tyr buna "Aksiyan (Acxian)"; Albert d'Aix ise "Darsian", Foulcer de Chartres de "Grasian" diyor.

29 Gerek bu isim gerek bundan sonraki isimler bozulmuşlardır.

Normanlar, Fransızlar ve Bretonlarla Boemond'un karargâhından Bâbu'l-Keleb'e kadar yayılmışlardı. Buradan Dük Kapısına kadar Remon Kont Dö Tuluz ile Puy Piskoposu Gaskonlar, Provanslılar ve Burginyotlarla birlikte yer almışlardı. Dük Godfruva birâderi Ustaş, Kont Boduvan, Renar Dö Tol, Kunon Dö Montegu ile Lorenler, Frizonlar, Suevler, Saksonlar, Frankonyenler, Bavyeralılarla bu son kapıdan Bâbu'l-Cisr'e kadar olan yeri tutmuşlardı.

Hıristiyanlar yiyecek bulmak için civardaki nehri, köprünün yokluğundan dolayı, yüze yüze karşıya geçmek mecburiyetinde idiler. Şehir içinde bulunan köprüden geçen Antakya askerleri bunlara hücum ederek tacizlerde bulunuyorlardı. Hıristiyanlar bu küçük çarpışmalardan pek nâdir olarak hayatlarını kurtarabildikleri için Haçlı reisleri gemilerden mürekkep bir köprü kurdurmaya karar verdiler.

Diğer taraftan şehir sâkinlerinin Kont Dö Tuluz askerlerine karşı huruç hareketi yapmak üzere kullandıkları bir köprüyü de yıkmaya teşebbüs ettiler. Fakat köprü gâyet sağlam yapılı olduğu için yapılan saldırılara mukāvemet gösterdi. Huruç hareketlerine mâni olmak için yalnız bir çare buldular. O da kule biçiminde büyük bir makine yaptırmaktan ibâret oldu. İçine asker doldurdular. Bu kule surlara yaklaştırıldı. Fakat içerdekiler kuleyi muhâfaza eden askerlerin hepsini yoğun şekilde attıkları oklarla kaçırttılar. Civar kapıdan bir huruç hareketi yaparak kuleyi tutuşturdular, küle çevirdiler. Ertesi günü Hıristiyanlar üç mancınık yaparak bunlarla kuleye kaya parçaları attılar. Bu serbest kapıya malik olan Türkler bütün bu makineleri az vakit içinde tahrip ediyorlardı. Bu da Hıristiyanları muazzam kayaları kol ile sürükleyerek kapının önüne yığmaya mecbur etti. Artık kapıdan çıkamaz oldular.

Türkler öteki kapılardan sık sık huruç hareketleri yapıyorlardı. Muhâsara başlayalı üç ay olmuştu. Yiyeceklerini başlangıçta idâre ile sarf etmeyen Hıristiyanlar erzak sıkıntısı çekmeye başlamışlardı. Bu kıtlık kuşatılmışların cesâretini artırıyordu. Bol miktarda yağan dâimî yağmurlar Hıristiyanların ordu kurdukları yeri bir göl haline getirmişti. Çadırlar, giysiler âdeta çürümüştü. Açlık ve hastalık yüzünden bir çok Haçlı askeri telef oluyordu. Biraz kuvveti kalanlar ise bundan faydalanarak başka taraflara çekiliyorlardı. Hıristiyan ordusu yarıya inmişti. İşte bunun üzerine Ehl-i Salîb

reisleri Boemond ile Kont Dö Flandır'ı bir miktar askerle civarlara göndererek yiyecek tedârik etmeyi, Kont Dö Tuluz ile Puy Piskoposu'na da ordugâhın muhâfazasını bırakmayı münâsip gördüler. Kont Dö Normandi hazır değildi. Godfruva Dük Dö Loren hasta idi. Hıristiyanların bütün müşkillerinden istifâde etmek yolunu bilen kuşatılmışlar düşmandan bir kısmının yokluğu esnâsında bir huruç hareketi yaptılarsa da püskürtüldüler. Bu muhârebelerden sonra askerlerden bazıları sâhibi vurulmuş bir beygiri takibe başladılar. Sâir Hıristiyan askerleri bunların kaçtıklarına ihtimal vererek onlar da firar ettiler. Türkler derhal yeni bir huruç hareketi yaparak bunları gemilerden yapılmış köprüye kadar koğaladılar. İlk çarpışmada üstünlük sağlamış olan Hıristiyanlar bu ikinci çarpışmada o muvaffakıyetleri tamamıyla ellerinden kaçırdılar.

Bu sırada Boemond ile Kont Dö Flandır bir çok erzak ile karargâha döndüler. Türklerle muhârebe etmek mecburiyetinde kalmışlardı. Fakat Hıristiyanların miktarı çok olduğu için bütün yiyecekler az vakitte tükendi. Düşman arâzisine yapılan akınlar ikinci defa olarak kıtlık sıkıntısı hissedilmesine mâni olamıyordu. Bundan başka Rumların, Suriyelilerin, Ermenilerin serbestçe geçmelerine müsâade gösterilmesi netîcesi olarak bir çok Türkler Hıristiyan sıfatında karargâha girerek orada geçen ahvâlden haberdar oluyorlar, Yağısıyan'a anlatıyorlardı. Bu karışıklıklara nihâyet vermek için Boemond esîr bulunan bir miktar Türk'ü öldürttü. Sonra kebap yaptırdı. Her tarafta bunları sofrasında yiyeceğine dâir söylentiler yaydı. Türkler korktular. Hıristiyanların insan yediklerine inanarak ordugâha gelmek husûsunda cür'et gösteremediler.

Din itibarıyla Türklere ve Bağdad Halîfesine düşman olan ve Suriye'de yayılan Türklerin kuvvet kazanmalarından korkan Mısır Halîfesi Musta'lî Frankların Türkleri zayıflatmalarından pek memnun oluyordu. Bundan dolayı kendilerini Antakya muhâsarasında devama teşvîk etmek hatta yardım teklifinde bulunmak üzere sefîrler yolladı. Fırtınanın asıl büyüğü daha sonra kendi memleketleri üzerinde kopacağını o zaman aklı kesmiyordu.

Diğer taraftan Yağısıyan da açlığın, soğuğun ve yorgunluğun Haçlıları ümitsizliğe düşürdüğünü görerek civar hükümdarlardan yardım talebinde bulundu. Frankların Suriye'ye girmelerine mâni olmak onların da menfaati iktizâsındandı. Derhal Halep'ten, Kaysa-

riye'den, Hama'dan, Hums'dan, Hieropolis yani Menbic'ten yirmi bin askerden mürekkep bir ordu hareket etti. Bunlar kuşatılanların yapacakları bir huruç hareketinden faydalanarak Antakya'ya gireceklerdi. Gizlice yürüdüler. Antakya'dan dört mil mesâfede Hârim mevkiinde ordu kurdular. Bunların gelişlerinden haberdar olan Franklar yedi yüz kişilik bir müfreze gönderdiler. Bunlar güneşin doğuşuyla Türkleri bastılar. Türkler harp düzenine göre dizilerek Hıristiyanlara saldırdılar. Hıristiyanlar onları mızrak elde karşıladılar, bir göl ile bir nehir tarafından teşkil edilmiş bir açıklığa kadar onları tâkip ettiler. Türkler rast gele kaçarak kurtuldular. Franklar içlerinden birçoğunu öldürdüler. Muhârebe meydanından on mil mesâfede Hârim mevkiine kadar kovaladılar. Hârim ahâlisi Frankları görünce şehri tutuşturdular, kaçtılar. Ermenilerle sâir Hıristiyanlar şehri zapt ederek Haçlılara teslim ettiler. Türkler bu muhârebede[30] yaklaşık olarak iki bin kişi kaybettiler. Franklar ganîmetlerle birlikte Antakya önüne geldiler. Bin beygir getirdiler. Buna pek ihtiyaçları vardı.

Kuşatılmışlar hâlâ Hârim'den gelecek yardım kuvvetlerini bekliyorlardı. Franklar bu Türklerden iki yüzünün başını onlara atarak bu ümitlerini kırdılar. Diğer üç yüz başı da surların altında sırıklara taktılar. Sonra, muhâsaraya daha kat'iyetle devam edebilmek için civardaki tepelerden birinin üzerinde bir istihkâm yaptırdılar. Kaleyi beş aydan beri muhâsara ediyorlardı. Bu sırada Oront (el-Âsî) nehri mansabına bir takım Ceneviz gemilerinin ulaştıklarını haber aldılar. Bu yardım kuvvetlerine refakat etmek üzere bir miktar asker gönderdiler. Fakat düşman kendilerini taciz etmekten hâli kalmıyordu. Bizzat gitmeye mecbur olan Boemond ile Kont Dö Tuluz bir geçitte konuşlanmış olan dört bin Türk tarafından gafleten hücuma maruz kaldılar. Yanlarında bir çok eşyâ bulunan Hıristiyanlar bir müddet direndilerse de bozuldular, perîşan bir halde kaçtılar. Bütün kâfile Hıristiyanlar için büyük bir zarar teşkil etmek üzere darmadağınık oldu. Godfruva, Rober Kont Dö Normandi, Kont Dö Flandır, Hug Lögran ve sâir reisler bu perîşan Hıristiyanların imdadına koştular. Bunun üzerine Yağısıyan bütün askerini silahlandırdı. Bu Türkleri karşılamak üzere Bâbu'l-cisr'de ordugâh kurdu. Fakat muhârebe esnâsında civardaki bir tepeyi zapt etmiş olan Dük Dö Loren meyda-

30 Bu vak'a 1097 senesi Şubat'ının 7'sinde cereyan etmiştir.

na çıkanların hepsini öldürüyor yahut geri çekilmeye mecbur bırakıyordu. Yağısıyan imdada gelenlere galebe çalmaktan başka bir çâre olmadığı kanaatını vermek için kapıları kapatmak yolunu seçmişti. Fakat Türkler mukāvemet edemediler. Hemen hepsi kılıçtan geçirildiler. Kuşatılmışlar surların üzerinden bu manzarayı seyrediyorlardı. Yağısıyan hatasını anladı. Kalanları kurtarmak üzere kapıları açtırdı. Türkler karma karışık bir halde bu kapılara atıldılar. Çoğu izdihamdan boğuldu yahut nehre düştü. Bu muhârebede Dük Dö Loren bir kılıç darbesiyle bir süvâriyi yarı belinden kesmiştir. Bedeninin mideye kadar olan yukarı kısmı yere düştüğü halde göğdenin geri kalan kısmı, kalçalar ve ayaklar beygir üzerinde kaldı. Hayvan bu halde şehirden içeri girdi. Etrafa yeis ve dehşet saldı. Türkler iki bin zâyiât verdiler. Eğer gece bastırıp da muhârebe durmasaydı Antakya o gün zapt edilebilirdi.

Ehl-i Salîb reisleri çalışmalarına devam ettiler. Bir köprünün yanında bir istihkâm yaptırdılar. Burada bir câmi ile bir de mezarlık vardı. Türkler ölülerini gömmek için geceleyin oraya gelmişlerdi. Hrıstiyan ordusunda bulunan âdî halk birlikte defnedilen kıymetli eşyayı zapt için mezarları açmışlardı. Kont Dö Tuluz beş yüz kişi ile bu istihkâmın müdafaasıyla görevlendirildi. Türkler artık yalnız Batı kapısından serbestçe çıkabiliyorlardı. Bu kapı dağlarla el-Âsî nehri arasındaydı. Kāfilelerini bu yolla şehre sokuyorlardı. Buraya bir kule binâ etmeye karar verdiler. Tankred bunu üzerine alarak başarıyla sonuçlandırdı. Her taraftan kuşatılmış olan şehir kıtlık hissetmeye başladı. Hıristiyanlar ise deniz yoluyla bol erzak alıyorlardı. Bu sırada İran Sultanı'nın Antakya'ya yardım için müthiş bir ordu göndermekte olduğu haberi yayıldı. Bu havâdis Frankların maneviyatını kırdı. Etyen Kont Dö Şartır tutulmuş olduğu bir hastalığı bahâne ederek Kilikya'ya çekildi. Maiyetindekilerden dört bin kişi de arkasından gittiler. Büyük bir imdat ihtiyacında bulunacak olan Ehl-i Salîb reisleri kim olursa olsun izin alınmaksızın karargâhtan ayrılamayacağına karar verdiler.

Muhâsaranın başlangıcından itibaren Prens Boemond, Yağısıyan'ın Fîrûz nâmında bir kumandanı ile gizli münâsebete girişmişti. Fîrûz aslen Ermeni idi. Savunmakla görevli olduğu bir kuleyi Haçlılara teslim teklifinde bulundu. Boemond bunu Ehl-i Salîb reislerine haber verdi. Fakat Antakya'nın kendisine verilmesini istedi.

Guillaume de Tyr
Anna Comnena
Sene: 1098

Kont Dö Tuluz'dan maada bütün Ehl-i Salîb reisleri râzı oldular. Kont Dö Tuluz ise kaleyi kendisi almak fikrindeydi. Bu ihtilaflar esnâsında Musul Emîri olup mensup olduğu millet arasında en cesur kumandanlarından biri olmak üzere bilinen Kerbuğa[31]'nın İran Sultanı'ndan aldığı emir üzerine iki yüz bin kişilik bir ordu ile Antakya'nın imdadına gelmekte olduğu haber alındı.[32] Yanında Şam Meliki Dakak ile Tuğtekin, Hums Meliki Cenâhü'd-Devle, Mardin Meliki Sokman bin Artuk, Sincar Meliki Arslanşah ve daha sâir bir çok Türk emîrleri vardı. Bu Müslüman ordusu o zaman Franklara âit olan Edesa yahut Ruha arâzisinde karargâh kurdu. Bu şehri muhâsara ettiyse de üç hafta muhârebeden sonra Boduvan onları çekilmeye mecbur etti. Kerbuğa hissettiği mahcubiyeti örtmek için alelacele Antakya'yı kurtarmak lüzumundan bahsederek Ruha'yı dönüşte zapt edeceklerini söyledi.

Bu sırada Frank prensleri her tarafa casuslar göndererek bu kudretli ordunun hareketleri hakkında malûmat almaya çalışıyorlardı. Antakya muhasarasıyla meşgul olan askerlerden düşmanın yaklaştığını saklıyorlardı. Kerbuğa'ya karşı yürümek üzere muhâsarayı kaldırmayı mecliste teklif edenler oldu. Bir kısmı da şehir önünde bir miktar asker bırakılması fikrinde idiler. Boemond ordu reislerinin içine düştükleri müşkilattan istifâde ederek şehirde kurmuş olduğu gizli münâsebetten bahsetti ve Fîruz'un tekliflerinin kabul edilmesi lüzumunu ileriye sürdü. Yalnız Kont Dö Tuluz Antakya üzerinde iddia ettiği hukuktan bir türlü vazgeçmek istemedi. Fakat buna ehemmiyet vermediler. Boemond tasavvurlarını ertesi akşam tatbîk mevkiine koymaya hazırlandı. Saat dokuzda Ehl-i Salîb reislerinin Kerbuğa'ya karşı gitmek bahânesiyle askerleriyle birlikte karargâhtan çıkmaları, sonra, hiç ses çıkarmadan yine karargâha dönmeleri kararlaştırıldı.

Bu tasavvur uygulamaya konulacağı sırada, Antakya'da bulunan Türkler bir hıyânet hazırlandığından şüphelenerek bundan Hıristiyanları mes'ûl tuttular. Yağısıyan hepsini sorguya çekti. Fîruz da diğerleri gibi bu sorgulamaya maruz kaldı. Fakat bu kumandan o

31 Guallaume de Tyr buna "Karbagat" der. Kıvâmu'd-Devle lakabını taşıyordu. Tutuş'un vefatından sonra serbest bırakılmıştı.

32 491 hicrî târihinde.

kadar kendine güvenle karşılık verdi, kuleleri ve surları müdâfaaya görevli olanların hepsini değiştirmeyi öyle kuvvetle teklif eyledi ki bunun masumiyetine inandılar. Fîruz'un tavsiyesini uygulamaya karar verdiler. Fakat pek çabuk yapamadılar. Fîruz'a kuleyi Boemond'a teslim etmeye vakit bıraktılar. Sur'un üzerinden Boemond ile konuştuğu sırada Yağısıyan'ın en yaşlı kumandanlarından biri bir çok askerle ve meş'alelerle nöbetçileri teftiş için oradan geçti. Hıristiyanların harekâtına karşı gâyet müteyakkız bulunmasını Fîruz'a tenbih etti. Fakat o gider gitmez Boemond ile sâir reisler kuleye askerleriyle birlikte sessizce yaklaştılar. Fîruz bunlara parolayı bildirdikten sonra bir ip merdiven uzattı. Fakat hiçbir asker buna çıkmaya cesâret edemedi. Boemond bunların korkaklığından iğrenerek emsalsiz bir cesâretle yukarı çıktı. Fîruz ile konuştu. Arkasından kimse onu takip etmek cesâretini gösteremedi. Fîruz onları cesâretlendirmek için tekrar aşağı inmeye ve müstağrak oldukları hayreti ortadan kaldırmaya mecbur oldu. Bunun üzerine hepsi merdivene koştular. Burçlar üzerine çıktılar. Diğer on kulenin nöbetçilerini kestiler, bir kapıyı açtılar. Franklar kalabalık bir halde şehre girdiler.

Guillaume de Tyr
Ebû'l-Mehâsin
Ebû'l-Fidâ

Kuşatılmışlar uyandı. Her tarafta Frankları, Rumları, Suriyelileri, Ermenileri gördüler. Bu şehir Hıristiyanları da Haçlılara katılmışlardı. Türkleri bulundukları yerde katlettiler. Bunlar rastgele kaçıyorlardı. On bin kişiden ziyâde öldürüldü. Yağısıyan firar ederek yağmaya maruz kalan şehirden uzaklaştı. Fakat bir tarafından yaralanmıştı. Bunun acısı, âilesini ve bütün Müslümanları terk etmekten doğan teessür başını döndürdü, atından düştü. Yanındaki birkaç süvari kendisini tekrar atına bindirmeye çalıştılarsa da zaafından at üzerinde durmaya güç yetiremedi. Bunun üzerine süvariler Yağısıyan'ı bırakarak kendi hayatlarını kurtarmak çâresini aradılar. Odun kesmekle uğraşan bir Ermeni can çekişen Yağısıyan'a tesâdüf etti. Başını keserek Frank reislerine getirdi.

Antakya muhâsarası dokuz ay sürmüştü. Franklar burada büyük hazîneler buldular. Doğulu târihçiler bu şehrin zaptı esnâsında yüz bin kişinin katledildiğini söylüyorlar.

Şemseddin ve Yağısıyan'ın oğlu Buldag (Budag) [Budak?]'ın üç bin kişi ile kapanmış oldukları iç kaleyi de zapt etmek lazım geliyordu. İç kale bir tepe üzerinde olup erzak ve mühimmatı bol idi. Franklar bunu beyhude yere muhâsara ettiler.

Ebü'l-Ferec
Ebü'l-Mehâsın
Anna Comnena

Kerbuğa ile sâir Türk hükümdarlarının yaklaşması Haçlıları, kendilerini savunma çârelerini düşünmeye mecbur ediyordu. Muhtaç oldukları erzakı alelacele toplamak istiyorlardı. Fakat civarlar ordunun uzun müddet orada bulunmasından dolayı harap olmuştu. Antakya'nın zaptının ikinci günü Kerbuğa'nın askerleri görünmeye başladı. İyi silahlanmış üç yüz süvari şehrin kapılarına kadar ilerlediler. Ertesi gün bütün ordu göründü. Şehri sardı. Ehl-i Salîb reisleri muhtelif kapıların savunmasını aralarında paylaştılar. Fakat Türklerin iç kaleye asker sokmalarına mâni olamadılar. Hücumlar başladı. Bunlarda muvaffakıyet Franklar tarafında kalmadı. Türkler iç kale kapısından tâ şehre kadar giriyorlardı. Geniş bir hendek kazmaya ve bir çok tahkîmât yapmaya mecbur oldular. Türklerin bu inşaatı önlemek için sarf ettikleri gayretler her iki taraftan bir çok kan dökülmesine sebebiyet verdi. Bazı Ehl-i Salîb reisleri şehri terk ettiler. Muhârebenin sonuna kadar orada kalacaklarına dâir hepsini yemin ettirmek mecburiyeti duyuldu. Her taraftan kuşatılmış olan Franklar en murdar şeyleri yemek zorunda kalmışlardı. En gürbüzleri bile yorgunluğa ve açlığa artık tâkat getiremez bir hale gelmişlerdi. Surların muhâfazası o kadar ihmal olunuyordu ki Türkler az kaldı bir kuleyi baskınla ele geçireceklerdi. Kıtlık gittikçe artıyordu, askerin bir çoğunu firara yahut düşmanın darbelerine maruz bir halde deniz kenarında yiyecek aramaya mecbur ediyordu. Sâhilde birkaç Rum ve Latin gemisi vardı. Fakat Türkler bunu fark ederek gemilere giden askerlerden bir çoklarını tuttular. Sâhile iki bin kişi sevk ederek gemi tayfalarını öldürdüler ve gemilerden bir çoğunu yaktılar, kurtulabilenler engine açıldılar. Frankların felaketini her tarafta hikâye ederek bütün sahildeki Hıristiyanların maneviyatlarını kırdılar. Hiçbir gemi Antakya'ya yardım getirmeye cesâret edemedi.

Şehir müthiş bir kıtlık içinde ızdırap çektiği sırada İstanbul İmparatoru'nun mühim bir ordu ile yardıma gelmekte olduğu haberi alındı. İstanbul İmparatoru Finimis şehrinde karargâh kurmuştu. Antakya'nın perîşan hâlini anlatarak hareketini çabuklaştırmasını ricâ ediyorlardı. Fakat kat'iyen Franklardan nefret eden ve Türklerin bütün kuvvetini kendi üzerine çekmekten, bu suretle Anadolu'daki fütûhatını elden kaçırmaktan korkan İmparator İznik yolunu tuttu.

Kendisini takibe kalkacak Türklerin yiyecek bir şey bulamamaları için geçtiği yerleri baştanbaşa tahrip etti.

Ebû'l-Ferec Ebû'l-Mehâsin Guaillaume de Tyr

Bu geri çekiliş, Haçlı reislerini pek büyük bir karamsarlığa düşürdü. Kerbuğa İmparator'un gelişinden endişeliydi. Hıristiyan askerleri imdat ümidini kaybedince artık kumandanlarına itaatten uzaklaştıkları gibi kendilerine emredilen yerlere de gitmediler. Boemond, askerleri kapandıkları evlerden çıkarmak için şehrin bazı taraflarına ateş vermeye mecbur oldu.

Bu umûmî yeis ve fütur [bezmişlik] içinde iken, bir râhip, Kont Dö Sen-Jil'e rüyâda İsâ'yı gördüğünü, kendisinin kaburgasını delen mızrak demirinin şehirde bir tarafta toprak altında gömülü bulunduğunu, eğer Hıristiyanlar bunu bulacak olurlarsa muzafferiyetten emîn olacaklarını, fakat daha evvel üç gün oruç tutarak dua ile meşgul olmak icap ettiğini İsâ'nın kendisine söylediğini anlattı. Ebû'l-Mehâsin ile sâir bazı doğulu târihçilerin anlattıkları bu hikâye bizde de Ehl-i Salîb târihini yazan târihçilerin büyük bir kısmında tesâdüf edilen rivâyet ile uyuşuyor. Ebû'l-Ferec bunun Sen Piyer'in taşıdığı bir mızrağın demiri olduğunu söylüyor. Her halde, üç gün oruçtan sonra dördüncü günü kiliseye gidildi. Toprağın altında mızrak bulundu. Bütün ordu bu mucizenin doğruluğuna inanarak cesâret buldu, büyük bir şevkle harbe taraftar oldular.

Ehl-i Salîb reisleri toplanarak muhâsarayı kaldırmasını, şehri Franklara bırakmasını, yahut Hıristiyan reisleri ile yalnız başına yahut güzîde bir miktar askerle muhârebeyi kabul etmesini teklif için Piyer Lermit'i düşman kumandanına göndermeye karar verdiler. Piyer Lermit gitti. Kerbuğa bu teklifleri reddederek kibirli bir tavırla geri gönderdi. Bunun üzerine Haçlı reisleri ertesi gün bir muhârebe yapmayı kararlaştırdılar. Güneşin doğuşu ile, papaslar âyin-i rûhânî yaptıktan, Hıristiyanlar ibadetlerini ettikten sonra bütün ordu silahlandı. Papaslar âyîn kıyâfetlerini giyerek ellerinde haçlarla saflar arasında dolaşıyorlar, askerin moralini yükseltmeye çalışıyorlardı. İlk önce Fransız askerleri şehirden çıkmaya başladı. Surların altında harb düzeni üzere dizildi. Düşman ilk önce, Fransızların köprüyü geçmelerine mâni olmak üzere, iki bin kişi sevk etti. Hug Lögran bunlara şiddetle hücum ederek çekilmeye mecbur eyledi. Karargâhlarına kadar arkalarından koğaladı. Bu küçük çarpışma bütün Hıristiyan ordusuna köprüyü geçerek ovaya yayılmak

üzere vakit kazandırdı. Hıristiyan ordusu muntazam bir halde, yavaş yavaş, tepelere doğru yürüyordu. Şehirde bırakılan bir miktar askerle irtibatın kesilmemesi için bu tepeleri ele geçirmek elzem idi. Kerbuğa'nın imdadına gelmiş olan Konya Sultanı[33], Franklar bu hareketi yapmadan evvel, ovadan geçmiş, deniz tarafında konuşlanmıştı. Bu taraftan firar edecek olanların yolunu kesmek maksadını güdüyordu. İlk üç Fransız taburu düşmana karşı kılıç ve mızrakla ilerlediler. Bütün askerler arkalarından yürüdü. Muhârebe umumîlik kazandı. Düşman gerilemeye başlamıştı. Konya Sultanı gâyet yoğun bir şekilde ok attırdıktan sonra arkadan kılıç ve gürz ile Boemond üzerine bir hücum yaptı. Boemond kaçmak üzereydi. Dük ile Tankred imdadına koştular, ordusunu düzelttiler. Hezîmete uğramak üzere bulunan Türkler kırlarda hazırlamış oldukları kuru otlara ve sâir yanıcı maddelere ateş verdiler. Derhal ortalık duman içinde kaldı. Bir çok Hıristiyan piyâdesini katlettiler. Fakat süvari kuvveti dumandan kendisini sıyırarak hücum etti. Türkleri püskürttü. Bütün düşman ordusu bir selin öbür tarafına çekilmişti. Franklar üzerlerine saldırdılar. İkinci defa olarak düşmanı firara mecbur ettiler. Kerbuğa savaşın kaybedildiğini görünce[34] gâyet sür'atle Fırat'ın öbür tarafına kadar kaçtı. Bütün ordusu dağıldı. Ordugâhı Fransızlar tarafından yağma edildi. Franklar burada her türlü levazımı buldular. Bu ganîmetlerle şehre döndüler. İç kale teslim oldu. Boemond Antakya Prensliğini aldı.

Ebû'l-Mehâsin

Antakya şehrinin zaptı Franklara bütün Suriye kıt'asını açık bıraktı. Hücuma en çok maruz kalacak iki Selçuklu hükümdarı, Rıdvan ile Dakak, Bağdad Halîfesi Mustazhır'a başvurarak bu felaketleri anlattılar ve yardım ricâ ettiler. Suriye'de hiçbir hüküm ve nüfuza mâlik olmayan ve kendiliğinden bir şey yapamayan Halîfe, keyfiyeti Berkyaruk'a bildirdi. Fakat Müslümanların imdat avâzelerine kulak verilmedi. Fransız ordusu Antakya'dan harekete hazırlandığı sırada[35] Â'zâz[36] (Ezaz) adında civar bir kalenin emîri Rıdvan'a karşı Haçlıların yardımını ricâ etti. Bu emîr çoktan beri Halep arâzisine

[33] Guillaume de Tyr buna Süleyman diyorsa da yanılıyor; Kılıç Arslan olacaktır.

[34] Bu muhârebe 1098 senesi Hazîran'ının 28'inde cereyan etmiştir.

[35] Ebû'l-Mehâsin 492 senesi Şaban'ının 23'üncü [15 Temmuz 1099] Cuma günü diyor.

[36] Bizim târihçilerimiz buna "Hasart" diyorlar.

akın yapıyordu. Frankların gelişinden sonra bir çok Hıristiyan kadınları bu emîrin eline düşmüştü. Bu meyanda, katledilmiş olan Fulk namında birisinin karısı da dâhildi. Emîr'in subaylarından biri kadının güzelliğine meftun olarak, hizmetlerinin mükâfâtı olmak üzere bu kadına nâil olmak emeliyle gidip Halep Meliki'nin ülkesini tahrip etti. Gittikçe sıklaşan bu akınlar Rıdvan'ı bütün askerlerini toplayıp Â'zâz emîrine hücum etmeye mecbur eyledi.

Albertus Guaillaume de Tyr

Â'zâz emîri ise Rıdvan'a karşı koyacak halde olmadığından Franklara mürâcaat ederek oğlu Muhammed'i rehine olarak gönderdi ve onlarla bir anlaşma yaptı. Dük Dö Loren ile daha sâir bazı reislerin kumandası altında bulunan otuz bin kişilik bir ordu kırk bin kişilik bir ordu tarafından muhâsara altında bulundurulan Â'zâz'a yaklaştı. Rıdvan derhal muhâsarayı kaldırarak Halep yolunu tuttu. Onun bu acelecilikle çekilişi Hıristiyanlarca meçhul idi. Onun için Hıristiyan askerlerinden bir kısmı Antakya'dan çıkınca Rıdvan'ın eline düştüler. Dük Dö Loren bunları kurtarmak üzere durmaya mecbur oldu. Bir çok Hıristiyan esîrlerini götüren Rıdvan askerlerine hücum ederek bu hükümdarı firara mecbur bıraktı. Esîrleri kurtardıktan sonra Â'zâz'a gitti. Orada emîr tarafından azizlenerek ve saygıyla kabul olundu. İşte bu kale bu suretle âdeta Frankların hükmü altına geçmiştir.

Fakat Franklar bunu suiistimal ettiler. Oraya sonra o kadar çok miktarda doldular ki Türkler rahatsız oldular. Emîr bunları çağırdığına nedâmet getirdi. Şehir ahâlisi civardaki Türklerle gizli bir plan kurdular. Boduvan'ı öldürmeye yahut hiç değilse oradan çıkarmaya karar verdiler. Fakat bu planlar haber alındığı için ileri gelenler tutuklanarak gözleri kör edildi. Daha az kabahatlilerden de bir çok para cezâsı alındı.

Fransız ordusu Kudüs'e gitmek üzere hazırlandığı sırada Kont Dö Tuluz Bîre[37] (Bira) şehrini muhâsara etmişti. Bu, Apale (Efâmiye) arâzisi dâhilinde Antakya'dan iki gün mesâfede müstahkem bir memleketti. Sonra bütün Haçlılar birleşerek Bîre'den sekiz mil mesâfede Maarratu'n-Nu'mân şehrine hücum ettiler.[38] Bu şehir, ip merdivenin noksan oluşundan dolayı ikinci gün zaptedilemedi.

Albertus Guaillaume de Tyr

37 Haçlı müverrihleri buna "Albira" diyorlar.
38 492 hicrî târihinde.

Fakat Boemond'un yeni yardım kuvvetleriyle gelişi Haçlıları daha şiddetle hücum edebilecek bir hale getirdi. Her iki taraftan da grejuva ateşleri, taşlar, kayalar atıldı. Ahâlinin mukāvemetine rağmen şehir zapt edildi. Franklar kılıç elde içeri girdiler.[39]

Şehir askerin yağmasına ve coşkunluğuna maruz kaldı. Hıristiyan târihçileri Franklara, naaşları para aramak için açtıklarından ve insan eti yediklerinden dolayı tenkitlerde bulunuyorlar. Arap târihçileri şehir sâkinleri ile yaptıkları anlaşmaya yani şehre girmemek, yalnız bir muhâfız kuvveti sokmak yolundaki taahhütlerine riâyet etmedikleri için ayıplıyorlar. Bu münâsebetle şehirde bir arbede çıkmıştı. Franklar bundan faydalanarak şehri zapt edip, sonra iki tarafı da katleylemişlerdi. Umûmî katliamdan pek az kişi kaçabildi. Boemond bir saraya sığınmalarını bunlara söyletmişti. Orada bunları esîr aldılar. Ebû'l-Mehâsin Justa [Gustav] Franko

Keysariye, Hama, Hums, Remle şehirleri ile Suriye'nin daha bir çok yerleri Franklara geçit verdiler. Ehl-i Salîb hiç düşmana tesâdüf etmiyordu. Bütün şehirler yağmadan korunmak için Hıristiyan ordusuna yiyecek getiriyorlardı. Mukāvemete cesâret gösteren bazı şehirler hücumla zaptedildi. Ebû'l-Fidâ

İşte Haçlılar bu suretle Selçukluların ve Artukluların arâzisinden geçtiler. Mısır Halîfesinin ülkesine girdiler, Beytü'l-Makdis diğer adıyla Kudüs-i Şerîf'e kadar geldiler. Burası o zaman Mısır Halîfelerine âit idi. Ebû'l-Mehâsin Ebû'l-Mekîn Ebû'l-Ferec

Bu muhâsaranın detayları ve Frankların Suriye'nin bu kısmındaki fetihleri Selçukluların târihine âit olmamakla beraber yerli târihçilerin bu konuda verdikleri tafsilatı kısaca şurada hikâye etmekliğime müsaade buyurulmasını ricâ ederim. Bu meşhur şehirde o zaman Mısır Halîfesi Musta'lî tarafından tayin edilmiş İftihârü'd-devle namında bir emîr vâli idi. Şehri kırk gün muhâsara eden Franklar iki kule inşâ ettirerek surlara yaklaştılar. Birinci kule Siyon Kapısı'na, ikincisi Amûd (Amoud) ile Asbat (Asbath) kapıları arasına yerleştirildi. Müslümanlar birinci kuleyi yaktılar. Fakat ikinci kule sâyesinde Hıristiyanlar surların üzerine kadar girdiler, şehri zapt ettiler. Bunun üzerine Müslümanlar Sahra ve Aksâ tabir olunan iki câmiye Ebû'l-Mehâsin

39 11 Aralık'ta. Ebû'l-Mehâsin'e göre 492 senesi Receb'inin [1099 Hazîranı] nihâyetinde buradan ayrıldılar.

çekildiler. Bu câmilerde yüz bin Müslüman katledildi. Franklar yüz bin esîr aldılar. Bütün ihtiyarları ve sakatları öldürdüler. Kadınları muhâfaza ettiler. O nefîs Sahra ve Aksâ câmilerini yağmaladılar. Burada yetmiş büyük şamdan buldular ki yirmisi altundan idi. Bin miskal ağırlığında idiler. Diğer elli şamdan gümüştü. Üç bin altı yüz Suriye dirhemi ağırlığında idiler. Ganîmetler arasında kırk Suriye rıtl'ı sıkletinde bir gümüş leğen de vardı.

Bu kadar şehirlerin ve hazînelerin kaybı Müslümanlar arasında büyük bir yeis ve keder doğurdu. Perîşan olan halk nerede bir sığınacak yer bulacaklarını bilemiyorlardı. Büyük bir kısım halk başlarında Zeyneddin namında bir kadı olduğu halde Bağdad'a doğru Şam'dan ayrıldı. Halîfe'nin divanına girdikleri vakit bağrışarak saçlarını sakallarını yoldular. Kadı'nın sözleri hazır bulunanların hepsini ağlattı. Fakat bunlara Frankları Suriye'den koğmak için yardım vermediler, yalnız gözyaşı verdiler.

Halîfelerden ilk önce bazı Arap emîrleri tarafından zapt edilen, sonra Türkler tarafından ele geçirilen bu ülke, o zaman bir çok hükûmetlere ayrılmıştı. Mısır Halîfeleri bir kısmını işgal ediyorlardı. Selçuklular Şam ve Halep hükûmetlerinin sahibiydiler. Artuklular kuzey kısmına ve Ermenistan'a komşu olan taraflarına hâkimdiler. Franklar Kudüs'te bir hükûmet kurmuşlardı. Antakya ile Edesa yahut Ruha ve daha sonraları Şam Trablusu Kudüs Krallarına tâbi olmak üzere husûsî prenslikler oluşturmuşlardı.

Sene: 1100
Ebü'l-Fidâ

Aynı târihte[40] Ermenistan'ın Suriye'ye komşu olan kısmında yani Halat[Ahlat]'ta da yeni bir hükûmet kuruldu. Bu şehir uzun müddet Rumların idâresindeydi. Sonra Merdânîler burasını zapt etmişlerdi. Merdânîlerin hüküm ve nüfûzu Diyârbekir'e kadar uzanıyordu. Bu hükümdar zâlimliklerinden dolayı halkça nefret edilen biri olduğundan dolayı Ahlat sâkinleri Sökman [Segman?] namında bir Türke mürâcaata mecbur oldular. Sökman, Âzerbaycan'a yerleşmiş olan Selçuklu âilesi hükümdarlarından Kutbeddin İsmâîl'in kölesi olduğundan "el-Kutbî" lakabıyla anılıyordu. Ahlat ahâlisi tarafından davet edilen Sökman buraya gitti, Merdânîleri koğdu. Hükümdar ilan edildi, "Şah-ı Ermen" yani "Ermenistan Hükümda-

40 493 hicrî târihinde.

rı"[41] ünvanını aldı. Musul hükûmetinde de kudretli bazı Türk emîrleri vardı. Bâtınîler de Suriye'de yerleşmeye başlamışlardı.

İşte Franklar Suriye'ye girdikleri zamanda bu kıt'anın vaziyeti bu merkezdeydi. Franklar Suriye'de her tarafa fetihlerini genişlettiler. Bir müddet evvel, Ebû Muhammed Ubeydullah[42] adlı bir kadı'nın idâresi altında bulunan Cebele (Dgiabala) şehrini zapta teşebbüs etmişlerdi. Kadı bu şehrin Müslümanlar elinden çıkmasına mâni olmak için Şam hükümdarı Dakak'ın Atabeki yahut nâzırı Tuğtekin'e teklif etti. Tuğtekin derhal oğlu Tâcü'l-Mülûk Böri'yi buraya göndererek şehri tesellüm etti. Fakat bu kumandanın fenâ hareketleri yüzünden şehir ahâlisi, Mısır Halîfelerinin Trablus vâlisi bulunan Ebû Ali[43]'ye gelip Cebele'yi zapt etmesi teklifinde bulundular. Ebû Alî'nin ordusu Böri'yi mağlup etti. Böri Trablus'a götürüldü. Oradan pederine iâde olundu. Cebele Mısırlıların tâbi'iyyetine geçti. Ebû'l Mehâsın Ebû'l-Fıdâ

Çok geçmeden Franklar burasını zapt ettiler. Ersuf ve Kaysâriye şehirleri de kezalik Franklar tarafından zabt olundu. Guillaume de Tyr

Kudüs Kralı Godfruva Dö Buyyon o târihte vefat etti. Birâderi Edesa Kontu Boduvan krallığa sâhip olmak üzere yola çıkmıştı. Bunun hareketinden haberdar olan Şam hükümdarı Dakak bir pusu kurmak ve esîr etmek fikriyle askerlerini topladı. Köpek Çayı[44] yakınında tehlikeli ve gâyet dâr bir geçidi tuttu. Bu, deniz sâhilinde dağlar ve yalçın kayalar arasında yer alan bir noktaydı. Yeni Kudüs Kralı ulakları vâsıtasıyla Türklerin maksadını ve vaziyetini haber alınca gidip üzerlerine hücum etti. Fakat geçit o kadar dar idi ki geceleyin durmaya mecbur oldu. Her taraftan düşmanın oklarına maruz kalıyordu. Güneşin doğuşuyla hareketine devam etti. Türkler durmaksızın kendisini tâciz ediyorlardı. Şiddetli çarpışmalardan sonra ellerinden kurtulmaya muvaffak olabildi.

Sene: 1101 İbn Şıhne Ebû'l-Mehâsin Ebû'l-Fidâ El-Mekîn

Dakak bu suretle Hıristiyanları mağlup etmeye uğraştığı sırada Suriye'nin içine düştüğü karışıklıklara pek az ehemmiyet veren birâderi Rıdvan Müslümanların müdâfaası uğrunda mücâhede

41 D'Herbelot bu vak'anın 578 hicrî ve 1182 milâdî târihinde cereyan ettiğini yazıyorsa da yanlıştır.
42 İbn Mansur. Daha ziyâde İbn Suleyha (Ben Soulaihah) namı altında tanınır idi.
43 İbn Muhammed ibn Ammâr. "Fahru'l-Mülk" lakabını taşırdı.
44 Arapçada "Nehr-i Kelb".

etmiş olanları katlettiriyordu.[45] Kont Dö Tuluz[46] yahut Sen-Jil Emîr Ebû Ali ibn Ammâr'ın hâkim olduğu Trablus şehrini muhâsaraya gelmişti. Bu vâli, Şam Meliki ile Hums Emîri Cenâhü'd-Devle'den yardım istedi. Bir muhârebe vukûa geldi. Müslümanlar mağlup oldular. Ebû Ali şehri Mısırlılar elinde uhâfaza etmek için Franklara para vermekten başka bir çare göremedi. Kont gidip Antrados şehrini zapt ederek içindeki bütün Müslümanları öldürdü. Oradan Hısnu'l-Ekrâd üzerine yürüdü. Müslümanların en cesur kumandanlarından biri olan Hums Emîri Cenâhü'd-Devle Hüseyin[47] Frankların tasavvurlarından haberdar olunca onlara karşı yürümek üzere askerlerini topladı. Suriye'nin savunulması için yola çıktığı sırada Suriye'de ilk gözüken bir Bâtınî müneccimi, Rıdvan'ı, Hüseyin'i katlettirmeye iknâ etti. Ondan bu müsâadeyi aldı. Askeriyle bu emîri katletmeye gitti. Cinâyet işlenir işlenmez Rıdvan buna pişmân oldu. Biraz sonra Bâtınî'yi öldürttü.[48] Müslümanların her hareketini dikkatle göz önünde tutan ve hatalarından istifâde eden Kont Dö Tuluz derhal Hısnu'l-Ekrâd muhâsarasını kaldırarak etrafı zapt ettikten sonra Hums şehrini muhâsaraya gitti.

Sene: 1102 İbnü'l-Esîr Ebû'l-Mehâsin

Aynı zamanda Suriye büyük bir kumandan daha kaybetti. Bu, Antakya'nın imdadına gelmiş olan Musul Meliki meşhur Kerbuğa idi. Sultan Berkyaruk Kerbuğa'yı Âzerbaycan'a göndermişti. Hoy'da vefat etti.[49] Bu emîr nâmına Hısn-ı Keyfa(Kipha)'da kumanda eden Mûsâ isminde bir Türkmen hemen Musul'u zapt etti. Fakat Cezîretü'bnü'l-Ömer Vâlisi Şemsü'd-Devle Çökermiş namında bir Türk bu büyük şehri onun elinden almak üzere bir ordu ile yürüdü. Yolda Nusaybin'i zapt etti. Mûsâ muhârebeye girişmek istediyse de askeri kendisini terk ederek Çökermiş tarafını tuttuğundan alelacele Musul'a kaçtı. Orada muhâsara altına alındı. Diyârbekir'de hükümran olan Sokman ibn Artuk'a imdat mukābilinde Hısn-ı Keyfâ'yı terk etmek çâresini düşündü. Sokman'ın yaklaşması üzerine Çökermiş Musul muhâsarasını kaldırdı. Fakat Mûsâ, Sokman'ın istikbâline gittiği sırada maiyetinden bazı kimseler Kürâsâ (Koutha) adlı

45 495 hicrî târihinde.

46 Araplar buna dâima "Sancil(Sandgil)" ismini veriyorlar.

47 İbn Melâib.

48 On dört gün sonra.

49 495 senesi Zilkade'sinde.

bir köy yakınında kendisini katlettiler, orada bir tepeye gömdüler. O târihten beri buraya Tell-Mûsâ namı verilmektedir. Bu vak'adan sonra Sokman Hısn-ı Keyfâ'ya çekilerek oraya sâhip oldu. Halefleri burasını muhâfaza ettiler. Çökermiş de Musul'u zapt eyledi.

Müslümanlar arasında hüküm süren ve Hıristiyanlara karşı kullanabilecekleri kuvvetin azalmasına sebep olan nifak ve şikāk muttasıl devam ediyordu. Şam Meliki Dakak gidip Rahbe şehrini muhâsara[50] ve zapt etti. Bağdad Halîfesini (Hazret-i) Muhammed'in meşrû halefi olmak üzere tanıyan bütün Müslümanların Mısır Halîfesine karşı besledikleri husûmet bu nifâkın devamına sebep oluyordu. Hatta bu husûmet o dereceye varıyordu ki Frankların bütün kuvvetleriyle hücum ettikleri Mısır Halîfesinin Hıristiyanlar tarafından ezilmesine hiç ehemmiyet vermiyorlardı. Bu sâyede Franklar rahat rahat Rakka ve Caber kalesi yakınlarında büyük tahribât yapabildiler[51], Cibil (Dgiabil) ile Akkâ'yı aldılar. Burada pek çok mezâlimde bulundular. Hatta Trablus'u bile zapt etmek tehdidini gösteriyorlardı.

Ebü'l-Fida Sene:1103

Nihâyet Akkâ'nın zaptı ve Suriye'nin içine düştüğü tehlike bazı civar hükümdarları silaha sarılmaya sevk etti.[52] Musul hükümdarı Çökermiş[53] ile Emîr Sokman altmış bin Türk topladılar. Boduvan Dö Borg'un sâhip olduğu Ruha yahut Edesa kalesini muhâsara etmek fikriyle yürüdüler. Boduvan derhal Antakya Prensi Boemond ile Tankred'den yardım istedi. Bunlar üç bin süvâri ve yedi bin piyadeden oluşan bir ordu ile hemen yola çıktılar. Harran civarında Boduvan'a katıldılar. Orada bir Arap bunlara Türklerin doğruca Ruha üzerine yürüdüklerini haber verdi. Bu haber onları oradan harekete ve Habur nehri yakınlarında mevzilenmeye mecbur etti. Oradan ertesi sabah güneşin doğuşuyla Rakka ovasına inerek harb saffı üzere dizildiler. Bunlar henüz saflarını tanzîm ettikleri sırada Sokman otuz bin Türk ile Hıristiyanların sağ cenâhı üzerine saldırdı. Buraya Boemond ile Tankred kumanda ediyorlardı. Bu iki Frank reisi Türkleri püskürttüler. Türkler beş yüz kayıp verdiler.

Albertus

50 496 hicrî târihinde.

51 497 hicrî târihinde.

52 497 hicrî târihinde.

53 Albert d'Aix de buna "Jeğremiş (Geigremisch)" diyor. Kerbuğa'nın akrabasından ve Sokman'ın birâderlerinden olduğunu söylüyor.

Boemond'dan bir milden ziyâde uzakta bulunan Boduvan Dö Borg ile Joscelin Dö Kortene çatışma başladığını haber alınca imdada koşmak istediler. Fakat pusuya yatmış olan on bin Türk tarafından basıldıkları için kaçmaya mecbur oldular. Edesa Prensi Boduvan esîr düştü. Bunları kurtarmak için koşan Tankred gecenin girmesi hasebiyle muvaffak olamadı. Ertesi gün Frankların askerleri Boduvan'ın esîr düştüğünü haber alınca alelacele Ruha'ya çekildiler. Bu şehrin Hıristiyanlar elinden gitmesine mâni olmak istiyorlardı. Şehri müdâfaaya uygun bir hale koymak sırasıydı. Bu çarpışmadan sekiz gün sonra Çökermiş büyük bir kuvvetle gelerek kaleyi kuşattı. Bu şehrin muhâfazası kendisine tevdi edilmiş olan Tankred ahâliyi tatmin etti. Yakında gidip Türklere hücum edeceğini söyledi. Vaziyetten Antakya Prensi Boemond'u haberdar etti. Boemond üç yüz süvari ve beş yüz piyâde ile yola çıktı. Fakat yolda rastladığı zorluklar onu yedi gün oyaladı. Kuşatma altındakilere bu müddet pek uzun geldi. Onun gelmesinden ümidini kesen Tankred bir huruç hareketi yapmaya azmetti. Sabahleyin erkenden Türkleri henüz uykuda iken bastırdı. Bunlar daha işin ne olduğunu anlamaya vakit bulamadan içlerinden bir çoğunu öldürdü. Hayrette kalan Çökermiş ile Sokman perîşan bir halde kaçtılar. Çadırlarını, eşyalarını bırakdılar. Tankred bunları takip ile meşgul olduğu sırada Boemond yetişti. Bu yardım kuvveti Türkleri bütün bütün bitirdi. Çökermiş ile Sokman pek zahmetle kaçabildiler. Frankların aldıkları esîrler içinde mevkii yüksek bir kadın da vardı. Bunu Boduvan Dö Borg ile mübâdele etmek fikrinde idiler. Fakat bu mübâdele gerçekleşmedi. Boduvan Türklerin nezdinde esîr kaldı.

Şam şehri Çökermiş'in Franklar aleyhindeki emellerine destek
Sene:1104 olabilecek bir halde değildi. Pek çok sarsıntılar içindeydi. Dakak[54]
Ebû'l-Mehâsin ölmüştü. Hükûmete hâkim olan Tuğtekin Dakak'ın oğlunu melik
Ebû'l-Fidâ ilan ettirdi. Biraz sonra bunu tahttan indirerek[55] tâcı Tutuş'un oğlu
Sene: 1105 Yektaş (Yaltasch)'ın başına giydirdi. Fakat birdenbire fikir değiştirerek tahta Dakak'ın oğlunu çıkardı ki ancak bir yaşındaydı. Bütün hüküm ve nüfuz bu nâzırın elindeydi. Şam şehri kendi gürültüleriyle meşgul olduğu sırada Halep Meliki Rıdvan[56] o zaman bütün

54 497 senesi Muharrem'inde [1103 Ekim/Kasım'ında].

55 497 senesi Zilhicce'sinde [1104 Ağustos/Eylül'ünde].

56 498 senesinde.

meşguliyetini Antakya ve Ruha kalelerinin muhâsarasına hasretmiş olan Tankred ile dostâne münâsebetlerini kırdı. On bin süvari ve yirmi bin piyade ile bu şehirlere tâbi arâziye girdi. Maksadı Antakya şehrini muhâsara etmekti.

Tankred civarlarındaki Hıristiyan hükümdarlarından yardım isteyerek bin süvari ve otuz bin piyâde ile Antakya'ya gitti. Farfar nehrini geçti, Artah(Artésie)'a doğru yürüdü. Rıdvan bütün kuvvetleriyle burada ordugâh kurmuştu. Rıdvan'ı firara mecbur ederek bayrağını ele geçirdi. Artah'a sâhip oldu. Bir çok Müslüman öldürdü. Pek çok esîr aldı. Ganîmetlerle dolu olduğu halde döndü. Bu arada bir çok beygir de vardı ki buna pek muhtaçtı. Guaıllaume de Tyr Ebû'l-Fidâ Albertus Foulcer de Chartres

Franklar Şam hükûmetine karşı açtıkları bir seferde bu kadar bahtiyar olmadılar. Genç Şam hükümdarının zaafından ve bu şehri karıştıran ihtilallerden istifâde etmek istemişlerdi.[57] Hug Dö Tiberiad iki yüz süvari ve dört yüz piyâde ile Şam ovasına bir akın yaptı.[58] Bir çok ganîmetler alarak Belinas yahut Filip'in Kaysariyesi(Césarée de Philippe)'ne gönderdi. Onun gelişinden ziyâde çekilişinden haberdar olan Tuğtekin askerlerini topladı. Hug Dö Tiberiad'ın geçeceği dağlara doğru yürüdü. Burada bir muhârebe vukûa gelerek Franklar mağlup oldular. Hug muhârebe meydanında maktul düştü. Maiyeti tarafından Nâsıra'ya götürüldü. Tuğtekin de Fransızların almış oldukları bütün ganîmetleri Şâm'a iâde etti. Sene:1106 Ebû'l-Mehâsin Albertus

O târihte Suriye'de gerek Hıristiyanlar gerek Müslümanlar için aynı surette tehlikeli yeni düşmanlar zuhûr etmeye başladı. Bunlar Bâtıniyye idi. Rıdvan tarafından Efâmiye vâlisi tayin edilmiş olan zât gizlice Mısırlılarla [Fâtımîlerle] münâsebetlerde bulunuyordu. Bu şehirle kaleyi onlara teslim teklifinde bulundu. Mısır Halîfesi derhal buraya Kelâb (Kelabites) kabîlesinden bir Arap olan Halef(Khalaf)'i gönderdi. Vaktiyle bu adam Hums civarlarında eşkıyalık ederdi. Halef kaleye sâhip olur olmaz eski sanatına başladı. Kudüs-i Şerîf'e hacca giden Hıristiyanlarla Franklara bilhassa hıyânet eseri gösteriyordu. Efâmiye'de oturan ve yaptığı seferlerde Halef'e refakat eden Bâtıniyye reisi Ebû Tâhir ibn es-Sâîğ[59] (Aboutaher es-saigh) Halef'i bir ziyâfete davet ederek öldürttü. Büyük kısmı Hıristiyan Ebû'l-Fidâ Ebû'l-Mehâsin Albertus

57 499 senesinde.

58 Albert de buraya "Grossos Rustikos" yahut "Suet" diyor.

59 Albert de buna "Boter(Bother)" diyor.

olan şehir sâkinleri Halef'in intikamını almak istediler. Ebû Tâhir bir kaleye kapandı. Rıdvan'ı şehri zapta davet için gizlice bir ulak gönderdi. Rıdvan'ın tekrar tâbi'iyyetine düşmekten korkan Suriyelilerle Ermeniler şehirlerini Tankred'e teslim etmek teklifinde bulundular. Tankred Antakya'dan yedi yüz süvari ve bin piyâde ile koştu. Fakat Ebû Tâhir şehir halkını kendisine çekmek yolunu bulduğu için Tankred'e kapıları kapadılar. Tankred üç hafta kadar beyhude bir muhâsaradan sonra Lazkiye'ye, oradan da Antakya'ya döndü. O zaman perhiz zamanı idi. Paskalya yortularından sonra ikinci defa olarak Efâmiye önüne geldi. Bütün savaş âletlerini kurdu. Fakat şehir sâkinleri tarafından o kadar mukāvemete rastladı ki hiç beklemediği bir yardım olmasaydı kaleyi zapt etmesine imkân yoktu. Pederlerinin vefatından sonra Şam'a sığınmış olan Halef'in iki oğlu Tankred'e hizmet sundular. Yüz askerle Frankların ordugâhına geldiler. Bu askerler kısmen Araplardan kısmen Türklerden mürekkepti. Uzun bir muhâsaradan sonra şehir teslim oldu. Tankred ahâliyi affederek Ebû Tâhir'i Antakya'ya götürdü. Halef'in oğullarını Efâmiye'de bıraktı. Tankred'in gitmesinden sonra bunlar Ebû Tâhir'in bütün taraftarlarını öldürdüler. Bâtınîlerin Suriye'de zapta teşebbüs ettikleri ilk şehir budur.

Tuğtekin Hug Dö Tiberiad'ın Şam civarlarına yapmış olduğu
Albertus akını unutmamıştı. İntikam almak için gidip Taberiye'yi muhâsara etmeye azmetti. Orada Hug'un yerine Jirovez geçmişti. Kalede üç bin asker vardı. Bir müddet evvel buraya gelmiş olan Kudüs Kralı Boduvan dört yüz askerle sefere çıkmıştı. Biraz ilerler ilerlemez karargâhına beş Türk gelerek Tuğtekin tarafından barış teklifinde bulundular. Kral bunları güzel bir şekilde kabul etti. Sefîrler ordugâhlarına döndükleri zaman hükümdar ile ordusu lehinde o kadar güzel şehâdette bulundular ki Türkler bu muhârebeye girişmek istemeyerek geceleyin büyük bir acelecilikle çekildiler, Şam'a gittiler. Bunlara yetişemeyen Boduvan da Kudüs'e döndü.[60] Türkler ikinci defa olarak Şam'dan çıktılar. Sayda civarlarına doğru bir akın yaptılar. Tuğtekin bu şehri on gün muhâsara etti. Sâkinlerinden otuz bin "bezan" (bezans) istedi. Fakat şehir ahâlisi ancak dokuz bin bezan teklif ettiler. Kudüs Kralı'nın hücuma gelmesinden korkarak bunu kabul etti.

60 Şubat ayında.

Bu muhâsaradan biraz evvel[61] aynı hükümdar ordusundan dört bin Türk Şam'dan çıkarak Taberiye arâzisine yayılmışlardı. Muhâfız kuvvetlerini bir pusuya çekmek emeliyle üç yüz kişilik bir süvari birliği ayırmışlardı. Bu şehrin hâkimi bulunan Jirovez sekiz yüz süvari ve iki yüz piyâde ile çıktı. Türkler kaçar gibi göründüler. Jirovez ilerledi, pusuya düştü. Her taraftan sarıldığı için esîr oldu. Bu çarpışmadan yalnız iki Frank kaçabildi. Bunlar hezîmet haberini Taberiye'ye götürdüler. Jirovez Şam'a götürüldü. Orada umûmî meydanda ok ile vücudu delindi. Kudüs Kralı bunun için bir fidye-i necat teklif etmişse de Türkler karşılık olarak bazı şehirler istiyorlardı, Kudüs Kralı da rızâ göstermemişti. Bu târihte Tuğtekin Arka (Archas) kalesini kaybetti. Vaktiyle Dük Godfruva Dö Buyyon burasını zapta muvaffak olamamıştı. Kont Dö Sartanj, Hacılar Dağı kalesinin yakınındaki ovada Tuğtekin'i mağlup ettikten sonra[62] Arka kalesini muhâsara etti. Muhâfız kuvvetleri kaleyi terk ettiler. Oradan bu kont Şam şehrini pek taciz etmiştir.

Frankların bu muvaffakıyetleri nihâyet bütün Müslümanları uyandırdı. İran Sultanı bütün Suriye askerlerini toplattı. Türkler her taraftan bir din muhârebesi gibi telakkî ettikleri bu harbe koştular. Bu büyük sefere Mevdûd[63] kumandan tâyin olundu. Mevdûd Musul hükümdarı olup katledilmiş olan Çökermiş'e[64] halef olmuştu. Mevdûd'un arkası sıra Mardin Meliki Emîr İlgazî[65]; Ermenistan ve Ahlat Meliki Emîr Sökman[66]; Sincar Meliki Temirak (Tamirak) ve daha sâir Türk hükümdarları geliyorlardı. Mevdûd'un maiyetinde iki yüz bin kişilik bir ordu vardı. Bu Türkler Mezopotamya'ya girdiler. Edesa şehri surlarına kadar tahribatta bulundular. Yolda geçerken, Franklara ait bir takım kaleleri zapt ederek bir çok Hıristiyan öldür-

Ebû'l-Fidâ
Ebû'l-Mehâsin
İbnü'l-Esîr
Guaillaume de Tyr
Albertus
Sene: 1111

61 Urûc-ı İsâ [İsâ'nın göğe yükselişi] yortuları esnâsında.

62 Albert de bu mevkide kendisine "Hertoldin" diyor. Lakabı olan "Zahîrü'd-din" kelimesinden bozma olacaktır. Bizim târihçilerimiz daha kendisine "Buldekin(-Boldechixn), "Doldekin", "Dekin", "Doutekin" de derler. Lakabı "Zahîrü'd-din Ebû Mansur ibn Abdullah" idi.

63 Albert'de buna "Malduk" diyor. Lakabı "Şerefüd'-Devle"dir.

64 İran Selçukluları faslında nasıl öldüğü hikâye edilmiştir.

65 Albert'te "Armi Gazi" diyor. Aron Galdos ile Samarkadın da bahsediyor. Bu sonuncusu "Tamirak"dır. Diğerinin kim olduğunu bilmiyorum.

66 Ebû'l-Mehâsin "Sokman bin Artuk" diyor. Fakat bu emîr 498 târihinde vefat etmiş olduğu cihetle bu, Ermenistan hükümdarı Sökman olmak lazım gelir.

düler. Mevdûd Edesa kalesi önüne geldi. Bunun muhâfazası Boduvan'ın esâreti esnâsında Tankred'e verilmişti. Tankred alelacele askerlerini topladı. Kudüs Kralı'nı imdada çağırdı. Bu iki hükümdar ordularını birleştirdiler. Joscelin'e âit bulunan Tell-beşer muhâsarasıyla meşgul Türklere karşı yürüdüler.[67] Türkler umûmî bir muhârebeye girişmek istemediklerinden, düşmanlarını yormak için vakit kazanmak fikrindeydiler. Fakat maksatlarını anlayan Franklar civardaki kalelerin hepsine, bilhassa Ruha'ya bir miktar yardım kuvveti gönderdiler, Fırat nehrine yaklaştılar. Bu nehri geçmekle meşgul oldukları ve ordunun bir kısmı karşı sâhile ayak basmış bulunduğu sırada Türkler kendilerini bastılar, bir hayli esîr aldılar. Kudüs Kralı ile Tankred bir türlü yardımda bulunamadılar. Mevdûd Tell-beşer kalesini kırk beş gün muhâsaradan sonra çekildi. Joscelin düşmanı takip etti. Düşman ordusu bir kaç kola ayrıldı. Yüz bin kişiden oluşan bir kısım, doğu yolunu tuttu. Diğerleri Haleb'e giderek seferin nihâyetine kadar çocukları ve kadınları muhâfaza etmesini ve kendilerine yardım kuvvetini vermesini Rıdvan'dan ricâ ettiler. Fakat Tankred ile barış halinde bulunan Rıdvan taahhütlerini bozmak istemedi. Yalnız bîtaraflığını muhâfaza edeceğini vaad ederek rehine olmak üzere oğlunu verdi. Bunun üzerine Türkler istedikleri yapılmayacak olursa genç şehzâdenin başını keseceklerini söyleyerek tehditlerde bulundular. Rıdvan, Müslümanlığıyla beraber Tankred ile ve Hıristiyanlarla yaptığı anlaşmalara sâdık kaldı, çocuğunun öldürülmesine mâni olmadı. Sonra Mevdûd Antakya'dan bir günlük mesâfede bulunan Filip'in Kaysariyesi'ne yahut Banyas (Paneas) [Payas?] şehrine yürüdü. Maarratü'n-Nu'man'ı muhâsara etti. Bütün Franklar Mevdûd'un Antakya'ya hücum etmesinden korkarak kuvvetlerini topladılar. Tell-beşer hâkimi Joscelin alelacele yüz süvari ve beş yüz piyâde ile Tankred'e katıldı. Sonra Boduvan Dö Borg iki yüz süvari, beş yüz piyâde, Papen Dö Saroc elli süvari, otuz piyâde, Hug Dö Kantalar, Mar'aş vâlisi Rişar, Guy Dö Kresalt, Giliyum Valben, Guy Prensi Dö Tursie Dö Mamistra, Kudüs Kralı ve daha sâir bir çok Frank reisleri geldiler. Yirmi bin neferi bulan bu ordu, Türklerin bulunduğu Banyas şehrine doğru yürüdü. Türkler çekildiler, umûmî bir muhârebeye girişmekten kaçınarak bir müd-

[67] Albert'de buna "Turbaisel" diyor.

det Frankları taciz etmekle yetindiler. Sonra Antakya ülkesinden çıktılar.[68]

Bu Türklerle Şam ve Halep Türkleri arasında hüküm süren nifak bu büyük seferin akāmetle neticelenmesine sebebiyet verdi. Bu büyük ordulardan korkan Tuğtekin, hükûmetinin elinden alınması endîşesine kapılarak Franklarla gizlice sulh yaptı. Rıdvan Tankred ile olan eski taahhütlerini ihlal etmek istemedi. İtimad ettiği bu iki hükümdarın askerlerinden mahrum kalan Mevdûd kendisini Franklara mukāvemet edemeyecek bir halde görerek bütün ordusunu terhis etti. İbnü'l-Esîr

Tankred, Türklerin gitmesinden istifâde ederek Halep yakınındaki Atâreb[69] (Athareb) hisarını muhâsaraya[70] azmetti. Bu şehri hücumla ele geçirerek iki bin kişiyi öldürdü. Geri kalanlarını esîr aldı. Oradan gidip Menbic'i[71] ve Balis(Balias)'i zapt etti. Bu fetihler bütün civar hükümdarlarını korkuttu. Rıdvan sulh için kendisine otuz bin altun sikke ile beygir verdi. Sur şehri yedi bin altun sikke; Munkadîlerin hükümran oldukları Şizur (Shizour) şehri dört bin; Ali isminde bir Kürd'in idâresi altında bulunan Hama şehri iki bin altun sikke takdîm ettiler. Ebû'l-Fidâ Suyutî Ebû'l-Mehâsin İbn Şıhne Albertus

Fakat Antakya Prensi Tankred ile yapılan bu barış Kudüs Kralı Boduvan'ın yapabileceği tecâvüzlerden Sur şehrini masûn bulundurmuyordu. Surlular Hıristiyan sâhiplerine denizden ve karadan çok zarar veriyorlardı. İşte bundan dolayı Kudüs hükümdarı Sur'u zapt etmek fikrine düştü. Şehir ahâlisi onun bu niyetinden haberdar olur olmaz Tuğtekin'den imdat istediler.[72] Kıymetli şeylerini Şam'a göndermek müsaadesini de ricâ ettiler. Tuğtekin ile bunu kararlaştırdıktan sonra, Rinfruva (Rinfroy) adında bir Frank'a Şam'a sevk ettikleri eşyalarının serbestçe geçişini sağlaması için iki bin bezan teklif ettiler. Rinfruva paraları aldı. Fakat Müslümanlara karşı yapılan taahhüdün hiçbir hükmü olamayacağı düşüncesiyle bunların hareketinden Kral Boduvan'ı haberdar etti. Eşyâların hangi Ebû'l-Mehâsın Albertus Foulcer de Chartres

68 Sen Mişel yortularına doğru.

69 Albert'te buna "Jerez(Gerez)" diyor.

70 504 hicrî târihinde.

71 Ebû'l-Fidâ "Zaredna" namında diğer bir şehrin daha zapt edildiğinden bahsediyor.

72 505 hicrî târihinde.

gün nereden geçeceğini tamamıyla ona bildirdi. Kudüs Kralı iki yüz kişiyi pusuya yatırdı. Surluların bütün eşyaları zapt edildi. Bu kayıplardan haberdar olan Tuğtekin Sur şehrinin tehlikeye maruz kalmasından korkarak derhal beş yüz asker gönderdi. Boduvan bu şehri muhâsaraya gitmekte gecikmedi.[73] Bütün civarları tahrip ettikten sonra birkaç gün kaleye hücum etti. Tuğtekin yeniden asker gönderdiyse de bunlar kaleye girmeye muvaffak olamadılar. Fakat halkın şiddetli müdâfaası Boduvan'ı hücumlardan vazgeçirdi. Hanis (Hanasch) tabir edilen diğer bir büyük kaleye hücum ile bunu zapt etti. Sonra tekrar Sur karşısına geldi. Kuleler yaptırdı, muhâsaraya başladı. Tuğtekin kendisini taciz etmekten geri kalmadı. Bu akınlardan korunmak için büyük bir hendek kazmaya onu mecbur etti. Fakat Frankları denizden Sayda tarafından dâimî surette aldıkları imdattan dolayı muhâsarayı kaldırmaya mecbur bırakmak kābil olmadığı için Tuğtekin gemilerini silahlandırdı. Sayda civarında dolaştırdı. Bir Frank müfrezesini basarak perîşan etti, gemilerini batırdı. Bu muvaffakıyet Sur sâkinlerinin maneviyatlarını canlandırdı. Franklar yeniden iki kule yaptırdılar. Bunların en büyüğü yirmi beş metre, diğerleri yirmi metre yüksekliğinde idiler. Fakat bütün bu gayretler beyhude oldu. Franklar gemilerini ve bütün erzaklarını yaktıktan sonra çekilmeye mecbur kaldılar.

Ebû'l-Fidâ
Sene: 1112

Ahlat Meliki Sökman el-Kutbî bu târihlerde vefat etmiştir. Yerine oğlu Zahîreddin İbrâhim geçti. Küçük Ermenistan yani Sis ülkesi kralı Vasil de öldü. Antakya Prensi Tankred bu ülkeyi zapt için yola çıktı. Yolda kendisini ölüm yakaladı. Sis'e Sircal sâhip oldu. Târih yazarları Karaca namındaki Hums Emîri'nin de bu tarihte öldüğünden bahsediyorlar. Bunun yerine oğlu Hayr (Khir) Han geçmiştir.

Ebû'l-Fidâ
İbnü'l-Esîr
Guillaume de Tyr
Albertus
Sene: 1113

Bu sırada[74] birbirleriyle barışmış olan Tuğtekin ile Emîr Mevdûd Franklara karşı harb etmek üzere askerlerini birleştirdiler. Otuz bin kişilik bir orduları vardı. Bununla Taberiye'ye yaklaşmaya karar verdiler. Maksatları Kudüs'ü bile zapt etmekti. Ermenistan Kralı bunların gelişlerinden Boduvan'ı haberdar etti. Bu hükümdar Antakya Prensi Roje ile Trablus Kontu'ndan imdat istedi. Nehrü'ş-Şeria sâhilinde karargâh kurmuş olan Türkler Tabor(Thabor)'u zapt

73 Boduvan buraya 505 senesi Cemâziyelevvel'inin 25'inde [29 Kasım 1111] gitmiştir.

74 506 hicrî târihinde.

ettiler. Taberiye'yi üç ay muhâsara altında bulundurdular, bütün civarları tahrip ettiler. Bu muhârebe esnâsındadır ki Boduvan, Paskalya Yortularını Kudüs'te geçirip de Sur civarlarından dönmek mecburiyetinde bulunan bin beş yüz hacıya üç yüz asker ile bizzat refakat etmiştir. Boduvan bir pusu kurdu. Hacılara hücum etmek üzere Sur'dan çıkmış olan beş yüz askere burada saldırdı. Bunları çekilmeye mecbur etti. Civarda bulunan Türklerden dolayı ertesi gün Akkâ'ya geldi. Orada yedi yüz süvari ile dört bin piyâde topladı. Yanında Edesa ve Tell-beşer Kontu Joscelin olduğu halde, yedi yüz piyâde ve beş yüz süvari ile imdada gelmekte olan Antakya Prensi Roje'yi beklemeksizin Akkâ'dan çıktı, Nehrü'ş-Şeria'nın öte tarafında, Türklerin bulunduğu yere civar bir noktada karargâh kurdu. Türkler derhal iki bin kişilik bir müfreze ayırdılar. Bunların bin beş yüzünü pusuya yatırdılar. Diğer beş yüzü Frankları buraya çekmek emeliyle onlara yaklaştılar. Tabor'a kadar bunları takip etmek ihtiyatsızlığını gösteren Kral pusuya düştü. Her taraftan çevrildi. Bir çok kayıp verdikten, bayrağını bıraktıktan sonra kaçmaya mecbur oldu.[75]

Bu hezîmetin ertesi günü Antakya Prensi Roje ile Trablus Kontu askerleriyle geldiler. Bu yardım kuvvetleri ve daha sâir bazı kuvvetler on altı bin kişilik bir ordu teşkil etti. Kudüs Kralı bu ordu ile dağın tepesinde konuşlandı. Müslümanlar vâdiye indiler. Yirmi altı gün taraflar bu vaziyette kaldı. Türkler müfrezeler göndererek bütün civarları tahrip ettiler. Franklara tâbi olan Suriyeliler bile isyan ederek Kudüs'ü muhasara etmek tehdidini gösterdiler. Sonbaharın başlarıydı. Hacıların büyük kısmı bu mevsimde gelirlerdi. Türkler bulundukları vâdide pek şiddetle hissetmekte oldukları harâretten bunalmış oldukları gibi yeni hacıların bir yardım kuvveti getirmelerinden de korkarak Şam yakınlarında Mercu's-Safer'e çekilmek yolunu tercih ettiler. Oradan Anadolu'ya geçtiler. Rumlarla muhârebe eden Konya Sultanı'na yardım etmek istiyorlardı. Mevdûd Anadolu'dan döndükten sonra Şam'a gitti. Bu emîrin şan ve şöhretini kıskanan Tuğtekin onu öldürtmeye gizlice teşebbüs etti. Beraber câmide bulundukları bir Cuma günü namazdan sonra gezindikleri sırada bir Bâtınî Mevdûd'a bir hançer darbesi indirdi.

---

75 İbnü'l-Esîr'e göre bu muhârebe 507 senesi Muharrem'inin 3'ünde [20 Hazîran 1113], Ebû'l-Fidâ'ya göre 13'ünde [30 Hazîran] vukua gelmiştir.

Kātil derhal öldürüldü. Emîr, Tuğtekin'in sarayına nakledildi. Bir Ramazan günüydü. Mevdûd yaralı olmakla beraber ağzına bir şey koymaktan imtinâ etti. O gün vefat eyledi. Suriye'deki Bâtınîlerin bu emîrden pek korktukları için katlettikleri söyleniyor. Târihçilerin büyük kısmı bunun katlini Tuğtekin'e atfettiler. Tuğtekin gözyaşları döktüyse de Türkler onun masûmiyetine inanmadılar. Mevdûd Şam'da Dakak'ın türbesine defnedildi; sonra oradan Bağdâd'da meşhur Ebû Hanîfe'nin türbesine, oradan da İsfahan'a naklolundu.

Ebû'l-Fidâ Ebû'l-Mehâsin İbn Şıhne

Bahsi çok geçen meşhur Halep Meliki Rıdvan da aynı târihte vefat etti.[76] Hasta ve işlediği mezâlim hasebiyle bütün Müslümanların nefretini kazanmıştı. Tahta çıktığı esnâda kardeşleri Ebû Tâlip ile Behram'ı ve babasının eski hizmetkârlarının bir çoğunu öldürtmüştü. Her vakit Bâtınîler tarafını tutmuştu. Kendisine fenâ bir Müslüman nazarıyla bakılıyordu. Çok kere Franklar Halep kapılarına kadar geldikleri halde onlara hücum cesâretini gösterememişti. İlk defa olarak Halep'te bir mahkeme kurdu. Bu mahkeme Rıdvan'ın emri üzerine tebaasına türlü suçlamalarda bulunuyordu. Vefatından sonra tahta Alp Arslan el-Ahrasî[77] çıktı. On altı yaşındaydı. Eski Antakya Emîri Yağısıyan'nın kızının oğlu idi. Lu'lu' namında bir köle devlet idâresiyle görevlendirildi. Halep'te bulunan bütün Bâtınîler öldürülerek malları müsâdere edildi. Bu genç hükümdar uzun müddet hükümran olamadı. Ertesi sene kumandanları kendisini öldürdüler. Lu'lu' onun yerine Rıdvan'ın diğer oğlu Sultanşah'ı tahta çıkardı.

Sene: 1114 Ebû'l-Mehâsin

Mevdûd'un katli haberi İsfahan'a ulaşınca Sultan Muhammed Musul şehrini Aksunkur el-Porsukî[78]'ye verdi. Ve aynı zamanda bütün Suriye hükümdarlarına ordularını bu kumandanın ordusuna katarak Franklara karşı harb etmeleri için emir gönderdi.

Ebû'l-Fidâ İbnü'l-Esîr Guillaume de Tyr Canud Foulcer de Chartres

Ekim ve Kasım aylarında meydana gelen bir çok depremlerde Frankların ülkesi harâb olmuştu. Bu yer sarsıntıları Kilikya'da, İsaurie kıt'asında Selesirye(Celesyrie)'de pek çok tahribât yapmıştı. En çok Mar'aş şehri hasâra uğramıştı. Varoşlarından hemen hiç

---

76 508 senesi Cemâziyelâhir'inin 14'ünde [15 Kasım 1114].

77 Lakabı "Tâcü'd-Devle" idi.

78 Guillaume de Tyr buna "Borsekin"; Canud "Borj"; Albert de "Borgoldus" diyor. Diğer bir yazar "Borsu" namını veriyor. İmâdeddin Zengî'nin pederi Aksunkur ile bunu karıştırmamalıdır.

eser kalmamıştı. Surları, kaleleri, en büyük binâları yıkılmıştı. Yer hareketi doğuda daha ilerilere kadar tesirini göstermişti.[79] En büyük şehirler artık bir taş yığınından başka bir şey değildiler. Bütün ahâli kırlara dağılmıştı ve pek çoğu enkaz altında ezilmişti.

Bu emîrin gelişi Suriye'deki Türkleri de Franklar kadar korkuttu. Porsukî ilk önce Mardin Emîri İlgazî ile çarpışmaya mecbur oldu. Fakat galebe İlgazî'de kaldı. Sultan Mahmûd'dan korkan İlgazî ona karşı uzun müddet dayanamayacağını bildiği için Şam hükümdarı Tuğtekin ile ittifak yaptı. İkisi de Franklara başvurarak barış ve yardım istediler. Tuğtekin Mevdûd'un öldürülmesinden dolayı suçlanmakta olduğu için Franklarla birleşmeye pek eğilimliydi. Porsukî bu cinâyetten dolayı onu cezâlandırmaya geliyor gibi görünmekteydi. Tuğtekin Kudüs Kralı Boduvan ve Antakya Prensi ile barış akdetti.

Tuğtekin ile İlgazî'nin bu muhâlefetleri Sultan'ı o kadar kızdırdı Sene 1115
ki ertesi sene[80] Porsukî'yi meşhur İmâdeddin Zengî ile birlikte kırk bin kişilik bir ordu başında tekrar gönderdi. Bu kumandan Rakka yakınında Fırat nehrini geçti, Antakya arâzisine girdi. Ruha'yı muhâsaraya aldı. Burada bir çok Frank ve Ermeni öldürdü. Samsat (Sumeysat) ve Suruc[81] şehirlerinin ve daha Franklara âit olan bir çok şehirlerin tekmil civarlarını tahrip etti. Bu ülkede vâli bulunan Giliyum Dö Pirs'i esîr aldı. Halep, kapılarını açmaktan imtinâ gösterdi. Fakat Tuğtekin'e âit bulunan Hama şehri muhâsara edilerek hücum ile alındı, üç gün yağmaya maruz bırakıldı. Sultan Hama'yı Hums Emîri Hayr Han'a verdi.

Kudüs Kralı Boduvan bin beş yüz süvari ve bin piyâde ile; Prens Dö Tripoli iki yüz süvari ve iki bin piyâde ile; Şam hükümdarı Tuğtekin ordusuyla alelacele gelerek Kefertâb[82]'dan üç fersah mesâfede ordugâh kurdular. Antakya Prensi Roje ile Edesa Kontu Boduvan da burada onlara katıldı. Sekiz gün bu noktada kaldılar. Bu kalabalık ordu karşısında harbe girişmeye cesâret edemeyen Türkler kışlamak bahânesiyle Hama'ya çekildiler. Bir müddet Hama civarında durdular. Bunları memleketlerine döndü zannetmiş olan Kudüs

79 Bilhassa Sen Loren ve Sent-Andre Yortularında pek şiddetle hissolunmuştur.

80 509 hicrî târihinde.

81 Bizim târihçilerimiz "Rujia(Rugia)" diyorlar.

82 Bizim târihçilerimiz "Kafarda(Cafarda)" diyorlar

Kralı Boduvan Kudüs yolunu tutmuştu. Antakya Prensi Roje Edesa Kontu Boduvan ile yalnız kalmışlardı. Türkler derhal Hama'dan çıktılar. Gidip Franklara tâbi bulunan Kefertâb'ı aldılar. Oradan da Maarra'ya, sonra Halep üzerine yürüdüler. Antakya ve Edesa hükümdarları alelacele ordularını topladılar. Miktarları Franklar ve Ermenilerle birlikte on beş bini buluyordu. Üç kola ayrılmış olan Türklerin üzerine hücum ettiler. Türkler Farfar nehri boyunda Kaysariye yahut Şizur[83] ile Straton, Efâmiye (Phamia) yahut Apame arasında idiler. Türkler külliyetli kayıplarla püskürtüldüler. İlk kolu Franklar mahv etti. İkinci kol nehirde boğuldu. Hama'ya çekilmiş olan üçüncü kola ise Tuğtekin hücum ederek üç bin kişi öldürdü, bin esîr aldı.

Tuğtekin'in Franklarla yaptığı barış ancak bir mütarekeden Ebû'l-Fidâ ibâretti. Büyük ihtimalle gâyesi Porsukî'yi püskürtmekten ibâretti. Hakîkaten Franklar hemen derhal gidip Tuğtekin'e âit bulunan Rafniye (Raphnia) şehrini zapt ettiler. Fakat Tuğtekin hemen şehri geri aldı. İçinde bulduğu bütün Frankları kılıçtan geçirdi. Tuğtekin o zaman Suriye'de bulunan hükümdarların en kuvvetlisiydi. Şam Meliki Dakak'ın vefatından sonra hükûmete o kadar sâhip olmuştu ki, Dakak'ın evlatlarında artık hiçbir hüküm ve nüfuz kalmadı. Tuğtekin melik olmuştu.

Halep hükûmeti de hemen hemen aynı âkıbete uğramıştı.[84] Burayı Lu'lu' isminde bir memluk tasarruf ediyordu. Fakat dâima tahtta Rıdvan âilesinden bir hükümdar bulunuyordu. O zaman hükümdar Sultanşah idi. Fakat hükümdarlık nâmına mâlik olduğu şey sâdece bir ünvandan ibâretti. Lu'lu', Sâlim isminde Ukayl kabîlesinden bir Arab'ın hükmü altında bulunan Caber kalesine gittiği sırada yolda kendi hizmetkârları tarafından katledildi. Bunlar Lu'lu'nun bütün eşyâsını yağma ettikten sonra Haleb'e döndüler. Sultanşah fırsattan istifâde ederek hürriyetini geri alamadı. Ahâli kendisine "Atabek" yahut vâli olmak üzere Yaruktaş[85] (Yarcatasch)'ı seçtiler. Bir ay ahvâl bu merkezde kaldı. Aksunkur el-Porsukî Haleb'i zapt için bu sarsıntılardan istifâde etmek istedi. Gelip şehri muhâsara altına aldıysa da Musul'a çekilmeye mecbur oldu. Sonra Yaruktaş azledi-

Sene: 1117
İbn Şıhne
Ebû'l-Mehâsin

83 Şansölye Goutier buraya "Sizera"; başkaları "Sizeri" diyorlar.
84 511 hicrî târihinde.
85 "Şemsu'l-Havâs" lakabıyla anılır. Ebû'l-Mehâsin buna "Berkyaş" diyor.

lerek yerine Ebû'l-Maâlî getirildi. Çok geçmeden bu da aynı âkıbete uğradı. Bunun üzerine, Halep sâkinleri Frankların gelip şehri zapt etmelerinden korkarak Artuk'un oğlu İlgazî'ye tâbi'iyyet arz ettiler. Yıkılan Halep Hükûmeti Artuklular'a tâbi bir vilayet haline düştü.

Diğer taraftan Franklar yeni bir muharebe tehdidi altında kalmışlardı. Mısır Halîfesi her taraftan asker topladıktan sonra gelip Askalan kalesi önünde ordu kurdu. Onun hareketinden haberdar olan Tuğtekin Şeria nehrini geçti. Mısırlılara katıldı. Fakat gerek bu askerler ve gerek Frankların ordusu müsâdemeye girişmekten korktukları için, her iki tarafça da hiçbir şey yapılmadan birbirlerinden ayrıldılar. Sene 1118 Guillaume de Tyr

Tell-beşer hâkimi Joscelin Benî Rebîa denilen bir Arap kabilesine karşı aynı târihte açtığı bir seferde[86] daha bahtiyar olamadı. Bu Arapların etrafını sarmak istedi. Fakat reisleri Maza kendisini mağlup etti. Bir çok kişi öldürdü, bir miktar esîr aldı. Bir Arap müverrihi bu devreye âit olmak üzere garip bir hikâye naklediyor ki, bence muhakkak görünmemekle beraber hatırlanmaya şâyândır: O târihte Kudüs-i Şerîf arâzisinde bir mağarada (Hazret-i) İbrâhim'in, İshak'ın, İsmâîl'in ve Yakub'un naaşlarının keşfedildiğini, altun ve gümüş lambalar bulunduğunu, fakat bu mağaranın kapısının örtüldüğünü söylüyor. Sene: 1119 Ebû'l-Mehâsin

Haleb'i ele geçirdikten sonra daha ziyâde kuvvet kazanmış olan Artuklu hükümdarları bu kaleyi Franklara karşı daha ziyâde başarı ümidiyle harbe devam edebilecek bir hale koymuşlardı. Kudüs Kralı o zaman sâir Hıristiyan prensleriyle uğraşıyor, onları Antakya arâzisinden çıkarmaya çalışıyordu. Tuğtekin bu durumlardan istifâde ederek Araplarla ittifak yaptı. Onlarla birlikte Taberiye civarlarını tahrip eyledi. Kral İkinci Boduvan bu vilayetin imdadına koştu. Dekapol (Décapol) vilayeti dâhilinde Şeria nehri ile Gulaad dağı yakınında Crase (Gérasa) şehrini muhâsaraya aldı. Tuğtekin burasını bir sene evvel tahkîm ettirmişti. Tuğtekin mağlup oldu. Kale zapt edildi. Kudüs Kralı, kalede bulunan kırk Türk'ü serbest bıraktıktan sonra kaleyi temelinden yıktırdı. Sene: 1122 Guillaume de Tyr Foulcer de Chartres

Frankların o zaman Avrupa'dan aldıkları büyük bir imdat kuvveti kendilerini Suriye'de mühim bir sefere çıkabilecek bir Sene: 1123 Ebû'l-Mehâsin Guillaume de Tyr

[86] 513 hicrî târihinde.

hale getirdi. Türklerin ve Mısırlıların Kudüs Krallığı dâhiline akın yapmaları kolaylığını ortadan kaldırmak için gidip Sur şehrini muhâsara etmek fikrine düştüler. Eskiliği, ticâreti, ahâlisinin çokluğu, arâzisinin münbitliği ile meşhur olan Sur şehri asıl Fenike kıt'asının pâyitahtı idi. Deniz kenarında, bir yarımada üzerinde yer alıyordu. Etrafındaki deniz pek dalgalı olduğu için yanaşılması zordur. Porfirya (Porphyria) yahut Hayfa, Ptolemais yahut Akkâ, Pankas (Pancas) yahut Filip'in Kaysariyesi, Sarepta, Sayda, Biblus, Burtium, Trablus, Artha (Artesie), Arkas (Arka), Atradus (Aruad), Antradus (Antarsus), Ereğli[87] şehirleri buraya tâbi' idiler. Fakat bir zamandan beri bu arâziye Franklar, Suriye Selçukluları ve daha sâir civar hükümdarlar hücum etmişlerdi. Vaktiyle tamamıyla Mısırlılara âitti. O târihte Mısırlılar Sur şehrine hâlâ hâkim bulunuyorlardı. Yalnız şehrin üçte biri Tuğtekin'e terk edilmişti. Bu da şehrin sâir kısımlarını zapt etmesine mâni olmak düşüncesiyle yapıldığı kadar Franklara karşı müdâfaa için yardım kuvveti vermesi maksadıyla da yapılmıştı. Franklar şehri muhâsara etmişlerdi. Her taraftan kaleyi kuşattılar. Şehrin diğer tarafından iki kat suru vardı. Burada büyük kuleler de inşâ edilmişti. Kara tarafında ise Sur üç kat idi, kuleler birbirine dokunacak derecede yakındılar. Kuzey tarafında bulunan liman girişi iki büyük kule tarafından savunuluyordu. Bütün Akdeniz havzası ile olan ticârî münâsebetlerinden dolayı pek çok artmış olan yerli ahalisinin dışında Kaysariye, Sayda, Akkâ, Trablus, Biblus, Şam ve sâire gibi sâhilde yer alan şehir ahalisi de buraya çekilmişlerdi. İstihkâmlarının sağlamlığından dolayı orada kendilerini emniyet altında görüyorlardı. Franklar limanın girişini zapt ederek gemilerini karaya çektikten sonra civar bir yerde yerleştiler. Makinelerini kurdular. Artuklular tarafından esîr bulundurulan kralın yokluğunda kumanda eden Patrik Gormond'un emri altında surları döğmeye başladılar. Surlular Frankların makinelerine mukābil makineler yaptılar. Huruç hareketi icrâ ettiler, inşaatı bozdular. Uzun müddet her iki taraftan da eşit muvaffakıyetle harb edildi. Hükûmetin baronları tarafından davet edilen Trablus Kontu Pons'un gelişi, bezginliğe düşmüş olan Frankları canlandırdı, içeridekileri me'yus etti. Sözleri ve hareketleri ile ahâliyi savunmaya

87 Burada bu a "Mareklea(Mareclea)" diyorlar.

teşvik eden yedi yüz Şam askerinin varlığına rağmen halkın manevî gücü zaafiyete uğruyordu.

Franklar son derecede gayretle muhâsaraya devam ettikleri sırada Askalan askerleri Kudüs Krallığı'nın savunma gücünden tamamen mahrum kaldığını görerek Kudüs'ün yer almış olduğu dağlara doğru ilerlediler. Şehir civarına yayılmış olan ahaliden bazılarını öldürdüler. Fakat surları savunmak için bütün Franklar toplandıklarından dolayı iki tarafda muhârebeye girişmeye cesâret edilemedi. İki taraf üç saat birbirlerine bakıştıktan sonra Askalan askerleri geri döndüler. Kudüs Frankları bunları takip ile birkaç asker esîr ettiler.

Kudüs böyle tehlikeye maruz olduğu sırada Sur ahâlisi Frankların taarruzları karşısında zebun kalmaktan korkarak Mısır Halîfesi'ni ve Tuğtekin'i vaziyetten haberdar ettiler. Tuğtekin derhal büyük bir ordunun başına geçerek Banyas şehrine geldi. Oradan, asker ve erzak istemek için Mısır Halîfesine mektup mektup üstüne yazdı. Bu sırada Frank ordusunda Mısır limanlarından mühim bir donanmanın hareket ettiğine dâir bir haber yayıldı. Franklar bütün bu kuvvetlerin aynı zamanda gelip kendilerine hücum etmelerinden korkarak gidip Tuğtekin ile harb etmeye karar verdiler. Trablus Kontu ile Kudüs Krallığı ekâbirinden Giliyum Dö Boris düşmana karşı yürümekle görevlendirildiler. Bir takım gemilerle Arz-ı Mukaddes'e gelmiş olan Venedik Doç'u da Mısır donanmasına karşı yürüyecekti. Askerin geri kalan kısmı bir miktar Venedik askeri ile muhâsaraya devam için karargâhta kaldı. Fakat Halîfe imdat göndermediği için Tuğtekin Frankların hareketini haber alır almaz kendi memleketlerine çekildi. Franklar tekrar muhâsaraya döndüler, hücumlarını ikiye katladılar. Her iki taraftan da inanılmayacak derecede kahramanlıklar gösterildi. Şehir ahalisinden bazıları vatanlarını kurtarmak hissinin tesiriyle gizlice kaleden çıkarak surları döğen makinelere ateş verdiler. Sâirlerinden daha cesur olan genç bir Frank, düşmanın oklarına ve mancınık mermilerine ehemmiyet vermeden, ateş içinde kalmış bu makinelerin üstüne ateşi söndürmek için çıktı. Bu şiddetli savunmaya rağmen Surlular nihâyet teslim olmayı düşünmeye mecbur oldular. Şam hükümdarı ikinci defa olarak Banyas civarlarına geldi. Oradan barış akdi ve kalenin teslimi müzâkerelerine girişmek üzere Franklara sefîrler yolladı. Kaleden Müslümanların kadınları, çocukları ve eşyalarıyla

birlikte serbestçe çıkmaları kararlaştı. Franklar şehre girdiler.[88] Burayı tasarruflarına aldılar. Üçte biri Kudüs Kralı'na, geri kalan kısmı da Venediklilere verildi.

Guillaume de Tyr Nuveyrî İbnü'l-Esîr İbn Şıhne

Franklar Sur muhâsarasıyla meşgul oldukları sırada[89] Tuğtekin kuvvetlerinin bir kısmını Müslümanlar aleyhinde kullanmıştı. Gidip Franklara hücum edecek yerde o zaman Karaca'nın oğlu Hayr Han'a âit bulunan Hums ülkesini tahribe gitmişti. Aynı emîrin oğlu Mahmûd'a âit bulunan Hama'yı da zapt etti. Efâmiye'ye hücuma giderken Mahmûd elinden yaralanmıştı. Aldığı yaradan Hama'da vefat etmişti. Kendisinden nefret eden tebaası Şam Meliki'ne tâbi' oldular.

Sene: 1124

Sur şehrinin zaptı Porsukî'yi tekrar bütün doğu kuvvetlerinin başında olduğu halde Franklar ülkesine gelmeye mecbur etti.[90] Sultan, Musul, Sincar, Vâsıt ve Mezopotamya şehirlerini ona vermişti.[91] Fırat'ı geçti. Antakya ülkesine girdi. Askerden mahrum olan bu havaliyi ateş ve kan içinde bıraktı. O târihte bu ülkede hükümdar yoktu. Kudüs Kralı İkinci Boduvan burasını idâre ediyordu. Ahâli düşmanın gelişini ona bildirdiler. Fakat Kral gelinceye kadar Porsukî ile Tuğtekin, Kefertâb kalesini teslim olmaya mecbur etmişlerdi. Oradan gidip Sardan kalesini muhasara ettilerse de hep birden zapta muvaffak olamadılar. Sonra, az müstahkem olan Â'zâz şehri muhâsara edildi. Fakat bunlar makinelerini kurdukları sırada Kudüs Kralı, yanında Trablus ve Edesa kontları olduğu halde askerleriyle birlikte yetişti. Derhal harp düzenine göre dizildiler. Miktarları yaklaşık olarak bin yüz süvari ile iki bin piyâdeyi buluyordu. Porsukî'nin ordusu on beş bin kişiden oluşuyordu. Adetlerinin azlığına rağmen zaferi Franklar kazandılar. Ancak yirmi dört kişi kaybettiler. Türklerden iki bin kişi öldü. Porsukî Fırat nehrini öbür tarafa geçti, Musul'a döndü. Bu sefere çıkarken zapt etmiş olduğu Halep şehrinde oğlu İzzeddin Mes'ûd'u bıraktı.

Sene: 1126

İkinci Boduvan Kudüs'e dönünce Şam hükûmetine tecâvüz etmeye hazırlandı. Tuğtekin'le akdettiği mütâreke sona ermişti. Franklar yalnız bir çok ganîmet elde ettiler. Mısırlıların muhârebeye

88 1124 miladî târihi Temmuz'unun 13'ünde ve 518 hicrî târihinde.

89 518 hicrî târihinde.

90 518 hicrî târihinde.

91 515 hicrî târihinde, Vâsıt şehri 516 târihinde.

hazırlandıklarına dâir aldıkları bir haber Frankları kendi memleketlerini mıhâfaza çarelerini düşünmek üzere çekilmeye mecbur etti.

Sonra Boduvan Tuğtekin'in memleketlerine tekrar geldi. Hiçbir vakit Frank ordusu Şam hükûmetine bu kadar nüfuz etmemişti. Boduvan Taberiye şehrinde bütün ordusunu yığdıktan sonra[92] Dekapol'den geçti, Tuğtekin'in arâzisine girdi. Vâdi-i Raab (Roob) denilen bir vâdiden geçtikten sonra Medan sahrasına geldi. Burasını Dan nehri sular. Sonra Salome denilen bir yerden geçerek Şam civarında Mercu's-Safer[93]'e vâsıl oldu. Tuğtekin alelacele Türkmenleri ve askerlerini topladı. Franklara karşı yürüdü. Biraz sonra onlarla karşılaştı.[94] İki ordu harb düzeni aldılar. Çarpışma başladı. Muzafferiyet uzun müddet hiçbir tarafta tecellî etmedi. Boduvan Türklerin arasına sokuldu. Tuğtekin süvari kuvvetiyle firar etti. Franklar onu takibe ehemmiyet verdikleri sırada Türkmen piyâdesi Frankların karargâhına girerek yağma ettiler. Döndüklerinde bunu görüp hayretlere düşen Franklar perîşan bir halde çekilmeye mecbur kaldılar. Bununla beraber civarda bulunan küçük bir hisarı zapt ettiler. Guillaume de Tyr Frankların tam bir muzafferiyete nâil olduklarını söylüyor. Ebû'l-Fidâ ise bilakis Türkmen piyâdesinin onları firara mecbur ettiğini yazıyor. Bu iki târihçi arasındaki ihtilafı halletmek için elimizde belge yoktur. Bununla beraber, Franklar mağlup olsaydı bu küçük hisara hücuma cesâret edemezlerdi gibi görünüyor.

Guillaume de Tyr
Ebû'l-Fidâ
İbn Şıhne

Bu sefer sona erer ermez Trablus Kontu Pons Kudüs Kralı'nı kendisiyle birlikte Efâmiye ülkesi dâhilinde Rafâniye (Rafania) yahut Rafâne (Rafanée) şehrini muhâsaraya gelmeye davet etti. Bu kale on sekiz günlük bir muhasaradan sonra zapt edildi. Franklar buraya sahip olur olmaz Porsukî Selesirye kıt'asına girerek tamamıyla tahrip etti. Fakat Asâreb (Athareb) muhâsarasıyla meşgul olduğu sırada, Kudüs Kralı hemen koşup oraya yetişince çekildi, memleketine döndü. Bir müddet sonra orada, câmide namaz kıldığı sırada Bâtınîler tarafından katledildi.[95] Oğlu Mes'ûd derhal Haleb'i terk ederek gidip Musul'a el koydu. Fakat şehri uzun müddet muhâ-

Guillaume de Tyr
Ebû'l-Fidâ
Sene: 1127

92 1126 senesi Aralık ayında.
93 Guillaume de Tyr buraya Merc-i Safer diyor. Arap müverrihleri Mürûcu's-Safer namını veriyorlar. Boduvan buraya 520 hicrî târihinde gelmiştir.
94 Ebû'l-Fidâ'ya göre Zilhicce ayının nihayetlerine doğru.
95 521 senesi Zilkade'sinin 18'inde [25 Kasım 1127].

faza edemedi. Muhâsarasıyla meşgul olduğu Ruha şehri önünde hastalandı. Şehrin zaptı günü vefat etti. Porsukî'nin kölesi Çavlı Musul tahtına Mes'ûd'un henüz çocuk bulunan bir kardeşini çıkardı. Sultan Mahmûd'dan tevcih fermanı istetti. Sultan Mahmûd buna muvâfakat etmeyerek bu şehri İmâdeddin Zengî'ye verdi.

Sene: 1128 Ebû'l-Fidâ Ebû'l-Mehâsin İbn Şıhne

Franklar için müthiş bir düşman olan Tuğtekin aynı târihte vefat etti.[96] Büyük oğlu Tâcü'l-Mülûk Böri[97] ona halef oldu. Bir sene evvel[98] Ahlat Meliki Zahîreddin İbrâhim ölmüş, yerine birâderi Ahmed geçmişti. Fakat bu hükümdar on ay sonra vefat ettiğinden İbrâhim'in İnanç Hâtun (Anianedge) namındaki zevcesi henüz altı yaşında bulunan oğlu Sökman namına hükûmet nâibesi sıfatıyla işleri idâre etmeye başladı.

Sene: 1129 Guillaume de Tyr Ebû'l-Fidâ

Şam'ı zapt etmek emelinde ısrar eden Franklar Tampıl Şövalyeleri reisi Hug Dö Paganis'i imdat toplamak üzere batıya göndermişlerdi. Bekledikleri asker gelince gidip muhâsara edeceklerdi. Hug bir çok Hıristiyan ekâbiri ile döndü. Kral Boduvan, Fulk Kont D'Anju, Trablus Kontu Pons, Antakya Prensi Genç Boemond, Edesa Kontu ihtiyar Joscelin bir meşveret meclisi kurdular. Sonra Şam hükûmetine doğru yola çıktılar. Mercu's-Safer denilen sahrada ordu kurdular.[99] Şam'da büyük bir hüküm ve nüfuza mâlik olan Ebû'l-Vefâ (Abouloufa) nâmında bir Bâtınî ile evvelden gizli münâsebetlere girmişlerdi. Epeyce vakitten beri Bâtınîlerin Şam'da oturmalarına müsâmaha ediliyordu. O zaman Behram namında bir reisleri vardı ki Bağdad'da öldürülen İbrâhim el-Esedâbâdî (el Asabadi)'nin yeğeni idi. Behram Şam'a gelerek yeni mezhebi yayıyor, bir çok taraftar topluyordu. Bunu himâye eden vezîr-i âzam Tâhiru'l-Mezdgânî ona Banyas yahut Filip'in Kaysariyesi hisarını vermişti. Bu târihten sonra Bâtınîler Suriye'de pek çok kuvvet kazanmışlardı. Banyas civarında bir çok hisarları ele geçirmişlerdi. Behram Vâdi't-Teym ahâlisi ile vukûa gelen bir çarpışmada mağlup ve maktul oldu. Banyas'ta yerine İsmâîl namında biri geçti. Vezîr-i

---

96 522 senesi Safer'inde [1128 Şubat/Mart'ında]

97 Guilllaume de Tyr isminin ilk kısmını "Tiçelmülük" diye yazdıktan sonra ikinci kısmına "Bezuc" diyor. Canud "Bizuj" diye kaydediyor. Buna bakarak zannediyorum "Böri" yerine "Bozı" demek daha doğru olacaktır.

98 521 hicrî târihinde.

99 523 hicrî târihinde.

âzam Tâhiru'l-Mezdgânî Behrâm'ın Şâm'da mâlik olduğu mahalleyi Ebû'l-Vefâ namında başka bir Bâtınî'ye verdi. İşte Frankları Şam şehrini muhâsaraya teşvik ve davet eden budur. Sur şehri kendisine terk edilmek şartıyla Şam kalesini Franklara teslim etmeyi taahhüt etmişti. Franklar bir Cuma günü Şam önlerine geleceklerdi. Müslümanlar bu sırada câmide bulunacaklardı. Fakat bu tertibat haber alındığı için Böri vezîr-i âzamı öldürttü. Şam'daki bütün Bâtınîleri de öldürttü. Yaklaşık olarak altı bin Bâtınî telef edilmiştir. Ebû'l-Vefâ'nın vaadi üzerine, kararlaşan zamanda Şam'a kadar sokulmuş olan Franklar Bâtınîlerin mahv edildiğini görmekten hayretlere düştüler. Soğuğun şiddeti, askere yiyecek satan kimselerin ihtiyatsızca etrafa dağılmaları Frankların ordusunu mahv etmeye yetti. Böri Şam'dan çıkarak bunları takip etti. Franklar kaçabilmeyi büyük bir saâdet saydılar. Banyas Bâtınîleri[100] kalelerini Franklara vererek onlarla beraber kaçtılar. Franklar Kadmus (Cadmous) kalesini de ele geçirdiler.

O târihte Suriye'de oldukça kuvvetli bir Arap kabîlesi vardı ki Dubeys namında bir emîrin idâresi altındaydı. Surhad (Sarkhad) Emîri vefat edince bunun müstefreşelerinden biri, gelip şehri zapt etmesi için Dubeysî'i davet etti. Fakat Dubeys Şam civarlarından geçerken başka bir kabîleye mensup Araplar kendisini tutarak Böri'ye götürdüler.[101] O da Dubeysî'yi hapsettirdi. İmâdeddin Zengî, Böri'ye, esîr olarak tuttuğu oğlu Sevinç (Soundge) ile Hama emîrlerine mukābil Dubeysî'yi kendisine vermesini teklif etti. Bu mübâdele yapıldı. Sene:1130 Ebû'l-Fidâ

Biraz sonra Bâtınîler tarafından iki hançer darbesine maruz kalmış[102] olan Böri zaaftan vefat etti.[103] Dört sene beş ay ve birkaç gün hüküm sürmüştü. Oğlu "Şemsü'l-Mülûk" lakabıyla anılan İsmâîl Şam'da onun yerine geçti. Böri, Baalbek şehriyle ona bağlı yerleri diğer oğlu Muhammed[104]'e bıraktı. Muhammed Ras ve Lebva kalelerini zapt etti. Bu da iki kardeş arasında bir harbe sebebiyet verdi. İsmâîl bu kaleleri geri aldıktan sonra gelip Baalbek'i muhâsara etti. Sene:1132 Ebû'l-Fidâ

100 Guaillaume de Tyr bunların reislerine "Emîr Ali"; Ebû'l-Fidâ ise "İsmâîl" diyor.
101 525 senesi Şaban'ında.
102 525 hicrî târihinde.
103 526 senesi Receb'inin 21'inde [7 Hazîran 1132].
104 "Şemsü'd-Devle" lakabını taşır.

Fakat Muhammed'in nedâmetinden etkilenerek bu şehri mülhakatıyla beraber kardeşine bıraktı ve Şam'a döndü.

Sene: 1133 Ebû'l-Mehâsin Ebû'l-Fidâ Guillaume de Tyr

Yeni Şam hükümdarı[105] gidip Banyas kalesini muhâsara etti.[106] Fulk Yafa yahut Joppe önünde meşgul idi. Banyas şehri de, içinde bir hayli Frank ile beraber zapt olundu. Fakat hemen akabinde Şam Meliki bir mütâreke akdini teklif ederek bütün esîrleri iâde etti. Bu tarafta akdettiği barış diğer taraflarda Franklarla harb etmesine mâni olmuyordu. Trablus Kontu Pons'un arâzisine girdi. Hacılar Dağı denilen kale önünde onunla harbe girişti. Pons'u esîr aldı ve öldürdü. Kral Fulk Mon-Ferran (Mon-Ferrand) kalesine kapanmıştı. İmâdeddin Zengî onu burada kuşatma altında bulunduruyordu. Bütün Frank askerleri krallarını kurtarmaya koştukları sırada İsmâîl gidip Nablus şehrini yağma etti. Sonra, bir müddet evvel İmâdeddin Zengî'nin ansızın kendisinden almış olduğu Hama şehrine silahlarını çevirdi.[107] Şehri ve kaleyi hücumla zapt etti.[108] Oradan, Munkad âilesine âit bulunan Şizur'u yağmaya gitti. Nihâyet Şam'a döndü.[109]

Aynı târihte, İsmâîliyye namı da verilen Bâtınîler İbn Amrun'dan Kadmus kalesini satın aldılar. Burası onların Suriye'de en müstahkem mevkilerinden biri olmuştur.

Ebû'l-Mehâsin Ebû'l-Fidâ Sene: 1135

Maiyetindeki hizmetliler İsmâîl'den o kadar nefret ediyorlardı ki bir kaçı hayatına suikast ettiler, kılıç ile vurdular. Fakat İsmâîl yaralanmadı. Kātiller tutuklanıp sorguya çekildiler. Bunlar cevaplarında Müslümanları kendisinin zulüm ve haksız davranışlarından kurtarmak düşüncesiyle hareket etmiş olduklarını söylediler. İsmâîl'in birâderi Sevinç de bunların arasında hayatını kaybetti. Bu hareket İsmâîl'i tebaası nazarında bir kat daha nefret edilir bir hale getirdi. İsmâîl sonra ordusunu, Vâdî't-Teym reislerinden biri olan Dahhâk'a (Dhohak) âit Şukayf (Schokaif) kalesine sevk etti.[110] Bu mevkii aldı. Fakat Franklar bundan hiç memnun olmadıkları için kuvvetlerini topladılar, Havran'a (Houran) doğru geldiler. İsmâîl de

105 Guillaume de Tyr buna yine "Bizuj" diyorsa da yanlıştır. Bu hükümdar vefat etmişti.

106 527 hicrî târihinde.

107 527 senesi Ramazanı nihâyetinde.

108 Şevval ayında.

109 Zilkade ayında.

110 528 senesi Muharrem'inde [Kasım 1133'te].

Taberiye ülkesine tecâvüzde bulundu. Fakat taraflar bir mütâreke akdederek ayrıldılar. İsmâîl Şam'a döndü. Orada kendi hizmetçileri tarafından anasının muvâfakatıyla öldürüldü.[111] Vefatı üzerine bütün tebaası şenlik yaptılar. Birâderi Şahâbeddin Mahmûd yerine geçti. Muîneddin el-Anez yahut Enez[112] hükûmete nâib oldu.

Suriye Atabekleri sülalesinin kurucusu olan İmâdeddin Zengî bu değişiklikten haberdar olunca Şam hükûmetini zapt etmek fikriyle hududu geçti. Enez bu haberi Kudüs Kralı Fulk'a bildirerek ondan kuvvet istedi. Her ay yirmi bin altun sikke ödemek teklifinde bulundu. İmâdeddin Zengî atıldıktan sonra da bir müddet evvel Franklardan alınmış olan Banyas kalesini kendilerine iâde edeceğini vaad etti. Kudüs Krallığı ekâbirinin hepsi bu şartları kabul ettiklerinden Taberiye arâzisinde ordularını yığdılar. İmâdeddin Zengî o zaman Re'su'l-Ayn[113]'da ordu kurmuştu. Frankların gelmesinden şüpheleniyor, onların işine karışmalarının bütün tasavvurlarını berbad edeceğini düşünüyordu. Franklarla Şam askerleri Nevâre (Nuara) denilen bir noktada birleştiler. Bu kadar çok kuvvete karşı bir harbe girişmek istemeyen Zengî, Bekkâr vâdisine çekildi. Sonra iki ordu da İmâdeddin Zengî'ye bağlılığını arz etmiş olan Banyas kalesini muhâsaraya gittiler. Franklar batı tarafında, Şam askeri de doğu tarafında ordu kurdular. Muhâsara esnâsında Antakya Prensi ile Trablus Kontu da kendilerine katıldı. Pek uzun emeklerden, gâyet şiddetli ve kanlı bir muhasaradan sonra Banyas zapt edildi ve Franklara bırakıldı. İşte Şam Türklerinin İmâdeddin Zengî'ye karşı besledikleri kin ve nefretin sonucu bu olmuştur. Guillaume de Tyr Ebû'l-Fidâ

Şam hükümdarı bu seferi bitirdikten sonra gidip Hums kalesine el koydu.[114] Burası çoktan beri Hayr Han âilesine âit bulunuyordu. O zaman Hums'da hükümran olan emîr, İmâdeddin Zengî'nin tecâvüzlerinden usanarak Hums'u Mahmûd'a teslim etti. Karşılığında Tedmür şehrini istedi. Hama'da ve Halep'te bulunan Zengî'nin askerleri Hums'un teslim olduğunu haber alınca düşmanlık yapma- Ebû'l-Fidâ Sene: 1138, 1139 1140, 1142

[111] 529 senesi Rebiülâhir'inin 14'ünde. 506 senesi Cemâziyelevvel'inin 7'sinde doğmuştu.

[112] Guillaume de Tyr buna "Ainard" namını veriyor. Lakabının "Muhyiddin(Mehenedin)" olduğunu söylüyor.

[113] Bizim müverrihlerimiz buna "Rasaline" diyorlar.

[114] 530 senesi Rebiülevvel'inde.

ya başladılar. Fakat Mahmûd, Zengî'ye barış teklifinde bulunduğu için iki hükümdar arasında bir anlaşma imzalandı. Hums Enez'e verildi. Biraz sonra[115] Mahmûd yatağında maktul bir halde bulundu. Bu cinâyetin fâilleri olan birkaç hizmetçi yakalanarak asıldı. Diğerleri kaçtılar. Enez Baalbek'ten, Mahmûd'un biraderi Cemaleddin Muhammed'i getirterek onu Şam Maliki ilan ettirdi. Bu yeni melik ikinci defa olarak Şam'ı muhâsaraya gelmiş olan[116] İmâdeddin Zengî'nin hücumlarına karşı pâyitahtı müdâfaa mecburiyetinde bulundu. Bu hükümdarın idâresi zamanında Bâtınîler Suriye'de eskisinden daha ziyâde kuvvet kazandılar. Meşhur Mesiyyas kalesini ele geçirdiler.[117] Bu, Trablus yakınında Sekin yahut Kusto (Cousteau) dağı üzerinde yer alıyordu. Bu arada Muhammed vefat etti. Enez tahta Muhammed'in oğlu Mucîreddin Abak'ı çıkardı.[118] Zengî Şam muhâsarasını kaldırıp dönmeye mecbur oldu. Bu hükümdar Şam hükûmetine âit arâziyi yavaş yavaş ele geçiriyordu.[119] Şam hükümdarının tebaası olan Türkler o zaman Frankları rahatsız edecek bir halde değildiler. Bununla beraber Mon-Royal arâzisinde Vâdî-i Mûsâ tabir olunan bir hisara doğru akınlar yapmaktan geri durmuyorlardı. Kendilerini buna ahâli davet etmişti. Fakat Franklar hemen derhal bunları oradan çıkardılar.

Sene: 1143 Guillaume de Tyr

Ertesi sene aslen Ermeni olup Şam Meliki'nin başlıca kumandanlarından bir olan Tantais, âilesinin bir kısmıyla Kudüs'e gitti. İlk Arabistan'ın ve Selkat(Celcath)'ın pâyitahtı olan Busra şehrini Franklara teslim etmek teklifinde bulundu. Kendisi bu iki yerin vâlisiydi. Derhal Franklar Taberiye taraflarına doğru yürüdüler. Fakat Şam hükûmetinin nâibi bulunan Enez ile bir mütâreke akdetmiş oldukları için evvelemirde ona müdâfaaya vakit bulması için haber vermeden arâzisine giremezlerdi. Enez bütün kuvvetlerini toplayıncaya kadar Frankların murahhaslarını alıkoydu. Sonra huzûruna getirterek Kudüs Kralı'nın sadâkatsizliğinden dolayı tenkitlerde bulundu. Fakat barışı arzu ettiği ve Atabek hükümdarının akınlarına maruz kalan Şam hükûmetinin muhâfazası bu

115 533 hicrî târihinde.
116 534 hicrî târihinde
117 535 hicrî târihinde.
118 Guillaume de Tyr buna "Meireden" diyor.
119 538 hicrî târihinde.

sulha bağlı bulunduğu için Franklara bütün şu harb hazırlıklarının bedelini tesviye etmeyi [ödemeyi] teklif etti. Kral Üçüncü Boduvan aslâ barışı bozmak niyetinden olmadığını, Frankların toplanmalarından maksadın başlıca kumandanlardan birini teşyî etmek niyetinden ibaret olduğunu, kendisinin de bundan dolayı yardımını ricâ ettiklerini bildirdi. Enez Frankları seviyordu. Kendisinin dâmâdı ve İmâdeddin Zengî'nin oğlu Nureddin'den pek korktuğu için Franklarla hoş geçinmek emelindeydi. Franklara mensup avam halk büyük bir ganîmet bekledikleri bu sefere Kral'ın devam etmemesinden memnun olmayarak ayaklanmaya benzer hareketlerle Kral'ı bu kadar haksız bir harbe girişmeye mecbur ettiler. Frank ordusu Medân denilen bir sahraya doğru ilerledi. Fakat orada o kadar çok miktarda düşman gördü ki o kadar acelecilikle hareket ettiğinden dolayı nedâmet eyledi. Geri dönmek zordu. Türkler her tarafa yayılmışlardı. Franklar yollarına devam etmek şıkkını tercih ettiler. Akıl ve hayale sığmaz zahmetlerden sonra, düşmanın dâimî tacizlerine maruz bir halde bütün Trakonitid (Traconitide) havâlisini geçtiler; eskiden beri Adraat (Adrat) denilen yere geldiler. Bu mahalle o zaman Bernar Destamp (Bernard d'Estampes) şehri nâmı veriliyordu. Busra'ya bağlı bir küçük şehirdi. Nihâyet bu şehir civârına vâsıl oldular. Fakat derhal, şehrin Tantais'in karısı tarafından Türklere teslim edildiği haberini aldılar. Franklar ne karar vereceklerini bilemedikleri gibi bu kadar büyük bir tehlikeden kurtulmak çâresini de göremediklerinden en iyi beygiri alarak onunla kaçmasını Kral Boduvan'a tavsiye ettiler. Kral bunu uygun bulduğu için tekrar yola devam başladılar. Nureddin bir ordu ile askerin imdadına gelmişti. Franklar düşman arasında kendilerine bir yol açmak mecburiyetinde kaldılar. Boduvan bütün naaşları develerin ve sâir yol hayvanlarının üzerine yükletmeyi emretti. Maksadı kayıplarını Türklere belli etmemekti. Attıkları bir çok oklara rağmen yerde hiçbir ölü görmediklerinden Franklara ok geçmez zannettiler. Bunun üzerine öyle bir tedbire mürâcaat ettiler ki Franklar son derecede tehlike içinde kaldılar: Çalılar, kuru otlar ve daha sâir yanabilecek maddelerle dolu olan sahraya ateş verdiler. Böyle müşkil mevkide kalınca Boduvan Enez'e bir murahhas göndererek barış teklifinde bulundu. Fakat murahhaslar Türk reislerinin yanına ulaşamadan ok isabetiyle öldürüldüler. Düşman ordusunda bulunan Araplar Frankları sürekli

rahatsız ediyorlardı. Bunlar büyük bir tehlikeye maruz kalmadan saflarını terk edemez hale gelmişlerdi. Boduvan düşmanlar arasında bir kaç günlük yol kat' ettikten sonra nihâyet Raab (Roob) mağarasına vâsıl oldu. Bu yol dar ve tehlikeli olduğu için başka bir yolu tercihe mecburiyet hissettiler. Frank ordusunun yiyeceği olmadığını bilen Enez bu mevkide Boduvan'a bir ziyâfet teklif etti. Fakat Boduvan Müslümanlara itimada cesâret edemediğinden yoluna devam ederek Taberiye'ye vardı. Frankları bu kadar müşkil bir mevkie sokmuş olan Busra Emîri sonra Şam'a döndü. Enez onun gözlerini çıkarttı.

Artık Selçuklu İmparatorluğu Suriye'de gittikçe zayıflıyordu. Esâsen İran Selçukluları'nın hizmetlerine bağlı birer kumandan olan Atabekler her gün İmâdeddin Zengî'nin idâresi altında gerek Şam Selçuklularının memleketlerinde gerek Frankların arâzisinde yeni yeni fetihlere nâil oluyorlardı. İmâdeddin Franklardan meşhur Ruha yahut Edesa kalesini zapt etmişti.[120] Antakya'nın da böyle bir âkıbete uğramasından, binâenaleyh bütün Suriye'nin elden gitmesinden korkan Franklar bütün Avrupa hükümdarlarından yardım talebinde bulundular. Klervo Rahibi Sen Bernar (Bernard de Clairvaux) batıda yeni bir Ehl-i Salîb teşkili lehinde teşvîklerde bulundu. Fransa Kralı Yedinci Lui bir çok Fransız prensleriyle Vezele(Vezelay)'de toplandılar. İmparator Üçüncü Konrad ve Almanya'nın bir kısmı Arz-ı Mukaddes'i kurtarmaya gitmek kararını verdiler. Bütün bu hükümdarlar memleketlerini terk ederek Suriye'ye gittiler. Akkâ'da toplandılar.

Sene: 1144 Guillaume de Tyr

O zaman Frankların en kudretli düşmanları olan Atabeklerin başında toplanmış gibi görünen bu fırtına, birdenbire Şam hükûmetinin başında patladı.[121] Halbuki İmâdeddin Zengî'nin tecâvüzlerinden korkan Şam hükûmeti nâibi her vakit Frankların dostluğunu çekmeye ihtimam göstermişti. Kudüs Kralı Boduvan, hükûmetinin bütün baronlarıyla birlikte askerlerini Avrupa'dan gelen Haçlılara kattı. Hepsi birden Şam'ı kuşatmak azmiyle hareket ettiler.[122] Franklar Daria denilen ve Şam'dan dört beş mil uzakta bulunan bir mevkie ulaştıkları zaman ordularını üç kola ayırdılar. Birinci kol

Sene: 1148 Guillaume de Tyr Ebû'l-Fidâ İbnü'l-Esîr Suyûtî

120 539 hicrî târihinde.
121 543 hicrî târihinde.
122 1147 miladî senesi Mayıs'ının 25'inde.

Suriye'deki Franklardan oluşuyordu. Mahallin durumlarına daha vâkıf olması itibarıyla bu kol en önde yürüyecekti. Kudüs Kralı'nın kumandası altındaydı. Yedinci Lui'nin kumanda ettiği Fransızlar ikinci kolu teşkil ediyorlardı. Birinciye müzaheret edecekti. İmparator Konrad, maiyetindeki Almanlarla düşmanın arkadan birdenbire gelerek Franklara hücum etmesine mâni olacaktı. Üçüncü kolu da o teşkil ediyordu. Şam'ın batısında ve kuzeyinde yaklaşık beş mil genişliğinde büyük bir ova vardır. Burası baştanbaşa bahçelik idi. Geniş bir ormana benziyordu. Çamur yığınlarından yapılmış âdî duvarlar herkesin arâzisini birbirinden ayırmak hizmetini görüyordu. Arada yalnız küçük dar yollar bırakılmıştı. Bu ağaçlık, Şam'ın en iyi istihkâmı diye telakkî olunuyordu. Bununla beraber Franklar Şam'a buradan hücum etmeye karar verdiler. Bu suretle hem oradaki meyveler Frankların eline geçecek hem de şehir halkı bunlardan mahrum kalacaktı. Kudüs Kralı bu ormana girmek için büyük müşkilata maruz kaldı.[123] Buralara dağılmış olan Türkler her yolun girişini savunuyorlardı. Duvarlar arkasına gizleniyorlardı. Fakat müdafaalarına rağmen bütün bu bahçeler zapt olundu. Bunun üzerine Türkler nehir sâhiline çekildiler. Frankların su almalarına mâni olmak için orada makinelerini kurdular. Artçı birliğine kumanda eden İmparator Konrad ordunun yeter derecede sür'atle ilerlememesine sıkılarak öne geçti. Elinde kılıçla Türklerin üzerine saldırdı. Türkler her taraftan püskürtüldüler, şehre kapandılar.

Franklar nehrin sâhiline yerleştikleri sırada Enez, Musul Meliki Seyfeddin Gâzî'den yardım istemişti. Seyfeddin bir ordu ile alelacele Hums'a geldi. Şam sâkinleri şehirlerini terk etmeye meyilliydiler. Ric'at esnâsında Franklar tarafından tâcizlere uğramamak için lazım gelen hazırlıkları yapıyorlardı. Fakat Seyfeddin'in gelişi ve Enez'in tedbirleri şehri kurtardı. Enez Suriye Franklarına, yeni gelmiş olan Fransızlarla Almanların pek kuvvet kazanmalarının haklarında iyi olmayacağını anlattığı gibi Hums'da bulunan Musul Meliki Seyfeddin'in Şam'a girip şehri ele geçirmesinin de Suriye Frankları için fenâ netîceler vereceğini, çünkü sonra Şam'a dayanarak Kudüs üzerine tecâvüzlere kalkabileceğini söyledi. Enez'in mütâlaalarını haklı bulan Franklar İmparator ile Fransız Kralı'nı bu bahçeleri terk ede- Ebû'l-Fidâ İbnü'l-Esîr

123 İbnü'l-Esîr ile Ebû'l-Fidâ'ya göre Franklar Şam'a 6 Rebiülevvel'de yaklaştılar ve Meydânu'l-Hadar'da ordu kurdular.

rek başka bir taraftan hücum uygulamaya teşvîk eylediler. O taraflarda istihkâmlar daha zayıf olduğu için kalenin daha kolaylıkla zapt olunacağını iddia ediyorlardı. Aynı zamanda erzak sıkıntısı hissettirmek çaresini de buldular. Fransa Kralı ile İmparator muhâsarayı kaldırmaktan başka çâre göremediler. Biraz sonra Enez vefat etti.[124]

Sene: 1149 Ebû'l-Fidâ İbn Şıhne Ebû'l-Ferec Sene:1154 Ebû'l-Mehâsin

Sonraları Franklar yine Şam üzerine yürümek emelini ortaya koyar gibi göründüklerinden Nureddin[125] gelip kaleyi muhâsaraya aldı. Sefâhate düşkün olan meliklerinin hareketlerinden memnun olmayan ahâli buna kapıları açtılar. Mucîreddin Abak kaleyi teslim etti. Nureddin buna ilk önce Hums vilayetini verdiyse de hemen biraz sonra azletti, Bâlis kumandanlığına gönderdi. Fakat Nureddin'in hareketlerine pek kızan bu Şam Meliki tekrar Şam'a geldi. Orada eski tebaasıyla birlikte Nureddin'in tebaası olarak yaşadı. Aralarında nifak olmasaydı Ehl-i Salîb'in zapt edebilecekleri Şam hükûmeti tamamıyla Suriye Atabekleri'nin hükmü altına geçti. Mucîreddin 1168 târihinde vefat etti.

Ebû'l-Fidâ Sene: 1185

Suriye Selçuklu İmparatorluğu artık tamamıyla mahv olduğundan artık bizim için Ahlat Melikleri'nin târihini takip etmek sırası geliyor. Bunların târihi de Selçukluların târihine bağlı sayılabilir. Çünkü Ahlat (Halat) hükûmetinin kurucusu Sökman, Selçuklu âilesinden bir hükümdarın kölesi idi. Sökman'ın 1112 m. târihine kadar hüküm sürdüğü, yerine oğlu Zahîreddin İbrâhim'in geçtiği yukarıda görülmüştü. Bu hükümdar 1127 târihinde vefat etmiştir. Yerine birâderi Ahmed geçti. Fakat on ay sonra öldü. Bunun üzerine İbrâhim'in zevcesi İnanç Hâtun, ancak altı yaşında bulunan oğlu Sökman namına memleketi idâre etti. Sökman altmış dört sene yaşadı.[126] Öldüğünde hükûmeti babasının kölesi Bektemür (Baktimour)'ün elinde bıraktı.[127] Bektemür o zaman Meyyâfârikîn'de idi. Alelacele Ahlat'a geldi. Sökman'ın bütün kumandanları ve halk kendisini melik olarak tanıdılar. Bu, kendisinin âdilâne hareketlerinin ve daha başka meziyetlerinin mükâfâtı idi. Gâyet kudretli bir çok hükümdar arasında küçük hükûmetini muhâfaza edebildi. İl-deniz'in oğlu Pehlivan, Ahlat'ı zapta geldiği zaman Selahaddin'in

124 544 hicrî târihinde.
125 549 hicrî târihinde.
126 "Seyfeddin" lakabını hâizdi.
127 581 hicrî târihi Rebiülevvel'inde [1185 Hazîran/Temmuz].

himâyesi altına girdi. Bu fâtihin nâmı Pehlivan'ı korkuttu. Bektemür ile barış yaptı ve kızını ona verdi. Bu şehri teslim etmek üzere kumandanlarından birini göndermiş olan Selahaddin ümitlerinin boşa çıktığını gördü. Bu şehri zapt edemeden vefat etti. Selahaddin'in vefatı Bektemür'e büyük delilikler yaptırdı. Düşmanlarının en müthişinden kurtulduğunu zannettiği için memleketleri dâhilinde şehrâyinler yaptırdı. Bir taht yaparak üzerine kuruldu. Tantanalı ünvanlar aldı. Kısacası "Sultan" ünvanını takındı.

Fakat iki ay sonra[128] dâmâdı Aksunkur Hezar-dinarî[129] tarafından Sene: 1193
öldürüldü. Bektemür'ün yedi yaşındaki oğlu bir Hisar'a kapatıldı.

Aksunkur Hezar-dinarî'nin vefatından sonra[130] aslen Ermeni Sene: 1197
olan Katlağ (Catlagh) namında bir kumandan Ahlat'ı zapt ettiyse de 1205, 1206
ancak yedi gün hüküm sürebildi. Ahâliden bazıları bunu öldürerek Bektemür'ün oğlu Muhammed'i hapisten çıkardılar, ona "Melikü'l-Mansur" ünvanını verdiler. Kapçak'ta doğmuş olan Şecâeddin Kutluğ namında bir vâli (=Atabek) tayin ettiler. Sonra Muhammed bu vâliyi öldürttüğü[131] için İzzeddin Balaban namında başka bir kumandan kendisini tevkif ettirdi.[132] Muhammed'i boğdular, naaşını kalenin surundan aşağı attılar. Balaban Ahlat Meliki ilan olundu. Selahaddin âilesine mensup Evhad[133] isminde bir şehzâde Meyyâfârikîn'den hareketle Muş şehrini zapt etti. Balaban'ı mağlup eyledi. Balaban ise Arzenü'r-Rum yahut Erzurum hükümdarı Tuğrulşah'ın[134] yardımını ricâ etti. Bu iki hükümdar kuvvetlerini birleştirerek Evhad'a galebe çaldılar. Ahlat'ta gözü olan Tuğrulşah bu zaferden sonra Balaban'ı öldürttü. Şehrin önüne geldi. Ahâli ona kapıları açmaktan imtinâ ettiler. Tuğrulşah oradan Malazgird'e gittiyse de orada da daha iyi bir kabul görmedi. Sonra Ahlat ahâlisi Evhad'ı çağırarak ona tâbi oldular.

---

128 589 hicrî târihinde.

129 "Bedreddin" lakabını hâizdir.

130 594 hicrî târihinde.

131 602 hicrî târihinde.

132 603 hicrî târihinde.

133 Melikü'l-Evhad Eyyub bin Melikü'l-Âdil. 604 hicrî târihinde hareket etmiştir.

134 Mugîseddin el-Selçukî lakabını taşır.

ARTUKİYYE [ARTUKLU] TÜRKMENLERİ

D'Herbelot
Jacques de Vitry
İbnü'l-Esîr

Selçuklu Türkleri İran'ı, Suriye'yi ve Anadolu'yu istila ettikleri sırada Kapçak'tan kaynağını alan ve "Kumanlar" (Komans) namıyla anılan --ki bundan Türkoman(Türkmen[135]) kelimesi teşkil edilmiştir- diğer bir takım Türkler bu sahralardan çıkarak iki kısma ayrıldılar. Bir kısmı Halîfelerin İmparatorluğuna ve bilhassa Ermenistan ile Horâsan vilayeti hudutlarında Mâverâünnehir'e yayıldılar. Diğer kısmı "Uzlar" namı altında Avrupa'ya kadar girdiler. Bunları Arap müverrihleri "Guzlar"[136] namıyla yâd ederler.

Tatarların Mebde-i Umûmîsi

Uzların seferlerinden yukarıda bahsettik. Yalnız bahsedilmesi lazım gelen cihet Mâverâünnehir ve Ermenistan Türkmenlerine âit olaylardır. Mâverâünnehir Türkleri Amu nehriyle Hazar Denizi sâhillerinde, Esterâbâd ve Hârezm ülkelerinde sâkin oluyorlar. Birlikte yaşadıkları Tatarlara benzerler. Yazın pamuk bezinden yahut yünlüden, kışın koyun postundan yapılmış uzun esvaplar giyerler. Kış esnâsında Amu nehri civarı ile Hazar Denizi taraflarındaki kasabalarda ve köylerde otururlar. Yazın nerde merâ ve su bulurlarsa oralara giderler. Çünkü hayata lazım olan şeylerin hepsini sürülerinden ve ziraattan istihsal ederler. Esterâbâd ülkesinde bulunanlar Alevî mezhebindedirler. Hârezm ülkesindekiler Özbek Tatarlarının mezhebini güderler. Fakat esas itibarıyla dine o kadar ehemmiyet vermezler. Pek cevvâl mizaçlıdırlar. Kendilerine huşûnetle [haşîn, sert şekilde] muamele eden İranlıların ve Özbek Tatarlarının

---

135 D'Herbelot bu Türkmenleri Oğuz Han'dan indiriyor. Horâsan civarlarına gelerek oranın kadınlarıyla evlendiklerini, bunlardan doğan çocukların dilinde pederlerinin huşûnetinden bir eser kaldığını, bundan dolayı Horâsanlıların kendilerine "Türkmen" yani "Türke benzer" namını verdiklerini yazıyor.

136 Bizans müverrihleri Roma ordusunda Araplara karşı istihdâm edilen "Uz"lardan bahsettikleri zaman İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Mehâsin ilh. gibi Arap müverrihleri bu kavimlerden "Guz" namıyla bahsediyorlar. Bu da Uz'larla Guz'ların aynı kavim olduğunu gösteriyor.

boyunduruğuna pek müşkilatla katlanırlar. Umûmiyetle bu Türkmenler aslen mensup oldukları Tatar milleti gibi yaşarlar.

Ermenistan Türkmenleri târihte daha ziyâde şöhret kazanmışlardır. Bunlar Artık yahut Artuk Beğ namında bir emîrin kumandası altında gelerek Ermenistan'da ve Suriye'de yerleştiler. Selçuklu Sultanları buna Kudüs şehriyle civarlarını tahsîs etmişti. 475 hicrî ve 1082 milâdî târihinden itibaren Artuk orada yerleşmiş ve Suriye Sultanı Tutuş ile güzel bir şekilde uyuşmuş gibi görünüyor. Artuk, Kudüs Emîri yahut vâlisi mevkiinde hayatı terk etti[137] ve bu emîrliği oğlu İl-gazî ile diğer oğlu Sökman'a bıraktı. Sene. 1082 Ebû'l-Mehâsın

Bunlar, Mısır Halîfesi Musta'lî'nin kumandan Efdal maiyetinde Suriye'ye ordu gönderdiği zamanlar[138] Kudüs'te kaldılar. Efdal, Mısır Halîfesi'ni tanımasını Rıdvan'a teklif ettikten sonra Sur'u, sonra da Kudüs şehrini zapt etti. Mısırlılar Kudüs'e karşı bütün makinelerini kurmuşlardı. Burasını kırk gün muhâsara ettiler. Ahali teslim oldukları vakit İl-gazî ile Sökman çekildiler. İl-gazî Bağdad'a, Sökman da Ruha'ya yahut Edesa'ya gitti. Sene: 1091 İbn Şıhne Ebû'l-Fidâ Sene: 1096

Bugün Ruha (Rhage) adı verilen şehir o vakit Mezopotamya'nın pâyitahtı idi. Bir müddet evvel İran Sultanı bunun bütün arazisini İzân yahut Bozan (Bouzan) namında bir emîre vermişti. Hâlâ Rumlara tâbi bulunan Edesa ona ağır bir vergi ödemeye mecburdu. Şehir bu boyunduruğa pek zahmetle katlanıyordu. Bu sırada Frankların İznik'i zapt ettikleri ve Kudüs'ü zapt etmek niyetinde oldukları haber alındı. Ahâli Frankları imdada çağırdı. Boduvan'ı içeriye soktular. Ona tâbi'iyyet arzettiler. Türklerin Boduvan'ı şehre sokmamak üzere sarf ettikleri gayret verimli olmamıştı. İşte Franklar doğunun en güzel şehirlerinden birini bu şekilde fethettiler. Guillaume de Tyr İbnü'l-Esîr Sene: 1097

Boduvan Edesa şehrine sâhip olunca hüküm ve nüfûzunu civarlara genişletmeye hazırlandı. Ruha yakınında o zaman Artuk âilesinden Balduk (Balduc) denilen bir Türk'e âit Sumeysat (Samsat- Samosat) namında gâyet eski ve pek müstahkem bir şehir vardı. Balduk ahâliden pek ağır vergiler alır, onları ağır bir esâret altında inletirdi. Kont derhal harbe çıkarak civar bir hisarı ele geçirdi. Sonra Balduk'a tâbi bir çok arâziyi kontrol altına aldı. Balduk Sumeysat Guillaume de Tyr

[137] 484 hicrî târihinde [1091].

[138] 489 hicrî târihinde [1095/1096 Aralık/Ocak ayı].

şehrinde kuşatılmış olarak kalmak istemeyerek, bu şehri on bin altun sikke karşılığında Boduvan'a teslim etmeyi kararlaştırdı. Belek[139] bin Behram bin Artuk'a tâbi olan Suruç[140] (Saroudge) kalesi Boduvan tarafından muhâsara edildi. Biraz sonra şehir teslim oldu. Bu muzafferiyet sâyesinde Antakya ile Edesa arasındaki yol Franklar için tamamıyla serbest bir hale geldi.

Guillaume de Tyr Sene: 1098

Edesa sâkinleri Frankları şehirlerine soktuklarına çok geçmeden pek pişman oldular. Franklar pek çoklukla şehre doluyorlardı. Fakat bu, Türklere karşı ahâliyi savunmaktan ziyâde, ahâliyi ezmek ve mallarını yağma etmek için vukûa geliyordu. Civardaki Türklerle işbirliği halinde şehirde bir fesat tertip edildi. Maksat Boduvan'ı öldürmek, hiç değilse şehirden çıkarıp atmaktı. Fakat bu tertibat haber alındı. Başlıca methaldar olan kimsenin gözü çıkarıldı. Boduvan aynı târihte daha büyük bir tehlikeye maruz kaldı. O zamana kadar Boduvan'un dostu ve müttefiki olan Belek, kendisiyle olan münasebetlerinden dolayı Müslümanlar nezdinde nefret edilir olduğunu, onların tecâvüzlerinden korunmak için bütün âile fertlerini alarak Ruha şehrinde yerleşmekten başka bir çâresi kalmadığını söyleyerek, elindeki son kaleyi de teslim etmeyi teklif eyledi. Boduvan bu Türk'ün sözlerine inandı. Belirlenen günde iki yüz süvâri ile Belek'in kalesine gitti. Emîr buraya gâyet cesur yüz Türk sokmuştu. Bunlar Boduvan'ı tutacaklardı. Fakat Boduvan en başta kendisi kaleye girmemek gibi bir ihtiyatlılıkta bulundu. Yolladığı on iki asker tutuklandı. Bu suretle Boduvan ne gibi bir tehlikeye maruz kaldığını anladı. Bu esîrleri iâde etmesini emîrden istedi. Emîr, Suruç kendisine verilmedikçe esîrleri teslim etmeyeceğini bildirdi. Belek'i zorlayacak kuvvetten mahrum bulunan Boduvan Ruha'ya çekildi. Suruç kumandanı Kolber Dö Şartır, efendisi Boduvan'a yapılan hakāretin intikāmını almak için bu kalenin civarına akınlar yaptı. On Frank esîrini kurtardı. Belek'in emriyle diğer ikisinin başı kesilmişti. Bu olaydan sonra Boduvan Türklere karşı emniyetsizlik besledi. Eski Sumeysat emîri Balduk'un başını kestirdi. Bu emîr, kaleyi teslim ettikten sonra, yapılan mukāvele gereğince bütün âilesiyle Edesa'da oturacaktı. Balduk bu taahhütten kurtulmak iste-

---

139 Bizim târihçilerimiz buna "Balas" diyorlar.

140 Bizim târihçilerimiz buna "Sororgia" diyorlar.

miyordu. Fakat her zamanki gibi şehre girdiği sırada Boduvan onu tutuklattırdı.

Bir müddet sonra, Boduvan'ın yanına Edesa ülkesine gitmiş olan Joscelin Dö Kortene, Müslümanlara karşı muhârebelerde sivrilmek istediği için Boduvan'dan Tell-beşer[141], Ayıntâb[142], Ravendan ve daha sâir şehirleri aldı. Bu iki prens Boemond, Tankred, Antakya Patriki Bernar, Kudüs Patriki Denber, Ruha Başpiskoposu Benuva ile birlikte gidip Müslümanlara âit olan Harran şehrini muhâsara etmeye karar verdiler. Edesa'dan yaklaşık olarak on dört mil mesâfede yer alan bu şehir münbit bir ovada bulunuyordu. Bu ovayı sulayan bir nehir onu Ruha arâzisinden ayırır. Şehirde o zaman yiyecek yoktu. Şehir ahâlisi hallerini sâir Müslümanlara bildirdiler. Alelacele imdat gönderilemeyecek olursa teslim olacaklarını anlattılar. Hakîkaten biraz zaman sonra böyle yaptılar. Fakat bu ilk muvaffakiyet Frankların felaket sebebi oldu. Şehre en önce kimin gireceğini ve bayrağını dikeceğini belirlemek için uzun uzun münâkaşa ettiler. Boemond ile Boduvan arasındaki bu çekişme büyük bir Türk ordusunun şehre yaklaşmasına vakit bıraktı.[143] Emîr Sökman kendi ordusu ve Musul askerleriyle birlikte bir çok zahire getiriyordu. Sökman ordusunu iki kola ayırdı. Birisi Frankları oyalamakla görevliydi. Diğeri bundan istifâde ederek şehre erzak sokacaktı. Müslümanlar bununla yetinmek istiyorlardı. Fakat muhârebe başlayınca daha ilk çarpışmalarda Franklar kaçtılar. Edesa Kontu Boduvan, Joscelin Dö Kortene, Edesa Başpiskoposu esîr düştüler. Fakat Başpiskopos biraz sonra firara muvaffak oldu. Bunun üzerine Ruha'nın idâresi Tankred'e verildi. Doğulu târihçiler bu muhârebede Frankların on bin kişi kayıp verdiklerini yazıyorlar.

Sene: 1104
Guillaume de Tyr

Sökman bu muzafferiyetten sonra, Franklara karşı savaşmaya devam etmek emeliyle, Tuğtekin'den yeni imdat istemek için Şam yolunu tuttu. Fakat yolda bir hastalığa tutularak Kuryeteyn(Cariatain)'de vefat etti.[144] Artuklu İmparatorluğu'nun bu kurucusu o zaman Keyfa (Khipha) ve Mardin'e sâhipti. Keyfâ'yı Musul Emîri

Ebû'l-Fidâ

---

141 Müverrihlerimiz buna "Turbessel" diyorlar.

142 Müverrihlerimiz buna "Hamtab" diyorlar.

143 497 hicrî târihinde.

144 Ebû'l-Fidâ'ya göre 498 senesi Safer'inde [1104 Ekim/Kasım'ı]. Ebû'l-Mehâsin 504'de vefat ettiğini söylüyorsa da Ermeni Sokman ile karıştırdığı anlaşılıyor.

olan Mûsâ namında bir Türkmenden almış[145], Mardin'i de biraz evvel baskın suretiyle ele geçirmişti. Sökman ile Mûsâ'dan evvel Musul Emîri olan Kerbuğa arasında ortaya çıkan bir çekişme netîcesinde bir muhârebe vukûa gelerek bunda Sökman mağlup oldu. Yeğeni Yâkutî esîr düşerek Mardin kalesine gönderildi. Sonra, Artuk'un zevcesi olan büyükannesinin ricâsı üzerine serbest bırakıldı. Yâkutî bu şehirden hoşlandığı için Mugnî (Mogna) adındaki vâliden Mardin'de oturmak müsaadesini istedi. Muhafız gücü subaylarının dostluklarını kazandı. Sonra bunları tutmak fırsatını bularak hepsini kalenin kapısı önüne götürdü. Anahtarlar kendisine teslim edilmeyecek olursa hepsini öldürteceğini tehdit makāmında söyledi. İlk önce bu talebi reddedildi. Fakat subaylardan birinin başını kestirdiği görülünce kale kendisine teslim edildi. Sonra, küçük bir ordu toplayarak bununla Nusaybin'e doğru yürüdü. Bir hastalığa uğrayarak organlarını kullanamaz bir hale gelmesine ve bir beygire bindirilmek mecburiyeti görülmesine rağmen bizzat savaş alanına gitmekten geri durmadı. Orada bir ok isabetiyle maktul düştü. Birâderi Ali Mardin'de yerine geçti. Fakat Sökman ulemanın Musul Meliki Çökermiş'e bağlılıklarını bildirdiğini ve Çökermiş'in Mardin'e kendi adamlarından birini göndermek istediğini haber alınca derhal harekete geçerek bu şehri zapt etti. Yeğeni Ali'ye bunun karşılığında başka bir şehir verdi. Bu suretle Keyfa ve Mardin şehirleri Artuklu hükûmetinin en başlıca mevkilerini teşkil ettiler. Sökman Keyfa'ya defnedildi. Orada kendisine oğlu İbrâhim halef oldu. Birâderi İl-gazî de Mardin'de yerine geçti.

Sene: 1117
İbn Şıhne

İl-gazî Sultan Muhammedşah'tan bu yeni hükümranlığının fermanını aldı. Birkaç sene sonra Suriye'nin en kudretli hükümdarlarından biri haline geldi. Halep sâkinleri Frankların uyruğuna girmek tehlikesinden kurtulmak için kendisinin uyrukluğuna tâbi' oldular.[146] İl-gazî bu şehrin idâresini "Hüsâmeddin" lakabıyla anılan oğlu Temürtaş'a verdi.

Sene: 1119
Guillaume de Tyr
İbn Şıhne
Ebü'l-Fidâ
Foulcer de Chartres

İl-gazî, hükûmetinin işlerini intizama koyduktan sonra bütün meşguliyetini elinden geldiği kadar civardaki Frankları zayıflatmaya hasretti. Şam Meliki Tuğtekin, bazı Arap kabîleleri emîri Dubeysî ile birlikte Antakya Prensliği arâzisine girdi. Antakya Prensi Roje

145 495 hicrî senesinde ve 1102 milâdî senesinde.

146 511 hicrî târihinde.

derhal Edesa Kontu Joscelin ile Trablus Kontu Pons'u ve Kudüs Kralı Boduvan'ı olaydan haberdar etti. Fakat Roje istemiş olduğu imdat kuvvetinin gelmesini beklemeden kendi askerleriyle Artah'a gitti. Burası gerek münbitliği gerek vaziyeti hasebiyle Franklar için iyi bir mevki idi. Frank askerlerinin gelip Roje ordusuyla birleşmesine müsait idi. Fakat Roje buradan ayrılmak gibi bir ihtiyatsızlıkta bulundu. Mercu'd-Dam denilen bir yerde ordu kurdu. Orada askerlerine resmigeçit yaptırdı. Bunlar yedi yüz süvari ile üç bin piyadeden meydana geliyordu. Civarda ordugâh kurmuş olan İl-gazî Frankların gelişinden derhal haberdar oldu. Derhal Asâreb[147](Athareb) önlerine gitti. Şehri muhâsaradan ziyâde düşmanın harekâtını göz altında bulundurmak fikrindeydi. Türkler sahte firar ile Frankları muhârebeye teşvik ettiler. Fakat Antakya Prensi Frankları geri çağırdığı için o gün ancak bazı ufak tefek çarpışmalar yapıldı. Asıl muhârebe ertesi güne kaldı. Roje askerlerini teşvîk ile meşgul olduğu sırada Türklerin ilerlemekte oldukları haberini getirdiler. Frankların Jöfruva Lömuvan ve Guy Krenil kumandasında bulunan ilk kolu büyük bir yiğitlikle müdâfaada bulundu. Fakat Rober Sen-Lu fîrara mecbur oldu. Roje'nin askerlerinin üzerine düştü. Düşmanın hücum şiddetini kırmaya çalışan Roje maktul düştü. Bunun üzerine bütün Frank ordusu kılıçtan geçirildi. Nereye kaçarlarsa İl-gazî arkalarından gitti. Kral Boduvan'ı ve Trablus Kontu'nu beklemek üzere maiyetinden bir miktar kişi ile Sermin şehri kulelerinden birine kapanmış olan Reno Mansuel teslim olmaya mecbur kaldı. Bütün Frank ordusundan ancak bir miktar asker ile reisler kurtulabilerek Antakya'ya kaçtılar.[148] İl-gazî esîrlerin büyük kısmını işkenceler altında telef ettirdi.

Bu ahvâl cereyan ettiği sırada Kudüs Kralı ile Trablus Kontu askerleriyle ilerlemekteydiler. İl-gazî bunlara karşı on bin kişilik bir kol sevk etti. Bu asker üç müfrezeye ayrıldı. Bir müfreze mağlubiyete uğradı. Frank reisleri Antakya'ya vardılar. Bunun üzerine İl-gazî Asâreb şehrini muhâsaraya gitti. Şehrin vâlisi Alen, Kudüs Kralı'nın emri üzerine Antakya'ya gitmişti. Şehir ahâlisi cebren zapt edilen bir kale sâkinlerine karşı gösterilen şiddetli muameleye maruz kai-

147 Bizim târihçilerimize göre "Cereptum" yahut "Cerebum".

148 Bu muhârebe 513 hicrî târihi Rebiülevvel'inin ortalarında [1119 Hazîran/Temmuz] vukûa gelmiştir.

maktan korkarak şehirden serbestçe çıkmalarına müsâade edilmesi şartıyla teslim oldular. Bu şartlar kabul olundu. İl-gazî buradan Zaredna[149] önüne giderek aynı şartlarla o kaleyi de aldı.

Sene: 1120 Ebû'l-Fidâ Guillaume de Tyr

Kudüs Kralı ile Trablus Kontu o zaman Asâreb'e doğru ilerliyorlardı. İl-gazî'yi hâlâ orada bulacaklarını zannediyorlardı. Fakat şehrin teslim olduğunu haber alınca Sermin dâhilinde Dânît dağına gelerek orada ordu kurdular. O zaman Zaredna'yı muhâsara etmekte olan Türkler hücumlarını iki katına çıkararak Frankların hücumlarından evvel kaleyi ele geçirdiler. İl-gazî bu mevkii tahkîm ettikten sonra Tuğtekin, Dubeysî ve Bukar ile birlikte Frankları gafleten basmaya hazırlandı. Franklar henüz uykuda idiler. Uyanık bulunan Kral askerlerini savaş düzenine sokmaya vakit buldu. Türkler bilhassa korktukları Frank piyâdesini mahv için pek çok gayret sarfettiler. Kral bunun farkına vardı. Yeni askerlerle imdada koştu. İl-gazî'yi perîşan bir halde Haleb'e çekilmeye mecbur bıraktılar.[150] Bununla beraber İl-gazî ordunun ana kitlesinden ayrılmış olan bazı Frank müfrezelerini esîr ederek beraber göndermişti. Franklar bu muhârebede yedi yüz piyâde, yüz süvâri, Türkler ise dört bin asker kaybettiler. Haleb'e götürülürken esîrlere gâyet şiddetli muâmelelerde bulunuldu. İl-gazî ile Tuğtekin sarayda zevk-u sefâ ile meşgul oldukları sırada Frank esîrlerinin ayaklarına sopalarla vuruyorlar, bazılarını da bellerine kadar toprağa gömerek ok darbeleriyle öldürüyorlardı. Bir çoğunun uzuvlarını kestikten sonra vücutlarını sokaklara attılar. Bazı esîrleri çırçıplak teşhîr, tahkîr ettiler. Döğdüler. Canlarını muhâfaza etmek isterlerse dinlerini terk etmeleri lazım geldiğini söylediler. İl-gazî esîrlerin dinlerini terk etmekten imtinâ ettiklerini işitince içlerinden birinin başını bizzat kesti. Bundan bir tas yaptırarak altunla, kıymetli taşlarla süsletti. Bu, Franklar üzerindeki galebesinin delili idi. Sonra Zaredna kalesini yıktırdı, Mardin'e[151] döndü.

Sene: 1121 Ebû'l-Fidâ Ebû'l-Ferec

İl-gazî bu şehirde çok kalmadı. Halep'te bir çok gayrımemnunlar vardı. Halep vâlisi olan oğlu yirmi yaşlarındaki Süleyman, Karnas (Carnas) âilesinden Hama'lı bir adamın teşvikleriyle isyan etti. İl-gazî bu haberi duyunca hemen Haleb'e koştu. İsyan tertip-

---

149 Bizim müverrihlerimiz "Sardonia" diyorlar.

150 1120 milâdî senesi İsâ'nın Yükselişi yortusunun arifesinde. 514 hicrî târihinde.

151 Bizim târihçilerimiz "Merdinium" derler.

çilerinin ellerini, ayaklarını kestirdi, gözlerini çıkarttı. Oğlunu da öldürecekti, fakat babalık şefkati buna mâni oldu. Azlederek yerine yeğeni Süleyman'ı[152] tayin etmekle yetindi. Oğlu Şam'a Tuğtekin'in yanına çekildi. Biraz sonra İl-gazî, Frankların tahkîm ettirmiş oldukları Zaredna şehrini zapt etmek istedi. Edesa Kontu Joscelin derhal askeriyle Sermin[153] üzerine yürüdü. Kudüs Kralı'nı imdada çağırdı. Hıristiyan ordusu gelince İl-gazî Haleb'e döndü. Joscelin bütün civarları yağma ederek Buzaa'yı tahrip eyledi. Şiddetli bir hastalığa tutulmuş olan İl-gazî[154] vefat etti.[155]

Oğlu Temürtaş Mardin'de kendisine halef oldu. Diğer oğlu Süleyman Meyyâfârikîn'i aldı. Biraz evvel İl-gazî'ye burasını İran Sultanı vermişti. Yeğeni Süleyman Halep'te kaldı. Nihâyet Belek[156] gelerek Haleb'i onun elinden aldı. İbn Şıhne Ebû'l-Fidâ

Bu sırada, Frankların arâzisine girmiş olan Belek Edesa Kontu Joscelin ile akrabasından Galveran'ı bir pusuya düşürüp esîr aldı.[157] Hartburt[158] (Harput) kalesine hapsetti. Pek çok para teklif edildiği halde bunları serbest bırakmaktan imtina gösterdi. İkinci Boduvan Frankların işlerini düzeltmek üzere derhal Edesa üzerine yürüdü. Belek ona bir pusu kurdu. Hiç beklemediği bir sırada hücum ederek esîr aldı. Bunu da Joscelin ile Galveran'ın bulunduğu kaleye gönderdi. Kralın esâretinden dolayı müşkil bir konuma düşmüş olan hükûmetin işleri hakkında Frank reisleri Askalan'da müzâkerelerde bulundukları sırada elli Ermeni bu esîr prensleri kurtarmaya ahdettiler. Râhip kıyâfetine girerek giysilerinin altında hançerle, bazılarının rivâyetine göre tüccar kıyâfetinde kaleye gittiler. Kaleye girer girmez rast geldiklerini öldürdüler. Hisarı ele geçirdiler. Esîr prensleri kurtardılar. Fakat Franklar kalede kapanmış durumda oldukları sırada Türkler gelip kendilerini kuşattılar. Meydana gelen

Sene: 1122 Guillaume de Tyr Ebû'l-Fidâ Foulcer de Chartres Sene:1123

152 İbn Abdülcebbâr bin Artuk. Lakabı "Bedrü'd-devle"dir.
153 Bizim târihçilerimiz "Samartan" derler.
154 Tuğtekin'in kızıyla evlenmişti.
155 Ebû'l-Fidâ, Ebû'l-Ferec, Ebû'l-Mehâsin 516 senesi Ramazan'ında [1122 Kasım/Aralık] vefat ettiğini söylüyorlar. İbn Şıhne'ye göre 510'da vefat etmiştir. Guillaume de Tyr 1121 milâdî tarihinde vefat ettiğini söylüyor.
156 İbn Behrâm ibn Artuk.
157 515 hicrî târihinde.
158 Guillaume de Tyr buna "Quartapiert"; Canud "Quartapetra" ve "Qaurtapet" diyor.

durumları Belek'e bildirdiler. Joscelin imdat toplamak üzere kaleden çıkmıştı. Belek askerleriyle koştu. Kaleyi teslim edecek olursa Edesa'ya kadar serbestçe gitmesini sağlayacağını Boduvan'a söyledi. Kudüs Kralı bu teklifi acelecilik göstererek reddetti. Her taraftan kuşatılmış olan kale mukāvemet gösteremedi, zaptedildi. Kral yeniden esîr oldu. Belek Kral'ın, yeğenlerinden birinin ve Galveran'ın hayatlarına ilişmedi. Fakat kendilerini zincire vurdurarak Harran'a gönderdi.

İbn Şıhne
Ebû'l-Fidâ

Kral'ın imdadına gelen Franklar bu haberi Tell-beşer'de duydular. Bunun üzerine Haleb'e doğru yürüdüler. Orada bazı tahribatta bulundular. Halep'te hükümran olan Süleyman, barış yapmak üzere onlara Asâreb kalesini teslim etmeyi teklif etti. Fakat yeğeninin zaafı hasebiyle Haleb'in Franklar eline düşmesinden korkan Belek, alelacele gelerek şehri zaptetti.[159]

Sene: 1124
Guillaume de Tyr
Ebû'l-Fidâ
Foulcer de Chartres
Canud

Bir müddet Halep'te kaldıktan sonra Hieropolis diğer adıyla Menbic şehrini muhâsaraya gitti.[160] Burası o zaman Hassân namında bir emîre âit idi. Menbic, Edesa Kontu Joscelin Lö Jön'un memleketine civar olduğu, Belek'in eline geçmesi bu kont için bir tehlike teşkil edeceği için Joscelin alelacele Antakya ve Edesa askerlerini topladı. Menbic'e doğru yürüdü. Burada bir muhârebe yapılarak Belek maktul düştü. Bütün ordusu dağıldı. Hassân Menbic'e sâhip kaldı. Bizim târihçilerimiz Joscelin'in Belek'in başını Antakya'ya gönderdiğini yazıyorlar. Belek'in ordusunda bulunan İl-gazî'nin oğlu Temürtaş Belek'in naaşını Haleb'e yolladı. Halep şehrine el koydu.[161] Sonra Mardin'e döndü. Asıl pâyitahtı orasıydı.

Ebû'l-Fidâ
İbn Şıhne

Kudüs Kralı İkinci Boduvan hürriyetine kavuşmak için bu fırsattan istifâde ederek müzâkerelere girişti. O zaman doğuda geçerli bir nevi sikke olan yüz bin Mikâilis (Michaelis) vermek şartıyla buna nâil oldu. Antakya'ya vardığı zaman bu parayı vermenin ve bıraktığı rehineleri kurtarmanın imkânsızlığı karşısında, baronlarının tavsiyesi üzerine, Halep şehrini muhâsaraya kalktı. Dubeysî namındaki emîre tâbi olan Araplarla birleşti. Hep birden Haleb'e yaklaşarak civarında yerleştiler. Cesaretsiz, âtıl bir hükümdar olan Temürtaş Haleb'in imdadına koşmadığından, şehir ahâlisi Musul Meliki

159 517 senesi Cemâziyelevvel'inde [1123 Haziran/Temmuz].
160 518 hicrî târihinde.
161 518 senesi Rebîülevvel'inin 20'sinde [7 Mayıs 1124].

Aksunkur el-Porsukî'yi çağırdılar. O gelince Franklar çekildiler. Porsukî Haleb'e el koydu. Artuklular bu şehri kaybettiler. Franklarla münâsebetleri artık azaldı.[162]

Artuklular o zaman iki hükûmet teşkil ediyorlardı. Birisine Hüsâmeddin Temürtaş, diğerine Dâvud bin Sökman hâkim idi. Birincisi Mardin'de ve Meyyâfârikîn'de, ikincisi Âmid'de ve Keyfâ'da hüküm sürüyordu. Bunlar Frankların Suriye'de işgal ettikleri ülkenin kuzeyinde yer alan şehirlerdi.

Bununla beraber Suriye'ye dağılmış olan bir takım Türkmenler Haçlıların arâzisine akınlar yapmaktan[163] hâlî kalmadılar. Trablus hisarına doğru yürüyerek Frankları mağlup ettiler. Trablus Kontu Ba'rîn (Barin) kalesine kaçtı. Türkler orada kendisini muhâsaraya aldılar. Barbarların muhâsarada devam ettikleri bu kaleyi [Kont] terk etti. Fakat yeni imdat toplayan Franklar gelip Türkmenlerle muhârebeye giriştiler. Sonra Franklar Rafaniye'ye çekildiler. Türkmenler de döndüler.

Sene: 1132
Ebû'l-Fidâ

Doğulu yazarlar Artuklu hükümdarlarının hayatı hakkında bize pek az tafsilat veriyorlar. Yalnız Temürtaş'ın Mervânîlerden Diyârbekir dâhilinde Hatâh (Hetakh) kalesini aldığını[164], sonra öldüğünü[165], otuz sene saltanat sürdüğünü, hükûmeti oğlu Necmeddin Albî'ye bıraktığını[166] söylüyorlar. Bu hükümdarın zamanında "Fahreddin" lakabıyla anılan ve Dâvud bin Sökman'a halef olan Keyfâ hükümdarı Karar Arslan Şatan Hisarı'nı zaptetmiştir.[167] Burası bir Kürd kabîlesine âitti. Sonra Kara Arslan öldü.[168] Yerine oğlu Nureddin Mahmûd geçti.[169]

Sene: 1137
Ebû'l-Fidâ
Ebû'l-Ferec
1152

---

162 Meyyâfârikîn hükümdarı Emîr Süleyman bin İl-gazî 519 senesi Ramazan'ında vefat etmiştir. Birâderi Temürtaş Meyyâfârikîn'e el koymak üzere Mardin'den ayrıldı.

163 527 hicrî târihinde.

164 532 hicrî târihinde.

165 İbnü'l-Esîr 548 târihinde öldüğünü söylüyor. Ebû'l-Fidâ, Ebû'l-Ferec, İbn Şıhne 547'de, Ebû'l-Mehâsin 545'te vefat ettiğini yazıyorlar.

166 547 hicrî târihinde.

167 556 hicrî târihinde.

168 562 hicrî târihinde.

169 Buna "Muhammed" de diyorlar. Yerine oğlu on yaşında Zahîreddin yahut Kutbeddin Sökman geçmiştir.

Sene: 1184 Ebû'l-Fidâ Ebû'l-Ferec İbn Şıhne Ebû'l-Mehâsin 1185

Necmeddin'in ne zaman vefat ettiği meçhuldür. Yerine Kutbeddin İl-gazî geçmiştir. Kutbeddin vefatında, tahtını Hüsâmeddin lakabıyla anılan oğlu Yuluk Arslan'a bırakmıştır.[170] Ahlat Meliki ve Kutbeddin'in dayısı Bektemür hükûmet nâibi ilan edildi. Nizâmeddin el-Bakş namında bir kumandan genç hükümdarın talim ve terbiyesi için görevlendirildi. Yuluk Arslan ateh getirdi [bunadı]. Nizâmeddin devlet işleriyle uğraşmaya başladı.

Sene: 1185 Ebû'l-Fidâ Bahâeddin

O zaman Suriye'ye sâhip olan ve Ahlat'ı ele geçirmek isteyen meşhur Selahaddin Meyyâfârikîn'i muhâsaraya geldi. Bu şehri zapt etti.[171] Kalenin muhâsarası esnâsında Keyfâ Meliki Kara Arslan'ın oğlu Nureddin Muhammed vefat etmiştir. Yerine henüz çocuk bulunan oğlu Kutbeddin Sökman geçti. Bunun hükümdarlığını Selahaddin de tanıdı. Bu küçük hükümdarlar o zaman Selahaddin âilesine mensup hükümdarların tecâvüzlerine maruz idiler.

Sene: 1198 Ebû'l-Fidâ Ebû'l-Ferec Sene: 1200

Âdil Ebûbekir Mardin'i muhâsara etti.[172] Bazı hâinler şehrin varoşlarını ona teslim ettiler. Fakat bir sene muhâsaradan sonra çekilmeye mecbur oldu. Sonra Kutbeddin bir damdan düşerek vefat etti.[173] Hükûmeti Ayaz namında bir memlukûne bırakmak istediyse de halk bunu engelleyerek Nureddin Mahmûd'un oğlu Mahmûd'u tercîh etti. Buna "Melikü's-Sâlih Nâsıreddin" ünvanı verilmiştir.

Sene: 1202 Ebû'l-Ferec

Sonraları, Selahaddin âilesinden Âdil Ebûbekir, oğlu Eşref Mûsâ'yı Mardin'i muhâsaraya gönderdi.[174] Bütün civar mevkileri zapt ettiyse de Mardin'i ele geçiremedi. Selahaddin'in oğlu Zâhir barışı sağlamak için iki hükümdar arasında aracılıkta bulundu. Mardin hükümdarının yüz elli bin altun sikke vermesi ve dâima Âdil'in emrine hazır bir ordu bulundurması kararlaştı. Daha sonra Melikü's-Sâlih Mısır'a esîr olarak götürüldü. Oradan kaçtı, Tatarların yanına gitti. Tatarlar kendisini öldürdüler.[175]

---

170 580 senesi Cemâziyelâhir'inde vefat etmiştir.

171 581 senesi Cemâziyelevvel'inin 29'unda[28 Ağustos 1185].

172 594 senesi Ramazanında.

173 597 hicrî târihinde.

174 599 hicrî târihinde.

175 617 senesi Safer'inde [1220 Nisan/Mayıs'ı]. Müverrihler Artuklu melikleri hakkında bize hiçbir şey bildirmiyorlar. Yalnız bazı târihler zikrediyorlar. Cedvellere bakınız.

SALGURLULAR
Yahut
FARS ATABEKLERİ

Şîraz'da hükümran olan, Salgurlular yahut Fars Atabekleri namıyla yâd edilen diğer bir Türkmen kolu hakkında doğu müverrihleri bize hiç malûmat vermiyorlar. Muzafferüddin lakabını taşıyan Salgur (Salgar) bu yeni sülalenin kurucusudur. Mes'ûd, İran Selçukluları Sultanı bulunduğu târihte hükümran olmaya başlamış, on üç sene hükûmet sürmüş, yerine Zengî[176], sonra Zengî'nin oğlu Tekle[177](Taclah) geçmiştir. Tekle'den sonra Salgur'un oğlu Tuğrul tahta çıktı. Dokuz sene hükûmet etti. Ondan da sonra imparatorluk oğlu Ebû Şücâ Sa'd[178]'a, ondan Salgurşah lakabıyla yâd edilen Sa'd'ın oğlu Ebûbekir'e intikal eyledi. Ebûbekir ancak iki sene hükûmet sürmüştür. Meşhûr şâir Sa'dî *Gülistân*'ını bu hükümdara ithaf etmiştir. Zamanının en âlim kimseleri sarayına dolmuştur. İlim adamlarını himâye ederdi. Tebaasının babası yerindeydi. Halefleri daha az hükümran oldular. Muhammed tahtta ancak yedi ay, Muhammedşah sekiz ay, Selçukşah beş ay, Sa'd'ın kızı Ebeş Hâtun bir sene kaldılar. Ebeş Hâtun'un hükümranlığı zamanı Hulagu Han devrine rastlar. Hulagu onu Şîrâz Melikesi yapmıştı. Mengü Temür namında bir Moğol Prensiyle evlendi. Fakat Ebeş'in ölümünden sonra Moğollar Şîrâz'ı zapt ettiler.[179]

---

176 Zengî on dört sene hüküm sürdü.

177 Yirmi sene hüküm sürdü.

178 Yirmi dokuz sene hüküm sürdü.

179 Târihler için cedvellere bakınız.

ON ÜÇÜNCÜ KİTAP

SURİYE ATABEKLERİ

Türkler kendileriyle beraber Türkistan'dan bir nevi derebeylik esâsına dayanan bir hükûmet şekli getirmişlerdi. Zaptettikleri yerlerin hepsinde bu idâre tarzını kurdular. Tataristan'da Büyük Han'ın maiyetinde bir çok küçük hanlar vardı. Bunlar ona bir vergi verirler, muayyen zamanlarda giderek saygılarını sunarlardı. Diğer hususlarda kendi idâreleri dâhilinde bulunan yerlerde müstakil idiler. Oraları evlatlarına intikal ederdi. Yalnız bunun için Büyük Han'ın tevcihine muhtaç idiler. Suriye'de ikāmet eden sultan, Tataristan'ın büyük hanı makāmına kāim olmuştu. Vilayetleri ve şehirleri ya âilesine mensup şehzâdelere yahut en çok sevdiği kumandanlarına veriyordu. Bu vâliler sultana gönderdikleri vergileri toplarlar, hutbelerde en evvel onun ismini okuturlar, arada sırada saraya giderler, sultanı ve milletin umûmî menfaatini alakadar eden seferlere iştirak ederlerdi. Bundan başka cihetlerde, bulundukları bölgelerde müstakil birer hâkim idiler. Komşularıyla kendi hesaplarına muhârebelere girişirlerdi. Komşuları da ekseriya aynı hükümdarın tebaasından bulunurdu. Sultan bu husûsî nizâlara hiç iştirak etmezdi. Emîrlerinin birbirlerini zarara uğratmalarına ses çıkarmazdı. Hatta çok kere emîrler böyle zapt ettikleri memleketlerin tevcih fermânını para mukābilinde sultandan elde ederlerdi. Bu sâyede onlar, sultan, hüküm ve nüfûzunu kaybettikçe mutlak, tamamıyla müstakil bir hâkimiyete nâil oldular.

İbnü'l-Esîr
İbn Şıhne
Sene: 108-

Porsukî lakabıyla yâd edilen Aksunkur[1] ile karıştırılmaması gereken Kasîmü'd-Devle Aksunkur aslen bir Türk kumandanıydı ki Melikşah ile birlikte büyümüştü. Sonra dâima Melikşah'a sadâkatle hizmet etmiş, bu şehzâde İmparatorluğa nâil olunca ondan büyük mansıplar almış ve pek sevgilisi olmuştu. Aksunkur'un mazhar

---

[1] Ebû'l-Ferec bu iki emîri birbirine karıştırıyor.

olduğu bu tevcîh sarayda ona bir çok düşmanlar kazandırdı. Bunlar Aksunkur'u saraydan uzaklaştırmaya çalıştılar. Doğuda o kadar meşhur olan vezîr-i âzam Nizâmü'l-Mülk bu işte Aksunkur aleyhinde bulundu. Sultan'ın nezdinde onun aleyhinde isnatlarda bulunmaya kalkmadı. Bilakis hizmetlerini, Melikşah'a bağlılığını pek övdü. Melikşah ise o sırada Haleb'i zapt etmiş olduğu için[2] bu şehri ve o vilayet askerlerinin kumandasını Aksunkur'a vermek teklifinde bulundu. İşte Nizâmü'l-Mülk'ün kendi nüfûzunu muhâfaza etmek ve rakîbinin hâiz olduğu mevkii elinden almak için kullandığı vâsıta bu idi. Melikşah Haleb'e Hama, Menbic ve Lazkiye şehirlerini de ilave ederek Aksunkur'a "Kasîmü'd-Devle" ünvanını verdi. Gerek kendisine gerek kendi ahfâdına büyük merâsimde dâima tahtın sağında durmak imtiyazını bahşetti. Aksunkur Haleb'e gitti. Orada kendisini ahâliye sevdirdi. Komşularına saygı telkîn etti. Munkad sülalesinden Şizur Meliki Nasr ile bazı ihtilaflar çıktı. Gidip bu kaleyi muhâsara etti.[3] Şehrin dış mahallelerini ele geçirdi. Nasr'ı barış istemeye mecbur bıraktı.

Aksunkur Haleb'e dönerek veli-nimeti Sultan Melikşah'ın vefa-
Sene: 1088 İbnü'l-Esîr tına kadar orada kaldı. Sultan Melikşah'ın vefatını takip eden karışıklıklar Aksunkur'un hissiyâtını da değiştirdi. Selçuklu âilesinden Suriye'de hükümran olan Tutuş, İran İmparatorluğu için Melikşah'ın evlatlarıyla çekişiyordu. Bunların gençlikleri, Tutuş'un büyük ordularına karşı koymalarına imkân bırakmıyordu. Aksunkur onların tarafını terk ederek Suriye Sultanı ile barış yaptı. Halep'te hutbede onun ismini okuttu; yani Tutuş'u sultan olarak tanıdı. Aynı zamanda civarlara akınlar yaptı. Tikrit şehrini zapt etti.

Aksunkur Tutuş'a ettiği hizmetlerin pek fenâ bir karşılığını
Sene: 1094 gördü. Bu suretle başı vefasızlığının cezâsını çekti. Sultan Berkyaruk tarafını tutmuştu. Tutuş Âzerbaycan'dan döner dönmez yeni bir ordunun başına geçerek Haleb'e yürüdü.[4] Aksunkur kendi askerleri ile Harran Emîri Bozan'ın askerlerini birleştirmişti. Sultan Berkyaruk bunların imdadına Kerbuğa'yı gönderiyordu. İki ordu Tell-Sultan ile Halep arasında karşılaştılar. Şiddetli bir muhârebe oldu.

2 477 hicrî târihinde.
3 481 hicrî târihinde.
4 487 hicrî târihinde.

Aksunkur ordusunun büyük kısmı kaçtı. Bu, emîri düşmanlarının darbelerine maruz bir halde bıraktı. Aksunkur esîr düştü. Tutuş onu huzûruna getirtti. Kendisi gâlip gelseydi ne muamele edeceğini sordu. Aksunkur öldüreceğini söyleyince hemen idâm edildi. Tutuş gidip Haleb'i ele geçirdi.

Aksunkur'un vefatından sonra bütün emîrleri oğlu İmâdeddin Zengî'ye bağlı kaldılar. Zengî o zaman ancak on yaşında idi. Biraz sonra esâretten kurtulan[5] Kerbuğa Zengî'yi himâyesi altına aldı. Eğitimiyle meşgul oldu. Bizim Ehl-i Salîb târihçilerimiz tarafından "Sangin" (Sanguin) (Hunrîz) namıyla yâd edilen, Suriye'deki Frankların başına bir çok işler açan meşhur Zengî işte budur. Bütün seferlerinde dâima Kerbuğa'ya refakat etti. Bu emîrin vefatından sonra[6], Musul'a sâhip olan Çökermiş'e bağlandı. Çökermiş'in vefatından sonra Musul Emîri Çavlı Sakavu'nun hizmetine geçti. İşte Zengî bu suretle zamanının en büyük kumandanlarının eğitiminde harb fenninde ihtisas peydâ etti. Sonraları Çavlı Sakavu, Sultan aleyhinde isyan ettiğinden Zengî bu emîrin tarafını terk ederek Franklara karşı Suriye muhârebelerinde kumandan Mevdûd ile Aksunkur el-Porsukî'yi takip etti. Bir çok olaylarda kābiliyetini gösterdi.

Sultan Mahmûd'un Musul, Sincar ve Vâsıt şehirlerini vermiş olduğu[7] Porsukî Vâsıt şehrini ve Busra vâliliğini genç Zengî'ye tevdî etti. Zengî ertesi sene Sultan Mahmûd'un yanına çekildi. Araplar Busra cihetinde bir akın yapmışlardı.[8] Mahmûd bunları çıkarmak vazîfesini Zengî'ye havâle ederek o şehri ona verdi. Zengî orada sükûnu te'sîs etti. Sonra, Halîfe Müsterşid'in Bağdat'taki Sultan'ın vâlisi vekili Barankuş ile olan ihtilafları netîcesinde zuhûr eden muhârebelerde Mahmûd'un maiyetinde bulundu. Sultan, Zengî'nin hareketlerinden o kadar memnun oldu ki ona Barankuş'un makāmını verdi. Zengî de bu makāma geçti.[9]

Sene: 1122
İbnü'l-Esîr
Ebû'l-Fidâ
Ebû'l-Ferec
Sene: 1123

Bu mevki Zengî'nin nüfuz ve kudretini pek arttırmış olmakla beraber Halîfe'nin mevcudiyeti, Selçuklu sultanlarının yakınlığı o ölçüye sığmaz hırsına birer engel teşkil ediyorlardı. Daha ehem-

Sene: 1127
Ebû'l-Ferec

---

[5] 488 hicrî târihinde.
[6] 494 hicrî târihinde.
[7] 516 hicrî târihinde.
[8] 517 hicrî târihinde.
[9] 521 hicrî târihinde.

miyetsiz fakat daha uzak, bundan dolayı daha müstakil bir vâliliği tercîh ederdi.

Bu sırada Frankların teşebbüslerine karşı koyabilecek mâhir bir kumandana mâlik olmak bütün Müslümanların menfaati iktizasından idi. Franklar o zaman Mardin'den ve Sincar'dan Mısır'a kadar uzanan bütün memleketlere hâkim idiler. Suriye'de Müslümanların elinde yalnız Halep, Hums, Hama ve Şam kalmıştı. Diyârbekir ve Âmid arasında bulunan yerlerin tamamı Franklara âit idi. Diyâr-ı Cezîre cihetinde Nusaybin'e ve Re'su'l-Ayn'a kadar onların elindeydi. Kumandan Porsukî'nin vefatından sonra, efendisinin oğluna Musul hükûmetinin verilmesi için Sultan Mahmûd'dan ferman istemiş olan kölesi Çavlı, bu lütfu elde edemedi. Sultan'ın sarayında nüfuzlu düşmanları vardı. Bunlar Çavlı'yı ve Porsukî'nin oğullarını azlederek Musul'u, Suriye'yi müdâfaaya yegâne ehil olan Zengî'ye vermek fikrinde idiler. Bundan daha iyi bir seçim olamazdı. Sultan Mahmûd, nâzırlarının husûsî değerlendirmelerinin ve Çavlı aleyhindeki husûmetlerinin İslâmî menfaatlere uygun düşmesinden dolayı pek bahtiyar olmuştur. Zengî Bağdad'ı terk ederek Suriye'ye gitti. Çavlı, Sultan'ın emirlerini tam bir sükûn ile karşıladı. Yeni Musul Emîri'ni istikbâle gitti. Zengî'yi görür görmez atından indi, gidip elini öptü. Zengî, bütün mülhakatıyla beraber Rahbe şehrini Çavlı'ya verdi. Sonra, Musul hükûmetini kendisine tevcîh ettirmek üzere Sultan nezdinde tavassutta bulunmuş olanların hepsine büyük hediyeler gönderdi.

İbnü'l-Esîr

Zengî Musul'a sâhip olduktan sonra tâbi'iyyet arzetmekten geri durmuş olan Cezîretü'bn-i Ömer ahalisiyle harbe gitti. Cezîretü'bn-i Ömer Halîfe Ömer ahfâdının Dicle nehri üzerinde bir adada kurdukları bir şehirdir. Musul'un üst tarafında yer alır. Bu şehre onlar bu ismi vermişlerdir. Zengî, ordusunu kısmen yüze yüze kısmen kayıklarla Dicle'den geçirdi. Şehrin surları ile nehrin sâhili arasında karargâh kurdu. Bir muhârebe vukûa geldi. Şehirdeki muhâfız kuvvetleri mağlup oldu. Ahâli teslim olmak teklifinde bulunarak, Zengî'ye kapıları açtılar. Bir gün daha mukāvemet göstermiş olsaydılar kurtulacaklardı. Onların kapıları açtıkları gece Dicle nehri o kadar yükseldi ki tâ surlara kadar dayandı. Zengî'nin ordugâh kurmuş olduğu yeri tamamıyla örttü.

Bu seferden sonra Zengî, Mardin Meliki Temürtaş'a âit olan Nusaybin şehrini muhâsaraya gitti. Temürtaş derhal amuca-zâdesi Keyfâ Meliki Dâvud'dan yardım istedi. Fakat Zengî bunlara kuvvetlerini birleştirmek için vakit bırakmadı. Muhâsarayı şiddetlendirerek şehri ele geçirdi. Sonra Sincar, Harran şehirleri de Zengî'nin idâresi altına girdiler. Bilhassa Harran şehri, Ruha'da yerleşmiş olan Frankların yakınlığından dolayı pek rahatsız oluyordu. Suruç ile Mezopotamya'nın sâir daha bazı mevkileri tâbi'iyyetlerini sundular. Ahâli gelip şehirlerine el koyması için Zengî'den ricâlarda bulunmuşlardı. Zengî buraya gitti. İbnü'l-Esîr

Oradan Ruha yahut Edesa Kontu Joscelin'e bir sefîr göndererek bütün bu fetihlerini ve bilhassa Fırat'ı geçerek gidip Haleb'i zapt etmek yolundaki niyetini ona bildirdi. Joscelin Zengî ile barış yaptı. Bu Kont, Antakya Prensi Boemond ile şiddetli çekişmelerde bulunmuştu. Aralarındaki husûmet o kadar ileri derecedeydi ki Joscelin Türklerle birleşmiş ve Zengî'nin askerleri tarafından yardım görmüştü. Bu sâyede Antakya arâzisine girmişti. Kudüs Kralı İkinci Boduvan bu iki prensi barıştırmak için Antakya'ya gitmeye mecbur kalmıştı. Guaillaume de Tyr

Zengî'nin seyahatinden haberdar olan Halep sâkinleri onu Haleb'e gelmeye davet etmişlerdi. Halep evvelce Emîr Porsukî'nin hükmü altındaydı. Fakat vefatından sonra yerine geçen oğlu Mes'ûd şehrin idâresini Katlag[10] namında bir emîre vermişti. Bu vâlinin hareketlerinden memnun olmayan ahâli isyan etti. Onu hisarda muhâsara altına aldılar. Katlag Frankları imdadına çağırdı. Ruha Kontu Joscelin Haleb'e doğru koştu. Fakat ahâli ona bir miktar para verdikleri için geri döndü. Zengî Karakuş namında bir kumandanını oraya göndererek bütün Suriye'yi kendisine vermesi için Sultan Mahmûd'un verdiği fermanı onlara gösterti. Bunun üzerine gerek Halepliler gerek vâli, Zengî'ye tâbi oldular. Musul'da bulunan Zengî derhal Fırat'ı geçti. Yolda Menbic ve Buzaa şehirlerini aldı, ahâlinin alkışları arasında Haleb'e girdi. Şehre sâhip olunca[11] Katlag'ı tutuklattırarak gözlerine mil çektirdi. İbnü'l-Esîr Ebû'l-Fidâ Ebû'l-Ferec İbn Şıhne Sene: 1128

Artık hep iktidar hırsıyla hareket eden Zengî, hükümranlığının hudutlarını genişletmek için her çâreyi düşünmeye başladı. Musul Sene: 1129

[10] Bazılarına göre "Phatlag".

[11] Kaleye 522 senesi Muharrem'inde [1128 Ocak/Şubat'ında] sâhip olmuştur.

hükûmetini muhâfaza için İran Sultanı'na yüz bin altun sikke verdi. Sonra, Franklara karşı bir harbe girişmek niyetiyle, Şam Meliki Böri'den asker istedi.[12] Böri, Hama'da vâli bulunan oğlu Sevinç(-Sounedge)'e bütün askerleriyle Zengî'nin yanına gitmesi için emir verdi. Fakat Sevinç imdadına gittiği Zengî tarafından tevkif edildiğini görünce hayretlere düştü. Zengî, komutanlarıyla beraber bunu Halep'te hapsettirdikten sonra derhal, askerden tamamıyla boş olan Hama üzerine yürüdü. Burasını kolayca ele geçirdi. Hums Emîri Hayr Han'ı aynı şekilde aldatarak tevkif ettirdi. Sonra Hums surlarının dibine yollatarak içeride kumandan bulunan oğluna şehri Zengî'ye teslim etmesi için emir verdirdi. Fakat ahâli itaat etmedi. Zengî Musul'a dönmeye mecbur oldu. Sevinc'i, Hama kumandanlarını birlikte götürdü. Bunlar kendi sadâkatsizliğinin hakîkî bir delili idiler. Bu hareketi, Zengî'ye karşı civar hükümdarların hepsinin nefretini çekmişti.

Sene: 1130
İbnü'l-Esîr

Artuklu hükümdarlarından Dâvud ile Temürtaş[13] - ki birisi Keyfâ diğeri Mardin'de hükümran idiler- yirmi bin kişilik bir ordu topladılar, Zengî'nin memleketlerine girdiler. Fakat Zengî'nin maiyetinde dört binden fazla asker bulunmamakla beraber onları Darâ yakınlarında mağlup ederek, gerek orasını gerek Sercî (Serdgia) kalesini ele geçirdi. Bununla beraber, bu muvaffakiyet Dâvud'un, ordusundan kalan fertlerle gelerek Cezîretü'bn-i Ömer'i rahat rahat yağma etmesine mâni olamadı. Yolların müşkilatı Zengî'nin yetişmesine mâni oluyordu.

İbnü'l-Esîr
Ebû'l-Fidâ
Guillaume de Tyr

Artuklulara karşı bu muhârebeden sonra Zengî yeni asker topladı.[14] Antakya arâzisinde bir akın yaptı. Asâreb kalesini muhâsara etti. Sâkinleri Franklardan ibâret olan bu şehir, Halep ahâlisini rahatsız ediyordu. Bunlar, batıda yer alan bir kısım mülklerini muhâza için onlara sadâkat yemini etmeğe mecbur olmuşlardı. Kudüs Kralı İkinci Boduvan'nın dâmâdı olan Boemond, Zengî'ye karşı yürüdü. Zengî derhal Asâreb muhâsarasından vazgeçti. Boe-

---

12 523 hicrî târihinde.

13 524 hicrî târihinde.

14 Bu vak'adan bahseden Guaillaume de Tyr bunun Rıdvan'ın oğlu Halep Prensi olduğunu yazıyorsa da yanılıyor.

mond mağlup oldu, harbde maktul düştü. Zengî tekrar Asâreb önlerine geldi. Kaleyi yer ile yeksân etti.[15]

Boemond'un ölüm haberi Antakya'yı pek yeise düşürmüştü. Bundan dolayı Kudüs Kralı bu prensliğe gelmeye mecburiyet hissetmişti. Buraya gelmesi pek önem taşıyordu. Çünkü Boemond'dan dul kalan kızı Antakya Prensliğini yalnız başına muhâfaza için Zengî ile müzâkerelere girişmeye hazırlanıyordu. Fakat nalları gümüşten, eyer takımı murassa gâyet güzel bir at ile Zengî'ye yolladığı görevli Boduvan'ın eline düştüğünden, bu tasavvur akîm kaldı. Görevli öldürüldü. Boduvan, kızı prensesin şiddetli direnişine rağmen Antakya'ya girdi. Sene: 1131

Zengî Asâreb kalesini tahrip ve Hârim'i muhâsara ettikten sonra Trablus arâzisine yürüdü. Buranın kontu Pons idi. Zengî bu prensi Ba'rîn yahut Monferran kalesinde muhâsara etti. Fakat Trablus kontesi Sesil Kudüs tahtına yeni çıkmış olan Fulk'tan yardım istediği için askeri pek yorgun ve yaralı bulunan Zengî, Kral'ın gelişini beklemek istemedi. Franklarla barış akdederek geri döndü.

Bir müddet sonra Zengî Diyârbekir taraflarında harb etti.[16] Bahmarrad hisarını ele geçirdi. Sonra semeresiz bir harbe girişti. Bundan sağladığı yegâne menfaat kendisinden pek kuvvetli hükümdarların işine karışmış olmak şerefinden ibârettir. Fakat bu hükümdarlar kendi aralarında sulh akdettikten sonra Zengî'yi yüz üstü bıraktılar. Bir sene evvel Sultan Mahmûd Hemedan'da ölmüştü. Sene: 1132

Mahmûd'un oğlu Dâvud ile amucası Mes'ûd tac kavgasında idiler. Bu şehzâdelerin her biri bir fırka teşkil etmişlerdi. Zengî, Mes'ûd tarafını tuttu. Bundan dolayı ordusuyla Tikrit'e gitti. Fakat orada mağlup olduğu için Musul'a dönmek mecburiyetinde kaldı. Mes'ûd'a karşı tekrar yürümek üzere yeni asker topladığı sırada, Selçuklu âilesinin en kudretli hükümdarı Sultan Sencer, âilesi efradı arasında sükûnu sağlamak için büyük bir ordu ile Hemedan'a doğru ilerledi. İki şehzâde derhal birleştiler. Halîfe Müsterşid ile Bağdad'a çekildiler. Çünkü Sencer tahtına Tuğrul'u çıkarmak fikrindeydi. Sencer Bağdad'a doğru yürümesi için Zengî'ye emir verdi. Şehri İbnü'l-Esîr Ebû'l-Fidâ

[15] Sonra bu hisar tamir edilmemiştir. Ebû'l-Fidâ kendi zamanında bunun harâbesine hâlâ tesâdüf edildiğini yazıyor.

[16] 526 hicrî târihinde.

zapt eder etmez hutbeyi Tuğrul nâmına okutması da bu emirde dâhildi. Sencer'in emrine muhâlefet edemeyen Zengî Arap Emîri Dubeysî ile beraber Küçük Dicle sâhilinde yer alan Menâriye'de ordu kurdu. İki ordu Bermekîler kalesi yakınında karşı karşıya geldiler.[17] Ordusunun ortasında, kara çadırı altında karargâh kurmuş olan Halîfe kılıç elde ilerledi. Zengî, Cemâlü'd-devle İkbâl tarafından kumanda edilen sağ cenâh üzerine hücum etti. Halîfe, Dubeysî'nin kumanda ettiği müfrezeye saldırdı. Halîfe'nin telkîn ettiği korku ve hürmet askeri etkiledi. Firara başladılar. Dubeysî mağlup oldu. Zengî tekrar hücuma maruz kalınca büyük kayıplar vererek kaçtı. Halîfe Müsterşid bu muzafferiyetten sonra Zengî'ye şiddetli muahezelerde bulunmak üzere Bahâeddin el-İsfahânî'yi gönderdi. Zengî, bu murahhasın büyüksünmesinden o kadar kızdı ki, onu tevkif ettirdi. Devletler hukukunun bu şekilde ihlal edilmesi Halîfe'ye Musul'u muhâsara fikriyle harbe girişmek için bir vesîle hazırlamış oldu. Otuz bin askerle Bağdad'dan çıktı.[18]

Halîfenin hareketinden haberdar olan Zengî, Musul'un muhâ-
Sene: 1133 fazasını Nasîreddin'e bırakarak Sincar'a çekildi. Sincar'dan müfrezeler göndererek Halîfe ordusunun levazım kollarını vuruyordu. Muhâsara sıkıntısı hissedilmiyordu. Bununla beraber Halîfe, dülgerlerin hıyâneti eseri olarak kaleye girmek üzereydi. Fakat kendisine kapıları açacakları gece hâinler anlaşılarak idâm edildiler. Beyhude yere bu kale önünde üç ay kaldığına canı sıkılan Müsterşid Bağdad'a döndü. Bir müddet sonra Zengî ile sulh akdetti.

Hamidiye Kürdleri reisi olup Zengî tarafından emîrlikte yerinde
İbnü'l-Esîr Ebû'l-Fidâ bırakılan İsâ namında bir emîr bu Musul seferinde Halîfe'ye yardımda bulunmuştu. Zengî bunu te'dip etmek[19] gerektiğine kanaat getirdi. Musul muhâsarası kaldırılır kaldırılmaz bu Kürdlerin memleketine girdi. Akar, Şuş, Hakkâri ve Gevaşi (Kavaschi) kalelerini zapt etti. Sonra gidip Artuklulara âit bulunan Âmid şehrini muhâsaraya aldı. Oradan Şam şehrini ele geçirmek ve bu hükûmeti mahv etmek fikriyle Suriye'ye geldi. Şam önünde ordu kurduysa da Frankların

[17] 526 senesi Receb'inin 27'sinde [13 Hazîran 1132].
[18] 527 senesi Rebiülevvel'inde [1133 Ocak/Şubat'ı].
[19] 528 hicrî târihinde.

Şam hükümdarına yapmış oldukları yardımlar[20] üzerine oradan çekilmeye mecbur oldu. Hama şehrini ele geçirdi.

Sonra bu şehri Şam Meliki'ne vererek karşılığında Tedmür'ü aldı.[21] Eğer Şam hükümdarıyla barış akdetmeseydi Hums'u da zapt edecekti. Zengî Şam'ı ve Hums'u zapt edememenin acısını çıkarmak için Frankların memleketine Halep vâlisi Asvar'ı getirtti ve Hama askerleriyle sevk etti.[22] Bunlar Lazkiye civarlarına yayıldılar. O kadar çok esîr aldılar ki bütün Suriye bunlarla doldu. Sene: 1134 Ebû'l-Fidâ Guillaume de Tyr Sene: 1135, 1136

Zengî, Hums muhâsarasını kaldırdıktan sonra[23] silahlarını Franklar aleyhine çevirdi. Bunlar birbirleriyle savaş halindeydiler. Frankların Antakya'yı kendisine teslim etmeleri lazım geldiği iddiasında bulunan İstanbul İmparatoru Jan Komnen büyük bir ordu ile Antakya ülkesine girmiş, bir hayli kasabaları zapt etmiş, Antakya'yı muhâsaraya almıştı. Zengî, Trablus Kontu'nun arâzisini tahribe gitmek için bu zamanı seçti. Rufeyne [Rafîne?] taraflarına gitti. Franklar tarafından Monferran yahut Monferra kalesi diye anılan Ba'rîn hisarını kuşattı. Bu kale Müslümanlara pek çok zarar veriyordu. Franklar oradan Halep ile Hama arasında akınlar yapıyorlardı. Babası Pons'un yerine geçmiş olan Trablus Kontu Remon, Kudüs Kral'ı Fulk'tan yardım istedi. Fulk bir ordu ilen derhal Trablus'a doğru yürüdü. Jan Komnen'in teşebbüslerine karşı kendisini savunmakla meşgul olan Antakya Prensi kendisine her taraftan yardım istiyordu. Kudüs Kralı ile Trablus Kontu kuvvetlerini birleştirerek Zengî üzerine yürüdüler. Zengî derhal Ba'rîn muhâsarasını kaldırdı ve bunlara karşı harekete geçti. Çok geçmeden Franklarla karşılaştı. Frankları bozdu. Kralı perîşan bir halde kaleye kaçmaya mecbur bıraktı. Trablus Kontu esîr düştü. Frankların bütün eşyâsı yağma edildi. Kudüs Kralı ile yanındakiler Ba'rîn kalesine erzak sokmaya muvaffak olamamışlardı. Bunu haber alan Zengî hisarı tekrar kuşattı. Kalede Kral Fulk ile beraber Giliyum dö Boris, Şövalye Reniye Bros, Guy Brizbar, Boduvan Durami, Unfruva Dö Turun (Unfroy du Toron) vardı. Bunlar derhal vaziyetlerinden Antakya Prensini, Edesa Kontu Joscelin Lö Jön'u ve Kudüs Patriki'ni haberdar ettiler. Sene: 1137 İbnü'l-Esîr Guillaume de Tyr

20 529 hicrî târihinde.

21 530 hicrî târihinde.

22 531 hicrî târihinde.

23 531 senesi Şevval'inin 20'sinde [11 Temmuz 1137'de].

Bütün Franklar krallarını kurtarmak için birleştiler. Antakya Prensi bile Rumlar civarda ordu kurmuş olmakla beraber Antakya'dan çıktı. Zengî, Frankların ulaşmasından evvel kaleyi zapt edebilmek için muhâsarayı şiddetlendirdi. Kalede yiyecek yoktu. Daha uzun müddet dayanamayacaktı. Tam bu sırada Antakya Prensi Remon ile Edesa Kontu askerleriyle görünmeye başladılar. İstanbul İmparatoru'nun da bunlara katılmasından korkan Zengî, kuşatılanların yardım kuvvetlerinin gelişinden haberdar olmalarına vakit kalmadan, barış teklifinde bulundu. Yorgunluktan ve kıtlıktan bitkin bir hale gelmiş olan Franklar bu teklifleri büyük bir süratle kabul ettiler. Ba'rîn kalesini teslim etmeye, elli bin altun sikke vermeye râzı oldular. Bu şartlar yerine getirildi. Zengî Trablus Kontu'nu serbest bıraktı. Kudüs Kralı kaleyi tahliye etti.

Ebû'l-Fidâ
Ebû'l-Ferec

Zengî Ba'rîn kalesi önünde meşgul olduğu sırada bir takım müfrezeler göndererek Frankların tâbi'iyyetinde bulunan Maarra ve Kefertâb şehirlerini zapt etmişti. Sonra Hama şehrine[24], oradan Baalbek'e gitti. Bu şehir civarındaki Müceddel kalesini aldı. Bu kale Şam Meliki'ne âitti. Banyas vâlisini de kendi uyruğuna geçmeye mecbur bıraktı. Sonra Hums'u muhâsara altına aldı ve zapt etti. Şam Meliki Şehâbeddin Mahmûd'un vâlidesi Zümürrüd Hâtun ile izdivâca tâlip oldu. Şam hükûmetini zapt için bu izdivacı münâsip bir çâre diye düşünmüştü. Fakat ümitleri boşa çıktı. Hatta az kaldı memleketlerinin en büyük bir kısmını kaybedecekti.

Sene: 1138
Guillaume de Tyr
Ebû'l-Fidâ
İbnü'l-Esîr

O sırada Rumların geldiğinden haberdar olunca alelacele Selamiye'ye gitti. İstanbul İmparatoru, Antakya Prensi Remon ile barış yaptıktan sonra kışı geçirmek düşüncesiyle Kilikya'da Tarsus şehrine çekilmişti. Bahar gelince Remon, Trablus Kontu ve Edesa Kontu ile birlikte harbe çıkmıştı. Rumlarla Frankların ilk hücum ettikleri şehir Halep'ten altı perseng[25] mesâfede yer alan Buzaa kalesi olmuştur. Niset Konyat [Nicetas Choniates] buna Pizaa diyor. Burada bir muhârebe vukûa geldi. Muhârebede Rumlar gerilemeye mecbur oldular. Fakat İmparator yetişince Buzaa askerleri şehre girdiler, artık dışarı çıkmaya cesâret edemediler. Burası pek müstahkem olmakla beraber teslim olmaya mecbur kaldı.[26] Ahâli hayatlarını

24 532 senesi Muharrem'inde [1137 Eylül/Ekim].

25 İbnü'l-Esîr bir günlük mesâfede diyor.

26 532 senesi Receb'inin 25'inde [8 Nisan 1138].

kurtarmak için büyük bir para ödediler. Ebû'l-Fidâ şartlardan hiç birine riâyet etmediği, ahâliden bir kısmını esîr aldığı, geri kalanlarını kılıçtan geçirdiği için İmparator'u tenkit ediyor. İbnü'l-Esîr kalenin hücumla zapt edildiğini söylüyor. Bu şehrin kadısı Hıristiyanlığı kabul etti. İmparator Buzaa'da yirmi gün kadar kaldıktan sonra burasını Edesa Kontu'na verdi. Oradan Menbic (Benpezum) üzerine yürüdüyse de bunu zapt etmeyi ihmal etti. İmparator sonra Haleb'e yaklaştı. Kuyık(Couiq)'ta ordu kurdu. Halep sâkinleri bir çok huruç hareketleri yaptılar. Rumların Patrikini öldürdüler. Bu şehrin pek güzel tahkim edilmiş olduğunu gören İmparator orada ancak üç gün kaldı. Asâreb[27] şehrini hücumla zaptetti. Aldığı bütün esîrleri burada bırakarak Kefertâb üzerine yürüdü. Bu, müstahkem bir kale idi. Buna bağlı daha bazı mütahkem yerler de vardı. Fakat bu şehir önünde uzun müddet beklemeyi münâsip görmediğinden muhâsarayı kaldırarak Şîzur[28] yahut Kaysariye (?) şehrini muhâsara etti. Bu, Hama'dan bir gün mesâfede bir dağ ile bir nehir arasında yer alan bir şehirdir. Dağın yamacından nehre kadar anfiteatr şeklinde uzanır. O zaman Munkad âilesinden Ebû'l-Asâkir Sultan namında bir emîrin tasarrufu altındaydı. Franklar Rum İmparatoru'nu, Zengî'nin[29] burasını müdâfaaya ehemmiyet vermeyeceğine inandırmışlardı. On sekiz makine kurdular. Kaleyi döğmeye başladılar. Ebû'l-Asâkir vaziyetten Zengî'yi haberdar etti ve yardım istedi. Zengî derhal ordusuyla Hama şehrine geldi. Oradan yolladığı müfrezeler Şîzur'un doğusunda bir dağ üstünde karargâh kurmuş olan Rumlarla Frankları dâimî surette taciz ettiler. Zengî onlara ovaya inmek ve muhârebeye girişmek teklifinde bulunuyordu. Franklar bu teklifi kabul fikrindeydiler. Fakat İmparator bir türlü râzı olmadı. Bir çok küçük çarpışmalar vukûa geldi. Bunlar beyhude oldukları kadar taraflar için de hiç bir fayda sağlamadılar. Zengî Franklarla Rumlar arasına nifak soktu. Hepsi muhâsarayı kaldırarak[30] makineleri terk ettiler. Bunun üzerine Zengî, düşmanın artçı birlikleri üzerine hücum etti. Bir çok esîr aldı.

---

27 Nicetas Choniates buna "Phereb" diyor.

28 Bizim târihçilerimiz buraya "Sizeri" diyorlar.

29 Nicetas Choniates buna "Zase(Zaçe)" diyor.

30 532 senesi Ramazan'ında [Mayıs Hazîran 1138]. Şîzur önünde 24 gün kalmışlardı.

Bu vak'adan derhal Bağdad'da bulunan Sultan Mes'ûd'a haber
Sene: 1139 verdi. Bir müddet evvel de ona Rumların gelişini bildirmişti. Haleb'in zaptından sonra Frankların doğuya doğru daha ziyâde ilerleyeceklerinden korkan Bağdad sâkinleri bu haberden pek telaşa düşmüşlerdi. Mes'ûd'un Suriye'ye imdat için asker yollamadığından dolayı herkes alenen söylenmeye başlamıştı. Çünkü Suriye'de Müslümanların elinde Hama şehrinden başka bir yer kalmamıştı. Rumların ve Frankların gittikleri haberi fikirleri yatıştırdı. Artık o sene[31] esnâsında hiçbir vak'a cereyan etmedi. Yalnız Suriye'de bir takım zelzeleler meydana geldi. Halep şehri bundan pek büyük zarar gördü.

Rumların ric'atinden sonra Zengî Trablus ülkesinde Arka kalesini muhâsaraya gitti. Franklara âit olan bu mevkii zapt ederek bir çok esîr aldıktan sonra kaleyi kökünden yıktı. Sonra Baalbek'e doğru yürüdü.[32] Bu şehir Şam hükûmet nâibi Enez'e âit idi. Kaleyi on dört makine ile döğmeye başladı. İlk önce şehir, sonra kale teslim oldu. Fakat Zengî bir kere kaleye hâkim olunca, barış şartlarına hiç riâyet etmeyerek bütün muhâfız kuvvetlerini astırdı.

Zengî'nin Şam Meliki'nin vâlidesi Zümürrüd Hâtun ile izdivaç
Sene: 1140 etmesi bunun şehirde pek nüfuz sâhibi olmasından ileri gelmişti. O sâyede bu mühim mevkii ele geçirebileceğini ümit ediyordu. Fakat bu konuda yaptığı entrikalar bir semere vermeyince Şam Meliki olan Cemâleddin Muhammed'e Baalbek ve Hums şehirlerini teklif ettirdi. Zengî'nin maksatları pek âşikâr olduğu için vaadlerine inanılmadı. Şam'ın zaptı husûsunda uğramış olduğu zorluklardan dolayı yeni karısını boşadı. Şam'ı muhâsaraya aldı. Şehirde her türlü hüküm ve nüfuza sâhip olan Enez işleri o kadar güzel tanzîm etmişti ki Cemâleddin muhâsara esnâsında vefat ettiği halde[33] ahâli sükûnetini bozmadı. Mucîreddin Abak'ın Enez tarafından tahta çıkarılmasına râzı oldular. Muhâsarayı kaldırmaya mecbur olan Zengî, tekrar yine Şam'a dönmek emelini beslemekle beraber bazı akınlar yapmaya gitti. Fakat Cemâleddin Şam'da hutbeyi onun nâmına okutmayı kabul ederek Zengî ile barış akdetti. Zengî bu seferden

---

31 Safer'in dördünden on dokuzuna kadar kaldılar.

32 533 senesi Zilkade'sinin 20'sinde [19 Temmuz 1139'da] muhâsara etmiştir.

33 534 senesi Şaban'ının 8'inde [29 Mart 1140'da].

evvel, Kapçak[34] namıyla yâd edilen bir emîrin hâkim bulunduğu Şehr-i Zor'u zapt etmişti. Zengî ile uğraşmaya kalkmak cür'etkârlığında bulunmuş olan bu emîr mağlup olmuş, bütün ülkesi gâlibin idâresi altına geçmişti.

Sonra Zengî ordularıyla Kürdlerin memleketlerine yürüdü.[35] Fırat ve Dicle nehirleri boyunda yayılmış olan bu kavimler aslen Gürcistan civarındaki yüksek dağlarda çoğalmışlardır. Vahşî bir takım adamlardır. Ormanlarda yahut sürülerinin arasında yaşamaya alışmışlardır. Bunlara Lazlar yahut Lezgiler de denilmiştir. Hatta bazı kimseler Kürd isminin "Kurd" manâsını ifâde ettiğini de iddia ediyorlar. Çünkü onların memleketinde bu hayvanlara pek çok tesâdüf olunur. Bunlar muhtelif kabîle ve aşîretlere ayrılmışlardır. İçlerinde Ravadî (Ravadiens), Hakkârî aşîretleri meşhur idi. Zengî'nin kumandanı Nasîreddin Çakar [Çakır?](Dgiacar) Kürdlerin memleketinin bir kısmını zapt etmişti. O vakitten beri Kürdler Musul hükûmetine dâimî surette akınlar yapıyorlardı. Zengî bunlara karşı yürüdü. Eşb namında gâyet müstahkem bir kaleyi muhâsara etti. Bunu kökünden yıktı. Yerine diğer bir kale yaparak kendisinin İmâdeddin ismine izâfetle "İmâdiye" namıyla adlandırdı. Kürdler biraz sonra bu kaleyi tahrip ettiler. Zengî tekrar yaptırmaya mecbur oldu.

Sene: 1142
İbnü'l-Esîr
Ebû'l-Fidâ
Jan Dö Luka

Bu kadar muvaffakiyetlere rağmen Sultan Mes'ûd Zengî'yi sevmiyordu. Bir çok kumandanların firarını[36] Mes'ûd, Musul Meliki'nin gizli tahriklerine atfediyordu. İntikam almak için münâsip bir fırsatı bekliyordu. Mes'ûd bu fırsatı bu sene buldu. Onun için, büyük bir ordu topladı. Gidip Musul'u kuşatmayı düşünüyordu. Fakat Zengî'nin takdîm ettiği mühim bir meblağ hiddetini yatıştırdı. Zengî'nin nezdine gelmesi şartını koyduktan sonra Sultan geri döndü. Musul Meliki Franklara karşı muhârebenin buna imkân vermediği bahânesiyle Sultan'ın yanına gitmekten imtinâ gösterdi. Sultan bu mazereti kabul etmiş göründü. Sultan'ın ilk fikri Zengî'nin nüfuz ve kuvvetini tamamıyla mahv etmekti. Fakat nâzırlarının tavsiyesi üzerine bundan vazgeçmişti. Nâzırlar, Frankların bütün kuvvetlerine karşı durabilecek yegâne emîrin Zengî olduğunu

Sene: 1143

---

34 Türkmen Arslantaş'ın oğlu.

35 537 hicrî târihinde.

36 538 hicrî târihinde.

Sultan'a anlatmışlardı. Halbuki daha evvel Mevdûd, Porsukî ve sâir emîrler bir çok ordularla buna muvaffak olamamışlardı. Zengî desîseleri sâyesinde Sultan'ın itimâdını nihâyet bütün bütün kazandı. Büyük oğlu Seyfeddin Gazî o zaman Sultan'ın sarayındaydı. Zengî ona oradan kaçması için gizlice haber gönderdi. Aynı zamanda Musul vâlisi Nasîreddin Çakar'a da Seyfeddin'e şehrin kapılarını açmamasını için emir verdi. Vâli, Zengî'nin emirlerini uyguladı. Hatta genç şehzâdenin gidip babasını görmesine bile müsâade etmedi. Seyfeddin bir kumandan ile Sultan'ın nezdine iâde olundu. Kumandan, oğlunun hareketinden dolayı Zengî'nin son derecede hiddetlendiğini, hattâ oğlunun yüzünü bile görmek istemediğini Sultan'a arzetti. Franklar için o kadar müthiş bir düşman olan bu hükümdar işte böyle hilelerle efendisi olan Sultan nezdinde nüfuz ve konumunu muhâfaza ediyordu.

Sene: 1143
İbnü'l-Esîr
Ebû'l-Fidâ

O zaman Ruha yahud Edesa şehri Frankların Suriye'de kurmuş oldukları kalelerin en müstahkemlerindendi. Oradan bütün civarlara yayılıyorlardı. Mardin ile Fırat arasındaki Suruç, Bîze, Cemaleyn (Dgiamelin), Muzar (Mouzar), Kradi va sâire gibi bütün mevkileri zapt etmişlerdi. Artuklular elinde bulunan Âmid kapılarına ve bütün Diyârbekir havâlisine kadar akınlar yapıyorlardı. Artuklular bu Frankları püskürtecek bir kudrette değildiler. Mardin, Nusaybin, Re'su'l-Ayn, Rakka (Sarca) ve Harran şehirleri dâimî surette tecâvüzlere maruz bulunuyorlardı. Joscelin'in kuvvet ve cesâretinden korkan Zengî Ruha'ya yaklaşmaya cesâret edemiyordu. Bu Frank Ruha'da bulundukça bu şehri almaktan ümidini kesmişti. Maksadı Joscelin'e hücum etmekti. Fakat onu aldatmak için Diyârbekir taraflarına harbe gitti. Orada Tanza (Thanza), Asa'red (Asarad), Hîzân, Rouk (Rouk), Bitlis, Bansiye (Bantaza), Zülkarneyn şehirlerini zapt etti. Âmid hükümdarı Rüknü'd-Devle Dâvud, Zengî'ye tâbi'iyyet arzetmeye mecbur kaldı. Âmid'de hutbeyi Zengî namına okuttu. Sonra Zengî Fırat yakınında Hadîse (Haditha) ve Hani mevkilerini ele geçirdi. Joscelin eski Edesa Kontlarının alışkanlıkları hilâfında olarak pâyitahtta oturmaktan vazgeçmişti. Yakındaki Tell-beşer şehrini tercîh ediyordu. Joscelin, Zengî'nin Diyârbekir muharebesiyle meşgul olduğunu zannederek askerinin başına geçti, Suriye'ye doğru yürüdü.

Zengî derhal hızlı bir yürüyüşle Ruha'ya doğru ilerleyerek kaleyi muhâsara etti.[37] Bu işte, Edesa Kontu ile Antakya Prensi arasında mevcut olan husûmetten istifâde etmek fırsatını kaçırmadı. İlk önce şehir ahâlisini teslim olmaya davet etti. Fakat halk, yiyecekleri olmamakla beraber, bu teklife rızâ göstermediler. Bunun üzerine Zengî bütün makineleri kurdu. Kaleyi şiddetli surette döğmeye başladı. Sene 1144 Guillaume de Tyr İbnu'l-Esîr Ebû'l-Fidâ İbn Şıhne Ebû'l-Ferec Ebû'l-Mehâsın

Edesa'nın muhâsarası haberi yayılır yayılmaz Kont, Antakya Prensi ile barışmaya teşebbüs ederek ondan imdat istedi. Fakat prens imdat göndermekte acele etmedi. Kontun başına gelen felaketten kalben memnun oluyordu. Üçüncü Boduvan'ın çocukluğu hasebiyle Kudüs Krallığı nâibesi bulunan kraliçe bir miktar asker ile Manasse'yi, Filip Dö Napulus'u, Elinand dö Tiberiad'ı yolladı. Zengî bu sırada ameliyata [operasyona] bütün şiddetiyle devam ediyordu. Surların altına lağım koymuştu. Artık bunları yalnız direkler tutuyordu. Direkleri de tutuşturttu. Surlar yıkıldı. Askerler her taraftan şehre girerek yağmaya başladılar.[38] Kadın, erkek, çocuk herkes katlolundu. Ahâliden bazıları henüz zapt edilmemiş olan bir hisara sığınmak istediler. Fakat girişin önünde kalabalık o kadar fazlaydı ki izdihamdan birbirlerini boğuyorlardı. Hug namındaki Edesa Başpiskoposu bu olayda vefat etmişti: Şehri müdâfaa bahânesiyle her taraftan topladığı gâyet muazzam serveti yanında taşıyordu. Bu paraları kendisine alıkoymak hırsı felaket sebebi oldu. Zengî istihkâmları tamir ettirdi, şehirde büyük bir muhâfız gücü bıraktıktan sonra civarda Frankların elinde bulunan sâir mevkiler üzerine yürüdü. İlk önce Suruç'u aldı. Sonra gâyet müstahkem olan Bîre kalesini muhâsara etti. Bu da Suruç gibi Edesa Kontu'na tâbi'ydi. Bîre kalesini zapt etmek üzere iken Musul'daki vâlisi Nasîreddin Çakar'ın katledildiği müessif haberini aldı.

Musul'da Selçuklu âilesinden Alp Arslan[39] namında bir şehzâde vardı. Zengî bütün zapt ettiği memleketlerin hep ona âit olduğundan Alp Arslan'ı iknâ ediyordu. Bu şehzâdeye karşı sâdece *Atabek* yani şehzâdenin pederi yahut "vâli" ünvanını almakla iktifâ eyliyordu. Fakat bu zâhirî kayıtlılığa rağmen hakîkatte Alp Arslan'a hiçbir İbnü'l-Esîr Ebû'l-Fidâ

37 539 senesi Cemâziyelâhir'inde [1144 Kasım/Aralık].

38 İbnü'l-Esîr'e göre muhâsara 29, Ebû'l-Fidâ'ya göre 18 gün devam etmiştir.

39 İbnü's-Sultan Mahmûd ibn Muhammed.

hüküm ve nüfuz bırakmıyordu. Zengî'nin gaybûbeti esnâsında Nasîreddin Çakar Musul'da kalmıştı. Orada devlet işleriyle uğraşıyor ve bilhassa Alp Arslan'ın masraflarına para yetiştiriyordu. Bazı kimseler Alp Arslan'a Nasîreddin'i öldürterek şehri zapt etmesi fikrini verdiler. Bu tasavvur kısmen uygulandı. Çakar alışıldığı gibi Alp Arslan'a saygılarını sunmaya gittiği sırada özel surette hazır bulundurulan adamlar tarafından katledildi. Nasîreddin'in başını kestiler. Alp Arslan bunu maiyetindekilerin önüne attırdı. Onları korkutacağını ve dağıtacağını ümit ediyordu. Fakat iş tersini gösterdi. Nasîreddin'in başını görünce bunlar toplandılar. Alp Arslan'ın sarayına tecâvüze başladılar. Herkes silahlandı. Zengî'nin sarayında toplandılar. Sonra kadı Tâceddin Yahyâ gidip Alp Arslan'ı buldu. Karşı karşıya bulunduğu tehlikeyi ona anlattı. Kaleye çekilmesini tavsiye etti. Bu şehzâde kaleye gider gitmez orada mahpus kaldı. Zengî cereyan eden ahvâlin hepsinden haberdar olunca Bîre muhâsarasını bırakarak Musul yolunu tuttu. Fakat yolda herşeyin yatıştırılmış olduğu haberini aldı. Zeyneddin isminde yeni bir "vâli" tayin etti. Diğer taraftan, Zengî'nin biraz sonra geri dönmesinden korkan Franklar Bîre kalesini bir miktar asker sevk etmiş olan Mardin Meliki Hüsâmeddin[40] Timürtaş'a teslim ettiler.

Zengî Musul'da sükûneti sağlamış olduğunu bildiği için Suri-
Sene: 1145 İbnü'l-Esîr Ebû'l-Fidâ ye'nin muhtelif taraflarında harbe devam etti.[41] Mardin'in kuzeyinde, Dicle sâhilinde yer alan Fenek kalesini muhâsara için bir miktar asker gönderdi. Burası Şenûî [?] (Schenouiens) Kürdleri emîri Hüsâmüddevle'ye tâbi idi. Bu muhâsara uzun sürdü. Kale pek müstahkemdi. Zaptı mümkün olmadı.

Ordusu Fenek önünde bulunduğu sırada Zengî bizzat giderek
Guillaume de Tyr İbnü'l-Esîr Ebû'l-Fidâ Caber kalesini muhâsara etti.[42] Sultan Melikşah bu kaleyi Emîr Sâlim'e vermişti. Bu emîrin sülalesinden olan Ali[43] o zaman bu kalenin sâhibi bulunuyordu. Zengî Caber kalesi önünde bir müddet kaldıktan sonra Menbic Emîri Hassân vâsıtasıyla Ali'yi teslim olmaya teşvîk ve dâvet etti. Fakat Ali direnmekte ısrar gösterdi. Hassân,

---

40 Ebû'l-Fidâ, Ebû'l-Ferec, İbn Şıhne "Necmeddin" diyorlar.

41 540 hicrî târihinde.

42 Guaillaume de Tyr buraya "Kalojenbar(Calogenbar)" diyor.

43 Bin Mâlik bin Sâlim bin Mâlik bin Bedrân bin Mukallid bin Müseyyib. Müseyyip Ukayl kabilesindendi.

Zengî'nin muazzam ordularına karşı kendisini kimin himâye edebileceğini sorduğu vakit: "*Emîr Belek'e karşı vaktiyle sizi himâye eden!*" cevâbını veriyordu. Belek vaktiyle Menbic kalesini muhâsara ettiği zaman bir ok isabetiyle vefât etmişti. Hassân, Ali'nin metânetini Zengî'ye bildirdi. Fakat cevabının son kısmını söylemedi. Zengî muhâsaraya devam etti. Emîr Ali'nin sözü çok geçmeden çıktı. Bir takım köleler geceleyin Zengî'nin üzerine hücum ederek kendisini öldürdüler, sonra kaleye kaçtılar.[44] Zengî'nin vefatı haberini ilk önce kale muhafızları haber verdi. Zengî'nin kumandanları surların üzerinden Zengî'nin vefatının ilan edildiğini işitince çadırına koştular, onu ölüm döşeğinde buldular.

Doğulular İmâdeddin Zengî'ye zamanının en büyük hükümdarı nazarıyla bakarlar. Cesâreti, ihtiyatkârlığı, basîret ve hikmeti kendisini pek ziyâde kudret sâhibi bir hale getirmişti. Askerlerinin maaşlarına, âilelerine, emlâklarına, şeref ve haysiyetleriyle ilgili hususlarına özen göstermesi hasebiyle ordu tarafından pek seviliyordu. Bundan dolayı yenilmez bir hâle gelmişti. Askerlerinin karılarına vukû bulan tecâvüzleri hiçbir şekilde affetmezdi. "*Onların kocaları evlerini terk ederek muhârebelerde arkam sıra geliyorlar, âilelerinin muhâfazasına dikkat etmek benim vazîfemdir.*" derdi. Zenginlerin fukarâyı sıkıştırmalarına, kumandanların halka tecâvüze kalkmalarına, herkesin mallarını ellerine geçirmelerine hiç meydan vermezdi. Bunlara iyi örnek olmak için, tebaasından birini ızdıraba düşürmektense kendisi ızdırap çekmeyi tercîh ederdi. Askerlerinin arâzi sâhibi olmalarını hiç istemezdi. "*Çünkü,*" diyordu, "*memlekete hâkim oldukları müddetçe nasıl olsa yiyecek bulacaklardır. Eğer tard edilecek olurlarsa arâzîlerini de bırakmaya mecbur olacaklardır.*" Bundan başka böyle arâziye tasarrufu halka bir tecâvüz meselesi olarak telakkî ederdi. Her Cuma fukaraya birçok para dağıttırırdı. Tebaasından hiç birinin yabancı bir hükümdar hizmetine girmesine müsâade göstermezdi. Bu münâsebetle, memleketlerini çit ile çevrili bir bahçeye benzettiğini, oradan çıkanın düşmana içeri girmeyi kolaylaştıracağını söy- İbnü'l-Esîr

[44] 540 senesi Rebîülâhir'inin beşinde [25 Eylül 1145]. İbnü'l-Esîr ile Ebû'l-Ferec 540 târihinde vefat ettiğini yazıyor. Ebû'l-Fidâ 541 târihinde vefat ettiğini yazıyor. Bizim müverrihlerimizin beyanları daha ziyâde İbnü'l-Esîr ile Ebû'l-Ferec'in rivâyetine uyuyor.

lerdi. Musul'un bütün kalelerini tamir ettirdi. Yeniden istihkâmlar yaptırdı. Franklara mukāvemet etmek üzere Halep ülkesine emîrleri Yaruk (Yaroc) ile birlikte Ayvanî (Aiouniens) [Yıvalar?] Türkmenlerini getirdi. Devletin hudutlarını pek çok genişletti ve daha doğrusu Artukluların, Frankların ve Şam Melikleri'nin zararına olarak bir imparatorluk yaptı. Bir sefere girişeceği zaman her tarafta para toplayabilmek için hazînelerini muhtelif şehirlere taksim etmek âdeti idi. Bununla beraber şurasını da itiraf etmelidir ki bir devlet teşkil etmek yolundaki o bitmez tükenmez hırsına hizmet ettiği müddetçe fazîlet göstermiştir. Tebaasına karşı gösterdiği adâletin, fukaraya karşı açığa vurduğu merhametin, askerine karşı beslediği şefkat ve itinanın maksadı, kendisini halka sevdirmekten ibâretti. Bunları yapmak için nefsini zorluyordu, Selçuklu Sultanlarının teveccühlerini kazanmak için yaptığı hileler, dostlarına ve düşmanlarına karşı ihlal ettiği taahhütler bize gösteriyor ki en birinci hatt-ı hareket kāidesi menfaat takibinden ibâretti. Öldüğü vakit yaklaşık olarak altmış yaşındaydı. Naaşını Rakka'ya götürerek orada defnettiler. Seyfeddin Gazî, Nureddin Mahmûd[45], Kutbeddin Mevdûd[46], Nusreddin namında birkaç evlat bıraktı. İkinci oğlu, Şam hükûmeti nâibi Enez'in kerîmesiyle evlenmiştir.

Sene: 1145 İbnü'l-Esîr Ebû'l-Fidâ

Zengî'nin vefatı karargâhında büyük karışıklıklar doğurdu. Askeri vazîfesi dâiresinde, kumandanları itaat dâiresinde tutabilecek hiçbir kuvvet yoktu. Emîr Selahaddîn el-Yağışânî ile aralarında mevcut olan husûmetten dolayı kendisini emniyet altında görmeyen vezîr Cemâleddin, el-Cündar (El dgioundar) namında bir emîrin yanına gizlice çekildi. Fakat en çok karışıklığa sebebiyet veren ve Atabek âilesini mahv edecek gibi görünen şey Alp Arslan'ın varoluşu olmuştur. Alp Arslan, Zengî'nin vefatı günü karargâha gelmişti. Bütün asker bu şehzâdenin etrafında toplandılar. Onun tarafını tutacaklar gibi görünüyorlardı. Cemaleddin artık daha ziyâde saklanmamaya karar verdi. Karşı karşıya bulunduğu bütün tehlikelere rağmen, Selahaddin'e uzun müddetten beri aralarında mevcut husûmeti unutarak, hükûmeti Zengî'nin oğullarında muhâfaza için birleşmeleri gerektiğini bildirdi. Çünkü Alp Arslan onların elinden hükûmeti almak istiyordu. Asker arasındaki nüfuzunun yayılması-

45 Guillaume de Tyr buna "Noradin" der.

46 "Ebû'l-Mülûk" lakabıyla yâd edilir.

na mâni olmaya henüz vakit vardı. Sırf devletin menfaati mülahazasıyla hareket eden iki nâzır barıştılar. Cemâleddin herkese göründü. Gidip Alp Arslan'ı buldu. Onun tasavvurlarına hizmet eder gibi davrandı. Zengî'nin memleketlerine sâhip olmasını ona tavsiye etti. Selahaddin de aynı teşebbüsleri yaptı. Her ikisi de Zengî'nin ancak Alp Arslan tarafından bir vekil olduğunu söylediler. Alp Arslan bu sözlere inandı. Tasavvurlarını tamamen onlara açtı ve haklarında büyük bir itimad besledi.

Bunlar, bu şehzâdeyi bu suretle oyaladıkları sırada Musul vâlisi Zeyneddin Ali'ye bir ulak göndermişler, Zengî'nin vefâtını büyük oğlu Seyfeddin Gazî'ye bildirerek alelacele Musul'a dönmesi için emir vermişlerdi. Seyfeddin o zaman babasının kendisine tahsîs etmiş olduğu Şehr-i Zor'da idi. Diğer taraftan, Zengî'nin öteki oğlu Nureddin Mahmûd pederinin mührüyle Haleb'e çekilmiş, şehri ele geçirmişti. Cemaleddin Alp Arslan'a menfaatlerini müdâfaa ve Haleb'i kendi idâresi altında muhâfaza etmesi için oraya Selahaddin'i göndermesi tavsiyesinde bulundu. Alp Arslan bu tuzağa düştü. Alp Arslan'ın emri üzerine Haleb'e giden Selahaddin orada Nureddin'i mevkiinde güçlendirmek ve Frankların şehri gelip zapt etmelerine meydan vermemekle meşgul oldu. Alp Arslan'ın yanında yalnız kalmış olan Cemâleddin onu Rakka'ya götürdü. Orada Alp Arslan'a türlü türlü zevkler hazırladı. Kendisini devlet işlerinden uzaklaştırmak için bir çok muganniyeler getirtti. Zengî'nin hükûmetini rahat rahat tasarruf ettiğini zanneden Alp Arslan tamamıyla sefâhate dalmıştı. Cemâleddin her gün gizlice asker arasında çalışıyor, Seyfeddin hesabına kumandanlardan sadâkat yeminleri alıyor ve bunları Musul'a gönderiyordu. İşte Rakka'da bulunduğu müddeti hep bu suretle kullandı. Sonunda Alp Arslan'ı Maksin'e (Maxin), oradan Sincar'a götürdü.

Cemâleddin, Seyfeddin'in Musul'a hâkim olduğunu haber alınca ortaya bir adam koydu. Bu adam Alp Arslan'a Musul şehrini teslim etmeyi taahhüt ediyordu. Cemâleddin bunu fırsat bilerek alelacele Musul'a gitmeye Alp Arslan'ı teşvîk eyledi. Seyfeddin'in kendisini karşılamaya çıkarak metbu'u sıfatıyla tanıyacağını garanti ediyordu. Bu suretle Seyfeddin'i yakalamak kolay olacaktı. Alp Arslan Sincar'ı terk etti. Musul'a doğru koştu. Piyâdesinin bir kısmı yolda Alp Arslan'ı terk etti. Dicle'yi geçtiği zaman da Cemâleddin başından

ayrıldı, apar topar Musul'a gitti. Oradan Alp Arslan'ı tutmak için emîr İzzeddin Ebûbekir'i gönderdi. Bu emîr Alp Arslan'ı Musul'a getirdi. Orada kendisini hapsettiler. Bu suretle Seyfeddin Gazî Musul hükümdarı olarak tanındı. Sultan Mes'ûd'dan hil'at aldı, tevcîh fermanı geldi. Cemâleddin[47] vezîr-i âzam oldu. Zeyneddin'e[48] Musul kalesi kumandanlığı, İzzeddin Ebûbekir'e Cezîretü'bn-i Ömer kumandanlığı verildi.

Benjamin de Tud. Schultseus

Zengî'nin devleti iki hükûmet teşkil etti. Birincisi Seyfeddin'in tâbi'iyyeti altındaydı. Pâyitahtı Musul şehriydi. Bu memleket Dicle şehrinin batı sâhilindedir. Kadîm Ninova şehrinden Dicle nehri ile ayrılmıştır. Ninova'dan ancak bazı harâbeler kalmıştır. Büyüktür. Ahâlisi çoktur. Doğunun en meşhur şehirlerinden biridir. Musul (Musul=Mevsûl] yani "ittisal noktası" [kavşak] namıyla yâd edilmesi Mezopotamya ile Irak'ın bu noktada birleşmelerinden ileri gelmiştir. Nureddin hükûmetinin pâyitahtı olan Halep şehri Aram-tsoba yahut Berrhoea şehriyle aynı şeydir. O zaman burada gâyet güzel bir kale vardı. Halep de şöhret bakımından Musul'dan geri kalmaz.

Ebû'l-Fidâ

Nureddin ile Seyfeddin pederlerinin devletini aralarında paylaştıkları sırada Şam Meliki Mucîreddin Abak gidip Baalbek kalesini zapt etti. Bunun vâlisi bulunan Selahaddin'in babası Necmeddin Eyyub iki hükümdar tarafından hiçbir yardım ümidi görmediği için şehri teslim etmişti. Karşılığında birkaç köy aldıktan sonra Eyyub, Şam'a çekildi.

Guillaume de Tyr İbnü'l-Esîr Ebû'l-Fidâ

Zengî'nin vefatı Franklar arasına yayılınca bunlar Türklerin elinden Edesa şehrini kurtarmak ümidine düştüler. Nureddin'in Halep'te hüküm ve nüfûzunu kurmakla meşgul olduğu zamanı seçtiler. O zaman Tel-beşer'de oturan Edesa Kontu Joscelin, Edesa şehri ahâlisine teslim olmaları teklifinde bulundu.[49] İçerideki Türk muhâfız kuvvetleri pek azdı. Halk Hıristiyandı. Onun için Joscelin'e kapıları açmayı vaad ettiler. Joscelin derhal, yanında Boduvan Dö Mares ile bir hayli asker olduğu halde Fırat'ı geçti, geceleyin şehrin surları önüne geldi. Şehrin içine gizlice sokuldu. Bütün Türk muhâfız kuvvetleri ile Müslümanlar iç kaleye çekildiler. Joscelin yanında cephanenin ve harp gereçlerinin yokluğundan dolayı iç kaleyi zorla-

47 "Ebû Cafer" lakabıyla yâd edilirdi.

48 O zaman Erbil'e sâhipti.

49 Guillaume de Tyr şehir ahâlisinin bu kontu çağırdıklarını söylüyor.

maya muvaffak olamadı. İçeride kalanlar derhal Musul'a Seyfeddin'e birini göndererek vaziyetten haberdar ettiler. Ulak yolda İzzeddin Ebûbekir ed-Dubeysî'ye rast geldi. Bu, Cezîre dâhilinde bazı topraklara el koymaya gidiyordu. Derhal maiyetindeki askerlerle Edesa yolunu tuttu. Ulağa yoluna devam etmesi emrini verdi. Fakat Seyfeddin'den imdat istemek üzere gösterilen bu itinalara lüzum kalmadı. Nureddin Halep'te Edesa'nın düştüğü haberini alınca derhal askeriyle hareket ederek şehri muhâsara etmişti. Savunma yapacak bir halde olmayan Franklar yegâne çareye tevessül ettiler. Yani düşman arasından yol açıp şehirden çıkmaya teşebbüs ettiler. Şehri teslime delalet [kılavuzluk] etmiş olan ahâli kendilerini emniyette görmedikleri için Franklara katılmaya karar verdiler. Hepsi birden hareket ettiler. Nureddin'in ordusu bunları kapıda bekliyordu. Türk muhâfız kuvvetleri iç kaleden çıktı, Franklara arkadan hücum etti. Franklar bin zahmetle ovaya vardılar. İhtiyarlar, hastalar, kadınlar, çocuklar beygirlerin ayakları altında kaldılar. Franklarla beraber giden ahâliden hemen hepsi telef oldu. Nureddin Edesa'yı zapt etti. Joscelin Sumeysat'a, oradan Tell-beşer'e kaçtı.

İşte Edesa şehri ile Artesie, Mamule, Basarfut, Keferlasa[50](Keferlatha) gibi daha sâir bazı mevkilerin zaptı Klervo Rahibi Sen Bernar'ın teşvîk ettiği Haçlı seferinin oluşturulmasına yol açmıştır. Bu yüzden Suriye'ye bir çok Fransızlar, Almanlar geldiler. Franklara katıldılar. Şam şehrini muhâsaraya gittiler.

Sene: 1147
Ebû'l-Fidâ
Ebû'l-Mehâsin

Halep tarafında bu olaylar cereyan etmekteyken Seyfeddin Musul'da bir çok emîrlerin bîatını kabul etmekle meşguldü. Sonra hem Suriye'yi gezmek hem birâderi Nureddin ile barışmak üzere Suriye'ye geçti. Bu iki hükümdar birbirlerine karşı dâima bir itimatsızlık içinde yaşıyorlardı. Daha kudretli olan Nureddin, büyük kardeşinin zaafından istifâde ederek ondan bazı yerleri istiyor, Seyfeddin de memleketlerin sâir kısımlarını muhâfaza etmek ve hırslı birâderi ile bozuşmamak için buna râzı oluyordu. İki kardeş, maiyetlerinde beşer yüz süvari olduğu halde Halep civarlarında görüştüler. Nureddin birâderine pek çok dostluk eseri gösterdi. Atından indi. Gelip önünde yeri öptü, kardeşini kucakladı. Sonra Haleb'e döndü. Biraz sonra, Seyfeddin'e refakat için ordusuyla birlikte hareket etti;

İbnü'l-Esîr
Ebû'l-Fidâ
Suyûtî

[50] 542 hicrî târihinde.

birlik olduklarından Frankların haberdar olup da bir tecâvüze cür'et edememeleri için bir müddet beraber bulunmaları lazım olduğunu söylüyordu.

Franklar o zaman pek kuvvetliydiler. Fransa'dan Yedinci Lui ile İmparator Konrad'ın kumandası altında büyük bir imdat kuvveti almışlardı. Bütün bu Frank orduları birleşerek Şam önünde toplanmışlar, şehri muhâsara etmişlerdi. Fakat Suriye Franklarının Müslümanlarla münasebeti, Fransızlarla Almanlara karşı hasedleri bu teşebbüsün başarıyla neticelenmesine mâni olmuştu. Bu sebeple Şam şehri Müslümanların elinde kaldı. Nureddin ile Seyfeddin bu şehrin imdadına gelmişlerdi.

Muhâsara kaldırıldıktan sonra Nureddin Baalbek'e gitti. Şam
İbnü'l-Esîr hükûmet nâibi Enez siyâsî ahvâl hakkında müzâkerelerde bulunmak üzere kendisini oraya davet etmişti. Bunlar Baalbek'te bulundukları sırada Trablus Kontu'ndan bir mektup aldılar. Bu kont onları Hısnu'l-Azîme(Arima)'yi zapta gelmeye teşvîk ediyordu. Ehl-i Salîb reisleriyle birlikte Suriye'ye gelmiş olan Sicilya[51] Kralı'nın oğlu Trablus Kontu'nun elinden bu kaleyi almıştı. Trablus'u da zapt etmek ister gibi görünüyordu. Ehl-i Salîb'in bu hareketi Kont'u o kadar öfkelendirdi ki Hıristiyanlara karşı Müslümanlarla birleşti. Nureddin ile Enez gidip bu kaleyi muhasara ettiler. Seyfeddin de İzzeddin[52] Ebûbekir ed-Dubeysî kumandasında bir miktar yardım kuvveti gönderdi. Sicilya Prensi bu Müslümanları püskürttü. Fakat Nureddin surları yıkarak az vakit içinde kaleye sâhip oldu. İçinde bulunan erkekleri, kadınları, çocuklarla beraber esîr aldı. Hatta Sicilya Prensi bile esîr düştü. Sonra kaleyi kökünden yıktırarak Seyfeddin'e doğru çekildi.

Zengî'nin vefatıyla elinden çıkan yerleri geri almak için bu
Sene: 1147 İbnü'l-Esîr hükümdar da Nureddin kadar hırslıydı. Mardin ülkesinde yer alan bazı mevkilerle beraber Dârâ kalesini zapt etti.[53] Buralarını Hüsâmeddin Timürtaş ele geçirmişti. Hatta Seyfeddin Mardin'i bile muhâsaraya aldı. Sonra Diyârbekir'e girip vaktiyle Zengî'nin elinde bulunan bütün mevkileri geri almak emelindeydi. Mardin önünde

---

51 Araplar bu Sicilya Kralı'na "Fatş" yahut "Alfonş" diyorlar

52 Metinde "Seyfeddin" yazılmakla beraber doğrusu "İzzeddin" olacaktır; biz doğrusunu yazdık. (E.K.)

53 542 hicrî târihinde.

bulunduğu sırada bir kolordu civarları tahrip ediyordu. Timürtaş teslim olmaya ve Seyfeddin'in şartlarını kabule mecbur kaldı. Kızını kendisine vermeye râzı oldu. Bunun üzerine Seyfeddin Musul yolunu tuttu.

Fakat Mardin Meliki'nin kerîmesi sonra Musul'a vardığı zaman Seyfeddin'i pek hasta, âdeta ölüm döşeğinde buldu. Hakîkaten Seyfeddin derhal vefat etti.[54] Kırk yaşındaydı. Üç sene bir ay yirmi gün hükûmet sürmüştü. Musul'da yaptırmış olduğu muhteşem medrese dâhilinde defnedildi. Seyfeddin halîm, âkil, âlicenâb bir hükümdardı. Askerine pek itinâ gösterirdi. Musul'daki medresesine bir çok emlâk bıraktı. Şâfiî ve Hanefî ulemasına pek çok tahsîsât bağladı. Atta bulunduğu zaman en önce önünde bayrak taşıtan budur. Askerlerinin kılıç ve gürz olmadan ata binmelerine de müsâade etmemiştir. Sonra bu emri civar hükümdarların hepsi de tatbîk etmiştir. Seyfeddin küçük yaşta bir çocuk bırakıyordu. Nureddin buna baktı. Sonra Seyfeddin'in birâderi Kutbeddin Mevdûd'un kızıyla evlendirdi. Fakat bu genç şehzâde zürriyet bırakmadan vefat etmiştir.

Sene: 1149
İbnü'l-Esîr
Ebû'l-Fidâ
İbn Şıhne
Ebû'l-Ferec
Ebû'l-Mehâsin

Seyfeddin'in vefatından sonra vezîr-i âzam Cemâleddin, kumandan Zeyneddin ve bütün ordu Kutbeddin Mevdûd'a bîat ettiler. Kutbeddin Mevdûd Musul Meliki oldu. Timürtaş'ın kızıyla evlendi. Tahta çıkar çıkmaz Cemâleddin'in ve Zeyneddin'in nüfûzunu kıskanan bazı kumandanlar Kutbeddin ile Nureddin arasına nifak sokmak istediler. Bu kumandanlar arasında Sincar Dizdarı yahut vâlisi, Şemseddin'in pederi el-Mukaddem de dâhildi. Nureddin'e karşı bu şehri onun hesabına zapt etmek taahhüdüne girişti. Memleketlerini genişletmek fırsatını hiç kaçırmayan Nureddin Halep'den derhal yetmiş kişi ile yola çıktı. Bunların arasında meşhur Salahaddin'in amucası Esededdin Şîrkûh da dâhildi. Nureddin Maksin önüne geldi. Orada vâli kendisini karşıladı. Sonra Sincar üzerine yürüdü. Sincar'a vardığı zaman yorgunluktan bir hendek içine çekilip bir müddet istirahata mecbur oldu. Dinlendikten sonra geldiğini vâliye haber verdirdi. Mukaddem o zaman Musul'daydı. Oğlu Şemseddin Nureddin'i karşıladı. O da şehre sâhip oldu.

Sene: 1149

[54] 544 senesi Cemâziyelâhir nihâyetinde [1149 Kasım başları]. Ebû'l-Mehâsin'e göre 54 yaşındaydı.

Keyfâ kalesi meliki Fahreddin Kara Arslan, Nureddin'den yardım talebinde bulunarak Haysem (Haitan) hisarını ona teslim etmek taahhüdünde bulundu. Nureddin derhal buraya gitti. Birâderinin kendi memleketlerine karşı bu tecâvüzlerinden haberdar olan Kutbeddin, ordularını topladı. Yanında Cemâleddin ve Zeyneddin olduğu halde Sincar'a doğru yürüdü. Tell-yafer'e vardığı zaman kendisine âit olmayan memleketlere tecâvüz ettiğinden dolayı Nureddin'i azarladı. Nureddin babasının memleketlerini idâre husûsunda kendisinin birâderine nisbetle daha liyâkat ve kudret sâhibi olduğu yolunda cevap verdiği gibi, gerek Musul kumandanlarının daveti, gerek kendisi kabul etmezse başkalarına mürâcaat etmeleri korkusu hasebiyle hakîkaten bu işe teşebbüs etmiş olduğunu da ilave etti. Vezîr-i âzam Cemâleddin bu muhârebede talihini denememek için kardeşiyle uzlaşmasını Kutbeddin'e tavsiye etti. Böyle bir muhârebenin netîcesi Kutbeddin için vahîm olacaktı. Çünkü gâlip gelirse Sultan ile Halîfe'nin hiddetini celbedecekti. Mağlup olursa Frankların hücumuna maruz kalacaktı. Cemâleddin gelip Nureddin'i buldu. Ona Sincar yerine Hums şehrini teklif etti. Nureddin bu teklifi kabul ettiği için barış anlaşması akdedilmiş oldu. Nureddin Haleb'e döndü. Sincar'dan almış olduğu kıymetli eşyâyı altı yüz deve ve bir çok katıra yükleterek birlikte götürdü.

Sene: 1149
Guillaume de Tyr
İbnü'l-Esîr
Ebû'l-Fidâ
İbn Şıhne
Ebû'l-Ferec

Suriye'de Frankların kudret ve satveti hissedilir derecede azalıyordu. Batıdan gelmiş olan bir çok ordular Atabeklerin imparatorluğunu yıkabilecek bir haldeydiler, fakat Frankların aralarındaki nifak, işlerinin düzelmesine mâni oluyordu. Atabekler birbirleriyle harb halinde bulunmakla beraber Nureddin cesâreti sâyesinde her vakit Frankların hücumunu geri atabilecek bir vaziyette kaldı. Yagra'da Frankları mağlup etmişti.[55] Şam şehrini muhâsara için Franklar ordu toplamışlardı. Şam muhâsarasını kaldırdıklarını, Fransa Kralı ile İmparator'un çekildiklerini, Antakya arâzisinin askersiz bulunduğunu haber alınca Anep=Nepa kalesini muhâsara etmişti. Antakya Prensi Remon bütün ordusunun bir araya toplanmasını beklemeksizin bu hisarın imdadına koşmuştu. Nureddin, Remon'un bu kadar az askerle gelmiş olacağına ihtimal vermediği için muhâsarayı kaldırmış, daha emîn bir yere çekilmişti. Frankla-

55 543 hicrî ve 1148 milâdî târihinde.

rın hakîkî vaziyetlerini anlayınca buradan çıktı. Antakya Prensi'nin üzerine yürüdü. Remon kuvvetlerine pek güvenerek askerini harp düzenine sokturdu. Fakat Franklar çarçabuk perîşan edildiler. Bir çok yerinden yaralar alan Remon harb meydanında can verdi.[56] Nureddin'in emriyle başı kesilerek Bağdad'a gönderildi.

Nureddin'in bu muzafferiyeti Franklar arasında büyük bir yeis ve kedere sebebiyet vermişti. Sonra Nureddin Antakya arâzisinin her tarafına müfrezeler yolladı. Antakya ile deniz arasında gâyet yüksek bir dağ üzerinde yer almış olan Sen Simeon Manastırı'na kadar ilerledi. Sâhile indi. Bütün ordusunun gözü önünde zafer alameti olmak üzere denizde yıkandı. Oradan gelerek Antakya'dan yaklaşık on mil mesâfede Hârim[57] (Harem) kalesine saldırdı; zapt etti; içinde mühim bir muhâfız gücü bıraktı.

Remon'un karısı Konstans iki genç erkek ve iki kız çocuk ile dul kalmıştı. Antakya Prensliği'ni yalnız başına idâre ediyordu. Askeri toplamak ve Nureddin'e karşı göndermek için Patrik Emerik ona nasîhatlarıyla ve parasıyla yardım ediyordu. Diğer taraftan Kudüs Kralı Üçüncü Boduvan bu memleketin imdadına koştu. Hârim önlerine gelerek kaleyi muhâsara ettiyse de içeride her türlü erzak bulunduğu için birkaç gün sonra oradan ayrılmaya mecbur oldu; Antakya'ya çekildi.

Nureddin her tarafı tahripte devam etti. Hama'dan yaklaşık bir günlük mesâfede ve bir tepe üzerinde yer almış olan Afâmiye kalesini muhâsara[58] ederek teslim aldı.[59] Burası Frankların o civarda mâlik oldukları en müstahkem bir mevki idi. Oradan hareketle bütün Hama ülkesini tahrip ediyorlardı. Franklar muhâsarayı kaldırtmak için toplanıyorlardı. Fakat Nureddin'in kaleyi zapt ettiğini duyunca geri döndüler. Şam'ı ele geçirmek emelinde bulunan Nureddin bu şehir önlerine gitti.[60] Şehrin Meliki bulunan Mucîreddin bağlılığını bildirerek hutbelerde Halîfe'nin ve Sultan'ın isimlerinden sonra Nureddin'in ismini okutmayı, sikkelere [ismini] darbettirmeyi

İbnü'l-Esîr
Ebû'l-Fidâ
Ebû'l-Mehâsin
Sene: 1150

56 1148 senesi Hazîran'ının 27'sinde maktul olmuştur.

57 Bizim târihçilerimiz buna "Harenk(Harenc)" diyorlar. Bu vak'a 544 hicrî târihinde cereyan etti.

58 545 hicrî târihinde.

59 Ebû'l-Mehâsin bun olayın 544 târihinde cereyan ettiğini yazıyor.

60 545 senesi Muharrem'inde [Nisan/Mayıs 1150].

taahhüt eyleyerek Şam'ı kurtardı. Bu bağlılık eserinden memnun olan Nureddin çekildi. Gidip Az'az kalesini zapt etti.

Sene: 1151 Guillaume de Tyr İbnü'l-Esîr Ebû'l-Fidâ

Fakat ertesi sene yine Şam önüne geldi. Oradan muhârebeyi Edesa Kontluğu'na nakletti.[61] Bu şehrin zaptından sonra Joscelin Lö Jön Tell-beşer kalesinde ikāmet ediyordu. Konya Sultanı Mes'ûd onu burada muhâsara etmişti. Joscelin Nureddin'i mağlup etti. Aldığı bir çok esîrler arasında Nureddin'in silahlarıyla birlikte silahdarı da bulunuyordu. Bunu Sultan Mes'ûd'a gönderdi. "*İşte kızınızla evlenen*[62] *adamın silahdârı; ihtimal ki ileride sizin başınıza bundan daha büyük bir felaket gelecektir,*" dedirtti. Nureddin bu mağlubiyetin intikāmını almak için Türkmenleri topladı. Müslümanlar için bir musîbet olan Joscelin'i tutabilirler yahut öldürebilirlerse onlara büyük mükâfatlar vereceğini vaad etti. Türkmenler Antakya yolunda bu konta rast geldiler. Ordunun geri kalan kısmından ayrılmış olduğu için hemen onu durdurdular. Fakat Joscelin kendilerine mühim bir para verince bıraktılar. Bir Türkmen Haleb'e koştu. Orada vâli bulunan Ebûbekir bin Dâiye'ye bu hıyâneti haber verdi. Nureddin o zaman Hums'da idi. Ebûbekir alelacele asker sevk etti. Bunlar Türkmenlerle Joscelin'i sardılar. Joscelin Haleb'e sevk olundu. Orada önce zincire vuruldu. Sonra katledildi. Bu kontun, Nureddin tarafından öldürülen Antakya Prensi ile düşmanlığı, Antakya Prensliğini istila için beslediği emelin hâtırasına leke getirmiştir. Müslümanlar kendisinden ne kadar korkmuşlarsa Hıristiyanlar da o kadar nefret etmişlerdir. Hıristiyanlar Joscelin'in uğradığı felaketten memnun oldular. Çünkü ondan nefret ediyorlardı. Müslümanlar da onun tutulmasını en büyük mutluluk verici bir olay gibi karşıladılar. Çünkü kendisinden korkuyorlardı.

Joscelin'in dul zevcesi Tell-beşer'de kalmıştı. Bu memleketin tamamıyla Müslümanlar eline düşmesinden korkan Kudüs Kralı ordu ile Antakya'ya gitti. Konya Sultanı o târihte buralarını tahrip ediyordu. Nureddin'in ordusu da her tarafa yayılmıştı. İstanbul İmparatoru, Müslümanların başarılarından haberdar olunca, Kontes'e, mâlik olduğu bütün şehirleri kendisine teslim etmek şartıyla gâyet mühim bir meblağ teklif etti. Buralarda yalnız tutunmayı değil bütün zapt etmiş oldukları yerleri de Türklerden geri almayı ümit

61 546 hicrî târihinde.

62 Nureddin, Konya Sultanı Mes'ûd'un bir kızıyla evlenmişti.

ediyordu. Frank prenslerinden bir çoğu İmparator'un tekliflerini kabul görüşünde değildiler. Fakat Kudüs Kralı Üçüncü Boduvan bu memleketten Türkleri atmanın müşkil olduğunu, oraların müdâfaasını kendisinin deruhde edemeyeceğini görerek burasını Rumlara vermeye râzı oldu. Bununla beraber onların uzun müddet muhâfaza edemeyeceklerine güçlü bir kanaati vardı. Bu felaketin Frankların başına gelmektense Rumlara gelmesini tercîh ediyordu. Bundan dolayı İmparator'un kumandanlarını Trablus Kontu ve Antakya ekâbiri ile birlikte bizzat Tell-beşer'e götürdü. Kontes'i çocukları, Franklar ve şehri terk etmek isteyen Ermenilerle beraber geri getirdi. Rumlar Tell-beşer'e[63], Ayntab'a, Tell-Halid'e, Ravandan'a, Bare'ye, Sumeysat'a ve sâir yerlere el koydular.

Çok geçmeden Nureddin Frankların burada mukāvemetten ümidi keserek memleketi Rumlara verdiklerini, Kudüs Kralı'nın Edesa kıt'asından çekilen bir sürü halk ile beraber gitmekte olduğunu haber aldı. Bunları esîr etmeye azmeyleyerek karşı yürüdü. Tell-beşer'den beş altı mil mesâfede Duluk[64] yakınında kendilerine rast geldi. Franklar savaş düzenine göre dizildiler. Çok uzak olmayan Ayntab kalesine yetişmek için bütün gayretlerini sarfettiler. En başta onlar Ayntab'a vardılar ve geceleyin dinlendiler. Ertesi gün Kudüs Kralı yola devam etti. Bütün bu ordu cüz'î miktarda askerden oluşuyordu. Geri kalanı ihtiyarlardan, kadınlardan, çocuklardan ibâretti. Türklerin arasında mesâfe kat' edildi. Türklerin attıkları oklar eşyaların üstüne saplanıp duruyordu. Franklar Nureddin'in askerlerinin yiyecek aramak üzere uzaklaşmalarından istifâde ederek Marriz ormanına vardılar. Oradan Antakya ülkesine girdiler. Artık emniyet altındaydılar. Sene: 1152

Rumlar kendilerine terk edilmiş olan Edesa Kontluğu hisarlarının hepsini uzun müddet muhâfaza edemediler. Bir seneye kalmadan Nureddin Tell-beşer'i, Ayntab'ı, Duluk'u, Az'az'ı, Tell-haled'i, Kurus'u, Ravendan'ı, Burcu'r-Rassâs'ı, Bâre kalesini, Kefersud'u, Kifrü'l-asa'yı (Khafarlatha), Mar'aş'ı, Nehrü'l-Cuz'u, Hısnu'l-bâdâ, Hısn-ı Basarfut'u ve daha sâir mevkileri ellerinden aldı. İbnü'l-Esîr Ebû'l-Fidâ İbn Şıhne Ebû'l-Ferec Ebû'l-Mehâsin

Şam hükûmet nâibi ve Nureddin'in kayın pederi Enez'in bir müddet evvel vukû bulan vefatı Suriye'de mühim bir tadilât husûle Sene: 1154

63 Bizim müverrihlerimiz buralara "Turbesser" ve "Hamtab" diyorlar.

64 Bizim müverrihlerimiz "Tulupa" diyorlar.

getirmişti. Şam Meliki Mucîreddin Abak gevşek ve gayretsiz bir hükümdardı. Franklardan pek korkardı. Hatta onlara karşı o kadar mütemâyil davranıyordu ki bütün Hıristiyan esîrlerini iâde ediyordu. Nureddin Frankların er geç Şam'ı ele geçirmelerinden korkarak şehir ahalisiyle iletişime girişti.[65] Bazılarını kendine celbetti. Frankların Askalan muhâsarası ile meşgul olmalarından, bundan dolayı Şam Meliki'ne yardım için kuvvet sevk edememelerinden istifâde ederek ordusuyla buraya yaklaştı. Şehrin kapısını Nureddin'e açtılar. Nureddin Şam'a sâhip oldu. Sonra iç kaleye çekilmiş olan Mucîreddin'i muhâsara etti. Şam'a karşılık Hums'u vermeyi bu hükümdara teklif etti. Mucîreddin bu teklifi kabul ettiği için Nureddin kaleye girdi. Fakat sözünü tutmadı. Hums yerine Bâlis şehrini vermek istedi. Mucîreddin bu değiş-tokuşu reddetti. Bağdad'a çekildi. Vefâtına kadar Nureddin'in hareketinden gayrımemnun bir halde orada kaldı.

Benjamin de Tud

Şam hükûmetinin pâyitahtı olan Şam şehri Suriye'nin en büyük ve en güzel bir şehriydi. Yüksek surlarla çevriliydi. Etrafında on beş mile varıncaya kadar olan yerler latîf bir bahçelik teşkil ediyordu. Nureddin'in Şam'a sâhip olduğu târihlerde oraya giden bir muharrir Şam kadar her türlü meyvesi bol bir şehir bulunmadığını söylüyor. Şam şehrinin, eteğinde yer almış olduğu Hermon Dağı'ndan inen Amne ve Farfar nehirleri bütün Şam ülkesini sularlar. Amne nehrinin suları kanallar vasıtasıyla zenginlerin evlerine, çarşılara, meydanlara akar. Farfar bütün şehrin ortasından geçer. Şam Câmii doğunun en muhteşem bir câmiidir. Rivâyet olunduğuna göre burada camdan bir duvar vardı. Güneş senesi adedince bu duvara pencere açılmıştı. Bu suretle senenin muhtelif zamanları gösteriliyordu. Bunların büyüleyici bir tesirle yapıldığı zannolunuyordu. Fakat doğuda böyle billûr binâlara tesâdüf etmek nâdir değildir. Vaktiyle Semerkandlı işçiler Çinlilere bu garip mimarî tarzı öğretmişlerdi. O târihten sonra Çin'de içine yüz kişi alabilecek büyük billûr salonlar inşâ etmişlerdir.

Guillaume de Tyr

Nureddin daha bu kadar mühim bir fütuhata nâil olmamıştı. Şam'ın zaptı bütün hükûmete kendisini sâhip kıldı, Franklar Mısırlılara âit bulunan Askalan kalesi önünde bulundukları sırada

---

65 549 hicrî târihinde.

Nureddin gidip Banyas kalesini muhâsara etti. Frankların Askalan'ı terk ederek bu şehrin imdadına geleceklerini ümit ediyordu. Fakat muhâsarayı kaldırmaya mecbur oldu. Franklar Askalan muhâsarasına devam ederek bu şehri zapt ettiler.[66]

Franklar o zaman Suriye'deki bütün Müslüman hükümdarlarının ordularını kendileri aleyhlerine çekecek surette hareket ettiler. Yaptıkları anlaşmalara sadâkate riâyet etmiyorlardı. Banyas civarında son derecede çok bir takım Araplar ve Türkmenler vardı ki ormanlar içinde dağılmış bir halde, çadırlar altında yaşıyorlardı. Üçüncü Boduvan'dan bu hususta izin almışlardı. Üçüncü Boduvan bunlarla barış halinde yaşayacağına dâir tam teşekküllü bir merâsimle yemin etmişti. Fakat hissettiği para ihtiyacı, etrafından verilen fenâ öğütler onu tam bir sükûn içinde yaşayan bu Türkmenlere gidip hücum etmeye sürükledi. Bunları hezîmete uğratmakta zahmet çekmedi. Gâyet büyük çapta ganîmetler aldı. Banyas o zaman krallığın başkumandanı Unfruva Du Turun (Unfroy du Toron)'a âit idi. Bu mevkiin etrafındaki düşmanlar ve bilhassa Nureddin'in eline düşmemesi için dâimî surette harcamaya mecbur olduğu paralar, savaş masraflarına iştirak etmeleri şartıyla bir kısmını Opital Şövalyelerine (Chevalier de l'Hôpital) terke kendisini mecbur ediyordu. Bunun için şövalyeler pek çok erzak topladılar. Maksatları bunları şehre sokmaktı. Fakat Nureddin haberdar olunca bu levâzım kolunu zaptetti. Şövalyeler dâima başlangıçtan itibâren kendilerine bu kadar pahalıya mal olan bu şehri muhâfaza etmek istemediler. Nureddin derhal Banyas'ı muhâsara etti. Hemen zaptetmek üzereydi. Fakat bir ordu ile yetişen Kudüs Kralı'nın varlığı şehrin bir kısmını ateşe verdikten sonra çekilmeye onu mecbur etti. Üçüncü Boduvan bütün istihkâmları tamir ettirdi. Askerini geri gönderdi. Bir miktar süvâri ile Taberiye yolunu tuttu. Nureddin hemen Şeria nehrini geçti. Frankların geçecekleri bir noktada pusu kurdu. Bunları ansızın bastı. Firara mecbur etti.[67] Kral bile kendisini kurtarmak için bin zahmet çekti. Nureddin bir çok esîr aldı. Tekrar Banyas önüne gitti. Topladığı büyük ordulara karşı Frankların şehre imdat gönderemeyeceklerini zannediyordu. Fakat ümidi boşa çıktı. Kral Boduvan, Antakya Prensi Reno dö Şatillon (Rainaud de Châtillon),

Sene: 1156

66 1154 senesi Ağustos'unun 12'sinde.
67 Boduvan'ın hükümdarlığının 14'üncü senesinde.

Trablus Kontu imdada yetiştiler. Kale hemen harab bir hale gelmiş olmakla beraber Nureddin'i çekilmeye mecbur ettiler.

İbnü'l-Esîr

Nureddin sonra ordusunu Antakya Prensliği dâhilinde ve Haleb'in batısında yer alan Hârim[68] kalesine sevk etti. Franklar ilk önce buraya yardıma gitmek üzere toplandılar. Fakat vâli, Nureddin'e mukāvemet edebilecek derecede kuvvetli olduğunu bildirdiği için geri döndüler. Bununla beraber Nureddin ile barış akdetmekten ve Hârim'i muhâfaza için bazı yerleri ona vermekten geri kalmadılar.

Sene: 1157
İbnü'l-Esîr
Ebû'l-Fidâ
Ebû'l-Mehâsin

Ertesi sene [69] bütün Suriye bir takım şiddetli yer sarsıntılarından pek zarar gördü. Hama, Hums, Şîzur yahut Kaysariye şehirleri, Hısnu'l-Ekrâd, Trablus, Antakya harâb oldular, ahalilerinin büyük birer kısmı enkaz altında ezildiler. Ölenlerin çokluğunu göstermek üzere hikâye ettiklerine göre Hama'da bir mektep hocası zelzeleden biraz evvel dışarı çıkmıştı. Döndüğünde bütün çocukları enkaz altında ezilmiş buldu. Fakat şehir ahalisinden de çocuğunun ne olduğunu gelip soracak kimse kalmamıştı. Hakîkaten Hama'nın on beş bin sekenesinden yalnız yetmiş kişi kurtulmuştu.

Benjamin de Tud.
İbnü'l-Esîr
Ebû'l-Fidâ
İbn Şıhne

Hama'dan yarım günlük mesâfede yüksek bir kaya üzerinde yer almış olup dağda açılmış küçük bir yoldan çıkılan Şizur kalesi harâb oldu. 1081 târihinde burasını Rumlardan zapt etmiş olan bütün Munkadî âilesi ezildi. Nureddin'in kumandanlarından bazıları bunu derhal zapt ettiler. Nureddin kaleyi tekrar yaptırdı. Aynı târihte Baalbek'i de ele geçirdi.

Sene: 1158
İbnü'l-Esîr

Musul Meliki ve Nureddin'in birâderi Kutbeddin kendi hükûmeti dâhilinde böyle parlak bir rol ifâ etmiyordu. Târihçiler onun hükümranlık dönemi hakkında bize pek az malûmat veriyorlar. Cezîretü'bn-i Ömer vâlisi olan İzzeddin Ebûbekir ed-Dubeysî namındaki kumandanı vefat etmişti.[70] Kutbeddin buraya girmek istedi. Oğul-beg tarafından işgal edilmiş olduğunu gördü. Oğul-beg birkaç hisar karşılığında burasını Kutbeddin'e teslim etti.

Sene: 1159
Ebû'l-Fidâ
Guillaume de Tyr

Bu sırada Tierri Kont Dö Flandır Suriye'ye varmıştı. Bütün Franklar bu yeni imdat kuvveti ile birleşerek bir sefere çıkmaya hazırlanıyorlardı. Gidip Suruç kalesini kuşattılar. Fakat muhâsarayı

68 551 hicrî târihinde.

69 552 hicrî senesi Receb'inde [1157 Ağustos/Eylül'ü].

70 552 senesi Zilhicce'sinde [1158 Ocak/Şubat'ı]

kaldırmaya ve Antakya'ya dönmeye mecbur oldular. Buraya gelir gelmez Nureddin'in tehlikeli surette hastalandığı haberini aldılar.[71] Bu haberi getirenler o zaman Enep(Nepa)'de bulunan Nureddin'in bütün ordusunun karışıklık içinde kaldığını, bu hükümdardan artık korkuları kalmayan askerlerin her türlü tecâvüzlere kalktıklarını da söylediler. Hükümdarları vefat ettiği zaman askerlerin bu suretle hareket etmeleri bu kavimlerin âdetleri icâbındandı. Nureddin bir tahtırevan içinde Haleb'e gitti. Franklar bu fırsattan istifâde etmek isteyerek Ermenistan Kralı Toros'u ordusuyla Antakya'ya gelmeye teşvîk ettiler. Toros hemen koştu. Hep birden Kaysariye yahut Şîzur üzerine yürüdüler. Bir çok harp âletleriyle burasını muhâsaraya aldılar. Bir muhâsara zahmetinden ziyâde müzâkerelere daha alışık bulunan ahâlisi şehrin zapt edilmemesi için pek gayret göstermediler. Kudüs Kralı Üçüncü Boduvan (Baudouin) burasını Kont Dö Flandır'a vermek fikrindeydi. Çünkü düşmanlara karşı müdâfaa edebilecek kuvvet en çok onda vardı. Fakat Antakya Prensi Reno Dö Şatillon kendi ülkesi dâhilinde yer almış olduğu mütalaasıyla burasını kendisi için talep etti. Bu ihtilaf yüzünden Franklar ayrıldılar.

Birleşik durumda olsalardı Nureddin'in hastalığından çok istifâde edebilirlerdi. Halbuki ne bundan, ne de Nureddin'in sarayında yüz gösteren nifaktan bir şey temin edemediler. Nureddin'in birâderi Mîrân[72] taraftarlarını toplayarak bunlarla gelmiş, Halep kalesini muhâsara etmişti. Hums'da bulunan Emîr Şîrkûh Şam'ı zapt etmek emeliyle oraya koştu. Bunun Necmeddin Eyyûb namında bir birâderi vardı ki bu meşhur Selahaddin'in pederidir. Necmeddin, Şîrkûh'u bu tasavvurundan vazgeçirdi. Nureddin hayatta ise Haleb'e onun yanına dönmesi için teklifte bulundu. Eğer Nureddin'in vefatı vukûa gelirse Şam'ı zapt etmesi husûsunda kendisine yardım edeceği vaadinde bulundu. Şîrkûh Haleb'e geldi. Ölmüş sanılan Nureddin sarayın bir penceresinden göründü. Karışıklık yatıştırıldı. Melik olacağı zannıyla etrafı yakınlar gürûhu tarafından çevrilmiş olan Mîrân, tekrar Nureddin'in tebaası olunca yapayalnız kaldı. Ebü'l-Fidâ

Aralarındaki nifak ve şikāk yüzünden Şîzur muhâsarasını kaldırmaya mecbur kalmış olan Franklar hatalarını anladılar. Bunu tamire Guillaume de Tyr

71 554 hicrî târihinde.

72 Guillaume de Tyr buna "Mir Mirân" diyor. "Nasreddin" lakabını taşırdı.

kalkıştılar. Antakya yakınında Hârim kalesini muhâsaraya gittiler. Bu şehrin muhâfız kuvvetleri Antakya'yı pek rahatsız ediyordu. Bütün Frank ordusu Hârim kalesini sardı.[73] Nureddin hasta idi. Davet edilmiş olan doğunun bütün doktorları hayatından ümit kesmişlerdi. Frankların ordusunda bulunan Kudüs Kralı Nureddin'in hastalığından istifâde emeliyle muhâsarayı şiddetlendirdi. Bir çok makineler kurdurdu. Bu mancınıklar büyük taş parçaları atıyorlardı. Surların dibine lağımlar koydurdu. İki ay gayretten sonra kale teslim oldu. Antakya Prensi'ne verildi. Nureddin'in geri almak için yaptığı gayretlere rağmen Antakya burasını muhâfaza etti. Bunun üzerine Kral'la Kont Dö Flandır Kudüs'e döndüler.

Nureddin sefere çıkabilecek hale gelince askerlerini topladı. Frank reislerinin her birinin memleketlerine çekilmiş bulundukları bir sırada, Trablus şehrini muhâsara fikriyle Frankların arâzisine girdi. İlk önce Hums ülkesinde bulunan Hısnu'l-Ekrâd'ı muhâsara ile başladı. Burası, Halîl yahut Cebel-i İbrâhim denilen bir dağın yamacında yer almış olan bir mağara idi. Buraya ancak gâyet dar ve tehlikeli bir yoldan geçerek varmak kābildi. Yolun etrafı uçurumdu. Bu mağaranın içi gâyet rahattı. Müdâfaası da pek kolaydı. Kudüs Kralı ile Kont Dö Flandır alelacele buraya gittiler. On gün içinde imdat almazlarsa hisarı Nureddin'e teslime etmeye muhâfız kuvvetleri karar vermişlerdi. Bundan haberdar olan Kral büyük bir sür'atle ilerliyordu. Nureddin Şîrkûh'un tavsiyesi üzerine muhâsarayı kaldırarak bütün kuvvetleriyle Frankların üzerine yürüdü. Bunlara Jenesare (Genasareh) gölü yakınında rast geldi. Kudüs Kralı savaş düzeni almak üzere Nureddin'e vakit bırakmadı. Franklar o kadar ânî surette saldırdılar ki Nureddin'in ordusu biraz gayret sarfettikten sonra dağıldı.[74] Franklar Nureddin'in çadırına kadar sokuldular. En ateşlilerinden biri bir miktar askerle Suriye'ye gelmiş olan Rum kumandanı Dukas[75] idi. Nureddin çadırın arkasından esvabsız kaçabilmeye ancak vakit buldu. Bir beygir ele geçirdi. Nureddin'e yardım etmiş olan bir Kürd öldürüldü. Nureddin Hums'a vardı. Oradan çadırlar aldı. Şehirden bir ve muhârebe meydanından dört

73 İsâ'nın Doğumu Yortularına doğru.

74 Bu muhârebe Boduvan'ın hükümranlığının on beşinci senesi Temmuz ayı içinde vukua gelmiştir.

75 Yahut Kalaman (Calaman).

perseng mesâfede karargâh kurdu. Nureddin'in Haleb'e kadar çekileceği sanılıyordu. Fakat ordusunun geri kalan kısmını bırakmak istemedi. Kaçabilenlerin hepsini orada bekledi. Emniyet altında olmadığı, Frankların neredeyse buraya yetişecekleri söylendiği halde ehemmiyet vermedi. Yanında bin kişi olursa Franklardan hiç korkmayacağını cevaben söyledi. Adam, çadır getirtti. Muhârebede hepsini kaybetmişti. Franklar Hums'a gitmek fikrindeydiler. Fakat Nureddin'in orada olduğunu duyunca tehlikeye girmeye cesâret edemediler. Bir mütâreke teklifinde bulundular. Nureddin bunu kabul etmedi. Bunun üzerine Franklar Hısnu'l-Ekrâd'da mühim bir muhâfız kuvveti bıraktıktan sonra çekildiler.

O târihte İstanbul İmparatoru büyük bir ordu başında Antakya'ya gelmişti. Reno'dan intikam almak istiyorlardı. Fakat bu prensle barış akdettiği için Franklarla birlikte gidip Haleb'i muhâsara etmeyi müzâkereye girişti. Ma'mâfîh Nureddin'den Halep'te bulunan bazı esîrleri talep etmekle yetindi. Bu esîrleri aldı, memleketine döndü. Orada başka gâileler kendisinin bizzat bulunmasını gerekli kılıyordu. Nureddin maruz bulunduğu bu büyük fırtınadan kurtulunca askerlerini topladı. Konya Sultanı ile muhârebeye girişti. Maraş, Kressum (Cressum), Behisni (Behetselin) şehirlerini zapt etti.[76]

Kudüs Kralı, askerden tamamıyla boşalmış bulunan Şam arâzisine girmek için Nureddin'in yokluğundan istifâde etmek istedi. Eski dönem Arabistanı'nın pâyitahtı olan Busra'dan Şam'a kadar her tarafı ateş ve kan içinde bıraktı. Şam vâlisi, Selahaddin'in pederi Necmeddin, Kral'ın ordularına mukāvemet edemediği için dört bin altun sikke teklif ederek üç aylık mütâreke talebinde bulundu. Boduvan buna râzı oldu. Fakat mütâreke biter bitmez Nureddin daha Konya Sultanı'na karşı meşgul olduğu sırada Şam ülkesine yine girdi, bir çok ganîmetler aldı.

Sonra[77] Nureddin Hârim kalesini geri almaya teşebbüs ettiyse de Sene. 1162
muhâsarayı kaldırmaya mecbur kaldı. Antakya Prensi Reno Edesa Kontluğu'nda Maraş ile Duluk[78] arasında daha bahtiyar olacağını

76 Ebû'l-Mehâsin Nureddin'in Konya Sultanı aleyhindeki seferinin 558 târihinde vukûa geldiğini yazıyor.

77 557 hicrî târihinde.

78 558 hicrî târihinde.

zannetti. Bu memleket müdâfaasızdı. Birçok hayvan sürüleri vardı. Ahâlisi hep Suriyeli ve Ermeni idiler. Müstahkem mevkilerde yalnız bir miktar Türk mevcuttu. Reno yolda rast geldiği şeylerin hepsini ele geçirdi. Fakat rahatça memleketine döndüğü sırada Nureddin tarafından Halep vâlisi bulunan kumandanla karşılaştı. Reno bütün ganîmetleri muhâfaza etmek ve Türklerle harbe girişmek fikrine düştü. Bu iki iş birden gayr-ı kābildi. Onun için mağlup oldu, esîr düştü. Haleb'e sevk olundu. Bu muhârebe Kressum ile Maraş arasında olmuştur.[79] Frankların bu mağlubiyetini biraz sonra Kral Üçüncü Boduvan'ın vefatı takip etti. Bütün Kudüs Krallığı yeis ve keder içinde kaldı. Bu hükümdarın fazîletini takdir eden Nureddin bile düşmanının vefatından dolayı müteessir oldu. Boduvan'ı doğunun en büyük hükümdarı gibi telakkî ediyordu. O târihte yalnız Boduvan ile Nureddin bütün Asya'da hükûmet sürmeye layık iki hükümdar idiler.

Sene: 1163 Bahâ'u'd-din

Boduvan'ın Amori (Amauri) namındaki halefi bir muhârebeye girişti ki hem Nureddin hem Franklar hem Mısır Halîfeleri için pek müessif netîceler ortaya çıkardı. Mısır Halîfeleri tamamıyla yıkıldılar. Franklar Kudüs'ü kaybettiler. Nureddin âilesi de kuvvet ve şevketinin büyük kısmından mahrum kaldı. Meşhur Selahaddin Mısır tâcını ele geçirdi. İhşidîler yıkıldıktan sonra Mısır'a Fâtımî Halîfeleri sahip bulunuyorlardı. Bunlar Franklarla uzun müddet harb etmişlerdi. O zaman Halîfe el-Adudu'd-dinillah idi. Fakat hiç hüküm ve nüfûzu yoktu. Vezîrleri gerek kendisinin gerek seleflerinin hüküm ve nüfûzlarını ellerinden almışlardı. Vezîrler "sultan" namını takınmaya cesâret göstermişlerdi. Vezîr orduya kumanda ettiği, devleti idâre eylediği sırada Halîfe kadınlarla sarayda kapanır kalırdı. Halîfeye bırakılan yegâne nüfuz nişânesi, vezîr-i âzamlara vezîrlik vermelerinden ibâretti. Fakat kendilerinde vezîr-i âzamları seçme hakkı yoktu. Bu mevki, onu zapt edebilecek kadar kudrete sâhip olanlara âit idi. Halîfe sonra onları makāmlarında te'yîd ve tasdîk ederdi.

İbnü'l-Esîr Ebü'l-Fidâ İbn Şıhne Ebü'l-Ferec Ebü'l-Mehâsin Bahâ'u'd-din

Dargam[80] (Dargham) tarafından makāmından mahrum bırakılan vezîr-i âzam Şavur[81] (Schaour) Suriye'ye geçerek Nureddin'in yar-

79 Üçüncü Boduvan'ın saltanatının on sekizinci senesinde, 9 Aralık'ta.

80 "Ebu'ş-Şebel" lakabını taşırdı.

81 Guillaume de Tyr buna "Savar(Sauar)"; Maimbourg "Sanar" diyor.

dımını ricâ etti. Nureddin nazarını Esededdin Şîrkûh'a[82] çevirerek Şavur'u Mısır'a götürmeye, vezîr-i âzamlık ve ordu kumandanlığı makāmına tekrar çıkarmaya onu memur etti. Şîrkûh'un Necmeddin Eyyub namında bir büyük birâderi vardı. Her ikisi de aslen Kürd olan Şâdî[83]-oğlu idiler. Kürd milletinin en meşhur kabîlesi olan Ravâdîlere mensup bulunuyorlardı. Duîn şehrinde doğmuşlardı. Oradan Irak'a, Bağdad vâlisi Mücâhideddin Behruz'un hizmetine geçmişlerdi. Necmeddin'in dirâyetine ve tavrının güzelliğine dikkat eden Behruz onu Tikrit hisarına dizdar yani vâli tayin etti. Necmeddin, birâderi Şîrkûh ile bir müddet burada kaldı. İmâdeddin Zengî'ye, Tikrit yakınında Karaca tarafından mağlubiyete uğradıktan sonra tebaalar tedârik etti. Büyük hizmetler gördü. Sonra Behruz Şîrkûh'un işlediği bir adam öldürme fiilinden dolayı Necmeddin'i buradan çıkardı. İki kardeş İmâdeddin Zengî'nin hizmetine geçtiler. Zengî bunlara arâzi tahsîs etti, ordusunda kumandanlıklar verdi. Necmeddin Baalbek vâlisi tayin edildi. Zengî'nin vefatından sonra, Şam Meliki'nin muhâsaraya gelmiş olduğu bu şehri Atabek'in evlatları elinde alıkoymak için elinden geleni yaptı. Seyfeddin Gazî'den yardım istedi. Fakat bu hükümdar tahtında tutunmak için uğraşmaya mecbur olduğu cihetle Baalbek müdâfaasını düşünecek hali yoktu. Bundan dolayı Baalbek zapt edildi. Necmeddin Şam Meliki'nden bazı arâziye nâil oldu. Bu hükümdarın hizmetine girdi, en başlı ümerasından biri oldu. Şîrkûh ise bilakis Nureddin tarafına geçti. Onun dostluğunu kazanmak yolunu buldu. Hums, Rahbe[84] şehirlerini ondan aldı. Ordularına kumandanlık yaptı. Nureddin Şam'ı zapt etmek tasavvuruna kalktığı zaman Necmeddin bunu kolaylaştırdı. Mükâfat olarak bir takım arâziden başka hükümdarın huzûrunda hiç müsâade istemeksizin oturmak hakkına da nâil oldu. İki kardeş, Nureddin'in sarayında büyük bir itibara nâil oldular. En yüksek mansıplara kadar çıktılar, Mısır'a ordu sevk etmek gündeme geldiği zaman bu mühim vazîfeye Şîrkûh memur edildi.

---

82 Bizim târihçilerimiz buna "Sirakon(Syracon)" derler. "Şîrkûh" dağ aslanı demektir.

83 Bin Mervan. Bazı târihçiler bu Mervan'ın Benî Ümeyye'den olduğunu söylüyorlarsa da daha doğrusu, Kürd olmasıdır.

84 Tercümede yanlışlıkla "Ruha" yazılmıştır; biz doğrusunu yazdık. (E.K.)

Dargam Mısır'da bir çok emîrleri öldürtmüştü. Gayrımemnunların miktarı günden güne artıyordu. Franklar bu ülkeye girmek ve zapt etmek için münâsip bir fırsat kolluyorlardı. Kral Amori hükümdarlığının ilk senesinden itibâren Mısırlıların Kral Boduvan'a ödemeyi taahhüt ettikleri fakat şimdiye kadar ödemekten istinkâf gösterdikleri vergiyi ödettirmek için ordularını toplamıştı. Amori ile harbe tutuşarak mağlubiyete uğrayan Dargam Bilbis (Bilbeis) = Pelus (Péluse) şehrine çekilmişti. Frankların daha ilerlemeye kalkmaları korkusuyla, Nil sularını tutan setleri yıktırmıştı. Kudüs Kralı bu muzafferiyetten sonra memleketine dönmüş, Dargam da Mısır'a mutlak hâkim olarak kalmıştı.

İşte Şavur Nureddin'in yanına bu târihte çekilmiş, Şîrkûh da
Sene: 1164 kendisini makāmına iâde etmek vazîfesiyle mükellef olmuştu. Şavur Nureddin'e Mısır vâridâtının üçte birini vermeyi taahhüt ediyordu. Bu harbe girişmekte Nureddin'in başka bir maksadı da vardı. O da ileride Mısır'ı ele geçirmek üzere Mısır'ın kuvveti hakkında esaslı bir malûmat almaktı. Şîrkûh, yanında yeğeni Selahaddin olduğu halde bir ordu ile Mısır'a doğru yola çıktı.[85] Nureddin hududa kadar ona refakat etti. Bu, kumandanına refakat etmek arzusundan ileri geldiği kadar, Franklara kendilerine karşı bir teşebbüste bulunacağı zannını vermek fikrine de dayanıyordu. Hakîkaten Franklar memleketlerini müdâfaa çâresini düşünmeye başladılar. Şîrkûh'un Mısır'a girmesine engelleme yapmadılar. Şîrkûh ârızasız bir şekilde Mısır'a ulaştı. Şîrkûh oldukça yaşlı idi. Boyu kısa, gâyet şişman olmakla beraber seferin bütün zorluklarına pek ziyâde tahammül ederdi. Dargam onun ilerlediğini haber alınca Franklara mürâcaat etmiş, yardım edecek olurlarsa evvelce ödediği verginin iki katını vereceğini taahhüt eylemişti. Fakat bu anlaşma akdedilmeden evvel Dargam Şîrkûh tarafından mağlup edildi. Maktul düştü. Şavur Mısır'a girdi. Eski makāmına tekrâr kavuştu.

Şavur kendisine yardıma gelenlerin maksatlarının ne olduğunu anlamakta gecikmediği için bunları mümkün olduğu kadar sür'atle Mısır'dan uzaklaştırmak çârelerini aramaya başladı. Nureddin'e yaptığı vaadlerin hepsini yerine getirmekten imtinâ gösterdi. Hatta Kāhire hâricinde ordu kurmuş olan Şîrkûh'a Suriye'ye dönmesi

[85] 559 senesi Cemâziyeleevvel'inde [1164 Mart/Nisan]

için emir verdi. Şîrkûh birkaç kere onu sözünü tutmaya davet etti. Sözlerinin dinlenmediğini görünce Selahaddin'in tavsiyesi üzerine bir müfreze yollayarak Bilbis yahut Pelus şehrini zapt etti. Bu hareket Şavur'u o kadar korkuttu ki bu kadar müthiş bir düşmanı atmak fikriyle, Dargam'ın Franklarla yapmış olduğu anlaşmayı sür'atle yenilemeğe davrandı. Nureddin'in Mısır'a sâhip olmasının, gerek Franklar gerek Mısırlılar için aynı derecede korkulacak bir şey olduğunu, çünkü bu suretle kuvveti artacak olursa bütün Suriye'yi zapt edebilecek bir hale geleceğini Kudüs Kralı'na anlattı. İçinden Mısır'ı zapt etmekten başka bir şey geçirmeyen Amori, Şavur'un tekliflerini kabul ederek bir ordu başında bu ülkeye geçti. Şavur'un askerleriyle kendi askerlerini birleştirdi. Berâber giderek Pelus şehrinde Şîrkûh'u muhâsara ettiler. Bu kumandan Frankların gelişini haber alınca oraya çekilmiş, ordusuyla birlikte orada kapanmıştı. Franklarla Mısırlılar bu mevki önünde birkaç ay kaldılar.[86] Nureddin'in Hârim kalesini zapt ettiğini, Banyas üzerine yürümeye hazırlandığını Franklar orada duydular. Bu darbe kendilerini ümitsizliğe düşürdü. Memleketlerini müdâfaa için dönmekten başka bir şey düşünmediler. Şîrkûh'un bütün esîrleri teslim etmesi şartıyla Mısır'dan çıkmasına müsâade edeceklerini ona bildirdiler. Nureddin'in büyük çaptaki fetihlerinden habersiz bulunan Şîrkûh barış akdine rızâ gösterdi. Sulh anlaşması derhal imzâ edildi. Şîrkûh Pelus şehrinden çıktı. Büyük bir intizamla yürümeye başladı, askerlerinin tâ en arkasında kaldı. Elinde balta gibi bir nevi silah vardı. Mısırlılarla Franklar Şîrkûh'un geçişini seyrediyorlardı. Bir Frank Şîrkûh'un yanına yaklaştı. Onu böyle silahlanmış görünce sordu:

"*Yine hücum edeceğiz diye mi korkuyorsunuz?*"

Şîrkûh cevâben:

"*Bunu yaparsanız size pek pahalıya mal olur. Askerimden bir tanesi yoktur ki ölmeden evvel sizden birini öldürecek olmasın.*" dedi.

Şîrkûh Suriye'ye döndü.

Nureddin, yukarıda söylediğimiz gibi, bir müddet evvel Hums yakınında uğradığı mağlubiyetin acısını çıkarmak istediği için, birâderi Musul Meliki Kutbeddin ile Hısn-ı Keyfâ Meliki Fahreddin Kara

---

[86] Ramazan başından Zilka'de ayına kadar.

Arslan'dan, Mardin Meliki Necmeddin Albi'den ve daha civardaki bazı hükümdarlardan yardım istemişti. Kutbeddin bir ordu ile Zeyneddin Ali'yi göndermiş, Necmeddin de aynı şekilde hareket etmiş, Fahreddin askeriyle bizzat gelmişti. Hep birden Antakya ülkesi dâhilinde Hârim kalesi üzerine yürüdüler. Nureddin bir çok harb âletleriyle bu kaleyi döğdü. Bütün Franklar imdada koşmak için toplandılar. Remon'un oğlu Antakya Prensi Üçüncü Boemond, Trablus Kontu Remon Lö Jön, Rum İmparatoru tarafından Kilikya vâlisi Kalaman[87], doğulu târihçilerin Frankların en cesuru diye yâd ettikleri Joscelin, Hug Lusinyan (Hugues de Lusignan), Ermenistan Kralı Toros hep ordularıyla koştular. Bu ordu gâyet muazzamdı. Bunlar yaklaşınca Nureddin Hârim muhâsarasını kaldırdı. Düşmanlarına kaçıyor zannını vermek için Artah yahut Artesie'ye doğru çekildi. Hıristiyanlar cesâretlerine kapılarak Nureddin'in sağ cenahına hücum ettiler. Bu kuvvet Halep ordusuyla Fahreddin'in ordusundan oluşmuştu. Nureddin'in sağ cenahı sahte bir firar eseri gösterdi. Hıristiyan ordusu bunları takiple meşgul olduğu sırada Nureddin'in geri kalan kuvveti ellerinde kılıçlarla üzerlerine saldırarak pek çoklarını katlettiler. Franklar ümitsizce boğuştular. Muhârebe meydanında on bin Frank maktul kaldı. Esîrlerin adedi ise daha fazlaydı. Boemond, Remon, Kalaman, Joscelin, Hug Dö Lusinyan esîrler arasındaydılar. Hepsi Haleb'e götürüldüler. Bu büyük muzafferiyetten sonra Nureddin Hârim kalesi önüne gelerek kaleyi zapt etti.[88] Derhal Antakya üzerine yürümesini tavsiye ediyorlardı. Fakat istihkâmlarından dolayı bu kalenin zaptını pek müşkil gibi telakkî ettikten başka, Frankların sıkışınca burasını İstanbul İmparatoru Manuel Komnen'e teslim etmelerinden korkuyordu. Yanında komşu olarak İmparator bulunmaktansa Boemond'un bulunmasını tercîh ediyordu. Nureddin'in ordusu bütün civarlara, tâ Lazkiye ve Suveydiye'ye kadar yayıldı. Sonra Nureddin geri döndü.

İbnü'l-Esîr

Nureddin, Hıristiyanlar üzerinde kazandığı büyük fetihlerle namını Müslümanlar arasında ölümsüz bir hale getirdiği sırada, birâderi Kutbeddin, Zengî'nin evlatlarına Musul ve Halep hükûmetlerini temin etmiş olan Cemâleddin Muhammed bin Ali el-İs-

87 Doğulu müverrihler buna "Duk" yahut "Dukas" diyorlar. Kilikya Dukası idi.

88 559 senesi Ramazan'ının 21'inde [12 Ağustos 1164]. Guillaume de Tyr bu olayın 1165'de cereyan ettiğini söylüyorsa da yanlıştır.

fahanî'nin nasîhatlarıyla Musul'da rahat rahat hükümran oluyordu. Kutbeddin hükûmetin idâresini tamamıyla Cemâleddin'e bırakmıştı. Fakat bu nâzırın hüküm ve nüfûzunu kıskanan bazı kumandanlar onu hükümdarın gözünden düşürmeye çalıştılar. Cemâleddin tevkif edilerek hapse atıldı.[89] Orada umûmun teessürleri içinde hayatı terk etti. Cemâleddin, asrının en büyük adamlarından biriydi. Önce Musul'a defnedildi. Ertesi sene Mekke'ye, oradan da Medine'ye naklolunarak Peygamberin kabri yakınında yaptırmış olduğu bir mahalde defnedildi. Yolda naaşına bir çok ulemâ refakat ederek Kur'ân tilavet ediyorlardı. Tabutu önünde dua etmek için herkes koşuyordu. Yalnız fakîrlerin ızdıraplarının hafifletilmesi ve adâletin sağlanması uğrunda yaşamış bu büyük adamın vefatından dolayı teessür gösteriliyordu. Cemâleddin bir çok câmi binâ ettirmişti. Mesela Arafat Dağı üzerinde bir câmi yaptırmıştı. Bu, Mekke yakınında bir dağdır. Müslümanlar Âdem ile Havva cennetten koğulduktan ve birbirlerinden yüz yirmi sene ayrı kaldıktan sonra bu dağ üzerinde buluştuklarına inanırlar. Bunun içindir ki Zilhicce ayının dokuzuncu günü burasını ziyârete giderler. Cemâleddin câmide bulunan havuzlara su sevk etmek üzere kemerler de yaptırdı. Medîne şehrinin etrâfını surlarla çevirdi. Vaktiyle şehir Arapların akınlarına maruz bulunuyordu. Her gün sarayının kapısındaki fakîrlere yüz altın sikke verirdi. Hatta bazı hallerde fakîrlerin ızdıraplarını hafifletmek için kendi esvaplarını sattığı bile olmuştu. Cezîretü'bn-i Ömer şehrinde Dicle üzerinde güzel bir köprü binâ ettirmiştir. Köprünün taşları birbirlerine demir, kurşun ve kireç ile tutturulmuştu. Musul'da, Sincar'da, Nusaybin'de hep Cemâleddin tarafından inşâ ettirilmiş bir çok güzel binâlara tesâdüf ediliyordu.

Öte tarafta Nureddin Hıristiyanlara karşı muhârebelere büyük bir muvaffakiyetle devam ediyordu. Hârim'i aldıktan sonra Lübnan dağı eteğinde yer alan Banyas üzerine yürüdü.[90] Mısır'da Pelus muhâsarasını kaldırmaya Amori'yi mecbur eden sebep bu şehrin muhâsara altına alınmasıydı. Fakat Amori bütün aceleciliğine rağmen kâfî derecede sür'atle yetişemedi. 1148 senesinden beri Frankların elinde bulunan Banyas kalesi Nureddin'in hükmü altına geçti. Amori artık Frankların kayıplarını telâfî ile meşgul oldu.

Sene: 1165
İbnü'l-Esîr
Ebû'l-Mehâsin

---

[89] Hapse 558 târihinde konuldu. 559'da vefat etti.

[90] 560 hicrî târihinde.

Apartopar Antakya'ya gitti. Orada bir çok uğraştıktan ve pek büyük paralar verdikten sonra Nureddin'den Prens Boemond'un hürriyetini elde edebildi. Franklar bunu tekrar görmekten hayretlere düştüler, Nureddin'in esîrleri muhâfaza etmekte menfaati bulunduktan başka esâret zincirinde pek çok meşhurlar bulunduğunu söyleyerek iftihar ettiği de bilinmekteydi. İddia olunduğuna göre Nureddin Boemond'u İstanbul İmparatoru'nun istemesinden ve o zaman fidye-i necât (kurtuluş parası) almaksızın teslime mecbur olmaktan korkuyordu. Başkaları ise bu prens genç olduğu için Antakya'ya daha tecrübe sâhibi, bundan dolayı bu taraflarda kendisini daha çok meşgul etmeye kābiliyetli bir prens tayin edilmesinden çekindiğini söylüyorlar.

Sene: 1166
İbnü'l-Esîr
Ebû'l-Fidâ
Guaillaume de Tyr

Aynı zamanda Şîrkûh da Suriye'de âtıl durmuyordu. Kendisine bir ordu kumandasını vermiş olan Nureddin onu Frankların arâzisine gönderdi.[91] Şîrkûh Sayda ülkesinde bulunan gâyet müstahkem bir kaleyi muhâsara etti. Araplar buraya Muneytıra[92] (Mounaidhera) derler. Rivâyet olunduğuna göre bu kale askerlerin hıyâneti eseri olarak zapt edilmiştir. Bunlar Türkler tarafına geçmişler, vâli de Sayda'ya çekilmiştir. Şîrkûh diğer bir kaleyi daha ele geçirdi. Bu bir nevi mağara idi ki ele geçirelemez diye telakkî ediliyordu. Şeria nehrinin ötesinde Arabistan hudutları üzerinde yer alıyordu. Buranın muhâfazası Tampıl Şövalyeleri'nin (Les Chevaliers du Temple) sorumluluğu altındaydı. İmdada koşan Amori bunların kaleyi teslim etmelerine o kadar kızdı ki şövalyelerden onu ikisini astırdı.

Bu fetihler Şîrkûh'un Mısır hakkında beslediği emelleri gözden uzak tutmasına sebebiyet vermiyordu. Mısır'a yaptığı ilk seferde bu memleketin vaziyetini, kuvvetini bizzat tedkîk etmişti. O târihten sonra Mısır'ı ne şekilde zapt edebileceklerine dâir Nureddin ile sürekli olarak müzâkerelerde bulunuyordu. Guillaume de Tyr'in rivâyetine göre Şîrkûh Bağdad'a Halîfe'nin yanına gitti. Fâtımîlerin elinden Mısır'ı almak kābil olursa bunun temin edeceği muazzam faydaları izâh etti. Bu fikri tasvip eden Halîfe her taraftan asker topladı.

Bahâ'u'd-din
İbnü'l-Esîr
Ebû'l-Fidâ
Sene: 1167

Bu tasavvur herkesçe malûm olunca Mısır vezîr-i âzamı Şavur Türklerin memleketi ele geçirmelerinden korktu. Şîrkûh'un maksa-

91 561 hicrî târihinde.

92 Bizim târihçilerimiz buraya "Cavea de Tyrum" derler.

dının bu olduğuna emîn bulunduğu için icrâsına mâni olmak üzere son gayretini sarfetmeye azmeyledi. Diğer taraftan Mısır'ın Nureddin'in eline düşmesinden korkan Franklar da Nablus (Napoulous)'da toplandılar. Kendileri de Mısır'ı ele geçirmek fikrinde olduklarından bu mecliste Şîrkûh'a karşı yürünmesi, herkesin istisnâsız olarak bütün varının onda birini vermesi karar altına alındı. Bu karar icrâ edildi. Şîrkûh o sırada Suriye'den hareket etmişti.[93] Mısır'a doğru ilerliyordu. Kudüs Kralı çölde Kades Barne (Cades-barne) [Barne yolu?]'ye kadar tam hızla gittiyse de[94] bu tarafta Şîrkûh'a tesâdüf edemediğinden o zaman Frankların bu tarafta mâlik oldukları son mevki olan Gazze yolunu tuttu. Sonra çölde yer alan kadîm bir şehre, Laris'e geldi. Nihâyet Bilbis yahut Pelus şehrine vâsıl oldu.

Şavur Frankların gelmesinden de Şîrkûh'un ilerlemesi kadar korkuyordu. Bu da sebepsiz değildi. Yalnız, Şîrkûh'un Attasi denilen bir yere ordu kurduğunu haber alınca müsterih olmaya başladı. Frankların müttefiklerine karşı gösterdiği sadâkat eserini ve gayretini methetti. Frankları Kahire'ye götürdü. Mısır'ın pâyitahtı olan bu şehrin solunda "Mısır" tabir olunan eski Babilonya vardı. Bununla bir şehir oluşturuyorlardı. Franklar[95] bu şehirden iki mil mesâfede Nil nehri kıyısında ordu kurduktan sonra Şîrkûh'a karşı yürüdüler. Şîrkûh Frank ordugâhından yaklaşık olarak on mil uzaktaydı. Fakat Şîrkûh daha evvel çekilmiş, nehri öte tarafa geçmişti. Orada kalıp da esîr ettikleri kimselerden Şîrkûh'un yolda bir çok kişi kaybettiğini öğrendiler. Sobal Suriye'den sonra tesâdüf edilen çöl içine dalmıştı. Orada bir çok şiddetli rüzgârlara maruz kalmış, kumlar havalanmış, o kadar yoğun bulutlar oluşturmuş ki askerler gözlerini, ağızlarını bir türlü koruyamamışlardı. Rüzgârın şiddeti ise kendilerini daha çok iz'âc ediyordu. Beygirlerden inmeye, yerlere kapanmaya, kasırgaya kapılıp bir tarafa fırlatılmamak için mümkün olduğu kadar kuvvetle yere yapışmaya mecbur olmuşlardı. Bu çölde kumlar şiddetli bir rüzgârın kabarttığı dalgalara benzer. Gâyet ince bir kumdan oluşan bu dalgalar da deniz dalgalarından daha az tehlikeli değildi. Şîrkûh işte böyle bir fırtınada yiyecek taşıyan develerinin büyük

93 562 senesi Rebîülevvel'inin 12'sinde [6 Ocak 1167].

94 3 Şubat'ta.

95 Ebû'l-Mehâsin Frankların kumandanı Amori ile Nirzan olduğunu söylüyor.

kısmını kaybetmişti. Mısır'a büyük kayıplardan sonra dâhil olabilmişti. Bundan dolayı bulunduğu şu hal ile Frank ordusuna karşı koyabilecek kuvvetten mahrumdu. Nil'in öte tarafına geçmeye onu mecbur eden sebep de bu idi.

Şavur düşmanlarını pâyitahta bu kadar yakın bir yerde görünce Franklarla eski anlaşmaları yenilemek ve her sene onlara verdiği vergiyi artırmak suretiyle münâsebetlerini daha sıkılaştırmak istedi. Taraflardan murahhaslar tayin edildi. Mısır Halîfesi'nin murahhasları gelip Amori'yi buldular. Derhal iki yüz bin altun sikke verdiler. Kudüs Kralı'nın evvelemirde Nureddin'in kumandanını tard etmeden Mısır'ı terk etmemesi şartıyla az vakit zarfında iki yüz bin altun sikke daha vereceklerini taahhüt ettiler. Amori, Halîfe'ye akıl ve tedbirine, basiret ve ihtiyatına emîn olduğu Hug Dö Sezare(Hugues de Césarée)'yi yolladı. Franklar bu muâhedeyi Halîfe'nin de tasdîk etmesi talebinde bulunmuşlardı. Hug Dö Sezare yanında Tampıl Şövalyesi Jöfruva Fulk (Geofroy Foulques) olduğu halde Kahire'de Halîfe'nin kasrına girdi. Bu hükümdarların yanına pek az kimseler girdikleri, bu nevi mülakatlar pek garip olduğu için târihçiler bu konuda uzun tafsilat vermeyi pek lüzumlu saymışlardır.

Frank murahhasları önlerinde kılıçlarla silahlı bir sürü kapucı olduğu halde gâyet karanlık bir takım yerlerden geçirildiler. Bunlardan her birinin girişinde silahlı bir takım zenci askerleri vardı. Hepsi vezîr-i âzam Şavur'u selamlıyorlardı. Hug Dö Sezare birinci, ikinci muhâfız güçlerini geçtikten sonra geniş ve güneşli bir yere geldi. Etraf hep mermer sütunlarla tutturulmuştu. Bu salon yaldızlı ve kabartma oymalı sanat eserleriyle süslenmişti. Salonun ihtişamı, inşâsında kullanılan malzemenin serveti hazır bulunanların hepsini hayretlere gark ediyordu. Diğer taraftan yabancı memleketlerden getirilmiş her nevi bir çok kuşlar vardı. Daha uzakta daha muhteşem bir takım binalar vardı ki hadım ağalarının ikametine mahsustu. Bir tarafta, nâdide bir çok hayvanat göze çarpıyordu. Nihayet bir çok dolambaçlı yerlerden geçtikten sonra Halîfe'nin dâiresine eriştiler. Miktarı çok, esvapları pek süslü muhâfız askerleri vardı. İçeriye girdikleri vakit vezîr-i âzam âdeti veçhile üç kere yere kapandı. Boynuna takmış olduğu kılıncını çıkardı. Derhal incili, kıymetli taşlarla süslenmiş bir perde kalktı. Halîfe, birkaç hadım ağası arasında tahtına oturmuş bir halde göze göründü. Vezîr-i âzam Halî-

Guillaume de Tyr

fe'ye yaklaştı. Ayaklarını öptü. Hug Dö Sezare'nin geliş sebebini, Kral Amori ile akdettiği anlaşmayı anlattı. Bu Frank'ın muahedenin kendi taraflarından da te'yîd edildiğini görmek üzere gelmiş olduğunu söyledi. Halîfe'nin etrafındaki kumandanlar bu tekliften hiç hoşlanmamış gibi göründüler. Halîfe'nin bir ecnebiye elini vermesi işitilmiş bir şey değildi. Bir müddet müzâkereden sonra Halîfe elini Hug Dö Sezare'ye uzattı. Fakat eli çıplak olmadığı için, Hug Dö Sezare, bütün Mısırlıların şaşkınlıkları içinde, Halîfe'ye hüsnüniyet gösterileceği zaman, dolambaçlı yollara mahal olmadığını, her şeyin açıkça yapılması lazım geldiğini, bundan dolayı Frankların kendileri aldatılmak isteniliyormuş zannına düşmemeleri için elini çıplak olarak uzatması icap edeceğini söyledi. Halîfe tebessüm etti. Hug Dö Sezare'nin talebine muvâfakat gösterdi. El-Âdud namındaki bu Halîfe genç, uzun boylu, güzel bir adamdı. "Halîfe" ünvanını taşıyordu. Mısırlılar buna "Mevlâna" yani "Efendimiz" diyorlardı.

Franklar, Halîfe ile bu muâhedeyi akdettiği sırada Şîrkûh geceleyin Nil'in doğu sâhilinde Cize denilen ve Mısır'ın tâ karşısında bulunan bir yere gelerek ordu kurdu. Derhal Kral Amori bir çok gemi toplattı. Bunların üzerine hurma direkleri koydular. Bir köprü yaptılar. Fakat köprü ancak nehrin ortasına kadar uzanabiliyordu. Karşı sâhilde bulunan düşman inşaatın daha ileri götürülmesine mâni oluyordu. İki ordu bu suretle beş gün karşı karşıya kaldılar. Bu arada Şîrkûh'un gönderdiği müfrezeler nehrin doğu tarafındaki havâliyi tamamen zapt ettiler. Kāhire yakınındaki Mahalle adasını da Şîrkûh ele geçirdi. Nil'in deltası bu noktada başlar, nehir orada bir çok kollara ayrılır. Suriye tarafında bulunan birinci kol Tefnis=-Tefni (Taphnis) ve Farâmiye şehirleri arasında denize dökülür. İkinci kol Dümyat'ta, üçüncüsü Sturion'da, dördüncüsü Reşid'de denize karışır. Nil'in bu ağızları o târihte tamâmen mevcuttu. Milon Dö Plansi (Milon de Planci) ile Şavur'un oğlu Kâmil Şîrkûh'u bu adadan çıkardılar. Bu başarı nehrin geçişini Franklara kolayladı. Gidip Şîrkûh'a hücum etmek fikrindeydiler. Fakat Şîrkûh gece karanlığından istifâde ederek çekilmişti. Şîrkûh'u takip ettikleri sırada Amori Kāhire'yi her türlü taarruzdan korumak için oraya bir miktar asker gönderdi. Franklar bu şehrin bütün istihkâmlarına hatta Halîfe'nin sarayına bile el koydular. Şavur'un oğlu Nil sâhilini korumakla görevlendirildi. Amori üç gün Şîrkûh'u takip ettikten sonra dördün-

İbnü'l-Esîr Guillaume de Tyr

cü gün nihâyet ona yetişti. Şîrkûh Saîd yahut Teb dâhilinde Bâbeyn (Babain) denilen bir yere çekilmişti. Casusları Franklarla Mısırlıların muhârebe etmek üzere beklediklerini ona haber vermişlerdi. Guillaume de Tyr'in "Beben" tabir ettiği Bâbeyn, Lamonya'dan yaklaşık on mil mesafededir. Şîrkûh düşmanı gördüğü vakit[96] gidip buna hücum etmeyi düşündü. Fakat maiyetindekilere güvenemediği için başlıca kumandanlarıyla müzâkere etti. Büyük kısmı Nil nehrini geçip Suriye'ye dönmek düşüncesindeydiler. Ordunun miktarı az olduğu için gâlibiyet elde etmek ümidinin olmadığını, asker bir kere mağlup olacak olursa köylülerin hepsini telef edeceklerini gerekçe olarak söylüyorlardı. Nureddin'in memlukü ve ordunun en cesur kumandanı olan Seyfeddin Barguş (Bargousch), çekilme şıkkının tercîh edileceğini görünce, birdenbire ayağa kalktı. Şu sözleri söyledi:

> "*İçinizde muhârebede kendini tehlikeye atmaktan, yaralanmaktan, esîr düşmekten korkan varsa hükümdarların hizmetini bırakarak gidip çiftçilikle meşgul olması yahut kadınlarla hareme kapanması icap eder. Eğer Suriye'ye dönecek olursak Nureddin'e ne cevap vereceğiz? Bize ihsân ettiği bunca nimetlerden faydalanmaya nasıl cesâret edeceğiz? Bunlara haksız yere sâhip olduğumuzu, kâfirlerin Mısır'ı zapt etmelerine müsâade eden bizlerin bu müslüman mallarını almaya selahiyetimiz olmadığını bize tenkit ve paylama makāmında haklı olarak söylemeyecek mi?*"

Metîn bir tavırla söylenen bu sözler, ümitsiz kumandanların cesaretlerini tazeledi. Hepsi birlikte harbe girişmek gerektiğine karar verdiler.

Şîrkûh'un ordusu çağdaş bir târihçi olan İbnü'l-Esîr'e göre ancak bin süvariden oluşuyordu. Kezâlik yine çağdaş bir yazar olan Guillaume de Tyr ise bilakis on iki bin Türk'ten ibâret olduğunu, içlerinde dokuz bininin zırhlı bulunduğunu, bunlardan başka mızraklı on, on iki bin Arap kuvvetlerinin de kendilerine katıldığını söylüyor. Frankların ordusu aynı müverrihe göre üç yüz yetmiş dört neferden ibâretti. Bir Mısır birliği de vardı. Fakat bunlar korkak adamlardır. Turkoplis denilen hafif silahlı bir miktar süvari de mevcut idi Bu kadar zıt iki rivâyeti te'lif edebilmek zordur. Şîrkûh Frank ordusunu

96 562 senesi Cemâziyelevvel'inin 25'inde [19 Mart 1167].

kendi ordusuna o kadar üstün görüyordu ki muhârebeye girişmeye cesâret edemiyordu. Her halde, iki taraf harp saflarını düzenlediler. Ârızalı bir yerde idiler. Kumlardan tepecikler teşekkül etmişti. Dağlar arasında sıkışık bulunduğu için bu mahalle Bâbeyn yani "kapı" yahut geçit deniliyordu. Şîrkûh, civardaki köylüler tarafından yağma edilmesi endîşesiyle bütün eşyasını merkeze topladı. Merkezin kumandasını yeğeni Selahaddin'e verdi ki bu bizim Ehl-i Salîb tarihçilerimizce pek maruf olan o meşhur Selahaddin'dir. Şîrkûh, Frankların merkezde kendisi bulunduğu zannına düşerek[97] oraya hücum edeceklerini tahmin ediyordu. Bunun için Franklar ilerledikçe geri çekilmesi hakkında Selahaddin'e emir verdi. Şîrkûh ise ordusunun en cesur askerleriyle sağ cenahta konuşlanmıştı. Daha önce bütün tepeleri ele geçirmek gibi bir ihtiyatkârlıkta bulunmuştu. Bu tepeler kumlardan oluştuğu için Franklar oralara yerleşmeye muvaffak olamadıkları gibi Şîrkûh'un kuvvetlerini de oradan çıkaramadılar. Olaylar bu kumandanın tahmin ettiği gibi cereyan etti. Şîrkûh'u merkezde zanneden Franklar ilk önce oraya hücum ettiler. Fakat Selahaddin çekilmek ve kaçar gibi görünmekle amucasının emirlerini uygulamaktaydı. Hakîkatte kaçmıyordu. Selahaddin'in kumanda ettiğini zannettikleri sağ cenaha Hug Dö Sezare hücum etti. Fakat büyük bir mukāvemete rastlamış olduğu için askerleri bozuldu. Hug Dö Sezare esîr düştü. O zaman, Şîrkûh ordusunun geri kalan kısmıyla Frankların eşyasını korumakla görevli askerler üzerine hücum ederek bunları firara mecbur bıraktı. Bununla beraber muzafferiyet hâlâ ortada idi. Frankların çekildikleri muhtelif vâdilerde küçük takımlarla harb devam ediyordu. Bazı tarafta bunların kimi gâlip bulunuyor, halbuki diğer taraflarda arkadaşları mağlup oluyordu. Gecenin girişi muhârebeyi tatil ettirdi. Franklar Kral'ın yanında toplandılar. Kral bayrağını bir tepenin üzerine diktirmişti. Şîrkûh'un ordusu tâ karşıda iki tepe üzerine çekilmişti. Frankların dönmek için düşmanların arasından geçmeleri lazım geliyordu. Franklar sabahleyin birleştiler, muntazam surette yürüdüler. Sağda ve solda Nureddin'in askerleri duruyordu. Bunlar düşmanın cesâretinden hayrette kalarak geçmesine ses çıkarmadılar. Franklar Lamonya'ya gittiler. Jerar Dö Puji (Gérard de Puji) ile Şavur'un

[97] Bunda aldanmamıştır. Çünkü Guillaume de Tyr Şîrkûh'un merkezde olduğunu söylüyor.

oğlu beş yüz süvari ve yüz Turkoplis ile buraya henüz ulaşmışlardı. Hiç beklenmeyen bu imdat Frankları pek sevindirdi. Çünkü o vakte kadar her an Türklerin kendilerine hücum edeceklerinden korkmuşlardı. Franklar burada üç gün kaldıktan sonra Kāhire'ye gittiler. Köprü yakınında karargâh kurdular. Franklar bu muhârebede ancak yüz kişi kaybettiklerini, Şîrkûh'un bin beş yüz telefat verdiğini iddia ediyorlar. Buna rağmen muzafferiyetin Şîrkûh tarafında kaldığı muhakkaktır. Hatta Arap müverrihleri bu galebeyi en büyük galebelerden biri saymaktadırlar.

Franklar Kāhire yolunu tuttukları sırada Şîrkûh çöl arasında

İbnü'l-Esîr Ebû'l-Fidâ Guaillaume de Tyr Bahâ'u'd-din Ebû'l-Ferec

deniz tarafına doğru yürüdü. İskenderiye kapılarına dayandı. Ahâli bu şehri ona teslim ettiler. Franklar bundan haberdar olur olmaz ordularını topladılar. İskenderiye bütün levâzımı Yukarı Nil taraflarından aldığı için şehre bir şey götürülmesini yasaklamak üzere Nil üzerindeki gemileri dağıttılar. Sonra İskenderiye'den sekiz mil mesâfede Toroc (Toroge) ile Demenhur (Demenehut) arasında karargâh kurdular. Levâzım kollarını vurmak üzere her tarafa müfrezeler gönderdiler. O surette ki bir ay içinde şehir erzaksız kaldı. Ahâli mırıldanmaya başladı. Teslim olmak mecburiyetinde kalmaktan korkan Şîrkûh yeğeni Selahaddin'i bin süvari ile İskenderiye'de bıraktı, geceleyin çöl arasından Yukarı Mısır yolunu tuttu. Frank ordusunun tâ yanından geçti. Kral Amori Kāhire'ye kadar Şîrkûh'u takip etti. Fakat yoluna devam edeceği sırada bir Mısır emîri[98] kendisini buldu. İskenderiye'nin, zaruretin son derecesine vardığını, oraya dönülecek olursa bu şehrin ileri gelenlerinden olan akrabaları vasıtasıyla bütün Türklerle beraber İskenderiye'yi kendilerine teslim ettirebileceğini söyledi. Amori bir meşveret meclisi topladıktan sonra derhal İskenderiye yolunu tuttu ve şehri muhâsara etti.

Mısır'ın en başlıca bir şehri olan bu kale Libi (Libie) cihetinde çölün girişindedir. Reşid'den geçen Nil koluna pek yakın bir mesâfededir. İki limanı vardır ki birbirinden denize doğru uzanmış ince bir kara parçasıyla ayrılmıştır. İskenderiye Feneri işte bu dil üzerinde binâ edilmiştir. Limanda her taraftan gelmiş bir çok gemiler görülür. Kızıldeniz ve Aydâb (Aideb) şehri yoluyla, Nil nehri vasıtasıyla buraya Hind'in nâdir şeyleri gelir. Suriye Frankları, Kral Amori'nin bu şehri muhâsara ettiğini haber alınca deniz

98 Guillaume de Tyr buna "Bene Carselle" (İbn Karselle) diyor.

yoluyla münakalenin kolaylığından istifâde ederek yiyecek getirmek üzere çok miktarda buraya koştular. Amori makineler kurdurdu. Taşlar hazırlattı. Bu mancınıklarla kale üzerine büyük kaya parçaları atıyordu. Miktarları pek az olan Türkler hücumlara mukāvemet edemiyorlardı. Ahâli Selahaddin'i dışarı atmaktan bahsetmeye başlamıştı. Selahaddin işten amucasını haberdar etti. Yakında imdat kuvvetleri geleceğini söyleyerek avam halkı yatıştırmaya çalıştı. Şehir içindeki bu nifaktan haberdar olan Kral Amori muhâsaraya pek şiddetle devam ediyordu. Çünkü Şîrkûh'un yetişmesinden korkuyordu. Şîrkûh Yukarı Mısır'a dalmış, orada Kus (Kous) şehrini muhâsara ediyordu. Fakat bu şehri zapt etmenin zorluğundan ve yeğenini kurtarmak mecburiyetinden dolayı bulabildiği paraları topladıktan sonra tekrar Aşağı Mısır'a geldi. Kāhire'ye yaklaştığı, yeğeninin vaziyetinden ve umûmiyetle işlerden tamamıyla haberdar olduğu vakit, esîr olarak tuttuğu Hug Dö Sezare'ye, her iki taraftan esîrleri iâde etmek, İskenderiye muhâsarasını kaldırmak ve kendisinin Suriye'ye serbestçe dönmesine müsâade edilmek şartıyla barış yapmak teklifinde bulundu. Şîrkûh'un bu teklifleri Amori'ye tebliğ olundu. Bütün Franklar bunu kabul ettiler.

Arap müverrihleri bu muâhedenin akdedilmesi hakkında başka türlü tafsilat veriyorlar. Barışın evvela Franklar tarafından teklif edildiğini, bunların Şîrkûh'a elli bin altun sikke vermeyi taahhüt eylediklerini, Mısır'da bütün aldıklarını Şîrkûh'a bırakmaya, İskenderiye'yi Mısır'a iâde etmeye, kendilerinin Mısır'da hiçbir yere tasarruf etmeyip oradan çıkmaya râzı olduklarını söylüyorlar. İbnü'l-Esîr Ebû'l-Fidâ

Muâhede ne olursa olsun imzâ edildikten sonra düşmanlıklar tatil olundu. Franklar İskenderiye'ye girdiler. Oraya Kral'ın bayrağını diktiler. Selahaddin şehirden çıktı. Suriye yolunu tutmazdan önce gelip Kral Amori ile görüştü. Frankların ordugâhında kaldı. Vezîr-i âzam Şavur İskenderiye'ye tekrar sâhip oldu.[99] Buraya yeni kumandanlar tayin etti. Bu seferden sonra Şîrkûh ile yeğeni Selahaddin Şam'a döndüler.[100] Amori Kāhire'ye gitti. Orada vezîr-i âzam ile yeni bir anlaşma yaptı. Her türlü hüküm ve nüfuzdan mahrum olan Halîfe'nin hiçbir şeyden haberi yoktu. Verdikleri karara göre Kāhi-

99 Şevval ortasına doğru.

100 562 senesi Zilkade'sinin 18'inde [5 Eylül 1167'de] vardılar.

re'de bir Frank muhafız kuvveti bulunacaktı. Mısırlılar Franklara yüz bin altun sikke vereceklerdi. Amori sonra Askalan'a döndü.[101]

Kumandan Şîrkûh Mısır seferi ile meşgul olduğu sırada Nureddin Frankların ülkesinde harb açmıştır. Çöldeki Akaf (Akaph) hisarı ile Safiye (Saphia) ve Arime(Arima)'yi zapt etmiş, oradan Menbic şehri üzerine yürümeye mecbur olmuştu. Çünkü buranın vâlisi olan Gazî kendisine karşı isyan etmişti. Nureddin Menbic'i zapt ederek Gazî'nin birâderi Kutbeddin Yınal'a verdi. Sonra Franklar aleyhinde muhârebeye devam etmek fikriyle Hama'ya gitti. Musul Meliki birâderi Kutbeddin ile Balktegin(Balkteghin)'in oğlu olup "Ali Küçük" lakabıyla anılan Zeyneddin burada ona katıldılar. Birlikte gidip Huneyn[102]'i (Hounain) tahrip eylediler. İşte bu seferden sonradır ki Şîrkûh gâyet perîşan bir halde bulunan ordusuyla Mısır'dan dönmüştü.

Aynı târihte[103], Musul Meliki, Zeyneddin'i kaybetti. Bu emîr

İbnü'l-Esîr
Ebû'l-Fidâ

çoktan beri gâyet âkil, münevver, âlicenâp, umûmun menfaatlerini düşünür bir zât şöhretini taşıyarak Musul hükûmetini güzel bir şekilde idâre ediyordu. İhtiyarlığı ve malüliyeti hasebiyle devlet işleriyle artık uğraşamaz bir hale geldiği zaman (kör ve sağır olmuştu) İmâdeddin Zengî tarafından kendisine verilmiş olan Erbil şehrine çekildi. Sincar, Harran ve daha sâir memleketleri Kutbeddin'e verdi. Kutbeddin onun yerine Fahreddin Abdu'l-Mesîh'i tayin etti. Bu emîr Zeyneddin'in tamamıyla zıddı hareket ve fiilleriyle herkesin nefretini kazandı. Musul Meliki de üç sene sonra kendisini azletti.[104]

Diğer taraftan Nureddin hiç beklemediği bir fütuhata nâil oldu.[105]

Sene: 1168

Fırat yakınında yer almış olan Caber Kalesi Sultan Melikşah'ın hükümranlığı zamanından beri Ukayl âilesi elinde bulunuyordu. O zaman kale hâkiminin ismi Şahabeddin Mâlik idi. Bir gün ava gitmek üzere kaleden çıktığı sırada Benû Kelâb kabilesi tarafından tutularak Nureddin'e götürüldü. O da kendisini Halep'te hapsetti. İşte kaleyi zapt etmek fikri Nureddin'e o zaman geldi. Şahâbeddin'i gönül rızasıyla kaleyi vermeye bir türlü râzı edemedi. Nureddin'in

---

101 Guillaume de Tyr'e göre buraya 1167 senesi Eylül'ünün 18'inde varmıştır.

102 Şevvâl ayında.

103 563 hicrî târihinde.

104 566 hicrî târihinde. 1170 milâdî târihinde.

105 564 hicrî târihinde.

iddia ettiği fikir adâleti bu vak'ada hiç görülmemiştir. Ülkesini genişletmek hırsı adâlet hissine galebe çalmıştır. Asker göndererek kaleyi muhâsara ettirdi. Muhâfız kuvvetlerinin direnmesi yeniden asker sevk etmesine lüzum gösterdi. Fakat bir türlü kuvvetle burasını zapt etmek mümkün olamadı. Sincar ile daha sâir bazı şehirler mukābilinde Şahâbeddin burasını terke muvâfakat ettiği cihetle Nureddin Caber kalesine sâhip olabildi. Hisarın kumandasını Mecdü'd- din İbnü'd-Dâye'ye verdi.

Guillaume de Tyr

Nureddin, Mısır'ı zapt için bir fırsat kollayan Frankların hareketlerini nazar-ı dikkati önünde bulunduruyordu. Fakat Frankları Mısır'dan çıkarmaya çalışmakla Mısır'ı Fâtımîler hesabına muhâfaza etmek fikrinde de hiç değildi. Franklar da Nureddin'in emellerinden haberdar oldukları için Mısır'ın Halep hükûmetinin bir vilayeti haline gelmesinden korkuyorlardı. İşte gerek bu korku, gerek Mısır'ı zapt etmek hırsı yaptıkları anlaşmalara riâyetten onları men ediyordu. Kāhire'de bir muhâfız güçleri vardı ki pek kuvvetliydi. Reisler Amori'ye mektup yazarak Mısır fethini pek kolay bir iş olmak üzere tasvir ettiler. Arap müverrihlerinin söylediklerine göre Kral buna muvâfakat etmek istemedi. Muâhedeyi ihlal edecek olurlarsa bütün halkı kendilerine düşman edecekleri, Nureddin tarafına geçmeye ve memleketi ona teslim etmeye kendilerini mecbur eyleyecekleri mütâlaasında bulunuyordu. Amori'yi bu harbe teşvîk edenler içinde en ateşlisi Opital Şövalyeleri'nin reisi Jerber Assalit (Gerbert Assalit) idi. Bu muzafferiyetten sonra Pelus şehrinin Opital Şövalyeleri'nin hissesine isâbet edeceğini ümit ediyordu. Fakat diğer şövalyeler hiç de onun fikrinde değildiler. Anlaşmaya riâyet edilmesini söylüyorlardı. Daha sâir bazı Frank prensleri Jerber'e iltihak ettiler. Nureddin haber alıncaya kadar Mısır'a sâhip olacağını Kral'a garanti ettiler. Amori harbe istemeye istemeye rızâ gösterdi. Bir ordu topladı. Suriye'de Hums şehrini zapta gidecek gibi görünüyordu. Fakat birdenbire Mısır tarafına döndü.[106] Çölü geçti. On günde Pelus kalesi önüne vardı. Üç gün muhasaradan sonra şehir zapt edilerek[107] yağma olundu. Bütün ahâli kılıçtan geçirildi.

106 Ekim ayında.

107 Guillaume de Tyr'e göre 3 Kasım'da. İbnü'l-Esîr'e göre Safer ayında.

Şavur bu münâsebet kesilmesinden haberdar olunca ne karar vereceği hakkında bir müddet tereddüt içinde kaldı. Nihâyet Nureddin'den yardım istemeye karar verdi. Nureddin Mısır'a gitmeyi pek arzu ederdi. Fakat yokluğu esnâsında Frankların Suriye'deki memleketlerine girmelerinden korkuyordu. Bundan başka Musul hükûmetinin vezîr-i âzamı olan Zeyneddin Ali'nin vefatı[108] münâsebetiyle bir takım şehirleri ele geçirmek fikrindeydi. Gerçi bu şehirler Zeyneddin tarafından, Nureddin'in birâderi olan Musul Meliki'ne terk edilmiş ise de bu mülâhaza Nureddin'i durdurmaya yeterli değildi. Onun için, Mısır'a gitmedi. Şîrkûh'u göndermekle yetindi. Bu emîr Mısır yönünde ilerlediği sırada Kral Amori Pelus şehrini terk ederek Kāhire önlerinde ordu kurmuştu.[109] Amori'nin Kāhire'yi zapta niyeti yoktu. Yalnız, Pelus şehrinin uğradığı âkıbetten bunu korumak istiyordu. Şavur'un kendisini çekilmeye iknâ için mühim bir meblâğ vereceğini ümit ederek bir günlük yolu yavaş yavaş on günde kat etmişti. Fakat Frankların Pelus şehrindeki hareketleri Kāhire sâkinlerinin müdâfaaya hazırlanmalarına sebebiyet verdi. Onların gelişinden bir gün evvel[110] Şavur Mısır şehrini tutuşturmuştu. Bu yangın elli dört gün sürdü. Amori sefînelerini gönderdi. Bunlar Tefnis = Tafni yakınında Nil ağzından girdiler. Fakat Mısırlılar geçidi kapamak için karşı yürümüşlerdi. Şîrkûh'un yaklaşması bu geçidi zorlamak için Franklara imkân bırakmıyordu. Halîfe bile Nureddin'in himâyesini ricâ etmiş, onu Müslümanların müdâfaasına gelmeye daha ziyâde teşvîk için, yolladığı mektupların içine sarayındaki kadınların saçlarından da iliştirerek bütün bu kadınların ondan âtıfet talep ettiklerini göstermişti.

Aynı zamanda, Frankları cebren çıkarmaya güç yetiremeyen İbnü'l-Esîr Şavur, onları aldatmak çarelerini düşündü. Amori'ye yazdığı mektupta onun dostu olmak isterse de bütün Mısırlıların fevkalade hiddetli olduklarını, Nureddin'in gelip memleketi zapt etmesinden korktuğu için, mühim bir para vererek Amori'ye sulh akdine taraftar bulunduğunu anlattı. Kral Amori'nin olağanüstü hasetliğini bilen ve pek tehlikeli bir adam olan Milon Dö Plansi bu parayı kabul etmek için Kral'ı teşvîk ediyordu. Askerler ise yağmadan başka bir

108 563 hicrî ve 1167 milâdî târihinde, Zilhicce ayında.

109 Safer'in onunda.

110 9 Safer'de.

şey düşünmüyorlar, Milon'un nasîhatlarından dolayı mırıldanıp duruyorlardı. Şehri zapt edemeyeceğini, ahâlinin Nureddin'e teslim olmaya azmettiklerini pek âlâ gören Amori, bir milyon altun sikke mukābilinde geri çekilmeye muvafakat gösterdi. Bunun bir kısmı derhal, bir kısmı da muayyen bir zaman zarfında kapatılacaktı. Şavur Franklara ilk önce yüz bin altun sikke verdi. Franklar çekildiler. Fakat daha ziyâde kuvvet toplayıp hemen geri gelmek fikrindeydiler.

Şavur Franklarla müzâkerelerde bulunduğu sırada Halîfe, Mısır'ın vâridâtının üçte birini Nureddin'e teklif ediyor, Şîrkûh'un Mısır'da ikāmetini istiyordu. Nureddin Şîrkûh'a bir çok erzak ile beraber iki yüz bin altun sikke vermişti. Şîrkûh'un ordusu iki bin süvari ile altı bin atlı Türkmen'den oluşuyordu. Re'su'l-Mâ'ya kadar ordusunu bizzat sevk etmişti. Fakat orada her süvariye yeniden yirmi altun sikke vermişti. Şîrkûh'a refakat eden kumandanlar arasında İzzeddin Ciyarverdik (Djiarwardik), Garseddin Kılıç, Şerefeddin Barguş, Aynü'd-devleti'l-Yarukî, Kutbeddin Yınal ve meşhur Selahaddin de dâhildi. Selahaddin arzusuna rağmen orduya iltihak etmişti. Bu seferin bütün semerelerini yalnız kendisinin toplayacağını, Mısır hükümdarı olacağını o zaman bilmiyordu. Franklar Şîrkûh'un hareketinden haberdar olunca derhal Pelus kalesine çekildiler. Kral Amori, muhâfaza için burada bir miktar asker bıraktıktan sonra düşmana karşı yürüdü.[111] Fakat düşmanı bulamadığı gibi bu memlekette de kalamayacağından Pelus[112], sonra Suriye yolunu tuttu.

Bu dönüş, Müslümanları pek sevindirdi. Şîrkûh Kāhire'ye girdi.[113] Halîfe Âdud'a saygılarını sundu. Halîfe ona bir hil'at giydirdi. Gerek kendisine gerek ordusuna pek çok hediyeler verdi. İbnü'l-Esîr

Şavur Şîrkûh'un Halîfe tarafından kabul ediliş tarzından hiç memnun olmadı. Fakat bir ordunun mevcudiyeti memnuniyetsizliğini göstermekten onu men' ediyordu. Hatta Şîrkûh'a ziyârete gitmeye kalkıyor, bu kumandan ile ümerâsını yanına davet ederek onları tutuklattırmayı gizlice düşünüyordu. Oğlu Kâmil'in engellemesi olmasaydı ihtimal ki bu tasavvur başarıyla neticelenecekti.

111 8 Aralık'ta.

112 Ocak'tan sonra.

113 564 senesi Rebiülâhiri'nin 7'sinde [8 Ocak 1169'da].

Kâmil, fikrinde ısrar edecek olursa Şîrkûh'a haber vereceğini pederine söyledi. Şavur, Şîrkûh'un maksadının hepsini öldürtmekten ibâret olduğunu oğluna anlatmaya çalıştıysa da Kâmil, Mısır'ın Franklar eline düşmesine katlanmaktansa ölmek hayırlı olduğu yolunda cevap verdi. Bunun üzerine Şavur, Şîrkûh'u katlettirmek tasavvurundan vaz geçmiş göründü.

Şavur, Şîrkûh aleyhinde bu tasavvurla meşgul iken, Şîrkûh'un ordugâhında da Mısır vezîr-i âzamı aleyhinde buna benzer bir tertibat vücut buluyordu. Bu suikasdın başlıca reisleri Selahaddin, emîr İzzeddin Ciyarverdik ile daha sâir bazı kumandanlardı. Şîrkûh buna dâhil olmak istemedi. Hatta icrâ etmelerine bile engeller çıkardı. Fakat kumandanlar iş bir kere icrâ edildikten sonra Şîrkûh'un râzı olacağı kanaatıyla bu işte ona itaat etmediler. Şîrkûh İmam Şâfiî'nin türbesini ziyârete gittiği ve Şavur ordugâha geldiği zaman bu fırsattan istifâde ile onu öldürtmeye karar verdiler. Hakîkaten Şîrkûh bir gün bu türbeyi ziyârete gittiği sırada Şavur geldi. Komutanlar oraya gitmeyi ona teklif ettiler. Şavur'un yanında pek az kişi olduğu için ilk önce Selahaddin kendisini durdurdu. Beygirinin üstünden aşağı çekti. Fakat kimse Şavur'u öldürmeye cesâret edemedi. Bir çadırın içine kapamakla yetindiler. Hizmetçiler ise kaçmışlardı. Cereyan eden ahvâlden Şîrkûh'u haberdar ettiler. Şîrkûh derhal koştu. Şavur'un öldürülmemesi için emir verdi. Fakat Şavur'un tutuklanmış olduğunu haber almış olan Halîfe, derhal adam göndererek başını istedi. Derhal Şavur'un kellesi Halîfe'ye götürüldü.[114] Bunun üzerine Şîrkûh Kâhire'ye girdi. Halk tarafından etrafının sarıldığını görünce hayrete düştü. Kendisine saldırmalarından korktu. Bunlardan kurtulmak için gidip Şavur'un sarayını yağma etmelerini Halîfe namına emretti. Bu emir derhal icrâ olundu. Şîrkûh yoluna serbestçe devam etti. Âdud'un yanına gitti. Âdud Şîrkûh'u vezîr-i âzam ve başkumandan tayin etti. Kendisine "Melikü'l-Mansur" lakabını verdi.

Şîrkûh bu büyük mansıplara nâil oldu ve hiçbir rakîbe tesâdüf etmedi. Gidip vezîrlerin sarayında oturdu. Sonra, yanındaki askerlere ihsanlar verdi. Fakat en yüksek mertebeye erişir erişmez hastalanarak vefat etti.[115] Vezîr-i âzam sıfatıyla Mısır'ı ancak iki ay beş gün

114 27 Rebiülâhir'de.

115 564 senesi Cemâziyelâhir'inin 22'sinde [23 Mart 1169].

idâre etmişti. Buraya göçerek Mısır'da yerleşmekle beraber kendisini Nureddin'in tebaası ve Mısır'da vekili olarak telakkî etmekten hâlî kalmamıştı. Vefatından sonra kumandanlardan bir çoğu makāmını ele geçirmek için Halîfe nezdinde ricâlarda bulundular. Fakat Halîfe vezîr-i âzamlığı Mısır'a istemeye istemeye gelmiş olan Selahaddîn'e verdi.[116] Halîfe'nin Selahaddin'i tercîh edişi, bu emîrin askeri zapt edecek derecede hüküm ve nüfuz sâhibi olamayacağını, bunun üzerine vezîr-i âzamların ehemmiyetlerini mahv etmek fırsatını bulacağını ümit etmesinden ileri gelmişti. Âdud, Selahaddin'e "Melikü'n-Nâsır" ünvanını verdi.

Nureddin'in ordusunun kumandanlarından hiç biri Selahaddin'in emri altına girmek istemediler. Hepsi de Halîfe'nin tahmin ettiği gibi, ondan ayrıldılar. Ziyâeddin İsâ el-Hekarî [Hakkârî?] namında ulemâdan bir zât ilk önce gidip Emîr Seyfeddin Ali'yi[117] buldu ve onu Selahaddin tarafına çekti. Sonra vezîrin dayısı Şahâbeddin el-Hârimî'ye gitti. Kızkardeşinin oğlunu mahv etmek üzere hareket etmesinin münâsip olmayacağını ona anlattı. Selahaddin gibi aslen Kürd olan Kutbeddin Yınal ile Aynu'd-Devleti'l-Yarukî'ye artık bağlılık bildirmekten başka çare kalmadığını, bu imparatorluğu kendi milletlerine temin etmek lazım geldiğini, aralarında hüküm-ferma olan nifak yüzünden Türklerin buraya sâhip olacaklarını izah etti. İşte bu suretle Ziyâeddin İsâ, Nureddin ordusunun bütün kumandanlarını Selahaddin'in tarafına çekmeye muvaffak oldu. Selahaddin mutlak bir hâkim kesilmişti. Fakat amucası Şîrkûh gibi o da Nureddin'in bir kumandanından ibâretti. Mısır'da her şey Nureddin nâmına icrâ ediliyordu. Hutbe Nureddin nâmına okunuyordu. Diğer taraftan Selahaddin cömertliği sâyesinde herkesin kalbini kazanmaya muvaffak oldu. Halîfe'nin ümitleri boşa çıktı.

Selahaddin Mısır hükûmetinde bir kere yerleşip kuvvet kazanınca, birâderlerini Mısır'a göndermesini Nureddin'den ricâ etti. Fakat Nureddin onların Mısır'a gitmelerinin münâsip olmayacağını, ihtimal ki orada sonra onun maksatlarını engelleyebileceklerini, bir takım karışıklıklar çıkararak Frankların dönmesine sebep olacaklarını söyledi. Selahaddin'in bu kardeşleri arasında büyük birâderi

---

[116] 564 senesi Cemâziyelâhir nihayetlerinde.
[117] İbn Ahmed.

Şemsü'd-devle Turanşah da dâhildi. Nihâyet Nureddin bunların gitmesine muvâfakat gösterdi. Turanşah'a birâderi Selahaddin'in tâbi'iyyetini memnuniyetle kabul edip etmeyeceğini sordu. Turanşah bütün kuvvetiyle ona yardım etmeyi vaad etmesi üzerine yola çıktı. Sonra sözünü tuttu.

Guillaume de Tyr İbnü'l-Esîr

Selahaddin'in Mısır'a yerleşmesi bütün Frankları telaşa düşürdü. Bu muzafferiyet sâyesinde Nureddin, Frankların yerleşmiş bulundukları Suriye sâhili önlerinde dolaşabilecek bir donanmayı Mısır'dan sevketmek iktidarını hâiz oluyordu. Hacıların gelişine de mâni olabilir, bu suretle Kudüs hükûmetini bütün bütün mahv eyleyebilirdi. Franklar kendilerini tehdit eden bütün bu tehlikeler karşısında, büyük bir meclis topladılar. Bunda, Kudüs Patriki'nin, Kaysariye Başpiskoposu'nun[118], Akkâ Piskoposu'nun[119], Fransa Kralı Lui'den İngiltere Kralı Henri'den, Sicilya Kralı Giliyom(Guillaume)'dan ve Avrupa'nın sâir hükümdarlarından yardım talep etmek üzere Avrupa'ya gitmeleri kararlaştırıldı. Fakat geceleyin çıkan bir fırtına gemiyi o kadar hasara uğrattı ki tekrar limana girmeye mecbur oldu. Bunun üzerine Sur Başpiskoposu Frederik (Fréderic), Banyas Piskoposu Jan (Jean) Avrupa'ya gitmekle görevlendirildiler. Jan biraz sonra Paris'te vefat etti. Diğerinin seyahati de hiçbir fayda vermedi.

Guillaume de Tyr

Bu temsilciler Avrupa'da bulundukları ve vaadden başka bir şeye nâil olamadıkları sırada, İstanbul İmparatoru mühim bir donanma teçhîz ederek Frankların imdadına gönderdi. Bu donanma "kalyon" denilen yüz elli büyük gemiden meydana geliyordu. Kalyonlarda iki sıra kürek vardı. Başlarında bir mahmuz bulunuyordu. Süvariyi taşımak üzere daha büyük altmış gemi de bulunduğu gibi "Dromon" adı verilen daha büyük gemilerden de on on iki tane vardı. Bütün erzak, silahlar, harb âletleri bunlara yüklenmişti. Harb fenninde pek mâhir bir kumandan olan Megaldukas Moresius (Megalducas Mauresius) ile Aleksandır Dö Konversan (Alexandre de Conversana) bu donanmayı[120] Sur'a, oradan Akkâ'ya sevk ettiler. Ekim ayında Frankların, Rumların bütün orduları Askalan'da toplandılar, Mısır'a doğru yola çıktılar. Yavaş yavaş yürüyerek Farâmiye'ye vardılar. Burası Nil'in

118 Ernesius.

119 Guillaume.

120 Eylül ayında.

Karab (Carabes) adı verilen ilk ağzı yakınında yer alan âdeta boş bir şehirdi. Bir müddetten beri bu yol çok uzamıştı. Denizin dalgaları, sâhilde toplanmış olan kumlara çarpa çarpa bir geçit açmış ve oraya girdikten sonra büyük bir bataklık oluşturmuştu. Bu bataklığın ağzı oldukça dar idi. Bundan dolayı civar şehirler için büyük bir menfaat husûle gelmişti. Çünkü bu bataklığa her cins bir çok balık dolmuştu. Civardan onları avlamaya geliyorlardı. Fakat deniz sâhilini takip ederek Suriye'den Mısır'a geçmek isteyenler bataklığın kenarı sıra on mil kadar dolaşmaya mecbur idiler. Ancak bu suretle deniz sâhiline ulaşabilirlerdi. Franklar Akkâ'dan hareket etmiş olan Rum donanmasını Farâmiye'de buldular. Askerleri Nil'in öte tarafına geçirmeye donanma hizmet etti. Tefnis=Tefni şehrini solda bıraktılar. Oradan hepsi Dümyat'a gittiler.[121] Donanmanın tekrar kendilerine iltihak etmesini beklemek üzere şehirle deniz arasına ordu kurdular.

Nehir sâhilinde gâyet müstahkem bir kale vardı. Oradan bir zincir uzanıyordu. Şehrin surlarına bağlı olan bu zincir daha ileriye girilmesine bir mânia teşkil ediyordu. Bu sâyede şehir ahâlisi Kāhire'den serbestçe yardım alabiliyorlardı. Mütemâdiyen Kāhire'den asker geliyordu. Bu şehri derhal zapt etmek ümidinde bulunan Franklar muntazam surette muhâsara harekâtında bulunmak, bir çok makine kurmak mecburiyetinde kaldılar. Fakat kuşatılmışlar da mancınıklar kurdular. Bazı Frankların ihmâli hatta hıyâneti yüzünden kuşatılmışların makineleri Frankların harb âletlerine üstün bir halde bulunuyorlardı. Donanmanın erzakı kalmadı. Rumlar, civarda bulunan hurma ormanlarına dağılmaya, açlıklarını yatıştırmak için taze dalları yemeye mecbur kaldılar. Franklar onlara yiyecek verecek olurlarsa kendileri de aynı hale uğramaktan korkuyorlardı.

Yoğun bir şekilde yağan yağmurlar Hıristiyan ordusunun musîbetlerini arttırıyordu. Bir güney rüzgârı esiyordu ki Nil'in akışını şiddetlendiriyordu. Bütün donanma emîn bir yerde bulunuyor gibi burada bir yerde toplanmıştı. Kuşatma altındakiler kuru odunlardan ve sâir yanıcı maddelerden mürekkep bir sal yaptılar. Gemilere doğru bunu nehrin üzerine salıverdiler. "Kalyon" adı verilen gemilerden altısı battı. Kral Amori imdada koşmamış olsaydı diğer gemilerin hepsi de aynı âkıbete uğrayacaklardı. Franklar işte bu

İbnü'l-Esîr
Guillaume de Tyr

[121] Kasım ayında. 565 senesi Safer'inde.

suretle elli gün Dümyat önünde kaldılar. Nihâyet burasını zapt etmenin imkân dışı olduğunu görünce Selahaddin taraftarı olmayan bazı Mısır kumandanları vâsıtasıyla şehir halkıyla bir nevi mütâreke akdettikten sonra çekilmeye hazırlandılar.

İbnü'l-Esîr
Bahâ'u'd-din
Ebû'l-Fidâ
Sene:1170

Selahaddin, Mısır ileri gelenlerinden bazılarının Frankların tarafını tutmalarından dolayı Nureddin'e şikâyette bulunmuştu. Nureddin Mısır'ı muhâfaza için oraya asker gönderdiği gibi kendisi de Suriye'ye girerek bir çok tahribat yapmıştı. Dümyat muhâsarasının kaldırılmasına bu hareketin çok hizmeti olmuştur. Nureddin'in giriştiği bu harbin gâyesi yalnız Frankların dikkatini bu tarafa çekmekten ibaret olmayıp bazı Frankların kendi memleketlerine yaptıkları akınlara mâni olmak maksadı da mevcuttu. Franklar Akkar (Akkar) kalesini Nureddin'den almışlar[122], Nureddin namına orada kumandan bulunan Katlag (Khathlagh)'ı esîr etmişlerdi. Bundan başka, Nureddin, Selahaddin'in pederi Necmeddin Eyyub'u bir miktar askerle Mısır'a gönderdiği ve bu orduya bir takım Müslüman tâcirleri de daha emniyetle seyahat etmeleri için iltihak eylediğinden, bunların Franklar tarafından tecâvüze uğramamalarını sağlamak bakımından Krek (Krak) kalesi üzerine yürüyerek bunu muhâsara etmeye lüzum gördü. Bu hisarın kulelerini döğmekle meşgul olduğu sırada Araplar tarafından birisine İbn Hunferi (Unfroy) ve diğerine Karîb (Carib) bin Dakîk namı verilen iki Frank kumandanının iki yüz süvari ve bin Turkopols ile Krek kalesine imdada geldikleri haberini aldı. Bunların miktarlarının çoğalmasına meydan bırakmadan karşı yürüdü. Fakat Franklar Nureddin'i beklemeyi münâsip görmemiş olduklarından, Nureddin etrafa yayılarak araştırmalarda bulundu, ordusunu İştirâ (Aschtara)'da kurdu. Bîre hisarına sâhip olan Şahâbeddin Mahmûd[123] namında bir emîr burada Nureddin'e katılmak için iki yüz süvari ile yola çıktı, Baalbek ülkesi dâhilinde Lebva(Léboua)'ya vardığı zaman ava gitmek üzere ata bindi, fakat civarda akın yapmakla meşgul olan üç yüz Frank süvarisine rast geldi. Üzerlerine hücum ederek onları dağıttı. Maktuller arasında Hısnu'l-Ekrâd sâhibi bulunan Opital Şövalyeleri reisi de vardı. Cesâretinden dolayı Franklar buna pek hürmet gösterirlerdi. Kellesini Nureddin'e götürdüler.

---

122 565 senesi Rebiülâhir'inde.

123 İbn İlyas bin İl-gazî bin Ortok(Artuk).

Nureddin henüz İştirâ'da iken büyük bir yer sarsıntısı dolayısıyla Suriye şehirlerinden bir çoğunun harâb olduğunu[124] haber aldı. Târihçilerin rivâyetlerince o zamana dek daha bu kadar şiddetli zelzele görülmemişti. En mühim şehirler alt üst oldular. Ahâli enkaz altında kaldı. Baalbek, Hums, Hama, Şizur yahut Kaysariye, Halep şehirleri, işte bu harâp olan yerler arasındaydılar. Nureddin ilk önce Baalbek'e âit tafsilattan haberdar oldu. İstihkâmlarını tamir ettirmek için alelacele oraya koştu. Fakat diğer şehirlerin ahvâlinden haberdar olunca Baalbek'te asker bırakarak alelacele Hums'a ve Hama'ya gitti. Orada da aynı şekilde hareket ederek Franklara komşu olan ve bundan dolayı Nureddin'i daha çok endîşeye düşüren Ba'rîn hisarına gitti. Bütün bu istihkâmlar harâb olmuştu. Orada da bir muhâfız kuvveti bıraktı. Tamirat için gece gündüz çalışılması hakkında emirler verdikten sonra diğer memleketlerden ziyâde hasara uğramış olan Haleb'e gitti. Halep'te oturulabilecek bir ev kalmamıştı. Ahâli şehir hâricinde açıkta ikāmet ediyorlardı. Nureddin inşaatın başında durdu. Bunları çabuklaştırdı. Hep Frankların bu felaketten istifâde ederek memleketlerine tecâvüz etmelerinden korkuyordu. Fakat yer sarsıntısından aynı şekilde zarar gören Franklar sefere çıkmayı düşünmek şöyle dursun tam aksine kendi ziyanlarını tamir ile meşgul idiler. Surları ve kuleleri son derecede müstahkem bulunan bütün Antakya şehri harap olmuştu. Trablus şehrinin hemen bütün sâkinleri bitmişti.[125] Sur son derecede zarar görmüştü.

Nureddin Haleb'i tekrar binâ ettirmekle meşgul olduğu sırada birâderi Musul Meliki Kutbeddin, tutulduğu bir hummâdan vefat etti.[126] Yaklaşık olarak kırk yaşında idi. Yirmi sene beş ay hükümran olmuştu. Bütün tebaası müteessir oldu. Kutbeddin onlara iyilik etmekten hiç geri kalmazdı. Bu hususta pek cömert davrandığı söylendiği zaman, dünyada bir hükümdar kadar iyilik etmeye mecbur hiç kimse bulunmadığını söylerdi. Büyükleri ve küçükleri eşit surette sever, kolayca affeder, kumandanlarına hilm ile muâmele gösterir, onları zenginleştirmekten hoşlanırdı. Kumandanlarının kendileri servet yığmaya meyletmesinler diye böyle yapardı. Kendisine muhtaç olanları tahkîk ederek müracaatlarına mahal bırak-

İbnü'l-Esîr
Bahâ'u'd-din
Ebû'l-Fidâ
Ebû'l-Mehâsin

124 565 senesi Safer'inin 12'sinde [5 Kasım 1169'da].
125 Üç Temmuz'da.
126 565 senesi Zilhicce'sinin 22'sinde [6 Eylül 1170].

madan yardım eder, herkese âdilâne muâmele ettirirdi. Birâderiyle dâima hoş geçinmişti. Ona çok kere asker ve nakitle yardım etmiş, birâderine karşı hissettiği dostluk hasebiyle memleketleri dâhilinde hutbenin onun namına okunmasına müsâade göstermişti. Hârim ve Banyas muhâsarasında birâderine refakat etmişti. Vefat etmeden evvel, Nureddin'in kerîmesiyle evlenmiş olan büyük oğlu İmâdeddin Zengî'nin kendisine halef olmasını emretti. Fakat Fahreddin Abdüsselim namındaki vezîr-i âzam, düşmanı olan Nureddin'e pek bağlı olan bu şehzâdenin hükümranlığı zamanında hüküm ve nüfûzunu keybedeceğinden korkarak Hüsâmeddin Temürtaş'ın kerîmesi hâtun yahut melike ile bütün kumandanları ertesi gün toplayıp oğlu Seyfeddin'e bîat ettirmeye karar verdiler.

Böyle hareket edilince, İmâdeddin gidip Nureddin'in yardımını ricâ etti. Vezîrin bu hareketinden fenâ halde kızan Nureddin derhal Tell-beşer'den hareketle Caber kalesinde Fırat nehrini geçti. Rakka'ya giderek vâli tarafından küçük bir mukāvemete rastladıktan sonra zapt etti.[127] Sonra Habur'u ve Nusaybin'i ele geçirdi.[128] Askerinin geri kalan kısmı bu şehirde bekledi, çünkü yanında seyyar bir kuvvetten başka bir şey yoktu. Franklara mukāvemet etmek üzere asıl ordusunu Suriye'de bırakmıştı. Diyârbekir Meliki Nureddin Muhammed[129] bu noktada askeriyle kendisine iltihak etti. Bunun üzerine Nureddin gidip Sincar'ı muhâsaraya aldı. Burada büyük bir muhâfız kuvveti bıraktı.

Bu şehir önünde bulunduğu sırada bazı Musul emîrlerinden mektuplar geldi. Musul'a gelmesi için teşvîklerde bulunuyorlar, şehri teslim etmeyi vaad ediyorlardı. Fakat Sincar muhâsarasını terke razı olmayarak biraz sonra kaleyi ele geçirdi[130], yeğeni İmâdeddin Zengî'ye verdi. Sonra Musul üzerine yürüdü. Bu şehrin doğusunda, Ninova istihkâmı yakınında ordu kurdu. Musul ile arasında yalnız Dicle nehri vardı. Fahreddin, Cibâl, Âzerbaycan ve Arrân Meliki İl-deniz'den yardım istemişti. İl-deniz Musul'un Sultan'a âit olduğu bahânesiyle oraya gitmekten Nureddin'i men' etmek ve Musul üzerinde hiçbir hüküm ve nüfûzu olamayacağını anlatmak

---

127 566 senesi Muharrem'i başında.

128 Aynı ayın sonlarında.

129 İbn Kara Arslan.

130 566 senesi Rebiülâhirinde.

isteyerek bir güç ve hâkimiyet eseri göstermek istemişti. Nureddin bu mektupları Sincar'da iken almış, hiçbir cevap vermemişti. Yalnız, murahhasa, yeğenlerinin işlerinin İl-deniz'den ziyâde kendisini alakadar etmesinin tabiî olduğunu söylemiş, "*Ben nasıl Suriye'de Frankların akınlarına mâni oluyorsam, o da Gürcülerin tecâvüzlerine set çekerse İslam âlemine daha çok hizmet etmiş olur*" sözlerini ilave etmişti.

İbnu'l-Esîr
Bahâ'u'd-dın
Ebû'l-Fidâ

Nureddin Musul muhâsarasına başladı. Fakat kumandanların büyük kısmıyla asker ve ahâli Nureddin tarafını tuttukları için hiçbir muhârebe vukua gelmedi. Şehri kendi emrine rağmen teslim etmek tasavvurunun mevcut olduğunu haber alan Fahreddin barış istedi. Nureddin ona maksadının kendisini Suriye'ye götürmekten ibaret olduğunu, yeğenlerinin memleketlerini zapta gelmediğini, bilakis o memleketleri korumak derdinde bulunduğunu cevâben bildirdi. Barış imzalandı. Nureddin Musul'a girdi.[131] Bir müddet kalede oturdu. Seyfeddin Gazî'nin Musul'a ve Cezîretü'bn-i Ömer'e tasarrufunu tasdîk etti. Kalenin kumandanlığını emîrlerinden Sa'deddin Gümüştegin'e verdi. Musul hükûmetinin sâir şehirlerini yeğenleri arasında paylaştırdı. Seyfeddin Halîfe Mustadî tarafından tasdîk edildi. Daha Musul'a girmeden bir hil'at geldi. Nureddin güzel bir câmi inşâ ettirerek kendi ismini verdi. Yirmi gün Musul'da kaldı. Sonra yanında Fahreddin olduğu halde memleketlerine döndü. Fahreddin'e bazı arâzi verdi. Musul'dan gittiği sırada birisi Nureddin'e Musul'u pek seviyor ve orada oturmak ister gibi görünüyor olduğunu söyleyince, bu zan doğru ise de adâlete aykırı harekette bulunmaksızın bunu yapmak kābil olmadığını, hem zâten Frankları durdurmak için hudutlar üzerinde kalması gerektiğini cevâben beyan etti.

Mısır'daki vekili Selahaddin de Suriye'de harb etmek husûsunda daha az heveskâr değildi. Filistin'e girmek emeliyle Mısır ve Şam askerlerini toplamıştı.[132] Kral Amori derhal Askalan'a gitti. Orada, Sultan'ın Darun (Daroun) kalesini muhâsara etmekte olduğunu, nerdeyse ele geçireceğini haber aldı. Hakîkaten bu kalenin kumandanı olan Ansel Dukası o gün yardım kuvveti almazsa teslim olmaya karar vermişti. Amori, Darun'dan dört mil mesâfede bulunan

---

131 566 senesi Cemâziyelevvel'inin 13'ünde [22 Ocak 1171].

132 Amori'nin hükümranlığının yedinci senesinde, Aralık ayında.

Gazze'den hareket etti. Selahaddin ona doğru ilerlemişti. Amori ile karşılaştı. Onu mağlup etti. Gazze şehrine girdi. Fakat iç kaleyi zapta muvaffak olamadığı için Darun'a döndü. Orada Frankların teklif ettikleri muhârebeyi kabulden imtinâ ederek Mısır'a döndü. Burada bahsettiğimiz Darun kalesi Frankların Mısır tarafında sâhip oldukları son mevki idi. Eskiden burası Rumların bir manastırı olduğu için "Dar-ı Rum (Room)" namı verilmiş, sonra bundan "Darun" ismi teşkil edilmişti. Amori burasını tahkîm ettirerek içine bir miktar asker yerleştirmişti.

Sene: 1171
İbnü'l-Esîr

Nureddin de diğer taraftan Frankların ülkesine girdi.[133] Franklar, Nureddin ile akdettikleri anlaşmaya rağmen Mısır'dan Suriye'ye giden bazı gemileri zapt etmişlerdi. Nureddin bu gemileri ve içindeki bütün emtiayı istemiş, fakat memnuniyet verici bir cevap alamadığı için Antakya'ya, Trablus'a doğru bazı birlikler sevk ettiği gibi kendisi de Arka kalesine hücum etmişti. Şehrin varoşlarını yıktı. Oradan gönderdiği kolordu Safiya ile Arîme'yi zapt etti. Sonra Nureddin Trablus civarlarında tahribatta bulundu. Bunun üzerine Franklar mütârekeyi yenilemeye ve almış olduklarını iâdeye hazır bulunduklarını bildirdiler. Nureddin râzı olduysa da Franklar aldıklarının hepsini iâde etmediler. Müslümanlar çok zarara uğradılar.

İbnü'l-Esîr
Ebû'l-Fidâ

Selahaddin o zaman Mısır'a dönmüştü. Oranın mutlak hâkimiydi. Nureddin, Halîfe'nin bu memlekette kalan son hüküm ve nüfuz nişânesini de ortadan kaldırmayı yani hutbelerden ismini kaldırtarak yerine Bağdad Halîfesi Mustadî'nin ismini geçirmek zamanının geldiğini düşündü.[134] Selahaddin bu emri alınca Fâtımîlerin sâlik oldukları Alevîlere bağlı olan Mısırlıların isyan etmeleri korkusuyla ilk önce uygulamaktan istinkâf etti [geri durdu]. Fakat Nureddin tekrar bu yolda emir gönderince kumandanları topladı. Bu kadar mühim bir mesele hakkında onlardan görüş sordu. Bazıları bu hareketin pek cür'etkârca olduğunu söylediler, bazıları bunun arkasında duracaklarını beyan ettiler. Emîrü'l-Âlem namında bir İranlı meydana çıktı ve buna teşebbüs edeceğini söyledi. Hakîkaten Muharrem'in ilk cuması hatipten evvel minbere çıkarak hutbeyi Bağdad Halîfesi namına okudu. Hiç kimse buna karşı bir engelleme yapmaz gibi görünüyordu. Bunun üzerine Selahaddin bütün Mısır ve Kâhire

133 567 senesi Muharrem'inde [1171 Eylül/Ekim'inde].

134 567 hicrî târihinde.

hutbelerine ertesi Cuma bu yolda hareket etmeleri için emir verdi. Sonra bütün Mısır bu emre itaat etti. Bu suretle uzun müddetten beri ayrı bulunduğu Bağdad Halîfesi'nin taht-ı kazâsına [hukukî statüsü altına] dâhil oldu. Halîfe Âdud[135] hastaydı. Olup bitenlerden kendisini haberdar etmeyi münâsip görmediler. Çünkü büyük ihtimale göre yaşayacak birkaç günü kalmış olduğu için huzûrunu bozmak istemiyorlardı. Hakîkaten, tahmin olunduğu gibi, biraz sonra vefat etti. Selahaddin, Halîfe'nin hayatına dokunmamışsa da sükûn ve istirahatine de dokunmayacak derecede âlicenap davranmıştır. Selahaddin o kadar doymak bilmez derecede servet hırslısıydı ki Halîfe'nin binecek tek bir atı kaldığı halde Selahaddin bunu da vermeye kendisini mecbur bırakmıştı. Selahaddin sâdece bir emîr olduğu zaman makām ve ve mevki hırslısı, hilekâr, cür'etkâr idi. Fakat hükümdar olduğu zaman pek büyüklük eserleri göstermiştir.

Selahaddin derhal sarayı zapt etti. Hatta daha Halîfe'nin vefatından evvel Bahâeddin Karakuş namında kölelerden birini saraydaki hazînelere nezâret etmekle görevlendirmişti. Halîfe Âdud'un çocukları ve akrabaları tutuklanarak sarayın bir yerine hapsedildiler. Köleleri de satıldı yahut bağışlandı. Sarayda inci, kıymetli taşlar ve daha buna benzer muazzam bir servet vardı. Selahaddin burada yüz bin ciltlik güzel yazılmış ve güzîde bir kütüphane buldu.

Âdud ile Fâtımiyye Halîfeleri'nin hüküm ve nüfûzu sona erer. Fâtımîler 266 sene hüküm sürmüşler, Mısır'a 208 sene sâhip olmuşlardı. Nureddin bu büyük olaydan Halîfe Mustadî'yi haberdar etti.[136] Halîfe Nureddin'e teşekkür için sarayının ekâbirinden İmâdeddin Sandal'ı bir hil'at ve iki kılıç ile gönderdi. Kılıçların biri Suriye diğeri Mısır üzerindeki hüküm ve nüfûzuna işâret idi. Selahaddin de bir hil'at aldı. Halîfe tarafından Mısır'da Nureddin'in vekili nasbedildi. Kāhire câmii minberinin üzerine konulmak üzere bir de siyah kumaş gönderdi. Siyah, Abbâsî Halîfeleri'nin rengi idi.

Selahaddin artık Mısır'da kendisini endîşeye düşürecek bir hükümdar kalmadığı için sâdece Nureddin'in vekili ünvanından sıkılmaya başladı. Müstakil olmak istiyordu. Nureddin'in emirle-

---

135 Guillaume de Tyr'in Selahaddin'i Halîfe'yi öldürtmekle itham etmesi doğru değildir.

136 Gönderdiği kimsenin ismi Şahâbeddin el-Mutahhar ibn Şerefeddin ibn Ebû Asrûn idi.

rine pek zahmetle itaat edebiliyordu. Mısır'ı terk ederek Nureddin'in yanına gitmeye mecbur edilmekten daha ziyâde korkuyordu. Nureddin, Mısır'ın bütün askerlerini toplayarak İkinci Arabistan'ın pâyitahtı olan Krek yahut "Çöl Taşı" kalesini muhâsaraya gitmek üzere kendisine katılması için emir vermişti. Selahaddin itaate hazır gibi göründü. Kāhire'den çıktı.[137] Onun hareketini haber alınca Nureddin de Şam'ı terk ederek Krek'e gitti. Orada beyhude yere Mısır ordusunu bekleyip durdu. Selahaddin bazı karışıklık alâmetlerinden dolayı yoluna devam edemeyeceğini bir ulakla bildirdi. Bu bir bahâneden ibâretti. Nureddin'in kendisini tevkîf ettirmesinden korktuğu için böyle hareket ediyordu.

Guillaume de Tyr İbnü'l-Esîr

Franklar, başkumandan Unfruva'nın kumandası altında kalenin imdadına yürüdükleri sırada Nureddin oradan çekildi. Vekilinin itaatsızlığına pek ziyâde kızdığı için Mısır'a giderek onu oradan koğacağını söyledi. Selahaddin, Nureddin'in tasavvurundan haberdar olunca, bu kadar nâzik bir meselede ne şekilde hareket edeceğini kararlaştırmak için bütün âile efrâdını ve kumandanlarını topladı. Endîşesine sebep olan hâli hikâye edince yeğeni Takîyeddin Ömer, Nureddin Mısır'a gelecek olursa ona karşı silaha sarılmayı alenen teklif etti. Selahaddin'in babası Necmeddin Eyyub bu sözleri işitince Takîyeddin Ömer'i derhal susturarak, Selahaddin'e hitâben dedi ki:

"*Ben sizin pederinizim. İşte dayınız Şahâbeddin el-Hârimî de burada. Bütün bu meclisin içinde sizi bizden çok seven ve sizin iyiliğinizi bizden çok isteyen birinin bulunabileceğine ihtimal veriyor musunuz?*"

"*Hayır,*" dedi Selahaddin.

"*O halde*" diye devam etti Necmeddin, "*Dayınızla ben Nureddin ile karşı karşıya gelecek olursak, yapacağımız şey ayaklarına kapanmaktan ve sizin başınızı kesmeyi emredecek olursa bu sözlerine itaat etmekten ibâret olacaktır. Biz bu fikirde olursak artık size bizim kadar bağlı olmayanların hissiyâtının ne olacağını tahmin edebilirsiniz. Ne burada bulunanlardan ne de ordudaki kumandanlardan hiç biri Nureddin'e karşı hareket cür'etini gösteremez. Bu memleket onundur. Buraya sizi vekil tayin eden odur. Sizi azletmeye de yetkisi vardır.*"

---

137 567 senesi Muharrem'inin 20'sinde [23 Eylül 1171'de].

Sonra diğer emîrlere dönerek hitap etti:

"*Biz Nureddin'in köleleriyiz. Bizim hayatımızı istediği gibi tasarruf edebilir.*" dedi.

Meclis dağıldıktan sonra Necmeddin oğluna şunları söyledi:

"*Fikirlerinizi bu kumandalara hissettirmekle ihtiyatta kusûr ettiniz. Bunlar size hıyânet edeceklerdir. Emîn olunuz ki Nureddin işi haber alacak, sizi buradan çıkartmak için Mısır'a gelecektir. Kendisine alelacele mektup yazınız ve mazeret arz edip itaatınızı sununuz.*"

Necmeddin aldanmıyordu. Bu mecliste cereyan eden müzâkerelerin hepsinden Nureddin haber almıştı. Fakat Selahaddin'in mektupları kendisini sâkinleştirdi. Artık memleketlerini Frankların tecâvüzlerine karşı muhafazadan başka bir şey düşünmedi. Memleketinin genişliği Frankların bütün hareketlerinden alelacele haber almasına mâni olduğu, Franklar ancak bir kaleyi zapt ettikten sonra onun muhâsarasından haber alabildiği için bütün memleketinde ve bilhassa hudutlarda güvercin postaları te'sis etmeye karar verdi. Civardaki şehirlerden güvercinler alınarak bu posta mahallerine götürüldü. Bir akın vukua gelir gelmez mektup yazılıyor, güvercine bağlanıyordu. Güvercin uçarak yuvasına dönüyordu. Orada başka memurlar bu mektubu alıyor, başka bir güvercine bağlıyorlardı. Bu suretle şehirden şehire giderek haber Nureddin'e kadar ulaşıyordu. Nureddin bu usûlün faydalarını takdîr etmekte gecikmedi. Frankların hudutlar üzerine yaptıkları bir akını aynı günde bu vâsıta ile haber aldı. Askerlerini toplatmak için de bu usûlü kullandı. Gidip Frankları sardı. Onlar Nureddin'i henüz pek uzakta zannederlerken meydana çıkıp kendilerini mağlup etti.

Sene: 1172
Guillaume de Tyr
Bahâ'u'd-din Ebû'l-Mehâsin

Artık Franklar yalnız Nureddin'e ve Mısır'daki vekili Selahaddin'e karşı, Suriye'de harb ediyorlardı. Bu iki hükümdarın rastlamış oldukları en müthiş düşman Franklar idi. Günün birinde Mısır'da hükümran olmayı tahayyül eden Selahaddin Frankların memleketine gidip harb etmekten geri kalmıyordu. Bu suretle Nureddin'e hulûs göstermiş oluyordu. Fakat en çok Selahaddin'i memnun eden şey, günün birinde bu fetihlerin kendisine kalacağı ümidiydi. Nureddin Musul'a gitmişti.[138] Selahaddin bunu haber alınca ordusuyla derhal Mısır'dan çıktı. Çölü geçti. "*Türk Kamışlığı*" denilen bir

138 568 hicrî târihinde.

yere gelip ordu kurdu. Nureddin'e iltihak etmek ister gibi görünmek düşüncesindeydi. Kral Amori derhal buradan yaklaşık on altı mil uzakta yer alan Birsebe (Bersabée) [Bi'r-i Sebe?] mevkiine gelip ordu kurdu. Fakat Selahaddin o mevkide kalmadı: "Sobal Suriye" denilen ülkeye girdi. Krek ve Şubek (Schoubek) kalelerini muhâsara etti. Bu kaleler Mısır'a giden kervanları pek tâciz ediyorlardı. Bu hisarların önünde birkaç gün kaldıysa da ele geçiremedi, memleketine döndü. Nureddin'in Musul'u terk etmiş olduğunu haber alınca biraz sonra tekrar dönerek bazı akınlar yaptı.

Sene: 1173
İbnü'l-Esîr
Bahâ'u'd-din
Ebû'l-Fidâ

Nureddin o zaman küçük Malatya ve Sivas hükûmetine, Konya Sultanı Kılıç Arslan tarafından çıkarılan Zünnûn'u tekrar oturtmakla meşguldü. Zünnûn Suriye'ye gelerek Nureddin'in yardımını ricâ etmişti. Nureddin Franklarla harb etmeye ne kadar şiddetli bir hâhiş beslerse Müslüman ülkesine girmekten de o kadar nefret eder bulunduğu için, ilk önce Kılıç Arslan'ı zapt ettiği yerleri güzellikle iâde ettirmeye teşebbüs etti. Fakat bu Sultan, yapılan talebin gereğini yerine getirmediği için Nureddin Mar'aş[139] ve Behisni[140] şehirlerini muhâsaraya gitti. Bunları ve daha civarda yer alan bazı mevkileri zapt etti. Yolladığı bir kol Sivas'ı ele geçirdi. Bunun üzerine Kılıç Arslan barışa talip olduğundan daha ileriye girmek istemedi. Franklar tarafından aldığı müessif haberlerden dolayı alelacele barışı yaptı. Anlaşmayı imzalamadan evvel şu üç şartı koydu. Evvela, Kılıç Aslan'ın imanından şüphe ettiği ve Kılıç Arslan kendisine bir Müslüman olmaktan ziyâde bir feylesof gibi göründüğü için sefîrleri karşısında iman tazeleyecekti. İkinci olarak, lüzum oldukça her defasında Suriye'ye Franklara karşı harb etmek üzere asker gönderecekti ve kendisi de Franklara hücum edecekti. Üçüncü olarak, kızını Nureddin'in yeğeni Seyfeddin Gazî'ye verecekti. Bu anlaşma imzalandıktan sonra Nureddin Sivas'ta Fahreddin Abdulmesîh'in emri altında Zünnûn'un hizmeti için bir miktar asker bıraktı, Suriye'ye döndü. Orada Selahaddin'den mektup geldi.[141] Selahaddin Fâtımî Halîfelerinin bakayâsını çıkarmak için Yemen'e bir ordu göndermek müsâadesini istiyordu. Nureddin'in muvâfakatı üzerine

139 568 senesi Zilka'de'sinde.
140 Zilhicce ayında.
141 569 hicrî târihinde.

Selahaddin Turanşah'ını Yemen'e gönderdi. Turanşah burada seksen şehir zapt etti. Bu arada San'â ve sâir şehirler de dâhildi.

Nureddin o zaman Selahaddin'in bütün maksatlarını fark ediyordu. Bu emîrin Mısır'da istiklalini ilan hevesinde olduğunu, Franklara karşı açmak istediği seferde kendisine refakat etmeyeceğini anlıyordu. Bundan dolayı Musul'da, Diyârbekir'de, Cezîre'de bir takım askerler toplatarak Frankların Suriye'de geçebilecekleri yerlere koymak, ordusunun geri kalan kısmıyla kendisi Mısır üzerine yürüyerek Selahaddin'i oradan çıkarıp yerine başka birini tayin etmek istedi. İbnü'l-Esîr

İşte Nureddin bu tasavvurda iken hastalanarak Şam'da vefat etti.[142] İlk başta kaleye defnedildi. Sonra yine Şam'da binâ ettirmiş olduğu medreseye naklolundu. Nureddin vefat ettiği zaman Musul'a, Diyâr-ı Cezîre'ye, Suriye ve Mısır'a sâhip bulunuyordu. Diyârbekir melikleri ona tâbi' idiler. Selahaddin'in birâderi Şemsü'd-devle Turanşah, Nureddin'in emriyle Yemen'i yahut "Mes'ûd Arabistan"ı fethetmişti. Mekke ve Medîne'de hutbe Nureddin nâmına okunuyordu. Nureddin uzun boylu, sevimli, güzel gözlü, geniş yüzlü idi. Sakalı yoktu. Bütün Müslümanların hatta Hıristiyanların hürmetini kazanmıştı. Guillaume de Tyr onun adâletinden, ihtiyatından, dindarlığından bahseder. Ebû'l-Fidâ Nureddin'in fazîletlerini teşrîh [açımlamak, analiz etmek] için koca bir cildin yeterli olmayacağını söylüyor. Genellikle bütün Müslüman hükümdarlarının en akıllısı ve hakîmi [bilgesi] olarak telakkî ediliyor. Kur'ân'ın hükümlerine son derecede riâyet eder, ipekli esvap giymez, altun ve gümüş taşımazdı. Bütün memleketleri dâhilinde şarap yasaktı. Çok kere geceleyin yataktan kalkarak namaz kıldığı görülürdü. Zamanın geri kalan kısmını devlet idâresine yahut Franklar aleyhinde harbe ayırırdı. Devrinin en büyük kumandanıydı. İmam Ebû Hanîfe mezhebinin muhtemelen en büyük kelâm ulemâsındandı. Murâbahacıları, mürtekip ve muhtelisleri [tefecileri, rüşvet yiyenleri, mevkiini kötüye kullanıp zimmetine para geçirenleri] memleketinden atmıştı. Düşmandan aldığı ganîmetlerden hissesine isâbet eden meblağ ile emlak almıştı. Bunun gelirleriyle yaşıyordu. Vergiler devletin Sene: 1174 İbnü'l-Esîr

142 Guillaume de Tyr'e göre Mayıs ayında. 569 senesi Şevval'inin on birinde [15 Mayıs 1174].

ihtiyaçlarına ayrılmıştı. Mâl-i mîrîye [devlet malına] ancak ulemâ muvâcehesinde [karşısında] el sürerdi. Bu tutumluluktan memnun olmayan zevcesi kâfi derecede vâridâtı olmadığından dolayı bir gün kendisine şikâyet ediyordu. Nureddin şu cevabı verdi:

> "*Ben Müslümanların hazîne memurlarından başka bir şey değilim. Müslümanların ihtiyacı için bana emâneten verilmiş olan meblağlara Allah'ın gazabını üstüme çekmeden dokunamam. Hums'da henüz üç dükkânım var. İşte size verebilecek şeyim bundan ibârettir.*"

Nureddin'in hükümranlığı zamanında bir çok yabancılar âdil bir hükümdarın idâresi altında rahatça yaşamak için Şam'a gelmişlerdi. Vefatından sonra Selahaddin Şam şehrine sâhip olduğu zaman cereyan eden şu vak'a kadar Nureddin'in adâleti hakkında beslenen fikri gösterecek bir şey yoktur. Şam'daki yabancılardan birine bir asker tecâvüz etmişti. Bu yabancı, Selahaddin'e şikâyet etmek istedi. Fakat şikâyeti dinlenmedi. Bunun üzerine kaleden şu sözleri bağıra bağıra indi:

> "*Ey Nureddin, Nureddin! Uğradığımız zulmü görseydiniz bize acırdınız. Sizin adâletiniz nerede?*"

Bunları söyleyerek, arkasında bir sürü halk olduğu halde Nureddin'in türbesine doğru ilerliyordu. Şehirde isyan çıkacaktı. Fakat Selahaddin Şam'ı muhâfaza için yabancının hakkını ihkāk etmekte hızlı davrandı.

Nureddin yer sarsıntısından harap olan bir çok şehirlerin, kalelerin surlarını tamir ve inşâ ettirmişti. Bu cümleden olmak üzere Şam, Halep, Hums, Şizur, Baalbek kalelerini yaptırmıştı. Medreseler binâ ettirdi. Buralarda İmam Ebû Hanîfe'nin ve İmam Şâfiî'nin mezhepleri dâiresinde tedrisât yapılıyordu. Nureddin câmiler, hastahaneler de yaptırdı. Bunlara büyük arazî tahsîs etti. Yollarda yolcular için umûmî binâlar inşâ ettirdiği gibi Frankların hareketlerini gözetim altında bulundurmak üzere hudutlar üzerinde kaleler de vücuda getirdi. Bunların hepsinin içine posta güvercinleri koydu. Nureddin dervişler için tekkeler de inşâ ettirdi. İlim erbabına, fakirlere hürmet gösterdiği kadar dervişlere de riâyet ederdi. Bunların kendi hazinesine ortak olmaya hakları olduğunu söyler, yanında oturmalarına izin verirdi. Müslümanlar arasında en önce "Dârü'l-Adl" [Adalet

Kapısı] namında bir mahkeme binâ ettiren Nureddin olmuştur. Bu mahkeme bilhassa kumandanların tebaa hakkında icrâ ettikleri tecâvüzleri men ve te'dip için kurulmuştu. Şîrkûh'un maiyetinin küstahlıkları buna lüzum göstermişti. Kadı Kemâleddin her gün bu hususta şikâyetler alıyor, fakat suçu işleyenleri, Şîrkûh'un nüfûzu korkusundan te'dip etmek kābil olmuyordu. Bu mahkeme kurulduktan sonra halk rahat rahat yaşadı. Emîrler bu mahkemenin huzûruna çıkmaktan korkuyorlardı.

Nureddin yirmi dokuz sene hükümran olmuş, altmış sene yaşamıştı.[143] Yerine oğlu Melikü's-Sâlih İsmâîl[144] geçti. Ancak on bir yaşındaydı. İbnü'l-Mukaddem namıyla yâd edilen Emîr Şemseddin Muhammed hükûmet nâibi oldu.

Nureddin'in vefatı Suriye işlerinde büyük bir değişiklik meydana getirdi. Civardaki hükûmetlerin hepsi Nureddin âilesinden mâlik oldukları vilayetlerin büyük bir kısmını almaya kalktılar. Franklar silaha sarılmakta hiç gecikmediler. Amori, Nureddin'in vefatını haber alır almaz alelacele krallığın bütün askerlerini topladı. Gidip Banyas kalesini muhâsara etti. Bu kaleyi on beş gün döğdü. Fakat ahâlinin büyük bir cesâretle savunmada bulunduklarını görünce muhâsarayı kaldırmak için Nureddin'in zevcesi tarafından yapılan sulh tekliflerinden istifâde etti. Nureddin âilesine mensup hükümdarlar halefinin elinden almak istedikleri yerlere el koymak hususunda daha bahtiyar çıktılar. Bazı emîrler, başlarında Kemâleddin ve Şemseddin bin Mukaddem olduğu halde, hükûmetin en kudretli emîri olmak sıfatıyla devlet işleri hakkında görüşünü almak için Selahaddin'e mektup yazmak lüzumunu mecliste ileriye sürmüşlerdi. Bundan maksat Selahaddin'in hiçbir şeyde görüşü sorulmadığı bahânesiyle Sâlih'in hizmetini terk etmesine meydan vermemekti. Başka emîrler bu mütalaayı tasvip etmediler. Fakat biraz sonra Selahaddin'in mektupları geldi. Selahaddin Sâlih'i pederinin vefatından dolayı ta'ziye ediyor, Mısır'da Sâlih namına darbedilen sikkelerden gönderiyor, bütün Mısır ülkesinin, Nureddin'e olduğu gibi Sâlih'e de tâbi bulunduğu hakkında teminât veriyordu.

Guillaume de Tyr

Nureddin vefat ettiği sırada yeğeni Seyfeddin kendisine iltihak etmek üzere bir ordu ile yolda idi. Fakat amucasının vefatını duyun-

143 511 senesi Şevval'inin 27'sinde, 1118 miladî târihinde doğmuştu.

144 Guillaume de Tyr buna "Mehel Saleh" yahut "Melech saleh" der.

ca fikrini değiştirdi. Nusaybin'i zapt etti. Asker sevk ederek Habur'u ele geçirdi. Harran'ı muhâsaraya aldı. Kale birkaç gün mukāvemetten sonra teslim oldu. Ruha, Rakka, Suruç zapt olundu. Bütün Diyâr-ı Cezîre, Caber kalesi müstesnâ olmak üzere Seyfeddin'in hükmü pençesine geçti. Emîr Şemseddin Ali bin ed-Dâye Halep'de hasta olduğu için bu ilerlemelere mâni olamıyordu. Şam'da bulunan Sâlih'ten yardım istemişti. Fakat hükûmet nâibi hiç itimad etmediği Şemseddin Ali'nin genç hükümdarı tevkif ettirmesinden korkarak Şam'dan çıkmasına müsâade etmedi. Hakîkaten emîr hastalık bahânesiyle Sâlih'e gelip bîatını arz etmekte ve ta'zimâtını sunmakta gecikiyordu. Fakat onun en büyük suçu, bütün hüküm ve nüfûzu zapt etmesinden kumandanların korkmalarıydı. Şam ümerâsı Seyfeddin'in tecâvüzlerinden Selahaddin'i haberdar etmeyi ihmal etmişlerdi. Selahaddin yazdığı şu mektupta kendilerini bundan dolayı payladı:

"*Eğer Nureddin sizin içinizde işgâl ettiğim mevkie benden lâyık birini görseydi ve ona benden ziyâde itimad etseydi hiç şüphe etmem ki Mısır hükûmetini ona verirdi. Mısır Nureddin'in hükûmetinin en mühim bir kısmıdır. Emîn olunuz ki ölüm mâni olmasaydı oğlunun terbiyesini de bana verecekti. Benden ayrılmak istediğinizi görüyorum. Fakat Şam'a gidip Sâlih'e saygılarımı sunacağım. Babasının beni gark ettiği nimet ve lütufların şükrânını oğluna karşı ödeyeceğim. Siz bana karşı ne yolda hareket ediyorsanız ben de size karşı öyle davranacağım. Size devlet içinde kargaşa çıkarmak isteyen kimseler muamelesi yapacağım.*"

İbnü'l-Esîr
Ebû'l-Fidâ

Seyfeddin Gazî bütün Diyâr-ı Cezîre'yi zapt ettikten sonra, Musul'da vaktiyle hâiz olduğu hüküm ve nüfûzu tekrar ele geçirmek ümidiyle Sivas'ı terk etmiş olan Emîr Fahreddin Abdü'l-Mesîh kendisine iltihak etti. Seyfeddin'e fetihlerine devam etmek tavsiyesinde bulundu. Fakat Seyfeddin diğer bir emîrin tavsiyesine riâyet ederek vaktiyle Musul'a tâbi bulunan yerleri geri almakla yetindi ve Musul'a döndü. Nureddin Musul'a hâkim olduğu sırada kalenin kumandanlığını kölelerden Sa'deddin Gümüştegin'e emânet etmişti. Sa'deddin efendisinin vefatını işitince Haleb'e Şemseddin Ali'nin yanına çekilmişti. Bu emîrler Sa'deddin'in Şam'a Sâlih'in yanına gitmesine karar verdiler. Sa'deddin'in yolda hükûmet nâibi

İbn Mukaddem'in kendisi aleyhinde yolladığı bir müfrezeye tesâdüf ettiği için Haleb'e dönmek lüzumuna kanaat getirdi. Sonra oradan tekrar hareketle sâlimen Şam'a vardı. Sâlih ile, kumandanlarıyla görüştü. Bu hükümdarın Haleb'e gitmesinin ne kadar elzem olduğunu onlara anlattı. Sa'deddin'in nasîhatını takip ettiler. Fakat Sâlih Haleb'e ulaşır ulaşmaz Sa'deddin Şemseddin Ali ile kardeşlerini yakaladı, bütün hüküm ve nüfûzu ve hükûmeti ele geçirdi. İbnü'l-Mukaddem ile Şam'da bulunan sâir kumandanlar, böyle önemli olmaktan çıktıklarını gördükleri ve hayatlarından korktukları için, Seyfeddin Gazî'ye başvurarak Şam'ı teslim etmek teklifinde bulundular. Seyfeddin Gazî bunun bir tuzak olduğu zannına kapılarak Musul'dan çıkmaya cesâret edemedi.

Bunun üzerine Selahaddin'e mürâcaat ettiler. Sâlih'in gençliğinden, kumandanların arasındaki nifaktan dolayı Selahaddin, Şam'ı zapt etmelerinden korktu. Nureddin'in memleketlerini kendisinin istila etmesi için ortaya çıkan bu güzel fırsatı ihmal etmedi. Bu, en çok arzu ettiği bir şeydi. Alelacele yedi yüz süvari ile Şam'a gitti. Babasının sarayında oturdu.[145] Şam'a el koydu. Kalede kumandan bulunan Reyhan bazı zorluklar gösterdikten sonra teslim oldu. Bununla beraber Selahaddin hutbenin Sâlih nâmına okunmasını istedi. Ona saygılarını sunmak ve Seyfeddin Gazî'nin zapt ettiği yerleri geri almak için gelmiş olduğunu söyledi. Fakat hareketleri sözlerini tekzip ediyordu. Mutlak ve müstakil surette hâkim olmaya göz dikmişti. O târihte hayatta olan târihçi İbnü'l-Esîr kitabında bu vak'adan bahsettiği sırada, o zaman cereyan eden ahvâli görüp işitmekle iktifâ ederek bu konuda derin bir sükût muhâfaza etmenin evlâ olduğunu yazıyor. Bundan anlaşılıyor ki Selahaddin'in bazı hareketlerini haleflerine nakletmekte tehlike vardı. Müverrih bu bahiste durarak gâsıplığına dâir hareketlerinden hiç bahsetmeksizin diğer fetihlerine kelâmı naklediyor.

Ebû'l-Mehâsin
İbnü'l-Esîr
Bahâ'u'd-din
Ebû'l-Fidâ

Artık bu noktada Selahaddin'e bir tâbi' nazarıyla bakmaktan vazgeçiyoruz. Kendisi hâlâ Sâlih'i metbû'u [tâbi' olduğu *merci* ve efendisi] olarak tanıdığını söylemekte idiyse de bunun gösterişten ibaret olduğu âşikârdır. Bundan dolayı Selahaddin'den ancak Atabeklerin Târihi'ne taalluk ettiği noktalarda bahsedeceğiz. Selahad-

145 570 senesi Rebiülâhir'inin sonunda [28 Kasım 1174].

din, Mısır'da müstakil hâkim kesildi. Halefleri Mısır'da onun yerine geçtiler. Bunun için Mısır Sultanı olan Selahaddin târihinin geri kalan kısmı bu eserin planı dâiresinden dışarda kalır.

Guillaume de Tyr Bahâ'u'd-din

Selahaddin'in sâhip olduğu Şam'dan çıkarak Selesirye havâlisine doğru yürüdü. Orada sâir şehirlerin de kendiliklerinden teslim olacaklarını ümit ediyordu. Çünkü bütün halk kendisine meyyal idiler. Hums'a gitti.[146] Bu şehir, kezâlik Hama, Ba'rin, Selemiye, Tell-halid ve Ruha şehirleri o zaman Fahreddin Mes'ûd[147]'a âit idiler. Fakat bu emîrin zaafı hasebiyle Nureddin'in kumandanları bu şehrin kalelerini ele geçirmişlerdi. Ba'rin'den başka bir şehirde hiçbir hüküm ve nüfûzu yoktu. Selahaddin Hums'u muhâsaradan işe başladı.[148] Burasını zapt etti. Kale mukāvemet gösterdi. Kuvvetlerini tüketmek istemeyen Selahaddin orada biraz kuvvet bıraktıktan sonra Hama'yı zapta gitti.[149]

Sene: 1175

Kalenin kumandanı İzzeddin Ciyardik[150] (Dgiardik) Nureddin'in memluklerinden biri idi. Kalede kapanmış olduğu için Selahaddin buraya ancak kaleyi Sâlih'in elinde muhâfaza fikriyle gelmiş olduğuna dâir haber yolladı. Ciyardik kendi tarafından bir mektup ile Haleb'e gitmek müsâadesini istedi. Ve yokluğu esnâsında kaleye tecâvüz etmeyeceğine dâir yemin etmesi teklifinde bulundu. Ciyardik yola çıktı. Hama kalesinde kardeşini bıraktı. Fakat Haleb'e vâsıl olduğu zaman Gümüştegin bunu tevkif ettirdi. Bunun üzerine kardeşi kaleyi Selahaddin'e teslim etti. Sonra Selahaddin, Sâlih'in bulunduğu Halep şehrini muhâsaraya gitti. Bütün ahâli silahlandı. Gümüştegin bir takım hediyeler vererek Bâtınîler reisi Sinan'ı Selahaddin'i katletmeye teşvîk etti. Bu mezhebe mensup bir takım adamlar katletmek maksadıyla bu emîre yahut daha doğrusu Mısır Sultanı'na yaklaştılar. Fakat teşebbüslerinde muvaffak olamadılar. Selahaddin Halep muhâsarasına devam etti. O zaman ancak on iki yaşında bulunan Sâlih ata bindi. Bütün şehir ahâlisini topladı. Dedi ki:

---

146 570 senesi Cemâziyeevvel'inin başında. Bizim târihçilerimiz buna Kâmil diyorlar.

147 İbn Zağferanî.

148 11 Cemâziyelevvel'de.

149 570 senesi Cemâziyelâhir'inin başında.

150 Yukarıda bu zatın ismi "Dgiarwardik" şeklinde geçmişti. (E.K.)

"Pederimin size ettiği hizmetlerle size bahşettiği nimetler meçhulünüz değildir. Ben sizin vesâyetiniz altında bir yetîmim. Bütün mevkiini pederime borçlu olan bir nankör ilâhî adâletten korkmadan, Kitâbullah'a riâyet etmeden memleketi zabta geliyor. Ben sizin yardımcı olmanızı ricâ ediyorum."

Bütün halk gâsıba karşı yürümeye hazırlandı. Selahaddin derhal muhâsarayı kaldırdı.[151]

Selahaddin'in fetihleri Frankları telaşa düşürmüştü. Bunun ilerlemelerine mâni olmak çârelerini arıyorlardı. Hums kalesi muhâfız güçleri tarafından silahlanmaya davet edilmişlerdi. Bu kalede Frankların bir çok rehineleri vardı. Frankların Nureddin'e borçlu oldukları meblağların kapatılmasını beklemek üzere bunlar Hums'da tutuklu bulunuyorlardı. Trablus Kontu alelacele buraya gitti. Fakat oraya vardığı zaman muhâfız güçleri teslim olmak istemediler. Musul ordusunun ilerlemekte olduğunu haber aldıklarından onun gelişine kadar dayanmak fikrinde idiler. Bu şehrin Franklar eline düşmesinden korkan Selahaddin alelacele gidip kaleyi zapt etti.[152] Frankları bu teşebbüse hiç iştirak etmemeye sevk için bütün rehineleri geri gönderdi. Sonra gidip Baalbek yani Heliopolis şehrini ele geçirdi. Guillaume de Tyr Bahâ'u'd-din

Bu esnâda Sâlih amuca-zâdesi Musul Meliki Seyfeddin Gazî'den[153] yardım istemişti. Bu hükümdar Selahaddin'in hareketlerine kızarak, erişmiş olduğu kudret ve şevketten korkarak bütün askerlerini topladı. Kumandasını birâderi İzzeddin Mes'ûd ile Emîr İzzeddin Mahmûd'a verdi. Bu ordu Haleb'e gitti. O zaman, Selahaddin ile harbe girişmeye karar verdiler. Fakat Selahaddin Sâlih'in vekili sıfatıyla Şam'ı muhâfaza etmek şartıyla Hama ve Hums şehirlerini iâde etmek teklifinde bulundu. Buna râzı olmadılar. Hama yakınında muhârebe vukûa geldi.[154] Musul ordusunda bir takım hâinleri tarafına çekmiş olan Selahaddin zaferi elde ederek bütün eşyayı yağma etti. Sonra Haleb'i ele geçirdi. Hutbelerden ve sikkelerden Sâlih'in ismini kaldırttı. Yalnız başına "sultan" kaldı. Maarra ve Kefertâb

151 570 senesi Receb'inin başında.

152 21 Şaban'da.

153 Guillaume de Tyr buna Kutbeddin diyorsa da yanılıyor.

154 19 Ramazan'da.

şehirleri teslim oldular. Bunun üzerine müttefik hükümdarlar barış talebinde bulundular. Selahaddin'in Suriye'de ele geçirmiş olduğu bütün yerleri muhâfaza etmesi, yalnız Haleb'i geri vermesi kararlaştırıldı. Bu şartlar dâiresinde barış imzalandı.[155] Selahaddin Ba'rin kalesini de Emîr Fahreddin Mes'ûd'un elinden aldı.[156]

Guillaume de Tyr

Franklar Selahaddin'in Halep civarında meşgul olmasından ve bütün Şam ülkesinin askersiz bulunmasından istifâde ederek bu taraflara akın yapmışlardı. Şeria nehrinden ve Banyas ormanından geçtiler. Şam ülkesine girerek tamamıyla yağma ettiler. Şam'dan ancak kırk mil uzakta bulunan Dâriya'ya geldiler. Sonra Lübnan eteğinde yer alan Beyt-i Cenne'ye giderek bütün buralarını tahrip ettiler. Bir müddet sonra akınlarına tekrar başlayarak Şam yakınında Vâdi-i Bakara'ya geldiler. Âbideleri, muhteşem binâları ile bu ülkede gâyet meşhur bir şehir vardır ki bunun kadîm Palmir (Palmyre) [Tedmür] olduğu zannediliyor.[157] Civar sekenesi esîr edildi. Emvâlleri yağma, arâzîleri tahrip olundu. Selahaddin'in birâderi ve Şam vâlisi Şemsü'd-devle[158] mağlup oldu.

Bahâ'u'd-din

İşte Müslümanlar arasında hüküm süren ve hep Selahaddin'in nankörlüğünden ileri gelen nifakın netîceleri bunlardır. Bu hükümdarlar hep birbirlerine karşı silahlanmışlardı. Hatta Atabek âilesinden bazıları Selahaddin'in gâsıplığını destekliyorlardı. Biihassa Sincar Emîri İmâdeddin bu yolu seçmişti. Bunun birâderi olan Seyfeddin Gazî, Selahaddin ile olan münâsebetini tasvip etmediği için Sincar'ı muhâsaraya almış, mancınıklarıyla surların bir kısmını yıkmıştı. Tam bu sırada ordusunun hezîmetini duydu. Derhal birâderiyle sulh akdederek Nusaybin'e gitti. Orada yeni kuvvet topladı. Bîre'de Fırat'ı geçerek bu şehrin Suriye tarafında ordugâh kurdu. Oradan gelişini Sâlih'e ve Gümüştegin'e bildirdi. Gelip kendisine katılmaya bunları davet etti. Gümüştegin Seyfeddin'in karargâhına gitti. Fakat Sâlih görünmediği için Seyfeddin geri döneceğini tehdit makāmında söyledi. Nihâyet bir çok müzâkerelerden sonra Sâlih'in kaleden hâriçte Seyfeddin'i istikbale gelmesi kararlaştı. İki hükümdar görüştüler, musâfaha ettiler. Sonra Sâlih Halep kalesine girdi.

155 570 senesi Şevval'inde [1175 Nisan/Mayıs'ında].

156 570 senesi nihâyetlerinde.

157 Guillaume de Tyr buna "Amegarra" diyor.

158 Guillaume de Tyr buna "Semsedolus" diyor.

Seyfeddin Ayne'l-Mübâreke'ye doğru yürüdü. Orada sürekli şekilde Halep'den yardım kuvveti alıyordu. Bir müddet bu şehirde kaldı. Oradan Tellü's-Sultan'a gitti. Keyfâ ve Mardin meliklerinin göndermiş oldukları asker de yanındaydı.

Mısır'dan yeni asker getirtmiş olan Selahaddin Hama'ya gitmişti. Burada hiç ihtiyatlı bulunmuyordu. Cüz'î bir miktar askerle Cebâbu't-Türkmen[Türkmen Kuyuları]'nda idi. Ordusunun geri kalan kısmı su aramak üzere dağılmıştı. Ulaklar vâsıtasıyla bundan haberdar olan Seyfeddin hemen hücum etse Selahaddin'i mağlup edebilirdi. Fakat zaman kaybetti. Ağır davrandı. Selahaddin bütün askerlerini toplamaya savaş düzenine sokmaya vakit buldu. Seyfeddin'in sağ cenahına kumanda eden Muzaffereddin[159] Selahaddin'in sol cenâhını mağlup etti.[160] Fakat Selahaddin, Seyfeddin'in bulunduğu kol üzerinde üstünlük sağlayarak onu hezîmete uğrattı. Bir çok esîr aldı ki Fahreddin Abdü'l-Mesîh de bunlar arasındaydı. Selahaddin bunu derhal serbest bıraktı. Seyfeddin Haleb'e kaçtı. Orada bulduğu bütün hazîneleri aldıktan sonra Musul'a çekildi. Bu şehirde kendisini emniyet altında görmediği için ancak yirmi yaşında bulunan fakat devleti idâre husûsunda büyük meziyetleri mevcut olan vezîri[161] Celaleddin'i[162] orada bıraktı.

Sene 1176
Bahâ'u'd-din
Ebû'l-Fidâ
İbn Şıhne

Selahaddin bu büyük muzafferiyetten sonra bütün ganîmetleri askerlerine dağıttı. Seyfeddin'in çadırını İzzeddin Ferruhşah'a verdi. Sonra Buzaa üzerine yürüyerek kaleyi teslim aldı. Kutbeddin İnal namında bir emîrin kumandası altında bulunan Menbic hücumla zapt edildi. Oradan Az'az'a gitti.[163] Muhâsaraya aldı. Bu kalenin önünde bulunduğu sırada bir Bâtınî üzerine saldırdı, hançeriyle başından yaraladı. Fakat Selahaddin kātili tutarak hançeri yakaladı, birkaç darbe indirerek onu öldürdü. İkinci bir Bâtınî yine Selahaddin'in hayatına kasdetmeye cür'et gösterdiyse de bu da öldürüldü. Bir üçüncü Bâtınî daha aynı harekete teşebbüs etti ve o da öldürül-

Bahâ'u'd-din
Ebû'l-Fidâ
İbn Şıhne
Ebû'l-Ferec

159 İbn Zeyneddin.

160 571 senesi Şevval'inin 10'unda [22 Nisan 1176'da].

161 Bu vezîr 573 târihinde tutuklanarak bir müddet sonra tahliye edilmiştir. 574 târihinde vefat etmiştir.

162 Ebû'l-Hasan ibn Cemâleddin.

163 3 Zilka'de'de. Burasını 571 senesi Zilhicce'sinin 14'ünde [24 Hazîran 1176'da] zapt etmiştir.

dü. Selahaddin korkarak çadırına girdi. Tanımadığı muhâfızlarının hepsini yanından uzaklaştırdı. Az'az'ı zaptettikten sonra Halep önlerine gitti.[164] Senenin sonuna kadar[165] bu kaleyi muhâsara altında tuttu. İçeride kuşatılmış bulunan Sâlih bazı barış tekliflerinde bulundu. Bu teklifler kabul edildi. Sonra Nureddin'in henüz pek küçük bulunan kızını gönderdi. Selahaddin bunu büyük bir hürmetle kabul ederek bir çok hediyeler verdi. Sonra başka bir şey isteyip istemediğini sorunca kız kendisinden Az'az kalesini istediğini söyledi. Selahaddin kaleyi ona verdi. Sulh imzalandıktan sonra Selahaddin Mısır'a döndü.[166] Anlaşma şartlarından birini, Halep askerlerinin kendi hizmetinde bulunacağı kaydı teşkil ediyordu.

İbnü'l-Esîr
ahâ'u'd-din
Ebû'l-Fidâ
İbn Şıhne
Ebû'l-Mehâsin

Artık Halep ve Musul hükûmetlerinde mühim hiçbir şey cereyan etmedi gibidir. Seyfeddin bir müddet evvel Musul kalesinin kumandanlığını Erbil şehrine sâhip olan Emîr Mücâhideddin Kaymaz(-Caimaz)'a vermişti.[167] Sonra Şehr-i Zor sâhibi Emîr Şahâbeddin Muhammed[168] Seyfeddin'e saygılarını sunmaya gelmekten imtinâ gösterdi. Bütün hüküm ve nüfuza mâlik olan Kaymaz'ın kendisini tutuklattırmasından korkuyordu. Ancak bu kumandan tarafından kat'î teminat ve taahhütler aldıktan sonra saraya gitti.

ene: 1177

Selahaddin Franklara karşı muhârebe ile meşguldü. Vaktiyle Nureddin'in elinde esîr bulunan, Reno Dö Şatillon (Rainaud de Châtillon) tarafından Remle'de büyük bir mağlubiyete uğratılmıştı.[169] Sâlih'e gelince, onun işleri günden güne fenâlaşıyordu. Bütün hüküm ve nüfuz Gümüştegin'in elindeydi. Hârim kalesine de Gümüştegin sâhipti. Sâlih, Gümüştegin'in bunu iâde etmesini istedi. Fakat red cevabı alınca tevkîf ederek esîr halde Hârim kalesine götürdü. Muhâfız kuvvetlerine teslim olmaları emrini vermesi için zorladı. Fakat bu muamele ile hiçbir şeye nâil olamadığı için ayaklarından astırdı. Başının altında ateş yaktırdı. Gümüştegin bu ızdıraplar içinde hayatı terk etti. Sâlih, Hârim muhâsarasını kaldırmaya mecbur oldu. Kont Dö Flandır ile Trablus Kontu bunun

---

164 16 Zilhicce'de.

165 14 gün (E.K.)

166 572 senesi Muharrem'inin 20'sinde [29 Temmuz 1176].

167 571 senesi Zilhicce'sinde. 1176 milâdî senesinde.

168 İbn Bozan.

169 573 hicrî senesinde.

üzerine kale önüne geldiler[170], muhâsaraya aldılar. Fakat aralarında hüküm süren nifak sebebiyle şehri zapt etmeye muvaffak olamadılar. Sâlih'in parası bunları fesâda soktu. Dört ay beyhude yere uğraştıktan sonra çekildiler. Hârim bu civarlarda Selahaddin'in Atabeklerden zapt etmemiş olduğu yegâne kale idi. Sâlih bu kaleye girdi. Kumandasını Sarhak (Sarkhak) isminde bir emîre verdi.

Sâlih'in sarayında nifak günden güne artıyordu.[171] Kumandanları Sâlih'i terk ediyorlar, Selahaddin tarafına geçiyorlardı. Büyük bir kuraklığın yol açtığı kıtlık bu dâhilî muhârebelere eklendi. Diyâr-ı Cezîre, Diyârbekir, Şam ülkesi ve daha sâir yerler bu kıtlıktan muzdarip oldular. Arkasından vebâ ortaya çıktı. Pek çok kişinin vefatına sebebiyet verdi. Bütün bu musîbetler arasında Sâlih kumandanlarını cebren vazîfe dâiresinde tutmaya çalışıyordu. Kumandanlardan İzzeddin Kılıç namında biri Tell-Hâlid'de isyan etmişti. Sâlih bu âsîye karşı yürüdüğü sırada[172] Musul Meliki Seyfeddin Gazî'nin vefatını haber aldı.[173] Seyfeddin otuz yaşında idi. On sene üç ay hüküm sürmüştü. Âdil, afîf [iffetli] fakat kadınlarına karşı son derecede kıskançtı. Hükümranlığı zamanında tebaasının emvâl ve emlaki emniyet altında bulunmuştur. Genç yaşında Muizzeddin Sencerşah namında bir evlat bırakıyordu.

Sene 1178, 1180

O târihte hemen bütün Suriye'ye sâhip olan Selahaddin'in kuvvet ve satvetine karşı evladının mukāvemet edemeyeceğinden korktuğu için yerine birâderi İzzeddin Mes'ûd'un tahta geçmesini arzu etmişti. Hükümetin vezîr-i âzamı olan Kaymaz gidip İzzeddin'e bîat etti ve onu saraya getirdi. Pek çok kibirli tanılan bu hükümdarı halk sevmiyordu. Fakat tahta çıkınca değişti. Gâyet halîm ve sevimli oldu. Muizzeddin'e Cezîretü'bn-i Ömer verildi. Seyfeddin'in diğer oğlu Nâsıreddin Kebek(Kabeq)'e de Şuş kalesiyle Hamidiye ülkesi tahsîs olundu.

İbnü'l-Esîr
Ebû'l-Fidâ
İbn Şıhne

Musul Meliki'nin vefatından sonra Sâlih pek az yaşadı. Bir sancı ile hastalandı.[174] Sancı o kadar arttı ki vefat ederse karışıklığa meydan vermemek için iç kalenin kapılarını kapamak lüzûmunu

Sene: 1181

170 573 senesi Cemâziyelâhir'inde.

171 574 hicrî târihinde.

172 576 senesi Muharrem'inin 10'unda [6 Hazîran 1180].

173 Safer'in üç'ünde.

174 577 senesi Receb'inin 9'unda [18 Kasım 1181'de].

hissettiler.[175] Bu hükümdar gâyet dindar idi. Doktorlar ilaç olarak şarab içmesini söyledikleri halde Ebû Hanîfe mezhebinden ve ulemâdan meşhur Alâeddin'in fikrini alarak bunu yapmak istemedi. Bu zât hiçbir günah olmadan şarabı içebileceğini söyledi. Fakat Sâlih Cenâb-ı Hak kendisinin vefatını takdîr etmişse şarabın bunu bir dakika bile geciktirebileceğini zannetmediği yolunda cevap verdi. Artık yaşayacak pek az dakikası kalmış olduğunu hissedince kumandanları ve askerî reisleri yanına çağırdı. Onlardan, Musul Meliki İzzeddin'e bîat etmelerini istedi. Bazıları bu hükümdarın Musul hükûmetine ve Hemedan'dan Fırat'a kadar olan bütün memleketlere sâhip bulunduğunu, Halep hükûmetini İzzeddin'in birâderi olup yalnız Sincar'a sâhip bulunan İmâdeddin Zengî'ye vermenin daha münâsip olacağını söylediler. İmâdeddin Zengî'yi Nureddin terbiye etmiş, ona kızını vermişti. Seyfeddin'i hükûmeti İzzeddin'e bırakmaya sevk eden sebepler Sâlih'i de aynı şekilde hareket etmeye mecbur ediyordu. Atabekler âilesi Selahaddin'in tehdidi altındaydı. Sâlih Haleb'i Mısır Sultanı'na mukāvemet edebilecek bir hükümdara vermek istiyordu. Nihâyet bütün kumandanlar Sâlih'in fikrini tasdîk ettiler. İhtiyatlı davranışını münâsip gördüler. Biraz sonra Sâlih vefat etti.[176] Yaklaşık on dokuz yaşındaydı. Hilm'i, hikmet ve itidâli, dindarlığı hasebiyle, vefatından bütün tebaası müteessir oldu.

İbnü'l-Esîr
Bahâ'u'd-din
Ebû'l-Fidâ
Guillaume de Tyr

Sâlih vefat eder etmez Halep kalesi dizdarı yani kumandanı Şadbaht ile sâir emîrler Musul Meliki İzzeddin'e bir ulak göndererek gelip Haleb'e el koymasını ricâ ettiler. Fakat İzzeddin daha önce onların Musul'a gelerek kendisine bîat etmelerini istedi. Onlar bu emre itaat ettikten sonra Haleb'e doğru yola çıktı. Menbic yakınına vardığı zaman bu şehirde bulunan Selahaddin'in yeğeni Takîyeddin Ömer alelacele oradan çıktı. Hama'ya doğru kaçtı. Ahâli İzzeddin tarafını tuttular. Her yerde "Yaşasın Atabekler" diye bağırıştılar. İzzedin'e halkın temâyüllerinden istifâde ederek Şam'a gitmesini tavsiye eylediler. Çünkü Şam ahâlisi de kapıları kendisine açmaya meyyal gibi görünüyordu. Fakat Selahaddin ile yapmış olduğu anlaşmaya sâdık kalmak istedi. Yalnız Halep hükûmetine el koy-

[175] Receb'in 13'ünde.
[176] 25 Receb'de.

maktan başka bir şey düşünmedi. Sonra Melik Sâlih'in vâlidesiyle evlendi.[177]

İzzeddin bir müddet Halep'te kaldı.[178] Fakat emîrlerin büyük kısmı bu hükûmetin kendisine intikaline hizmet ettiklerinden dolayı külliyetli surette tahsîsâtlarını artırmayı istemekte olduklarından, Selahaddin'in teşebbüslerine karşı hem Haleb'i hem Musul'u muhâfaza etmek müşkil bulunduğundan vezîr-i âzamı Kaymaz ile Musul'a dönmek kararını verdiler. Sene 1182

İzzeddin, oğlu Muzaffereddin'i Halep kalesinde bıraktı. Rakka üzerinden yola çıktı. Bu şehirde birâderi Sincar Meliki İmâdeddin Zengî'yle görüştü. Birâderi Sincar'a mukābil kendisine Haleb'i vermesini istedi. Fakat İzzeddin bu zararlı mübâdeleye râzı olmak istemedi. İmâdeddin Sincar'ı Selahaddin'e teslim edeceğini söyledi. Kumandanlar ve Kaymaz da onun tarafını tutuyorlar, kendisi muvâfakat etmezse buna ehemmiyet vermeden mübâdeleyi icrâ edeceklerini anlatıyorlardı. İzzeddin bunların arzularına uymaya mecbur olarak, arzusuna rağmen Haleb'i verdi. İmâdeddin buraya sâhip oldu.[179]

Selahaddin kendisine sâdık bir çok kumandanlara mâlik olduğu ve bu emîrlerin Atabeklerin menfaatlerini Selahaddin'in menfaatlerine fedâ ettikleri için Musul ahâlisinin Franklarla birleşerek kendi aleyhinde harb etmek istediklerini öğrendi. Bunun üzerine derhal Mısır'dan hareketle Suriye'ye geldi. Gidip Haleb'e hücum etmek ister gibi görünüyordu. İzzeddin bu kalenin imdadına gitmeye hazırlandı. Fakat Selahaddin'in orada pek çok taraftarları olduğunu görünce bu tasavvurdan vazgeçerek Musul'a çekildi. Selahaddin Haleb'e yaklaştı.[180] Üç gün şehri muhâsara etti. Sonra oradan çekilerek Fırat'a doğru yürüdü. Yolda Harran Emîri Muzaffereddin tâbi'iyyetini arzetti. Bu emîr, İzzeddin'in tecavüzünden korkuyordu. Selahaddin Edesa, Rakka, Nusaybin ve Suruç'u aldı. Habur'a bir vâli bıraktı. İzzeddin'e âit olan bu mevkilerin bütün komutanlarını kendi tarafına çekmenin yolunu bulmuştu. Oradan gelip Musul

İbnü'l-Esîr
Bahâ'u'd-din
Ebû'l-Fidâ

177 577 senesi Şevval'inin beş'inde [11 Şubat 1182].
178 16 Şevval'e kadar.
179 578 senesi Muharrem'inin 13'ünde [19 Mayıs 1182].
180 18 Cemâziyeevvel'de.

önünde ordu kurdu.[181] Bütün makinelerini yerleştirdi. Kendah kapısı tarafında konuşlandı. Birâderi Tâcü'l-Mülûk Nuri el-İmâdî kapısı tarafında, Keyfâ Meliki Köprü Kapısı tarafına yerleştiler. Selahaddin bir çok hücumlarda bulundu. Fakat muhâsaranın pek uzun sürdüğünü görünce gidip Sincar kalesini muhâsaraya aldı.[182] Bu şehri zapt etti.[183] Şerefeddin ismindeki vâlisine Musul'a gitmek üzere müsâade verdi. Sincar vâliliğini birâderi Takîyeddin Ömer'e verdikten sonra Nusaybin'e döndü.

Sene: 1183
Bahâ'u'd-din
Ebû'l-Fidâ
İbn Şıhne
Ebû'l-Ferec

İzzeddin ile Musul ahâlisi muhâsaradan kurtulunca Selahaddin'in ilerlemesine set çekmek için Ahlat Meliki'nden yardım istemeye mecbur oldular. Bu melik derhal muhârebeye hazırlandı. Horzum(Khorzum)'da ordu kurdu. İzzeddin'e ve Mardin Meliki'ne iltihak etti. Haleb'den gelen bir fırka da bunlarla birleşti. Fakat çarpışmaya başlamadan önce Ahlat Meliki, Selahaddin'e barış teklifinde bulunmak üzere Bektemür'ü yolladı. Selahaddin bu tekliflere kulak vermek şöyle dursun bilakis Ahlat Meliki'nin bulunduğu noktaya doğru yürüdü. Ahlat Meliki derhal askerini alarak memleketine çekildi. İzzeddin de ric'at etti. Bütün bu ordu daha düşman yüzünü görmeden dağıldı. Selahaddin Âmid şehrine doğru yürüdü. Bunu ele geçirdi,[184] Keyfâ Meliki Nureddin Muhammed'e[185] verdi. Sonra Haleb üzerine yürüdü. İmâdeddin, Az'az kalesi civarlarını tahrip etmek üzere Haleb'den çıkmış, Emîr Bekmaş(Bekmasch)'a âit olan Kifrü'l-Âsa (Kafarlatha) ile Duldurm el-Yarukî'ye âit olan Tell-beşer kalelerini zaptetmişti. Bu iki emîr ise Selahaddin taraftarı idiler. Selahaddin derhal Haleb'e geldi. Yolda Karzin'i zaptetti. Tell-Hâlid'i de ele geçirmişti.[186] Sonra Nâsıreddin Muhammed namında bir emîrin hâkim bulunduğu Ayntab'ı da zaptetmişti. Nihâyet Halep surları altında ordusunu kurdu.[187]

Guillaume de Tyr
İbnü'l-Esîr
Ebû'l-Fidâ
İbn Şıhne

Meydanu'l-Ahdar'da karargâhını yerleştirdi. Büyük bir hücum yaptı. Kuvvetine güvenemeyen İmâdeddin, eski memleketi kendisine verilecek olursa Haleb'i teslim edeceğine dâir Selahaddin'e

[181] 578 senesi Receb'inin 11'inde [10 Kasım 1182'de].
[182] 16 Şaban'da.
[183] 578 senesi Ramazan'ının ikisinde [30 Aralık 1182'de].
[184] 579 senesi Muharrem'inin birinde [26 Nisan 1183].
[185] İbn Kara Arslan (Artuklulardan).
[186] 22 Muharrem'de.
[187] 26 Muharrem'de.

gizli bir teklifte bulundu. Ahâli bu anlaşmadan haberdar değildiler, ancak imzalandıktan sonra bunu duydular. İmâdeddin Haleb ahâlisini tamamıyla terk etti. Onları Selahaddin ile uzlaşmak husûsunda tamamıyla hür bıraktı. Ahâli asker ve halk namına İzzeddin Ciyardik ile Zeyneddin'i murahhas olarak Selahaddin'e gönderdiler. Bunlar husûsî bir anlaşma akdederek Selahaddin'e bîat ettiler. İmâdeddin Selahaddin'den Sincar, Nusaybin, Habur, Rakka ve Suruç şehirlerini aldı. Fakat bunlar Haleb'e nisbetle birer köy mesâbesinde idiler. Herkes İmâdeddin'in bu hareketini ayıpladı. İzzeddin, bu şehri ona terk ettiğine nâdim oldu. Artık Halep Atabekler elinden ebedî olarak çıkmış oluyordu. Selahaddin Haleb'e girerek[188] şehre el koydu. Oradan Hârim kalesine bir kolordu yolladı. Kalede Sarhak kumandandı. Bu bir Frank idi. Bu vilayeti Sâlih'ten almıştı. Teslim olmak istemedi. Selahaddin bizzat oraya gitmek mecburiyetinde kaldı.[189] Bunun üzerine muhâfız kuvvetleri kumandanını tutukladılar ve kaleyi teslim ettiler.

Atabekler'in elinde kalan yerler artık yalnız Musul hükûmetinden ibâretti. Çünkü Cezîretü'bn-i Ömer ile daha sâir bazı mahalleri hiç hesaba katmamak lazım gelir. Bunların hükümdarları İzzeddin'in tâbi'leri sayılırlardı. İzzeddin'in hareketleri ise Selahaddin'i o taraflara çekmeye sebebiyet verecek bir halde idi. Bütün devlet işleri Kaymaz'a yüklenmişti. Vezîr-i âzamın bu büyük hüküm ve nüfûzu ise İzzeddin nazarında bir cürüm teşkil ediyordu. Halbuki hükûmetin bekāsını temine yalnız o kādirdi. Her hâdiseye çâre-saz olmak yolunu buluyordu. Doğulu yazarların kavlince bir adamın mizâcını ve hastalığını tamamıyla bilen ve ona göre tedâvide bulunan bir doktora benziyordu. Selahaddin'in tecâvüzlerinden korkmak lazım gelen bu kadar müşkil bir zamanda İzzeddin, Erbil, Şehr-i Zor, Dakuka ve Cezîretü'bn-i Ömer sâhibi olan bu vezîri tevkîf ettirdi.[190] Derhal isyanlar başladı. Zeyneddin Yusuf[191] Erbil'de kapandı. Muizzeddin Sencerşah[192] Cezîretü'bn-i Ömer'de isyana kalktı. Kaymaz bunların vasîleri idi.

188 Safer ayında.
189 579 senesi Safer'inin 19'unda [23 Hazîran 1183].
190 Cemâziyelevvel ayında.
191 İbn Zeyneddin Ali.
192 İbn Seyfeddin Gazî.

Bahâ'u'd-din Sene: 1185

Diğer taraftan Halef Nâsıreddin Dakuka'yı ele geçirdi. İzzeddin'e yalnız Şehr-i Zor ile devletin temeli olan bir nâzırı zincire vurdurmuş olmak nedâmeti kaldı. On ay sonra[193] hatasını anladı. Kaymaz'a bütün mülklerini ve mansıplarını geri verdi. Bu büyük adam aleyhinde bulunmayı tavsiye etmiş olanları cezaya çarptırdı. Fakat bununla isyan yatıştırılmış olmadı. Kezil [Kızıl] ile Kaymaz gidip Erbil'i muhâsara etmek mecburiyetinde kaldılar. Civarlarını tahrip ettiler. Zeyneddin Yusuf bunları mağlup etti. Ve Selahaddin'den yardım istedi.

Atabeklerin memleketlerini zapt için fırsat gözetleyen Selahaddin derhal Şam'dan hareketle Harran üzerine yürüdü. Bîre'den geçtiği sırada Muzaffereddin[194] gelip kendisini buldu.[195] Fakat Selahaddin Harran'a vardığı zaman itaatsızlıkta bulunduğu bahânesiyle Muzaffereddin'i tevkif ettirdi; Harran ile Ruha'yı elinden aldı. Bununla beraber biraz sonra[196] serbest bıraktı. Aldıklarının hepsini geri verdi. Yalnız Ruha kalesini başka bir zaman iâde edeceğini vaad etti. Selahaddin oradan Re'su'l-Ayn'a gitti.[197]

Ebû'l-Fidâ Bahâ'u'd-din

Burada Konya Sultanı Kılıç Arslan'ın bir sefîrine rast geldi, sefîr Selahaddin'e Musul ve Mardin ahâlisine karşı harb etmekte devam edecek olursa bütün doğu hükümdarlarının kendisine hücuma karar vermiş olduklarını tebliğ etti. Bu tehdit Selahaddin'i hiç korkutmadı. Yoluna devam etti. Musul'a yaklaştı. Şehri muhâsaraya aldı. İzzeddin ona vâlidesini ve Nureddin'in kerîmesini, daha bir çok kadınlar ve başlıca emîrleri göndererek çarpışmaları tatil etmesini rica etti. Herkes, bu kadınlar ve bilhassa velinimeti ve ikbâl sebebi olan Nureddin'in kerîmesi, bütün Suriye'yi Selahaddin'den isteyecek olsa reddedemeyeceğine inanıyordu. Fakat bu minnettarca hissiyatın Selahaddin'in ikbâl hırsı ile te'lifi mümkün değildi. Onlara karşı gâyet nâzikâne davranmakla beraber dediklerinin hiçbirini yapmadı. İhtimal ki Selahaddin'den pek fazla bir şey istiyorlardı. Herhalde kudret hırslısı bir fâtihin elinden fütûhâtından bir kısmını almaya kalkmak fazla bir şey istemektir. Bütün halk,

193 580 hicrî târihinde.
194 İbn Zeyneddin.
195 581 senesi Muharrem'inin 12'sinde [15 Nisan 1185].
196 Rebîülevvel başında.
197 2 Rebîülevvel'de.

Selahaddin'in Mısır tâcını borçlu olduğu bir âileye karşı bu kadar nankörce hareketinden tiksinti duydu. Musul ahâlisi Selahaddin'e karşı yürümeye hâhiş gösterdi. Sık sık Dicle'yi geçerek Selahaddin'e tâ istihkâmlarında hücum etmek cür'etini gösterdiler. Selahaddin şehri cebren zapt edemeyince Dicle'nin cereyan yolunu değiştirerek Ninova tarafına akıtmak istedi. Fakat bu iş uzun bir zamana ihtiyaç gösteriyor, askerlerini pek yoruyordu. Bu arada, Ahlat Meliki'nin öldüğünü[198], yerine Bektemür'ün geçtiğini haber aldı. O fırsattan istifâde ile Musul muhâsarasını kaldırarak Ahlat'ı zapt etmeye gitti. İlk önce Meyyâfârikîn'i muhâsara ile ele geçirdi.[199] Fakat Ahlat önünde muvaffak olamadığı için tekrar Musul'a geldi. Muizzeddin Sencerşah da burada kendisine katıldı. O mevsimde harâret pek fazla olduğu için Selahaddin pek ağır bir hastalığa tutuldu. Bundan dolayı Harran'a çekilmek mecburiyetinde kaldı. Hatta bütün Suriye'de Selahaddin'in vefat ettiği haberi bile yayıldı. Ne Bağdad'dan, ne İran'dan hiçbir yardım görememiş olan İzzeddin, Selahaddin'in hastalığının onu barışa meylettireceği zannına düştü. Selahaddin'in hayatının târihini yazan Bahâu'd-din daha bir takım kumandanlarla murahhas olarak gönderildi. Bunlar Selahaddin'in hayatından ümit kesildiği bir sırada vardılar.[200] Selahaddin bunları kabul edebilecek bir hale geldiği zaman barışı akdettiler. Birâderine de bu sulha riâyet edeceğine dâir yemin ettirmek ihtiyatkârlığında bulundular. Bu barış anlaşması mucibince Selahaddin İzzeddin'e Mezopotamya kıt'asını iâde etti. İzzeddin de Şehr-i Zor ve havâlisini, Karabağ emâretini ve Zap nehrinin öte tarafında olan bütün havâliyi Selahaddin'e verdi. Musul'da hutbeyi Selahaddin nâmına okutmaya, sikkelerde ismini darbettirmeye râzı oldu. Selahaddin vefatına kadar bu anlaşmaya tam bir özenle riâyet etmiştir.

Bu târihten itibaren Franklara karşı olan muhârebelerinde Musul Meliki, Selahaddin'e dâima yardımcı kuvvet göndermiştir. Fakat Atabek hükümdarları kendi aralarında hiçbir şey yapmadılar. Selahaddin'in himâyesi altında birbirleriyle barış halinde yaşadılar. *Sene: 1191 İbnü'l-Esîr*

198 Rebiülâhir ayında.

199 581 senesi Cemâziyelevvel'inde.

200 581 senesi Zilhicce'sinin başında [23 Şubat 1186].

Müverrihler[201] yalnız İzzeddin ile Muizzeddin Sencerşah[202] arasında ortaya çıkan bir muhârebeden bahsediyorlar. Muizzeddin Sencerşah isyan etmek istemiş, Musul Meliki'nin düşmanlarına yardım etmişti. İzzeddin, yeğenini itaat dâiresine getirmek için hiçbir tedbiri ihmal etmedi. Cezîretü'bn-i Ömer'i muhâsaraya arzusu hilafında olarak gitti. Muizzeddin'e acıyor, kaleyi ancak zayıf surette döğüyordu. Muizzeddin karşı duramayacağını görünce barış istedi. İzzeddin'in beklediği de buydu. Barışa râzı oldu. Bazı azarlamalarda bulunduktan sonra geçmişi unutacağını vaad etti. Fakat Muizzeddin böyle hareket etmedi. Çok geçmeden yine eski entrikalarına başladı.

Ebû'l-Fidâ
Ebû'l-Ferec

Selahaddin'in karşısında artık yalnız Franklar kalmıştı. Bunların elinden Taberiye'yi[203], sonra Akkâ'yı, Kaysariye'yi, Hayfa'yı, Safuriye'yi, Şekîf'i, Fulle'yi, Yafa'yı, Telnîn'i, Sayda'yı, Beyrut'u, Cubeyl'i aldı. Oradan Kudüs'e yürüdü. Akkâ'da büyük bir muhârebe cereyan etmişti.[204] Bunda Zahîreddin el-Hekârî[205] kumandasında Musul ordusu da hazır bulunmuştu. Sâir muhârebelerin büyük kısmına da Musul askerleri iştirak etmişlerdir. Selahaddin Kudüs'ü Hıristiyanlardan geri aldı. Fakat Sur'u zapta muvaffak olamadı. Cebele, Laodise, Lazkiye, Sahyun, Şugur-bekâs, Derbesak, Bagras, Krek, Safed kalelerini zapt etti. İşte bu büyük fâtih bu kadar muazzam muvaffakıyetlerden sonra elli yedi yaşında olduğu halde Şam'da vefat etti.[206]

Sene: 1193

Vefatından sonra oğlu Nureddin Ali[207] Şam ülkesinde kendisinin yerine geçti. Mısır'da ise Osman[208] ona halef oldu. Gıyâseddin Gazî[209] Haleb'i aldı. Emîrbek oğlu Seyfeddin Ebûbekir Krek ile Şubek taraflarına hâkim oldu. Yeğeni Nâsıreddin Muhammed[210] Hama'da, Selemiye'de, Maarra'da, Menbic'de yerleşti. Mecdeddin Behramşah'a[211] Baalbek düştü. Meşhur Şîrkûh'un torunu Şîrkûh

---

201 Benim eserlerine mürâcaat ettiğim müverrihler.
202 587 hicrî târihinde.
203 583 hicrî târihinde. 1187 miladî târihinde.
204 Şaban ayında.
205 Yukarıda bu isim el-Hekârî [Hakkârî?] şeklinde geçmişti.
206 589 senesi Safer'inin 27'sinde [4 Mart 1193'de].
207 "Melikü'l-Efdal" lakabını hâizdir.
208 "Melikü'l-Aziz".
209 "Melikü'z-Zâhir".
210 "Melikü'l-Mansur".
211 Melikü'l-Emced bin Ferruhşah bin Şâhânşah bin Eyyub.

Hums, Rahbe, Tedmür cihetlerini ele geçirdi. Selahaddin'in çocukları yahut akrabaları bazı şehzâdelere de bir takım şehirler isâbet ettiyse de bunlar diğerlerinin hükmü altında idiler. İşte Selahaddin tarafından zaptedilmiş olan bütün memleketler bu şekilde taksime uğradı.

Selahaddin'in vefatı haberi Musul'a ulaşınca İzzeddin ne yapılacağını kararlaştırmak üzere bir meclis topladı. Müverrih İbnü'l-Esîr'in biraderi Mecdeddin derhal Mezopotamya'nın zapt edilmesini, burasının savunmasız olduğunu söyledi. Kaymaz, bilakis Sincar Meliki İmâdeddin'e, Cezîretü'bn-i Ömer Meliki Muizzeddin'e, Erbil Meliki Muzaffereddin'e haber gönderilerek onlarla birlikte hareket edilmesi mütâlaasında bulundu. Mecdeddin'in de fikri buydu, fakat cevaplarını bekleyerek vakit kaybedilmesini istemiyordu. Çünkü bunu beklemek çok uzun sürecekti. İzzeddin'in yola çıkmış olduğunu onlara haber vermenin daha iyi olacağı düşüncesindeydi. Acele edilmeye o kadar lüzum olan bu meselede İzzeddin sür'atle harekete cesâret edemedi. Birkaç ay Musul'da kaldı. Civar hükümdarların hepsine mektup yazdı. Bunların hiç biri cevap göndermedi. Yalnız Sincar Meliki İmâdeddin bir anlaşma akdetti. Bu esnâda Selahaddin'in biraderi Âdil[212] Harran'a geldi. Orada Şam, Halep, Hums ve Hama askerleri de ona katıldılar. Bunun üzerine İzzeddin Nusaybin'e gitti. İmâdeddin ordusuyla bu şehirde onunla birleşti. Ruha üzerine yürümek tasavvurunda idiler. Âdil Mezopotamya, Ruha, Harran, Rakka ve sâir civar şehirler esâs olarak İzzeddin'e tâbi' fakat kendisine tahsîs edilmiş mahaller şeklinde idâresi altında kalmak şartıyla barış teklifinde bulundu. İzzeddin bu teklifleri kabul etmek niyetinde değildi. Tell-muzan (Tell-mouzan)'da hastalandı. Bir miktar askerle kendisini Musul'a getirmeye mecbur oldular. Âdil ile barış yapmak husûsunda İzzeddin İmâdeddin'e tam yetki verdi. İbnü'l-Esîr

İzzeddin bütün hastalığında Cenâb-ı Hakka dua etmekten ve yanında Kur'ân tilavet ettirmekten hâlî kalmadı. Vasiyetnâmesini tanzîm etti. Musul hükûmetini oğlu Nureddin Arslanşah'a bıraktı. Birâderi Şerefeddin ile vâlidesi bu fikrinden vazgeçmesi için beyhude yere ricâ ettiler. Şerefeddin o zaman Nusaybin'i muhâsara eden Âdil'e mukāvemet edebilecek ve imparatorluğu Atabek âilesinin İbnü'l-Esîr Ebû'l-Ferec İbn Şıhne Ebû'l-Fidâ

212 Melikü'l-Âdil Seyfeddin Ebûbekir bin Eyyub.

elinde muhâfaza eyleyecek yegâne şehzâdenin kendisi olduğunu iddia ediyordu. Bir çok taraftarları vardı. İzzeddin devleti sâhipsiz bırakmamak için Nureddin'e herkesi bîat etttirmesi için Kaymaz'a emir verdi. Fakat bir karışıklık çıkmasından korkan Kaymaz emre itaatte isticâl göstermedi. Şerefeddin'e yeğenini hükümdar olarak tanıması için ricâlar ettirdi. Tahsîsâtını arttırmak vaadinde bulundu. Şerefeddin hiçbir cevap vermedi. Diğer taraftan Nureddin, Mecdeddin vâsıtasıyla Kaymaz'a daha ziyâde beklememesi için ricâlarda bulunuyordu. Mecdeddin Kaymaz'ı gâyet mütereddit bir halde buldu. Kaymaz cevap olarak şunları söyledi: "*Şerefeddin karışıklık çıkarmak istiyor. İzzeddin oğlunun hükümrân olmasını emrediyor. Âdil Nusaybin'i muhâsara eyliyor. Bir muhârebe ârifesinde bulunuyoruz.*" Bu iki nâzır devlet işleri hakkında görüştükleri sırada İzzeddin tarafından bir kumandan gelerek, o gün akşama çıkamayacağı için acele etmeleri emrini getirdi. Düşman yakında bulunduğu cihetle bir harb ortasında hükümdarsız kalacaklardı. Bunun üzerine Kaymaz Mecdeddin'in tavsiyesi doğrultusunda, İzzeddin'in emrettiği bîat merâsimini icrâ ettirmeye karar verdi, Şerefeddin buna itiraz etti, yeğenini bizzat tahta çıkarmak istediğini söyledi. Nureddin, önünde sancak olduğu halde alay ile Musul'a girdi. Kaymaz rikâbında [üzengisinin yanında ayak ucunda] yürüdü. İki gün sonra İzzeddin bütün tebaasının teessürleri arasında vefat etti.[213] Musul'da yaptırdığı medresede defnedildi. Halîm, âlicenap, merhametli, Kur'ânî hükümlere riâyetkâr bir hükümdardı. O kadar mütevazı idi ki lakırdı söylerken gözlerini yere indirirdi. Çok kere geceleri yatağından kalkar, sarayının husûsî bir yerinde namaz kılardı.

Selahaddin ile çocukları Suriye ve Mısır'a sâhip olalı beri Atabeklerin kudret ve satveti azalmıştı. O zaman Frankların işgal ettikleri memleketlerden uzakta bulunan Musul Melikleri seleflerinin hükümranlık zamanlarına o kadar şeref veren muhârebelerden artık hissedar olamıyorlardı. Komşuları Müslüman hükümdarlarla barış halinde yaşıyorlardı. Bazı muhârebelere kalkmış olsalar da bunlar o kadar ehemmiyetsizdi ki târihçiler bunlardan bahsetmeyi gereksiz görmüşlerdir. Târihçiler âdeta bu hükümdarların vefat târihlerini kaydetmekle yetinmişlerdir diyebiliriz.

---

[213] 589 senesi Şaban'ının 27'sinde [28 Ağustos 1193].

O zaman bütün tedbir ve ihtiyatını hükûmet dâhilinde asâyişi muhafazaya hasreden Kaymaz İmâdeddin Zengî'nin kumandanlarının zapt ettikleri[214] Musul mülhakatından bir çok karyeler dolayısıyla bir savaş çıkmasına mâni olamadı. Kaymaz gâyet şedîd tabiatlı olduğunu bildiği Nureddin'den bu tecâvüzü sakladı. Hükümdarın emri olmadan zapt edildiğini zannettiği bu yerlerin iâdesini istedi. İmâdeddin bu köylerin Nusaybin mülhakatından olduklarını, oralarını bundan dolayı istila ettiğini ve kendi uhdesinde alıkoymak emelinde bulunduğunu cevaben bildirdi. Kaymaz buralarını ikinci defa olarak istettiyse de bir faydası olmadı. Bunun üzerine Nureddin'i olaydan haberdar etti. Nureddin derhal Nusaybin üzerine yürümeye kalktı. Kaymaz onu bu fikrinden vazgeçirmek için elinden geleni yaptı. Sene: 1197 İbnü'l-Esîr

Bu arada İmâdeddin Zengî hasta düşerek vefat etti. İmâdeddin Sincar, Nusaybin, Habur, Rakka şehirlerine sâhipti. Târihçiler kendisinin hareketlerini sitâyişle yâd ederler. İlim erbâbını pek çok sevdiğini, fakat son derecede hasîs ve Şâfiîlere düşman olduğunu söylüyorlar. Oğlu Kutbeddin Muhammed, yerine geçti. Mücâhideddin Barankuş hükûmet nâibi oldu. İbnü'l-Esîr Ebû'l-Ferec İbn Şıhne Ebû'l-Fidâ

Kaymaz, Kutbeddin'e mürâcaat ettiyse de bu da pederi kadar inatçı davrandı. Nureddin ordusunun başına geçerek Nusaybin'e doğru yürümeye mecburiyet hissetti. Kutbeddin derhal bu şehrin surları önüne geldi. Nureddin yoluna devam etti. Nihâyet düşman ordusu ile aralarında yalnız bir nehir kaldı.[215] İlk önce Emîr Fahreddin nehri geçti. Nureddin'in bütün ordusu arkasından yürüdü. Kutbeddin kaçtı. Nusaybin zapt edildi. Nureddin'in Nusaybin'de bulunduğu müddetçe askerinin büyük kısmı hastalandı. Bunları âfiyet bulmaları için Musul'a iâde etti. Ordunun geriye kalan kısmı ile Nusaybin'de kaldı.

Kumandanlarından bir çoğu ve bilhassa hükûmet nâibi Kaymaz[216] hastalıktan vefat ettiler. Kaymaz münevver, son derecede fazîletli, Ebû Hanîfe mezhebi üzere kelam ilminde mütebahhir [çok okumuş] bir zat idi. Sofu Müslümanların âdeti veçhile ezbere bir çok hadîs-i şerîf bilir, sık sık oruç tutar, fukaraya pek çok tasaddukta Sene: 1199

214 594 hicrî târihinde.

215 594 senesi Cemâziyelevvel'inde [1198 Mart/Nisan'ında].

216 595 senesi Rebiülevvel'inde [Ocak 1199'da].

bulunurdu [sadaka dağıtırdı]. Bir çok câmiler, tekkeler, medreseler ve köprüler inşâ ettirmiştir.

Kutbeddin uğradığı hezîmetten sonra gidip Harran Meliki Âdil'in yardımını ricâ etmiş ve Nusaybin'i geri verdirecek olursa mühim bir meblâğ ödeyeceğini taahhüt eylemişti. Âdil derhal Mezopotamya'ya girdi. Nureddin'i Musul'a dönmeye mecbur etti. Bunun üzerine Kutbeddin Nusaybin'e tekrar sâhip oldu. Sonra Âdil Mardin üzerine yürüyerek dış mahallelerini zaptetti ve kaleyi muhâsara altına aldı. Nureddin, erzakı tükenmeye başlayan bu şehrin imdadına koşmaya hazırlandı.[217] Hastalık yüzünden muhâfız kuvvetleri günden güne azalıyordu. Fakat ordusu Âdil'in ordusuna refâkat eden Mısır Meliki Azîz vefât etti[218]; birâderi Efdal Ali yerine geçti. Hükümdar ordusunu geri çağırdı. Büyük bir piyâde kuvveti sâhibi olan Âdil muhâsaraya devamdan geri durmadıysa da Efdal'in Nureddin ile münâsebeti ve Âdil aleyhinde bir ittifak akdetmeleri, Âdil'in işini bozdu. Efdal, Şam'ı Âdil'in elinden almak niyetiyle Mısır'dan hareket etti. Âdil Şam'a yardıma gitmek için Mardin muhâsarasını oğlu Kâmil'e[219] bırakmaya mecbur oldu. Nureddin bu sırada Mardin'e doğru ilerliyordu.[220] Sincar Meliki Kutbeddin, Cezîretü'bn-i Ömer Meliki Muizzeddin de berâberdi. Mardin dağının eteğinde ordu kurdu. Dışarı mahallelere hücum için piyâdesini ileriye sürdü. Şehir halkının da bu sırada bir huruç hareketi yapmaları kararlaştırılmıştı. Kâmil, piyâdesini bu mahallelerde bırakarak ordusunun geri kalan kısmıyla Nureddin üzerine yürüdü. Nureddin bu muhârebede karşı karşıya bulunduğu tehlikeden haberdar değildi. Kutbeddin'in hıyânetinden malûmatı yoktu. Kutbeddin hücuma maruz olur olmaz derhal firar edeceğini vaad etmişti. Fakat muhârebenin hali o şekildeydi ki Kutbeddin muhârebeyi göremiyordu. Kâmil de onun üzerine yürüyemiyordu. Nureddin elinde mızraklar düşmana hücum etti. Onun mevcudiyetinden gayrete gelen askerler o kadar şevk ile arkasından yürüdüler ki muhârebeyi kazandılar. Bir çok esîr alarak Nureddin'e götürdüler. Nureddin bunların arasında başlıca kumandanlardan birini başı açık bir halde gördü. Kendi yanındaki serpuşu

217 595 senesi Ramazan'ında [1199 Haziran/Temmuz'unda].
218 Melikü'l-Azîz Osman.
219 Melikü'l-Kâmil Muhammed.
220 595 senesi Şaban'ında [Mayıs/Hazîran 1199'da].

çıkararak ona verdi. Yanına oturttu. Muhârebeden sonra esîrlerin hepsini serbest bırakacağını vaad etti.

Kâmil, gecenin girişinden istifâde ederek Meyyâfârikîn'e çekil- İbnü'l-Esîr
mişti. Nureddin Mardin'e girdi. Komutanlarının büyük kısmının görüşüne aykırı olarak yine Timürtaş'a[221] iâde etti. Bunlar Mardin'i Nureddin'in alıkoyması fikrinde idiler. O sırada tutulduğu bir hastalık Nureddin'i Harran fethine gitmekten men' etti. Musul'a dönmeye mecbur oldu. Bu aksilik olmasaydı şüphesiz ki Harran Nureddin tarafından zapt olunacaktı. Kâmil onun önünde firar ediyordu. Nureddin sağlığına kavuşur kavuşmaz askerlerini topladı.[222] Âdil'e tâbi bulunan Diyâr-ı Cezîre'ye girdi. Re'su'l-Ayn'a vardığı zaman Âdil'in oğlu Fâiz'den mektuplar aldı. Bu hükümdar sulh talep ediyordu. Nureddin buna rızâ gösterdi. Her iki tarafın fetihlerini muhâfaza etmeleri şartıyla barış anlaşması yapıldı ve yeminle te'yîd edildi. Bunun üzerine Nureddin Musul yolunu tuttu.

Sonra[223], Sincar Meliki Kutbeddin Muhammed memleketleri Sene: 1204
dâhilinde Âdil nâmına hutbe okutmak gibi bir zaaf eseri gösterdi. Nureddin buna o kadar kızdı ki gidip Nusaybin'i muhâsara ve zapt etti. Bunun üzerine Kutbeddin imdadına Âdil'in oğulları Eşref ile Evhad'ı çağırdı. Bunlar Nureddin'i mağlup ettiler. Nureddin büyük bir utançla kaçarak yanında dört kişi ile Musul'a girdi. Bu hükümdarlar bir müddet sonra barış yaptılar.[224]

Cezîretü'bn-i Ömer'de hükümran olan Atabeklerin bir şubesi Sene: 1205
daha vardı. Bu hükümdar Muizzeddin Sencerşah bin Seyfeddin Gazî idi. Bu küçük melik ayıplanacak fiillerinden ve bilhassa her gün işlediği mezalimden dolayı tebaasının gâyet nefretini kazanmıştı. Kulak, burun, dil kestirir, sakal yoldurur, sebepsiz yere insan kattettirirdi. Hatta çocukları bile mezâliminden korunmuş değildiler.

İlk önce onlar babalarının hayatına kasdettiler. Mahmûd ile Mev- Sene: 1208
dûd ve Gazî bir mahbeste idiler. Gazî pederini bir mendil ile zehirlemeye teşebbüs etti. Fakat zehirle muvaffak olamadığı için bu kadar zâlim bir babadan kurtulmanın başka çârelerini aradı. Saraya girdi. Kadınların arasına saklandı. Pederi sarhoş bir halde geldiği sırada

221 "Hüsâmeddin" lakabını taşırdı.
222 596 hicrî târihinde.
223 600 hicrî târihinde.
224 601 hicrî târihinde.

üzerine saldırarak on dört hançer darbesi indirdi. Babası derhal öldü.[225] Gazî derhal hamama gitti. Câriyelerle eğlendi. Askerin yanına gidip onlara bîat resmi icrâ ettirmiş olsaydı hükümdarlığa sâhip olurdu. Fakat o eğlencesini düşündüğü sırada saray nâzırı geçen fecî vak'adan haberdar oldu. Herkes silahlandı. Gazî'ye hücum ederek onu telef ettiler. Asker Mahmûd'u hükümdar olarak tanıdı. Babasının taşımış olduğu "Muizzeddin" ünvanını verdiler. Bu hükümdar pederinin zevcelerini Dicle'ye attırdı. Biraderi Mevdûd'u öldürttü.

Sene: 1209
İbnü'l-Esîr
Ebû'l-Fidâ

Selahaddin âilesine mensup hükümdarlar Atabeklerin geri kalan nüfuzlarını da imhâya durmadan çalışıyorlardı. Bu maksatla Âdil maiyetinde bir ordu olduğu halde Şam'dan çıktı. Bütün çocukları ve Âmid Meliki Mahmûd[226] da yanındaydı. Kutbeddin Muhammed'in hükümran olduğu Sincar kalesini muhâsaraya gidiyordu. Kutbeddin, Musul Meliki Nureddin'den ve Erbil Meliki Muzaffereddin'den yardım talebinde bulundu. Bunların ikisi de Âdil'i geri dönmeye davet ettiler. Fakat sözlerine kulak asılmadığı için ordularıyla harbe giriştiler. O sırada Halîfe Nâsıreddinillah başlıca kumandanlarından birini bu taraflara gönderdi. Bu kumandan galebe hangi tarafta kalırsa kalsın Müslümanlar için zararlı olacağını izâh ederek barış tavsiye etti. Âdil o zaman barışa pek muhtaçtı. Akrabâsından Halep Meliki Zâhir[227] Harran'a çekiliyordu. Âdil barışı kabul etti. Fakat bu barış Kutbeddin'e Nusaybin ve Habur kalelerine mal oldu. Ona Sincar'ı bıraktılar.

Sene: 1210
İbnü'l-Esîr
Ebû'l-Ferec
İbn Şıhne
Ebû'l-Fidâ

Nureddin Musul'a dönünce uzun müddet hasta yattıktan sonra vefat etti.[228] On yedi sene on bir ay hüküm sürmüştü. Yıkılmaya yüz tutan Atabekler hükûmetini cesâreti, tedbiri ve ihtiyatı sâyesinde, tekrar kuvvetlendirmiş, bütün komşularına hürmet telkîn eylemişti. Büyük projeler yapardı. Hayrı sever, tebaasına karşı âlicenâpça davranırdı. Faal, gayretli, maiyetindekilere karşı halîm, giyiminde sâde idi. Üzerinde altun, ipekli ve herkesin sevdiği renkli şeyler bulundurmazdı. Oğlu İzzeddin Mes'ûd'u[229] yatağının yanına çağır-

225 605 hicrî târihinde.

226 Melikü's-Sâlih Mahmûd bin Muhammed bin Kara Arslan. 606 hicrî târihinde.

227 Melikü'z-Zâhir Muhammed.

228 607 senesi Receb'inde [1210/1211 Aralık/Ocak'ında].

229 O târihte yaşamış olan İbnü'l-Esîr'e göre bu hükümdar "el-Mâlik, ez-Zâhir, el-Âlem, el-Âdil, El-Müeyyed, el-Mansur, el-Muzaffer, el-Mücâhid, el-Murâbıt, İz-

dı. Memleketleri güzel idâre etmesi için ona vasiyetlerde bulundu. Vezîr-i âzam olmak üzere Bedreddin Lü'lü'yü tayin etti. Bu, idâre için doğmuş yüksek dehâ sâhibi bir zât idi. İkinci oğluna Akar ve Musul yakınında Şuş kalelerini bıraktı.

İzzeddin Mes'ûd'un hükümranlığı zamanında cereyan eden olaylar hakkında tafsilat verilmiyor. Yedi sene dokuz ay hükümran oldu. Onun vefatıyla[230] Atabekler'in kuvvet ve satveti hemen tamamıyla yıkılmış oldu. İki çocuk bıraktı. Büyüğü Nureddin Arslanşah isminde olup on yaşındaydı. Bedreddin Lü'lü'nün vesâyeti altında pederine halef oldu. Bu hükümdarın amucası İmâdeddin Zengî onun zaafdan düçâr olduğu hastalıktan istifâde ederek bazı karışıklıklar çıkarmak istediyse de vezîr tedbir ve ihtiyatı sâyesinde bunlara mâni oldu. Bir müddet sonra Halîfe'nin fermanı geldi. Arslanşah Musul hükûmetinde, Bedreddin Lü'lü de vezârette te'yîd ediliyorlardı. Halkı itâatte tutmak için bu elzem bir merâsimdi. Bununla beraber, bundan dolayı Halîfe'nin hüküm ve nüfûzu artmazdı. Komutanların buna pek ehemmiyet verdikleri yoktu. O zaman İmâdeddin tarafını tutan Erbil Meliki Muzaffereddin Gökböri (Koukberi) İmâdiye, Hakkâri ve Zozan hisarlarını ona teslim etti. Fakat Bedreddin Lü'lü' bu isyan girişimlerinin genişlemesinden korkarak Muzaffereddin'e eski anlaşmaları hatırlaması yahut hiç değilse bîtaraflığını bozmaması için ricâlarda bulundu. Muzaffer bu sözlere hiç kulak vermedi. İmâdeddin Zengî'ye yardım etti. Bunun üzerine Bedreddin, Selahaddin âilesine mürâcaata mecbur oldu. Mezopotamya'da, Ahlat'ta hükümran olan Eşref'ten[231] ordu istedi. Bu hükümdarın Musul'a gönderdiği yardım kuvvetinin de âsîlere karşı yaptığı tehditler, Erbil kralını hiç korkutmadı. İmâdeddin Zengî mağlup oldu. Sonra Halîfe Nâsır'ın ara buluculuğuyla bu hükümdarlar arasında sulh imzâlandı. Fakat Musul Meliki bu sükûnetten uzun müddet istifâde edemedi. Hemen biraz sonra vefat etti. Halef olarak yaklaşık üç yaşındaki[232] birâderi Nâsıreddin Mahmûd'u

Sene: 1218
Ebû'l-Ferec
Ebû'l-Fidâ

zü'd-Dünyâ ve'd-Din, Sultânü'l-İslam ve'l-Mü'minîn, Nâsir, Emîrü'l-Mü'minîn Ebû'l-Muzaffer Mes'ûd" lakabını taşırdı.

230 615 senesi Rebiülevvel'inde [1218 Mayıs/Hazîran'ında].

231 İbn Âdil.

232 Ebû'l-Fidâ bu vefatın 616 târihinde, Ebû'l-Ferec ise 615 târihinde vukûa geldiğini söylüyor.

bıraktı. Bütün asker ona bîat ettiler. Bedreddin bu çocuğu ata bindirdi, halka gösterdi. Halk Atabekler âilesinden bir hükümdara nâil olmaktan pek mes'ûd oldu.

Bedreddin Lü'lü' yine asker toplamış olan Erbil Meliki ile İmâdeddin Zengî'nin teşebbüslerini engellemek mecburiyetinde kaldı. Eşref, İzzeddin Aybek (Ibegh) namındaki Nusaybin vâlisini imdada gönderdi. Bu kumandan derhal Musul'a gitti.[233] Sonra bu ordu Dicle'yi geçti. Şehrin doğusunda yakın bir yerde karargâh kurdu. Muzaffereddin ile İmâdeddin Zengî Zap suyunu geçtiler. Bu orduya baskın yapmak için acelecilik gösterdiler. Fakat İzzeddin Aybek onların maksadından haberdar olduğu için bütün gece yürüdü. Güneş doğduğu zaman Musul'dan üç perseng mesâfede onlara yetişti. İki ordu çarpışmaya giriştiği vakit İzzeddin Aybek düşmanın İmâdeddin Zengî kumandasında bulunan sol cenahına hücum ederek hezîmete uğrattı. Fakat Bedreddin Lü'lü'nün kumanda ettiği Musul ordusunun sol cenâhı da Bedreddin'in bütün çabalarına rağmen Erbil Meliki tarafından bozguna uğratıldı. Bu kol Musul surları dibine kadar düşman tarafından tâkibâta uğradı. Muzaffereddin üç gün Ninova hisarının bir tepesi arkasında pusuda kaldı.

Atabekler âilesinden Sincar Meliki Kutbeddin Muhammed bu
Sene: 1219 Ebû'l-Mehâsin Ebû'l-Fidâ muhârebeye hiç iştirak etmemiş gibi görünüyor. Fakat onun hükûmeti de çöküş tehlikesinden korunmuş değildi. Öldüğünde[234] hükûmeti oğlu İmâdeddin Şâhânşah'a bıraktı. Bu, ancak birkaç ay hüküm sürmüştü. Çünkü Kutbeddin'in birâderi Mahmûd onu katlettirmişti. Bu yeni hükümdar, Re'sü'l-Ayn şehri sâhibi olup metbû'u bulunduğu Eşref'e karşı hareket eden İmâdeddin Ahmed[235] namında bir emîre arka çıkmak cür'etinde bulundu. Bunun üzerine, Eşref'e bağlı bulunan Bedreddin Lü'lü', emîri Tell-âfer'de kuşattı ve burasını zapt ederek emîri esîr etti. Eşref de olaydan haberdar olunca Harran'dan çıktı, Duneyser'i ele geçirdi. Sonra Mahmûd'u te'dip maksadıyla Sincar üzerine yürüdü. Fakat yolda bu hükümdarın murahhasları geldiler, Rakka şehrine mukābil Sincar'ı kendisine teklif ettiler. Eşref bu kadar az bir vakit zarfında kendisini Sincar

---

233 615 senesi Receb'inin dördünde [26 Eylül 1218].

234 616 hicrî târihinde.

235 İbn Seyfeddin Ali bin Ahmed bin Meştub.

hükûmetine sâhip kılan bir anlaşmayı hemen kabul etti.[236] Oradan Musul'a geldi.[237]

Bir müddet Musul'da oturdu. Musul'a sanki oranın hükümdarı imiş gibi girmişti. Bütün bu hükümdarların işleri ve husûsî şeyleri orada kapatıldı. Sonra Eşref Erbil üzerine yürümeye hazırlandı.[238] Zap yakınında Selamiye köyüne vardığı zaman Muzaffereddin barışa talip oldu. Bu muhârebeden usanmaya başlamış olan Eşref sulha râzı oldu ve Sincar'a döndü. Sene: 1220

Biraz sonra[239] Musul Meliki Nâsıreddin Mahmûd[240] vefat edince Bedreddin Lü'lü' Musul hükûmetinin yegâne sâhibi kaldı. "Meli-kü'r-Rahîm" ünvanını aldı. Cezîretü'bn-i Ömer'i zapt ederek orada hükümran olan Mes'ûd'u esîr etti. Musul'a gönderdiği sırada Dicle nehrine attırdı.[241] Sene: 1222 İbn Şıhne Ebû'l-Fidâ

Bedreddin Lü'lü' Tatarlar gelip elinden alıncaya kadar bu hükûmeti muhâfaza etmiştir. Sene: 1250 Ebû'l-Ferec

236 616 senesi Cemâziyelevvel'i bidâyetlerinde [1219 Temmuz ortaları].

237 Aynı ayın 19'unda [2 Ağustos 1219].

238 617 senesi Ramazan'ının ikisinde [31 Ekim 1220].

239 619 hicrî târihinde.

240 Ebû'l-Ferec bu hükümdarın 631 hicrî ve 1233 miladî târihinde vefat ettiğini söylüyor.

241 648 hicrî târihinde.

ÂZERBAYCAN ATABEKLERİ
yahut
PEHLEVANLILAR

Âzerbaycan İran'ın geniş bir vilayetidir. Kuzeyde, Ermenistan
Ebû'l-Ferec tarafında yer alır. Kadîm Medi (Médie) kıt'asının bir kısmını teşkil
Ebû'l-Fidâ eder. Pâyitahtı Tebriz şehridir. Selçuklu Sultanları burasını zapt ettiler ve hükümleri altında bulundurdular. Sultan Mahmûd'un, vezîri Kemâl es-Sumeyrî'den almış olduğu İl-deniz isminde bir kölesi vardı. İl-deniz sonra Sultan Mes'ûd'un hizmetine geçti ve ondan Âzerbaycan ve daha sâir civar memleketler valiliğini elde etti. Bu suretle İsfahan, Rey şehirlerine sâhip olduğu gibi maiyetinde elli bin süvari bulundu. Selçuklu Sultanlarının sonra bu vilayette yalnız hutbede isimlerini okutmaktan başka bir hakları kalmadı. Bütün hüküm ve nüfuz İl-deniz'in elinde idi.

İl-deniz daha 548 hicrî ve 1153 miladî târihinden itibaren bu
Sene: 1153 vilayetlerde mutlak surette hüküm ve nüfuz sahibiydi. Emîr Ayaz Kapçak ile darılmışlardı. Ayaz bundan dolayı Sultan'a şikâyette bulunduğu gibi İl-deniz aleyhinde yürümek üzere asker toplamaya da başlamıştı. Fakat bunları barıştırmak çaresi bulundu. Sulh akdettiler. İl-deniz, Arslanşah'ın[242] vâlidesiyle evlenmiş ve bu izdivaç sebebiyle Selçuklu Sultanları nezdinde büyük bir itibar kazanmıştı. Gürcistan'a komşu olan hükûmetinin vaziyeti ekseriya akınlar yapan Gürcüleri püskürtmek için kendini büyük bir ordu beslemeye mecbur ediyordu.

Gürcüler bu akınların birinde[243] Duîn (Douin) şehrini zapt ve
Sene: 1163 yağma etmişlerdi. Fakat Gürcülerin üzerine yürüyen İl-deniz onları mağlup etmiş ve geri çekilmek mecburiyetinde bırakmıştı.

Sonra İl-deniz Rey Emîri Yınanç(Anianedge)'a karşı savaşmak
Sene: 1168 zorunda kaldı. Rey Emîri mağlup olduğu için gidip bir hisara kapandı. İl-deniz tarafından hazır edilmiş olan adamlar burada onu öldürdüler. Bu kıtalden sonra vaad edilen mükâfata nâil olmak

242 Bin Tuğrul bin Muhammed.

243 557 hicrî târihinde.

üzere İl-deniz'in yanına geldiler. Fakat İl-deniz hiçbir şey vermedi. Hatta cezaya çarptıracağını bile tehdit makāmında söyledi. Bunlar da çekildiler. Başka yerlerde bir sığınacak yer aradılar.

İl-deniz bir müddet sonra, hükûmetini oğlu Muhammed Pehlevan'a bırakarak Hemedan'da vefat etti.[244] Muhammed Pehlevan, İbn Aksunkur el-Ahmedîlî'ye âit olan Tebriz şehrini zapt eyledi.[245] Kezâlik Ahlat'ı da zapt etmek fikriyle[246] bu şehre yaklaştıysa da Ahlat'ı zapt etmeyi tasavvur eden Selahaddin buna bir mânia teşkil ediyordu. Sulh yaptılar. Her ikisi de memleketlerine çekildiler. Ertesi sene burada Muhammed vefat etti.[247] O zaman Hemedan, Rey, İsfahan, Arrân beldelerine ve daha sâir bir çok yerlere sâhip bulunuyordu. Sene: 1172, 1174 1185, 1186

Yerine Kızıl Arslan lakabıyla anılan Osman çıktı. Selçuklu Sultanı Tuğrul ile harbetti. Halîfe Nâsır'dan yardım istedi. Halîfe'nin gönderdiği ordu ile Tuğrul'un ordusu çarpıştı.[248] Halîfenin ordusu perîşan oldu. Tuğrul bütün eşyayı yağma etti. Orduya kumanda eden vezîr Celaleddin Ubeydullah'ı esîr aldı. Kızıl ile Tuğrul arasında harb devam etti. Kızıl bazı muvaffakıyetlere nâil oldu. Düşmanını esîr etti. Sonra İsfahan'a gitti.[249] Orada bir çok emîrleri öldürttü. Fakat Hemedan'a dönünce kumandanlarından bazıları tarafından yatağında öldürtüldü. Sene: 1188

Bunun üzerine memleketini paylaştılar. Muhammed Pehlevan'ın Kalacî[250] (Kaldgia) namındaki bir kölesi Rey ile Hemedan'ı zapt etti.[251] Sene: 1191

Diğer taraftan Gürcüler Duîn'e sâhip oldular.[252] Pehlevan'ın oğlu Ebûbekir'e âit bulunan Âzerbaycan'ın bir kısmını yağma ettiler. Kızıl'ın yerine bu hükümdar geçmişti. Gece gündüz şarap içmekle Sene: 1194,1202

244 "Şemseddin" lakabını taşırdı. 568 hicrî târihinde vefat etti.
245 570 hicrî târihinde.
246 581 hicrî târihinde.
247 582 hicrî tarihi başlarında.
248 584 senesi Rebiülevvel'inin sekizinde [7 Mayıs 1188].
249 587 hicrî târihinde.
250 Tercümede bu kelime "Gökçe" diye yazılı, fakat metindeki kelime parantezdeki gibi olduğu için, onu tercih ettik. (E.K.)
251 591 hicrî târihinde.
252 599 hicrî târihinde.

meşgul olur, devletin idâresini ihmal eder, nâzırlarından hiç birinin sözlerini dinlemezdi. İşte bu hükümdarın idâresi zamanında bazı kumandanlar bütün hüküm ve nüfûzu ele geçirdiler. Bu arada Kalacî (Gökçe?) bilhassa sivrilmişti. Fakat hizmetkârı Aydoğmuş (Idgmisch) tarafından katledildi.[253] Aydoğmuş Kalacî(Gökçe?)'nin kurmuş olduğu devleti Ebûbekir'in kardeşi Özbek'e verdi. Fakat Özbek, hükümdarlığının yalnız ismine mâlik oldu.

Ebûbekir[254] Gürcülerin tecâvüzlerinden kurtulmak için Gürcü
Sene: 1204 Kralı'nın kızıyla evlendi.[255] Yalnız zevkiyle meşgul oldu. Târih ondan artık hiç bahsetmiyor.

Aydoğmuş[256] Kalacî (Gökçe?) gibi vefat etti: Uşağı Mengli onu
Sene: 1213 öldürmeye teşebbüs etti. Fakat muvaffak olamadığı için Halîfe'nin yanına kaçtı. Bir müddet sonra Hemedan'a döndü. Orada tasavvurunu uygulama ve Hemedan ile Cibâl'i zapt etmek çaresini buldu. Bunun üzerine Bağdad orduları kendisine karşı yürüdüler.[257] Save'de öldürüldü.

Pehlevan'ın diğer bir kölesi Oğulmuş (Ogoulmisch) hükûmeti
Sene: 1215 zapt etti.

Sonraları[258] Tatarlar Özbek'in hükümran olduğu Tebriz'e yakla-
Sene: 1224 şarak yanına sığınmış olan bir çok Hârezmli kumandanları kendilerine teslim etmeye onu icbâr eylediler. Özbek bunların bir kısmını öldürdü, bir kısmını teslim etti. Bu suretle Tatarların tecâvüzlerinden kurtuldu. Fakat bu muvakkat bir zaman içindi. Çok geçmeden hükûmet Hârezm Sultanı'nın hükmü altına geçti.

[253] 600 hicî târihinde.

[254] Bu hükümdarda cetvellerde bir yanlış olmıuştur. Orada gösterşlen 600 târihini silmek gerekir. Çünkü hangi târihte vefat ettiğini bilmiyorum.

[255] 601 hicrî târihinde.

[256] 610 hicrî târihinde.

[257] 612 hicrî târihinde.

[258] 621 hicrî

ON DÖRDÜNCÜ KİTAP

HÂREZMLİLER

Hârezm (H^{v}ârezm) hükûmeti Hazar Denizi'nin doğusunda, eskilerin Oksus ve Jaksartes dedikleri iki büyük nehrin, Seyhun ile Ceyhun'un arasında yer alır. Ceyhun nehri bu ülkeyi güney tarafından, Seyhun ise kuzey tarafından kısmen hudutlandırır. Doğu tarafında Hârezm ülkesi Transoksiyan ve Yeni Türkistan yahut Yeni Hıtay ülkesiyle sınır komşudur. Hârizm ismini taşıyan pâyitahtına Gürgenç (Korkandge) yahut Erkenc (Arkandge) namı da verilmiştir. Bütün memleket sulanması mümkün olan taraflarında gâyet münbittir. Bir çok şehir ve kasabaları vardır. Ahâlisi gâyet çoktur. Bunlardan bir kısmı Tatarlar gibi sürüleriyle çadırlar altında yaşarlar. Gâyet hoş, her türlü hubûbat yetiştirir bir ülkedir. Sâkinleri Müslümandır. O zamanlar bir kısmı Hıristiyan Rum mezhebine mensup idiler. Antakya Patriki'ne tâbi bulunuyorlardı. Ebûl-Fidâ Haiton

Selçuklular Müslüman İmparatorluğu'na Hârizm ülkesi yoluyla girdiler. Bu ülke, Selçukluların ilk zapt ettikleri yerdir. Horâsan'ı, İran'ı, iki Irak'ı ve Suriye'yi zapt ettikleri zaman bu vilayetlere kölelerі arasından seçtikleri bir takım vâliler tayin ettiler. İşte Sultan Melikşah'ın *taştdar*'ı yani kilerci başısı Balka-tegin (Balca-teghin) böyle bir köle idi. Bu makāma âit olan aylık, Hârezm ülkesi vâridâtından alındığı için efendileri gibi aslen Türk olan Balka-tegin bu vilayette büyük bir hüküm ve nüfuza mâlik idi. Hârizm ülkesi imparatorluğun pâyitahtından pek uzakta olduğu için Balka-tegin'in oradaki nüfûzu da bu nisbette fazla idi. Balka-tegin'e orada hükümdar nazarıyla bakıyorlardı. Kölelikten yetişmiş yahut avam halk tabakasından gelmiş kimselerin en büyük devlet mansıplarına çıkmaları bu Türkler arasında o zaman âdet idi. Nasıl ki el'an İstan-

bul'da yerleşmiş olan Türkler de böyledir. Kaba ve câhil gibi telakkî ettiğimiz bu kavimler ecdâdın asâletine değil şahısların meziyet ve iktidarına ehemmiyet verirlerdi.

Ebû'l-Fidâ
D'Herbelot

Balka-beğ yahut Malka-tegin (Malca-teghin) Gurşistan ülkesine mensup bir adamdan Anuş-tegin[1] (Anousch-teghin) namında bir Türk kölesi satın aldı. Buna, menşei olan memleketten dolayı "Gurşe" lakabı verildi. Anuş-tegin sarayda o kadar güzel hareket etti ki efendisinin vefatından sonra Selçukluların kilerci başılığı makāmına ve bundan dolayı Hârezm hükûmetine de nâil oldu. Kudret ve hüküm sâhibi oldu. Fakat tahta çıkmadı. Bu şeref oğlu Muhammed'e kaldı. Bunun tahsîl ve terbiyesi için hiçbir şeyi esirgemedi.

Ebû'l-Fidâ
Sene: 1097

O zaman Horâsan'a dağılmış olan bir çok Türkler bir takım karışıklıklar çıkarmaktan geri kalmadılar. Bu karışıklıklar ise Sultan Berkyaruk'un nazar-ı dikkatini çekti. Hârezm vâlisi de bu karışıklıklarda vefat etmişti. Selçuklu ordularının kumandanı *emîr-i dâd* Sultan'ın emriyle bu vilayete giderek orada sükûn ve asâyişi iâde etti. Dönmeden evvel vilayetin idâresini Anuş-tegin'in oğlu Kutbeddin Muhammed'e "Hârezmşah" ünvânıyla tevcih eyledi.[2] Bu âile hükümdarlarına sonra bu unvan kalmıştır. Kutbeddin adâleti, elinin açıklığı, yanına çekilen bir çok ilim erbâbına karşı gösterdiği güzel muâmelesi ile kendisini bu vilayet ahâlisine pek sevdirmiştir. Bununla beraber Selçuklu hükümdarlarının tabi'iyyeti altında idi. Bunların yanında gider, bir sene vazîfesini yerine getirir, sene bitince yerine oğlunu bırakırdı.

Kam-mu
Ven-hien
Tum-kao
Hum-kien-lu
Lie-tai-ki-su
Hist. génér. Des Tatars.
Sene: 1125

Bu sıralarda Asya'nın doğu ucundaki taraflar karışıklık içindeydi. Niu-çe Tatarları yüz göstermeye başlamışlardı. Hi-tan namı altında çoktanberi Tataristan'da ve Çin'in kuzeyinde hüküm süren sâir Tatarları mahva uğraşıyorlardı. Bu Niu-çe Tatarlarının[3] ilk imparatoru olan O-ko-ta, Çin'de Leao namıyla maruf olan bu Hi-tanlara savaş ilan ederek bir çok çarpışmalarda bunların ordularını bozdu. Sonunda eski memleketlerini terke bunları mecbur etti. Kara Hi-tan

1 D'Herbelot buna "Bousteghin Gourgé" der.

2 490 hicrî târihinde.

3 Bunlar Kin'ler yahut Altun Han'lardır. Tatarların Târih-i Ensâbı (Soy kütüğü târihi) bunların reislerine "Dsurdsut" yahut "Courje (Djourgé) Hanı" namını verir.

namıyla yâd edilen bu Hi-tanların bir çok kolları Leao hükümdar âilesi şehzâdelerinden Nusi-taygir-ili[4] kumandasında oldukları halde Kırgız (Kergis) yahut Sibirya Kırgız[ları] nezdine gittiler, sonra Kâşgar civarlarına geldiler. İşte onların buraya gelmesinden sonra bu memlekete Kara Hıtay (Hatay) namı verilmeye başladı. Çinlilerin Pi-le-ko dedikleri Hoei-ke Hanı İllik Han Balasagun şehrinde ikāmet ediyordu. Bu şehir civarında oturan Kanglılar arâzisini tahrip ederek tacizlerde bulunuyorlardı. İllik Han Nusi-tay-cir-ili'den yardım istedi. Karşılığında şehrinin hâkimiyet hakkını kendisine vermeyi teklif etti. Bunun üzerine Hıtay hükümdarı batıya daha fazla yaklaştı. Kutbeddin Muhammed'in son senelerini rahat geçirtmedi. Mâverâünnehir'de Sun-se-han yani Semerkand[5] şehrine kadar sokuldu. Hârezm Sultanı bunun geçişine yüz bin kişi ile engel olmak istediyse de Nusi-taycir-ili bütün aşîretlerini üç kolorduya ayırdığı için Hârezmliler mağlup oldular. Bu muzafferiyetten sonra doksan gün Sun-se-han'da kaldı. Orada Müslümanlar kendisine bağlılıklarını bildirdiler, vergiler verdiler. Sonra hareketine devam etti. Ki-ulh-nan[6]'a gitti. Orada "Kur Han" ünvanını aldı. Onu imdada çağırmış olan İllik Han ise "İllik Türkmen" ünvânıyla yetindi.

Hi-tan hükümdarı bu batı memleketlerinde uzun müddet kalmadı. Bazı müverrihler Hazar Denizi'nin batı sâhilini takip ederek bu gölü dolaştıktan sonra Tataristan'a girdiğini iddia ediyorlar. Kâşgar'ı ikāmetgâh olarak seçip buraya Hu-se-u-ulh-tu yani Huse-ordu namını verdi. Buraya Ordu-kend de denilmiştir. İşte bu târihten sonra bu şehir bu yeni imparatorluğun pâyitahtı olmuştur.

Kutbeddin Muhammed bu barbarlardan bu suretle kurtulduysa da biraz sonra vefat etti.[7] Yerine Atsız isminde bir evlat bıraktı. Sene: 1127

Atsız da pederi gibi Selçuklular Sultanı Sencer'in kilerci başısı olmuştır. Kutbeddin Muhammed'in hizmetleri, şahsî meziyetleri oğlunun Selçuklular sarayında itibarını arttırmaya çok hizmet etmiştir. Sultan Sencer bu vâlinin harîs emellerini anlamakta gecik- Ebû'l-Fidâ Sene:1138

4 Çinliler buna "Ye-liu-ta-şe" namını verirler.
5 Cedvellerde bu mesele hakkında yanıldığımı görüyorum.
6 İhtimal ki Karminiye (Carminian).
7 521 hicrî târihinde.

medi. Fakat bu âileden gördüğü hizmet şüphelerine ehemmiyet vermemeye onu sevk etti.[8] Tekrar onu nimet ve iltifatlara boğdu. Saray ileri gelenleri Atsız'ın ikbâlinden ve nüfuzundan telaşa düşerek onu mahv etmeye azmeylediler. Atsız maruz olduğu fırtınanın önünü almak için Hârezm ülkesine çekilmek müsâadesini istedi. Burada ortaya çıkmış olan bazı karışıklıklar iyi bir bahâne teşkil ediyordu. Bu kumandanın tabiatını pek âlâ bilen Sultan Sencer giderken arkasından şu sözleri söyledi:

"*Öyle bir adamın arkasını görüyorum ki büyük ihtimalle bir daha yüzünü hiç görmeyeceğim.*"

Hükümdar tarafından şüpheye ve itimad yokluğuna delalet eden D'Herbelot böyle bir söz bir çok yakınlarını Atsız'ın tutuklanmasını tavsiyeye sevk etti. Fakat Sencer onlara şu cevabı verdi:

"*Bu adama ve pederine karşı pek minnettarım. Hiçbir sebep olmaksızın sâdece bir şüphe üzerine böyle bir harekete kalkacak olursam şükran hislerine aykırı harekette bulunmuş olacağımı görüyorum. Ben dâima bu ahlakî kaideye uygun hareket ettim. İnsan en ufak bir iyiliğe karşı bile mütehassis olmalıdır. Çünkü iyilik haddizatında dâima büyüktür ve hürmete şâyândır.*"

Sencer eğer daha az âlicenap fakat daha çok siyâset-şinas olsaydı Atsız'ı tevkif ettirirdi. Atsız'ın sonraki hareketleri bu şüpheleri tamamıyla te'yîd etmiştir. Atsız bütün bu vilayeti ayaklandırdı. Âsîlerin başına geçti. Sencer, âlicenaplığının serbest bırakmış olduğu bir adama karşı ordusuyla yürümeye mecbur oldu.

Sencer ordusunun başında Hârezm'e gitti.[9] Atsız oğlu İl-kılıç ile Ebû'l-Fidâ Sencer'e karşı yürümek cür'etinde bulundu. Fakat kuvveti Sultan'ın D'Herbelot ordusuyla kıyaslanabilir olmadığı için mağlup ve firara mecbur oldu. Sultan'ın eline düşen oğlu idam edildi. Bu muzafferiyet netîcesinde Hârezm kıt'ası itâat dâiresine girdi. Sultan'ın yeğeni Süleymanşah vâliliğe tayin olundu. Sencer Merv'e girer girmez Atsız

8 D'Herbelot'nun bu harbin sebepleri hakkında söylediği şeyler bir masaldan ibarettir. Atsız 1155 târihinde ölmüştür. Sencer Guzlar nezdindeki esâretten 1156 târihinde kurtulmuştur. Mösyö D'Herbelot'ya göre bu muhârebeyi bu târihte vukû bulmuş saymak lazım gelir.

9 533 senesi Muharrem'inde [1138 Eylül/Ekim'inde].

yeni bir ordu başında tekrar meydana çıktı. Maiyetinde ancak az bir asker bulunan Süleymanşah'a karşı yürümeye hazırlandı. Düşmana mukâvemet edemeyecek bir halde bulunan Süleymanşah Sencer'in yanına çekilerek bütün Hârezm kıt'asını Atsız'a bıraktı. Atsız o târihte Kâşgar'da bulunan Hi-tanları kendi tarafına çekmeye muvaffak olmuştu. Hi-tan hükümdarı Tay-cir Niu-çe Tatarları ile giriştiği bir muhârebede büyük bir mağlubiyete uğramıştı. Hi-tanların Hanı Tataristan'ın içerlerine dönerek atalarının tasarruf etmiş oldukları ülkede nüfûzunu kurmak ve hükûmet tesis etmek emelindeydi. İşte bu maksatla kumandanı Aris[10]'i yetmiş bin kişilik bir ordu ile Çin'e ve Niu-çe Tatarlarının memleketine göndermişti. Tay-cir-ili ordu ile berâberdi. Sığırlarının ve beygirlerinin bir kısmı yolda telef oldu. Askerler Kâşgar'a dönmek istediler. Tay-cir-ili Niu-çe'lerle bazı çarpışmalarda bulundu. Niu-çe'ler, Hi-tanların kendilerine düşman olan Hia'larla[11] birleşmelerinden korkuyorlardı. Hakîkaten Taycir-ili'nin maksadı bu idi. Fakat Han'ın 1136 târihinde ölmesi bu sefere Han'ı çekti. Hi-tanlar Kâşgar ülkesine döndüler. Orada, "Han" ünvanını Taycir-ili'nin oğlu İ-li (Y-li)'ye verdiler. Bu yeni hanın yaşı küçük olduğu için vâlidesi Siao-şi hükûmet nâibesi ilan edildi.

İşte Atsız bu prense müracaat etmiş, onu Mâverâünnehir'i zapta gelmeye teşvik eylemişti. Hi-tanlar derhal bu vilayete girdiler. Sencer Horâsan'ı terk ederek imdada koştu. Fakat mağlup oldu.[12] Zevcesi sultan esîrler arasında kaldı. Bu hezîmetten sonra Atsız Horâsan'a girerek tahribatta bulundu. Oradaki bütün hazîneleri aldı. Diğer taraftan Hi-tanlar da Mâverâünnehir'de yerleşiyorlardı. Bu sırada Prenses Siao-şi öldü. Ebû'l-Fidâ 1141, 1142

Sencer alelacele yeni asker topladı.[13] Hârezm üzerine yürüdü. Bir çok mevkileri Atsız'ın elinden aldıktan sonra bunu pâyitahtında muhâsara etti. Mağlup olmak üzere bulunan Atsız hile yoluna saptı. Âlicenaplığıyla iftihar eden bir hükümdara karşı bu hileyi başarıyla tatbîk yolunu buldu. Gâyet kıymetli hediyelerle Sultan'a murahhaslar göndererek hatasının affını istirham etti ve bundan böyle sarsılması kâbil olmayan bir sadâkat eseri göstereceğini Sene: 1143 Ebû'l-Fidâ D'Herbelot

[10] Çinliler "Ou-li-la"(Ouo-li-la) diyorlar.

[11] Tercümede "Hempa" yazılıysa da eserin orijinalinde "Hia" şeklindedir. (E.K.)

[12] 536 senesi Muharrem'inde [1141 Ağustos/Eylül'ünde].

[13] 538 hicrî târihinde.

taahhüt eyledi. Sencer talep ettiği affı ona bahşetti. Bu pek fazla bir iyilikti ki çok geçmeden Sencer nâdim oldu. Bu iyilik Atsız'ın fikir ve maksatlarına hiçbir set çekemedi. Hükümdar olmak hırsı Atsız'a her hareketi mübah gösteriyordu. Sencer bu vâlinin emirlerine itaat etmediğini, tekrar silaha sarıldığını ve hükûmeti dâhilinde müstakil ve mutlak bir hükümdar sıfatıyla hareket ettiğini haber aldı. Bu konuda iyi tahkîkāt icrâ etmek için Tirmizli Edîb Sâbir nâmında bir kumandanı gönderdi. Atsız bunu tevkif ettirdi. Aynı zamanda Sultan'ı katlettirmek üzere Merv'e bir takım adamlar yolladı. Pek sıkı surette muhâfaza edilmeyen Edîb Sâbir Sultan'ı haberdar etti. Sencer Merv'de kātilleri şiddetle arattı ve bunları cezaya çarptırdı. Atsız Merv'de cereyan eden bu halden haberdar olunca herşeyin Edîb Sâbir'in yüzünden meydana çıktığına hükmederek bu kumandanı bir kalenin tepesinden Ceyhun nehrine attırdı.

Hârezm vâlisinin bu küstahlığını cezâsız bırakmamak lazımdı. Sene: 1147 Sencer kuvvetli bir ordu ile[14], Atsız'ın en müstahkem bir kale olmak üzere kapandığı Hezâresb[15] üzerine yürüdü. Sencer birkaç hücumdan sonra burasını zapt etti. Atsız'ın bu muhârebede kazandığı şeref yalnız şiddetli bir mukavemette bulunmaktan, kurtulmak ve pâyitahta kaçmak saadetine nâil olmaktan ibâret kalmıştır. Fakat pâyitahtı uzun bir muhâsaraya mukāvemet edebilecek halde olmadığından barış tekliflerinde bulundu. Sencer bunları kabul etti. İhtimal ki bu muhârebeden yorulmuştu. İhtimal ki kan dökülmesini istemiyordu. Bir ceylan derisi ile giyinik olduğundan dolayı "Âhu-pûş" namıyla yâd edilen Derviş Âhupûş'u Sultan nezdinde arabuluculuğa yolladı. Memleketinde mazannadan madud olan [ermiş olduğu sanılan] bu zât Sencer'i yumuşatmakta müşkilat çekmedi. Sencer, Ceyhun sâhilinde Atsız'ın gelerek huzûrunda doğu hükümdarlarına karşı âdet olduğu üzere yer öpmesini talep etmekle iktifâ eyledi. Bu âdet el'an İranlılarda uygulanmaktadır. Buna "rûy-ı zemîn"[16] tabir ederler. Atsız böyle yer öptüğü sırada Sultan nehrin öbür sâhilinde bulunacaktı. Atsız, muhtaç olduğu affı elde etmek için Sencer'e karşı bu bağlılık alâmetini göstermekten imtinâ ede-

14 542 hicrî târihinde.

15 "Bin beygir" demektir.

16 Müellif "yere-toprağa yüz sürmek"ten bahsediyor; ruy-i zemîn "toprağın yüzü" demektir. (E.K.)

mezdi. Fakat kibir ve gururu bundan pek rencîde oluyordu. Nehir sâhiline yaklaştı. Attan inmeksizin başını eğmekle yetindi. Sonra, çekildi. Sultan, Atsız'ın bu azametinden memnun olmadı. Fakat çoktan beri devam eden ihtilafları bitirmek isteyerek buna ehemmiyet vermedi, Atsız'ı affetti.

Bu târihten sonra Atsız Sultan ile iyi geçindi. Hazar Denizi sâhilinde sâkin kavimlerle muhârebeye gitti.[17] Sağanak ve Glondur ülkelerini zapt etti. D'Herbelot Sene: 1152

Bir müddet sonra Atsız yaklaşık altmış bir yaşında olduğu halde Habuşan vâdisinde vefat etti.[18] Kendisine felç gelmişti. Tatbîk etmek istediği pek şiddetli devâlar ölümünü çabuklaştırdı. Cesâreti, harb fennindeki mahâreti, ilim erbâbına karşı cömertliği hasebiyle târihçiler bu hükümdarı pek çok methetmişlerdir. Kendisi de ilim erbâbı arasına sokulabilirdi. Yirmidokuz sene hükümran olmuştu. Yerine oğlu İl-Arslan geçti. Sene: 1153 Ebû'l-Fidâ D'Herbelot

İl-Arslan'ın Süleymanşah namında küçük bir kardeşi vardı ki tâcı İl-Arslan'ın elinden almaya kalktı. Pederinin memleketlerinden bir kısmını zapt etti. Fakat İl-Arslan kardeşine daha ziyâde yayılmak imkânı vermedi. Onu tutturdu. Bütün hükümranlığı boyunca hapiste bıraktı. D'Herbelot

İl-Arslan Hârezm tahtını işgâl ettiği sırada Hi-tanlar Hanı vefat etti. Oğlu pek genç olduğu için hemşîresi Pu-so-huon hükûmet işleriyle meşgul oldu. Fakat kumandan Ariz bu hükûmet dâhilinde bir takım karışıklıklar çıkarttıktan sonra "Han" ünvanını İ-li'nin diğer oğlu Çe-lu-ku'ya verdirdi. Bununla beraber bu karışıklıklar Hi-tanların Ceyhun nehrini geçerek Hârezm kıt'asına girmelerine mâni olmamıştır. Kam-mu

İl-Arslan bunları çıkarmak için hareket etti. Fakat Amuye (Amouieh)'ye vardığı zaman tehlikeli surette hastalandı[19], yoluna devam edemedi. Askerin kumandasını kumandanlarından birine bırakmaya mecbur oldu. İki ordu muhârebeye tutuştular. Hârezmliler mağlup oldular. Kumandanları esîr düştü. Hi-tanlar bu muzaf- Ebû'l-Fidâ Ebû'l-Ferec Sene: 1172

---

[17] 547 hicrî târihinde.

[18] 490 senesi Receb'inde doğmuştu. 550 senesi Cemâziyelâhir'inin dokuzunda [10 Ağustos 1155] öldü. D'Herbelot vefat târihini 551 senesi olarak gösteriyor. Ben Ebû'l-Fidâ'nın rivâyetini tercih ediyorum.

[19] 567 hicrî târihinde.

feriyetten sonra memleketlerine döndüler. İl-Arslan Hârezm'e dönerek orada vefat etti.[20]

Bu hükümdarın yerine evlatlarının en büyüğü Sultanşah Mahmûd geçti. Henüz bir çocuk idi. İmparatorluğu melîke Melike-Tarhan idâre ediyordu. Bu prensesin yalnız başına hükümran olmak için, büyük oğlu Tagaş (Tagasch) yahut Tekeş[21]'i (Tegesch) tahtından mahrum bırakarak tâcı bu küçük oğluna verdirmiş olduğu rivâyet ediliyor. "Alâeddin" lakabıyla yâd edilen büyük oğlu, Seyhun nehri mansabı yakınında Yengi-kond/Yiğni-kend civarında yer alan Cend (Jond) kasabasında oturuyordu. Pederi ona burasını tahsîs etmişti. İl-Arslan'ın vefatını ve birâderi Sultanşah'ın tahta cülûsunu haber alınca mirâsına iştirak etmek için kardeşine mektup yazdı. Sultanşah bir manzume ile cevap verdi. Böyle bir davânın mektup ile ulak ile değil ancak silah kuvveti ile fasl edilebileceğini (görülüp kapatılabileceğini) anlattı. Mektup manzum idi. Tekeş, buna cevap yazmayı oğlu Melikşah'a havâle etti. Pek zarîf olan genç şehzâde cevâbı şu şekilde kaleme aldı:

> "*Siz büyük hazînelere mâliksiniz. Benim kılıcımdan başka bir şeyim yok. Siz muhteşem saraylarda müzeyyen çadırlar altında oturuyorsunuz, ben ise bir beygirden ve bir harb çadırından başka bir şeye mâlik değilim. Fakat, bu ihtilafı muhârebesiz bitirmek isterseniz bana Horâsan'ı bırakınız, Hârezm ile iktifâ ediniz.*"

Sultanşah, Tekeş'in tekliflerini kabul etmediği için her iki taraftan harbe hazırlanıldı. Tekeş zayıf olduğu için Kara Hıtay Hanı'nı imdada çağırdı. Bu hanın dâmâdı Karamara[22] (Caramara) Hârezm'e girdi. Orada Tekeş'in askeriyle birleşti. İki ordu pâyitahta yaklaştılar. Sultanşah'ı Nişâbur'a sığınmaya mecbur ettiler.[23] Bunun üzerine Tekeş "Hârezm Sultanı" tanındı. Birâderi Sultanşah bir müddet Horâsan'da tutundu.

Ebû'l-Ferec

Sultanşah sonra birâderini tahtından mahrum etmeye uğraştı. Bir ordu ile Hârezm'e girdi, pâyitahtın önüne geldi.[24] Fakat pek

Sene: 1186

20 558 hicrî târihinde.

21 Yahut başka müverrihlere göre "Vigiş(Vighisch)".

22 Ebû'l-Ferec buna "Fuma" diyor. Bu kelime Çince'dir. Dâmâd manâsınadır.

23 568 hicrî târihinde.

24 582 hicrî târihinde.

kalabalık olan şehir halkı onu surlar önünde görmekten o kadar az hayrete düştüler ki kapıları kapamağa bile tenezzül etmediler.

Sultanşah sonra Tekeş'in, Horâsan'ın pâyitahtı olan Merv civarlarını baştanbaşa tahrip etmekte olduğunu, Merv'i muhâsaraya hazırlandığını haber aldı. Derhal Hârezm kıt'asını terk ederek güzîde beş yüz süvari alıp alelacele Horâsan'a koştu. Gecenin karanlığından faydalanarak Merv'e girdi. Bu suretle şehrin zapt edilmesine mâni oldu. Bunun üzerine Tekeş Şadbağ civarına çekilerek bu şehri muhâsara etti. Sencerşah ismindeki vâli, iki ay büyük bir cesâretle kaleyi müdâfaa etti. Nihâyet gâyet büyük bir meblağ vaad ederek gerek kendisini gerek şehri kurtarmak mecburiyetinde kaldı. Tekeş Hârezm'e çekildi. D'Herbelot

Tekeş Hârezm'e döner dönmez başlıca kumandanlarından birini vâli tarafından vaad edilen meblağı almak üzere Şadbağ şehrine gönderdi. Aynı zamanda bu kumandan, birâderiyle barış müzâkeresine de memurdu. Sencerşah sözünde durmaktan imtinâ etti. Tekeş'in sefîrini tevkif ettirdi. İki kardeş arasında sulh imzalanmadan bu kumandanı bırakmadı. Bu sulh hemen derhal bozuldu.[25] Tekeş ne kardeşinden ne eniştesi Sencerşah'tan memnuniyet verici hiçbir hareket görmüyordu. Bundan dolayı Şadbağ kalesini tekrar muhâsara etmeye karar verdi. O zaman kalede o civarların en zengin büyüklerinden Mengli Beğ de Sencerşah ile birlikte bu kalede bulunuyordu. Bu iki emîr, Sultan'ın hücumlarına mukāvemet edemedikleri için Alevî imamlarının aracılığına müracaat ettiler. Bunların memlekette büyük hüküm ve nüfûzları vardı. Tekeş bu din ulemasının sözlerini dinledi. Kalenin Tekeş'e tâbi olması, ahâlisinin emvâl ve emlaklerini muhâfaza etmeleri, serbest bulunmaları, Sencerşah'a güzel davranılması kararlaştırıldı. Fakat Sencerşah'ı fesat yoluna sevk etmiş ve ancak Horâsan'da yaptığı türlü türlü kötülükler bahasına büyük bir servet toplamış olan Mengli Beğ'in bütün emvâl ve emlâkini iâde etmesini Tekeş şart koydu. Mengli derhal kendisini muhakeme etmekle ve fiil ve hareketlerini incelemekle görevli bir emîrler meclisine tevdi olundu. Bu bir nevi mahkeme onu gâyet ağır para cezasına mahkûm ettikten sonra hükmün geriye kalan kısmını vermek cihetini Fahreddin[26] namındaki büyük imama Sene: 1187

25 583 hicrî târihinde.
26 İbn Abdülazîz.

bıraktı. Mengli vaktiyle bu imamın Ebû Saîd namında bir oğlunu öldürmüştü. Bu katilden dolayı Mengli idâma mahkûm oldu. Şadbağ'ın zaptından sonra Tekeş Nişâbur'u da ele geçirdi. Bunun idâresini oğlu Melikşah'a verdi. Horâsan'ı sâkinleştirdikten sonra Hârezm yolunu tuttu.

Sene: 1192
D'Herbelot

Daha sonra[27] Tekeş ordusunun başında Irak-ı Acem'e, İl-deniz'in oğlu Kızıl Arslan'ın imdadına gitti. Selçuklu Sultanı Tuğrul buna hücum etmişti. Fakat bu vilayete vardığı zaman iki hükümdarın barış akdetmiş olduklarını gördü. Bu muhârebeden bir dereceye kadar istifâde sağlamak azminde bulunduğu için bunların barışmalarına kızdı. Vaktini tamamıyla boşa harcamış olmamak üzere Rey şehrini, Tabrek (Thabrek) kalesini zapt etti. Burada başlıca kumandanlarından Tamgaç (Tamgadge) kumandası altında bir miktar asker bıraktı.

Sene: 1193

Ertesi sene[28], kendisiyle birâderi Sultanşah arasında iki hükûmetin hudutları münâsebetiyle ortaya çıkan ihtilaflar üzerine Horâsan'a girdi. Abiverd (Abiurd) şehri arâzisine vardığı zaman bu şehrin ve bütün Serahs vilayetinin vâlisi olan kumandan kendisine bîat etti. Sultanşah'ı muhârebeye hazırlanmaya vakit bulmadan bastırmak üzere acele etmeye teşvîk eyledi. Fakat bu arada Tekeş, Sultanşah'ın vefat ettiğini haber aldı. Bundan istifâde ederek bütün Horâsan'ı ele geçirdi.

D'Herbelot

Bu olay netîcesinde Hârezm ve Horâsan kıt'alarının tek hükümdarı olan Tekeş, Serahs ve Merv vilayetlerinin idâresini oğlu Kutbeddin Muhammed'e vermek istedi. Sultan'ın diğer oğlu Melikşah bu vâliliğe tâlip olarak Kutbeddin'e Nişâbur vilayetini verdi. Fakat sonra Kutbeddin tamamıyla pederinin yanında kalmak isteyerek Nişâbur'u terk etti. Bu suretle Melikşah bütün Horâsan kıt'asına sâhip oldu. Aynı zamanda imparatorluğun veliahdi ilan edildi.

Sene: 1194

Tekeş'in fetihleri yalnız Horasan vilayetine münhasır değildi. Rey ve Tabrek şehirlerini zapt ettiğini de görmüştük. Tabrek'te bıraktığı vâli vefat etmişti. Selçuklu Sultanı Tuğrul, Tekeş ile akdetmiş olduğu anlaşmayı bozmak için bunu fırsat bilmişti. Tekeş kuvvetli bir ordu ile derhal Irak-ı Acem yolunu tuttu.[29] Bütün bu

27 588 hicrî târihinde.
28 589 hicrî târihinde.
29 590 hicrî târihinde.

vilayeti zapt etti. İran'da Selçuklu Sultanları'nın son hükümdarı olan Tuğrul'un bütün memleketlerini kendi imparatorluğuna kattı. İsfahan vâliliğini İnanç[30] (Enbanedge) lakabıyla ânılan Kılıc'a[31] (Kilidge) verdi. Selçuklulara karşı bununla dâima birlikte hareket etmişti. Oğlu Yunus Han Irak-ı Acem vilayetine mâlik oldu. Buranın pâyitahtı Rey şehri idi. İşte Hârezm Sultanı'nın hükûmeti o zaman İran'ın büyük bir kısmını içine alıyordu.

Tekeş kışı Hârezm'de geçirdi. Burasına dâima İmparatorluğun merkezi nazarıyla bakıyordu. Fakat bahar dönünce Transoksiyan kıt'asında Sağanak Hanı'nın bazı hareketleri ordularını bu tarafa çevirmeye onu mecbur etti. Han, Tekeş'in hareketinden haberdar olur olmaz bizzat gelerek barışa tâlip oldu. Sultan'ın saray ileri gelenlerinden bir çoğunun şefaat ve ricâları sâyesinde barışı elde edebildi. Sene 1195

Horâsan vâlisi Melikşah aynı târihte pederinin sarayına gitmiş ve yokluğunda kumanda etmek üzere yerine oğlu Arslanşah'ı bırakmıştı. Tekeş'in eniştesi Sencerşah bazı fesatçıların tahrikiyle vâlinin yokluğu esnâsında Horâsan'ı zapt etmeyi hedefleyen bir entrikaya katıldı. Fakat daha bu planları icrâ mevkiine konmadan evvel ondan haberdar olan Tekeş Sencerşah'ı saraya çağırdı. Henüz hiçbir şeye teşebbüs etmediği için kendisini masum sayan Sencerşah Tekeş'in emrine itaat etti. Fakat Hârezm'e varır varmaz Sultan onu tevkif ettirdi. Gözlerine mil çektirdi, sonra bir yere hapsetti. Bununla beraber bir müddet sonra hemşîresinin ricâsı üzerine serbest bıraktı, bir miktar tahsîsât bağladı.

Tekeş Horâsan vilayetini elden çıkarmak tehlikesini atlattıktan sonra İran memleketleri hakkında aynı tehlikeye maruz kaldı. Oğlu Rey vâlisi Yunus Han hastalanmış, Horâsan'a hava değişikliğine giderse sağlığını kazanabileceği ümidine düşmüştü. Onun için pek emniyet ettiği Miyacık(Miagen)'ı Rey'de bırakarak Horasan'a gitti. Miyacık Sultan'a son derecede sâdık bulunan Atabek İnanc'ın gizli düşmanıydı. Yunus Han Rey'den ayrılır ayrılmaz, Harezmlilerin Bağdad'a gittikçe yaklaşmalarını ve Suriye'yi tehdit etmelerini tam

30 İbn Atabek İl-deniz.

31 Asıl metinde "Kilidge" diye yazılı bu kelimeyi tercümede "Kıtlıg" şeklinde gördük ve alakasız bulduk; bu şekilde okumanın daha doğru olabileceğini düşünerek "Kılıc" şeklini tercih ettik. (E.K.)

bir endîşe ile gören Halîfe Nâsır, vezîri İbn Kassâb'a[32] kuvvetli bir ordu ile Yunus Han'ın memleketine girmeyi emretti. Halîfe ordusunun hareketinden haberdar olan İnanc alelacele askerlerini topladı, başlarına geçti. Halîfe'nin ilerlemesine meydan vermemek için gidip Miyacık ile birleşti. Fakat eskidenberi Atabek'e düşman olan Miyacık onu kendi nüfuz alanı içinde görünce hemen tevkif ettirdi. Başını kestirerek Tekeş'e gönderdi. İnanç Halîfe ile gizlice ortak olmuş olduğundan dolayı böyle davranmaya mecburiyet hissetmiş olduğunu bildirdi. Tekeş çok geçmeden Miyacık'ın yalancılığını anladı. Fakat bu kumandanın kendisine de hıyânet etmesinden korkarak şüphelerini gizledi. Alelacele, Irak'a doğru yola çıktı. İki ordu muhârebeye tutuşacakları sırada İbn Kassâb vefat etti. Fakat bu muhârebe Halîfe ordusu kumandanlarının tedbir ve ihtiyatı sâyesinde, çarpışmanın yapılmasına mâni olamadı. İbn Kassâb'ın vefatını o kadar gizli tuttular ki Sultan bunu ancak galebeyi elde ettikten sonra haber alabildi.

Halîfe Nâsır artık Sultan'ın büyük ordularına direnebilmeye kendisinde kudret görmediğinden barışa talip oldu. Irak üzerindeki bütün iddialarından vazgeçti. Irak Tekeş'in hükmü altında kaldı. Burasını oğlu Tâceddin Alişah'a verdi. Askerlerini çekmeden evvel, İbn Kassâb'ın başını istedi. Muzafferiyetinin bir nişânesi olmak üzere bunu Hârezm'e gönderdi. Sonra Miyacık'ı azletti. Bir müddet sonra Irak'ta çıkarmak istediği bazı karışıklıklardan dolayı dar bir mahpese kapadı.

Bir müddet sonra Tekeş, kendisine halef olmak üzere göstermiş

Sene: 1196
Ebû'l-Fidâ
İbn Şıhne
D'Herbelot

olduğu oğlu Melikşah'ı kaybetti.[33] Bu şehzâde Nişâbur'da öldü. Hindu-han namında bir evlat bıraktı. Bunun üzerine Nişâbur vâliliği Sultan'ın diğer oğlu Kutbeddin Muhammed'e geçti. Bu, öteden beri Melikşah'ın düşmanı idi. Kutbeddin Muhammed hükûmetin velâhdi ilan edildi. Bu târihten sonra Kutbeddin ünvanını terk ederek "Alâeddin" ünvanını aldı. Tekeş buna vezîr olarak Sa'deddin Mes'ûd'u tayin etti. Buna da "Nizâmü'l-Mülk" ünvanı verildi.

Sene: 1197
Ebû'l-Fidâ
Ebû'l-Ferec

Sultan, verâset meselesini bu suretle tanzîm ettikten sonra doğuya yürüdü[34], Hi-tanlarla muhârebeye gitti. Bunların Tataristan'daki

[32] "Müeyyedü'd-din" lakabıyla yâd edilirdi.
[33] 593 hicrî târihinde.
[34] 594 hicrî târihinde.

hüküm ve nüfûzları pek çok azalmıştı. Mâverâünnehir'in büyük ve meşhur bir şehri olan Buhâra'yı muhâsara etti. Şehir ahâlisi pek cesâretle müdâfaalarda bulundular, Hârezm Sultanı'ndan korkmaz gibi göründüler. Yekçeşm [Tek gözlü] olan bu Sultan ile istihzâ için tek gözlü bir köpek aldılar. Ona Acem usûlünde bir harmanî giydirdiler. Başına bir sarık sardılar. Şehrin surları üzerinde dolaştırdıktan sonra mancınıklarla Hârezmlilerin karargâhına atarak "*İşte sultanınız!*" diye bağırdılar. Böyle bir hakāretten sonra şehir ahâlisi harbin bütün şiddetlerinin kendileri hakkında tatbîk edilmesini bekleyebilirlerdi. Fakat Tekeş şehirlerini aldı ve bu hakāreti unuttu.

Tekeş, Halîfe'nin memleketlerinde harb ile meşgul olduğu sırada Âzerbaycan'ı orada bazı kalelere sâhip olan İsmâîlîlerden temizlemeye de ehemmiyet verdi. Bunları ilk önce Arslan-Kûşay kalesinden koğdu; Alamut kalesine sığınmaya mecbur etti. Burası pek müstahkem olduğu için o zaman buna hücumu münâsip görmedi. Fakat sonra vezîr Sa'deddin Mes'ûd'un İsmâîlîler tarafından Tarşiz kalesinde katledildiğini haber alınca oğlu Horâsan vâlisi Alâeddin Muhammed'e bu kaleyi muhâsara ederek bütün Bâtınîlerin kökünü kazıması için emir verdi. D'Herbelot

Bu muhârebe esnâsında Muhammed pederinin Şehersane (Schéher-sané) şehrinde vefatı haberini aldı.[35] Bu hükümdarın meziyeti, değeri, adâleti, cömertliği bütün tebaası tarafından sitâyişlerle yâd ediliyordu. Ebû Hanîfe mezhebi dâiresinde büyük bir ilm-i kelâm mütehassısı idi. Şâir Reşidî şu manzumeyi onun hakkında kaleme almıştı: Sene: 1200 Ebû'l-Fidâ Ebû'l-Mehâsin

> "*Ecdâdınız memleketlerinden haksızlığı ortadan kaldırmak için bütün şiddetini gösterdi. Pederiniz adâlet ve itidâli sâyesinde, eski devrin açtığı bütün yaraları kapadı, gedikleri tamir etti. Devrinizi Cenâb-ı Hakkın size bahşettiği muazzam kuvvete layık bir hale getirmek için artık hangi faziletli yollara düşmeniz gerektiğini siz düşününüz.*"

Tekeş, memleketinin hudutlarını pek genişletmişti. Bayraklarının üstüne bir hilal koydurduğuna dikkat edilmiştir.

Tekeş'e oğlu Alâeddin Muhammed halef oldu. Horâsan dağlarında yer alan Tarşiz kalesi muhâsarasını terk ederek alelacele Hârezm'e gitti. Oradan milletin büyükleri tarafından ecdadının D'Herbelot Ebû'l-Fidâ 1201

---

35 596 senesi Ramazan'ının 20'sinde [4 Temmuz 1200'de].

tahtına çıkarıldı. Bunların bîatlarını kabul etti. Her tarafa bu vak'ayı ilan için ulaklar gönderildi. Tekeş'in vefatı Hindistan'da haber alınınca Gur Meliki Gıyâseddin Hârezmlilere karşı her türlü itâat ve tabi'iyyet eserlerine son verdi. Yeni Sultan'ın yeğeni Hindu-han bu Gurî hükümdarının sarayına ilticâ ederek orada iyi karşılandı. Amucasına karşı muhârebe için kendisine yardım vaad ettiler. Gur Meliki Gıyâseddin ile Gazne Meliki Şahâbeddin kuvvetlerini birleştirdiler, Horâsan'a girdiler[36], Muhammed'in askerlerini buradan çıkardılar. Gıyâseddin Merv'i zapt ederek Hindu-han'a verdi. Sonra Serahs'ı, Tûs'u, Nişâbur'u ve daha sâir bir takım yerleri ele geçirdi. İki hükümdar bu fütuhattan sonra geri döndüler. Gıyâseddin Gur'a gitti. Şahâbeddin Hindistan'da muhârebe ile meşgul oldu. Fakat bunların yokluğunda[37] Muhammed ordusunun başında Horâsan'a dönerek Gurluların almış oldukları yerleri geri aldı.

Gıyâseddin'in ertesi sene vefat etmesi olayı[38] Gurlu Sultanla-
Sene: 1202 Ebû'l-Fidâ rı'nın Hârezm kıt'ası hakkında kurmuş oldukları projeleri bozdu. Hindistan'dan dönmüş olan Şahâbeddin Hârezm'e harbe gitmek niyetiyle Horasan'da yer alan Tûs şehrine gitmişti. Fakat Gıyâseddin'in vefatı üzerine bu seferi askıya aldı. Sefere çıkabilecek hale geldiği zaman Hârezm Sultanı üzerine yürüdü, büyük bir galebeye nâil oldu.[39]

O zaman, Muhammed Hi-tanlara mürâcaat etti. Bu kavimler der-
Sene: 1203 hal harbe kalktılar, gelip Şahâbeddin'e hücum ettiler. Şahâbeddin mağlup oldu. Hatta vefat ettiğine dâir bir şâyia bile çıktı. Gazne'ye kadar yayılan bu haber orada bir takım karışıklıklara sebebiyet verdi. Ancak Şahâbeddin oraya gittikten sonra bu karışıklıklar yatıştırılabildi. İki sene sonra Şahâbeddin Lahor'dan döndüğü sırada Dâmil namında bir yerde Kûkirler tabir edilen dağlıların yahut diğer bir rivâyete göre İsmâîlîlerin hücumuna maruz kaldı ve öldürüldü.[40] Bunun üzerine Bamyan Meliki Şahâbeddin'in amucası Bahâeddin Sam Gazne'yi zapt etmek istedi. Yanında iki oğlu Alâeddin Muham-

---

36 597 hicrî târihinde.
37 598 hicrî târihinde.
38 599 hicrî târihinde.
39 600 hicrî tarihinde.
40 602 snesi Şaban'ında.

med ile Celaleddin de vardı. Fakat Gazne'ye ulaşamadan vefât etti. Çocukları yola devam ederek Gazne'yi aldılar.

Gurlu hükümdarları o zaman kendi memleketleri dâhilinde pek meşgul olduklarından Hârezm'de muhârebelere girişmeyi düşünecek vakitleri olmadı. Gur Meliki Gıyâseddin'in Kirman'da gâyet kudret kazanmış Tâceddin Ildız isminde bir Türk kölesi yanına bir çok Türk topluyordu. Bu askerle Gazne'ye geldi. Alâeddin Muhammed ile Celaleddin'i oradan çıkardı. Bunların ikisi de Bamyan'a çekildiler. Orada asker topladılar, tekrar Gazne'ye geldiler. Ildız mağlup ve Kirman'a ilticaya mecbur oldu. Alâeddin Muhammed Gazne'de kaldı. Kardeşi Celaleddin Bamyan'a döndü. Ildız bunların ayrıldıklarını haber alır almaz Gazne'ye yaklaştı. Birâderinin imdadına gelen Celaleddin, Ildız tarafından mağlup edildi. Ildız buna karşı yürümek üzere Gazne muhâsarasından vazgeçmişti. Sonra bu köle, esîr aldığı Celaleddin ile birlikte Gazne önüne geldi. Hârezm Sultanı'nın yeğeni Hindu-han ile birlikte Alâeddin Muhammed buraya kapanmıştı. Gazne nihâyet Ildız'a tâbi' oldu.

Hârezm Sultanı bu hükümdarları birbirlerini mahv etmeye bıraktı. Kendisi doğu tarafında fetihlerle meşgul oldu.[41] Mâverâünnehr'in Semerkand ve Buhâra gibi küçük hükümdarları Hi-tanlardan şikâyet ederek Sultan'a tâbi'iyyetlerini arzetmek, namına hutbe okutmak, ismini sikkelerde darbettirmek teklifinde bulundular. Yalnız Hi-tanların Mâverâünnehir'den tard edilmeleri şartını koydular. Sene: 1207 Ebû'l-Fidâ Diyârbekrî D'Herbelot

Muhammed büyük bir ordu topladı, Ceyhun'u geçti, Mâverâünnehir'e girdi. İlk önce Buhâra'yı zapt etti. Burada Hi-tanlar tarafından Furuşi kumandan idi. Sonra, yine Hi-tanların tâbi'iyyetleri altında Semerkand'a hâkim olan Osman burasını Muhammed'e teslim etti. Muhammed, arkada bıraktıkları hakkında güçlü garantiler aldıktan sonra Hi-tanların ülkesinde daha ilerilere girdi. Hi-tanların hanları Çe-lu-ku idi. Bu Han, Sultan'a karşı sarayın en büyük kumandanı Ta-ni-ku Taraz'ı yolladı. İki ordu kanlı bir muhârebe yaptılar. Hi-tanlar mağlup oldu. Kumandanları esîr düştü. Sultan mağlubiyet haberini kendisi iletmesi için bunu Hârezm kıt'asına gönderdi. Bu o kadar büyük ve tam bir galebe idi ki Sultan kendi ünvanlarına Selçuklu âilesinin en büyük hükümdarı olan Sencer'in Sene: 1208

[41] 604 hicrî târihinde.

ismini de ilave etmek istedi. Fakat halk "*İskender-i Sânî*" ünvanını tercih etti.

D'Herbelot

Sultan Muhammed bu büyük muzafferiyetten sonra Otrar nam-ı diğerle Faryâb yahut Farâb şehrine doğru yürüyerek hemen zapt etti. Seferi bu şehrin zaptıyla nihayetlendirmek istedi. Otrar'a başka bir vâli tayin ettikten, şehri kendisine teslim eden oradaki vâliyi esîr olarak Nişâbur'a gönderdikten sonra Hârezm'e döndü. Orada Hi-tanlar kumandanı Ta-ni-ku Taraz'ı öldürttü. Fakat memleketine henüz dönmüştü ki Hi-tanların Semerkand üzerine yürüdüklerini haber aldı. Bununla beraber Hi-tanlar burada ümit ettiklerine nâil olamamış oldukları için Sultan Muhammed'in imdada geldiğini duyunca muhâsarayı kaldırdılar. Onları daha ziyâde sür'atle çekilmeye mecbur eden şey Naymanların küçük hanı ve Çe-lu-ku'nun dâmâdı Küşlü (Keschlou) yahut Gur Han'ın Türkistan'da Çe-lu-ku'ya karşı isyan etmesiydi.

D'Herbelot
Kam-mu
Ebü'l-Fidâ
Tatarların Tarih-i Umûmîsi

Küşlü Han kayınpederinden nâil olduğu o kadar lütuflara rağmen karışıklık çıkarmaktan başka bir şey düşünmüyor, kışkırtmalarda bulunuyor, reisleri himâye ediyordu. Bir takım âsîlerle beraber Çe-lu-ku'nun sarayını terk ederek Hi-tan ülkesinin doğu vilayetlerini tahribe başlamıştı. Çe-lu-ku yaşlı bulunmakla beraber ordusunun başına geçmeye mecbur oldu. Koa-keç ülkesinde dâmâdını mağlup edecek kadar kendisinde kuvvet buldu.

Bu sırada Sultan Muhammed bütün ordusunu gözden geçirmek üzere Semerkand'a gitti. Burada Küşlü Han'ın sefîrlerini kabul etti. Bunlar Hi-tanlar Hanı'na karşı efendilerine imdad gönderilmesini ricaya gelmişlerdi. Yapılan anlaşma mucibince önce Muhammed, Gur Han'ın ülkesine girerek Kâşgar ve Hoten şehirlerini zapt ederse, bu şehirler bütün mülhakatlarıyla beraber Muhammed'in uhdesinde kalacaktı. Fakat Küşlü Han daha evvel davranacak olursa o zaman Semerkand'dan Asbaniket ve Benaket nehrine kadar olan memleketler Küşlü Han'ın idâresi altına geçecekti. Küşlü Han bu anlaşma akdedildikten sonra kayınpederinin arâzisine girdi. Fakat mağlup oldu. Muhammed, Esfahid Kebud Hane (Esphahid keboud khaneh) namında bir kumandanın hıyâneti olmasaydı çok ileriye gidebilecekti. Yapılan bir muhârebede Muhammed mağlup olduğu gibi maiyetindekilerden biriyle esîr düşmek felaketine bile uğradı.

Kendisini tutmuş olan Hi-tan, onun kim olduğunu tanımadığı için kaçabildi. Muhammed ile beraber esîr düşen kumandan ona kendisinin kölesi imiş gibi hareket etmesini, herkesin önünde böyle davranmasını tavsiye etmişti. Muhammed bu nasîhata uydu. Hi-tan bu iki esîrin kim olduklarını öğrenmek istediği zaman kumandan kendi ismini saklamadı. Hâlinden âilesini haberdar etmek vâsıtasının sağlanmasını ricâ etti. İşte bunun üzerine köle sıfatıyla Sultan bu vazîfeye memur edildi. Ordusuna bu sâyede dönmeye muvaffak oldu.

Muhammed'in esâreti uzun sürmemiş olmakla beraber memleketleri dâhilinde karışıklıklar doğurmuş olmaktan hâlî kalmadı. Kardeşi ve Horâsan vilayetinde vekili Alişah, "Sultan" namını almıştı. Fakat Muhammed'in döndüğünü haber alır almaz vilayetini terk ederek Gurî sülalesi sultanı Gıyâseddin Muhammed'in yanına sığındı. Burası Hârezm gayrımemnunlarının mutâd sığınma yeriydi. Muhammed derhal Emîr Mülk'ü (Moulk) bir ordu ile Gurluların memleketine sevk etti. Bu ordu Fîrûzkûh'a vardı. Bunun üzerine Gıyâseddin kendisinin hürriyetine dokunulmaması şartıyla teslim olmaya karar verdi. Emîr Mülk herşeyi vaad etti. Fakat Gıyâseddin ile Alişah'ı yakalamaktan geri kalmadı. Bunların her ikisi de katledildiler.[42] Gıyâseddin Gurî sülalesinin son hükümdarıdır. Ebû'l-Fidâ

Bu sülalenin sönmesinden sonra Hârezm Sultanı Ceyhun yahut Oksus nehrini geçti, Hi-tanların ülkesine girdi. Naymanların ve Hi-tanların hanları Muhammed'i kendi taraflarına çekmeye çalıştılar. Fakat bunları birbirlerine öldürtmek isteyen Sultan her ikisine de bir takım vaadlerde bulunuyor ve hiç birini tutmuyordu. Bu iki millet arasında büyük bir muhârebe çıktı. Ordusu her gün artan Küşlü Han kayınpederini mağlup ederek sekiz bin kişi ile kurduğu bir pusuda onu esîr aldı. Çe-lu-ku'yu eline geçirince görünüşte pek çok hürmet gösterdi. Pek büyük imparator ünvanını verdi. Fakat ihtiyar, iki sene sonra kederinden öldü. Kam-mu Liu-tai-ki-su Ebû'l-Fidâ

Bu sırada Küşlü Han, Hi-tanların imparatorluğunun pâyitahtı olan Kâşgar'ı muhâsara etmişti. Bu şehirdeki Hi-tanlar "han" ünvanını Çe-lu-ku'nun oğullarından birine vermişlerdi. Fakat şiddetli mukâvemetlerine rağmen Kâşgar zapt edildi. Hi-tanların bir kısmı

42 605 hicrî târihinde.

dağlara kaçtı. Diğerleri Hârezm Sultanı'na bağlılıklarını arz ettiler. Bu imparatorluk tamamıyla yıkılmış oldu.

D'Herbelot

Hârezm Sultanı bu suretle bu tehlikeli komşulardan kurtulduktan sonra memleketleri dâhilinde sükûn ve asâyişi sağlamakla meşgul oldu. Fakat sükûn ve istirahat bir çok büyük fâtihler için olduğu gibi Muhammed hakkında da uğursuz bir te'sir hâsıl etti. Silah meşguliyetinin yerini kadın ve şarap aldı. İşte bu zevk ve sefâhat arasında Mecdeddin Bağdâdî'nin idâm edilmesi emrini verdi. Bunun yegâne suçu, hareketlerini tenkit etmesinden ibâretti.[43] Bu zât, tuttuğu yol ve zühd-ü takvâsı hasebiyle bütün Müslümanların hürmetini kazanmıştı. Sarhoşluğun mahmurluğu geçer geçmez Muhammed yaptığı hatâdan nâdim oldu. Mecdeddin'e muhteşem bir türbe yaptırarak ve oğlu Necmeddin'e, pederinin vefâtından dolayı tesellî etmek için büyük ihsanlar göndererek hatasını tamir etmek istedi. Necmeddin ihsanları reddederek Sultan'ın hürmet ve nedâmeti ile iktifâ etti. Bütün Müslümanlar bir evliya gibi telakkî ettikleri Mecdeddin'in kaybından müteessir oldular. Muhammed'in ziyânı ise daha büyüktü. Kusurlarını bildirecek derecede kendisine bağlanmış birini kaybetmişti.

D'Herbelot
Ebû'l-Fidâ
Ebû'l-Mehâsin
Sene: 1215

Gurî sultanları çöktükten sonra Tâceddin Ildız namında bir Türk kölesi memleketlerinin büyük kısmını ve bilhassa Sultan Şahâbeddin'in muazzam hazînelerini ele geçirmişti. Bir kölenin bu kadar kuvvet kazanmasını kıskanan Muhammed Gurluların eski pâyitahtı Gazne üzerine ordusuyla yürüdü. Muhammed Gazne'ye girdi ve buraya sâhip oldu.[44] Köleyi bütün taraftarları terk etmişlerdi. Ildız Hindistan'da Lahor'a kaçtı. Vaktiyle kendisinin uşağı olan Kutbeddin Aybek'e âit bu kıt'ada bazı fetihlere nâil oldu. Fakat sonra bu iki köle arasında çıkan bir muhârebede Ildız maktul düştü. Muhammed Gazne hazîne-i evrakında [arşivinde] Halîfe Nâsır'ın Şahâbeddin'e göndermiş olduğu bir fermânı buldu. Halîfe bu hükümdara gâyet parlak bir takım ünvanlar veriyor ve kendisini Hârezmlilere karşı harbe teşvîk ediyordu. Bu vesîkadan pek hiddetlenen Muhammed derhal Halîfe'nin memleketlerine harbe gitmek ve onu hal' etmek istedi.

43 611 hicrî târihinde.

44 612 senesi Şaban'ında [1215 Kasım/Aralık ayında].

Sene: 1217
D'Herbelot
Ebü'l-Fidâ
İbü'l
Muhâsın

Muhammed, memleketleri dâhilindeki imamlardan ve ulemâdan mürekkep bir meclis topladı.[45] Hilafet'in Ali'nin ikinci oğlu Hüseyin'in evlatlarına âit olduğunu, Abbâsîlerin Hilâfeti gaspettiklerini bu meclis kararına istinaden ilân ettirdi. Abbâsî âilesinin kalkıştıkları gâsıbâne hareketten, bir takım yakışıksız hallerden ve Müslümanlar aleyhinde kışkırttıkları muhârebelerden dolayı Hilâfet'e layık olmadıklarını beyan etti. Bu beyanlardan sonra meclis yeni bir Halîfe seçilmesini müzâkere ederek "el-Melikü't-Tirmizî" lakabıyla anılan Alâeddin'i tercih etti. Bu zât Sultan Muhammed'in memleketleri dâhilinde "Halîfe" olarak tanındı. Sonra Sultan Muhammed yeğeni Halîfe'yi Bağdad'a göndermek ve orada yerleştirmek fikriyle ordusunun başına geçti. Cibâl'i, Sâve'yi, Kazvîn'i, Zencan'ı, Hemedan'ı İsfahan'ı, Kum'u, Kâşân'ı zaptetti. Âzerbaycan ve İran Meliki Pehlevan'ın oğlu Özbek Muhammed'e tâbi'iyyetini arz ederek hutbeyi onun namına okuttu.

Sene: 1218

Sultan, Bağdad'a doğru ilerlemekte devam ediyordu. İleriye doğru bazı birlikler sevk etmişti. Kendisi de bunları yakından takip etmekteydi. Fakat Hemedan'dan hareket ettikten iki üç gün sonra o kadar çok kar yağdı ki yük hayvanlarının büyük kısmı telef oldu. Bu aksilik, Tatarların kendi memleketlerini istila etmek emellerini gösterdiklerine dâir Tataristan'dan aldığı haberler, Muhammed'i dönmeye mecbur etti. Zaptettiği memleketlere birer vâli bıraktı, Horâsan'da ve Mâverâünnehir'de Halîfe Nâsır nâmına hutbe okunmasına son verdi.[46] Fakat Semerkand, Herat[47] gibi bazı şehirler emirlerini dinlemediler, Abbâsî Halîfelerinin kazâsı altında kaldılar.

Ebü'l-Ferec
Tatarların *Târih-i Umûmîsi*

Birkaç seneden beri Tataristan'da müthiş bir kuvvet peydâ olmuştu. Moğol İmparatorluğu'nun kurucusu olan Cengiz Han o vakit Niu-çe Tatarlarının enkazı üzerine kendi imparatorluğunu kuruyordu. Cengiz Han bir çok Türk ve Tatar aşîretlerini kayıt altına aldıktan sonra Sultan Muhammed'e kazandığı zaferleri haber vermek ve aynı zamanda, devletlerinin yakınlığı hasebiyle bir ittifak teklif eylemek üzere Makinut Jalancı (Makinut jalandgi)=Mahmûd Yalvacî namında bir sefîr gönderdi. Cengiz Han Muhammed'e ken-

---

45 614 hicrî târihinde.

46 615 hicrî târihinde.

47 Tercümede yanlış olarak "Harran" yazılıdır. (E.K.)

disini bir evladı gibi telakkî etmeyi vaad ediyordu. Sultan Muhammed böyle bir söz işitmeye alışkın değildi. Fakat Cengiz Han'ın kuvvet ve satvetinden korktuğu cihetle hissiyâtını gizlemek mecburiyetinde kaldı. Bu Tatar'ın kuvveti hakkında daha esaslı malûmat almak isteyerek sefîr ile husûsî görüştü. Hiçbir şeyi kendisinden saklamaması için murassâ bir hamâili hediye olarak verdi. Cengiz Han'ın Hıtay yahut Kuzey Çin ülkesini fethetmesinin doğru olup olmadığını sordu. Sefîr cevâben Cengiz Han'ın bu memleketi kaydı altına aldığını, onunla bozuşmak cür'etini gösterecek olursa kuvvetini bizzat anlayacağını söyledi. Bu cevaba kızan Sultan Muhammed bu büyük muzafferiyetleri haber vermekten ve evladı gibi telakkî edeceği haberini yollamaktan maksadının ne olduğunu anlayamadığını beyan ederek Hârezmli İmparatorluğu'nun genişlik ve azametinin, askerlerinin miktarının Cengiz Han'ca meçhul olmaması lazım geleceğini anlattı. Bu sözlerden Sultan'ın hiddetlenmiş olduğunu fark eden sefîr, Sultan Muhammed'in kendi efendisinden daha kudretli olduğunun meçhûlü bulunmadığını, fakat aldığı emirleri icrâ etmek zorunda olduğunu, Cengiz Han'ın emelinin barışı temin etmekten ibâret bulunduğunu söyledi. Bu müdâhane sâyesinde sefîr talep ettiği şeylerin hepsini elde etti. Vazîfesini ne şekilde yerine getirdiğine dâir Cengiz Han'a verdiği tafsîlat, onu, Hârezm Sultanı'nı hoş tutmaya, Halîfe Nâsır'ın teşvîkine rağmen, sebepsiz yere ona harb ilan etmemeye sevk eyledi. İşte iki imparatorluk arasında sulh bu suretle kararlaştı. İleride Sultan Muhammed'in emriyle bu sulh bozuldu.

Ebû'l-Ferec Tatarların *Târih-i Umûmîsi*

Cengiz Han'ın tebaası olan Moğollar çadırlar altında yaşamaya alışkın oldukları için ticâreti dâima ihmal etmişlerdi. Civar memleket tâcirleri onların nezdine gelirler, orada ticâret ederler, büyük paralar kazanırlardı. Bilhassa Cengiz Han Tataristan'a sâhip olduktan ve ülkede seyahat emniyet altına girdikten sonra bu ticâret muamelesi pek artmıştı. Bir sürü tüccar Cengiz Han'ın memleketlerine gidiyorlardı. 1212 milâdî târihinde Hârezm Sultanı'nın tebaasından üç Buhâralı tâcir Cengiz Han'ın sarayına türlü türlü mallar götürdüler. Fakat bunlar için o kadar yüksek fiat talep ettiler ki Cengiz Han kızarak bunların bütün mallarını müsâdere ettirdi. Sonra aynı memleketten başka emtia getirtti. Bu tâcirler o kadar hırslı olma-

dıkları için getirdikleri malları Cengiz Han'a arz ettiler. Cengiz Han bu malların kıymetinin iki mislini onlara ödettirdi ve geri kalan mallarını kendi karargâhında satabilmek müsâadesini verdi. Bu alışverişten Cengiz Han'ın tebaası da Hârezmliler derecesinde istifâde etmiş oldukları için Sultan'ın memleketlerine kendi tebaasından Müslüman, Hıristiyan ve Türk yüz elli[48] tüccar göndermeye karar verdi. Sarayından üç kumandanı bunlara refakatçı koydu. Kumandanlar Sultan ile bir ticâret muâhedenâmesi akdedebilmek mezuniyetine sâhiptiler. Kumandanlardan biri Muhammed Hârezmî, diğeri Buhâralı Ali Hoca, üçüncüsü Otrarlı Yusuf idi. Sultân'a bir nâme götürüyorlardı. Bu mektupta Cengiz Han Hârezm'e gönderdiği tüccarlara iyi davranılmasını Sultan'dan ricâ ediyor, Tataristan'a gelecek Hârezmlilere karşı kendisinin de aynı şekilde muamele edeceğini vaad ediyordu.

Bu Tatar tüccarlarının yanında büyük servetler vardı ki Muhammed'in vâlilerinden bazılarının hırs ve tamahını tahrîk etti. Otrar'a vardıkları vakit Sultan'ın vâlidesinin birâder-zâdesi olan vâliye saygılarını sundular. Bu, aslında Türkmen neslinden olup ismi İnalcık[49] (Inallgik) idi; Gayır Han (Ghair-khan) lakabını taşıyordu. Tüccarları nezdine kabul etti. Bu sırada, eskiden dostu olan tüccarlardan biri kendisine "İnalcık" dedi. Bu teklifsizlik [laubalilik] vâliyi o kadar kızdırdı ki sefîrleri ve tüccarları tevkif ettirdi, o zaman Irak-ı Acem'de bulunan Sultan Muhammed'e memleketine bir sürü yabancılar geldiğini, bunlardan bazılarının kendilerine sefîr, bazılarının da tâcir süsü verdiklerini, fakat bunların bazı fesada yönelik maksatları bulunduğunu kaviyyen zannettiği cihetle emirlerini beklemek üzere kendilerini tevkif etmeyi münâsip gördüğünü bildirmek için bir ulak gönderdi. İşte Sultan'dan işin hakikati bu suretle gizlendi. Sultan daha ziyâde malûmat elde etmeye ehemmiyet vermedi. Sâdece Otrar vâlisinin rivâyeti üzerine bütün bu yabancıların öldürülmesini emretti. Gayır Han, emellerine pek uygun düşen bu emri uygulamak hususunda çabuk davrandı. Bütün bu tâcirlerin mallarını Sultan lehine müsâdere etti. İşte Hârezmlilerin ileride başına gelen bütün felaketlerin ve bu Sultan âilesinin tamamıyla çökmesinin sebebi bu vak'adır.

---

48 Bir rivâyete göre dört yüz elli.

49 D'Herbelot buna "Anial hak" diyor.

Gayır Han'ın tahribatından kurtulmak saâdetine nâil olan bir tâcir Tataristan'a döndü. Cengiz Han'ı tebaasının başına gelen hallerden haberdar etti. Tatar hükümdarı Sultan'ın bu hareketinden pek galeyana geldiyse de itidal eseri göstermek isteyerek tarziye talep etmek üzere Muhammed'e özel bir memur gönderdi. İlk bir hatada bulunmuş olan Muhammed, ikinci bir hata daha yaptı: Cengiz Han'ın murahhasını huzûruna kabul etmedi. Bunun üzerine Cengiz Han artık Muhammed'e karşı yumuşaklıkla hareket etmeye hiçbir mecburiyet görmedi. Bütün ordularının toplanması için emir verdi. Muhammed'e kendisini düşman gibi telakkî ettiğini, muhârebeye geleceğini bildirdi.

Muhammed de Tatar Hanı'nın göndereceği büyük orduları tard edebilmek üzere hazırlığa başladı. Askerlerini topladı. Bunların başına geçerek Semerkand ile Hocend(Khojende)'e doğru yürüdü. Fakat Cengiz Han'ın oğlu Tuşi [Coçı?] Han ile yapılan ilk çarpışmada karşısındaki düşmanların ne ayarda olduklarını anladığı için artık Moğollarla netîcesi şüpheli bir harbe girişmek istemedi. Askerlerini hudut üzerindeki mevkilere dağıttı. Geriye kalanlarla Semerkand tarafına gitti. Bu şehir sâkinlerini tahmin ettikleri Moğol hücumuna karşı savunmak için hendekler kazmakla meşgul gördü. Muhammed, Moğollar'ın bu hendeklere yalnız ellerindeki kırbaçları atacak olsalar bir an içinde dolduracaklarını söylemek ihtiyatsızlığında bulundu. Bu sözleri işitince ahâlinin cesâreti kırıldı. Sonra Sultan'ın Horâsan yolunu tuttuğunu görünce kurtuluş ümitleri de kalmadı.

Sultan Muhammed bin türlü düşüncelerle zihni perîşan bir halde Horâsan'a gitti. Karşı karşıya bulunduğu tehlikelerden kurtulmak için ne yapacağı hakkında bir türlü karar veremiyordu. İlk önce, Hindistan'a çekilmeye karar verdi. Gurluları mahv ettikten sonra Muhammed Hindistan'da pek kudret sâhibi olmuştu. Bu fikirle Belh'e gitti. Oradan Hârezm'e bir ulak gönderdi. Vâlidesini, zevcelerini, çocuklarını, bütün hazînelerini dağlık bir çok kalelere mâlik ve bundan dolayı Moğolların gelemeyeceğini zannettiği Mazenderan vilayetine nakletmeleri için emir verdi. Fakat sonra, Hindistan'a geçmekle İran'ı bu barbarların akınlarına maruz bıraktığını düşününce kararını değiştirdi. Horâsan dâhilinde Nişâbur'a gitti. Birkaç gün burada ziyâfetlerle, zevk ve safâ ile vakit geçirdi. Bunlar hayatının son tatlı günleri olmuştur. O târihten sonra artık

D'Herbelot

hayat Sultan Muhammed için esef edilecek bir olaylar silsilesinden ibâret kalmış, bunların ızdıraplı yükü altında hayatı terk etmiştir.

Cengiz Han kuvvetli bir ordu başında olduğu halde harbe girişmişti. Otrar[50], Cend (Nadgiande yahut Junde), Farnakend (Pharnacande) yahut Fenaket, Hocend, Sarnuk, Sağanak, Semerkand, Buhâra şehirlerini Moğollar Muhammed'den zapt ettiler. Hükûmetin pâyitahtı olan Hârezm şehri bile aynı âkıbete uğradı. Muhammed'in Terken (Tarkhan) Hâtun namındaki vâlidesi bu son şehirdeydi. Bu prenses Kanklı (Kanglis) aşîretinden Hankuşi namında küçük bir Türk hanının kerîmesi idi. Bundan başka erkek evlat bırakmadan vefat etmişti. Han'ın bütün tebaası Muhammed'in yanına çekilmişlerdi. Muhârebelerde bunlardan pek istifâde ediyordu. Bundan dolayı Terken Hâtun İmparatorluk dâhilinde büyük bir hüküm ve nüfuz sâhibiydi. Kendisine "*Hüdâvend-i Cihan*" ünvanı veriliyordu. Ekseriya onun emirleri Sultan'ın emirlerinden de sür'atle yerine getirilirdi. Sefere çıktığı vakit "İslamiyetin ve Âlemin hâmisi" sıfatını alırdı. Mührü üzerinde şu sözler yazılı idi: "*Cenâb-ı Hakkın inâyet-i subhâniyesine sığınırım.*" Sultan'ın bu prensese bıraktığı büyük hüküm ve nüfuz bir zaaf eseri sonucu değildir. Terken Hâtun yüksek zekâveti [kavrayış melekesi], zayıfları himâyedeki itinâsı, adâlete aşırı dikkati, kendisini bir ana gibi telakkî eden fakîrlere karşı güzel muameleleriyle buna cidden liyakat kazanmıştı. Bazı kere kan dökmeye aşırı temâyülü itibarıyla bu meziyetlerine biraz leke getirmiştir. Bir muhâsara tehlikesine maruz kaldığını gördüğü vakit pâyitahtta esîr tutulan on iki hükümdar çocuğunu öldürtmek zâlimliğini işledi. Hatta kendi oğlu aleyhine planlar yaptı. Torunu Celaleddin'den nefret ederdi. Bu, nâdir bulunur meziyette bir şehzâde idi. Muhammed'e halef olacaktı. Tâcı diğer torunu Kutbeddin'in başına koymak istiyordu. Sultan'ın kendisine halef olmak üzere Celaleddin'i tayin ettiğini haber alınca şiddetli bir karar verdi. Kendi kumandası altında bulunsaydı kuvvetli bir mukāvemet gösterebilecek olan Hârezm şehrini terk etti. Oğlunun zevceleri ve müstefreşeleri ve bütün hazîneler ile Hârezm'den çıktı. O giderken ahâli ağlıyordu. Bir çokları arkasından geldiler. Ömer isminde bir küçük han Mazenderan'a birkaç fersah kalıncaya kadar ona refakat etti. Terken Hâtun Mâzenderan'ın en müstahkem bir kalesi olan

Sene: 1219 Ebû'l-Ferec Tatarların *Târih-i Umûmîsi Cengiz Târihi (Hist. de Gengh. de Pes.)*

[50] 616 hicrî târihinde.

İlan[Yılan]'a çekiliyordu. Buraya ulaşmadan evvel Ömer'i öldürttü. Rivâyete göre bunun hıyânet etmesinden korkmuştur.

Ebû'l-Fidâ
Nesevî

Hârezm hükûmetinin pâyitahtında bu olaylar cereyan ettiği sırada Sultan Muhammed fîrar etmiş bulunuyordu. Cengiz Han Çepe Noyan (Tchépé novian), Suday Bahadır (Soudaibahadur) ve Toğaçar Kantaret (Togazar kantaret) kumandasında bir kolordu ayırarak Muhammed'i takiple görevlendirmişti. Nişâbur'da Sultan'a yetiştiler. Muhammed, Irak-ı Acem'e kaçmak üzere alelacele buradan çıktı. Muhammed, zevcesi sultanı ve oğlu Gıyâseddin'i Karender=-Karendez'e göndermişti. Nişâbur'dan hareket ettiği zaman şehrin ve vilayetinin idâresini sarayının ileri gelenlerinden dört zâta bıraktı ki bunlar Fahru'l-Mülk (Tacher el Moulk), Nizâmeddin, Ebû'l-Meâlî Kâtib ve Ziyâu'l-Mülk idiler.[51] Muhammed sonra Kazvin'e gitti. Orada oğlu Rükneddin'in maiyetinde otuz bin kişilik bir ordu vardı. Bestam(Bostam)'da durmuş ve gâyet müstahkem Ardahan kalesine son derecede kıymettar on sandık inci ile daha sâir kıymetli şeyler bırakmıştı. Dâima arkasından takip eden Moğollar Muhammed'i Mazenderan'a çekilmeye mecbur ettiler. Burada kendisini emniyet altında görmediği için Hazar Denizi üzerinde bir gemiye atladı. Moğollar sâhile kadar gelmişlerdi. Arkasından ok atıyorlardı. Fakat bunlardan kurtulmak sâdetine nâil oldu. Abesgun namında bir adaya vardı. Burada hasta düştü. Her türlü yardımdan mahrum kaldı. Mazenderan sâkinlerinin getirdikleri bazı şeylerle yaşadı. Can sıkıntısını hafifletmek için çadırının yanında otlatmak üzere bir beygir istedi. İşte vaktiyle o kadar kudretli olan bu hükümdarın hayatının son günlerindeki tesellisi bundan ibâret kalmıştır.

Sene: 1220
İbn Şıhne

Bu hazîn vaziyette bulunduğu sırada vâlidesinin, zevcelerinin, çocuklarının ve bütün hazînelerinin ele geçirildiği havâdisini aldı. Moğollar zevcesi sultanın ve oğlu Gıyâseddin'in bulunduğu Karendez şehrine yaklaşmışlardı. Oradan İlan üzerine yürüdüler. Terken Hâtun'u esîr aldılar. Bütün İran artık Moğolların şiddet ve tecâvüzlerine maruz kaldı.[52]

---

51 Müellif metni iyi anlayamamış. Bunlar "Fahru'l-Mülk Nizâmeddin Ebû'l-Meâlî Kâtib Câmî", "Ziyâu'l-Mülk Ârız-ı Zevzenî", Mucîru'l-Mülk Kâfî Ömer Ruhî" adlı zâtlardır. [Bu notu muhtemelen M. Halil Yınanç'ın koymuştur sanıyorum. E.K.]

52 Bu tafsîlat Cengiz Han'ın târihinde görülecektir.

Sultan Muhammed bu kadar felaketlere tahammül edemedi. Esterâbâd'dan ancak üç perseng mesâfede bulunan Abesgun adasında kederden öldü.[53] Dört evlat bırakıyordu. Hayatında, Irak'tan Türkistan'a kadar uzanan memleketlerini bunların arasında paylaştırmıştı. Sultan Muhammed Gazne'ye, Sicistan'a, Kirman'a, Taberistan'a, Cürcan'a, Horâsan'a, Fars'a mâlikti. Büyük oğlu Celaleddin Mengüberti'ye Gazne, Bamyan, Gur, Bost, Teginâbâd (Takanabad), Semizdavud (Zamezdaoud) ülkelerini ve Hindistan'ın sâir yerlerini verdi. Hârezm, Horâsan ve Mazenderan'ı Muhammed'in ilk önce veliahd tayin ettiği, sonra Celaleddin'i veliahd nasbetmek üzere azlettiği Kutbeddin Azlakşah(Azlagh)'a bırakmıştı. Gıyâseddin Pîrşah'ın hissesine Kirman, Kiş ve Mekran havâlisi ayrılmıştı. Irak Rükneddin Gurşah'ın hissesi idi.

Bu şehzâdelerden her biri beş vakit namazda Selçukluların âdeti veçhile trampet çaldırırlardı.[54] Fakat pederleri daha ziyâde temeyyüz etmek için tulû' ve gurûb-ı şemsde [Güneşin doğuşu ve batışında] altundan yapılmış yirmi yedi trampet [3x9 kat=27 tabl; davul] çaldırırdı. Bu vazife yirmi yedi kral veya şehzâdeye tahsîs olunmuştu. İnci ile müzeyyen değneklerle trampeti çalarlardı. Bunlar arasında Selçuklu âilesinden Tuğrul Arslan, Gur Kralı Gıyâseddin'in oğulları, Bamyan Meliki Alâeddin, Belh Meliki Tâceddin, oğlu Tirmiz Meliki Mülkü'l-Âzam, Buhâra Meliki Melik Sencer ve daha sâirleri dâhil idiler. Bu hırslı sultanın sarayı kumandanlarının büyük kısmı hep melik [kral statüsünde] idiler. İşte boş bir adada her şeyden mahrum bir halde ölen, kendi hizmetini kendi görmek mecburiyetinde kalan ve cenâze masrafı çıkmayan bir hükümdarın sürdüğü hayat bu idi. Vefat edince kendini mâlik olduğu yegâne gömleğe sarmaya mecbur oldular.

Ebû'l-Ferec
Ebû'l-Fidâ
İbn Şıhne

Bununla beraber Muhammed, bu kadar büyük bir nekbet ve felakette cesâret, sabır ve tahammül eseri göstermekte kusur etmemiştir. Muhammed büyük bir muhârip idi. Yorulmak bilmez bir hükümdardı. Hatta ulemâdan idi. Otrar'da vukûa gelen tüccarların katli, yeğeni Hindu-han'ın vefatı, birâderi ile arasında dâima hüküm

Ebû'l-Fidâ

---

[53] 615 hicrî târihinde.

[54] Bu Türklerde hâkimiyet alameti olarak hükümdar kapısında Mehteran'ın nevbet vurmasıdır ki, beş vakit namazda değil, genellikle ikindiden sonra icrâ edilen bir merâsimdi. (E.K.)

süren düşmanlık hep ölçüsüz bir hırsın ve servet arzusunun netîceleridir. Bunlar şanına leke getirmiştir.

Sene: 1221
Ebû'l-Ferec
Ebû'l-Fidâ
D'Herbelot

Celaleddin[55] Mengüberni (Mankberni) yahut Menkbekberni (Mankbekberni) [Mengüberti[56]] pederinin başına gelen felaketlerden daha büyük felaketlere uğramak ve âilesinin son hükümdarı olduğunu görmek için tahta çıktı. Moğollar Sultan Muhammed'i ele geçiremedikleri için Mazenderan ile civar vilayetlere dağıldılar. Rey, Hemedan, Merağa[57] şehirlerini aldılar. Gazne'ye doğru çekilen yeni sultanı takip ettiler. Celaleddin hafif zâyiât ile buraya sâlimen vâsıl olabildi. Burada Seyfeddin Ağrak kırk bin süvâri ile kendisine katıldığı gibi Herat Emîri Yemînü'l-Mülk[58] de mühim bir kuvvetle yetişti. Cengiz Han, Ceyhun'u geçti, Belh'e doğru yürüdü. Şehrin ileri gelenleri bir muhâsaranın âkıbetine maruz kalmak istemeyerek büyük hediyelerle ve ordusu için erzak ile Cengiz Han'a karşı çıktılar. Fakat Sultan Celaleddin'in bu şehir civarında harb hazırlıkları gördüğünü ve kendisine karşı yürümeye hazırlandığını haber almış olan Han tarafından fenâ kabul edildiler. Cengiz Han bütün şehir halkının adetleri sayılmak üzere dışarı çıkmalarını emretti. Bunlar ovaya geldikleri vakit hepsini yakalattı, öldürttü. İşte bedbaht Belh sâkinleri bu suretle telef oldu. Sonra Talekan (Talcan) şehri ahâlisinin büyük kısmı da aynı âkıbete uğradılar. Bazıları esârette kaldılar. Cengiz Han oradan Bamyan'a döndü. Burasını muhâsara etti. Ahâlisi mukāvemet cür'etkârlığında bulundular. Bir hücumda, Cengiz Han'ın hepsinden ziyâde sevdiği oğlu Zagatay[Çagatay]'a bir ok isâbet etti. Bu genç şehzâdenin vefatı bütün Moğolları pek ziyâde kızdırdı. Gayretlerini ikiye katladılar, şehri aldılar. Hiç kimseye merhamet edilmedi. Gebe kadınlara varıncaya kadar kestiler. Hatta Moğolların şiddetinden hayvanlar bile kurtulmadı. Şehir bir çölden daha boş bir hale geldi. Sonraları buraya Mavbalıg (Maoubaligh)(Mevtbalığ?) yahut Şehr-i Küdûret [Kederler Şehri] namını vermişlerdir.

Ebû'l-Fidâ

Cengiz Han Hindistan tarafına ilerlemekte devam ediyor, Hârezm Sultanı'na yetişmeye çalışıyordu.

55 Sanut buna "Hârezmlilerin reisi Laladyn" diyor.
56 Biz bundan böyle "Mengüberti"yi kullanacağız. (E.K.)
57 618 hicrî târihinde.
58 Tercümede yanlış olarak "Emin Mülk" olarak yazılıdır. (E.K.)

Celaleddin Gazne'de idi. Pederinin ordularının büyük kısmı buraya toplanmışlardı. Yaklaşık yetmiş bin asker vardı. Celaleddin'i takip eden Moğollar ise on iki binden fazla değildiler. Fakat kazandıkları son zaferlerle pek mağrur oldukları için azlıklarına ehemmiyet vermeden Hârezmlilerle harbe tutuştular, çok geçmeden mağlup olarak perîşan bir halde çekildiler. Cengiz Han, oğullarından birinin kumandasında daha kalabalık bir ikinci ordu yolladı. Kâbil yakınında bir muhârebe vukûa geldi. Bunda Moğollar yine mağlubiyete uğradılar, Hârezmliler pek çok Moğol öldürdüler. Bütün eşyalarını yağma ettiler.

O zaman Sultan Celaleddin'in ordusunda iki büyük emîr yani kumandan vardı. Biri Seyfeddin Ağrak namında idi. Harbin kazanılmasına bu sebep olmuştu. Diğeri Herat vâlisi Yemînü'l-Mülk[59] idi ki Sultan'ın âilesine mensuptu. Bu iki kumandan arasında bir tartışma çıktı. Bunda Ağrak'ın birâderi telef oldu. Ağrak bundan dolayı Sultan'a şikâyette bulundu. Sultan Moğolların gelişiyle pek meşgul olduğu için emîrin gönlünü almaya pek ehemmiyet vermedi. Bundan pek çok kızan Ağrak derhal Celaleddin'i terk ederek maiyetinde otuz bin kişi olduğu halde Hindistan'a geçti. Hârezm Sultanı onu itaat dairesine sokmak için beyhude teşebbüslerde bulundu. Bu yüzden Hârezm ordusu önemli şekilde zaafa düşmüştü.

Cengiz Han bu felaketten istifâde etmek için ordularının başında bizzat ilerledi. Celaleddin İndüs nehrine doğru çekildi. Bu büyük nehir geçilmesi kābil olmayan bir mânia gibi görünüyordu. Celaleddin sâhilde durdu. Cengiz Han burada kendisine yetişti. Muhârebe başladı. Moğollar her taraftan Hârezmlileri sardılar. Hârezmlilerin arkasında da İndüs nehri vardı. Kaçmalarına imkân yoktu. Muhârebe gâyet inatçı bir şekilde cereyan etti. Cengiz Han Sultan'ı canlı olarak esîr almaları için emir vermişti. Celâleddin büyük bir yiğitlikle müdâfaalarda bulunuyordu. En cesur Moğollar darbeleri altında yere seriliyorlardı. Bütün safları yıkıyor, galebe Celaleddin lehinde tecellî edecek gibi görünüyordu. Akşama kadar harb ettiler. Sultan'ı tutmaya çalışan Moğolları Cengiz Han'ın bu emri pek çok müşkilata sokuyordu. Sultan'ın yedi sekiz yaşındaki çocuğu Moğolların eline düştü. Cengiz Han gözleri önünde bunu katlettirdi. Moğollar

Ebü'l-Fidâ
Nesevî
Ebû'l-Ferec

59 Buna "Mülk (Moulk) Han" da derler.

Celâleddin'i gittikçe daha fazla sıkıştırıyorlardı. Celaleddin için artık döğüşe döğüşe ölmekten başka yapacak bir şey kalmamıştı. Tâ sâhile gelince vâlidesini, zevcesini, sarayının diğer kadınlarını gördü. Allah'a and vererek kendilerini öldürmesini yahut esârete düşmekten kurtarmasını ricâ ediyorlardı. Celaleddin gözlerinde yaşlarla bunların hepsini kucakladı. Sonra nehre attırdı. Son derecede hüzün ve keder içinde, dostlarına vedâ etti. Zırhını çıkardı, tekrar beygire bindi. Misli görülmemiş bir şecaatle İndüs nehrine atladı. Askerlerinden dört bini de kendisiyle birlikte nehre atıldılar. Nehrin ortasında bile Celaleddin Moğollara karşı ok atmaktan hâlî kalmıyordu. Cengiz Han ile askerleri sâhilde hayretler içinde kaldılar. Cengiz Han çocuklarının tarafına dönerek:

"Celaleddin pederi Muhammed'e layık bir evlattır. Çünkü tehlikelerden kurtulmayı biliyor, daha pek çok tehlikelerden de kurtulabilmesi gerekir."

Bazı Moğollar Celaleddin'i sular içinde takip etmek istiyorlardı. Fakat Cengiz Han onlara mâni oldu. Sultan'ın âilesinin geri kalanlarının toplanmasını emretti. Bütün erkekleri öldürttü. Kadınları ve kızları alıkoydu. Sonra Celaleddin'in nehre attırmış olduğu hazînelerini çıkartmakla meşgul oldu.

Bu sırada Hârezm Sultanı nehrin diğer sâhiline geçmeye çalışıyordu. Askerleri öteki sâhile ulaşmışlardı. Dalgalar Celaleddin'i maiyetinde üç kişi ile uzak bir sâhile attılar. Üç gün kendisini aradılar. Celaleddin askerine iltihak ettikten sonra bu civarda muhârebelere başladı. Bir çok çarpışmalarda Hindlileri mağlup etti. Moğolların Ceyhun nehrini geçtiklerini haber aldığı vakit Irak'ı zapta gitmek fikriyle Lahor'a geldi. Yeni zapt ettiği memleketlerde Pehlevan Özbek ile Vefâ-i Mülk (Ouapha Moulk) lakabını taşıyan Hasan Karrak[60] namında iki kumandan bıraktı. Sonra bu ikinci kumandan, Özbek'i atarak Hindistan'daki yerlerini baştanbaşa zaptetti.[61]

Sene: 1223 Ebû'l-Fidâ Celaleddin'in mağlubiyet haberi[62] bütün memleketlerine yayılmıştı. Kirman'da hükümran olan birâderi Gıyâseddin Pîrşah mem-

60 Asıl metinde "Carrac" olduğu halde tercümede "Kazlak" şeklinde yazılı; biz "Karrak"ı tercih ettik. (E.K.).

61 627 hicrî ve 1229 milâdî târihinde.

62 620 hicrî târihinde.

leketlerinin genişlemesi için bundan bir istifâde payı çıkarabileceğine hükmederek Rey, İsfahan, Hemedan şehirlerini ve Irak-ı Acem'in daha sâir yerlerini zapt ile kendisine karşı isyan etmiş olan dayısı Bağan Tabesi[63] (Baghan Thabesi)'yi mağlup etti.

Ertesi sene[64], Atabek Sa'd bin Dekla'ya âit olan Fars hükûmetini Sene. 1224
zapt ederek Şîraz'ı ele geçirdi. Ancak birkaç hisardan başka bir şeye mâlik olmayan Sa'd, Pîrşah ile barış akdetti. Pîrşah ona Fars vilayetinin bir kısmını geri verdi.

Fakat biraz sonra her şey değişti. Celaleddin Kirman'a geldi.[65] Sene 1225
İran'a girmeye hazırlandı. Bütün kumandanları hep birden Celaleddin'in yanına giderek yemin ettiler. Halk büyük coşkularla Celaleddin'i karşıladı. Şâirler dönüşünü kutlamak için manzumeler yazdılar. Celaleddin tekrar İsfahan'ı ve bütün Irak-ı Acem'i feth etti. Birâderi Gıyâseddin Pîrşah'ı Fars hükûmetinden çıkararak tekrar Sa'd'a verdi.

Celaleddin oradan, Halîfe Nâsır'a tâbi bulunan Hûzistan'ı zapta D'Herbelot
gitti. Âzerbaycan'ı, Gence'yi, Arrân ülkesini ele geçirdi. Pederini gömülü bulunduğu adadan Ardahan kalesine naklettirdi. Sonraları Tatarlar bu kaleyi zapt ettikleri vakit Muhammed'i mezardan çıkararak kemiklerini yakmışlardır. Tatarlar mezarlarını buldukları bütün hükümdarlara bu muâmeleleri yapıyorlardı. Sebük-tegin'in oğlu Mahmûd'un naaşı da aynı âkıbete uğradı. Celaleddin sonra Bağdad yolunu tutarak Yakuba'ya kadar geldi. Bağdad telaşa düştü. Muhâsara hazırlığı görmeye başladılar. Fakat Celaleddin civarları yağma ile yetinerek ordusunu sonra Erbil taraflarına sevk eyledi. Bu şehir meliki olan Muzaffereddin Gökböri Celaleddin'e bağlılığını bildirdi. Sultan oradan Âzerbaycan'a geçti ki pâyitahtı Tebriz şehri idi. Burasını zapt etti. Hükümdar Muzaffereddin Özbek'i koğdu. Bu da Gürcüler ülkesi hududunda Gence'ye çekildi.

Celaleddin'in o zaman büyük bir ordusu vardı. Âzerbaycan'a Sene: 1226
sâhip olduktan sonra gidip Gürcülere hücum etti.[66] Gürcü Kralı şid- D'Herbelot
detli bir mukāvemete hazırlandı. Miktarca üstün bir ordu ile Celaleddin'e karşı geldi. Sultan bir tepenin üzerinden bu orduyu bizzat

---

63 "Yuğan Tayesi (Dayısı)" olmalı (E.K.)

64 621 hicrî târihinde.

65 622 hicrî târihinde.

66 623 hicrî târihinde.

tedkîk ederek Gürcülerin pişdarlarının önünde bir Hazar müfrezesi bulunduğunu gördü. Pederinin saltanatı zamanında isyan etmiş olan bu kavimler Celaleddin'e mürâcaat etmişlerdi. Celaleddin de pederinden onların affedilmelerini sağlamıştı. Bundan istifâde ederek Hazarlara tuz ve ekmek gönderdi, ifâ etmiş olduğu hizmeti onlara hatırlattı. Velinimetlerine karşı harb etmekten utanan Hazarlar derhal Gürcülerin tarafını terk ederek kendi memleketlerine çekildiler. Onların bu ayrılmasından sonra Sultan, düşmanlarına bir günlük bir mütâreke teklif etti. Maksadı Hazarların ayrılmasından doğmuş olan netîceleri düşünmelerine meydan bırakmak ve onları uzaklaşmaya sevk etmekti. İşte bu mütâreke esnâsında iki ordunun en cesur kahramanları birbirlerine husûsî surette meydan okudular. Rivâyet olunduğuna göre Sultan bile bu musaraaya [pehlivanlığa; boy ölçüşmeye] iştirak etmek istemiştir. Celaleddin alelade bir süvari kıyâfetine girerek musaraa meydanına çıktı. Karşısına bir Gürcü geldi. Sultan derhal bunu bir mızrak darbesiyle yere attı. Bu Gürcü'nün üç oğlunu da aynı şekilde yere serdi. Sonra gâyet uzun boylu bir adam Celaleddin'e musaraa teklifinde bulundu. Mütemâdiyen şiddetli darbeler indirmeye başladı. Celaleddin gâyet ustalıkla bunlara karşı koydu. Fakat pek cevval olan beygirinin kendisiyle beraber düşeceğini hissedince yere atladı. Hasmının hücumuna karşı müdâfaada bulundu. Gâyet güzel bir fırsat kollayarak düşmanının alnına öyle bir yumruk darbesi indirdi ki cansız bir halde yere yıktı. Her iki ordu takdîr avâzeleri çıkardı. Sultan derhal, düşmanlarının hayretlerinden istifâde ederek onlara hücum etti. Galebe kazandı ve memlekete sâhip oldu.

Sultan Celaleddin Gürcistan muharebesiyle meşgul olduğu Nesevî sırada Barak Hâcib'in Kirman'ı zapt etmiş olduğunu haber aldı. Bu adam Moğollar tarafından Muhammed'e sefâretle gönderilmiş bir Hi-tan idi. Sultan bu adamda bir çok meziyetler bulunduğunu görerek onu kendi hizmetine almıştı. Barak Hâcib sonra Muhammed'in oğlu Celaleddin'e henüz Gazne Meliki bulunduğu sırada intisap etti. Sonunda tamamıyla isyan ederek Kirman'da Kara Hıtaylar namı altında bir sülale kurdu.

Celaleddin, Tebriz kadısı Özbek ile son Selçuklu hükümdarı olan Sultan Tuğrul'un kızı arasındaki nikâhı feshe mecbur bırakarak bu prenses ile evlendi. Özbek'i takipte devam etti. Ona karşı Gence'ye

bir ordu yolladı, onu başka bir tarafa çekilmeye mecbur bıraktı. Şam Meliki Muazzam İsâ ve Erbil Meliki Gökböri ile tedâfüî ve tecâvüzî [savunma ve saldırmazlık amaçlı] bir anlaşma akdettikten sonra, Gürcülerden Tiflis'i zapta gitti.[67]

Bununla beraber bu harb Sultan'ın aynı sene Ahlat şehrini muhâsara etmesine mâni olmadı. Bu kale önünde uzun müddet kaldı. Ahlat'ta, Eşref tarafından Hüsâmeddin Ali kumanda ediyordu. Bol miktarda yağan karlar Sultan'ı çekilmeye mecbur etti. Birkaç gün sonra tekrar Ahlat önüne geldi. İkinci defa olarak hücuma hazırlandı. Fakat birkaç faydasız hücumdan sonra soğuğun şiddetinden muhâsarayı kaldırmaya mecbur oldu. Şimdi de Ahlat vâlisi Eşref, ordusunun başında harbe çıktı. Gidip Celaleddin'den Hoy, Salmas ve Nahcivan şehirlerini zapt etti. Sultan o zaman, memleketine girmiş olan[68] Moğolları püskürtmekle meşgul olduğu için Ahlat vâlisinin ilerlemesine mâni olamadı. Celaleddin bu Moğollarla bir çok çarpışmalara girişti. Ekseriya galebe Moğollarda kaldı. Ma'mâfih bunlarla muhârebe çok devam etmedi. Ertesi sene Sultan yine Ahlat civarlarına gelerek büyük tahribatta ve büyük bir hükümdara yakışmayacak hareketlerde bulundu.

Celaleddin gittikçe daha ziyâde şevket ve kudret kazanıyordu. Sene: 1229 Ebû'l-Fidâ Ebû'l-Ferec Ebû'l-Mehâsin
Kendisinden korkan birâderi Pîrşah İsmâîlîlerin yanına çekildi. Celaleddin o senenin sonlarına doğru[69] üçüncü defa olarak Ahlat'ı muhâsaraya geldi. O târihte Ahlat'ta Eşref tarafından kumandan İzzeddin Aybek idi. Celaleddin bu şehri göl tarafından yirmi makine ile döğdü. Kışı orada geçirdi. Muhâsara uzun ve zahmetli oldu. Şehir ahâlisi son derecede zaruret çektiler. Köpekleri bile yediler. Şam ölçüsüyle ekmeğin okkası bir Mısır altununa çıktı. Nihâyet şehir cebren zapt edildi.[70]

O târihe kadar Moğolların sayısız ordularına karşı mukâvemet göstermiş olan Celaleddin, Suriye'nin ve Mısır'ın küçük melikleri karşısında muvaffakiyetsizliğe uğradı. Artık o eski büyük Celaleddin, Cengiz Han'ın yıkmaya muvaffak olamadığı 'korkulur engel' değildir. Sanki sarayından hiç çıkmamış gibi korkak ve zayıf bir

---

67 623 hicrî târihinde.
68 625 hicrî târihinde.
69 626 hicrî târihinde.
70 627 hicrî târihinde.

hükümdardır ki cüz'î bir asker karşısından kaçıyor ve nihâyet eşkıyâ tarafından öldürülüyor! Ahlat'ın zaptından sonra, Anadolu Sultanı Alâeddin Keykubâd ile Eşref, Celaleddin'i bu yeni zapt ettiği yerden çıkarmak fikriyle askerlerini Sivas'ta birleştirdiler. Celaleddin kırk bin askerle Ahlat'tan çıktı. İki ordu harbe tutuştular. Eşref ile Alâeddin üstün geldilerse de Hârezmliler kaçmadılar. Her iki taraf da bütün gece saflarını muhâfaza etti. Ertesi gün muhârebe tekrar başladı. O gün Hârezm Sultanı tamamıyla bozuldu. Pek çok kayıp verdikten sonra kaçmaya mecbur oldu. Ordusunun geriye kalan kısmı esîr düştü. Bazıları Trabzon dağlarına kaçtılar. Bunların bin beş yüzü uçurumlara düştüler, bu suretle telef oldular. Hârezm Sultanı Hartburt/Harput'a doğru gece gündüz yürüdü. Yalnız başına oraya erişti. Sonra İran yolunu tuttu. Hoy'da durdu.

Eşref bu muzafferiyetten sonra yanındaki esîrlere güzel muamele etmesi için Hârezm Sultanı'na bir sefîr gönderdi. Sultan bu sefîre şunları söyledi:

> "*Eşref'in elinde bulunan esîrler kölelerdir. Benim Eşref'ten aldığım esîrler ise âilesine mensup hükümdarlar ve şehzâdelerdir. Ma'mâfîh barışı arzu ediyorsa buna muvâfakat gösteririm.*"

Eşref şu cevabı yolladı:

> "*Bütün memleketlerim askerlerinizin şiddetli muamelelerine ve tecâvüzlerine maruz kaldı. Her tarafı tahrip ettiniz. Türlü türlü cürümler işlediniz. Her şey henüz sizin döktüğünüz kanlarla boyanmış bir halde duruyor. Barış yapmadan evvel, zapt etmiş olduğunuz şehirleri iâde etmeniz icap eder. Esîr ettiğiniz hükümdarlara gelince, bu yalnız birâderim Mucîreddin Yakub'dan ibârettir. Ben onu bugün ölmüş diye biliyorum. Yerini tutacak daha pek çok şehzâdeler var. Cenâb-ı Hak bana miktarı iki bin cesur süvariyi bulacak bir âile ihsân ettiğinden dolayı şükretmekteyim. Size gelince, sizin hiçbir çocuğunuz olmadığı için arkanızdan size nefret ve lanet edecek adamlar bırakacaksınız.*"

Bu kabîl laf saydırmaların barışı sağlayamayacağı pek kolay takdîr edilebilir. Bu sözlerden pek gazaba gelen Sultan, son muhâsarada esîr edilmiş olan Ahlat kumandanı Aybek'i huzûrunda katlettirdi. Ebû'l-Fidâ

Celaleddin kötü hareketleri ile dostlarının bile nefretini çekiyordu. Bütün komşu hükümdarlar kendisini terk ettiler. Aynı zamanda bütün askerini de gayrımemnun edecek şekilde hareket etmeye

başladı. Pek çok sevdiği bir kölesi vefat etmişti. Bundan dolayı o kadar etkilendi ve kederlendi ki deliliği bütün Tebriz ahâlisinin mâtem tutmasını emretmek derecesine vardırdı. Naaşının gömülmesine râzı olmadı. Birkaç gün yanında kalarak ağladı, feryad etti, döğünüp durdu. Yiyecek getirdikleri vakit bu ölü kölesine verdiriyordu. Kimse kendisine bir uyarıda bulunmaya cesâret edemiyordu. Kumandanlarından bir çoğu hizmetini terk ettiler. Askerinin miktarı pek ziyâde eksildi.

Cormagan Noyan bir Moğol ordusuyla Ceyhun nehrini geçti, Hârezm Sultanı'nın ülkesine girdi. Bu mağrur Sultan, kötü davrandığı hükümdarların yardımlarını ricaya mecbur oldu. Halîfe'ye, Eşref'e, Konya Sultanı Alâeddin'e sefîrler yolladı. Vahşet ve şiddetleri malûm olan Tatarların kuvvetli bir ordu ile ilerlediklerini, imdada muhtaç olduğunu, yoksa mukāvemet edemeyeceğini, bunun üzerine bu müthiş düşmanların saldırılarına kendileri maruz kalıp mağlup olacaklarını onlara bildirdi. Celaleddin'in başvurularına ehemmiyet vermediler. Sonra bunun acısını çektiler. İşte bu hükümdarlar arasındaki hased, hepsini zarara uğratacak bir netîce verdi. Celaleddin onlardan daha ihtiyatkâr davranmadı. Kendisini tehdit eden tehlikeye rağmen Diyârbekir'de durarak orada esaslı bir sulh zamanında bulunuyormuş gibi eğlenceden başka bir şey düşünmedi. Celaleddin Diyârbekir'de zevk içinde iken Baymas Noyan (Baimas novian) birdenbire gelip hücum etti. Moğollar'ın varlığı Celaleddin'i içine gömüldüğü rehâvetten çıkarmaya hizmet edemedi. Emîr Orhan'a askerlerini toplamayı, sabaha kadar Moğolları avutmayı ve kendisinden başka bir yol seçmeyi emretmekle yetindi. Orhan, maiyetinde dört bin kişi olduğu halde sâlimen İsfahan'a çekilerek burasını zapt etti. Celaleddin yanında üç köle ile Âmid'e doğru kaçtı. Buraya giremedi. Sonra Meyyâfârikîn yakınında bir köye gitti. Fakat Tatarlar arkasından yetiştiği için Kürdler tarafından meskûn olan Diyârbekir dağlarına çekildi. Bu Kürdlerin sanatı kendilerine rastgelmek felaketine uğrayanları soymaktan ibâretti. İşte İndüs sâhillerinde o kadar şecaat gösteren bu hükümdar en nihâyet böyle hareket etti.

Ebû'l-Fidâ
Ebû'l-Ferec

Kürdler Celaleddin'i öldürmek istediler. İçlerinden birine Celaleddin kendisinin kim olduğunu bildirerek onu hükümdar yapmayı

vaad etti. Bu Kürd Celaleddin'i kendi ikāmetgâhına götürerek orada karısının yanında bıraktı. Dağlarda dolaşmaya gitti. Elinde mızrak ile diğer bir Kürd gelerek bu Hârezmlinin niçin öldürülmediğini sordu. Kadın, kocasının bunu himâyesi altına almış olduğu cevâbını verdi. Bunun üzerine Kürd: "*Bu, Ahlat'ta benim kendisinden daha kıymetli olan kardeşimi öldürtmüş olan sultandur*" diyerek mızrağıyla bir darbe vurdu ve Celaleddin'i öldürdü.[71]

Bu hükümdarın vefatı hakkında muhtelif rivâyetler vardır. Hepsinde ayrı ayrı tafsilat verilmiştir. Ben Celaleddin'in mensuplarından olan ve o zamanın adamlarından olup Celaleddin'in hayatı hakkında mufassal bir târih yazan Nesevî'nin rivâyetini tercih ettim. Celaleddin "*Şah-ı Cihan*" ünvanını alırdı. Suriye meliklerine nâme yazdığı vakit üzerinde "*Zafer yalnız Allah'tan gelir*" cümlesi kazılmış olan mührünü basmakla yetinirdi. 'Bende' işâretini yalnız Halîfe'ye karşı kullanırdı. Arap ve Acem takviminin "Târihü'l-neyrân" diye yâd edilen tashîhi keyfiyeti Celaleddin'e atfedilmektedir.

Sene: 1230

Âilesinin son hükümdarı olan Sultan Celaleddin'in hezîmetinden sonra oraları Hârezm ordularından kurtulmuş olmadılar. Bu ordular Suriye'ye doldu. Pek çok karışıklıklara sebebiyet verdiler. Celaleddin'in geri kalan askeri Konya Sultanı Keykubâd'ın yanına çekilmişlerdi. Reisleri Bereket (Barkabkhan) Han[72], Küşlü Han, Saru Han, Böri Han idiler. Bunlar Keykubâd'ın hizmetine girdiler. Fakat onun vefatından sonra oğlu Keyhusrev bu kumandanları hoş tutmasını bilemedi. Bu reislerden birini öldürttü. Bu hareket Harezmî reislerini pek galeyana getirdiği için başka taraflarda talihlerini tecrübe etmeye gittiler. Keyhusrev'in yanından çekildikleri sırada Malatya'dan, Hahneyn(Kaktin)'den, Hartburt = Harput'tan, Sumeysat=Samsat'tan, Suveyde'den geçtiler ve buralarını yağma ettiler.

Ebû'l-Fidâ
Ebû'l-Ferec

Mısır Sultanı Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyub bunları hizmetine aldı. Fakat çok geçmeden[73] o hükümdarı da terk ederek Keyhusrev'i bıraktıkları zaman yaptıkları aynı karışıklıklarla oradan da çekildiler. Sonra bütün Suriye'yi tahrip ettiler.[74] Haleb'i zapta

Sene: 1240
Haiton
Ebû'l-Fidâ

71 628 hicrî târihinde.

72 Joinville buna "Barbakan(Barbacan)" diyor.

73 635 hicrî târihinde.

74 638 hicrî târihinde.

geldiler. Burasını hemen zapta muvaffak olacaklarını ümit ediyorlardı. Çünkü bir kadın'ın idâresinde bulunuyordu. Halep Meliki olan Azîz bir müddet evvel vefat etmiş[75], yaklaşık yedi yaşında bir çocuk bırakmıştı. Ölen melikin vâlidesi Hanîfe (Diphat) Hâtun, torununun çocukluğu hasebiyle idârenin dizginlerini eline almıştı. Hârezmliler hücum edince aynı âileden ve Eyyubîler namı altında Mısır ve Suriye'nin büyük bir kısmına sâhip olan hükümdarlar yardıma geldiler. Melikü'l-Muazzam Turanşah bunlara karşı yürüdü. Fakat mağlup oldu ve büyük zâyiâta uğradı. Hârezmliler, eşyâlarını zapt ederek pek çok esîr aldılar, bütün Halep civarlarını yağma ettiler. Civar köyler ahâlisi hep Haleb'e çekildiler. Şehirde muhâsara hazırlığı görülüyordu. Hârezmliler ellerine düşeni yağmaladıktan, öldürdükten, tecâvüzlerde bulunduktan sonra Menbic'e giderek hücumla ele geçirdiler. Sonra Harran ülkesine döndüler. Bir müddet sonra Rakka'da Fırat nehrini geçtiler. Tell-Az'az, Sermin, Maarra şehirlerini yağma ederek Haleb'e doğru yürüdüler. Hums hükümdarı Melikü'l-Mansur İbrâhim, Melikü's-Sâlih İsmâîl'in ordusunun bir kısmıyla bu şehrin imdadına geldi. Bu hükümdar ile Halep ahâlisi Hârezmlilere karşı yürüdüler. Tell-Sultan'da konuşlandılar. O zaman Şîzur'da bulunan Hârezmliler düşmanlarını beklemeyi münâsip görmeyerek Hama, sonra Selemiye, oradan da Rakka tarîkıyle Rusâfte (Rousafat) taraflarına gittiler. Bütün aldıkları ganîmetleri yollarda bıraktılar. Çünkü Halep ordusu kendilerini pek sıkı surette takip ediyordu. Hârezmliler Fırat kıyısında bulundukları sırada Halep ordusu yetişti. Bir muhârebe vukûa gelerek geceye kadar devam etti. Fakat taraflardan hiç biri büyük bir üstünlük sağlayamamıştı. Bununla beraber Hârezmliler daha müteessir oldular. Fırat'ı geçerek Harran'a gittiler. Halep ordusu Bîre mevkiinde nehri geçti. Ruha yakınında tekrar Hârezmlilerle karşılaştı ve bu defa onları bozguna uğrattı. Hums Meliki ile Halepliler takibattan geri durmadılar. Gece girinceye kadar takiplerine devam ederek bazılarını öldürdüler, bazılarını esîr ettiler. Halep ordusu hemen giderek Harran'ı ele geçirdi. Hârezmliler Ane(Ana)'ye kaçtılar. Musul hükümdarı Bedreddin Lü'lü' Hârezmlilere karşı yürüyerek bazı mevkileri ellerinden aldı ve bu suretle bir çok esîrleri kurtardı.

---

[75] 634 hicrî târihinde, 1236 milâdî târihinde.

Sonra[76] Hârezmliler Meyyâfârikîn hükümdarı Muzaffer Gazî
Sene: 1242 ile ittifak ederek Halep ordusuna karşı birlikte yürüdüler. Hums hükümdarı [Melikü'l-]Mansur İbrâhim de bu Halep ordusunda bulunuyordu. Muzaffer Gazî ile Hârezmliler mağlup oldular, kaçtılar. Ordugâhları yağma edildi. Kadınlarından büyük kısmı esîr düştü. Pek çok ganîmet kaybettiler.

O târihte Mısır Sultanı [Melikü's-]Sâlih Eyyûb ile Şam hüküm-
Ebü'l-Mehâsin darı Sâlih İsmâîl arasında bazı ihtilaflar çıkmıştı. Sâlih İsmâîl Frankları kendi tarafına çekti. Kudüs'ü[77], Taberiye'yi, Askalan'ı onlara verdi. Bunun üzerine Mısır Sultanı, Franklarla Şam hükümdarına karşı harb etmeye gitti. Hârezmlilerle barıştı.[78] Bunlara başlıca memluklerinden biri olan Rükneddin Beybars'ın kumandası altında bir çok asker de kattıktan sonra müşterek düşmanlarına karşı sevk etti.

İsmâîl, Mısır feth edildikten sonra burasını Franklara vermeyi
Joinville Sanut Ebü'l-Fidâ taahhüd etmişti.[79] Hârezmliler derhal Kudüs'ü yağmaya gittiler. Kadın erkek, çoluk çocuk herkesi katlettiler. Hatta Müslümanların bile hürmet ettikleri mübârek makāmlara tecâvüzde bulundular. Franklar bu barbarların yaptıkları zulümlerden dehşet içinde kaldılar. Hârezmliler Öd Dö Monbelyar(Eudes de Montbelliard)'a âit bulunan Taberiye'yi zapt etmişlerdi. Akkâ ve Yafa civarında tesâdüf ettikleri bütün batılıları katlediyorlardı. Şam hükümdarı Sâlih İsmâîl ile Hums Meliki[80] Mansur İsmâîl de aynı şekilde Hârezmlilerin tahribâtına maruz olduklarından kuvvetlerini Frank kuvvetleriyle birleştirdiler.

Hums Sultanı[81] Akkâ'ya, oradan da başlıca Frank ekâbiriyle
Sene:1244 Joinville birlikte Yafa'ya gitti. Orada Franklar Yafa Kontu Gotye Dö Briyen(Gautier de Brienne)'e kendileriyle birlikte Hârezmlilere karşı

---

76 640 hicrî târihinde.

77 Akkâ olmalı (E.K.).

78 Bizim müverrihlerimiz bunlara "Chorasiniens, Grossoniens" yahut "Chormins" derler.

79 Görülüyor ki Franklar Mısır Sultanı ile değil, Şam hükümdarı ile anlaşma yapmışlardı. Onun için Mısır Sultanı ile münâsebeti kestiklerinden dolayı kendilerini eleştirmek doğru olmadığı anlaşılıyor.

80 Bizim müverrihlerimiz bu şehre "Chamelle" diyorlar.

81 Joinville bu memleketin en iyi, en mert bir şövalyesi idi diyor.

yürümesini ricâ ettiler. Bu kont o zaman Yafa kalesinde bulunan bir kuleden dolayı Akkâ Patriki'yle ihtilaf halindeydi. Patrik bu kuleyi istiyordu. Kont muvâfakat etmediğinden onu aforoz etmişti. Gotye Dö Briyen bu sefere çıkmadan evvel üzerindeki aforozun kaldırılmasını istedi. Patrik dediğinden hiç şaşmadı. Bu kadar âcil bir tehlikede Hıristiyanların umûmî menfaatleri bütün reislerin birleşmesini icap ettirmekle berâber Patrik uyuşmaya yanaşmadı. Gotye sefere çıktı. Birinci kolun başında olduğu halde Gazze'ye doğru yürüdü. Hums Sultanı ikinci kola kumanda ediyordu. Patrik ile baronlar üçüncü kolordunun başında idiler. Opital Şövalyeleri Yafa Kontu'nun kolunu takip ediyorlardı. Çok geçmeden düşmana rast geldiler. Düşman derhal harb saflarını düzenledi. Kont Dö Briyen buna vakit verilmemesini istiyordu. Fakat mütâlaasını tasvip etmediler. Muhârebeye girişmeden evvel Patrik'ten üzerindeki aforoz'un kaldırılmasını ikinci defa olarak ricâ etti. Hiç yumuşamayan Patrik yine red cevabı verdi. Düşmana böyle vakit kazandırdığından kızan Remle Piskoposu Kont'u affetti. Kont derhal, Bereket Han tarafından kumanda edilen kol üzerine saldırdı. Pek inatlaşılan bir muhârebe vukûa geldi. Taraflardan pek çok kişi maktul düştü, yaralandı. Nihâyet Kont esîr düştü. Bütün yanındakiler kendisini korkakça terk ettiler. Bu kargaşalık Bereket Han'ın bir müfrezesinin Hums Sultanı'na hücum etmesinden ileri gelmişti. Hums Sultanı o kadar cesurca mukāvemette bulundu ki kumanda ettiği iki bin Türk'ten maiyetinde yaklaşık yalnız seksen kadarı kaldı. Bunlarla beraber çekilmeye mecbur oldu. Onun ric'atı Kont'un maiyetine korku verdi. Derhal firar ettiler.

Bu muzafferiyetten sonra[82] Bereket Han Yafa önüne gitti. Orada Kont'u kollarından bir çatal sırığa astırarak muhâfız askerleri teslim olmaya davet etti. Fakat Kont şehri teslim etmektense kendisini işkenceler içinde ölmeye bırakmaları için haykırıyordu. Bereket Han Kont'u Opital Şövalyeleri'nin reisi ve daha sâir esîrlerle birlikte Mısır Sultanı'na gönderdi. Muhârebe Gazze şehri civarında cereyan etmişti. Sonra Tampliye Şövalyeleri burasını tekrar inşâ ettiler. Bir galebe netîcesinde Gazze zapt edildi. Bütün ahâlisi ve muhâfız kuvvetleri kılıçtan geçirildi. Akkâ da aynı âkıbete uğradı. Hârezmliler

Ebü'l-Mehâsin
Ebü'l-Fidâ

82 642 hicrî târihinde.

her tarafı tahrip ediyorlardı. Opital Şövalyelerini şiddetli mukāvemetlerine rağmen bir çok hisarlardan çıkardılar. Kudüs ile daha bir çok mevkileri zapt ettiler.

Mısır Sultanı Sâlih Eyyûb sonra bunları kendi ordusunun bir kıs-
Sene: 1245 mıyla Şam'ı muhâsaraya gönderdi. Bu şehir kontrol altına alındı.[83] O zaman Hârezmliler Sâlih Eyyub'un tarafını terk ettiler. Çünkü Mısır Sultanı onlara Şam'ın zaptından ve Sâlih İsmâîl'in mağlubiyetinden sonra arazi vereceğini vaad etmişti. Bu vaad yerine getirilmediği için Sâlih İsmâil'in ordusuna girdiler ve bu hükümdara Şam şehrini geri alması hususunda yardım ettiler.

Bu muhâsara ile meşgul oldukları sırada Sâlih Eyyub Mısır ve
Sene: 1246 Halep askerleriyle, Hums Sultanı Mansur İbrâhim kendi ordusuyla bunlara hücuma geldiler.[84] Hârezmliler derhal muhâsarayı kaldırarak düşmana karşı durdular. İki ordu Kasab (Casab) mevkiinde harbe tutuştu, Hârezmliler mağlup oldular, kaçtılar. Reisleri Bereket Han[85] maktul düştü. Başı Haleb'e götürüldü. Geriye kalan Hârezmliler Küşlü Han maiyetinde Moğolların yanına gittiler. Moğollar bu Hârezmlileri kendi ordularına dağıttılar. Artık bir daha görünmediler.

İşte Türkistan'dan ve Hindistan'dan Suriye'ye varıncaya kadar bütün memleketlere dehşet salmış olan muazzam bir kudret bir an içinde böyle yok oluverdi. Bu büyük istila yeni bir Ehl-i Salîbe ve Sen Lui'nin Suriye'ye geçmesine sebebiyet verdi.[86]

– Dördüncü Cildin Sonu –

---

83 643 hicrî târihinde.

84 644 hicrî târihinde.

85 "Hüsâmeddin" lakabıyla yâd ediliyordu.

86 Bu Ehl-i Salîb'in tafsilatı Memlukler Târihi'nde görülecektir.

HUNLARIN UMÛMÎ TARİHİ

BEŞİNCİ CİLT

ON BEŞİNCİ KİTAP

MOĞOLLAR

Hoei-ke'ler ile Şa-to Türkleri Tataristan'da mahv edildikten sonra bu cesîm kıt'anın idâresi Doğu Tatarlarına yani ilk önce Hi-tan'lara, sonra Niu-çe'lere geçmişti ki bunlar Türk kavminden ayrıdırlar. On ikinci asırda Tataristan hâlâ Niu-çe'lerin elinde idi. Bunlar sonra Çin'in kuzey vilayetlerini zapt etmişlerdi. Çin İmparatorluğu'nun güney kısmı ise aslen Çinli bir hükümdar tarafından idâre ediliyordu. Hia yahut Tangut Kralları Tibet'e, bazı Çin vilayetlerine ve Tataristan'da yer alan sâir bazı civar ülkelere sâhip idiler. Hârezm Sultanları Gurlularla Selçukluları mahv ettikten sonra Mâverâünnehir'de, İran'da ve Hindistan'ın bir kısmında hükümran oluyorlardı. Halîfeler Bağdad'da; Selahaddin âilesi Mısır'da ve Suriye'de, Konya Sultanları Küçük Asya'da hâkim idiler. İşte o zaman, Cengiz Han Tataristan'ın derinliklerinden çıktı. İmparatorluğu Doğu Tatarlarının elinden aldı, Türk milletine iâde etti. Çin'e girdi, Hârezm kıt'asında harb etti. Ondan sonra evlatları fetihlerini daha genişlettiler, Asya'da bulunan bütün imparatorlukları yıktılar ve dünyanın bu parçasının yüzünü tamâmen değiştirdiler.[1]

Bu büyük inkılâba başlangıç oluşturan ve sonra, tanıdığımız imparatorlukların en büyüğünü kuran millet hiç de medenî bir millet olmadığı gibi kanunlarındaki isâbet ve hikmeti uzaklardaki

---

[1] Bu kitapta ve aşağıki kitaplarda Rahip Pére Gaubil tarafından yayınlanmış olan *Histoire des Mongouls* (Mongollar Târihi)'nden bilhassa istifâde ettim. Bu rahip Çin'de bulunan en mâhir Cizvit misyonerlerinden biridir. Bütün Çin müverrihlerinin eserlerini okumuş olduğu için bu işi bir daha bizzat yapmaya hâcet görmedim. Zâten bahis konusu olan tafsilata ben hiçbir şey ilave edemeyecektim. Buna *Histoire généanologique des Tatars* (Tatarların İnsanî Menşeleri Târihi)'ni de ilhak ettim. Bu hemen her noktasında Çin târihi ile uygunluk göstermektedir. Mösyö Delacroix'in *Histoire de genghizkhan* (Cengiz Han Târihi) bana pek hurafeye benzer tafsilat ile dolu göründüğünden ondan burada istifâde edemedim. Gerçi bunun her tarafını da reddetmiş değilim.

kavimlere bildirmek hevesinde de değildi. Bu, barbar bir milletti, gâyet uzak memleketlere ancak oranın bütün servetlerini almak, kavimleri esâret altına sokmak, barbarlık içine daldırmak ve nâmını muazzam ve müthiş bir hale getirmek için gidiyordu.

Plan Carpin Hist. géné. des Tatars *(Tatarların Umûmî Târihi)*

Moğollar Tataristan'ın husûsî bir kabîlesi idiler. Kadîm Türkler neslinden geliyorlardı. Bu eski Türklerin târihi evvelki kitaplarda görülmüştür. Daha sâir bazı kabîlelerle birlikte Moğollar oldukça mühim bir millet teşkil ediyorlardı. Bu kabîlelerin birincisine İka-Moğol yani Büyük Moğollar derlerdi. İkincisinin ismi Su-Moğol idi. Bu da bir nehir yakınında oturmalarından ileri gelmişti. Üçüncüsü Merkit (Merkat) Moğolları idi.[2] Diğerleri Konkratlar[3] (Konkurats), Ankaraslar[4] (Ankarahs), Ulkanutlar[5] (Alkanuts), Kongelut[6], Karanutlar (Caranuts), Kurlaslar[7] (Curlass), İlçikinler[8] (Ilzigans), Ornautlar[9] (Ummauts), Kongikatarlar (Cunnahmars), Arlatlar (Arlats), Kelkinut (Calkits), Kışlıklar[10] (Kishliks), Huşinler (Uischuns), Sülduslar (Sulduz), Durbanlar[11] (Durmans), Baryenler

2 Hâlâ Bunlara Markatlar yahut Merkitler denilmektedir.

3 Bunlar, Tatar Han'ın oğlu olduğu söylenen Kayan (Cayan) neslindendirler. Kayan'ın üç oğlu vardı: Curluk-mergan (Zurlukmergan), Kabay-şire (Cabaischira), Busyuday (Busyudai). Ok atmakta pek mâhir olan birinci oğlu ikinci kardeşiyle kavga etti. At üzerinde birbirine ok atarak vuruşmaya karar verdiler. Kabay-şire korktu, oktan kaçınmak için beygirin bir tarafına eğildi. Büyük kardeşi müteessir olarak onu öldürmek istemedi. Okuyla koğaladığında küpesini kopardı ve bunu gâyet mâhirâne yaptı. Sonra Konkrat namında bir oğlu doğdu. Bu bir kabîle reisi ve kurucusu olmuştur.

4 Bunlar Kabay-şire'nin oğlu Ankaras'ın neslindendirler.

5 Kabay-şire'nin oğlu Olkunut'un neslindendirler.

6 Busyuday'ın büyük oğlu Karanut'un neslindendir.

7 Bunlar Kurlas bin Meyser-ili bin Konakut (Conaclot) bin Busyuday neslindendir.

8 Bunlar Kurlas'ın kardeşi İlçikin neslindendir.

9 Kadîmen bunlara Urnautlar derlerdi. Bu kabileden birinin Kongkatar (Cunnachmar) namında bir oğlu oldu. Aynı isimde kabîle ondan gelmiştir. Menglik-ilçge (Menglik iska) yani Sofu Menglik –ki Cengiz Han zamanında yaşıyordu- bu son kabilendendi. Arlat isminde bir oğul ile Kalkit isminde bir oğlu oldu. Her ikisi de kabîle reisleridir.

10 Bunlar Kelkinut kabîlesinden Kışlık neslindendirler.

11 Biçin Kayan'ın oğlu Kipşi-mergan kardeşlerinin en küçüğü olmakla beraber tahta çıkınca bundan memnun olmayan diğer dört kardeşi çekildiler, Durman yani Dörtler denilen bu kabilenin reisi oldular. Durman Türkçede "dört" demektir. Bu kabileye mensup bir adamın Baryen isminde bir oğlu oldu ki Baryen kabilesinin

(Barins), Suknutlar (Sukuts), Kurlaut (Kaurla-uts), Burkut (Burkuts), ilh. dırlar.

Kadîm Türklerin bakāyası olan bütün bu barbarlar çehre itibarıyla sâir insanlardan farklıdırlar. Yanakları çok çıkıktır. Kendileri nahîf, belleri ince, büyük kısmının boyları ortadır. Sakalları azdır. Bu Asya fâtihlerinin ahlak ve âdetleri çehrelerinin çirkinliğinden daha kabadır. Çadırlar altında otururlar. Çadırların tepesinde bir delik bırakırlar. Bu hem içerinin havasını tahliye eder hem ocak hizmeti görür. Çadırlar keçelerle kaplanmıştır. Çoğu parça parça sökülür ve kolayca nakledilir. Bazı çadırlar tekerlek üstüne yerleştirilmiştir. Bunları bir çok sığırlar çeker. Zenginlerin çadırları içinden işlemelerle ve resimlerle süslenmiştir. Dış tarafında keçe bağ ile yahut koyun sütü ile tılâ edilmiştir [cilalanmıştır]. Bu da yağmurların içe işlemesine meydan vermemek içindir. Çadır sâhibi kırmızı çukadan yahut sâir bir kumaştan yapılmış bir esvap giyer ve çadırın ortasında oturur. Gıdası köpek, kurd, tilki, beygir, hatta hîn-i hâcette insan eti, fâredir. Bu Moğollar ziyâfetlerinde havlu gibi şeyleri bilmezler. Büyük bir kısmı ellerini çizmelerine silerler. Bazılarının küçük mendil gibi bir şeyleri vardır. Sofraya oturdukları zaman biri eti dilim dilim keser, diğeri bıçak ile dağıtır. Kullandıkları kapları sakladıkları et suyu ile yıkarlar. İçtikleri şey kısrak, koyun, keçi, inek yahut deve sütüdür. Tahammür etmiş [mayalanmış] kısrak sütüne "kımız"[12] (Cosmos) derler. Büyükler kara kımız içerler. Bu daha suludur. Rubruquis bunun hoş bir içki olduğunu ve bir çok özellikleri bulunduğunu söylüyor. Kışın bu içkiyi yalnız zenginler içebilirler. Diğerlerinin içtiği, sudan ibârettir; bunun içinde darı kaynatırlar. Sabahları bundan bir iki bardak alırlar. Bütün gün ken-

Plan Carpin Haiton Rubruquis

---

reisidir. Bunun kardeşinin cariyelerden birinden bir oğlu doğdu. Bu kadın efendisinin zevcelerinin hiddetinden kurtulmak için oğlunu Suknut (?) (Sukuts) denilen küçük ağaçlar arasına sakladı. Babası çocuğu sonra evlat diye kabul etti ve bu çocuk Suknut (Sukuts)'ların reisi oldu.

Kankratlar, Okliyanlar, Desufjeratlar, Adseratlar da zikr edilmektedir. Bu son iki kabîle Alkanutlardan gelmektedirler. Bayjutlar bir çok kavimlere ayrılmışlardır. (En mühimleri Sadacın Bajutlar, Makrim Bajutlar. Bu isimlerin asıllarını *Câmi'u't-Tevârîh*'de bulamadım. Bunların hakîkî isimlerinin Kinikkıyat, Duklat, Subcerat, Tayciyut olması lazımdır. Zira zikredilen târihre Moğol şubelerinden olmak üzere bunlar zikredilmektedir. H.C.)

12 Mösyö Paul buna bozarak "Kuinis(Chuinis)" yahut "Kemyus(Chemius)" der.

dilerine kifâyet eder. Akşamları biraz et suyu ile et yerler. Yazın süt bol olduğu için nisbeten az et yemektedirler. Bütün yemeklerinde gâyet pistirler. Sarhoş olmaktan iftihar ederler. Hasistirler. Yabancılara âit olan her şeye gıbta ederler. Nereye giderlerse evleri de beraber gider. Sığır, deve, koyun, keçi, beygir husûsunda zengindirler. Hiç domuz beslemezler.

Plan Carpin Haiton M. Paul

Her şeyin hâlıkı olmak üzere bir ma'bûda itikad ederler. Bu ma'bûda "Natagay"(Natagai) namını verirler. Fakat kendisine hiç ibâdet etmezler. Duâlarını ve kurbanlarını husûsî sanemlere yöneltirler. Bu sanemlerin üzeri keçelerle yahut ipek kumaşlarla örtülüdür. Bunları çadırlarına ve ekseriya diğerlerinden daha süslü arabalara koyarlar. Ve bunları sürülerinin hâmîsi diye telakkî ederler. Bu ma'budlardan birini çalmak idam cezasına müstahak bir cinâyet sayılır. Bin kişiye, yüz kişiye reislik edenlerin çadırlarında orta yerde dâima bu ma'budlardan biri vardır. Bunlara kısraklarının sütlerinin ilk turfandaları ve umûmiyetle ilk defa yiyip içtikleri şeylerin hepsinden bir kısmını takdim ederler. Bir hayvanı kestikleri zaman yüreğini sanemin önüne götürürler, ertesi güne kadar orada bırakırlar. Büyük Han'ın çadırının önünde dâima bu putlardan gâyet müzeyyen bir tanesi durur. Buna hediyeler ve bilhassa beygirler takdim ederler. Artık o beygirlere mukaddes nazarıyla bakılır. Hiçbir şeye kullanılmaz.

Güney tarafına karşı özel bir hürmetleri vardır. Bu da büyük ihtimale göre ma'budları olan Fo'nun güney memleketlerinde doğmuş olmasındandır. Güneşe, ateşe, suya, toprağa taparlar. Fakat kendi dinlerini yabancılara kabul ettirmek hususunda hiç hırsları yoktur. Bu yönde kat'î bir serbestlik verirler. Hiçbir zaman kemikleri kırmazlar. Bunları yakarlar. Ateşin te'siriyle meydana gelen çatlaklarla fala bakarlar. Bir bıçağı yahut baltayı ateşe koymak yahut ateşin yakınında kullanmak, bir kamçının üzerine dayanmak, otlara kamçı ile dokunmak, kuş yavrularını tutmak veya öldürmek, bir beygiri yularıyla döğmek yahut gemi ağzında olduğu halde otlatmak, bir kemiği başka bir kemik vâsıtasıyla kırmak, süt dökmek, eti yere düşürmek, içinde oturulan çit dâhilinde def'-i tabiî eylemek onlarca bir cinâyet sayılmaktadır. Bu hareketlerden birini kasdî surette yapanlar idam olunur. İstemeyerek yapmış olanlar para cezâsı ile kurtulurlar. Bu cezayı kâhine öderler. Kâhin gelir, kirletilmiş şeyi

temizler. Bunun için de o şeyi iki ateş arasından geçirir. Bu merâsim icrâ olunmadan evvel kimse o şeye el süremez. Bir et parçasını yutamadığı için yere atanlar, hükümdar çadırının eşiğine basanlar da idam cezasına uğrarlar.

Sihirbazlarının istikbale ait verdikleri haberlere, kuşların uçuşlarından çıkarılan manâlara büyük bir itikad gösterirler. Bir şeye teşebbüs edecekleri zaman ay başını yahut ayın on dördünü beklerler. Ay'a "Büyük Melike" nâmını verirler.

Kendilerinin nezdine bir elçilik heyeti geldiği zaman bunları hediyeleriyle beraber iki ateş arasından geçirerek temizlemeye büyük bir ehemmiyet verirler. Yıldırıma çarpılmışlara hatta bu suretle ölmüş bir adamın çadırında bulunan kimselere ve umûmiyetle ölenlerle aynı mahalde ikāmet eden adamlara karşı da bu merâsimi tatbîk ederler. İki ateş yakarlar. Bunların yanına yere iki mızrak dikerler. Yukarı taraflarına bir ip ile bir bez parçası bağlarlar. Kirlenmiş addedilen kimseleri bunun altından geçirirler. Bu esnâda biri bir tarafta diğeri öte tarafta duran iki kadın geçen adamın üzerine su serperler ve dua okurlar. Bir araba mızraklar altından geçerken kırılacak olursa hepsi kâhinlere âit olur. Birisi hastalandığı zaman kapısının üzerine siyah bir keçe parçası sarılı bir mızrak dikilir. Artık kimse içeriye girmeye cesâret edemez. Hasta can çekişir duruma geldiği zaman yanındakilerin hepsi çekilirler. Çünkü öldüğü sırada orada hazır bulunurlarsa yeni aydan evvel imparatorun yahut kumandanlarının kabîlesine gidemezler.

Birisi öldüğü zaman ikāmetgâhı ile birlikte onu sahraya gizlice gömerler. Ölü bir yere oturtulur. Önünde bir masa vardır. Masanın üzerinde bir kap et yemeği, bir kap kısrak sütü vardır. Kendisiyle birlikte bir kısrak ile yavrusu eyerli ve gemli bir beygir de gömülür. Başka bir beygir de kesilir ve yenir. Sonra derisi ot ile doldurularak dört sırık üzerine konulur. Bu suretle ölünün öteki dünyada kendisine lazım olan her şeyi bulacağı iddia ediliyor. Sonra, ölünün bindiği araba kırılır, evi yıkılır. Üçüncü batna kadar ismini ağza almaya kimse cesâret edemez. Milletin büyükleri özel merâsimle defnolunur. Gizlice kıra gidilir. Otları köklerinden yolarlar. Sonra büyük bir çukur kazarlar. Bunun yanında tamamen toprağın altında bir çukur daha yaparlar. Naaşı bu ikinci çukura koyarlar. Hayatında en çok sevdiği hizmetçisini kendisinin altına koyarak ölecek hâle

gelinceye kadar orada bırakırlar. Sonra çıkararak nefes aldırırlar. Bu merâsim üç defa tekerrür eder. Hizmetçi buna tahammül edebilmek saâdetine nâil olursa kabîle dâhilinde hür ve kudretli olur. Sonra ölüyü ikinci çukurda tekmil servetleriyle ve bahsettiğimiz levâzım ile birlikte bırakırlar. Birinci çukuru doldururlar. Yoldukları otlarla örterler. Bu da mezarın yeri meçhul kalmak içindir.

İmparatorlarına ve âilesi efradına özel ayrılmış bir yer vardır. M. Paul Nerede ölseler naaşlarını oraya götürürler. Bu mezarlık Burkan Kaldın denilen mahalde yer alır. Mösyö Paul'un rivâyetine nazaran cenâze alayına iştirak edenler yolda rast geldiklerinin hepsini: "Haydi öteki dünyada efendimize hizmete gidiniz!" diyerek öldürürler, fakat bütün müverrihler bunu yalanlıyorlar. Yalnız birkaç esîri öldürmekle yetinirler.

Tatarlar bütün kavimler içinde hükümdarlarının emirlerine Plan Carpin en çok bağlı bulunan kimselerdir. Aynı zamanda diğer kavimlere karşı da son derecede mağrurdurlar ve büyüklenirler. Sarhoşluğa müptela olmakla beraber aralarında kendilerini kavgaya mecbur edecek hiçbir ihtilaf tasavvur edilemez. Hırsızlıktan bahsolunduğu işitilmez. Bir hayvan kaybolduğu zaman sâhibine getirilir yahut hiç dokunulmaz. Aralarında büyük bir merhamet eseri hüküm sürer. Muhtaç oldukları şeyleri birbirlerine verirler. Birbirlerini hiç kıskanmazlar. Birbirlerine davâ açmazlar. Karılarını severler. Karıları da kendilerine sâdıktırlar. Açlığa, sıcağa, soğuğa olağanüstü bir sabırla tahammül ederler. Gâyet misâfirperverdirler. Fakat kendileri de aynı suretle kabul edilmek isterler. Yalandan fevkalade nefret ederler. Bir suçlu derhal suçunu itiraf eder. Bir adam yapmadığı parlak bir şeyle hiçbir zaman iftihar etmez.

İşte Tatarlar kendi aralarında böyledirler. Sâir kavimlere karşı Haiton büyük bir istihkâr [aşağılama] hissi beslerler. Ve onları aldatmaktan başka bir şey düşünmezler. Başka kavimleri kayıt altına almak hırsına mâliktirler. Ancak bu şart ile barış yaparlar. İtaat altına aldıkları kavimlerin mallarının hatta kızlarının onda birini kendilerine ayırırlar. Bu kadınları kendilerine esîr yaparlar. Muahedelere nâdiren riâyet ederler.

Bunların kānunları mucibince, gayrimeşru münâsebetler halinde yakalanmış bir erkek ile bir kadın, birbiriyle gayrimeşru münâsebetlerde bulunan bir kız ile bir erkek ve bir hırsız öldürülebilir.

Kendilerinin tasavvurlarını düşmana haber verenlere ve kendilerinin üstlerine hürmetsizlik edenlere sopa atılır. Bir Tatar, kānunun bahşettiği müsaadelerden istifâde ile birkaç karı aldığı zaman hepsinin ikāmetgâhı ve âilesi ayrı olmak lazım gelir. Fakat içlerinden bir tanesi zâten ilk zevce diye telakkî olunur. Bunlar meşru zevcelerle müstefreşe çocukları arasında hiç fark gözetmezler. Peder her iki çocuğa de canının istediğini verebilir. Pederler vefat ettikten sonra oğulların öğey vâlideleriyle, kardeşlerin, birâderlerinin vefatından sonra yengeleriyle evlenmeleri onlarca bir âdet olmuştur.

Erkekler yalnız ok yapmak, sürüleri muhâfaza etmek, ava gitmek ve ok atmakla meşgul olurlar. Bütün işi kadınlar görür. Yani esvapları, ayak kaplarını, çizmeleri onlar yapar, arabaları onlar idâre ve tamir ederler. Develeri onlar yükledirler. Ata binmekte, ok atmakta kadınlar da erkekler kadar mahirdirler. Haiton

İmparatorun bütün millet üzerinde mutlak bir hüküm ve nüfûzu vardır. Büyükler imparatorun emirlerini tam bir itaat ile telakkî ederler. Kendilerine gösterilmeyen yerde çadırlarını kuramazlar. Hükümdar nerde bulunursa oradaki her şey, mallar, eşya, hayvan sürüleri ve insanlar ona âittir. Hükümdarlar kendilerine tâbi ikinci derecedeki hükümdarlar üzerinde de aynı nüfuz ve selahiyete mâliktirler. Sefîr yolladıkları zaman tebaa bu sefîrlere gerekli olan her şeyi temin etmek üzere birkaç kısrak verirler. Tebaa da kabîle reislerine karşı aynı kayıtlarla mükelleftir. Umûmiyetle, bu imparatorlukta hür bir kimse yoktur. İmparator ile reisler ahâlide hoşlarına giden her şeyi kendilerine alırlar. Fakat zapt edilmiş bir memlekete giden en âdi Tatar bile orada mutlak bir sâhip hâlinde hareket eder.

Tatarlar harb ettikleri zaman doğrudan doğruya bir çok ok attıklarından dolayı muhârebe pek kanlı olur. O kadar kuvvetle ok atarlar ki bunlar her türlü silahları delip geçerler. Bir Tatar ordusu pek kalabalık gibi görünmez. Çünkü küçük takımlar halinde yürürler. Cesurdurlar. Kumandanlarının emrine itaat ederler. Kumandanlar maiyetlerindekine işâretler vâsıtasıyla hareketler ve manevralar yaptırırlar. Askere aylık verilmez. Her nefer av ile yahut düşmandan aldığı ganîmet ile geçinir. Şehirleri ve kaleleri muhâsarada mâhirdirler. Mecbur oldukları zaman firar etmekten hiç sıkılmazlar. Haiton

Tatarların Umûmî Târihi Merâkeşî

İşte Cengiz Han'ın ve evlatlarının idâresi altında bütün Asya'yı itaat altına alan millet böyle bir millettir. Cengiz Han'ı kendilerinin en büyük bir hükümdarı gibi telakkî eden Moğollar onun hârikalı bir şekilde dünyaya geldiğine inanırlar. Moğolların iddiasına göre, kadîm hanlarından Yulduz namında birinin[13] iki evladı vardı. Bunlar kendisinden evvel vefat etmişlerdi. Bu çocukların birinden Deyun-Bayan isminde bir oğlan, diğerinden de Alankuva isminde bir kız kaldı. Bunları evlendirdiler. Büyük babası Yulduz'dan sonra pek az yaşamış olan Deyun-Bayan karısı Alankuva'yı iki çocukla dul bıraktı. Çocukların ilki Belgeday isminde ve yedi yaşında idi. İkincisi Begçeday[14] isminde ve altı yaşında idi. Alankuva bunları büyütmekle meşgul olarak tekrar evlenmek istemedi. Fakat rivâyet olunduğuna göre bir gün uykudan uyanırken odasında büyük bir aydınlık gördü. Bu aydınlık turuncu renkte bir erkek simâsına dönüştü. Son derecede güzel gözleri vardı. Alankuva o kadar korktu ki imdat çağırmak için haykırmak istedi. Fakat kendinde kudret bulamadı. Bu ruh Alankuva ile yattı. Alankuva ilk önce sözüne inanmayacakları korkusuyla bu olaydan bahsetmek istememişti. Fakat ruh bir çok defalar yanına geldiği için gebe kaldı. Gebeliği fark edildi. Bu defa kabîle arasında bir çok gürültüye sebebiyet verdi. Alankuva kabahatsiz olduğunu isbat için üç erkek çocuk doğurmayacak olursa suçlu muamelesi görmeye râzı olduğunu söyledi. Hakîkaten dünyaya üç çocuk getirdi. Bunlara Bokun Katagun (Bocun catagun), Boskın-salçı (Boskin saldgi), Buzencir (Bouzendgir) namını verdiler. Çocukların üçüne de *Nuranyun* denildi. Çünkü Güneşin çocukları diye telakkî olunuyorlardı. Cengiz Han bu üçüncü çocuğun neslinden gelmektedir.

Kam-mu

Bu masalın mâhiyeti ne olursa olsun, Moğol kabîlesi[15] 1135 târihlerine doğru Tataristan'da kuvvet kazanmış bir halde idi. Niu-çe'lerin ülkesinin kuzeyinde oturuyorlardı. Niu-çe Tatarlarının imparatoru bu Moğollara karşı asker göndermeye mecbur oldu. Moğollar gösterdikleri şiddetli direnişle kendilerinin gâyet cesur

13 Birinci ciltte bu bâbda verdiğimiz izâhâta mürâcaat ediniz.

14 Belgayut(Belgajut) ve Bunyat (Bugnat) de derler.

15 Çinliler buna "Mum-ku" diyorlar. Vaktiyle "Mum-u" yahut "Mum-ko-su" derlerdi.

ve iyi silahlanmış olduklarını anlattılar. Niu-çelerin kumandanı[16] cephanesini bitirdikten sonra dönmeye mecbur olmuştu. Dönüş esnâsında Hay-ling denilen bir yerde mağlup oldu.

Sonraları, Niu-çelerin âsîlerinden bazıları Moğolların yanına çekildiler. Niu-çe'ler İmparatoru'nun bu kabîleye karşı yolladığı asker onları itaat altına almaya muvaffak olamadı. Niu-çe İmparatoru Tataristan'a ve Çin'in yarısına sâhip olmakla beraber onlarla sulh yapmaya, onlara arazi vermeye ve reislerine bazı ünvanlar bahşeylemeye mecburiyet hissetti. Bunun üzerine küçük Moğol Hanı kendisine Çin hükümdarları gibi "İmparator" dedirtmeye başladı. Sene: 1147

Yesukey Bahadır Moğol Hanı olunca nufûz ve kudretinin dâiresini uzaklara teşmil etti. Açtığı seferlerin detayları malûm değildir. Târihçiler bunlardan yalnız bir tanesini hıfz etmişlerdir ki o da Cengiz Han'ın doğuşuyla alakalıdır. Su Moğolları yahut Asıl Tatarlar Yesukey'i aşağılamışlardı. Bu da intikam almak için derhal ordularının başında onların arazisine girmişti. O zaman Su Moğollar'ın hanı olan Temuçin (Temoudgin) mağlup oldu, ordusu bozuldu. Yesukey, memleketine zaferle döndüğü zaman bir oğlu doğmuş olduğunu haber aldı. Muzafferiyetinin hâtırasını muhâfaza için ona galebe çaldığı hanın ismini verdi. İşte bu suretle Yesukey'in oğluna Temuçin denildi. Gaubil Pétis

Bu çocuk, Bulunyolduk[17] (Blunjulduk) memleketinde doğmuş olan meşhur Cengiz Han'dır. Dünyaya gelirken avucunda pıhtılaşmış bir kan parçası bulunduğu için babası kâhinlerden soruşturdu. Bunların söylediği şeylerden memnun olmadı. Sonra, gâyet tecrübeli bir adam olan vezîri Suguçin'e mürâcaat etti. Bu da doğan şehzâdenin bir çok milletleri kontrolü altına alacağını, bütün düşmanlarını kendisine itaate mecbur edeceğini söyledi. Temuçin çocukluktan çıktığı zaman pederi Yesukey ona mürebbî olmak üzere, bir müddet evvel vefat etmiş olan Suguçin'in oğlu Karaçar Noyan'ı tayin etti. Yesukey büyük bir ümit beslediği bu çocuğun büyüdüğünü göremeden genç yaşında vefat etti. Temuçin'i küçük hükûmetine, kuvvet ve satvetine vâris olarak bıraktı. Sene: 1163 *Tatarların Umûmî Târihi*

---

16 İsmi Hu-şa-hu idi.

17 Mösyö Pétis buna "Dilon İldak (Dilon ildac)" diyor. Cengiz Han hicretin 559'uncu senesinde doğmuştur. Bu seneye Moğollar'da "Tonguz" yahut "Domuz senesi" derler. [Tercümede yanlış olarak "Otuz" denmiştir. E.K.]

O zaman Temuçin ancak on üç yaşında idi. Kardeşleri kendi-
Sene: 1176 sinden daha küçüktüler. Vâlidesi Ulun Eke[18]'ye hükûmetin idâresi verildi. Devlet oldukça büyümüştü. Çünkü Yesukey'in itaatı altında otuz kırk bin âile vardı. Bunlar kendisine vergi veriyorlardı. Hepsinin kökenleri birdi, aynı nesilden geliyorlardı. Civar kabîlelerden bazıları da Moğol kabîlelerine itaat arz etmişlerdi. Bütün kabîleler büyük evlat olmak itibarıyla haklı olarak Temuçin'e âit bulunuyorlardı. Tataristan'da bu âdettir. Kardeşler de büyük kardeşlerine sâir tebaalar gibi âit olurlar ve ona vergi verirler. Fakat senelik her türlü sürülerden yalnız bir baş'tan fazla bir şey vermezler. Çocukları bu imtiyaza nâil olamazlar, sıradan tebaa arasına girerler.

Sonra hemen bütün Asya'ya sâhip olan bu hükümdar işte başlangıçta böyle sâdece bir kabîle reisi, bizim çiftlik sâhipleri gibi kırlarda yaşayan bir râî (çoban) idi. Yalnız o, harb yapmak hakkına da mâlikti. Cesâreti sâyesinde sâir millet reislerinin üstüne çıktı. Bunların hepsini itaat altına aldıktan sonra, milyonlarca asker çıkarabilen, ilimler ve fenler gâyet ilerlemiş bulunan, çoktan beri kurulmuş ve ayakta olan, eski çağların en büyük adamları tarafından yapılmış kanunlarla idâre edilen muazzam imparatorluklara hücumlar etti.

Yesukey'e itaat arz etmiş olan bütün âileler artık silah kuvvetiyle itaat dâiresinde tutulmadıkları için çok geçmeden boyunduruklarını silktiler ve bir kadın ile on üç yaşında bir çocuğun hükmü altında kalmak istemediler. İlk önce en mühim ve en zengin bir kabîle olan Taycutlar[19] (Taizeuts) isyan ettiler. Sonra arkasından sâir kabîleler de isyan ederek hep birden Targutay Kuriltuk[20] (Burganai kariltuk) namında bir reis seçtiler. Temuçin'e bağlı kalan kabîleler ceddinin[21] torunları ile Menlikutlar [Mankutlar] kabîlesinin yarısından ve daha sâir birkaç âileden ibarettiler. Bayautlar, Siciutlar, Desuyce-

18 Çinliler bunu bozarak "Yue-lun" derler. "Eke" Moğol lisanında "Büyük" demektir.

19 Çinliler bunlara "Ta-çe-ho" ve Mösyö Pétis "Tanjeut" diyorlar.

20 İbn Adall ibn Tayşi ibn Murank [*Câmi'u't-Tevârîh*'e nazaran Kudan Tayşi bin Hamikay Kan bin Surukdu Küçine bin Curkalinkum bin Kaydu Han. (Mükremin)] Dokucina ibn Curkalinkum ibn Kaydu Han. [Tercüme metinin içinde de bazı isimlerde Mükremin Halil Yınanç'ın müdâhale ettiği yerler olduğu hissediliyor. Mesela Yukarıdaki "Burganai"nin Targutay oluşu, onun müdahalesi sonucu olsa gerek. E.K.]

21 Kabul Han.

ratlar (Dsioigerats), Nirunlar, Mankutlar'ın diğer kısmı Targutay Kuriltuk'un Camoka[22] (Gemonka) namında diğer bir reisin tarafını tuttular.

Temuçin pek genç olmakla beraber sefere çıktı ve âsîlerle harb etti. Fakat muzafferiyet ortada kaldığı için çekilmeye ve daha müsâit bir zamanı beklemeye mecbur oldu. Bu suretle daha büyük bir hale gelinceye kadar kaldı. Nihâyet, bir firarîden Taycutlarla Nirunların Tatarlar[23] ve Merkitlerle birleşerek otuz bin kişilik bir ordu ile kendisine hücuma gelmek üzere olduklarını haber aldı. Derhal, kendisine tâbi on üç kabîleyi topladı. Eşyaları ve sürülerini karargâhının ortasına aldıktan sonra, otuz bine varan ordusunu harb düzenine soktu. Bunlar ağırlıkları muhâfaza için hep bir sıra üzerine dizilmişti. Düşmana karşı yürüdü. Olağanüstü bir yiğitlik eseri gösterdi ve büyük bir muzafferiyet kazandı. Düşmanları beş altı bin zâyiât verdiler. İçlerinden bir çoğu esîr düştü. Taycutlar reisi maktul oldu. Camoka kaçtı.

Temuçin bu muhârebeden sonra subaylarına ve neferlerine mükâfatlar verdi, kendi beygirlerinden, esvaplarından ihsanlarda bulundu. Sonra âsîleri cezalandırmak için ocakların üstüne yetmiş büyük kazgan [kazan] koydurdu, isyanın başlıca tertipçilerini kaynar suların içine attırdı. Sâir kabîlelerin üzerine yürüdü, bunların meskenlerini yağma etti, sürülerine el koydu. Pek çok esîr aldı. Reislerinin çocuklarını köle yaptı ve diğerlerini ordularına taksim etti. Bütün Taycutlar kabîlesi itaat altına alındı. Temuçin'in namı Tataristan'da meşhur oldu. Komşu hükümdarlar kendisinin ittifakına tâlip oldular. Ergone=Orhon (Ergoné) şehrine civar memleketlerde hâkim olan Po-tu Temuçin'in kardeşi Temulun=Temuke Otçikin (Temoulun) ile evlendi ve sonraları Temuçin'in en sâdık müttefiklerinden biri oldu.

O târihte Niu-çe Tatarları Tataristan İmparatorluğu'nu işgal ediyorlardı. Temuçin de dâhil olduğu halde bütün kabîle reisleri Tatar hükümdarının bendesi sıfatıyla ona bir miktar vergi ve icabında asker vermeye mecbur idiler. Tatar kabîleleri Niu-çe İmparatoru'na Gaubil Pétis

22 Çinliler buna "Ça-mu-ha" derler. "Cicen (Dgigen)" lakabıyla yâd edilirdi ki Moğolca "Belîğ" manâsınadır. Desuycerat kabilesindendi.

23 Bu kavim Onon nehri boyunca ikâmet ederdi.

karşı isyan etmişlerdi. Derhal kabîle reislerine âsîye karşı hareket için emir verildi. Onon nehri sâhilinde toplanıldı. Temuçin ile Keraitler (Keraits) Hanı Tuğrul[24] bu işte yerine getirdikleri hizmete orantılı olarak mükâfatlara nâil oldular. Temuçin'e orduda mühim bir vazîfe verildi. Tuğrul'a "Han" ünvanına ilaveten "Vam" yani "kral" ünvanı tevcîh edildi. Sonraları kendisine "Vam Han" denilmiş ve bu da tahrif edilerek "Onk Han" şekline sokulmuştur.

Ebû'l-Ferec
Gaubil Pétis

Nesturî Hıristiyan olan bu hükümdara Hıristiyanlar Kral Jan (Jean) derlerdi. Târihlerde pek çok ismi geçen meşhur Râhip Jan budur. Karakurum'da otururdu. Tataristan'da pek kudretli olan Mergus (Mergous) Han'ın torunuydu. Mergus Han Niu-çe Tatarları nezdinde esîr iken vefat etmiştir.[25] Vefatında iki oğlu kalmıştı. Biri "Türk" lakabıyla yâd edilen Korcakur[26], diğeri Gurhan'dır. Onk Han, Korcakur'un oğlu idi. Bir çok felaketlere uğradı. Amucası Gurhan tarafından mağlup edildi. Temuçin'in babasının yanına çekildi. O da kendisini tekrar memleketine iâde etti, oraya tekrar hâkim oldu. Fakat âilesinde nifak dâima mevcut idi. Eykekera (Eifenkara[27]) isminde bir kardeşi vardı ki Selinga nehri yakınında oturan Naymanların yanına sığınarak onların hanlarını Keraitlerin memleketinde[28] harb etmeye teşvik etti. Onk Han mağlup olduğu için Şa-çeo'ya doğru Hoei-ke'lerin nezdine firara mecbur oldu.

Gaubil Pétis

Temuçin kendisine asker verdi ve memleketine dönmesi için yardımda bulundu. Önce, Naymanların müttefikleri olan Merkitleri birlikte mağlup ettiler. Sonra bizzat Naymanlara galebe çaldılar. Fakat Onk Han bu münâsebetle aldığı ganîmetleri hiç dağıtmamış olduğundan Temuçin ondan ayrılmaya başladı, çekildi. Onon nehri yakınında bir miktar asker toplamakta olan Taycutlar Hanı'nın oğluyla harb ederek onu mağlup etti.

Bu kadar başarıları kıskanan mağlup Camoka Temuçin'e bir çok düşmanlar peydâ etmek için çalıştı. Bir çokları onun sözlerine

---

24 Ebû'l-Gazî buna "Tayrel"(Tairell), Çinliler ise bozarak "To-li" diyorlar.

25 Mösyö Pétis buna "Cans de courge" diyor.

26 Pétis buna "Codgia boiruc"(Koca Buyruk) diyor.

27 Çinliler buna I-fan-kule diyorlar. Mösyö Pétis "Erkakera" diyor. Çünkü Arap harflerinin noktalarını yanlış koymuştur.

28 Bu kavim Tula ve Orgon nehirleri yakınında otururdu. Çinliler bunlara "Ke-lie" derler.

kapıldılar ve Moğol Hanı'na karşı meydana çıktılar. Bir meclis topladılar. Bunda Kataganların[29], Siciutların[30], Kilopanların, Tatarların reisleriyle Naymanların Hanı tarafından gönderilmiş murahhaslar vardı. Temuçin ile Onk Han'ı ele geçirmek için gayret sarf etmeye karar verdiler. Konkrat[31] kabîlesinin reisi olan Terkeil[32] (Türkilli) bu ittifaka cebren girmişti. Kendi arazisine çekilerek alelacele Temuçin'i keyfiyetten haberdar etti. Derhal Temuçin ile Onk Han harbe çıktılar. Düşmanlarını ansızın bastılar. Birçok çarpışmalarda onları perîşan ettiler. Bunun üzerine Terkeil açıktan açığa Temuçin'in tarafını tuttu. Konkrat namını taşıyan kendi kabîlesiyle Orat, Menkut, Celayir, Kalaç kabîleleri de bu izde yürüdüler. Bu suretle Moğol hükümdarı bütün düşmanlarına karşı koyabilecek hale geldi. Bu kabîleler Temuçin âilesine bağlı idiler. Çünkü bu zincirin torunu Dutumin Han[33] neslinden geliyorlardı. Terkeil Temuçin ile sıkı bir ittifak akdetti. İki âile reislerinin ancak birbirlerinin kabîlesinden kız alabilmelerini kararlaştırdılar. Bu muâhedeye uzun müddet riâyet olunmuştur.

Dâima mağlup olan Camoka bütün Tataristan'ı karıştırıyor, Sene: 1202 Gaubil Pétis
tekmil kabîle reislerini nüfûz ve satveti artmakta olan Temuçin aleyhine tahrîk ediyordu. Bütün müttefiklerini Toropira sâhillerinde toplattı ve kendisini ittifakın reisi tayin ettirdi. Naymanların Han'ı olan Buyruk[34] kendilerine iltihak etti. Temuçin de askerinin miktarını artırmak için hiçbir tedbiri ihmal etmedi. Bütün müttefikleri imdadına koştular. Dört cesur kumandanı vardı ki cisimleşmiş şecâat telakkî ediyorlardı. Bunlar Celayir kabîlesinden Mogli ile Çalaohoen, Arlat kabîlesinden Porçu (Portchou), Oyşun[35] kabîlesinden Porgu idiler. Temuçin'in ordusunda batıdan gelmiş bir Mecûsî de vardı ki harb fenninde gâyet mâhirdi.

Temuçin en iyi askerleriyle giderek Altay[36] dağlarında Onk Sene 1203
Han'a iltihak etti. Camoka'nın ordusu orada karargâh kurmuştu.

---

29 Çinliler bunlara "Ha-ta-kın" derler.

30 Çinliler bunlara "Sa-çi-hu" derler.

31 Çinliler bunlara "Hong-ki-la" derler.

32 Çinliler buna "Te-in" derler.

33 Çinliler buna Na-çin Bahadır diyorlar.

34 Çinliler Po-lo-go diyorlar.

35 Çinliler bunlara "Hio-ho-şin" diyorlar.

36 Çinliler Altay dağlarının bir kolu olan Şao dağına gitti diyorlar.

Büyük bir çarpışmaya girişilmek üzereyken kuvvetine güvenemeyen ve Temuçin askerlerinin cesâretinden korkan Camoka harbe cesâret edemedi. Hileye başvurarak Onk Han ile Temuçin'in aralarını bozmaya çalıştı ve buna muvaffak oldu. Onk Han Temuçin'i o kadar kıskandı ki geceleyin savuşarak onu düşmanın tekmil kuvvetlerine karşı yalnız bıraktı ve Asauli nehrine doğru çekildi. Oradan Tula nehri civarlarına gitti. Temuçin gidip Tula ve Onon nehirleri arasında konuşlanmaya mecbur oldu. Naymanlar onun çekilmesinden istifâde ederek Onk Han'ın tebaası olan Keraitler üzerine hücum ettiler ve bütün ikāmetgâhlarını tahrip ettiler. O kadar alçakça terk etmiş olduğu Temuçin'e başvurmak mecburiyetinde kalan Onk Han kendisini savunmasını ricâ için ona bir çok ulaklar gönderdi. Temuçin'in kumandanları derhal hareket ederek Naymanları mağlup ettiler. Düşmanın Keraitlerden almış olduğu bütün ganîmetleri geri aldılar. Bu kadar büyük bir hizmet iki hükümdarı barıştırdı. Onk Han kızlarından birini Temuçin'in büyük oğlu Tuşi'ye vermeyi vaad etti. Temuçin de Onk Han'ın oğluna kendi kızını vermek taahhüdünde bulundu.

Gaubil Pétis *Tatarların Umûmî Târihi*

Camoka, Onk Han'ın bir kere daha zaafından istifâde çâresini buldu, iki hanın arasını yine açtı. Hafif meşrep ve vesveseli bir hükümdar olan Onk Han'ın Sungun[37] isminde bir oğlu vardı. Camoka bunu Temuçin ile ittifaktan ayırmak için bütün mahâret ve düzenbazlığını sarf etti. Moğol Han'ın pederinin gâyet müthiş bir düşmanı olduğunu ve Onk Han'a karşı savaşmak için Naymanlar Hanı'yla ittifak ettiğini anlattı. Sungun, Camoka ile olan görüşmesini babasına hikâye ettiği zaman onun da kanaati sarsıldı. Naymanlar Hanı'yla düşmandı. Bu hanın kendisini mahv etmek için çareler araması pek tabiî olduğu için işittiği bu sözlere zihni kolayca yatıyordu. Fakat sonra, kendisiyle Temuçin âilesi arasında eskiden beri mevcut olan ittifakı ve dostluğu düşünerek Temuçin'in düşmanlar tarafını tutarak bu bağları kırmaya kalkacağına ihtimal veremiyordu. Nihâyet, bu muhtelif düşüncelerin fenâ te'sirinde, ihtiyatlı bulunmaya karar verdi.[38]

---

[37] Çiniler buna "İ-la-ho" derler.

[38] Rubruquis bu olaylardan pek karışık surette bahseder. Onk Han'a "Unk" yahut "Vuk" der ve bunu Kara Hıtay'da hükümran olan Kon Han'ın kardeşi diye

Temuçin'in yaptığı o kadar hizmetler Onk Han'ı Camoka'nın sözlerine inanmamaya meylettiriyordu. Fakat Temuçin'in kudret ve satvetinden ürküyordu. Bundan dolayı Temuçin'e Bukaday Kayhat (Kanzat) namında birini sefîr göndererek yeniden dostluğuna talip olmaya ve aynı zamanda çocukları arasında tasavvur ettikleri akrabalığın icrâ mevkiine konulmasını istemeye karar verdi. Sefîr, bu münâsebetle Temuçin'i bizzat Onk Han'ın nezdine davet etmekle görevliydi. Temuçin gelir gelmez kendisini öldürtmek için karar verilmişti. Temuçin sefîri güzel bir şekilde kabul etti. Camoka'nın kışkırtmalarından haberi olmadığı için, Onk Han'ın memleketinin yolunu tuttu. Fakat yolda kayın pederi Menglik-içka'ya rast geldi. Bu onu Kerâitler Hanı'nın tasavvurlarından haberdar etti. Bunun üzerine derhal geriye döndü, sefîri iâde etti. Efendisini davet etmek isterse de o mevsimde sürüleri pek zayıf olduğundan kendisini layıkı veçhile azizleyememekten korktuğunu, bunu başka bir zamana, Onk Han'ın kendisini ziyârete gelmesinden sonraya ertelediğini söyledi.

Bu kavimlerin ahlak ve âdetlerinde işte bu kadar sâdelik vardı. Hükümdarlar da tebaaları gibi süt ile ve sürülerinin etleriyle yaşarlardı. İcâbında bu çobanca hayatı terk ederek ordulara kumanda ederlerdi. Uzaktan büyük bir hükümdar gibi telakkî olunurlardı. Cengiz Han nüfûz ve kudretin son derecesine vâsıl olduğu zaman bile aynı maişet tarzını terk etmedi. Sefîrin gitmesinden birkaç gün sonra biri Baday (Badu) diğeri Kışlık (Keschlouk) namında iki kardeş gelerek[39] Temuçin'i Onk Han'ın tasavvurlarından haberdar ettiler. Onk Han'ın ilk tasavvurunu icrâ mevkiine koyamayınca şimdi Moğol Hanı'nı gaflet halinde basmak fikrine düşmüştü. Memleketleri birbirine komşu olduğu için Onk Han ertesi akşam askerleriyle beraber sefere çıkacak ve güneşin doğuşunda Temuçin'in karargâhını basacaktı. Kaybedecek vakit yoktu. Kuvvetli bir düşmana karşı

gösterir. Büyük ihtimalle bu Gur Han'dır ki Hi-tanların İmparatoru olan Gur Han ile karıştırıyor. Yine, bunu Gayuk ile de karıştırır. Ve ona "Gün Han" namını verir. Onk Han'ın tebaasına Krit Merkitleri yani Keraitler ve Merkitler diyor. Moğollara "Moallar" namını veriyor. Cengiz'in nalbant olduğunu söylüyor. Yukarıda görüldüğü üzere Moğol Hanları demircilikle iştigal eden kimselerin neslinden geliyorlardı. Bu masal da bundan çıkmıştır.

39 Her ikisi de Kalkit (Calkits) [Kelknut] kabîlesinden idiler.

koyacak derecede kuvvete mâlik olmayan Temuçin hazırlanmaya vakit bulduğu için alelacele iki bin beş yüz kişi topladı. Karısını, çocuklarını, sürülerini ve bütün eşyasını Balcuna Balıg (Balzuna balig) adını taşıyan emîn bir yere yolladı. Düşmanını metânetle bekledi. Her dakika muhârebeye hazır olmak için maiyetindekilere geceleyin beygirlerinin dizginlerini tutmalarını emretti. Güneşin doğuşu vaktinde Onk Han on iki bin kişi ile göründü. Temuçin askerlerini ikiye ayırdı. Birinci kısım ile pusuya yattı, diğerine de Keraitlerin takip edecekleri yol üzerinde konuşlanmalarını söyledi. Düşman öncüleri göründüğü zaman bu düzenleme hasebiyle her taraftan sarılıyordu. Derhal perîşan edildiler. Öncü birliğini desteklemek isteyen Onk Han'ın ve oğlu Sungun'un çabaları faydasız kaldı. Hatta bunları toplamaya bile muvaffak olamadılar. Kendileri de bozuldular. Sungun bir ok darbesiyle yüzünden yaralandı. Temuçin kendilerini takip etmeyi uygun görmedi. Keraitlerin tekrar hücum etmelerinden korkulabilirdi. Onların bütün ordularını toplayarak yapacakları hücuma karşı koyabilecek halde değildi. Balcuna Balıg'a doğru çekildi. Fakat orada o zaman su bulunmadığı için Orhon[40] nehri sâhilinde karargâh kurmaya mecbur oldu. Konkrat kabîlesi bu nehir civarında oturuyordu. Temuçin ya kendisiyle dâima müttefik kalmak yahut düşmanlarının tarafını tuttuğunu alenen söylemek teklifi ile bu kabîle reisine bir subay gönderdi. Terkeil tereddüt etmedi. Bütün kabîlesiyle Temuçin ordusuna katıldı. Birlikte Kulanor yahut Tula nehrine doğru yürüyerek orada durdular. Temuçin Badurçin kabîlesinden Arkıcıyum Bahadır(Arcadgium bahadur)'ı nankörlüğünden ve düzenbazlığından dolayı tenkitlerde bulunmak üzere Onk Han'a gönderdi. Bu sefîr Onk Han'a şu sözleri söyledi:

Gaubil Pétis *Tatarların Umûmî Târihi*

"Amucanız Gur Han sizi mağlup ettiği zaman Yesukey nezdine iltica ettiğinizi, onun da sizi memleketinize tekrar gönderdiğini hatırlayınız. Birâderiniz İkekera size karşı Naymanları tahrîk ettiği zaman firara mecbur olduğunuzu, Yesukey'in size asker verdiğini ve bu askerin Merkitleri mağlup ederek Naymanlar tarafından perîşan edilmenize meydan vermediklerini hatırlayınız. Yesukey'in vefatından sonra efendim Temuçin çok kere sizde olmadığı zaman kendi sürülerinden size vermiştir. Merkitlere karşı açtığınız harbde size gâyet

[40] Şimdi bunlara Kalasu diyorlar.

lüzumlu bir sırada imdat gönderdiği halde, alınan ganîmetleri evvelce kararlaştığı gibi paylaşmaktan imtinâ ettiniz. Temuçin her zaman düşmanlarınızın tasavvurlarına mâni olmaya çalışmıştır. Bu kadar iyiliğe karşılık bu gün büyük bir nankörlük göstermekten başka bir şey yapmıyorsunuz."

Bu sözlere cevap verecek bir lakırdı bulamayan ve pek mahcup olan Onk Han Sungun'un kendisine cevap vereceğini sefîre beyan etti. Son çarpışmada aldığı yaradan dolayı pek kızgın olan ve intikam almak hırsına düşen Sungun hiçbir uyuşmaya yanaşmak istemedi. Temuçin daha başka teşebbüslerde bulunduysa da hepsi faydasız kaldı.

Kabîlelerden bazıları bu işe müdâhale ederek Temuçin'in nezdine gittiler. Kardeşi Cocı Kasar, Konkrat kabîlesi reisi kayın birâderi ve Uaçu Kurlasların[41] reisi Pu-ku, Onk Han'ın birâderi İkekera[42] ve daha sâirleri Orhon yakınında Pançoni nehrine gittiler. Cocı Kasar burada bir beygir kestirdi. Temuçin nehrin suyundan alarak içti ve içerken bütün hayatında tatlı ve acı şeyleri bu reislerle ve kumandanlarla paylaşacağına yemin etti ve bu yemini bozarsa içtiği su gibi olmasını söyledi. Bütün bu reisler de ona uydular ve aynı yemini ettiler; o tarihten itibaren Temuçin'e gâyet bağlı kaldılar. Gaubil Pétis

İki düşman ordu birbirlerine Tula ve Kerlon nehirleri arasında tesâdüf ettiler. Orada kanlı bir muhârebe oldu. Temuçin bunda tamâmen gâlip geldi. Onk Han ile oğlu Sungun kaçtılar. Bütün tebaaları Temuçin'e tâbi'iyyet arz ettiler. Temuçin Onk Han'ı takip için bir müfreze gönderdi. Onk Han tutuldu. Fakat kaçmaya muvaffak olduğu için Naymanların arâzisine sığınmak istedi. O zaman Naymanların Hanı Tayang Han idi. Fakat Nayman kabîlesinden iki küçük reisin[43] eline düştü. Bunlar onu hükümdarlarının düşmanı gibi telakkî ederek maiyetindekilerle beraber kafasını kestiler ve Tayang Han'a götürdüler. Tayang Han bu hareketlerini takbîh etti. Onk Han'a cellatlık değil bilakis rehberlik etmeleri lazım geldiğini söyledi. Onk Han'ı yaşından dolayı hürmete şâyân büyük bir hükümdar gibi telakkî ediyordu. Başını gümüşle çerçeveleterek

Gaubil *Tatarların Umûmî Târihi* Ebû'l-Ferec

41 Çinliler bunu "İ-ki-li-esse"lerin reis addediyorlar. Be bu kabîleyi Kurlasların yahut Kalaçlar diye telakkî ediyorum.

42 Buna Yaka-kara dahi derler.

43 İsimleri Kurumaku ve Tamika'dır.

oturduğu yere koydurdu. İşte hakkında bir çok masallar rivâyet edilen bu meşhur Rahip Jan'ın âkıbeti böyle olmuştur. Nasturî mezhebini kabul etmiş olan Onk Han Jan (Jean) ismini almıştı. Bundan dolayıdır ki Ebû'l-Ferec kendisine "Kral Yohanna" diyor. "Rahip" denilmesi de büyük ihtimale göre Nasturîlerin kendisini rahip yapmış olmalarından ileri gelmektedir. Nasturîler kim isterse hatta çocuklara bile bu mevkii bahşederlerdi. Onk Han'ın oğlu Sungun bir müddet tebaası arasında saklı kaldı. Sonra Tangut yahut Hia Krallığı'na çekildi. Oradan çıkarıldı. Hoten ülkesine geçti. Kallat kabîlesinden Kalizohara (Kelencuhara) onu öldürttü. Başını, karısını, çocuklarını ve bütün eşyasını Temuçin'e gönderdi.

Keraitlere ve han'larına yapılan muamele Naymanların Hanı
Sene: 1204 Tayang'ı korkuttu. Temuçin'in kuvvet ve satvetine karşı koymak için bir ittifak kadrosu oluşturmak lazım geldiğine hükmetti. Moğol Hanı'nın düşmanı Camoka kendisinin yanında idi. Silaha sarılmaya teşvik ediyordu. Ongut kabîlesinin reisi Alakus[44]'ı kendilerine çekmeye çalıştılar. Temuçin'in nüfûz ve kudretinin gittikçe korkulacak bir şekil aldığını, itaati altına aldıklarına pek haşîn muamele ettiğini, ileri gelenleri katlettirerek kuvvetini artırmak için efradı muhâfaza eylediğini, bütün Onk Han âilesini ortadan kaldırdığını, bundan dolayı umûmun menfaati ve Tataristan'ın muhâfazası için ittifak oluşturduklarını bildirmek üzere kendisine bir elçi gönderdiler. Temuçin'e bağlanmış olan Alakus bu ittifaka dâhil olmayı reddetti ve Moğol Hanı'na keyfiyeti haber verdi.

Temuçin kendisine tâbi olan bütün kabîle reislerini derhal topladı. Takip edecekleri plana dâir onlarla müzâkerede bulundu. Hepsi, beygirlerin son seferden henüz yorgun oldukları cihetle Naymanlarla harbe gitmek için başka bir zamanın beklenilmesi fikrinde bulundular. Fakat Temuçin'in amucası Darıtlay Olçıngan[45] (Daritlai olzingan) silaha sarılmak için vakit kaybetmemek elzem olduğunu söyleyerek ordu için lazım olan bütün beygirleri kendisinin vereceği teminatını verdi. Derhal harbe karar verildi. Temuçin Nayman-

---

44 Çin Târihi buna "Alausse" diyor. Altay dağlarının güneydoğusunda oturan Beyaz Tatarlar kabîlesinin reisi idi. Alaus'un kadîm Türk hükümdarları neslinden olduğunu da yine Çin Târihi söylüyor.

45 Buna "Darıtlay Bulay" de derler. Çinliler kendisine "Kan-çe-kın" namını veriyorlar.

lardan evvel davranmak için bütün askerlerini topladı. Pek itimad ettiği Zena Noyan'ı düşmanın halinden ve kuvvetinden haber almaya gönderdi. Bu kumandan bir Nayman tutarak Temuçin'e getirdi. Bütün Tayang Han'ın Markatlar=Merkitler, Oyratlar, Dsuyceratlar ile birleştikten sonra Altay yahut Siba nehrini geçmiş olduğunu ve Temuçin'in kabîlelerine doğru sür'atle ilerlediğini haber aldılar. Temuçin hiç vakit kaybetmedi. Yola çıktı. Birkaç gün sonra keşif kolları düşman ordusunu buldular. Temuçin harb saflarını düzenledi. Sağ cenahın kumandasını kardeşi Cocı Kasar'a, sol cenahın kumandasını oğlu Tuşi'ye verdi ve kendisi merkeze geçti. Düşmana hücum eder etmez tehlikeli şekilde yaralanmış olan Tayang Han civardaki bir tepeye çekildi. Kumandanları artık pek az bir ömrü kalmış olduğunu görerek gâlibin eline düşüp korktukları muamelelere uğramamak için son dereceye kadar müdâfaada bulunmak azmiyle bir hücum yaptılar. Muhârebe tekrar başladı. Bir çok kişi telef oldu. Tayang Han gösterdikleri sadâkatten memnun olduğunu beyan ederek Temuçin'e teslim olmaları için askerlerine emir verdi. Fakat bunlar itaat etmediler. Bir asker kalmayıncaya kadar harb ettiler. Tayang Han oğluyla emniyette kalan birkaç kişiyle kaçmaya teşebbüs ettiyse de yolda öldü. Oğlu Küşlük (Keschlouk) Tayang'ın büyük birâderi ve Nayman hanlarından biri olan Buyruk'un yanına çekildi.

Bu büyük muzafferiyetten sonra, mevsim pek ilerlemiş olduğu için Temuçin kışlağa çekildi. Fakat ertesi baharda sefere çıktı. Markatlar Hanı Toktabeg[46] dâima Moğol Hanı'nın düşmanlarıyla birleşmişti. Naymanlarla olan son muhârebeye iştirak etmiş ve bozgunluğun başında maiyetiyle birlikte Buyruk Han'ın yanına çekilmişti. Temuçin bu küçük hanı mahv etmezse muzafferiyetini tam addetmeyecekti. Arazisine girdi. Bütün Markat=Merkit kabîlesini kayıt altına aldı, ordusunu artırmak için bunlardan bir çok adam aldıktan sonra Tangutlar Hanı'nın yahut Hialar Kralı'nın arazisine akın yapmaya gitti. Sonra kendi memleketine döndü. Orada bir çok kabîleler kendisine itaatlarını sundular.

Sene: 1205

Bunun üzerine ordularının bütün reisleri ve kumandanlar Nomankura (Naumancoura) ülkesinde Onon nehrinin kaynağında büyük bir meclis topladılar. Menglik-iska'nın oğlu bir hocayı

Sene: 1206 *Tatarların Umûmî Târihi* Ebü'l-Ferec

46 Çinliler kendisine "To-to" diyorlar.

(Khodgia) meydana çıkardılar. Bu adam kendisinin mazannadan [derbeder ermişlerden] olduğunu iddia ediyordu. Çöllerde dolaşır, gâyet zâhidâne yaşar ve bu yüzden etrafındakiler üzerinde bir tesir ve nüfûzu hâiz bulunurdu. Kışın en şiddetli zamanında bile çıplak gezerdi. Bir mecliste, Cenâb-ı Hakk'ın kendisine ayân olduğunu [göründüğünü] ve Cenâb-ı Hak tarafından, dünyanın Temuçin'e verildiğini, bundan böyle ona "Cengiz Han" denilmesini istediğini, neslinden geleceklerin hepsinin han olacaklarını bildirmekle görevli bulunduğunu söyledi. Bu hareket muvaffakıyetle netîcelendi. Hiç kimse Temuçin'in hanlığa yükselmesine itiraz etmedi.

Toplanan askerler muhtelif dokuz bayrak altında dokuz kısma ayrılmıştı. Hepsi de Temuçin'e "Cengiz Han" yani "Gâyet büyük han" namını verdiler.[47] Bundan sonra Cengiz Han namıyla yâd edeceğimiz Temuçin, Mukli Goyang[48] ile Porçu'yu kendisine vezîr ve kumandan yaptı.

Sene: 1207 Ebû'l-Fidâ Gaubil.

Başlarında Buyruk Han olan Naymanlar o zamana kadar Cengiz Han'a itaat etmekten geri durmuşlardı. Buyruk onun bütün düşmanlarıyla ilişki halindeydi ve bu düşmanların miktarını artırmaya çalışıyordu. Cengiz Han askerleriyle Buyruk'un karargâhı üzerine yürüdü. Orada bu hanın ava çıkmış olduğunu haber aldı. Kendisini takip ettirdi. Buyruk Han ele geçirildi ve kafası kesildi.

Tatarların Umûmî Târihi Nisavi

Buyruk'un adamlarından biri derhal Tayang Han'ın oğluna ve âilesinin sâir fertlerine işi haber verdi. Hepsi kaçtılar ve İrtiş nehrine doğru çekildiler. Orada birleşerek kuvvetli bir kadro oluşturdular. Kendilerine Merkitlerin Hanı Toktabeg destek çıkıyordu. Cengiz Han bütün esîrleri ve ganîmetleri kendi memleketine götürdü. Ve ertesi baharda askerinin başına geçerek İrtiş nehrine doğru gitti. Reisleri Konaka Beg namında biri olan Suyceratlarla Arslan namında bir reisin idâresi altında bulunan Karlıklar[49] Cengiz Han'ın kuvvetine karşı koymaya cesâret edemediklerinden ona itaat ettiler.

---

[47] Sözü itimada şâyân olan *Tatarların Târih-i Ensâbı* (Tatarların Soykütüğü) yazarı Moğol lisanında "Cin" büyük, "giz" tafdil (üstünlük) edatı olduğunu söylüyor. Bu ismi "Çing-ki-se" şeklinde yazan Çinliler bu kelimenin efsanevi bir kuşun sesi olduğunu beyan ediyorlar.

[48] Çinliler buna "Mo-ho-li" diyorlar. "Goyang" lakabı büyük ihtimalle Çince "U-ang" yani "kral" kelimesinden bozmadır. Bu lakabı ona Cengiz Han vermişti.

[49] Çinliler bu kabîleye "A-la-lu" diyorlar.

Ve onu Küşlük ve Toktabeg'in karargâhlarına götürdüler. Bunlar Cengiz Han'ın hareketinden haberdar olur olmaz kaçmışlardı. Toktabeg'in arkasından yetişildi ve esîr edildi. Cengiz Han onu kendi eliyle öldürdü. Küşlük, Kara Hıtay'da yani Kâşgar ülkesinde hükümran olan Gur Han'ın[50] yanına sığındı. Kadîm Hi-tan kavmine mensup olan bu Gur Han onu himâyesi altına aldı, kendisine kızını verdi. Daha sonra bu Küşlük onun en büyük düşmanı kesildi ve Kara Hi-tanlar[51] İmparatorluğu'nun çöküşünün başlamasına sebep oldu.

Tatarların Umûmî Târihi

Bu kadar kabîlelerin hâkimi olan Cengiz Han diğerlerini de itaat altına almayı düşündü. Altay ve Taramış namında iki sefîri Kırcıslar[Kergis=Kırgız?]'a göndererek kendisini "Büyük Han" tanımalarını talep etti. Cengiz Han'a karşı koyacak derecede kuvvetli olmayan Kırcıslar reisi Urus İnal itaate mecbur oldu. Kumandanlarından birini bîatını sunmak için Cengiz Han'a gönderdi. Aynı zamanda hediyeler de takdîm ediyordu. Bu hediyeler arasında "Şonkar" denilen bir kuş da vardı. Pek nâdir olan bu kuş, ayakları, gagası ve gâyet kırmızı bir renkte olan gözleri müstesna olmak üzere bembeyazdır. Suyceratlar da Kırcısları örnek aldılar. Camoka mağlubiyetten sonra onların yanına çekilmiş olduğu için kendisini Cengiz Han'a gönderdiler. O da âzalarını birer birer kopartarak Camoka'ya müthiş işkence yaptırdı. Cengiz Han mağlup olsaydı Camoka ona böyle muamele etmek istiyordu. Bu suretle, henüz itaat altına alınmamış olan bir çok kabîleler Cengiz Han tarafını tuttular.

Sene: 1206
Gaubil
Tatarların Umûmî Târihi

Uygurlar[52] o zaman sayıca çok bir millet idiler. Husûsî bir hanları vardı. Ünvanı "İdikut"[53] (Idikout), ismi de Banercik (Banerzık) idi. Bu hükümdar vaktiyle Kara Hi-tanların yahut Batı Leao'ların imparatoru olan Gur Han'ın himâyesi altına girmişti. Gur Han, Şoakum namında bir kumandanını Uygur memleketinin hali ve kuvvetleri hakkında bilgi elde etmek ve orada bir tesir meydana getirmek için göndermişti. Uygurlar zuhûrata engel olarak üzerle-

50 Rubruquis'in "Kon Han (Con Khan)" yahut "Ken-han(Ken-khan)" dediği odur. Kara Hıtay'da hükümran idi.

51 Çinliler bunlara "Si-Leao" yahut "Batı Leao'su" diyorlar.

52 Çinliler bunlara "Uei-u-ulh" diyorlar.

53 Çinliler buna "İ-tu-hu" derler ve isminin "Parçu-korte-tegin" olduğunu söylerler. "İdikut", "Ruh tarafından gönderilmiş" demektir.

rindeki boyunduruktan kurtulmak istediler. Hükümdarları İdikut, Gur Han'ın kumandanını öldürttü. Cengiz Han'ın kendisine katılmış olanları hayırhâh davranışlarla kabul ettiğini haber aldığından, tebaasıyla birlikte onun tâbi'iyyeti altına girmek teklifinde bulunmak ve Gur Han'ın teşebbüslerine karşı himâyesini rica eylemek üzere ona sefirler gönderdi. Cengiz Han İdikut'un ümidi dâiresinde cevap verdi. Bunun üzerine İdikut zengin hediyelerle bizzat Moğol Hanı'nın nezdine gitti ve evlatları arasına kabul için istirhamlarda bulundu. Cengiz Han kızlarından birini kendisine verdi. Sonra İdikut ona dâima gâyet sâdık kalmış ve en iyi kumandanlarından biri olmuştur.

Rubruquis

Uygurlar[54] Tataristan'da eskiden beri meşhur idiler. İlim ve sanatlara ehemmiyet vermişlerdir. Sâir Tatarlar harflerini ve elifbalarını onlardan öğrendiler. Çinliler gibi yukarıdan aşağıya doğru yazarlardı. Sâir Tatarlarla aynı dinde olmakla beraber başka bir mezhebe mensupturlar. Rahiplerinin yahut lama'larının başları ve sakalları tıraşlıdır. Sarı esvap giyerler. Afîf [doğru ve iffetli] kalmaya yemin ederler. Bir nevi manastırlarda yaşarlar. Adetleri yüzü geçer. Dua ettikleri zaman ellerini çırparak kuzey tarafına dönerler. Sonra dizlerini yere ve ellerini de alınlarına koyarlar. Mabedleri doğudan batıya doğru uzunlamasınadır. Kuzey tarafında bir küçük oda biraz dışarıya doğru çıkar. Mabed kare şeklinde olursa bu kısmı ortaya, güneye doğru yaparlar. Bunun içinde mihraba benzer bir yer vardır. Arkasında en başlı sanemlerinin durduğu görülür. Etrafında resimlenmiş ve tezhiblenmiş daha bir çok putlar mevcuttur. Bu mihrap üzerine mumlar ve takdimeler [sungular] koyarlar. Bu mabedlerin bütün kapıları güneye nâzırdır. Lamalar buraya gittikleri zaman mugannî heyetinin karşısında bulunan sıraların üzerinde otururlar. Ellerinde bir kitap vardır. Mabedde bulundukları müddetçe başları açık dururlar. Kitabı sessiz okurlar, derin bir sükût muhâfaza ederler. Dâima bir tesbih taşırlar. Her tesbih çekişte "*U-mam-haktavi*" yani "*Yarabbî, sen bilirsin*" kelimelerini söylerler. Hepsinin başında mukavvadan yapılmış külahları vardır. Oldukça dar sarı bir esvap giyerler. Bellerinden kuşakla bağlarlar. Daha üstünde bir de mantoları vardır. Mabedlerinin etrafında dâima büyük ve geniş bir avlu

54 Plan Carpin bunlara "Huires" diyor.

bulunur. Bunun da etrafına büyük bir duvar çekilmiştir. Asıl kapı gâyet büyüktür. Birbirleriyle konuşmak için orada toplanırlar. Üstüne büyük bir sırık raptederler. Bütün şehirden bu sırık görünebilir. Bu da orada bir mabed bulunduğunu anlatmak içindir. Bunların da oldukça büyük çanları vardır.

Memleket dininin yani Fo dininin rahipleri olan bu lamalardan başka, o târihte bir çok Muhammedîler ve Nestûrî Hıristiyanlar da vardı. Fakat Rubruquis'in rivâyetine göre bu Nestûrîler o kadar câhildiler ki kitaplarının yazılı olduğu Süryanî lisanını bile anlamazlardı. Ahlakları da pek bozuktu. Murâbahacı, sarhoş idiler. Hatta bazıları Tatarlar gibi birkaç kadınla evlenmişlerdi. Müslümanlar gibi abdest alırlardı. Müslümanlar gibi onlar da Pazar yerine Cuma gününe hürmet ederlerdi. Piskoposları ancak elli senede bir kere buraya uğrardı. Geldiği zaman bütün erkek çocukları, hatta beşikte olanları bile papas yapardı. Bu suretle erkeklerin büyük kısmı papas olmuş bulunurdu. Bütün Tataristan'a yayılmış olan Nestûrîlerin bu hareketi o zaman Hıristiyanlığa karşı ancak nefret telkîn ederdi. Moğolların ve lamaların hayatı daha düzgün idi. Rubruquis

Cengiz Han bu milletin itaatini arz etmesi netîcesinde Tataristan'ın gâyet büyük bir kısmına sâhip oldu. Artık batı tarafında tâbi'iyyet altına alınacak, yalnız Kâşgar memleketinde oturan Kara Hi-tanlar ile güneyde Hia yahut Tangut Krallığı'ndan ibâret kalmıştı. Bunun hükümdarları Çin'in bir çok sancaklarına sâhiptiler. Cengiz Han, düşmanlığını ilk önce bu sancaklara yöneltti. İlk defa olarak Çin'e girdi, Büyük Sedde yaklaştı. Ting-hia'nın batısında yer alan bazı mevkileri ele geçirdi, Ling-çeo şehrini muhâsaraya hazırlandı. Fakat Tangut hükümdarı Li-gan-tsuen Moğollara haraç vermeyi kabul ederek ve kızlarından birini Cengiz Han'a zevceliğe vererek bu felaketlerin önünü aldı. Gaubil

Cengiz Han kendisini gördüğümüz bu azamet ve satvet derecesine yükselmeden evvel, Moğollar, Niu-çe yahut Kin Tatarları'nın haraç-güzarı idiler. Onlar o zaman Doğu Tataristan'ın ve Çin'in kuzey vilayetlerinin hâkimi bulunuyorlardı. Vaktiyle bu Niu-çelerin imparatoru Çang-Tsong Tatarların senelik vergisini almak üzere Tataristan'da Ku-yu-ho-tun'a[55] Yun-tsi âilesinden bir hükümdar

55 Çince'de Tsing-çeo.

göndermişti. Yun-tsi bütün nüfûzunu Cengiz Han'ı öldürtmeye hasr eylemişse de Niu-çeler İmparatoru hiçbir zaman buna muvâfakat göstermemişti. Yun-tsi[56] Çang-Tsong'a halef oldu ve Moğollardan vergilerini vermelerini istedi. Böyle bir teklife muvafakatini gösteremeyecek derecede kudret kazanmış olan Cengiz Han kendi memleketleri dâhilinde mutlak bir hükümdar olduğunu, Yun-tsi'yi hiçbir zaman bir metbû' sıfatıyla tanımayacağını bildirdikten başka, dâima imparator olarak bir "İbn Sema"[=Gök-Oğlu]'ya mâlik olmaları lazım gelen Çinlilerin kendilerine bir "İbn Âdem" [=İnsan-Oğlu] bile bulamamış olduklarını istihzâ makāmında ilave etti. Cengiz Han Yun-tsi'nin vaktiyle kendisine karşı beslemiş olduğu fenâ fikirlerden intikam almak emelinde olduğundan Niu-çelerin tâbi'iyyetini silkip atmaya pek istekliydi. Yun-tsi Cengiz Han'ı tevkif ettirmek istedi. Bir müddet evvel Niu-çeler Cengiz Han mensuplarından Çing-pu-hay namında bir Moğol reisini öldürtmüşlerdi. Bu sebepler Cengiz Han'ı müthiş bir ordu toplamak üzere Kerlon nehrine doğru yürümeye sevk etti. Bu ordu asker ve kumandan olarak en cesur kimselerden meydana geliyordu.

Kumandan Çepe Noyan[57] ile İllikuhay'a, keşiflerde bulunmak
Sene: 1210 üzere Şan-si ve Pe-çe-li hudutlarına doğru yürümelerini emretti. Bu akında yalnız bazı yağmalarla yetindiler. Sonra bu kumandanlar gelip ordunun ana kitlesine katıldılar.

Hitanlar Niu-çeler tarafından yıkıldıktan sonra Kâşgar'a doğru gitmiş olmakla beraber doğu vilayetlerinde ve bilhassa o zaman Niu-çeler İmparatorluğu'nun merkezi gibi olan Leao-tong'da bunlardan pek çok kalmıştı. Bu Hi-tanların Moğollara iltihak etmelerinden korkulabilirdi. Cengiz Han'a karşı koymak için her türlü tedâriklerde bulunan Yun-tsi bunların hareketlerini bilhassa nazar-ı dikkatte bulundurmak lüzumunu hissetti. Bu maksatla bazı âilelerin oturdukları yerlere bir çok Niu-çe âileleri gönderdi. Bu işler Hi-tanların bir kat daha darlanmasına sebep oldu. Sonra Cengiz Han bu hissiyattan istifâde yolunu bulmuştu. Yun-tsi Kara Muran yahut Hoang-ho'dan Leao-tong'a varıncaya kadar bütün Çin Seddi boyunca mevcut mevkilere muhâfız kuvvetleri yerleştirdi.

---

[56] Araplar buna "Altun Han" derler. "Altun" Çince "Kin" kelimesine muadildir. Bundan dolayı "Altun Han" demek "Kinlerin Hanı" demektir.

[57] Araplar buna "Cebe" yahut "Hube(Hubbé)" Noyan diyorlar.

Bu esnâda Karlıkların Arslan Han'ı askerleriyle birlikte gelerek Cengiz Han'a hizmet arz etti. Uygurların İdikut Hanı da memleketin muhâfazası için lazım gelen tedbirleri almak üzere Cengiz Han nezdine geldi. Sonra Cengiz Han askerlerinin başına geçti ve Yun-tsi'nin aşağılamalarından intikam almak üzere güneye harbe gideceğini alenen beyan ettikten sonra Kerlon civarından hareket eyledi. Yun-tsi onun yürümesini haber alınca kendi kuvvetlerine itimad edememeye başladı. Bazı sulh tekliflerinde bulunduysa da bunlar kabul edilmedi. Çepe Noyan Moğol askerlerinin güzîde kısmıyla Çin Seddi'nin Ta-tong-fu'nun kuzeybatısında ve kuzeydoğusunda yer alan bazı mevzilerini zorlamıştı. Başka müfrezeler de kuzeyde yer alan istihkâmları zapt etmişlerdi. Yanında kumandan Mogli bulunan Cengiz Han Pe-çe-li vilayeti dâhilinde Pao-gan ve Yen-king mevkilerini ansızın ele geçirdi. Mecûsî dininde bulunan diğer bir kumandan Yen-king'den üç dört fersah mesâfede yer alan Ku-yung-kuan muhâfız kuvvetlerini ele geçirdi. Niu-çeler vâlisi bu mühim mevkii zerre kadar direniş göstermeksizin tam bir korkaklıkla terk etmişti. Cengiz Han Siuen-hoa-fu yakınında Niu-çe'lerin büyük bir kolordusunu daha bozdu. Kumandan Çepe Noyan Ku-yung-kuan'da yerleştikten sonra Niu-çelerin pâyitahtının kapılarına kadar akınlar yaptı. Cengiz Han'ın oğulları Tuşi, Çağatay, Oktay maiyetlerindeki asker ile doğu taraflarını tahribe gittiler. Bu esnâda Cengiz Han arkasında dördüncü oğlu Tuli ile Mogli olduğu halde yürüyerek Siuen-hoa-fu'yu ve Ta-tong-fu[58] civarındaki istihkâmları zapt etti. Cengiz Han bütün bu muhârebelerde birâderi Cocı Kasar[59] ile Tangut milletinden İşa-han ve Suday Bahadır[60]' dan çok yardım gördü. Sene 1211

İşte Cengiz Han ordusunun Çin'deki ilk muvaffakıyetleri bunlardır. Hi-tanlarla olan müzâkerelerinden de Cengiz Han daha az istifâde etmiş değildir. Kerlon'dan hareket ettiği zaman kayın birâderi Konkuratlar kabîlesi reisi Uaçin'e, Hi-tanları Niu-çelere karşı silaha sarılmaya sevk için Leao-tong hudutlarına gitmek emrini vermişti. Uaçin oraya ulaştığı zaman işlerin pek ilerlemiş olduğunu görmüştü. Bu Hi-tanların reisi olan Lieu-ko, Niu-çelere karşı isyan

58 Bu şehir o zaman "Si-king" yani "Batı sarayı, payitahtı" ismini taşıyordu.

59 Çinliler buna "Ha-sar" diyorlar.

60 Çinliler buna "Su-pu-tai" diyorlar.

etmek ve Cengiz Han'a tâbi' olmak maksadıyla yüz bin kişilik bir kuvvetin başına geçmişti. Hatta gidip Cengiz Han'ı bulmak istemiş idiyse de askerleri ve beygirleri henüz bu seyahate tahammül edecek halde değildiler. Hatta Uaçin'e söylediği sözleri isbat etmek için Leao-tong dâhilinde Mugden'in kuzeyinde yer alan Kin isminde bir dağa gitti. Orada bir beyaz beygir, bir siyah sığır kurban kesti; bir ok kırdı. Cengiz Han'a sadâkat yemini etti. Niu-çelerin Hi-tanlara karşı gösterdikleri fenâ muameleler onları, Moğolların Niu-çelere karşı harbe hazırlandıklarını haber alır almaz silaha sarılmaya sevk etmişti. İki taraftan rehineler alınıp verildikten sonra, Niu-çelerin bu Hi-tan isyanını durdurmak için pek kuvvetli çaba sarf edeceklerini tahmin etmiş olan Cengiz Han Hi-tanların reisi olup Leao hükümdar âilesinden gelen Lieu-ko'ya "kral" ünvanını verdi, bu kavimleri idâre için onun memleketine bir kumandan gönderdi. Uaçin ile Çepe Noyan'ı askerleriyle birlikte Lieu-ko'ya destek olmakla görevlendirdi. Moğollar Hi-tanlara iltihak eder etmez Lieu-ko umûma kendisini kral diye tanıttı, bir çok mevkileri zapt etti ve Niu-çeler üzerinde büyük bir muzafferiyet elde etti. Bu ilk muvaffakıyetler bir çok şehirlerin teslim olmasına ve Niu-çelere tâbi kalmış Hi-tanların tamamen isyan etmelerine sebebiyet verdi. Lieu-ko bütün kuvvetiyle Leao-tong'un pâyitahtı olan ve o zaman Doğu sarayı yahut pâyitahtı ünvanını taşıyan Leao-yang'ı gidip zapt etti. Niu-çeler vilayetin geriye kalan kısmını muhâfaza için bir çok asker toplamaya mecbur oldular.

Cengiz Han da Tataristan'da, Pekin'in kuzeydoğusunda Hoamçeo namında bir şehri zapt etti. Kumandanı Mogli Çin Seddi'nin yakınındaki geriye kalan istihkâmları ele geçirdi. Artık Çin'e daha kolaylıkla girecekleri için gidip Ta-tong-fu'yu muhâsara etmeye karar verdiler.

Niu-çeler İmparatoru Moğollara karşı koymak üzere kumandan
Sene: 1212 Hu-şa-hu ile Van-yen'i üç yüz bin kişilik bir ordu ile derhal gönderdi. Fakat bütün bu muazzam ordu sayı üstünlüğüne ve ortaya koyduğu şiddetli direnişe rağmen Siuen-hoa-fu yakınında perîşan oldu. Cengiz bu muzafferiyetten sonra Ta-tong-fu'yu muhâsaraya aldı. Muhâfız kuvvetleri bir huruç hareketi yaptı. Bunda Moğollar pek çok zâyiât verdiler. Bir ok darbesiyle tehlikeli şekilde yaralanan

Cengiz Han Tataristan'a dönme şıkkını seçti. Bu suretle Niu-çeler Siuen-hoa-fu dâhilinde Pao-gan'a ve Ku-yung-kuan'a tekrar girdiler.

Bu mevkiler Niu-çelerin elinde çok zaman kalmadı. Cengiz Han, yarası iyileşir iyileşmez, tekrar Çin yolunu tuttu. Zapt etmiş oldukları şehirlerden Çinlileri koğdu. Ordularını Ku-yung-kuan yakınında bozdu. Kumandanlarından biri Büyük Sed'de Ku-pe-keu'yu zapt etti. Çepe Noyan Büyük Sedd'in Nan-keu namında bir geçidine giderek oradan Ku-yung-kuan'a girdi. Bir müddet sonra Niu-çeler Şan-si ve Pe-çe-li hudutları üzerinde U-hoei dağında kılıçtan geçirildiler. Sene: 1213

Moğollar muvaffakıyetlerini kısmen Niu-çeler sarayındaki nifaka borçlu idiler. Bir müddet evvel Kumandan Hu-şa-hu azledilmiş, sonra ordular kumandanlığı yine kendisine verilerek pâyitahtın kuzeyinde karargâh kurmak üzere gönderilmişti. Artık intikamdan başka bir şey düşünmeyen Hu-şa-hu İmparator Yun-tsi'yi mahvetmeye azm eyleyerek ilk önce düşmanların ilerlemelerini engellemek için hiçbir tedbir almadı. İmparatorun emirlerine rağmen avdan başka bir şeyle meşgul olmadı. Sonra, kendi iddiasına göre, keşfettiği bir suikasdı boğmak için pâyitahta yaklaştı. Saray civarında, Moğolların şehrin kapısına kadar gelmiş olduklarına dâir şâyia çıkarttı. Bir çok mahalleleri ele geçirdi. Kendisince şüpheli olanları öldürttü. Sonunda İmparatoru tahttan indirerek saraya hapsettirdi ve daha sonra orada öldürttü. Kendisini İmparator ilan ettirmek niyetindeydi. Fakat bu tasavvurun icrâsının pek çok müşkillere maruz kalacağını görerek bu ünvanı Prens Siun'a verdi.

Cengiz Han karışıklıklardan haberdar olur olmaz Niu-çelerin pâyitahtını muhâsara etmeye yürüdü. Çepe Noyan beş bin süvari ile Cengiz Han ordusuna katıldı. Tsao namındaki kanala yaklaştılar, köprüyü geçmeye teşebbüs ettiler. Hu-şa-hu ayağındaki bir yaradan dolayı araba ile gitmeye mecbur olmakla beraber Moğolların öncü kıt'asını tamamen bozdu. Fakat yarası ertesi günü düşmana karşı durmasına imkân bırakmadığı için Kao-ki'yi bununla görevlendirdi ve kendisine beş bin seçme asker verdi. Kao-ki kâfi derecede sür'at gösteremedi. Bundan dolayı Hu-şa-hu'nun gözünden düştü. Hu-şa-hu kendisini öldürtmek istiyordu. Bu kumandanın meziyetlerini haber alan İmparator, Hu-şa-hu'nun maksadına engel oldu. Kao-ki askerleriyle ileri yürüdü. Moğolları mağlup etmezse idam edilece-

ğini Hu-şa-hu tehdit makāmında kendisine söylemişti. Kao-ki düşman karşısında bulunduğu zaman şiddetli bir kuzey rüzgârı çıktı. Rüzgâr Niu-çe askerinin gözlerine toz ve kum dolduruyordu. Kao-ki mağlup oldu, pâyitahtına girmeye mecburiyet hissetti. İdam edilmeyi beklediğinden askeriyle birlikte Hu-şa-hu'nun sarayına koşarak etrafını kuşattı. Hu-şa-hu bahçesinin duvarı üstünden kaçmak istediği sırada düştü, bir bacağı kırıldı; Kao-ki'nin askerleri tarafından tutuldu ve katledildi. Kao-ki kendisinin başını keserek İmparatorun sarayının kapısına astırdı ve idâm cezasına mahkûm olmak üzere gidip teslim oldu. Fakat İmparator özel bir fermanla kendisini affetti ve ordular başkumandanlığına tayin eyledi.

Cengiz Han vaziyeti ve Niu-çelerin kuvvetlerini anladıktan sonra her taraftan kendilerine hücum etmeye, sonra pâyitahtları olan Yen-king üzerine yürümeye karar verdi. Yen-king şehri bugünün Pekin şehri gibi telakkî olunabilir. Esîr aldığı Çin subaylarına karşı gösterdiği iyi muamele onları kendi ordusunda hizmet etmeye sevk etmişti. Cengiz Han, ordusundaki Çin askerlerinin başına bu esîr Çin subaylarını geçirdi ve bütün askerlerini dört kola ayırdı. Birinci kol başında bulunan Kietay ile Hatay Yen-king'in kuzeyinde karargâh kurmak emrini aldılar. Cengiz Han'ın oğulları Tuşi, Çağatay, Oktay Pekin'in güneyinde ve güneybatısında olan memleketleri Kara Muran'a kadar tahrip ettiler. Poça ile Cengiz Han'ın kardeşi Cocı Kasar kuzeyde Leao-tong'a doğru denize kadar aynı şeyi yaptılar. Cengiz Han, oğlu Tuli ile Pe-çe-li dâhilinde Ho-kien-fu'ya, Şan-tong dâhilinde Tsi-nan-fu'ya ve daha sâir mevkilere doğru yürüdü. Niu-çeler her tarafa bir çok muhâfız kuvvetleri göndermişlerdi; nehirlerin geçitlerini, dağların boğazlarını savunmak için askerler yerleştirmişlerdi. Cengiz Han müdâfaasız bulunan köy ve kasabalardaki ihtiyarları, kadınları ve çocukları toplatarak ordularının başına geçirdi. Bu suretle bir şehrin karşısına geldikleri zaman Çinliler babalarını, analarını, zevce ve çocuklarını görünce onların kanını dökmek korkusuyla savaşmaktan çekindiler. Pe-çe-li'de, Şan-tong'da, Şan-si'de, Kara Muran'ın kuzeyindeki Ho-nan kısmında felaket pek büyük oldu. Doksandan fazla şehir yağma ve tahrip olundu. Köyler ve küçük kasabalar kül haline getirildi. Ve yaşları ve malüllükleri dolayısıyla kendilerinden istifâde kābil olmayanlardan binlerce kişi öldürüldü. Pek azîm miktarda kız ve erkek çocuklar esîr

alındı. Altun, gümüş, ipekli kumaş, hayvan sürüsü namına nevarsa hepsi zapt edildi. Moğollara ancak on şehir karşı koyabilmiştir.

Cengiz Han Şan-tong'dan döndüğünde bütün kuvvetlerini bir ordu halinde toplayarak Yen-king'i muhâsaraya gitti[61] ve şehrin kuzey tarafında karargâh kurdu. Bütün kumandanlar derhal hücum müsaadesini ricâ ettiler. Fakat Tataristan'a çekilmek niyetinde bulunan Cengiz Han izin vermedi. Kumandanlarından birini Niu-çeler İmparatoruna göndererek büyük çapta hediyeler vererek Moğolların hiddetini yatıştırması, elinde artık pâyitahtı Yen-king'den başka bir şey kalmadığını düşünmesi lazım geleceğini anlattı. Cengiz Han bir hâkim sıfatıyla söz söylüyor ve arzusunu cebren kabul ettiriyordu. Niu-çeler İmparatoru'nun subaylarından biri toplanmış olan mecliste, düşmana karşı yürünmesi fikrinde bulundu. Çünkü Moğol ordusu hastalarla doluydu. Bundan dolayı uzun müddet sefere tahammül edecek halde değildi. Diğer bir kumandan bilakis kaybedilecek bir harbin büyük fenalığının görüleceğini, halbuki elde edilecek bir muvaffakıyetten pek az bir menfaat sağlanabileceğini söyledi. Âileleri başka yerlerde bulunan askerlerin şehirden çıkmaktan başka bir şey düşünmediklerini de ilave etti. İmparator bu fikri tasvip ederek Moğollara sulh teklifinde bulundu. Cengiz Han buna muvafakat göstererek İmparatorun kendisine zevce olmak üzere müteveffa İmparator Yun-tsin'in kızlarından birini, beş yüz delikanlı ve beş yüz genç kız ile birlikte vermesini talep ettikten başka üç bin beygir, ipekli kumaşlar ve bir çok da para istedi. Bütün bunları aldıktan sonra muhasarayı kaldırdı, Ku-yung-kuan yoluyla çekildi. Çin vilayetlerinde esîr almış olduğu kadın erkek bütün gençleri öldürttü. Sayıları pek çoktu.

Sene 1214

Niu-çeler İmparatoru Moğolların gelişinden o kadar korkmuştu ki, pâyitahtını Pien-leang'a[62] yahut Ho-nan dâhilinde Kai-fung-fu'ya nakletmeye karar verdi. Nâzırları bu fikrin aleyhinde idiler. Kuzey vilayetleri böyle terk edilecek olursa elden çıkacaklarını söylüyorlardı. Fakat kararını vermiş olan İmparator hazîneleri tükenmiş, kuvveti zayıflamış, civar şehirler tahrip edilmiş olduğu için Yen-king'de emniyet altında bulunmadığını söyledi. Âilesiyle ve bir

61 Dördüncü Çin ayında.

62 Pien-leang hemen hemen bugünkü Kai-fung-fu şehrinin yerindeydi.

müfreze askerle yola çıktı. Oğlu velîahd ile bazı kumandanları eski pâyitahtının asâyişine bakmak üzere orada bıraktı. İmparatorun bu hareketi ve sonra takip ettiği tutum kendisini bütün bütün mahv eyledi. Yolda askerlerinin beygirlerini ve zırhlarını istedi. Büyük kısmı isyan ederek kumandanlarını öldürdüler, başka üç kumandan seçip tayin ettiler. Bunların arasında Kanta namında biri de vardı. Sonra bu askerler geriye dönerek Pekin'den iki fersah mesâfede bir geçidi tuttular. Bu imparatora bağlı kalmış olan Hi-tanlar da aynı zamanda isyan ettiler. Çünkü İmparator onların ileri gelenlerinden bazılarının başlarını kestirmişti. Bu muameleden gönülleri kırılmış olan bir çok Hi-tanlar götürebildiklerinin hepsini alarak Cengiz Han'ın arazisine çekildiler.

Tatarların Umûmî Târihi Gaubil Pétis

Bunların memnuniyetsizlikleri Cengiz Han ordusuna iltihak etmeyi vaad eden Kanta'nın kışkırtmalarına eklenince, Cengiz Han bunu vesîle sayarak Çin'e girdi. Niu-çeler İmparatoru'nun Kai-fung-fu'ya çekildiğini duyduğu zaman Tataristan'da Hoam-çeo'da bulunuyordu. İkbal hırsına tâbi olarak, kumandan Masgan[63] Bahadır'ı Kanta'ya katılmak ve sonra Yen-king'i kuşatmak üzere sevk etti.

Niu-çeler İmparatoru Moğolların yürüyüşünden haber alır almaz oğluna Yen-king'i terk ederek Kai-fung-fu'ya gelmesi için emir verdi. Bazı kumandanlar İmparatorun bu niyetine engel çıkardılar. Bilakis hudutları güçlendirmek ve velîahdi o şehirde bırakmak fikrindeydiler. Fakat onların görüşüne ehemmiyet verilmedi. Genç şehzâdenin gidişi Yen-king ve civar şehirler muhâfız kuvvetlerinin cesaretlerini kırdı. Niu-çeler artık zaaflarını saklayamıyorlardı. Güneyde hükümran olan Song'lar sülalesi imparatorları bundan istifâde ederek ödemeye mecbur oldukları vergilerini vermekten kaçındılar. Fakat aynı zamanda Moğolların Niu-çeleri tamamıyla mahv etmelerinden ve sonra güneye girmelerinden korktukları için Niu-çelere karşı harb etmek üzere Tangut Kralı'yla birleşmediler. Niu-çeler henüz Moğollara uzun müddet mukâvemet edebilecek bir halde idiler. Leao-tong'da iki yüz bin kişilik bir orduları vardı ki bu ordu evvelki senelerde bazı şehirleri ve bilhassa vilayetin merkezi olan Leao-bang şehrini geri almıştı. Cengiz Han gerek Hi-tanlar reisi Lieu-ko'ya arka çıkmak, gerek Pe-çe-li vilayeti ile Leao-

63 Çinliler buna Min-gan diyorlar.

tong'un irtibat yollarını kesmek üzere oraya kumandanları Mogli ile Üyir(Oüir)'i gönderdi.[64] Niu-çelerin büyük ordusu çok geçmeden dağıldı. Bu Moğolların kuvvetinden ziyâde başlıca reislerin ihâneti yüzünden meydana gelmişti. Lieu-ko Leao-bang'ı ve Mugden'i[65] tekrar zapt etti ve Mogli'ye teslim oldu. Bu kumandan diğer mevkilerdeki muhâfız kuvvetlerini korkutmak için bir çok askerleri itaat etmekte pek çok geciktikleri bahânesiyle öldürtmeye başladı. Bu hareketin diğer muhâfız kuvvetlerini son derecede mukāvemete sevk edeceği yolunda itirazlar vukû buluncaya kadar bunda devam etti. Mogli bir çok müfrezeler ayırarak muhtelif taraflara sevk etti. Bunlar Leao-tong'dan Çin'e gitmek için geçilmesi mecburî olan bütün noktaları ele geçirdiler. Senenin sonuna doğru Mogli Yen-king'in doğusundaki mühim bir kıt'a olan Tung-çeo'yu zapt eyledi.

Niu-çeler İmparatoru pek az bir menfaat umulan bu kadar zararlı Sene: 1215
bir harbe devam için ahâliden pek yüksek vergiler istemeye mecburdu. Kırılmış olan bazı reisler vergilerin çokluğunu bahâne tutarak kimisi Moğollara tâbi oldular, kimisi bağımsızlıklarını ilan ettiler. Diğer taraftan Leao-tong'da mukāvemet gösterebilecek derecede kuvvetli olan Hi-tanlar, reisleri Lieu-ko'ya İmparatorluğu'nu ilan etmesini ve Moğolların boyunduruğundan kurtulmasını teklif ettiler. Fakat Cengiz Han'a sâdık kalacağına ahd ü misâk etmiş olan Lieu-ko buna râzı olmadı. Bu ünvanı alırsa Cenâb-ı Hakkın irâdesine karşı gelmiş olacağını sanıyordu. Bu noktada pek sıkıştırılmaması için oğlu Sie-tu'yu Cengiz Han için zengin hediyeler dolu doksan araba ile gönderdi. Moğol Hanı bunları almadan evvel, Lieu-ko'nun gösterdiği sadâkate Allah'ı şahit etmek ister gibi keçeler üzerinde teşhîr etti. Sie-tu'yu gâyet iyi bir şekilde kabul etti. Kendisine sâdık olan âilelerin hallerini gösteren bir vesika verdi. Bunların miktarı altı yüz bine çıkıyordu. Sene sonuna doğru Lieu-ko gelip bizzat Cengiz Han'a saygılarını sundu.

Hi-tanlar tarafında bu haller cereyan etmekte iken Moğol- *Tatarların Umûmî Târihi*
lar doğuluların Han-balıg adını verdikleri Yen-king muhâsarası Gaubil Pétis
ile meşguldüler. Bu şehir kıtlıktan muzdarip olmaya başlamıştı. Niu-çeler İmparatoru Ta-min-fu'da pek çok erzak hazırlattı. Kumandanlarından bazılarına kuşatılmışların imdadına gitmek ve

---

64 *1214 senesinin dokuzuncu kamerî ayında.*

65 Bu şehre o zaman "Pe-kin" yahut "Kuzey Sarayı veya pâyitahtı" derlerdi.

bilhassa bu erzakı şehre sokmak emrini verdi. Fakat ilk yola çıkan[66] Li-ing tecrübesiz, ayyaş bir adam olduğu için Pa-çeo'nun kuzeyinde baskına uğradı. Bütün kāfileyi Moğollar zapt ettiler. Diğer kumandanlar bu haberi alınca kaçtılar. Yen-king hiçbir yardım göremedi. Bunun üzerine, kaleye kumanda eden Van-yen ile Mo-nien şehri daha uzun müddet savunabilmek ümidini kaybettiler. Van-yen askere doğrudan doğruya kumanda eden diğer kumandanı buldu, esârete düşmemek için intihardan başka bir çare kalmamış olduğunu söyledi. Mo-nien bu nasîhata uygun hareket etmekten istinkâf ettiği için Van-yen hiddetle çekildi, gidip atalarına saygı merâsimi yaptı, subaylarından birini çağırdı ve ona ölmeye karar vermiş olduğunu beyan etti. Daha evvel, İmparator'a verilmek üzere bir muhtıra kaleme aldı. Bunda iyi bir hükûmetin esaslarını ortaya koyuyor, İmparator'un istihdam ettiği nâzır Kao-ki'nin kabahatlerini sayıyor, nihâyet pâyitahtını muhâfaza edemediği için ölüme müstahak olduğunu itiraf ediyordu. Sonra bütün mallarını etrafındakilere dağıttı. Onlar gözyaşları içindeydiler. Bir fincana zehir doldurtarak yanında bulunan bir subayı dışarı çıkarttıktan sonra bunu içti. İşte bu cesur kumandan bu suretle hayatı terk etti. Şehirde yalnız kalan Mo-nien o gün en kıymetli eşyasıyla birlikte şehirden çıkmaya hazırlandığı sırada saray kadınlarından bazıları gelip kendisini gördüler ve birlikte gitmek istediler. Kendilerine yol göstermek üzere ileriden yürümesi lazım geldiğini söyledi. Kadınlar bu sözlere inandılar ve saraya döndüler. Mo-nien derhal yakınlarını ve dostlarını topladı. İmparatorun kadınlarını gâlibin eline ve keyfine bırakarak şehirden çıktı. Moğollar Yen-king'e girerek şehri zapt ettiler. Kargaşa içinde ahâliden ve subaylardan pek çok kişi telef oldu. Moğollar saraya ateş verdiler. Yangın bir ay sürdü. O zaman Tataristan'da Hoam-çeo'da bulunan Cengiz Han bu büyük muzafferiyetten dolayı Kumandan Masgan'ı tebrik etti ve hazînede bulunan ipekli mensucat ile altun ve gümüşü Tataristan'a naklettirmesi için emir verdi. Cengiz Han tarafından gönderilmiş olan Kutuktu Noyan ile sâir iki kumandan bu vazîfe ile mükellef oldular.

Mo-nien Pao-ting-fu'ya çekilmişti. Oradan Kai-fung-fu'ya gitti. İmparator pâyitahtın zaptından dolayı kendisine bir şey söylemedi.

66 Üçüncü kamerî ayda.

Hatta mühim bir görev verdi. Fakat biraz sonra onu öldürttü. Bu kumandan fenâ emeller beslemekle suçlanmıştı. Muhtırası İmparatora takdîm edilen Van-yen, hayatı terk etmiş olmakla beraber, "Vang" yahut "Kral" ünvânıyla tebcil edildi.

Yen-King'in zaptından sonra Cengiz Han Kumandan Masgan'a Hi-tanlar hükümdarı âilesinden İ-li-ço-tsai[67] namında bir subayı dikkatle araştırmak için emir verdi. Bunu buldukları zaman Cengiz Han'ın huzûruna götürdüler. Cengiz Han ona karşı o kadar büyük bir takdîr hissi besledi ki kendisini vezîr-i âzam yaptı. Sonra Kumandan Sankepa'ya Şen-si ve Ho-nan hudutları üzerindeki dağlarda yer alan meşhur Tong-koan geçidini zorlamasını emretti. Sankepa on bin süvari ile ve Tangut Kralı ülkesi üzerinden Si-gan-fu'ya gitti ve Tong-koan'dan geçmeye beyhude bir teşebbüste bulundu. Song dağı vâsıtasıyla başka bir yol takip etmeye mecbur oldu. Oradan Yu-çeo'ya gitti. Derin sel yatakları üzerinden geçmek lazım geliyordu. Bunların üzerinde askerlerinin mızraklarıyla küçük köprüler yapmak mecburiyeti vardı. Bu yüzden uğradığı bir çok yorgunluktan sonra nihâyet Kai-fong-fu önüne vardı. Fakat İmparatorun askerleri bir huruç hareketi yaparak kendisini Tong-koan'dan on beş fersah mesâfede Şen-çeo'ya çekilmeye mecbur etti. Kara Muran nehrini buz tutmuş bulmak bahtiyarlığına nâil oldu. Buzlar üzerinde geçerek kaçtı. Niu-çeler İmparatoru o zaman Cengiz Han'a bazı sulh tekliflerinde bulundu. Fakat Cengiz Han pek ağır şartlar öne sürdüğünden tekrar silaha sarılmak üzere iki taraf ayrıldı.

Bu esnâda Kumandan Üyir ile Mogli Leao-tong'da Moğol boyun- Sene: 1216
duruğundan kurtulmaya teşebbüs etmiş olan bazı kuvvetleri dağıtmakla meşgul idiler. Orada bir hayli subay bıraktılar. Bunlardan biri olan Çang-ping'e Çin'de bulunan askerlere katılmak için Mogli tarafından emir verildi. Mogli'nin fikri mühim bazı mevkileri ele geçirmekti. Fakat Çang-ping'in Moğollara hıyânet etmekte olduğunu haber alınca onu katlettirdi. Bu hâinin kardeşi Çang-çi onun intikamını almaya azmederek hemen Kin-çeo'yu ve Sira Muran[68] nehri ile Doğu Denizi arasında yer alan sâir bazı mevkileri zapt etti;

67 Kendisine kısaltarak "Ço-tsai" diyorlar.
68 Çincede "Leao" diyorlar.

"Kral" ünvanını aldı, Niu-çelerin tarafına geçti. Niu-çeler kendisini Leao-tong'daki ordularının başına geçirdiler. Mogli müstahkem bir mevki olan Kin-çeo'yu gelip muhâsara etmeye mecbur oldu. Burada oldukça mühim bir muhâfız kuvveti vardı. Aynı zamanda Kumandan Üyir'e civar bir dağ üzerindeki bir mevkii zapt etmek için emir verdi. Diğer bir kuvveti de bu mevki ile şehir arasına her türlü ulaşım münasebetini kesmek için yerleştirdi. Çang-çi imdada gitmek istedi. Şehirden çıktı. Mogli güneş doğarken kendisini birdenbire bastı. Askerlerini kılıçtan geçirdi ve Kin-çeo'ya çekilmeye mecbur etti. Orada daha bir aydan fazla direniş gösterdi. Muhâfız kuvveti subaylarından biri kendisini Moğollara teslim etti. Mogli de başını kestirtti, şehri zapt etti.

Niu-çeler Çin'de de daha iyi bir mukāvemet gösteremiyorlardı. Nihayet Tong-koan'ı zorlamaya muvaffak olan[69] Moğollar Yu-çeo şehri ile Song dağı arasında karargâh kurdular. İmparatorluğun pâyitahtı onları o kadar yakında görmekten telaşa düştü. İmparator'un meclisinde bir çok müzâkereler cereyan etti. Moğolların gelip Kai-fong-fu'yu muhâsara etmelerinden korkuyorlardı. Onları durdurmak için bir ordu çıkarmak, gidip Tong-kuan'ı geri almak, Şen-si hudutlarını ve Kara Muran geçitlerini güçlendirip Moğolların Ho-nan'a akın yapabilmelerine mâni olmak teklif edildi. Fakat nâzır Samuka[70] bu fikirlere hiç ehemmiyet vermedi; İmparatora yalnız pâyitahtı müdafaadan başka bir şey düşünmemeyi tavsiye etmek suretiyle Çin'deki Niu-çeler İmparatorluğu'nun çökmesine sebep oldu. Cesâreti hasebiyle Bahadır[71] lakabıyla anılan Samuka o zaman Moğol ordusuna kumanda ediyordu. Ho-nan dâhiline akınlar yaptıktan sonra Kara Muran nehrini tekrar geçmişti. Şan-si dâhilinde pek mühim bir şehir olan Pim-yam-fu üzerine yürüyordu. Derhal bu şehrin vâlisi Su-ting, civarda kendi emri altında bulunan mevkilerin subaylarına askerleriyle beraber iltihak etmeleri emrini verdi. Bunlardan bir ordu teşkil ederek Moğollara hücum ve onları perîşan etti.

69 Onuncu kamerî ayda.

70 Tercüme metninde "Kağmuki" şeklinde yazılıdır. (E.K.)

71 "Bahadır" cesur demektir. Çinliler bunu "Pa-tu-ru" diye telaffuz ederler. İsmi geçen kumandana "Sa-mu-ha" derler.

Cengiz Han'ın kumandanları orduların başında Çin'de bulundukları sırada Cengiz Han harb yoğunluklarından Tataristan'da Lu-ku nehri yakınında inşâ ettirdiği bir sarayda dinleniyordu. Bu nehrin Kerlon nehri ile aynı şey olduğu zannediliyor. Cengiz Han Tula nehri yakınına giderek sarayının bütün ileri gelenlerini topladı; batı tarafında yeni bir harb tehdidine maruz kalan İmparatorluğun işleri hakkında müzâkerelerde bulundu. Tataristan'da bir çok kabîleler silaha sarılmışlardı. Hârezm Sultanı Cengiz Han'ın iki memleket arasında ticarî münâsebetler kurulması maksadıyla göndermiş olduğu sefîrleri öldürtmüştü. Sene 1217

İlk önce âsî kabîleleri yola getirmeyi münâsip gördüler. Çin'de yapılan fetihleri muhâfaza için lazım gelen tedbirler alındı. Suday Bahadır Merkitlerle savaş için görevlendirildi. Çepe Noyan İrtiş nehri civarındaki memleketlerde Naymanlar Hanı Küşlük'e karşı savaşacaktı. Küşlük bir çok kabîleleri ayaklandırmış, kendisinin hanlığını ilan etmiş, Kara Hıtay İmparatoru Gur Han'ın kızıyla evlenmişti. Sonra, Hârezm Sultanı Muhammed ile müttefikan Gur Han'ı tahtından indirmişti. Tuşi Çin'in kuzeybatısında yer alan kuzey ülkelerine gitmek emrini aldı.

Cengiz Han tarafından alenen medh ve takdîr edilen Mogli başkumandan ilan edildi, Çin'de Cengiz Han'ın vekili nasb olundu. Cengiz Han buna "kral" ünvanını verdi ve âilesinde irsî olmasını istedi. Bütün Çin ve Tatar ordusu bayraklarını açarak toplanmış oldukları halde onların önünde Mogli'ye emirlerini mühürlemek üzere bir mühür verdi. Mogli maiyetindeki askerlerle Çin'e gitti. Az vakit içinde Şan-si, Pe-çe-li ve Şan-tong dâhilinde bir çok şehirleri zapt etti. Pe-çe-li vilayeti dâhilinde olup mukāvemet göstermek cür'etkârlığında bulunan Li-çeo şehri sonunda teslim olmaya mecbur kalınca, Mogli bütün ahâlinin kılıçtan geçirilmesini emretti. Fakat Çao-tsin namında bir subayı ayaklarına kapanarak şehirde bulunan vâlidesinin ve kardeşlerinin ve sâir hemşehrilerinin yerine kendisinin öldürülmesini istirham edince Mogli bunun âlicenaplığından etkilendi, ahâlinin hayatını bağışladı.

Batı üzerine bizzat yürümeye hazırlanan Cengiz Han Tataristan'ın idâresini birâderi Tamuka[72]'ya bıraktı. Seferde kendisine

[72] Çinliler buna "Tie-mu-ko" derler.

refakat etmek üzere bazı Çin subaylarını ayırdı. Bir çok müfrezeler oluşturdu. Bunlar büyük mancınıklarla kocaman taşlar atmakta usta idiler. Sonra bütün bu kumandanlar ordularıyla birlikte hareket ettiler.

Merkitler Hanı Toktabeg'in kardeşi Kudas (Kudath) iki yeğeniyle birlikte Nayman nezdine geçmişti. Orada halkı isyana kışkırtıyordu. Suday Bahadır ile Kamu-tuşaçar (Camu-tuchazar) büyük bir kuvvetle ona karşı yürüdüler. Dsam Muran nehri sâhilinde kendisine rast geldiler, perîşan ettiler ve Merkitleri itaat dâiresine soktular. Burgu[73] (Bourgou) Noyan Tumatlara karşı yürüdü. Bunlar da düşmanca hareketlerde bulunmuşlardı. Tumatları itaat altına almaya muvaffak oldu. Bir çoğunu öldürttü. Kalanlara karşı o kadar şiddetli davrandı ki Cengiz Han müteessir olarak bunları affetti. Çepe Noyan[74] bütün bu düşmanların en kuvvetlisi ve en müthişi olan Küşlük'e hücum etti. Kanglılar, Kapçaklar, Hi-tanlar ve daha sâir bazı kavimler onun tarafını tutmuşlardı, üç yüz bin Hi-tan Küşlük lehinde silaha sarılmıştı. Moğolların ordusuna bu derecede üstün bir ordu ile onların karşısına çıktı. Askerlerinin başında bizzat bulunan Cengiz Han Küşlük üzerinde büyük bir muzafferiyet kazandı. Bu muhârebede Kuba[75] tehlikeli surette yaralandığı için Cengiz Han kendisini ziyâret etti ve gözü önünde yaralarını sardırdı. Çepe Noyan Küşlük'ü takip ederek askerinden bir çoğunu daha öldürdü. Küşlük Han dört kişi ile Bedahşan civarında Sarekol'a (Sarekoll) kaçtı. Fakat kendisini takipten geri durmayan Moğol kumandanı bazı köylülerden onun bu yolu tuttuğunu haber alınca Sarekol yakınında kendisine yetişti. Başını kestirdi, sonra Cengiz Han'ın yanına gitti. Cengiz Han yarası iyileşmiş olan Kuba'yı Bişbalıg'a doğru göndermişti. Almalıg, Bedahşan ve civar ülkeler Cengiz Han'a tâbi oldukları gibi Kâşgar şehri de teslim olmuştu. Kara Hıtaylar, Naymanlar, Kanglılar Cengiz Han'ı hükümdar tanıdılar.

Moğollar bu suretle bütün Tataristan'ı itaat altına aldıktan sonra Hârezm Sultanına âit bulunan Otrar'a[76] yürüdüler. Cengiz Han'ı

---

73 Pétis buna "Baba Noyan" diyor.

74 Kendisine "Zena Noyan" da derler.

75 Çinliler kendisine "Ko-pa-yu" derler.

76 Çinliler buraya "Ou-ta-la" diyorlar.

Hârezm[77] ülkesinde harbe sevk eden sebeplerin neler olduğunu yukarıdaki kitapta görmüştük. Otrar vâlisi[78] Gayr Han tarafından Cengiz'in sefîrlerinin katlettirilmesi, Cengiz'i Muhammed gibi kudretli bir hükümdara karşı harbe girişmeye sürüklemek için meşrû ve pek kâfi bir sebepti. Her iki hükümdarın da büyük orduları vardı. Muhammed Moğollar'a mukāvemet edebilecek halde idi. Onun için Cengiz Han bu kadar nâzik bir teşebbüste mağlup olmamak üzere lazım gelen tedbirleri aldı.

Bu sebeplerden başka Hârezm Sultanının amansız düşmanı olan Halîfe Nâsır da kendisini teşvîk ediyordu. Muhammed kendi memleketlerinde başka bir halîfe ilan etmişti. Bu halîfeyi Bağdad'a götürmek fikrindeydi. Bu harbi hazırlamakla meşgul olan Cengiz Han Allah'ın kendisine Tevfîkāt-ı Samedânîsini [İlâhî üstünlüğünü] bahş eylediğini ilan etti. Rüyasında bir piskoposu gördüğünü ve onun bu İnâyet-i İlahîye'yi kendisine Allah tarafından tebşîre geldiğini söyledi. Uyandıktan sonra bu piskopos hakkında verdiği tafsilattan kendisinin Uygurlar ülkesindeki Piskopos Mar-denha olduğu anlaşılıyordu. Cengiz Han bu piskoposu görmek istedi. Bundan sonra artık dâima Hıristiyanları himâye ettiği söyleniyor. Her halde, Cengiz Han Karluklar Hanı Arslan, Uygur Hanı İdikut, Almalıg Hanı Saftak (Saphtac) da iltihak ettikten sonra Hârezm Sultanının memleketlerine doğru yola çıktı. Ebü'l-Ferec

Bu sırada, Seyhun nehrinin kuzeyine yaptığı bir seferden dönen ve pederi Cengiz Han'ın ordusuna katılmak üzere yolda bulunan Tuşi, Kabli ve Kamçi[79] nehirleri yakınında bir Hârezm müfrezesine tesâdüf ederek tamamen kılıçtan geçirdi. Ertesi günü bu Moğol kolunu basmak ümidinde bulunan Hârezm Sultanı bütün ordusuyla yetişti. Bazı yaralı askerlerden Tuşi'nin hangi yolu takip ettiğini haber alınca sür'atle yürüdü ve çok geçmeden Moğollarla karşı karşıya geldi. Muhammed ile harb etmek emrini almamış olan, ordusu da adetçe az bulunan Tuşi, yapılacak hareketi kararlaştırmak üzere subaylarını topladı. Hepsi bir harb tehlikesine atılmamak fikrinde idiler. Fakat kaçarak pederinin karşısına çıkmanın ayıp olduğunu

77 Çinliler bu kavimlere "Si-yu" diyorlar.

78 Çinliler buna "A-çil" diyorlar.

79 İkisi de Sirt nehrine dökülür.

düşünen Tuşi, kaçarken ölmektense savaşmanın daha münâsip olacağı fikrinde bulundu. Derhal askerlerini savaş düzenine soktu ve düşman üzerine yürüdü. Çarpışma esnâsında Hârezmlilerin saflarını defalarca parçaladı, Hârezm Sultanına kadar sokularak kendisine birkaç kılıç darbesi indirdiyse de Sultan kendini korumaya muktedir olabildi. Hârezmliler sayıca üstünlüklerine rağmen firar etmek üzereydiler. Muhammed cesaretiyle askerlerine numune teşkil ederek onları teşyî etti ve gece vaktine kadar metânet göstermeye teşvîk eyledi. Bu suretle firar ayıbından kurtuldu. Gece girip de muharipler birbirlerinden ayrıldıkları zaman her iki taraf da karargâhlarına çekildiler. Hârezmliler ertesi sabah muhârebeye tekrar başlamaya azmetmişlerdi. Fakat düşmanlarını korkutmaya yetişecek derecede hareket etmiş olduğunu değerlendiren Tuşi, muhtelif mahallere ateşler yaktırdı. Geceleyin çekilerek Cengiz Han'a iltihak etmeye gitti.[80]

Tatarların Umûmî Târihi

Hârezm Sultanının, askerlerini bazı mevkilere taksim etmiş ve sonra memleketlerinin iç taraflarına çekilmiş olduğunu haber alan Cengiz Han iki oğlu Oktay ile Çağatay'ı büyük bir kuvvetle Otrar şehrinin muhasarasına gönderdi. Diğer oğlu Tuşi'yi Nacand (Nadgiand) yahut Cend (Jonde) şehrine karşı sevk ettiği gibi kumandanları Alan Noyan[81]ile Suktubuga(Suktubouga)'ya elli bin askerle Hocend (Khocend) ve Farnakand (Pharnacande) yahut Fenaket diğer tabiriyle Tunkat (Toncat) taraflarına gitmek emrini verdi. Kendisi de ordusunun geri kalan kısmıyla ve arkasında Tuli olduğu halde, Buhâra üzerine yürüdü.

Sene: 1219 Ebû'l-Ferec *Tatarların Umûmî Târih* Gaubil Pétis

İlk önce Zarnuk (Sarnouc) şehrine geldi. Askerleri bu mevkie yaklaşırken o kadar yüksek avaz ile haykırdılar ki ahâli korkarak şehrin kapılarını kapadılar ve müdâfaaya karar verdiler. Fakat Cengiz Han kendilerini teslim olmaya davet için Dânişmend Hâcib namında birini gönderdi ve o kadar büyük orduya uzun müddet direnemeyeceklerini anlattı. Bunun üzerine hediyelerle Cengiz Han'ı istikbale gitmeye karar verdiler. Cengiz Han gelenleri yumuşak yüzlülükle kabul etti ve memleketlerinin bundan böyle Kutluk-balıg namını taşımasını emretti. Sonra bütün gençleri ayırarak

80 Cengiz Han, Mösyö Pétis'nin zannettiği gibi Tuşi'nin muhârebesinde hazır değildi.

81 Mösyö Pétis buna "Elak(Elac)" Noyan diyor.

ordusuna aldı. Diğerlerine şehirde oturmak müsaadesini verdi. Oradan, Buhâra ile Semerkand arasında Nur şehri üzerine gitti. Hârezm Sultanının yardım kuvveti göndereceğini ümit eden şehir halkı Cengiz Han tarafından birkaç defa tekerrür eden teslim teklifine ehemmiyet vermediler. Cengiz Hanı bu engellemelerle kızdırdıktan sonra teslim oldular. O da şehir halkını te'dîb etmek için o sırada muhtaç oldukları sürüleri, hububat ve sebzeyi bir tarafa ayırttıktan sonra geri kalan şeylerin tamamen yağma edilmesine müsaade etti

Cengiz Han nihayet[82] gerek büyüklüğü, gerek ahâlisinin çokluğu gerek her taraftan gelen Müslümanlara ilim dersleri veren dârülfünunu hasebiyle o ülkenin en meşhur bir memleketi olan Buhâra'ya[83] ulaştı. Sultan Muhammed burada Kuk (Kouk) Han, Sevinç (Siundge) ve Küşlü Han kumandasında yirmi bin kişilik bir muhâfız kuvveti bırakmıştı. Memleketin bir çok eşrafı bu kadar çok bir muhâfız kuvveti mevcut olunca Moğolların muhâsarayı kaldırmaya mecbur olacaklarını ümit ediyorlardı. Bir çokları şiddetli bir savunmaya hazırlanmışlardı. Moğollara bağlılık sunmayı teklif edenler de vardı. Üç kumandan gecenin karanlığından istifâde ederek bütün kuvvetleriyle bir huruç hareketi yaptılar. Fakat püskürtüldüler. Bu muvaffakiyetsizlik üzerine cesaretlerini kaybettikleri için şehre girerek, Hârezm kıt'asına çekilmek fikriyle, mukābil taraftaki bir kapıdan bütün maiyetleriyle çekildiler. Cengiz Han bir süvari müfrezesiyle bunları takip ettirdi. Amu yahut Oksus nehri kıyısında firarîlerin hepsi kılıçtan geçirildi. Asker tarafından bu suretle terk edilen ahâli teslimiyet arzından başka bir şey düşünmediler. Şehirde büyük bir kargaşalık vardı. Moğolların mağluplara karşı gösterdikleri zâlimâne hareketler Buhâra ahâlisine de kendilerinin aynı muamelelere düçâr olacakları korkusunu veriyordu. Bundan dolayı pek ziyâde yeise düşüyorlar ve son noktaya kadar direnmek için silaha sarılmayı, hayatlarını pahalı satmayı düşünüyorlardı. Nihayet ortalık sükûnet buldu. Memleketin ileri gelenleri, önlerinde ulemâ olduğu halde kapıları açtılar ve Cengiz Han'a şehrin anahtarlarını takdîm ettiler.

Sene: 1219
Ebû'l-Ferec
Ebû'l-Fidâ
Gaubil Pétis

Cengiz Han Buhâra'ya girerken geçtiği bir sokakta büyük bir binâ gördü. Bunun bir câmi olduğunu kendisine söylediler. Cengiz

[82] 616 senesi Rebîülâhir'inin birinci günü [16 Hazîran 1219]. Ebû'l-Ferec 617 senesi diyor.

[83] Çinliler buraya "Po-hoa" yahut "Po-hoa-ulh" diyorlar.

Han derhal beygirden indi, minbere çıktı. Oradan *Kur'ân*'ı alarak beygirlerin ayakları altına attı. Bu hareket bazı Müslümanları mırıldanmaya sevk etti. Fakat korku tesiriyle sükût ettiler. Câmiye karşı hiçbir hürmet hissi beslemeyen Moğol askerleri bir çok tecâvüzlerde bulundular. Sonra Cengiz Han Müslümanların bayramlarda toplandıkları bir yere gitti. Ahali karşısında yine kürsüye çıktı. Bir nutuk irâd ederek Sultan Muhammed'in kötü fiillerini ve bilhassa Otrar'da Moğol sefîrlerinin katlini anlattı ve efendilerinin cinâyetlerinden intikam almak üzere Allah'ın kendisini onların üzerine yolladığını ilave etti. Sakladıkları bütün servetlerin teslimini istedi. İtaat etmezlerse işkence ile buna icbâr edeceklerini de haber verdi. Bu maksatla şehrin bütün mahallelerinde daireler açtı ve askerlerini ahaliye kötü davranmaktan men eyledi. Zavallı ahali bu emirleri uygulamaya davrandıkları sırada Cengiz Han bazı Hârezmli askerlerinin şehrin bir tarafında gizlenmiş bulunduklarını haber aldı. Şehri ateşe verdi. Buhâra'nın bütün evleri ahşap olduğu cihetle bütün şehir kül haline geldi. Ahâli Horasan'a dağılmaya mecbur oldular.

Cengiz Han Buhâra muhasarasıyla meşgul olduğu sırada iki oğlu Oktay ile Çağatay Otrar şehri önünde bulunuyorlardı. Sefîrleri katlettirmiş olan Gayr Han buranın vâlisiydi. Hârezm Sultanı buraya on beş bin kişi göndermek ihtiyatkârlığında bulunmuştu. Bunların on bini Karaca Hâcib[84] kumandasında idi. Geri kalanına da Gayr Han kumanda ediyordu. Karargâhı şehir hâricinde bulunan Gayr Han Moğolların hareketinden haberdar olur olmaz şehre girmiş ve şiddetli bir mukâvemet göstermeye hazırlanmıştı. Muhasara ameliyesiyle uğraşan Moğol amele fırkaları üzerine bir çok huruç hareketleri yaptı ve onları pek rahatsız etti. Beş aydan beri bu şehir karşısında duran Moğollar usanmaya başlamışlardı. Hatta muhasarayı abluka haline çevirmeye hazırlanıyorlardı. Fakat şehrin mutlaka zapt edilmesini isteyen Cengiz Han'ın emirleri onları yeni gayret sarf etmeye mecbur bıraktı.

Ebû'l-Ferec *Tatarların Umûmî Târih* Gaubil Pétis

Bunun üzerine Karaca Hâcib daha fazla mukāvemet göstermekten ümidini keserek ve teslim olmakta daha ziyâde gecikecek olursa Moğolların hiçbir teklife kulak vermeyeceklerinden korkarak Gayr Han'a teslimiyet arz etmek tavsiyesinde bulundu. Moğolların eline esîr düşerse şahsı için büyük bir tehlike olduğunu bilen Gayr Han

84 Bazıları buna "Karayakas(Carayakas)" diyorlar.

bu teklifi reddetti ve son dereceye kadar mukāvemet göstermeye karar verdi. Gayr Han nazarında şüpheli bir hale geldiğini gören Karaca Hâcib geceleyin maiyetindeki kimselerle ve dostlarıyla birlikte muhafazasıyla görevli olduğu Dervâze-i Sofî namındaki kapıdan çıktı. Moğol ordusuna gitti. Kaçınmak istediği felakete orada uğradı. Yaptığı hareket Oktay ile Çağatay nazarında pek fenâ göründü. Ondan şehir hakkında malûmat aldıktan sonra maiyetindekilerle birlikte bir hâin diye kendisini katlettirdiler. Gayr Han cesaretini kaybetmedi ve Moğollara karşı daha faaliyetle harekete başladı. Fakat Moğollar kalenin en zayıf taraflarından haberdar oldukları için oralardan kılıç elde şehre girdiler. Bu ilk hücumda bir çok kişi telef oldu. Gayr Han şehrin zapt edildiğini görünce yirmi bin kişi ile iç kaleye çekildi. Fakat burada pek izdiham içinde kalmışlardı. Bundan dolayı bir çok huruç hareketleri yaptırdı ve çok zâyiât verdi. Bu kendisi için bir fayda idi. Çünkü iç kale dâhilinde rahat bir hale gelmekle beraber Moğolları da aralıksız bozmuş oluyordu. Moğollar uzun müddet hisara sâhip olamadılar. İç kaleyi zapt için gayretlerini ne kadar artırırlarsa içeridekiler de o kadar şiddetli mukāvemet gösteriyorlardı. Gayr Han'ı canlı olarak ele geçirmek istiyorlardı. Darbelerini buna göre idâre etmeye mecbur olan Moğollar bir çok asker kaybediyorlardı. Sonunda hisar hücumla zapt olundu, muhafız kuvvetleri kılıçtan geçirildi. Gayr Han, iki kişi ile kendi dâiresinde kapanmıştı. Refîkleri yanı başında hayatı terk edinceye kadar orada mukāvemet gösterdi. Yaklaşanların üzerine attığı taşları artık zevcesi taşımaya başladı. Nihayet çokluğa karşı mukāvemet edemeyerek esîr düştü. Moğolların huzûruna götürüldü. Gayr Han'ı zincire vurdurdular. Cengiz Han'ın emrini beklemek üzere daracık bir mahbese soktular. Cengiz Han'a iltihak etmek için Buhâra'ya doğru gittikleri sırada Gök-saray'da Cengiz Han'ın emrini aldılar ve Gayr Han'ı öldürttüler. Otrar'ın zaptından sonra şehrin surları tamir ettirildi. Fakat iç kale tamamen yıkıldı. Şehirde bir muhâfız kuvveti bırakıldı. Evvelce çıkarılmış olan ahaliye tekrar şehirlerine dönmek müsâadesi verildi.

Pederi Buhâra'ya gittiği sırada görevlendirildiği seferde Tuşi de birâderlerinden daha az muvaffakıyete nâil olmadı. İlk önce Saganak[85]'ı muhasara etti. Şiddet kullanmaması için emir almış olduğu

---

85 Tercüme metinde "Saknak" şeklinde yazılıdır. (E.K.)

için, bu şehre yaklaşır yaklaşmaz, askerlerin şiddetli muamelelerine uğramak istemezlerse teslim olmaları lazım geldiğini bildirmek için Hasan Hacı namında bir Müslümanı kendilerine yolladı. Şehir halkı bu nasîhatleri dinlemek şöyle dursun Moğolların yolladıkları bir adamı öldürdüler. Bunun üzerine bihakkın hiddete gelen Tuşi, şehre hücum etti ve cebren içeri girdi. Bu kıtalde on binden fazla adam telef oldu. Saganak yağma edildi. Kimseye bir merhamet gösterilmedi. Tuşi Hasan Hacı'nın oğlunu orada bırakarak Özkend yahut Fergana üzerine yürüdü. Bu şehir ahalisi Saganak şehrinin başına gelen felaketten dehşete düştükleri için Tuşi'ye bir takım hediyelerle birlikte murahhaslar gönderdiler ve teslimiyet arz ettiler. Tuşi onların malına ve hürriyetine dokunmadı. Sonra, Jaksartes yahut Seyhun nehri yakınında yer alan Şaş üzerine yürüdü. Biraz mukāvemet göstermeye cür'et eden bu şehir zapt edildi. Moğollar ahâliden büyük kısmını esîr aldılar. Nacand yahut Cend şehri düşmanı görünce cesaretini kaybetmedi. Ahâli, muhâfız kuvvetleriyle birlikte savunmaya karar verdi. Tuşi, Citmur (Gitmour) namında bir subayı kendilerine yolladı. Bu, az kaldı Hasan Hacı'nın Saganak'ta uğradığı âkıbete uğramış olacaktı. Fakat kaçtı. Teslim olmak fikrinde bulunan bazı kimseler kendisine yardım etmişlerdi. Bunun üzerine şiddet kullanmaya mecbur kalan Tuşi hücumlara başladı. Bir çok mancınıklar ve sâir hücum vâsıtaları hazırlattı. Muhâfız kuvvetleri bir taraftan bu hücumlarla meşgul edildiği sırada Citmur güzîde bir miktar askerle başka noktada hendekler üzerine köprü kurdurdu, surun dibine kadar sokuldu ve buraları aşarak şehre girdi, kapılardan birini ele geçirdi. Moğol askerleri bu kapıdan şehre dâhil oldular. Önce Citmur'a karşı gösterilen tecâvüzde parmağı olanlar cezalandırıldı. Sonra bütün şehir halkı dışarıya çıkarılarak memleket yağmaya bırakıldı. Yağma bittikten sonra Tuşi halkın içeriye dönmesine müsaade gösterdi. Burada Ali Hoca Gucduvânî (Gesdivani) kumandasında büyük bir muhâfız kuvveti bıraktı. Bundan başka Yegnikend[86] (Yegnikond) ile daha sâir mevkileri de zapt etti.

Cengiz Han'ın sâir kumandanları da aldıkları emirleri aynı muvaffakıyetle icrâ etmişlerdi. Alan Noyan ile Suktubuga, Cengiz

[86] Çinliler buna "Yang-ki-kan" diyorlar. Pa-ulh-çing şehrinden bahsediyorlarsa ben böyle bir şehir tanımıyorum.

Han'ın vermiş olduğu elli bin askerle Mâverâünnehir'in mühim bir kalesi olan Hocend üzerine yürüdüler. Fakat uzun sürecek bu muhâsaraya başlamadan evvel, sahraya hâkim olmak için civardaki bazı mevkileri zapt etmeyi münâsip gördüler. Bundan dolayı Tonkat yahut Fernakand (Fenaket) namıyla yâd edilen Tonkat pişgâhında karargâh kurdular. Bu mevki bir tenezzüh ve eğlence mahalli olduğu için müdâfaaya elverişli olmamakla beraber ahalisi İlenko Melik (İlenco melik) namındaki vâli ile işbirliği halinde Moğolların talebine uyarak kapıları açmadılar. Bazı hücumlara şiddetli mukāvemet gösterdiler. Fakat üçüncü günü şehir zapt edildi. Muhâfız kuvvetleri kılıçtan geçirildi, ahâli esîr edildi. Sonra Moğollar Hocend karşısında karargâh kurdular. Bu şehir kuvvetli bir mukāvemet gösterebilecek bir haldeydi. Zamanının en cesur adamı diye bilinen vâli Temür Melik emsalsiz bir şecaate mâlikti. Bütün makinelerini surların üzerine dizdirdi. Subaylarına belirli mevkiler tahsîs etti. Şehirde bulunanların hepsinin vazîfelerini gösterdi. Sonra seçme bin asker ile, civar bir adada yer alan iç kalede konuşlandı. Üstü örtülü dört gemi yaptırmıştı, buradan Moğolların üzerine atışlar yapıyordu. Cengiz Han'ın kumandanları bu kadar hazırlığı görünce ve birkaç hücum yapıp bir netîce elde edemeyince müşkilata düştüler. Muhâsarayı kaldırmaya mecbur kalacaklarından korkmaya başlamışlardı. Ma'mafîh, işin müşkilatına rağmen nehre bir köprü teşkil edecek şekilde büyük büyük taşlar atmaya karar verdiler. Tonkat'ta almış oldukları esîrleri bu işte kullandılar. Temür Melik bütün kuvvetiyle buna mâni oldu. Fakat insan zâyiâtına hiç ehemmiyet vermeyen Moğollar başladıkları inşaatı ileri götürmekten geri kalmadılar. Bunun üzerine vâli, köprünün tamamlanacağını anlayarak ve şehri daha uzun müddet muhâfaza edebilmekten ümidini keserek, bütün maiyetiyle birkaç gemiye bindi ve akıntı aşağı gitmeye başladı. Moğollar bir müfreze ile kendisini takip ettirdiler. Tonkat yakınında yetiştiler. Bu şehir önünde, bir sâhilden diğer sâhile gerilmiş olan zincir daha aşağı inmelerine mâni olmuştu. Zinciri alelacele kestirmek suretiyle Temür Melik bu tehlikeden kurtuldu. Fakat nehrin gâyet dar ve az derin bir mıntıkasında ikinci defa Moğollar yetiştikleri için gemileri terk ederek karadan firar etmeye mecbur oldu. Moğollar maiyetindekilerin hepsini kılıçtan geçirdiler. Kendisi yalnız başına kaçtı. Arkasından da üç Moğol takip ediyordu.

Yanında ancak üç ok kalmıştı. Bunların da birinin demiri kırıktı. Pek yakından takip eden Moğol'u bu ok ile gözünden vurdu. Ötekiler korkarak geri döndüler. Temür Melik Kend şehrine vardı. Orada bir Hârezmli muhâfız kuvveti vardı. Alelacele bir miktar asker topladı, gelip birdenbire Tonkat'ı bastı. Onun firarından sonra Hocend Moğolların eline düşmüştü.

Ebû'l-Ferec *Tatarların Umûmî Târih* Gaubil Pétis

Hârezm Sultanlığının memleketlerine böyle dağılmış olan bütün bu muhtelif kolordular sonunda Cengiz Han'a katıldılar. Cengiz Han Buhâra'nın zaptından sonra Semerkand'ı[87] muhâsaraya gitmek üzere yola çıkıyordu. Cengiz Han'ın niyetinden haber almış olan Sultan Muhammed Semerkand'a yüz on bin kişiden ibâret bir ordu ile bir çok filler göndermek ihtiyatkârlığında bulunmuştu. Bütün bu asker otuz kumandanın maiyetinde idiler. Cengiz Han bu tedâriklerden haber aldıysa da hiç korkmadı. Semerkand'a doğru ilerledi. Şehrin surlarının eteğinde ordugâhını kurdu. Daha evvelce, bir huruç hareketi icrâ etmiş olan muhâfız kuvvetlerini muvaffakıyetle püskürtmüştü. Bu kadar iyi tahkim edilmiş, muhâfız kuvvetleri bu kadar yolunda, mühimmatı bol bir şehrin uzun ve şiddetli bir mukāvemet göstereceği tahmin olunabilirdi. Fakat reislerin çokluğu ve bunlarla ulemâ arasında çıkan ihtilaflar, müdâfaası uğrunda Sultan Muhammed'in hazırlamış olduğu tedbirleri akîm bıraktı. Cengiz Han vaziyeti ve istihkâmları bizzat tedkîk ettikten sonra muhâsara tertîbâtını tamamen yaptı ve askerlerini vazîfelerini icrâya teşvîk eyledi. Daha o gün pek şiddetli bir çarpışma vukûa geldi, sabahtan

87 Çinliler sık sık bir Mâverâünnehir şehrinden bahseder ve buna "Sun-se-kan" namını verirler. Bunun hangi şehir olabileceğini uzun müddet tayin edemedim. Cedvellerde Batı Leaoları faslında bunun Merv civarında bir şehir olduğunu söyledim. Fakat Cengiz Han'ın seferlerinin tafsilatı bana Sun-se-kan'ın Semerkand'dan başka bir şehir olamayacağını öğretiyor. Çinliler bu hükümdarın Buhâra'yı ve sonra Sun-se-kan'ı aldığını söylüyorlar. Hakîkaten Cengiz Han'ın birbiri ardınca Buhâra ve Semerkand'ı zapt ettiğini görüyoruz. Hulagu'nun bir yolu da bizi Mâverâünnehir'de Karakurum'dan Semerkand'a götürür. Bu memleketin coğrafyası için bu noktayı işâret etmek lazımdı. Râhip Gaubil Sun-se-kan'ın Hocend şehri olabileceğini zannediyordu. Çinliler ekseriya şehirlere ve vilayetlere yeni adlar verirler. Sun-se-kan ismi eskidir. Bunun yerine sonra Sa-ma-ulh-han geçmiştir. Bunların ikisi de aynı makamda kullanılmıştır. Birinci isim yalnız tek bir şehrin ismi kaldığı halde ikincisi bütün vilayeti şâmil olmuştur. Bu seferleri 1220 ve 1221 târihlerinde de tekrar etmişler gibi görünüyor. Sie-mi-se-kan da yine diğer bir nam altında Semerkand şehrinden ibarettir.

akşama kadar devam etti. Harbin netîcesi içerdekilerin aleyhine döndü. Bu başlangıç onların cesaretlerini azalttı. Başlarında ulemâ bulunan şehir halkı teslim olmak fikrindeydi. Kumandanlar buna engel oluyorlardı. Vâli iç kalede ve şehrin sâir bazı mevkilerinde kapandı. Teslim olmak isteyen halka kendilerini müdâfaa etmek yahut düşmanla müzâkerelere girişmek husûsunda serbestlik verdi. Sur kapılarından birinin anahtarlarını ele geçirerek kapıya sâhip olmuş olan kadı ile şeyhülislam yahut müftî gidip Cengiz Han'ı buldular. Şehri teslim teklifini ileri sürdüler, gerek ahâli için gerek umûmiyetle askerler için istirhamlarda bulundular. Fakat Cengiz Han yalnız onların taraftarları için merhametli davranabileceğini vaad eyledi. Moğollar bir kapı açtılar. Moğollar şehre girince kimseye bir fenalık etmeksizin surları ve burçları yıkmaya başladılar. Fakat gece bastırınca daha ilerilere girdiler, bütün ahâliyi çıkararak yüzer yüzer ayırdılar. Yalnız kadı ile müftînin şefaat ettikleri adamlara dokunmadılar. Bunların miktarı elli binden ziyâdeyi buluyordu. Güneşin doğuşu ile beraber şehri yağmaya terk ettiler. Bir tarafa saklanmış olanların hepsini öldürdüler. Bunlar yaklaşık otuz bin kişi kadar idi. Moğolların ileri gelenleri ahâliden bir çoklarını alarak kendilerine esîr yaptılar. Sağ kalanların geriye kalanları fidye-i necat olarak iki yüz bin altun sikke tediye ettikten sonra şehirde oturmak müsaadesine nâil oldular.

Cengiz Han Semerkand'ı muhâsara etmek üzere yola çıktığı zaman Sultan Muhammed'in bu şehri terk ederek daha uzaklara çekilmiş olduğunu haber almıştı. Derhal kumandanlarından Zena=Çepe Noyan'ı[88], Suday Bahadır'ı, Togçar Kantaret'i (Togzar Kantaret) Sultan Muhammed'i takip için otuz bin kişi ile sevk etti; kapılarını açacak şehirlere yumuşak davranmaları, biraz mukāvemet edecekleri tahrip eylemeleri ve bütün sâkinlerini esîr almaları için emir verdi. Bu Moğollar Oksus nehrini geçtiler ve bir çok ilerleme ve çekilme hareketlerinden sonra Herat önüne vardılar. Burada Sultan Han Melik[89] kumanda ediyordu. Sultan Han Melik, Cengiz Han'a bağlılığını sunacağını bildirdi. Bunun üzerine Zena Noyan ile Suday Bahadır yürüyüp geçtiler. Fakat bu kumandanların arkasından Togçar Kantaret bir düşmanın sözüne itimad husûsunda

88 Pétis bunlara "Hub-be Noyan", "Suy-da Bahadır", "Emîr Tu-kuer" diyor.

89 Pétis buna "Emin Melik" namını veriyor.

bu kadar acelecilik gösterilmesine akıl erdiremeyerek şehre hücum etmek istedi. Püskürtüldü ve bir ok darbesiyle başından yaralandı. Biraz sonra hayatı terk etti.

Zena Noyan ile Suday Bahadır derhal Herat'a doğru döndüler. Ahâli alelacele kendilerine hediyeler gönderdiler. Togçar Kantaret ile Sultan Han Melik'in askerleri arasında geçen vak'ada hiç medhalleri olmadığını isbat ettikleri için Moğollara biraz nakdî yardımda bulunmak suretiyle işin içinden kurtuldular. Moğollar Nişâbur yolunu tuttular. Irak-ı Acem'e sığınmak ve âilesini Karenduz(-Karender)(Carendar)'a göndermek tasavvurunda bulunan Sultan Muhammed Nişâbur'dan çıktı. Moğolların Nişâbur'a yaklaşmasından evvel Kazvin'e ulaştı. Moğollar Nişâbur'a gelince ahâliyi teslim olmaya davet ettiler. Halk kendilerine hediye göndererek firar eden Sultan Muhammed'i takip etmelerinin daha münâsip olacağını, Sultan Muhammed tutulduktan sonra kapıları açacaklarını Moğollara bildirdiler. Moğollar bu şıkkı tercih ettiler. Yanlarında bazı rehberler olduğu halde Mazenderan şehri üzerine yürüyerek cebren zapt ettiler ve bütün sâkinlerini kılıçtan geçirdiler. Orada Sultan Muhammed'in Kazvin'de olduğunu haber alınca Irak yolunu tuttular. Bir çok şehirleri yağma ettiler. Bazı şehirler kendiliklerinden bağlılıklarını bildirerek kurtuldular. Moğollar gâyet müstahkem bir mevki olan İlan (Ylan) önünden geçtiler. Sultan'ın vâlidesi buraya kapanmıştı. Fakat Moğollar burada beklemeyi münasip görmeyerek gidip Rudin (Roudin) şehrini tahrip ettiler.

Sultan Muhammed Moğolların gelişlerinden haber alınca Karenduz'a çekilmek istedi. Fakat yolda bazı Moğol müfrezelerinin karşısında kaldı ve pek çok müşkilat ile kaçabildi. Bütün maiyetini kaybetti. Hatta kendisinin altında bir beygir telef bile olmuştu. Karenduz'a sâlimen ulaştıysa da kendisini takipten hâlî kalmayan Moğolları orada beklemeyi muvâfık görmedi. Gilan'a girdi, Esterâbâd'dan geçti. Abeskun (Abescoun) adasına sığınmak üzere Hazar Denizi'nde bir gemiye bindi. Sultan Muhammed orada, herkes tarafından terk edilmiş bir halde ve sefil bir vaziyette hayatı terk etti.

Moğollar Sultan Muhammed'i ele geçiremeyince gidip Karen-
Sene: 1220 duz[90] şehrini muhâsara ettiler. Şehir hücumla zapt olundu. Sultan

90 Çinliler buna Kan-to-lo-kol diyorlar.

Muhammed'in zevcesini, oğlu Gıyâseddin'i orada buldular. Sonra İlan önünde ordularını kurdular. Bu şehirde gâyet sık yağmur yağardı. Şehir halkı muhtaç oldukları suyu bu suretle tedârik ederlerdi. Fakat bu sırada yağmur yağmadı. Kırk gün bir katre bile düşmedi. Bundan dolayı ahâli ızdırabın son derecesine düştüler, teslim olmayı düşünmek mecburiyetinde kaldılar. Nasîreddin namındaki vâli teslim oldu, şehri Moğollara teslim etti. Muhammed'in vâlidesi Terken Hâtun buraya çekilmişti. Bütün hazînelerini buraya getirmişti. Hepsi Moğolların eline düştü. Vâlide Sultan'ın kendisi de bütün çocuklarıyla birlikte esîr edildi. Kendilerini Cengiz Han'ın huzûruna götürdüler. Cengiz Han erkek çocukları öldürttü. Kızları Moğol büyüklerine verdi. Vâlide Sultanı arada sırada huzûruna getirtiyor ve ona birkaç lokma yiyecek atıyordu. Vaktiyle o kadar mağrur ve azametli olan Vâlide Sultan'ın âkıbeti işte böyle olmuştur.

Muhammed bu felaketleri haber alınca yeis ve kederinden vefat etti.[91] Moğollar sonra Irak-ı Acem'de Rey şehri üzerine yürüyerek itaat altına aldılar. Hemedan, Kazvin, Merağa[92], Kum, Dinever, Karmisin, Hulvan, Nihâvend ve daha sâir bir hayli kaleler ya teslim oldular ya cebren zapt edildiler. Gaubil Pétis

İran cihetinde bu haller devam etmekte iken, Semerkand'ın zaptından sonra, Cengiz Han üç oğlu Tuşi, Oktay ve Çağatay'ı büyük bir ordunun başında Hârezm'e doğru sevk etmişti. Maksat o kıt'ayı kaydı altına almak ve pâyitahtını muhâsara etmekti. Melike Terken Hâtun Moğolların gelişini haber alınca İlan'a çekilmişti. Onun bu gidişi Hârezm şehrinde büyük karışıklıklara sebebiyet vermişti. Şehir müdâfaaya azım eylemiş ise de melikenin gidişi cesareti kırıyordu. Avam halk tabakasından[93] Kurd Rovgan (Courd Rougan) namında biri hükûmeti ele geçirdi. Sultan Muhammed'in vefatına kadar ahval böyle karışıklık içinde kaldı. Onun yerine geçen Celaleddin Hârezm'e girdi. Fakat ortaya çıkan bazı karışıklıklar kendisini hemen Hârezm'den çıkmaya mecbur etti. Hamar (Khamar)[94], Moğol Hâcib ve Ferîdun Gûrî namındaki başlıca kumandanlar

91 617 hicrî târihinde yahut Tatarların takvimine göre Yılan senesinde.
92 Bu şehir 618 hicrî ve 1221 miladî târihinde Safer ayında zapt edilmiştir.
93 Nesevî'de bu isim "Ali Kûhdervagân" şeklinde yazılıdır ve doğrusu da budur. (Mükremin.)
94 Pétis buna "Himar Tegin" diyor.

askerin kumandası ile mükellef oldular. Fakat Hamar Sultan'ın yakın akrabası olmak hasebiyle hepsinin reisi ilan edildi. Moğolların şehrin yakınına gelmelerinden haberdar olmadığı için ahâliden bazılarına sürülerini civarlarda otlatmak için müsâade verdi. Moğolların öncüleri bunların bir kısmını ele geçirdiklerinden piyâde ve süvariden mürekkep on bin kişilik bir kuvvet şehirden çıktı, yavaşça çekilen Moğollara hücum etmek azmiyle bir bahçenin kenarında durdu. Moğollar bahçede bir miktar askeri pusuya yatırmak gibi bir ihtiyatî tedbir almışlardı. Hârezmliler göründükleri zaman bütün bu askerler üzerlerine hücum ettiler. İçlerinden ancak yüz kişi kurtulabildi. Moğollar kaçanları takip ederek şehrin dış mahallelerine girdiler, oraları yağma ettiler, ateş verdiler. Ertesi gün şehir muhâsara altına alındı. Sur kapılarından birini beş bin kişi ile savunmakla görevli olan Ferîdun Gurî (gheri)'ye, muhâfız kuvvetleri teslim olmak istiyorsa silah ve eşyalarıyla birlikte istediği yere çekilmekte hür olduğunu tebliğ ettiler. Ferîdun Gurî bu teklifi diğer kumandanlara bildirdi. Hepsi birden reddettiler. Moğollar yedi ay muhâsaradan sonra Hârezm önünden geçen Ceyhun'un mecrâsını değiştirmeye kalktılar. Fakat bu işle meşgul olan üç bin kişi kuşatılmışlar tarafından püskürtüldü.

O zaman Moğollar arasında hüküm süren nifak muhâsaranın muvaffakıyetle uygulanmasına mâni oluyordu. Bütün üstünlük Hârezmliler tarafındaydı. Cengiz Han'ın üç oğlu kendilerini birer âmir-i mutlak addediyorlardı. Birinin yaptığını diğeri bozuyordu. Bundan haberdar olan Cengiz Han kumandayı yalnız Oktay'a verdi. Tuşi bundan o kadar gayrımemnun oldu ki Kapçak kıt'asına çekildi. Orada ahâlinin büyük kısmı kendisine tâbi'iyyetlerini sundular. Oktay hücumlara tekrar başladı ve umûmî bir hücum icrâsı için tedârikler gördü. Moğollar inanılmayacak bir gayretle hücum ettiler, şehir zapt edildi. Kılıçtan geçirilenlerin miktarı yüz binden fazlaydı. Moğollar her tarafa ateş verdiler. Bütün halkı esîr ettiler. Esîrlerin adedi o kadar çoktu bir Moğol askerine yirmi dört esîrden fazla düşmüştü. Bu şehirde Necmeddin-i Kübrâ (Coubrou) namında bir şeyh vardı. Bunu kurtarmak istemiş olan Moğollar, şehirden çıkmak müsâadesini defalarca kendisine teklif ettirdiler. Fakat şeyh yetmiş sene Hârezmlilerle beraber yaşamış ve onlara dînî bağlarla bağlı bulunmuş olduğu için onlarla birlikte ölmeye azm eylemiş

olduğunu cevâben bildirdi. Hakîkaten hücumlarda büyük bir cesaretle müdâfaalarda bulundu ve silahı elinde hayatı terk etti.

Cengiz Han Semerkand civarında bir müddet oturduktan sonra, oğulları Hârezm muhâsarasıyla meşgul oldukları sırada, bizzat gidip Nahşeb ve Termid[95] (Tirmiz) şehirlerini zapt etti. Biraz mukāvemet göstermek istemiş olan Termid sekenesi katledildi. Şehirde yapayalnız kalmış olan ihtiyar bir kadın hayatını kurtarmak için gâyet büyük bir inci takdîm etti. Fakat incinin nerede olduğunu sordukları zaman bunu yuttuğunu söyleyince Moğollar kadının karnını yararak orada inciyi buldular. Sonra bağırsaklarda inci aramak için aynı muameleyi bütün ölülere tatbîk edecek derecede vahşeti ileri götürdüler.

Cengiz Han oradan ordusunu Belh şehri önüne sevk etti.[96] Bu Sene 1221
şehrin istihkâmları yoktu. Fakat gâyet büyük ve kalabalıktı. İçinde küçük mescitlerden başka bin iki yüz büyük câmi, pek çok sayıda gelen tüccarlar ve yabancılar için iki yüz umûmî hamam vardı. Ahâli teslim olmayı düşündüler. Fakat zâlim Moğol şehri hücum ile zapt etmeyi yeğliyordu. Bütün sâkinlerini esîr etti ve bu güzel şehri kökünden yıktırdı.

Oğlu Tuli'yi oradan büyük bir askerî kuvvetle Horâsan fethine gönderdi. Bu vilayetin aynı namı taşıyan idâre merkezi o zaman gâyet büyük ve o derece zengin idi ki sâkinleri âdeta istiklal içinde yaşıyorlardı. Bunun yakınında Merv isminde diğer bir şehir vardı ki o da kuvvetçe ondan aşağı kalmazdı. Vaktiyle Sultan Muhammed bunun idâresini Mucîrü'l-Mülk(Medgiroulmoulk)'e vermişti. Sonra bunu azl ederek yerine Bahâü'l-Mülk'ü tayin eylemişti. Moğollar gelirse şehri bir muhâsaraya maruz bırakmamak ve teslim etmek emrini almış olan Bahâu'l-Mülk Vâsir'e çekilmişti. Muhâfız kuvvetlerinin bir kısmı da civar şehirlere dağılmışlardı. Bu şehrin böyle terk edilmiş olduğunu haber alan Tuli şehri tesellüm etmek üzere, ileri gelen subaylardan ikisini gönderdi. Bahâu'l-Mülk'ün pederi şeyhülislam yahut müftî hediyelerle bunları istikbâle çıktı ve şehrin anahtarlarını kendisine takdîm etti. Bunun üzerine Moğollar başka taraflara akın yapmaya gittiler. Onların gidişinden sonra Buka Türkmen, Tacikler (Tadskis), Türkmenler ve Hârezm Sultanının geri

[95] Çinliler buna Tie-li-mi diyorlar.

[96] 618 senesi başlangıcında. Çinliler bu şehre Pan-le-ki namını verirler.

kalan taraftarları ile birlikte Merv'e girdi, bütün hüküm ve nüfûzu ele geçirdi. Aynı zamanda, evvelce vâlilikten azledilmiş olan Mucîrü'l-Mülk de oraya gitti. Türkmen kumandayı kendisine bıraktı.

Cengiz Han'ın Hârezm'de yerine koyduğu kumandan o zaman Merv'de mâliye işlerini idâre eden zât ile gizli yazışmalarda bulunuyordu. Mucîrü'l-Mülk bunu haber alınca mâliye memurunu öldürttü. Bahâu'l-Mülk Mazenderan vilayetindeki şehirleri zapt ile meşgul olan Moğolların nezdine giderek Merv şehrinin isyan ettiğini onlara haber verdi. Kendisine bir miktar asker verecek olurlarsa gidip Merv'i itaatları altına sokabileceğini söyledi. Mukāvemet göstermezlerse ahâliye dokunmayacağını vaad etmiş, teslimiyet arz etmekten imtinâ ettikleri takdirde şiddetli davranacağını beyan eylemişti. Moğollar yedi bin asker verdiler. Bunlarla Merv yolunu tuttu. Fakat Mucîrü'l-Mülk şehirde seksen bin asker toplamış olduğunu haber alınca daha ileriye gitmeye cesaret edemedi ve Mucîrü'l-Mülk'ü teslim olmaya davet eyledi. Mucîrü'l-Mülk yolladığı adamları katlettirerek savunmaya hazırlandığı için Bahâu'l-Mülk çekilmek şıkkını münâsip gördü ve Moğollar tarafından öldürüldü. Bütün Tuli ordusu, Horâsan'ı zapt ettikten sonra, Merv üzerine yürüyüverdi. Şehir ahâlisi ise Bahâu'l-Mülk'ün mağlûbiyetinden dolayı sevinçlerini gösteriyorlardı. Vâli Amuye(Amouia)'deki Türkmen reisinden Moğolların gelmekte olduklarını haber alınca yalnız müdâfaayı düşünmeye başladı. Türkmenler reisi Moğolların gelişine mâni olmak için bir nehir geçidinin karşısında konuşlanmıştı. Fakat kılıçtan geçirildi. Tuli Merv'e yaklaşarak[97] muhâsaraya aldı. Ahâli ilk önce bir huruç hareketi yaptı. Bunda binden fazla kayıp verdiler. Bu ilk başarısızlık onları şehirlerine girmeye mecbur eyledi. Şehir dâhilinden Tuli'nin hücumlarına üç hafta mukāvemet gösterdiler. Bu kale önünde bu kadar uzun müddet kalmaktan canı sıkılan Tuli, son bir hücum icrâ etmeye karar verdi. Bütün ordusunu iki yüz kısma ayırdı. Kalkanlıları öne geçirdi ve bizzat hücum hareketine başladı. Mucîrü'l-Mülk derhal teslimiyet teklifinde bulundu. Tuli ilk önce hazîneyi ve şehirde bulunan bütün servetleri zapt etti. Sonra bütün şehir halkına dışarı çıkmaları için emir verdi. Ahâlinin miktarı o kadar çoktu ki tahliye için en aşağı dört gün lazım geldi. Tuli sanat ve marifet sahiplerini ayırtarak bunlara bir şey yapmadı.

[97] 618 senesi Muharrem'inin birinci günü [25 Şubat 1221].

Geriye kalanları askerlerin zulüm ve vahşetine terk etti. Bu vak'ada yüz binden ziyâde adam telef olduğu hesap ediliyor. Tuli sonra Merv vâliliğini Emîr Ziyâeddin'e ve mâliye işlerini Yarmişte[98](Jarmiste)'ye verdi. Merv şehrinin[99] böyle bir muameleye uğraması üçüncü defa olarak vukûa geliyordu. Her defasında elli altmış binden fazla adam telef olmuştu.

Merv'deki kıyımdan sonra Tuli Nişâbur ve Tus üzerine yürüyerek bütün sâkinlerini katlettirdi. Sonra Herat'a[100] gitti. Burada Şemseddin Muhammed kumandan idi. Maiyetinde yüz bine yakın muharip vardı. Şemseddin Muhammed teslim olmadı. Tuli şehri muhâsara etti. Muhâfız kuvvetleri yedi gün sürekli huruç hareketi yaptırdı. Her iki tarafça son derecede şiddetle harp edildi. Her taraftan kan akıyordu. Tuli bu muhârebelerde bin yedi yüzden fazla subay kaybetti. Sekizinci günü muhârebe yine aynı muannidâne şiddetiyle tekrar başladı. Şemseddin Muhammed tehlikeli surette yaralandığı için askerleri şehre karmakarışık bir halde çekildiler. Moğollar da onlarla beraber içeriye girdiler. Askerlerinin başında bulunan Tuli, münâdîlerle halka teslim olmaları gerektiğini ilan ettirdi. Kendilerine mülâyemetle muamele edeceğini, Celaleddin'e verdikleri verginin yarısından fazlasını istemeyeceğini vaad ediyordu. Şehir sâkinleri bu teklifleri kabul etti. Fakat muhâfız kuvvetleri râzı olmadı. Herkes istediği tarafı tuttu ve o tarafa geçti. Tuli muhâfız kuvvetlerinin silahlarını alarak kendilerini kılıçtan geçirtti. Herat vâliliğini Melik Ebûbekir, mâliye işlerinin idâresini Mengitay'a (Menghetei) verdi. Sonra "Melâhide"[101] diğer tabirle Sabbâhîler (Assassins) ülkesini tahrîbe gitti. Nihâyet, Talekan (Talkhan) önlerinde bulunan pederine katıldı.

Cengiz Han Belh'in zaptından sonra Talekan'a hücum etmişti. Yedi aydan beri bu kalenin muhâsarasıyla uğraşıyordu. Tuli'nin dönüşü kuvvetlerini mühim derecede artırdığı için umûmî bir hücum icrâ edebilecek hale geldi. Bu hücumda şehri zapt etti ve

---

98 Pétis buna "Barmaze" diyor.

99 Çinliler bu şehre "Ma-lu" derler. Tuli'nin "Ça-ki-ku"yu da aldığını söylüyorlar ki bu Çarkes (Tcharkes) şehridir. Çinlilerin ifâdesince Moğollar "Ma-lu-si-las" yahut "Mervu'r-rûd" (Mereurrouth) şehrini de almışlardı.

100 Çinliler buna "Ha-la-he" derler.

101 Çinliler bunlara "Mu-lai" diyorlar.

bütün muhâfız kuvvetleri öldürüldü. Biraz sonra aynı muâmeleyi Anderâb muhâfızlarına karşı tatbîk etti. Sonra Bamyan üzerine yürüdü. Bu şehir büyük bir mukāvemet eseri gösterdi. Cengiz Han burada Çağatay'ın pek sevdiği bir oğlunu kaybetti. Bu genç şehzâdenin vefatı bütün Moğolları pek kızdırdı. Hücumları şiddetlendirdiler, sonunda şehri ele geçirdiler. Ne gebe kadınlara ne hayvanlara merhamet etmediler. Hepsi katlolundu. Bamyan bir çölden ibâret kaldı; Mû-balıg yani "Hüzün ve keder şehri" namı verildi.

Cengiz Han bu taraflarda fütûhâtı daha ilerilere götürecekti. Fakat Sultan Celaleddin'in[102], Moğol kumandanları üzerine elde ettiği büyük bir muzafferiyet kendisini alelacele ona karşı yürümeye mecbur etti. Cengiz Han Semerkand'a sâhip olduktan sonra Kalşan[103] (Kalschan) lakabıyla yâd edilen Ugar'ı Şanci, Kutuktu Noyan, Tabazık ve Malkav ile birlikte otuz bin asker kumandasında göndermiş, Hârezm Sultanının memleketleri ile Gazne, Kandehar ve Kâbil ülkeleri arasında her türlü irtibatı kesmek istemişti. Bu kumandanlar, düşmanın hareketlerini daha iyi gözetleyebilmek için muhtelif kollara ayrılmışlardı. Kutuktu Noyan askerleriyle Herat'a yaklaştı. Orada vâli Sultan Han Melik'in Celaleddin'e katılmak üzere biraz evvel şehirden çıkmış olduğunu haber almıştı. Bu şehir o zaman Moğollara henüz tâbi değildi. Hârezmliler kumandanını takip etmek istediyse de beyhude oldu. Çünkü Hârezmli kumandanı askerleriyle Sultan Celaleddin'e iltihak edebildi. Diğer taraftan, Tabazık ile Malkav, sâkinlerinin ihmalkârlığı yüzünden aniden zapt edebileceklerini ümit ettikleri Kandehar'a gittiler. Bunlar muhâsara ile meşgul oldukları sırada Celaleddin gelerek kendilerine saldırdı; kaçmaya mecbur oldular. Ordusunun sol kanadına Sultan Han Melik, sağ kanadına Seyfeddin Melik kumanda ediyordu. Kendisi merkezde kaldı. Şiddetle Moğollar üzerine saldırdı. Kutuktu Noyan muhârebe esnâsında subaylarından birine ne kadar kalpak ve manto bulunabilirse hepsinin içine saman doldurulmasını emretmişti. Bunlardan bir saf yapılarak beygirler üzerine dizilmişti. Hârezmliler bunları yeni bir imdat kuvveti zannettiler. Firara başlıyorlardı. Fakat hilenin farkına varan Celaleddin kendilerini tekrar muhârebe-

102 Çinliler kendisine "Ça-la-ting" derler. Ünvanının da "So-tan" yahut "Suon-tan" olduğunu söylerler ki "Sultan" demektir.

103 Moğol lisanında "hoş, tuhaf bir adam" manâsınadır.

ye sevk etti. Çarpışma sabahtan akşama kadar sürdü. Kaçmaya mecbur olan Moğollar bütün ölülerini ve yaralılarını harb meydanında terk ettiler. Askerlerinin mağlubiyetinden haberdar olan Cengiz Han derhal o havaliye gitti. Celaleddin İndüs taraflarına çekildi ve orada mağlup oldu. Bu büyük nehri yüzerek geçti. Dubay Noyan'ın, Bala Noyan'ın takibatından kurtuldu ve Hindistan'a kaçtı.

Celaleddin'in Moğollar üzerinde elde ettiği muvaffakıyet şâyiaları üzerine şehirler Moğol boyunduruğunu silkmeye başlamışlardı. Herat şehri Tuli'nin orada bıraktığı subayları tepelemiş, Mübârizeddin namında yeni bir vâli tayin etmişti. Cengiz Han bu büyük şehrin ahâlisini katlettirmediğinden dolayı oğlunu azarladıktan sonra İlçiktay Noyan'ı (Iltchiktai-novian) seksen bin kişi ile oraya gönderdi. Şehir derhal dört muhtelif taraftan kuşatıldı ve on gün muhâsaradan sonra zapt edildi. Tamamen tahrip olundu. Ancak on beş kişi kurtuldu. Moğollar oradan Horâsan'a gelerek Cengiz Han'a katıldılar.[104] Sene 1222

Cengiz Han çoktan beri Kapçak kavimlerinden sıkıntı duyuyordu. Kralları kendisinin aleyhinde söz söylemiş ve çok kere düşmanlarını yanına kabul etmişti. Âzerbaycan'ı ve Arran ülkesini kayıt altına almış olan Suday Bahadır ile Çepe Noyan arkalarından Kosmeli geldiği halde ordularıyla birlikte o sene Kapçak'a doğru yürümek emrini aldılar. İlk önce Şamahı'ya giderek teslim olmaya mecbur ettiler. Orada kendilerini Derbend şehrine kadar en kısa yoldan götürmek üzere on kılavuz aldılar. Bu kılavuzları korkutmak için bir tanesini diğerlerinin gözü önünde öldürerek meçhul yollara sevk ederek kendilerine yol şaşırtacak olurlarsa bu âkıbete uğrayacaklarını anlattılar. Bu misâle rağmen kılavuzlar Moğolları Alanlar ile Kapçakların pusu kurmuş oldukları bir yere sürüklediler. Artık geri çekilmek imkânı kalmadığı zaman bunun farkına varan Moğollar bu iki düşman kavim arasına nifak salmak çâresini düşündüler. Kapçaklara hediyeler gönderdiler, kendilerini Moğol kanından olan Kapçaklardan tamamıyla ayrı bir kavim ile birleşmiş görmekten hayretlere düştüklerini söylediler. Bunun üzerine Kapçaklar Alanlardan ayrıldılar. Fakat Moğollarla birleşmekten de imtinâ ettiler. Moğollar bu nifaktan istifâde ederek Alanlara ansızın hücumla pek çoğunu öldürdüler ve kalanlarını esîr aldılar. Sene: 1223 *Tatarların Umûmî Târih* Gaubil Pétis

[104] 619 hicrî târihinde.

Cromer. Michou. *Annales Russiennes*

Kapçaklar onları böyle terk etmiş olduklarına pişman olmaya başladılar. Moğollardan çekinerek Rusların[105] hudutlarına çekildiler. Rus târihleri bu Kapçaklara "Polotsi"(Polotci) yani "avcı" yahut "hırsız" tabir ediyorlar. Çünkü bu kavimler eşkıyalık yaparak yaşıyorlardı.[106] Polotsiler yahut Kapçaklar Kiovie(Kiev)'de hükümran olan Msitislas Romanoviç'ten (Mstislas Romanowitz) yardım istediler. Onun itimadını kazanmak için Kapçak reisi Hıristiyanlığı kabul etti. Bunun üzerine Ruslar askerlerini topladılar, Boristen(Borysthenes)'e doğru yürüdüler. Bu ittifaktan haberdar olan Moğollar Ruslara kendilerine hücum niyetinde olmadıklarını, yalnız Kapçaklara karşı hareket ettiklerini bildirdiler. Ruslar, Moğolların göndermiş oldukları adamları katlettiler. Moğollar yeni murahhaslar gönderdiler. Bunların da sözlerine kulak asılmadı. Galiç (Galizc) Msitislasî Boristen'i geçti, Moğolların öncülerini koğdu. Siemiyabeg (Syemia) kumandasında öncüler oraya gelmişlerdi. Sonra Galiç'ten gelmiş olan bütün Rus ordusu bin gemi üzerine Boristen nehrini geçti, bir Moğol müfrezesini perîşan ederek Kalkas nehrine kadar takip etti. Ordunun geri kalan kısmı orada idi. Galiç Msitsilasî bu nehri geçtikten sonra askerini harb düzenine soktu. Kapçakları başına geçirdi. Kapçaklar mağlup oldular, muzafferiyeti elde etmek üzere olan Rusların üzerine düştüler. Kiev Msitsilasî ile Sviyatoslas(Swiatoslas)'ın oğlu diğer bir Msitsilas bu mağlûbiyetten haberdar olmadıkları için baskına uğradılar. Ordugâhlarından çıkmamışlardı. Üç gün savunmada bulundular, fakat sonra karargâhlarını terk etmek mecburiyetinde kaldılar. Moğollar onları Boristen'e kadar takip ettiler. Msitsilas, Kiev Grandukası ve Çernikov (Czernikove) Dukası esîr düştüler.[107]

Gaubil Pétis

O zaman Rusya'da daha ilerilere nüfuz etmeyen Moğollar Kapçak ülkesine döndüler, Volga'yı[108] geçtiler, bütün o sahraları

---

105 Çinliler Ruslara "Ue-los-se" derler.

106 Michou bu seferin 1212 târihinde, Cromer ise 1211 târihinde yapıldığını söylüyor. Rus târihlerine nazaran 1223'de vukûa gelmiştir. Bu rivâyet Çin Târihi ile uygun düştüğü gibi olaylara da uymaktadır. Hatta Rus târihleri bu târihten evvel Tatarlardan hiç bahsedilmemekte olduğunu da bildirmektedirler.

107 Bu muhârebe âlemin yaradılışını başlangıç kabul eden Rus takvimine göre 6731 senesi Hazîran'ının 16'sında vukûa gelmiştir.

108 Çinliler "O-li-ki" derler.

tahrip ettiler, Kam-li[Kanglı?]lerin Ho-to-se namındaki hanlarını öldürdüler, Büyük Buhâristan'da gelip Cengiz Han'a iltihak ettiler. Çepe Noyan işte bu büyük seferden dönüşte zamanının en büyük bir kumandanı şöhreti ile kuşatılmış olduğu halde vefat etti. Cengiz Han bu ülkenin şehirlerinden birinde yazın şiddetli sıcaklarının geçmesini bekliyordu. Âilesine mensup kişilerle kumandanları orada birleştiler. Umûmî bir meclis toplandı ve bunda fethedilen bütün memleketler hakkında bir hükûmet şekli kararlaştırıldı. Asker kumandanlarından başka Targucı[109] (Targoudgi) [Yargucı] namında zâbitler (subaylar) tâyin olundu ki bunlar adâlet dağıtımı ile görevlendirildiler. Moğol hükümdarının mührünü de hâmil bulunuyorlardı.

Cengiz Han'da o zaman levazım ve erzak, bilhassa pirinç ile ipek yoktu. Bu mecliste ileri gelen bazı kişiler bir teklifte bulundular. Çin'de zapt edilen vilayetlerdeki ahâlinin hepsini, hiçbir işe yaramadıklarından dolayı öldürerek arazilerini mer'a haline dönüştürmenin büyük bir fayda sağlayacağı mütalaasında idiler. Bu fâtihlerin vahşeti bu dereceye kadar varıyordu. İliçutsay bu teklife şiddetle muhâlefet etti. Çin fethinden istifâde etmek için ne yapmak lazım geldiğini Cengiz Han'a izah etti. Ziraat yapılan arazi ile tuz, demir, nehirlerin mahsulleri, pirinç, ipek hazîneye mühim vâridât sağlayabilirdi. Bir hükümdarın şan ve şerefinin, kuvvet ve satvetinin mağlup kavimleri katletmekte olmadığını anlattı. Ordulara kumanda için büyük kumandanlara lüzum varsa, devlet işlerinin idâresi için de âkil hâkimlere ve toprağı ekmek için çalışan çiftçilere de ihtiyaç bulunduğunu izah eyledi.

Cengiz Han Hindistan'da harb etmek için batı memleketlerinde ikāmetini uzatmak istiyordu. Orduları Demirkapı denilen bir noktaya kadar ilerlemişlerdi. Burası hem tabiat hem harb tekniği bakımından gâyet tahkîm edilmiş bir geçit idi. Fakat Moğollar geyiğe benzer bir canavar gördüklerine, bunun kuyruğunun beygire benzediğine, başında bir boynuzu bulunduğuna, tüylerinin yeşil olduğuna, bu hayvanın Cengiz Han'ın dönmesi icap ettiğini söylediğine dâir bir şâyia çıkarmaları üzerine, İliçutsay bu fırsattan istifâde ederek Cengiz Han'a Allah'ın bu canavar vâsıtasıyla ona kandan hoşlanmadığını, mağlupların hayatını bağışlamak gerektiğini anlattığını söyledi. Sene: 1224 Gaubil Pétis

109 Çinliler "Ta-lo-hua" diyorlar.

Cengiz Han bu kadar uzak memleketlerde harb etmekten Moğolların sıkıldıklarını anladı ve Karakurum[110]'a dönmeye karar verdi. Bir müddet evvel burasını kendisine pâyitaht ilan etmişti.[111] Fakat yola çıkmazdan evvel oğlu Çağatay'a Sultan Celaleddin'i aramak üzere Gilan'a gitmesi için emir verdi. O zaman Celaleddin'in Hindistan'dan döndüğüne dâir bir şâyia yayılmıştı. Oktay, Sebüktegin namında bir Hârezmli kumandanının teşebbüslerine mâni olmak üzere Gazne[112] cihetlerine gönderildi. Oktay, Sebüktegin'i himâye eden Gazne şehrine gitti. Bütün sâkinlerini kılıçtan geçirdi. Çağatay bütün Gilan kıt'asını itaat altına aldı. Bu seferden sonra iki şehzâde Büyük Buhâristan'da pederlerine iltihak ettiler.

Tatarların Umûmî Târihi

Cengiz Han Tataristan'a dönme fikriyle Semerkand'a gitmişti. Fakat bu şehri terk etmeden evvel Kapçak'ta ikāmet eden Tuşi'ye bir subay göndererek büyük bir ava hazırlanması için emir verdi. O zaman Kapçak hududu ile Türkistan hududu üzerinde pek çok vahşi hayvanlar vardı. Bu avlara pek çok kişi iştirak ederdi. Ve bunlar bir eğlenceden ziyâde âdeta bir ordu hareketine benzerdi. Bütün asker gâyet geniş bir dâire teşkil ederlerdi. Çok kere koca bir ülke bu dâire içinde kalırdı. Halka gittikçe darlaşacak surette askerler ilerlerlerdi. Ormanlarda ve dağlarda bulunan hayvanlar bu dâirenin içinde mahbus kaldıklarından hep merkeze doğru kaçarlar ve orada birleşirlerdi. O zaman hükümdarlar istediklerini öldürürler, geri kalanlarını askerlerine bırakırlardı. Aylarca devam eden bu avlar orduyu beslemeye de hizmet ederlerdi. Tuşi pederinin emri üzerine askerlerini ve tebaasını topladı. Vahşi hayvanları Cengiz Han tarafına doğru sürmeye başladı. Cengiz Han da aynı hareketi aksi tarafta icrâ ediyordu. Bu avda gâyet büyük miktarda hayvan öldürüldü. Tuşi pederiyle görüşmeye geldiği zaman fenâ halde bulunan süvarisini düzene sokmak için yüz bin beygir getirmişti. Yirmi bini beyaz, yirmi bini siyah, yirmi bini doru, yirmi bini demirkırı ve bir o kadarı da kaplan renginde idi. Aynı zamanda pederine az çok hediyeler de getirerek kardeşlerine taksim etti.

Gaubil Pétis

Cengiz Han Tuşi'yi Kapçak'a iâde etti. Batıda feth olunan memleketlerin idâresini Çağatay'a verdi. Kumandanlarından Porçu

110 Çinliler buna "Ho-lin" derler.
111 1221 târihinde.
112 Çinliler buna "Han-yen" derler.

Çağatay'a icâbında nasîhat vermek üzere müşâvir tayin olundu. Sonra Cengiz Han Karakurum yolunu tuttu. Yanında Oktay, Suday Bahadır, Çahan (Tchahan), Kosmeli, Kuba ile Pi-tu, Uaçen, Alakus'un oğlu Poyaoho, Uygurlar Kralı İdikut vardı. Yedi senelik gaybûbetten sonra Tula nehri civarlarına ulaştı.[113]

Cengiz Han'ın bütün âilesi kendisini istikbale çıktı ve pek büyük sevinç eserleri içinde kabul etti. Leao-tong Kraliçesi Tiao-li Cengiz Han'ın ayaklarına kapanarak fetihlerinden dolayı tebriklerde bulundu. Cengiz Han da zevci Lieo-ko'nun vefatı münâsebetiyle kendisine taziyette bulunarak Leao-tong'u idâre şeklinden dolayı alenen takdirlerde bulundu ve bütün âilesi hakkında himâyesini vaad etti. Kraliçe, batı taraflarında Cengiz Han'a refakat eden Lieo-ko'nun oğlu Pi-tu'ya Leao-tong Kralı ünvanını vermesini ricâ etti. Pi-tu başka bir kadının oğlu idi. Kraliçe'nin kendi oğulları, mesela Şen-ko vardı ki idârî işler için gereken bütün meziyetlere mâlikti. Fakat kendi oğullarına Pi-tu'yu tercih edecek derecede yüksek davrandı ve bunu Cengiz Han'dan ısrarla istedi. Cengiz Han ise hiç olmazsa iki prensin birlikte hükûmet etmeleri fikrinde idi. Cengiz Han Tiao-li'nin uzun ısrarları üzerine nihayet muvâfakat gösterdi. Pi-tu'nun batıda göstermiş olduğu yiğitlik eserlerini Kraliçe'ye anlattı. Nihayet onu Leao-tong Kralı ilan etti. Şen-ko'yu yanında alıkoyarak Pi-tu'yu Tiao-li ile birlikte Leao-tong'a gönderdi.

Sene 1225 Gaubil Pétis

Cengiz Han'ın yokluğunda Çin'deki kumandanı Mogli gerek bizzat gerek emri altındaki kumandanlar vâsıtasıyla Niu-çelere karşı harb etmekten geri kalmamıştı. Masgan'ı bir ordu ile, Niu-çelerin kumandanı Çang-yao'ya hücuma göndermişti. Çang-yao Pe-çe-li dağlarında yer alan meşhur bir kale olan Tse-kin-koan'a gitmişti.[114] Niu-çeler kumandanı büyük bir cesâretle savunmada bulunduktan sonra beygirden düştü. Kendisini derhal tuttular, Masgan'a götürdüler[115] ve huzûrunda diz çökmeye zorlamak istediler. Çang-yao:

Gaubil Pétis

"*Ben de Masgan gibi bir ordu kumandanıyım. Böyle bir alçaklık yaparak hiçbir zaman nâmusumu kirletmem.*" dedi.

---

113 İlk kamerî ayda.

114 1218 senesinde.

115 1218 senesinin beşinci ayında.

Masgan bu kumandanda gördüğü ruh yüceliğinden hayret ederek bağlarını çözdürdü. Kendisine hilm-ü-mülâyemetle muamele etti. Sâir esîrlere de bu şekilde davranmıştır. Fakat aynı zamanda Çang-yao onların hayatını kurtarmak için Moğollar tarafına geçti ve sonra Moğolların en iyi kumandanlarından biri oldu.

Mogli, berâberinde oğlu Polu olduğu halde, sonra Şan-si dâhilinde Niu-çelerin geri aldıkları ve tahkîm etmiş oldukları bazı mevkileri zapt etti.[116] Bu vilayetin pâyitahtı olan Ta-yuen-fu üç hücuma mukāvemet gösterdi. İçindeki subaylar teslim olmaktansa intihar etmeyi tercih ettiler. Sâir mevkilerin subayları da bu yolu izlediler. Mogli, Çang-yao'ya bir müfreze asker verdi.[117] Çang-yao Kia-yu tarafından öldürülen bir dostunun intikamını almak hırsıyla Niu-çelerin bu kumandanının bulunduğu Pao-ting-fu arazisine girdi. Kia-yu Kong-tai dağında kapanmıştı. Burada su yoktu. Çang-yao, Kia-yu'nun askerlerinin civarlardan su tedârik etmelerine mâni olmakla yetindi. Ve bu sâyede onu teslim olmaya mecbur eyledi. Kia-yu'nun kalbini çıkardı, dostunun atalarının ruhları için kurban etti. Sonra, Pao-ting-fu'nun birkaç fersah kuzeybatısında küçük bir şehir olan Man-çing'e çekildi. Niu-çe kumandanlarından U-sien burada kendisini muhâsaraya aldı. Bu şehir uzun bir muhâsaraya tahammül edebilecek bir halde olmadığından Çang-yao işe yaramayan adamların hepsini surların üzerine dizdi. Cesur askerlerden oluşmuş bir müfreze ile bir huruç hareketi yaparak düşman safları arasından kendisine bir yol açtı. Fakat bu tehlikeden kurtulur kurtulmaz başka bir Niu-çe kolu tarafından etrafı sarıldı. İki dişini kırmış olan bir ok darbesiyle yaralanmış bulunmakla beraber, yanındakilerin hemen hepsini kaybettikten sonra o kadar yiğitçesine elindeki kılıçla müdâfaada devam etti ki düşmanlarından kurtuldu ve kalan pek az askeri ile birlikte çekildi. Yolda rast geldiği dört şehri yağma etti. Sonra, Mogli'den aldığı yardımcı kuvvetlerle Çing-ting-fu ve Pao-tim-fu vilayetlerinde bazı fetihlerde bulundu.

Moğollar, Kore'de aynı şekilde muvaffak oldular. O sene Moğollar Kore Krallığı'nı kendilerine haraç-güzar yapmaya muvaffak oldular.

116 Sekizinci ayda.

117 1219 senesinin birinci ayında.

Mogli, Niu-çelerin memleketine çok geçmeden tekrar girdi. Pao-ting-fu yakınında Man-çing'te karargâh kurdu. Oradan Pe-çe-li kıt'asında dağlar içinde bir kale olan Tao-ma-koan'a mühim bir kuvvet gönderdi. Bu kuvvet bir Niu-çe kolunu bozdu. Çing-ting-fu vâlisi Moğollara teslim oldu ve bu mevkii onlara verdi. Mogli, alınan esîrlerin hepsini serbest bıraktı. Yağmaya mâni oldu ve Şan-tong'un pâyitahtı olan Tsi-nan-fu şehrini zapt etti. Gaubil Pétis

Bir sene evvel, imparatorluğun felâket sebebi diye suçlanan nâzırı Kao-ki'yi katlettirmiş olan Niu-çeler İmparatoru, o zamandan beri Moğolları memleketinden atmak için gereken tedbirleri almıştı. Kao-ki'ye halef olan Su-ting harb işlerinde tecrübe sâhibiydi. Şan-tong vilayetinde iki yüz bin kişilik bir ordu toplamaya muvaffak olmuştu. Kendisi Hoang-ling-kang'da ordugâh kurmuştu. Oradan Mogli'yi basmak üzere yirmi bin piyâde sevk etti. Mogli derhal Tsi-nan-fu'dan hareket ederek Niu-çelere karşı yürüdü ve onları bozdu. Sonra nehir kenarında karargâh kurmuş ve saflarını harb düzenine göre düzenlemiş olan Niu-çe ordusuna hücum etti. Süvarisine piyâde gibi harb ettirdi, düşmanı çekilmeye mecbur etti. Düşman askerlerinin bir çoğu nehirde boğuldu. Mogli sonra Tung-çang-fu'yu muhâsaraya gitti. Fakat bu muhâsaranın pek uzun süreceğini tahmin ettiğinden kaleyi abluka altında tutmak üzere bir miktar asker bırakmakla yetindi. O zaman bu şehirde erzak yoktu. Muhâfız kuvvetleri huruç hareketi yapmaya teşebbüs etti.[118] Mogli'nin orada bırakmış olduğu kumandan Mogol bu muhâfız kuvvetlerini bozdu. Yedi bin kişi öldürdü, sonra şehre girdi.

Bu sırada oğlu, Kara Muran'ı geçmiş ve Tangut Kralı'nın memleketi havzasına dâhil bulunan Ortos ülkesine girmişti. Tangut Kralı, Mogli'nin bütün istediklerini kabule mecbur oldu. Sonra, Moğollar Şen-si kıt'asına giderek Yen-gan'ı muhâsara ettiler. Burası Niu-çelere âitti. Orada yedi binden fazla adam öldürdüler. Fakat bu muvaffakiyete rağmen şehre sâhip olamadıkları için gidip Kia-çeo'yu ve daha sâir bazı şehirleri zapt ettiler. Buralarda bir miktar asker bıraktılar. Mogol bu suretle meşhur Tong-koan geçidini zapt ederek sonra Kai-fung-fu şehrini muhâsaraya gidebilmek ümidindeydi. Ping-yam-fu civarında bir çok mevkileri ele geçirdi.[119] Fakat

118 1220 senesinin sekizinci ayında.

119 1222 senesinde.

Şen-si dâhilinde Fung-tsiang-fu şehrine hücumundan[120] bir fayda çıkmadı. Niu-çelerin Şen-si vilayeti dâhilinde Pu-çeo'yu geri alarak Moğol vâlisini öldürdüklerini haber alınca derhal Kara Muran nehrini geçti, o kıt'aya girdi, Pu-çeo'yu tekrar zapt etti ve daha bir çok mevkileri ele geçirdi. Fakat yeni bir sefer hazırlığı gördüğü sırada Ven-hi-hien'de hastalandı. Orada vefat etti. Vefatından evvel kardeşi Tai-sun'a şunları söyledi:

> "*Bu vilayette Moğol hüküm ve nüfûzunu kurmak için kırk senedir büyük bir muvaffakiyetle harb ediyorum. Pien-king'i zapta muvaffak olamadığıma teessüfler ederek ölüyorum. Bu vazîfeyi size bırakıyorum. Bu şehrin zaptını gâyet mühim bir muzafferiyet gibi telakkî etmelisiniz.*"

Mogli elli dört yaşındaydı. Cengiz Han'ın ondan daha sâdık ve bağlı, ondan daha çok hizmeti görülmüş bir tebaası yoktu. En âdî bir nefer gibi harbin bütün zahmetlerine katlanırdı. Rivâyet olunduğuna göre, Cengiz Han bir kabîle reisi olduğu zamanlarda, uğradığı bir muvaffakiyetsizlikten sonra gâyet yorgun düşmüş olan Cengiz Han, yoğun şekilde yağan karlardan dolayı karargâha dönemeyerek biraz uyumak üzere bir tarafta samanlar üzerine yatmıştı. Mogli ile Porçu bir örtü alarak bütün gece havada tuttular. Ayaklarını hiç yerinden kımıldatmadılar. Bu hareket iki subay için iftihar konusu oldu. O târihten sonra Moğol hükümdarları onların âilelerine gâyet hürmet gösterdiler.

Cengiz Han bu büyük kumandanın vefatından dolayı haklı olarak çok müteessir oldu. Mogli'nin oğlu Pulo'yu pederinin yerine tayin etmiş olmakla beraber Tataristan'daki memleketine dönmesine ihtimal ki bu vak'a sebep olmuştur. Cengiz Han'ın Çin'de kendisine ihtiyaç vardı. Yukarıda gördüğümüz gibi, Niu-çeler Çin'den Moğolları atmak için pek çok gayret ediyorlardı. O kadar zahmetin semereleri bir an içinde mahv olabilirdi. Diğer taraftan, Tangut Kralı, Moğolların iki büyük düşmanı olan Sun-koen-ki ile Çe-la-hu'yu yanına kabul etmişti. Cengiz Han bundan dolayı Tangut Kralı'na boş yere şikâyet etti. Tangut hükümdarı Cengiz Han'ı memnun etmek şöyle dursun, bilakis o kumandanları hizmetine aldı.

---

120 1223 senesinde.

Bu hareketten hiddetlenen Cengiz Han bütün ordusunun başına geçerek Tangut üzerine yürüdü. Askerlerini on kola ayırdı. İlk iki kola Çağatay ile Oktay kumanda ettiler. Diğerleri Karaşar, İlenku, Bela, Suday Bahadır ve daha sâir reislerin kumandasına verildi ki bunların hepsi de Tuli'nin emri altında idiler. Moğollar büyük çölü geçtiler, Tangut ülkesine girdiler.[121] İlk önce bugün Etsina namı ile anılan Akaşin şehrini zapt ettiler. Daha bir çok müstahkem mevkileri ele geçirdiler ki So-çeo, Gan-çeo ve Si-leang-fu bunlar arasındadır. Sonra Moğollar Ling-çeo'yu da itaatleri altına aldılar.[122] Arap ve Acem târihçileri ve onlara uyarak Mösyö Pétis Tangut Kralı Şi-das-ku'nun Cengiz Han'a karşı beş yüz bin kişilik bir ordu gönderdiğini, bu askerlerin hepsinin gâyet güzel giydirilmiş olduklarını, Moğol ordusunda İlenku'nun kumandası altında yirmi bin Hârezmli bulunduğunu, Bela'nın yine bu miktarda Hindli askere kumanda ettiğini söylüyorlar. Yine bu târihçilerin rivâyetine göre Bedreddin'in kumandası altında otuz bin Cet (Getes), Dânişmend Han kumandası altında otuz bin Hârezmli vardı. Tangut Kralı tarafından sevk edilen yüz bin kişilik bir süvari kuvveti ilk önce geri püskürtüldü. Sonra Cengiz Han daha ileriye nüfûz etmeye muvaffak olarak askerlerini Kara Muran nehrinin teşkil ettiği bir gölün buz tutmuş sathı üzerinde harb saffı nizamında tertip etti ve Tangutlara karşı büyük bir muzafferiyet kazandı. Bu muhârebede üç yüz binden ziyâde insan telef olmuştur. Gaubil Pétis Sene:1226

Bu tafsilat her ne olursa olsun, Cengiz Han bir çok fetihlerden sonra kuzeye doğru otuz kırk fersah mesâfeye çekildi. Oğlu Oktay, arkasında Çahan olduğu halde, Ho-nan kıt'asına girdi. O zaman Niu-çelerin Çin'deki imparatorluklarının pâyitahtı olan Kai-fong-fu şehrini muhâsaraya gitti. Fakat muhâsarayı kaldırmaya mecbur oldu. Tangut Kralı Hien-tsong-te o zaman Moğollar tarafından memleketlerinin tahrip edildiğini görmekten mütevellit bir yeis netîcesinde vefat etmişti.[123] Gaubil Pétis

Oktay Niu-çelere karşı harbde devam etti. Şen-si dâhilinde Si-gan-fu arazisinde bulunan mevkilerin büyük kısmını ele geçirdi ve Ho-nan'a girmeye hazırlandı. Niu-çeler bazı barış tekliflerinde Sene: 1227

121 İkinci kamerî ayda.
122 On birinci kamerî ayda.
123 Yedinci kamerî ayda.

bulundularsa da Cengiz Han kabul etmediğinden artık müdafaadan başka bir şey düşünmediler. Kara Muran nehrinin bütün geçitlerini ve bilhassa Tong-koan geçidini tahkîm ettiler. Buraya mühim bir muhâfız gücü koydular. O zaman Niu-çelerin seçme askerlerden oluşmuş iki yüz bin kişilik bir orduları vardı. Gâyet mâhir kumandanların idâresinde idiler. Cengiz Han ilk baharda bir ordu gönderdi. Bu ordu Tangut'un pâyitahtı olan Ting-hia şehrini muhâsara etti. Orada diğer bir Moğol fırkası Kokonor, Koa-çeo, çöl dâhilinde Şa-çeo ülkelerini zapt etti. Cengiz Han'ın kendisi ise Şen-si dâhilinde Hu-çeo'ya ve Si-ning'e orduyla hücum etti. Orada otuz bin kişiden mürekkep bir düşman ordusunu kılıçtan geçirdi ve Niu-çelere âit bulunan Lin-tao-fu'yu zapt ettikten sonra yaz mevsiminin şiddetli sıcaklarından korunmak için Leo-pan dağına çekildi.

Tangut Kralı Hien pâyitahtı olan Ning-hia şehrinde ızdırabın son derecesine düşünce nihâyet kayıtsız şartsız teslim olup Leo-pan dâhilinde Cengiz Han nezdine gitmeye karar verdi.[124] Fakat Ning-hia'dan çıkarken katledildi. Sonra Moğollar şehre girerek saray dahi dâhil bulunduğu halde her tarafı yağma ettiler. Tangut Kralı takip ettiği hareket tarzı ile bu felaketleri üzerine davet etmiş olmakla beraber, senelerden beri mağlup kavimlere karşı hiç işitilmedik zâlimlikler yapan Moğolların gösterdikleri vahşet eseri yine de kınanıyor. Yüz kişiden ancak ikisi kurtulmuştu. Ormanlar, dağlar, mağaralar bu barbarlardan kaçan bîçârelerle dolu idi.

Gaubil Pétis Ebû'l-Mehâsin

Cengiz Han, Tangut hükümdarlarını tamamen imhâ ettikten sonra Niu-çelerin imparatorluğunu tamamen ele geçirmeyi düşündüğü sırada Leo-pan dağında hastalandı.[125] Hastalığının tehlikeli sonuçlar doğurabilecek şiddette ilerlediğini görünce, dördüncü oğlu Tuli'yi, imparatorluğunun prenslerini ve büyüklerini yanına çağırdı.[126] Kendisine halef olmak üzere Oktay'ı tayin etti. Onun gelişine kadar hükûmet nâibliğini Tuli'ye verdi. Çocuklarına birbirleriyle gâyet birlik halinde yaşamayı nasîhat ettikten sonra, Niu-çeleri tamamıyla kayıt altına almak için ne yolda hareket edeceklerine dâir öğütler verdi. Niu-çeler kuzey tarafında bulunan geçitlere hâkim oldukları için Cengiz Han Moğolların güneyde hükümran olan ve

124 Altıncı kamerî ayda.

125 Yedinci kamerî ayda.

126 Ağustos'un 18'inde.

Niu-çelerin pek düşmanı bulunan Songlarla ittifak ederek Şen-si ve Hu-kuang yoluyla Niu-çeler ülkesine girmelerini ve sonra gidip Kai-fong-fu'yu kuşatmalarını münâsip görüyordu. Cengiz Han Çin kadınlarından doğmuş şehzâdeleri saltanat hakkından düşürdükten sonra saltanatının yirmi ikinci senesinde altmışaltı yaşında olduğu halde vefat etti.[127]

Cengiz Han'ın beş yüzden ziyâde karısı veya müstefreşesi vardı. Bunların içinde bir çoğu "İmparatoriçe" ünvanı taşırlardı. Bunlar han ve hükümdar kızları idi. Başlıca dört zevcesi vardı ki hepsine birer saray tahsîs olunmuştu. Bu saraylara "*ordu*" namı verilirdi. Birinci İmparatoriçe Burta-kuçin[128] idi. Konkratların Hanı Te-in'in kızıydı. İkincisi Niu-çeler imparatorunun kerîmesi Ki-ciu (Kidgiou) idi. Karicu namını taşıyan üçüncü imparatoriçe Tayang Han'ın dul karısı idi. Mi-lu namındaki dördüncü imparatoriçe Tatar ırkına mensuptu. Bir hemşîresi vardı ki kendisinin vefatından sonra Cengiz Han onunla evlenmişti. *Tatarların Umûmî Târihi*

Cengiz Han dokuz çocuk bıraktı. Tuşi, Çağatay, Oktay ve Tuli Burta-kuçin'den doğmuşlardı. Diğer çocukları Uluğ Noyan, Kalkan[129], Çorgatay Orçar[130]'dır. Son iki çocuğun isminden bahsedilmiyor. Uygur Hanı İdikut, Ongutlar Hanı Poyaoho, Kallatlar Hanı Po-tu Cengiz Han'ın üç kerîmesiyle evlenmişlerdir. O zamandan beri bu hanların evlat ve torunları dâima Moğol imparatorlarının kerîmeleriyle evlenmişlerdir. Gaubil Pétis Ebû'l-Ferec

Cengiz Han'ın sağlığında ilk dört evladı İmparatorluğun bütün idâresiyle mükelleftiler. Tuşi saraya ve av işlerine nezâret ederdi. Çağatay adliye, Oktay mâliye, Tuli harb işlerini idâre ederlerdi. Cengiz Han eski Türkistan hanlarının kendisinden evvel tatbîk etmiş oldukları disiplin kurallarını ordusuna aynen almıştı. Ordu onar bin kişilik kısımlara ayrılarak bunlara "*tuman*" namını vermişti. Reisleri "*tuman agası*" namını taşırdı. Bu reislerin kumandaları altında "*mini agası*" denilen reisler bulunurdu ki biner kişiye kumanda ederlerdi. Bunlardan sonra "*guz ağası*" yahut "yüz kişi kumandanları", sonra

127 Kadîm târihçilerimiz kendisine "Cingis" yahut "Cinchit" yahut "Canguista" namını verirler.

128 Çinliler buna "Hiu-çen" diyorlar.

129 Çinliler buna "Ko-lie-kien" diyorlar.

130 Çinliler buna "U-lu-çe" diyorlar.

"*on agası*" yahut "on kişi kumandanları" gelirdi. Cengiz Han harbe çıkılacağı zaman tebaasından her birinin ne vereceğini belirlemişti. Cengiz Han iyi bir hareketi hiçbir zaman mükâfatsız bırakmadı. Gördüğümüz gibi, gâyet barbar olmakla beraber fazîleti över, suçu gâyet şiddetle cezalandırırdı. İnsanları muhtelif kābiliyet ve istidatlarına göre kullanmayı bilirdi. Cesur kimselerden subay yapardı. Aldığı esîrlerin içinden en iyi piyâdeleri seçerek beygirlerin muhâfazasına tayin eylerdi. Diğerleri koyunları muhâfaza ederdi. Herkesin çobanlık ettiği bir memlekette bu hususlara dikkat etmek lazımdı. Cengiz Han senede bir kere bütün subaylarını toplar, bunları bizzat tedkîk ederdi. Bu vesîle ile âlicenaplık ve cömertliğini gösterir yahut şiddetini ortaya koyardı.

Arap ve Acem târihçileri Cengiz Han'ı bize bir kānun vâzı'ı
Gaubil Pétis [kānun koyucu] olmak üzere gösterirler. "*Yasa*" namını verdikleri bir takım kānunlardan bahsederek bunların Cengiz Han tarafından tanzîm edildiğini söylüyorlar. Çinliler ise bilakis Oktay tahta çıktığı zaman Moğolların ne kānunları ne işlerin idâresi için örf ve âdetleri olmadığını, ileri gelenlerin istedikleri gibi, fertlerin hayatına hükmedebildiklerini haber veriyorlar. Bununla beraber bizim fikrimizce gâyet medenî olan Çinlilere nisbetle Cengiz Han'ın koymuş olduğu birkaç kānuna rağmen Moğolların hükûmeti barbar ve karmaşık bir hükûmet telakkî edilebilir. Her halde, Cengiz Han'a atfedilen ve Mösyö Pétis tarafından toplanıp özetlenmiş bulunan kānunlar şunlardır:

1) Semâyı, arzı yaratan ve bütün mevcudâtın Rabbi olan Allah'a itikadı te'sîs etmiştir.

2) Mezhep reislerini, ruhbânı, tabipleri vergilerden muaf tutmuştur.

3) Bir umûmî mecliste millet büyükleri tarafından seçilmiş olmadıkça hanlıklarını ilan etmekten şehzâdeleri men' eylemiş ve hilâfında hareket edenlere karşı idâm cezâsını vaz' etmiştir.

4) Kabîle reislerinin ve millet büyüklerinin Muhammedîler gibi ünvanlar taşımasını men' etmiştir.

5) Hiçbir hükümdar ile, tâbi'iyyetini arz etmedikçe, barış akdedilmemesi usûlünü vaz' etmiştir.

6) Askerlerin on biner, biner, yüzer ve onar olarak taksimi usûlünü koymuştur.[131]

7) Harbe çıkılacağı zaman her askerin gelerek subayının elinden silahlarını almasını ve bunları temiz tutmasını emreyledi.

8) Kumandan tarafından izin verilmedikçe düşmanların yağma edilmesini men' ederek aykırı hareket edenlere karşı idâm cezâsını koydu. Her nefer yağmadan hissesine isâbet edeni hanlara verilecek rüsum çıktıktan sonra kendisi için saklayabilecekti.

9) Ordunun talimli bir halde muhâfazası için her kış büyük avlar tertip etmelerini emreyledi. Bunun için Mart ayından Ekim ayına kadar geyik, ceylan, karaca, tavşan, yaban eşeği gibi hayvanlar ile bazı kuşların öldürülmesini tebaasına yasakladı.

10) Hayvanların boğazlanmasını yasakladı. Hayvanları öldürmek için bacaklarını bağlatmak, karınlarını yarmak, böbreklerini el ile koparmak lazımdı.

11) Hayvanların kanlarının ve iç organlarının yenmesine izin verdi. Evvelce bu yasaktı.

12) Tarhanların yahut millet büyüklerinin imtiyazlarını ve dokunulmazlıklarını nizam altına aldı.

13) Bütün tebaasının harbe gitmelerini yahut umûmî teşebbüslerde meccânen çalıştırılmasını emreyledi.

14) Suçlulara karşı tatbîk edilecek işkenceleri karar altına aldı. Bir beygir yahut sığır çalan adam idâm edilecek, naaşı karnından yarılacak idi. Daha az ehemmiyet taşıyan hırsızlıkların cezası sopa idi yahut çalınan şeyin kıymetinin dokuz mislini iâde etmekti.

15) Bir Moğol'un hizmetçiliğe alınması; esîrlerin dehâletinin kabul edilmesi veya kendilerine yiyecek verilmesi suretiyle, firarına yahut tembelliğine müsâade edilmesi yasaklandı.

16) İzdivaç bahsinde, erkeklerin karılarını satın almaları, birinci yahut ikinci derecede akrabaları ile evlenmemeleri emredildi. Fakat Cengiz Han iki hemşireyi birden almaya, birkaç kadın ile evlenmeye, müstefreşe bulundurmaya müsaade etmişti.

17) Zinâ cürmünün cezâsı ölümdü. Bu halde yakalananların öldürülmesine mesâğ (izin) verilmişti.

18) Sıhriyetleri arttırmak için âilelere ölmüş iki çocuğun evlen-

131 Bu usûl Tataristan'da Cengiz Han'dan evvel mevcuttu.

dirilmesi için müsaade verdi. Bunun için bir mukāvele yapılır ve mutad merâsim icrâ olunurdu.

19) Moğollar gök gürültüsünü işitince korkularından göllere ve nehirlere doğru koştuklarından, akar sular dâhilinde istihmâm etmelerini, yıkanmalarını, çamaşırlarını yıkamalarını, fırtınaya yol açan tasaudâta [buharlaşıp yükselmelere] sebebiyet verdikleri bahânesiyle men' etti.

20) Câsuslar, yalancı şâhitler, sihirbazlar ve yaradılışa aykırı suçları işleyenler idâma mahkûm edilmişlerdir.

21) Vazîfelerinde kusur eden subaylarına karşı cezâ tayin etmiştir.

İşte Cengiz Han'a atf olunan kānunlar bunlardır. Cengiz Han'ın hangi dine mensup olduğu malûm değildir. Her halde büyük bir itikadı olmadığı zannediliyor. Ondan dolayı Cengiz Han kānunlarında din konusu pek ihmâl edilmiştir. Umûmiyetle bir Allah'a ibâdeti emretmiştir. Diğer kānunlar ve nizamları hükümdarın nüfûzunu daha ziyâde mutlak bir hale getirmeye çalışır. Büyük Han'ın bir umûmî meclis tarafından seçilmesini, bütün tebaanın onun emirleri altında yürümeye hazır durumda birer esîr olmalarını, hiçbir bâtıl itikada kapılmamalarını, savaşın zahmetlerine gâyet cesur bir şekilde tahammül edebilmeleri için gayet elîm işlerde gayret sâhibi bulunmalarını, zulüm ve şiddete alışmalarını, reislerine itaat göstermelerini, bunların da büyük hana itaatkâr davranmalarını ve hepsinin diğer kavimleri kayıt altına almak üzere birlik halinde hareket etmelerini istiyor.

Cengiz Han, seçtiği yere defn olundu. Moğollar buraya Burkan-kaldın derler. Âilesine mensup hükümdarların hepsi sonraları buraya defn edilmiştir.[132]

Cengiz Han'ın vefatından sonra oğlu Tuli, âilesine mensup şehzâdelere ve ordu kumandanlarına olayı haber vermek üzere subaylar gönderdi. Ve onları yeni büyük han seçmek için Tataristan'a davet etti. Fakat Niu-çelere karşı harbden kopmadılar. Moğollar o zaman Şen-si dâhilinde Ho-çeo namında bir şehrin muhâsarasıyla meşguldüler. Şehrin vâlisi Çin-in pek cesurca savunmada bulunduktan

Gaubil Pétis

132 Çinliler buraya "Han" dağı derler. 54⁰ 47' arz [enlem] ve 9⁰ 3' tul [boylam] deresinde, Pekin'in batısında, Kin-nien denilen bir mağarada.

sonra her türlü kurtuluş ümidini kaybederek karısına başının çaresine bakmasını nasîhat etti. Kadın bütün şan ve şerefi ve saâdeti kendisiyle birlikte paylaşmış olduğu için ölüme de iştirak etmek istediğini söyledi ve derhal kendi kendisini zehirledi. İki oğlu, zevceleriyle birlikte bu misâli takip eylediler. Çin-in bunları defnettikten sonra intihar etti.

Bunun üzerine Moğollar şehre girdiler. Fakat biraz sonra Niu-çe- Sene 1228
lerle yapılan bir muhârebede mağlup olarak[133] sekiz bin kayıp verdiler.

Bu esnâda Tuli millet büyüklerini toplatıyordu. Cengiz Han tarafından "Büyük Han" tayin olunan birâderi Oktay'ı istikbâle çıktı. Fakat Oktay'ın tasavvurları bilinmediği hatta bazıları kendi kendisini büyük han ilan etmek istediği zannında bulunduğu için, henüz kimse bu ünvanı Oktay'a vermeye cesâret edemiyordu. Umûmî meclisi açmak için Çağatay'ın gelmesi bekleniyordu. Bu şehzâdeler Tataristan'da Kerlon nehri sâhillerinde toplandılar.

Bilkatay (Belkatai) Noyan ile İlçiktay[134] Noyan Cengiz Han'ın Sene 1229
vasiyetnâmesini alenen okudular. Bunların icrasına oy birliğiyle karar verildi. Bundan dolayı imparatorluğun pâyitahtı olan Karakurum'da Kamerî sekizinci ayın 22'inci günü bir umûmî meclis toplanmasına davetiye çıkarıldı.. Tuli ile İ-li-çu-tsai Oktay'ın tahta cülûs merâsiminin ne şekilde cereyan edeceğine dâir müzâkerelerde bulunduktan sonra, yanlarında bütün şehzâdeler ve millet büyükleri olduğu halde Oktay'ın çadırı önünde yere yüz sürerek saltanat devresinin uğurlu ve uzun süreli olmasını temenni ettiler. Bazı târihçiler Oktay'ın ilk önce imparatorluğu kabul etmeyerek amucasına yahut kardeşlerinden birine bırakmak istediğini, kendisini iknâ için kırk gün uğraşmak lazım geldiğini söylüyorlar. Merâsimin sonunda Oktay bütün meclise büyük bir ziyâfet çekti, millet büyüklerine muhteşem hediyeler verdi.

Bu cülûs merasiminden sonra Oktay Han[135], hükümranlıktaki fasıla esnâsında ortaya çıkmış olan karışıklıkları bertaraf etmeye çalıştı. İ-li-çu-tsai'yı kendisine vezîr-i âzam yaptı. İ-li-çu-tsai bir

133 Üçüncü kamerî ayda.

134 İhtimal ki İ-li-çu-tsai ile aynı zattır.

135 Bizim târihçilerimiz buna "Occoday, Hocotha, Etheracan, Ectais, Ocuai, Occoday" diyorlar.

takım kānunlar oluşturdu. Moğol Hanı bunu tam bir kat'iyetle tatbîk mevkiine koydurdu. Oktay, pederinin ele geçirmiş olduğu bütün memleketler hakkında bilgiler elde ettikten sonra Çin âilelerinin tedârik edecekleri ipeğin, öküzlerin, koyunların ve derilerin adedini tayin eyledi. Batı memleketlerinde on beş yaşından yukarı erkek nüfusu tahrir ettirdi. Bundan da maksat ne kadar asker alınabileceğini bilmekti.

bû'l-Ferec Ebû'l-Fidâ Ebû'l-Mehâsin

Mağlubiyetinin ardından Hindistan'a firar etmiş olan Hârezm Sultanı Celaleddin, Cengiz Han'ın vefatından sonra Hindistan'ı terk ederek kendi memleketlerine dönmüş[136], Moğolların zapt ettikleri bütün yerleri az vakit içinde geri almıştı. Bu suretle Kirman, Şîrâz, Tebriz ve daha bir çok şehir ve vilayetler tekrar Hârezm Sultanının tâbi'iyyetine girmişti. Oktay tahta çıkınca kumandanlarından Cormagon Noyan'ı bir ordu ile Sultana karşı gönderdi. Cormagon büyük Oksus yahut Amu nehrini geçti, Celaleddin'in memleketlerine girdi. Celaleddin derhal bütün Suriye ve İran hükümdarlarından yardım istedi. Fakat Hârezm Sultanına karşı besledikleri kin ve düşmanlık, Müslümanların müşterek selameti için yardımlaşma lazım olmasına rağmen, imdadına koşmaktan kendilerini men etti. Celaleddin Diyârbekir'e çekildi. Orada memleketlerinin müdâfaasını tamamıyla ihmal ederek zevk ve sefâya koyuldu. Baymas Noyan'ın kumanda ettiği bir Moğol fırkası Diyârbekir'de Celaleddin'i bastırdı. Emîr Orhan alelacele topladığı bir miktar askerle Moğollara karşı mukāvemette bulundu. Bu da Celaleddin'in dağlara kaçmasına vakit kazandırmak içindi. Celaleddin'i dağlarda Kürdler öldürdüler.

lubil Pétis

Kumandanları İran ile civar memleketleri tahrip ettikleri sırada Oktay Çin muhârebesi için hazırlık görüyordu. Niu-çeler İmparatoru'nun, pederinin vefatı münâsebetiyle yolladığı sefîrler vâsıtasıyla yaptığı teklifleri kabul etmek istememişti. Harbe devam etmeye karar vermiş olduğu için askerlerine Celayir kabîlesinden Çe-lao-hoen'i kumandan yaptı ve ona Şen-si dâhilinde King-yang'ı muhâsaraya gitmesini emretti. Bu kale o kadar güzel müdâfaa edilmiş görünüyordu ki Moğol kumandanı askerlerini beyhude yere yormayı münâsip bulmadı. Şe-tien-çe Pe-çe-li, Ho-nan ve civar vilayetlere; Lieu-he-ma Ping-yang-fu, Siuen-hoa-fu havâlisine gönderil-

---

136 628 hicrî târihinde.

di. Keraitler kabîlesinden Çin-hai de kumandan tayin edilerek İ-li-çu-tsai ile birlikte imparatorluğu idâre için nâzırlar arasına kabul edildi. İ-li-çu-tsai Pe-çe-li, Şan-tong, Şan-si, Leao-tong vilayetlerini on sancağa ayırdı: Her birisi için adâlet tevzi etmek, vergi tahsîl eylemek üzere memurlar tayin etti. Oktay'a Çin'in kānunları ve kadîm târihi hakkında ve bilhassa Çeo-kong'a ve Konfuçyüs'e dâir malûmat verdi. Erzak ve zahire fiatlarına narh koydurdu. Bunlardan büyük hanın hissesini belirledi. İşte Oktay bunlarla meşgul olduğu sırada Karakurum'a gelen İsmâîlîler (Assasissins) hükümdarının ve daha sâir Hind ekâbirinin ta'zimâtını kabul etti. Sonra birâderi Tuli ile birlikte Tataristan'da Orhon nehri civarında tertip ettirdiği büyük bir ava gitti. Yaz mevsiminin şiddetli harâret zamanlarını Tamir nehri yanında geçirdi.

Bu esnâda askerleri Şen-si'nin pâyitahtı olan Si-gan-fu'yu zapt Sene: 1230
etmişlerdi. Sonra buraya ordularının başında bizzat gitti.[137] Niu-çeleri tamamen mahv etmeye azmeylemişti. Bu vilayette altmıştan fazla mühim mevkileri zapt ettiyse de Tong-koan önünde bir muvaffakiyet elde edemedi. Oradan ordusunun bir kısmıyla Şan-si'ye geçti. Arkasından birâderi Tuli, oğlu Mengu (Mangus), Cengiz Han'ın birâderi Bilkatay'ın üçüncü oğlu Keo-hoen-pu-ho geliyorlardı.

Kong-tsiang-fu'yu muhâsara ile, imdada koşan Tong-koan asker- Sene: 1231
lerine rağmen zapt eyledi.[138] Bu imdat kuvvetiyle bütün bir gün çarpışma olmuştu. Moğollar Niu-çelerin vilayetlerine Tong-koan yoluyla girmek husûsunda inat ediyorlardı. Fakat kendilerine teslim olmuş olan bir Niu-çe subayı bu uğurda sarf edecekleri bütün çabanın sonuçsuz kalacağını anlatarak Şen-si dâhilinde Hang-çong-fu yolunu seçmelerini tavsiye etti. Tuli ile Büyük Han, Cengiz Han tarafından da vefatı sırasında tavsiye edilmiş olan bu yolu büyük bir memnuniyetle tercih ettiler. Bundan dolayı, ertesi senenin ilk kamerî ayında bütün kumandanların hazır olmaları hakkında emir verdiler. Tuli, Songların imparatorundan geçiş müsâadesini istedikten sonra gidip Pao-ki'yi zapt etti. Maksadı oradan Han-çong-fu üzerine yürümekti.

137 Yedinci kamerî ayda.

138 Dördüncü kamerî ayda.

İşte Oktay, Niu-çeler İmparatorluğu'nun zaptı için bu tertibâtı almış bulunduğu sırada İ-li-çu-tsai'ın iktidar ve meziyetinin tahrik ettiği hased duygusundan kaynaklanan karışıklıklar kendisini pâyitahtta kalmaya mecbur etti. İ-li-çu-tsai zâbit işleri için, vâridât tahsili için, hatta silahlar için büyük hana kumandanlar tayin ettirmek istiyordu. Bunlar birbirlerinden müstakil olacaklar, vazîfelerinin nasıl uygulanacağı hakkında Oktay'a sunumlarda bulunacaklardı. Hükûmetin ileri gelenleri vaktiyle olduğu gibi, hizmetlerine mükâfaten şehirlere ve vilayetlere nâil olacakları yerde şimdi yalnız para ve ipek alacaklardı. İ-li-çu-tsai'ın yaptığı bu düzenlemeler onları kendi aleyhine tahrik ediyordu. Kongratlar kabîlesinin reisi ve büyük hanın dayısı ile Şe-mo-yen namında diğer bir reis en evvel gürültüye kalktılar. İ-li-çu-tsai'a bir çok kabahat yükleyerek imparatorluğun bütün idâresini böyle yabancı bir vezîre bırakmanın tehlikesini ileriye sürdüler. İ-li-çu-tsai'ın iffetine, akıl ve dirâyetine emîn olan, ileri gelenlerin onun hakkındaki buğz ve düşmanlığını bilen Oktay bu suçlamalara kulak vermedi. İ-li-çu-tsai'ın düşmanları üzüldüler. Bu fırtınadan hiç sarsılmamış olan vezîr ise mâliye ve idâre işleriyle mükellef kumandanlar tayin etmesini Oktay'dan şiddetle ricâ etti. Çin-hai ile Nien-ho'yu ileri sürdü ve bunları pek övdü. Pek çok düşman kazanmak korkusu ile bunlar İ-li-çu-tsai'a bütün ileri gelenlerin alenen şikâyet etmekte oldukları değişikliklerden ve dönüştürmelerden vaz geçmesi tavsiyesinde bulundular. İ-li-çu-tsai fikrinde ısrar ettiğini, isnâd olunan bütün kabahatleri yalnız başına üstüne almak istediğini söyledi. Biraz sonra Şe-mo-yen, bazı hareketlerinden dolayı bir suçlu sıfatıyla büyük hanın huzûruna sevk edilmeye müstahak oldu. Oktay vezîr-i âzamını hüküm vermekle görevlendirdi. İ-li-çu-tsai'ın kendisini mahv etmek isteyen bir adamdan kurtulmak için bu fırsattan istifâdeye kalkacağı sanıldı. Fakat cevâben Şe-mo-yen'in gâyet mağrur olmaktan başka bir kabahati olmadığını, esâsen kendisinin hareketleri hakkında kat'î bir şey söyleyebilmek için harbin neticesini beklemek lazım geleceğini beyan etti. Büyük han bu âlicenaplıktan hayrette kaldı. İ-li-çu-tsai'ın bütün meziyetlerini yakınlarına bildirmek için imparatorluğun vâridât defterlerini onların yanında getirtti. Vâridâtın, bu vezîrin bir sene evvel belirlemiş olduğu miktarla örtüşmüş olduğunu görünce, Moğollar hayran oldular. İ-li-çu-tsai'ın düşmanları kendisini takdir etmek zorunda

kaldılar. Bu vezîrin itibarı arttı. Oktay ona büyük mührü emânet etti ve bütün işleri havale eyledi.

Bu esnâda Tuli askerlerini Fong-tsiang-fu dâhilinde Pao-ki'de toplamış, geçit müsâadesini istemek için Songlara âit olan Yuka-çeo[139] vâlisine bir subay göndermişti.[140] Bu vâli gelen subayı öldürtmek suretiyle Tuli'nin teklifine cevap verdi. Moğollar'ın Çin dâhilinde bu kadar ilerilere girmeleri ve Niu-çeleri tamamen mahv etmeleri Songların menfaatlerine uygun değildi. Tuli bu katilden hiddete geldi. Geçitleri sür'atle zorladı.[141] Hoa-yang ve Fong-çeo ahâlisini kılıçtan geçirdi. Müthiş uçurumları doldurmak için yalçın kayaları yontturarak geçilmez yerlerden kendisine bir yol açtıktan sonra Şan-si dâhilinde Han-çong-fu'yu kuşattı. Yaklaşması üzerine yüz bin kişi dağlara çekildiler. Orada hepsi telef oldu. Tuli sonra askerleri taksim etti. İlk müfreze Kiang nehrine dökülen Kia-ling nehrine gitti. Tahrip edilmiş evlerin kerestesinden yapılmış sallar üzerinde bunu geçti. Nehir kıyısında yer almış olan bazı mevkileri zapt etti. Si-şui'ye kadar geldi. Yüz kırktan fazla şehir, kasaba yahut istihkâm tahrip edildi. Diğer tarafa, Han-çong-fu ile Pang-çeo-fu arasında karargâh kurdu. Orada Han-çong-fu'nun kuzeydoğusunda dağlar içinde yer alan mühim bir mevkii ele geçirdi. Aynı zamanda Oktay[142] Şan-si dâhilinde Po-çeo'yu muhâsaraya geldi, muhâfız kuvvetlerinin şiddetli direnişine rağmen zapt etti. Kara Muran nehrini geçmek için hazırlandı.

İnanılmayacak derecede büyük müşkilleri aşmış olan Tuli nihayet Ho-nan hudutlarına geldi.[143] İmparatorluğun pâyitahtı olan Kai-fong-fu'yu muhâsaraya gitmeye hazırlandı. Civardaki ahali büyük bir dehşet ve ümitsizlik içindeydiler. Herkes bunun karşısında eğiliyordu. Niu-çeler İmparatoru büyük bir meclis topladıktan sonra, bir muhâsaraya karşı koyabilmek için elzem olan ihtiyat tedbirlerini aldı. Şehre çok miktarda hububat ve ot getirdiler. Köylerden bütün köylüleri çektiler. Tuli'nin olağanüstü şekilde ilerleyişi Niu-çe ordusunu mahv etmişti. Tuli'nin karşısında Niu-çe ordusunun

139 Fransızca metinde bu yerin adı "Mien-çeo" olarak kayıtlıdır. (E.K.)
140 İsmi "Su-pu-han"dır.
141 Sekizinci kamerî ayda.
142 Onuncu kamerî ayda.
143 On ikinci kamerî ayda.

uzun müddet direnebilmesi ihtimali görünmüyordu. Niu-çeler İmparatoru tebaasının karşı karşıya bulunduğu musîbetlerden cidden müteessir olduğu için, onları terk etmektense ölümü tercih ettiğini söyleyerek kumandanları Ho-ta'ya ve Ay-la-pu-hua'ya askerin başına geçerek Moğolları mağlup etmeleri için emir verdi. Bu kumandanlar derhal Nan-yam-fu ülkesi dâhilinde Teng-çeo'ya gittiler[144] ve Tuli'ye hücuma hazırlandılar. O da Niu-çeleri ansızın basmak fikriyle Han nehrini geçmişti.[145]

Niu-çe kumandanları Teng-çeo yakınında Yu dağının civarındaki Sene: 1232 araziyi incelediler. Süvarilerini bu dağın kuzeyine, piyâdelerini de güneyine yerleştirdiler. Moğollar derhal savaş düzeninde ilerlediler. Niu-çelerin karşısında biraz durdular. Ho-ta bunlara hücum etmenin pek müşkil olduğuna hükmettiğinden çarpışmayı geciktirmek istiyordu. Fakat Moğollar kımıldadılar. Süvari kollarından biri Niu-çelerin üzerine şiddetle atıldı. Niu-çeler metin davrandılar. Üç defa hücum ettiler. Hatta Moğollar biraz açılır gibi olmalarından istifâde ederek ordularının iki kanadına hücum etmek istediler. Moğollar muntazaman çekilerek yer kaybettiler. Ho-ta, Tuli'nin maiyetinde otuz binden ziyâde asker bulunmadığını, bütün ordusunun yorgun olduğunu görerek takip etmek istiyordu. Ay-la-pu-hua Kara Muran nehrinin buz tutmamış olduğu ve nehri alelacele geçmek müşkil bulunduğu bahânesiyle takibin sonraya bırakılabileceği fikrinde bulundu. Bu kumandanlar Teng-çeo'ya doğru hareket etmiş oldukları sırada yine ormanın arkasına çekilerek orada saklanmış olan Moğolların ormandan çıktıklarını ve kendilerine hücum etmek üzere tertibat gördüklerini haber aldılar. Tuli bir gösteriş hareketi yapmıştı. Niu-çeler Tuli'nin hücumuna karşı koymaya hazırlandıkları esnâda Tuli bir süvari kolu ayırdı. Bu kuvvet ordunun bütün ağırlıklarını zapt etti. Bu kayıptan sonra Niu-çeler Teng-çeo'ya çekildiler. Oradan İmparatora muhârebeyi kazandıklarını bildirdiler. Bu haber Kai-fong-fu'da büyük bir sevinç yarattı. Şenlikler yaptılar. Ahali köylere çıktı. Fakat birkaç gün sonra Oktay ordusunun bir kolu göründü ve bir çok esîr aldı.

Moğollar muhtelif taraflardan gelip Kai-fong-fu'yu kuşatmak üzere işte bu suretle birleşiyorlardı. Şan-si dâhilinde Pe-pu mevkiin-

144 On ikinci kamerî ayda.

145 Ocak ayının 31'inde.

de Kara Muran'ı geçmiş olan[146] Oktay bu pâyitahta âit arazi üzerinde yer alan Çing-çeo'da karargâh kurmuş, oradan Suday Bahadır'ı şehri kuşatmaya göndermişti. Gâyet geniş olan bu şehirde ancak kırk bin kişilik bir savunma kuvveti vardı. İmparator derhal yirmi bin köylü, yüz eski subay, kırk bin eski asker getirtti. Bunları civar şehirlerde bulmuşlardı. Aynı zamanda umûma ilan edilen bir nutuk ile bütün ahaliyi silaha sarılmaya teşvik etti. Tuli'nin Ho-nan kıt'asına girişinden haberdar olan Oktay Suday Bahadır'a imdat göndermesi için kendisine emir yolladı. Tuli Niu-çelerin kumandanları Ho-ta ile Ay-la-pu-hua'yı taciz için üç bin süvari ayırdı.

Kumandanlar Kai-fong-fu'ya imdada gitmek için yüz elli bin kişilik bir ordunun başına geçmişlerdi. Ho-ta Moğollara hücum ettirdi. Moğol süvarileri çekildiler. Fakat akşama doğru tekrar göründüler. Yollara büyük ağaçlar attırarak geliş-gidişi kesmek ihtiyatını göstermiş olan Tuli çok miktarda yağan karlardan dolayı Niu-çelerin Yu-çeo'ya girmelerine mâni oldu. Bunlar, üç günden beri çektikleri yorgunluktan dinlenmek için bu şehirden iki buçuk fersah bir mesâfede beklemeye mecburiyet hissettiler. Orada Ho-ta pâyitahtın imdadına koşmak için emir aldı. Ordusunun bir kısmı ağaçlar arasında kendisine yol açtı. En mühim olan kısmı ise San-fong dağına gitti. Tuli bütün askerlerini topladıktan sonra bunlara hücum ettirdi. Açlıktan zayıflamış olmakla beraber Niu-çeler ilk önce yiğitçe direndiler ve savunmada bulundular. Fakat Moğolların yeni hücumlarına mukāvemet edemedikleri için perîşan oldular. Subayların büyük kısmı hatta Ho-ta bile atlarından indiler, ellerinde kılıç olduğu halde Moğollara hücum ettiler. Moğollar bu saldırıya mukāvemet gösterdiler. Niu-çe subaylarının bir çoğu telef oldu. Ho-ta yüz süvari ile Po-çeo'ya doğru kaçtı. Yeni bir imdat kuvveti alan Tuli orada kendisini muhâsara etti. Ho-ta ilk telef olanlar arasında bulundu. Şehir zapt edildi. İmparator âilesinden biri San-fong hezîmetinden beri gizli yaşamakta iken meydana çıktı, Tuli'nin yanına gitme talebinde bulundu. Tuli'nin huzûruna çıktığı zaman şu sözleri söyledi:

"Ben, Niu-çeler İmparatoru Ho-şang'ım. 'Sâdıklar' adı verilen kolorduya kumanda ederim. Ordularınızı üç kere mağlup ettim. Bugün

---

[146] Birinci kamerî ayda.

isimleri meçhul askerlerden mürekkep bir kuvvet başında ölmek istemem. Sadâkatimi bütün dünyanın bilmesi ve benden sonrakilerin hakkımda iyi bir fikir beslemesi için beni öldürmenizi arzu ederim."

Tuli güzel davranarak bu cesur askeri kazanmaya muvaffak olamadığından askerlerine teslim etti. Onlar da Tuli'nin huzûrunda diz çökmek istemediği için bacaklarını kılıçla kestiler. Sonra söz söylemesine mâni olmak için ağzını kulaklarına kadar yardılar. Ho-şang hükümdarına sâdık olarak ölmekten memnundu. Moğollar gâyet barbar olmakla beraber fazîleti takdîre kābiliyetli olduklarını yine gösterdiler. Bu kadar zâlimâne öldürdükleri bu prens şerefine yere kısrak sütü döktüler. Tekrar canlanırsa Moğol olarak dünyaya gelmesi için dua ettiler. Esîr düşen Ay-la-pu-hua da Tuli'nin huzûruna götürüldü. Tuli onu Moğolların hizmetine almaya çalıştı. Ay-la-pu-hua gâlip kumandanı tahkîr etmedi. Yalnız, bir Niu-çe kumandanı olmak itibarıyla Niu-çeler arâzisi üzerinde ölmek istediğini söylemekle yetindi. Moğollar ona bu lütfu bahşedecek kadar zâlim davrandılar. İşte Çinliler bu kadar cesurdurlar. Çünkü bu Niu-çe subayları Çin'in yahut Çin ahlak ve âdetlerini kabul etmiş ve Çin'de yerleştikleri zamandan beri uzun bir ikāmet netîcesinde Çinlilerin seciyesini almış Tatarlar idiler.

Bu muzafferiyet üzerine pâyitaht, bekledikleri imdattan mahrum kaldı. Tong-koan'dan ve sâir mevkilerden bütün askerler getirtildi. O zamana kadar zapt edilmemiş olan mevkiler Moğolların keyfine maruz bırakıldı. Kara Muran üzerine yüklenilmiş olan bir çok erzak Moğolların eline düştüğü için Niu-çeler bunlardan da mahrum kaldılar. Alelacele iki yüz bin ok, yüz on bin piyadeden ve on beş bin süvariden mürekkep yeni bir ordu toplandı. Hayatlarını kurtarmak için Moğollardan kaçan gâyet büyük miktarda ahali bu orduyu takip ediyordu. Fakat Niu-çelerin bu gayreti hiçbir başarı sağlamadı. Aşağı rütbede bir çok subaylar Moğollara teslim oldular. Kumandanlar[147] dağlara çekilmek mecburiyetini hissettiler. Orada yeni tehlikelere maruz kaldılar: Kışın şiddeti ve kıtlıkla mücâdele etmek zorunluluğunda idiler. Gündüzün güneş karları eritiyor, yolları geçilmez bir hale getiriyordu. Geceleyin soğuk her şeyi yine eski haline getiriyordu. Yürümek kābil değildi. En kuvvetliler bu yor-

[147] To-şan ile Na-ho-jun.

gunluklara tahammül ettiler. Fakat yollara dağılmış olan kadınlar, kızlar, ihtiyarlar, çocuklar sefâletten telef oldular. Sonra Moğollar bastırdı. Ordunun ana kitlesini takip edemeyenlerin hepsini esîr aldılar. Askerler Tie-ling dağına vardıkları zaman biraz direnmek istediler. Fakat soğuğun şiddeti onları silah kullanmaktan men ettiği için hepsi birden subaylarıyla beraber kaçtılar. Moğollar bunların bir çoğunu katlettikten sonra gidip Tong-koan'ı ve daha sâir mevkileri zapt ettiler. Yalnız Kuei-te-fu müstesnâ idi. Bunun muhâsarasını kaldırmaya mecbur oldular. Sonra[148], Lo-yang'a yaklaştılar. Burada San-fong hezîmetinden kurtulmuş üç dört bin asker vardı. Kumandanları, tutulmuş olduğu bir hastalıktan dolayı Moğollarla muhârebeye gidemediği için pek üzgün olduğundan surların üzerinden hendeklere kendini attı. Kale muhafızının Lo-yang'da bırakmış olduğu Kiang-şin, savunmayı üzerine aldı. Bir çok bayraklar yaptırarak surların üzerine en fena askerleriyle birlikte dizdi. Sonra hepsi çırçıplak seçme dört yüz askerin başına geçti ve bunlarla hücumlar yaptı. Harb ederken "*Alçaklar! Çekiliniz!*" diye haykırıyorlardı. Taş atmak için yeni mancınıklar icad etti. Bunlar daha az adam tarafından kullanılabilirdi. Yüz adıma kadar taş atıyorlardı. Ok kalmadığı zaman düşmanların attıklarını aldı, dörde yardırdı. Bakır parçalarla teçhiz ettikten sonra ağaç bir boruya koydurdu. Buradan büyük bir sür'atle çıkıyorlardı. İşte bu suretle Kiang-şin, cesâreti sâyesinde Moğolları muhâsarayı kaldırmaya mecbur etti. Moğolların miktarı otuz bini buluyordu. Fakat sonra Moğollar tekrar geldikleri zaman[149] Kiang-şin düşman saflarını yarıp geçmek isterken yakalandı. Moğol kumandanı Taçar, İmparator Oktay'ı selamlamak üzere kuzey istikāmetinde kendisine bir türlü diz çöktüremedi; öldürttü.

O sırada Tataristan'a dönmeyi düşünen Büyük Han, Niu-çeler İmparatoru'na kendisine haraç-güzarlığı kabul etmesi ve müteveffa kumandan Ay-la-pu-hua'nın zevcesi, çocukları ve köleleriyle birlikte, isimleri belirlenen yirmi yedi âileyi teslim etmesi için haber gönderdi. Niu-çeler İmparatoru saray erkânının ileri gelenlerinden birine prens ünvanını vererek Moğollar nezdine rehine olmak üzere gönderdi. Aynı zamanda barış müzâkerelerine girişmek Gaubil Pétis

148 Üçüncü kamerî ayda.
149 1233 senesinde.

üzere murahhaslar da yolladı. Fakat kandan, kıtalden başka bir şey düşünmeyen Suday Bahadır bütün bu tedbirleri bozdu. Barış yapılacak korkusuyla ordusunda büyük miktarda mevcut Çin esîrlerine Kai-fong-fu'nun hendeklerinden büyük kısmını doldurttu. Bu şehirde her şey kargaşa içindeydi. Barış konferansı üzerinde kötü tesir bırakır korkusuyla vâli, hatta bizzat İmparator bile Moğollar üzerine silah atılmasını emre cesâret edemiyordu. İmparator halka görünmek için beş süvari ile sarayından çıktı. Çamurlar içinde göründü. Yağmakta bulunan yağmurdan kendisini korumak için telaş gösterenlere en âdî bir nefer gibi her türlü şiddetlere göğüs germek istediğini söyledi. Halk, İmparatoru görünce ağlıyor, ayaklarına kapanıyordu. Gelip hendeklerin yarısının dolmuş olduğunu İmparatora haber verdiler. Muhâfız kuvvetlerinin savunma yapmalarına izin verilmemişti. İmparator, ancak tebaası için yaşamakta olduğu cihetle Moğolların tâbi'iyyetini ve haraç-güzarlığını kabul edeceğini, Moğollara rehineler göndereceğini, sonra da düşmanların düşmanlıklarına ara vermezlerse kendilerine karşı koymaya müsaade edileceğini beyan etti. O gün rehine yola çıktı.

Yapılacak barışın açıktan açığa düşmanı olan Suday Bahadır hücumlarını şiddetlendirdi. Bunun üzerine Niu-çeler müdâfaada bulunarak taş gülleler attılar. Moğollar değirmen taşlarını birkaç parçaya böldürerek gece gündüz mancınıklarla atıyorlardı. Bir çok burçları yıktılar, civar evlerin kalın direklerini kırdılar. Niu-çeler korunmak için evlerin üzerine gübre, saman, keçe örtüyorlardı. Bunun üzerine Moğollar ateş atan makineler kullandılar. Bu ateş o kadar sür'atle sirâyet ediyordu ki söndürmekte büyük müşkilat çekiliyordu. Buna biz "Grejuva ateşi" diyoruz. Moğollar İran ve Suriye muhârebelerinde bu ateşi öğrenmişlerdi. Şehrin surları zaman aşımı ile demir kadar sertleşmiş bir toprakla sıvalı olduğu için bütün bu makinelere mukāvemet ediyordu. Moğollar şehrin surlarını kuşatacak surette büyük bir sur inşâ ettiler. Bunun derin hendekleri, burçları, duvarları ve aralıklarla muhâfız bölükleri vardı. Diğer taraftan içeridekiler şehrin kapıları önünde zikzak şeklinde başka kapılar inşâ etmişlerdi. Bu kapılardan ancak üç kişi yan yana geçebilirdi. Fakat çok geçmeden bu inşaatın huruç hareketlerinin uygulanmasına zarar verdiğini gördüler. Hendeklerin altından bir mecrâ açtılar Maksatlarının Moğolların bataryalarını havaya uçur-

mak olduğu iddia ediliyor. Fakat muvaffak olamadılar. O zaman kendilerinin öyle bir makineleri vardı ki hacamat boynuzları[150] şeklinde demir parçaları atıyordu. Bunlar barutla dolduruluyordu. Baruta ateş verildiği zaman müthiş bir gürültü ile patlıyorlardı. Bu gürültü pek uzaklardan işitiliyordu. Bu mermilerin düştükleri yerler tamamen mahv oluyor, ateş iki bin kademden fazla bir dâireye kadar yayılıyordu. Bu ateş demir zırhları deliyordu. Bu mermileri demir zincirle bağlıyorlar, hendeklere yahut yeraltında çukurlara indiriyorlar ve bir fitil ile ateşliyorlardı. Patlatıldığı zaman her şey tahrip edilmiş oluyordu. Barut dolu bombaları da vardı. Bunları da atıyorlardı. Moğolların pek korktukları bu makinelerden kendilerini korumak için surlara ancak yer altından açtıkları yollardan yaklaşıyorlardı. O zaman Çin'de barut biliniyordu.[151] Fakat Avrupa'da bizim yaptığımız gibi umûmiyetle kullanılmazdı. On altı günde her iki taraftan bir milyon kişi telef oldu. Suday Bahadır muhâsarayı kaldırmaya mecbur olmak utancından kurtulmak için, barış akdetmek üzere konferans tertiplemekte fayda olduğundan bahisle, daha ziyâde muhârebe etmenin faydasız olduğunu vâliye söyletti. İçeridekiler kendisine ferahlatıcı meşrubat gönderdiler. Pek çok hediyeler verdiler. Suday Bahadır da gidip Kara Muran ile Mu nehri arasında karargâh kurdu.

Muhâsaranın kaldırılmasından sonra Kai-fong-fu'da bir vebâ çıkarak pek çok kişinin telef olmasına sebebiyet verdi. Sonra, devletin ihtiyacı yeni vergiler konmasına lüzum hissettirdi. İmparator bile masraflarını düzene soktu. Bir çok müstefreşeyi sarayından çıkarttı; kendisine verilen tumturaklı ünvanları kaldırdı, muhâsarada sivrilmiş olan subaylara pek çok ihsan verdi. Cimri tabiatı hasebiyle halkın nefretini kazanmış olan vezîr-i âzamı azletti. Fakat iki vak'a bu hükümdarın barıştan uzun müddet istifâde etmesine mâni oldu. İki Moğol kumandanı[152] o zaman Kiang-nan dâhilinde Su-çeo vâliliği için kavga ediyorlardı. Bu kumandanlardan biri Niu-çelere Gaubil Pétis

150 [Hacamat boynuzu: Hacamat [kan alma] işlerinde şişe yerine kullanılan ve bastırıldığı yerde kan toplanmasını sağlayan boynuz. (Y. Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*'ten, E.K.)]

151 Râhip Gaubil'in iddiasına göre Çinliler 1600 seneyi aşkın bir zamandan beri barutu biliyorlardı.

152 Gan-yong ile A-çu-lu.

katıldı. İmparator kendisini hizmetine almak ve ona prens ünvanını vermek gibi bir ihtiyatsızlıkta bulundu. Diğer taraftan, subayları, Oktay'ın barış müzâkere etmek üzere gönderdiği subayları öldürdüler. İmparator bu meselede Moğollara hiçbir tarziye vermedi. Suday Bahadır derhal Büyük Han'ı olaydan haberdar etti. Harbe tekrar başlanacağını tahmin ederek sefere çıkmak ve Kai-fong-fu önüne tekrar gelmek için elzem tedâriklerin hepsini gördü. Oktay derhal Suday Bahadır'a Ho-nan üzerine yürümek emrini verdi. Başka kumandanlar da diğer bir yöne sevk edildiler. Bazı kumandanlar Kore'ye gitmek emrini almışlardı. Orada ahâli isyan ederek Moğol subaylarını öldürmüşlerdi.

Niu-çeler İmparatoru bütün bu dağınık askerlerin bir ordu halinde toplanmalarını emretti. Fakat Moğollar bunları hep bir noktada toplaşmadan evvel mağlup ettikleri için İmparator köylülerden, ipsiz sapsız kimselerden mürekkep bir ordu düzenlemeye mecbur oldu. Bir muhâsara ihtimaline karşı ahâliden sahip oldukları pirincin onda üçünü istedi. Bu emir o kadar kesinlikle uygulandı ki bir dul kadın pirincin içine başka şey karıştırdığından dolayı darb cezâsına mahkûm oldu. Bu şiddet sebebiyle bir çok kimseler sakladıkları büyük miktardaki pirinçleri lağımlara yahut bataklıklara attılar. Sefâlet arttı. İmparator fakîrlere çorba dağıtmaya mecbur oldu. Kimse emirlerin şiddetinden alenen şikâyete cesâret etmiyordu.

İşte bu târihte[153] Oktay'ın birâderi Tuli Tataristan'da Onon nehri yakınında vefat etti. Tuli Cengiz Han'ın oğlu idi. Bütün seferlerinde ona refakat etmiş, hepsinde pek çok değer göstermişti. Pederinin vefatından sonra iki sene imparatorluğu idâre etmişti. Umûmiyetle Çinliler ve Moğollar tarafından kendisine hürmet gösterilirdi. Pek büyük bir kumandan olmak üzere telakkî ediliyordu. Büyük bir tevâzu'u vardı. Pederine, vâlidesine karşı dâima hürmet göstermişti. Oktay'ın menfaatlerine, şan ve şerefini arttırmaya son derecede gayret ederdi. Hatta bunu o dereceye vardırmıştı ki Oktay hastalandığı zaman diz çökmüş, bir kâğıda kendi ismini yazarak bir zarfın içine koymuş ve birâderinin hayatını kurtarmak için onun yerine kendi hayatını takdîm etmişti.[154] Bunlardan dolayı meziyetleri bütün bütün göze çarpıyordu.

---

153 Dokuzuncu kamerî ayda.

154 Tuli, Çinlilerin So-lu-ho-tie-ni namını verdikleri Serkutnu Beg Cihan (Sarkut-

Münhasıran Çin'deki harb ile meşgul olan Oktay o zaman, güneyde hükümran olan Song sülalesi imparatorlarıyla bir anlaşma yaptı.[155] Bunlar Niu-çelerin amansız düşmanı idiler. Çünkü Niu-çeler bütün kuzey vilayetlerini ellerinden almışlardı. İntikam almak ve bu Tatarları tamamen mahv etmek için Niu-çelerin yıkılmasından sonra kendilerine Ho-nan vilayetini vaad eden Moğollarla birleştiler. Menfaat değil intikam hissi ile yapılmış olan bu anlaşma, iki imparatorluk için de müessif netîceler verdi. Niu-çeler Çin'den atıldıktan sonra Moğollar Songların rakîbi oldular. Onlara da hücum ettiler. Niu-çelerin zapt etmemiş oldukları vilayetleri ellerinden aldılar. Çinliler ne vakit ecnebileri imdatlarına çağırmışsa bu âkıbete uğramışlardır.

Niu-çeler derhal her taraftan asker getirttiler, fakat Moğollara Sene: 1233 mağlup oldular; Moğollar topladıkları erzakı da ellerine geçirdiler. Toplanan mecliste, Kai-fong-fu muhâsarasına hazırlanan Suday Bahadır üzerine yürünmesi teklif edildi. Mevcut şartlar dâiresinde İmparatorluğun âkıbetini bir çarpışmanın netîcesine bağlamak icap edeceğini düşünüyorlardı. Bazıları ise daha kuvvetli başka şehirlere çekilinmesi görüşünü ortaya attılar. İmparator askerinin başına geçmek istediğini söyledi. Üyelerden bir çoğu, içinde âileleri bulunan savunmasız bir şehri bırakıp çıkmaya bir türlü kāil olamadıkları için İmparator'un bu görüşüne muhalif idiler. İmparator şehri müdâfaa için kumandanlar tayin etti. Kendisi derhal Kara Muran nehrini geçti. Burada müthiş bit kasırgaya tutuldu. Kasırga ordusundan bir kısmının kendisini takip etmesine mâni oldu. İmparator, Moğollara tâbi bulunan Uei-çeo'ya hücum etti. Oktay tarafından kumandan bulunan Şe-tien-pe, Pe-çe-li ve Şan-tong'daki bütün askerleri topladı. Niu-çeler kumandanı Pe-sa üzerine yürüdü, kanlı bir muhârebeden sonra onu firara mecbur ederek ordusunu kılıçtan

na beghgehan) ile evlenmişti. Bunun babası Keraitler kabîlesinden Akyapu idi. Ong Han'ın biraderi Hakembu budur. Bu kadından on bir erkek çocuğu olmuştu. Birincisi Meng-ko yahut Mangu Han'dır. İkincisi Çurko; üçüncüsü Hu-tu-tu; dördüncüsü Hu-pi-lay yahut Kublay'dır; beşincisinin ismi meskût geçiliyor. Altıncısı Hiu-lie-hu yahut Hulagu; yedincisi A-li-pu-ko yahut Arıkbuga; sekizincisi Po-ço; dokuzuncusu Moko yahut Moka Oğul; onuncusu Sui-tu-ku; on birincisi Sue-pie-tai.

155 On ikinci kamerî ayda.

geçirdi. İmparator hem bu haberi hem Suday Bahadır'ın Kai-fong-fu üzerine hareketini öğrenince alelacele Kara Muran nehrini tekrar geçti. Kuei-te-fu'ya gitti. İmparatoriçelerin oraya gelmeleri için emir verdi. Hakîkaten bunlar Kai-fong-fu'dan çıktılar. Fakat civarlara ulaşmış olan Moğollardan korktukları için şehre döndüler. Şehirde herkes büyük bir haşyet (panik) içinde idi.

Kai-fong-fu'nun batı cihetini savunmakla görevli olan Niu-çeler kumandanı Tsu-li, alınacak karar hakkında müzâkerelerde bulunmak üzere derhal nâzırların yanına gitti. Kendisine muhârebe etmek ve hükümdarın uğrunda hayatı terk etmek lazım geleceği yolunda cevap verildi. Tsu-li, bu tavsiye derde çâre-saz olacaksa iyi olacağını söyleyerek çekildi. Biraz sonra nâzırları ve ekâbirden on kişiyi tevkif ettirerek memleketin umûmî selameti namına hepsinin başlarını kestirdi. Sonra saraya gitti. İmparatorun vâlidesine gösterdiği bir prensi hükûmet nâibi nasbetmesini söyledi. Kendisini vezîr-i âzam ve başkumandan ilan etti. Ancak kendi taraftarlarına bir memuriyet verdi. Şehirde her şeyi bu suretle ele geçirdikten sonra, şehri Moğollara teslim etmeye karar verdi. Hepsi gâyet güzel giyinmiş bir çok subayların başında olduğu halde şehirden çıkarak Suday Bahadır'a gitti. Buna saygılarını sunmakla beraber sadakat yemîni de etti. Şehre dönünce bütün istihkâmları yıktırdı, İmparator hânedanı fertlerini muhafaza altına aldı. Bütün hazîneleri toplattı. İmparatorla birlikte gitmiş olan ekâbirin zevcelerinden ve kerîmelerinden bir harem yaptı. Gurûr ve böbürlenmesini bir âbide diktirmeye kalkacak derecede ileriye vardırdı. Bu âbideye meziyetlerini ve bilhassa aklınca şehri kurtarış suretini kazıttırmak fikrindeydi. Fakat tesâdüf ettiği müşkiller bu tasavvurunu daha ileriye vardırmak husûsunda müsâit bulunmadı.

Başka kumandanlar da İmparator'un kumanda ettiği orduda karışıklık çıkarmaktan geri kalmıyorlardı. İmparator, Pe-sa'yı ölümünü isteyen askerlere teslime mecbur oldu. Kumandanlık mevkiine çıkmaya muvaffak olmuş bir serseri asker olan ve İmparatorun yanında yegâne kumandan olarak kalan Po-ça-koen İmparatorun Ma-yung namındaki bir subayın sözlerini dinlemesine içerledi. Bu subay kendisinin düşmanıydı. İmparator beyhude yere onları barıştırmaya uğraştı. Po-ça-koen düşmanına karşı olan duygularını kalbinde dâima muhâfaza etti. İmparator Po-ça-koen'den şüphe ettiği

için kendisini gözetim altında bulunduruyordu. Fakat gözetlemekle görevli olan adam İmparator'a hıyânet ederek Po-ça-koen'i keyfiyetten haberdar eyledi. O da derhal Ma-yung'u üç yüz subay ve üç bin askerle birlikte katlettirdi. Hatta bunları İmparatorun yanında tutuklattırmak cür'etini bile gösterdi. Kılıcı belinde İmparatorun huzûruna çıkarak katlettirdiği kimselerin birer âsî olduklarını söyledi. Po-ça-koen'e karşı koyacak derecede metânet gösteremeyen İmparator onları suçlu ilan etmeye mecbur oldu.

Bu esnâda Tsu-li Moğolları Kai-fong-fu'ya sokuyordu. İmparatorun vâlidesini ve sâir bütün kadınlarını otuz yedi arabaya bindirmişti. Sonra İmparatorluk hanedanına mensup olup tutuklattırdığı prens ve prensesler, bir çok subaylar, doktorlar, ipek ameleleri ve sâireler, bütün hükümdarlık müzeyyinatı, elmaslar, kıymetli taşlar ile birlikte Suday Bahadır'a gitti. Moğol kumandanı ilk önce bütün imparator âilesi efrâdını öldürttü. İmparatoriçeler ile maiyetlerindeki kadınları Kara Muran'a gönderdi. Suday Bahadır bütün Kai-fong-fu sâkinlerinin öldürülmesi için Oktay'da izin talebinde bulundu. Fakat İ-li-çu-tsai bu kadar uzun muhârebeden maksadın ele bomboş bir çöl geçirmekten ibâret olmadığını Oktay'a söyleyerek buna engel oldu. Oktay yalnız İmparatorluk hanedanına mensup prenslerin idâmını emretti. Bu suretle gerek şehir ahalisinden gerek şehre girmiş olan mültecilerden bir milyon dört yüz bin âile ölümden kurtuldu. Suday Bahadır Kai-fong-fu'ya girdi. Tsu-li tarafından saraya götürüldü. Moğollar bu hâinin evini masun [dokunulmaz] bırakmadılar. Yağmaladılar. Suday Bahadır hiç müdâfaa edip mâni olmadı.

O zaman Niu-çe askerlerine kumanda eden ve aynı zamanda imparatorluğa hâkim bulunan Po-ça-koen, İmparatorun vâlidesini esîr olarak tutan Moğollarla müzâkerelere girişmesi için İmparatordan emir aldı. İmparatorun bu emri vermekten maksadı Moğolların Temutay kumandasında bulunan karargâhlarına baskın yapmaktı. Mahâretsiz ve değersiz bir adam olmayan Po-ça-koen, Moğollar kendilerine teklif edilen muâhede ile meşgul oldukları sırada, o kadar güzel tedbirler aldı ki seçme dört yüz asker ile öncü karakollarını öldürdü, Moğolların karargâhlarına girdi, üç bin beş yüz kişi telef etti yahut nehirde boğdu. Karargâha ateş verdi ve muntazaman çekildi. Bu muvaffakıyet kendisini cür'etlendirdi ve sarayda daha müteşebbis olmasına sebebiyet verdi. Döndüğünde İmparatoru bir-

kaç hizmetçi ile bir salona hapsetti. Bu imparator, hükümdarların âkıbetine dâir uzun uzun tefekkürlere daldı. Hükümdarlar da sâir insanlar gibi ölümden ve felaketten âzâde değildiler. İmparator, subaylarını daha iyi seçmemiş olduğuna esefler etti. Sâdık tebaasından üç kişi bu âsîden kurtulması için İmparatora tekliflerde bulundular. Alışıldığı şekilde İmparatorun huzuruna geldiği sırada katli kararlaştırıldı ve bu tasavvur tatbîk mevkiine konuldu. Po-ça-koen salona girerken yan taraftan bir kılıç darbesine maruz kaldı. Bizzat İmparator da bir darbe indirdi. Kaçmak istedi. Fakat ilk kılıcı vuran kendisini takip ederek öldürdü. Derhal bütün askerler silaha sarıldılarsa da İmparator onları yatıştırdı.

İmparator sonra Kuei-te-fu'yu terk eyleyerek dört yüz kişi ile Ju-ning-fu[156]'ya gitti. Yolda bütün halk gözyaşları dökerek istikbâline çıkıyorlardı. Eski ve metrûk bir mabede çekilmiş olan bu talihsiz hükümdarın içini çekerek: "*Bütün kavmim mahv oldu*" dediği işitildi. Hu-sie-hu'yu başkumandan ve vezîr-i âzam tayin etti. Gâyet muktedir bir zat olan Hu-sie-hu işleri tanzîme çalıştı. Gece gündüz beygirden inmedi. Silah, yiyecek ve beygir satın almak için bütün emlakini satıyordu. Güzîde on bin askerden mürekkep bir ordu teşkil ederek bunları daimî surette eğitmeye başladı. Herkes takım takım Ju-ning-fu'ya gidiyordu. Orasının Moğollara karşı bir sığınak olacağı sanılıyordu. Büyük bir emniyet dâhilinde yaşamaya başlamış olan İmparator bile orada bir saray yaptırmak ve evlenmek istiyordu. Hu-sie-hu şehirde bulunan yiyecek, cephane ve silahların ne kadar az olduğunu göstererek İmparator'un fikrini tashîh etti. Son dereceye kadar müdâfaada bulunmak için tahkîmâtı güçlendirmeye İmparator'u teşvik etti. Kumandan Taçar'a iltihak eden bir Song ordusu Ho-nan dâhilindeki bazı şehirleri zapt etmiş olduğu için bu tahkîmâtı yapmak lüzumu pek zorunlu idi. Bahsettiğimiz bu ordular biraz sonra[157] Ju-ning-fu şehrini kuşattılar. İlk hücumlarda Moğollar bu muhâsaranın uzun süreceğini tahmin ve takdir ettikleri için siperler kazarak, surlar yaparak mukābil tahkîmâtta bulundular. Hu-sie-hu, askerlerine cesâret telkin etmek için çok uğraştı. Çünkü askerleri düşmanın bütün tahkîmâtını görmekten korkuya düşmüşlerdi. Şehri müdâfaa için askerin miktarı kâfî derecede

---

156 O vakit bu şehre Tsai-çeo derlerdi.

157 Dokuzuncu kamerî ayda.

değildi. Hu-sie-hu bu noksanlığı gidermek için kuvvetli kadınları seçerek kendilerine erkek giysileri giydirdi. Surların üstüne icap eden kereste ile taşları taşıttı. Sonra bir huruç hareketi yaptı. Fakat bu kendisine bir fayda sağlamadı. Moğollar aldıkları esîrlerden şehirde yiyeceğin az olduğunu öğrendiler. Bunun üzerine, Songların kumandanı Men-kong, kuşatılanların kaçmak için umûmî bir huruç hareketi yapmak yolunda bir ümitsizlik belirtisi göstermelerine karşı ihtiyatlı bulunmayı tavsiye etti. Taçar beş bin kişilik bir kuvvetle Çang-pao'ya bir hücum hareketi yapması için emir verdi. Fakat bu hücum kuşatılmışlar tarafından püskürtüldü. Sonra Moğollar bir tabyayı zapt ettiler. Suyun ortasında bulunan Çay-tan namında bir kaleye hücuma hazırlandılar. Büyük yollar açtılar. Sular nehre aktıktan sonra bütün asker yürüyerek geçtiler, güney yönündeki surlara hücum ettiler. Karargâhlarını yakmak isteyen beş yüz askeri geri attılar. Her taraftan surlar zorlandı. Fakat ikinci bir sura tesâdüf edince hayretlere düştüler. Bu surların da müdâfaa vâsıtaları vardı ve etrafında hendek kazılmıştı. Hu-sie-hu burada üç gün üç gece askerlerin güzîde kısmıyla müdâfaada bulundu.

Artık uzun müddet müdâfaa edilemeyeceğine emniyet eden İmparator, maiyetindeki ekâbire şu sözleri söyledi:

> "*Tahtta bulunduğum on seneden beri hiçbir büyük kabahat işlemedim. Ölümden zerre kadar korkmuyorum. Sülaleleri kendilerinde hitam bulan bütün hükümdarlar sert yahut ayyaş, hasîs yahut sefîh idiler. Bende bu noksanlıkların hiç biri mevcut değildir. Halbuki Niu-çeler sülalesi benimle son buluyor. O hükümdarlar gibi benim de düşmanın tecâvüzlerine ve hakâretlerine maruz kalacağımdan korkmayınız. Size şimdiden haber veriyorum ki böyle bir aşağılanma muamelesine tahammül etmeyeceğim.*"

Bütün kıymetli eşyâsını dağıttı. Alelade bir kıyafet giydi. En güzîde askerine arkasından gelmelerini emretti. Doğu kapısından dışarı çıktı. Elinde silah olduğu halde ölmek yahut düşman safları arasından bir yol açmak için son derecede gayret sarf etti. Fakat tekrar şehre girmeye mecbur olunca askeri beslemek için, kalan beygirlerin büyük kısmını öldürttü. Kıtlıktan dolayı askerler çok kere esîrleri, yaralı askerleri, ihtiyarları, zayıf ve dermansızları yemek mecburiyetinde kalmışlardı. Buna mecbur olmadan evvel eyerlerin meşinlerini, çizmelerini, trampetleri yemişlerdi. Ölmüş insanların

ve hayvanların kemikleri toz haline getirilip kuru otlara karıştırılıyor ve bundan bir çorba yapılıyordu.

Moğollar Çin senesinin ilk gününü kutlamak için büyük şenlikler Sene: 1234 hazırlığında bulundukları sırada içeridekilerin bu halinden haberdar oldular. Niu-çe askerlerinden büyük kısmının teslim olmak istediklerini duydular. Ma'mâfîh Kumandan Men-kong şehri cebren zapt etmek için beyhude gayretlerde bulundu. Yarı ölü bir halde bulunan bazı askerler ve kumandanlar hâlâ mukāvemet gösteriyorlardı. Bu hücumu takip eden gece de İmparator saltanattan feragat etti ve İmparatorluğu kendi âilesinden Çing-lin'e vererek Niu-çe sülalesini idâme ettirmesini tavsiye etti. Ertesi günü şehirde yeni İmparatorun cülûsu ile meşgul oldukları sırada, Songların ve Moğolların askerleri hücuma başladılar ve iki yüz kişiyi perîşan ettiler. İmdada gitmek isteyen subaylar düşman bayraklarını surların üzerine dikilmiş gördüler. Hu-sie-hu maiyetinde bin kişi olduğu halde kendilerine karşı müdâfaalarda bulunduğu sırada, eski İmparator artık hiçbir ümit kalmadığını görünce, İmparatorluk mührüyle beraber bir eve çekildi. Evin etrafına saman demetleri koydurdu. Kendisi intihar ettikten sonra bunların tutuşturulmasını emretti. Emirleri yerine getirildi. Hu-sie-hu İmparator'un vefatını haber alınca gidip Ju nehrine kendini attı. Subayları ve beş yüz asker de kumandanları gibi ölmek yolunu bildiklerini söylediler ve ona uydular. Çing-lin müteveffa İmparator'un naaşının kalıntılarını defnettirdi. Bu sırada Moğollar sarayı zapt ettiler. Çing-lin kargaşalık içinde öldürüldü.

Bu şehrin zaptı Çin'de Niu-çeler İmparatorluğu'nun çöküş târihidir. Onların bütün vilayetlerine sâhip olan Moğollar Songlarla aralarında hudut tayin ettiler. Savaşın sonunda Ho-nan'ı Songlara vermeyi anlaşmalarla taahhüt eylemişlerdi. Fakat Songlar müddetin geçmesini beklemeksizin ve İmparator Oktay'a haber vermeksizin Kai-fong-fu'ya ve sâir mühim şehirlere askerlerini soktular. Moğollar bu hareketi tasvip etmediler. Suday Bahadır'ın kumandası altında, Songlardan intikam almak fikriyle derhal Kara Muran nehrini geçtiler. Bazı müfrezeleri kılıçtan geçirdiler ve Lo-yam şehrini zapt ettiler. Songlar İmparatoru, kumandanlarının yapmış olduğu hareketi takbîh etmeye ve onlara cezâ vermeye mecbur oldu. Bunun üzerine, taraflar rahat durdu. Gerçi Moğollar Songlardan memnun değillerdi. Oktay, tasavvur ettiği bazı büyük seferler hakkında

müzâkerelerde bulunmak üzere kumandan Suday Bahadır'ı Tataristan'a çağırdı.[158]

Oktay bir müddet Karakurum şehrinin etrafına sur yaptırmak ve büyük bir saray inşâ ettirmek[159] ile meşgul olduktan sonra, dünyanın iki ucuna yani Kore'ye ve Avrupa'ya askerler göndermeyi düşündü. Bir buçuk milyondan fazla bir ordu hazırlamıştı. İşte bu suretle Niu-çelerin yıkılışından sonra doğunun derinliklerinde görünüşte hükümran olan sulh ve sükûn, Avrupa için pek uğursuz tesirler meydana getirdi. Artık Moğollar en büyük kuvvetlerini bu tarafa yönlendirdiler. Sene: 1235

Oktay, Tuşi'nin büyük oğlu Batu'ya, Tuli'nin oğlu Mangu'ya, Çağatay'ın oğlu Baydar(Baidor)'a, kendi oğlu Guyuk (Goiouic) ile Suday Bahadır'a Hazar Denizi'nin kuzey ve kuzeybatısında yer alan memleketleri istila ve tahrip etmeleri için emir verdi. Bunların maiyetine üç yüz bin kişilik bir ordu ayırdı. Bu Moğollar bu defa tâ Rusya'ya kadar nüfûz ederek tahribâtta bulundular. İlk önce Çerkesleri, Azları yahut Abhazları kontrol altına aldılar. Abhazlar Çerkesistan'a komşu olan dağlarda, Karadeniz sâhillerinde yaşarlar. Çerkeslerle hemen hemen aynı ahlak ve âdetlere sahiptirler. Gaubil Pétis

Moğollar oradan Başkırların[160] ülkesine, sonra Kazan Krallığı'na ve Bulgaristan'a geçtiler. Moskova'ya kadar ilerlediler. Moskova şehri teslim oldu. Fakat anlaşmaya rağmen şehir halkının büyük kısmını kılıçtan geçirmekten geri durmadılar. Oradan Vladimir, Preslav, Rostok, Susdal vilayetlerine gittiler, bir çok şehirleri ve hisarları ele geçirdiler Granduk Jorji (Georges) perîşan edilip öldürülerek Bazil(Basile)'i esîr aldılar. O târihten itibaren[161] Rusya Gran-Dukaları Moğolların haraç-güzarı olmuşlardır. Bir müddet sonra[162] Moğollar Rusya'ya ikinci bir akın yaptılar. Bu muazzam ordunun kumandanı olan Batu[163] kumandanlarından birini[164], hile ile zapt etmek niyetinde bulunduğu Kiovie (Kiev)'nin hal ve vazi-

Kuzey Seyahatleri Mecmuası (Recuil Des Voyages du North) Herbeistein: *Annale Russiennes*

---

158 On ikinci kamerî ayda.

159 İsmi Van-gan'dır. Ebû'l-Ferec buna "Ordu-balıg" diyor.

160 Rubruquis bu memlekete "Pascatir" diyor.

161 Rus târihleri bu vak'ayı 7644 senesinde ve 1236 miladî târihinde meydana gelmiş diye göstermektedirler.

162 1239 târihinde.

163 1240 târihinde.

164 Rus târihleri buna "Melgoukum" diyorlar. Büyük ihtimalle Mangu-Han olacaktır.

yetini anlamaya gönderdi. Knez Mişel Vsevoloviç (Michel Vsevolovitz) onun casuslarını öldürdü. Ve Macaristan'a kaçtı. Batu da Rus reisleri arasına giren nifaktan istifâde ederek Kiovie şehrini zapt etti.[165] Oradan gidip Kolatiaz'ı muhâsara ettiyse de cebren zapta muvaffak olamadı. Fakat şehir halkını teslim olmaya sevk edebildi. Sonra hepsini kılıçtan geçirdi. Kamenet(Kamenets)'i zapt etti, Vladimir(Wladimire)'i ve Galiçya(Galitz)'yı yağmalayarak Macaristan'a girmeye hazırlandı.

Cromer Michou.

Bu esnâda kumandanı Bela'yı büyük bir ordu ile Polonya'yı, Silezya'yı, Moravya'yı tahribe gönderdi. Bu Moğollar Lublin kalesini yaktılar, bütün o kıt'ayı Vistül nehrine kadar tahrip ettiler. Vistül üzerinde Zavişost (Zavichoste) kalesini yıktılar. Büyük ganîmetler alarak Rusya'ya götürdüler. Kışın ikinci defa olarak yine oralara geldiler. Buzların üstünden Vistül nehrini geçerek Sendomir kalesini zapt ve buraya sığınmış olanların hepsini öldürdüler. Oradan Krakovi'ye yedi mil mesâfede bulunan Skarbimir'e gittiler. Sene başında[166] bir çok ganîmetlerle yüklü olarak Rusya'ya döndüler. Bir çok kadın ve erkek esîrleri önlerine katarak götürüyorlardı. Krakovi hükümdarı Boleslas bunları taciz etmeye cesâret gösterememişti. Krakovi Palatini olan Vladimir, Boleslas'dan daha cesur olduğu için pek az askerle Moğolların takibine çıktı. Tursko[167] namında, Polansi'den az uzakta ve Zarna şehri yakınında bir köye doğru onlara yetişti. Birdenbire hücum ederek ilk önce bir çoğunu öldürdü. Fakat Moğollar düşmanın zayıflığını görünce muhtelif hücumlarla kendilerini taciz ederek kaçmaya mecbur ettiler. Çarpışma esnâsında bir çok esîrler firar çaresini bularak ormanlara kaçtılar. Lehlilerin ikinci defa hücuma gelmelerinden korkan Moğollar Sesekovi (Secechovie) yakınında Stremek (Stremec) ormanlarına çekildiler. Orada birkaç gün saklı kaldılar. Sonra Rusya'ya gittiler. Yeni asker topladıktan sonra Sendomir ülkesine girdiler ve orada iki kısma ayrıldılar. Kadan kumandası altında nisbeten zayıf bir kuvvet Lensisi(Lencicie)'yi, Siradi'yi, Kuyavi (Kujavie)'yi tahrip etti. Peta'nın kumandası altındaki diğer bir kol Krakovi üzerine yürüdü ve bütün ülkeyi çiğnedi.

---

165 Aralık ayının altısında.

166 1241 târihinde.

167 Çinliler buna "Tu-lis-se-ku" diyorlar.

Lehliler Tusko köyü yakınında elde ettikleri ehemmiyetsiz muvaffakıyetten cesâret alarak Moğollara karşı yürümek üzere bütün kuvvetlerini topladılar. Palatin Vladimir ile Pakoslas, Krakovi kumandanı Kleman (Clément), daha sâir reislerin askerleriyle beraber Sidlovi yakınına giderek orada ilk önce bir Moğol koluna hücum ettiler. Moğol kuvveti ordunun büyük kısmı üzerine çekilmeye mecbur oldu, fakat Lehliler bu ilk muhârebeden yorgun düştükleri için, birleşmiş olan bütün Moğolların darbesine mukāvemet edemediler. Bir çok kayıp verdikten sonra kaçtılar. Bu muhârebenin kaybedilmesi her tarafı dehşet içinde bıraktı. Ahali şehirleri ve köyleri bırakarak başka yerlere kaçtılar. "Afîf" [İffetli] lakabıyla anılan Boleslas, annesi ve karısıyla birlikte Macaristan'a geçti. Bütün sâkinleri tarafından terk edilmiş olan Krakovi şehri zapt olundu.[168] Moğollar evlere ve kiliselere ateş verdiler. Fakat şehrin dışında bulunan ve içine bir çok Lehli sığınmış olan Sent Andre Kilisesi o kadar cesâretle müdâfaada bulundu ki bunu zapt için vakit kaybetmek istemeyen Moğollar sonuna kadar uğraşmayarak Uratislavya'ya doğru yürüdüler ve şehri bir kül yığını halinde buldular. Sâkinleri bütün servetleriyle çekilmişlerdi. Muhâfız kuvvetleri, kalan yiyeceği ve sâireyi aldıktan sonra şehre ateş vermişler ve iç kaleye kapanmışlardı. Yağmadan başka bir şey düşünmeyen Moğollar bunun muhâsarasına kalkmayı münâsip görmediler.

Kuyavye'yi tahrip etmiş olan Moğol kolu o zaman Baydar'a iltihak etti.[169] Hepsi birden Linyiç[170] (Lignitz) üzerine yürüdüler. Sent Hedvij (Hedvige)'in oğlu İkinci Hanri[171] bütün Lehistan ve Silezya askerlerini buraya toplamıştı. Tötonik ruhânî tarîkatının Granmetr'i kendisine iltihak etmişti. İkinci Hanri şehirden çıkarken az kaldı Sent Mari Kilisesi'nin üstünden düşen bir taş isabetiyle ölecekti. Bâtıl itikatların yönlendirmesiyle bu hâdiseden uğursuzluk anlamı çıkarıldı. İkinci Hanri Linyiç hâricine çıktığı zaman ordusunu dört kola ayırdı. Moravya Markisi'nin oğlu Boleslas Syepiolka'nın kumandası altında bulunan birinci kol gönüllü şövalyelerle Golt-berek altun madenlerinde çalışanlardan ve daha sâir yabancı

---

168 1241 târihinde Cendres yortusunda.

169 Paskalya yortusunda.

170 Çinliler buna "Ye-li-tsan" diyorlar. Bahsettikleri "Ye-li-pan" ülkesi Lehistan'dır.

171 Çinliler buna "Kiu-lien" namı verirler.

askerlerden oluşuyordu. Krakovi ve Yukarı Lehistan askerlerini içine alan ikinci kolun başında Krakovi Palatini Vladimir'in kardeşi Solislas vardı. Üçüncü kol Opol Dukası Mieçlas(Mieczlas)'ın kumandası altındaydı. Opol askerleriyle Tötonik Şövalyeleri Granmetr'leri Pompo Dö Hosterno ile bu kolda idiler. Lehistan'ın ve Silezya'nın en iyi askerlerinden oluşan dördüncü kola bizzat İkinci Hanri kumanda ediyordu. Moğollar da ordularını dört kola ayırdılar. Bunların her biri ayrı ayrı bütün Hıristiyan ordusundan fazla idiler. Muhârebeye başlanıldı.[172] Lehlilerin birinci kolu ilk önce Moğolların attıkları oklar altında bunaldı. Diğer iki kol büyük bir yiğitlikle savaştılar. Moğolları geriletmeye başlamışlardı. Kendilerine büyük kayıplar verdiriyorlardı. Bu sırada Mieçlas: "*Kaçınız! Kaçınız!*" diye haykırıldığını işitti. Derhal Lehlilerin arasına büyük bir korku düştü, darmadağınık oldular. Hanri Moğolların muzafferiyeti elde edeceklerini görünce dördüncü kol ile onların ilk üç kolu üzerine saldırdı ve firara mecbur etti. Fakat Baydar'ın kumandası altında bulunan dördüncü kol imdada geldiği için çarpışma pek müthiş oldu. Lehliler iyi sebat ettiler. Düşmanlarına büyük kayıplar verdirmişlerdi. Bu sırada bir Moğol, üzerinde korkunç bir resim bulunan bir bayrağı şiddetle dalgalandırdı. Bu, anlaşıldığına göre, Moğolların duman çıkarmak üzere yanıcı maddelere ateş verilmesi için bir işaretti. Derhal kalın bir duman yükseldi, Lehlilerin üzerini kapadı ve onların savaşmalarına mâni oldu. Moğollar avaz avaz haykırdılar, Lehlilerin üzerine saldırdılar, saflarını bozdular ve pek çoğunu öldürdüler. Boleslas ile Granmetr savaş meydanında maktul düştüler. Hanri'nin her tarafı çevrildi. Hanri bütün maiyetindekilerin etrafında öldüklerini gördü. Artık dört müdâfii kalmıştı. Krakovi Palatini Vladimir'in kardeşi Solislas, Glogo Palatini Kleman, Konrad Konratoviç (Conrad Conratoitz), İvan İvanoviç Hanri'yi bu tehlikeden kurtarmak için beyhude yere gayret sarf ediyorlardı. Hanri'nin beygiri yaralanarak yere yuvarlandı. Derhal İvan Moğolların arasından geçerek başka bir at getirdi. Fakat ikinci defa olarak tekrar Moğolların arasından geçmek istediği için, arkasından yürüyen Hanri onu gözden kaybetti ve Moğollarla çevrildi. Sol elinden yaralandı. Başka bir Moğol mızrağıyla Hanri'yi devirdi. Tutularak savaş alanından dışarıya çıkarıldı ve başı kesildi. Moğollar Hanri'nin

172 Paskalya'nın sekizinden sonra, ikinci feride, 15 Nisan'da.

başını bir mızrağın tepesine koyarak Linyiç kalesine doğru yürüdüler. Şehir ahâli tarafından yakılmıştı. Muhâfız kuvvetlerine teslim olmalarını teklif ettiler. Fakat bir dük kaybolduysa daha bir çok dük bulunduğu yolunda cevap verildi. Moğollar maktullerin miktarını bilmek için birer kulaklarını keserek dokuz çuvala doldurdular. Linyiç'in tekmil civarlarını yağma ederek sonra Otmuşu (Othmouchou)'ya, oradan da Ratibor'a doğru gittiler. Bolesisko'da sekiz gün kaldıktan sonra Moravya yolunu tuttular. Burasını Bohemya Kralı Venseslas (Venceslas)'ın gözü önünde bir ay tahrip ettiler. Bohemya Kralı karargâhından çıkmaya cesâret edemedi. Moğollar Olomunk'tan hareketle yedi konaktan sonra Macaristan'a vardılar ve orada Batu ordusuna katıldılar.

Batu Rusya'yı tahrip ettikten sonra beş yüz bin kişiye vardığı Michou. rivâyet edilen bir ordu ile Macaristan'a girmiş, Macaristan Kralı Dördüncü Bela'nın hudutları müdâfaa için[173] gönderdiği Kont Palatini mağlup etmişti.[174] Bu ilk muzafferiyetten sonra Rusya Kapısı denilen bir mevkii zapt etti. Baydar Lehistan yoluyla gelerek kendisine katıldı. Kadan, Rusya ile Komanya (Cumanie) arasında bulunan ormanlarda üç gün yürüdükten sonra Rudana'ya geldi. Orada gümüş madenleri vardı. Bu şehir gâyet kalabalıktı. Müdâfaaya azmetmiş adamlarla doluydu. Moğollara karşı yürüyerek onları kaçırttılar. Fakat elde ettikleri muzafferiyet ile pek mağrur oldukları için şenlikler yapmaya koyuldular. Bu sırada Moğollar tekrar gelerek şehre girdiler. Bir çok teleflerden sonra ahâli teslim olmayı kabul etti. Kadan bu şehri himâyesine aldı. Bunun kontu olan Aristald'ı gâyet iyi silahlanmış altı yüz Töton ile kendisine ortak etti. Suday Bahadır sâir reislerle Zerek (Zerech) nehrini geçmiş, Kumanlar (Comans) Piskoposu'nun memleketini zapt eylemişti.

Batu Macaristan'ın bir kısmına sâhip olduktan sonra[175] her şeyi ateş ve kan içinde bırakarak doğruca pâyitahtın üzerine yürüdü. İhtiyar, genç, kadın, erkek hiç kimseye merhamet etmedi. Peşte

---

173 Macar târihçileri muhtelif Moğol reislerini şu şekilde sayıyorlar: Batus yahut Batu ki hepsinin başı idi. Boktor dedikleri Bahadır yahut Suday Bahadır'ın; Kadan; Kokton; Feykan; Peta yahut Baydar'ın; Hermens Çağatay'ın oğlu Sarmans'dır. Keb (Cheb) Guyuk olabilir; Okadar.

174 1242 senesi Martının on ikisinde.

175 "Passion" pazarından iki gün evvel.

önüne ulaştı.[176] Kolo (Colo) Başpiskoposu kaleyi müdâfaa için düşmana karşı yürüdüğü sırada Kral Bela tam anlamıyla korkaklık yapıp Peşte'ye kapanmıştı. Batu, Başpiskopos'u firara mecbur etti. Ordusundan bir müfreze göndererek Peşte'den yarım gün mesâfede ve Tuna üzerinde Vasia (Wacia)'yı ele geçirdi. Bu şehrin bütün sâkinleri kılıçtan geçirildiği halde bütün bu perîşanlığa seyirci kalan Bela bir harbe girişmeye cesâret edemiyordu. Nihayet tebaası korkaklığından pek şikâyet etmeye başladı ve bağırıp çağırarak onu Peşte'den çıkmaya mecbur ettiler. Moğollar Macar Kralı'nın kendilerine karşı yürüdüğünü haber alır almaz toplandılar ve Agriya yakınında Teisse[177] (Teysse) üzerine çekildiler.

Bela, köprüyü savunmak için bin kişi gönderdi. Bu, beyhude
Plan Carpin bir ihtiyat oldu. Çünkü Moğollar bir geçit bularak nehri geceleyin yüze yüze geçtiler.[178] Güneş doğduğunda Macaristan ordusunu ansızın basarak attıkları okların altında ezdiler. Macar ordusu savaş düzenine girmeye vakit bulamadığı için intizamsız harb etti. Kralın birâderi Koloman Moğolların hücumuna yarım gün direndi. Fakat destek alamadığı için kaçtı. Kral da kendisini takip etti. Bu hezîmette inanılmayacak derecede çok Macar telef oldu. Moğollar ganîmetler arasında kralın mührünü bularak esîrlere yazdırdıkları mektupları bununla mühürlediler. Muhtelif şehirler sâkinlerine bu mektuplarda kaçmamalarını kralın ağzından emrediyorlardı. Lehistan'a doğru kaçan Kral, Avusturya Dukası tarafından tutuklandı ve bir fidye-i necât vermeye mecbur oldu. Avusturya Dukası Macarlara daha iyi bir muamele göstermedi, hatta Moğolların elinden büyük zahmetle kurtarmaya muvaffak oldukları şeyleri bile alacak derecede insafsızlığı ileriye vardırdı.

Diğer taraftan Suday Bahadır, Aristald ve gâyet iyi silahlanmış altı yüz Töton ile birlikte gâyet mühim bir şehir olan Varadin üzerine yürüdü. Emîn bir yer gibi buraya oldukça büyük miktarda halk sığınmıştı. İç kaleye çekilmiş olanlar, kendilerini sığındıkları yerden çıkartmak için üç dört gün ortadan kaybolmuş olan Moğolların

---

[176] Çinliler bu memlekete "Ma-çar" diyorlar ki Hungruva(Macar)ların ismidir.

[177] 633 hicrî ve 1235 miladî târihinde.

[178] Bu kavimler en büyük nehirleri hafif ve yuvarlak meşinler üzerinde geçmeye alışkındırlar. Eşyalarını bunlara sararlar. Bir nevi balon oluştururlar. Üzerine otururlar. Bunları bir beygirin kuyruğuna bağlarlar. Yüzen bir adam beygiri çeker.

gitmiş olduğunu zannederek, evlerine döndüler. Orada Moğollar tarafından katledildiler. Bu barbarlar sonra iç kaleyi muhâsara ederek hücumla zapt ettiler. Ne askere ne ahâliye ne papaslara aman vermediler. Büyük Kilise'ye sığınmış olan bir çok kadın orada yakıldı. Başka kiliselerdeki kadınlar her türlü tecâvüzlere maruz bırakıldıktan sonra mihrâblar önünde katlolundu. Kaçabilen kimseler ormanlarda sefîl bir şekilde hayatı terk ettiler. Bir müddet sonra Moğollar hiç korkulacak bir şey kalmadığını, ahâlinin serbestçe dönebileceğini ilan edince açlıktan ölmekte olan bîçâreler şehre geldiler, hâsılatı tarlalardan kaldırdılar, hubûbâtı anbarlara taşıdılar. Bu esnâda hayatlarını muhâfaza ve sefâletlerini hafifletmek için babaların kızlarını, kardeşlerin hemşirelerini fuhuşa sevk ettikleri görülüyordu. Bu ayıplanacak vâsıta ile Moğollardan birkaç sığır ve koyun alabiliyorlardı. Sonra Moğollar hepsini bir ovaya topladılar; soydular ve öldürdüler.

Moğollar sonra Orodin ve Şanadin üzerine yürüyerek bütün bu kıt'ayı harâb ettiler, Prag şehrini muhâsara altına aldılar. İlk önce, âdetleri veçhile, yalnız esîrleri tehlikeye attılar. Sonra hendekler dolunca şehre girdiler, köylüleri bir tarafa ayırdılar, kalanların hepsini öldürdüler. Yalnız sefîhâne heveslerini tatmin için bir miktar kız ayırdılar. Ancak naaşlar altına saklanabilenler kurtuldular. Egres [Eğri] şehri de aynı âkıbete uğradı. Moğollar, Macaristan'ın en güzel şehirlerinden biri olan Strigoni (Strigonie)[Estergon] şehrini de zapta gitmek tasavvurunda idiler. Fakat Tuna'yı[179] geçmek lazım geliyordu. Macarlar Tuna'nın buzlarını kırmak ihtiyatında bulunmuşlardı. Buna rağmen Moğollar sabırlarını kaybetmediler. Nehir tamamen donacak şekilde buz gelmesini beklediler. Fakat yine geçmeye cesâret edemeyerek nehirden uzaklaştılar, sâhilde bir miktar beygir ile sâir hayvanat bıraktılar. Macarlar bunları zapt için nehri geçmek ihtiyatsızlığında bulundular. Moğollar derhal dönerek, buzların yeterli derecede kuvvetli olduğuna emniyet getirdikten sonra, nehri geçtiler. Bu esnâda Kadan Macaristan kralını İsklavonya kıt'asında takip ile meşguldü. Kralı Adriyatik Denizi adalarına sığınmaya mecbur bırakmıştı.[180] Dönüşünde Bosna'yı, Sırbistan'ı, Bulgaris-

179 Zannederim ki bu nehir Çinlilerin "Kon-ning" dedikleri nehir olacaktır.

180 Çinliler bu vak'adan bahsederler ve Kral'a "Pa-çe-man" ismini verirler.

tan'ı tahrip etti. Tuna kıyısında durarak Batu'yu bekledi. Strigoni'ye yaklaşmış olan Moğollar, hendekleri doldurduktan sonra mancınıklarını kurdular. Bunlarla kocaman taşlar attılar. Müdâfaadan ümitlerini kesen ahâli varoşları ve şehirde bulunan bütün servetleri yaktılar. Moğollar bu kadar büyük bir ganîmetten mahrum olduklarını görerek son derecede kızdılar. Hiç kimseyi çıkarmamak için şehrin etrafını sardılar, bütün ahâliyi katliam ettiler. Yalnız on beş kişi kurtuldu. İç kale mukāvemet gösterdiği gibi Alb Royal ve Sen Marten kalesi de mukāvemet etti. Bunun üzerine bu barbarlar Macaristan'ı terk ettiler, Palus Méotides bataklıklarından geçerek Tataristan'a döndüler. Hazar Denizi'nden Buz Denizi'ne kadar olan bütün ülkeleri kayıtları altına almışlardı.

Matthien Paris

Bütün Avrupa bu kavimlerin Lehistan'da ve Macaristan'da yaptıkları tahribâttan dehşete düşmüştü. Bütün hükümdarlar bu kabîl felaketlerin tekrarlanmasını önlemek için sür'atle tedbirler almak için davrandılar. Kimisi bu barbarlara sefîrler yolladı. Her tarafta duâlar edilmesi, oruç tutulması emrolundu. Papa Dördüncü İnnosan (İnnocent) akınlardan ve tahribâttan vaz geçmelerini ve Hıristiyan dinini kabul etmelerini ricâ için kendilerine iki türlü râhipler göndermeye karar verdi. Frer Jan Dö Plan Karpin (Frere Jean du Plan Carpin) ile Dominiken ruhânî tarîkatına mensup Lehli Frer Benuva (Frere Benoît) Rusya yolunu tuttular.[181] Aslen (Ascelin), Simon Dö Sen Kantin (Simon de Saint Quentin), Aleksandır (Alexandre) ve Fransisken ruhânî tarîkatına mensup Alberik[182] (Alberic) İran yoluyla gittiler. İmparator Frederik (Fréderic) bütün Avrupa hükümdarlarına yazdığı bir mektupta Moğolların yaptıkları tahribâtı tasvîr ederek yardım istedi. Almanya istilaya maruz idi. Barbarlar bir kere buraya girecek olurlarsa Avrupa'nın geriye kalan bütün kısımlarının da onların eline düşmesinden korkuyordu. Sen Lui (St. Louis)'nin vâlidesi Laren Blanş (La Reine Blanche) bundan pek korktu ve Sen Lui'nin Krallığının ve Hıristiyanlığın tam bir çöküşünden korkulabileceğini söyledi. Sen Lui büyük bir cesâret ve dindârâne bir tevekkül ile Cenâb-ı Hakka ve kılıcına tam bir itimadı bulunduğu yolunda cevap vererek bu barbarlara karşı yürümek ve onları koğmak kararını aldı. Bu büyük fırtına kendiliğinden savuştu.

---

[181] 1246 senesinde.

[182] Yahut Alber (Albert).

Bu, Çin civarlarından gelmiş kavimlerin Avrupa'da estirmiş oldukları fırtınanın üçüncüsü idi. İlk önce Hunların ve Atilla'nın akını; sonra Avarların ve nihayet Moğolların akını. Daha başkaları da var ise de bu kadar mühim değildir.

Avrupa Moğollar tarafından bu suretle tahrip edildiği esnâda Suriye ile civar ülkeler aynı musîbetlere maruz idiler. Asya'nın bu kısmı da aynı şekilde, bütün dünyayı felakete gark için doğmuş olan barbarların taşkınları altında kalmıştı. Oktay, Çin muharebesinin sonlarına doğru[183] Konya Sultanı Keykubâd'a emir göndermiş, bu hükümdar da itaatten istinkâf etmişti. Oktay bu kıt'aya Cormagon kumandasında büyük bir ordu gönderdi. Cormagan ilk önce Çerkesleri mağlup etti. Moğollar sonra Ermenistan'a girdiler, Erbil civarına akınlar yaptılar[184], Ninova'dan geçtiler ve Terceli ile Karmelis köyleri yakınında cereyan eden bir ırmak kenarında karargâh kurdular. Ahâlinin büyük kısmı kiliseye kaçmış oldukları için Moğollar kilisenin iki kapısını ele geçirdiler. İçeridekilerin dışarıya çıkmalarına müsaade ettiler. Bir taraftan çıkanlara hiçbir şey yapmadıkları halde diğerlerini boğazladılar. Bu garip davranışın sebebi meçhuldür. Kapılardan birini bekleyenlerin kalplerindeki iyiliğe hamletmekten başka bir tefsîr tarzı bulunamamıştır. Sonra[185], ikinci defa olarak Erbil civarlarına yayıldılar[186] ve bu şehri kırk gün muhâsara altında tuttular. Fakat ahâli kendilerine bir miktar para verdiği için çekildiler. Oradan gidip Irak'ı tahrip eylediler ve Bağdad'a yaklaştılar.[187] Mücâhideddin ile Şerefeddin İkbal bir ordu başında şehirden çıktılar ve Moğolları hezîmete uğrattılar. Fakat tekrar gelmelerinden korkulduğu için Halîfe bütün harb makinelerini surların üzerine yerleştirtti ve bir muhâsaraya hazırlandı. Bu ihtiyat beyhude oldu. Çünkü sene sonuna doğru Moğollar Bağdad civarında tekrar göründüler, Halîfe'nin kumandanlarına karşı büyük bir zafer kazandılar. Fakat aldıkları ganîmetlerden memnun oldukları için çekilmek şıkkını tercih eylediler.

Ebû'l-Fidâ
Ebû'l-Ferec
Ebû'l-Mehâsin

Bu barbarlar, oralarını zapt etmek ve bilhassa Konya Sultanlarını

[183] 1232 senesinde.
[184] 633 hicrî ve 1235 miladî târihinde.
[185] 634 senesi Şevval'inde. 1236 miladî târihinde.
[186] 635 hicrî, 1237 miladî târihinde.
[187] Kalenin kumandanı Halîfe'nin memluklerinden "İdkin"[Aytegin?] idi.

mahv eylemek niyetini dâima beslemekle beraber bir müddet bu memleketlerde hiçbir şey yapmadan durdular. Nihayet Erzurum'a yaklaştılar.[188] Bu şehri hücumla zapt etmiş olan Cormagon Noyan[189] Erzurum sâkinlerinin büyük kısmını öldürdü, çocukları esîr aldı ve bütün ülkeyi tahrip etti. Halîfe Musta'sım bütün bu fenâlıkları gördüğü halde ortadan kaldırılması çaresini düşünmüyordu. Sırf kendi zevk ve sefasıyla meşguldü. Sarayına kapanmıştı. Müslüman memleketlerini tahrip eden bu barbarları atmak lüzumunu öne sürenlere, Bağdad'ın kendisine yettiği yolunda cevap veriyordu. Cormagon gidip Konya Sultanı Keyhusrev'i mağlup etti[190], Sivas, Kayseriye, Erzincan ve sâire gibi bir çok şehirleri zapt ederek kendisini barışı yüksek fiatla satın almaya mecbur bıraktı. Yasaur (Ysour) Noyan Suriye'ye akınlar yaptı[191] ve Haleb'e yaklaştı. Fakat bu şehri muhâsara etmeye cesâret edemeyerek bütün arazisini tahrip etmekle yetindi. Malatya'dan geçerken Moğollar burasını yağmaladılar ve bütün kilise müzeyyinatını aldılar. Bu kadar musîbetlere bir de vebâ eklendi. Bir çok kişi telef oldu. Sonra müthiş bir kıtlık çıktı. Babalar ekmek bulmak için çocuklarını satmak mecburiyetine düştüler. Moğollar oradan Bağdad civarlarına gittiler.[192] Orada çok kalmadılar. Oktay'ın vefatı onları bütün bu tahribâtı bırakmaya mecbur etti. Noyanların büyük kısmı yeni hanı seçmek üzere Karakurum'a döndüler.

Gaubil Pétis

Oktay'ın donatmış ve Avrupa ile Asya'yı zapt için sevk etmiş olduğu orduların çokluğu insana dehşet verir. Gâyet uzak memleketlerdeki bu büyük seferler esnâsında ihtimal ki kendisinin pâyitahtında rahat rahat yaşadığı ve Niu-çe İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra Çin'in derin bir sulh ve sükûna nâil olduğu zannedilir. Halbuki o kıt'ada güneye doğru henüz mühim ve gâyet zengin bir imparatorluk mevcuttu. Bütün dünyayı kaydı altına almak isteyen Moğollar bu imparatorluğu mahv etmeye azmetmişlerdi. Oktay'ın ikinci oğlu Kutan[193] ile kumandan Çahan altı yüz bin kişi-

188 639 hicrî ve 1241 miladî târihinde.

189 Plan Carpin buna "Cyrpodan" namını veriyor.

190 640 hicrî ve 1232 miladî târihinde.

191 641 hicrî ve 1243 miladî târihinde.

192 642 hicrî ve 1244 miladî târihinde.

193 Çinliler buna "Ku-tu-an", Plan Carpin "Cuchtan" diyor.

lik bir ordu ile Se-çuen vilayetine yürümek emrini aldılar. Kucu[194] (Koudgiou), Temutay, Çang-yao, Çahan ve Hi-tanlar prensi Pi-tu ile Kiang-nan vilayetine yürüyeceklerdi. Bu Moğol orduları en iyi Çin ve Tatar askerlerinden mürekkep idiler. En cesur kumandanlar tarafından idâre ediliyorlardı. Songlar İmparatoru'nun kendilerine karşı koyacak büyük orduları varsa da memleketlerinin âkıbeti hakkında endîşeye düşmekten hâlî kalmadı, hudutlara en mâhir kumandanlarını gönderdi.

Moğollar Şen-si'den geçerken vaktiyle Niu-çelere tâbi bulunan Sene 1236
Kong-çang-fu şehrinin vâlisi Şi-hien kendilerine tâbi'iyyet arz etti. Bu kumandan Kutan'ın istikbaline çıkarak bütün askerleriyle birlikte onun hizmetine girdi ve vâlilikte yerinde bırakıldı. Kutan oradan Mien şehrinin[195] muhâsarasına hazırlandı. Bu kalenin kumandanı bulunan Yeu-ven bir geçit olan Sien-jin kalesini zapt etmek gibi ihtiyatî bir tedbirde bulundu. Sonra Moğollar Han-çong-fu'yu zapt ile bazı Çin müfrezelerini mağlup edince, geceleyin on bin kişi ile nehri geçti, Leu-ki denilen bir mevkide pusu kurdu. Orada davul çaldırdı, karargâhında ateş yaktırdı ve dışarıda "*Öldür! Öldür!*" diye haykırttı. Askerlerini üç kola ayırarak, üç bin kişi ile Ki-tuan denilen bir dağ geçidini tuttu. En sarp yerlere, çekilmekten ise ölmeye azmeylemiş sekiz yüz süvari yerleştirdi. Küçük ordu her taraftan düşmanla kuşatılmıştı. Yürümeye mâni olan yağmur ve rüzgâra karşı da uğraşmak lazım geliyordu. Böyle olmakla beraber sebat gösterdi, mukāvemet etti. Bütün engellemelere rağmen Long-uei-teu'ya gitti. Orada Moğollar üzerinde bir muvaffakıyet elde etmiş olan biraderi Van Yeu-ven'e iltihak etti. Çinlilerle Moğollar arasında burada büyük bir muhârebe vukûa geldi. Pek çok kişi telef oldu. Şafak sökerken Moğollar kumandanları Çahan'a katıldıkları için muhârebe tekrar başladı. Büyük bir kıtalden sonra Yeu-ven, ordusunun her taraftan kuşatıldığını, bu tehlikeden kurtulmanın mümkün olmadığını görünce hayatını kābil olduğu kadar pahalı satmaya karar verdi, "*Allah'ın emri budur, ölmek lazımdır!*" diye haykırdı. Sonra beygirini öldürdü, Moğolları tahkîr ederek yalın kılıç üzerlerine atıldı. Birâderi ve hemen bütün askerleriyle birlikte hayatı terk etti. Bu muzaf-

194 Çinliler buna "Ku-çu"

195 Şen-si dâhilinde Han-çong-fu sancağında.

feriyet Moğollara pahalıya oturdu.[196] Kutan sonra Se-çuen'e girdi. Bunun pâyitahtı olan Çeng-tu yakınında karargâh kurdu ve bu vilayetin şehirlerinden büyük kısmını itaat altına aldı.[197] Birâderi Kucu aynı zamanda Hu-kuang vilayetine girmiş, büyük tahribât yaptıktan sonra, King-çeu ile Siang-pang'ı zapt ederek buralarda bir çok erzak bulmuştu. Çin kumandanları arasında hüküm süren nifak bu şehrin kaybına sebep olmuştu. Moğollar dış mahallelerin duvarlarına ateş veren bir subayın hıyâneti yüzünden içeriye girebilmişlerdi. Sonra gittiler, Te-gan şehrinin hemen bütün sâkinlerini kılıçtan geçirdiler. İşte ölüm, bu kadar muvaffakiyetler arasında Kucu'nun icraatını durdurdu.[198] Keu-hoen-boğa namında diğer bir Moğol kumandanı Kiang-nan, Ku-ang, Ho-nan hudutlarını tahrip ettikten sonra Hoang-çeu üzerine yürüdü.[199] Fakat Çinlilerin kumandanı Meng-kong Moğolları yirmiden ziyâde mevkiden çıkardı. Moğol kumandanlarından Çahan İ-şing-hien[200] muhâsarasını kaldırmaya mecbur oldu. Bu kalenin vâlisi olan Kieu-yo pusuya yatırdığı askerlerle, taş atan mancınıklarıyla ve karargâhlarına koyduğu ateşlerle Moğol kumandanının ordusunu pek taciz etti.

Meng-kong sonra, Moğolların kuşatma altında tutmakta olduk-
Sene: 1237 ları Hoang-çeu'ya yaklaştı ve oradan onları koğdu. Moğollar, Kiang-nan dâhilinde Şeo-çeu[201] önünde de muvaffakiyetsizliğe uğradılar. Orada kumanda eden Tu-keu Moğol siperlerinden yirmi yedisini yaktı, bir çok düşman askerini öldürdü, onların Grejuva ateşlerini faydasız bir hale soktu. Sonra Lu-ven-te birkaç cesur ve güzîde askerle Moğol saflarını yararak şehre girdi, gayret ve faaliyeti sâyesinde Moğolları oradan çekilmeye mecbur etti. Çahan bu muhâsarada kullanılan bütün makinelerle, Kiang-nan dâhilinde Lu-çeu üzerine yürüdü. Orada sekiz yüz bin kişilik bir orduya mâlik olduğu, Lu-çeu'nun zaptından sonra Kiang nehri boyunca uzanan bütün ülkeyi tahribe gitmek için Tsau gölü üzerinde kayıklar yaptırmak

196 Bu muhârebe Han-çong-fu'dan iki üç fersah uzakta yer alan Pao-çing şehrinin batısında Pang-ping kalesi yakınında vukûa geldi.

197 Ho-çeu, Kuei-çeu, Lu-çeu, Şun-king-fu şehirlerini zapt edemediler.

198 Onuncu kamerî ayda.

199 Ho-kuang dâhilinde.

200 O zamanki ismi Çing-çeu idi.

201 O zamanki ismi Gan-fung idi.

fikrinde bulunduğu hakkında bir şâyia çıkardı. Fakat ne yapacağını daha evvel tahmin etmiş olan Tu-keu onun gelmesinden önce Lu-çeu şehrine girmişti. Gâyet çok miktarda ot demetlerini yağa batırarak Moğolların şehir etrafında yapmış oldukları siperlere attırdı ve hepsini küle çevirdi. Moğollar ateşi söndürmeye çalıştıkları sırada mancınıklarla büyük taşlar atıyor ve onları eziyordu. Sonra umûmî bir huruç hareketi yaptı, Moğolları firara mecbur etti ve kendilerini bir fersahtan öteye kadar kovaladı. Moğol ordusunun büyük kısmı mahv oldu. O ana kadar uğradıkları muvaffakıyetsizliklerin en büyüğü bu idi. Tu-keu ile Lu-ven-te bütün geçitleri tuttular ve Moğollar kuzeye doğru çekilmeye mecbur oldular.

Hu-kuang'da, Meng-kong'un kumandası altında bulunan Çin- Sene 1239
liler Moğolları her taraftan mağlup ettiler ve Siang-yang'dan koğdular. Gerek burasını gerek Fan-çing'i tahkîm etmişlerdi. Diğer taraftan Çinliler Se-çuen'in pâyitahtı olan Çing-nu'ya girdiler ve burada pek çok asker yığdılar. Fakat bu vilayeti terk etmiş olan Moğollar derhal dönerek bu şehri tekrar aldılar ve Hu-kuang dâhilinde Kuei-çeu yoluyla yürüdüler. Meng-kong bütün geçitlere asker yerleştirdikten sonra gidip Moğolların elinden Kuei-çeu'yu zapt etti ve bu suretle Kiang-nan'ı emniyet altına aldı. Ju-ning-fu'daki Moğol depolarını, kayık yapmak için Teng-çeu'da toplamış oldukları kerestelerı yaktı. Almış oldukları bütün ganîmetlerle esîrleri geri aldı.

Sonra bizzat hudutları gezdi. Bütün köylüleri toplayarak asker- Sene 1240
lik öğretti, kendilerine subay ve silah verdi. Bu tedbirler sâyesinde Se-çuen ile Kiang ve Han şehirleri arasında yer alan ülkeler, arazilerini savunmaya kābiliyetli çiftçiler ve depolarla doldu.

Lehistan'da ve Macaristan'da meşgul olan oğlu Guyuk'u bir sene evvel yanına çağırmış olan Oktay, Tataristan'da[202] yaptığı büyük bir avdan dönüşte ağır surette hastalandı. İmparatoriçe Turakina, Oktay'ın vefat edeceğine hükmederek derhal devlet işleri hakkında müzâkerelerde bulunmak üzere nâzır İ-li-çu-tsai'yı çağırttı. İ-li-çu-tsai İmparatora fenâ nasîhatlar verildiğinden ve bütün mansıpların değersiz kimselere, suç işlemiş adamlara satıldığından, daha namuslu kimselerle hapishanelerin dolduğundan şikâyet ediyordu.

[202] Kie-kie-çay-ha denilen bir göl yakınında.

Turakina bütün bu mahpusları tahliye için tedbir alınmakta olduğu sırada Oktay sağlığına kavuştu. Bunun üzerine umûmî bir af ilan olundu. Çinlilerin mahkemelerde bazı küçük memuriyetlere geçebilmelerine müsaade edildi. Bununla beraber aşırı derecede şarap içmekte devam eden ve bu konuda İ-li-çu-tsai'ın âkilâne nasîhatlarını dinlemeyen Oktay, bütün bir gece o kadar çok şarap içti ki, ertesi sabah, on üç senelik saltanattan sonra elli altı yaşında olduğu halde vefat etti.

Bazıları zehirlendiğini iddia ediyorlar.[203] Müstefreşelerinden
Plan Carpin biriyle cürme ortak olmakla zan altında tutulan daha birkaç kişi idam edildi. Oktay, torunu Şiramon[204]'un kendisine halef olmasını emreylemişti.

Oktay'ın şecaatı, ihtiyatı, kalp büyüklüğü pek çok medhedilmektedir. Üzerinde büyük bir tesiri olan İ-li-çu-tsai kendisine ilim ve fenlere ve bilhassa iyi bir hükûmet idâresine karşı muhabbet telkîn etmişti. Oktay intizamı severdi. Pek doğru idi. Fakat kendisinden uzak bulunan kumandanları milletin barbar ve yırtıcı tabiatına uygun bulunuyorlardı. Oktay âlicenap ve cömert idi. Benim yardımımı rica eden bir adamı eli boş döndürmek haksızlık olur, derdi. Tebaalarından bazıları onun âlicenaplığına başvurdular ve ona katıldılar. Oktay, isteyenleri, ekseriya rahatsız edici şeyler olmakla beraber hiç reddetmedi Onlar da Oktay'ın âlicenaplığını kötüye kullandılar.

Bu hükümdarın vefatından sonra cismânî meziyetlerine, nâdir
Sene: 1241 bulunur bir mahâret ve zekâ da ilave eden zevcesi Turakina Hâtun İmparatorluğun bütün vilayetlerine ulaklar gönderdi; kendisini hükûmet nâibesi ilan etti. İ-li-çu-tsai ise Oktay'ın son emirlerine uygun şekilde Şiramon'un Tataristan'a Büyük Han ilan edilmesini istiyordu. Turakina kimisi Çin'de kimisi Macaristan'da bulunan kumandanların ve şehzâdelerin yokluğundan istifâde ederek, oğlu Guyuk'un da arka çıkmasıyla bütün hüküm ve nüfûzu eline geçirdi. Ekâbiri ve bilhassa mâliye işlerini idâreyle görevli Gaotulaman'ı

---

203 Oktay'ın zevceleri şunlardır: 1- Burakçın. Çinliler buna Pu-la-ha derler. Kongratlar kabilesindendir. 2-Gang-hoei; 3- Zazin; 4- Turakina Hâtun. Çinliler buna Tu-lie-ko-na derler. Diğerlerinden bahsedilmiyor. Yalnız bu son zevcesinden çocuğu olmuştur. Onlar da: Guyuk, Kutan, Kucu, Karacak, Kaşı'dır.

204 Şiramon Oktay'ın oğlu Kucu'nun çocuğudur. Çinliler buna Şe-lie-men derler.

kendi tarafına çekmek yolunu buldu. Askere verilecek ve tâcı oğlu Guyuk'a kazandırmak için taraftar kazanmakta harcanacak parayı bu ona tedârik ediyordu.

Çin'de muhârebe devam etmekten hâlî kalmıyordu. Çinliler Se-çuen'in pâyitahtı olan Çing-fu'yu geri almışlardı. Fakat bir subayın ihâneti yüzünden çok geçmeden tekrar kaybettiler. Moğollar Han-çeo taraflarında üç bin kişilik bir Çin müfrezesini bozduktan sonra yabancı reislerden birini[205] yetmiş kişi ile birlikte barış tekliflerinde bulunmak üzere Çin sarayına gönderdiler. Fakat Hu-kuang vilayeti dâhilinde Çang-şa vâlisi bu zatı tevkif ettirerek bir kaleye kapadı. Orada vefat etti.

Artık tekrar harbe başlamaktan başka bir şey düşünülmedi. Sene 1242
Moğollar Se-çuen'e girdiler, Lu-çeu'yu muhâsara ettiler. Meng-kong da bütün hudutları ziyâret ile kabahatli bulduğu subayları şiddetle cezalandırdı.

Bu esnâda Karakurum'da Şiramon'un tahta çıkarılmasını Tura- Sene 1243
kina'dan ricâ etmekte olan İ-li-çu-tsai, sözlerini dinletemediği için mâliye işlerinin yolunda gitmediğini ve her şeyin para ile yapıldığını İmparatoriçe'ye söyleyerek Gaotulaman'ı mâliye işlerinden çekmek istedi. Fakat onun düşüncelerine hiçbir ehemmiyet verilmedi. İ-li-çu-tsai gözden düştüğüne o kadar içerledi ki elli beş yaşında olduğu halde Karakurum'da vefat etti.[206] İ-li-çu-tsai Leao'lar yani Hi-tan İmparatorları âilesinden bir prens idi. Meziyet ve kābiliyeti sâyesinde Cengiz Han'ın ve Oktay Han'ın itimadını kazanmış ve onların hükümranlıkları zamanında imparatorluğun vezîr-i âzamlığını yapmıştı. Bu kadar büyük bir adamın nezâreti zamanında daha medenî bir hale gelmedikleri için Moğolların ne kadar barbar oldukları takdir edilebilir. İ-li-çu-tsai Moğolların hizmetine girdiği dakikadan itibaren onları kendi misâliyle insaniyetkâr duygulara, hilim, mülâyemet ve âlicenaplık telkîn ederek herkese karşı yaptıkları mezâlimden kendilerini vaz geçirmeye çalıştı. Niu-çeler, İ-li-çu-tsai'nin mensup olduğu Hi-tan İmparatorları âilesini mahv etmişlerdi. Bu, Niu-çelerle harb eden Cengiz Han'ın huzûruna ilk defa olarak getirildiği zaman, Cengiz Han âilesinin intikamını alınmış görmekten

205 İsmi Yue-li-masse'dir.
206 Üçüncü kamerî ayda.

memnun olup olmadığını sormuştu. İ-li-çu-tsai, bir çok iyiliğini gördüğü, sâyelerinde mevki ve şeref kazandığı hükümdarların felaketlerine karşı hassasiyetli olmak mecburiyetinde bulunduğunu cevaben söyledi. İ-li-çu-tsai Niu-çelerin hizmetindeydi. Cengiz Han'ın nâzırı olunca onun hükümranlık devrini şan ve şerefle dolu bir hale getirmekte ve bütün Moğollara kıtâle karşı nefret, insanlara, idârenin intizamına karşı muhabbet hissini telkîn etmekten başka bir şey düşünmedi. Âdeta bir dereceye kadar Moğolların kānun koyucusu oldu. Moğollar için bir takvim yaptı. Batıda Arap ve Acem riyâziyyunuyla [matematikçileriyle] birlikte bu takvimi ıslah etti ve her millete mensup işçileri ve subayları çekmek için büyük masraflar yaptı. Umûmî mektepler yaptırdı. Moğollara târih, coğrafya, riyâziye, hey'et [astronomi] tahsil ettirmeye muvaffak oldu. Uygur kıt'asından, İran'dan, Arabistan'dan âlimler getirtti. Bunlar kitaplarından bazılarını Moğolcaya tercüme ettiler. Kendisinin de bu konuda büyük bir iktidarı vardı. İlim adamlarına ve ilimlerin ilerlemesine karşı gösterdiği bu özen, verdiği bu önem binlerce Çin mütefekkirinin hayatını kurtardı. Ning-hia şehrinin yağmasında Moğollar yağma ile meşgul oldukları sırada İ-li-çu-tsai kendi hissesine coğrafya haritalarını, kitapları, resimleri, kadîm meskûkâtı ve bir hayli ravent[207] çuvallarını aldı. Sonra, askerin uğradığı habîs bir hummâyı tedâvi için bu raventlerden çok istifâde etti. Büyük bir nâzır için gereken her türlü nitelik ve meziyetlere sâhipti. Sarsılmaz bir metâneti, hayret edilecek bir intikal ve ferâseti, efendisinin hâkimiyeti altındaki memleketler hakkında geniş ve kapsamlı bir bilgisi vardı. Seçimlerinde büyük bir isabet görülürdü. İcabında muazzam miktarda para ve erzak tedârik edebilecek surette güvenilir kaynaklara mâlikti. Hükümdarına ve halkın saadetine hizmet husûsunda son derecede fedakârca davranırdı. Gümrüklere, ticârete, subayların mertebelerine dâir akıllıca düzenlemeler yaptı. Bu kadar büyük bir adamın dâimî surette Moğolların cibillî vahşetleriyle uğraşmak mecburiyetinde kalmış olması esef edilecek şeydir. Moğolların gerek bu vahşetleri, gerek cehâletleri İ-li-çu-tsai'ın tasavvurlarını fiiliyat mevkiine koyması husûsunda büyük müşkiller ve engeller

---

207 [Ravent: Karabuğdaygillerden, etli yaprak sapları sebze olarak yenilen, boyu 60 cm'ye varan, çok yıllık otsu bitki (Rheum). (Y. Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*'ten E.K.)]

çıkarıyordu. Bunlara rağmen İ-li-çu-tsai bazı zamanlarda en güzel kızların imparator sarayı için ayrılmasına mâni oldu. Terbiyelerine gâyet itina ettiği oğullarına ve torunlarına fazîlete, ilimlere ve fenlere karşı aynı muhabbeti telkîn etti.

En medenîleşmiş milletlerin bile başında bulunmaya gâyet layık olan bu büyük adamın vefatından sonra düşmanları Turakina'ya mallarını tedkîk ettirmeyi teklif ettiler. Pek az para, kendi eliyle târihe, hey'et'e, ziraate, hükûmete, ticârete dâir yazılmış bir çok kitap, madalyonlar, mûsikî âletleri, eski kitaplar, taş ve mermer üzerine kazılmış eski mahkûkât bulundu. Bütün düşmanları mahcup oldular. Târihte İ-li-çu-tsai gibi adamlara nâdir tesâdüf olunur. Bu kadar büyük bir kayıptan pek az müteessir olan barbarlarla yaşamış olması esef edilmeye şayandır. Fakat böyle nâdir adamların fazîletlerini göstermek için yapılmış olan târih, kendisi hakkında gâyet sitayişkârca davranmıştır. Târih İ-li-çu-tsai'ı takip edilmesi elzem bir misal olarak meydana koyar; olaylar zincirini takip ederek yapılan barbarlıkları ve mezâlimi hikâyeye mecbur olduğundan dolayı bir esef hissi duyar.

Turakina'nın hükûmet nâibeliği sırasında mühim bir şey yapılmadı. Moğol kumandanları Kiang-nan vilayetinin muhtelif kıt'alarını tahrip ettiler. Turakina o zaman oğlu Guyuk'u imparator ilan ettirmek için türlü türlü entrikalar yapıyordu. Nihâyet buna muvaffak oldu.[208] Sene: 1244

Bu münâsebetle bir kurultay yani umûmî millet meclisi toplandı. Meclisten Moğollardan başka Mâverâünnehir ve Türkistan Emîri Mes'ûd Beğ; Horâsan Emîri Argon Ağa ve Irak, Lûr, Âzerbaycan ve Şirvan büyükleri; Konya Sultanı'nın birâderi Rükneddin; Ermenistan emîr-i âhuru[209]; Gürcistan kralları iki David; Halep hükümdarı Nâsır; Bağdad Kādi'l-kudâtı ve Halîfe'nin sefîri Fahreddin; Suzdal Dukası Yaroslas, Papa'nın sefîri Jan dö Plan Carpin de vardı. Bu büyük meclisin toplandığı ilk gün kırmızı esvaplar giydiler. Etrafı kapalı bir yere toplanıyorlardı. Burada gâyet kıymettar kumaşlardan yapılmış bir çadır kurulmuştu. Bu kapalı yer o kadar geniş idi ki iki bin kişi alabilirdi. İki büyük kapısı vardı. Kapının birinden yeni han yalnız başına girecekti. Bu kapıda muhâfız yoktu. Çünkü kimse hür- Sene. 1245, 1246 Ebû'l-Ferec Plan Carpin

208 Yedinci kamerî ayda.

209 Ermenistan Kralı Haiton'un birâderi.

met eseri olmak üzere, oradan geçmeye cesâret edemiyordu. Diğer kapı büyüklere mahsustu. Moğol büyükleri kılıç, ok ve yay taşıyorlar ve giriş hakkı olmayanları uzaklaştırıyorlardı. Moğol reisleri o kadar zengin bir surette giyinmişlerdi ki beygir koşumlarının müzeyyinatı yaklaşık yirmi gümüş markı (marcs) buluyordu. İkinci günü Guyuk meclise gitti. Halk dışarıda reislerinin kararını bekliyordu. Biraz müzâkere ettikten sonra hepsi akşama kadar kozmoz (cosmos) [kımız] yani kısrak sütü içmeye başladılar. Sonra sefîrlerden bazıları mesela Plan Karpin (Carpin) içeriye alındı. Onlara bu sütten içmedikleri için arpa suyu verdiler. Bir ay böyle geçti. Guyuk yerleşmişti. Fakat seçimi başka yerde ilan edilecekti. Bu esnâda Guyuk çadırından çıktığı zaman önünde şarkılar söyleniyor, tepesinde kırmızı yünden toplar bulunan değneklerle selamlanıyordu. Bu, kendisinin Büyük Han olacağının bir delîli idi. Çünkü bu merâsim, başka hiçbir şehzâdeye yapılmazdı. Sonra, "Sıra Ordu" namı verilen bu saray terk edilerek üç dört fersah uzakta güzel bir ovaya, dağlar arasından akan bir nehrin kenarına gidildi. Burada bir çadır vardı. Buna "Yaldızlı Ordu" (Horde) deniliyordu. Altun levhalarla kaplı sütunlar üzerine istinâd ediyordu. İçerisi la'l rengi kumaşlarla kaplıydı. Dış tarafında başka kumaşlar vardı. Guyuk burada tahta çıkacaktı. Kararlaştırılan günde[210] yağan kar ve dolu hasebiyle merâsimi başka bir güne ertelemeye mecbur oldular. Ağustos ayının 24'üncü günü toplanan bütün ekâbir güney tarafına dönerek secdeye kapandılar, dua ettiler. Sonra çadıra doğru gittiler. Guyuk'u yaldızlı tahta oturtarak ona şu sözleri söylediler:

> "*Üzerimizde mutlak bir iktidara mâlik olmanızı ricâ ve emr ediyoruz.*"

Guyuk kendilerine şu cevabı verdi:

> "*Hanınız olmamı istiyorsunuz. Her hususta bana itaat etmeye, çağırdığım zaman gelmeye, göndereceğim yere gitmeye, öldürmenizi emrettiklerimi öldürmeye azm eylediniz mi?*"

Hepsi evet cevabını verdikten sonra şu sözleri ilave etti:

> "*Artık sadece sözlerim bana kılıç hizmetini görecektir!*"

210 İsa'nın göğe yükselişi günü.

Bu merâsimden sonra yere bir keçe yaydılar. Üzerine Guyuk'u oturttular ve ona şu sözleri söylediler:

"Yukarıya bakınız ve Cenâb-ı Hakkı tanıyınız. Sonra, üzerinde oturduğunuz şu keçeyi görünüz. İmparatorluğunuzu âkilâne idâre ederseniz, âlicenap, hayırkâr, âdil olursanız; milletin büyüklerine ve reislerine herkesin mevkiine ve haysiyetine göre riâyet ederseniz azamet ve ihtişam içinde hükümran olursunuz. Bütün dünya size itaat edecek, bütün istediklerinize Cenab-ı Hakdan nâil olacaksınız. Bunun zıttı bir hatt-ı hareket takip ederseniz sefîl ve tebaanız tarafından aşağılanacak ve o derece fakîr olacaksınız ki üzerinde oturduğunuz şu keçeye bile hükmedemeyeceksiniz."

Sonra aynı keçenin üzerine karısını oturttular. Kendilerini yüksek sesle Tatarların İmparator ve İmparatoriçesi ilan ederek havaya kaldırdılar.

Guyuk'a gâyet çok miktarda altun, gümüş, kıymetli taşlar ve sâir kıymettar eşyâ takdîm edildi. Bunların bir kısmını ekâbire derhal taksim etti. Sonra, bir çok kozmoz [kımız] yani kısrak sütü içmeye başladılar. Tuzsuz pişmiş etler yediler. Tuz ayrıca getiriliyordu. Hepsi Büyük Han'ın çadırının altında idiler. Hemen hemen bütün Asya'nın hâkimi olan bu hükümdarların tahta çıkış tarzları işte böyleydi. Servetler hiçbir ihtişam ve debdebe olmaksızın sarf ediliyordu. Meydanda kabalıktan ve barbarlıktan başka bir şey görülmezdi. İnsan türünün sâir kısımlarına karşı gâyet müthiş olan bu adamlar birer çobandan başka bir şey değildiler. Bunlar etraflarında sürüleriyle kendilerine bir hükümdar seçerlerdi. Eşkıyalıkla elde ettikleri altun ve gümüşlerle bu merâsimde süslenirlerdi. Etraflarında Asya'nın en kudretli hükümdarlarının sefîrleri titrerdi.

Guyuk o târihte yaklaşık 40, 45 yaşındaydı. Orta boylu, halîm bir adamdı. Batu'nun yaptığı seferde yiğitliğini isbat etmişti. Ciddi, ağır idi. Güldüğü nâdiren görülürdü. Hizmetine dâhil olan Hıristiyanlardan bir çoğu Hıristiyanlığı kabul etmek istediğini söylüyorlardı. Çünkü yanında dâima Hıristiyan papasları bulunuyordu. Bunlara aylık verirdi. Çadırının önünde bir küçük kilise görülür, bu Hıristiyanlar orada muntazaman âyinlerini yaparlardı. Vezîri Kadak (Cadac) ile kâtiplerinden biri olan Şingay (Chingai) Hıristiyan idiler. Nestûrî Piskopos ve râhipleri sarayında nüfûz ve itibar sâhibi bulunuyorlardı. Moğollar birbirlerine şu Süryani

Gaubil Pétis
Plan Carpin
Ebû'l-Ferec

kelimeleriyle selam verirler, "*Barekmor*" yani "Esselamun aleyküm" derlerdi. Hıristiyanları dâima bonz'larla karıştıran Çinliler batı bonzlarına pek çok müsâadeler gösterdiğinden dolayı kendisini tenkit ederler.[211] Fakat Hıristiyanlara bahş ettiği bu himâye bunları kayıt altına almak tasavvurlarına mâni olmuyordu. Papa'nın ve sâir Hıristiyan Avrupa hükümdarlarının kendisine biat etmelerini talep ediyordu. Hatta Hıristiyanlara karşı yeni bir sefere hazırlanıyordu. Plan Karpin'in Moğol sarayına gelmesi onları barışa teşvîk etmek, Avrupa'ya gelmekten vaz geçirmek ve Hıristiyanlığı kabule sevk eylemek içindi.

Plan Carpin
Ebû'l-Ferec

Guyuk, tâc giyme merâsimi yapıldıktan sonra, bütün sefîrleri huzûruna kabul etti. İlk önce, Şingay namında bir kâtip hepsinin ve kendilerini gönderen hükümdarların isimlerini aldı, Büyük Han'ın huzûrunda bunları okudu. Sonra sefîrlerden her biri sol dizini büktü, üzerlerinde bıçak olup olmadığı araştırıldı. Kapının eşiğine basmamaları ihtar edildi. Batı kapısı yalnız Büyük Han'a mahsus olduğu için sefîrler doğu kapısından içeriye girdiler. Sefîrlerden her biri Guyuk'a hediyeler takdîm etti. Milletin büyükleri de hediyeler getirdiler. Sonra Guyuk, beş yüzden ziyâde araba dolusu altun, gümüş, ipekli esvap dağıttı, vilayet vâlilerini tayin etti. İlçiktay'a Anadolu, Suriye ve Gürcistan vâlilikleri verildi. Emîr Mes'ûd Mâverâünnehir ve Türkistan vâlisi oldu. Argon Ağa Horâsan, Irak, Âzerbaycan, Şirvan, Luristan, Kirman, Fars ve Hindistan vâliliğine tayin olundu. Guyuk İzzeddin'in Konya Sultanı ünvanını alarak Rükneddin'e, Gürcistan Kralı ünvanını da David'e verdi. Bununla beraber David, Tiflis vâlisi olan ve aynı ismi taşıyan büyük birâderine tâbi olacaktı. Batu Volga sâhillerinde kumanda ediyordu ve maiyetindeki kumandanlar Nyeper (Dinyeper), Don ve Yayık nehirleri kıyılarında karargâh kurmuşlardı. Guyuk Halîfe'nin sefîrlerini pek

211 Râhip Gaubil'in zannınca lamalardan bahsedilmektedir. Fakat Çinlilerin Hıristiyanlara da bonz dedikleri sâbit olduğu için burada Hıristiyanların bahis konusu olduğu âşikârdır. Onun (Gaubil'in) ifâdesine göre, Guyuk'un sarayında Çu-kien ülkesinde doğmuş iki kardeş vardı. Büyüğü Ua-to-çi, küçüğü Na-mo isminde idi. Bunlar Fo mesleğinde bilgi sâhibi idiler. İmparator kendilerini seviyordu. Büyüğüne bir mühür verildi ve bütün imparatorlukta sefâleti tedkîkle görevlendirildi. Bu iki bonz'un Hıristiyan olmaları icap ediyor.

çok tehdit etti. İsmâîliye tebaalarını dinlemek bile istemeyerek geri gönderdi.

Guyuk Büyük Han ilan edildikten sonra başka bir yere gitti. Altun ve kıymetli taşlarla, muhtelif resimlerle müzeyyen tahtı[212] oradaydı. Tahta birkaç basamakla çıkılıyordu. Burası yuvarlaktı. Üzerinde Çinlilerin hediye etmiş olduğu kıymetli bir çadır vardı. Tahtın altında sıralar dururdu. Sol taraftakiler üstüne kadınlar otururdu. Sağ tarafta kimse yoktu. Millet büyükleri salonun ortasında iskemleler üzerinde idiler. Batı tarafına yeniden harbe gitmek fikrinde olan ve bunu Papa'nın sefirlerinden gizli tutmak isteyen Guyuk, kendilerini vâlidesi Turakina'ya gönderdi. Plan Karpin bir ay bu hükümdarın sarayında kaldığı halde bir defa huzura çıkamadı. Yaşamak için elzem olan şeylerden bile mahrumdu. Sonra, Papa'nın kendisini ne maksatla gönderdiğini yazılı olarak bildirmesini tebliğ eylediler. Cevabını Moğol ve Arap lisanlarıyla yazılmış mektuplarla verdiler. Nihayet ayrılmak müsâadesini elde etti.[213] Guyuk kendisiyle birlikte Papa'ya sefirler göndermek istiyordu. Fakat Plan Karpin o zaman Guyuk'u bundan vaz geçirmek gibi bir tedbir kullandı. Çünkü bu nevi sefirler gittikleri memleketlerin hali, kuvvetleri, vaziyeti hakkında malumat alan birer câsus idiler. Sonra akınlar yapmak üzere ordularla geliyorlardı. Plan Karpin Turakina'ya saygılarını sundu. Turakina ona tilki postundan bazı esvaplar hediye etti. Plan Karpin Avrupa yolunu tutarak Tataristan ve Rusya üzerinden Avrupa'ya döndü.[214] Plan Carpin

Papa'nın yollamış olduğu diğer sefirler yani Râhip Aslen (Ascelin), Simon Dö Sen Kanten (S. Quentin), Aleksandır (Alexandre) ve Alberik (Alberic) Karakurum'a kadar gidemediler. Suriye yolunu seçmişler, İran'a Moğollar ordusuna kumanda eden Baycu Noyan[215] nezdine gitmişlerdi. Bu kumandan, onlara sefirlik maksatlarını Sene: 1247

---

212 Bu taht Kom (Come) isminde bir Rus kuyumcusu tarafından yapılmıştı.

213 Aralık ayının 13'ünde.

214 Plan Karpin Tataristan'a gitmek için Kiev'e, oradan Batu'nun karargâh kurmuş olduğu Volga nehri yakınlarına gitmişti. Bütün Kuman yahut Kapçak ülkesini, Kanjitler namını verdiği Kanglılar diyârını geçti. Oradan Biserminler (Bisermins) yahut Müslümanlar yahut Harezmliler ülkesine girdi. Sonra Nigrakaka yahur Kara Hıtay yani Kâşgar, sonra Naymanlar diyarına gitti. Maksadı Batu'yu görmekti. Fakat o, Plan Karpin'in Büyük Han nezdine gitmesini arzu etmişti.

215 Ascelin buna "Bajothnoy" diyor.

anlamak için bir subay gönderdi. Hıristiyanların reisi ve en büyük makāmı olan Papa tarafından geldiklerini cevâben söylediler.[216] Bu cevaptan kızan Moğollar Büyük Han'ın "Allah'ın oğlu" olduğunu ve Batu ile Baycu Noyan namının bütün dünyâda meşhur bulunduğunu bilip bilmediklerini kendilerinden sordular. Aslen, efendisi Papa'nın Büyük Han'ı, Baycu Noyan'ı, Batu'yu tanımadığını, yalnız doğunun en uzağından gelmiş Tatar isminde yabancı ve barbar bir kavmin bir çok memleketleri ele geçirerek her tarafta büyük tahribât yaptığını işittiğini ve bahsettikleri yüksek kişilerin mevcudiyetini bilseydi mektuplarında bahsedeceğini cevaben söyledi. Papa, bu Tatarların Hıristiyanlara yaptıkları fenalıklardan müteessir olarak, birâderleri kardinallerin tavsiyesi üzerine kendisini ilk tesâdüf edeceği Tatar ordusuna onları Allah'ın kavmini imhâ etmemeye davet için göndermişti. Moğol subayları bu cevabı Baycu Noyan'a götürdüler. Sonra gelip Papa tarafından ne hediyeler getirdiğini sordular. Çünkü hükümdarlarının huzûruna elleri boş çıkmak câiz değildi. Hiçbir hediye taşımayan Aslen, hediye götürmemek Hıristiyanların âdeti olduğunu, kendisinde yalnız Papa'nın mektubu bulunduğunu, Baycu Noyan'ın huzûruna çıkması câiz değilse mektubu aracıyla gönderebileceğini bildirdi. Sonra Moğollar, Fransızların Suriye'ye girip girmediklerini sordular. Maksatları, Hıristiyan olmak ve Fransızlarla dost geçinmek istediklerini söyleyerek, onların kendi hâkimiyetleri altındaki yerlere yani Türkiye'ye yahut Anadolu'ya ve Halep arâzisine girmelerine mâni olmaktı. Çünkü Fransızlardan her kavimden ziyâde korkuyorlardı. Sonra Aslen'e Baycu Noyan'ın huzûruna çıkmak istiyorsa kendisine yeryüzünde hâkim Allah-oğlu gibi perestiş etmesi ve yere diz çökerek üç kere selam vermesi lazım geleceğini tebliğ ettiler. Aslen ile refikleri istenilen şeyin dinen câiz olup olmadığını kestirmek için aralarında bir meclis topladılar. Yedi sene Moğollar nezdinde kalmış ve onların bütün usûl ve âdetlerine vukuf peydâ etmiş Kuşar dö Fremon (Guchard de Crémone) namında bir râhip bu perestişin bir putperestlik gibi telakkî edilmemesi lazım geldiğini, Papa'nın ve bütün kilisenin Han'a karşı bir bağlılık ve saygı nişânesinden ibaret olacağını söyledi. Râhipler Kilise'nin haysiyet ve şerefi nâmına ve bu hareketin Gürcüler, Ermeniler, Rumlar, Acemler, Türkler nezdinde doğuracağı uygunsuz tesirler

---

216 1247 senesi Ağustos'unda yola çıkmışlardı.

mülahazasıyla böyle bir şeye muvâfakat göstermediler. Bu kavimler onların bu hareketini Papa'nın Han'a tâbi olduğunun bir alameti gibi telakkî edeceklerdi. Avrupa'da geçerli olan usûl dâiresinde Baycu Noyan'ın selamlanmasını kararlaştırdılar. Fakat bu fikri kabul etmeyen Moğollar Papa'ya ve Hıristiyanlara karşı söylenmeye başladılar. Hatta Baycu Noyan sefîrlerin öldürülmesini bile söyledi. Subaylarından bir haylisi sefîrlerin yalnız ikisini öldürüp diğerlerini Papa'ya geri göndermek tavsiyesinde bulundular. Diğer subaylar ise başka cezâlar teklif ediyorlardı. Baycu'nun zevcelerinden biriyle sefîrleri kabul ile görevli olanlar bu fikre şiddetle muhâlefet ettiler. Böyle hareket etmekle pek çok hediye kaybedeceğini anlattılar. Çünkü ecnebi hükümdarlar artık kendisine sefîr göndermezlerdi. Moğolların gönderecekleri sefîrleri de onlar öldüreceklerdi. Nihayet, bu emri yerine getirmekten imtinâ gösterdiler. Çünkü Han'ın bu hareketi tasvip etmeyeceğini biliyorlardı. Evvelce de böyle bir mesele ortaya çıkmış. Bu mesele hayli münakaşalara yol açtı. Râhipler metîn davrandılar. Kendilerini Büyük Han'a i'zâm ederiz diye beyhude yere tehdit ettiler. Aslen dâima gâyet cesurca mukābelede bulundu. Baycu Noyan'ı göremedi. Mektuplarını onun subaylarından birine verdi. Baycu Noyan bunları okuduktan sonra râhiplerin bu mektupları bizzat Büyük Han'a götürmelerini söyledi. Aslen görevinin mektupları ilk tesâdüf edeceği Moğol kumandanına teslimden ibaret olduğunu ve Tataristan'a gitmemeye azmettiğini bildirdi. Kendisine gösterilen muameleden ve Moğolların yaptıkları hakāretlerden şiddetle şikâyet etti. Hemen sabahtan akşama kadar Baycu Noyan'ın kapısında, güneşin harâreti altında bir şey yiyip içmeden, halkın hakāretlerine maruz bir halde kalıyordu. Bunların hiç biri kendisine fütûr vermedi. Baycu Noyan, Gürcistan Kumandanlığına gitmek üzere Karakurum'dan dönmekte olan İlçiktay[217] isminde bir kumandanı bekliyordu. Bu münâsebetle büyük ziyâfetler verildi. Sonra kendilerine Papa'ya yazdıkları şu mektubu vererek geri çevirdiler:

> "*Büyük Han'ın yüce tasvibiyle işte Baycu Noyan'ın emirleri: Papa, malûmunuz olsun ki memurlarınız bize geldiler ve mektuplarınızı verdiler. Bize garip garip şeyler söylediler. Bunu sizin emriniz ile yapıp* Ascelin

217 Aslen buna "Auguta" diyor.

yapmadıklarını bilmiyoruz. Bununla beraber mektuplarınızda gördüğümüz: Öldürüyorsunuz, bir çok kişiyi hâk-i helâke seriyorsunuz gibi tabirleriniz de bizim aynı surette canımızı sıkmıştır. Malûmunuz olsun ki bu bütün yeryüzüne hâkim olan Allah-ı Dâim'in emrinin bir gereğidir. Bunu işitenler kendi arâzisinde ve mal-i mevrûsu dâhilinde kalmaya ve bütün kuvvetlerini bütün yeryüzüne hâkim olanın eline tevdi etmeye mecburdur. Buna itaat etmeyenler helak edileceklerdir. Arâziniz ve mâl-i mevrûsunuz dâhilinde kalmak isterseniz bizzat yanımıza gelmeniz icap ettiğini bilmeniz için bunu size yazıyoruz. Bu emirlere itaat etmediğiniz takdirde başınıza ne geleceğini biliyoruz. Fakat her şeyden evvel gelip gelmeyeceğinizi, bize husûmet ilan edip etmediğinizi bize yeniden sefîrler vâsıtasıyla bildirmelisiniz."

Plan Carpin Matthieu. Paris.

Bu mektup Büyük Han'ın icrâ mevkiine koymak istediği tasavvurlara muvâfıktı. Râhip Andre Dö Lusiumel (André de Louciumel) namındaki bir sefîr ulaştı.[218] Büyük Han Katolik Kilisesi reisine bir subay gönderdi.[219] Bu kumandan Roma'da pek güzel kabul edildi. Gerçi Hıristiyanlar biraz mırıldandılar. Çünkü o zaman Papa'nın İmparator İkinci Frederik'den intikam almak istediği iddia olunuyordu. Bütün bu müzâkerelere rağmen Büyük Han Hıristiyanlara karşı yeni bir sefâret heyeti hazırlamaktan geri durmadı. Hâkimiyeti altındaki devletlerin her birininden onda üç kişiyi alıyordu. Bu büyük miktardaki insanlar on sekiz sene Macaristan'da, Polonya'da, Livonya'da ve Prusya'da harb ile meşgul olacaklardı.

Ebû'l-Ferec Rubruquis

Fakat bu tasavvurlar faaliyet mevkiine konulmadı. Guyuk yalnız Kore'ye bir ordu gönderdi. Kore ahâlisi vergi vermekten ve Guyuk'un subaylarını kabul etmekten imtinâ etmişlerdi. Karakurum'dan hoşlanmayan Büyük Han batı tarafına daha ziyâde çekildi ve Beş-balıg yakınında Kamsetki[220] (Camsatki)'de kırk üç yaşında olduğu halde öldü.[221] Sadâkat yemini etmesi için Batu'nun kendi nezdine gelmesini emr etmiş olduğu iddia ediliyor. Büyük Han'a

---

218 1247 yahut 1248 târihinde.

219 Roma'ya 1248 târihinde vâsıl oldu.

220 Çinliler bu mevkie "Hoei-mi-sie yang-ki-ulh" yahut "Hoang-siang-y-ulh" diyorlar. Üçüncü kamerî ayda vefat etti. Ebû'l-Ferec 647 senesi Rebiülâhir'inin 9'unda [22 Temmuz 1249'da] vefat ettiğini söylüyor.

221 Oğulları Hoca Oğul ve Bagu'dur. Bunun Ogu namında bir oğlu ve onun da on çocuğu olmuştur.

inanmayan Batu bizzat yola çıktıktan sonra[222] kardeşini[223] göndermişti. Bu, Guyuk ile içki içtiği sırada aralarında bir tartışma çıkmış, birbirlerini öldürmüşlerdir. İmparatoriçe Ogulganmış[224] (Ogoulganmisch) bu haberi henüz vâsıl olmamış olan Batu'ya derhal bildirdi. Batu, yeni bir Büyük Han belirleninceye kadar devletn idâresini eline almasını bu İmparatoriçe'ye bildirdi ve aynı zamanda büyük meclisi [kurultayı] toplamak üzere milletin bütün büyüklerine ulaklar gönderdi.

Ogulganmış'ın[225] hükûmet nâipliği esnâsında ahâli Müslüman tâcirlerden kıymetli taşlar satın alınması için sarayda pek çok masraf yapıldığından dolayı şikâyet etti. Gece gündüz seyahat eden bir çok ekâbir beygir tedârikine mecbur tutulduklarından dolayı da şikâyet ediyorlardı. Büyük bir kuraklık, arkasından hayvanlarda telefât meydana geldi ve herkesi daha çok bedbaht yaptı. Halk büyük bir sefâlet içine düştü. Saray, silah altına alınmış bir çok ordular için para bulmaktan âciz idi. Gaubıl Pétis

Umûmî millet meclisi 1251 senesi başında toplantıya davet edildi. Herkes Tuli'nin dul karısı olup âlicenaplığı ile herkesin muhabbetini kazanmış olan Sarkutni-beg-cihan (Sarkoutna-beghgehan)'ın evlatlarından birinin seçilmesini temennî ediyordu. Kadının Hıristiyan olduğu iddia ediliyordu. Bir Arap şâiri kendisinden bahsederken "bütün kadınlar ona benzeseydi erkekleri geçerlerdi" demişti. Batu pek ziyâde rahatsız olduğu ve bütün Moğol prenslerinin en nüfuzlusu bulunduğu için, toplantıya reislik etmesi için onun nezdine gidildi. Moğol prenslerinden biri[226] hükûmet nâibi namına yaptığı açıklamada Oktay'ın emirlerine göre Şiramon'u seçmek lazım geldiğini söyledi. Moka Oğul[227] bu emri kimsenin engellememesi lazım geleceğini beyan etti. Daha sâir prensler de bu fikirde bulundular. Macaristan'da kumandanlık etmiş olan Mengusar (Mangousar) ile Uleang Hutay (Ouleang-houtai) Mengu'yu pek çok methederek onun imparator olmasını teklif ettiler. Batu da bu fikri tasvip ettiği

Sene: 1251
Ebû'l-Ferec
Tatarların Umûmî Târihi
Gaubıl Pétis

222 1247 yahut 1248 târihinde.

223 Rubruquis buna "Stichen" diyor.

224 Çinliler buna "Oua-u-li-hai-mişe" derler.

225 Ebû'l-Gâzî buna "Şamiş" diyor.

226 İsmi Pala'dır.

227 Tuli'nin oğlu.

için oy çokluğuyla Mengu "Büyük Han" ilan olundu. Fakat milletin büyüklerinden bir kısmı bu mecliste hazır bulunmamış oldukları için Onon nehrinin menbalarında ikinci bir meclis toplandı.[228] Bunda Şiramon'un ve taraftarlarının entrikalarına rağmen yine Mengu "Büyük Han" ilan edildi. Bu hükümdarın huzûrunda dokuz defa yerlere kapandılar. Yedi gün milletin reislerine ve prenslerine ziyâfetler verdi. Ogulganmış, Şiramon ve taraftarları bu ziyâfetlerde görünmediler. Çok geçmeden, yeni Büyük Han'a karşı fenâ fikirler olduğu anlaşıldı. Mengu'yu haksızlıkla hükümdarlığı ele geçirmiş biri gibi telakkî eden Şiramon bütün taraftarlarıyla birlikte Mengu'nun vücudunu ortadan kaldırmaya azmetti. Beş yüz kişi ve silah dolu bir çok arabalarla yola çıktı. Fakat Mengusar bunları yakaladı. Yaklaşık seksen kişi kadarını öldürttü, diğerlerini memuriyetlerinden azletti. Şiramon ile Guyuk Han'ın oğullarını da affetti.

Sonra, vilayetlere vâliler tayin etti. Birâderi Kublay çölün güneyinde yer alan bütün ülkelerin yani Büyük Sedde komşu olan Tataristan ile Leao-tong'un ve ele geçirmiş olduğu Çin vilayetlerinin umûmî vâlisi veya hidivi oldu. Ceyhun nehrinden Çin'e kadar olan yerlerin hepsi Yalavac[229] (Calaoudge)'a ve oğlu Mes'ûd Beğ'e verildi. Argon Ağa Horâsan, Mazenderan, Hindistan, Irak, Fars, Kirman, Lur, Arran, Âzerbaycan, Gürcistan, Musul ve Suriye vâliliklerini aldı. Bütün bu kavimlerin verecekleri verginin miktarı tayin edildi. Çin'de zenginler on beş altun sikke vermeye mükellef tutuldular. Sâirleri bir sikke vereceklerdi. Horâsan'da zenginlerden ancak on altun talep olundu. Sürülerden yüzde birini aldılar. Hangi dine mensup olurlarsa olsunlar ruhbân vergiden muâf tutuldu ve içlerinden kendilerini idâre için reisler tayin kılındı. Mengu Han, pederi vefat etmiş olmakla beraber ona ve vâlidesine İmparator ve İmparatoriçe ünvanını verdi. Pederinin hâtırasını yüceltmek için bir salon yaptırdı.[230]

Ebû'l-Ferec

General Holitay'ı Tibet kıt'asını zapta memur etti. Bütün Tibet ülkesi tahrip olundu. Şehirler ve kaleler yıkıldı.

Paul

Çin Hidivi olan Kublay bu imparatorluğu güzel idâreye özen gösterdi. Kendisini Moğol mahkemelerinde çalıştırılan Yao-şu namın-

228 Altıncı kamerî ayda.

229 "Sâhibü'l-Muazzam" lakabıyla anılır.

230 Pederi Tuli'ye "Jui-tsong-hoam-ti" ünvanını verdi.

da bir Çin subayı terbiye etmişti. Bu zât meşrû olmayan yoldan zengin olmak istemediği için hizmetini bırakmıştı. Haksız olarak kazanılan bir servete fukaralığı tercih eden Yao-şu, Ho-nan kıt'asına çekilmişti. Burada tedkîk ve tetebbu [okuma ve inceleme] ile meşguldü. Zamanın en büyük âlimlerinden olmakla maruftu. İffet ve doğruluğu da her türlü şüpheden âzâde idi. Kublay'a Çin ilimleri ve edebiyatını öğretmişti. Kublay makāmına oturunca Yao-şu'yu nezdine getirtti. Yao-şu ona bir defter takdîm etti. Bu büyük adam iyi bir hükûmetin esaslarını, Çinlilere, Tatarlara; askerlere, millet büyüklerine karşı takip edilecek hatt-ı hareketi bu defterde izah ediyordu. Bu eserin mütalaası Kublay'a Yao-şu'nun bir idâre adamı olduğunu anlattı. Ondan sonra artık kendisiyle istişâre etmeden bir şey yapmadı. Yao-şu da Kublay'da milletinin barbar tabiatını ortadan kaldırmaya ve onu fazîlet yoluna yönlendirmeye çalışmaktan başka bir şeyle meşgul olmadı. Kublay'a bir Çin eseri verdi ki şu esasları içine alıyordu:

"*Ey hükümdar, Cenâb-ı Hakka hürmet ediniz ve ondan korkunuz. Halkı seviniz. Hayır sâhiplerine riâyet ediniz. Bir hükümdara ve kumandana lazım olan ilimleri tahsîl ediniz. Âilenizi seviniz. Fazîletkâr kimselerle ülfette bulununuz [dostluk ve samimiyet kurunuz]. Evinizin hayatını tanzîm ediniz. Dalkavuk ve ikiyüzlüleri yanınızdan uzaklaştırınız.*" Gaubil Pétis

Yao-şu[231] yalnız harb ile meşgul olup kavimlerin idâresini Büyük Han tarafından tayin edilmiş olan memurlara bırakmayı tavsiye etti. O zaman köy ve kasabaların büyük kısmı, oturan kimse bulunmadığı ve köyler geçmiş muhârebeler yüzünden terk edilmiş bulunduğu için Kai-fong-fu'da çiftçileri ve köylüleri toplamak, onlara hubûbat, esvap, âlet ve edevat ve para vermek, ekilebilir arazi dağıtmak üzere bir heyet oluşturdu. Bu uygulamalar Çinlilerin pek hoşuna gitti. Kublay'ın kendi âdetlerini kabul ve kendi ilimleriyle iştigal etmesinden çok memnun oluyorlardı. Askerin parasını muntazaman ödettirdiği, kendilerine mükâfat verdiği ve âileleriyle meşgul olduğu, güzel davrandığı için Moğollar da Kublay'ı seviyorlardı. İşte

231 Tercüme metinde bu isim sürekli olarak "Pao-şu" diye yazılmış olmakla beraber, eserin orijinalinde bizim kaydettiğimiz şekildedir; herhalde Osmanlıca operatörün "p" ile "y"i karıştırmasından kaynaklanan bir dizgi hatası olmalı. (.E.K.)

devlet işleriyle mükellef bulunan tek bir adamdaki meziyet ve fazîletlerin böyle güzel tesiri görülür. Evvelce o kadar barbar ve nefret edilir olan Moğolların idâresini Yao-şu halka sevdirmeye muvaffak olmuştu.

O zaman Tataristan'da Şiramon'un taraftarlarının kargaşaları Sene: 1252 vardı. Hâlâ Şiramon'u tahta çıkarmayı düşünüyorlardı. Mengu Han Karakurum'da bütün millet büyüklerinden oluşmuş bir meclis akdettikten sonra Oktay'ın üçüncü zevcesini sürdü, gerek onun gerek Büyük Han'ın diğer zevcelerinin mallarını müsâdere etti, taraftarları olan prensleri sürdü ve Şiramon'u bir kaleye hapsettirdi. Guyuk'un zevcesi İmparatoriçe Ogulganmış ile Şiramon'un vâlidesi idâma mahkûm oldular ve idâm edildiler. Mengu Han'ın bu hareketi protesto edildi. Bu noktada târih kendisini bir gâsıp gibi telakkî eder. Çünkü Oktay'ın arzusuna uygun hareket etmek lazım geldiği iddia olunuyor. Mengu Han'ın bol bol verdiği ihsânlar ve vergilerin hafifletilmesi, bu şiddetli hareketi bir dereceye kadar unutturdu. Mengu Han, Çin imparatorları tarafından riâyet edilen merâsim dâiresinde bir dağ başında tantanalı bir kurban alayı yaptı. Namo isminde bir lamayı imparatorluk dâhilinde din reisi ilan etti. Bu lamanın kardeşi Oa-tot-çi ile lamanın kendisine sarayda büyük memuriyetler verildi. Büyük Han sonra bir genel af ilan etti. Âilesine mensup prensler için Çin arâzisini timar olarak tahsîs etti. Kublay'ın hissesine Ho-nan vilayeti ile Şen-si'nin bir kısmı düştü.

Ermenistan Kralı Haiton o zaman Büyük Han ile bir muâhedenâme Sene: 1253 Haiton Gaubil Pétis Merâkeşî Ebü'l-Ferec akdetmek için Tataristan'a gitmişti. Almalıg'ta Mengu Han ile görüşerek kendisini Hıristiyan dinine davet ve Müslümanları ve bilhassa Bağdad Halîfesini mahv etmek üzere Hıristiyanlarla birleşmeye teşvîk eyledi. Sonra, kendisinin olup da Müslümanlar tarafından zapt olunan yerlerin iâdesini istediği gibi Diyâr-ı Bekir ve Diyâr-ı Cezîre'ye yayılarak[232] Meyyâfârikîn'i, Re'su'l-Ayn'ı, Suruc'u yağma eyleyen ve burada on bin esîr alan, Harran'dan Bağdad'a giden bir kervanı yağmalayan Moğolların aldıkları yerlerin de verilmesini talep etti. Düşmanlarına karşı harb etmek için yardım istedi. Zapt edeceği yerlerin uhdesinde kalmasını da istiyordu. Bunun üzerine Büyük Han Moğol reislerini Onon nehrinde topladı, Ermenistan

232 650 hicrî târihinde.

Kralı'nın talep ettiği şeyleri onlara izah etti. Bu teklifler Moğol milletinin arzusuna pek uygun düştüğü için reddolunamazdı. Mengu Han'ın birâderi Hulagu'nun (Hülagü) kuvvetli bir ordu ile Halîfe'ye ve Arz-ı Mukaddes'teki Müslümanlara karşı gönderilmesine, Baycu Noyan'ın[233] Hulagu'ya katılmasına karar verildi. Fakat bu ordunun her şeyden evvel Kazvin ve Cibâl ahâlisinin ricâsı veçhile gidip Melâhide'yi yok etmesi uygun bulundu. Kazvin ve Cibâl ahâlisi Mengu'ya sefîrler göndererek onların kötülüklerinden şikâyet etmişlerdi. Sonra, Hayton'un talepleri doğrultusunda, Mengu, Ermenistan Kralı'nın şanselyesi olan bir Piskopos tarafından vaftiz edildi. Bütün Hıristiyanlara barış ve selametlik bahşeyledi. Aynı mecliste Kore'ye ve Hindistan'a da asker göndermeye karar verildi.

İşte bu târihte Karakurum'a Fransa Kralı Sen Lui(Saint Louis)'nin bir sefîri ulaştı. Bu sefîr, Gilliyom Dö Rubrukuis Kordelye (Guillaume de Rubruquis Cordelier) idi. Yanında daha başka râhipler de vardı. Kıbrıs'tan bazı yalancı adamlar gelip Sen Lui'yi bulmuşlar ve ona Ermenistan taraflarında kumandan bulunan Moğol kumandanlarından İlçiktay namına sahte mektuplar getirmişlerdi. Bu mektuplarda Guyuk'un -çünkü Guyuk o zaman hayattaydı- Hıristiyanlığı kabul ettiği, bütün Hıristiyanların müdâfaasını üzerine almaya hazırlandığı temin ediliyordu.[234] Kıbrıs Kralı Guy Dö Luzinyan (Guy de Lusignan)'a da buna benzer mektuplar gönderilmişti. Sen Lui Moğolları Hıristiyanlık dininde kalmaya teşvîk için sefîrler göndermeye karar verdi. Bunların bir kısmı İlçiktay[235], bir kısmı da bizzat Büyük Han nezdine gönderiliyordu. Bir takım kıymetli hediyeler taşıyorlardı. İçlerinde işlemeli la'l kumaştan bir çadır vardı ki İsâ'nın mıhlanmış olduğu salîbin hakîkî ağacından yapılmış ve İsâ'nın "Passion" son on elemlerini tasvîr eden emâneti ihtivâ ediyordu. Ruhânî reislerden Odon da Büyük Han'a ve İlçiktay'a mektuplar yazdı. Rubrukuis Mengu Han sarayına gitti.[236] Orada Vatas (Vatace) elçileriyle yalnız ismen Hıristiyan olan bir çok Nestûrîlere tesâdüf etti. Mengu Han'ın huzûruna kabul olundu.

Rubruquis

233 Haiton buna Baydo diyor.

234 Bu mektuplar "*Lettres dans le Recueil de Bergeron* (=Bergeron'un Müntehebât Mecmuası)"nda dercedilmektedir.

235 Kendisine Erkaltay da deniliyor.

236 Buna "Onancherul" yani "Onon nehri meclisi" namı veriyor.

Mengu Han küçük bir serîr üzerine oturmuştu. Arkasında kürklü bir esvap vardı. İmparatoriçe ile kızlarından biri de yanında oturmuşlardı. Rubrukuis, Mengu Han'ın Hıristiyanlığı kabul ettiğini duyan Fransa Kralı tarafından geldiğini söyleyerek Hıristiyanlığı yaymak için memleketleri dâhilinde oturmaya müsâade edilmesini istirham etti. Mengu Han Fransa ahvâli hakkında ve bilhassa Fransa'da çok sığır, koyun ve beygir bulunup bulunmadığına dâir bir çok şeyler sordu.

Rubrukuis Mengu ile sâir bazı Moğolların Hıristiyanlıklarına
Sene: 1254 şâhit olmuştur. Ermeni rahiplerinden ve görünüşe nazaran Ermenistan Kralı'nın şanselyesi olan Sergius'tan Epifani Yortusu'nda Büyük Han'ın vaftiz edildiğini öğrendi. Fakat bu merâsimde hazır bulundurulmamıştır. Büyük ihtimalle bu lakırdı Ermeni'nin bir rivâyetinden ibâretti. Gerek Hıristiyanların gerek sâirlerinin büyük yortu günlerinde bir ziyâfet vermek Mengu Han'ın âdeti idi. Nestûrî râhipleri kilise müzeyyinatını taşıyarak bu ziyâfette bulunurlar, ziyâfeti takdîs ederlerdi. Onlardan sonra Müslümanların imamları ve daha sonra müezzinler gelirlerdi. Rubrukuis sekiz gün sonra İmparatoriçe ile çocuklarının Nestûrîlerin rûhânî âyininde hazır bulunduklarını görmüştür. Mengu Han da bu âyine geldi. Rubrukuis ilâhîler teganni etti. Prensesler salîbe karşı büyük bir saygı eseri gösteriyorlardı. Fakat o kadar câhildiler ki sâir dinlere de aynı muameleyi yapıyorlardı. Rubrukuis sonra bütün bu geniş imparatorluğun pâyitahtı olan Karakurum'a gitti. Bu şehrin Fransa'daki Sen Deni (Saint Denis) şehrine muâdil olamadığını, yalnız manastırın Mengu'nun bütün sarayından on defa daha büyük olduğunu söylüyor. Karakurum'da başlıca iki sokak vardı. Biri Araplar içindi. Yabancı tâcirleri buraya giderlerdi. Diğerleri Çinliler içindi. Esnafları burada bulunurdu. Karakurum'da on iki putperest mabedi, iki câmi, bir kilise görülüyordu. Şehrin surlarının yanında büyük bir arsa vardı. Buraya bir saray yapmıştı. Mengu senede iki defa bu sarayda ziyâfet verirdi. Paris kuyumcularından olup Karakurum'da ikāmet eden Giliyom Boşe (Guillaume Bocher) namında biri bu saraya dört gümüş aslana istinâd eden büyük bir gümüş ağaç yapmıştı. Ağacın dallarında dört dolu fıçı saklı idi. Birinde şarap diğerinde karakosmos [kara-kımız] üçüncüsünde bal yahut baldan yapılmış bir içki, dördüncüsünde pirinçten yapılmış başka bir içki

vardı. Ağacın gövdesi yaldızlı yılanlarla kuşatılmıştı. Bu muhtelif içkiler gümüşten büyük bir leğen içine akıyordu. Ağacın tepesinde elinde bir boru tutan bir melek mevcuttu.[237]

Rubrukuis bu saraya vâsıl olduğu zaman Büyük Han'ın birâderi Hulagu batı seferi için hareket etmiş bulunuyordu. Hulagu maiyetinde Sontay Oğul[238], Balgay[239], Gutar Oğul, Kuli, Tekudar Oğul ve daha sâir prensler[240] olduğu halde Karakurum'dan çıktı.[241] Hıristiyan dininde bulunan zevcesi Dokuz Hatun da beraberdi. Kumlarla dolu yerlerden geçerek Piş-balıg(Beş-balıg)'a, oradan Almalıg'a gitti. Kızılbaş[242] denilen büyük bir gölün yanından geçtikten sonra Kara Hıtay dâhilinde Sayram'a, nihayet Sun-se-kan yahut Semerkand'a geldi. Halîfe ile ve İsmâîlîlerle olan münasebetlerinden dolayı bu sefere tamamıyla karşı olan Batu'nun bundan dolayı Mengu Han'a şikâyet ettiği ve hatta tâcı başına giydirmiş olanlara karşı nankörlük gösterdiğine dâir tenkitlerde bulunduğu iddia ediliyor. Gaubil Pétis Merâkeşî Ebû'l-Ferec

Mengu, Hulagu'nun daha ileri gitmemesi için emir verdi. Fakat o sırada Batu'nun ölmesi bütün müşkilatı bertaraf etti. Hulagu İsmâîlîlerin ülkesine girdi. Bunların hükümdarı Rükneddin Gurşah idi. İlk önce bunların yiyecekten ve levazımdan mahrum bulunan beş hisarları yerle yeksan edildi. Kumandanlarından Ketbuga aynı zamanda Şahdîz = Şahadiz hisarını ve daha sâir üç hisarı ele geçirdi. Abbas-âbâd'a varmış olan Hulagu kendisini yumuşatmak için Rükneddin'in gönderdiği ve oğlu diye gösterdiği yedi sekiz yaşındaki bir çocuğu kabul etti. Fakat Moğol prensi bu hileyi anlamamış görünerek çocuğu geri gönderdi. Sonra Şîran-şah birâderi Rükneddin tarafından kendisine refakat bahânesiyle üç yüz kişi ile gelince bunları Kazvin ülkesi dâhilinde Cemal-âbâd'a gönderdi ve aynı zamanda Şiran-şah'a bir mektup verdi. Bu mektupta beş güne kadar Rükneddin gelmeyecek olursa bütün hisarlarını tahrip edeceğini söylüyordu. Sene: 1255

237 *Lettres dans le Recueil de Bergeron* (=Bergeron'un Müntehebât Mucmuası)'a bakınız.

238 Hulagu'nun birâderi.

239 Seyban(Siban)'in birâderi.

240 Oyratlara kumanda eden Buka-timür; Şamgar, Abaka ve Yasmun ki bu ikisi Hulagu'nun oğularıdır.

241 1253 senesinin birinci kamerî ayında.

242 Büyük ihtimale göre Arapların Etrak Gölü dedikleri göl olacaktır.

Fakat kalesinden çıkarsa maiyetindekilerin üzerine hücum etmelerinden korkan Rükneddin bu emirleri yerine getirmeye cesâret edemedi. Hulagu derhal Bişkam'dan hareket ederek[243] Rükneddin'in bulunduğu hisarı muhâsaraya aldı. Bu kale Maymun-dura (Maimoun-dorah)'nın karşısındaydı. Aynı zamanda Cemal-âbâd'a göndermiş olduğu üç yüz Melâhide yahut İsmâîlîye'nin idâmı emrini verdi. "*Katlettirmek*" manasına "*Cemâlâbâd'a göndermek*" tabiri bundan kalmıştır. Müdâfaadan âciz bulunan Rükneddin maiyetindekilerin kendisini hisarda cebren tuttuklarını Hulagu'ya bildirdi. Hulagu derhal bir hücum yaptırdı. Bu sâyede Rükneddin, oğlu ve dostlarıyla birlikte dışarı çıkabilerek Moğol kumandanına teslim oldu. O da bir çok ihsanlarda bulundu. Rükneddin'in âkıbetini haber alan muhâfız kuvvetleri teslim oldular. Gerek bu hisar gerek civardakiler yıkıldılar. Yalnız Alamut kalesi bunlara uymak istemedi. Balgay Oğul bunu muhâsaraya mecbur oldu. Bunun üzerine içindeki kumandan teslimiyetini arz etti. Artık bu ülkede İsmâîlîlerin elinde yalnız Girdkûh ile Lamşir (Kazdekouh ş Lamschire) hisarları kalmıştı ki bunlar da iki sene sonra teslim oldular. Hulagu Hemedan'da karargâh kurdu ve Rükneddin ile çocuklarını Kazvin'e yolladı.

Sene: 1256

Sonra[244], Rükneddin Karakurum'a Mengu Han'ın nezdine gitti. Fakat sözleri dinlenmeden geri çevrildi. Yolda vefat etti. Mengu Han bu hükümdarın Kazvin'de bulunan bütün âilesini ve bütün tebaasını katletmeleri için emir verdi. İsmâîlîlerden on iki bini Utku Noyan (Outkou-hanna) tarafından öldürüldü. Artık İran'da kendilerinden eser kalmadı.

Sene: 1257

Hulagu bu esnâda[245] Hemedan'ı terk ederek, zapt etmek fikriyle Bağdad'a[246] yaklaşmıştı. Bağdad'ı muhâsaraya kendisini sevk eden sebepler de vardı. İsmâîlîlerle muhârebe ettiği sırada Halîfe Musta'sım'a haber göndererek destek istemişti. Fakat Bağdad'da karışıklık hüküm sürüyordu. Halîfe'nin hüküm ve nüfûzu yoktu, hükûmete sâhip olan vezîrler ile emîrler Halîfe'ye Hulagu'nun hile

Ebû'l-Fidâ
Suyûtî
Ebû'l-Ferec
Gaubil Pétis

243 654 hicrî senesi Şevval'inin 14'ünde [4 Kasım 1256].

244 655 hicrî târihinde.

245 655 senesi Şevval'inde [1257 Ekim/Kasım'ında].

246 Çinliler buna Pa-o-ta yahut Pa-a-ta yahut Pa-ko-ta diyorlar. Ki-şe-mi ülkesinde yer aldığını söylüyorlar. Bütün Arap memleketlerine bu ismi verirler.

yaptığını, şehri askersiz bırakmak için destek istediğini söylediler. Hulagu tekrar bir sefîr gönderdi. O zaman toplanılan büyük bir mecliste hediyeler takdîm ederek Moğol prensini yatıştırmak kararı verildi. Fakat nifak o kadar şiddetliydi ki hiçbir şey yapılmadı. Divitdâr vazîfesini gören Rükneddin vezîr-i âzam Müeyyideddin İbn Alkamî'yi Moğollarla uzlaşmış olmakla itham etti. Daha evvelce Sünnîlerle Şiîler arasında büyük bir çekişme vukua gelmişti. Bunlar Müslüman dininin iki mezhebidir. Kavga olmuş, bir çok kan dökülmüş, vezîrin tarafı mağlup olmuş ve taraftarlarının hepsinin evleri yağmalanmış, kadınlarına tecâvüz edilmişti. İddia olunduğuna göre vezîr de intikam almak için kardeşini, Bağdad'ı muhâsaraya teşvîk için Moğollara göndermişti. Din kavgalarının bu şehirde sebep olduğu fecî sahnelerin bu, sonuncusu olacaktı. Şimdiye kadar defalarca halkın *Kur'ân*'ın adem-i mahlûkiyeti [yaratılmış bir şey olmadığı] için birbirlerine karşı silahlandıkları görülmüştü. Bazıları *Kur'ân*'ın mahlûk [yaratılmış] olduğunu iddia ediyorlardı, bazıları da aksi fikirde bulunuyorlardı. Bu çekişmeler halîfeleri çok meşgul ederdi. Her iki fikrin de câiz olduğunu halîfelerin söyledikleri olmuştu. O zaman bu büyük şehri karıştıran nizâ, Sünnîlerle Şiîler yahut Râfizîler arasındaydı. Ali taraftarı olan Şiîler hilafetin Ali âilesinde kalması lazım geleceği, dinî reisin günah işleyemeyeceği fikrinde idiler. Vezîr-i âzam da bu yolun savunucusuydu. Bu çekişmenin iki fırka arasında doğurduğu husûmet Bağdad'ın kaybına ve Halîfeler İmparatorluğu'nun çökmesine sebebiyet verdi. Musta'sım vezîrin düşmanları yüzünden bu halde çözümleyici olamıyordu. Çünkü bunlar Hulagu'ya hediye göndermesine mâni oluyorlardı. Yalnız bir hediye göndermesine müsâade edildi.

Fakat bu da o kadar kıymetsiz bir şeydi ki Moğol prensi buna kızdı, kendisine ya vezîrin ya divitdârın yahut Süleyman-şah namındaki bir kumandanın gönderilmesini istedi. Halîfe bunlara gitme emrini verdiyse de tesiri olmadı. Sözlerine itaat edilmedi. Hulagu bunların yerine gönderilen kimselerden memnun olmadığından derhal Baycu Noyan ile Suncak Noyan'a Erbil yolunu tutmaları için emir verdi. Kendisi Hulvan üzerine yürüyecekti. Sene: 1258

Moğollar o sırada Halîfe'nin bir emîrini tutarak Hulagu'ya götürdüler. Hulagu rehberlik etmesi şartıyla esîrin hayatını bağışladı. Emîr, Moğol prensiyle müttefiken Bağdad'ın ileri gelenlerine bir

mektup yazarak karşı karşıya bulundukları tehlikelerden kurtulmak için Moğollarla barış yapmak çârelerini araştırmalarını tavsiye etti. Aldığı cevap şudur:

> "*Hulagu kimdir? Bütün kudret ve satvetini, Subhânî takdîrine karşı konulamayan Cenâb-ı Haktan alan Abbâs âilesine karşı ne yapabilir? Hulagu barışı arzu etmiş olsaydı gelip de Halîfe'nin memleketlerini tahrip etmezdi. Eğer niyeti hakîkaten barış ise Hemedan'a dönsün. O zaman divitdâra Halîfe'nin ayaklarına kapanarak Hulagu'nun affını elde etmesini ricâ eyleriz.*"

Bu mektubu görünce Moğol prensi Bağdad ahâlisinin kibir ve gururuna güldü ve yoluna devam etti. Divitdâr Suncak Noyan'ın Anbar cihetinden ilerlediğini haber alınca ordusuyla karşı yürüdü ve bazı muvaffakiyetler elde etti. Fakat Baycu Noyan imdada yetiştiği için Moğollar tekrar toplandılar, Halîfe'nin askerlerini bozarak büyük bir kısmını öldürdüler. Geriye kalanları Bağdad'a ve Suriye'ye kaçtılar. Bunun üzerine, Hulagu Bağdad önünde göründü.[247] Şehrin etrâfına bir sur çektirdi. Bu suru derin bir hendekle güçlendirdi. Sonra mancınıklarını kurdu, Grejuva ateşlerini hazırladı, hücumlara başladı.[248] Hiç imdat ümidi kalmayan Halîfe dîvan reisini [başbakanı] Moğol kumandanına göndererek bazı anlaşma tekliflerinde bulunmak istedi ve birlikte hediyeler de yolladı. Fakat aynı zamanda Moğollardan korkmadıklarını göstermek için bu hediyelerin miktarı azdı. Hulagu'ya divitdâr ile Süleyman-şah gönderilseydi daha iyi olacaktı; ama Halîfe derhal vezîr-i âzamı Müeyyededdin'i gönderdi; bu hareket Hulagu'yu tatmin etmedi. Hemedan'da bulunduğu zaman bu üç zattan birinin gönderilmesini istemişse de şimdi üçünü birden istediğini söyledi. Aynı zamanda hücumlarını ziyâdeleştirdi. Buka-timür'ü şehri batı tarafından, Suncak Noyan'ı da doğu tarafından döğmekle görevlendirdi. İçeridekilere atılan okların üzerine Arapça harflerle Bağdad'ın ileri gelenlerinin, Alevîlerin, ulemanın ve umûmiyetle muhârip olmayanların hepsinin hayatlarına dokunulmayacağını, mallarının, karılarının kendilerine bırakılacağını yazdırdı. Bir çok gayretten sonra Moğollar büyük bir burcu ve

247 656 hicrî senesi Muharrem'inin ortasında [Ocak 1258].
248 Muharrem'in 22'sinde [29 Ocak'ta].

surların bir kısmını ele geçirdiler.[249] Hulagu yine divitdar ile Süleyman-şah'ın nezdine gelmelerini istedi ve Halîfe'yi şehirden çıkmak veya şehirde kalmak hususunda muhayyer bıraktı. İki kumandan yanlarında bir çok emîrler olduğu halde şehirden çıktılar. Fakat sokaklarda Moğolların öldürülmesine mâni olmak bahanesiyle hemen şehre dönmüş olan divitdar ertesi günü öldü. Halk Meragalı Şerefeddin'i, Zencanlı Şahâbeddin'i Moğollarla müzâkereye gönderdi. Bütün tebaası tarafından terk edilen Halîfe, Hulagu'dan nezdine gitmek için müsâade istedi. Bütün âilesi arkasında olduğu halde saraydan çıktı.[250] Hulagu Halîfe'yi Kılavuz Kapısı'nda iskân etti. Sonra şehri yağmaya bıraktı. Halîfe'nin sarayına girdi. Orada İslamiyetin dinî reisini huzûruna getirtti. Musta'sım Hulagu'ya bir çok hediyeler verdi. Bunlar derhal reislere taksim edildi. Sonra Hulagu çadırına döndü. Sonra Halîfe'ye zevcelerini ve oğullarının zevcelerini ayırması için emir verdi. Miktarı yedi yüze varıyordu. Bunları üç yüz köle ile birlikte saraydan çıkardılar. Yağma yedi gün devam etti. Bunun üzerine Hulagu Bağdad'ı terk eyledi[251] ve bir günlük mesâfede Halîfe'yi ikinci oğlu ve altı tavâşî [hadım köle] ile birlikte katlettirdi. Büyük oğlu Kılavuz Kapısını müdâfaa ederken vefat etmişti. Bazıları Halîfe'nin boğdurulduğunu söylüyorlar. Bazıları da bir torbaya konularak bunun içinde katledildiğini, bazıları ise Dicle nehrine atıldığını iddia etmektedirler. Hulagu divan reisine, vezîr-i âzama ve daha sâir bazı kimselere Bağdad'ın tamirini emrettikten sonra Hille'yi ve Vâsıt'ı itaat altına almak üzere Buka-timür'ü gönderdi. Bu kumandan, Hulagu'nun emirlerini yerine getirerek bu şehirde bir çok kişiyi öldürdü, sonra Siyakûh'da Hulagu'ya katıldı.

Vaktiyle bütün Asya'yı titretmiş olan Halîfeler İmparatorluğu işte böyle nihayet bulmuştur. Sâir batı memleketleri gibi bu imparatorluk da tamamıyla Moğolların idâresi altına girdi. Hulagu Suriye'ye harbe gitti, İstanbul Boğazı'na kadar Anadolu'ya sâhip oldu. Kumandan Baycu Noyan Konya tahtını istediği gibi kullandı.[252] Ve bütün bu memleketler tahrip olundu. Bütün Asya'yı kayıt Gaubil Pétis

249 Muharrem'in 26'sında [2 Şubat 1258].
250 Safer'in 4'ünde [10 Şubat'ta]
251 4 Safer.
252 Konya Selçukluları'nın Târihine bakınız.

altına almış olmak için Moğollara, artık Çin'in güney vilayetlerinde hükümran olan Songları mahv etmekten başka yapacak bir şey kalmamış gibiydi. Bu seferle görevli olan Hulagu'nun birâderi Kublay Se-çuen vilayetine girmiş[253], oradan Yun-nan vilayetine geçmişti. Burası İmparator'dan müstakil olan bir hükümdarın idâresi altındaydı. O zaman buraya Ta-li Krallığı deniliyordu. Kublay bu ülkenin kralını esîr aldı, bütün ahâliyi katlettirmek istedi. Fakat kendisine refakat eden âkil Yao-şu bu kadar barbar bir tasavvurdan onu vaz geçirdi. Kublay memleketin haritasını getirtti, bütün hükümdarları kaydı altına aldı, sonra Tibet'e girdi. Tibet'i kısmen fethettikten sonra tekrar kendi hükûmetinin yolunu tuttu. Bu vilayetlerde Uleang Hutay'ı bıraktı. Bu kumandan Yun-nan hudutları üzerinde bulunan bütün ülkeleri kaydı altına aldı. Tong-king'e ve Ko-şin-şin'e gitmeye hazırlandı. Bu esnâda Kublay Moğolları medeniyet dâiresine sokmakla meşguldü. Hiu-heng namında meşhur bir âlimi yanına getirtmişti. Bu zat bin müşkilat ile Moğolları ilim tahsiline iknâ etti. İçlerinden bir çoğu Çinliler kadar hüner kazanıp malûmat edindiler.

Mengu Han da Çinlilerin âdetlerini kabul etmeye, kendi idâresini Çinlilere sevdirmeye çalışıyordu. Onon nehrinin menbaında topladığı büyük bir mecliste[254] büyük merâsimle sema'ya [göğe] bir kurban kesti. Sonra Çin'de büyük erzak depoları yaptırdı. Şehirlerin surlarını tamir ettirdi. Askerlerin köylerde tahribatta bulunmalarını yasaklayarak zarar görenlere tazminat verdi. Bu noktada şiddeti o derece ileriye vardırdı ki birkaç köylünün çift sürmesine mâni olduğundan dolayı kendi oğlunu cezâya çarptırdı. Güney yönünde daha sonraları itaat altına alınan bir çok hükümdarlarla batı taraflarında hükümran olanların ta'zîmlerini kabul etti.[255] Karakurum şehri kendisine pek küçük göründüğü için av ve balık avlamak için daha elverişli yeni bir şehir kurdurarak Kai-ping-fu[256] namını verdi. Tataristan'ın bütün işlerini tanzîm ettikten ve birâderi Arıg-buka[257](A-

253 1253 miladî târihinde.

254 1254 târihinde.

255 1256 târihinde.

256 42° 25' enleminde, Pekin'in 10° yahut 12° batısındaki meridyendedir.

257 Çinliler buna A-li-pu-ka diyorlar. Bazı Arap târihçileri Arsık yahut Artuk Buka namını verirler.

righbouga)'yı Karakurum'a kumandan tayin eyledikten sonra Çin İmparatorlarına karşı harbe başlamak niyetiyle Şen-si'ye gitti.[258]

O sıralarda Kublay'dan memnun değildi. Onu görevinden azl etmişti. Çünkü bütün Çinliler tarafından sevilen ve hürmet gören bu şehzâdeyi istiklal arzusuna düşmekle itham ediyorlardı. Kumandanlarından bazılarını da azlederek haklarında tahkîkat yapmak üzere subaylar tayin etti. Bu birdenbire ortaya çıkıveren uğursuzluk Kublay'a ilk önce isyan fikrini verdi. Asker tarafından pek seviliyordu. Cezâlandırılmayı gerektirecek hiçbir cürüm işlememişti. Her taraftan büyük yardımlar göreceğini ümit ediyordu. Fakat nasîhatlarını dinlediği Yao-şu hemen yalnız başına, muhâfız kuvveti olmadan gidip İmparator'un ayaklarına kapanmasını ve bütün malını-mülkünü İmparator'a takdîm etmesini kendisine tavsiye eyledi. Kublay, Mengu Han'ın bulunduğu Şen-si vilayetine gitti. Mengu Han kardeşini böyle hakîr bir vaziyette görünce müteessir olarak kucakladı, bütün emirlerini geri aldı. Hu-kuang'ın pâyitahtı olan Vu-çang-fu şehrini, sonra da Çe-kiang'ın pâyitahtı ve Çin İmparatorları'nın idâre merkezi olan Hang-çeo'yu muhâsaraya gitmesi için emir verdi. Tong-king'in pâyitahtını zaptetmiş olan Uleang Hutay da Kublay'a katılmak emrini aldı.

En iyi askerlerden oluşturulmuş olan Mengu Han ordusu üç kola ayrıldı. Bunlar muhtelif mahallerden Se-çuen'e girdiler. Birinci kola Po-li-ça; ikinci kola Büyük Han'ın birâderi Moka Oğul; üçüncü kola bizzat Mengu Han kumanda ediyordu. Mengu Han Şen-si dâhilinde Han-çung-fu yolunu takip etti. Çinliler her tarafa iki subay koymuşlardı. Mağlup olmakla beraber Moğolların kendilerinden zapt ettikleri yerleri hep geri alıyorlardı. Çünkü Moğollarda yiyecek ve hayvanlarına yedirecek şey yoktu. Mengu, Çinlilerin Çing-to'yu geri almalarına[259], yardım kuvveti göndermekle beraber mâni olamadı. Fakat çok geçmeden şehir tekrar Moğollar tarafından zapt ve Çin ordusu perîşan edildi. Mengu Se-çuen dâhilinde Pau-ning-fu[260] şehrine hücuma gitti. Şehir teslim oldu. Bu esnâda, Tong-king tarafından Çin'e girmiş olan Uleang, Tua-ang-şi dâhilinde Kuei-lin-fu'yu zapt etti. Bir çok çarpışmalarda Çinlileri mağlup ettikten sonra

258 1257 târihinde.

259 1258 târihinde.

260 O zaman buna Lan-çeo diyorlardı.

Hu-kuang'a girdi ve Çang-şa şehrini muhâsaraya aldı. Mengu aynı zamanda Se-çuen dâhilinde Ho-çeo şehrini de muhâsara etti.[261]

Bazı kumandanlar bu teşebbüsün başarılı olacağından şüphe edi-
Sene: 1259 yorlar, kuzeye doğru çekilmek tavsiyesinde bulunuyorlardı. Fakat diğer bazı kumandanlar bu fikre muhalefet ettikleri için gâyet müstahkem olan kaleye hücum ettiler. Burada Vang-kien kumandandı. O vilayette bir ordu başında bulunan Lu-ven-te Moğolları rahatsız etmekten geri durmuyordu. Bütün müşkil mevkileri zapt ediyordu. Moğollar dâima kolordu hâlinde yürümeye mecbur oluyorlardı. Mengu, İmparatorun hizmetine bağlı bulunan bir Çin subayı vâsıtasıyla Vang-kien'e teslim olmasını teklif etmiş olduğu için Vang-kien bu subayı hıyânetle suçlayarak idâm ettirdi. Muhâsara uzun sürecek gibi görünüyordu. Lu-ven-te, Moğolların yapmış oldukları bir sal-köprüye hücum etti. Sonra başka bir çarpışmada mağlup oldu. Fakat erzak kollarını vurarak Moğolları taciz ediyordu. Çarpışmalarda Vang-kien dâima üstün çıkıyordu. Canları sıkılmaya başlayan Moğollar yeni asker getirttiler. Kaleyi cebren zapt etmeye karar verdiler. Mengu Han yapılan operasyonları bizzat teftiş etti.[262] Ertesi gece için duvarları aşmak teşebbüsünü emreyledi. Moğollar surlar üzerine külliyetli miktarda çıkmışlardı. Fakat Vang-kien kendilerini o kadar şiddetle geri attı ki muhâsarayla görevli olan kumandan maiyetindekilerle birlikte maktül düştü. Moğolların muhtelif kıt'aları perişan oldu. Mengu hücum etmek üzere bizzat kaleye yaklaştı. Ortaya çıkan büyük bir fırtına merdivenleri düşürdü. Bir çok Moğol telef oldu. Büyük Han da ölüler arasında bulundu. Büyük Han 52 yaşında idi. 9 sene saltanat sürmüştü.[263] Derhal, birâderi Moka Oğul muhâsarayı kaldırarak Büyük Han'ın tabutu ortada olduğu halde ordu ile Şen-si'ye çekildi. Diğer Moğol kumandanları Se-çuen'i terk ettiler.

Kublay o târihte Hu-kuang'da idi. Orada Ma-çing civarında yer alan bazı müstahkem mevkileri zapt etmişti. Büyük Han'ın vefat haberini orada aldı. Kendisinin kuzeye doğru çekilmesi isteniliyordu. Fakat Kublay gitmeden evvel parlak bir şey yapmak yani üze-

---

261 İkinci kamerî ayda.

262 Ağustos'un onunda.

263 Bu hanın beş oğlu ve birkaç kızı kalmıştı.

rinde Çinlilerin büyük bir donanmaları olan Kiang nehrini zorlayıp geçmek istediği için bir çok kayık hazırlattı. Subaylarından biri kürekle nehirden yukarıya doğru çıkarak Çinlilerin öncü kuvvetlerine hücum etti. Çinliler arasında kargaşalık çıktı. Kublay ertesi günü nehri geçtiği için bütün ordusuyla gidip Vu-çang-fu'yu muhâsara etti. Moğollar Kiang-si içlerine yayıldılar. Çin İmparatoru'nun pâyitahtı o kadar telaşa düştü ki İmparator hazînelerinin kapısını açtı. Askere büyük meblağlar dağıttırdı; Vu-çang-fu'nun imdadına Kia-sse-tao'nun kumandası altında büyük bir ordu gönderdi. Bu, iktidarsız, tecrübesiz, kendini beğenmiş, kindar bir kumandandı. Muktedir ve meziyetli kişileri takdîr ve temyiz etmekten âcizdi. Bundan dolayı askerin ve subayların nefretini kazanmıştı. Onun için bunlar Moğolların tarafına geçmeye karar verdiler. Vu-çang-fu vâlisi ilk huruç hareketlerinden birinde maktül düştü. Kia-sse-tao bu şehrin düşman eline düşmesinden korkarak Moğollara barış tekliflerinde bulundu. Bu şartlardan biri Çin İmparatoru'nun Moğollara haraç-güzar olmasından ibâretti. Kublay ilk önce onun yolladığı murahhası geri çevirdi. Fakat biraz sonra birâderi Arıg-buka'nın Tataristan'da "büyük han"lığını ilan etmek istediğini haber alınca Çinlilerle barış yapmaya rızâ gösterdi. Kia-sse-tao yeni bir subay gönderdi. Çin İmparatoru'nun her sene nakit ve ipek suretinde bir milyon vermesi ve Büyük Han'ı metbû tanıması kararlaştı. İki imparatorluğun hudutları tayin edildi. Bütün Moğollar çekildiler. Kia-sse-tao taahhütlerine pek az sadâkat göstererek en sona kalan Moğolları kılıçtan geçirtti. Çin İmparatoru bu kumandanın akdettiği utanç verici barıştan haberdar değildi. Kublay'ı çekilmeye Kiassa-tao'nun cesâretinin mecbur ettiği zannediliyordu. Yüz yetmiş Moğol askerinin mağlubiyeti büyük bir muzafferiyet gibi ilan edildi. Kia-sse-tao İmparatorluğun kurtarıcısı gibi telakkî olundu. Mengu Han'ın vefatı, Moğol milletinin bütün büyüklerini yeni imparatorun seçimleri icrâ için tekrar Tataristan'a geçmeye mecbur etti. Çin seferi yarım kaldı.

ON ALTINCI KİTAP

ÇİN MOĞOLLARI
yahut
YUEN SÜLALESİ

O zamana kadar bir hükümdar altında bulunan Tataristan İmparatorluğu Mengu Han'ın vefatından sonra bir çok hükûmetlere ayrıldı. Bunların her biri, yine büyük birer memleketti. Batu Han ahfâdı Kapçak'ta; Hulagu ahfâdı İran'da; Çağatay ahfâdı Mâverâünnehir'de hükümran oldular. Büyük Han'a bağlılık ve tabi'iyyet arzından, ancak sonra kopmuş oldular. Kublay, Mengu'nun vefatından haberdar olunca askerleriyle birlikte Yen-king'e gitti. Orada reislerin büyük kısmı kendisini "Büyük Han"lığını ilan etmeye teşvîk eylediler. Bir müddet tereddüt etti. Birâderi Hulagu'nun bir murahhası ile görüştükten sonra buna karar verebildi. Hulagu imparatorluğu kabul etmesini kendisinden ricâ ediyordu. Sene: 1260

Bunun üzerine büyükler Tataristan'da Kai-ping-fu'ya gittiler. Orada, Kublay'a "Büyük Han" ünvanını verdiler.[1] Bu cülus ilânından sonra her tarafta büyük şenlikler yapıldı. Kublay mâhir kumandanlar, akıllı ve namuslu nâzırlar bulmaya ihtimam gösterdi. O zamana kadar gâyet barbar ve haşîn olan Moğol idâresi bu hükümdarın saltanatı zamanında değişti. Kublay tamamıyla Çin ahlak ve âdetlerini kabul etti. Çinliler bile Kublay'ı Çin'de hükümran olmuş imparatorların en büyüklerinden ve en mehurlarından biri diye telakkî ederler. Saltanatı zamanında bir çok büyük adam yetişmiştir. Bunun gibi, büyük vak'alar da ortaya çıkmıştır. Çünkü Kublay'ın kendisi de büyüktü. Sanâyi-i nefîseyi [güzel sanatları], ilimleri ve fenleri ilerletti. Tebaasını bahtiyar yapmaya çalıştı. Her tarafta meziyet sâhiplerini arar, mükâfâtlar verir, arazisinin ekilmesine, hirfet ve sanatların, ticaretin ilerlemesine özen gösterirdi. Çinliler çok kere

---

[1] Çinliler târihlerinde Kublay'a "Şi-tsu" namını verirler.

mağlup olmuş olmakla beraber, kānunları hiçbir zaman böyle bir utanca düşmemiştir. Çin milletini kaydı altına alan en büyük fâtihler Çin'in kānunlarına bağlı olmak mecburiyetini duymuşlardır. Moğolların büyük kısmı barbarlıktan çıktılar. Bir çokları Çinlileri taklîd ederek hükümdarlarına karşı zeval bulmaz bir sadâkat, hizmet ve muhabbet vazîfesiyle meşbû oldular. Çin'de işlenebilecek en büyük cinâyet pederine karşı hürmet ve itaatte kusur göstermektir; imparatora ise orada milletin babası nazarıyla bakılır.

Kublay ittifakla Büyük Han ilan edilmemişti. Tahta göz dikmiş olan birâderi Arıg-buka Karakurum'da büyük bir orduya ve Se-çuen ile Şen-si vilayetlerinde kuvvetli taraftarlara mâlikti.[2] Kumandanı Alantar, hediye kuvvetiyle kabîle reislerini kazanmaya çalışıyordu. Şen-si'de Huen-tu-hai[3] altmış bin askerle Fong-tsiang-fu'yu zapt ediyor ve Si-gan-fu'yu ele geçirmek için gizlice taraftarlar tedârikine çalışıyordu. Kublay Kai-ping-fu'da "Büyük Han" ilan edildiği sırada Arıg-buka da Karakurum'da kendisine "Büyük Han" ünvanını verdiriyordu. Kublay birâderinin bu hareketinden haberdar olunca, ona mukāvemet için büyük bir ordu topladı. Lien-hi-hien'i alelacele Şen-si'ye gönderdi. Si-gan-fu vâlisi Arıg-buka tarafına geçmişti. Vâlinin entrikası netîcesinde bu şehir Arıg-buka'nın lehinde bir hareket yapmazdan evvel Lien-hi-hien oraya yetişti. Şehirde sükûn ve asâyişi sağladı. Şüpheli olanları tutukladı. Her tarafta karakollar kurdu. Kendisine getirilen bir subaydan şehri teslim etmek isteyenlerin isimlerini haber alınca, başlıcalarını tutturarak öldürttü ve Se-çuen'e bir ordu gönderdi. Huen-tu-hai her şeyin meydana çıktığını görünce, Kara Muran nehrini öte tarafa geçerek Tataristan'da Alantar'a katıldı. Daha evvel, arkasından takip eden ve bu iki ordunun iltihakına mâni olmakla görevli bulunan Hatan'ın gayretlerine rağmen Kan-çeo'yu zapta muvaffak olmuştu. Hatan derhal Tataristan'a girdi, Karakurum ile âsîlerin ordusu arasında karargâh kurdu ve bunlarla harbe girişti. Kumları ve tozları süvarilerinin gözlerine dolduran şiddetli bir rüzgâr ilk önce düşmanlara bir üstünlük bahşetmişti. Fakat süvarilerden bir kısmı atlarından inerek kılıçlarıyla harb ettiler ve sol kanadı bozdular. Sonra sağ kanat da çekildi.

---

2 Taraftarları Karakurum'da ordusuna kumanda eden Alantar ile Asutay, Yulontaşe ve Siliki idiler. Bu üçü Mengu Han'ın oğullarıdır.

3 Tercüme metinde "Huen-ku-hai" ise de orijinalinde yazdığımız gibidir. (E.K.)

Bütün ordu kaçtı. İki düşman kumandanı maktül düştü. Bu büyük muzafferiyet netîcesinde Şen-si ile Se-çuen görev dâiresine girdiler.

Bu esnâda, Kublay, ilim ve fenleri ilerlettirmek için ilim erbabını ve meziyetleriyle sivrilmiş kişileri sarayına davet ediyor, hükûmet idâresi hakkında akıllıca nizamlar yayınlıyordu. Askerlikte de mahâretleri, ilimleri, eserleri ile saltanat devrine en çok şöhret sağlayabilecek tebaasının, hatta hangi millet ve dinden olursa olsun ecnebilerin kim olduğunu bizzat anlamak için pek gayret gösteriyordu. O zamana kadar Moğollar yalnız harb adamlarına ehemmiyet verirlerdi. İçlerinde hakîmler [bilge kişiler] çok azdı. Targuci[4] (Targoudgi) namını taşıyan bir nâzır mührü taşırdı ve diğerleri üzerinde büyük bir hüküm ve nüfuza sâhipti. Kublay hakîmlerin adedi, sırası, hüküm ve nüfûzu ve maaşları ile imparatorluk nâzırlarının ve müfettişlerinin muhtelif mahkemeleri, merâsim, nâfia [bayındırlık] işleri, savaş, suçluların cezalandırılması, ordu subayları, saray subayları, ticâret ve sanaat hakkında yeni nizamlar kaleme almaları için Lieu-peng-çung ile Hiu-heng'e emirler verdi. Hükûmetin ahvâlini, umûmî sefâleti, her memleketin ne gibi mahsuller yetiştirebileceğini incelettirdi. Cemâleddin namında bir İranlı riyâzî [matematik bilgini] saray için hey'et [astronomi] kitabı yazmakla ve riyâziye ile ilgili âletler [hesaplama âletleri] yapmakla görevlendirildi. Gaisue isminde bir Avrupalı, tabâbet hususları ile meşguldü. Uygur, Mâverâünnehir ve İran ulemasından bazılarına, memleketlerinin eserlerinden bir hayli kitap Çince'ye tercüme ettirildi. Kublay en mâhir bilginlerden bir akademi oluşturdu. Buna "*Han-lin*" adı veriliyordu. El'an pâydar olan bu Encümen-i dâniş[=Bilginler meclisi] imparatorluğun târihini kaleme almakla görevlendirildi. İffet ve iktidarı ve ihtiyatı ile tanınmış olan Uang-u bunun reisliğine tâyin olundu. Bu âlim Niu-çelerin ve Çinlilerin târihi hakkında bir çok muhtıralar yazdı ve imparatorların fermanlarından oluşan birkaç mecmua vücuda getirdi. Kublay sarayına Pa-se-pa[5] isminde Tibetli bir zât getirerek bunu bütün lamaların reisi ilan etti ve kendisine "*İmparatorluğun ve İmparatorun sâhip ve âlimi*" ünvanını verdi. Çin on vilayete taksim edildi. Her tarafa hâkimler gönderildi. Bu vilayetle-

4 Çinliler bu kelimeyi "Ta-lua" diye telaffuz ediyorlar.

5 Pa-se-pa Tibet'te pek meşhur bir âiledendi. On asırdan beri ataları Tibet Kralı'nın en başlı nâzırlarından idiler.

rin işleriyle uğraşmak üzere on kişiden oluşmuş bir heyet yapıldı. Kublay heyetlerden hepsinin reisi bir Moğol olmasını istiyordu. Çin İmparatoru gibi sene isimleri takındı[6], 1260 senesinin kendisinin ilk saltanat senesi olmasını emretti.

Sene: 1261 Hao-king'i, tahta çıkmış olduğunu İmparatora tebliğ ve Kia-sse-tao ile yapılan anlaşmanın imzalanmasını talep etmek üzere İmparator'a, Songların pâyitahtına gönderdi. Fakat muâhedenâmeyi İmparator'un haberi olmadan yapmış olan Kia-sse-tao, Hao-king'i hapsettirdi, imparatorun konudan haberdar olmasına mâni oldu. Kia-sse-tao'nun hareketleri efendisinin düşmanlarını artırdı. Bazı kumandanları, özellikle, Se-çuen dâhilinde Lu-çeo askerine kumanda eden Lieu-çing Moğollara ilticâ ettiler. Bu suretle Moğollar o vilayette başarı elde edebilecek hale geldiler.

Tataristan'da karışıklıklar devam etmekte olduğu için Kublay biraderi Arıg-buka'ya karşı bizzat yürümeye karar verdi. Simutu gölü yakınında biraderini bozdu, Karakurum'u aldı. Fakat her taraftan kuşaltılmış olan Arıg-buka düşman saflarını yardı ve kuzeye kaçtı.

Sene: 1262 Güneyde de başka isyanlar çıkmak üzereydi. Kublay tahta çıkalı beri Şan-tong dâhilinde ve Kiang-nan'a civar memleketlerde Moğol askerleri kumandanı Li-tan Çinlilere teslim olmayı düşünüyordu. Bu isyan bu sene patlak verdi. Li-tan, saraydan oğlunu getirttikten sonra bütün o mevkileri Çin İmparatoru'nun askerlerine teslim etti ve kendisi de bir ordunun başına geçerek Moğollar üzerinde fetihlerde bulunmaya başladı. Sarayda âsîlerle münâsebette bulunan bir nâzır keşfedildi, Kublay kumandanları Apiçe ile Şe-tien-çe'ye meşhur Çang-yao'nun oğlu Çang-hong-fan kumandasında bir kuvvetle desteklenmek üzere, gidip Tsi-nan-fu'da Li-tan'ı muhâsara etmeleri için emir verdi. Bunlar ilk önce topraktan bir duvar yaptırdılar. Arkasına zırhlı neferleri pusuya yatırdılar. Sonra geniş ve derin bir hendek kazdılar ve bu siperin doğu kapısını açtılar. Li-tan hücum için yaklaştı. Askerinin bir kısmına hendeği geçirtti ve siperin kapısına kadar ilerledi. Askerin bir kısmı siperi tırmanmak fikrinde bulundu. Fakat pusuya yatmış olan askerler kendilerine birdenbire hücum edince perîşan oldular. Li-tan müşkilatla şehre dönebildi.

6 1260 senesinin ismi "Çong-tong" idi. Çin takviminin 57'inci senesine, Tatar takviminin Tilki senesine tesâdüf eder.

Orada Çinlilerin gönderecekleri yardım kuvvetini boş yere bekleyip durdu. Çinliler Şan-tong'a yaklaşmaya cesâret edemediler ve bir miktar para göndermekle yetindiler.[7]

Bu esnâda Moğollar her taraftan Tsi-nan-fu'yu kuşattılar. Bu şehirde sefâlet o kadar çoğaldı ki insan etlerini yemek için tuzlamaya mecbur oldular. Her türlü yardım ümidini kaybeden Li-tan karısını ve müstefreşelerini öldürdü, sonra bir göle kendisini attı. Moğollar orada Li-tan'ı canlı bir halde buldular. Şe-tien-çe Li-tan'ı kendi eliyle öldürdü ve Tsi-nan-fu'ya girdi. Diğer şehirler de geri alındı.

Bu düşmanlıklara rağmen Çinlilerle barış henüz kesintiye uğramamıştı. Nâzırlar Kublay'ı bütün ordularını toplamaya teşvîk ediyorlardı. Fakat Kublay onlara bir beyannâme ile cevap verdi. Bunda Çin İmparatoru'nun sözünde durmamasından şikâyet ederek muvaffakiyeti Hao-king'in müzâkerelerinden beklediğini söylüyor, bu zâtın tevkîf edildiğini bilmez gibi davranıyor ve bu suretle Çinlileri barış akdine imâle etmek istiyordu. Bununla beraber güneye sevk etmek fikrinde olduğu orduya kumanda için Açu'yu tayinden geri durmadı. Fakat bu ordu derhal hareket etti. Kublay o zaman sarayında sükûnu sağlamakla uğraşmaya mecburdu.

En büyük hükümdarlar bile kusursuz değildirler. Kublay'ın kusuru parayı çok sevmekti. O derecede ki en fenâ nâzırlar bile para sağlama çâresini buldukları zaman kendisine gâyet masum ve günahsız görünürlerdi. Onların aleyhinde öne sürülen şikâyetlerden memnun olmazdı. İmparatorluğun gümrük işlerini idâre eden Ahame[8] namında bir Arap Kublay'ın zaafından en çok istifâde edenlerden biriydi. Her türlü gayrımeşrû vâsıtalarla servet kazanıyordu. Bir takım projeler teklif ediyordu. Bunların hepsi de yalnız Büyük Han'a hesap vermek mecburiyetini kendisine yüklemekte idi. Kublay'ın hizmetinde bulunan Çin nâzırları[9] bu yeniliğe o kadar şiddetle muhalefet ve gümrük vâridâtının kendi idârelerine tâbi olması lüzumunu o kadar kuvvetle müdâfaa ettiler ki Kublay da onların fikrini kabul eyledi. Her türlü hileye mürâcaat ederek bu Çin nâzırlarından intikam almaktan başka bir şey düşünmeyen Ahame,

7 Elli bin tael yahut iki yüz elli bin lira.

8 İhtimal ki "Ahmed" olacak.

9 Teo-me, Yao-şu, Hiu-heng, Lieu-ping-çung, Çang-ven-kien.

Büyük Han'a büyük bir meblağ tedârik etti. Bunların kendi güzel idâresinin semeresi olduğunu Kublay'a anlattı. Çinlilerin sarayda büyük bir nüfûzları olmasından dolayı Moğol büyüklerine şikâyetlerde bulundu. Fakat Ahame'den ziyâde mahâret ve zekâ sâhibi olan bu nâzırlardan ikisi, Yao-şu ile Hiu-heng onun bütün hile ve hırsızlıklarını meydana çıkarıyorlardı. Bunun üzerine Yao-şu vezîr-i âzam ilan edildi.[10] Ahame bunu büyük bir üzüntü ile gördü.

Kublay'ın, ümran ve refaha kavuşturmak istediği imparatorlu-
Sene: 1263 ğun hayrı için yapılabilecek en iyi seçim buydu. Moğollar henüz harb ile beygirden başka bir şeyden anlamıyorlardı. Kublay bile kendi milletine mensup prensler ile Çinliler ve sarayında çok miktarda bulunan Araplar arasındaki farkı görmekten utanıyordu. Bunların hepsi ilim ve fenlere vukuf sâhibi kimselerdi. Çin'deki ulemanın en ileri gelenlerinden biri olan Yao-şu, imparatorluğun bütün vilayetlerinde gençleri ulûm ve fünûna, güzel sanatlara ve ahlak güzelliğine alıştırmak için mektepler ve akademiler oluşturmak lüzumunu Kublay'a arz için bu fırsattan istifâde etti. Kublay nâzırın fikrini destekleyerek kendi şehzâdelerinin terbiyesine pek ziyâde itina göstermeye başladı, teklif edilen müesseseleri nazar-ı itibara alacağını vaad etti. Çao-pi namında bir âlim Çinlilerin klasik eserlerinden bir kısmını Moğolca'ya tercüme etmişti. Hiu-heng bu kitapları Çin târihinin bir fezlekesinden [özetlenmiş bir sunumundan] tercüme eylemişti. Bu kitapları okumak üzere Moğollara veren Kublay onları bizzat imtihan etmekten sıkılmıyordu. Sonra Çin imparatorlarının izinden giderek atalarının şerefine muhteşem bir saray yaptırdı ve onlara karşı hürmet vazîfesini yerine getirmek için yapılan özel merâsimde hazır bulundu. Atalarının hâtırasına ve mezarlarına karşı ölçüsüz bir hürmet beslemek Çinliler için bir kānundur. Hemen her gün atalarının mezarına giderler. İmparatorlar bile bu vazîfe ile mükelleftirler. Bu nevi merâsime riâyet imparatorluk kānunları cümlesindendir. Kublay'ın inşâ ettirdiği salonda Yesukey'in, Cengiz Han'ın, Oktay'ın, Tuşi'nin, Çağatay'ın, Tuli'nin, Guyuk'un, Mengu'nun levhaları yani resimleri vardı. Aynı zamanda, Fo bonz'larının[11] yahut lamaların yedi gün yedi gece dua-

10 Birinci kamerî ayda.

11 Bu tâbir ile Kublay'ın sarayında çok miktarda bulunan Hıristiyanlar da kasdedilmiş olabilir.

lar okumalarını emreyledi. Çinliler buna şiddetle muhâlefet etmiş olmakla beraber o târihten beri bu devam etmişti.

Bu sırada Çin İmparatoru'nun tebaasıyla Moğollar güzel güzel geçiniyorlardı ve Hu-kuang dâhilinde Siang-yang'da, Fan-çing'de mühim bir ticârî muamele cereyan ediyordu. Çinliler tarafından o vilayetin vâlisi olan Lu-ven-te'nin hasisliği bu ticâreti bozdu. Kuei-çeo'da Moğol kumandanı olan Lieu-çing bu iki şehirde gümrükler kurulmasını teklif etti. Çin vâlisi için bunun bir faydası olacaktı. Hakîkaten bu fayda o kadar büyük oldu ki Lu-ven-te ettiği istifadeden başka bir şey düşünemeyerek bu gibi hususlarda ihtiyatın gerektireceği tedbirleri almakta ihmal gösterdi. Kendisine bir tuzak kurmaktan başka bir maksatları olmayan Moğollar büyük mağazalar yaparak etraflarına sağlam duvarlar çektiler. Sonra, hırsızların tecâvüzlerine karşı savunma bahânesiyle içlerine asker soktular. Çok geçmeden bu mağazalar birer istihkâm oldu. İçindeki muhâfız kuvvetleri Siang-yang ve Fan-çing şehirlerini pek taciz ettiler.

Moğollar bu şehirleri ansızın basmak fikrinde idiler. Fakat henüz Sene: 1264
fırsat çıkmamıştı. Saray bu esnâda ahâlinin entrikalarıyla meşguldü. Ahame nihâyet gümrük ve mâliye hususlarında yalnız Büyük Han'a tâbi olmanın imkânını bulmuştu. Diğer taraftan Arıg-buka ile taraftarı olan bütün reisler Kublay'ın merhametine sığındılar. Kublay prensleri affetti ve onları silaha sarılmaya teşvîk etmiş olanları idâm ettirdi. Sonra, Kai-ping-fu şehrine Şang-tu yahut "*Yüksek saray*" namını verdi. Sonra, Yen-king yahut Pe-king'den hareketle oraya gitti ve bütün yaz o şehirde kaldı. Sonraları Moğol hükümdarları muntazaman bu seyahati yapmışlardır.

Moğollar hangi memleketlerde yerleşmişlerse eskiden beri ora- Paul
larda yaz sıcaklarını kuzey taraflarına gidip orada geçirmek ve kışın güneye dönmek âdetini muhâfaza etmişlerdir.

Şang-tu[12] Kublay'ın yazın çekildiği bir şehirdi. Orada mermerden nefis bir saray verdı. Etrafında takriben on beş mil uzunluğunda bir duvarla çevrilmiş bir koru tanzîm edilmişti. İçinde pınarlar, çaylar, çayırlar ve geyik, ceylan, karaca gibi türlü türlü hayvanlar mevcuttu. Burada av için bir çok doğan beslenirdi. Kublay o şehirde bulunduğu

---

12 Mösyö Paul buna "Siang-tu" diyor. Kar-şin ülkesinde ve Pekin'in kuzeydoğusunda 42° 22'da yer alıyordu. Bugün harâb olmuştur. Bunun Şau-nai-man-su-ma olduğu zannediliyor.

müddetçe başlıca meşgalesini av teşkil ederdi. Korunun ortasında tamamen bambudan yapılmış küçük bir saray görülüyordu ki içi dışı yaldızlı idi. Güzel resimlerle süslenmişti. Öyle yapılmıştı ki bir çadır gibi nakledilebilirdi. Büyük Han senenin üç ayında yani Hazîran, Temmuz ve Ağustos aylarında Şang-tu'da otururdu. Çünkü havası gâyet iyi bir yerdi. Pek sıcak olmazdı. Bu müddet zarfında bambu sarayı kurulurdu. Fakat Han'ın gitmesinden sonra saray sökülürdü. Kublay alelade 28 Ağustosta Şang-tu'dan hareket eder ve muayyen bir yere giderek orada kendisine, karılarına, çocuklarına ve mevâşîsine [sürülerine] uzun ömür temennisi için mabudlara kurban keserdi. Sürüler, bütün servetin hayvan sürülerinden meydana geldiği bir memlekette gâyet mühim bir şeydi. Büyük kaplar içinde beyaz kısrak sütleri hazırlarlardı. Han bunu yere dökerdi. Mabudların gelip o sütü içeceklerine ve bu takdimenin mabudları sürülere özen göstermeye sevk edeceğine itikad ederdi. Sonra âilesinin bütün prensleriyle beraber kendisi de bu sütten içerdi. Vaktiyle Cengiz Han'a pek büyük bir hizmet yapmış olan bir kabîle müstesnâ olmak üzere, o gün hiç kimse beyaz kısrak sütünden içemezdi. Tatarlarca bu süt gâyet muhterem telakkî olunurdu. Çünkü mabudlara bunu takdîm ederlerdi. Guyuk Han'ın hükümranlığı devrinde Nestûrî râhipleri buhurdanlarıyla bu âyine iştirak etmeye zorlanmışlardı.

Kublay kışı Pe-king'de geçirmişti. Buna Ta-tu yahut "*Büyük saray*" namı verilirdi. Başka deyişle "Han-balıg"[13] yani "Han sarayı" adı verilirdi. O zaman kare şeklinde olan bu şehrin çevresi 24 mil olabilirdi. Yani her kenarı altı mil idi. Duvarları yirmi kadem yüksekliğinde ve on kadem kalınlığında idi. Her tarafta üçer kapı vardı. Her kapının yanında da büyük saraylar inşâ olunmuştu. Şehrin dört köşesinde de saraylar vardı. Sokaklar o kadar muntazamdı ki şehrin bir ucundan diğer ucu görülürdü. Sokakların iki taraflarında güzel evler yapılmıştı. Şehrin ortasında bir binâ vardı. Bunda büyük bir çan görülüyordu. Her akşam bu çana üç darbe vurularak herkesin artık evine çekilmesi hatırlatılırdı. Yalnız hastalara yardım için sokağa çıkılabilirdi. Bu takdirde bir fener taşımak lazımdı. Şehrin her kapısı bin askerle muhâfaza olunmuştu.

[13] Bu nam Araplar tarafından Kublay'ın ikâmetgâhı olan muhtelif şehirlere verilmiştir.

Pe-king surunun hâricinde, o zaman on iki kapıdan her birinin karşısında on iki büyük varoş vardı ki bunların da evleri şehrin evleri kadar muhteşem surette binâ edilmişti. Hindistan'dan, güney Çin'den yahut Manji(Mangi)'den, Suriye'den kıymetli taşlar, inciler, ipekliler ve türlü türlü ıtriyât satmak üzere gelen tâcirler ve yabancılar bu dış mahallelere çekilirlerdi. Şehre senelik bin araba kadar ipekli girerdi. Mezarlıklar bu varoşlardan ötede idi.

Kublay'ın muhteşem sarayı Pe-king'in ortasında binâ edilmişti. Aralık, Ocak, Şubat aylarında orada otururdu. Bu saray tam bir kare şeklindeydi. Dört mil çevresi vardı. Yani her kenarının uzunluğu bir mil idi. Duvarları gâyet kalındı ve on kadem yüksekliğinde idi. İç tarafı beyaza, dış tarafı kırmızıya boyanmıştı. Her köşede ve her cephenin ortasında silah deposu hizmetini gören birer saray vardı. Güney cephesinin ortasındaki sarayın beş kapısı vardı. Ortadaki kapı yalnız Büyük Han'a mahsustu. Subayları diğer dört kapıdan girip çıkarlardı. Diğer üç cephenin ortasında yalnız birer kapıları olan birer saray görülürdü. Bu büyük muhitin içinde diğer bir dâire daha vardı. Bunun da biri köşede, biri ortalarda olmak üzere sekiz sarayı mevcut idi. Bunlar kıymetli evâniyi ve Büyük Han'ın mücevherlerini saklamaya hizmet ederlerdi. Büyük Han'ın sarayı bu ikinci binâ dâhilinde idi. Çatısı gâyet yüksekti ve pek güzel resimlerle süslüydü. Avluların duvarlarında gâyet parlak renklerle muhârebelerin resimleri yapılmıştı. Altun ve gümüş yaldız hiç tasarruf ve iktisada bakılmaksızın bol bol kullanılmıştı. Bu sarayın büyük avlusunda bir masa vardı ki bunda altı bin kişi yemek yiyebilirdi. İki muhit arasında yani dış muhit ile bu sarayın duvarları arasında bir tarafta türlü türlü hayvanlarla dolu bir koru, diğer tarafta da havuzlar bulunuyordu. Bunların içinde bir çok balık besleniyordu. Havuzların suyu bir nehirden geliyordu. Nehrin gireceği ve çıkacağı yerlere balıkların kaçmasına meydan vermemek için demir parmaklıklar yapılmıştı. Saraydan dışarıda bir fersah mesâfede yüz kadem yüksekliğinde küçük bir dağ vardı ki çevresi bir mil tutabilirdi. Buna "Yeşil Dağ" namı verilirdi. Çünkü ağaçları her zaman yeşildi. Bu ağaçları en uzak memleketlerden getirirlerdi. Buraya dikmek için bu ağaçları fil sırtında taşırlardı. Bu dağın tepesinde yeşil boyalı muhteşem bir saray binâ edilmişti. Büyük Han imparatorluk işleriyle meşgul olmak için ekseriya buraya çekilirdi. Kublay'ın Pe-king'de bulun-

duğu müddetçe doğancı subayları her taraftan kendisine arabalarla yahut gemilerle pek çok miktarda yabanî hayvanlar gönderirlerdi. Eğer bu subaylar otuz günlük mesâfeden daha uzakta iseler, yalnız hayvanların postlarını yollarlardı. Bunlardan silahlar için örtü yaparlardı.

Mart ayına doğru Büyük Han Pe-king'i terk eder ve kuş avı için deniz kenarındaki geniş sahralara giderdi. Kendisiyle birlikte beş yüz doğan, atmaca ve sâir av kuşları götürürdü. İçerisi yaldızlı, dışarısı arslan derisi ile örtülü küçük bir ahşap evde otururdu. Bunu dört fil taşırdı. Sarayın başlıca büyükleri etrafında atlarla gelirlerdi. Bu avda on bin kişi hizmet görürdü. Büyük Han bulunduğu yerden çıkmaksızın avı seyredebilirdi. Bu alay ile Büyük Han geniş bir ovaya[14] vâsıl olurdu. Oraya yaklaşık on bin çadır kurulurdu. İlk önce çadırların biri görülürdü. İçine yaklaşık bin kişi sığabilirdi. Çadırın büyük kapısı güneye nâzırdı. Hükûmetin ekâbiri etrâfında yerleşirlerdi. Büyük Han'ın meclis akdettiği diğer bir çadır bir çok dâirelere taksim olunmuştu. Yani büyük bir çevre içinde bir çok husûsî çadırlar vardı. Moğollarda bu muhitlerin her birine bir çadır derler. Büyük Han'ın çadırlarından her biri güzel kokulu ağaç sütunları üzerine oturtulmuştu. Yontma resimlerle süslenmiş, siyah ve kırmızı arslan derileriyle örtülmüştü. Çadırın içi kakım ve samur kürklerle kaplanmıştı. Bunlar Çin'de bile gâyet pahalı kürklerdir. Bu muazzam miktardaki çadırlar seyredilince büyük bir şehir görülüyor zannedilirdi. Kublay burada kaldığı müddetçe yalnız av ile ve sarayının başlıca büyüklerine verdiği ziyâfetlerle meşgul olurdu. Sonra Pe-king'e dönerdi. Her sene bu seyahati yapmakta devam etti.

Kublay Pe-king'e dönünce imparatorluğun idâresiyle meşgul
Sene: 1265 oldu. Bütün ordularının kumandasını Gan-tong'a vermesi kendisine tavsiye olundu. Gan-tong Cengiz Han'ın kumandanlarından meşhur Mogli'nin dördüncü batından evladı idi. Gan-tong o zaman yirmi yaşında olmakla beraber ihtiyatı, iktidarı, istikāmeti, yüz ifâdesi, ilim ve irfanı hasebiyle herkesin takdirini kazanmıştı. Başkalarını yerinde bırakmak suretiyle Gan-tong'un idârenin başına getirilmesini münâsip gördüler. Gan-tong buna da muktedirdi. Çünkü İmparatorluğun en büyük ulemâsı dâima onun sözlerinde

---

14 Mösyö Paul buna "Caciamordin" namını veriyor.

istifâdeye yol açacak noktalar buluyorlardı. Gan-tong nâzır tayin edildi. Ahame'nin hâiz olduğu büyük nüfuzdan ve takındığı hatt-ı hareketten dolayı saraydan uzaklaşmış olan Hiu-heng'i getirtmek istedi. Fakat kendisini iknâ etmeye muvaffak olamadı, Kublay Gan-tong'a nezârette Bayan[15]'ı da ortak etti. Bu, emsâline nâdir tesâdüf edilir bir meziyeti hâizdi. Hulagu tarafından gönderilmişti.

Song-se-çin ile Şang-te-hoei de nâzır tayin olundular. Sonra Tai-miao'nun yani ecdad salonunun inşaatı tamamlandı. Hâtıraları tebcil edilecek ne kadar hükümdar varsa bu binâda da o kadar salon vardı. Her hükümdarın ismi ve ünvanı bir levha üzerine yazılmıştı. Yanında diğer bir levha üzerinde zevcelerinin ismi yazılıydı. Ta-tu yahut Büyük Saray ünvanını taşıyan şehrin de inşaatı ikmâl edildi. Bu şehir, Yen-king'in kuzeydoğusunda birkaç *stades* mesâfede idi. Asıl Pe-king dediğimiz şehir budur. Kublay'ın hükümdarlığı zamanında ne halde bulunduğunu yukarıda tasvir ve tarif etmiştik. Bu târihte çok kere Pe-king diye andığımız Pen-king şehri Kublay'ın pâyitahtı olan bugünkü Pe-king'le tam olarak aynı yerde değildi. Sene 1265, 126

O târihlerde Manji yahut Güney Çin taraflarına harbe gitmeyi düşünen Kublay'a bu sefere Siang-yang ve Fan-çing şehirlerinin muhâsarasıyla başlaması tavsiye olundu. Açu ile Lieu-çing bu işle görevlendirildi, o ülkeye indiler. Orada, Pe nehrinin mansabında bir mevkii tahkîm ettiler. Sonra, Moğolları nehir üzerinde bulunan gemiler içinde harb etmeye eğittikten sonra, yetmiş bin kişi ile Siang-yang'ı muhâsaraya aldılar.[16] Sene: 126

Bu esnâda Tataristan'da yeni karışıklıklar çıkıyordu. Kublay'ın yeğeni olup vaktiyle Mengu Han tarafından Şiramon'un tarafını tuttuğundan dolayı sürgün edilmiş olan Kaydu (Caidu) Almalıg ülkesinde oldukça mühim bir devlet teşkil etmiş, Turfan'ın kuzey ve kuzeydoğusunda ve Altay dağlarının kuzeyinde bulunan aşîret reislerini kendisine bağlamıştı. Fakat bu isyan hemen derhal bastırıldı. Kaydu mağlup ve Almalıg'a firara mecbur oldu. Bu muzafferiyet netîcesinde Kublay artık yalnız Çin muhârebeleriyle uğraşabildi. Bu sefer için gönderilecek askerlerin kumandasını Şe-tien-çe'ye verdi. Gaubil Pét

15 Çinliler kendisine "Pe-yen" derler. Mösyö Paul "Chinsan" yani "Yüz Göz" ünvanını veriyor. Râhip Gaubil Pétis nâzır manâsına gelen "Tsai-siang" olacağını zannediyor.

16 Dördüncü kamerî ayda.

Uygur, İran, Arabistan, Kapçak, Abhaz ülkelerinin bir çok ekâbiri ile sâir Tatar aşîretleri reisleri de arkasından yürüdüler. Üç yüz bin kişiye varan bu ordu Siang-yang'a gitti. Bir Arap da[17] batılılardan oluşturulmuş bir kol ile, her tarafta akınlar yapmak üzere Se-çuen dâhilinde Çing-tu'da karargâh kurdu.

İmparatorluğun hudutlarını genişletmek üzere Kublay bu büyük
Sene: 1269 seferleri açtığı sırada sarayında da tebaasından olan Moğolları gittikçe daha medenîleştirmekle meşgul idi. Moğollar artık ilimlerin yoluna girmeye başlamışlardı. Uygur harflerini kullanıyorlardı. Fakat resmî vesikalarda bunlara Çin harfleri de ilave olunuyordu. Kublay kendi milletinin husûsî harfleri olmasının şan ve şeref sebebi olacağını düşündüğünden Pa-se-pa'yı yeni harfler icadına memur etti. Çin, Tibet, Uygur, Hind, hatta batı kavimlerinin bile harflerini mükemmel surette bilen bu lama, bunların hepsini tedkîk ettikten sonra evvela Çin harflerini bertaraf etti, her şekil bir hece ifâde eden elifbâî harfe ehemmiyet verdi, bunlardan bin tane icad etti. Kublay bir hat çıkararak mahkemelerde bu harfin kullanılmasını emretti. Bunlara "Yeni Moğol harfleri" namı verilmiştir. Çinliler eski harfleri muhâfaza ettiler. Uygur harflerine alışkın bulunan Moğollar Pa-se-pa'nın harflerini öğrenmek hususunda pek zahmet çektiler. Yeni fermanlara lüzum görüldü. Pa-se-pa'nın mesaisine büyük sitâyişlerle mukābele edildi. Bir ferman ile Kublay kendisine "kral" ünvanını verdi.

Nâzırlar arasında nifak el'an devam ediyordu. Doğrulukları
Sene: 1270 denenmiş olanlara karşı şüpheler davet ederek kendilerini uzaklaştırmaya çalışan Ahame, Lien-hi-hien'i attırmaya muvaffak olmuştu. Bununla beraber Lien-hi-hien masumiyetini isbat ettiğinden vazîfesine iâde edildi ve Ahame'yi mahv için Çinlilerle birleşti. Fakat Nizâmeddin isminde bir subayın haksız yere hapsedilmesi vesilesiyle yeniden ihmâl ve teseyyüp [özensizlik] ile suçlandı. Kublay bu subayın tahliyesini emretmişti. O sırada dışarıda bulunan Lien-hi-hien'in maiyeti subayları, bu işi unuttukları için, Ahame kendisini Kublay nezdinde çekiştirmek için bunu fırsat bildi. İkinci defa azl edilen Lien-hi-hien evine çekildi. Orada feylesofça yaşadı. Kublay'ın hürmet ve takdirini hiç kaybetmemişti. Çok kere kendisinin sitâyi-

[17] Çinliler kendisine Sai-tien-çe derler. Asıl ismi Ömer'dir.

şinde bulunan Kublay bu eski nâzırının evinde ne yaptığını merak etti. Ahame derhal komedyalar ve ziyâfetler içinde vakit geçirdiğini söyledi. Bu sözlerden canı sıkılan Büyük Han Lien-hi-hien'in bu gibi eğlenceleri düşünemeyecek kadar fakîr olduğunu beyan etti. Lien-hi-hien Uygur kıt'asından idi. Konfuçyüs mesleğindendi. Muhammedîlerin, bonz yahut lamaların, ve bonzların diğer bir türü olan Tao-sse'lerin düşmanıydı. Kublay'ı bu dinlere karşı gösterdiği bağlılık eserlerinden uzaklaştırmaya dâima çalışmıştı. Tao-sse'lerden biri Kublay'a bir içkiyi takdîm ediyordu. Kendi mezhebince bu içki onun ömrünü artıracak ve ölümünden sonra da saâdetine yol açacaktı. Bu konuda fikrinin ne olduğunu Kublay Lien-hi-hien'den sormuştu. O da bu mezhebin esaslarını gâyet ince surette hicvetti. Bu nevi bonzları hiç tanımamış olan İmparator Yao ile Şun'un uzun ömürleri ve fazîletleri hakkında uzun uzun izahat verdi. Kublay Pa-se-pa tarafından teklif edilen kural ve düsturlara riayet etmesini kendisine söylediği zaman Lien-hi-hien Konfuçyüs mezhebine mensup olduğunu cevâben bildirdi. Bu feylesofun tilmizlerinin, ekâbirin hükümdarlara gâyet samîmî surette söz söylemeleri ve bir çocuğun ecdadının esaslarını muhafazaya itina göstermesi hakkında öne sürdüğü vasiyetlerini anlattı. Bu cevap Ahame'nin hareketlerine karşı bir îmâyı ihtivâ ediyordu. Çünkü işlemiş olduğu cürümlere rağmen yine Kublay'ın itimâdını hâiz bulunuyordu. Bunun gibi, Cengiz Han'ın emri hilafında olarak sarayda bir çok bonz istihdâm edilmesine karşı da bir îmâyı içinde barındırıyordu. Hatalarının hatırlatılmış olmasından pek hoşlanan Kublay bu nâzırın seciyesini ve dürüstlüğünü pek takdîr ederdi. Fakat Ahame'nin bol bol tedârik ettiği para onun hareketleri ve Lien-hi-hien gibi bir nâzırdan istifâde şekli hakkında gözlerini perdeliyordu.

Hazîneye bir çok para çekmeyi hedefleyen yeni projelerle Kublay'ı aldatmaktan geri kalmayan Ahame, Büyük Han nezdinde o derece nüfûz sâhibi idi ki oğlunun harb nezâretine tayin edilmesine muvaffak oldu. Bütün şehzâdelerle ileri gelenler ve bilhassa Kublay'ın büyük oğlu Çing-kin ve Hiu-heng buna karşı sükûtu muhâfaza edemediler. Baba ve oğula bu kadar mühim mevkilerin emânet edilmesinin tehlikeli olduğunu alenen söylediler. Ahame, Hiuheng'i itirazdan men' etmek fikriyle bir nezârete tayin için çalıştı. Burada kendisini muvaffakiyetsizliğe uğratmak ümidindeydi.

Fakat onun maksadını fark eden Hiu-heng nezâreti kabul etme-
Sene: 1271 di. Büyük Han'a bir arîza takdîm ederek bunda Ahame'yi kendisini iğfal etmek, hükûmeti yıkmak ve halkı ezmekle suçladı. Kublay'ın bu sözlere pek az ehemmiyet vermesi kendisini kederden hasta etti. Onu tesellî etmek için Büyük Han, evvelce teklif etmiş olduğu mektepleri ve akademileri inşâ ettireceğini vaad eyledi. Ahame'nin saraydaki büyük nüfûzuna bir halel gelmedi.

Kublay'da bulunan diğer bir kusur bonzlara pek çok itimad göstermesi ve onların hulyâlarına inanmasıydı. Bonzlardan biri[18] sülalesine "Yuen" namını vermesini teklif etti. Y-king'in iki şekli hakkında, muğlak şeylerle dolu muammalı, bâtıl fikirler[19] ile karışmış bir muhtıra yazdı. Bu şekillerden biri semâ'yı diğeri arz'ı ifâde ediyordu. Kimse bunlardan bir şey anlamadı, hatta bonz'un kendisi bile. Fakat Antîk Çağ işlerine gâyet vâkıf olmak şöhreti sâyesinde bu teklif ettiği şeyleri kabul ettirdi. Ne dediğini anlamadıkları halde kendisini pek övdüler. Kublay yayınladığı bir hatta âilesinin "Yuen" ismini taşıyacağını ilan etti. O târihten sonra Çinliler Moğol sülalesine dâima bu ismi vermişlerdir.

Kublay'ın askerleri Se-çuen ve Hu-kuang dâhilinde idiler. Oralarda öteye beriye bazı akınlar yapmakla yetiniyorlardı. Se-çuen vilayetindeki askerin başında bulunan Arap kumandanı, Se-çuen vilayetinin henüz Çin İmparatorlarına tâbi bulunan bütün kısımlarını tahrip etmek emrini aldı. Moğollara tâbi bulunan diğer kısım bir müddet her türlü mükellefiyetten âzâde kaldı. Siang-yang ve Fan-çing karşısında bulunan askerler siperlerini muhâfaza etmekle yetiniyorlar ve bu iki şehri açlık yüzünden zapt etmek istiyorlardı. Bir müddet evvel[20] Çinliler Han nehrinin taşmasından istifâde ederek oraya erzak sokmak yolunu bulmuşlardı. Fakat çekilirken mağlup olmuşlardı. Aynı târihlerde Lu-ven-te'nin ölümü[21] Çinlilerin işini bütün bütün berbat hale koydu. Cesâreti ve harb fennindeki vukufu hasebiyle Moğollar kendisinden korkarlardı. Şehrin vâliliğine ondan sonra Lu-ven-huang tayin olundu. Çinliler şehre yeniden erzak göndermeye teşebbüs ettiler; bir donanma hazırladılar. Donanmaya yüz

---

18 İsmi Lieu-ping-çong'dur.

19 Çince'de Kien, Kuen.

20 1269 târihinde.

21 1269 senesinin ikinci kamerî ayında.

bin asker bindirdiler. Fakat Lu-men'de Moğol kumandanı bulunan Açu Çin donanmasını dağıttı ve cephanesinin büyük bir kısmını ele geçirdi.

Moğollar Siang-yang muhâsarasına şiddetle devam etmekle beraber şehir vâlisi o kadar sıkışmıştı ki muvaffakıyetli hiçbir huruç hareketi yapamadığı için imdat istemek üzere Gan-lo vâlisine bir adam göndermeye teşebbüs etti. Bu münâsebetle büyük ot demetleri yaptırdı. Demetlerden birinin içinde suya dalmasını ve yüzmesini bilen bir adam vardı. Bu adam bir şey yemeden içmeden su altında kalabilirdi. Gan-lo vâlisine tebliğ olunacak sözler balmumu üzerine saçlarının içine yazılmıştı. Moğollar kendisini tevkif ettilerse de büyük bir tecrübe sâhibi olan ve efendisine gâyet sâdık ve bağlı bulunan Gan-lo vâlisi Li-ting-çi Han nehrine dökülen bütün çay ve ırmakların katılım yerlerini muhâfaza emrini almıştı. Siang-yang'a imdat göndermek teşebbüsünde bulundu. Yüz tane hafif ve altı düz kayık yaptırdı. Üç bin asker bunlara binmeğe gönüllü oldular. Cesâretleriyle meşhur olan Çang-kuei ile Çang-şun bu küçük donanmanın kumandasını üzerlerine aldılar. Donanma Ko-teu-hiang yoluyla Han nehrine girdi. Orada savaş düzenine girdikten sonra muhalif rüzgâra ve dalgalara rağmen Moğolların siperleri önünden geçti. Moğollar donanmayı görünce zincirleri gerdiler ve nehre bir çok sandal indirdiler. Fakat zincirleri kesmeye muvaffak olan Çang-şun'un cesâreti karşısında geri çekilmeye mecbur oldular. Bu kumandan büyük bir harâretle çarpıştı. Bir çok ok ile vücudu delinmiş ve ruhsuz bir hale gelmiş olduğu halde bulundu. Çin donanmasının artçı kuvvetine kumanda ediyordu. Başta bulunan Çang-kuei kurtulmak saâdetine nâil olmuş, erzakın bir kısmıyla Siang-yang'a girmişti. Onun gelişi herkese büyük bir rahatlık ve memnuniyet bahşetti. Sene: 1272

Çang-kuei vazîfesini bu kadar mükemmeliyetle yerine getirdikten sonra, yeni imdat getirmek üzere Gan-lo'ya dönmekten başka bir şey düşünmüyordu. İlk önce gayet azimli iki kişiyi gönderdi. Bunlar o kadar mâhir yüzgeç [yüzücü] idiler ki, su altında birkaç gün kalabilirlerdi. Bunlar yüze yüze Gan-lo'ya gittiler ve aynı şekilde Siang-yang'a döndüler. Getirdikleri habere göre Li-ting-çi Long-uei-çeu'da Siang-yang'a göndermek üzere beş bin kişi silahlandırmıştı. Derhal Çang-kuei bir miktar askerle bunları karşılamaya gitmeye

karar verdi. Fakat cezâlandırmış olduğu bir nefer Moğolların yanına kaçarak her şeyi ihbar etti. Buna rağmen Çang-kuei gitme işaretini vermekten geri durmadı. Düşman tarafından gerilmiş olan zincirleri baltalarıyla ve cereyanın yardımıyla kesti. Mızraklarla ve ateşli oklarla siperlerini tahrip etti, sandallarını dağıttı, Sin-çing'e kadar ilerledi. Moğol kumandanları Açu ile Lieu-çing sandallarını topladılar, muhârebeye çıkardılar, Çang-kuei'nin Keu-lin-tan ve Long-uei-çeu'ya yaklaşmaması için ellerinden geleni yaptılar. Bu muhârebede bir çok telefat vukûa geldi. Bu sırada uzaktan bir takım bayraklar görüldü. Çang-kuei bunları kendisinin imdadına gelen beş bin kişi zannederek pek sevindi. Hakîkaten Gan-lo askerleri yola çıkmışlardı. Fakat muhalif havalar kendilerini dönmeye mecbur etmişti. Şimdi görünenler Long-uei-çeu'da konuşlanmış olan Moğollardı. Çang-kuei'yi kuşattılar. Çang-kuei esîr düştü, kumandan Açu'nun huzûruna götürüldü. Orada, Songlar İmparatorundan başka bir metbû tanımayacağına yemin ettiği için kendisi derhal öldürüldü. Naaşı dört esîr ile Siang-yang'a gönderilerek orada Çang-şun'un yanında defnolundu. Hatta hâtıralarını tebcil için bir salon bile yapıldı.

Moğol ordusunda bir Uygur subayı olan Ali-yaya, Siang-tang muhâsarasının pek çok uzadığını görerek Kublay'a batıdan bir zenberek yardımıyla yetmiş beş kilo ağırlığında taşlar atabilen makineler getirtilmesini teklif etti. Bu sâyede Siang-yang ve Fan-çing'in az müddette zapt edilebileceğini idda ediyordu. Kublay bu nasîhatı kabul etti. O târihte kendisinin sarayında bulunan Marko Polo ile pederi ve amucası Hıristiyan marangozlarına bu makinelerden üç tanesini yaptırdılar. Yapılan mancınıklar o kadar büyüktü ki yüz elli kilo ağırlığında taş atabilirlerdi. Tecrübeleri Pe-king'de yapıldı. Alâeddin[22] ve Osman[23] adlı iki müslüman bunları muhâsaraya götürmekle görevlendirildiler. Bunlar mancınıkları Fan-çing karşısında kurdular. Makineler çok geçmeden surlarda gedikler açmaya muvaffak oldu. Moğollar bir hücum yaptılar. Varoşları zapt ettikten sonra Fan-çing'i Siang-yang'a bağlayan ve bu suretle iki şehrin birbirlerine yardım edebilmesine imkân veren köprüye hücum ettiler.

Bu hücuma kumanda eden Açu direkleri, kazıkları ve zincirleri

22 Çinliler buna "Aloua-ting" diyorlar.

23 Çincedeki "İse-mein" ismini bu suretle yazıyorlar.

askıda tutan bağlantıları kestirdi, kayıkları ateşe verdi. Sonra Han nehrinin sâhiline Siang-yang ile Fan-çing arasında her türlü iletişimi ve münâsebeti kesmek için asker yerleştirdi. Askerleri surları tırmandılar ve Fan-çing kapılarını ele geçirdiler. Bu şehirde Fan-tien-şun şehrin zapt edildiğini görünce yalnız efendisi İmparator uğrunda sâdıkane ölmek istemekle kalmadığını, öldükten sonra da ruhunun onun tebaasından olmasını arzu ettiğini söyleyerek intihar etti. Nieu-fu yüz askerle sokaklarda müdâfaalarda bulundu, bir çok Moğol öldürdü. Büyük sırıklar düşerken düşmanı ezsinler ve sokakları ateşle doldursunlar diye kendileri evlere ateş veriyorlardı. Nihâyet bir çok isabetlerle vücudu delik deşik olunca gidip başını bir sütuna çarptı. Alevler içine atılarak hayatı terk etti. Yanında bulunan askerlerle subaylar hükümdarlarına karşı aynı bağlılıkla mütehassis olduklarından, onlar da ateşe atıldılar. Şehir pek çok pahalıya mal olduktan sonra Moğollar tarafından zapt edildi. Bu şehirler son derecede sıkışmış bulundukları sırada Çinliler Kao-ta'yı bir ordu ile Siang-yang'ın[24] imdadına göndermişlerdi. Fakat bu kumandan Lu-ven-huang'ın düşmanı olduğu için Lu-ven-huang, şehrin fenâ halde bulunmasına rağmen İmparator'a yalnız başına savunmaya güç yetirebileceğini arz etti. Sene: 1272

Fan-çing[25]'in zaptından sonra Moğollar bütün makinelerini Siang-yang önüne taşıdılar. İstihkâmlar üzerine binâ edilmiş olan bir ahşap siper derhal gâyet müthiş bir gürültü ile yıkıldı ve içerdekileri yeise düşürdü. Ali-yaya surlara yaklaştı, Lu-ven-huang'a şerefli bazı barış şartları teklif etti. O da kabul eyledi. Bunun üzerine şehir Moğollara teslim olundu. Moğollar şehre sâhip oldular. Kublay kumandanlarına bir çok iltifatta bulundu. Lu-ven-huang Kublay'a saygılarını sunmak şerefine nâil oldu. Yaptığı hareket bütün Çinliler tarafından kınanmıştır. Çinliler onu bir hâin gibi telakkî ederler. Yüksek mevkiler işgâl eden birâderi, yeğenleri ve bütün akrabâsı Çin İmparatoruna dilekçeler vererek kendilerini kabahatli addettiler, istifalarını takdîm ettiler. Vatanına hıyânet etmiş bir adamın akrabâsı olmak felâketine maruz bulunduklarını anlattılar. Fakat aynı âileye mensup olan nâzır Kia-se-tao bu dilekçelerin

24 Mösyö Paul buna "Sian-fu" yahut "Sani-fu" diyor.

25 Bu isim tercümede devamlı olarak "Kan-çing" yazılıysa da orijinal metinde bizim kaydettiğimiz şekildedir. (E.K.)

İmparatorun eline kadar gitmesine müsâade etmedi. Bu iki şehrin kaybı mes'ûliyetini kendisine ordunun kumandası verilmememiş olmasına bağladı.

Diğer taraftan, Moğollar bu iki şehrin zaptından istifâde ederek Çinlilere karşı olan harbe daha şiddetle devam ettiler. Bütün orduların kumandanı tayin edilen Bayan, Po-lo-hoan ile Lieu-çing'i Kiang-nan dâhilinde Yang-çeu'ya sevk etti; Lu-ven-huang'a karaya çıkarılacak askerlerin kumandasını verdi. Kendisi de Han nehriyle Sin-in nehrinden ayrılmış olan Gan-lo üzerine yürüdü. Çinliler Han nehri üzerinde büyük bir takım gemileri birbirine bağlamışlar, demir zincirler germişler, suyun içine büyük direkler atarak geçişe mâni olmak üzere bunları birbirine bağlamışlardı. Gan-lo şehrinde taştan surlar vardı. Erzak da boldu. Bayan, maiyetindeki kumandanların tavsiyesine uyarak ilk önce bu kaleyi kuşatacak yerde, hiç beklenmeyen bir manevra yaptı. Çok miktarda odun ve bambu kestirdikten sonra kumandan Li-ting'e gidip Hoan-kia-uan-mung'a hücum etmesi için emir verdi. Burası derhal zapt olundu. Bunun üzerine odunları ve bambuları ile bir çok sandalı Teng gölünden Gan-lo'nun üst tarafında Han nehrine naklettirdi. Sonra, şehrin muhâfız gücünden iki bin kişilik bir kuvveti mağlup etti. Buna kumanda eden subay büyük bir cesâretle savunmada bulunmuştu. Fakat Bayan kendi eliyle bu subayı öldürdü. Bayan Şa-yang'a yaklaştı. Şiddetli bir rüzgârın yardımıyla bu şehrin evlerini yakmaya muvaffak oldu. Yangın çıkarmak için erimiş ateşli maddeler atan makineler[26] kullanmıştı. Şehre girdi. Sin-çing'de büyük bir mukāvemete maruz kaldı. Vâli Pien-ko ateşli silahlarla ilk önce Moğolları gerilemeye mecbur etti. Fakat sayı çokluğu sebebiyle surlar zorlandı. Pien-ko bedenine bir kılıç sapladı, yarı ölü bir halde ateş içine atıldı ve hayatı terk etti. Maiyetindeki üç bin kişi hepsi silah elde öldüler. Cesâretleri Moğol generallerini hayrette bıraktı.

Bu kadar büyük muzafferiyetten sonra Bayan bütün subayla-
Sene: 1274 rını Tsai-tien'de toplayarak Kiang nehrini ne zaman ve ne suretle geçmenin münâsip olacağına dâir müzâkerelerde bulundu. Çin ordularının başında bulunan Hia-kuei nehrin boyunca mevcut bütün mühim mevkileri tahkîm etmiş, Yang-lo-pu'ya sekiz bin kişi

26 Buna "Kin-şi-pau" yani "erimiş maden mancınığı" yahut "erimiş maden atan mancınık" derler.

koymuş, Kiang üzerine gâyet iyi teçhiz edilmiş askerle çok miktarda sandallar çıkarmıştı. Bayan icap eden bütün tedbirleri aldıktan sonra kumandan Hargan'ı gâyet mühim bir mevki olan Şa-vu-keu'ya hücum için görevlendirdi. Daha evvel, Han-yang'ı muhâsara etmek ister gibi davranmış, Hia-kuei de oranın müdafaasına koşmuştu. Onun yokluğu esnâsında Hargan vazîfesini ifâ ederek Şa-vu-keu'yu zapt etmiş olduğu için Bayan derhal sandallarını Lun nehrine soktu ve Kiang nehri sâhilinde karargâh kurdu. Bu büyük nehri en önce geçen Açu akşama doğru Çin-şan-ki'ye gitti; ertesi günü Şa-çuen adası karşısında göründü. Orada Şi-ke'yi ileriletti. Çinliler onu püskürttüler. Fakat Şi-ke'yi sandallar üzerinde takip etmekte olduğu için Çinlileri gerilemeye mecbur etti. Düşmanın şiddetli direnişine rağmen askerlerini karaya çıkardı ve nehrin sâhilinde korunaklı bir yere çekildi.[27]

Bayan sonra bütün ordusuyla nehri geçerek Açu ile birleşti. Sene: 1275
Felaket takdirinde ric'at edecek bir noktaya mâlik olmak emeliyle Vu-çang-fu'yu muhâsara etmeye karar verdi. Bunun üzerine Han-yang şehri teslim oldu. Moğolların geçişinden haberdar olan Hia-kuei Kiang sâhilinde üç yüz sandalı yaktı, kaçtı. Moğolları beklemeyi münâsip görmeyen bir Çin fırkası çekildi. Vu-çang-fu muhâfız gücü, artık hiçbir imdada ümidi kalmayınca teslim olmak kararını verdi. Lu-ven-huang başlıca subaylarla defalarca müzâkerelerde bulunmuştu. Bu müzâkereler onları teslim olmaya iknâ etmişti. Bu suretle Kiang nehri boyunda kumandanlık eden bazı Çin subaylarını kendi tarafına çekti. Her gün Bayan'a bir takım Çin subayları gelerek teslimiyet arz ediyorlardı. Fakat bunlardan istifâde etmekle beraber kendisine mukāvemet göstermeye cür'et edenleri takdîrden geri kalmıyordu. Onların sadâkatlerini methediyor, Moğolların kendilerini öldürmelerine mâni oluyordu. Çin subaylarından bir çoğunun firarına Kia-se-tao'nun kötü yönetimi sebep oluyordu. Kieo-kiang vâlisi olup kendisine bir mahkemede bir vazîfe verilmek üzere buradan kaldırılan Lu-şi-kuei, hakkında itimatsızlık beslendiğine zâhib olarak idâre ettiği şehri Bayan'a teslim etti. Bir ziyâfette İmparator sülalesinden iki kızı bir kumandana takdîm eden odur. Bayan, Lu-şi-kuei'ye karşı memnuniyetsizlik belirterek bu kızları

[27] On ikinci kamerî ayda. 1275 senesi Ocak ayının 26'sında.

geri göndermiştir. Gan-king ve Nan-kang şehirleri aynı târihte teslim oldular. Fakat Lieu-çing, Yang-çeu tarafından Kiang nehrini geçemedi, Vu-çang-fu'nun zapt edildiğini, kalben nefret beslediği Lu-ven-huang'ın muzafferiyet kazandığını haber alınca kederinden vefat etti. Çinliler Moğolları atmak için gayretlerini artırdılar. Kia-se-tao yüz otuz bin kişi kumandasında ve büyük bir donanma ile Kiang nehrine girdi, U-hu'da konuşlandı. Hia-kuei donanmasıyla bu noktada ona iltihak etti. Fakat Çin nâzırının bu hareketi barışı istemekten başka bir şeye müncer olmadı. Kendisinin hilekârlığını bilen Moğollar barışa kat'iyen râzı olmak istemediler.

Bayan o zaman Kiang-nan'da idi. Çi-çeu şehrini muhâsara ediyordu. Vâli bulunan Çao-mao-fa Moğolların şehri cebren zapt edeceklerini görerek karısını çağırttı, ne efendisi İmparatora sadâkatsızlık etmeye, ne memleketinin yabancılar tarafından istilasını görmeye tahammül edemeyeceğini söyledikten sonra intihar etti. Karısı da onun yolunu izledi. Bunun üzerine Bayan şehre girdi. Vâli ile zevcesinin ulvî hissiyâtını pek sitâyişle yâd etti ve onlara karşı Çin merâsimini diz çökerek yaptı. Halk Bayan'ı böyle görünce vâlilerine esef ediyor ve Moğol generalini takdîr ediyordu. Bayan sonra yeni Çin ordusuna karşı yürümeye hazırlandı. Kia-se-tao Lu-hiang'da; Sun-he-çing yetmiş bin askerle Ting-kia-çeo'da, Hia-kuei iki bin beş yüz gemi ile Kiang nehri üzerinde idi. Fakat Hia-kuei bazı ahvâlden şikâyetçi olduğu için muhârebe etmek istemiyordu. Bayan sallar üzerine bir çok ot ve saman yükledikten sonra Çinlilerin gemilerini yakacağını ilan etti. Süvari ve piyâde kuvvetleri Kiang nehrinin iki sâhili boyunca yürüdüğü esnâda kendi askerlerine muhârebeye hazır bulunmalarını emretti. Çinliler müteyakkız bulunmakla yetiniyorlardı. Fakat muhârebeye pek mütemâyil değildiler. Bayan, Hu-çeng'in kumandası altında bulunan düşman fırkası üzerine büyük taşlar attırdı. Aynı zamanda Açu sandallarıyla hücum hareketi yaptı. Çin kumandanı bu esnâda müstefreşesinin bulunduğu sandala geçmek istediği için maiyetindeki askerler firar ettiğini zannettiler. Bu rivâyet bütün orduya yayıldı. Kumandanlar bile kaçtılar. Bayan tarafından desteklenen Açu bir çok Çinli öldürdü. Kia-se-tao ile Hia-kuei, Hu-çeng'in ağır tenkitlerine maruz bir halde kaçtılar. İşte Çin kumandanları arasında hüküm süren nifakın netîcesi bu olmuştur. Çe-kiang ve Kiang-nan vilayetleri dâhilinde

telaş ve ümitsizlik gâyet umûmî oldu. Kumandanların büyük kısmı mevkilerini bıraktılar. Moğollar Kiang-si dâhilinde Tao-çeu'yu zapt ettiler. Bu şehrin subaylarından bazıları teslim olmaktansa intihar etmeyi tercih ettiler. Siang-king vâlisi mümkün olduğu kadar çok miktarda altun, gümüş ve ipek alarak çekildi. Bir çok subaylar sarayı terk ettiler. Hepsi vâli Kia-se-tao'dan memnun değildiler. Bu nâzıra itaat etmektense devletin battığını görmeyi tercih ediyorlardı. Vang-si-lin onun bu utanç verici kararını haber alınca akrabalarına, dostlarına büyük bir ziyâfet verdi ve ziyâfeti intihar ile neticelendirdi.

Pâyitahtın tehdit altında bulunduğu bu müessif haller içinde, İmparator'un büyük vâlidesi bulunan hükûmet nâibesi imparatoriçe bütün bu felaketlerin âmili bulunan Kia-se-tao'yu azl etmeye karar verdi, beyannameler neşrederek bütün subayları vazîfelerini yapmaya ve İmparatorluğa yardım etmeye teşvîk eyledi. Çang-şi-kiai Moğollardan Yao-çeu'yu geri aldı. Ven-tien-siang bütün mallarını satarak bunların bedeliyle on bin asker hazırladı. Daha bir çok subaylar da İmparatora karşı sadâkat ve bağlılık gösterdiler. Fakat Bayan, faaliyet ve ihtiyatkârlığıyla onların bütün tedbirlerini alt üst ediyor ve bir çok şehirleri ele geçiriyordu.[28] Vu-çang-fu'nun zaptından sonra oraya vâli tayin edilmiş olan Ali-yaya Çinlileri mağlup etmiş ve o da bazı şehirler zapt eylemişti.[29] Bunun üzerine Çin sarayı, Kublay'ın çoktan beri mahbus tuttukları sefîri Hao-king'i tahliye etmek kararını aldı. Moğollar Yang-çeu'ya yaklaşmaktan geri durmuyorlardı. Orada vâli bulunan Li-ting-şi uzun müddet muhâsaraya mukāvemet gösterdi. Çinliler Çang-çeu'yu geri aldılar. Çang-şi-kiai topladığı bir çok gemiler ile Moğolları atmak için yaklaştı. Fakat Açu alevli oklarla Çin donanmasında yangın çıkardı. Çin askerleri şiddetli bir direnişten sonra kendilerini nehre attılar. Çinlilerden yedi yüzden ziyâde kayık zapt edildi. Geri kalanları da dağıldı. Bu felaketten zerre kadar ümitsizliğe düşmeyen Çang-şi-kiai merkezden yeni yardım kuvvetleri sağlayamadığından, asker toplamak üzere vilayet vilayet dolaştı, İmparatorluğun savunulması için halkı silaha sarılmaya teşvîk etti. Açu ise Yang-çeu muhâsarasına devam etti.

---

28 Çang-çeu, Su-çeu, Tsi-ing-ho, Hai-çeu şehirleri.

29 Yo-çeu, King-çeu, Gan-lo şehirleri.

Bu esnâda Bayan, İmparatorluğun pâyitahtı olan Hang-çeu'ya[30] yaklaştı. Subayları, şehrin civarında yer alan mevkileri ele geçirdiler, Bayan aynı zamanda Song-tu-hai ile sâir bazı kumandanları ayırarak Kiang-si dâhilinde Vu-çeu-fu şehrini muhâsaraya göndermişti. Burada Çinliler tarafından Mi-yeu kumandandı. Çin kumandanı Moğollara karşı çıktı ve mağlup oldu. Her taraftan kuşatıldığını ve kendisinin de bir çok isabetlerle yaralandığını görünce iki eline birer kılıç aldı, harbe tekrar başladı. Küçük bir köprüden geçmek isterken tahtanın kırılması dolayısıyla esîr düşmek felaketine uğradı. Cesâretine hayran bulunan Moğollar kendisini oğlu vâsıtasıyla taraflarına çekmeye çalıştılar. Fakat bütün bu ricâlar faydasız kaldı. Arkasından giysilerini çıkarttı. Öldürülmesini istedi. Oğlu ayaklarına kapandı. Teslim olmasını ricâ için şu sözleri söyledi:

"Baba, vefatınızdan sonra ben ne yapacağım?"

Çin kumandanı oğlunu kucaklayarak metîn bir tavırla şu cevabı verdi:

"Sokakta kendini göstermen kâfidir. Mi-yeu'nun oğlu olduğunu bilince sana yardım etmeyecek kimse yoktur."

Moğol kumandanı gördüğü direnmeden kızarak Mi-yeu'yu katlettirdi.

O sırada Bayan kuşatmakta olduğu Çang-çeu önünde cesâret ve faaliyetinin eserlerini göstermekle meşguldü. Şehrin etrafında bulunan bütün evleri yıktırmış, bir çok toprak getirterek istihkâmlar üzerine askerlerinin geçmesine hizmet edecek şekilde inşaatta bulunmuştu. En önce kendisi şehre girdi. Çin-çau ile Vang-gan-sie büyük meydanda uzun müddet müdâfaada bulundular. Henüz serbest bir kapı bulunduğu ve şehri muhâfaza edebilmek ümit edilmediği için Çin-çau'ya firar etmesini tavsiye edenler oldu. O şu cevabı verdi:

"Buradan bir adım ötedeki bir yer bile ölmek için münâsip değildir."

Bulunduğu noktada öldü. Esîr düşen Vang-gan-sie gâlibin huzûrunda diz çökmekten kesinlikle imtinâ ederek ölümü tercîh etti. İşte bu ahvâl ve şartlar dâiresinde Çin İmparatoru barışa tâlip

[30] O zaman buraya "Lin-gan" derlerdi. Mösyö Paul'un "King-se" yerine "Kin-sai" dediği şehrin aynıdır.

oldu ve Kublay tarafından Çin pâyitahtına gelmekte olan Moğol subaylarının[31] öldürülmesini kınadı. İmparator tarafından Bayan nezdine gönderilen Lieu-yo bu harbin sebebinin Kia-se-tao olduğunu söyledi ve gözlerinde yaşlarla Moğolların henüz mâtem içinde bulunan İmparatora karşı saygıyla muamele göstermeleri lazım geldiğini ilave etti. İmparator pek küçük olduğundan bizzat işleri idâre edemiyordu. Bayan, Çin nâzırlarının hareketlerini, ahidlerini bozmalarını, Kublay'ın bir çok murahhaslarının öldürülmesini anlattı. İmparatorun yaşının küçüklüğü bahsinde de vaktiyle Songlar sülalesinin hemen hemen aynı yaşta bulunan bir imparatorun elinden saltanatı almış olduğunu, bugün Cenâb-ı Hakkın İmparatordan saltanatı alarak Kublay'a verdiğini söyledi. Bir şey kararlaştırmadan ayrıldılar. Bayan gidip Se-çeu şehrine girdi.[32]

Orada Çin sarayından gelen bir ulağı kabul etti. Bunun getirdiği habere göre, İmparator, Kublay'ın yeğeni yahut yeğen-zâdesi diye isimlendirilmeye ve Kublay'a vergi vermeye râzı oldu. Fakat bu teklif Moğollar tarafından kabul edilmediği için Bayan Hang-çeu'yu zapt etmek fikriyle yola çıktı. Sene: 1276

Bu esnâda Ali-yaya Çang-şa muhâsarasına son derece şiddetle devam ediyordu. Hendeklerin sularını akıttıktan ve surlarda gedikler açtıktan sonra hücuma kalktı. Son derecede yorgun bulunan muhâfız kuvvetleri bu hücuma mukāvemet gösteremedi. Bir çok subaylar teslimiyet arz etmekten bahsettiler. Fakat Li-fu bundan bahsedecek kimseleri idam ettireceğini tehdit makāmında beyan etti. Şehir zapt edilmek üzere olduğu sırada o zaman orada bulunan Hang-çeu'nun subaylarından biri genç yaşındaki iki çocuğun başına merâsim serpuşlarını giydirtti, sonra çocukları ve hizmetçileriyle birlikte gidip ateşin içine atladı. Hep birden öldüler. Li-fu bunların şerefine yere şarap döktü, bütün subaylara hükümdarlarına sâdık kalarak hayatlarını terk etmeleri için tebligatta bulundu. Hepsi teslim olmamaya yemin ettiler. En ileri gelen subaylarından biri bir numune-i imtisal oluşturmak için gidip bir göl içinde boğuldu. Ölmeye azmeden Li-fu da kendine tâbi olanların esârete düşüp de utanca yol açacak bir harekette bulunmalarından korkarak, öldürül-

31 İsmi Lien-hi-kien'dir.
32 O zaman buraya Ping-kiang derlerdi.

melerini emrettikten sonra, çekildiği eve ateş verilmesini emretti. Bu emirleri icrâ eden adam emri yerine getirdikten sonra kendi evine gitti. Karısını, çocuklarını kesti ve kendisi de arkalarından intihar etti. Şehrin bütün subayları, ikisi müstesnâ olmak üzere, hükümdarlarına karşı aynı sadâkat ve bağlılık eserini gösterdiler. Ahâliden büyük kısmı onları taklid etti. Moğollar şehre girdikleri zaman kuyuları, vatanlarına muhabbet sâikasıyla içlerine atılmış kimselerin naaşlarıyla dolu buldular.

İmparatorluğun pâyitahtı da pek az sonra Moğollar tarafından çevrilmeyi bekliyordu. İmparatoriçenin teklifleri reddedilmişti. Nâzır Çen-y-çong pâyitahtı başka tarafa nakletmesini İmparatoriçe'ye tavsiye ediyordu. İmparatoriçe böyle bir fikir ileri sürülmesinden hiddetlenerek başındaki müzeyyinatı yere attı, kendini aldattıklarından dolayı ekâbiri azarladı, sarayın kapılarını kapattı, kendisine böyle tekliflerde bulunulmasını yasakladı. Müzâkere için nâzır Çen-y-çong'u bekleyen Bayan, kimsenin gelmediğini görünce birkaç süvari müfrezesi gönderdi. Bunlar dış mahallelere yaklaştılar. Vaziyet son derecede fenâ olduğu için Ven-tien-siang ile Çang-şi-kiai İmparatoriçelerle İmparatorun, şehzâdelerin, nâzırların, deniz yoluyla firar etmelerini, bu esnâda kendilerinin Moğollara hücum edeceklerini söylediler. Bu teklif kabul edilmediği için hükûmet nâibesi İmparatoriçe, Bayan'a bir bağlılık nişânesi olmak üzere, imparatorluğun büyük mührünü yolladı. Bu fikri tasvip etmeyen Çen-y-çong başka bir şehre çekildi. Hiç muhârebe etmeden teslim olunmasına kızan Çang-şi-kiai de maiyetindeki askerle birlikte Ting-hai'ye gitti.

Orada teslim olmasını talep için Bayan'ın göndermiş olduğu bir subayın dilini kestirtti ve kendisini parçalattı. Diğer bir kumandan deniz yoluyla çekildi ve içki içe içe öldü.

Pâyitahtta son derecede düşkün ve ümitsiz bir vaziyet mevcut olmakla beraber hükûmet nâibesi tarafından Bayan nezdine giden nâzır U-kien ile Ven-tien-siang Moğol generaline üst perdeden söz söylemeye cesâret ettiler. Ven-tien-siang dedi ki:

> "*Kuzey İmparatorluğu ordusu gelir ve bizimle barış yapmak isterse, askerlerinize para ve ipekli kumaşlar veririz. Eğer hükümdar sülalemizi tamâmen mahv etmek istiyorsanız henüz geniş ülkelerimiz,*

gâyet kuvvetli şehirlerimiz, gemilerimiz, paramız, askerimiz bulunduğunu düşününüz. Bilesiniz ki harb talihi bazan gâyet değişkendir."

Bayan, müzâkere bahânesiyle bu subayı yanında alıkoydu, U-kien'i geri gönderdi. Ven-tien-siang gerek Bayan gerek sâir bütün subaylar tarafından saygıyla muamele gördü. Bu fırsattan istifâde ederek Moğollar tarafına geçmiş olan Çinlilere hıyânet ve korkaklıklarından dolayı paylamalarda bulundu ve Bayan'a Çin İmparatoru'nun bir murahhasını alıkoymanın haksızlık olduğunu söylemeye cesâret etti. Bayan kendisini Kublay'ın sarayına gönderdi.

Bayan Çin İmparatorluğu'nun pâyitahtına sâhip olunca şehri idâre için Moğol ve Çinli memurlar tayin etti. Kitapları, defterleri, coğrafya haritalarını, târihî hâtıraları, resimleri, fermanları, mühürleri ve büyük mahkemelerde bulunan bütün evrak ve eşyayı aldı. Sarayı muhâfaza için Çin ekâbirinden iki kişiyi gönderdi ve hükûmet nâibesi İmparatoriçeye gâyet hürmet göstermeleri için emir verdi. Umûmî yeis ve teessüre rağmen Çinliler Bayan'ın temin ettiği disiplin ve güzel muâmeleye hayran kalıyorlardı. Bununla beraber Bayan Çinlilerin İmparator'un iki kardeşini kaçırarak bir tarafta gizlenmelerine mâni olamadı. Bayan, önünde büyük kumandan bayrağı dalgalandığı halde askerinin başında şehre girdi, İmparatoriçe ile İmparator kendisini görmek istediklerinden Bayan, haklarında takip edilecek protokol hakkında yeterli derecede malûmatı bulunmadığını beyan ederek mazeret bildirdi ve ertesi günü şehirden hareket etti. Bir müddet sonra, subaylarından ikisi, İmparator'un huzûruna çıktığı zaman riâyet edilen teşrîfât ve merâsime nihayet verdirdikten sonra, İmparator ile vâlidesi İmparatoriçe'ye kendilerini Kublay'ın sarayına götürmek için emir almış olduklarını bildirdiler. Bunun üzerine İmparatoriçe ağlaya ağlaya oğlunu kucakladı ve ona şu sözleri söyledi:

"*Semanın Oğlu size hayatınızı bahşediyor, huzûrunda diz çökmeniz lazımdır.*"

Genç İmparator vâlidesiyle birlikte kuzey tarafına döndüler ve dokuz kere başlarıyla İmparator Kublay'ı selamladılar. Sonra İmparatoru bir arabaya bindirdiler. Araba Pe-king yolunu tuttu.

Bu manzaraya şâhit olan Çin subaylarının büyük kısmı teessürlerini zapta muvaffak olamadılar. Sarayın en ileri gelen erkânından

biri bu felaketten sonra yaşamak istemediği için iki oğlu ile bir kızını alarak onlarla beraber kendisini bir kuyuya attı. Sağlığına kavuşuncaya kadar sarayda kalmış olan hükûmet nâibesi İmparatoriçe, sarayda bulunan bütün servetin Pe-king'e götürüldüğünü görmek kederine uğradı. Bayan da Hang-çeu civarında bulunan askerlere kumandanlar tayin ettikten sonra Pe-king'e gitti. Bir çok Çin subayı Yang-çeu'da toplanmışlardı. Bunlar Çin İmparatoru'nu kaçırmak fikrinde idiler. Her tarafa mektuplar yazdılar. Taşıdıkları bütün paraları cesur ve azimperver askerlere dağıttılar, kırk bin kişilik bir ordu silahlandırdılar ve bunun kumandasını Kiang-tsai'ya verdiler. Sonra gidip Kiang'ın kuzeyinde Kua-çeu şehrini muhâsaraya aldılar. İmparator oraya varmıştı. Fakat oldukça şiddetli bir muhârebeden sonra püskürtüldüler. Çen-çeu sâkinleri de aynı teşebbüste daha fazla bir muvaffakiyet elde edemediler.

Bir çok subaylar da askerleriyle aynı zamanda Ven-çeu'ya gitmişlerdi. İmparatorun iki biraderi burada saklıydı. Bu iki şehzâdenin birine, Y-vang'a, "İmparatorluğun büyük kumandanı" ünvanını verdiler ve biraderi Kuam-vang'ı kendisine ortak ettiler. Vaktiyle aynı âileden bir imparatorun[33] yerleşmiş olduğu bir mabedde Y-vang'ı tahta çıkardılar, önünde diz çöktüler, biat ettiler. İşlerin fenâlığı bu merâsimi hüzün ve kedere boğuyordu. Herkes ağlıyordu. Bu Çinliler sonra Fo-kien vilayetinin pâyitahtı olan Fong-çeu-fu'ya gittiler. Orada Y-vang'ı imparator ilan ettiler. Târihte Tuon-tsong namı altında bilinir. Bu İmparator kumandanlar ve nâzırlar tayin etti. Taraftarları içinde hâinler ve korkaklar bulunmasaydı Moğollar Kiang'ın güneyinde yer alan bütün memleketleri terke mecbur olacaklardı. Bin türlü tehlikeden sonra nihâyet Fo-kien'e varmış olan cesur Ven-tien-siang başkumandan tayin olundu.

Bu esnâda İmparator Kong-tsong Pe-king'e ulaşmıştı. Orada Kublay onun ve imparatoriçelerin bütün ünvanlarını aldı ve kendisine sadece "Kum" ünvanını verdi. Fakat gerek kendisine gerek bütün âilesine pek çok hürmet eseri gösterilmesini emretti. Hatta Çin subaylarından bir çoğunu Kia-se-tao'ya karşı besledikleri husûmet hissi sâikasıyla İmparator'un hizmetini terk etmiş olduklarından dolayı azarladı. Kublay'ın zevcesi İmparatoriçe bu meşhur esîrleri görünce herkesin sevincine iştirak etmedi. Bu onun için bir tefekkür

---

33 Kao-tsong.

vesîlesi oldu. Epeyce ağladı. Büyük Han'a şu dikkate değer sözleri söylemekten kendini alamadı:

"*Haşmet-penah, hükümdar sülaleleri ebedî değildirler. Song sülalesinin başına gelen şu hale bakarak bizim sülalemizin de uğrayacağı âkıbeti düşününüz.*"

Bütün bu büyük muzafferiyetlerin âmili olan Bayan sarayda pek ihtişamla kabul olundu. Kublay kendisine pek çok iltifatlar etti ve Tataristan'a umûmî vâli tayin etti. Çin muhârebeleri esnâsında oralarda ortaya çıkan karışıklıkları yatıştırmak için tecrübeli bir kumandanın gönderilmesi elzemdi. O târihlerde Kaydu Almalıg civarlarına akınlar yapıyor ve mühim miktarda taraftar toplamaya başlıyordu. Yüz bin kişiden mürekkep bir ordunun başında Tua'da bulunuyordu.

Bir sene evvel, Uygur Kralı'nı Kublay tarafını terke zorlamak Sene: 1277
için onun pâyitahtını muhâsara etmişti.[34] Âsîler bu muhâsarayı kaldırmaya mecbur olmuşlarsa da Mengu Han'ın oğlu Siliki'yi kendi taraflarına çekmişlerdi. Onunla birlikte Almalıg yakınında Kublay'ın askerlerini bozdular, o ülkenin vâlisi olan oğlu Nanmuhan'ı esîr aldılar. Karakurum'u muhasaraya hazırlanıyorlardı. Tataristan'a varan Bayan Karakurum'a yaklaştı, muhtelif taraflara kollar gönderdi. Oralarda görünmesiyle Siliki'yi Karakurum civarlarından giderek Orgon nehri yakınlarında kapanmaya mecbur eyledi. Fakat Bayan bu şehzâdenin erzak alabileceği boğazların hepsini ele geçirdiği için, Siliki açlıktan ölmemek için bir çarpışmayı göze almaya mecbur oldu. Bunda hayatını kaybetti. Müttefiklerinden biri olan Davotmur (Dauoatmour) Tula nehri taraflarına kaçtı. Orada mağlup edildi. Bayan'ın kumandanlarından biri olan Li-ting aynı zamanda batıya doğru yürüdü, Selinga'ya karışan Tamir nehrini geçti, yollarda düşman taraftarlarının kıyımını tamamladı. Bu büyük muvaffakıyetler sarayda pek çok memnuniyete yol açtı. Fakat âsîlerin Tataristan'ı Kublay İmparatorluğu'ndan kurtarmak için almış oldukları tedbirleri ancak muvakkat surette akîm bırakabildi.

Bu sulh ve sükûn aralığı esnâsında Kublay Çin'de imâr müesseseleri vücuda getirmeyi düşündü. Ulemâ kendisine muhtıralar

[34] 1275 târihinde.

takdîm ederek kadîm imparatorlardan Yao, Şun, Yu haleflerinin ilimlerin ilerlemesine özen gösterdiklerini arz eylemişlerdi. Kezâlik tesis ettiği bir medresede muhtelif mevzulara dâir üç bin âlimin çalıştığı Tao-vu-ti'nin misâlini de zikrediyorlardı. Tai-tsong Si-gan-fu şehrinde bir medrese yaptırmıştı ki bunda ulemanın ikāmetine mahsus olmak üzere bin iki yüz oda vardı. Burada her türlü ilim öğretiliyordu. Bütün civar milletlere mensup delikanlılar yabancı hükümdarlar tarafından oraya tahsil için gönderilirlerdi. İmparator bazı kere ulemâyı dinlemek için oraya gider, talebeyi sorguya çeker, bazılarına mükâfâtlar verirdi. Sonra bu muhtırada ilimlerin ve edebiyatın çöküşüne teessüfler ederek on ile on altı yaşındaki gençlerin münâsebetlerinin ayrılmasını tavsiye ettiler. Fakat imparatorluklarını tekrar kurmaya çalışan geri kalan Çinlilerle muhârebeye devam mecburiyeti bu tasavvurların uygulanmasını geleceğe bıraktırdı. O sırada Fo-kien'e girmişlerdi.[35] Yang-çeu'yu ele geçirmek için beyhude çaba sarfetmişlerdi. Fakat bir hıyânet, nihâyet bu şehri de daha sâir bazı şehirlerle birlikte Moğol idâresine geçirdi. Çinliler en iyi kumandanlarından Li-ting-çi ile Kiang-tsai'yı kaybettiler. Bunlar teslim olmaktansa ölmeyi tercih etmişlerdi. Hargan az zaman içinde Fo-kien'in bir kısmını kontrol altına aldı. Hâinler bütün bu şehrin zabtını ona kolaylaştırdılar. İmparator Tuon-tsong'u da tutup teslim etmek tasavvurunda idiler. Fakat İmparator yüz seksen bin kişi ile bir donanma üzerinde firar etti. Diğer Moğol kumandanları Kuang-tong vilayetine kadar girmişlerdi.

Çang-şi-kiai[36] İmparatorun tarafını tutmaktan geri kalmıyordu. Fo-kien dâhilinde topladığı askerle gelip Tsuen-çeu'yu muhâsara etti. Burası o vilayetin meşhur bir limanı idi.[37] Su-tu oradan çekilmeye kendisini mecbur eyledi ve her tarafı harâbezâra çevirdi. Diğer bir kumandan[38] Kiang-si dâhilinde Kan-çeu'yu zapt etmek isteyen Ven-tien-siang ile Tseu-fong'u bir çok çarpışmalarda mağlup etti ve bir çok esîr aldı. Esîrler arasında Song imparatorluk âilesinden

---

[35] 1276 senesinde.

[36] 1277 senesinde.

[37] Mösyö Paul buna "Zarten" yahut "Zaiten" diyor. Merâkeşî "Zeytun" namını veriyor.

[38] İsmi Li-heng'dir.

bir şehzâde ile karısı ve Ven-tien-siang'ın iki oğlu da vardı. Ta-çu, Kuang-çeu'yu zapt etti. Buraya biz Kanton diyoruz.

Gemileri ile kaçmış olan İmparator Tuon-tsong fırtınaya kapılarak denize düştü. Kendisini yarı ölmüş bir halde çıkardılar. Niyeti Ko-şin-şin taraflarına geçmekti. Kong-çuen namı verilen boş bir adaya gitti. Orada 11 yaşında olduğu halde vefat etti. Sene: 1278

Çin kumandanlarından büyük kısmı durmaksızın türlü türlü musibetlere uğrayan bir tarafı tutmaktan artık usanıyorlardı. Bu kadar uzun süren bir harbden bıkmış olan bazı Çin kumandanları Moğollara teslim olmak arzusunda idiler. Bunların İmparator âilesini tamamen terk etmek üzere olduklarını gören Lu-sieu-fu şu sözleri söyledi:

"Burada aramızda bulunan İmparator Tu-tsong'un sekiz yaşındaki üçüncü oğlunu ne yapacağım? Vaktiyle bir fersah-murabbalık arâzi ile beş yüz kişilik bir kasaba bir hükümdara kâfî gelirdi. Bugün bizim hâlâ geniş memleketlerimiz var, milyonlarca adamlarımız var, yeni bir imparator ilan etmek için ne bekliyoruz?"

Bu sözler bir çoklarının sarsılmış olan cesâretini takviye etti. Kuang-vang'a imparator ünvanını vermeyi kararlaştırdılar. Bu genç şehzadeyi toprağın üstünde yüksek bir yere çıkardılar. Burası ona taht hizmetini gördü. Ayaklarına kapandılar. Lu-sieu-fu ile Çang-şi-kiai nâzır tâyin edildiler. Bu yeni İmparator Ki-ping namıyla maruftur. Sâdık nâzırları kendisini deniz dâhilinde ve Sin-huei yakınında yer alan Yai-şan dağına götürdüler. Sin-huei Kanton vilayetinin bir şehridir. Bu küçük adayı emin bir sığınma yeri sayıyorlardı. Buraya bir çok kereste toplayarak subaylar ve askerler için evler, İmparator ve vâlidesi prenses için bir saray yaptılar. Bir çok kürek, yay ve ok imal ettirdiler. Gemilere Kanton'dan getirdikleri türlü türlü erzak ve zahireler doldurdular. İmparator âilesinin son üyesi olan küçük hükümdarları için bu firarî Çinlilerin gösterdikleri sadâkat ve gayretin bir eşine daha raslanılamaz. Bu adada toplam olarak iki yüz bin kişi idiler. Fakat çok geçmeden bir çok asker ve gemici de geldi. Bunlar aynı sadâkat hissine uyarak İmparatorlarına yardıma koşuyorlardı. Bütün Çin milleti, bütün Çin İmparatorluğu bu adada toplanmıştı. Moğollar, milletin geriye kalan bu bedbaht kısmı ile birlikte ölmeye gitmek isteyenleri tutmak için her tarafa birlikler

göndermeye mecbur oldular. Bu kadar zorluklar ve felaket arasında da, mutad merâsimden hiç biri ihmal edilmedi. İmparator Tuon-tsong'un cenâze alayı yapıldı. Müteveffa imparator dağın üstüne defnedildi. Genç İmparator cenâzede hazırdı, pek çok üzüntü alametleri gösteriyordu. Bütün subaylar ve askerler memleketi boş bir adaya inhisar eden bu genç hükümdarı görünce ağlıyorlardı. Fakat cesâretleri teessürleri derecesine çıkıyordu. Onu yine atalarının tahtına çıkarmayı ümit ediyorlardı.

Kublay'ın sarayında Yai-şan'da yapılan büyük tedârikler haber alınır alınmaz, Kanton vilayetinin mümkün olduğu kadar çabuk bir zamanda ele geçirilmesi lüzumu Kublay'a arz edildi. Bu mühim vazîfeye memur edilen Çang-hong-fan alelacele Yang-çeu'ya gitti. Buradan yirmi bin kişi aldı. Ta-çu'ya da onun için lazım olan bütün erzakı temin emri verildi. Çang-hong-fan deniz yoluyla Kanton vilayetine gitti. Çin kumandanlarını ansızın bastı. Çin kumandanları firara mecbur oldular. Tseu-fong intihar etti; Lieu-tse-tsun esîr düştü. Bu son kumandanın Ven-tien-siang'a bağlılığı ve onun hayatını kurtarmak arzusu kendisini bir hileye sevk etti. Ven-tien-siang imiş gibi davrandı. Çünkü derhal öldürüleceğine emindi. Fakat Ven-tien-siang sonra esîr edilince Çang-hong-fan Lieu-tse-tsun'un öldürülmesini emretti. Bunun üzerine Ven-tien-siang kendisinin Lieu-tse-tsun olduğunu iddia etti.

Bu garip davayı esîrlere mürâcaatla hallettiler. Lieu-tse-tsun
Sene: 1279 hafif bir ateşte yavaş yavaş yakıldı. Ven-tien-siang da saraya gönderildi. Sonra, Çang-hong-fan Yai-şan adasına doğru hareket etti. Fakat adaya hücum etmeden evvel med ve cezir ile rüzgârlar ve sâhiller hakkında malûmat sordu. Kendisine karşı yürüyen Çang-şi-kiai'yı mağlup etmek için tedbirler aldı. Karışıklığa meydan vermemek düşüncesiyle donanmasını dört kısma ayırdı ve bunları birbirlerinden üç dört yüz adım mesâfede konuşlandırdı. Li-heng'i, Çang-şi-kiai'ın donanmasının kuzeyine gönderdi ve hücum için medden istifâde etmesi emrini verdi. Sonra her taraftan, büyük cesâretle müdâfaalarda bulunan Çin donanması üzerine hücum etti. Yorgun düşen Çinliler bu çarpışmaya uzun müddet dayanamadılar. Birkaç gemileri zapt edildi. Bütün donanmaları perîşan oldu. Çang-şi-kiai sis sâyesinde on altı parça büyük gemi ile kaçtı. Lu-sieu-fu

alelacele İmparatorun bulunduğu gemiye koştu. Bu gemi gerek ağırlığından gerek taifesizlikten manevra yapamıyordu. Derhal karısını ve çocuklarını denize attırdı. Sonra İmparatora dönerek metîn bir surette dedi ki:

> "*Âilenizin şan ve şerefine halel getirmeyeseniz, birâderiniz Kongtsong'un hareketine imtisal göstermeyiniz. Bir hükümdar olarak ölünüz, yabancı bir milletin esîri olmayınız.*"

Sonra genç hükümdarı kucakladı, omuzuna aldı. Birlikte denize atladı. Bir çok subay arkalarından kendilerini denize attılar. Bu muhârebede yüz binden ziyâde Çinli hayatı terk etti. Denizin yüzü günlerce cesetlerle örtülü kaldı. Çang-şi-kiai İmparator'un naaşını teşhis etti ve onu defneyledi. İmparatorluğun mühürlerini aldıktan sonra İmparator'un vâlidesinin bulunduğu gemiye gitti. Çocuğunun vefatını ona haber verdi. Yeni bir İmparator ilanını düşünmesi için vasiyette bulundu. Fakat İmparatoriçe bu felaketten o kadar müteessir oldu ki bir damla gözyaşı dökmeden, bir lakırdı söylemeden denize atıldı. Maiyetindeki kadınların hepsi onun izinden gittiler. Yeni bir imparator ilanı tasavvurundan vaz geçmeyen Çang-şi-kiai bir çok subayla birlikte Tong-king'e doğru kaçtı. İmparatorluğu esâretten kurtarmak için, her tehlikeye göğüs germek istiyordu. Fakat şiddetli bir fırtınaya tutulunca direğe çıktı, Cenâb-ı Hakka dua etti, buhurlar yaktı, kendisini de denize attı. Onunla birlikte Çin İmparatorluğu mahv oldu. Çin subayları Moğollara tâbi'iyyet arz ettiler. Kublay bütün bu cesîm imparatorluğun sâhibi kesildi. Târihte bu kadar büyük bir mukāvemet eseri, bir hükümdara karşı bu kadar bağlılık, vatanı kurtarmak için bu kadar fedakârlık misâli pek nâdir görülür.

Artık güney tarafında hiçbir rakîbi kalmayan Kublay esîr alın- Sene. 1280
mış olan bütün Çinlileri serbest bıraktı, çoktan beri beslediği bir tasavvur ile meşgul olmaya başladı. Bu da Japon İmparatorluğu'nu[39] haraca bağlamaktı. Bu memleketin kralına tâbi'iyyetini arz etmesi için haber yollamış, fakat hiç cevap alamamıştı. Sonra Japonyalılar kendisinin murahhaslarından birini öldürmüşlerdi. Kublay yüz bin kişilik bir ordu ile bu adalara hücum etmesi için Hargan'a emir vermiş ve Kore Kralı'na da kumandanına destek olmasını emretmişti.

[39] Mösyö Paul bu adaya "Zipangri" namını veriyor.

Fakat hiç kimse tarafından tasvip edilmeyen bu büyük teşebbüs hiçbir muvaffakiyet getirmedi. Hargan öldü. Yerine geçen Atahay donanmayı Ping-ho adasına doğru götürdü. Orada şiddetli bir fırtına zuhûr ederek donanmayı dağıttı.[40] Gemilerden çoğu Japonların eline düştü. Japonlar yetmiş bin Çinli ve Koreli esîr aldılar, otuz bin Moğol öldürdüler.

Bu esnâda[41] Kublay'ın sarayında bir çok batılı matematikçiler Çin astronomisini ıslah ve riyaziye âletleri imal etmek için çalışıyorlardı. Kublay bazı Çinlileri de bunlara katmıştı. Bu meyanda büyük bir iktidar ve dehâ sâhibi olan Ko-şeu-king de vardı. Yaptıkları işleri Çinliler ikmal ve itmam edeceklerdi. Usturlab, pusula ve sâir bir çok âletler yapıldı.

Kublay nâzır Ahame'nin kötü hareketi yüzünden doğan şikâyetleri yatıştırmak için de uğraşıyordu. Bütün bu gürültü Kublay'a Ahame'nin yolsuzluklarını haber vermeye cür'et etmiş olan Tsu-i-yo'nun başında patladı. Ahame onu kabahatli gösterebilecek kadar itimad buldu. İki milyondan fazla irtikâblarda bulunmak ve bazı subayları emir almaksızın azletmiş olmakla hasmını itham etti. Bu davâyı görmek için tayin olunan memurlar Tsu-i-yo'nun masum olduğunu beyan etmişlerse de Ahame tarafından tayin olunan diğer memurlar davâyı tekrar görerek onun idâmına hükmettiler. Kublay'ın oğlu ve nâzırın can düşmanı olan Çen-kin bunu engellemek istedi. Fakat emirleri geç ulaştı. Tsu-i-yo'nun vefatı bir çok gayrımemnunlar peydâ etti.

Kublay Şang-tu'ya seyahate gittiği esnâda Vang-çu denilen bir
Sene: 1281 subay Ahame'nin bulunduğu Pe-king sarayına girerek kendisini öldürdü. Muhâfızlar kātili tutuklamadılar. Vang-çu bu hareketten sonra firar edebilir iken gidip kendini teslim etti. Kendisini idâma mahkûm ettiler. Kublay'ın ancak idâmdan sonra Ahame'nin hareketleri hakkında gözleri açıldı. Ahame'nin naaşını çıkartarak parçalattı, mallarını yağma ettirdi.

Büyük bir donanma Kublay'ın ordularını Japonya'ya doğru götürdüğü sırada başka ordular Tong-king ve Ko-şin-şin taraflarına yürüyorlardı. Bunların kumandanı bulunan Su-tu[42] huduttan içeri

40 1281 senesinde.

41 1280 senesinde.

42 Mösyö Paul buna "Sogatu" diyor.

girerek pâyitahtı tahrip etmişti. Fakat bu ordunun başında bulunan ve parlak vaadlerle Moğolları oyalayan Tong-king kralının oğlu, Çin ile Tong-king arasında yer alan bir çok mevkileri zaptetti ve bu suretle Moğolların dönüş hattını kesti. Zaten şiddetli sıcaklar da Moğolları rahatsız ediyordu. Su-tu bu müşkil vaziyetten kurtulmak için pek mâhirâne hareketler yaptı, ordusunun en iyi efrâdını kaybetti.

Kublay bu haberi, ordusunun Japonya'daki kaybı ile birlikte duydu ve pek müteessir oldu. Bu büyük teşebbüsleri tasvip etmeyen Çinliler Birinci İmparatoriçe'nin vefatına daha çok üzüldüler. Bu, gâyet iyi bir İmparatoriçe idi. Halkı severdi. İmparator Kublay'ı dâima af ve merhamete yönlendirmişti. Pe-king'de esîr bulunan Song âilesi prenslerine karşı pek büyük iyilik eseri göstermişti. Bu imparatoriçenin oğlu olan Çen-kin bir türlü teselli bulamadı.

Aynı zamanda gâyet sevdiği ve sofrasına aldığı Vang-sun'un vefatı da kendisini pek müteessir etti. Bu, bir âlim idi. Bir çok târih ve riyâziyat kitaplarını kendisiyle birlikte okumuştu. Birlikte okudukları kitaplarda hükümdarların güzel idârelerinin ve kötü idârelerinin hakîkî sebeplerinin, onların fazîlet ve fazîhetlerinden [rezilliklerinden] ibâret olduğunu göstererek, fazîlet aşkı telkîn etmekten hâlî kalmazdı.

Bu esnâda Kublay önemli bir harekette bulundu. Fo bonzlarının ricâsı üzerine bonz Tao-sse'nin kitaplarının yakılması için emir verdi. Yalnız pek eskiliği hasebiyle *Tao-te-king*'e dokunmadı. Bu kitap, bu bonzların pîri olan feylesof Lao-tse'nin eseridir. Lao-tse İsa'nın doğumundan birkaç asır önce yaşamıştı.

Kublay Yun-nan'dan gâyet çok miktarda çıkarılan altundan vergi almak üzere o vilayete subaylar da gönderdi.

Sonra Kublay İmparatorluğu'nun her tarafından getirtmiş olduğu ulemâdan edebiyat hakkında da malûmat elde etti. Bundan da maksadı umûmun ilerlemesi için gereken tedbirleri almaktı. Bütün zahireyi altmış büyük gemi ile deniz yoluyla naklettirerek ticâreti de terakkî ettirdi. Evvelce zahire nehirlerden bir çok zahmet ve masrafla naklolunurdu. Kublay gemiciler ve bahriye subayları getirtti. O sene ilk defa olarak ticâret filolarının Kiang-nan ve Pe-çe-li dâhilinde Çe-kiang'dan hareket ettikleri görüldü. Tsuen-çeu limanına Hindistan'ın muhtelif mahallerinden sefîrler de gelerek

Sene 1282

vergiler getirdiler. Aynı zamanda, Fo-kien'in bir bonzu Zuhal'in Ti-tso namındaki bir yıldıza yani İmparatorun makarrına pek yakın olduğunu ilan etti. Çinliler bu kabîl geçişlerin, yine bunun gibi güneş ve ay tutulmalarının ve diğer hâdiselerin uğursuzluk alameti olduklarına inandıklarından, subaylar bu münâsebetle Kublay'a bir dilekçe takdîm ettiler. O târihte yüz bin kişinin başında ortaya çıkan ve kendisine Songlar İmparatoru namını veren bir yalancının isyanı bu fenâ alâmetin netîcesi addedildi. Aynı zamanda Kublay sarayda mevkuf tutulan Songların kumandanlarından Ven-tien-siang'ı getirterek kendi hizmetine girmesini teklif etti. Eski efendilerine dâima bağlılığını muhâfaza eden bu kumandan iki imparatora hizmet edemeyeceğini söyleyerek idâmını istedi. Hakkında bir takdîr hissi besleyen Büyük Han onu muhâfaza etmek düşüncesindeydi. Fakat Ven-tien-siang'ın isyanda dahli olabileceği arz edildiği zaman idâm edilmesine muvâfakat gösterdi. Ven-tien-siang idâm edileceği sırada eski efendileri imparatorların pâyitahtlarının bulunduğu güney tarafına dönerek yere kapandı ve gâyet metîn bir surette hayatı terk etti. Bilgisi, iffeti, devlet işlerindeki vukûfu hasebiyle vefatına herkes müteessir oldu. Kırk yedi yaşındaydı. Kublay sonra Song âilesinden ele geçenlerin hepsini Tataristan'a naklettirdi.

Çin tamamıyla kayıt altına alındıktan sonra Kublay artık civar
Sene: 1283 Paul memleketlerin ele geçirilmesinden başka bir şeyle meşgul olmadı. Siyantar, Kuli (Kulie) ve Nâsıreddin namlarındaki Müslüman kumandanlarıyla birlikte Yun-nan ve Pegu[43] (Pegeu)'ya gönderildi. Bunlar ilk önce Mösyö Paul'ün "Karayam" namı verdiği bir ülkeyi kontrol altına aldılar ki burası Yun-nan'ın kısımlarındandır. Bu fütuhat haberi Hindistan'da yayıldı. Pegu ve Bengale kralları Moğolların daha ilerilere girmeleri korkusuyla bütün askerlerini topladılar. Bunlar takriben altmış bin neferden ve iki bin filden oluşuyordu. Pegu Kralı Moğollara yaklaştı. Bunlar on iki bin süvariden fazla değildiler. Fakat Nâsıreddin'in[44] cesâreti noksanı telafî etti. Bu kumandan hissettiği korkuyu saklayarak düşmana doğru yürüdü. Fillerin saldırılarından korunmak için bir orman yakınında karargâh kurdu. Filler buraya giremezlerdi. Çünkü üstlerinde kuleler vardı.

43 Çinliler bu kıt'aya "Mien" derler.

44 Mösyö Paul buna "Nescordim" diyor.

Fillerin hâlî Moğolların beygirlerini o kadar ürküttü ki kendilerini ağaçlara bağlayarak piyâde harbi yapmaya mecburiyet hissettiler. Attıkları okların çokluğu filleri hezîmete uğrattı. Bu hayvanlar ormana kaçtılar. Bunun üzerine Moğollar tekrar beygirlerine bindiler ve Pegulular üzerine hücum ederek gâyet kanlı bir muhârebeden sonra kendilerini firara mecbur eylediler. Ormana dağılmış bulunan iki yüz fili bazı esîrlerin yardımıyla tuttular. O târihten sonra Büyük Han, ordularında bu hayvanları kullanmıştır. Bu galebe netîcesinde Pegu kıt'asında daha ilerilere nüfûz ettiler. Bu ülkenin pâyitahtı da itaat altına alındı. Hindistan'ın bir çok ülkeleri ele geçirildi.[45]

Bu batı memleketleri kadar doğu da Kublay'ın nazar-ı dikkatinden kaçmıyordu. Japon adalarını itaat altına alamayacak olursa şan ve şerefinin tam olmayacağını düşünüyordu. Danışma meclisindeki en akıllı kimselerin aykırı mütalaalarına rağmen bu sefere girişilmesi için gittikçe daha ziyâde inatçasına bir arzu ortaya koyduğu için pek çok mühimmatla birlikte beş yüz gemi hazırlattı. Japonya'da yapılacak askerî harekâtın kumandanlığına Atahay'ı tayin etti. Bütün Çin vilayetlerinden elden geldiği kadar çok gemici toplanması için emir verdi. Bu emirler bir çok sızıltıya yol açtı. Kaçan gemicilerin her biri birer haydut kesildi. Bahriye subayları da maiyetlerindeki gemicilerle birlikte birer deniz haydudu olmuşlardı. Sâhilleri yağma ediyorlar, ticâreti kesiyorlardı. Buna rağmen Kublay, ikinci bir seferin tehlikesini arz eden nâzırların fikirlerine karşı kulaklarını tıkayarak Atahay'a silah donanımını çabuklaştırması için emir verdi. Fakat ileri gelenlerin çıkardıkları müşkiller, gereken mühimmatın sür'atle tedârik edilmesine mâni oldu. Hatta gemiciler Kublay'ın evvel emirde Japonya'ya göndermek istediği Fo bonzlarını da denize attılar. Bunların dini Japonya'da pek makbuldü. Bonzlar memleketin ahvâli hakkında malûmât tedârik edeceklerdi. Nihayet Büyük Han, bütün bu müşkiller karşısında bu taraftaki tesavvurlarını terke mecbur oldu. Hükmü altındaki memleketlerin güzel bir şekilde idâresiyle tekrar meşgul olmaya başlayarak, muhârebelerle mahv olan halktan subaylarının para almalarına meydan vermemek üzere, maaşlarını artırdı. Suçlulukları tahakkuk edenleri ağır surette cezâlandırdı.

45 Bu fetihlerden bahseden Mösyö Paul Kanjigo (Cangigu), Ama, Toloman(Tholoman), Çingui (Gingui) vilayetlerini zikrediyor ki hepsi Pegu ve Yun-nan dâhilindedir. Fakat bu vilayetlerin nereleri olduğunu kestirmek müşkildir.

Fo-kien'de patlak veren bir isyanı güzel bir şekilde bastırdı. Burada bir subay imparator ünvanını takınmıştı.

Fakat Kublay'ın paraya karşı beslediği fazla muhabbet, para bul- Sene: 1284 mak için kendisine yeni vâsıtalar sunanlara karşı gösterdiği himâye, sarayında yine nifak çıkmasına yol açtı. Ahame'nin eski adamlarından biri olan Lu-şi-jong Kublay'a vâridâtı pek çok attıracağını ve halkın zaruretinin hafiflemesine yol açacağını söyleyerek kendi harîsâne emellerini kabule meylettirdi. Bazı nâzırlar Lu-şi-jong'un bu tasavvurlarına karşı şiddetli bir lisan kullandıklarından dolayı azledildiler. Bazıları kendiliklerinden istifâlarını verdiler. Lu-şi-jong Kublay'a söylediği sözlerde, bir çok bakır para darbederek halka tevzi edilmesini tavsiye etti. Halk bunları yabancı mallarına verecekti. Bundan edilecek istifâde on kısma ayrılarak yedisi hazîneye kalacaktı. Bundan başka demiri gâyet pahalı satan ekâbirin elinden demir imâlâthanelerinin alınarak bunların vâridâtıyla hububat satın alınmasını, depolara doldurulmasını, sonra ucuz fiatla halka satılmasını da tavsiye eyledi. Şaraptan alınan verginin arttırılmasını, yalnız bâyilik hakkını satanların müskirat satmaya hakları olmasını; Çinlilerin beygir ve koyun karşılığında Moğollara ipek, keten ve sâir kumaşlar vermelerini; haralara ve sürülere bakmak üzere Moğol âileleri tayin edilerek deri, kıl, boynuz, süt, yapağı gibi mahsullerden istifâdeler sağlanmasını da teklif etti. Bu âileler hâsıl olan istifadenin ancak onda ikisini kendilerine alacaklardı.

Kublay bütün bu usulleri tasvip etti, uygulamaya konulması için Lu-şi-jong'a emir verdi. Bu nâzır ilk önce Ahame'nin taraftarlarından olup irtikâplarından dolayı vaktiyle azl edilmiş olan bir çok memuru tekrar devlet hizmetine aldı. Bütün lamaların reisi olan Pa-se-pa'nın birâderi ve halefi Sang-ko, Lu-şi-jong'a arka çıkıyordu. Kendisinin tasavvurlarını engellemek isteyen bir subay dayak cezâsına mahkûm edildi ve bundan etkilenerek vefat etti. Sâir bir takım subaylar sızlanmaya başladılar. Kublay'ın oğlu ve veliâhdi bulunan, bu kabîl projeler teklif edenlerin aleyhdarı olan Çen-kin pederine şiddetli itirazlar yöneltti. Bazı nâzırlar da kendisine katılarak Lu-şi-jong'u bir çok hususlardan ve bilhassa on beş milyondan fazla ihtilasta bulunduğundan [yolsuzluk yapıp zimmetine para geçirdiğinden] dolayı itham ettiler. Kimse bu adamın müdâfaasını üzerine

almaya cesâret edemedi. Mahkemeye çekildi ve isnâd olunan şeylerin doğru olduğu belirlenince idâmına karar verildi.

Aynı sene zarfında Tong-king'e asker sevk edildi. O memleketin kralının oğlu bir hayli Moğol öldürtmüş olduğu için bunun intikamı alınacaktı. Bu sefere Kublay'ın oğlu To-hoan görevlendirildi. Kumandan Li-heng kendisinin emri altındaydı. To-hoan ilk önce Yun-nan'a, oradan Tong-king'e gitti, o memleket askerlerini perîşan etti. Fakat yazın şiddetli sıcakları ve dâimî yağmurlar ordusunu helak olmaktan kurtarmak için Yun-nan'a çekilmeye onu mecbur bıraktı. Orada Li-heng'e zehirli bir ok isâbet ederek vefatına sebebiyet verdi. Diğer bir Moğol generali olan ve To-hoan ordusundan on beş, yirmi fersah uzakta bulunan Su-tu'nun etrafını düşmanlar kuşattı. Su-tu elinde silah harb ederken maktül düştü. Sene 1285

Kublay bu iki büyük kumandanın vefatından müteessir oldu. Aynı zamanda, kendisinin yerine geçecek oğlu Çen-kin'in ebedî kaybını görmek felâketine de uğradı. Kırk üç yaşında olan bu şehzâde halkı bahtiyar etmek için doğmuştu. Kendisinde hiçbir kusur görülmüyordu. Bazı nâzırların Büyük Han'a verdikleri fenâ nasîhatlara dâima muhâlefet etmişti. Harb fennine, devlet idâresine, târihe, riyâziyâta [matematik ilimlere], Konfüçyüs'ün eserlerine pek vâkıftı. Çin ve Tataristan memleketlerinin tabiî hallerini ve ne gibi hususlarda ticâret için faydalı olabileceklerini pek âlâ bilirdi. Meşhûr Yao-şu tarafından terbiye edilmiş, bu kadar büyük bir üstâdın bilgece fikirlerine layık bir şakirt olmuştu. Kendisinin, namzedi olduğu tahta çıkmaya bihakkın layık bir şehzâde olduğunu söylemek, onun hakkında yeterli bir sitayiş teşkil eder. Kendi tabiatına uygun bir zevce[46] bulmak saâdetine de nâil olmuştu. Zevcesi de halkın hayrına hizmet edecek şeylerden başka bir işle meşgul olmazdı. Bundan üç oğlu ve birkaç kızı dünyaya gelmiştir.

Kublay hâlâ Japonya seferine girişmeyi düşünüyordu. Nâzırlar bunun lüzumsuzluğunu, tehlikesini, masrafını ileriye sürerek mâni olmaya çalışıyorlardı. Fakat Kublay'ı fikrinden vaz geçirmeye en çok sebep olan şey Tataristan'da yeni bir isyan tehlikesi bulunduğuna dâir aldığı haber olmuştur. Kaydu, uğradığı kayıplara rağmen, Leao-tong taraflarında yeni bir fırka oluşturmaya muvaffak olmuştu. Sene 1286

46 İsmi Kokoçin idi. Kongrat aşîretine mensuptu.

Kublay aynı zamanda Çinlilerin de ayaklanmasından korkarak onların kalbini kazanmak için vilayetlerde ilim ve marifet sahiplerini, güzel sanatlar erbabını aratarak onlara memuriyetler verdi. Fıtratları itibarıyla barışçı ve kendilerine ait bütün hususlarda pek ziyâde bağlılık gösteren Çinliler Kublay'ın bilgi edinmesinden ve kendilerine âit ilimlerden bahsetmesinden pek memnuniyet duyuyorlardı.

Fakat Fo-kien vilayetinin limanlarına ve bilhassa Tsuen-çeu Paul limanına batıdan bir çok gemilerin gelmesi kadar gerek kendilerinin gerek Kublay'ın gururunu okşayacak bir şey olmamıştır. Tsuen-çeu gâyet iyi bir limandı. Buraya Hindistan'ın bütün gemileri zahire getirirdi. Bunlar büyük bir panayırda satılır, sonra oradan dünyanın her tarafına ve bilhassa İskenderiye'ye naklolunurdu. O zaman buraya ulaşan gemiler Malabar'dan, Sumatra'dan, Sanem-Sumenat'tan, Seylan'dan[47], Tingor (Tinghor)'dan ve Basra körfezine varıncaya kadar olan sâir havâliden geliyorlardı. Kublay Çinlilerin zihninde kendisi için oluşmuş olan hürmet ve ta'zim hissi kadar bu gemilerin gelişinden temin ettiği büyük maddî menfaatlerden de pek memnun idi. Çinliler bu gemilerin geldiği memleketleri hep Kublay'a haraç-güzar gibi telakkî ediyorlardı. Çinliler bu ticâret sâyesinde Avrupa hakkında bazı bilgiler edindiler ve bilhassa Frankları takdîr ettiler. Diğer bütün milletleri gözden mahrum saydıkları halde Frankların bir gözü olduğunu teslim ettiler.

Çinlilerin bâtıl fikirlerine göre, yalnız kendilerinin iki gözü vardı; Merâkeşî yani gerek ilim ve fenlerde gerek sanayi-i nefîsede [güzel sanatlarda] kendilerini bütün kavimlere üstün addederlerdi.

Tataristan'da isyan kendini göstermeye başlamıştı. Âsîlerin Sene: 1287 miktarı artıyordu. Kaydu, Cengiz Han'ın birâderi Bilkatay neslinden Nayan'ı da kendi tarafına çekmeye muvaffak olmuş ve buna Tataristan'da Leao-tong taraflarında büyük bir sancak vermişti. Burada kumandan bulunan Bayan az kaldı ele geçiyordu. Kublay, Nayan ile Kaydu'nun iltihaklarına mâni olmak üzere Karakurum ile Şang-tu arasında konuşlanması için kendisine emir vermişti. Aynı zamanda deniz yoluyla bir çok erzak yolladı. Her taraftan asker topladı ve bizzat bu kuvvetlerin başına geçti. Bir miktar asker ile ilerlemiş

[47] Zannıma kalırsa Çinlilerin "Senkili" yahut "Singal(Cingales)" dedikleri bunlardır, Seylan sâkinleridir.

olduğu için, Nayan karargâhını keşfetmek maksadıyla yüz bin kişi ile ilerledi. Kublay bu münâsebetle düştüğü tehlikeye rağmen hiç telaş etmedi. Alelacele ordusunun geri kalan kısmına haber gönderdi. Bütün süvariler derhal atlara bindiler. Arkalarına bir de piyâde neferi almışlardı. Fakat bir pusuya düşmekten korkan Nayan Büyük Han'a hücum etmeye cesâret edememişti. Kublay'ın kumandanlarından biri olan Li-ting gâyet cesur on kişi ile âsînin karargâhına yaklaştı ve bir silah attı. Bir top olmasından şüphe edilebilecek bu silahın sesi Nayan'ın bütün askerlerini o kadar korkuttu ki Büyük Han'ın bütün ordusu kendilerini takip ediyor zannederek hep birden kaçtılar. Büyük Han'ın ordusu gelir gelmez her taraftan bu âsîlerin üzerine hücum etti. Kublay hassa askerlerine ve Kapçak kuvvetlerine bizzat kumanda ediyordu. Varlığı askerlerine cesâret verdi. Düşmanlar bozuldular, Nayan esîr düştü.

Nayan İmparator âilesinden olduğu ve bu âilenin kanı dökülmek istenilmediği için Kublay kendisini bir torbanın içine koydurarak orada boğdurttu. Bu âsî, Hıristiyanlık iddiasındaydı. Bayraklarında haç işâreti vardı. Ordusunda bir çok Hıristiyan bulunuyordu. Kublay'ın ordusunda bulunan Yahudilerle Muhammedîler bu suretle Hıristiyanlığı aşağılama vesilesi buldular. Fakat Kublay onları susturdu, Hıristiyanların Allah'ının cinâyeti ve haksızlığı desteklemediğini, Hıristiyanlık hakkında hüküm vermek için o dine mensup olanların hareketlerine bakmanın yanlış olacağını söyledi. Paul

Kublay Pe-king'e dönünce bütün subay ve askerlerine mükâfatlar verdi. Subayların dereceleri yükseltildi. En ileri gelenlere birer mühür veya levha verildi. Bunların üzerinde muhtelif hayvan resimleri kazılı idi. Bunu taşıyanların rütbesini gösterirdi. Bunu görünce herkes onların emirlerini uygulamaya mecburdu. Faraza bir nevi kuş resmi görünen mührü taşıyan kimse o kazânın bütün milis kuvvetlerini davet edebilirdi.

Kublay'ın ordusu Tong-king'de de muvaffak oldu. Bir çok muhârebeler kazandıktan, Çen-çen[48] şehrini yağma ettikten sonra ganîmetleri yüklenerek Yun-nan'a döndüler. Bu muvaffakiyete rağmen To-hoan ertesi sene yine oraya dönmeye mecbur oldu. Tong-king Kralı bu memlekette büyük bir ordu yığmıştı. Kral Moğolların Sene: 1288 Gaubil Pétis

48 Buna "Çen-çing" de derler.

huduttan girmelerine engel çıkarmadı. Onları müzâkerelerle oyaladı. Bu kadar sıcak bir iklimde uzun müddet durmayacaklarını ümit ediyordu. Hakîkaten, Moğol ordusunda hastalık çıktı. Bir çok subay ve neferin ölümüne sebep oldu. İşte o zaman Yun-nan'a doğru çekilmelerinden istifâde ederek üç yüz bin kişilik bir ordu ile üzerlerine hücum etti. Moğollar direniş göstermelerine rağmen mağlup oldular. Kublay oğlu To-hoan'ı Yun-nan vâliliğinden kaldırdı ve saraya gelmesini yasakladı. Bununla beraber Tong-king Kralı Büyük Han'a altundan bir heykel takdîm etti ve yazdığı mektupta Moğol ordularına bu kadar uzun bir müddet mukāvemet gösterdiğinden dolayı teessüflerde bulundu.

Kublay'ın torunu Timür Leao-tong taraflarında daha ziyâde talihin lütfuna mazhar olmuştu. Nayan taraftarlarından bir kısmı henüz oralarda tutunuyorlar[49] ve bu vilayet ile Büyük Sedde civar olan ülkeleri istila tehdidini gösteriyorlardı. Bayan, Kaydu'nun Hatan ile iltihakına dâima mâni olmuştu. Berâberinde bir çok kumandanlar bulunan Timür oraya girmek emrini aldı. Âsîlerle muhârebeye tutuştu. Harb bütün gün devam etti. Netîcede ordular birbirlerinden ayrıldılar. Fakat daha kanlı ikinci bir çarpışmada âsîler mağlup düştüler. Askerlerinden büyük kısmı telef oldu. Sonra Timür güzel muamelesi, af ve merhameti sâyesinde bütün aşîretleri görev dâiresine soktu. Çinliler bu şehzâdeyi severlerdi. Pederi Çen-kin'in fazîletlerini onda da görüyorlar ve bundan dolayı kendisini Kublay'ın vârisi sayıyorlardı. Buna rağmen isyan henüz yatıştırılmamıştı. Timür'ün hareketinden sonra Kaydu Karakurum'un kuzeyinde ve kuzeybatısında bulunan aşîretleri ayaklandırdı. Hatan Leao-tong dâhiline akınlar yaptı. Kublay'ın torunu Kanmala(Canmala)'nın kumandası altında bulunan bir müfreze Selinga nehri yakınında esîr edildi. Kublay ihtiyarlığına rağmen askeri başına geçince âsîler çekilmeyi münâsip gördüler. Bazı Moğol generalleri isyancı kuvvetlerin bir çoğunu bozdular ve Kanmala'yı kurtardılar.

Bu seferden sonra Kublay artık hemen yalnız hükûmetin idâresi ile meşgul oldu. Şan-tong dâhilinde Tsi-ning-çeu'dan aynı vilayet dâhilinde Lin-tsing-çeu'ya kadar büyük bir kanal açmaya teşebbüs etti.

---

49 Bunların reisleri Tie-ko, Arlu, Tulukan, Hatan ve Kaydu idiler.

Fakat teşebbüs sonraki sülale zamanında tamamlandı. Kublay Ven nehri ile Ouei nehirlerinin de birleştirilmesini istiyordu. Pe-king'de yeni bir medrese yaptırdı. Bunun idâresini sarayında bulunan batılılara verdi. Matbaa işleri hakkında detaylı malumat aldı. Arazinin ekilmesi, ipek böceklerinin beslenmesi hakkında verdiği emirlerin ne şekilde uygulandığını tahkîk ettirdi. Malabar sahillerine ve sâir civar memleketlere ulemâyı, sanat ve hırfet erbabını, bahriye ve kara ordusu subaylarını ve muhtelif lisan tercümanlarını sarayına getirtmek için görevliler gönderdi. O sene Tibet lamalarının akāid kitabını altun hurufât ile istinsah [yazmak] vazîfesini tamamladılar. Târih encümeni, Oktay ile Guyuk devirlerinin târihini neşreyledi. Sene 1290

Kublay mâliye işlerinin idâresini Ahame derecesinde hırslı ve kötü bir adam olan Sang-ko'ya vermişti. Bu nâzırın Kublay nezdinde o derece nüfûzu vardı ki kimse aleyhinde şikâyete cesâret edemiyordu. Song imparatorluk âilesinden Çao-meng-fu devletin hayır ve selameti uğrunda hayatını fedâ tehlikesini göze alarak ilk önce Kublay'ın sevdiği Çe-li'ye müracaat ederek Sang-ko'nun cürümlerini hükümdara arz etmek sırasının gelmiş olduğunu söyledi. Dedi ki: Sene. 1290

"Herkesin hakkını verecek olan bizden sonrakiler, bizi namussuz sayacaktır. İmparatorluğun hayır ve selameti, imparatorluğu mahv eden kimseyi meydana çıkarmamızı âmirdir."

Çe-li Kublay'ın avda bulunmasından istifâde ederek Sang-ko'nun hareketleri hakkında öne sürülen şikâyetlerden bahsetti. Kublay buna o kadar kızdı ki kendisini zâlimâne bir surette darb ettirdi. Yere yatırılan nâzırın ağzından ve yüzünden kan geliyordu. Bu halde sorgulandığı zaman söylediklerini yine te'yid ediyor, devletin hayır ve selameti, hükümdarının şeref ve haysiyeti bu yolda söz söylemeye kendisini mecbur ettiğini beyan eyleyerek sözlerinin doğruluğunu isbat için ölmeyi göze alıyordu. Kublay, bu nâzırın gösterdiği metânetten sarsılarak ve saraydaki daha bazı ekâbirin aynı hareketi göstermeye hazır olduğunu haber alarak Pu-hu-çu'ya Sang-ko hakkında tahkîkat yapmasını emretti. Pu-hu-çu gâyet doğru, metîn ve her türlü haksızlığa düşman bir zattı. Sang-ko'nun kötü hareket ve hilelerini keşfetmekte gecikmedi. Kublay'a verdiği raporda onun Büyük Han'ı aldattığını, devlette karışıklık ve istik-

rarsızlığa sebep olduğunu, bir çok masumları öldürdüğünü ve bu kadar çok hırsız bulunmasının mes'ûliyetinin ona âit bulunduğunu bildirdi. Bu kadar suç işlemiş bir adamın sür'atle vücudunu ortadan kaldırması için Kublay'a ricâlarda bulundu ve kendisi hayatta bırakılacak olursa bir isyan çıkmasından korkulabileceğini ilave etti. Bunun üzerine Kublay daha evvel haberdar edilmediğinden dolayı şikâyette bulundu. İmparatorluk müfettişleri bu fırsattan istifâde ederek, fenâ bir nâzırın entrikalarını kendisine arz etmenin dâima tehlikeli bir hareket teşkil etmiş olduğunu anlattılar. O kadar fenâ muamele gören Çe-li görevine iâde edildi. Sang-ko'nun mallarını tesbît için gönderildi. Bu nâzırların taraftarları hakkında da aynı tahkîkat yapıldı. Her tarafta gâyet büyük miktarda mücevherler ve kıymetli taşlar bulundu. Sang-ko memuriyetinden azledildi.

Fakat Kublay Song imparatorluk âilesinin mezarlarını yağmalamış olan bir lamaya karşı bu kadar şiddetli davranmadı. Mahalli vak'adaki subaylara bu hareket o kadar fenâ göründü ki lamanın mallarını müsâdere, kendisini idâma mahkûm etmişlerdi. Fakat bu lamanın saraydaki büyük nüfûzu kendisini kurtardı. Kublay lamayı tahliye ettirdi. Hatta mallarının büyük bir kısmının iâdesi için emir verdi. Çinliler Büyük Han'ın bu zaafını affetmediler. İmparatorlukta faydasız kimseler gibi telakkî ettikleri lamaları bu kadar kuvvetle himâye ettiğinden dolayı kendisini tenkit etmekten geri kalmadılar.

Nâzırlar, Büyük Han'ın hariçte fetihler yapmak için beslediği şiddetli arzulara karşı durmak mecburiyetinde de kaldılar. Kublay Fo-kien vilayetinin doğusunda Lieu-kieu adı verilen adalar hakkında işittiği sözlere bakarak oraya donanma göndermek ve adaları zapt etmek fikrine düşmüştü. Fakat nâzırlarının mütalaasını kabule mecbur oldu. Bununla beraber bu adalar hakkında keşifler yaptırtmak için de büyük masraflara girmekten geri durmadı. Tong-king seferiyle el'an meşguldü. Orasını fethetmek niyetindeydi. Devlet için bu kadar zararlı bir şekil almış olan bir harbe devam etmemesi kendisine tavsiye edildi ve Tong-king Kralı'nı kayıt altına almanın yolları gösterildi. Bunun üzerine bütün bu tasavvurlardan vazgeçerek yeni karışıklıklar tehlikesi altında görünen Tataristan'ı yatıştırma çarelerini düşünmeye başladı.

Ertesi senenin ilk günleri bir bayramdı. Kublay'ın sarayı bütün
Sene: 1291 haşmet ve debdebesiyle kendisini gösterecekti. Fakat o gün bir

güneş tutulması olacağının haber verilmesi bütün şenlikleri askıya aldırdı. Çinlilerin, güneş tutulması ve genel olarak bütün semavî hâdiseleri büyük felaketlerin alameti gibi telakkî ettikleri malûmdur. Bayram günü tebrikât yapılması yasaklandı. Nâzırlar imparatoru, hatt-ı hareketini tedkîk ederek Cenâb-ı Hakkın lütfunu kazanmak için kusurlarını düzeltmeye teşvîk ettiler. Güneş tutulması esnâsında bütün saray korku ve endîşe içinde kaldı. Bir tutulma, bir kuyruklu yıldız yahut bunlara benzer başka hâdiseler münâsebetiyle telkîn edilen bu korkularda bâtıl itikadlar kadar siyâsetin de etkisinin olması pek muhtemeldir. Astronomi ilmine pek vâkıf olan Çinliler bu hâdiselerin, tabiat hâdiselerin düzenleri arasında bulunduğunu bilirler. Çünkü ne vakit vukua geleceğini evvelden hesap ederek belirlemektedirler. Fakat hükümdara tâkip ettiği hatt-ı harekette ilahî gazabı davet eden ve tashih edilmezse ihtimal ki büyük felaketlere sebebiyet verecek olan bazı cihetler bulunduğunu arz etmek için bu hâdiseler iyi bir vesîle teşkil eder. Bu, kadîm bir faydalı âdettir ki Çinliler hiçbir zaman ondan vaz geçmemişlerdir. Bu noktada akl-ı selîme bâtıl itikadları tercih etmişlerdir.

Tataristan'da dâima bazı isyancı fırkaları vardı ki, bu koskoca ülkeleri Kublay'ın hükmü altından çıkarmaya çalışıyorlardı. Mengli-Timür ile Kaydu yine bir ordu başında meydana çıkmışlardı. Fakat bu ülkedeki kuvvetlerin kumandanı olan Bayan onların hareketlerini gözden kaçırmıyordu. Karakurum şehrini muhâfaza etmek ister gibi oraya çekilmişti. Maksadı düşmanları gâfil avlamak için münâsip bir fırsat gözetlemekti. Hakîkaten onları ansızın bastı. Mengli-Timür'ün karargâhını yağma etti, ordusunun büyük kısmını kılıçtan geçirdi.

Çinliler Kublay'ın yabancı memleketlerine karşı yapmak istediği tecâvüzlere ne kadar engeller göstermişlerse, Borneo adası olması melhuz bulunan Kua-ua adasına karşı bir harbe girişmesine o kadar taraftarlık ve çaba eseri göstermişlerdi. İsmini yabancı kavimlere tanıtmak hususunda büyük bir hırs besleyen Kublay Çin'e memleketlerinin nâdir mahsullerinden ve eşyasından getirmeye sevk için muhtelif Hind krallarına sık sık subaylar göndermişti. Bu ticaretten gâyet kâr eden Hindliler Fo-kien limanlarına pek çok gelirlerdi. Kublay'ın Kua-ua Kralı'na gönderdiği nâzırlarından Meng-ki gittiği yerde hakārete uğradı. Yüzüne bir hırsız gibi sıcak damga vurdular.

Bu tahkîr bütün Çinlileri kızdırdı. İntikam alması için Kublay'a yalvardılar. Alelacele bin harb ve nakliye gemisi toplandı. Bunlara otuz bin asker bindirdiler. Gemicilerin miktarı bu hesaptan hâriçtir. Bir senelik de zahire yüklendi. Şe-pi başkumandan, Kao-hing kara askerleri kumandanı, Uygur ülkesinden olan Yehemiş de bahriye askeri kumandanı tayin edildi.

Donanma Tong-king ve Ko-şin-şin sâhillerinden yürüyerek
Sene: 1293 Büyük Deniz'e girdi ve altmış sekiz gün yolculuktan sonra[50] askerleri Kua-ua adasına çıkardı. Memleketin kralı[51] derhal Çinlilere teslim olarak onları aldatmak ve öldürmek fikriyle büyük hediyeler verdi. Sonra Çinlileri Ku-lang namında komşu bir memlekette harb etmeye teşvîk etti. Buranın kralı kendisinin düşmanıydı. Bir taraftan da Çin ordusunu öldürmek için gizlice bütün tedbirleri aldı. Onun mütalaası mucibince donanmanın muhâfazası için bir miktar subay bırakıldı. Kara kuvvetleri ile Ku-lang ülkesinin pâyitahtı üzerine yüründü. Orada yüz bin kişilik bir orduya rastladılar. Güneşin doğuşundan batışına kadar harb devam etti. Gösterdikleri bu mukāvemete rağmen bu ordu mağlup edildi. Kral Çinlilere teslim oldu. Onlar da kendisini bütün âilesiyle birlikte öldürdüler. Sonra Kua-ua Kralı verdiği sözlerin hiçbirini tutmak istemeyerek Çinlilere deniz yolunu kesecek şekilde hareket etti. Otuz fersahlık mesâfede sürekli hücumlarla kendilerini taciz eyleyerek yaklaşık üç bin kişilerini öldürdü. Çinliler cesâretleri sâyesinde bu tehlikeden kurtularak muazzam ganîmetlerle tekrar gemilerine bindiler. Kublay emirlerini tatbîk etmediklerinden ve Kua-ua Kralı'nı kaçırdıklarından dolayı kumandanlarını azarladı. Kumandanların mülklerinin üçte birini müsâdere ettirdi. Fakat gâyet iyi birer subay oldukları ve yabancı hükümdarlara, yapacakları tecâvüzlerin ne kadar uzakta olsalar da intikamının alınabileceği isbat edildiği için, kusurları affolundu.

Tataristan'da gâyet büyük hizmetler ifâ etmiş olan Bayan, sarayda bazı büyüklerin hasedleri yüzünden aynı talihsizliğe az kaldı uğrayacaktı. Bunlar bu kumandanı ordunun başında o kadar uzun müddet bırakmanın pek tehlikeli olduğunu Kublay'a arz ettiler, hatta Kaydu ile gizlice münâsebetleri olduğunu söyleyecek dereceye

---

50 Donanma Tsuen-çeu limanından hareket etmişti.

51 İsmi Tuhan-pituye'dir.

vardılar. Kublay bu sözlerin sebeplerini anlayarak, ilk önce inanmış gibi göründü, torunu Timür'ün Kaydu'ya hücum etmek üzere Tataristan'a gitmesi emrini verdi. Bayan'ın vazîfesini de Yusi-Temür'e verdi. Bayan mümkün olan sür'atle Ta-tong-fu'ya gelmek emrini aldı. Timür ile yeni kumandan Bayan'ın masumiyetine emîn oldukları için karargâhına gitmek husûsunda acele etmediler ve Kaydu üzerinde muzafferiyet kazanması için kendisine vakit bıraktılar. Timür bu muhârebeden sonra ulaştı ve taşıdığı emirleri orduya ilan etti. Subayların hiçbiri memnun olmadı ve pek bağlı bulundukları Bayan için endîşeye düştüler. Ancak Büyük Han'ın oğlunun kendisini sofrasına aldığını gördükleri zaman müsterih oldular. Bayan hareket edeceği sırada, bazı talimat isteyen Timür'e şu sözleri söyledi:

> *"Şehzâdem, ne şarabı seviniz ne kadınları. Böyle yaparsanız her işe muvaffak olursunuz."*

Sonra Bayan Ta-tong-fu'ya gitti. Orada saraya gitmek emrini buldu. Saraya vardığı zaman Kublay kendisine Hassa Askerleri'nin ve Ta-tu ile Şang-tu civarlarında bulunan bütün kuvvetlerin başkumandanlığını verdi ve bu suretle Bayan'ın bütün düşmanlarını mahcup etti.

Kublay Şan-tu'yu terk ederek Pe-king'e yahut nâm-ı diğerle Ta-tu'ya geldi. Orada bir kuyruklu yıldızın görünmesi[52] saray erkânına hüzün ve dehşet verdi. Kublay nâzırı Pu-hu-çu'ya bu hâdisenin delâlet ettiği gazab-ı ilahîyi ne suretle teskîn edebileceğini sordu. Nâzır geceyi Kublay'ın yanında geçirdi. Kendisine eski Çin kitaplarının bir çok fıkralarını okudu. Bunlarda hükümdarların ilahî emirleri ne kadar saygıyla karşılamaları lazım geleceği gösteriliyordu. Keza-lik nâzır eski tarihlerden bazı misaller zikrederek bir hükümdarın ancak faziletkârca hareket etmesi ve kuyruklu yıldızlar göründüğü, tutulmalar, zelzeleler vukûa geldiği zaman hatalarını düzeltmeye ve tebaasını güzel yönetmeye çalışması lazım geleceğini anlattı.

Biraz sonra Kublay hastalandı ve seksen yaşında olduğu halde Sene 1294
vefat etti.[53] Çinliler bâtıl itikadlara pek fazla bağlı bulunduklarından, lamalara pek aşırı bir hürmet gösterdiğinden, kadınları ve

[52] Onuncu kamerî ayda.
[53] Birinci kamerî ayda.

parayı pek çok sevdiğinden, Japon ve Tong-king seferlerinde büyük kayıplara sebebiyet veren fetihlere hırslı bulunduğundan, batılılara[54] pek çok nüfûz bahşettiğinden dolayı kendisini tenkit ederler. Fakat Moğollar ve umûmiyetle bütün yabancılar kendisini dünyanın en büyük bir hükümdarı olarak telakkî etmektedirler. Kublay'ın büyük meziyetleri olduğu inkâr edilemez. Âlim idi, ilim ve edep sâhiplerini severdi. Cesûr ve âlicenap idi. Gerçi parayı biraz fazla sevmişse de bunu imparatorluğun şerefini ve tebaasının istirahatini sağlamak gâyesi takip eden bazı projeler uğrunda sarfediyordu. İşte bundan dolayı namını ölümsüz kılmıştır. Çin'in her tarafında şehirler arasında ulaşımı sağlamak maksadıyla kanallar kazdırmıştır. Kuzeyde 55° enlemine ve güneyde Ko-şin-şin'de 15° 16 dereceye kadar mühendisler göndererek tedkîkler yaptırmıştır. Çin'in, Tong-king'in, Kore'nin ve Tataristan'da bir çok mevkilerin kutuptan yüksekliklerini hesap ettirmiştir. Kublay, riyâzî âletler inşası, eski kitapların araştırılması, Hindistan ve sâir batı memleketlerinin en mâhir âlimlerinin Çin'e çekilmesi, en iyi kitapların Moğolcaya tercümesi, umûma âit binâların inşâsı, kütüphâneler kurulması, gemiler inşâsı, ticâretin sağlanması ve ilerlemesi için büyük meblağlar sarfetmiştir. Kublay her sene mahsullerin halini sorardı. Hâsılat bol olmadığı zaman büyük zahire depolarını açarak halkı besler ve tohumluk dağıtırdı. İşte Kublay Çin İmparatorluğu'na ve kendi âilesine mensup şehzâdelere karşı, açtığı büyük muhârebeler arasında bunlarla meşgul olurdu.[55] Devletinin hudutları Tong-king ve Ko-şin-şin'den Kuzey Buz Denizi'ne doğru Sibirya içerilerine kadar gidiyordu. İran'da ve Volga taraflarında hükümran olan Moğol hükümdarları kendisine tâbi idiler. Fakat asıl hükûmeti Çin ile Çin Tataristan'ından oluşuyordu. Diğer vilayetler ya kendisini bir metbû-ı muazzam [büyük efendi] gibi telakkî eden âilesinin fertlerinden bazı şehzâdelere tâbi idiler yahut kendisine haraç veren krallarının idâresi altında bulunuyorlardı.

---

54 Buradaki "batılı"lardan kasıt, Çin'in batısında kalan ülkelerin halklarıdır. (E.K.)

55 Bir çok kadınlarla evlenmişti. İçlerinden beşi imparatoriçe ünvanını taşırdı. Bunlardan on çocuğu oldu: 1) Tu-çi, en büyük oğludur. Zürriyetsiz vefat etti; 2) Çen-kin, veliahd olmuştur; 3) Mang-kula, Şen-si, Se-çuen ve Tibet vâlisi; 4) Gan-tan-pu-hua; 5) Nan-mu-han; 6) O-ko-çe; 7) Gai-ya-çe; 8) Gao-lu-çe; 9) Ko-ko-çu; 10) To-hoan.

Bu büyük hükümdarın vefatından sonra, Bayan birinci nâzır ve ordular başkumandanı sıfatıyla, karışıklıklara mâni olmak üzere emirler verdi. Çen-kin'in oğlu şehzâde Timür'ü Kublay'ın vasiyeti mucibince "Büyük Han" ilan edilmek üzere saraya gelmesi için keyfiyetten haberdar etti. Şang-tu'da toplanıldı.[56] Müteveffa İmparatorun emirlerine rağmen burada bazı ekâbir "büyük han" ünvanını Timür'den başka birine vermeye eğilimli görünüyorlardı. Bayan ile daha sâir bazı kumandanlar bu fikre muhâlefet ettiler, Timür'den başka bir hükümdar tanımayacaklarını söyleyerek ellerini kılıçlarına götürdüler. Bütün Çinlilerin arzusu da buydu. Timür'ün büyük kardeşi olan Kanmala Timür'e ilk reyi vermiştir. Diğerleri de ona uydular. Bunun üzerine bütün büyükler mutad olduğu gibi diz çöktüler ve Timür'ü "Büyük Han" ilan ettiler.[57] Bu haber bütün imparatorlukta ilan edildi. Bir genel af bahşedildi.

Timür Han saltanat devrine başlarken pederi Çen-kin'e "İmparator" ve vâlidesine "İmparatoriçe" ünvanı verdi. Çen-kin ile Kublay namına âbideler yaptırdı. Âilesine mensup prenslere, prenseslere, kumandanlara, hâkimlere ve umûmiyetle bütün subaylara lazım gelen meblağı ödettirdi. Büyük birâderi Kanmala'yı Tataristan'da kendisinin vekili tayin etti. Orada Kaydu'nun teşebbüslerine karşı koymak üzere kumandanlar tayin etti. Vilayetlerin asâyiş ve emniyetini sağlamak maksadıyla orduların idâresini en mâhir kumandanlara yani Bayan'a, Yusi-temür'e, Yue-çe-çar'a ve Tu-tu-ha'ya verdi. Kublay'ın târihini tamamlattırdı. Tong-king Kralı ile barış yaptı. Kua-ua ile muhârebeden dolayı kesilmiş olan Hindistan ile ticârî münâsebetleri yeniden başlattı.

Bayan yeni efendisinin itimadından uzun müddet istifâde edemedi. Elli dokuz yaşında, Çin'de ve Tataristan'da yetişmiş en büyük adamlardan biri şöhretini bırakarak, hayatı terketti. Herkes kendisinin vefatından dolayı esefler etti. Bayan Çinlilerin en büyük övgülerine layık olduğunu isbat etmiştir.

Timür Han askerlere Miao-tse'lere göz açtırmamak şartıyla Çin'in güney vilayetlerinde arazi dağıttı. Miao-tse'ler dağlara çekilmiş, tamamıyla müstakil bir kavim idiler. Lisanları, kānunları, usûl ve âdetleri Çinlilerinkinden tamamıyla farklıydı.

56 Dördüncü kamerî ayda.

57 Çinliler kendisine "Çing-tsong" derler.

O sırada bütün imparatorlukta ortaya çıkan büyük bir kıtlık âlicenaplığını göstermek için Timür'e bir vesîle teşkil etti. Bütün fukaraya pek çok ihsanlarda bulundu. Umûmî depolardaki stokları doğru bir surette tedkîk eyledi.

Memuriyetlerin para ile satılmasına mâni olduğu gibi bilumum
Sene: 1296, 1297 mahkûmlar hakkında da malûmat almak istedi. Maksadı ekâbirin vilayetlerde tebaalarını öldürmek iktidarına mâni olmaktı. Büyük Han'ın halktan kişilere karşı gösterdiği özen ve şefkat onu vâlidesi imparatoriçeye yapmak istediği bir seyahatten vazgeçmesini ricaya sevk etti. İmparatoriçe Şan-si dâhilinde U-tai dağında yaptırmış olduğu bir Fo mabedini ziyârete gidecekti. Bu seyahat ise halk için rahatsızlığa yol açacaktı. Timür kalben bunun aleyhinde bulunmakla beraber vâlidesine karşı beslediği hürmet açıkça söylemesine mâni oluyordu. İmparatoriçe de aynı suretle halkı sevdiği ve yardımda bulunmak üzere sık sık halkın durumundan haber sorduğu için ileri gelen Çinliler kendisine belîğ bir dilekçe sundular. Bunda halka karşı gösterdiği merhamet ve âlicenaplıkları methettikten sonra, bu mabedin inşâsı uğrunda harâb olan veya hayatı terk eden kimselerin miktarını mübalağalı bir şekilde anlattılar ve seyahati yüzünden Pe-çe-li, Şan-si vilayetlerinde bir çok kişinin ne kadar musîbete uğrayacağını tasvîr ettiler, Fo mezhebi aleyhinde bulundular. İmparatoriçe oğlunun bu seyahati tasvip etmediğini haber alınca tasavvurundan vazgeçti ve artık bundan sonraki hayatı boyunca Büyük Hanı tebaasının hürmet ve muhabbetine layık bir hale gelmeye teşvîk etmekten başka bir şey yapmadı.

Kaydu'nun akınlarına dâima maruz bulunan Tataristan Timür'ün nazar-ı dikkatini çekti. Oradaki orduların kumandanı bulunan Kapçaklar reisi Tu-tu-ha o sırada hayatı terkederek[58] Çuhangur (Tchohangour) (Cihangir?) isminde bir evlat bırakmıştı. Çuhangur babasının kumandası altında askerlik ederek sivrilmişti. Pederi kadar büyük bir kumandandı.

İşte Timür Tataristan'a onu gönderdi. Çuhangur âsîleri daha
Sene: 1298 ziyâde kuzeye doğru çekilmeye mecbur etti. Ertesi sene İrtiş nehri yakınında büyük bir zafer kazandı.

Sene: 1299 Timür Han, halkın uğradığı ziyanı, askerlerin yaptığı hasarları,

58 1295 senesinde.

bütün âilelerin, hatta tarlalarını ekemeyecek gale gelmiş köylülerin bile hakîkî vaziyetlerini tedkîk için vilayetlere memurlar göndermekle tebaasının hürmet ve muhabbetini kazandı. Fukaranın, hastaların, ihtiyar subayların hallerinin ferahlamasını sağladı. Bazı Moğolların tavsiye ettikleri gibi Japonya ile harbe girişmek istemedi. Rezillikleri ortadan kaldırmaktan ve halkı mutlu etmekten başka bir şeye ehemmiyet vermedi. Kendisini yalnız Japonya'ya sefîr sıfatıyla bir bonz gönderdiğinden dolayı tenkit ediyorlar. Çünkü Çinliler hükümdarlarının yabancı saraylarına gönderecekleri kimselerin unvan sâhibi olmaları, debdebe ve ihtişamları, vakar ve ciddiyetleri, imparatora layık azametli bir tavır ile imparatorluğa şeref vermelerini isterler.

Riyâziye encümeni bu târihte imparatorun bir tenkidine uğradı. Bir güneş tutulması meydana geleceği haber verildiği halde tutulma olmamıştır. Bazı dalkavuklar encümeni mazur göstermek için Büyük Han'a Cenâb-ı Hakkın kendisine bir teveccüh eseri olmak üzere güneşin hareketlerini değiştirdiğini söylediler. Timür bunların sözlerine inanmadı ve riyaziye encümenine bundan böyle gözlerini daha iyi açmalarını emretti.

Timür Han, yabancı ülkelerde harb etmek aleyhinde bulunmakla Sene 1300
beraber, Çinlilerden başka her hangi bir millet nezdinde olsa pek ehemmiyetsiz görülecek bir sebepten dolayı kumandanlarından bazılarının tavsiyesi üzerine bu kabîl bir harbe sürüklenmekten kendisini men edemedi. Takvîmlerine gâyet bağlı bulunan Çinliler Bengale ile Yun-nan arasında bir memleket olan Pape-sifu ahalisinin Çin seneleri şeklini kabul etmelerini istiyorlardı. Bir nâzır[59] bu meseleyi gâyet ciddi addetti. Bir ordu kumandanı oraya asker sevk etmek gerektiğinde ısrar gösterdi. Bunun üzerine, akıllıca yapılan değerlendirmelere rağmen, harbe girişilmesi kararlaştı. Hindistan'ın bu kısmına yirmi bin kişilik bir ordu ile gitmeye Lieu-şen görevlendirildi. Gönderilen asker orada sefâletten hemen tamamıyla telef oldu. Hudutlarda komşu kavimlerden çoğu silaha sarıldılar ve imparatorluk dâhiline akınlar yaptılar. Bütün Ho-kuang, Se-çuen, Şen-si, Yun-nan askerlerini sevk etmek mecburiyeti hâsıl oldu. Bir takvîmi kabul ettirmek gururu, birkaç sene süren ve pek çok kişinin vefatına yol açan bir harbe sebep teşkil etti. Büyük zorluklardan

59 İsmi Uan-tse'dir.

sonra Pape-sifu kavimlerini kontrol altına almak kābil oldu. Timür Han böyle bir işe lüzumsuz yere girişildiğinden dolayı hissettiği elemi belirmekten kendisini alamadı. Bir nâzır bu fırsattan istifâde ile Kublay'ın Japonya, Tong-king ve Kua-ua seferleri için kullandığı faydasız ve o nisbette büyük masrafları izâh ederek, bu yeni harbin sebebi olan Lieu-şen'in idâma müstahak olduğunu söyledi. Timür muvafakat gösterdi. Kumandanın başı kesildi.

Aynı zamanda başka bir harbe daha girişildi. Bu da daha iyi bir netîce vermedi. Pegu Kralı o sırada kumandanlarından biri tarafından katledilmiş, oğlu Pe-king'e kaçarak Büyük Han'dan yardım istemişti. Pegu Krallığı imparatorluğun haraç-güzarı olduğu için Timür kumandan Sue-çaor'u âsîyi tenkile yolladı. Fakat bu kumandan mağlup oldu ve Yun-nan'a dönmek mecburiyetinde kaldı, orada her şeyin yatışmış olduğunu ilan etti. Sonradan haber alındı ki kendisinin subaylarından bazılarını âsî para kuvveti ile kendine çekmişti. Bunların başı kesildi. Sue-çaor'un rütbesi söküldü, malları müsâdere edildi.

Bu târihte Timür Pu-hu-çu namındaki iyi bir nâzırını kaybetti. Bu nâzır gâyet fakr içinde vefat etmiş ve oğullarına namus ve iffet ile umûma muhabbetten başka bir miras bırakmamıştı. Büyük mevkiler elde etmiş olmakla beraber paraya tutkulu olmaması servet toplamasına mâni olmuştu. Karısı el emeğiyle âilesini besliyordu.

Bu hükümdarın saltanatı zamanında Tataristan muhârebesinden
Sene: 1301 başka hemen hiçbir muhârebe vukûa gelmedi. Tataristan'da Kaydu Kublay'ın kendi elinden gaspettiğini iddia ettiği imparatorluğu geri almak için otuz seneden beri uğraşıyordu. Timür orada dâima büyük bir ordu bulundurmaya mecbur oluyordu. En mâhir kumandanların idâresi altında harb fennini iyice kavraması için Tataristan'a gönderdiği yeğeni Kayşan, muhtelif mahallere dağılmış olan beş büyük fırka askeri topladı, Karakurum ile Tamir nehri arasında âsîlerle bir çok kanlı çarpışmalara girişti. Kaydu bütün ordusunu kaybettikten sonra kederinden öldü. Tehlikeli surette yaralı düşen Tu-ua bağlılığını sunma yolunu tercih etti. Bu suretle bu uzun harbe nihayet verdi.

Timür'ün saltanat devrini sona erdiren olaylar pek azdır. Büyük biraderi Kanmala vefat etti. Kendisi de tehlikeli surette hastalandı.
Sene: 1302, 1303 Nekahat haline girdiği zaman büyük ihsanlarda bulundu ve bir genel

af ilan etti. Bir güneş tutulmasını tayin edememiş olan riyaziyât encümeninden bazı kimseleri mevkilerinden çıkardı. Pe-king'de Konfuçyüs'ün hâtırası için muhteşem bir saray yaptırdı. Kutbeddin[60] namında riyaziyyundan [matematikçilerden] birini nâzır tâyin etti. Cengiz Han'ın hükûmeti zamanından beri Müslümanlar Çin'de gâyet nüfûz ve kuvvet sâhibi idiler. Müslümanlardan ordu kumandanları, fırkalar, tüccar reisleri, bütün mahkeme ve meclislerde ve bilhassa riyâziye encümeninde azâlar, doktorlar ve hatta nâzırlar vardı. Timür vilayet ahvâlini ve halkın sefâlet derecesini yeniden teftiş ettirdi. Parasızlık yahut himâyesizlik yüzünden bir köşede kalan kudret sâhiplerini arattı. Büyük depolar ve çölde Kan-çeo ile Şa-çeu taraflarında askerin oturması için kışlalar yaptırdı. Bu da Tataristan tarafından ortaya çıkacak bir istila korkusuna dayanıyordu. Fakat Timür Han'ın doğruluğu, merhameti, âlicenaplığı bu vilayetleri her şeyden ziyâde korumaya hizmet eder oldu. Geri kalan âsîler uzun ve semeresiz bir harbden yorulmuş oldukları için Timür'e biat ettiler. Kaydu'nun büyük oğlu Çapar, Timür'ün merhametine sığınarak affını istirham etti. Bu suretle Timür bütün Tataristan'ın kendi imparatorluğuna iltihakını gördü. Bu büyük hâdisenin oluşmasına çok yardım etmiş olan kumandanlarına mükâfatlar verdi. Bilhassa Çuhangur, İmparator'dan altun bir mühür ile mücevherlere ve hil'atlara nâil oldu.

Sonra bu büyük hana Cengiz Han ile Mengu'ya kadar haleflerinin bir arada bir târihi arz edildi. Semâ ibâdeti için kullanılmış olan eski âyinlere uygun olarak yeni bir merâsim usûlü yapıldı. Birkaç sene sonra bu büyük hükümdar kırk iki yaşında olduğu halde vefat etti.[61] Sene: 1305

Tataristan âsîlerine karşı muhârebede takındığı akıllıca hatt-ı hareket, kumandanlarını ve nâzırlarını seçmede gösterdiği isâbet, saraylarda pek sık vuku bulan rezilliklere karşı gösterdiği nefret, halkın elemlerini hafifletmek için bol bol gösterdiği olağanüstü ihtimam dolayısıyla Çinliler kendisini olgun bir hükümdar diye telakkî etmişlerdir.[62] Sene: 1307

60 Çinliler kendisine U-tu-pu-ting derler.

61 Birinci kamerî ayda.

62 İmparatoriçe'den Te-çeu namında bir oğlu olmuştu. Fakat kendisinden evvel vefat etmişti. Bir de kızı vardı.

Timür erkek evlat bırakmamış olduğu için milletin büyükleri biraderi Termepilay'ın[63] oğlu Kayşan'ı tahta çıkarmayı düşündüler. Kayşan[64] o zaman Tataristan'da kumandandı ve bu büyük bir asker şöhretini kazanmıştı. Fakat, Kayşan'ın vâlidesini sürmüş olan İmparatoriçe[65] bu şehzâde Büyük Han olursa intikamından korktuğu için nâzır Autay ve şehzâde Mengli-Temür ile işbirliği hâlinde, Kublay'ın Şen-si, Se-çuen ve Tibet vâlisi olan torunu Honanta'yı[66] teklif etti. Bu şehzâde alelacele Pe-king'e geldi. Orada Kayşan'ın imparatorluğuna mâni olmak için gerekli tedbirler alındı. İmparatoriçe hükûmet nâibesi ilan edildi. Bu esnâda Honanta'nın taraftarları kendisini önce reisler tarafından hükümdar ilan ettirmeden "Büyük Han" tanımaya karar verdiler. Fakat bâzı nâzırların engellemesi bu tasavvurları akîm bıraktı. Alaasun birinci nâzır sıfatıyla mahkemelerin mühürlerini eline aldı ve imparatorluk müzeyyinâtının [takılarının] saklı bulunduğu hazîneyi kapattı. Hükûmet nâibesinin mükerrer emirlerine ve hatta tehditlerine itaat mecburiyetinde kalmamak için bir hastalık bahânesi çıkardı. Bu esnâda şehzâde Kayşan'a ve birâderi Alciaptu'ya[67] bir mektup gönderdi. Bu son şehzâde Li-meng'in nasîhatı üzerine derhal vâlidesiyle birlikte Pe-king'e doğru yola çıktı. Sarayda tanınmış olmayan Li-meng daha evvel Pe-king'e gitti ve Alaasun'un yanına doktor sıfatıyla girerek Alciaptu'yı şehre sokmak için gereken bütün tedbirleri onunla birlikte aldı. Hakîkaten saltanat nâibesi bu şehzâdenin mâtem kıyafetleriyle ve büyük bir maiyet ile pâyitahta girmek üzere bulunduğunu birdenbire hayretlerle haber aldı. Bununla beraber Honanta'nın taraftarları şaşırmadılar. Honanta'ya "Büyük Han" ünvanı vermek için Alciaptu'nun doğum günü münâsebetiyle yapılacak merâsimden istifâde etmek istediler. Hatta Alaasun bile bu tasavvurları tasvip eder gibi görünmeye mecbur oldu. Fakat geceleyin tertibattan Alciaptu'ya haber verdi ve büyük bir askerî kuvvetin başında şehzâde Tula'yı şehre soktu. Hükûmet nâibesi bu ordunun gelmesinden pek müteessir oldu. Bu suretle şehirde kuvvet ve nüfûz sâhibi olan

---

63 Çinliler kendisine "Talama-pala" derler.

64 Kendisine "Hai-şan" yahut "Cenesek(Dgenesek)" de denir.

65 Timür'ün zevcesi Pe-ye-o.

66 Mang-kola'nın oğlu.

67 Çinliler kendisine "Ayyuli-palipata" derler.

Alciaptu Mengli-Temür ile Autay'ı ve Honanta'nın diğer taraftarlarını tutuklattırarak idamlarına hükmetti. Fakat hükmün icrâsını Kayşan'ın gelmesine erteledi.

Muhtelif mahallere muhâfızlar koydu. Hükûmet nâibesi ile Honanta saraylarında mahpus gibi kaldılar. Bunun üzerine Alciaptu'ya kendisini "Büyük Han" ilan etmesi teklif olundu. Tahtın büyük birâderine âit olduğunu söyleyerek bu teklifi kesin şekilde reddetti. Gece gündüz Alaasun ile birlikte bir kargaşa çıkmasına meydan vermemek için çalıştı. Li-meng'i büyük mevkilere tayin ederek mükâfat vermek istediyse de hiçbir mevki hırsı olmayan ve inzivâ ile okuyup araştırmaktan hoşlanan bu zat saraydan çekildi, bilinmeyen bir tarafta, her türlü değişikliklerden uzakta bir feylesof hayatı sürmeye başladı.

Sarayda gelmesi beklenilen Kayşan Altay dağlarını terk ederek Karakurum'a gelmişti. Orada, kendisini taparcasına seven askerin büyük kısmı onu "Büyük Han" ilan etmek istediler. Vâlidesinden bir ulak gelerek ilm-i nücum müntesiplerinden [yıldız falcılarından] birinin sözü üzerine tahtı birâderi Alciaptu'ya bırakmasına dâir bir mektup getirdi. Kayşan, kendi subaylarından Toto namında birini o gün yola çıkardı. Bu subay Pe-king'e gitti. Kendisi Şang-tu yolunu tuttu. Vâlidesine bu gibi fikirleri telkîn eden kimseyi yola getirmek niyetindeydi. Kayşan'ın yakında geleceği ilan olundu. Bütün ileri gelenler kendisini karşılamak için Şang-tu'ya gittiler. Biraz sonra Kayşan otuz bin kişi ile gelerek bütün halkın alkışları arasında istikbal edildi. Birâderi Alciaptu'yu pek övdü, gösterdiği gayret ve himmetten dolayı kendisine teşekkürlerde bulundu. Birlikte gidip vâlidesini gördü. Sonra "Büyük Han"lığını ilan ettirdi.[68] Pederine ve vâlidesine "imparator" ve "imparatoriçe" ünvanını verdikten sonra Pe-king'e giderek orada atalarının levhaları bulunan bir salonda onlara karşı olan vazîfesini ifâ etti.

Çinliler bu münâsebetle kendi merâsimlerinde en esaslı iki noktaya aykırı hareket edilmiş olduğundan dolayı pek çok şikâyet etmişlerdir. Bunların biri imparator olmayan kişilere bir imparator gibi hürmet edilmesi ve imparatorlara takdîm olunmasıdır [öncelikli kılınmasıdır]. Bu kişiler, imparatorların pederleri yahut büyük

---

68 Çinliler kendisine "Vu-tsong" derler.

birâderleri olmakla beraber birer tebaadan başka bir şey olmadıkları için onlara ancak bir tebaaya karşı gösterilebilecek saygının gösterilmesine mesâğ vardı.

Kayşan sonra Honanta ile hükûmet nâibesi ve taraftarlarını Sene: 1308 öldürttü, bütün imparatorlukta Konfuçyüs'ün evlada yakışır itaatten bahseden *Hiao-king* namında bir eserinin Moğolca tercümesini dağıttırdı. Tebaasını bu kitapta yazılı olan hikmetli düsturlara uygun harekete teşvîk ederek Çin feylesofu hakkında büyük sitayişlerde bulundu. Alciaptu'nun hizmetlerine mükâfaten kendisine velîahd ünvanını verdi.

Yeni Büyük Han cengâver, âdil, âlicenap, halîm, ilim ve edeb erbabının hâmîsi bir zâttı. Fakat lamalara veyahut bonzlara pek bağlı olduğu gibi şarabı ve kadınları da severdi. Tahta çıktığı zaman nâzırı Açaboğa ayaklarına kapanarak sağlığına özen göstermesi için ricâlarda bulundu ve şarap ile sefâhatın ölümüne sebep olacağını söyledi. Kayşan nâzırının sadâkatini takdîr ederek ona ihtarlarını memnuniyetle karşılayacağını göstermek için huzûrunda içki içirtti. Diğer nâzırlar Açaboğa kadar samîmî bir tebaaya mâlik olduğundan dolayı hep birden gelip tebriklerini sundular. Bu, Açaboğa'nın ihtarlarını zımnen te'yid manâsına idi. Fakat Kayşan onları yalnız güzel bir kabulle yetinerek, ahlakını düzeltmedi. Lamalar pervasızca halka kötü muamelelerde bulundular, küstahlıklarına mâni olmak isteyen bazı devlet memurlarını tahkîr ettiler. Hatta bir prensesin arabasının önünden geçmek için arabayı durdurtacak derecede cür'etkâr davrandılar. Bu durumlar hakkında yapılan şikâyetlere kulak verilmedi. Hatta çıkarılan bir hat ile lamalara vurmaya cesâret edeceklerin elleri, hakāret edenlerin dilleri kesileceği ilan olundu. Fakat Alciaptu bu emri geri aldırttı. Bu münâsebetle târih yazarları lamalara pek fazla yüz verilmesinin Moğolların felaket sebebi olduğunu kaydetmekten kendilerini men edememişlerdir.

Kayşan çoktan beri imparatorlukta mevcut olan diğer bir sui-istimali ortadan kaldırmak hususunda daha şiddetli davrandı. Büyük Han'lar o zamana kadar nâdir kuşlar, mücevherler, inci, kıymetli taşlar ve sâir şeyler satın alınması için büyük harcamalar yapmışlardı. Bunları tedârikle görevlendirilen yabancı tüccarlar vilayetleri dolaşırlardı. Her tarafta menzil beygirleri istemek hakkına mâlik

idiler. Kendilerine beygir verilmesi yasaklandı. Aynı târihlerde Çapar ile daha sâir Moğol prensleri Kayşan'a itaat arzettiler. Karakurum idâresine görevli olan nâzırı Alaasun vefat etti. Bu zat Alenler aşîretindendi. Ataları Cengiz Han hizmetinde bulunmuştu. İdâresine görevli olduğu havâlide öyle intizam ve asâyiş temin etmişti ki Tataristan'da misline rastlanılmazdı. Çin'den usta balıkçılar, çiftçiler, ameleler, köylüler getirterek göl ve nehir kenarlarında oturan Tatarlara balıkçılığı öğretmiş, araziyi sulamak ve ekilebilir hale getirmek için kanallar kazdırmış, hubûbat ve pirinç ektirmiş, umûmî zahire depoları yapmış, menziller, arabalar temin etmiş ve seyyahlara refakat etmek ve yiyecek tedârik etmek üzere yer yer kuvvetler yerleştirmişti. Eşkıya çetelerini kırdırmış, fakir askerlere mükâfatlar vermişti. Kayşan'ı tahta çıkarmaya en çok kendisi hizmet ettiği halde hizmetlerinin haklı olarak temin ettiği nüfûzu kötüye kullanmamıştı.

Gâyet sert ve şaraba müptela olan prens Tula ise hiç de böyle Sene 1309
değildi. Gösterdiği hiddetin hükûmet için müessif sonuçları olabilirdi. O da Kayşan'ın tahta çıkmasına hizmet etmişse de Büyük Han kendisini katlettirmek mecburiyetinde kaldı. Kayşan sonra mâliye işlerini düzene sokmakla uğraşarak yeni meskûkât darbettirdi, para yerine tedâvül etmek üzere yeni nakdî evrak çıkarttı. Çıkardığı bir hatda o zamana kadar her türlü vergiden ve mükellefiyetten âzâde olan Fo ve Tao bonzlarına âit arazinin diğer fertlerin arazisi gibi vergiye tâbi olacağını emreyledi. Yirmi dört lama yahut bonz katlettirdi. Aleyhinde tertibatta bulunan Kublay'ın bir oğlu[69] ile prens Tula'nın oğlunu nefy etti. Gece ve gündüzün eşit olduğu günlerde ortaya çıkmış olan semâ ibâdeti hakkındaki çekişmeleri sona erdirdi ve âhir ömründe son icraatı olmak üzere Arslan namında bir Müslüman ile sâir on sekiz kişiyi idama mahkûm etti. Bunlar isyan suçuyla haklı olarak mahkûm olmuşlardı. Çinliler bu vesileden istifâde ederek atılan iftiralara çarçabuk inandığından dolayı kendisini tenkit ederler. Kayşan otuz bir yaşında vefat etti.[70]

Birâderi Alciaptu[71] derhal Büyük Han ilan olundu. Saltanata Sene 1311
başlarken evvelki hükûmet zamanında Kayşan'ın zevk ve hazlara

69 İsmi Ko-ko idi.

70 Birinci kamerî ayda.

71 Çinliler kendisine "Cin-tsong(Gin-tsong)" derler.

karşı meylinden istifâde ederek bir çok haksızlıklar yapmış olan bazı nâzırları idam ettirdi, bazılarını sürdü. Hatta kendi âilesinden bazı prensleri cezalandırmaktan geri kalmadı. Kadîm Yen-king şehrinin surlarının tamiri için başlanmış olan inşaatı yıktırdı. Çünkü halk için pek külfete yol açacaktı. İş başına iffet ve istikāmetleri [dürüstlükleri] tecrübe edilmiş yeni memurlar getirdi. Târih encümeni için nizâmnameler yaptı.

Trampet biçiminde kadîm taş âbideleri Pe-king'e naklettirdi.
Sene: 1312 Bunlarda İsâ'nın doğumundan 782 sene önce vefat etmiş olan İmparator Siuen-vang zamanından kalma bazı mahkûkât mevcut idi. Bu âbideler el'an Pe-king'de İmparator medresesinde durmaktadır.

Büyük Han'ın edebiyata karşı beslediği bağlılık kendisini bir hat
Sene: 1312 çıkarmaya sevk etti. Bunda eserleriyle ziyâde temâyüz etmiş kimselerin hâtıralarının Konfuçyüs'e mahsus salonda tebcil edilmesi emrolunuyordu. Yalnız Çin hükûmeti büyük adamların hâtıralarını böyle resmî hareketlerle yüceltebilecek bir mevkidedir. Bu bir nevi mükâfattır. Hükümdar için, millet için, büyük adamların âileleri için şeref sebebidir. Herkesi fazîlete yönelterek ilimleri ve edebiyatı teşvîk eder. Büyük Han aynı maksatla bütün imparatorluktaki ilim erbabını imtihan ettirdi. İlmeddin[72] namında bir Müslüman kendisine yeni bir takvim takdîm etti. Bu takvim on bin sene kullanılacaktı. Aynı târihte İmparator, Çağatay Hanı İsen-buğa[73](Isan-bougha)'ya karşı harb etmeye mecbur oldu ve bir çok çarpışmalarda onu mağlup etti.

Bu kadar âsûde bir saltanat devri esnâsında Alciaptu tebaasını bulaşıcı bir hastalığa, kıtlığa ve kuraklığa, bir çok taşkınlara, iki zelzeleye maruz kaldığını görmek felaketine uğradı. Buna bir güneş tutulması ile bir de kuyruklu yıldız görünmesini de bâtıl fikir sâhipleri ilave ediyorlar. Bu büyük hükümdar gerek bu musîbetlere gerek zuhûr edebilecek olan fenalıklara çaresaz olmak üzere, nâzırlarını topladı. Bazıları kendine numene-i imtisal olmak üzere, fazîletleriyle meşhur eski imparatorları arz ettiler. Bazıları bütün bu felaketleri, müsâade edilen Fo mezhebine hamlettiler. Büyük Han yayınladığı hatlarda tebaasının felaketlerine karşı eseflerini bildiriyor, hatta bunların kendi işlediği hataların bir cezâsı olduğunu itiraf

72 Çinliler kendisine "Ali-ma-ting" derler.
73 Çinliler "İ-sien-pu-hoa" diyorlar.

ediyor ve ahlakı düzelteceği vaadinde bulunuyordu. Fakat bütün Moğolların bağlı bulundukları Fo mezhebini kat'iyen kaldırmak istemedi. Memuriyetlere yerleştirmek üzere ilim adamlarını, akıl ve fazîletleriyle ün kazanmış kimseleri arattırdı.

Pe-king'de bulunan iki medreseyi tekrar te'sis etti. Bunun biri Sene: 1314
Çinliler diğeri Müslümanlar içindi. Hadımlara hâkimlik vazîfesi verilmesini yasakladı.

Arazisinin halini teftîş etmek ve şahsî vergi defterlerini yeni Sene: 1315
baştan düzenlemek üzere taşralara memurlar gönderdi. İlme karşı gösterdiği bağlılık bir allamelik imtihanı te'sîsine kendisini sevk etti. Bunları biri Moğollardan diğer Çinlilerden mürekkep olmak üzere iki sınıfa ayırdı. Hepsini huzûruna toplayarak imtihan mevzuunu bizzat verdi. Her sınıftaki üçüncüye kadar olanlara ünvanlar ve mükâfatlar dağıttı. El'ân mevcut olan bu usûl bu imparator için bir çok sitâyişleri davet etti. Fakat koyduğu yasaklardan sonra en birinci mansıplara hadımlardan birini tayin ettiğinden dolayı tenkitlere maruz kalmıştır. Şahsî vergilerde bazı reformlar yaptı. Nizâmeddin namında bir Müslüman tarafından işlenen kötülükler münâsebetiyle Kiang-si dâhilinde ortaya çıkmakta olan bir isyan bastırıldı. Güney vilayetlerindeki ahalinin zarureti hafifletildi. O sırada görülmüş olan bir kuyruklu yıldız gerek hükümdarın gerek tebaasının kalbine korku saldı. Bu münâsebetle genel bir af çıkardı. Gâyet felakete uğramış bulunan Kiang-si ve Çe-kiang vilayetleri şahsî vergilerden ve sâir her nevi yükümlülüklerden muaf tutulduğu gibi, diğer vilayetlerin de zaruretleri biraz hafifletildi.

Alciaptu yeğeni Kuşilay'a[74] Yun-nan vâliliğini verdi. Fakat bu Sene: 1316, 1317, 1318
şehzâde bundan memnun olmayarak Tataristan'a çekildi. Sonra 1319, 1320
Büyük Han, oğlu Şotepala'yı velîahd ilan etti. Vilayetlerdeki resmî zahire depolarını teftiş ettirerek noksanlarını tamamlattırdı. Fo mezhebine âit bazı dinî kitapları altun harflerle yazdırdı. Bir isyan çıkarmak isteyen bir subayı idam ettirdi. Ertesi sene imparatorluktan vazgeçerek saltanatı oğluna bırakmak istiyordu. Fakat nâzırlarından bazılarının mütalaaları üzerine bu tasavvurdan vazgeçti. Nihayet tehlikeli surette hasta düştü. Kendisini gâyet seven oğlu yerlere kapanarak babasının yerine kendisinin canını alması için

74 Kayşan'ın oğlu. Çinliler kendisine "Ho-şi-la" derler.

Cenâb-ı Hakka yalvardı. Alciaptu otuz altı yaşında olduğu halde bütün tebaasının teessürleri içinde vefat etti. Zevk ve sefadan gâyet kaçınmış olması, devlet işlerine pek bağlılığı, akrabalarına karşı hürmet göstermesi ve ilim erbabını gâyet himâye etmesi hasebiyle tebaası kendisini çok severdi. Saltanatı zamanında batılılar sarayda itibar sâhibiydiler. Nâzırlık mevkiine çıkan bir Muhammedî Moğol lisanında muhtasar bir Çin târihi yazdı ve zamanının en âlim zâtlarından biri oldu.[75]

Alciaptu'nun vefatından sonra oğlu Şotepala tahta çıktı ve birinci nâzırlık mevkiini mâliye işlerinde geniş bilgisi bulunan Tie-muti-ulh'a verdi. Evvelki hükûmet zamanında işlediği kötülüklerden, yaptığı entrikalardan dolayı sürgün edilmiş, gerek ekâbirin gerek halkın nefretini kazanmıştı. Vâlide İmparatoriçe tarafından himâye edildiği için nufûzunu kötüye kullanmakta gecikmedi. Her tarafı intizamsız bir hale getirdi. Suçlarından çoğunu meydana çıkarmış olan eski düşmanlarını yalan suçlamalarla öldürttü. Saraya dönmüş olan Li-meng azledildi. Hanların onun şerefine binâ ettirmiş oldukları taş ve mermer âbideleri, bu nâzır yıktırdı. Fakat bu intikam, Li-meng'in kıymetini arttırmaktan başka bir şeye yaramadı. İmparator, Li-meng'in kendisine yapılan hakāretten dolayı hiç teessür göstermemiş olduğunu haber alınca ahlak ve âdetleri hakkında malûmat edindi, âbideleri tekrar yaptırdı ve nâzırının hareketini kınadıktan sonra kendisine yeni memuriyetler verdi.

İmparatorun hassa askerlerinin kumandanı bulunan Payçu o sırada imparator nezdinde büyük bir nüfûz sâhibiydi. Bu, meşhur Moğol neslinden bir Tatar idi. Ahlakı gâyet temiz, mütevazı, âlim bir zattı. Aynı ahlaka mâlik olan Büyük Han kendisine karşı bağlılık hissetmişti. Sözünden hiç çıkmıyordu. Baş nâzırlardan biri mevkiine çıkan Payçu, İmparator'a, Tie-mu-ti-ulh'un bütün hareketlerini anlattı. Büyük Han derhal bu nâzırın izâh ettiği fenâlıklar hakkında onları tamir arzusuyla bir tahkîkat yaptırdı. Fakat kendisini memuriyetinden atmak istemedi. Yalnız artık ona itimad etmez oldu. İmparator gâyet akıllı kimseleri yanına getirtti. Çin İmparatorlarının atalar mabedinde takip ve riayet ettikleri merâsim hakkında açık malûmat aldı, oraya gitmek istediğini bildirdi. Bütün Çin son

75 İsmi Çahan'dır.

derecede sevinç içinde kaldı. Bu İmparator bu merâsimi eski Çin usulü dâiresinde uygulayan ilk Moğol hükümdarıydı. Bundan dolayı ölçüsüz övgülere mazhar oldu. Kendisine bu nasîhatı vermiş olan Payçu'ya halk pek büyük hürmet ve riâyet gösterdi.

Saraylar yapmak, pek sevdiği ava mahsus koruları genişletmek Sene: 1321
için İmparator bir çok masraflara girişmeye kalkıştığı halde kendisini bundan vazgeçiren yine Payçu olmuştur. Şotepala artık tebasının elemlerini yatıştırmaktan ve hafifletmekten başka bir şey düşünmez gibi göründü. Bir suikast ortaya çıkarılarak tertipçiler idam olundu. Vâlide İmparatoriçe tarafından himâye edilen Tie-mu-ti-ulh, Kayşan'ın oğlu şehzâde Davuatmur'u Hai-nan adasına sürdürdü. İmparator kendisine hocalık etmiş olan ve artık Tibet'e dönen lamaya pek çok hediyeler verdiği gibi pek bağlı olduğu Fo şerefine bir mâbed inşası için büyük bir meblağ ayırdı. İmparatorluk müfettişlerinden bazıları bundan dolayı pek şiddetli ihtarlarda bulundular. Büyük Han bundan o kadar kızdı ki müfettişlerden bazılarını idam ettirdi, bazılarını da sürdü. Fakat bir müddet sonra hiddetine pek kapıldığından dolayı nâdim oldu, hâtıralarını iâde etti. Aynı zamanda Müslümanların Şang-tu'daki bir câmilerini yıktırdı ve bu yabancıların Moğollardan erkek ve kız çocuklarını alarak Çinlilelere köle ve câriye diye satmalarını yasakladı.

Payçu o târihte Leao-tong dâhilindeydi. Atalarının hâtırasını Sene:
yüceltmek için âbideler inşâ ettiriyordu. Tie-mu-ti-ulh tekrar nüfûz 1322, 1323
kazanmak için onun yokluğundan istifâde etmek istedi. Uzun müddetten beri kapanmış olduğu sarayından çıktı, imparator sarayında göründü. Fakat muhâfızlar kendisini durdurarak içeriye sokmamak için emir almış olduklarını söylediklerinden geri döndü ve kederinden öldü. Bunun üzerine bütün malları müsâdere edildi. Üzerinde övgü kazınmış bütün âbideler tahrip olundu. Bütün ünvanlar geri alındı. Aynı zamanda, Leao-tong'dan dönmüş olan Payçu vilayetlere şahsî vergi ile senelik cizyeyi terk ettirdi. İmparator ile birlikte saraydaki hasedi, sefâhati ve debdebeyi kaldırdı. Her şey mes'ûd bir saltanat devrinin başlangıcını gösteriyordu. Fakat Tie-mu-ti-ulh'un evlatlığı Tie-şe babasına yapılan muamelenin intikamını almaktan başka bir şey düşünmediği için gayrımemnunlardan yani Büyük Han'ın cürümlerinden dolayı idam ettirmiş olduğu kimselerin akraba ve dostlarından oluşturulan büyük bir fırka teşkil etti. Lama-

ları da kendi taraflarına çekmişlerdi. Lamalar Büyük Han'ın yanına girebildikleri için imparatorluğun maruz kaldığı tehlikelerden sakınmak için Fo'ya kurban kesmeye teşvîklerde bulunuyorlardı. Payçu, paradan başka bir şey düşünmediklerini, haydutlardan başka kimseleri himâye etmediklerini söyleyerek bu lamaları savuyordu. Lamalara bağlanmış olan ve Payçu'nun iffet ve meziyetinden ve basîretinden korkan bazı nâzırlar bir çare bulmak üzere aralarında müzâkerelerde bulundular. Biraz sonra Tie-şe, bazı askerlerin desteğiyle kendisini katlettirdi. Sonra İmparatorun çadırına girerek orada ancak yirmi bir yaşında bulunan bu genç hükümdarı kendi eliyle öldürdü.

Suikast tertipçileri, çölün kuzeyinde kumandan bulunan Kublay'ın torunu Estun-Timür[76] (Yesun/İsen-Temür)'a tahtı vaad ederek onu da kendilerine celbetmeye çalışmışlardı. Bu şehzâdeye İmparatorun kendisini öldürtmek istediğini söylemişlerdi. Fakat Estun-Timür onların tasavvurlarına vâkıf olunca İmparator'u haberdar etmek için Pe-king'e bir çok ulaklar göndermişti. Bu ulaklar pek geç ulaştılar, İmparator'u katledilmiş buldular. Bu felaket içinde iki nâzır[77] İmparatorluk mührünü ve kıyâfetlerini alarak Estun-Timür nezdine gittiler. O da Büyük Han'lığını ilan ettirdi.[78] Bunun hareketi anlattı ki ulaklar göndermiş olmasına rağmen müteveffa İmparatorun katlinde bir dereceye kadar medhaldardır. Çünkü imparatorluğun en birinci mansıbını Tie-şe ile suç ortaklarına verdi. Mainu gerek Moğolların gerek Çinlilerin nazarında bütün kudret ve ehemmiyetini kaybedeceğini ve haleflerinin kendisine dâima ellerini hükümdarının ve ecdadı Moğol imparatorluğunun kuruluşuna hizmet eden Payçu gibi büyük bir nâzırın kanıyla bulaştırdığından dolayı lanetleyeceğini Büyük Han'a söyledi. Bunun üzerine Büyük Han derhal suçlulardan yanında bulunanları idam ettirdi ve Tie-şe ile sâirlerinin tutuklanması için Pe-king'e emirler gönderdi. Onlar da idâm edildiler. Bütün âileleri söndürüldü, malları müsâdere edildi. Bir çok şehzâdeler sürüldüler. Pe-king'e gelen Estun-Timür Tie-mu-ti-ulh'un haksız yere öldürtmüş olduğu bir çok nâzırın hâtıralarını iâde etti.

---

76 Şehzâde Kanmala'nın (Kamulan'ın) büyük oğlu.

77 Ganti-pohoa ile Yesien-Temür.

78 Çinliler buna "Tai-ting" derler.

Sonra, Moğolların en akıllı ve en metîn nâzırlarından biri olan Çang-kuei'nin nasîhati üzerine bir takım ulemâ tayin etti ki her gün sarayda şehzâdelerin ve milletin büyüklerinin terbiyesi için en münâsip olan kitapları şerh edecekler, ders vereceklerdi. Oğluna ve âilesine mensup şehzâdelere bu umûmî derslerde hazır bulunmaları için emir verdi. Bu âdet el'an bâkîdir. Sene. 1324

Büyük Han'ın Şang-tu'da bulunduğu esnâda bir yer hareketi ve tam ay tutulması ile beraberinde bir rüzgâr, şiddetli bir fırtına sarayda büyük bir dehşete sebep oldu. Tie-şe'nin işlediği suikast ile Fo mezhebi ve sâir bazı suiistimaller hakkında ne düşündüklerini kendinden sonrakilere bildirmek arzusunu besleyen Çin ekâbir ve ulemâsı, Cenâb-ı Hakkın gazaba gelmiş olduğunu alenen beyan ettiler. Korku içinde kalan İmparator, tutumunda tenkidi gerekli görülen halleri toplamak üzere, kendisine bir muhtıra takdîm edilmesini emretti. Nâzırlar, millet büyükleri ve bilginler tarafından bu muhtırayı düzenlemekle görevlendirilen Çang-kuei, ilk önce Tie-şe tarafından işlenen o müthiş suikasdın tamamıyla cezâsının verilmesini talep etmiş, Tie-mu-ti-ulh'un oğlu So-nan'ın mallarının iâde olunmasından ve So-nan'ın oğullarının el'an saraya kabul olunmalarından dolayı şikâyette bulunmuştur. Çang-kuei, suikasdda alakadar olduğu halde yalnız sürgün edilmeleriyle yetinilen şehzâdelerin idâm olunmasını, İmparatorluğu karıştırarak kargaşalardan istifâde ile İmparator hanedanına mensup bir takım prens ve prensesleri katlettirmiş olan Leao-tong vâlisi Toto'nun mallarının müsâderesini, ünvanlarının kaldırılmasını, hiç olmazsa sürgüne gönderilmesini talep eylemiştir. "*Bu cinâyetlerin cezâsız kalması İmparatorluğun yakında yıkılacağı korkusunu veriyor*", demiştir. Sonra şunları ilave etmiştir:

"*Sarayın kıymetli taşlar istediği bahânesiyle derin bir ticâret kurumlaştırılıyor ki imparatordan bunlara mukābil fiatlarının on misli bir bedel alınıyor. Hiçbir faydası olmayan bu şeyleri takdîm ederek dalkavuklukta bulunmak için âilelerin ve vilayetlerin harabî içinde kalmasına ehemmiyet verilmiyor. Bir hükümdar, imparatorluğu, kendisini tebaasının pederi gibi telakkî ederek idâre etmekten başka bir şey düşünmemeli ve bonzların yahut lamaların yardımı sâyesinde mes'ûd olmaya çalışmamalıdır. Bu bonzlar Fo'ya o kadar kurbanlar kesmeye ve ibâdetler etmeye başladıkları andan itibarendir ki Cenâb-ı Hak*

dâimî surette gazabını göstermektedir. Fo mezhebi imhâ edilmeden, bonzlar atılmadan mes'ûd olmayı akla getirmemelidir. İmparatorun sarayı tavâşî [hadım köle] ile, ilm-i nücum müntesipleri [yıldız falcıları] ile, doktorlarla, kadınlarla ve işsiz güçsüz kimselerle dolu olduğu ve bunların iâşesi bir çok masraflara ihtiyaç gösterdiği bir sırada halk müthiş bir sefâlete müstağrak bulunuyor. İmparatorluk bir âiledir, imparator bu âilenin babasıdır. Evlatları arasında bir kısmının yardımsızlıktan ve bakımsızlıktan dolayı hayatı terk etmeleri câiz değildir. Sefîllerin feryâdını dinlemeye bir hükümdarın azametinin mâni olması da hiç câiz görülemez. Tie-mu-ti-ulh'un nâzırlığı zamanında bir çok masumlar idâma mahkûm olmuşlardı. Bugün onların felakete uğramış âilelerini aramak, zararlarını tazmin etmek, hapishâneleri dolaşmak, şehirlerin ve köylerin halini teftiş ederek terk edilmiş âilelere ve fenâ nâzırların istihdâm ettikleri fenâ kimseler tarafından gadre uğrayan masumlara yardım etmek en gerekli işlerdendir. Askerin ne gibi zahmetlere maruz kaldıklarını teftiş için hudutlara komiserler göndermek, ölüleri âilelerinin bulundukları memleketlere getirerek kendilerine bir mezar temin eylemek, fakîr hastalara yardımda bulunmak, ilaç vermek, Kan-ton vilayetinde inci avına mâni olmak icap eder. Bu kadar az faydası olan bir şeyi denizin dibinden çıkarmak için pek çok kişi hayatı terk ediyor."

Sene: 1327, 1328

Estun-Timür sonra Semâ [Gök] mabuduna gidip bizzat kurban kesmeyi reddettiğinden dolayı bütün Çinlilerin gayz ve nefretini celbetti. Kublay'ın bir kānunu uyarınca kendi yerine bir başkasını göndermek istiyordu. Bundan dolayı devlet görevlerine pek riâyet etmeyen bir hükümdar gibi telakkî olundu. Kıtlık, kuraklık, taşkınlar, bazı dağların heyelanı, yer sarsıntısı, güneş tutulması gibi imparatorluğu paniğe ve eleme boğan felaketler hep kendisinin ihmâline atfedildi. Büyük Han sonra Pe-king'den Şang-tu'ya gitti. Pe-king'in muhâfazasını o zaman en iyi kumandanlarından biri olan Yen-Timür'e bıraktı ve şehzâde Dauatmur'u Hu-kuang'a sürdü. Fakat çok geçmeden, otuz altı yaşında olduğu halde vefat etti, sarayı bir takım nifak ve entrika içinde bıraktı. Estun-Timür bir müddet evvel, imparatorluğun en iyi tarihçilerinden biri olan Sema-kuang tarafından yazılmış büyük Çin târihini Moğol lisanına tercüme ettirmiş, bütün imparatorluğa ipek böceklerinin nasıl büyütüldüğünü, nasıl ipekçilik edildiğini, arazinin ne suretle ekildiğini gösteren levhalar

dağıttırmıştı. Aynı zamanda matbu bir varaka ile bu konuda lazım gelen malûmat da veriliyordu.

Estun-Timür'ün vefatından sonra İmparatoriçe[79], oğlu Asukipa namına hükûmet mührünü elde etmek üzere, Upetula'yı Pe-king'e gönderdi ve halkı bu şehzâdeyi hükümdar tanımaya teşvîk etti. Fakat Pe-king'de kumandan bulunan Yen-Timür, imparator Kayşan'ın iki oğlundan birini yani ya Hu-kuang'da sürgünde bulunan Dauatmur'u yahut Tataristan'da bulunan Kuşilay'ı tahta çıkarmak fikrinde olduğu için bütün mahallere asker yerleştirdi. Şehrin ve sarayın kapılarını tuttu, sarayın salonlarından birinde devlet büyüklerini toplayarak onlara tasavvurlarına karşı çıkacakları öldürteceğini söyledi. Sonra Upetula'yı ve şüphe ettiği kimselerin hepsini tutuklattırarak, memurlar tayin eyledi ve kumandan Çaoşi-yen'e tam yetki verdi. Hiçbir şeyden haberdar olmayan küçük rütbede subaylar getirterek kumandanlardan ve askerlerden mürekkep genel bir mecliste yüzlerini güneye doğru çevirerek yerlere kapanmaları için emir verdi. Bu suretle, maksadının bir güney vilayeti olan Hu-kuang'da sürgündeki şehzâde Dauatmur'u tahta çıkarmak olduğu anlaşıldı. Olaydan haberdar ettiği iki şehzâdenin gelmesini bekleyerek at üstünden inmiyordu. Geceleri nereye çekildiğini kimse bilmiyordu. Çok geçmeden bu iki şehzâdenin yakında ulaşacakları haberini ilan etti. Kendisinin maksadından haberdar olan Ho-nan vâlisi Pe-yen şüpheli olan kimseleri öldürterek ve askerlerine Dauatmur'u imparator kabul ettirerek yardımda bulunmak istedi. Yen-Timür'ün kardeşi Satun, Ku-yon-kuan namında mühim bir mevkii tuttuğu gibi diğer biri de Kupe-keu mevkiini ele geçirdi.

Yen-Timür Pe-king'de bu harekette bulunduğu esnâda Taulaşa, Estun-Timür'ün oğlu Asukipa[80]'yı imparator ilan ettiriyordu. Çin kānunları uyarınca imparatorluk onundu. Çünkü velîahd ilan edilmişti. İmparatorluk hanedanına mensup bazı şehzâdeler de kendisine iltihak ettiler. Vilayet vâlilerinden, subaylardan ve batı askerlerinden büyük kısmı kendisini kabule meyyal bulunuyorlardı. Dauatmur'un Pe-king'e ulaşması öteki taraftarlarına gayret verdi. Dauatmur görevliler tayin etti. Bazılarını katl, bazılarını nefy ettirdi. Yen-Timür, imparatorluğunu ilan etmesi için kendisini teş-

79 İsmi Papu-han'dır.

80 Çinliler kendisini "Tien-şun" adı altında tanırlar.

vîk ediyordu. Bir çok ısrara maruz kaldıktan sonra buna râzı oldu. Çünkü imparatorluğu birâderi Kuşilay'a terk etmek istediğinden onun gelmesini bekliyordu. Yen-Timür başkumandan ilan edildi. Vang-çu Asukipa'nın ordusuyla o zaman Pe-çe-li vilayetine girmiş, bazı muvaffakiyetsizliklere uğramıştı. Fakat diğer bir orduya karşı koymak üzere Leao-tong taraflarına gitmiş olan Yen-Timür'ün yokluğundan faydalanarak Ku-yung-kuan'ı zapt etti. Yen-Timür derhal geri döndü ve iki muhârebeden sonra onu çekilmeye mecbur bıraktı. Asukipa tarafını tutmuş olan Kokohoa namında diğer bir şehzâde aynı zamanda Şen-si dâhiline girdi ve Tong-kuan'ı zapt etti. Asukipa o vilayette imparator ilan edildi. Kumandanlarından bazıları Ho-nan ve Hu-kuang'a girdiler. Pe-king'e girmiş olan Yesien-Temür şehri muhâsara etmek tehdidini gösteriyordu. Fakat ordusu kılıçtan geçirildiği için imdadına gelen diğer kumandanlar şaşırdılar. Tataristan'daki Moğolların kumandanı olan Buka-Timür gidip Asukipa'yı Şang-tu şehrinde muhâsaraya aldı. Taulaşa orada büyük bir cesâretle müdâfaalarda bulunduktan sonra şehri teslim etti. Diğer kumandanlar kaçtılar. Asukipa meçhul bir surette hayatı terk etti. Tarafını tutmuş olan şehzâdelerin tamamı bunun üzerine silahlarını bıraktılar. Artık rakîbsiz kalan Dauatmur bazı kumandanları katlettirdi, Asukipa'nın vâlidesi imparatoriçeyi sürdü. Bu hareketi kendisinin bir gâsıp gibi telakkî edilmesine sebep olmuştur. Çünkü bu subaylar meşrû hükümdarlarını savunuyorlardı.

Kuşilay durumun bütün akışından birâderi Dauatmur vâsıtasıyla
Sene: 1329 haberdar oluyordu. Birâderi kendisini gelip tahta çıkması için teşvîk ediyordu. Kuşilay Karakurum'a gitti. Orada imparator ilan olundu. Dauatmur imparatorluk mührünü, imparatorluk giysileri ve takıları ile birlikte kendisine göndermişti. Yen-Timür baş nâzır ve ordular kumandanı tayin edildi. Dauatmur da velîahd oldu. Fakat Dauatmur birâderinden müstakil ve mutlak bir hükümdar gibi hareket ederek Yun-nan'da imparator ünvanını takınmış olan Çin kumandanı Nan-kia-tai'yi affettiğini söyledi ve bu kumandan büyük bir hüsnüniyetle itaatini arzetmiş olmakla beraber onu katlettirdi. Sonra Şang-tu'ya doğru yolda bulunan birâderi Kuşilay'ı istikbale çıktı. Biraz sonra Kuşilay çadırında ölmüş bulunduğu için Dauatmur derhal imparatorluk mühürlerini aldı, birâderine karşı son vazîfesini yaptı. Şan-tung'da imparator ilan edildi. Kuşilay otuz yaşındaydı.

Yeni hükümdar tahta çıkar çıkmaz Prens Tu-kien Yun-nan'da isyan, bir çok şehirleri yağma etti. Bir çok subay ve memurları öldürdü, Miao-tse'leri silaha sarılmaya teşvîk etti. Zevcesi İmparatoriçe Kuşilay'ın zevcesi olan Papuşa'yı öldürttü. Bu münasebetle Dauatmur, Kuşilay'ın öldürülmesini planlamış olmakla suçlanmaktadır. Dauatmur'un saltanatı devri pek az kıymet taşır. Atalar merâsimini bizzat ifâ ettiyse de yine Çinliler tarafından sevilmedi. Oğlu Alatenatala'yı velîahd ilan etti. Fakat ertesi sene oğlunun vefatını görmekle elemlendi. Ordusu Yun-nan'da ve Se-çuen'de muvaffakiyetler kazandı, bu vilayetler kontrol altına alındı. Daha sonra, Dauatmur Şang-tu'da yirmi dokuz yaşında iken vefat etti. Kuşilay'ın oğullarından birini velîahd ilan etmişti. Sene. 1330, 1331, 1332

Vefatından sonra, Yen-Timür gidip imparatoriçeyi buldu ve ona imparatorluğu oğlu Yen-tiekusse'ye vermesini teklif etti. Fakat imparatorun emrini uygulamaya azmetmiş olan imparatoriçe Kuşilay'ın yedi yaşında bulunan oğlu İlin-çipan'ı tahta çıkardı. Fakat biraz sonra yeni imparator vefat etti. Toktamur[81] isminde on üç yaşında bir kardeşi vardı. Bunu saraya getirdiler. Yen-Timür ile sâir bazı kumandanlar Dauatmur'un oğlu Yen-tiekusse'yi imparator ilan etmek istedikleri için buna muhâlif idiler. Yen-Timür hükûmet nâibesi adına tebriklerini arz etmek üzere Toktamur'u karşılamaya gönderildi. Bu mülakat iki tarafın da hoşuna gitmedi. Toktamur Yen-Timür'den korktuğu için ona hiç cevap vermedi. Bundan canı sıkılan nâzır da imparatorluğu Yen-tiekusse'ye vermek düşüncesiyle, kendisinin hükümdar ilan edilmesini geciktirdi. Yen-Timür'ün bu memnuniyetsizliğinden müteessir olan hükûmet nâibesi Toktamur'u nâzır ile barışmaya teşvîk etti. Şehzâde, Yen-Timür'e daha hoş muamele göstermediğinden dolayı nâdim olmuş göründü ve kızıyla evlenmek suretiyle bu hatayı tamire çalıştı. Yen-Timür de imparatoriçelerden biriyle evlenmek cür'etinde bulundu. Bunun hemen hiç emsâli yoktur. Fakat biraz sonra sefâhatinin aşırılığından hayatı terk etti. Bu suretle Toktamur, imparatorluğun sâhibi oldu ve "Büyük Han" ilan olundu.[82]

Bu hükümdar ileride ne olacağını ilk harekâtıyla anlattı. Sebatsız, devlet idâresinden nefret eder, sefâhate düşkündü. Kendisine

81 Çinliler kendisine "To-han-te" derler.

82 Çinliler bunu "Şun-ki" ismi altında bilirler.

saltanatı sağlamış olan imparatoriçe Mailati'ye "Büyük Vâlide İmparatoriçe" ünvanı verdi. İçinden bu imparatoriçeden kurtulmanın yolunu aradığı halde görünüşte ona büyük hüküm ve nüfûz veriyor gibi görünmekte idi. Yen-Timür'ün kızı[83] olan zevcesini imparatoriçe ilan ettirdi. Bundan da maksadı o nâzır âilesini kendisine daha çok bağlamaktı.

Fenâ nasîhatlara kulak vermesi Toktamur'un bütün bütün fela-
Sene: 1334 ketine yol açtı. Nâzırlarının sözlerine pek kapıldı, keyif ve heveslerinden başka bir şey düşünmedi. Daha saltanatının başında müthiş bir kıtlık güney vilayetlerinde on üç milyon kişinin vefatına yol açtı. Pe-king'de de bir yer sarsıntısı oldu.

Saray, sonra Çin ulemâsını pek alakadar eden bir meseleyi halletmek mecburiyetinde kaldı. Bazı imparatoriçelere atalar salonunda kocaları imparatorların yanında levhalar tahsîs edilecekti. İçlerinden bazıları bu şerefe layık görülmüyordu. Çünkü, imparatoriçe ünvanını taşımış olmakla beraber çocuk doğurmamışlardı. Bu şeref yalnız çocuk doğurmuş olanlara bahşolunduğu için salonda bazı müstefreşelere levhalar tahsîs edilmişti. Bu ise utanç sebebi bir hareket gibi telakkî olunuyordu. Nihâyet çocuk doğurmamış imparatoriçelerin sıralarına göre levhaları da olması kararlaştırıldı.

Ertesi sene saray daha mühim karışıklıklar içinde kaldı. Yen-Ti-
Sene: 1335 mür'ün kardeşi Satun vefat ederek Tang-kişi isminde bir yeğeni kalmıştı. Bu, Yen-timür'ün oğlu idi. Onun görevlerinden büyük kısmının kendisine verileceğini ümit ediyordu. Fakat bu mansıplar Pe-yen'e verildi. O da gâyet kudret sâhibi oldu. Pek hiddetli ve sözünü esirgemez biri olan Tang-kişi bu haksızlıktan alenen şikâyet ederek Pe-yen'den küçümseyerek bahsetti, atalarının imparatorluğa etmiş olduğu hizmetleri ileriye sürdü ve Moğollar tahtına Siliki'nin[84]oğlu Hoangho-Timür'ü oturtmak için Talientali ile birlikte gereken tedbirleri aldı. Fakat planları meydana çıkınca Pe-yen, o zaman İmparatorun bulunduğu Şang-tu sarayını bir miktar askerle kuşatması kararlaştırılmış olan Tang-kişi'yi olaydan haberdar etti. Tang-kişi öldürüldü. Birâderi Targay, hemşiresi imparatoriçenin odasına yaralı bir halde kaçtı, onun gözü önünde öldürüldü. Bu uğursuzluk imparatoriçeye bile teşmil edildi. Pe-yen imparatoriçeyi

83 İsmi Peyau'dur.

84 Kublay zamanında öldürülmüş âsî bir şehzâde idi.

tevkif etti. İmparatoriçe hayatının bağışlanması için imparatorun ayaklarına kapandıysa da affedilmedi. İmparatorun emriyle öldürüldü.

Sonra Hoangho-Timür intihar etti. Bu isyan yatıştırılır yatıştırılmaz, Kanton, Ho-nan, Se-çuen vilayetlerinin ve Kokonor ülkesinin karışıklıklar içinde bulunduğu haberi geldi. İmparatordan memnun olmayan halk tutumunu tenkit ediyor ve Moğol boyunduruğundan kurtulmak istiyordu. Sene: 1337

O târihte Pe-yen sarayda büyük nüfûza sâhipti. Maçartay isminde bir kardeşi vardı ki Pe-yen'in bütün meziyetlerine mâlik olduğu halde eksikliklerinden âzâde idi. Asker tarafından pek hürmet ve muhabbete mazhar olmuştu. İmparatorun vermek istediği "Vang"[85] ünvanını defalarca reddetmişti. Birâderi Pe-yen ise bilakis zâlim ve hunhar idi. Hiçbir sebep olmadan bir takım âileleri ezmek ve söndürmek için imparatora verdiği nasîhatlarla pek çok düşman peydâ etmişti. Tahammül edilemez bir gurur ve kibiri vardı. İmparatorun maiyetinden daha debdebeli bir alay ile sokağa çıkardı. Hâsılı hareketleri İmparatorun o kadar hoşuna gitmedi ki kendisini öldürtmeye karar verdi. Maçartay'ın oğlu, Pe-yen'in yeğeni bulunan Toto, İmparatorun bu maksadına vâkıf olur olmaz gidip Uçi-vang namında bir Çinlinin fikrini aldı. Çinli, âilesini fedâ husûsunda tereddüt etmemesini, bir subayın hükümdarına sadâkatından başka bir gâye takip edemeyeceğini söyledi. Bunun üzerine Toto İmparatorun ayaklarına kapanarak kendisine hizmet etmek üzere âilesini fedâ ettiğini arz etti. İmparator, Toto'nun gösterdiği sadâkate itimad edemiyordu. Fakat samimiyetle hareket ettiğini anlayınca gözyaşları dökerek kendisini kucakladı, Pe-yen'in hareketlerinden şikâyette bulundu. İmparatorun huzûrunda Toto ile Şikiay Pe-yen'i tutuklamaya karar verdiler. Toto sarayın muhâfız kuvvetlerini iki kata çıkardı. Bunun kendi emri olmaksızın yapılmasından dolayı şaşkınlık gösteren amucasına, İmparatorun bulunduğu yerde muhâfaza vazîfesine ne kadar özen gösterilse fazla sayılamayacağını cevaben pervasızca söyledi. Pe-yen'in İmparatoru görmesine ve teklif ettiği gibi ava götürmesine hiç müsâade edilmedi. Şehrin kapıları kapandı. Bütün mahallelere asker yerleştirildi. Pe-yen'in bütün rütbe ve Sene: 1340

85 "Kral" manâsınadır.

memuriyetleri alındı. Kendisine Ho-nan dâhilinde bir görev verildi. Pe-yen derhal buraya gitmek üzere emir aldı. Fakat yolda kendisinin sürgün edildiğine dâir başka bir emir alınca hastalandı, bütün halkın nefreti arasında kederinden öldü. Toto ile pederi Maçartay en yüksek mansıplara çıkarıldılar. Kendilerine "Tarhan" ünvanı verildi. Yani her türlü vergi ve yükümlülükten azâde kaldılar. Nâzır Pe-yen'in idâresi altında hizmet etmiş olan memurlar yerlerinde bırakıldı. Sonra İmparator, pederi Kuşilay'ın Dauatmur'a atfedilen katlinin intikamını almak için atalar sarayından onun levhasını kaldırttı, zevcesi imparatoriçe Putaşeli'yi ve oğlu Yen-tiekusse'yi sürdürdü. Bu şehzâde yolda katledildi. Büyük Han bir çok subay ve memuru da azletti. Bir müddetten beri kaldırılmış olan ilim ve edep erbâbı imtihanını da tekrar te'sis etti.

Sonra imparatorluk o kadar büyük bir kıtlıktan muzdarip oldu ki
Sene: 1342 aç kalan kimseler insan eti yemeye mecbur oldular. Bunun üzerine sarayda mal naklini kolaylaştırmak için Tong-çeu ile Kin-keu arasındaki bir kanalı tamir etmek istediler. Vaktiyle bu kanalı Niu-çeler yapmışlardı. Fakat bu kanal pâyitahtın pek yakınında olmakla beraber bir tehlike teşkil ettiği tecrübe ile sâbit olduğundan tahrip edilmişti. Subaylardan bazıları pâyitahtın bir kısmının sular altında kalacağını söylemişlerse de kanal tekrar kazıldı. Fakat Hoen nehrinin sürüklediği kum ve çamur çok geçmeden kanalı faydasız bir hale getirdi. Taşkın korkusu üzerine tekrar bunu kapattılar. O sene bir Avrupalı İmparator'a bir at takdîm etti. Bu at pek takdîr gördü. Bu Avrupalı, ihtimal ki o târihte Çin'de bulunan Jan Dö Mandvil (Jean de Mandeville)'dir.

Ertesi sene İmparator Hi-tanların, Niu-çelerin, Songların târihini
Sene: 1343 ikmâl ettirdi. Kublay'ın emirlerine rağmen bu târih o zamana kadar ihmâl edilmişti. Başlıca yazarlardan biri Gneu-yang-sieu olan bu büyük eser üç sülalenin olaylarını içine alır. Ayrı kısımlarda riyâziyat encümeninin rasadları, usûlleri, muhtelif takvîmleri eklenmiş olduğu gibi büyük adamların isimleri, kısa tercüme-i halleri, bu sülaleler zamanında yayınlanan eserlerin fihristi, bu hükümdarlar zamanında bilinen yahut itaat altına alınan yabancı memleketlerinin coğrafya tasvirleri vardır. O sene nihayetlerine doğru İmparator atalar mabedine gittiği zaman küçük kardeşi İlin-çipan'ın levhası karşısına gelince diz çökmekten imtinâ etti. Bu, ortaya bir teşrîfât

meselesi çıkardı. İmparator müteveffa kardeşinden büyük olduğu için böyle bir mecburiyetten âzâde bulunması lazım geleceğini iddia ediyordu. Fakat bir çok emsal gösterildiği gibi İlin-çipan'ın saltanatı zamanında kendisinin tebaadan bir fert bulunduğunu, bundan dolayı bir tebaanın hükümdarı huzûrunda diz çökmesi lazım geleceğini söylediler. Büyük Han da bu mütalaaları kabul etti.

Sonra Toto'ya yeni ünvanlar verildi. İmparatorluğun en büyük âlimlerinden biri olan Nao-nao vefat etti. Perku-buğa tarafından haksız yere ithamlara maruz kalan Maçartay batı tarafına sürgün edilerek orada herkesin teessür ve teessüfleri arasında hayatı terk etti. Toto da pederinin arkası sıra gönderilmişti. İmparator bu sürgünden dolayı tenkitlere uğradı. Başka suiistimalleri önlemek için de hiçbir şey yapmadı. Sene: 1344, 1345, 1346

Bu suiistimalleri kendisine arz etmeyi vazîfeleri cümlesinden bilen müfettişler büyüklerin yaptığı cürümlerin cezâsız kalmasından, Pe-yen'in oğulları, torunları ve kardeşlerinin el'an sarayda bulunmasından şikâyet ederek Prenses Ki'nin imparatoriçe ünvanından mahrum edilmesini talep ettiler. Çünkü Kublay, Korelilerle kat'iyen evlenmemek için ahdetmişti. Ki ise o millettendi. İmparator, müfettişlerin isteklerini reddetti. [Toto,] Akıllı, iffetli ve aydın bir nâzır olan Tai-ping'in kendisine ettiği bu iyilikten haberdar olmadı. Onun düşmanlarıyla birleşti ve kendisini memuriyetlerinden mahrum bıraktırdı. Hatta kin ve garazını daha ileriye vardıracaktı. Fakat vâlidesi mâsum bir nâzıra baskı uygulmakta devam edecek olursa kendisini evlatlıktan reddedeceğini söylediğinden, Toto, vâlidesine hürmeten vazgeçti ve Tai-ping'in yaptığı iyiliği haber alınca gâyet müteessir oldu. Tai-ping uğradığı felakette metîn bir tavır gösterdikten sonra, âilesi ile birlikte Si-gan-fu'ya çekildi. Dostlarından biri intihar etmesini tavsiye eylemişti. Cevâben dedi ki: Sene: 1348, 1349

"*O zaman kendimin kabahatli olduğumu itiraf etmiş olurum. Ben masumum. Bırakalım İmparator istediği gibi hareket etsin...*"

Toto tekrar nüfûz kazandı. Velîahde Çin harflerini ve edebiyatını öğretmekle görevlendirildi. Şehzâdeye Fo dinini öğretmek için bazı lamalar seçti. Li-hao-ven'i de imparatorun mürebbiliğine tayin eyledi. Li-hao-ven velîahd için Yao'dan başlayarak o zamana kadar kısa bir Çin târihi kaleme aldı. Klasik kitapları özetledi. Hükümdar

âilelerinin çöküş sebepleri hakkında mütalaalar kalem aldı. Bir hükümdarı devlet idâresine uygun hale getirebilecek başka bazı eserler de yazdı. Fakat çabaları bu şehzâdenin çalışmaması yüzünden sonuçsuz kaldı. Şehzâde bir gün hocasına bu eserlerden bir şey anlamadığını, Fo dininin daha net olduğunu söyledi. Bu sözler bütün Çin ulemâsını galeyana getirdi. Şehzâde hakkında fena bir fikir peydâ ettiler.

İmparator en sâdık nâzırlarını da hoşnutsuz etmekten geri kalmadı. Ahlak ve âdetleri gâyet bozuk olan yabancılara pek fazla yüz veriyordu. Ama ile Sue-sue[86] dâimî surette İmparatoriçe Ki'nin sarayında idiler. İmparatorluk müfettişleri bundan dolayı şikâyet ediyorlardı. Faka Ama kurnazca raporlarıyla İmparatoriçe'nin ve sonra İmparator'un fikri üzerinde o kadar etkili oldu ki müfettişler sürgün edildiler. Bütün Çinliler vazîfelerini ifâ eden memurların cezâ görmelerinden, İmparator'un Ama gibi haysiyetsiz, iktidarsız, İmparator'un kalp ve fikrini her şeyden ziyâde ifsada uğraşan bir adama itimad göstermesinden dolayı tenkitlerde bulundular.

Yeni bir hâdise herkesi bütün bütün nâ-hoşnut bir hale getirdi
Sene: 1351 ve bütün Moğolların Çin'den atılmaları husûsunda en başta gelen bir sebep teşkil etti. 1348 târihinde Kia-lu isminde bir matematikçi Hoang-ho yahut Kara Muran nehrinin mecrâsını incelemek müsâadesini elde etmiş ve bunun haritasını yaparak buna bir de muhtıra eklemişti. Bunda bu nehrin boyunca bazı inşaat yapılması ve bilhassa yatağının değiştirilmesi teklif olunuyordu. İleri gelenlerden bir çoğu ve bilhassa Toto kendisine destek veriyordu. Vaktiyle olduğu gibi bu nehri Ta-ming-fu ülkesinden geçirmek istiyorlardı. Nehir oradan Tien-tsin-hoei Denizine dökülecekti. Görünüşte pek az ehemmiyet taşıyan bu proje bütün karışıklıkların sebebi kesildi. Çen-sun, Kai-fong-fu matematikçileri [mühendisleri?] ile birlikte Pe-çe-li dâhilinde Ta-ming-fu'ya gitmişti. Orada araziyi tedkîk ve tesviye ettikten sonra, gerçekleşmesinin mümkün olmadığını ve gerçekleşirse Şan-tong şehrinin mahv olacağını söyledi. Kendisine fikir değiştirtmek için her vâsıtaya başvurdular. Fakat memleketin genel menfaatini bu kadar alakadar eden mühim bir işten vazgeçmektense canını fedâ etmeyi göze alacağını söyledi. Nâfia işleri encümeni reisliğinden azl olundu. Bu teşebbüse Kia-lu ile Toto

86 Bunlar aslında Kapçaklı iki kardeş idiler.

görevlendirildiler. Bu projenin uygulanması için yeni vergiler koymak ve bir çok köylülerin arazisini ellerinden almak lazım geldiği için bir çok âileler mahv oldu. Memnuniyetsizlik umûmî bir şekil aldı. Muhtelif bir çok vilayetlerde reislerin halkı isyana teşvîk ettiği görüldü. İşlediği hatalardan dolayı sürülmüş olan Han-şan-tong halkın bu halinden istifâde ederek Şan-tong, Ho-nan, Kiang-nan dâhilinde bir çok kişiyi silahlandırdı. Oralarda kendisini Moğolların mahv ettikleri Song İmparatorları neslinden gösterdi. Bir beyaz beygir ve siyah sığır kurban kestikten sonra kendisine itaat yemini edildi. Taraftarlarının hepsi kırmızı bir külah giydiler. Kendisini derhal tevkîf etmek çâresi bulundu ise de karısı ve çocukları kaçtılar. Fakat emsalsiz derecede cesur bir adam olan Lieu-fu-tong, Kiang namındaki askerlerin başına geçti. Çok geçmeden etrafına yüz binden ziyâde adam toplandı. Bunlarla Ju-ning-fu arazisinde Ho-nan dâhilinde Nan-yang-fu'da kapandı.

Aynı târihte, Fang-kue-çin namında bir deniz haydudu bir çok gemilerle Çe-kiang ve Kiang-nan sâhillerinde dolaşarak bir çok şehir ve kasabaları yağmaladı, ticâreti mahv etti. Bundan da maksadı saraya hubûbat ve emtia nakline mâni olmaktı. Kendisine karşı gönderilen kumandanları mağlup ederek esîr aldı ve seferini sahte bir uzlaşma ile nihâyete erdirdi. Devlet büyükleri gerek bunu, gerek kendisinin isyanını İmparator'dan gizlediler. Kendisi ve kardeşleri bir takım iftihar ünvanlarına ve mansıplara nâil oldular. Bununla beraber limanları abluka altında tutmaktan hâlî kalmadı. O târihte sarayda Lieu-fu-tong'a karşı gönderilecek askerin hazırlıklarıyla meşgul idiler. Bunun taraftarları gittikçe kuvvetleniyorlardı.

Su-şeu-hoei namında diğer bir âsî Hu-kuang dâhilinde meydana Sene 1352 çıktı ve Ki-şui'de[87] kendisini imparator ilan ettirdi. Han-yang ile Vu-çang-fu'yu ve daha sâir mühim mevkileri ele geçirdi. Sonra bir donanma ile Kiang nehri üzerinde büyük bir şehir olan Kieu-kiang-fu'yu muhâsaraya kalktı. Moğol subaylarından büyük kısmı ya hıyanet ya cinâyet yahut imparatorun hizmetinden nefret sâikasıyla Çinliler yaklaşınca kaçıyorlardı. Kiang üzerinde büyük bir askeri kuvvete kumanda eden Polo-Timür mevkiini korkakça terk etti. İmparator, eski tebaası Moğollardan ziyâde kendisine tâbi olan Çinlilerin sadâkat eserlerine rastlamış oldu. Li-fu namında büyük bir

87 Hoang-çeu-fu dâhilinde.

Çinli bütün köylere Polo-Timür'ün askerlerinin yolunu kestirmek ve onları vazîfelerini yapmaya mecbur etmek için adamlar gönderdi. Sonra, Yesiyen-Timür namında bir Moğol'un yardımıyla Su-şeu-hoei'nin yirmi bin kişilik bir kuvvetini bozdu; Kieu-kiang-fu'ya doğru yaklaşan âsîlerin donanmasını durdurmak için Kiang nehrine birbirine bağlı bir takım kütükler attırdı. Sonra donanma üzerine ateşli oklar attırarak bir çok gemileri yaktı. Fakat bir taraftan şehri müdâfaa ettiği sırada, Tu-kien Buğa, bu şehri muhâfaza vazîfesiyle mükellef olan Moğol subaylarının büyük kısmıyla firar etmişti. Su-şeu-hoei şehri zapt etmek üzereydi. Li-fu bâzı sâdık askerî kuvvetlerle burçlar üzerine çıktı. Fakat düşman kapıların birinden içeri girmişti. Sokaklarda epeyce müddet savunmada bulunduktan sonra, direnme imkânı göremeyerek yüksek sesle haykırdı: "*Beni öldürünüz! Fakat Ahâliye dokunmayınız!*" Derhal öldürüldü. Bütün halk vefatına ağladılar. İmparator kendisine bir takım ünvanlar verdi.

Bu isyan başlangıçlarına başka felaketler de katıldı. Şen-si dâhilinde Long-si'de şiddetli bir yer sarsıntısı vukûa gelerek sarsıntılar bütün gün devam etti. Alt üst olan topraklar arasında dokuz on kadem iriliğinde beş yüz yay bulundu. Bunların ne kadar kadîm bir zamana âit olduğu bilinmiyordu. Yayların okları bulunmadı. Müthiş bir kıtlık ve hastalık yüzünden dokuz yüz bin kişi telef oldu. Bu kadar felaket ve bilhassa güney taraflarında ortaya çıkan muhârebeler İmparator'u Güney Çinlilerini kendisine bağlamak için büyük encümenlerde onların da Kuzey Çinliler gibi istihdam edilebileceklerini ilana sevk etti. Evvelce Güney Çinlileri yalnız ilimler, fenler ve ticaretle uğraşabilirlerdi. İmparatorun Tay-buğa namındaki bir kumandanı Çe-kiang sâhillerinde Fang-kue-çin tarafından mağlup edilip öldürüldü. Lieu-fu-tong, Toto'nun birâderi Yesiyen-Timür'ü Kai-fong-fu'ya kaçmaya mecbur etti. Subayların bir çoğu bu kumandanı korkaklığı yüzünden orduyu mahv etmek ve İmparator'u zelîl etmekle itham ettiler ve cezâlandırılmasını istediler. Fakat İmparator bu işin tedkîkini Toto'ya bıraktığından, o zamana kadar hükümdarına karşı son derecede sâdık olan Toto, kardeşini mahv etmek istemediği için subaylardan bazılarını azlettirdi, işleri düzeltebilmeye en çok kābiliyetli olan bazı büyükleri sürdürdü. Artık güney vilayetleri elden çıkmak üzereydi. Çe-kiang'ın merkezi olan Hang-çeu-fu, Su-şeu-hoei tarafından zapt edilmişti. Âsîlerin hare-

ketlerini durdurmak için gönderilmiş olan Kiau-hoa ile Tong-posiao doğruca gâyet zengin bir şehir olan ve zevk ve sefadan başka bir işle uğraşılmayan Hang-çeu'ya yürüdüler. Âsîlerin cesâretinin, burada şiddetini pek çabuk kaybedeceğini zannediyorlardı. Gâyet kanlı yedi çarpışmadan sonra şehir zapt olundu. Bu çarpışmalarda Su-şeu-hoei'nin bir çok subayları ve kırk binden ziyâde askeri telef oldu.

Diğer taraftan, Mir Muhammed'in müracaat ve ricâsı üzerine Kiang-nan'a gönderilmiş olan Toto, Lieu-fu-tong'un elinden Su-çeu şehrini zapt etti. Arslan elli bin Miao-tse toplayarak Lu-çeu üzerine yürüdü. Fakat bu suretle imparatorluğun ta merkezine kadar gelmiş olan Miao-tse'lerden sarayın korkması, kendilerinin terhîs edilmesiyle netîcelendi. Yu-kue, Kiang üzerinde Gan-king'de kapandı. O zaman Kiang-si şehirlerinin büyük kısmını ele geçirmiş bulunan âsîlerin çabalarına rağmen orada tutundu. Sing-ki âsîlerden Kieu-kiang ve Hu-keu şehirlerini aldı. Fakat nehirlerin üzerinden kendilerini atmaya çalıştığı sırada tutuldu ve bir ok isabetiyle yaralı düştü. Âsîler onun cesâret ve dirâyetine hürmet göstererek ayaklarına kapandılar, yiyecek verdiler. Yedi gün gâyet büyük bir hürmetle muamele ettiler. Yarasını iyi edemediklerinden dolayı müteessir oldular. Öleceği sırada, doğruldu, son defa olarak İmparator'u selamlamak için kuzey tarafına döndü. Sonra hayatı terk etti.

Toto, Ama'ya devlet nâzırı ünvanını verdirerek imparatorluğun çöküşünü ikmâl etti ve kendi kendisini mahv eyledi. İmparatoriçe Ki tarafından desteklenen Ama, velinimetine karşı bir plan yaparak saraya bir çok sefîhleri ve lamaları soktu ki bunlar sihir ve efsunda gâyet usta olduklarını iddia ederek, kendi mesleklerini [inanç yollarını] kabul ederse gâyet bahtiyar olacağına İmparator'u iknâ ettiler. Tebeasının felaketine ve âilesinin yıkılmasına lakayt bulunan bu İmparator yalnız sihirbazlıkla uğraşıyordu. Bunun da netîcesi dâima sefâhate varıyordu. Ama, birâderi Sue-sue, kayın birâderi Tolo-Timür, daha bir çok büyüklerle lamalar İmparator'u her türlü ifratlara sürüklüyorlar, Çinlilerden ve Tatarlardan imparatorluğun hayır ve selametini düşünenleri ızdırap ve felaket altında inletiyorlardı. İmparator ile İmparatoriçe Ki'nin oğlu olan Bisurdar[88] bu sefahatlere kat'iyen iştirak etmek istemedi ve lamaları çıkarmak için beyhude yere uğraşıp durdu. Bu esnâda deniz haydutları pâyitahta

Sene. 1353

88 Çinliler buna "Ngai-yeuşi-li-tala" derler.

deniz yoluyla gelen şeylerin hepsini zapt ediyorlardı. Pâyitaht erzaksız kalmıştı. Toto güneyden bir çok köylü getirterek onları Pe-king civarında pirinç ekmek üzere ziraî âletler, çift hayvanları ve para dağıttı. Maksadı Pe-king'i güney vilayetlerinden getirilen erzaka bağımlılıktan kurtulmuş bir hale sokmaktı. Fakat bu hareketlerinden pek az istifâde edildi.

Sonra İmparator'un üzerinde kat'î bir nüfûza sâhip olan Ama ile
Sene: 1354 darılınca, muhârebede fenâ hareket ettiği, imparatorluğun vâridâtını kendi işleri için sarf ettiği, korkaklık ve sefâhat ile suçlanan kardeşi Yesiyen-Timür'e haksız yere arka çıktığı bahânesiyle azl edildi.

İmparator o sırada zevk ve sefalarını çeşitlendirmekten, çoğaltmaktan başka bir şey düşünmüyordu. "Semânın Ruhları" ünvanı verilen on altı genç kız rakkaselik etmek üzere saraya getirilmişti. Başka bir takım adamlar sarayda sürekli Fo'ya kurban kesmekle meşgul idiler. İstikbalden haber veriyorlar, sihirler yapıyorlar, şarkılar söylüyorlar, çalgılar çalıyorlardı. İmparator yüz yirmi kadem uzunluğunda, yirmi kadem genişliğinde bir kayık yaptırdı. Bunda gâyet muhteşem surette giyinmiş yirmi dört hamleci [kürekçi] vardı. Büyük bir göl üstünde bu kayığa binerek eğleniyor, kuzey sarayından güney sarayına gitmek için bu kayığa biniyordu. Kürek çekildiği sırada gözleri, başı, ağzı, pençeleri hareket eden bir ejderha görülüyordu. Bu sarayların birinde gâyet garip bir saat vardı. Saatın muhâfaza olunduğu kutunun üstünde bir küçük yer vardı ki üç âkil namı verilen üç çehre görülüyordu. Kutunun ortasında bir genç kız resmi gecenin ve gündüzün saatlerini gösteriyordu. Akrep saatin üstüne geldiği zaman su çıkardı. İki tarafta kartallar ve arslanlar hareket ederdi. Bunlar arasında kezalik iki melek yahut peri de görülürdü. Birinin elinde küçük bir çan, diğerinin elinde bakırdan küçük bir kurs bulunurdu. Gecenin muhtelif saatlerini bunların üstünde çalarlardı. Kutunun doğusunda ve batısında burç dâhilinde güneşin ve ayın yolu gösterilmişti. On iki işâretin şekilleri önünde altı nevi mabud görülüyordu ki bunların kimi gece yarısında kimi zeval vaktinde ikişer ikişer yürürler, mukaddes köprü denilen köprüden geçerler, üç âkilin kulübesine girerlerdi. Sonra oradan tekrar yerlerine dönerlerdi. Bu makine gâyet sanatkârane idi. İmparatorun icat ettiği söyleniyordu. Fakat bu imparator memleketini müdâfaa etmeyi düşünmüş olsaydı, âsîlerin Kara Muran nehrini geçmelerine

mâni olabilseydi, Lieu-fu-tong'un, Han-şan-tong'un oğlu Han-lin-ulh'a "imparator" ünvanını vermesinin önüne geçseydi daha haklı övgülere hak kazanmış olurdu.

Bu yeni imparator, nâzırlar, kumandanlar tayin etti, pâyitahtını Sene 1355
Ho-nan dâhilinde Po-çeu'da kurdu, sülalesine Songlar namını verdi.

Ama'nın entrikaları nihayet Etsina'da sürgünde bulunan Toto'yu ortadan kaldırdı. Toto'nun çarptırılmış olduğu cezâ sonradan pek hafif görüldüğünden malları müsâdere edildi, kendisi de Yun-nan'a gönderildi. Ama, kendisini orada öldürtmek için, imparatorun bir emrini taklit etti. Fakat Toto'yu öldürmek için görevlendirilen adam bu emri uygulamak için acele etmedi, Toto'ya hürmet ve riâyet gösterdi, kızlarından birini zevce olarak takdîm etti. Toto arzularına muvâfakat göstermediği için onu öldürttü. Toto kırk iki yaşındaydı. Devlet işlerinde bilgisi vardı, zeki idi. Âlimdi. Fakat mevki hırsı kendisini mahv etti. Birâderi Yesiyen-Timür'ü kurtarmak için bir takım subayları öldürttüğünden dolayı dâima tenkitlere maruz kalmıştır.

Taşe-patu ile daha bazılarının Ho-nan dâhilinde elde ettikleri bazı muvaffakiyetler Lieu-fu-tong'u nihâyet cezalandırmak ümidini veriyordu. Fakat bu âsî, uğradığı felaketlerden dâima kurtuluyordu. Nihâyet İmparator bu fenalıklara çare-saz olmak ister gibi göründü. Büyük bir harb meclisi topladı. Bir nâzır bu fırsattan istifâde ederek kusurlarını yüzüne vurdu. Hükümdar böyle sefâhat içinde yaşadıkça, devlet işlerine bakmadıkça, sarayın halini bizzat gözden geçirmedikçe alınacak tedbirlerin tamamının faydasız kalacağını söyledi. Vilayetlerde de memurların ve hâkimlerin hükümdarının yolundan giderek zevk-u sefadan, paradan, ziyâfetlerden başka bir şey düşünmediklerini, şehirlerin kayıplarına kayıtsız kaldıklarını bildirdi. Nâzır bu nutkundan dolayı tebrik edildi. Fakat İmparator hareketlerini düzeltmedi. Vilayetlerde intizamı sağlamak vazîfesini başkalarına bıraktı.

Aynı târihlerde, Çu isminde başka bir âsî daha ortaya çıktı. Kiang-nan dâhilinde Ho-çeu'dan birdenbire çıkarak Kiang nehrini geçti ve Tai-ping şehrini ele geçirdi. Kendisinde hüküm ve nüfûz kazanma iddiasından ziyâde imparatorluğun sükûn ve huzûrunu sağlamak ve halkın elemlerini hafifletmek arzusu vardı. Yanında hep cesur ve kendi fikrinde adamlar bulunduruyordu. Çok geçmeden, halka karşı muhabbetini, ruh yüceliğini, idâre işlerinde bilgisi-

ni isbat edecek delililer ortaya koydu. Ciddî meziyetlerinden dolayı her tarafta muzaffer oldu. Moğolların tesâdüf ettikleri düşmanların en müthişi kesildi. Her taraftan kendisine yardımda bulunmak için koşuşturuyorlardı. Nerde göründüyse orada kendisini sevdirdi ve herkese hürmet telkîn etti.

İmparator ise bilakis nefret davet ediyordu. Birinci nâzır olan
Sene. 1356 Ama bile bu kadar korkak bir hükümdara tâbi olmaktan utanç duydu. İmparatoru sefâhate sürükleyen ve onda ısrara teşvîk eden o idi. İmparatorun bu hâli devletin en başta gelen harabî sebebiydi. Memleketin hayrını isteyen aklı başında zevât, bu eylemleri dillerine doluyorlar, nefretlerle yâd ediyorlardı. Ama, yaptığı fenâlıkları tamir için İmparator'u saltanattan ferâgat ettirmek, yerine velîahdi tahta çıkarmak istedi. Velîahd ile vâlidesi imparatoriçe Ki'nin kendisine arka çıkacaklarına emîndi. Fakat başka yardımlara da muhtaçtı. Fikrini pederine açtı. Ona velîahdin meziyetlerini ve kābiliyetlerini övdüğü gibi aynı zamanda İmparator'un eblehliği ve yetersizliği hakkında da izahat verdi. Hemşîresi Tolo - Timür'ün zevcesiydi. O da İmparator'un sefâhat arkadaşıydı. Hemşîresi olaydan haberdar olunca derhal kocasına haber verdi. Tolo-Timür, velîahdin hiç sevmediği bir adam olduğundan Ama'nın tasavvurlarının sonuçsuz kalması menfaati iktizâsındandı. Hemen İmparator'u keyfiyetten haberdar etti. Büyük Han ilk önce Ama ile birâderi Sue-sue'yi öldürtmek istedi. Fakat bazı mülâhazalar buna mâni olduğundan kendilerini nezaret altında bulundurmak ve saraya girmelerine mâni olmakla yetindi. Sonra işin tahkîki Şose-kien'e havâle edildi. Sürülmeye mahkûm oldular. Yolda öldürüldüler. Halk bu gözden düşmenin sebebini bilmedi. Toto'nun öldürülmesinden dolayı düzenlenmiş bir cezâ zannetti.

Moğolların takibinden hâlî kalmayan Çu, nihâyet Nan-king'i zapt ederek şehre girdi. Bütün memurları yerlerinde bıraktı. Fukaraya pek çok iyilikler yaptı. Artık az vakit içinde İmparatorluğa hâkim olduğu anlaşılıyordu. Başka âsîler beş seneden beri Kiang-nan dâhilinde Hoai-gan şehrini muhâsara ediyorlardı. Burasını Çu-boğa ve Lieu-kia isminde iki kıymetli kumandan savunuyorlardı. Bunlar emsaline pek az rastlanacak cesâret ve metânet eserleri gösterdiler. Fakat işin içine hıyânet karışarak kendilerini muvaffakiyetsizliğe uğrattı. Çu-boğa, civarda bir askerî kuvvet kumandanı

olan birinin ihmalkârca hareketinden dolayı İmparator'a şikâyet etmiş olduğundan bu kumandan intikam almak için, Çu-boğa'nın imdat almasına kat'î surette mâni olmaya karar verdi. Bu maksatla Lieu-kia'ya Hoai-gan'ı terk ederek bu âsîler müfrezesine hücum etmesini emretti.

Âsîler bundan haberdar olur olmaz şehri her taraftan kuşattılar, Sene 1357
setleri yıktılar, hendekler kazdılar, civarları su altında bıraktılar. Sonra, Kara Muran nehri yoluyla gelen erzakı ele geçirdiler. Şehir de zaruretin son derecesine düştü. Çu-boğa civar şehir kumandanlarına beyhude yere haber yollayıp duruyordu. Düşmanı olan kumandan kendisine yardım edilmemesi için emir vermişti. Muhâfız kuvvetleri Çu-boğa'yı yalnız başına terk etmektense ölmeyi göze almıştı. Onun için, uzun müddet mukāvemet gösterdi. Ot, yaprak, köpek, sıçan, meşin gibi şeylerin hepsini yemiş bitirmişlerdi. Birbirlerini yemek zaruretinde bulunuyorlardı. Sokakta düşüp ölenler derhal kaldırılıyor, kalanlara gıda hizmetini görüyordu. Muhâsaranın başlangıcında nüfusu gâyet çok olan bu şehir, içinde kimse kalmaması yüzünden teslim oldu. Çu-boğa kapılardan birini savunmakta iken oğluyla birlikte öldürüldü, parça parça edildi. Muhâsara esnâsında yüzden fazla çarpışmaya girişmişti. Kendisi bir yabancı olmakla beraber Çinliler cesâret ve sadâkatini methetmektedirler.

Yeni Song sülalesinin askerleri o târihte Şen-si dâhilinde Siang-fu arazisini tahrip ediyordu. Moğol kumandanları Siang-fu şehrini terk etmek üzere idiler. Tam bu sırada İmparator tarafından Ho-nan vâlisi bulunan Çohan-Timür imdatlarına yetişti, âsîlerin ordusunu kılıçtan geçirdi. Fakat kendisinin yokluğu esnâsında Lieu-fu-tong, Ho-nan'ın pâyitahtı olan Kai-fong-fu'yu zapt etti. Aynı grupa mensup diğer âsîler Fong-tsiang-fu'yu ele geçirdiler. Çohan-Timür yirmi dört saatte yirmi fersah mesâfe kat ederek âsîlerin hiç beklemedikleri bir sırada yetişti ve kendilerini perîşan etti. Çu, Kiang-nan dâhilinde Çang-çeu ve Yang-çeu'yu aldı. Su-çeu-hoei taraftarları da Se-çuen'in pâyitahtına sâhip oldular.

Aynı fırkaya mensup olan kumandan Çen-yeu-leang, Kiang'ın Sene: 1358
iki sâhilinde, bu nehrin Siao-ku dağları arasından geçtiği noktalarda yer alan bir çok mevkileri zapt etti, sonra gidip Gan-king şehrini muhâsaraya aldı. İlk önce, şehirde kumandan bulunan Yu-kue kendisini geri attı. Çen-yeu-leang yeni yardım kuvvetleri alınca sur-

lardan aştı; bununla beraber yine defalarca geri atıldı. Fakat âsîlerin miktarı her gün artıyordu. Gemileri Kiang nehrini dolduruyordu. Yu-kue'yi tekrar kuşattılar. Yu-kue silahlanmaya hız verdi. Bütün subaylarını mevkilerine yerleştirdi ve en cesur askerlerini toplayarak onların başında gidip düşman üzerine saldırdı, düşmana bir çok kayıplar verdirdi. Kendisi on yerinden yaralandı. Adet çokluğu karşısında ezilerek nihâyet, şehrin kapılarını savunmaktan âciz kaldı. Şehir zapt edildi. Yu-kue bunu görünce kılıcıyla karısını, oğullarını, kızlarını öldürdü, bir kuyuya kendisini attı. Muhâfız kuvveti subayları intihar ettiler, ahâli âsîlere itaat etmektense ateşe atılmayı tercih eylediler.

Songlar Şan-tong'un idâre merkezi olan Tsian-fu'yu ele geçirdiler, Moğolları bütün vilayeti terk etmeye zorladılar, Pe-king'e yaklaştılar, bu pâyitahtın civarında mühim bir mevkiin kumandanını öldürdükten sonra orasını zapt ettiler. Telaşa düşen bütün saray pâyitahtı terk etmeye kalktı. Fakat Tai-ping buna mâni oldu. Lieu-Kara-boğa, getirilen askerle âsîleri Şan-tong'a çekilmeye mecbur etti. O zaman yüz bin kişi kumandasında güney vilayetlerde bulunan Çu Uçe-u şehrini zapt eyledi. Askerinin yağmagerlik etmesine mâni oldu. Songlar kumandanı Kuan-siun-seng, Leao-tong dâhiline kadar girmiş, pâyitaht olan Leao-yang'ı yağma etmiş, Kore'ye geçmiş, oradan dönerek Şang-tu'yu ele geçirmiş ve Şang-tu'da Kublay'ın yaptırmış olduğu muhteşem sarayı yaktırmıştı. İmparatorluğun yıkılışını haber veren bu vak'a münâsebetiyle İmparator'a ahlakını düzeltmesi ve ilâhî emirlere râyet etmesi için muhtıralar takdîm olundu. Fakat zevk ve sefâya pek fazla düşkün olan bu hükümdar kendisine verilen nasîhatları hiç dinlemedi.

Çen-yeu-leang, Kiang-si dâhilinde Kuang-sin-fu'ya yaklaşmış
Sene: 1359 ve muhâsaraya almıştı. Bununla beraber Pe-yen Boğa-tegin'in askeriyle beraber şehre girmesine mâni olamadı. Bu gâyet inatlaşılan bir muhâsara oldu. İki taraftan da büyük meziyetler gösterildi. İçerdekiler naaşları yemeye mecbur oldular. Çahan-Timür'ün kumandası altında bulunan Moğollar Ho-nan dâhilinde Kai-fong-fu'yu geri almak saâdetine nâil oldular. Peyen-Timür pâyitahta pek çok erzak çekti. Bunlar tam vaktinde ulaştı. Erzaka refakat için gönderilen askerin çokluğu düşmanın hücumuna mâni olmuştu. Sonra Su-şeu-hoei taraftarları arasına nifak girdi. Su-şeu-hoei pâyi-

tahtı Kiang-si dâhilinde Çen-yeu-leang'ın zapt etmiş olduğu Nan-Çang'da tesis etmek istiyordu. Fakat başka maksatlar takip eden kumandan buna mâni oldu. Kieu-kiang'a gitti, bunun kapılarını kapattı. Su-şeu-hoei'nin yanında bulunanları öldürttü ve bütün hüküm ve nüfûzu eline geçirdi.

Moğolların arasında da nifak olmasaydı bu karışıklıklardan istifâde edebilirlerdi. Vâlidesi İmparatoriçe Ki tarafından destek gören velîahd pederini saltanatı bırakmaya sevk etmek istiyordu. Fakat buna engel olan nâzır Tai-ping'i iknâ etmeye muvaffak olamadı. İftiraya da müracaat ettiyse de fayda vermedi. Devlet büyükleri, nâzırı o kadar parlak surette övdüler ki bu prens şaşırdı. Hiddetini bu büyüklerden aldı. İçlerinden bazıları zehirlendi, bazıları muhtelif bahanelerle idâma mahkûm oldular. Bu hareket velîahde bir çok kuvvetli düşmanlar peydâ etti. Saray nifak içinde kaldı.

Bu esnâda Tai-ping sarayda kendisinin dayanağı olan başlıca Sene: 1360
nâzırlardan Nieu-tihai'yi kaybetti. Kötü niyet besleyen bir çok kişiye karşı yalnız başına uğraşmaktan bıkarak âilesi içine çekildi. Bu suretle İmparator en iyi bendelerinin birinden mahrum oldu. İş başında iki fenâ adam kaldı. Bunlar da hadımlardan Pu-buğa ile Şose-kien idi. Bunlar zengin olmaktan başka bir şey düşünmüyorlar, imparatorluğun hakîkî vaziyetini İmparatordan gizliyorlardı. Ordu kumandanları arasında da nifak vardı. Ho-nan vâlisi olup olup Şan-si vilayetinin bir kısmını âsîlerden geri almış olan Çahan-Timür zapt ettiği yerlerin kendi idâresi dâiresine dâhil olmasını istiyordu. Şan-si dâhilinde kumandan bulunan Polo-Timür ise aksi fikirdeydi. İmparatorluğu tekrar ihyâ etmeye ve kurmaya kābiliyetli olan bu iki kumandan birbirine düşman kesildiler. İmparator bunların nüfûz alanlarının hududunu tayine mecbur oldu. Bundan dolayı ikisi de memnuniyetsizlik hissi duydular. Birbirlerine karşı silaha sarıldılar. Velîahd kendilerini bir müddet için sâkinleştirebildi.

Çahan-Timür gidip Şan-tong'un pâyitahtı olan Tsian-fu'yu geri Sene. 1361
alarak âsîleri bu vilayetin bir çok yerlerinden çıkardı. Âsîler de birbirlerine karşı harb ediyorlardı. Çu, Kiang-si dâhilinde Kieo-kiang'ı ve Nan-çang'ı bir sene evvel "imparator" ünvanını takmış ve sülalesine "Han" namını vermiş olan Çen-yeu-leang'ın elinden zapt etti.

İşte bu karışıklıklar arasında İmparator, âile efradından Tataristan'da bulunan prensleri imdadına çağırmak lüzumunu duydu.

Oktay Han'ın sekizinci batından evladı bulunan Alu-uei-Timür, İmparator'a yardım değil imparatorluğu onun elinden zapt fikriyle derhal müthiş bir orduyla hareket etti. Bunun üzerine kendisine karşı asker sevkine mecburiyet hissedildi. Bu gönderilen asker mağlubiyete uğradı. Şang-tu yakınında bulunan Alu-uei-Timür Pe-çeli'ye girmeye hazırlandığı sırada, o zamana kadar maksatlarından habersiz olan subayları kendisini tutuklayarak velîahde teslim ettiler. O da katlettirdi. Bu suretle yeni fırtına dağılmış oldu. Fakat Yun-nan'da başka bir fırtına çıkıyordu. Su-şeu-hoei'nin kumandanı Ming-yu-çen, Şen-yeu-leang'ın imparatorluğunu ilan etmiş olduğunu haber alınca, kendisi de istiklalini ilan etmek istedi ve Se-çuen, Şen-si vilayetlerinin muhtelif mevkilerini ele geçirdi. İmparator o târihte devletin en iyi kumandanlarından biri olan Çahan-Timür'ü de kaybetti. Bu kumandan Şan-tong dâhilinde İ-tu (Ytu) muhâsarasında bir hıyânete kurban gitmiştir. Evlatlığı Koko-Timür pederinin bütün mansıplarına nâil oldu, kâtilleri pederinin ecdadına kurban ederek intikamını aldı. Toprak altında açtırdığı bir yol sâyesinde İ-tu şehrini ele geçirdi.

O zamana kadar Kore kıt'ası sükûnet içinde idi. İmparatoriçe Ki'nin entrikaları Kore'yi de ayaklandırdı. Koreli olan imparatoriçenin akrabâları kendisinin İmparator üzerindeki nüfuzundan istifâde ederek kralları Peyen-Timür'ü öldürdüler, krallığı kendi âilelerinden bir prense vermek istediler. Zayıf kalpli İmparator onların maksatlarına hizmet için Kore Kralı'nın hâtırasına iftiralar ederek başka bir kral tayin etti. Bunu kabul etmek istemeyen Koreliler millet namına bir dilekçe verdilerse de İmparatoriçe Ki bu dilekçeyi reddettirdi. İmparator'un emirlerini uygulattırmak üzere Kore'ye bir kumandan yolladı. Yalo-kiang nehri yakınına giden on bin Moğoldan ancak on yedi süvari firar edebildi. Diğerleri Koreliler tarafından kılıçtan geçirildi. Diğer taraftan, Ming-yu-çen kendisini Se-çuen dâhilinde Çing-tu'da "imparator" ilan ettirdi.

Başka âsîler Şang-tu'yu yağma ettiler. Koko-Timür ile Polo-Ti-
Sene: 1363 mür arasındaki husûmet yeniden o derecede şiddet kazandı ki bu iki kumandan karşılıklı asker toplamaya başladılar. Çu, güneyde gâyet kuvvet kazanıyordu. En müthiş düşmanı olan Çen-yeu-leang'ın elinden Nan-çang-fu'yu almıştı. Çen-yeu-leang burasını geri almak istedi. Şehri muhâsara etti. Surları zorlamış olduğu cihetle

kendisini şehre sâhip olmuş addettiği bir sırada yeni surlara tesâdüf ederek hayrete düştü. Tekrar muhâsaraya başlamak zorunda kaldı. Bu esnâda, Çu, Nan-king'de büyük bir donanma hazırlatarak içine iki yüz bin kişi bindirdi. En iyi subaylarıyla bu kuvvetin başına geçti. Çen-yeu-leang derhal muhâsarayı kaldırarak kendisine karşı yürüdü. Bir çok muhârebelerden sonra Çen-yeu-leang bir ok isabetiyle maktül düştü. Bütün donanması dağıldı. Kumandanları ve askerleri Çu'ya teslim oldular.

Bu âsînin kat'î mağlubiyeti artık Çu'ya Moğollara daha ziyâde kuvvetle hücum imkânını sağlıyordu. Moğollar her gün yeni muvaffakiyetsizliklere uğruyorlar ve aralarındaki nifakla kendi kendilerini mahv ediyorlardı. Kumandan Polo-Timür ile Koko-Timür birbirleriyle çarpışmışlardı. Polo-Timür mağlup düşmüştü. Velîahd en gayretli nâzırlara saldırgan hareketlerde bulunuyordu. Gerek İmparator gerek velîahd iki hadımağası ile Şose-kien'in nüfûzu altındaydılar. Tai-ping sürüldü ve yolda öldürüldü. Daha başka nâzırlar da namus ve doğruluklarından dolayı azl edildiler. İmparatorluk müfettişi Çen-tsu-jin (Tchen-tsou-gin) İmparatora takdîm ettiği bir çok raporlarda tuttuğu fenâ yolun sebep olduğu felaketler hakkında nazar-ı dikkati çekmek için beyhude yere uğraşıyordu. Bütün maruzâtı hiçbir fayda vermedi, kendisi sürüldü. Bu hareket Çinlilerin büyük kısmını dilgîr etti.

Çinliler takım takım gidip Çu'ya teslim oluyorlardı. Onun şah- Sene: 1364
sında âlicenap, itidal sâhibi, ilim ve edebi seven, tatlı dilli, Çinlileri kendi kānunlarına ve milletin kadîm âdetlerine göre idâreye taraftar bir hükümdar buluyorlardı. Çu, "U Kralı" ünvanını almış, nâzırlar, kumandanlar, subaylar tayin ederek onlara bu ünvanı ancak hükümranlığının başlangıcından itibaren akıllıca kānunlar te'sis ederek Çinlileri bahtiyar etmek için takındığını beyan etmişti. Sonra bu zâtları, kalplerini ve ahlaklarını düzeltmeye davet etti. İşe iyi başlamak için buna lüzum olduğunu söylüyordu. Krallığı dâhilinde sükûn ve intizamı sağladıktan sonra gidip Hu-kuang'ın pâyitahtı olan Vu-çang-fu'yu zapt etti. Çen-yeu-leang'ın oğlu Çen-li burada kapanmıştı. Fakîrlere yardım edilmesi, ilim ve edebiyatın teşvîk olunması ve hiç yağmaya kalkışılmaması için emirler verdi. Bu akıllıca hareket Kiang-si'nin ve Hu-kuang'ın zabtını kolaylaştırdı.

İmparatorun hareketi ise Moğol İmparatorluğu'nun yıkılışını tamamlamaktaydı. İmparator ile oğlu en akıllı nâzırları, en tecrübeli kumandanları saraydan uzaklaştırıyorlardı. Müfettişler maruzâtlarıyla hiçbir şey elde edememişlerdi. Görevlerinden azledilen Polo-Timür ile Tu-kien-Timür sözlerini dinletmek ve sarayı karıştıran kimseleri atmaya İmparator'u zorlamak için silaha sarılmak lüzumuna kāni oldular. Velîahd onlara mukāvemet için sefere çıktı. Fakat mağlup olarak Tataristan'a çekilmek mecburiyetinde kaldı. Kumandanlar pâyitahta yaklaştılar. Bunun üzerine her şeyi haber alan İmparator bu kumandanları tekrar görevlerine iâde etti, fenâ nâzırları onlara teslim etti. Velîahd tekrar saraya geldi. Fakat kendisiyle birlikte nifak ve şikākı da getirdi; Polo-Timür'den intikam almaktan başka bir şeye çalışmıyordu. Polo-Timür'ün düşmanı olan Koko-Timür'e katılarak yüz bin kişiden fazla bir ordu hazırladı. Bunun kırk bini Tai-tong-fu'ya gitmek emrini almış olan Tu-kien-Timür'e karşı gönderildi. İki kumandan bu şehirde asker bıraktıktan sonra derhal Pe-king üzerine yürüdüler. Maksatları İmparator'un sarayını ele geçirmekti. Yolda velîahdi mağlup ettiler. O da Şan-si dâhilinde Ta-yuen-fu'ya çekildi.

Pâyitaht bu suretle terk edilince Polo-Timür oraya girdi.[89] İmparator'un ayaklarına kapandı. Bu hareketten etkilenen İmparator kendisine ordunun başkumandanlığını verdi ve baş nâzır yaptı. Bunun üzerine Polo-Timür bu hükümdarın yandaşı ve sefâhat âleti olan Tolo-Timür'ü öldürttü, lamaları koğdu, bunların dinlerini yasakladı. Fakat itidal hududunu aşarak velîahdi düşürmek, sâir nâzırları koğmak istedi. Dostları bu fikirden onu caydırdılar, nüfûz ve kudretin câzibesiyle mest olarak, saraydan çıkarmak istediği sefâhate kendisini kaptırdı, bu suretle karışıklıkları arttırdı. Gâyet tecrübeli olan Koko-Timür'ün kumandası altında büyük bir ordunun başında bulunan velîahd, düşmanını yok etmek fikriyle meydana atıldı.

Bundan haberdar olan Polo-Timür İmparatoriçe Ki'yi tutuklat-
Sene: 1366 tırarak velîahdi saraya gelmeye zorlamak için bir emirnâme imzâ ettirdi. Fakat velîahd itaat etmedi. Tu-kien-Timür kendisine engel olmak düşüncesiyle Şang-tu'ya gitti. Yesu Koko-Timür'e karşı gönderildi. Koko-Timür İmparator âilesinden bazı şehzâdelerle birleşe-

89 10 Eylül'de.

rek Polo-Timür'e karşı döndü, onun ordusunu bozdu. Bizzat yürümek isteyen Polo-Timür dâimî yağmurlardan dolayı geri dönmeye mecbur oldu. Kendisinin zaafını bilen İmparatoriçe ona gâyet güzel bir takım kızlar gönderdi. Onların sâyesinde hürriyetini elde ederek saraya döndü, Polo-Timür'ü mahv için çalışmaya başladı. İmparator Polo-Timür'ün öldürülmesi için gizlice emir verdi. Tu-kien-Timür velîahd taraftarlarının elinden Şang-tu'yu o sırada zapt etmişti. Polo-Timür bunu İmparator'a haber vermek için saraya gittiği sırada kendisine bağlı bulunan kumandanlarla birlikte katledildi. Pe-king'in kapıları kapandı. Fakat civara ulaşmış olan velîahdin askerleri kapıların birini zorladılar, bazı mahalleleri yağma ettiler. Polo-Timür'ün başını göndererek onları yatıştırdılar. Bunun üzerine velîahd yanında Koko-Timür ile saraya gitti. Koko-Timür nâzır ve başkumandan tayin edildi ve derhal Ho-nan'a gönderildi. Orada, hüküm ve nüfûzunu tanımamak isteyen bazı subaylar kendisiyle harb ettiler.

İşte bu imparatorluk dâhilî muhârebelerle böyle parçalanıyordu. Büyükler müstakil olmak istiyor, İmparator yalnız zevk-u sefâyı düşünüyor, büyük kusurları olan velîahd fikirleri birleştirmek için zerre kadar kābiliyet ve iktidar gösteremiyordu. Koko-Timür Ho-nan ve Şan-si'de zuhûr etmiş olan çekişmelere bir son vermek üzere velîahdin göndermiş olduğu bir memuru öldürttü. Diğer taraftan, İmparatoriçe velîahd lehinde saltanatı terk etmeye İmparator'u zorluyordu. Fakat İmparator oğlunu başkumandan ve umûmî devlet vekili ilan etmekle yetindi. Bu talihsiz İmparator'un her teşebbüsü yeni karışıklıklar doğurmaktan hâlî kalmıyordu. O zamana kadar velîahde bağlı bulunan Koko-Timür velîahd aleyhine ayaklanarak kendisini tanımamak istedi. Koko-Timür'ü azlettiler. O da Şan-si dâhilinde Çe-şu'ya çekilerek intikam için münâsip fırsat gözetlemeye başladı.

Moğol hükümdarı atalarının kendisine terk etmiş olduğu imparatorluğu affedilemez bir zaaf ile böyle kaybetmekte olduğu sırada, meçhul bir nesepten doğmuş ve fakîr kimseler arasında büyümüş olan Çu, en büyük hükümdarların hâtırasını ölümsüz bir hale getirmiş olan bir takım meziyetleri ortaya koyuyordu. Yeni bir hükûmet şekli ilan etti. Numûne olarak Çin'in en meşhur imparatorlarını aldı, ilim ve edep erbâbının ve görevlilerin imtihanları usûlünü tek-

rar getirdi. Meziyet ve iktidar sâhiplerini arattı. Bunları bildirenlere bir kral sıfatıyla mükâfatlar verdi. İktidar erbâbını ehliyetlerine göre mevkilere geçirdi. Zevk ve keyfi için hiç çılgınca masraflar yapmadı ve hükümdarların ahlakını bozabilecek şeylerden dâima uzak kaldı. Nan-king'de yaptırdığı sarayda mefruşat için fazla masraf yapılmasına engel oldu. Açık resim ve heykelleri yasakladı. Köylülerle, esnaflarla görüşmekten, onları ilgilendiren şeyler hakkında karşılıklı sohbet etmekten, ziyanlarını telâfi ederek ihtiyaçlarını sağlamaktan hâlî kalmıyordu. İlim ve edep erbâbı ile yaptığı sohbetler sâyesinde az vakit içinde hükûmet idâresi bilgisine, Çin kānunlarına vukuf peydâ etti. Cesâreti, harb fennini bilmesi, ruh yüceliği, memuriyet, lütuf ve övgü dağıtmasındaki adâleti kendisini bütün Çinlilere sevdirdi ve Moğol İmparatoru'nun hareketlerini bütün bütün iğrenç gösterdi.

Yabancı boyunduruğu altında ezilen Çin hürriyetinin bu yeni
Sene: 1367 savunucusu, kumandanları vâsıtasıyla Moğollar üzerinde büyük bir muzafferiyet kazandı. Bu Moğollardan dokuz şehzâde esîr aldı, bunları büyük bir âlicenaplıkla Pe-king'e iâde etti. Kanton, Kuang-si, Fo-kien vilayetleri teslim oldular. Kumandanlardan Suta'nın ve Çang-yu-şun'un kumandası altında iki yüz elli bin kişi Şan-tong'a gönderildi. Bunlar orada bir beyanname yayınlayarak halkı Moğol boyunduruğunu atmaya teşvîk eylediler. Dediler ki:

> "*Barbarları idâre etmek Çinlilere düşer, barbarlara Çin'de hükümran olmak değil! Kuzeyden gelen Moğollar, imparatorluğu kuvvet ve cesâretleri ile değil Cenâb-ı Hakkın lütfuyla ele geçirdiler. Bugün yine Cenâb-ı Hak, işledikleri cinâyetlerden dolayı imparatorluğu onların elinden alıyor. Timür-han'ın saltanatından beri saltanata tevârüs usûlü bozuldu, kardeşler birbirlerini zehirlediler. Bir evlat babasının zevceleriyle evlendi. Her türlü itaat ve kayıtlılık mahv oldu. Çin kānunları aşağılandı. İşte Cenâb-ı Hak imparatorluğu tekrar kurmak için Çu'yu göndermiştir.*"

Bu beyannâme üzerine bütün Şan-tong teslim oldu. Henüz Moğolların hükmü altında bulunan Şen-si, Şan-si, Ho-nan vilayetleri kumandanların nifakı yüzünden mahv olmuşlar sayılabilirdi.

Çok geçmeden Çu Nan-king'de imparator ilan edildi.[90] Mabede
Sene: 1368 giderek resmî merâsim ile kurban kesti. Oğlunu velîahd ilan etti

90 Birinci kamerî ayın ilk günü.

ve bir çok âkilâne nizamlar yaptı. Bu sene, kendisinin ilk saltanat senesi olmak üzere sayılıyor. Bunun üzerine "Hong-vu" ünvanını aldı. Ming sülalesinin kurucusu bu hükümdardır. Askerleri az vakit içinde Ho-nan vilayetini zapt ettiler. Moğol İmparatoru Çinlileri mağlup etmekten ziyâde kumandanları arasında sükûnu oturtmaya çalışmakla meşguldü. Hong-vu'nun kumandanları Tong-kuan geçidini zaptederek bir muhârebede Moğolları bozdular. Derhal Pe-king önüne geldiler. Nâzırlardan biri olan Şe-li-men alelacele giderek atalar mabedindeki levhaları ele geçirdi ve velîahd ile birlikte kuzeye doğru kaçtı. İmparator Timür-boğa'yı hükûmet nâibi ilan ettikten sonra ekâbiri, şehzâdeleri ve prensesleri toplayarak bunlara Tataristan'a göçmeğe karar vermiş olduğunu beyan etti. Timür-boğa ile daha bir çokları kalmasını ricâ için ayaklarına kapandılar. Düşmana karşı yürüyeceklerini söylediler, böyle bir fîrarla rezîl olmaktansa ölmenin daha iyi olacağını anlattılar. İmparator fikrinde sebat etti. Ertesi gece[91] bütün âilesi yanında olduğu halde kuzeye doğru çekildi. Çinliler arkasından takip ettiler. Velîahdin oğlunu ele geçirdiler, sonra Pe-king'e girdiler.[92]

Moğol İmparatoru Şang-tu'nun yirmi beş, otuz fersah uzağında İng-çang'a gitti. Vefâtına kadar orada kaldı. Vefatı da iki sene sonra[93] vukûa geldi. Elli bir yaşındaydı. Velîahd Bisurdar Karakurum'a çekilerek orada ikāmet etti. İşte bu vak'a ile Moğollar Çin'den tamamıyla atıldılar. Çinliler bir Çin hükümdarının idâresi altına girdiler. Yeni sülale Ming namını taşımıştır. Sene: 1370

91 27 Ağustos'ta.

92 19 Ekim'de.

93 Dördüncü kamerî ayda.

KALKA MOĞOLLARI

Ye-tong-şi *Tatarların Umûmî Târihi*

Son Moğol İmparatorunun vefatından sonra veliahd Bisurdar Karakurum'a çekilerek orada Moğol İmparatorluğu'nu ihyâ etti. Bu imparatorluk daha sonra Kalka-pira nehri hasebiyle Kalka (Kalkas) namı altında malûm olmuştur. Bazı seyyahlar bunlara Mongallar (Mongales) namı vermişlerdir. Kalka Moğolları Yenisea nehrinden yüz otuz dördüncü derece meridyenine kadar olan havâlide otururlar. Hükümdarların ardarda gelişini târih sırasıyla gösterecek bir kitaba tesâdüf edemedim. Bisurdar Han'ın yerine Tokoz-Timür[94] geçti. Bunu Yesunşulh öldürdü. Bunun üzerine, Tokoz-Timür'e tâbi bütün aşîretler dağıldılar. Her reis kendi aşîretinde müstakil bir hükümdar oldu. Çin İmparatoru Hong-vu bunlara karşı ordular göndererek epeyce kuzeye doğru kendilerini takip etti. Haleflerinden biri olan Yum-lo, Moğolları tamamen tahrip maksadıyla harbe devam eyledi. İki Moğol reisi Muhammed ile Orday, Çin hükümdârına tâbi oldular. İmparator bunların birincisine "Şun-nim-vam", diğerine "Ho-ning-vam" ünvanını verdi. Bu sonraki bütün aşîretlere tahakküm etmek sevdâsına kalktığı için Muhammed tarafından ortadan kaldırıldı. Fakat Muhammed'e tâbi olmak istemeyenler eski Çin Moğol İmparatorları neslinden gelen Tokta Boğa'ya "Han" ünvanını verdiler. Bu da karargâhını Şa-mo çölünün kuzeyinde kurdu.

Hist. des Voyages (Seyyahlar Târihi)

1688 senesinden evvel Kalkalar üç hükümdar tarafından[95] idâre olunuyordu. Bunlar "Han" ünvanını taşıyorlardı. Birincisine Şesaktu Han deniliyordu. Arazisi batı tarafında idi. Bunu Eleütler tutarak öldürdüler. Tusıktu Han[96] namı taşıyan ikincisi kaçtı. Tebaasının büyük kısmı Tula'nın kuzeyinde bulunan ormanlara çekildiler. Üçüncüsü Şeşin Han, Eleütler hücuma geldikleri takdirde her

---

94 Çinliler buna "To-ku-sie-ti-mo-ulh" derler.

95 Mösyö Pétis tarafından zikredilen hükümdarlardan bahsetmiyorum. Çünkü gözterdiği listede kat'î bir şey yoktur.

96 Buna "Tu-şid-tu" da denilmiştir.

zaman Man-çeular ülkesine kaçabilmek için Kerlon nehri sâhilinde karargâh kurdu. Eleütler Hanı'nın ölümünden sonra Şeşin Han Çin'in himâyesini istirham etti ve İmparatoru metbû'u olarak tanıdı. "Tsing-vang" ünvanına nâil oldu. Aşîret reislerine başka ünvanlar verildi. Bu târihten sonra bu millet, kezâlik, Tusıktu Han'ın tebaaları Çin'in hâkimi olan Man-çeu Tatarlarına tâbi olmuşlardır. Şesaktu'nun oğlu, babasının ölümünden sonra bu yolu izledi. Çin İmparatoru kendisine arazi tahsîs etti.

Bu Moğolların bugün oturdukları ülke[97] doğudan Tataristan'ın doğusu ile, güneyden Büyük Set ile, batıdan Eleütler yahut Kalmuklar ülkesiyle çevrilidir. Kendilerine verilen "Kalkalar" namı Selinga, Orhon, Tula, Kerlon nehirleri tarafına çekilerek orada Kalkalar namını taşıyan yeni bir imparatorluk kurmuş kadîm Çin Moğolları ahfâdına mahsustur. Çin'e daha civar ve Çin'e haraç-güzar olan diğerlerine sadece Moğol deniliyor. Bugün bu Moğolları meydana getiren bütün aşîretler bedevî bir hayat geçirmeyi alışkanlık edinmişlerse de hepsinin kendilerine mahsus hudutları vardır ki bundan öteye geçip orada yerleşemezler. Kırk dokuz Ki'ye yahut bayrağa ayrılmışlardır. Fakat asıl Moğollar başlıca üç nam altında toplanabilir. Bu namlar kendilerine Çin Seddinin on kapısına nazaran olan vaziyetlerine göre verilmiştir. Bu kapıların isimleri Hi-fong-keu, Ku-ye-keu, Şang-kia-keu, Şa-ko-keu'dur.

Hist des Voyages (Seyyahlar Târihi)

Pe-çe-li vilayeti dâhilinde bulunan birinci kapının kuzeyinde Korçin, Ohan, Nayman, Karşın ülkelerine tesâdüf olunur. Bu Karşın ülkesinin doğusunda Tumet ülkesi vardır. Karşın ülkesi iki Ki'ye yahut bayrağa ayrılmıştır ve iki hükümdar tarafından idâre edilmektedir. Bütün Moğol ülkelerinin en iyisi şüphe yok ki bu kıt'adır. Bugün burasını idâre eden hükümdarlar aslen Çinli oldukları için vatandaşlarından bir çoğunu buraya çekmişlerdir. Bunlar bir çok kasabalar oluşturmuşlardır. Ziraatle geçimlerini sağlıyorlar. Ziraî mahsullerini komşu kavimlerle mübâdele ederek ticâret yapıyorlar. Burada maden de mevcuttur. Bu cümleden olmak üzere alâ kalay madenlerine tesâdüf olunuyor. Ağacı gâyet iyi ormanlar da vardır. İnşaatta kullanılmak üzere bunlar Pe-king'e nakledilmektedir. Bugün hükümdar olan zâtın büyük ceddi bu ticâret yüzünden büyük

---

[97] Bu Moğolları, bazılarının yanlış olarak Doğu Moğolları dedikleri Man-çeu Tatarları ile karıştırmamalıdır. Bu Man-çeular Doğu Tatarlarıdır.

bir servet kazanmış, bu sâyede Kurçin hükümdarına büyük hizmetler edebilecek hale gelmişti. Sonra onun dâmâdı oldu, nihâyet bütün hükûmeti de kendisine geçti. Hükûmeti kendi nefsine sağlamak ve kendisinde kalmasını sağlamak içindir ki, Man-çeular Çin'i fethettikleri zaman onlarla birleşti. Hizmetlerine mükâfaten "Çing Vam" ünvanını aldı. Bugün bu ünvana "Birinci Regulo" diyorlar. Çin İmparatoru'ndan bir hükümdarın alabileceği en yüksek unvan budur. Karşın ülkesinin kuzeyden güneye mesâfesi kırk iki büyük Fransız fersahından fazla değildir. Fakat doğudan batıya doğru uzunluğu daha fazladır. Biraz dikkate değer yegâne şehir Şahan-su-barhan-hoton[98]'dır ki manâsı "pramit şehri" demektir. Burada mevcut birkaç katlı piramitten dolayı bu ad verilmiştir. Çin İmparatoru'nun burada güzel sayfiyelik köşkleri vardır. Ekseriya buraya ava gelir. Yazın sıcak mevsimini burada geçirir. Harâret Pe-king'e nisbetle daha tahammül edilebilirdir.

Kurçın on bayrağa ayrılmıştır. Turbeda, Şaley yahut Celayir sancaklarını içine almaktadır. Bu Tatarların başlıca ikāmetgâhları Kueyter nehri üzerindedir. Sira-Muran'a kadar uzanan ülkeleri çorak ovalardan mürekkeptir. Odun yerine beygir ve inek tezeği yakarlar. Menba suları olmadığı için kuyular kazarlar. Turbeda sancağının başlıca noktası Haytahan-pira[99]'dır. Celayirler Nonni-ula nehri sâhillerinde otururlar. Bu suretle kuzeyden güneye doğru yaklaşık dört dereceyi içine alır. Haytahan'ın kuzeyinde altı fersah uzanır. Fakat doğudan batıya doğru uzunluğu üç derece yirmi beş dakika'dan fazla değildir.

Kadîm Naymanların menşei olan Nayman yahut bazılarının yazdıkları gibi Nagman yalnız bir bayrağı ihtivâ eder, Sira-Muran nehrinin güney sâhilinden başlar. Enlem derecesi kırk üç derece otuz yedi dakîkadır. Meridyen derecesi Pe-king'in doğusunda beş derecedir. Topir-tala kuzeyde en mühim mevkidir.

Ohan ancak Narkoni-pira nehri taraflarında, bunların Şaka-kol yahut Şahan-kol gibi küçük ayaklar aldığı noktalarda yerleşmişlerdir. Şakatu-kayak köyünün ismi buradan gelir. Bu taraflarda

98 "Hoton" Moğol lisanında şehir, "Subarhan" ehram (piramit) manâsınadır.

99 "Müren", "Moran" kelimelerinin Moğol lisanında "nehir" manâsına geldiği yukarıda görülmüştü. "Pir" daha küçük bir nehre isim olarak verilir. "Ula" kelimesi Man-çeu'ların lisanında büyük bir nehir manâsına gelir.

kırk bir derece on beş dakika arz [enlem] derecesinde bir şehir harâbesi görülür ki ismi Orpan yahut Kurban-subarhan-hotun idi. Bu harâbe, Talin-ho nehrine akan Nuşuku yahut Nuşaka namında küçük bir nehir üzerindedir. Nayman ve Ohan kıt'aları Kurçın'a nisbetle daha küçüktür. Bununla beraber arazi nisbeten gâyet iyidir. Üzerlerinde küçük ağaçlar bulunan tepeler vardır ki yakmak için lazım gelen odunu temin ederler. İçlerinde bir çok av hayvanları da vardır. Hele bıldırcınların miktarı inanılmayacak derecede çoktur. Bıldırcınlar gelen geçenin bacakları arasından uçarlar. Bu üç sancak ile doğularında yer alan Turnuda yahut Turbeda sancağı gâyet soğuktur. Toprağın altı kumlu, kuru ve güherçilelidir.

Tumet iki sancağa ayrılmıştır, iki hükümdarın idâresindedir. En yerleşik kısmı Subarhan'ın öte tarafındadır. Orada Modun-hotun şehrinin harâbeleri görülmektedir. Bu ülke güney tarafında Büyük Sedde kadar uzanır. Doğu tarafında Leao-tong'u kapayan sedde kadar uzanır. Kuzeyde hududu Halba yahut Hatapay-şang'dır.

Ko-pe-keu kapısından çıkınca vaktiyle Karşın ve Onhiot ülkesine dâhil olan fakat bugün Çin İmparatoru için avlak teşkil eden ormanlarla kaplı araziye girilir. Daha uzakta Onhiot, Keçikten, Parin, Şardet, Uçumuçin, Arukorçın, Abahanar kıt'alarına tesâdüf edilir.

Onhiot, Hungutlar (Hunguts)=Ongutlar adı verilen Moğol aşîretidir. Bugün, İnkin nehri üzerinde iki bayrağa ayrılmıştır. Bunun gibi iki sancağa ayrılmış olan Parin aşîretinin de başlıca karargâhları Sira-Muran nehrine dökülen Hara-Muran nehri üzerindedir. Onhiot ve Parin arazisi kuzey tarafında Çin İmparatorlarının köşklerinden ötededir. Bunların hükümdarları uzun müddet Çin imparatorluk hanedanıyla akrabalık halinde idiler. Yeni sancakta da miktarları çoktu. Parin daha geniştir. Bununla beraber Onhiot arazisine pek benzer. Onhiot arazisi pek münbit değildir. Keçikten yahut Kesikton yukarıki sancaklar gibi iki bayrağa ayrılmıştır. Başlıca karargâhları güneybatı tarafında Sira-Muran'a dökülen küçük bir çay üzerindedir. Uçumuçin yahut Ursimuzin sancağı Halakor yahut Hulgur-pira nehri üzerinde iki bayrağa mâliktir. Hükümdarı "Tsing-vang" ünvanını taşır, yirmi iki "nurus"tan yani yirmi iki bölükten mürekkep bir bayrağa kumanda eder. İki bayrağa ayrılmış olan Şarot bilhassa Labo-pira ve Sira-Muran nehirlerinin birleştikleri taraflarda yerleşmişlerdir. Arukorçin kazasının Arukondulen nehri sâhillerin-

de ancak bir bayrağı vardır. Abahanor iki bayrağı ihtivâ eder. En iyi karargâhları Taolnor Gölü kenarındadır.

Ku-pe-keu kapısının batısında yer alan Şang-kia-keu kapısı geçildikten sonra girilen ülkenin sahipliği fetih hakkı olarak İmparatora âittir. Çin Seddini kuşatan diğer arazi gibi bu topraklar da Ku-pe-keu'dan Hi-kong-keu'ya kadar İmparatorun çiftçileri, prensler ve bir çok Tatar büyükleri tarafından işgal edilmiştir. Muhtelif sancaklara mensup Moğollar da vardır ki bunlar ya savaş esîridirler yahut kendiliklerinden kayıt altına girmişlerdir. Bunlar üç bayrak altında toplanmışlardır. İmparatorun tayin ettiği subayların kumandası altındadırlar. Bundan dolayı Moğolların kırk bir sancağı yahut Ki'si arasında sayılmazlar. Şang-kia-keu'nun daha kuzeyine doğru Hoaşit, Sonhiot, Abahay ve Tuinşuz prenslerinin ülkesi vardır. Hoaşit yahut Oaşit, Şıkır yahut Şirin-pira nehri üzerinde iki sancağa ayrılmıştır. Sonhiot'un iki sancağı vardır. Başlıca makarrı bir göl kenarındadır. Bu göllerin en güneyindeki Suretu-huşin Gölü'dür. Tuinşuz, Orgon-alin dağı yakınında yalnız bir bayrağı içine alır.

Şa-hu-keu kapısından Tataristan'a Çin İmparatoru'nun arâzisine girilir. Bu arâzinin en mühim şehri Huhu-hotun yahut Kuku-hotun'dur. Kusayşinler yahut Tumetler namını taşıyan iki Tatar bayrağı bu kıt'ada otururlar. Bu Tatarların bir kısmı, Man-çeuların bir çok Moğol arazisine sahip oldukları zaman aldıkları esîrlerin neslindendirler. Diğerleri bir çok Tatar milletlerinden karışık bir halîtadır. Bunların reislerini Çin İmparatoru belirler. Kuku-hotun arazisinin ötesinde Kalka-targar, Maomingan, Oyrat, Ortos Moğol prenslerinin arazisine tesâdüf edilir. Kalka-targar ülkesi küçük Aypeyha-muren nehri ile sulanmaktadır. Yalnız bir bayrağı vardır. Maomingan ülkesi de ancak bir bayrağa mâliktir. Oyrat'ta üç bayrak vardır. Başlıca karargâhları Kondolen nehri üzerindedir. Ortos Moğolları güneyden Büyük Set ile sınırlıdır. Diğer üç tarafları Hoang-ho yahut Kara Muran nehri ile kuşatılmıştır. Bu kıt'alar boştur, dikkate değer hiçbir şeyi ihtivâ etmezler. Setten öte Kara Muran üzerinde Toto namında bir şehrin harâbeleri görülür. Bu kıt'anın sâkinleri mimarîye pek az meraklı ve vâkıf olmakla beraber bu harap şehir oldukça büyük görünüyor. Büyük ihtimalle 413 milâdî târihinde bu memleketin kralı olan Popo tarafından inşâ edilmiş Tum-van-çing

şehridir. Buranın ahalisi çadırlarının büyüklüğü ve çokluğu, sürülerinin kalabalıklığı ile öne çıkmayı severler.

Asıl Kalka ülkesi doğudan batıya doğru iki yüz fersahtan[100] ziyâde büyüktür. Yani Altay dağından Solon vilayetine kadar uzanır. Kuzeyden güneye doğru elli ve elli bir enlem derecesinden Şa-mu çölünün güney bitimine kadar uzanmaktadır. Târihinden bahsettiğim bütün büyük imparatorluklar bu kısımda teşekkül etmiştir. Burada Kalka-pira, Kerlon, Tula, Tui, Selinga, Altay yahut Siba, Desan yahut Tesan-Muran, Argon ve daha sâir nehirler vardır. Bu Kalka Moğollarının hanları, Orhon nehri üzerinde Urga yahut Hargas denilen bir yerde, Selinginskoi'den güneydoğuya doğru on iki günlük bir mesâfede ikāmet eder. Yenisea nehrinin menbalarına doğru ve Gobi Çölü yakınında oturan bir çok küçük hanlar ona tâbi'dirler, bir vergi verirler. Kalmuklara yahut Eleütlere karşı mevkiini güçlendirmek için Çin İmparatoru'na tâbi'iyyet arz etmiş olmakla beraber bu tâbi'iyyet sırf fahrî yahut geçici bir şeydir. Sâir hanların Çin İmparatoru'na ödedikleri vergi yerine, her sene güzel hediyeler göndermekle yetinirler. Haraç-güzarlarının izzet-i nefsini okşamaya pek az ehemmiyet veren Çin sarayı bu hükümdara karşı gösterdiği riâyetle kendisinden sâirlerinden ziyâde çekindiğini ispat eder. Bundan anlaşılıyor ki Kalkalar denilen kavim kendi Büyük Hanlarına tâbi olan Tatarlardır. Çin İmparatoruna tâbi olanlara da Moğol diyorlar. Muhtelif küçük Kalka hanları alelade aşağıdaki noktalarda karargâh kurarlar:

1) Kalka-pira nehri kenarlarında 48° arzından biraz aşağıda ve 1°, 2°, 3°, 4° doğu meridyeninde.

2) Puir-nor yakınında, 48° enlemde, 1° 29' meridyeninde.

3) Kerlon-pira nehri kenarlarında 47° ve 48° enlem dereceleri arasında, 4°, 5°, 6° meridyeninde.

4) Tula-pira nehri kenarlarında 47° enleminden biraz yukarıda, 9° ve 10° batı meridyeninde.

5) Hara-pira nehri sâhilinde 49° 10' enleminde ve 10° 15' batı boylamında.

6) Selinga-pira nehri üzerinde, 49° 27' enleminde ve 12° 26' batı boylamında.

---

100 1 fersah = üç mil= yaklaşık 5 km. (E.K.)

7) İben-pira nehri üzerinde, 49° 23' enleminde ve 10° 32' batı boylamında.

8) Tui-pira ve Kara-ujir üzerinde, 46° 29' 22'' enleminde ve 15°16' batı boylamında.

9) İru-pira nehri üzerinde 46° enleminde, 15° 35' batı boylamında.

10) Patarık-pira nehri üzerinde 46° enleminde, 15° 32' batı boylamında.

11) Tegorik-pira üzerinde, 45° 22' 45'' enleminde, 19° 30' batı boylamında.

Bütün bu mevkilere Ha-mi şehriyle etrafındaki küçük araziyi de ilave etmelidir. Burası Müslümanların elindedir. Bu Müslümanlar Çin İmparatoru'na tâbidirler. 42° 53' enleminde, 22° 23' boylamındadır.

Bütün bu kavimlerin lisanı birdir; dinleri, ahlak ve âdetleri birbirinin aynıdır. Lisanlarına sadece Moğolca derler. Kadîm âbideler üzerinde pâydar kalan harfler bugünkü harflerin aynıdır. Bunlar Man-çeu harflerinden farklıdırlar. Moğolların büyük kısmı kısa boylu fakat gürbüzdürler. Yüzleri geniş ve yassıdır, renkleri yanmıştır. Burunları yassı, gözleri siyah ve dolu, saçları siyah ve beygirlerinin kılı kadar serttir. Saçlarını alelade pek kısa keserler, tepelerinde perçem bırakırlar ve bunu hiç kesmezler. Sakalları pek azdır. Gâyet kaba, fakat namusludurlar, iyi kalplidirler. Çadırları pis, esvapları kirlidir. Hayvan tersleri arasında yaşarlar, bunları ocaklarında yakacak yerine kullanırlar. Avcılıkta ve ata binmekte gâyet mâhirdirler. Gerek piyâde, gerek süvari olarak gâyet iyi ok atarlar. Genellikle pek sefîlâne bir hayat sürerler. Çalışmaktan nefret ettikleri için topraktaki otları ziraatın semerelerine tercih ederler. En büyük emelleri âilelerinin mevkiini muhâfaza edebilmektir. Bir şeyin güzelliğine yahut nâdirliğine hiç ehemmiyet vermeyerek yalnız faydasına göre hakkında bir hüküm verirler. Tabîatları neş'eli ve açıktır, şetârete pek meyyaldirler. Pek az şeyden endîşe ederler. Çünkü çekinecek komşuları, korkacak düşmanları yoktur. Aralarında dalkavukluk etmek lazım gelen büyükler bulunmadığı gibi, müşkil, kendilerini sıkıştıracak işleri de mevcut değildir. Meşgaleleri yahut daha doğrusu dâimî eğlenceleri avcılıktan, balık tutmaktan ve daha sâir bedenî temrinlerden ibârettir. Bunlarda gâyet mâhirdirler. Bununla

beraber, fıtraten yalnız ilimlere ve fenlere değil, en büyük işlere bile kābiliyetlidirler. Ataları Çin'de hükümran oldukları zaman bu kābiliyetleri görülmüştü. Her zamanki giysileri koyun ve kuzu postundan ibârettir. Bunların tüylü tarafını giydikleri tarafa çevirirler. Silahları mızrak, ok ve kılıçtır. Sürüleri beygirden, deveden, inekten ve koyundan oluşur.

Dinleri, Tibet dini gibi Fo mezhebidir; buna Tuşeki namı verirler. Ruhların tenâsühüne inanırlar. Lamalara karşı kör körüne itaat ederler. Bu lamalar Tibet lisanıyla yazılmış kitapları okuyabildikleri zaman âlim diye telakkî olunurlar. Bu lamalar gâyet câhildirler. Sefâhatleri son dereceye varmıştır. Halkı okutacak yerde çadırları dolaşarak ücret mukābilinde dualar okumayı yahut pek mâhir olduklarını iddia ettikleri tabâbet tatbikatı yapmayı tercîh ederler. Kurban kesmek, mabudlara takdimeler vermek âdetleri kendilerinde yoktur. Fakat halk çok kere lamaların önünde, baş açık, diz çöker, günahlarını affettirir. Lamalar yağmur ve dolu yağdırmanın ellerinde olduğunu iddia ederler.

Zannolunduğuna göre bu lamalar Tataristan'a ancak Kublay Han zamanında geçmişlerdir. Fakat daha evvel de oralarda lamalar bulunduğu muhakkaktır. Bazıları bunların Kublay zamanında Tataristan'da bulunan Hıristiyanların bakayâsı olduğu fikrindedirler. Bu lamaların mukaddes su kullanmalarını, âyîn-i rûhânî yaparken teganni eylemelerini, ölüler için dua ederek piskoposlar gibi serpuş giymelerini ve Hıristiyan merâsim ve âdetlerine benzer sâir âdet ve merâsimi yapmış olmalarını bu kanaatlerine bir delil olarak gösterirler. Rahip Jerbiyon (Gerbillon) bu fikirdedir. Bu târihte lamalar hakkında söylediğim şeyleri tedkîk edenler bu fikri ihtimal dâiresinde göreceklerdir. Lamaların başında bir kutuktu[101] yahut canlı Fo vardır ki Koko-hotun'da oturur ve Büyük Lama tarafından gönderilir, fakat Kalkaların nezdinde bulunan kutuktu Büyük Lama'ya tâbi değildir. Kendisini bir mabud gibi telakkî ederler. Maiyetinde sâir bir takım kutuktu'lar daha vardır. Yavaş yavaş Büyük Lama'nın nüfuzundan kendisini kurtarmıştır. Ayın eskidikçe ihtiyarladığına ve yeni ay ile tekrar gençleştiğine halk inanır. Büyük yortularda güzel Çin kadifesinden bir çardak altında, çalgı sesleri arasında

101 "Hotoktu"da denir.

kendisini gösterir. Bu çardağın ön tarafı açıktır. Büyük bir kadife yastık üzerine bağdaş kurar, iki yanında birer Fo resmi bulunur. Sâir ileri gelen lamalar kendisinin altında, daha az yüksek yastıklar üzerinde otururlar, yalnız gözleriyle sessizce bir şeyler okurlar. Halk bunların huzûrunda secde ettikten sonra lamalar kokulu otlarla buhurdanlar getirirler. İlk önce Fo'ya, sonra kutuktu'ya, sonra halka tütsü verirler. Sonra meşrubat ve tatlı ile dolu porselen kaplar getirirler. Mabud resimlerinden her birinin önüne yedi tabak koyarlar. Kutuktu'nun önüne de o kadar tabak dizilir. Bunlardan bir parça tadar, kalanı aşîret reislerine dağıttırır. Bu kutuktunun Dalay Lama yahut Büyük Lama gibi sâbit bir ikāmetgâhı yoktur. Yazın bazı kere Nerşinskoi ve Amur nehri civarlarında karargâh kurardı. Fakat bu sancakta Ruslar yerleştikten sonra Silingiskoi'den öteye geçmiyordu. Alelade Orhon, Selinga ve Uren nehirleri sâhilinde görülür. Etrafında dâima bir çok lama ve silahlı Moğollar vardır. Halk yolda istikbaline çıkarak hayır duasını alır. Kapalı avucunu halkın başına koyarak onlara dua eder.

İşte Çin'in ve bütün Asya'nın eski hâkimlerinin bugünkü hâli budur. Bu kavimler vaktiyle içlerinde ilim ve fenlerin, devlet idâresinin ve harb sanatının en büyük adamlarını yetiştirdikten, Çin kadar medenî bir memleketin kānunlarını kabul ettikten sonra bu kānunları Tataristan'a götürmek ve o geniş ülkeleri medenîleştirmek lazım gelirdi. Fakat Çin'in bu gün ilimleri, güzel sanatları ve kānunları Çin Seddini geçerken kaybolmuştur. Bunlar Çin'de kalmış, Moğollar memleketlerine oradan ne kadar kaba bir halde çıkmışlarsa yine o halde dönmüşlerdir. Tekrar çadırları altında sürüleriyle yaşamaya başlamışlardır. Aynı hal Çin'i fetheden diğer Tatarların da başına gelmiştir. Ve bir medenî millet Tataristan'ı fethedip de sekenesine bedevî hayat arzusundan başka bir şey telkîn etmeyen bu muazzam sahralarda büyük şehirler binâ etmedikçe aynı hal tekerrür edecektir.

– Beşinci Cildin Sonu –

HUNLARIN UMÛMÎ TARİHİ

ALTINCI CİLT

ON YEDİNCİ KİTAP

-I-
İRAN MOĞOLLARI

Mengu Han Tataristan İmparatorluğu'na nâil olduğu zaman birâderi Hulagu[1]'yu batı Asya'ya yani İran ve Suriye taraflarına gönderdi ve Horâsan hükûmetini Oyratlar aşîretinden Argon Ağa'ya verdi. Argon Ağa bu makāmda on sene kaldıktan sonra vefat etti. Yukarıda söylediğimiz gibi Hulagu Melâhide yahut İsmâîliyye mezhebini mahv etti. Meşhur Bağdat şehrini zapt eyledi, kudretli Halîfeler İmparatorluğunu devirdi. Mengu Han'ın vefatından sonra Hulagu bu batı memleketlerinde kaldı. Tataristan Büyük Hanı birâderi Kublay, cülûs berâtını gerek kendisi gerek halefleri Tataristan Hanlarından almak şartıyla, kendisine o ülkeleri bıraktı. Tataristan Hanları bütün milletin hükümdarları gibi telakkî olunuyorlardı. Fakat Tatar İmparatorluğu'nun gâyet vasi' olması Tataristan Hanlarının kendi âilelerinden sâir uzak memleketlerde yerleşmiş hükümdarlar üzerinde iddia ettikleri hüküm ve nüfuzdan uzun müddet istifâde etmelerine mâni oldu. Kublay'ın vefatından sonra bunların hepsi Büyük Han'lardan müstakil birer hükümdar oldular. Büyük Han'lar Çin'de pek meşgul olduklarından, onları itaat dâiresine sokmak için uğraşamıyorlardı. *Tatarların Umûmî Târihi*

Bilhassa Hulagu İran'da imparatorluk kurdu. Halefleri zamanında bu imparatorluk daha genişledi. Moğol hükümdarları Irak-ı Arab ile Irak-ı Acem'e, Horâsan'a, Kirman'a, Fars vilayetine, Âzerbaycan'a, Arrân, Rey, Cibâl, Diyârbekir, Diyâr-ı Rabia, Diyâr-ı Cezîre, Ermenistan ülkelerine, Gürcistan'ın ve Anadolu'nun bir kısmına sahip bulunuyorlardı. Tebriz bu geniş imparatorluğun pâyitahtı idi. Sâir Moğol hanları gibi İran hanları da başlıca iki karargâha mâliktiler. Biri yaz mevsimine mahsustu, Karabağ'da idi. Diğeri kışa mah- Merâkeşî

[1] Haiton kendisine "Haolon" diyor. Başkaları da "Halson" namını veriyorlar.

sustu, Ucan(Oudgian)'da idi. Bazı defa da Bağdad'da otururlardı. Bu vilayetlerin çoğunda Moğollar vaktiyle oralarda hükümran olan hükümdarları muhâfaza eylemişler, onları bir vergi ödemeye mecbur etmişlerdi.

Sene: 1258 Ebû'l-Fidâ Ebû'l-Ferec

Herat, Kirman, Arrân hükümdarları ve daha sâirleri işte bu kabîldendi. Moğollar yalnız Gîlan vilayetini itaat altına alamadılar. Bu vilayette sekiz kral[2] vardı. Birbirlerine o kadar sıkı bağlanmışlardı ki birisi hücuma maruz kalsa derhal imdadına koşarlardı. Kendilerini itaat altına almak için gönderilen bir çok Moğol orduları imhâ edildiler. Bu mevkiler hürriyetlerine o kadar düşkün idiler ki memleketlerinden esâretin gölgesini bile uzaklaştırmak için aralarına esîr kabul etmezlerdi. Yanlarına sığınan esîrler derhal hürriyete nâil olurlardı. Bu suretle herkes vatanın müdafaasına eşit şekilde alakadar bulunurdu. Başka her yerde esâret altında inlemek felaketine uğrayanların hepsi burada hürriyete nâil olduklarından, devlete karşı bir harekette bulunmaları için hiçbir bahâne yoktu. Hürriyeti kazanmak için bir takım ihtilal ve inkılaplara iştirak etmelerine de hâcet kalmamıştı. Han'ın bir birinci vezîri vardı ki aynı zamanda orduların başkumandanı idi. Ulus (Alous) büyük kumandanı yahut beğlerbeği ünvanını taşırdı. Kendisinden sonra dört ulus kumandanı gelirdi. Bunların isimleri yarlıgların ve fermanların üzerinde ve sâir resmî belgelerde Han'ın isminden sonra yazılırdı. Bağdad'ın zaptından sonra[3], Suriye'de hükümran olan hükümdarların hepsi, o zamana kadar bir set gibi telakkî edilen, sâyesinde bütün Asya rahat yaşayan Halîfeler İmparatorluğunu mahv etmiş olan Moğolların satvetinden endîşeye düştüler. Bağdat muhâsarası için Hulagu'ya istemiş olduğu yardımcı kuvveti göndermekte acele davranmamışlardı. Çünkü Bağdad'ın zapt edilmemesi menfaatleri iktizasındandı. Moğolların buraya sâhip olduklarını görünce kendilerini sâkinleştirmek için çabuk davrandılar ve daha evvel itaat arz etmediklerinden dolayı muhtelif bahânelerle mazeretler öne sürdüler. Atabeklere halef olmuş bulunan Musul Meliki Bedreddin Lü'lü'hepsinden evvel askerî bir müfreze ile oğlu Sâlih İsmâil'i gönderdi. Bu yardım

[2] Bu krallar Lahecan, Seham, Reşt, Saf'at, Yumîn, Tevlîm, Kesker, Yenfas hükümdarları idiler. En mühimleri Tevlîm, Yumîn, Kekser ve Reşt hükûmetleri idi.

[3] 656 hicrî târihinde.

kuvveti biraz geç olduğu için Hulagu Musul Melikini soğuk bir şekilde kabul etti. Dedi ki:

"Bize karşı göstereceğiniz hareketi belirlemek için uzun müddet tereddüt ettiniz. Kimin muvaffak olacağını zamanın size göstermesini beklediniz. Sonra kuvvetlinin tarafını tutacaktınız. Halîfe gâlip gelseydi bugün imdadımıza gönderdiğiniz asker bize karşı dönecekti."

Daha bazı azarlamalardan sonra Sâlih İsmâil'i Musul'a iâde etti. Bütün devletin selameti için korkan Bedreddin Lü'lü' hazînesinden en kıymetli incileri, elmasları, elbiseleri aldı, çocuklarının ve müstefreşelerinin mücevherlerini de bunlara ilave etti ve bunlarla birlikte Hulagu'nun nezdine gitti. Hulagu o zaman Hemedan taraflarında idi. Harb yorgunluklarını çıkarıyordu. Moğol Hanı, Bedreddin'in yaşına hürmetle iltifatlar ederek kabul etti. Himâyesi altına aldı ve memleketlerine dönmesi için müsaade verdi. Bedreddin Lü'lü' Hulagu'nun azamet ve kudretine ne kadar hayran ise, nâil olduğu iltifattan da o kadar memnun bir halde Musul'a döndü.

Suriye'nin diğer bazı hükümdarları bu hareketi örnek almadılar. Moğollara mukāvemet edebileceklerini ümit edecek kadar kendi kuvvetlerine güvenleri vardı. Fakat aralarında birliğin yokluğu, felaketlerinin sebebi oldu. Bazıları bu kadar müthiş bir düşmanın yaklaşmasından korkarak umûmun menfaatine hizmet için çalışmaya cesâret edemediler. Bunların zaafı yüzünden sâirlerinin değerli hareketleri de sonuçsuz kaldı. Yalnız Meyyâfârikîn şehrine sâhip bulunan Eşref[4] en önce Moğollara karşı bayrak kaldırmak cesâretini gösterdi. Halep Meliki Nâsır'a Suriye'nin müdâfaası hususunda kendisine katılmasını teklif etti. Fakat Nâsır bu tarafı tutmak şöyle dursun, Meyyâfârikîn Melikine hiddetini göstererek aşağılayıcı tabirlerle cevap verdi. Eşref, güvendiği bir yardım kuvvetinden mahrum kalmış olmakla beraber şehrine dönünce ilk önce orada bulunan bütün Moğol subaylarını koğdu ve Hulagu'nun emirlerini taşıdığını iddia eden bir râhibi astırdı. Birkaç gün sonra Hulagu'nun

---

4 İbn Gâzî ibn Âdil (Selahaddîn âilesinden). [Meyyâfârikîn hükümdarları içinde "Eşref" lakabını taşıyan hiçbir hükümdar yoktur. O târihte bu şehirde Melik Kâmil Muhammed bin Gâzî hükümdar bulunmaktaydı. Hulagu'ya itaat arz etmeyen ve uzun bir müdâfaadan sonra teslim olmaya mecbur kalıp idâm edilen Melik Kâmil'dir. (Mükremin)]

oğlu Yaşmut gelip kaleyi kuşattı. Siperler kazdırdı ve bunları bir surla tahkîm etti. Bir takım mancınıklar kurarak bunlarla Meyyâfârikîn'e hücum etti. Fakat ahâlinin şiddetli müdâfaası kendisini bu hücumları kesmeye mecbur bıraktı. Muhâsarayı ablukaya çevirdi. Kaleyi açlık tesriyle zapt etmek fikrinde idi. Sâir Suriye hükümdarları, mukāvemeti ile Moğolları yoran akrabaları Eşref'e yardım edecek yerde, Hulagu'ya hediyeler göndererek onu yatıştırmaya çalışıyorlardı. Şam Meliki Nâsır Yusuf, Hulagu'ya oğlu Azîz Muhammed'i bir çok hediyelerle gönderdi.

Müslümanlar arasında hükümran olan bu nifak kendilerinin

Haiton

çöküşünü çabuklaştırıyordu. Selahaddin'in ellerinden aldığı Arz-ı Mukaddes'i kurtarmak için Hıristiyanlar da Müslümanların yıkılışına alakadar oluyorlardı. Hıristiyanlar, kendilerini Hıristiyan göstermek isteyen Moğollarla birleşmişlerdi. Moğollar da aynı zamanda hem Müslümanlar hem Hıristiyanlarla muhârebe zaruretinde kalmamak için Hıristiyanlık iddia ediyorlar ve Suriye Hıristiyan hükûmetlerini İslamiyet'in imhâsı için teşvîk ediyorlardı. O zaman Ermenistan'da Haiton hükümdar idi. Ermenistan gâyet mamur bir hükûmetti. On bin süvariden ve kırk bin piyadeden mürekkep bir ordu çıkarabilirdi. Mezopotamya'da Ruha şehrini muhâsaraya gelmesi için Hulagu Haiton'u çağırmıştı. Sonra da Arz-ı Mukaddes'i zapt edeceklerdi. Haiton Moğol Hanı'nın nezdine vardığı zaman Haleb'e doğru yürümesinin daha münâsip olacağını söyledi. O zaman Kudüs Haleb'e tâbi idi. Haleb'in zaptı vaktiyle Hıristiyanlara âit bulunan diğer bütün şehirlerin de zaptı sonucunu getirecekti.

Hulagu[5], Ermenistan hükümdarının fikrini tamamen takip etme-

Sene: 1259

di. Evvelce Halep hükümdarı Nâsır'ı güzellikle çekmeye ve bağlılığını arz ettirmeye muvaffak olup olamayacağını denemek istedi. Bu maksatla bir mektup yazdı. Bunda bütün fetihlerini tafsilatıyla hikâye ettikten sonra kendisine mukāvemet cür'etini göstermiş olanların düştükleri âkıbetten sakınması için derhal teslim olması lazım geldiğini, ordularının bir fayda vermeyeceğini, çünkü Cenâb-ı Hakkın Moğolları himâye eylediğini bildirdi. Halep Meliki bu mektubu alır almaz meclisini topladı. Burada Moğollara teslim olmamaya karar verdiler. Fakat onları yatıştırmak için Melik'in oğlu Azîz bir takım hediyelerle Hulagu nezdine gönderildi. Hakîkaten, Azîz gidip

5 657 hicrî târihinde.

Hulagu'yu buldu. Bütün kış Han'ın yanında kaldı. Haleb'e dönerek, memleketlerini istilaya maruz görmemek istiyorsa alelacele Moğollar nezdine gitmesi lüzumunu pederine anlattı. Nâsır takip edeceği yolu tayinde tereddüt ediyordu. Hulagu'nun emirlerine itaat etmeye temâyül gösteriyordu. Fakat Halep ileri gelenleri maksadına dâima muhâlefet ettiler.

Bunun üzerine Hulagu dört yüz bin kişilik bir ordu ile Suriye'ye girdi[6], Harran ve Ruha şehirlerini zapt etti. Bunlar kendiliklerinden teslim oldukları için hiçbir fenalık yapmadı. Teslim olmaktan imtina eden Suruç sâkinleri kâmilen kılıçtan geçirildi. Bütün Mezopotamya bağlılıklarını arz etti. Âmid kuşatıldı. Mısır'da hüküm süren karışıklıklar sebebiyle Mısır'dan bir yardım alamadı. Hulagu Fırat üzerine biri Malatya'dan pek uzakta olmayan Kal'atü'r-Rûm yakınında diğeri Karkisia civarında olmak üzere iki köprü kurdu. Bütün Moğollar bu nehri geçtiler, gidip Menbic şehrini tahrip ettiler. Orada birçok kollara ayrıldılar. Hulagu'nun oğlu Yaşmut Haleb'e yaklaştı.[7] Orada Selahaddin'in oğlu Turan-şah yeğeni Nâsır hesabına kumandan bulunuyordu. Halep askeri Turanşah'ın fikri hilâfında olarak derhal karşı çıkınca Bâbullah namı verilen kapı yakınında pusu kurmuş olan Moğollar Bankusa civarında kendileriyle harbe tutuştular ve onları şehirden daha ziyâde uzaklaştırmak için biraz geri çekildiler. Sonra muhârebe tekrar başladı. Müslümanlar mağlup oldular. Perîşan bir halde Haleb'e kaçtılar. Bir çok kayıplar verdiler. Askerin bir kısmı muhârebede maktül düştü. Bir kısmı da şehrin kapısından girerken izdihamdan boğuldu. Moğollar oradan giderek Az'az şehrini zapt ettiler. Şehir kendiliğinden teslim oldu. Diğer bir kol Maarra, Hama ve Hums şehirlerini tahrip etti. Moğolların önünde bütün hükümdarlar firar ediyorlardı. Haleb'e yaklaştıkları duyulunca Hama Meliki Mansur Şam'a iltica etmişti. Şam Meliki Nâsır Yûsuf da kaçmış olduğu için orada uzun müddet kalmadı. Nâsır Yusuf zevcesi, çocukları ve bütün kıymetli eşyasıyla birlikte Beriye'ye çekilmişti. Halkın ve askerin bir çoğu da oraya koştular.[8]

Ebû'l-Fidâ
İbn Şıhne
Ebû'l-Ferec
Haiton
Suyûtî

Hulagu Halep muhâsarasına başlamadan evvel Turanşah'a Moğollara mukāvemet ümidinin beyhude olduğunu, barışı tercîh

Sene: 1260

6 Ebû'l-Ferec bu olayın 658 hicrî târihinde cereyan ettiğini söylüyor.
7 657 senesi Zilhicce'sinde [1259 Kasım/Aralık ayında].
8 658 senesinde.

ederek Moğolların şehirde ve hisarda birer subayı bulunmasını kabul etmesi lazım geldiğini bildirdi. Turanşah bu teklifleri reddettiğinden şehir muhâsara edildi.[9] Daha ilk hücumlarda Müslümanlar pek çok kayıp verdiler. Hulagu bütün mancınıklarını Irak kapısı tarafına naklettirdi. Orada istihkâmların daha zayıf olduğunu fark etmişti. Birkaç gün sonra[10] surların bir kısmı yıkıldı. Bir çok Moğollar bu gedikten iç hisara kadar girdiler. Şehir zapt edildi ve altı gün yağmaya bırakıldı. Bu kıtâlde Bağdat muhâsarasında olduğundan daha fazla adam telef olmuştur. Hıristiyanların kiliselerine, havralara, câmilere ve serbest hareket edebilecekleri Moğollar tarafından garanti edilmiş bazı emîrlerin evlerine kaçmış olan elli bin kişi kıtâlden kurtuldu. Ahâli arasındaki nifak şehrin zaptına pek çok yardım etmişti. İçlerinden bir kısmı kuşatma esnasında isyan çıkararak Moğollarla ilişkili zannettikleri başlıca subayların bazılarını[11] öldürmüşlerdi. Moğollar Haleb'e sahip olduktan sonra iç hisarı da muhasara ettiler ve iki ay sonra ele geçirdiler.[12]

Hulagu bu şehrin idâresini Kazvinli İmâdeddin'e verdikten sonra bağlılıklarını bildirmekten imtina etmiş olan sâir Suriye kaleleri üzerine yürümeye hazırlanıyordu. Halep muhâsarası esnâsında bazı melikler müzâkere için gelip kendisini görmüşlerdi. Bilhassa Hama sâkinleri Halep şehrinin zaptını haber alınca subaylarından birini o zaman Şam'da bulunan melikleri Mansur nezdine göndererek teslim olmaya kendisini teşvîk ettiler. Bu melik teslim olmaktansa Hama'yı terk etmeyi tercîh eyledi. Bunun üzerine o subay Haleb'e giderek Hama'nın anahtarlarını Hulagu'ya teslim etti ve Han'ın oraya bir vâli göndermesini ricâ eyledi. Husrevşah namında bir İranlı gidip gerek şehri gerek hisarı tesellüm etmek için emir aldı. Mücâhideddin Kaymaz bunları Hulagu'nun vekiline teslim eyledi. Mansur ile birlikte Şam'da bulunan Halep Meliki Nâsır da devletinin mahv olduğunu haber alınca Şam'dan çıkarak ordusuyla birlikte Mısır'a doğru çekildi. İlk önce Nablus'a giderek orada bir miktar asker bıraktı. Oradan Gazze'ye gitti. Vaktiyle düşmanı olan bir takım

---

9 Safer'in ikisinde [18 Ocak 1260'da].

10 Safer'in 9'uncu Pazar günü [25 Ocak 1260 günü].

11 Halep kumandanı Safiyeddin ile Necmeddin ibn Abdülazîz.

12 Rebiülevvel'in on birinde [25 Şubat 1260] [Bu durumda, ya "iki ay" değil "bir ay" sonra veya Rebiülahir'in 11'nde yani 26 Mart 1260'da olmalıdır. (E.K.)]

memlûkler ile oğlu Gâzî Gazze'de kendisine iltihak ettiler. Moğollar Nâsır'ı takip ederek Nablus'u zapt eylediler. Bu haber Nâsır'ı Ariş'e çekilmeye mecbur etti. Oradan Mısır Sultanı Kutuz'a haber göndererek imdat istedi. Nâsır, tutuklanmak korkusuyla Mısır Sultanının hudutlarına girmeye cesâret edemiyordu. Bütün ordusu ve birlikte gelmiş olan bütün şehzâdeler Katya'da Nâsır'ı terk ettiler, Mısır'a gittiler. Nâsır, maiyetinde kalan bir miktar kişi ile Filistin'e çekildi. Bu esnâda, Hums Meliki Eşref Mûsâ[13] Hulagu'nun nezdine gitti. Hulagu kendisini güzel kabul ederek Nâsır'ın vaktiyle elinden almış olduğu Hums'u iâde etti. Şam'ın büyük memurlarından olan Muhyiddin de bu misâli takip ederek Hulagu'dan "Suriye Kadısı" ünvanını aldı. Şam'a döndüğünde halkın fikirlerini Moğolları güzel kabullenmeye hazırladı. Bu da biraz sonra gerçekleşti.

Sonra, Hulagu Hârim hisarı üzerine yürüyerek teslim olmaya davet etti. Tekliflerine hiç itimad edemeyen ahâli, iffet ve doğruluğu ile tanınmış olan Halep Hisarı vâlisi Fahreddin'in kendilerine gönderilmesini istediler. Hulagu buna râzı oldu. Fahreddin onun namına halka ettiği yeminde Hulagu'nun hiçbir fenalık yapmayacağını te'mîn etti. Bu yeminden sonra ahâli kapıları açmak husûsunda hiç müşkilat göstermediler. Fakat Hulagu hisara sâhip vaziyetinde bulunur bulunmaz ilk önce Fahreddin'i öldürterek yeminden kurtulmak istedi. Sonra kaleyi yağmaya terk etti. Erkekler, kadınlar, hatta memedeki çocuklar bile öldürüldü. Bu seferden sonra Hulagu doğu yolunu tuttu, Suriye'nin idâresini Kerbuğa'ya[14] verdi ve maiyetinde on bin süvari bıraktı. Suriye'den ayrılmadan evvel Haleb'in ve daha sâir kalelerin istihkâmlarını yıktırdı. O zaman Eşref Mûsâ Hulagu'nun yanından ayrılarak Hama'ya gitti ve Hama kalesi hakkında Hulagu'nun vermiş olduğu emirleri uyguladı. Yalnız, Hama'nın civardaki Frankların tecâvüzlerine mukāvemet edebilmesi için elzem olduğu bahânesiyle şehrin istihkâmlarını muhâfaza etti. Fakat bu sebeple bir miktar para da ilave etmesi Hulagu'nun bu fikre yönlendirilmesine daha çok etkili olmuştur. Eşref Mûsâ oradan Hums'a gittiyse de Han'ın emirlerini uygulamakta pek kıvraklık göstermedi. Çünkü bu şehir kendisinin idi. Şam kendi-

[13] İbn İbrâhim ibn Şîrkûh.

[14] Ketbuğa olacaktır. (Mükremin)

liğinden teslim olmuştu. Biraz mukāvemet göstermiş olan iç kale kökünden yıkıldı.[15]

Hulagu Tell-beşer yoluyla hareket etmişti. Oradan, Meyyâfârikîn Meliki Eşref[16] huzûruna getirildi. Hulagu onu öldürttü. Meyyâfârikîn şehri iki sene muhâsaraya direnmişti. Ahâlinin büyük kısmı vebâdan ve kıtlıktan telef olmuştu. Eşref'in başı bir mızrağın tepesinde bütün şehirlerde dolaştırılarak nihâyet Şam kapılarından birinde teşhîr edildi. Meyyâfârikîn hükûmeti Abdullah isminde bir emîre verildi. Hulagu Mardin yakınına vararak bu şehir melikini teslim olmaya davet etti. Mardin Meliki düşmanın eline kendisini teslim etmeye cesâret edemeyerek, vaktiyle Hulagu'nun hizmetinde bulunmuş olan oğlu Muzaffereddin'i gönderdi. Fakat Moğol hükümdarı memnun olmadı. Melik'in bizzat gelmesini istedi. Muzaffereddin [ikna edemediği için] babasının bütün hiddetine maruz kaldı. Babası muvaffak olamadığından dolayı kendisini azarlayarak hapse attırdı ve savunmaya hazırlandı. Şehir o kadar iyi tahkîm edilmişti ki iki seneden ziyâde muhâsaraya tahammül edecek gibi görünüyordu. Fakat vebâ zuhûr ederek ahalinin büyük bir kısmının ve bizzat Melik'in ölüm sebebi oldu. Bunun üzerine Muzaffereddin bütün hazîneleri ile birlikte şehri Moğollara teslim etti. Onlar da hükûmette kendisini bıraktılar.

Hulagu doğuya doğru daha ziyâde uzaklaştığı sırada Ketbuğa[17] Suriye'de Umûmî Vâli sıfatıyla kalmıştı. Moğol kumandanı Baalbek'i zapt ile kalesini yıktı. Baalbek'i ona Saîd[18] teslim etmişti. Saîd Moğol tarafını tutmuş ve Müslümanlara kötülüklerde bulunarak haysiyet ve namusunu lekelemiştir. Moğollar sonra Aclun üzerine yürüdüler. Şehirden şehre kaçan ve Hicaz'a gitmeye hazırlanan Halep Meliki Nâsır bu muhâsara esnâsında kendi adamlarının hıyaneti yüzünden ele geçirilmişti. Bunlar Ketbuğa'ya Nâsır'ın sığındığı yeri haber vermişlerdi. Nâsır Ketbuğa'nın karşısına getirildiği zaman Aclun müdafîlerine teslim olmalarını emretti. Bunun üzeri-

Ebû'l-Fidâ
Ebû'l-Ferec
Haiton

15 Cemaziyelevvel ayında.

16 Ebû'l-Fidâ bu noktada kendisinden Kâmil Muhammed ibn Gâzî namı altında bahsediyor.

17 Haiton buna "Kiboga(Guiboga)" diyor. D'Herbelot ise "Keltbogha" namını veriyor.

18 İbn Azîz ibn Âdil (Selahaddin'in âilesinden). Subeybe Meliki idi.

ne Moğollar burasını tahrip ettiler. Ketbuğa Nâsır'ı o zaman Tak[19] (Taq) dağlarında bulunan Hulagu'ya gönderdi.

O vakte kadar Hıristiyanlar Moğollarla gâyet iyi geçinmişlerdi. Ketbuğa kendilerine dâima iyi davranıyordu. Fakat Arz-ı Mukaddes'in istilasına hazırlandığı sırada Sayda ile Bufor Hisarı Hıristiyanlarından bazıları Moğollara vergi veren bazı Müslüman köylerini tahribe gitmek için toplandılar. Civarda kumandan bulunan Ketbuğa'nın yeğenlerinden biri karışıklığı yatıştırmak için derhal atına bindi, Müslümanların serbest bırakılmasını istedi. Hıristiyanlar itaat etmek şöyle dursun, bilakis silaha sarıldılar, Moğollara hücum ettiler, reislerini öldürdüler. Ketbuğa yeğeninin ölümünden hiddetlenerek derhal Sayda'ya gitti, surlarını yıktı. Bazı Hıristiyanları katlettirdi ve diğer Hıristiyanları himâye etmekten vaz geçti. Diğer taraftan, Şam ahâlisi Moğollara karşı yürümek üzere Mısır'dan büyük bir ordu gelmekte olduğunu haber alınca[20] isyan ettiler. Moğollar zincire vurmuş oldukları Şam hisarı kumandanının ve vekilinin başlarını kestirmiş oldukları için, ahali pek ziyade kırgındı. Moğolların himâyesinden dolayı pek küstah bir hale gelmiş olan Hıristiyanlara hücum ederek kiliselerini yağma ettiler.[21] Mısır askerleri[22] hakîkaten ulaştı. Orduya bizzat Kutuz kumanda ediyordu. Selahaddin'in âilesine mensup şehzâdelerden Mansur Muhammed ile Efdal Ali de kendisine refakat etmekteydiler. Ketbuğa derhal bütün askerlerini topladı, Müslümanlara karşı yürüdü. Subeybe Meliki Saîd de[23] yanında idi. İki ordu, Taberiye[24] yakınında Ayn-Calut[25] mevkiinde karşılaştılar. Moğollar tamamıyla mağlup oldular. Kumandanları maktül, oğlu esîr düştü. Suriye'de uğradıkları ilk hezîmet budur.

Doğu tarafına doğru kaçtılar. Müslümanlar sürekli peşlerinden gidiyorlardı. Bu hezîmetten sonra, vaktiyle Moğollar tarafını tutmuş Sanut Ebû'l-Ferec Haiton

19 Ala-Tak'dır. (Mükremin)

20 658 Şaban'ının 15'inde [26 Temmuz 1260].

21 27 Ramazan'da [5 Eylül'de].

22 Ramazan başında Mısır'dan hareket etmişlerdi.

23 İbn Azîz bin Âdil (Selahaddin âilesinden).

24 Haiton bu mevkie Heryalak diyor.

25 Ramazan'ın 25'nci Cuma günü [3 Eylül 1260, Cuma]. Sanut'a göre 1260 senesi Ekim'inin 3'ünde.

olan Hums Meliki Eşref Mûsâ onları terk ederek Müslümanlar tarafına geçti ve Müslümanlarla barış yaptı. Bu muzafferiyet sâyesinde Suriye'nin büyük bir kısmı Moğolların elinden alındı. Moğollar Ermenistan'a doğru kaçtılar. Fakat çok geçmeden tekrar geldiler. Mısır Sultanı yeni ordu toplamak üzere memleketine dönmüştü. Moğollar derhal Haleb'e yaklaşarak[26] şehri ele geçirdiler. Bütün ahâlisini dışarı çıkararak Karnebia[27] denilen bir mevkide topladılar ve hepsini katlettiler. Cukündâr lakabıyla anılan Halep Hisarı kumandanı Hüsâmeddin muhâfız kuvvetleriyle birlikte Hama Meliki Mansur Muhammed'in yanına çekilmişti. Moğolların yaklaşması üzerine bu hükümdar, kardeşi Efdal Ali ve Emîr Mübârizeddin ile birlikte Hama'yı terk ederek Hums taraflarına gittiler, orada Hums Meliki Eşref Mûsâ ile birleştiler. Hepsi birden Moğollara karşı yürümeye karar verdiler. Moğollar adetçe çok olmakla beraber firara mecbur oldular.[28] Müslümanlar bir çok esîr aldılar. Moğollar ilk telaşları geçince Selemiye yakınında toplanarak oradan gidip Hama'yı kuşattılar. Mansur ile birâderi Efdal Ali buraya kapanmışlardı. Moğollar bir gün kale önünde kaldılar. Sonra oradan ayrılarak Efâmiye'yi muhâsaraya aldılar. Evvelce bir miktar askerle buraya çekilmiş olan Seyfeddin[29] isminde bir memlûk o kadar iyi davrandı ki Moğollar doğuya doğru çekilmek kararını verdiler. Hulagu bu iki muhârebenin kaybedilmesine o kadar kızdı ki Halep Meliki Nâsır ile kardeşi Gâzî'yi huzûruna getirterek bütün Suriye'nin ellerinde bulunduğunu iddia etmek suretiyle kendisini kandırdıklarından dolayı azarladı. Nâsır cevâben Tebriz'de kapalı kaldığı için Suriye orduları üzerinde bir hüküm ve nüfûzu olamadığını söyledi. Hulagu âile fertlerine mensup şehzâdelerin hepsi ile birlikte bunları katlettirdi. Yalnız gençliği hasebiyle Nâsır'ın oğlu Azîz'e dokunmadı.

Bu iki büyük muzafferiyete rağmen Suriye Moğolların akınlarından kurtulmadı. Hemen biraz sonra Moğollar tekrar Suriye'ye, Hums civarlarına[30] geldiler. Reisleri Kukelki(Koukalki)'nin fenâ idâresinde o taraflarda bir çok tahribatta bulundular. Civar köy ve

Sene: 1261
Ebû'l-Ferec

26 658 senesi nihâyetlerine doğru.
27 Makarr-ı Enbiya'da yazılı.
28 659 senesi Muharrem'inin 5'inci Cuma günü [10 Aralık 1260].
29 Lakabı ed-Danbelî el-Eşrefî'dir.
30 659 hicrî senesinde.

kasabalar ahalisinin büyük kısmı Haleb'e kaçıyorlar, orada kendilerini emniyet altında zannediyorlardı. Halep o zaman Moğolların elindeydi. Moğollar seferden döndükleri zaman bunların Halep'ten çıkmalarını emrettiler. Sonra mensup oldukları köy ve kasabalara göre halkı takım takım ayırdılar. Kendilerini yerlerine iâde etmek istiyor gibi davranıyorlardı. Fakat biraz uzaklaşır uzaklaşmaz, Moğollara dost olsalardı kaçmazlardı bahânesiyle hepsini öldürdüler. Bu sıralarda Moğollar bu havâliden uzaklaştıkları için Müslüman askerleri tekrar Suriye'yi ele geçirdiler. Fakat çok geçmeden Moğolların Mezopotamya üzerinden tekrar gelmekte oldukları haber alındı. İlmeddin Sencer derhal Musul'dan çıktı. Kürdler de kendisine iltihak ettiler. İlmeddin Moğollara karşı yürüdü. Fakat mağlup oldu, âile efradıyla birlikte maktül düştü. Bir müddet sonra, Moğolların kumandanı Samacu (Samadgou) Musul'a yaklaştı, fakat Sâlih'in Suriye'den döndüğünü haber alınca şehrin hükümdarı olan melikin içeriye girmesi için Musul'u terk etti. Sonra hemen dönerek şehri muhâsara altına aldı. Salih'i[31] aldatmak fikriyle ona bazı tekliflerde bulundu. Bu sırada Emîr Barluva (Barloua) bir ordu ile yetişince Moğollar çekildiler, Sincar yakınında emîr ile harbe giriştiler. Emîri bozdular, silahlarını ve ağırlıklarını ele geçirdiler. Sonra bir çok vaadlerle Sâlih'i kendilerine çektiler. Sâlih bir çok musikişinas ve kayıkçı ile birlikte giderek Moğollara teslim oldu. Bu Melik, Samacu'nun yanında bulunduğu esnâda Moğollar şehre girdiler, yağma ettiler. Sonra şehrin idâresini kendilerini bu havâliye dâvet etmiş olan Sâlih'in emîrlerinden Yunus'un oğlu Şemseddin'e verdiler.

Sonra[32] bu emîr, Zekî[33] tarafından pek çok irtikâplarda bulunmakla itham edildiğinden katledildi, hükûmeti Zekî(Dzaki)'ye verildi. Zekî evvelce Erbil çarşısında dellal idi. Daha sonra Musul'da askerlik ediyordu. Sene: 1262

Bu târihte Suriye'nin büyük kısmı, Hıristiyanlara âit bulunan deniz kenarındaki şehirler müstesnâ olmak üzere, Müslümanların hükmü altına girmişti. Buralarını geri almayı düşünen Hulagu Ermenistan ve Gürcistan krallarıyla sâir Hıristiyanlara Mısır Sulta- Sene: 1264 Haiton Ebû'l-Fidâ Suyûtî Ebû'l-Ferec İbn Şıhne Merâkeşî D'Herbelot

[31] Musul'da Atabekler'e halef olan Bedreddin Lü'lü'nün oğlu idi.

[32] 661 senesinde.

[33] Zekî el-Erbilî. (Mükremin)

nına hücuma gitmek üzere hazırlanmaları için emir vermişti. Fakat Meraga şehri yakınında vefatı vukûa geldi.[34] Hakîkatte, Çin'de hükümran olan birâderi Kublay'ın umûmî vekili ise de, yaklaşık on sene kadar hükümran olmuştu. On beş çocuk bırakıyordu. Hulagu ulemâyı pek çok severdi. Büyük nüfûz-ı nazarı vardı. Suriye fethinden sonra Meraga'da zamanın en meşhur müneccimlerini toplayarak kendilerine yüksek maaşlar tahsîs etmişti. Bu şehirde bir rasathane binâ ettirmiş ve gökyüzünü gözetlemek için bir çok âletler yaptırtmıştı. Tus şehrinde meşhur Nasreddin bu heyetin reisi idi. Hulagu'nun zevceleri arasında Hıristiyan mezhebine mensup Dokuz Hâtun da vardır. Hıristiyanlara pek büyük hizmeti dokunmuştur. Hulagu Hıristiyanları himâyeden hâlî kalmamıştır. Bu zevcesi bütün seferlerinde Hulagu'yu takip etti. İhtiyat ve basîretinden dolayı pek çok övülmüştür. Hulagu'dan sonra az vakit yaşadı ve Meraga'ya defnedildi.

Haiton
Ebû'l-Fidâ
Ebû'l-Ferec
Pachymere
D'Herbelot

Toplanan bütün Moğol prenslerinin muvâfakatıyla Abaka İlhan pederine halef oldu. Kublay'dan hükûmet tevcihi fermanını aldı. İstanbul İmparatorunun Diplobataçin(Diplobatatzine)'den peydâ ettiği gayrımeşrû kerîmesi Mari (Marie) ile evlendi. Bu kız kıymetli hediyelerle Hulagu'ya gönderilmişti. Onunla evlenecekti. Fakat ulaştığı zaman Moğol hükümdarı vefat etmiş bulunuyordu. Abaka tahta çıkar çıkmaz birâderi Şamat'ı[35] Kapçak kavimlerinin akınlarını önlemek için Derbend boğazına gönderdi. Ve, Siba (Ciba) denilen bir mahalde büyük tahkîmât yaptırdı. Kapçak Hanları aslen Moğol olmakla beraber Mısır Sultanlarıyla anlaşma yaparak, Abaka ne zaman Mısır'a ve Suriye'ye sefer yapmaya kalkarsa, Derbend boğazı yoluyla tecâvüze geçmeyi taahhüt etmişlerdi. İşte bu anlaşma yüzünden Hıristiyanlar Mısır Sultanının kuvvetlerine mukâvemet edemeyerek Antakya ile Suriye'de tasarrufları altındaki diğer şehirleri kaybettiler. Abaka Suncak Noyan'a ordularının başkumandanı ve bütün imparatorluğun umûmî vekili ünvanını verdi. Şemseddin Muhammed vezîr-i âzam ve meclis reisi, bu vezîrin oğlu Bahâeddin İsfahan vezîri tayin edildi. Alaeddin Atâ'u'l-Mülk Bağdat vezîri oldu. Abaka'nın saltanatı zamanında Müslümanlar mes'ûd oldular.

34 663 senesi Rebîülevvel'inin 7'sinde [28 Aralık 1264].

35 İhtimal ki Hulagu'nun oğlu Yaşmut'tur.

Bütün halk onun merhamet ve adâletinden istifâde etti. Moğolları daha disiplin dâiresinde yaşamaya zorladı. Atâu'l-Mülk'ün himmetiyle Bağdat şehrini tamir ettirdi. Bağdad'ı Hulagu tahrip etmişti. Her şeyde hükümdarın arzusuna arka veren bu vezîr Bağdad'a bir çok ahâli çekti. İlim ve fenlerin, güzel sanatların ilerlemesine çalıştı. Çok geçmeden Bağdad'a eski şeref ve şaşaasını kazandırmaya muvaffak oldu. Bahâeddin ise bilakis İsfahan ahâlisine karşı gösterdiği şiddetli muameleden dolayı herkesin şikâyetini davet ediyordu. Masumlarla mücrimler çok kere aynı felakete uğruyorlardı. Halkın şikâyet mercii olan babasının nasîhatlarını da Bahâeddin dinlemiyordu.

Bahâeddin'in genç yaşında vefatı İsfahan sâkinlerini çektikleri Sene 1265
felaketten kurtardı.

Abaka'nın saltanatının başında[36], Kapçak'ta hükümran olan D'Herbelot
Bereke Han[37] Derbend yoluyla İran'a girmek istedi. Şamat bu geçitte kendisine karşı koydu, perîşan etti. Çekilmeye mecbur bıraktı. Bu mağlûbiyete rağmen Kapçak Hanı biraz sonra üç yüz bin süvariden meydana gelen bir ordu ile tekrar geldi. Derbend'i zorlamış, Kür yahut Sirus nehri sâhillerine ulaşmıştı. Abaka büyük bir felaket tehdidi altında kalan memleketlerini muhâfaza için derhal imparatorluğun bütün kuvvetleriyle sefere çıktı, Gürcistan'ın pâyitahtı olan Tiflis'e gitti, çarpışmaya girişileceği sırada Bereke (Bereké) Han vefat etti. Bunun üzerine bütün ordusu dağılarak Kapçak'a döndü.

Abaka sonra[38] Çağatay'da hükümran olan âile efradından prens- Sene: 1267
lere karşı durmak mecburiyetinde kaldı. Barak Oğlan, tebrik bahânesiyle Mes'ûd Beğ namında bir kumandanı Abaka nezdine gönderdi. Fakat vazîfesi gizlice tedkîklerde bulunmak ve İran'a girmek için takip edilecek yolun keşfinde bulunmaktı. Mes'ûd Beğ kâfî derecede mâhirâne hareket edemedi. Bir asker maksadının ne olduğunu anladı ve keyfiyeti vezîr-i âzam Şemseddin'e bildirdi. O da bilmez gibi görünerek Mes'ûd Beğ'i azizleyip ikramlarla karşıladı. Tutuklattırmak için dönmesini bekliyordu. Mes'ûd Beğ vedâ etmek için Abaka'dan mülâkat isteyerek nihâyet yola çıktı. Daha evvel her

---

36 664 hicrî târihinde.

37 D'Herbelot bunu Çağatay neslinden göstermekle hata etmiştir. Tuli'nin ahfadından idi.

38 666 hicrî târihinde.

tarafta menzil hayvanları planlamak gibi bir tedbir almıştı. Bu sâyede o kadar seri yol aldı ki vezîrin tevkif için gönderdiği adamların elinden kurtuldu.

Sene: 1268, 1269

İran'ın ahvâlinden Mes'ûd Beğ vâsıtasıyla haberdar olan Barak Oğlan ordularının başında İran'a gitmeye hazırlanıyordu. Yüz bin süvari ile Ceyhun'u geçti.[39] Bütün Horâsan kıt'asını zapt etti. Burada pek az bir mukāvemete rastlamıştı. Âzerbaycan'a kadar girdi. Fakat Abaka'nın bu vilayette mâlik olduğu büyük kuvvetler Moğolların öncü kuvvetlerini durdurdular. Abaka onlara karşı yürüdü. Herat yakınında kendileriyle karşılaştı.[40] Orada büyük bir muhârebe vukûa geldi. Uzun müddet zaferin hangi tarafta tecellî edeceği belli değildi. Nihâyet Abaka galebe saâdetine nâil oldu. Düşmanın bütün ağırlıklarını ele geçirdi. Barak Oğlan gâyet perîşan bir halde Ceyhun nehrinden öte tarafa geçti. Bu büyük muzafferiyetten sonra Abaka bu vilayetlerde büyük kuvvetlerle birâderi Beşin'i bıraktı ve Âzerbaycan'a döndü.

Bergeron
Haiton
Ebû'l-Fidâ
Ebû'l-Ferec

Abaka bu büyük seferden dönüşte artık yalnız Suriye'nin savunulmasıyla meşgul oldu. Mısır Sultanı Beybars[41] Suriye'yi tahrip edip duruyordu. Abaka Suriye'yi daha muvaffakiyetle savunabilmek için Hıristiyan hükümdarlarına, bu cümleden Fransa Kralı Sen Lui(Saint Louis)'ye, Sicilya Kralı Şarl(Charles)'a, Aragon Kralı Jak(Jacques)'a sefîrler yollayarak onları ittifaka davet etti. Gönderdiği sefîr bütün bu Hıristiyan hükümdarlarını Beybars'ın kazandığı zaferlerden aynı şekilde telaş içinde buldu. Bunlar da Suriye Hıristiyanlarına yardım için doğuya gelmeye hazırlanıyorlardı. Beybars Moğollara tâbi olan Anadolu'ya da tecâvüz etmişti. Anadolu vâlisi bulunan Pervâne (Berouana) de Abaka'ya karşı isyan bayrağını kaldırmıştı. Abaka o kadar sür'atle Anadolu'ya yetişti ki on beş günde kırk günlük yolu kat' etti. Beybars'ın askerleri derhal Türkiye'yi terk ettiler. Moğollar Musul yakınında kendilerine yetiştiler. Artçı birliğinden iki bin kişiyi esîr aldılar. Pek çok ganîmet ele geçirdiler ve orada oturan beş bin Kürd âilesini aldılar.[42]

---

39 667 hicrî târihinde.

40 668 hicrî târihinde.

41 "Bundukdarî" lakabıyla yâd edilirdi. Bundan dolayı bizim târihçilerimiz kendisine "Bendukdar" derler. Asıl ismi Beybars'tır. D'Herbelot bu harbin Mısır Sultanı Kalavun zamanında vukûa geldiğini söylüyor. Fakat bütün bu hikâyesi yanlıştır.

42 Kendilerine "pas blanc" [beyaz kırması?] derler.

Fakat Moğollar alışkın olmadıkları sıcaklığın şiddetinden çekinerek Mısır'a girmediler. Abaka Türkiye tarafına geçerek orada âsîleri itaat altına aldı. Pervane tevkif edilerek belinden testere ile kesildi. Sonra parça parça kesilerek Han'a ve devlet büyüklerine verilen yemeklerin içine karıştırıldı. Abaka Türkiye hükûmetini Ermenistan Kralı'na verdi. Fakat kendi mevkiinde zor durabilen Ermenistan Kralı kabul etmediğinden Moğol Hanı oralarda sükûnu sağladıktan sonra gidip kışı Bağdad'da geçirdi.[43] Sene: 1270

Bağdad'da büyük bir kıtlık çıktı. Fakat Abaka'nın ordusu Suriye'de kaldı. Ayntab, Ruha ve Efâmiye yakınında Kustun civarlarına yayıldılar. Sene: 1271

Bir müddet sonra[44] Moğollar gidip Bire'yi muhâsara ettiler. Beybars bunlara karşı yürüdü, Fırat nehrini geçmeye hazırlandı. Moğollar kendisine mâni olmak isterken nehrin akıntısına kapıldılar. Müslümanlar bütün mancınıkları ele geçirdiler ve kendilerini Bire muhâsarasını terke mecbur ettiler. Moğollar birkaç sene sonra[45] Antay'ın kumandası altında tekrar buralara geldilerse de o zaman Şam'da bulunan Beybars onları çekilmeye mecbur eyledi. Sene: 1272

Abaka nihâyet Mısırlıları Suriye'den çıkarmaya karar vererek Hıristiyanlarla birleşti. Papa Onuncu Greguvar (Grégoire) aynı maksatla Lyon'da büyük bir meclis toplamıştı. Abaka Han oraya sefîrler gönderdi. Bunlar Papa ile ve bütün Hıristiyan hükümdarlarının sefîrleri ile bir anlaşma yaptılar. Bu anlaşma mucibince Abaka, birâderi Mengu-Timür'e mühim bir ordu vererek, onu Mısır Sultanı ile harbe girişmekle görevlendirdi. Mısır Sultanı harbden imtina ederse bütün Suriye şehirlerini zapt ederek Hıristiyanlara teslim edecekti. Sene: 1274

Abaka bizzat giderek Rahbe'yi muhâsara etti. Kardeşi Mengu-Timür, Ermenistan Kralı da kendisine iltihak ettikten sonra Suriye'ye girdi, Halep ve Hums'a kadar olan yerlerin tamamını tahrip eyledi. O zaman Mısır'da hükümran olan Kalavun Şam'da idi. Alelacele ordularını topladı. Bir çok emîrler[46] askerleriyle birlikte kendisi- Sene 1281 Haiton Ebü'l-Fidâ Ebü'l-Ferec Sanut İbn Şıhne

43 670 hicrî târihinde.

44 671 hicrî târihinde.

45 674 hicrî târihinde.

46 Sunkur el-Aşkar (Sancar el aschcar) ki sıhhiyyûndan geliyordu; Hama Meliki Mansur; İtmiş es-Sa'dî; el-Hac Özdemir; İlmeddin ed-Devadârî; Bedreddin el-Bas-

ne katılarak Moğollara karşı yürüdüler. Hama Meliki Mansur sağ cenahta, Sunkur el-Aşkar son cenahta kumanda ediyordu. Sultan'ın Suriye'deki vekili Hüsâmeddin Laçin merkezde bulunan Suriye askerlerine kumanda etmekteydi. Bir Arap birliği sağ cenaha, bir Türkmen birliği de sol cenaha destek veriyordu. Moğol ordusu otuz bin kişi idi. İçlerinde ancak beş bin Moğol vardı. Geriye kalanları Gürcülerden, Ermenilerden ve İranlılardan meydana geliyordu. Mengu-Timür merkezde idi. Ermenistan hükümdarı, sağ kanadı oluşturan Hıristiyanlara kumanda ediyordu. Hums yakınında büyük ve güzel bir sahrada toplanmış olan bütün bu askerler muhârebeye giriştiler.[47] Ermenistan Kralı ilk önce Müslümanların sol cenahına hücum etti. Bir Moğol kumandanı[48] diğer bir Müslüman müfrezesine karşı yürüdü. Müslümanlar firara mecbur oldular. Üç gün düşman kendilerini takip etti. Müslümanların büyük kısmı Şam'a kaçtılar. Moğollar pek çok Müslüman öldürdüler. Bilhassa hezîmet esnâsında ele geçen ordu hizmetlilerini katleylediler. Muzafferiyetin artık kendi taraflarında karar kıldığını zannediyorlardı. Fakat Müslümanların sol cenahı ile merkezlerinin aynı muvaffakiyete nâil olduğunu ve Araplardan korkan Mengu-Timür'ün muhârebe meydanını terk ettiğini haber alınca çekilmek yolunu tercîh eylediler. Müslümanlar tekrar toplanmışlardı. Ermenistan Kralı ile Mengu-Timür'ü bekleyen diğer Moğollara mukāvemet göstermişlerdi. Mengu-Timür Fırat sâhiline varmış, orada ordusunun kalıntılarını bekliyordu. Ermenistan Kralı tekrar memleketinin yolunu tuttu. O târihten sonra dâima Müslümanlarla harb mecburiyetinde kaldı. Müslümanlar kendisini takip ediyorlardı. Bu muhârebede bütün subaylarını ve ordusunun büyük kısmını kaybetti. Mengu-Timür bu muhârebeyi kaybetmek yüzünden hissettiği kederin tesiriyle öldü.[49]

Abaka Bağdad'a çekilmek üzere Rahbe muhâsarasından vaz
Sene: 1282 geçti. Oradan Hemedan'a gitti. Hemedan'da Paskalya günü kiliseye gitti[50] ve bu yortuyu Hıristiyanlarla birlikte yaptı. Ertesi günü büyük

rî; Alaeddin Taybars el-Vezîrî; Aybek el-Efram; Bedreddin Bilig el-Aydümirî; Bedreddin Bektaş.

47 680 hicrî senesi Receb'inin 14'üncü [29 Ekim 1269 – Çarşamba?] Perşembe günü saat dörtte.

48 Haiton buna "Almak" diyor. Büyük ihtimalle "Alinak"tır.

49 Cezîretü'bn-i Ömer'de.

50 681 hicrî târihinde.

bir ziyâfete davet olundu. Biraz sonra pek hastalandı[51] ve hemen akabinde vefat etti.[52] Vezîri Şemseddin tarafından zehirlendiği iddia olunuyor. Bu vezîr bazı kumandanların entrikaları yüzünden hüküm ve nüfûzunu kaybetmişti. Hatta birâderi Atâ'u'l-Mülk tevkîf bile olunmuştu. Bazıları ise Abaka'nın birâderi Ahmed'in, vezîri böyle bir cinâyeti işlemeye teşvîk etmiş olduğu fikrindedirler.

Abaka'nın Argun ve Kencatu (Kandgiatou) [Keyhatu] namında iki oğlu kalıyordu. Târihçi Haiton kendisinde yalnız iki kusur buluyor. Birincisi pederinin yaptığı gibi Hıristiyan dinini kabul etmemesidir. Bundan dolayı bir çok halk Mısır Sultanının nezdine ilticâ etmişlerdi. Sene: 1283

Abaka'nın vefatından sonra umûmî bir toplantı yapan Moğollar "Han" ünvanını birâderi Niküdar'a[53] [Teküdar?] verdiler. Gençliğinde vaftiz edilmiş ve Nikola ismini almıştı. Milletin reislerine büyük hediyeler verdi. Vezîr Şemseddin makāmında bırakıldı. Birâderi Atâ'u'l-Mülk bütün memuriyetlerini muhâfaza etti. Başlıca düşmanları olan Yezdli Mecdü'l-Mülk'ü yeni han bunların eline teslim etti. Sonra Moğol Hanı İslam'ı kabul ile "Ahmed" namını aldı. Bu nam altında daha ziyâde maruftur.[54] İslamiyeti kabul ettikten sonra Hıristiyanlara kötülüklerde bulundu ve Müslümanlara muhib oldu. Kiliselerin büyük kısmı yıkıldı. Hıristiyanlar sürgün edildi. Ebü'l-Ferec Haiton D'Herbelot Ebü'l-Fidâ

Moğol Hanı bu değişikliği o târihte bu civarların en kudretli hükümdarı olan Mısır Sultanı Kalavun'a bildirdi. Sefîrleri Mısır Sultanına, efendilerinin barıştan başka bir arzusu olmadığını, Müslümanların kanını dökmekten çekindiğini, kendisi de hâlis bir Müslüman olduğunu, Sultan da aynı fikirde ise, Moğolların umûmî mecliste Mısır'a ve Suriye'ye büyük bir ordu göndermek üzere vermiş oldukları karara rağmen Han'ın silaha sarılmaktan uzak durduğunu söylediler. Kalavun, ilk önce Han'ın tahta çıkışını tebrik ederek İslamiyeti kabul etmesinden dolayı takdirlerde bulundu.

Ahmed Han'ın bu hareketi bütün Moğollar tarafından takbîh olundu. Bu kavimler Hıristiyan olmamakla beraber Hıristiyanlarla Sene: 1284

---

51 Salı gecesi.

52 Nisan'ın birinci Çarşamba günü. Zilkade'nin yirmisinde.

53 Haiton buna "Tangodor" diyor. Hulagu ile Kutay Hâtun'un oğlu idi. 681 hicrî târihi Hazîranının [???] on birinci Pazar günü tahta çıkmıştır.

54 Haiton kendisine "Muhammed" diyor.

beraber yaşamaya, onların dinî merasimlerinin icrâsını görmeye alışmışlardı. Müslümanlardan nefret ederlerdi. Ahmed bütün tebaasının nefretini kazandı. Kardeşlerinden biri ile yeğeni Argun bundan dolayı Kublay Han'a şikâyet ettiler, Ahmed'i atalarının izini terk etmiş olmakla suçladılar. Ahmed, Tataristan Büyük Hanı tarafından bir âsî muamelesi görmek tehdidine maruz kaldı. Bütün imparatorlukta karışıklıklar zuhûr etti. Ermenistan Kralı ile Gürcüler Ahmed'in emrine itaatten imtinâ gösterdiler. Ahmed, Kublay'ın tehditlerine kızarak birâderini öldürttü. Yeğeni Argun hakkında da aynı cezâyı tatbik etmeye hazırlanıyordu. Argun derhal Horâsan vilayetine çekildi. Orada asker topladıktan sonra Damgan'a kadar ilerledi.[55] Fakat askeri, Ahmed'in kendisine karşı göndermiş olduğu Alyanak(Alinak)'ın yiğitliği sâyesinde dağıldı. Argun Horâsan'a ilticaya mecbur oldu. Orada Burdah[56] hisarına kapandı. Çok geçmeden bu hisarda muhâsara edildi. Alyanak'ın vaadlerine aldanacak kadar gâfil davrandı. Moğol kumandanı kendisini amucasıyla barıştırmak vaadinde bulunuyordu. Bundan dolayı düşmanın eline kendini teslim etti.

Alyanak Argun'u hemen hapsettirerek dört bin kişi ile muhâfaza altına aldı. Ahmed bu isyanı tamamıyla yatıştırdığını zannederek barışın nimetlerinden faydalanmak üzere Bağdad'a gitti. Birkaç gün sonra Argun'u öldürmesi için Emîr Buğa'ya emir verdi. Fakat Buğa, gevşekliğinden ve yeni dininden dolayı Han'ın gizli düşmanı olan bazı kumandanlarla birlikte Argun lehinde bir fırka teşkil ettiler ve onu tahta çıkarmaya karar verdiler. Argun'u serbest bıraktılar. Alyanak'a hücum ederek onu öldürdüler. Arkada kalmış olan Ahmed'in bazı subayları da öldürüldü. Bu isyanı haber alan Ahmed derhal İsferayin'den çıktı, kaçmaya teşebbüs etti. Fakat Argun'un süvarileri yetiştiler, tutuklayarak Argun'a götürdüler. Argun Ahmed'i kayın vâlidesi Sultan Kongurtay'a teslim etti. Ahmed bunun çocuklarını öldürtmüştü. O da derhal Ahmed'i öldürttü.[57]

Argun tahta çıkar çıkmaz Kublay'dan hükümranlık tevcihi fermanı istedi. "Han" ünvanını, ancak Kublay tarafından tevcîh edildikten sonra aldı. Ahmed zamanında vezîr-i âzam bulunan Şemsed-

55 683 hicrî târihinde.

56 Mîrhond'a göre bu hisarın ismi "Kelat"tır.(Mükremin)

57 683 hicrî senesi cemâziyelevvel'inin 11'nde [26 Temmuz 1284].

din[58] saraydan çekilerek Hindistan'a geçmek niyetiyle İsfahan'a gitmişti. Argun kendisini çağırtarak memuriyetine iâde etti. Bu vezîrin gelmesi üzerine Buğa sarayda hâiz olduğu bütün nüfûzu kaybedeceğinden korktu. Vezîr, bilgisi, ehliyeti ve dirâyeti ile seçkinleşmişti. İyilik yapmaktan zevk alırdı. Herkese en evvel selam veren adam odur derlerdi. Huzûruna çıkanların arzularını karşılardı. Argun'un oğulları Kazan ile Harbende Horâsan hükûmetine tayin olundular. Han kendilerine atabek olmak üzere Nevruz namında başlıca emîrlerinden birini verdi.

Şemseddin'in vefatından sonra Emîr Buğa o derece kudret sâhibi oldu ki bağımsızlık kazanabileceğine ihtimal verdi. Fakat bu harîsâne tasavvurları başarılı bir fiile dönüşmeden evvel sefîl bir şekilde öldürüldü.[59] Makāmı Musevî Sa'dü'd-Devle'ye verildi. Bu zat vaktiyle Musul çarşısında simsar idi. Daha sonra tabîb olmuştu. Gâyet hoşsohbet olan bu Musevî, Argun'un o kadar teveccühüne nâil oldu ki her şeyi elindeydi. Kendi millettaşlarını en yüksek mevkilere çıkardı. Bununla beraber Hıristiyanlara hiçbir fenalık etmedi. Yalnız Müslümanlara kötülüklerde bulundu. Bütün adliye ve mâliye memurluklarını onların elinden aldı. Kendilerini saraya gelmekten bile men' edecek derecede ileriye vardı. Müslümanlar pek çok mırıldandılar ve Argun'un Hıristiyanlara Kâbe'yi kiliseye çevirmek vaadinde bulunduğunu iddia ettiler. Hıristiyanlar da Argun'u Müslümanlara karşı harb etmeye ve Arz-ı Mukaddes'i ellerinden almaya teşvik ediyorlardı. Hatta Papa IV. Nikola (Nicolas) Hıristiyanlara karşı gösterdiği güzel muameleden dolayı Jan Dö Mon-Korven (Jean de Mont-Corvin) vâsıtasıyla teşekkürlerini bildirdi.

Sene: 1287
D'Herbelot

Fakat Han, Müslümanlara karşı muvaffakiyetle harbe hazırlandığı sırada tehlikeli surette hastalandı. Her tarafta dualar edildi, büyük çapta sadakalar dağıtıldı. Hüküm ve nüfûzunu kötüye kullanmış olmaktan utanan Sa'dü'd-Devle fenâ surette değiştirdiği şeylerin eski hâline getirilmesi için vilayetlere emirler gönderdi. Fakat son derecede nefret kazanmış olduğu için, Argun ecel döşeğinde iken, katledildi. Argun da hemen arkasından vefat etti.[60] Müslüman-

Sene: 1291
Ebû'l-Fidâ
D'Herbelot
Haiton

58 "el-Cuveynî" lakabıyla yâd edilir.

59 686 hicrî târihinde.

60 690 senesi Rebîülevvelinde [1291 Mart/Nisan'ında].

lar bu hükümdarın vefatını, baskıya aldığı İslamiyet'in mucizeleri arasında gösterirler.

Abaka'nın oğlu Kencatu[61] [Keyhatu], Argun'un vefatından sonra Moğol meclisi tarafından "han" seçildi. Bu hükümdar Argun'un saltanatı zamanında, çekilmiş olduğu Anadolu'da sıradan bir fert gibi yaşıyordu. Kendisiyle beraber dinsizliği, ahde vefâsızlığı ve sâir bütün düşüklükleri de tahta çıkardı. Bununla beraber bütün âilesinin en cesuru olmak şöhretini taşıyordu. Rezilliklerine rağmen târih, tebaasına adâleti sağladığından ve hiçbir günahsızı öldürtmediğinden dolayı kendisini takdîr eder. Anadolu'yu terk eder etmez, orada ortaya çıkan karışıklıkları yatıştırmak için tekrar dönmeye mecbur oldu. Az vakit içinde bütün düşmanlarını dağıttı ve pâyitahta zaferle girdi.[62] Artık devlet işlerini düzene sokmakla uğraştı.

Başkumandanlığı Bakıbuk'a (Bakibok) verdi. Sadreddin Hâlid-i
Sene: 1292 Zencanî'yi vezîr-i âzam tayin etti. Fakat sonra devletin idâresini tamamen nâzırlarına bıraktığı için bu kadar ahlakı bozuk yabancılar tarafından aşağılanmış, tebaası tarafından nefret edilmiş bir hükümdar tarafından idâre edilmeye tahammül edemeyen Moğol reisleri isyan etmeye karar verdiler. İçlerinden biri, Tuğaçar Noyan, başlarına geçti. İmparatorluğa o zaman Bağdad'da kumandan bulunan Hulagu'nun torunu Baydu Oğul'u teklif etti. Bir çok ısrardan sonra Baydu Oğul muvâfakat göstererek bir ordu başında yürüdü. Kencatu işten haberdar olur olmaz kendisine karşı çıktı. Fakat ordusunun sağ cenahına kumanda eden Tuğaçar derhal kendisini terk ederek Baydu'ya iltihak etti ve elde etmek üzere olduğu zaferi elinden aldı. Bu suretle hıyânet gören Han, Mugan'a kaçtı.

Vaktiyle hapsettirmiş olup da Baydu tarafından tahliye edilmiş
Sene: 1295 olan bazı Moğol büyükleri orada kendisini tutukladılar. Kencatu boğuldu.[63] İddia olunduğuna göre isyanın başlıca sebeplerinden biri memleketinde Çin'de olduğu gibi kâğıt para çıkarmak istemiş olmasıdır.

---

61 Haiton buna "Regaito" diyor. Başkaları "Kencatu" yahut "Kayhatu" namını veriyorlar. Hakîkî Moğol adı "Gaykatu"dur ki "Parlak" manasınadır. *Tatarların Târih-i Ensabı*'nda zikri geçen "Kazeytu" budur.

62 691 hicrî târihinde.

63 694 senesi Rebîülâhir'inde [1295 Şubat/Mart'ında].

Baydu Han[64] Kencatu'nun ölümünden sonra Hemedan şehrinde derhal Moğol tahtına çıktı. Sonra, imparatorluğun diğer şehirlerinde de "han" tanındı. Bu hükümdar bir şükran duygusu eseri olarak ordularının başkumandanlığını Tuğaçar'a verdi. Bunun dostu olan Cemâleddin'i de vezîr-i âzam yaptı. Pederinin vefatından beri Horâsan hükûmetini elinde bulunduran Argun'un oğlu Kazan, Kencatu'nun katlinden ve Baydu'nun tahta çıkışından haberdar olunca, atabeği Nevruz'un tavsiyesi üzerine, Kencatu'nun intikāmını almaya kalktı. "Gâzî" lakabıyla anılan bu Nevruz vaktiyle Horâsan vâlisi olan Argon Ağa'nın oğlu idi. Kazan'a atabek olmuştu. Sonra, Emîr Buğa'nın vefatının ardından, onun uğradığı uğursuzluğa iştirak korkusuyla, İran'ın en doğu taraflarına çekilmiş ve İslamiyet'i açıktan açığa kabul etmişti. İslamiyet düşmanlarına karşı savaş ilan etmiş, Kazan ile bir çok mücâdelelerde bulunmuş, nihayet onunla barışmıştı. Bunun üzerine Kazan kendisini gâyet iyi bir dost gibi telakkî ederek Horâsan'a Fars ve Irak-ı Acem vilayetlerini ilhak etmenin çaresi hakkında istişârelerde bulundu. Nevruz verdiği cevapta Müslümanlığı kabul ederse kendisini İmparatorluğa sâhip kılacağını cesurca beyan etti. Tâcı dine tercîh eden Kazan derhal Fîrûzkûh şehrinde İslamiyet'i kabul eyledi. Daha bir çok Moğollar da kendisini taklit ettiler. Sonra, mühim bir ordunun başında Rey şehrinin yolunu tuttu. Oradan Baydu'ya bir sefîr göndererek Kencatu'nun kātillerini kendisinden istedi. Baydu'nın verdiği ret cevabı üzerine bu kıt'alarda bir çok tahribat yaptı. Ordusunun akıncıları Baydu'nun kuvvetlerinden bir kısmını perîşan ettiler. Arada muhârebe ilan edildi.

D'Herbelot
Ebû'l-Fidâ
Haiton

Bununla beraber Kazan açıktan açığa hareket etmek istemedi. Elde ettiği muvaffakiyete rağmen Baydu'ya yeni bir sefîr göndererek cereyan eden olaylarda hiç medhali olmadığını anlattı. Han bu mazereti kabul ettiği için, her ikisi tarafından seçilmiş zevat ile birlikte bir yerde buluşup görüşmeleri kararlaştırıldı. İkisi de randevusu verilen mülakata gittiler ve mutâd olan ikrâm ve izâz merasiminden sonra, Kazan Irak-ı Acem ve Fars vilayetlerinin kendisine devredilmesini Baydu'dan talep etti. Gâyet barışçı görünmek arzusunda olan Baydu da bu arzuyu olumlu karşıladı. Ertesi günü iki hükümdar yine buluşacaklar, birbirlerinin çadırlarına giderek

64 Haiton kendisine "Baido" diyor. Hulagu'nun oğlu Targay'ın oğlu idi.

karşılıklı ziyâretlerde bulunacaklar ve barışmaları şerefine şenlikler yapacaklardı. Fakat Kazan kendisinin tevkîf edileceğini haber alınca maiyetindekilerle birlikte hemen hareket etti, Horâsan'a döndü. Horâsan'da bazı subayların isyanının kendisini alelacele harekete mecbur ettiğini Han'a söyletti ve Fars ile Irak-ı Acem vilayetlerinin kendi memurlarına teslimi için lazım gelen emirlerin gönderilmesi ricâsında bulundu. Baydu işi açığa vurmak istemediğinden vezîri Cemâleddin'e bu iki vilayetin teslimini emretti. Fakat Kazan subayları oraya vardıkları zaman hiçbir şey elde edemediler, dönmeye mecbur oldular. Vezîr-i âzam, Han'ın emirlerinin icrâ edilmemesi için gizlice emirler göndermişti. Bunun üzerine Emîr Nevruz Baydu'nun sarayına gitti. Seyahatinin resmî sebebi bu vilayetlerin teslimini talep etmekti. Hakîkatte Baydu'nun sarayında Kazan lehinde taraftarlar temin etmek istiyordu. Tuğaçar'ı kazandı ve onu Baydu'yu hal' etmeye kandırdı.

Baydu, Nevruz'un seyahatinden şüphelendiği için kendisini nezâret altında bulunduruyordu. Fakat Nevruz Horâsan'a dönerse Kazan'ı esîr olarak getirebileceğini yeminlerle o kadar garanti etti ki Baydu da inandı. Nevruz'un hareketine müsâade gösterdi. Rivâyet edildiğine göre Nevruz Horâsan'a varır varmaz yemininde durmak için Baydu'ya bir çuval içinde bir "kazgan" göndermiştir. Çünkü Moğol lisanında Kazan, "kazgan" manâsınadır. Bu istihzâ, Baydu'ya elindeki bir adamı bırakmış olduğundan dolayı esefler verdi. Bundan çıkabilecek netîcelerin ne olduğunu sonra pek âlâ gördü. Nevruz bütün fikirleri isyana hazırlamıştı. Saray muhtelif gruplara ayrılmıştı. Bütün bu karışıklıkları Horâsan'a gelmiş olan Şemseddin nâmında bir subaydan haber alan Kazan, askerlerini yürütmek zamanının gelmiş olduğuna hükmetti. Öncü kuvvetine kumanda eden Nevruz son derecede sür'atle Baydu'nun karargâhına yaklaştı. Tuğaçar[65] ile taraftarları onun gelişini haber alır almaz Baydu'yu terk ettiler. Baydu Nahcivan taraflarına doğru firar etti. Fakat Nevruz o kadar sür'atle takip etti ki yolda yetişti, öldürttü.[66] Bu Han da ancak sekiz ay hüküm sürmüştü.

D'Herbelot
Ebû'l-Fidâ
Haiton
Merâkeşî

Kazan imparatorluk tâcını giyerken "Mahmûd" namını aldı. İmparatorluğunda tedâvül eden sikkelerin üzerindeki "Tataristan

65 Kendisine "Doğaçar" da deniliyor.

66 694 senesi Zilhicce'sinde [1295 Ekim/Kasım'ında].

büyük hanları" ibaresini kaldırttı. Artık bunları metbû olarak tanımak istemedi. Emîr Nevruz vezîr-i âzam oldu. Bazı Moğol prenslerinin teşebbüslerine mâni olmak üzere bir ordu ile Horâsan'a gönderildi. Bu Moğol prensleri Kazan'ın elinden hükûmeti almak fikriyle Ceyhun nehrini geçmişlerdi. Fakat çekilmeye mecbur oldular. Bunun üzerine Kazan, hükûmetin idâresiyle meşgul olmaya başladı. Çok kere divân-ı adâlete [adâlet divanına] riyâset ediyor, tebaasının hükûmet büyükleri aleyhindeki şikâyetlerini dinliyor, haklarını veriyordu. Horâsan'dan dönen Emîr Nevruz vâli sıfatıyla akabinde yine Horâsan'a gönderildi.

Bu esnâda, aynı vâliliğe göz dikmiş olan düşmanlarından bazıları Sene:1297
onu Mısır Sultanı ile gizli münâsebetlerde bulunmak ve Sultan'ı Kazan aleyhinde harbe teşvîk etmekle itham ettiler. Hatta Nevruz'un bir mektubunu bile gösterdiler. İfâ ettiği büyük hizmetlere rağmen Kazan Nevruz'u azletti.[67] Kazan tahta çıkıp da mevkiini sağlamlaştırdıktan sonra Nevruz'un kabul ettirmiş olduğu İslamiyet'e pek o kadar bağlı bulunmuyordu. Tamamıyla Hıristiyanlar tarafına dönmüştü. Hükümdarın bu dönüşü Nevruz'u Müslümanlarla birleşmeye sevk etmiş olmalıdır. Kendisini suçladıkları cürüm de bu idi. Horâsan Emîr Nevruz'dan alınarak Kutlukşah'a verildi. O da bir ordu ile Horâsan'a gitti. Nevruz dâmâdı Kert[68] (Kurts) sülalesinden Fahreddin'in yanına sığınmaya mecbur oldu. Fahreddin kayın pederine karşı olan vazîfesini unutarak ve sığınma hakkını çiğneyerek Nevruz'u Kutlukşah'a teslim etti, o da başını Kazan'a gönderdi. Bunun üzerine Kazan Horâsan hükûmetini birâderi Olcaytu (Aldgiaptou)'ya verdi. Bu da Kert hükümdarı ile bir çok çekişmelerde bulundu.

Kazan, o târihlerde, Suriye Müslümanlarının hareketlerini daha iyi göz önünde bulundurabilmek için Hemedan'da oturuyordu. Çünkü imparatorluğun bu parçası en az sükûnete nâil olan kısımlardan idi. Anadolu'daki Moğol reislerinden biri olan Selamiş[-Sülemiş]'i Kazan öldürtmek istemişti. Bu Moğol reisi de Mısır Sultanı tarafından Suriye Vâlisi bulunan Hüsâmeddin Laçin yanına çekilmişti. Hüsâmeddin, Selamiş'i makāmına iâde için Seyfeddin

67 697 hicrî târihinde.
68 Kâf'ın fethiyle "Kert" okunacaktı. (Mükremin)

Bektimür[69] kumandasında Anadolu'ya bir ordu göndermişti. Bu ordu Kazan ordusu tarafından takip edildi. Bektimür maktül düştü. Selamiş Anadolu'nun hisarlarından birinde bir müddet gizli kaldıktan sonra Kazan'a teslim olmak gibi bir ihtiyatsızlıkta bulundu. O da kendisini öldürttü.

Sene: 1299
D'Herbelot
Ebû'l-Fidâ
Haiton

Kazan, mâliye işlerini idâresinden memnun olmadığı vezîri Sadreddin'i[70] de katlettirdi. Her halde, Sadreddin'in topladığı muazzam malları müsâdere için gösterdiği bahâne bu idi. Sadreddin'in vazîfesini iki zât[71] arasında taksim etti. Sonra, Mısır Sultanının tecâvüzlerinden intikam almak fikriyle Suriye'ye karşı harbe hazırlanmaya başladı. Ermenistan ve Gürcistan kralları ve umûmiyetle Hıristiyanlar bu sefer için davet edildiler. Bahar mevsiminde Kazan ordusuyla birlikte yola çıktı. Bağdad'a, oradan Suriye'ye gitti. Mısır Sultanı Nâsır, Moğolların Fırat'ı geçtiklerini, sonra Haleb'e, oradan da Hama'ya geldiklerini ve Mecmu'l-Mürûc[72] namında bir yerde toplandıklarını, burada bir çok çayırlar bulunduğunu haber alınca derhal bir çok emîrler ile birlikte Hums yakınına gitti. Yanındaki emîrler arasında bilhassa "Sâlâr" ile "Çaşnigîr" lakabını taşıyan Beybars da vardı. Bunların asker üzerinde büyük bir hüküm ve nüfûzu görülüyordu. Kendilerini kıskanan sâir bazı emîrler askerlerini adetleri derecesinde ikmal etmediler. Bu suretle Mısır Sultanının ordusunu pek ziyâde zayıf bir hale soktular. Mısır Sultanı, Hums'un yarım günlük doğusunda Mecmu'l-Mürûc yakınında Moğollarla karşılaştı.[73] Kazan'ın ordusunda bir çok Mısır kumandanlarıyla Kapçak[74], vaktiyle işledikleri bazı suçlar dolayısıyla Sultan'ın vereceği cezadan kurtulmak için Hums'tan firar etmiş olan[75] Silahdar Bektimür ile Ulbeği (Oulbeghi) vardı. Kazan Kapçak'a pek çok itimad ediyordu. Fakat Kapçak onun bu itimadını suiistimal ediyor ve Moğol ordusunda verilen bütün kararları Sultan'a bildiriyordu. Yor-

69 Lakabı "Çelibî"dir.
70 Lakabı Zencânî'dir. "Sadr-ı cihan" ünvanını hâizdir.
71 Reşîdeddin Tabîb ile Hoca Sa'deddin Sâvecî.
72 "Çayırlar topluluğu" manâsınadır.
73 699 senesi Rebîülevvel'inin 27'inci Çarşamba günü akşamı ki Rumî Aralık ayının 23'üne rastlar.
74 Haiton kendisine "Kalfak" diyor.
75 697 hicrî târihinde, 1297 miladî târihinde.

gunluklarını henüz dinlendirmemiş olan Moğollara hücum etmek nasîhatını gizlice Sultan'a veren Kapçak olmuştur. Kazan düşman askerini görünce bütün askerlerini atlara bindirtti ve bunları savaş düzenine soktu. Askerlerinin okları Müslümanların şiddetli hücumunu durdurdu. Müslümanlar gerilemeye mecbur oldular. Sağ ve sol cenahları firar ettiler. Fakat Sultan'ın kumanda ettiği merkez uzun müddet mukāvemet gösterdi. Bu muhârebe gâyet şiddetli oldu, Müslümanların kat'î hezîmetiyle neticelendi. Moğollar Müslümanları akşama kadar takip ettiler ve bir çok telefat verdirdiler. Bu muhârebede hazır bulunan Râhip Haiton Kazan'ın şecaatini pek methediyor. Bu kadar çirkin, bu kadar kısa boylu bir adamın o kadar meziyetlerle dolu olmasına hayretler ediyor. Hakîkaten yirmi bin adam içinde Kazan'dan daha çirkinini ve küçüğünü bulmak pek zordu. Kazan bütün ganîmetleri askerlerine dağıttı, yalnız Mısır'a ve Sultan'ın ordusunun ahvâline taalluk eden bazı evrakı kendisi aldı.

Kazan kumandanlarından Bulyah (Bouliah)'a[76] ve Ermenistan Kralı'na Nâsır'ı kırk bin kişi ile Mısır çölüne kadar takip etmesi için emir verdi. Fakat hareketten üç gün sonra Ermenistan Kralı tekrar karargâha gelmek emrini aldı. Çünkü Kazan Şam'ı kuşatma kararını vermişti. Bulyah yoluna devam etti. Bazı bedevî Araplarla birlikte hecinler üzerinde firar eden Sultana yetişmeye çalıştı. Sultan'ın askerleri rast gele yerlere kaçtılar. Bir kısmı Trablus yolu üzerinde öldürüldü. Kazan ilk önce Sultan'ın hazîneleri ile askerî sandığının bulunduğu bir mevkii[77] kuşattı. Bu hazîneler ele geçirilince Sultan'ın kendisiyle birlikte bu kadar kıymetli şeyleri taşımasına hayret edildi. Kazan beş gün istirahatten sonra Şam üzerine yürüdü. Fakat Şam ahâlisi şehirlerinin hücumla zapt edilmesinden korkarak bir takım hediyelerle birlikte şehrin anahtarlarını yolladılar, Emîr Kapçak'ın ricâsı üzerine kendilerini kurtardılar. Yalnız orduya erzak getirmeleri talep edildi. Bununla beraber Moğollar Şam'ın iç kalesini muhâsara etmek mecburiyetinde kaldılar. Burada Emîr İlmeddin Ercuvaş kumanda ediyordu. Cesûrca müdâfaalarda bulundu. Civardaki binaların hepsini yaktı. Kazan Şam'a civar olan geniş çayırlarda kırk beş gün kaldı. Bunlara Mercü'z-Zanbakiyye namı verilir. Sonra,

76 "Mevlay"dır. (Mükremin)
77 Haiton buraya "Kazena"(Hazine?) diyor.

ortaya çıkan bazı karışıklıkları yatıştırmak için Hemedan'a döndü. Ordusunun bir kısmıyla Kutlukşah'ı Suriye'de bıraktı. Bütün Gazze, Kudüs ve Kerek civarlarını tahrip etmiş olan Emîr Bulyah'a Kutlukşah'a itaat etmesi için emir verdi. Şam hükûmetini Kapçak'a devretti. Her tarafa memurlar tayin etti. Ermenistan Kralı'na bu mevkileri Hıristiyanlara teslim için onların gelmesini beklediğini söyledi. Kazan Fırat sâhiline varır varmaz Kutlukşah'ı[78] çağırdı. Bulyah'ı[79] yirmi bin askerle Suriye'de bırakmasını ve ordusunun geri kalan kısmının kendisine katılmasını emretti. Kapçak, Kazan'ın hareketini haber alınca Bulyah'ı Kudüs tarafında yerleşmeye teşvîk etmişti. "Gor" adı verilen bir mahalde beygirler için pek çok yiyecek bulacağını söylemişti. Sonra Mısır Sultanına Şam şehrini ve Moğolların zapt etmiş olduğu bütün yerleri teslime hazır olduğunu bildirdi. Şam'ı bir çok para ve hemşîresi ile birlikte Kapçak'a vermeyi vaad eyleyen Sultan, derhal Sâlâr ile Beybars Çaşnigîr'i bir ordu ile gönderdi. Kapçak, Silahdar Bektimür, Ulbeği Şam'ı terk ederek Mısır'a doğru çekildiler. Telaş ve dehşet içinde kalan Moğollar bütün mevkileri boşaltarak doğu tarafına geçtiler. Yaz mevsimi idi. Bu mevsimde Moğollar ne ata binebilirler, ne harb edebilirlerdi. Suriye'nin büyük bir kısmıyla birlikte Şam geri alındı. Hâinler "Bâb"a çekildiler. Mısır sultanlarının sarayına "Bâb" denilirdi.

Sene:1300 Haiton Ebû'l-Fidâ

Kazan sefere çıkmak için yaz sıcaklarının geçmesini bekledi. Kış girince bütün askerlerini Fırat sâhillerinde topladı. İlk önce otuz bin kişi ile Kutlukşah'ı geçirdi[80] ve ona, Antakya civarlarına ulaşır ulaşmaz Ermenistan Kralını, Doğu ve Kıbrıs Hıristiyanlarını yardıma çağırması emrini verdi. Kutlukşah bu emirlere itaat etti. Gelişi üzerine Müslümanlar bütün Halep kıt'asını terk ettiler. Kara-Sankar Halep ordusuyla birlikte Hama'ya çekildi. Mısır Sultanının kumandanlarından Zeyneddin Ketbuğa Hama ordusuyla birlikte bu şehirden çıktı.[81] Şam askeri de kendisine katıldı. Sultan da Mısır ordusunun yanında Uvca(Oudgia)'ya kadar geldi. O zaman Moğollar Sermin, Maarra, Tizeyn (Tizin) ve Antakya dâhilinde Amik ülkelerinde dağılmışlardı. Orada Kıbrıs Hıristiyanlarını bekliyorlardı.

78 Haiton kendisine "Kotulussa" diyor.

79 Haiton kendisine "Mulay" diyor.

80 700 hicrî senesi Rebîülâhir'inde.

81 22 Rebîülâhir'de [4 Ocak 1301'de]

Bunlar Tampıl (Temple) ve Opital (Hôpital) şövalyelerinin Büyük Metr(Grands-Maitres)leri ile birlikte Antarados adasına ulaşmışlardı. Fakat o sırada yağan dâimî yağmurlar yolları bozdu. Mısır Sultanı yiyecek yokluğundan dolayı geri döndü. Moğollar üç ay Halep civarlarında kaldılar, sonra Fırat nehrine gittiler.[82] Bu suretle Hıristiyanların Arz-ı Mukaddes'i geri almaları için yaptıkları büyük tertibat sonuçsuz kaldı.

Moğollar Suriye'ye tekrar girmekte gecikmediler. Kazan Arz-ı Mukaddes'i Hıristiyanlara vermek için Suriye'deki Müslümanları tamamıyla mahvetmek istiyordu. Bu hareketten haberdar olan Müslümanlar sürülerini ve hububatlarını kalelere kapadılar. Kurtaramadıklarının hepsini yaktılar. Bu suretle Kazan'ı Fırat sâhilinde beklemeye mecbur ettiler. Kazan atlarına yem bulabilmek için kışın geçmesini bekliyordu. Moğollar beygirlerine kendi nefislerinden ziyâde dikkat ederler. Ermenistan Kralı Moğol ordusuna gidip iltihak etti. Moğol ordusu o kadar çoktu ki uzunluğuna Rakka'dan Bire'ye[83] kadar üç günlük mesâfe işgal ediyordu. Fakat Kazan kendi memleketlerine dönmeye mecbur olduğu için bu seferi idâreye ve bilhassa Şam'ı zapt etmeye Kutlukşah görevlendirildi. Müslüman orduları o zaman Hama'da Zeyneddin Ketbuğa nezdinde toplanmışlardı. Karyetü'l-ayn civarlarını tahrip eden Moğollara hücuma gitmek üzere sefere çıktılar.[84] Sene:1302

Müslümanlar Fenike sâhilleri kumandanı Emîr İsendemir'i Halep askerleriyle birlikte sevk ettiler. Bu arada şehzâde Ebû'l-Fidâ[85] dahi vardı. Arad yakınında Kûm denilen bir mevkide Moğollara tesâdüf ettiler ve onlarla harbe giriştiler.[86] Galebe uzun müddet ortada kaldı. Nihâyet Moğollar bir çok kayıplar verdikten sonra firara mecbur oldular. Müslüman askerleri sonra Hama'ya döndüler.[87] Sene:1303

Bu hezîmete rağmen Moğollar tekrar Hama civarlarına geldiler[88],

---

82 Cemâziyelâhir sonlarında. Haiton bu seferin 1850 [Orijinal metinde de böyle; 1250 olmalı-E.K.} târihinde vukûa geldiğini söylüyor, fakat 1301'dedir.

83 Zannederim, Haiton'un "Caccabe" ve "Labire" dediği yerler olacaktır.

84 702 senesi Şaban'ının yedisinde [27 Mart 1303'te].

85 Bu kitapta çok kere zikri geçen eserin yazarı.

86 Şaban'ın 10'uncu cumartesi günü [30 Mart 1303'te].

87 Şaban'ın 13'üncü Salı günü Hama'ya girdiler. Ebû'l-Fidâ'ya göre Nisan'ın ikisine tesâdüf etmektedir.

88 Şaban'ın 23'üncü Cuma günü.

Hums'a kadar ilerleyerek buldukları bütün Müslümanları kestikten sonra Hums'u zapt ettiler. Sonra Şam'a doğru yürüdüler. Fakat Şam ahâlisi Kutlukşah'a üç senelik bir mütâreke teklif ettikleri için Moğol kumandanı bunu kabul etti. Akıncıları o sırada Kutlukşah'a bazı esîrler getirdiler. Bunlardan Şam'dan birkaç günlük mesâfede her an Sultan'ı bekleyen bin iki yüz kişilik bir süvari kuvveti bulunduğunu haber aldı. Bu, Şam hâricinde, Mercu'z-Zanbakiyye'de ilk Mısır fırkalarıyla karargâh kurmuş olan Beybars el-Çaşnigîr idi. Sonra Mercu's-Suffar'a çekilerek orada Sultan Nâsır'ı beklemeye başlamıştı. Kutlukşah bu küçük fırkayı kolayca ezebileceğini zannederek Ermenistan Kralı ile birlikte yürüdü. Mercu's-Suffar girişinde Şeyhab'a gitti. Orada Sultan'ın bütün ordu ile gelmiş olduğunu haber aldı. Mısır Sultanına karşı büyük bir aşağılama duygusu beslediği için yolunda devam etti, çok geçmeden düşmanın karşısına ulaştı.[89] İki taraf da savaş düzenine girdiler. Bir taraftan bir göle diğer taraftan bir dağa dayanan Müslümanlar bu noktada kalarak düşmanı bekler durumda kaldılar. Düşman ancak zâyiât vererek kendilerine hücum edebilirdi. Moğolları ilk önce küçük bir çay durdurdu. Bunu geçmek için epeyce zaman harcadılar. Sonra Sultan'ın ordusu üzerine saldırdılar. Sağ cenahını perîşan ettiler. Sultan merkezde idi. Metânetle mukāvemet gösterdi. Sağ cenah da mukāvemet etti. Gecenin girişi savaşanları birbirinden ayırdı. Moğollar Mercu's-Suffar'ın kuzeyinde yer alan dağ yakınına çekildiler, orada ateşler yaktılar. Bu fırka Emîr Çoban'ın kumandası altındaydı. Bulyah'ın [Mevlay'ın] kumanda ettiği fırka ise kaçtı. Ertesi günü Müslümanlar Emîr Çoban fırkası üzerine yürüyünce muhârebe tekrar başladı. Çoban gâyet parlak bir yiğitlik eseri ortaya koyduysa da hezîmet halinde Şam ovasına çekilmeye mecbur oldu. Yağmurlar burasını geçilmez bir hale getirmişti. Moğollar her tarafta çamurlara saplanıyorlardı. Rutûbet tesiriyle gevşeyen yayları kullanılmaz bir hale geldi. Müslümanlar istedikleri kadar Moğol telef ettiler ve esîr aldılar. Hayvanlar, silahlar, ağırlıklar çamurların içinde kaldı. Güneş doğunca kaçabilenler Fırat nehri sâhillerine gittiler. Fırat gâyet şişkin olduğu için bir çoğu burada boğuldu. Fırat'ı geçemeyenler düşman eline esîr düştü. Kutlukşah Kazvin yakınında Kazan'a iltihak etti. Kazan Emîr Çoban'a gösterdiği yiğitliğin mükâfatını verdi,

---

[89] 702 senesi Ramazan'ının ikinci cumartesi günü. Nisan'ın yirmisine rastlar.

vazîfesini yapmamış olanları cezâya çarptırdı. Ermenistan Kralı da Kazan'ın nezdine gitti. Kazan onun kayıplarını telafî etmek ve hücumdan geri durmayacak Müslümanlara karşı kendisini savunabilecek bir hale sokmak için, masrafı Kazan'a âit olmak üzere bin Moğol'dan mürekkep bir kuvvet verdi. Aynı zamanda, Suriye'ye tekrar gelmesini beklemek üzere hükûmetini muhâfaza için Anadolu'daki Moğollardan da bu miktarda bir kuvvet toplayabilmesine izin verdi.

Müslümanların elde ettikleri bu muzafferiyet Kazan'ı o kadar kederlendirdi ki hastalandı ve Rey civarında Şenb-i Gazan yani "Kazan'ın Şamı" denilen bir mahalde hayatı terk etti.[90] Bu Kazan'ın binâ ettirdiği bir şehirdi. Buna kendi ismini vermişti. Yine bunun gibi bazı şehirleri de Nasıra [?], Halep diye isimlendirmişti. Kazan'ın vefatı Hıristiyanlar için telafi edilemez bir kayıp teşkil etti. İstanbul İmparatoru Mişel Paleolog memleketinin maruz olduğu musîbetlere çare bulmak için bu hükümdar ile ittifak akdetmişti. Ona "Andronik'in tabiî veledi" diye bilinen bir kızı göndermişti. Kazan bu kızla evlenmişti. Bu ittifaktan sonra, Kazan'ın ordusu tarafından durdurulan barbarlar Rum İmparatorluğu'na daha az akın yapıyorlardı. Kazan hareket nümûnesi olarak gözü önünde Keyhusrev'i, Dârâ'yı, Büyük İskender'i bulunduruyordu. Bunların târihlerini sık sık okuyordu. Onları taklit maksadıyladır ki bir çok ordular toplamıştı. Bu ordularda cesâretleriyle sivrilen bir Gürcistan müfrezesi bulunurdu ve bayraklarında salîb taşırlardı. Kazan, bu okumalardan başka her şeyi bizzat tanımak arzusuyla muhtelif sanatlar icrâ ederdi. Yerine birâderi Harbende[91] geçti. Bu da "Olcaytu Sultan"[92] ünvanını aldı. İranlılar kendisine "Gıyâseddin Muhammed Hudâbende" namını verirler. Haiton bu hükümdarın vaftiz edildiğini, isminin "Nikola" olduğunu iddia ediyor. Haiton'un ifâdesine nazaran vâlidesinin[93] vefatına kadar Hıristiyanlığını muhâfaza etmiştir. Vâlidesi kendi

Sene:1304
Ebû'l-Fidâ
İbn Şıhne
Dıyârbekrî
D'Herbelot
Pachymere

[90] 703 senesi sonlarında.

[91] Haiton buna "Karbaganda" diyor. Pachymere ise "Carmpantas" namını vermektedir.

[92] *Tatarların Târih-i Ensâbı*'nda buna "Ulseytu" denilmektedir. Bazıları ise "Olcaptu" yahut "Olciaptu" demektedirler.

[93] Haiton bunun isminin "Aruk Katun" olduğunu söylüyor.

dâiresinde küçük bir kilisede Hıristiyan âyinini icrâ ettirirdi. Vâlidesinin vefatından sonra Müslümanlığı kabul etmiştir.[94]

Harbende, birâderinin vefatını haber alır almaz Horâsan'ı terk ederek Ucan'a gitti. Orada tâc giydi. Ordu kumandanlığı vazîfesini Kutlukşah'a verdi. Vezîr-i âzamlık Reşîdeddin[95] ile Sa'deddin arasında taksim olundu. Fakat Sa'deddin bazı yolsuzluklarından dolayı idâma mahkûm oldu. Yerine Alişah geçti.

D'Herbelot

Olcaytu sonra Sultaniye şehrini binâ ettirdi[96] ve bunu kendisine pâyitaht yaptı. Kutlukşah'ı Gilan vilayetini itaat altına almak için sevk etti.[97] Fakat bu vilayetin küçük hükümdarları arasında hüküm süren tam ittifak Moğollara galebe çaldı. Kutluk bu seferde maiyetindekilerin büyük bir kısmıyla berâber maktül düştü. Anadolu'da kumandan bulunan Burlağı[98] namında bir Moğol kumandanı Han'ın emriyle idâma mahkûm oldu. Bu kumandan, Ermenistan Kralı Haiton'u emirlerine sür'atle itaat etmediği bahânesiyle katlettirmiş ve hâiz olduğu hüküm ve nüfûzu kötüye kullanmıştı. Haiton'un birâderi Uşin (Ouschin) Han'a bundan dolayı şikâyet ettiğinden, o da kumandanını cezalandırmak lüzumuna kāni olmuştu.

Ebû'l-Fidâ
Sene: 1305, 1307
Sanut

Olcaytu Sultaniye şehrinde bulunduğu sırada gayrımemnun bir çok Mısır emîrleri kendisinin yanına sığınarak Suriye'ye ordu göndermesi için teşvîklerde bulundular. Olcaytu Fırat'ı geçti[99], Şam yakınında Rahbe'de karargâh kurdu. İki ordu arasında bir çok küçük çarpışmalar oldu. Fakat vezîr-i âzam Reşîdeddin fikirleri o kadar güzel idâre etmek yolunu buldu ki tarafları barışa iknâ etti. Olcaytu pâyitahta döner dönmez Çağatay'da hükümran olan Kepek Han ile Bissur-Oğlan'ın Horâsan'ı istila etmek üzere Ceyhun'u geçtiklerini, o vilayetin başlıca kumandanları bulunan Yasaul ile Ali Kuşçu'yu mağlup eylediklerini haber aldı. Fakat bu havâlide Olcaytu'nun bizzat bulunması Çağataylıları derhal çekilmeye mecbur etti. Han, Horâsan'da büyük oğlu Ebû Saîd'i Emîr Sevinç ile birlikte büyük

Sene: 1312
D'Herbelot

94 703 senesi Cemâziyelevvel'inin 23'ünde tahta çıkmıştır [2 Ocak 1304].

95 Bu vezîr Mecmu'atu'r-Reşîdiyye namıyla bir eser yazmıştır. Eser Kral'ın kütüphanesindedir.

96 704 hicrî târihinde.

97 705 hicrî târihinde.

98 Sanut kendisine "Balargon" diyor.

99 712 hicrî târihinde.

bir ordu başında bıraktı. İstila takdîrinde bu ordu harekete hazırdı. Yasaul ile Ali Kuşçu korkaklıklarından dolayı cezalandırıldılar. Horâsan'da sulh, sükûn ve ticâret tekrar canlandı.

Sene: 1316

Biraz sonra, Kepek Han tarafını terk etmiş olan Bissur-Oğlan Ebû Saîd'in yanına giderek yardımını istirham etti. Bu münâsebetle Kepek Han ile Olcaytu arasında büyük bir muhârebe çıkacaktı. Fakat Olcaytu'nun vefatı[100] ihtilafa son verdi. Otuz altı yaşındaydı. On iki sene hükümran olmuştur. Adâleti sağlamaya özen göstermek ve İslamiyet savunucusu olmakla şöhret almıştır. Alevî mezhebine mensuptu. Darb ettirdiği sikkelerin üzerine On iki İmam'ın isimlerini koydurmuştu.

Tatarların Umûmî Târihi

Bugün Sultaniye'nin harâbelerine bakarak, Olcaytu'nun yaptırmış olduğu şehrin ne kadar büyük ve muhteşem olduğu takdîr edilebilir. Şehir Timür-leng tarafından tahrip edilmiş olmakla beraber Olcaytu'nun kabrini içine alan câmi hayretle temâşâ edilmektedir. Câminin gâyet parlak çelikten üç muhteşem kapısı vardır. Çeliklerin üzerine Şam işi işler yapılmıştır. Bilhassa meydana nâzır olan ortadaki kapı son derecede muazzam ve muhteşemdir. Olcaytu Han'ın mezarının etrafına çevrilmiş olan parmaklık aynı madenden yapılmıştır. O kadar güzel işlenmiştir ki parçaları kol kalınlığında olmakla beraber birbirlerine raptedilen noktaları fark etmek kābil değildir. İranlılar bunun yekpâre olduğunu iddia ediyorlar. İmâli için yedi sene çalışıldığını ve hâliyle Hindistan'dan getirildiğini söylüyorlar.

Sene: 1317
D'Herbelot
Tatarların Umûmî Târihi

Ebû Saîd Bahâdır Han, on iki yaşında olduğu halde pederine halef oldu ve Sultaniye şehrinde tahta çıktı. Suldus kabîlesi reisi Emîr Çoban hükümdarın çocukluğunda hükûmet nâibi oldu.[101] Reşîdeddin ile Alişah vezîr-i azamlığı muhâfaza ettiler. Alişah az vakit zarfında hediye kuvvetiyle Emîr Çoban'ı kendine çekmeye muvaffak oldu. Reşîdeddin'i azlettirdi. Sonra Reşîdeddin öldürüldü. Aynı târihte, Bissur-Oğlan Ebû Saîd'e karşı isyan ederek Horâsan askerleriyle Mâzenderan'a girdi. Gelip Sultaniye'yi muhâsara etmek tehdidini gösteriyordu. Fakat Emîr Hüseyin Gürkan kendisini çok geçmeden itaat dâiresine sokmaya muvaffak oldu. Bu karışıklıklar henüz yatıştırılmadan Hazar Denizi'nin kuzeyindeki ovalarda hükümran olan Şah Özbek'in Derbend'i zapt ettiği ve İran'ın mer-

---

100 716 hicrî târihinde.
101 717 hicrî târihinde.

kezine kadar girmeye hazırlandığı haber alındı. Ebû Saîd alelacele toplayabildiği bir miktar askerle vilayetlerinin imdadına koştu. Kür yahut Sirus nehri sâhillerinde karargâh kurdu. Emîr Çoban o zaman bulunduğu Horâsan'ı terk ederek alelacele askeriyle birlikte hükümdarın yanına geldi. O vakte kadar Şah Özbek'in askerleri memleketi tahrip ile yetinmişler ve bir mevkide kapanıp tahkîmât yapmayı ihmâl etmişlerdi. Epeyce kayıp vermiş olan Özbek, Ebû Saîd'in ordusunun kazanmış olduğu kuvvete karşı bir harbe girişmeyi gözüne aldıramadığından çekilmek tarafını tuttu. Fakat bunu gizlice yapmaya muvaffak oldu. Ebû Saîd maksadını haber aldı. Emîr Çoban takibine başladı ve artçı fırkasını perîşan etti.

Sene: 1319, 1321

Ebû Saîd Sultaniye'ye döndüğü sırada Emîr Çoban vazîfelerini tamamıyla ifâ etmemiş olan bazı subayları Moğolların o şiddetli askerî disiplini gereğince kamçı ile te'dip ettikten sonra Gürcistan'a doğru yürümeye başladı. O zaman bu kadar şiddetli cezalandırılan subaylar bir fırka teşkil ettiler. Daha sâir gayrımemnunlar da kendilerine katıldı. Hepsi birden oldukça mühim bir kuvvetle gidip Emîr Çoban'ı bastılar. Emîr Çoban Gürcülere karşı harekete hazırlanıyordu. Karargâhını yağma ettiler. Sonra ordusuna hücum ettiler. Çoban mağlup oldu. Bütün harp hilelerini kullanması sâyesinde kaçabildi. Büyük dolambaçlar yaparak Sultaniye şehrine ulaştı. Pâyitahtta artık kendisini emniyet altında görmeyen Ebû Saîd alelacele asker topladı, âsîlere karşı yürüdü. Âsîler hükümdara karşı harbe girişmeye cür'et ettilerse de muhârebeyi kaybettiler. Ebû Saîd bu muhârebede gösterdiği pek büyük yiğitlikten dolayı "Bahâdır" lakabını kazanmıştır.

Ebû Saîd Horâsan'da da muvaffakiyetlere nâil oldu. Hüseyin Gürkan ordusuyla Bissur-Oğlan'ı bu vilayeti terke mecbur bıraktı.[102] Çağataylılar orada bir müddet sonra kendisini öldürdüler. Bunun üzerine Emîr Çoban'ın sarayda o kadar nüfuzu arttı ki Ebû Saîd'in hemşîresi Satı-beg ile evlendi.[103] Hükümdarın, prensesin ve Emîr'in şerefleriyle mütenasip muhteşem bir düğün yapıldı. Fakat bu izdivacın Çoban'a verdiği neş'e, sonra oğlu Anadolu vâlisi Timürtaş'ın isyanı[104] yüzünden bozulmuş oldu.

102 719 hicrî târihinde.

103 721 hicrî târihinde.

104 722 hicrî târihinde.

Timürtaş tamamıyla müstakil olmak istiyordu. Çoban bu isyanı haber alır almaz kış ortasında kuvvetli bir ordu ile oğlunu itaat dâiresine sokmak için Anadolu'ya gitti. Oğlu derhal silahını bırakarak babasına teslimiyet arz edince o da kendisini esîr halinde Sultan'a getirdi. Babasının yaptığı pek büyük hizmetler oğlunun isyanını unutturdu. Timürtaş affedilerek görevine geri gönderildi. Sene: 1322

Alişah'ın vefatıyla[105] boşalmış olan vezîr-i âzamlık Çoban'ın umûmî vekili Sayın'a verildi. Emîr Çoban Anadolu'nun en güzel kadını olan kızı Bağdad Hâtun'u Emîr Hasan'la[106] evlendirdi. Bu izdivaç başına gelen felaketlerin kaynağı olmuştur. Ebû Saîd Bağdâd Hâtun'a âşık oldu ve dest-i izdivâcını babasından talep etti. Hükümdar izdivaç etmek isterse karısını boşamak Moğollar nezdinde âdet idi. Ebû Saîd iki emîri bu talâka taraftar görmedi. Bağdad Hâtun'u, oldukça hürmetsiz bir surette kendisine vermek istemediler. Kānun kendi tarafında olmakla beraber Ebû Saîd nüfûz ve kuvvetini kullanmak istemedi. Çoban zaman aşımıyla bu aşkın geçeceğini ümit ederek dâmâdı ile kızını Karabağ'a yolladı. Ebû Saîd'i, kendisi hiç istememekle beraber, Bağdad'a götürdü. Ebû Saîd'in Bağdad Hâtuna karşı hissettiği aşk, ayrılığa rağmen her gün artıyordu. Vezîr Sayın yanlış sunumlarla hükümdarı Emîr Çoban aleyhine tahrîk ediyordu. Sarayda büyük bir memuriyeti olan Çoban'ın oğlu Damaşk Hoca vezîrin entrikalarından babasını haberdar etti. Bunun üzerine Çoban cür'etkârca bir karar verdi. Horâsan'da zuhûr etmiş olan bazı karışıklıkları yatıştırmaya gitmek bahânesiyle birdenbire Bağdad'dan çıktı, Sultaniye'ye çekildi. Sarayda bıraktığı oğlunun yerine rehine makāmında olmak üzere vezîr Sayın'ı da götürdü. Oğlu sarayda bütün memuriyetlerini korudu. Sonraları Damaşk, hüküm ve nüfûzunu kullanarak, Ebû Saîd'e yalnız "Sultan" ünvanını bıraktı. Sultan bundan dolayı bazı mahremlerine şikâyetlerde bulundu. Nâzırın düşmanları hükümdarın bu hiddetini bir fırsat bilerek Damaşk'ı müteveffâ Sultan Olcaytu'nun zevcelerinden biriyle gizlice münâsebette bulunmakla itham ettiler. Damaşk'ın hareketini yakından takip ettiren Ebû Saîd onun yaptığı entrikayı anladı, katline karar verdi. Fakat kimse bu kadar cür'etkârca bir Sene: 1323

105 723 hicrî târihinde.

106 Şeyh Hüseyin'in oğludur.

Sene: 1326 harekete cesâret edemedi. Nihâyet umulmayan bir olay Ebû Saîd'i kurtardı:

Bu târihte[107] sarayın kapısına bazı âsî askerlerin kellelerini getirdiler. Bunların Çoban ile taraftarlarının kelleleri olduğuna dâir bir söylenti çıktı. Korkuya düşen Damaşk bu rivâyeti derinlemesine tahkîk etmedi. Kendi nefsini tehlikede görerek geceleyin yanında yalnız on kişi olduğu halde saraydan çıktı ve onlarla birlikte kaçtı. Arkasından takip ettiler. Yetiştiler, başını kestiler. Artık Damaşk'ın babasını da ortadan kaldırmaktan başka bir şey düşünmeyen Ebû Saîd Çoban'ı ve her vilayetteki bütün taraftarlarını öldürmeleri için Horâsan vâlisine emir gönderdi. Fakat bu emri alanlar ve Çoban'ı sevenler onu icrâ etmek şöyle dursun, bilakis Çoban'ı haberdar ettiler. Çoban onların hüsnüniyetinden istifâde ederek altmış bin kişilik bir ordu topladı, bu ordu ile Kazvin taraflarına gitti. Ebû Saîd toplayabildiği askerle Kazvin'e çekilmişti.

Çoban, bu kargaşaların sebebi gibi telakkî ettiği vezîr Sayın'ı öldürdükten sonra Semnan şehrine gitti. Burada mazannadan bir zâtı ziyâret etmek istiyordu. Bu zatın kabrine Müslümanlar hâlâ hürmet göstermektedirler. Rükneddin Alâü'd-Devle namını taşıyan bu zât ile Çoban bir hayli görüştü. Emîr, vereceği nasîhatların hepsini dinleyeceğini vaad etti ve samimiyetini isbat için Sultan'a gidip oğlunun kātillerini istemesini ve barış yapmasını ricâ etti. Ebû Saîd bu şeyhi büyük bir hürmetle kabul etti. Fakat Şeyh istediklerinin hiç birini elde edemedi. Bu ret cevabından Çoban o kadar kızdı ki artık hiç itidal gözetemeyerek İmparatorun karargâhından bir günlük mesâfede bulunan Kuha mevkiinde ordusunu kurdu. Çok geçmeden buna nâdim oldu. Çünkü arkasından gelmiş olan subaylardan büyük kısmı bu isyanda arkasında durmaktan imtinâ gösterdiler. Hükümdarlarına karşı kılıç çekmekten utandılar ve otuz bin kişi ile Çoban'dan ayrıldılar. Onların bu hareketi Çoban'ın geriye kalan askere karşı bütün itimadını yok etti. Hepsinin Sultan tarafına geçmesinden korkarak apar-topar uzaklaştı ve Horâsan'a çekilmek üzere Nubencan çölü yolunu tuttu. Bu münâsebetle gâyet uzun ve zahmetli bir seyahat tercih etmeye mecbur kalması maiyetindekilerden bir kısmının daha dağılması sonucunu verdi.

107 727 hicrî târihinde.

Ordusu o kadar zayıf düştü ki Türkistan'a Ebû Saîd'in düşmanı olan Moğol hükümdarlarının yanına sığınmak lüzumuna kāni oldu. Fakat Murgab nehri sâhillerine varınca birdenbire fikir değiştirerek gidip "Kert Meliki" lakabıyla anılan Gıyâseddin'in kolları arasına atıldı. Onu kendisi büyütmüştü ve ona büyük iyilikler yapmıştı. Fakat çok geçmeden idbâra uğramış [gözden düşmüş] bir adamın dostu olmayacağını anladı. Müstakil küçük bir hükümdar olan Gıyâseddin, Sultan'ın vaadlerine kapılarak Çoban'ın başını imparatora göndermeye karar verdi. Emîr Çoban'ın yanına gönderdiği ilk adam Celal olmuştur. Çoban, öleceğini anlayınca başı kesilir kesilmez parmaklarından birinin Ebû Saîd'e gönderilmesini, naaşının Medîne'ye defnedilmesini, Sultan'ın hemşîresi Satı-beg'den olan oğlu Celayir'in saraya götürülmesini ricâ etti. Bu arzularının yapılacağı vaad edildi, başı kesildi.[108]

Gıyâseddin Çoban'ın başını Sultan'a göndermekte acele etti. Büyük mükâfatlar bekliyordu. Fakat yeni olaylar sarayda büyük değişiklikler gerektirmişti. Şeyh Hasan, Sultan'ın âşık bulunduğu zevcesini boşamış, Bağdad Hâtun'u Sultan almıştı. Bu cemîlesi üzerine Şeyh Hasan tekrar Sultan'ın iltifatına nâil olmuş, Gıyâseddin'in göz diktiği mansıplara o geçmişti. Sultan olan Çoban'ın kerîmesi Bağdad Hâtun, hükümdar üzerinde büyük bir nüfuza sâhipti. Bu değişiklikler Gıyâseddin'in ümit ettiği mükâfatlara müsâid şeyler değildi. Yolda durdu. Sultan'ın emirlerine rağmen hayatına kasd etmemiş olduğu Celayir'in[109] vücudunu ortadan kaldırmasını münâsip gördü. Kendisinin katli için Horâsan'a emir gönderdi. Bu icrâ edildikten sonra o zaman Sultan'ın bulunduğu Karabağ'a gitti. Bağdad Hâtun kendisinin müthiş bir düşmanı idi. Pederinin intikamını almak istiyordu. Çoban ile Celayir'in naaşları Horâsan'dan Ucan'a nakledilinceye kadar icap eden müddet zarfında Gıyâseddin'i karargâhında beklettiler. Ucan'da naaşlar, Sultan'ın emriyle Mekke'ye giden hacılara teslim edildi. Sultan naaşların Medîne'ye gönderilmesi için kırk bin altun vermişti. Gıyâseddin'in elde ettiği

---

108 Çobaniyan sülalesinin reisidir. Bu âilenin târihi Moğol hükümdarlarının târihi arasındadır. Çünkü hakîkatte onların ordu kumandanlarından başka bir şey değildir.

109 Metinde bu isim "Dgelair" şeklinde yazılmasına rağmen Osmanlıca tercümede "Cılav" şeklinde yazılıdır; biz asıl metinde geçeni esas aldık. (E.K.)

bütün mükâfat, memleketine dönme müsâadesini alabilmekten ibâret olmuştur.

Bir müddet sonra[110] Şeyh Hasan da sarayda pek büyük nüfûz ve
Sene: 1331 iktidar sâhibi olmanın ne kadar tehlikeli bir şey olduğunu tecrübe etti. Etrafında bir takım hasetçiler peyda olmuştu ki bunlar Bağdad Hâtun'un hüküm ve nüfûzunu da kıskanıyorlardı. Bu adamlar Şeyh Hasan'ı, vaktiyle zevcesi olan Bağdad Hâtun ile gizli münâsebette bulunmakla ithâm ettiler. Sultan'ın yanında Şeyh Hasan'ı mahv etmek için bundan fazla bir şeye lüzum yoktu. Sultan Şeyh Hasan'ı Kemah hisarına sürdü ve Bağdad Hâtun'a karşı soğuk muamele göstermeye başladı. Fakat tâlihin cilvesi Şeyh Hasan'ı tekrar saraya getirdi. Çünkü masumiyeti tahakkuk etti, tekrar Sultan'ın gözüne girdi ve Anadolu vâliliğine tayin olundu.

Sonraları[111] Kapçak'ta hükümran olan Özbek Han, Ebû Saîd'in
Sene: 1334, 1335 memleketlerine yeni bir akın yaptı. Sultan derhal düşmanına karşı yürümeye başladı. Fakat Şirvan'a vardığı zaman havanın harâreti ve fenâlığı kendisini tehlikeli şekilde hasta düşürdü. Hamamda iken vefat etti.[112] Otuz iki yaşındaydı. On dokuz sene hükûmet sürmüştü. Naaşı Sultaniye'ye nakledilerek atalarının makberesine defn olundu. Bazı yazarlar Bağdad Hâtun'u Ebû Saîd'i zehirlemiş olmakla itham ederler. Çünkü kendisine karşı Ebû Saîd'in değişmiş olduğunu görmüştü, derler. Ebû Saîd İran Moğollarının son hanı sayılabilir. Vefatından sonra imparatorluğun vilayetleri devlet büyükleri tarafından işgal edildi. Halefleri hüküm ve nüfuzdan mahrum kaldılar. Ebû Saîd'in vefatının meşhur Timür-leng'in doğumuna tesâdüf ettiği nazar-ı dikkate çarpmıştır. Araplar bu seneye "Luz" derler ki "melce" [sığınak] manâsınadır. İnsanların bu kadar büyük bir felakette sığınacak bir yere muhtaç olduklarını göstermek isterler. Bu kelime ebced hesabıyla 736 hicrî târihini[113] gösterir.

Ebû Saîd'in halefi Arpa yahut Arpe (Arpah) Han olmuştur. Cengiz Han'ın oğlu Tuli'nin torunlarındandı.[114] Çoban âilesinin hüküm ve nüfûzu sâyesinde "Han" ilan edildi. Fakat çok geçmeden başka

110 732 hicrî târihinde.

111 735 hicrî târihinde.

112 736 hicrî târihinde.

113 21 Ağustos 1335-9 Ağustos 1336'ya tekabül eder. (E.K.)

114 Tuli'nin üçüncü oğlu Arıg-buga yahut Ortok Buga vâsıtasıyla.

saltanat davâcıları çıktı. Bağdad'da büyük bir hüküm ve nüfûzu olan Oyratlar aşîreti reisi Ali o şehirde "Han" ünvanını, Hulagu ahfadından Mûsâ'ya[115] verdirdi. Mûsâ derhal sefere çıkarak Arpa Han'a hücum etti ve bütün vilayetleri elinden aldı, kendisini katlettirdi. Bağdad'da Mûsâ'yı sultan ilan ettirdikleri esnâda "Büzürk"[116] lakabıyla yâd edilen Şeyh Hasan Celayir, Muhammed Han'ı[117] tahta çıkarmıştı. Muhammed Han büyük bir ordu toplayarak İran üzerine yürüdü. Tebriz yakınında Mûsâ Han'ı bozdu ve Oyratlar nezdine kaçmaya mecbur etti. Mûsâ bu seferde kendisini tahta çıkarmış olan Emîr Ali'yi kaybetti. Mağlubiyeti haberi Horâsan'da yayılınca o vilayette vâli bulunan yine Ali[118] isminde bir emîr derhal Bestan'a gitti ve orada Togay-Timür'ü[119] "Han" ilan ettirdi. Togay-Timür Mâzenderan şehrinde oturuyordu. Mûsâ Han kendilerine iltihak etti. Hep birden Muhammed Han'a karşı yürüdüler. Cıgarmrut (Dgiagarmrouth) denilen bir mahalde muhârebeye tutuşarak mağlup oldular. Mûsâ maktül düştü. Togay-Timür ile Emîr Ali Horâsan'a kaçtılar. Timürtaş'ın[120] oğlu Küçük Hasan bu haberi duyunca bir ordu topladı, "Büzürk" lakabıyla yâd edilen Hasan Celayir'in arka çıktığı Muhammed Han'a karşı yürüdü. Birkaç küçük çarpışmadan sonra Nahcıvan yakınında kat'î bir muhârebeye giriştiler. Küçük Hasan muzaffer oldu. Muhammed Han muhârebe meydanında maktuller arasında kaldı. Hasan Celayir Sultaniye'ye kaçtı. Küçük Hasan Tebriz'in muhâfazasını Satı-beg'e bıraktı, düşmanlarını takip ederek hepsini dağıttı. Sonra Celayir af talep ederek teslim oldu. Küçük Hasan Tebriz'e döndüğünde, bir sene bu şehri idâre etmiş olan Satıbeg'i Hulagu neslinden Süleyman[121] namında bir zâtla evlendirdi.

Bir müddet sonra Hasan Celayir düşmanının elinden kaçmak yolunu bulunca Bağdad'a giderek orada "Han" ünvanını Cihan-Ti-

---

115 İbn Ali ibn Baydu Han ibn Targay ibn Hulagu.

116 Rivâyet olunduğuna göre Ebû Saîd'in oğlu Argun İlhan neslindendir. Tañrı-birdi Hüseyin ibn Ak-buga ibn İlhan olduğunu söylüyor, Abaka'nın oğlu Argun neslinden geldiğini iddia ediyor. Bu, daha muhtemeldir.

117 İbn Yolkutluk ibn Timür ibn Anbarcı ibn Mengu ibn Hulagu.

118 Ali Kuşçu'nun oğlu.

119 Cengiz Han'ın kardeşi Cocı Kasar neslinden.

120 Çoban'ın oğlu.

121 İbn Muhammed ibn Sangu ibn Yaşmut yahut Aşmut ibn Hulagu.

mür'e[122] verdi. Fakat Küçük Hasan kendisini tekrar mağlup ettiğinden Bağdad'a çekilmeye mecbur oldu. Orada Cihan-Timür'ü indirerek bütün hüküm ve nüfûzu ele geçirdi. O zamana kadar Küçük Hasan Moğol Hanlarını istedikleri gibi tahttan indiren emîrlerin en kudretlisi idi. Yakup-şah ile gizlice aşk münasebetlerinde bulunan zevcesi sonunda kendisini öldürdü. Yakup-şah başka bir meseleden dolayı Emîr Küçük Hasan'ın emriyle tutuklanmıştı. Karısı bunun aralarındaki münasebetin keşfedilmesinden ileri geldiğini zannederek kocası sarhoş ve uykuda bulunduğu bir sırada kendisini öldürdü. Vefatından sonra birâderi Eşref hüküm ve nüfûzu eline geçirerek "Han" ünvanını Hulagu neslinden Nuşirvan'a verdi. Fakat çok geçmeden onu indirerek kendisi tahta çıktı. Düşüşü de bu andan itibaren vukûa geldi. Sefîhâne hayatı tebaasının nefretine sebep oldu. İleri gelenler, Kapçak'ta hükümran olan Canıbeg nezdine gittiler ve büyük bir ordu ile Eşref'in memleketine girmeye onu teşvîk ettiler.

Âzerbaycan'da Hoy yakınında büyük bir muhârebe yapıldı. Eşref
Sene: 1355 hem imparatorluğunu hem hayatını kaybetti.[123] Kendisiyle kardeşi Küçük Çobaniyân sülalesini teşkil etmişlerdir. Bunun târihi de Ebû Saîd'e halef olan hükümdarların târihi gibi bizce pek az bilinmektedir.

---

[122] İbn Arslan ibn Kencatu Han.

[123] 756 hicrî târihinde.

İLHANLILAR

İran'daki Moğol İmparatorluğu emîrler ve bilhassa bütün hüküm ve nüfûzu ele geçiren Çobaniyân sülalesi tarafından tamamıyla mahv edilmiş, bu âilenin sonuncusu olan Eşref bir "han" ilanından vaz geçmiş olmakla beraber bu imparatorluk bu âsînin vefatından sonra eskisinden daha parlak bir surette tekrar kurulmuştu. Yahut daha doğrusu eski Moğol imparatorluğunun enkazından yeni bir imparatorluk vücuda geldi.

Abaka Han'ın oğlu Argun'un neslinden bulunan ve Çobaniyân ile uzun müddet harb etmiş olan Hasan-ı Büzürk, onların büyük orduları karşısında çekilmeye mecbur olmuştu. Fakat Canıbeg'in istilası kendisini düşmandan kurtardıktan sonra Bağdad'ı zapt ederek yeni bir imparatorluğun kurucusu oldu. Gerçi mutlak bir nüfûz ve iktidara mâlik olamadı. Sâir emîrlerle hüküm ve nüfûz mücadelesine girişmeye mecbur kaldı. Oğlu Sultan Üveys kendisinden daha bahtiyar çıktı. Bu, dindar bir hükümdardı, adâleti severdi, pek çok cesâreti vardı. Halka kendisini pek sevdirmişti. Ebû'l-Fidâ D'Herbelot Tañrıbirdi

İşte Eşref'ten biraz sonra vefat etmiş[124] olan Hasan-ı Büzürk'ün halefi böyle bir hükümdardı. Sene: 1356

Sultan Üveys imparatorluğunu genişletmeyi, Âzerbaycan'ı fetheylemeyi düşündü. Âzerbaycan o zaman Ahıcuk (Akhidgiouk)'un elindeydi. Ahıcuk mağlup oldu[125], Tebriz'e çekilmek mecburiyetinde kaldı. Fakat burada kendini emniyette görmediğinden bütün memleketi düşmana terk ederek Nahcıvan'a gitti. Üveys'in gâyet şiddetli hareketi çok geçmeden kendisine yeni düşmanlar ortaya çıkardı. Öldürtmüş olduğu başlıca büyüklerden kırk kadar zâtın taraftarları Ahıcuk'u buldular, Âzerbaycan'a tekrar gelmesine yardım ettiler ve Üveys'i perîşan bir halde Bağdad'a doğru çekilmeye mecbur ettiler. Fakat bu mağlubiyet Üveys'in cesâretini kırmadı. D'Herbelot Sene: 1358

124 757 hicrî târihinde.

125 759 hicrî târihinde.

Tasavvurlarından vaz geçmesine sebep olmadı. Tekrar bir ordu topladı. Tebriz tarafında Ahıcuk'a hücum etti. Onu ele geçirerek başını kestirdi.

Sene: 1363

Üveys Âzerbaycan'ın zaptı ile meşgul olduğu sırada yokluğu esnasında Bağdad askerinin kumandanlığını emânet etmiş olduğu Hoca Mercan isyan etti. Bu âsîye karşı yürümeye[126] mecbur olan Üveys onu çarçabuk itaat dâiresine soktu. Bağdad kapılarını açtı, Hoca Mercan bağlılığını arz etti. Üveys Bağdad'da bir sene dinlendikten sonra gidip Musul ile Mardin'i zapt etti. Sonra[127], Mâzenderan'da Toga-Timür Han'ı tahtından indirip katletmiş olan Emîr Veli ile harb etmeye karar verdi. Üveys, Rey yakınında Veli'ye karşı büyük bir zafer kazandı. Onu Horâsan hudutlarında Semnan şehrine kadar kovaladı.

Sene: 1370
D'Herbelot
İbn Şıhne
Arabşah

Fakat birkaç sene sonra[128] hastalandı. Hastalığı her gün şiddetlendiği için nâzırları bir veliahd tayin etmesini ricâ ettiler. Hasan, Hüseyin, Ahmed, Bayezîd namında dört oğlu vardı. Hüseyin'i veliahd olarak seçti. Bağdad'ın idâresini en büyük oğlu Hasan'a verdi. Hasan'ın bundan memnun olmayacağı bazı taraflardan kendisine hissettirilince ne yapmaları lazım geleceğini kendilerinin bileceğini söyledi. Nâzırlar münâsip gördükleri şeyin icrâsına selahiyet verildiği zannıyla Hasan'ı tutuklattırdılar. Biraz sonra Üveys lakırdı söylemek kābiliyetini kaybetti, oğulları hakkında ne yapılacağını anlatamadı. Vefat edince Hüseyin tahta çıkarıldı. Hasan katledilerek pederiyle birlikte aynı mezara defnolundu.

"Celaleddin" lakabıyla yâd edilen Hüseyin, Üveys'in çocukları arasında hükümdar olmaya en layık, fazîlet sâhibi bir şehzâde idi. Âlicenap, cesur, civanmert idi. Zâten babasının izinden gitti. Hilim ve mülâyimliği hasebiyle halkın muhabbetini kazandı. Fakat bir Arap müverrihi kaderin kendisine hıyânet ettiğini söylüyor. Asrın bozulmuş ahlakı bu kadar iyi bir saltanat devrini bozmuştur. Birâderi Ahmed[129] kendisine karşı isyan ederek tâcı, tahtı ve hayatı elinden aldı. Katlettirmeden evvel bir sene hapiste zincir-bend tutmuştu. Hüseyin aşağı yukarı yirmi yaşındaydı. Kumandanı Âdil Ağa'yı Rey

---

126 765 hicrî târihinde.

127 772 hicrî târihinde.

128 776 hicrî târihinde.

129 783 hicrî târihi Cemâziyelâhir'inde.

şehrine bağlı bazı hisarları muhâsara etmeye göndermişti. Ordusunun büyük kısmı bir tarafta meşgul olduğu sırada birâderi Ahmed bir memnuniyetsizlik bahânesiyle, o zaman sarayın bulunduğu Tebriz şehrini terk ederek Erdebil'e gitti. Orada pâyitahtı ansızın basmak fikriyle büyük bir ordu topladı. Yanında asker bulunmayan Hüseyin gizlenmeye mecbur oldu ve çok geçmeden birâderinin eline düştü. O da kendisini katlettirdi. Bunun üzerine Ahmed, "Sultan" ünvanını aldı. Birâderi Bayezîd, Hüseyin'in âkıbetine uğramaktan korkarak Âdil Ağa'nın yanına sığındı. O da Bayezîd'i sultan olarak tanıdı. Birlikte Ahmed'in üzerine yürüdüler. Ahmed Mervand'a kaçmaya mecbur kaldı. Fakat ele geçeceği esnâda bazı subaylar Ahmed lehinde ayaklandıkları için Âdil Ağa Sultan Bayezîd ile birlikte Sultaniye'ye ilticâ etti. Ahmed gidip terk edilmiş bir halde bulunan Tebriz'i ele geçirdi. Derhal, Emîr Şeyh Ali ile Pîr Ali gelip orada kendisini muhâsara etmeye hazırlandılar. Ahmed onlara karşı yürüdü, Heft-rûz yani "Yedi nehir" denilen bir mahalde muhârebeye girişti. Muhârebe başlayacağı sırada Ömer isminde bir Kapçak emîri Ahmed'in ordusunu terk ederek Şeyh Ali tarafına geçti. Onun bu firarı Ahmed'e muzafferiyeti kaybettirdi. Ahmed için artık Türkmen Kara Muhammed'e katılmak üzere Nahcıvan'a alelacele kaçmaktan başka yapacak bir şey kalmadı. Kara Muhammed beş bin atlı ile Ahmed'i düşmanlarına karşı yürüttü. Bir muhârebe vukûa geldi. Bu muhârebede Şeyh Ali ile Pîr Ali maktul düştüler. Ahmed Tebriz'e zaferle girdi. Bununla beraber Âdil Ağa[130] Bayezîd ile birlikte Sultaniye'de mukāvemet ediyordu. Muzafferiye sülalesinden Şah Şucâ[131] bu emîri Şiraz'a götürmeden Ahmed ondan kurtulamadı.

Ahmed artık uğraşacak düşmanı kalmayınca, şedîd ve haksızlığa meyyâl tabiatı kendisini göstermeye başladı. Tebaasına zulmetti, mallarını aldı, kendilerini idâm ettirdi, tamamıyla sefâhate, zulüm ve istibdâda koyuldu. Taşkınlıkları o kadar arttı ki bu kadar fenâ bir hükümdarın idâresi altında yaşamaktan usanan Bağdad ahâlisi, müthiş orduları bütün İran'a yayılmış olan Timür-leng'i imdatlarına çağırdılar, bu büyük fâtih askerlerinin bir kısmını Esterâbâd'a bırakarak geri kalanları ile Rey üzerine yürüdü.[132] Sultaniye'de bulunan

Arabşah
Şerefeddin
Sene:1384

130 Şerefeddin kendisine "Sarı Âdil" diyor.

131 Şerefeddin "ş" harfinin zammıyla Şâcâ' diyor.

132 786 hicrî târihinde.

Ahmed bu şehrin hisarını güçlendirerek oğlu Ak-buğa'yı büyük bir muhâfız kuvvetiyle orada bıraktı. Tebriz'e doğru çekildi. Timür-leng'in askerleri Sultaniye civarına ulaştılar. Orada Ahmed'in bu şehri savunmak için bir ordu ile gönderdiği Emîr Sebtânî'yi buldular. Sebtanî meziyetlerine rağmen düşman karşısında gerilemeye mecbur oldu. Bütün ordusu dağıldı, Sultaniye zapt edildi. Ahmed bütün hiddetini kumandanından alarak onu darb ettirdi, sonra bütün Bağdad sokaklarında dolaştırarak teşhir eyledi.

Ahmed, biraz sonra[133] Tebriz şehrini de kaybetti. Kapçak'ta
Sene: 1385 hükümran olan Toktamış Han gelip bu şehri zapt etmiş ve yağmalamıştı. Fakat Moğolların gitmesinden sonra Ahmed tekrar Tebriz'e girdi. Kapçak Tatarları yalnız bir akın yapmakla yetinmişlerdi.

O zaman, meşhur Timür-leng İran'da harb etmek fikriyle büyük
Sene: 1386 bir ordu başında Ceyhun nehrini geçti.[134] Onun bu hareketinden haber alan Ahmed Bağdad'dan çıktı ve hemen Tebriz'e gitti. Timür-leng de ordusuyla Tebriz önüne vâsıl oldu. Ahmed o şehirde Timür-leng'i beklemeye cesâret edemeyerek Bağdad'a kaçtı. Timür-leng'in takip için gönderdiği Emîr Seyfeddin çok geçmeden Bağdad'a yetişti. Ahmed bütün ağırlıklarını terk ederek kaçtı. Nahcıvan yoluyla ve süvari kuvvetleri başında gelen İlyas Hoca[135] namında diğer bir emîr Nemekzar tuzlalarında Ahmed'i bastı. Pek şiddetli bir muhârebe vukûa geldi. Bu muhârebede İlyas Hoca yaralandı. Bu da Ahmed'in kurtulmasına sebep oldu. Nahcıvan yağma edildi. Bütün Âzerbaycan Timür-leng'in eline düştü. Timür-leng yazı Tebriz'de geçirdi.[136]

Sonra[137] Tatar fâtihi buralara tekrar gelerek bu memleketleri
Şerefeddin oğlu Mirzâ Miranşah'a verdi. Ahmed ilim ve takvâsıyla meşhur
Sene: 1396 olan büyük müftîyi[138] bir takım hediyelerle Timür-leng'e göndererek fırtınayı teskin edebileceği ümidine kapıldı. Hediyelerin her cinsinden, Tatar âdeti mucibince, dokuzar tane takdîm ediliyordu. Bu sefâret heyetinin gitmesinden maksat, Ahmed'in Timür-leng'e tâbi'iyyet arz ettiğini fakat bizzat gelip ayaklarına kapanmaya cesâ-

---

133 787 hicrî târihinde.

134 788 hicrî târihinde.

135 Şeyh Ali Bahadır'ın oğlu.

136 Bu seferlerin tafsilatına Timür-leng'in târihinde tesâdüf edilecektir.

137 795 hicrî târihinde.

138 Nureddin Abdurrahman Esferâyinî.

ret edemediğini bildirmekten ibâretti. Timür-leng yalnız sefîrin şahsına hürmet göstererek Ahmed'in Timür-leng namına hutbe okutması ve sikke darb etmesi lüzumundan bahsetti. Hiçbir cevap alamadan müftî geri döndü. Timür-leng Bağdad'ı muhâsara etmek kararını vererek her nefere iki tulum su tedârik etmek emrini verdi. Ve sonra yola çıktı.[139] İlk önce Erbil yakınında Yanbulak karyesinde karargâh kurdu. Gece gündüz yürüdü. Kendisi öne geçti. Şehr-i Zor yakınında Kura-kurgan'a gitti. Orada Türkmenlerin hüküm darı Muhammed'i bozdu. Buraya varan bütün ordusuyla bu şehri yağma etti. Sonra, yalçın dağlar arasından, gâyet müşkil ve dar yollardan geçerek ilerledi. Geceleyin kendisini meş'alelerle bir sed-yede taşıyorlardı. Timür-leng son derecede sür'at göstererek Bağ-dad'a yirmi yedi fersah mesâfede İbrahimlik denilen ziyâretgâh bir mahalle ulaştı. Orada ahâliden, ordusu görünür görünmez Bağdad subaylarını haberdar etmek üzere güvercinlerle mektup uçurmuş olduklarını haber aldı. Arkasından Timür-leng de yeni bir mektup ile başka bir güvercin uçurdu. Mektupta uzaktan görülen tozun bazı Türkmen süvarilerinden peydâ olduğu, Timür-leng ordusunun gelmediği, ilk zannın yanlışlığının meydana çıktığı bildiriliyor-du. Güvercin Bağdad'daki yuvasına ulaştığı zaman bu mektubu Ahmed'e götürdüler. Ahmed rahatladı. Fakat en kıymetli eşyalarını Dicle'nin öte tarafına geçirtmekten geri kalmadı. Bu faydalı bir ihtiyattı. Çünkü Timür-leng Bağdad'a doğru sür'atle ilerliyordu. Timür Bağdad'a vardığı zaman[140] Ahmed Bağdad'dan çıkmış, Dicle nehrini öte tarafa geçmiş, köprüyü yıkmış, gemileri parçalayarak batırmış idi. Düşman ordusunun ilk müfrezelerini görmek için nehir sâhilinde bekliyordu. Pişdar kuvvetlerini görünce Hille'ye kaçtı. Timür-leng'in askerlerinin büyük kısmı yüzerek Dicle'yi geç-tiler, Ahmed'in takibine koyuldular. Timür-leng bizzat düşmanını takip etmek istedi. Sarayının büyükleri mâni oldular ve büyük bir muvaffakiyetle zapt etmiş olduğu Bağdad'a çekilmesi için teşvîkler-de bulundular. Timür, Ahmed'in sarayında oturdu.

Sultan, en kıymetli eşyası ile birlikte oğlu Tâhir'i müstahkem Arabşah

139 795 hicrî senesi Şevval'inin on üçünde. Tatarların takvimine göre Tavuk senesine rastlar.

140 795 senesi Şevval'inin otuzunda [yirmi dokuzunda olmalı- 7 Eylül 1393].

Nâciye[141] hisarına göndermişti. Bunun kumandanı Altun, üç yüz seçme askerden oluşmuş bir muhâfız kuvveti ile arada sırada o kadar müthiş huruç hareketleri yapıyordu ki bu kaleyi muhâsara ettirmiş olan Timür-leng kırk bin kişilik bir yardım kuvveti göndermek lüzumunu hissetti. Bu yardım kuvvetleri geldiği sırada Altun kaleden çıkmıştı. Civara akınlar yapıyordu. Düşmanları arasında kendisine yol açabilecek ve tekrar kaleye girebilecek kadar yiğitlik ve muvaffakiyet gösterdi. Timür-leng bizzat bu muhâsaraya giderek uzun müddet orada kalmaktan canı sıkıldı. Mahsur kumandan durmadan akınlar yapıyordu. Nihâyet Timür-leng orada bir miktar asker bırakmakla yetindi. Kale ancak birkaç sene sonra kuşatılanlar arasına düşen nifak yüzünden zapt edilebildi.[142] Altun'un bir kardeşi vardı ki Tâhir'in validesiyle gizli münâsebetlerde bulunuyordu. Altun'un yokluğu esnâsında Tâhir bunların ikisini de öldürttü. Kapıları kapattı. Altun'a açmaktan imtinâ gösterdi. Kardeşinin naaşını surların üzerinden aşağıya attırdı. Altun kendisi de olsa böyle hareket edeceğini beyhude yere te'min edip durduysa da kendisini içeri almadılar. Bunun üzerine Altun Timür-leng'e âit bulunan Mervand'a çekildi. Oranın kumandanı Altun'un başını kestirdi. Tâhir artık müdâfaa edecek halde olmadığından Gürcülerin yanına sığınarak hisarı yalnız bıraktı, kale de Timür-leng'in askerleri tarafından zapt edildi.

Tatar fâtihinin orduları bu esnâda Irak-ı Arab'a yayılıyor ve Ahmed'i pek yakından takip ediyorlardı. Ahmed Fırat sâhillerine vardı, geceden istifâde ederek bu nehri geçti. Köprüsünü yıktırdı, gemileri batırttı. Düşmanları ertesi sabah ulaştılar ve bir geçit bulmak için bir müddet durmak mecburiyetinde kaldılar. Ahmed Kerbela üzerinden Şam yolunu tutmuştu. Gösterdiği sür'ate rağmen bütün eşyası yağma edildi. Çok geçmeden Kerbela sahrasında büyük bir askerî müfreze arkasından yetişti.[143] Maiyetinde iki bin süvari bulunduğundan bunlardan iki yüzü derhal geri döndüler ve Timür-leng ordusunun kumandanları üzerine saldırdılar. Fakat püskürtüldüler. Birkaç hafta [defa?] hücumlarını tekrar ettiler. Son çarpışmada Timür askerleri bir çok kayıplar verdi. Bununla beraber

141 Şerefeddin Beğ buna "Alıncak" diyor.

142 803 hicrî ve 1400 miladî târihinde.

143 795 hicrî senesi Şevval'inin 22'sinde [31 Ağustos 1395].

yine Ahmed'i takibe devam ederek oğlu Alâeddin ile daha sâir bazı evlatlarını ve zevcelerinden bazılarını esîr aldılar.

Ahmed hükûmetini terke mecbur oldu. Ahmed âilesinden elde edilenler Bağdad'da Timür-leng'in bulduğu bütün ilim ve hüner erbabı ile birlikte Semerkand'a gönderildiler. Vaktiyle Hulagu Han imparatorluğunu teşkil etmiş olan bütün bu memleketler Timür-leng'in oğlu Mirza Miranşah'a verildi. D'Herbelot Şerefeddin

Mirza Miranşah Tebriz'de oturduğu sırada Ahmed Bağdad'a girdi. Burada Miranşah kendisini muhâsaraya aldı. Fakat kuraklık, şiddetli sıcaklar ve Tebriz'de vukûa gelen isyan Ahmed'i kurtardı. Mirza Miranşah alelacele dönmeye mecbur kaldı. Sonra[144] Timür'ün torunu Mirza Rüstem maiyetinde bir çok kumandanlar[145] olduğu halde Bağdad'ı zapt için yola çıktı. Bir çok mevkileri yağma ettikten sonra, Mendeli'ye gitti.[146] Burada Sultan Ahmed tarafından Ali Kalender kumandandı. Mendeli şehri zapt ve askerlerin keyfine terk edildi. Ali Kalender alelacele Bağdad'a çekildi. Orada Ahmed'i Timür-leng ordusunun gelişinden haberdar etti. Derhal şehrin kapıları kapandı, köprü yıkıldı. Bu arada Timür-leng tarafından Huzistan (Khourestan) vâlisi bulunan Şirvan, hükûmeti dâiresinden bir çok paralar aldıktan sonra Bağdad'a sığınıp Ahmed'e hizmet arz etti. Fakat Bağdad'da bazı kumandanlara o kadar çok para dağıttı ki hakkında şüphe uyandı. Bir miktar asker kumandasında kendisini sevk eden Ahmed, kumandanlarına onu öldürttü. Başı Bağdad'a getirildi. Sultan sekiz günden az bir müddet zarfında kendi subaylarından iki bin kadarını öldürttü. Çocukluğundan beri Ahmed'i büyütmüş olan Vefâ Hâtun Vâsıt'a gönderildi. Orada bir yastıkla boğuldu. Ahmed maiyetindeki kadınlardan ve subaylardan bir çoğunu kendi eliyle öldürdü. Bunların naaşları Dicle'ye atıldı. Sonra sarayının kapılarını kapattı. İçeriye kimsenin girmesine müsaade etmedi. Yiyeceği kapıya getiriliyordu. Yemekler bir subaya veriliyor, o da kendisine getiriyordu. Bu zâlim hükümdar sonra geceleyin maiyetinde altı kişi ile bir kayık üzerinde Dicle'yi geçti ve Türkmenler reisi Kara Yusuf'un ülkesine çekildi. Firarı Bağdad'da meçhul kalmıştı. Subaylar sarayın kapısına yemek getirmekte devam ediyorlardı. İçlerin- Sene: 1399, 1400

144 802 hicrî târihinde.

145 Sevinç'in yeğeni Hasan Cendar ile Hasan Cekdaul.

146 802 senesi Cemâziyelevvel'inde.

den biri bunları saraya taşıyordu. Bu esnâda Ahmed Kara Yusuf'u Bağdad'a gelmeye iknâ etmişti. Onu bizzat Bağdad'a getirdi. Ve Türkmenlere nehrin öte tarafında ikāmetgâh tahsîs etti. Sarayına döndüğü zaman kendilerine pek çok hediyeler gönderdi. Bunlar da nakit para ile kumaşlardan, silahlardan, Arap atlarından vesâireden ibâretti. Ahmed, Türkmenlerin ahâliye tecâvüz etmelerine müsâade göstermedi.

Sonra Bağdad'da vâli olmak üzere Faruc'u[147] bırakarak zevcelerini, çocuklarını, bütün kızlarını aldı, Kara Yusuf ile birlikte şehirden çıktı. Fırat'ı geçtiler ve Haleb'e doğru çekildiler. Mısır Sultanı tarafından Halep'te vâli bulunan Timürtaş[148] geçidi müdâfaa etmek üzere karşılarına çıktıysa da mağlup oldu.[149] Bütün Tell-beşer ve Ayntab ülkesi yağmaya maruz kaldı. Nihâyet bu iki hükümdar Anadolu'ya çekildiler ve Bursa'da hükümran olan Osmanlı Türkleri imparatoru Bâyezîd'e iltihak ettiler.

Şerefeddin
Târih-i Bedreddin

Bu yeni istila esnâsında Bağdad şehri henüz hücuma maruz kalmamıştı. Timür-leng civar mevkilere hâkim olur olmaz Bağdad üzerine bir ordu sevk etti.[150] Bu ordu şehrin kuzey tarafında karargâh kurdu. Bir çok Türk ve Arap kuvvetleriyle güç kazanmış olan Bağdad kumandanı bir muhârebeye girişmeye cür'et gösterdi. Mendeli kumandanı Ali Kalender ile Baku'dan Can-Ahmed ve daha sâirleri kendisine iltihak ettiler. Fakat Mirza Rüstem ile Emîr Süleymanşah alelacele Timür-leng kuvvetlerinin başına geçerek Ahmed'in ordusunu Dicle'ye doğru sürdüler ve bütün bu orduyu dağıttılar. Faruc bu mağlubiyete rağmen Bağdad'ı teslimden imtinâ gösterdi ve halkı savunmaya teşvîk etti. Dedi ki:

Sene: 1401
Şerefeddin

> *"Efendim Sultan Ahmed bana Bağdad'ı ancak bizzat Timür-leng'e teslim edeceğime ve şehir Timür-leng kumandanları tarafından muhâsara edildiği müddetçe son dereceye kadar müdâfaada bulunacağıma yemin ettirdi."*

Herkes surlara çıktı. Faruc herkese örnek teşkil etti. Bu sırada Timür bizzat Bağdad üzerine yürüdü. Akab kapısında karargâh kurarak şehri muntazaman kuşatmaya aldı. Surları yıkmak üzere

---

147 Celayir aşîretine mensup bir Moğol.

148 *Târih-i Bedreddin* buna "Timür-baş" diyor.

149 802 hicrî târihinde.

150 803 hicrî târihinde.

özel işçiler tayin etti. Faruc Timür-leng'in muhâsarada bulunup bulunmadığını anlamak için güvendiği birisini göndermişti. Murahhası Timür-leng'in ordusunda güzel bir kabul gördü. Fakat Faruc bu haberin şehirde duyulmasına müsâade etmedi. O kadar şiddetle müdâfaada devam etti ki Timür-leng, ordusunun geri kalan kısmını da getirtmeye mecbur oldu. O zaman Bağdad her tarafından kuşatıldı. Dubalardan yapılmış bir köprünün üzerine yerleştirilen mâhir okçular nehrin geçilmesine mâni oldular. Bağdad ahâlisi bu kadar çok bir orduyu görmekle berâber cesâretlerini kaybetmediler. Tatarlar surlara bir gedik açar açmaz bu gedik tamir olunuyordu. Fakat şiddetli sıcaklar ve Timür-leng'in attırdığı büyük taşlar kendilerini bunaltıyordu. Bir çok defa Timür-leng'in subayları kendisinin ayaklarına kapanarak hücum için müsâade vermesini ricâ ettiler. Timür-leng kuşatılanların kendiliklerinden teslim olacakları ümidiyle buna muvâfakat göstermedi. Fakat ahâli kıtlığa ve son derece hava sıcaklığına rağmen savunmada sebat göstermeye karar vermişlerdi. Kırk gün muhâsaradan sonra, Bağdad ahâlisi öğle vakti harâretin şiddetinden korunmak için evlerine çekilmiş oldukları bir sırada Timür-leng fırsattan istifâde ederek surlara merdiven dayattı. İlk önce Emîr Şeyh Nureddin çıktı. Surların üzerine tepesinde hilal bulunan bir sırığı dikti ki buna at kuyruğundan bir tuğ bağlanmıştı. Bütün asker Emîr Şeyh Nureddin'i takip etti. Çok geçmeden elde kılıç içeri girdiler ve bu büyük şehri zapt ettiler.[151] Ahâli ölümden kurtulmak için her tarafa kaçıştılar ve hep kılıçtan geçirildiler. Vâli, kızıyla beraber nehrin akıntısından yararlanarak kaçabildi. Fakat Tatarlar arkalarından yetiştikleri için kızıyla beraber suya atladı, maruz kalacağı hakāretlerden bu suretle kurtuldu, barbar Timür-leng'in askerlerinden her birine Bağdad sâkinlerinden birinin kellesini getirmek emrini vermiş olduğundan seksen yaşındaki ihtiyarlara, memedeki çocuklara bile acımadılar. Maktul düşen bîçârelerin miktarı hesap edilememiştir. Başlarını yığarak birer ehram oluşturdular. İnsan kellelerinden yapılan ehramların miktarı yüz yirmiyi bulmuştur. Bu barbarın âdî bir dalkavuğu olan bir İran târihçisi "*Herkesin ayağını haddinden fazla uzatmaması lazım geldiğini göstermek ve kendinden sonrakilere etkileyici bir ibret teşkil etmek için*" böyle hareket ettiğini yazıyor.

151 803 senesi Zilkade'sinin 27'sinde [9 Temmuz 1401'de].

Bağdad'daki bütün evler yakıldı. Yalnız medreselere, câmilere ve hastahanelere dokunulmadı. Geriye kalan binalar yıkıldı.

Timür-leng'in ayaklarına kapanan bazı ulemâ da hayatlarını kurtardılar. Timür-leng, bu kadar mezâlimden sonra meşhur İmam Ebû Hanîfe'nin kabrini ziyârete gitti. Oğulları ve kumandanları Haleb'e ve Vâsıt'a kadar bütün civar memleketleri tahrip ettiler.

Ahmed, Timür-leng'in gitmesinden haberdar olur olmaz Kapadokya kıt'asında Kayseriye civarında Bâyezîd'den ayrıldı, Irak-ı Arab'a geldi. Kal'atu'r-Rum'dan geçti, Hîte[Hille?]'ye, oradan Bağdad'a geldi. Bağdad'ı tamir ettirdi. Çöllere dağılmış olan tebaasını topladı. Timür-leng derhal torunu Mirza Ebûbekir'i yeni bir ordu ile yolladı. Ahmed o kadar gâfil avlandı ki oğlu Tâhir ve daha birkaç subay ile birlikte gecelik gömleğiyle bir kayığa atlayarak dubayı geçti ve Hille'ye kaçtı. Cihanşah o şehre kadar kendisini takip etti. Fakat köprüyü yıkmak ihtiyatkârlığında bulunmuş olan Ahmed Fırat yoluyla Hâlid ve Melik adalarına kaçtı. Başka bir takım müfrezeler gidip Mendeli'yi yağma ettiler. Ali Kalender Dicle'nin öte tarafında toplayabildiği askerle biraz mukāvemet göstermek istediyse de mağlup oldu. İşte bu suretle Ahmed pâyitahtı tekrar terk etmek mecburiyetinde kaldı. Daha sonra, Tâhir, Sultan'ı sevmeyen bazı emîrler ve Emîr Fîrûz ile birlikte isyan etti. Ahmed, Türkmenler hükümdarı Kara Yusuf'tan yardım istemeye mecbur oldu. Birlikte âsîlerle harbe girişerek onları mağlup ettiler. Tâhir kaçmak isterken nehirde boğuldu. Sonra Ahmed, kendisinin halaskârıyla [kurtarıcısıyla] darıldı. Bağdad'a çekildi. Kara Yusuf derhal Hille'den çıktı, gidip Bağdad'ı zapt etti. Ahmed Bağdad'da saklanmaya mecbur oldu. Kara Hasan namında bir adam geceleyin kendisini beş fersahlık mesâfeye omuzlarında taşıyarak kurtardı. Ahmed öküzlü bir adama tesâdüf ederek öküze bindi, Kara Hasan ile birlikte Tikrit'e çekildi. Bazı kumandanlar kendisine katıldılar. Ahmed bunlarla birlikte, Mısır Sultanına âit olan Şam'a gitti. Daha sonra Bağdad'ı inşâ için gelen Timür-leng'in torunu Ebûbekir tarafından çıkarılan Kara Yusuf da Suriye'ye çekildi.

O zaman Suriye'ye hâkim bulunan ve Timür-leng'in muazzam ordularını kendi memleketine sokmak istemeyen Mısır Sultanı, bu iki hükümdarın gelişini Timür-leng'e bildirdi. Timür-leng

Ahmed'in kendisine gönderilmesini ve Kara Yusuf'un mevkuf tutulmasını istedi.

Mihman-nüvazlık hukukuna gölge düşürmek istemeyen Mısır Sultanı bu iki hükümdarı gözetim altında muhâfazada bulundurmakla yetinerek Ahmed'i düşmanının eline teslimden imtinâ etti. Ahmed ile Kara Yusuf Timür-leng'in vefatına kadar bu halde kaldılar.[152] Bulundukları bu bir nevi esâret içinde aralarında sıkı bir ittifak akdederek Mısır Sultanı'na sonuna kadar bağlı kalmaya ve hürriyetlerini elde eder etmez birbirlerine yardımda bulunmaya ahdettiler. Timür-leng'in vefatından sonra hürriyete nâil oldularsa da Kara Yusuf, Sultan'ın memleketlerini terk eder etmez Türkmenlerinin başına geçti ve az vakit içinde Irak-ı Arab ile Mezopotamya'nın bir kısmını zapt etti. Sultan bu istiladan Ahmed'e şikâyet etti. Çünkü gerçekleştirilen fetihler Ahmed lehinde yapılmış gibi görünüyordu. Fakat bu şikâyetine hiçbir muvâfık cevap alamadığından Ahmed'i himâyeden vazgeçti. Sene: 1404

Bu suretle terk edilen Ahmed hileye başvurdu. Fakîr giysileri giyerek gizlice Bağdad'a girdi. Orada biraz sonra bir karışıklık çıkardı. Kendisini bildirdi. Ahâli Ömer Mirza namına Bağdad'ı idâre eden kumandanı koğdular. Timür-leng Bağdad'ı Ömer Mirza'ya vermişti. Bağdad ahâlisi Ahmed'i sultan ilan ettiler. Sonra[153], Ahmed gidip Tebriz'i zapt eyledi. Bu esnâda Mirza Ebûbekir İsfahan muhâsarasıyla meşguldü. Ahmed saltanata sâhip olur olmaz zevk ve sefâya koyuldu. Mirza ve bunların kumandanlarından Emîr İbrâhim kendisini Tebriz'den çıkararak alelacele Bağdad'a çekilmeye mecbur etti. Sene 1405

Kara Yusuf Timür-leng'in evlatlarının arasında hüküm süren nifaktan faydalanarak Âzerbaycan'ı ele geçirdi. Bu memleket vaktiyle Ahmed'in hükûmetine tâbi olduğu için Ahmed'in hırs ve hasedi uyandı. Bu güzel vilayeti Türkmenlerin işgal ettiğini teessüf ederek gördü. Kara Yusuf'a hücum etmeye karar verdi. Kara Yusuf'un, Ermenistan'da Kara Osman'a karşı uğraştığı bir zamandan istifâde ederek Tebriz'i bastı[154] ve mukāvemet görmeksizin şehre girdi. Kara Yusuf bu hilekârlığını haber alır almaz yeni düşmanına karşı yürü- Sene 1410

152 807 hicrî târihinde.
153 808 hicrî târihinde.
154 813 hicrî târihinde.

dü. Tebriz'den iki fersah mesâfede muhârebeye tutuştular. Mağlup olan Ahmed bir bahçeye kaçabilmek için ancak vakit bulabildi. Bir müddet orada saklı kaldı. Sonra ele geçirilerek Kara Yusuf'un huzûruna götürüldü. Kara Yusuf, onu entrikacılığından dolayı azarlamakla yetinerek kendisini hapsettirdi. Daha sonra Irak'ın başlıca büyükleri, zâlim bir hükümdar olan ve ileride bir fenalık yapması pek muhtemel olan Ahmed'in vücudunun ortadan kaldırılmasını kendisine tavsiye ettiler. Kara Yusuf onların bu nasîhatına uyarak Ahmed'i ve çocuğunu öldürttü. Bu suretle İlhanlılar Sülalesi söndü. Yerine "Kara Koyunlu Türkmenler Sülalesi" geçti.

KARA KOYUNLU TÜRKMENLERİ

Cengiz Han âilesinin târihini yarım bırakarak burada, çoktan beri Batı Asya'da yerleşmiş bulunan İlhanlılara halef olmuş Türklerden ibâret olan Türkmenlerin târihinden bahsetmeyi münâsip görüyorum. Bunların olaylarından başka tarafta bahsetmiş olsaydım Hulagu tarafından kurulan İmparatorluğun târihi yarım kalacaktı; bu imparatorluğu İranlı Sûfî [Safevî] âilesinin eline geçirmeye sebep olan değişimler iyi anlaşılamayacaktı. Bu Sûfî âilesinin elinden de zamanımızda saltanat Tahmasb-kulu Han tarafından alınmıştır. Vaktiyle Haçlı hükümdarlarıyla harb etmiş kavimlerin kalıntıları olan bu Türkmenler İran'da hükümran bulunan Moğol hükümdarları tarafından itaat altına alınmıştı. Ahmed'in saltanatı zamanında Kara Mehmed isminde bir reisleri vardı. Bunun bayrağında siyah bir koyun görülüyordu. Bütün millete böyle Kara Koyunlu gibi garip bir nam verilmesi bundan ileri gelmiştir.[155] D'Herbelot

Tataristan'dan çıkmış olan Timür-leng bütün Türkmenleri mahv etmek fikrindeydi. Çünkü bunlar herkesle harb eden birer eşkıya idiler. Timür-leng, Nahcıvan'dan hareketle[156] ordusuyla birlikte alelacele Bayezîd hisarına yürüdü. Vaktiyle buna Aydın hisarı derlerdi. Civardaki havâliyi tahrip ettikten sonra Yukarı Ermenistan'da yer almış olan Avnik'e yahut Van'a gitti. Kara Mehmed'in birâderi Meser burada otururdu. Türkmenlerin gerek dağlarda gerek ovalarda mâlik oldukları şeylerin hepsi ganîmet olarak alındı. Daha sonra Erzurum şehri de alındı. Timür-leng Çakur nehri kenarında karargâh kurdu, Taharten'i itaat etmeye davet için Erzincan[157](Arzendgiane)'a bir sefîr gönderdi. Bütün bu kuvvetlere mukāvemet edemeyecek olan bu Türkmen[158] bir vergi vermeye rıza gösterdi. Sene: 1387

155 Rum müverrihleri bunlara "Mauroprobqiade" da diyorlar.

156 789 hicrî târihinde.

157 Tercümede "Azerbaycan" diye yazılıysa da orijinal metinde parantez içine aldığımız şekilde yazılıdır. (E.K.)

158 Metinde de "Ce Turkoman" şeklindedir. (E.K.)

Bunun üzerine Timür-leng Kara Mehmed'i takip için oğlu Mirza Miranşah'ın kumandası altında bir miktar asker ayırdı. Tatarlar bir çok esîr aldılar. Fakat Emîr Mehmed Mireke tarafından kumanda edilen diğer bir müfreze bir boğaz dâhilinde harbe girişmeye mecbur oldu. Bu, pek kanlı bir muhârebe oldu. Başka kumandanlar da Kara Mehmed'i takip ettiler, sonunda yalçın bir yerde yetiştiler. Dik kayalarla çevrili yüksek bir dağ tepesiydi. Gösterdikleri gayret faydasız oldu. Bir çok kayıp verdiler. Kara Mehmed dağın tepesine çekilmişti. Timür-leng bütün o havâliyi tahrip ile yetinmek mecburiyetinde kaldı. Bu eşkıyanın kendi kuvvetlerine taarruz etmesine mâni olamadı. Ahlat ve Âdilcevaz şehirlerini itaat altına aldı. Sonra, Van Gölü boyunca harekete devam ederek Aladağ'a gitti. Orada Abarasaray ovasında ordusunun ana kitlesinin gelmesini bekliyordu. Timür-leng Türkmenlerin memleketine defalarca dönerek tahribatlarda bulunmuştur.[159]

Kara Mehmed'in vefatından sonra oğlu Kara Yusuf, Sultan
Sene: 1391 Ahmed'in muvâfakatıyla millet reisi oldu ve Sultan Ahmed'in hiz-
İbn Şıhne metine girdi. Az vakit içinde Ermenistan'da ve Diyârbekir'de pek çok nüfûz ve kudret kazandı. Sultan Ahmed'den gördüğü iyiliği unutabilecek hale geldi. Artık orada faydalı surette yerleşmekten ve istiklal sâhibi olmaktan başka bir şey düşünmedi.

O zamana kadar İlhanlıların başlıca şehirlerinden biri olan Tebriz'i zapt etti[160], anahtarlarını Mısır Sultanına gönderdi. Mısır Sultanından elde ettiği beratta bu şehir kendisine veriliyordu. Timür-leng'in istilası Ahmed ile Kara Yusuf'u birleştirdi. Bu fâtihin önünde kaçmaya mecbur oldular. Mısır Sultanının memleketlerine geçtiler. Fakat Timür-leng'in vefatından sonra[161] Kara Yusuf bütün Türkmenlerini toplayarak Irak-ı Arab'ı ve Mezopotamya'nın bir kısmını ele geçirdi, Tebriz'den Tatar Hanının evlatlarını koğdu, Gürcistan ile harb etti.

Bağdad'ı Ahmed'in elinden aldı, İlhanlılar sülalesini mahv eyle-
Sene: 1404 di.[162] Bu suretle Irak-ı Arab'ın, Mezopotamya'nın, Ermenistan'ın ve
D'Herbelot Gürcistan'ın bir kısmının sâhibi oldu.

159 Bu olayların tafsilatı Timür-leng'in târihinde görülecektir.

160 794 hicrî târihinde.

161 807 hicrî târihinde.

162 813 hicrî târihinde.

Suriye'ye ve Anadolu'ya girmek tehlikesini arz ettiği bir sırada Timür-leng'in oğlu Şahruh, doğuyu sâkinleştirdikten sonra birâderlerinin intikamını almak için kendisinin ülkesine girdi.[163] Sene: 1410

Kumandası altında harbe alışmış bir çok ordulara sahip olan Kara Yusuf bu kadar kuvvetli bir düşmanın gelişinden dehşete düşmüştü. Fakat Şahruh'a karşı yürümeye hazırlandığı sırada hastalandı ve Tebriz yakınında Ucan karargâhında vefat etti.[164] Bunun üzerine başsız kalan bütün ordusu dağıldı. Bizzat kendi askerlerinden bir kısmı çadırlarını yağma ettiler ve küpelerini almak için kulaklarını kestiler. Hükümdarın vefatında bu millet için bir emr-i tabiî olan bu kargaşalıklar arasında Kara Yusuf'un naaşı mezarsız kaldı. Nihayet subaylarından bazıları Erciş'e götürerek orada defnettiler. On dokuz sene saltanat sürmüştü. Altı çocuğu olmuştu. Pîr-Budak Han ile Emîr Absâl daha evvel vefat etmişlerdi. Emîr İskender kendisine halef oldu. Diğerleri de Mirza Cihanşah, İran vâlisi Şah Mehmed, İskender'in emriyle katledilen Ebûsaîd'dir. Sene: 1419, 1420

İskender hükümranlık uygulamasına küçük bir şüphe üzerine birâderi Ebûsaîd'i öldürtmekle başladı. Sonra iki defa Şahruh'a mağlup oldu. Şahruh Rey şehrini elinden aldı. Tebriz'i Kara Yusuf'un diğer oğlu olan Cihanşah'a verdi. Şahruh tarafından destek gören Cihanşah birâderiyle harb etti, Alıncak yahut Nâciye hisarında onu muhâsara altına aldı. Bunun üzerine İskender'in oğlu Şah-Kubad pederini öldürttü. Amucasıyla barış yaptı.[165]

Cihanşah tahta[166] çıktı. Gürcistan'ı kayıt altına aldı. Timür-leng'in neslinden Mahmûd'un[167] vefatından sonra İran'ın ve Kirman'ın bir kısmını zapt etti.[168] Daha sonra[169] Horâsan'da, Timür-leng âilesinden Mirza İbrâhim'e karşı harb ettiyse de alelacele Tebriz'e dönmeye mecbur oldu. Çünkü oğullarından biri isyan etmişti. Bunu itaat dâiresine soktu ve dar bir mahbese kapadı. Diğer bir oğlu Sene: 1437,1452, 1456, 1464.

163 822 hicrî târihinde.

164 823 hicrî târihinde.

165 841 hicrî târihinde.

166 Bergeron kendisine "Tzanises" yahut "Giausa" yahut "Geunsas" yahut "Malaoncre" diyor.

167 Baysungur'un oğlu.

168 856 hicrî târihinde.

169 861 hicrî târihinde.

Pîr-Budak Bağdad'da isyan etti. Cihanşah orada kendisini bir sene muhâsara ettiyse de şehri ele geçiremedi ve oğlu ile bir anlaşma yapmaya mecbur oldu.[170] Diyârbekir'de yerleşmiş diğer Türkmenlerin reisi olan Uzun Hasan ile muhârebesinde bahtiyar olamadı. Uzun Hasan beş bin atlı ile kendisini bastı, büyük oğlu ile beraber öldürdü. Diğer bir oğlu esîr düştü ve gözlerine mil çekildi.[171]

Bunun üzerine Cihanşah'ın oğlu Hasan Ali imparatorluğu zapt
Sene: 1496 ederek birâderine halef oldu. Kendisine büyük hazîneler bırakmış olan Cihanşah'ın intikamını almak için iki yüz bin kişilik bir ordu topladı. Fakat askerini iyice bağlamak için bir senelik maaşlarını peşin vermek ihtiyatsızlığında bulunduğundan bundan zarar gördü. Horâsan'da hükümran olan Timür-leng'in neslinden Ebûsaîd kendisine hücuma geldiği vakit bütün bu asker düşmanının tarafına geçti. Bunun üzerine ordusunun enkazıyla firara mecbur kaldı. Uzun Hasan'ın eline düştü. O da kardeşleriyle beraber kendisini öldürttü. Yaklaşık elli sene kadar hükûmet süren bu sülale bu suretle söndü. Sahip olduğu memleketler Ak Koyunlu Türkmenlerinin eline geçti.

170 869 hicrî târihine doğru.

171 872 hicrî târihine doğru.

AK KOYUNLU TÜRKMENLERİ

Bu Türkmenler, bayrakları üzerinde bulunan ak koyun namını almışlardır. Kendilerine Türkçede Ak Koyunlu namı verilmektedir. Bayındırlılar[172] namı da verilmiştir. Aşağı Ermenistan'da ve Mezopotamya'da hükûmet etmişlerdir. Bu sülalenin kurucusu gibi telakkî edilecek Tur-Ali Beğ Musul ve Van şehirlerine hâkim idi. Yerine "Fahreddin" lakabıyla yâd edilen oğlu Kutlu Beğ çıktı. Bunun oğlu ve halefi olan Kara Yülük Osman Timür-leng'in Anadolu'ya geçtiği zaman onun hizmetine girdi ve Bâyezîd'in mağlubiyetinden sonra Timür'den Anadolu'da Sivas, Ermenistan'da Erzincan ve Mezopotamya'da Ruha ve Mardin şehirlerini aldı. Bu suretle kudret sâhibi olunca Kara Koyunlu Türkmenleri hükümdarıyla harb ettiyse de mağlup oldu ve Emîr İskender tarafından katledildi.[173] D'Herbelot

Yaşı doksandan fazlaydı. Oğlu Hamza Beğ Mezopotamya ve Kapadokya taraflarında kendisine halef oldu ve yaklaşık kırk sene hükûmetten sonra vefat etti.[174] Hükûmeti Ali Beğ'in oğlu yeğeni Cihangîr'e bıraktı. Bu da birâderi Uzun Hasan tarafından[175] iktidar mevkiinden atıldı. Sene 1406 1444, 1460

Avrupa târihçilerinin "Uzum cassan" dedikleri bu hükümdar bu âilenin en meşhurudur. Kendisine Hasan Beğ de derler. Kara Koyunlu sülalesi hükümdarlarından Cihanşah'ı mağlup ve katleden, bütün memleketlerini zapt eyleyen budur. Sonra[176] büyük bir muhârebede Sultan Ebûsaîd'i[177] mağlup edip öldürttükten sonra bütün Horâsan ve İran kıt'asını ele geçirdi. Geniş ülkelere böyle sâhip olunca Karaman hükûmetinden mahrum bırakılan Pîr Ahmed'i tekrar hükûmetine iâde etmeye kalktı ve kırk bin kişilik Sene 1468, 1471

172 Yunanlılar kendilerine "Aspro basada" diyorlar.

173 809 hicrî târihinde.

174 848 hicrî târihinde.

175 872 hicrî târihinde.

176 873 hicrî târihinde.

177 Timür-leng'in neslindendir. Contarini bu hükümdara "Buzech" diyor.

bir ordu kumandasında Osmanlıların İmparatoru İkinci Mehmed ile harbe girişti. Fakat Erzincan yakınında mağlup oldu. Muhârebede oğlu Zeynel'i kaybetti.[178] Bu târihten sonra satvetine çöküş ârız oldu. Bununla beraber Burgonya Dukası kendisine Antakya Patrikini gönderdiği gibi Venedik Cumhuriyeti de mürâcaat ederek Osmanlılara karşı harb etmesi teklif olundu. Hasan, Hıristiyanların da Osmanlı arâzisine girmeleri şartıyla buna muvâfakat gösterdi. Fakat İstanbul'da kurulmuş olan bu şevket ve satvete karşı düşündüğü şeyleri uygulama alanına koymağa muvaffak olamadan vefat etti.[179]

Sene: 1478 D'Herbelot Contarini

Uzun Hasan on bir sene hükümran olmuştu. Bu esnâda, Kara Yusuf'un vaktiyle ecdadından zapt etmiş olduğu Mezopotamya'yı geri almıştı. Tebriz'i ve bütün Âzerbaycan'ı ele geçirdi. Kara Koyunlu hükümdarı Cihanşah'ın oğlu Mirza Yusuf'u Şiraz'dan çıkardı, Kirman'ı ve bütün Irak-ı Arab'ı zapt etti. Pâyitahtı Tebriz idi. Venedik Cumhuriyetinin sefîri olan Kontarini (Contarini) sarayında bulunduğu zaman Uzun Hasan yaklaşık yetmiş yaşlarında, uzun boylu, zayıf, açık simalı biri idi. Oğlu Uğurlu[180] Mehmed kendisine karşı isyan ederek Şiraz'ı ele geçirmişti. Babası onu bu şehirde gidip muhâsara altına almaya hazırlanırken vâlilerden biri yaklaşık otuz bin kadar bir süvari kuvveti toplayarak bütün Tebriz civarlarını tahrip etti. Kontarini'nin rivâyetine göre Uzun Hasan'ın kuvveti kırk bin süvariye ulaşabilirdi. Bunun bir çoğu harbe uygun değildiler. Uzun Hasan'ın bir çok evladı kalmıştır. En büyükleri Uğurlu Mehmed'dir ki pederiyle hemen hemen aynı zamanda vefat etmiştir.[181] Diğerleri Halil, Yakup Beğ, Maksud, ilh.dır. Trabzon İmparatoru Kalojan(Calo-jean)'ın bir kızıyla evlenmişti.

D'Herbelot

Uzun Hasan'ın oğlu Halil Beğ tahtında pek az kaldı. Zâlimliği ve sefâhati yüzünden halkın pek nefret ettiği biri olduğu için altı ay saltanattan sonra katledildi. Diyârbekir vâlisi birâderi Yakup Beğ ile Maksud kendisine karşı harb ilan ederek Tebriz civarında öldürdüler. Yakup Beğ imparatorluğa sâhip oldu. Onun saltanatı zamanında aslen Erdebilli Şeyh Haydar hayattaydı. Yaydığı yeni mezhep ile bir

178 876 hicrî târihinde.

179 883 hicrî târihinde, başka bir rivâyete göre 1480 senesi Ocak ayında.

180 Contarini buna "Gorlon Mamek(Gourlon mamech)" diyor.

181 Pederinin emriyle boğulduğu iddia ediliyor.

çok mürit toplamış ve Şirvan hükümdarı Ferruhzad'a hücum edebilecek bir hale gelmişti. Yakup Beğ Şirvan hükümdarının yardımına koştu. Şeyh Haydar öldürüldü. Oğulları Ali Mirza ile Şah İsmâîl esîr alındı. Yakup Beğ Osmanlıların İmparatoru ile dâima dostâne münâsebetler sürdürmüştür. Pederinin misâlinden korktuğu için bu müthiş kuvveti kendi üzerine çekmekten kaçınıyordu. Zevcesi tarafından öldürüldü. Zevcesi sarayın büyüklerinden birini sevdiği cihetle âşıkını tahta çıkarmak için kocasını zehirleyerek ondan kurtulmak istedi. Yakup Beğ'e zehirli bir içki verdi. Yakup Beğ biraz şüphelendiğinden ilk önce zevcesinin bundan tatmasını teklif etti. Zevcesi o kadar metânetle içti ki Yakup Beğ onun masumiyetine inanarak sonra kendisi de içti. İkisi de aynı günde Tebriz yakınında Karabağ'da öldüler.[182] Yakup Beğ yirmi sekiz yaşında idi.

Oğlu Baysungur Mirza'ya gâyet geniş ülkeler bıraktı. Bu hüküm- Sene 1490
dar on yaşındaydı. Türkmenler muhtelif fırkalara ayrıldılar. Kimisi Baysungur'a bağlı kaldılar. Kimisi Uzun Hasan'ın oğlu Mesîh Beğ'e, bir kısmı da Halil Beğ'in oğlu Ali Beğ'e tâbi oldular. Bunların üçü de birbirleriyle harb ettiler. Bunun üzerine Rüstem Beğ aralarındaki nifaktan istifâde ederek imparatorluğu ele geçirdi ve hepsini tard etti. Baysungur ancak bir sene sekiz ay hükümet sürdü ve Rüstem tarafından bir dağ yakınında öldürüldü.[183]

Rüstem Mirza tahta çıkınca Şeyh Haydar'ın Ali Mirza yahut Sene 1491
Ali Paşa ve İsmâil namındaki iki oğlunu serbest bıraktı. Sonra bu İsmâil "Şah İsmâil" yahut "İsmâil Safevî" lakabıyla yâd edilmiştir. Berdaa'da meydana gelen muhârebede Rüstem'e büyük hizmetler etmiş olan Ali Mirza vatanı olan Erdebil'e dönmek müsaadesine nâil oldu. Fakat Rüstem çok geçmeden ona bu müsaadeyi vermiş olduğuna nedâmet getirdi ve ordusunun başında Erdebil üzerine yürümeye mecburiyet hissetti.

Orada iki kardeşi bozguna uğrattı. Büyüğü Ali Mirza muhâ- Sene
rebede maktul düştü. Şah İsmâil Gilan'a kaçtı. Oradan kendisini 1498, 1501
çıkarmak kābil olamadı. Sonra[184] Rüstem, akrabalarından biri olan Ahmed Beğ[185] tarafından hücuma uğradı. Gürcistan'a kaçmaya

[182] 896 hicrî târihinde.
[183] 897 hicrî târihinde.
[184] 902 hicrî târihinde.
[185] Uzun Hasan'ın oğlu Uğurlu Mehmed'in oğlu.

mecbur oldu. Orada öldürüldü. Beş sene saltanat sürmüştü. Yerine Elvend Mirza[186] geçti. Bu hükümdar, Şah İsmâil ile fenâ bir muhârebeye girişti. Şah İsmâil İran'ın bazı vilayetlerini ele geçirmişti. Bu muhârebede Elvend Mirza mağlup oldu.[187] Sonra, birâderi Mehmed Mirza kendisini tahtından koğdu. Biraz sonra Murad da onu saltanattan mahrum etti. Mehmed ancak bir buçuk sene hükûmet etmiştir.

Sene: 1502

Murad Beğ Yakup Beğ'in oğlu idi. Şah İsmâil Bağdad'dan kendisini çıkarmıştı.[188] Türkmenlerin mâlik oldukları memleketlerin büyük bir kısmı zâten Şah İsmâil'in eline geçmişti. Fakat Şah İsmâil İran'da meşgul olduğu esnâda Murad Beğ Bağdad'a tekrar girdiyse de yine çıkarıldı. Artık bir daha kendisinden bahsedildiği işitilmedi. Hükûmeti İran Safevî sülalesinin eline geçti. Onlar da Tahmasb-kulu Han ellerinden alıncaya kadar buralara sâhip oldular.

---

186 Uzun Hasan'ın oğlu Yusuf Beğ'in oğlu.

187 907 hicrî târihinde.

188 908 hicrî târihinde.

-II-
ÇAĞATAY MOĞOLLARI

Cengiz Han Asya'nın en büyük kısmını fethedip ele geçirdikten sonra, Uygur ülkesine varıncaya kadar Mâverâünnehir'i ikinci oğlu Çağatay'a[189] vermişti. İndus nehri ile Semerkand'dan güney cihetinde İli nehrine[190] kadar uzanan bu ülke Hindistan'ın kuzeyinde yer almış bulunan dağlarla sınırlanmıştı. O târihten sonra buralara Çağatay namı verilmiştir. Bilhassa Mâverâünnehir bu nam ile yâd edilir. Cengiz Han'ın oğlu Bişbalıg'ı başlıca hükûmet merkezi edinmişti. Zaten Tataristan Büyük Hanı birâderi Oktay'ın yanında kalmıştır. Oktay'ı metbûu diye telakkî ederdi. Bu hükümdarın ve haleflerinin târihi bizce pek malûm değildir. Yalnız şu kadarı biliniyor ki Çağatay, memleketlerinin idâresini, Cengiz Han'ın vefat ederken tavsiye etmiş olduğu Karaçar Noyan'a bırakmıştı. Bu da büyük bir itidâl, akıl ve hikmetle hareket etti. Meşhur Timür-leng, Cengiz Han'ın akrabasından Soğucı'nın oğlu olan bu Karaçar Noyan neslindendir.

Merâkeşî
D'Herbelot
Tatarların Umûmî Târihi

Çağatay'ın hükümranlığı zamanında[191] Buhârâ'dan altı fersah mesafede yer alan bir köy olan Tarab'da doğmuş olduğu için Tarabî namıyla anılan Mahmûd, o taraflarda büyük bir isyan çıkardı. Bu, mucize göstermek iddiasında bulunan bir yalancıydı. Gösterdiği marifetlere kapılan halk takım takım yanına giderek kuvvetli bir ordu vücûda getirdiler. Bu sâyede Mahmûd Buhârâ'yı zapt edebildi. Çağatay'ın kumandanları bu isyanı durdurmak için sefere çıkmaya mecbur oldular. Yalancının karşısına geldikleri zaman o kadar yoğun bir toz tabakası içinde kaldılar ki muhârebeye girişmeye cesâret edemediler. Bu sırada, Çağataylılar tarafından rast gele atılan bir ok, karargâhının ortasında Mahmûd'a isâbetle onu öldürdü.

Sene: 1223
D'Herbelot

---

189 Haiton kendisine "Gohagaday" diyor. Michou bu Tatarlara "Zevolhenses" der. Aynı yazarın beyanlarına göre "Takxi" yahut en başlı aşîret namı da verilirdi. Han'ın lakabı "Irtilkxi" yani "hür adam Uluğ Han" yani "Büyük Han" idi.

190 Merâkeşî bugün buna "Karahoca" denildiğini söylüyor.

191 630 hicrî târihinde.

Tozdan etrafı göremez bir halde bulunan askerleri onun öldüğünü fark etmediler. Bu toz kasırgalarını yalancı herifin sihirbazlığına hamleden Çağataylılar kaçtılar. Bu hezîmette on binden ziyâde zâyiât verdiler. Âsîler karargâhlarına döndükleri zaman reislerini bulmamaktan hayrete düştüler. İleri gelenler onun bir müddet için gözden kaybolduğunu ilan ederek yerine kardeşleri Muhammed ile Ali'yi çıkardılar. Kendilerini kandırmak için dine başvurulduğu zaman zaten aldanan avam halk bu sözlere inandı, şevk ve gayret daha ziyâde arttı. Karaçar Noyan başlıca şehirlere sirâyet etmekte olan bu yangını durdurmak için devletin bütün kuvvetlerini kullanmak mecburiyetinde kaldı. Tarabîlerin tamamen kökünü kazımaya karar verdi. Bu mezhep erbabına bu ad veriliyordu. Karaçar Noyan bunları dâima himâye etmiş olan Buhârâ'yı ele geçirdi, bütün Buhârâ havâlisini tahrip etti. Ve ahâliyi hükümdarın affını istirhama mecbur eyledi.

Çağatay iyi olmaz bir hastalığa tutularak biraz sonra öldü.[192] Sene: 1242 *Tatarların Umûmî Târihi* Mâlik olduğu bir çok zevce ve müstefreşe içinde diğerlerine nisbetle pek çok sevmiş olduğu iki tanesi vardır ki isimleri Bussulun ile Terken-Hâtun idi. İki hemşire idiler. Kongrat aşîreti reisi Kaya Noyan'ın kızları idiler. Büyüğünün vefatından sonra küçüğü ile evlenmişti.[193]

Bazıları Bissu-mengu Han'ın, pederine halef olduğunu iddia ediyorlar. Bazıları ise pederinden evvel vefat ettiğini ve Mutugan'ın oğlu Kara Hulagu'nun Çağatay tahtına çıktığını söylüyorlar. Bundan sonra imparatorluk oğlu Mübarekşah'a geçti. Bunun küçük bulunduğu müddetçe vâlidesi Arga (Urgana) Hâtun hükûmet nâibesi oldu. Sonra Baydar'ın oğlu Algu tahta çıktı. Onun saltanatı zamanında yahut vefatından sonra, Kublay'ın târihinde pek çok zikri geçen Kaydu bu imparatorluğu ele geçirdi.

Kaydu Oktay Han'ın oğlu Kaşi'nin oğlu olduğu için Kublay bu Merâkeşî hükümdarın mevkiini güçlendirecek olursa imparatorluğun bir kısmını kesin surette elinden alabileceğinden korkuyordu. Bundan

192 *Tatarların Târih-i Ensâbı*'na göre göre 640 hicrî târihinde. D'Herbelot'ya göre 638 târihinde.

193 Çağatay'ın oğulları: Mutugan yahut Menuka Muzı, Baldaşah, Sajinlalga, Sarmans, Bissu-mengu yahut Bissu-menkay, Baydar'dır

dolayı Yasuntu[194]'nun oğlu Barak (Berrak)'ı gönderdi. O da Kaydu'yu koğdu ve Çağatay tahtına çıktı. Hükümranlığının üçüncü senesinde bu hükümdar İslamiyeti kabul etti. Ve kendisine "Sultan Celaleddin" dedirtti. İslamiyeti kabul eden ilk Moğol hükümdarıdır.

Tatarların Umûmî Târihi Merâkeşî

Vefatından sonra imparatorluk Begi[195]'ye verildi. Buna Buga-Timür[196], sonra Barak'ın oğlu Doak Han (Doizi-khan) halef oldu. Bunlardan sonra birbiri ardından, Doak'ın oğlu Kencik yahut Kevencik; Baliga yahut Baligu[197]; Doak'ın ikinci oğlu Yesun-buga, Yesun-buga'nın kardeşi Doatmur-han[198] hüküm sürdüler. Bunun yerine birâderi Turma-şirin geçti; İslamiyeti kabul etti ve ilk defa olarak tebaasına İslam dinini kabul etmeleri emrini verdi. Vaktiyle Barak Han'ın müslümanlığından sonra Moğollarda artık hiç Müslüman görülmüyordu. Birâderi Butun-han bu hükümdarı tahttan indirerek yerine geçti. Birâderi Cenkşi[199] (Zenkeşi) kardeşi Yesun-Timür'ün hareketlerine vâlidesi vâsıtasıyla vâkıf olunca harbe çıktı. Fakat mağlup oldu ve hayatını kaybetti. Kardeşini tahtından mahrum bırakmakla yetinemeyen Yesun-Timür vâlidesinin de memelerini kestirdi, fakat bu cinâyetin cezâsını çekti. Bu civarlarda pek ziyâde kuvvet kazanmış olan Oktay Han neslinden Ali Sultan kendisinin elinden imparatorluğu alarak vefatına kadar muhâfaza etti. Vefatından sonra hükûmet yine Çağatay sülalesine geçti. Tahta Kazan Sultan çıktı.[200]

Sene: 1332, 1345

Bu hükümdar tahta çıkınca[201] bütün tebaasını cebir ve şiddeti, zulüm ve haksızlığı ile isyana mecbur etti. Milletin büyükleri, millet meclisinde toplantıya davet edildikleri zaman ölüme doğru gittiklerine o kadar emîn idiler ki büyük kısmı yola çıkmadan evvel işlerini tanzîm ederlerdi. Memnun olmayanların adedi her gün artmaktan

---

194 Bazılarının rivâyetine göre "Bisun" yahut "Baysur-tua"dır Çağatay'ın oğlu Mutunga'nın oğludur.

195 Sarmans'ın yahut Sarya'nın oğlu Nikepey'in oğlu.

196 Mutungan'ın torununun oğlu.

197 Mutungan neslinden.

198 Mösyö Pétis Baligu'dan sonra ve Doizi'nin yahut Davakhan'ın oğlu Abisuka'yı, Davak Han ile Doatmur'un oğulları Kepek Han ile İlçiktay Han'ı zikrediyor.

199 Ulugan'ın oğlu.

200 İbn Yessur yahut İssur-oğlan ibn Ürek-Timür Han, ibn Kutugay ibn Bosay ibn Mutugan ibn Çağatay.

201 733 hicrî târihinde.

hâlî kalmadığı için Tabit[202] aşîretinden Emîr Kazgan bunların başına geçti, Ceyhun nehri üzerinde yer alan Salisaray'da mühim bir ordu topladı. Han bu isyandan haberdar olunca âsîlere karşı yürüdü, Koluga yahut Demirkapı'yı geçti. Durreyzengi denilen bir köy yakınında kendilerine mülâki olarak perîşan eyledi.[203] Emîr Kazgan gözünden tehlikeli şekilde bizzat yaralandı. Bu muzafferiyetten sonra Nahşeb'e diğer adıyla Karşı'ya gitti. Orada kışın o kadar şiddetli bir soğuk oldu ki ordusundaki beygirlerin büyük kısmı ile sürüleri telef oldular.

Bu kazâ âsîlerin cesâretini artırdı. Az vakit içinde Emîr Kazgan
Sene: 1346 en iyi askerlerini topladı ve Nahşeb'de Han'a hücum etmek fikriyle yola çıktı. Bu şehir yakınında Han ile muhârebeye tutuşarak onu mağlup etti.[204] Han muhârebede maktul düştü. Mâverâünnehir ile Türkistan'da on dört sene hüküm sürmüştü.

Mîr Kazgan[205] büyük bir orduya kumanda ediyordu. İmparatorluğa Han'ın istediği gibi tasarruf edebilecek bir vaziyetteydi. Hükümdarlığı Oktay Han neslinden Dânişmendce-Oğlan'a verdi. Fakat biraz sonra onu öldürttü, yerine Beyan-kulu-Oğlan'ı[206] çıkardı. Bu, adâleti ve cömertliği bakımından kendisini tebaasına sevdirdi. Mîr Kazgan onun hükümranlığı zamanında devleti ihtiyat, basîret, hakkaniyet ve adâlet dâiresinde idâre etti. Herkesin ihtiyaçlarına çare bulmak için gösterdiği i'tinâ namını o memleketlerde ölümsüz kılmıştır. Bu târihlerde, Ebûsaîd'in vefatından beri, İran'da hükümran olan Moğol hükümdarları bütün hüküm ve nüfûzlarını kaybetmişlerdi. Kert sülâlesi hükümdarlarından Melik Hüseyin[207] vaktiyle Herat şehrini zapt etmiş ve Horâsan'da Şeyh Hasan Yurî ile Serbedarîlerin reislerinden Mes'ûd üzerinde büyük bir muzafferiyet kazanmıştı. Gerek kendisi gerek ataları Herat'ta Moğol hanlarının sâdece bir vâli ve vekili oldukları halde nihâyet mutlak bir istiklale nâil oldu ve her türlü hâkimiyet alametlerini takındı. Yani sarayının önünde günde beş defa nevbet vurdurdu, çadırının üstüne impara-

202 Emîr Kazgan Barlas aşîreti emîrlerindendir. (Mükremin).
203 746 hicrî târihinde.
204 747 hicrî târihinde.
205 Oktay Han âilesinden idi.
206 İbn Sorgadu ibn Doak yahut Doizi ki eski bir Çağatay Hanı'dır.
207 Lakabı İzzeddin'dir. Bazıları da Muizzeddin derler.

tor bayrağını çekti. Sonra, ordularıyla her tarafa ve bilhassa Andikud ve Şeburgan hudutlarına akınlar yaptı, herkes, akrabaları bile hareketlerinden hoşnud olmayarak Mîr Kazgan'a şikâyetler ettiler. O da müstakil bir hükümdar gibi davranan bu emîre hücuma gitmek kararını verdi.

Herat'a doğru asker yürütmek üzere bütün Çağatay imparatorluğu vilayetlerine emirler verdi. Han Beyan-kulu ve sâir büyükler ile birlikte orduların başına geçti. Hüseyin düşmanlarının kuvvetinden telaşa düşmeyerek Çağataylıların Ceyhun nehrini geçip geçmediklerini anlamak için emîrlerinden birisini üç yüz atlı ile keşif yapmaya gönderdi. Bunların Horâsan'a girdiklerini haber alınca meşveret meclisinin ileri gelenlerini toplayarak onlara şu sözleri söyledi: Sene: 1351

"*Moğollar İran'a o kadar büyük bir ordu ile girdiler ki kaldırdıkları tozdan güneş kararıyor. Bu ordu hücumda birer dağ gibi metîn adamlardan meydana geliyor. Bunlar harbe girdikleri zaman kayaların tepesinden sür'atle düşen sellere benzerler. Bu cesur adamlar hükümdarları için hayatlarını fedâ etmeye karar verdikten sonra miğferlerini başlarına geçirmişlerdir.*"

Ne yapılacağı hakkında fikir birliği sağlanamadı. Çağataylıların ordusu dört bin süvariden ve yaklaşık beş bin piyadeden mürekkep olan Herat ordusuna üstündü. Hem Çağataylılar gâyet cengâver idiler. Hüseyin düşmanını korkutmak fikriyle Herat'ta kapanmayarak kendilerine karşı yürümek istedi. Bununla beraber Herat ile civarlarını güçlendirmekte ihmâl göstermedi. Paymork(Paimorck)'dan Kedestan'a kadar bir duvar çektirdi. Askerlerine bütün itimad ve ümitlerini kendi cesâret ve yiğitliklerine bağlamalarını söyleyerek orada düşmanını metânetle bekledi.

Paşnan geçidini geçmiş olan Mîr Kazgan, ordusuyla Kedestan'a vardı. Düşmanın karargâhını teftîş için bazı kumandanlarla derhal bir tepenin üzerine çıkınca Hüseyin'in üstünlük sağlamak arzusuna pek çok kapılmak netîcesinde mühim hatalar yapmış olduğunu anladı. Bu hatalar hiç şüphesiz onun ordusunun perîşan olmasına sebebiyet verecekti. Bu emîrin harbdeki mahâreti hakkında yüksek bir fikir beslemedi. Hüseyin'in askerleri çukur ve kapalı bir yerde idiler. Kendilerinden yüksek bir mevkide bulunan düşmanlarına hücum için yokuş çıkmaya mecbur olacaklardı. Bundan başka, güneş doğduğu zaman güneşin ışıkları kendilerini pek çok rahatsız

edecekti. Mîr Kazgan muzafferiyete emîn olarak askerlerini hilal şeklinde tanzîm etti ve Hüseyin'e karşı yürüdü. Hüseyin ilk çarpışmada kuvvetle mukāvemet gösterdi. Her iki orduda da hiç esîr alınmaması için münâdîler haykırıyordu. Ortalık az vakitte kanlar, kalkanlar, ölülerle karışık zırhlar içinde kaldı. Fakat Hüseyin'in ordusu hezîmete uğradı. Muhârebeden evvel, firarîlere mâni olmak için karargâhın arkasında suları taşırtmak yolunda almış olduğu tedbirden dolayı ordusu hemen kâmilen mahv oldu. Askerlerinin büyük kısmı bu bataklara saplandılar. Geriye kalanları da Çağataylıların kılıçları altında maktul düştüler. Hüseyin yalnız maiyetindeki muhâfızlarla Herat'a kaçtı. Çok geçmeden Kazgan orada kendisini muhâsaraya aldı. Daha ilk geceden Çağataylılar muhtelif hücumlarda bulundular. Fakat içeridekilerin şiddetli mukāvemeti muhâsarayı kırk gün uzattı. Böyle kapalı kalmaktan sıkılan Hüseyin, sarayının ileri gelenlerini topladı, gidip Han'ın ayaklarına kapanmak fikrinde olduğunu söyleyerek onların mütâlaalarını sordu. Hepsi bu fikri tasvip ettiklerinden Moğol Hanına gâyet müzeyyen koşumlu atlar, kıymettar kumaşlar, güzel halılar ve bir çok nakit gönderdi ve muhâsara kaldırılır kaldırılmaz bizzat nezdine gideceğini yeminle te'mîn etti. Halîm tabiatlı olan ve halkın çektiği ızdırabı görerek teessür duyan Mîr Kazgan barışa râzı oldu, Han ve bütün ordu ile birlikte Mâverâünnehir yolunu tuttu.[208]

Hüseyin'in ordusunda bulunan bir çok Gur emîrleri bu hareketi protesto ederek kendisini aşağıladılar ve yerine Melik Bâkır'ı geçirmek üzere hal' etmeye karar verdiler. Beygire bineceği sırada onu tutuklayacaklardı. Fakat maksatlarını gerçekleştirecekleri sırada bundan haberdar olan Hüseyin, bir takım tüccarların Badgiz'den satılık atlar getirdiklerini görünce bunları kendilerine terk ettiğini Gurlulara haykırdı. Yağmadan başka bir şey düşünmeyen bu askerler beygirlerin üzerine atladıkları sırada Hüseyin dörtnala Eskilce kalesine kaçtı. Herat civarındaki çayırlıkta ataları bu kaleyi yaptırmışlardı. İçinde büyük miktarda para ile pek çok mühimmat vardı. Bunun üzerine suikast tertipçileri dağıldılar. Hüseyin Mâverâünnehir'e, Han'ın ve Mîr Kazgan'ın yanına giderek yeminini tutabilecek bir hale geldi.[209] Orada gâyet izâz ve ikrâm ile karşılandı. Han'ın bu

208 752 hicrî târihinde.
209 753 hicrî târihinde.

güzel kabulüne rağmen Hüseyin onun sarayında kuvvetli düşmanlara tesâdüf etti. Bunu katlettirmesi için Kazgan'a beyhude yere ricâ etmiş olan Moğol kumandanları, bu tasavvurlarını kendileri uygulamak üzere yemin ettiler. Fakat Kazgan Hüseyin'i alelacele Herat'a geri gönderdi. Oraya sâlimen vardı. Derhal Melik Bâkır'ı tutuklattırarak bir mahbese tıkadı.

İşte bu esnâlardadır ki Kazgan'ın oğlu Mirza Abdullah Hârezm'i Sene: 1358
fethe gitmek üzere Semerkand'dan büyük bir ordu ile hareket etti. Mîr Kazgan o zaman kışın Sali-saray'da, bahar mevsiminde gâyet latîf bir mahal olan Karanor'da, sonbaharda bir av mahalli olan Munak'ta ikāmet ediyordu. Mîr Kazgan bir gün Sali-saray'dan on beş kişi ile çıkarak Arhenk ovasında ava gitmek üzere Ceyhun nehrini geçmişti. Kendisinden memnun olmayan dâmâdı Kutluk Timür[210] ile bazı eşkıyâ kendisini basarak birkaç ok attılar. Kazgan, yanındaki subayların direnmelerine rağmen katledildi.[211] Bu subaylar eşkıyayı takip ederek Kunduz yakınında Kutluk Timür'ü öldürdüler. Naaşı Sali-saray'a götürüldü. Bu emîrin meziyetlerinden ve bilhassa herkese karşı âdilâne hareketinden dolayı, vefatı gâyet teessüre yol açtı. İmparatorlukta âdeta mutlak sâhipti. Han tamamıyla kendisinin nüfûzu altında idi.

Kazgan'ın vefatından sonra oğlu Mirza Abdullah Sali-saray'a giderek hükûmeti ele geçirdi. Orada bütün prensler kendisine biat ettiler. O zaman bu memlekette Han'ın hüküm ve nüfûzu o kadar az idi ki Mirza Abdullah kendisini böyle istiklalini ilan edebilecek bir vaziyette gördü. İmparatorluğun mutlak sâhibi olunca artık Sali-saray'ın pâyitaht kalmasını istemediğinden, pek çok sevdiği Semerkand'ı seçti ve kendisiyle beraber oraya Han'ı da götürdü. Çok geçmeden Beyan-kulu'nun zevcesi imparatoriçeye âşık oldu, aşk ve ihtirasına daha serbestçe nefsini terk edebilmek için Han'ı öldürttü. Sonra Timürşah-Oğlan'ı[212] tahta çıkardı. Beyan-kulu'nun naaşını Buhârâ'ya naklettirdi.

Bu hareket millet büyüklerinin çoğunluğunu tiksindirdi. Bilhassa Beyan Selduz, Han'ın intikamını almak için bir ordu toplayarak Semerkand üzerine yürüdü. Keş hudutlarında Hacı Barlas da ken-

210 Ornat aşîretinden Burulday'ın oğlu.
211 759 hicrî târihinde.
212 Bissun-Timür Han'ın oğlu.

disine katıldı. İkisi birden Abdullah'a hücum ederek onu bozdular, kardeşlerini ve Han Timürşah-Oğlan'ı öldürdüler. Abdullah, Bedahşan vilayeti şehirlerinden Enderâb'a kaçtı, vefatına kadar orada kaldı. Pederinin bütün dostları dağıldılar. İmparatorluğun idâresi tamamıyla Beyan Selduz'un ve Hacı Barlas'ın eline geçti. Fakat Beyan Selduz halîm tabiatlı olmakla berâber şaraba o kadar düşkündü ki şahsını pek sevmeyen büyükler bu kargaşadan faydalanarak bulundukları yerlerde mutlak sâhip kesilmeyi düşündüler. Hacı Barlas ile yeğeni Timür -ki meşhur Timür-leng budur- Keş şehrini ve mülhakātını kendilerine tahsîs ettiler. Bâyezîd Celayir Hocend'i aldı. Kazgan'ın torunu Hüseyin[213] Kâbil'i zapt etti. Olcay Bugay Selduz Belh'de yerleşti. Kabîlesi reisi Muhammed Hoca Aperdi Şeburgan'ı ele geçirdi. Bedahşan Prensleri dağlarında müesseseleştiler. Keyhusrev ile Ulacaytu Aperdi Huttelan ve Arhenk'e sâhip oldular. Serpol ve Tangut kabîleleri reisi Kedar (Hızır?) Yesuri "melik" ünvanını takındı. İşte son han'ın vefatından ve Mirza Abdullah'ın mağlubiyetinden sonra Çağatay İmparatorluğu'nun hali böyle oldu. Saltanata göz diken bütün bu muhtelif reisler dâimî mücâdelelerle halkı yordular ve imparatorluğa yabancıları çektiler. Bu da karışıklığı bir kat daha arttırdı.

Tatarların Umûmî Târihi

Bu sırada, Kûhistan hükümdarı Satılmış ile Muhammed Hoca, düşmanları bulunan Herat hükümdarı Melik Hüseyin'i tamamıyla mahv etmeye karar vermişlerdi. Fakat giriştikleri muhârebede mağlup olmuşlar, maktul düşmüşlerdi. Sâir bazı reisler de birbirlerine karşı açtıkları muhârebelerde hayatlarını terk etmişlerdi. İmparatorluk başsız kalınca, Kâşgar'da hükümdar bulunan ve Çağatay sülalesine mensup olan Tuğluk Timür Han imparatorluğu zapta hazırlandı. Vaktiyle Kâşgar, Yarkent, Alataş ve Uygur sâkinleri, aralarında tahta çıkaracak Çağatay sülalesinden kimse bulunmadığından --çünkü bu memleketler şimdi bahsettiğimiz imparatorluktan ayrı bir hükûmet teşkil ediyorlardı- Mâverâünnehir'e hükümran olan İsen-buğa'ya nam-ı diğerle Amil-Hoca'ya tâbi olmuştu. Zevcesi Satıltamış'tan çocuğu olmayan bu hükümdar Manlacı namında bir câriye almış ve bu câriye gebe kalmıştı. Fakat İsen-buğa (Yesun-buğa) avda bulunduğu sırada Satıltamış bir Moğol marifetiyle bu

213 Kazgan'ın oğlu Musella'nın oğlu.

câriyeyi kaçırtmış, İsen-buğa evlat bırakmadan hayatı terk etmişti. Cereyan eden olaylardan haberdar olan Emîr Yalavaci (Jalaouzi) câriyeyi çocuğuyla beraber meydana çıkardı. Çocuğun ismi Tuğluk Timür idi. Emîr bu çocuğu Kâşgar Hanı ilan ettirdi.

Tuğluk Timür cülûsuna engel çıkarmış olan fırkaları tamamen dağıttıktan sonra, Çağatay sülalesinin sönmesi hasebiyle kendisine âit olması lazım gelen Mâverâünnehir kıt'asını ele geçirmeye karar verdi. Bu vilayetlere doğru yola çıktı.[214] Seyhun yakınında Taşkent sahralarında Çanak-bulak namında bir çeşmeye ulaştığı zaman Keraitlerin reisi Uluğ Timür ile Arkanut aşîretinden Hacı Beğ'i ve Kanglı aşîretinden Bikicek'i ileriye gönderdi. Bu emîrler Hocend'de Seyhun'u geçtiler. Bâyezîd Celayir orada onlara katılmayı menfaati iktizasından buldu. Hep birden Şehr-i Sebz üzerine yürüdüler. Sene: 1359

Bunların gelişinden haberdar olan Hacı Barlas ilk önce bunlara karşı yürümek fikriyle mümkün olduğu kadar asker topladı. Fakat birdenbire fikir değiştirerek Horâsan tarafına çekilmeyi tercih etti. Bu haller arasında, o sırada pederi Targay'ı kaybetmiş olan yeğeni Timür-leng bütün memleketin düşman tahribatına maruz kalacağını ve memleketi müdafaa edebileceklerin büyük kısmının firar ettiğini görerek Ceyhun sâhillerinde amucası Hacı Barlas'ın yanına gitti ve memleketini kurtarmak için gidip Han'ın ayaklarına kapanmaya karar vermiş olduğunu söyledi. Derhal yola çıktı, Kuzar'a gitti. Orada Kâşgar ordusunun öncü kuvvetlerinin bir kısmıyla Hacı Mahmûdşah Yesuri'ye rast geldi. Bu kumandan ile, sâir reislerle görüşmek üzere bir çarpışmaya ara verme kararı vererek Keş'e gitti ve oradaki kumandanlara Han'a bağlılığını sunmuş olduğunu söyledi. Bu haber onları pek memnun etti. Artık kendisini Han'ın bir tebaası gibi telakkî ederek vaktiyle Cengiz Han zamanında atalarından Karaşar[215] Noyan'ın kumanda ettiği on bin kişilik bir kuvvetin kumandasını ona verdiler ve Keş vilayeti ile mülhakātı üzerindeki hukûkunu tasdîk ettiler. Bu suretle Timür-leng elinden gidecek bu memleketi muhâfazaya muvaffak oldu. Sebz ile Ceyhun arasında Şerefeddin

214 761 hicrî târihinde.

215 Tercümenin burasında "Buyanın" şeklinde anlamsız bir kelime kullanılmıştır; bunun asıl metindeki "Caraschar-nevian" olduğunu tesbît edip tercümeyi düzelttik. (E.K.)

asker topladı ve gidip Hızır Yesuri'ye katıldı. Fakat biraz sonra Kâşgar askerleri arasına nifak düştüğünden geri dönmeye mecbur oldular. İşte o zaman Bâyezîd Celayir Timür-leng'e iltihak etti.

Diğer reislerin büyük kısmı birer fırka teşkil ettiler ve birbirlerini mahva çalıştılar. Han hiç birini kendi tarafına çekmeye muvaffak olmaksızın en kuvvetlisinin arkası sıra yürümeye mecbur idi. Mîr Kazgan'ın torunu Emîr Hüseyin, Beyan Selduz'a hücum etmek üzere Kâbil'den çıktı, Timür-leng'den, Bâyezîd'den ve Hızır Yesuri'den imdat istedi. Bu üçü bu teşebbüste ona yardım etmeye aralarında karar verdiler. Fakat bu tasavvuru tasvip ettirmek üzere Bâyezîd'in Kâşgar Hanı nezdine gitmesini istiyorlardı. Kâşgar Hanı Hocend'de Tuğluk Timür Han'ın bütün askerleriyle birlikte çekilmiş olduğunu öğrenince daha ileriye gitmeyi münâsip görmedi. Bu esnâda diğer ikisi Emîr Hüseyin ile birlikte Şâdmân kalesine doğru yürüdüler. Beyan Selduz burada idi. Derhal kaçtı, Bedahşan'a çekildi. Burasını da terke mecbur oldu. Bu memlekette hükümran olan ve taraftarı bulunan Şah Bahâeddin de Bedahşan'ı terke mecburiyet hissetti. Bütün bu vilayet Emîr Hüseyin'in idâresi altına girdi. Emîr Hüseyin sonra Keyhusrev'in birâderi ve Huttelan hükümdarı Keykubâd'ı öldürttü. Bu muzafferiyetten sonra Timür-leng ile sâir emîrler memleketlerine döndüler. Timür-leng Keş'e gitti. Oradan geçen Emîr Hızır'ı gâyet mutantan bir surette kabul etti.

Bir müddet sonra, Çağatay İmparatorluğu hükûmet nâibi Emîr Hüseyin, isyan etmiş olan Tuğluk, Selduz'a karşı harb etmek mecburiyetinde kalınca Timür-leng ile Emîr Bâyezîd ve Hızır'ı yardıma çağırdı. Bunun üzerine Tuğluk kaçtı. Sonra Timür-leng, Horâsan'a çekilmiş olan amucası Hacı Barlas'ın Keş'e dönmüş olduğunu ve Bâyezîd ile birlikte Hızır Yesuri'ye hücuma karar verdiğini haber aldı. Bunun üzerine eski müttefiki Hızır'a iltihak etmek üzere Keş hudutlarına alelacele gitti. Birlikte Keş üzerine yürüdüler, Hacı Barlas'ı bozdular. Hacı Barlas Bâyezîd ile birlikte Semerkand taraflarına kaçtı. Timür-leng bunları takip etmek istiyordu. Fakat askerlerinden büyük kısmının kaçması dolayısıyla birdenbire bu arzusu sonuçsuz kaldı. Bu vak'a iki emîr üzerinde fenâ bir te'sir yaptı ve onlara şüphe telkîn etti. Birbirlerinden memnun olmayarak ayrıldılar. Timür-leng Keş ülkesine amucası Hacı Barlas'ın nezdine döndü. Onunla barıştı. Artık intikam almaktan başka bir şey düşünmedi. Bâyezîd ile birleş-

ti ve derhal Hızır üzerine yürüdü. Büyük bir muzafferiyet kazandı. Bütün bu reisler kendi memleketlerine artık tamamıyla sâhip olabildiler. Fakat Timür-leng'in Hızır ile münâsebetlerini hatırlayan Hacı Barlas ile Bâyezîd onun iktidar hırsına bir sınır koymak için aralarında karar verdiler. Timür-leng bunların elinden kaçmak bahtiyarlığına nâil oldu. Fakat çok geçmeden yeni bir düşman iki emîri Timür-leng'i imdatlarına çağırmaya mecbur etti. Timür-leng askerlerini topladı, müşterek düşmana karşı yürüdü. Ulemâdan olduğu halde silaha sarılmış olan Ali Gurgurî'yi perîşan ettikten sonra, kadîm Tirmiz şehrinde karargâh kurdu.

Bu esnâda Kâşgar'da hükümran olan ve Çağatay kıt'ası üzerin- Sene:1360
de hak sâhibi bulunan Tuğluk Timür büyük bir ordu toplayarak Hocend ülkesine girmişti.[216] Bu şehrin sâhibi bulunan Mîr Bâyezîd, Beyan Selduz ve Hacı Barlas bağlılık arzına mecbur oldular. Fakat Han, Mîr Bâyezîd'i katlettirince Hacı Barlas korkarak kaçtı, Keş'te bir miktar asker topladı ve Ceyhun nehrini geçti. Kâşgar askerlerinin bir müfrezesi bu nehir civarında kendisine yetişti. Şiddetli bir çarpışma meydana geldi. Bunda Hacı Barlas mağlup olarak Horâsan dâhilinde Şirvan'a doğru çekildi. Orada eşkıya kendisini basarak katlettiler. Han, Horâsan'a girdi ve tamamen kontrolü altına aldı. Timür-leng gidip amucasının kātillerini te'dip etti, Han'ın yanına döndü. Ondan yeni bazı yerler aldı. Keş vilayetinde müstakil oldu. Amucasının mâlik olduğu on bin kişilik kuvvetin kumandanlığı kendisine verildi.

Han sonra, Çağatay İmparatorluğu'nun en kuvvetli emîri olan Emîr Hüseyin üzerine yürüdü. İki ordu karşılaştıkları zaman Hüseyin'in askerlerinden bir kısmı Han tarafına dönünce emîr kaçtı, Ceyhun'u geçti, Kunduz'a çekildi. Kâşgar Hanı'nın ordusu Hindukûh dağına kadar gitti, bütün memleketi tahrip etti. Baharı ve yazı bu havâlide geçirdi. Sonbaharda Han Semerkand'a gitti. Orada emellerinden şüpheye düştüğü kimseleri öldürttü, bazılarına mükâfatlar verdi. Bu suretle Çağatay İmparatorluğu'nu kayıt altına aldıktan sonra hükûmeti Bikicek'in nezâreti altında oğlu İlyas Hoca Oğlan'a bıraktı. Timür-leng, İlyas Hoca Oğlan'ın sarayında büyük mevkilere geçti. Han kendi Cetler yahut Kâşgar ülkesine döndü. Onun hare-

216 762 hicrî târihinde.

ketinden sonra Bikicek kendisine emânet edilen nüfûz ve iktidarı suiistimal ederek bir çok zulümde bulundu. Hatta Han aleyhinde isyana kalktı. Timür-leng bu karışıklıkların imparatorluğu yeni bir takım felaketlere uğratacağını tahmin ederek çöle kaçmış olan Emîr Hüseyin nezdine çekilmek üzere saraydan çıkmaya karar verdi. Emîr Hüseyin ile birlikte gidip Hivak (Kivac) [Hive?]vâlisi Tekil'i gördüler. Vâli bunları tevkîf ettirmek istiyordu. Yanlarında altmış kişi ile Layâb'a doğru kaçtılar. Orada Tekil'in kumanda ettiği iki bin kişilik bir süvari kuvveti bunları bastı. Gâyet şiddetli bir çarpışma vukûa geldi. Timür-leng ile taraftarı emîrler hârika denilebilecek şecâat eserleri gösterdiler. Tekil'in ölümü muhârebeye son verdi. Ne Timür-leng ne Hüseyin, galibiyet elde etmemişti. Timür-leng yedi asker ile çekildi, bunların da üçü kaçtı. Ma'mâfîh Timür-leng bu felaketten hiç fütur getirmedi. Felaket arkadaşlarını tesellî etti. Çölde göze çarpmamak için birbirlerinden ayrılmaya karar verdiler. Sonra Timür, zevcesi Terken-ağa ve en sâdık adamlarından bir kaçı ile Yuisey(Jousei)'e [Yesi?] doğru gitti. Bir Türkmen aşîreti kendisine geçidi kapamak üzere toplandığı için Timür-leng Terken-ağa'yı kuyu gibi bir yere sakladı. Hizmetçileriyle birlikte kılıç elde Türkmenlere doğru yürüdü. Fakat Türkmenlerden biri kendisini tanıdı ve gürültü yatıştı. Türkmenler gösterdikleri muameleden müteessir ve müteessif olarak o gece Timür-leng'i azizlediler. Timür kendilerine bazı hediyeler verdi. Onlardan üç beygir ile bir rehber aldı. Bu rehber Timür'ü Emîr Hüseyin'e götürdü. Ali Beğ bunların birleştiklerini haber alınca altmış süvari gönderdi. Kendilerini tutturdu. Mâhân'a getirildiler ve orada dar bir mahbese tıkıldılar.

Ali Beğ'in kardeşi Muhammed, birâderinin bu hareketinin bir gün onun için pek zarar verebileceğini tahmin ederek, iki emîre hediyeler gönderdi ve aynı zamanda birâderine bir mektup yazarak ihtiyatsızlığından dolayı tenkitlerde bulundu, mahbusları hemen tahliye etmesini, nazikâne muamelelerle hatasını düzeltmesini ricâ etti. Ali Beğ Timür-leng ile Hüseyin'e âit olan hediyeleri kendisine alıkoydu ve onları ancak iki ay sonra serbest bıraktı; kendilerine fenâ bir beygir ile ihtiyar bir deveden başka bir şey de vermedi. Bulundukları şu zaruret ve felaketten ancak bir emîrin yardımı sâyesinde kurtuldular. Emîr Timür-leng'e güzel beygirler gönderdi. O da Hüseyin'e verdi. Aynı emîr kendilerine daha bazı hediyeler

de göndermişti. Hüseyin ile birlikte verdikleri karara göre Hüseyin kışı Hirmend'e geçirecekti. Timür-leng de Keş'e gidecek, oradan dönüp Hüseyin'e katılacaktı. Derhal bu kararlarını icrâ ettiler. Timür-leng'e Keş'de on beş kişi katıldı. Bunlarla Kuzar dağına gitti. Oradan, çöle girmek üzere Ceyhun'a yaklaştı. Bu nehir sâhillerinde bir ay kaldı. Zevcesi Terken-ağa'nın gelmesini bekleyerek yazın en sıcak zamanlarını orada geçirdi. Zevcesi, Timür'ün bulunduğu küçük koruya henüz ulaştığı bir sırada bir süvari kuvvetinin kaldırdığı tozları uzaktan gördüler. Timür-leng nehrin sür'atli akıntısına rağmen beygir üzerinde nehri hemen geçmekte acele davrandı. Terken-ağa tahtırevan üzerinde ona refakat etti. Birkaç gün çölde durdular. Timür-leng sonra Semerkand'a büyük hemşiresi Kutluk-Terken nezdine gitti, orada saklandı. Fakat tutulmaktan korkarak Keş çayırlarına gitti. Bir müddet bir köyde oturdu. Sonra tekrar Ceyhun'a geldi. Bazı kumandanlarla birlikte Kandehar'a ve sonra Hirmend'e gitti.

Burada Emîr Hüseyin'e katıldıktan sonra birlikte giderek Sistan yahut Sicistan hükümdarına yardım ettiler. Onun düşmanlarını bozdular, kendilerine hücuma gelmiş olan bir Sicistan müfrezesini mağlup eylediler. Timür-leng bu çarpışmada tehlikeli şekilde yaralandı. Hüseyin doksan kişi ile Belh'e gitti. Orada Bikicek'in kardeşi Acveni'ye (Ajouini) rast geldi. Bu, kendisine geçidi kapadı. Yanında yalnız on kişi olduğu halde Şirtu'ya kaçmaya mecbur oldu. Timür-leng yarası iyi olduktan sonra kendisine bir miktar müfrezeler iltihak etti. İki emîr bunlarla Cetler ordusuna karşı yürüdüler. Fakat Timür-leng ile Hüseyin bunların Tirmiz şehrini geçtikten sonra çekildiklerini haber alınca gidip bazı emîrlere hücum ettiler, ufak tefek muvaffakıyetlere nâil oldular. Bu suretle taraftarları çoğaldı ve kuvvet buldu. Memlekete tekrar tecâvüz eden Cetler yahut Kâşgar ordusuna karşı yürüyebilecek hale geldiler. Kâşgar ordusunun sayı üstünlüğüne rağmen Timür-leng ile müttefikleri muhârebeyi büyük bir cüretle kabul ettiler. Harb sabahtan akşama kadar sürdü. Timür-leng galip gelmekten ümidini keserek bir hileye başvurdu. Bir köprünün yanına en cesur askerlerinden beş yüzünü yerleştirdi ve bin beş yüz kişi ile Ceyhun'un ötesinde bir tepeye doğru yürüdü. Düşmanın keşif kolları askerin Ceyhun nehrini geçtiğini görünce emîrlere yeni yardımcı kuvvet geldiğini

Cet ordusuna haber verdiler. Bunun üzerine Cet askerleri tekrar muhârebeye başlamaktan imtinâ gösterdi. Ertesi gece Timür-leng tepelerin üstünde ateşler yaktırdı. Düşman her taraftan çevrildiğini zannederek kaçtı. Karargâhları karmakarışık bir hal aldı. Köprü tarafına gitmeye cesâret edemiyorlardı. Orada daha pek çok asker bulunduğunu zannediyorlardı. Bu sırada Timür-leng dağdan indi. Elinde kılıç, düşman üzerine saldırdı. Emîr Hüseyin de hücum etti. Bu muzafferiyet Timür-leng'e o ülkede büyük bir şöhret sağladı. Herkes etrafına koşuyordu. Timür-leng Keş taraflarına iki yüz kişi gönderdi. Bunlara beygirlerinin kuyruklarına pek çok toz kaldırmaları için büyük ağaç dalları bağlamalarını emretti. Keş vâlisi bu hileye aldanarak büyük bir ordunun hücumuna uğradığını sandı, şehri bıraktı. Timür-leng de eski memleketine girdi.

Bu sırada Tuğluk Timür Han'ın vefat ettiği, büyük bir ordu ile
Sene:1363 Keş civarlarında bulunan oğlu İlyas Hoca'nın Kâşgar'a dönme kararını verdiği haber alındı. Bundan dolayı herkes pek çok sevindi. Bir çok emîrler askerleriyle beraber gelip Timür'e katıldılar. Timür-leng Hüseyin ile birlikte gidip Taş-arığı'nda karargâh kurmuş olan İlyas Hoca'nın ordusuna hücum etmeye hazırlanıyordu. Timür-leng'in ve Hüseyin'in yiğitliği sayı üstünlüğüne galebe çaldı. Kâşgar ordusu pek büyük çabalardan sonra bozguna uğratıldı.[217] Han, kumandanı Bikicek ile yalnız başına kaçtı. Firarîleri takip eden Timür-leng bunların bir çoğunu öldürdü. Kumandanlarından bazılarını Semerkand'ı zapta gönderdi. Sonra Hüseyin ve Şir Behram ile Hocend'e kadar ilerledi, orada Seyhun'u geçti. Fakat hastalık kumandanları durmaya mecbur etti. Zorunlu olarak geri döndüler. Tatar âdeti gereğince büyük bir av yaptıktan sonra Semerkand'a girdiler. Bu kadar mes'ûd bir şekilde kurtarılmış olan Çağatay ülkesinin hâli hakkında orada büyük bir meclis toplandı. Zaferin kazanılmasına en ziyâde hizmet etmiş olan emîrlerden bazıları kendi memleketlerinde mutlak ve müstakil sâhip olmayı arzu ettikleri için bir "Büyük Han" seçmeye karar verdiler. Memleketi düşmanın teşebbüslerine karşı savunmanın ve dâhilde sükûnu sağlamanın yegâne çâresi buydu. "Büyük Han" olmak üzere Kabul-şah'ı[218] seçtiler. Kabul-şah, Çağatay İmparatorluğu'nun uğramış olduğu değişikliklerden

217 765 hicrî târihinde.

218 İbn Durcı ibn İlçiktay ibn Doizi yahut Davakhan.

masun kalmak için derviş hayatına girmişti. Arkasından derviş giysilerini çıkararak imparatorluk hil'atini giydirdiler. Semerkand'da büyük şenlikler yapıldı. Bütün kabîle reisleri Büyük Han'ın huzûrunda dokuz kere yere kapandılar. Meclis Timür-leng'in ülkesinde toplanmıştı. Ziyâfet ve hediye uğrunda büyük meblağlar sarf etti ve "Sâhip-kırân" ünvanını aldı. Vaktiyle kendisinin dostları bulunan Kâşgar Hanı'nın kumandanlarından Emîr Hamîd[219] ile İskender Oğlan'ı tahliye etmeyi düşündü. Bunları tahliye edecekleri sırada, kendilerini muhâfazayla görevli olanlar idamları hakkında emir geliyor zannıyla Hamîd'i öldürdüler. Bu hareketi Hüseyin tasvip etti. Çünkü düşmanı fenalık yapamaz hale getirmek fırsatını hiçbir zaman kaçırmamak lüzumuna kāni idi. Husûsî düşmanı olan İskender Oğlan'ın kendisine teslimini istedi ve onu katlettirdi.

Ertesi sene baharda Cetler[220]'in yeni bir ordu ile Mâverâünnehir Sene:1364
üzerine yürüdükleri haber alındı. Timür-leng kendi askerlerini ve sâir emîrlerin askerlerini topladı, Hocend'de Ceyhun nehrini geçti ve Taşkend ile Çınaz arasında bu nehir sâhillerinde karargâh kurdu. Düşmanın keşif kolları göründüğü sırada Emîr Hüseyin askerleriyle geldi. Badam[221]'da karargâh kurmuş olan Cetler üzerine yürüdüler. Emîr Hüseyin sağ cenahın, Timür-leng sol cenahın kumandasını aldılar. İlyas Hoca Han ordusuna bizzat kumanda ediyordu. İki emîrin askerleri vaktiyle onu kendi ordusundan daha az bir ordu ile mağlup etmiş oldukları için aşağılıyorlardı. Bu defa ise sayıca üstün olduklarından muzafferiyetten hiç şüpheleri yoktu ve hiç ihtiyatlı davranmıyorlardı. Muhârebeden evvel o kadar şiddetli bir yağmurla beraber bir fırtına zuhûr etti ki bütün kırlar su altında kaldı. Beygirlerle sığırlar su içinde yüzüyorlar, batağa saplanıyorlardı. Bu büyük rutûbet doğuluların "istirha"[222] dedikleri bir hastalığa sebep oldu. Bu hastalık bütün sinirleri gevşetir, organları felce uğratır, etleri bozar ve kurutur. O surette ki kemik ile sinirden başka bir şey görünmez. Bu fırtına, "Yada" (Gedi) denilen bir taşa atf olunuyordu. Bu taş günün muayyen bir vaktinde suda ıslatılacak olursa

219 Tercüme metinde burada "Ahmed" diye kayıtlıysa da orijinalde "Hamid"dir. (E.K.)

220 Kâşgar Hanı'nın tebaasına bu isim verilirdi.

221 Orijinal metinde "Ezam"dır. (E.K.)

222 İstirhâ: Aşağı sarkma, gevşeme; rehâvet. (*Ötüken Türkçe Sözlük*'ten E.K.)

havayı değiştirmek, rüzgâr, yağmur çıkarmak ve müthiş gök gürültülerine sebep olmak özelliklerini taşıyordu. Cetlerin bu taşı kullandıkları iddia olunuyordu. Yine iddia olunduğuna göre ne olacağını evvelden tahmin ederek, karargâhlarını, kendilerini ve beygirlerini keçe ile örtmüşler ve suların akması için cetveller açmışlardı. İlk çarpışmada Timür-leng'in askerleri çekilmeye mecbur oldular. Kendilerini muhârebeye sevk etmek isteyen Timür-leng dört bir tarafından kuşatıldı ve gâyet büyük tehlikelere maruz kaldı. Cetlerin kumandanı Çemkun[223] (Tchemcoun) Noyan Timür-leng'e bir kılıç darbesi indireceği sırada Yaku[224] (Yakou) Barlas bir mızrak ile onu deldi. Bu olay İlyas Hoca Han'ı çekilmeye mecbur etti. Askerleri de kendisini takip ettiler. Timür-leng ordusu bunları koğalamak istediyse de beygirleri yorgunluktan yıkıldılar. Sol cenah, Emîr Hüseyin tarafından kumanda edilen kuvvetleri perîşan etmişti. Hacı Beğ henüz sebat ediyordu. Fakat Emîr Şemseddin'in getirdiği bir yardım kuvveti muzafferiyeti Cetler tarafına sağlayacak gibi görünüyordu. Timür-leng bir miktar askerle yetişerek Hacı Beğ'e yardım etti ve Emîr Hüseyin'in askerini toplamasına zaman kazandırdı. Emîr Hüseyin ilerlemekten imtinâ ettiği için Timür-leng harbi durdurdu. Her iki taraf bulunduğu yerde karar kıldı.

Ertesi günü şafaktan evvel boru çaldırıldı. Sesi işitince bütün
Sene:1365 asker silaha sarıldı. İkinci defa olarak harb başladı. İlk önce Cetler kaçtılar. Fakat sonra tekrar toplandıkları ve Mâverâünnehir askerleri Şemseddin tarafından kumandan edilen bir fırkaya hücum etmek istediği için muzafferiyet tamamıyla Cetler tarafında kaldı.[225] Timür-leng ile bütün taraftarları Keş'e kaçtılar. Burada kendilerini emniyet altında görmediklerinden bir çoğu, mesela Emîr Hüseyin Ceyhun nehrinin öte tarafına geçmeye karar verdiler. Timür-leng canları ne isterse yapabileceklerini, fakat kendisi düşmana karşı yürümek üzere yeni ordu toplamaya karar verdiğini söyledi. Hüseyin Hindistan'a gitmek fikriyle Şirtu'ya kaçtı. Timür-leng Cetlere

223 Orijinalde böyle fakat tercümede "Camuka" denmiş. (E.K.)

224 Orijinalinde böyle, fakat tercümede "Cakû" yazılmış. (Bunları belirmekteki bir maksadımız da, bunların, not düşülmeden, Mükremin Halil Yinanç hoca tarafından yapılmış müdâhaleler olabileceği ihtimalindendir; fakat bir kısmının da el yazısı ile önüne gelen metinleri mürettibin yanlış okumasından kaynaklanan hatalar olduğunu sanıyoruz. E.K.)

225 766 hicrî senesi Ramazan'ının birinde [22 Mayıs 1365].

karşı muhtelif müfrezeler gönderdi. Fakat subaylarından bazıları yolda sarhoş oldular. Timür-leng'in öldürülmek üzere kendilerini Hüseyin'e teslim etmek fikrinde olduğunu söyleyerek sâirlerine emniyetsizlik telkîn ettiklerinden bunlar da gidip Cetlere katıldılar. Bir kısmı da mağlup oldular. Bu suretle Timür-leng bu fırtına karşısında eğilmek ve Ceyhun nehrini öte tarafa geçmek mecburiyeti karşısında kaldı. Orada ordusunun enkāzını toplamaya çalıştı.

Cetler Semerkand önüne geldiler. Bu şehrin o zaman iç hisarı bulunmamakla beraber ahâliden ileri gelenler, hatta ulemâ bile müstebid yönetimlerinden korktukları bu barbarlara karşı şehri müdâfaa etmeye karar verdiler. Sokaklara zincirler gerildi. On iki yaşındaki çocuklardan ihtiyarlara varıncaya kadar herkes silahlandı. Cetler kayıplar vererek hep çıkarıldılar. Hatta halkın yaptığı huruç hareketlerinde kaldıkları yerleri terke bile mecbur oldular. Bununla beraber şehirde yiyecek azalmaya başlıyordu. Ahâli böyle yorgunluğa alışkın olmadıklarından teslim olmak mecburiyeti hâsıl olacak gibi görünüyordu. Cetlerin beygirlerine musallat olan bir hastalık beygirlerin dörtte üçünü telef ettiği için, bu hal Semerkandlıları kurtardı. Artık muhâsaraya devam edebilecek halde olmadıklarından hemen tamamen geri döndüler. Halbuki onların dönüşü şehir için muhâsaradan daha müthiş oldu. Çünkü ileri gelenlerden her biri, müdâfaa şerefini kendine hasr ederek hüküm ve nüfûzu ellerine geçirdiler, birbirleri aleyhinde muhtelif fırkalar teşkil ettiler. Bu yüzden bir çok nifak çıktı, kan döküldü. Timür-leng Cetlerin yerlerine dönmekte olduklarını haber alınca Keş yolunu tuttu ve bu büyük haberi Hüseyin'e tebliğ etti. O da Sali-saray'a gitti. Baklan Çayırında bir mülâkat yaptılar. Daha sıkı, daha samîmî bir ittifak akdederek ahd-ü peymân eylediler. Baharda Semerkand'a gitmeye karar verdiler. Timür-leng kışı Karşı[226]'da geçirdi ki Nahşeb yahut Nesef şehri ile aynı şeydir.

Bahar gelince, Timür-leng, Hüseyin ve emîrler Semerkand'a gittiler. Orada karışıklıkları yatıştırarak en büyük mansıpları işgal eden ve halka bir çok kötülüklerde bulunan Serberdarlar ahfadının küstahlıklarına set çektiler. Hepsinin başı kesildi. Fakat bu şehirde sükûneti sağlayıp da imparatorluk bir rahatlık devrine girmiş gibi

---

226 "Karşı" Moğol lisanında saray demektir. Kapak Han'ın şehirden iki buçuk fersah mesâfede yaptırdığı bir saraydan dolayı Nahşeb şehrine bu isim verilmiştir.

göründüğü sırada Emîr Hüseyin nefsini tamamıyla ihtiraslarına verdi. Öyle bir hasisliği vardı ki kendisi için utanç verici bir noksan teşkil etmiştir. Artık en haksız, en zâlimce vâsıtalarla servet toplamaktan başka bir şey düşünmedi. Büyük vergiler koydu. En âciz olanlar bile bunu ödemeye zorlandı. Son muhârebede sahip oldukları bütün şeyleri kaybeden emîrler Hüseyin'in hırs ve tamahını yatıştırmaktan âciz kaldıkları için Timür-leng'e müracaat ettiler. Timür-leng Hüseyin'in hemşiresi olan zevcesinin küpelerine varıncaya kadar her şeyi verdi. Hüseyin onları bile kabul etmek zilletini gösterdi. Bununla beraber üç bin dinar eksik kalıyordu. Timür-leng kendi beygirlerini gönderdi. Hüseyin bundan utanarak, Sali-saray'a gittiğini, orada mühim bir meblağa ihtiyacı olduğunu söyledi, beygirleri almadı. Bununla beraber Timür-leng eksik parayı kendisine gönderdi. Timür-leng ile Hüseyin birbirlerine gâyet bağlı oldukları için Hüseyin'in hareketlerini ayıplayan emîrlerin büyük kısmı bunu açıktan açığa söylemeye cesâret edemiyorlardı. Buna rağmen bazıları mutlak nüfûz ve iktidarı Timür-leng'e vermeyi kararlaştırdılar. Bu iki emîrin arasını açmak lazım geldiği için Hüseyin'e bir mektup gönderdiler. Bunda Timür-leng'in Han'dan ve Hüseyin'den intikam almaktan başka bir şey düşünmediğini, kendilerine hücum için gereken tedâriklerde bulunduğunu bildirdiler. Timür-leng derhal izâhat vermek üzere Semerkand'a getirtildi. Masum olduğu için Semerkand'a gitti. Fakat bu hileye müracaat edenler söyledikleri sözlerin doğruluğunu iddia için Timür'ün karşısına çıkmaya cesâret edemediklerinden Horâsan'a kaçtılar. Hüseyin, Timür'ün hiçbir fenâ maksadı olmadığına kanaat getirdi.

Bununla beraber, sonuçsuz kalmış gibi görünen bu hile ümit edilen tesiri meydana getirmekten hâlî kalmadı. Timür-leng Hüseyin'in tabiatının vesveseli ve vehimli olduğunu biliyordu. Böyle bir suçlamaya kolayca inanmış olduğunu görerek, onunla dâima aralarında bir ihtilaf çıkabileceğini düşündü. Hüseyin'in yapacağı şeylerden endîşeye düşmekten kurtulmak için tedbir almaya lüzum gördü. Bazı emîrlere işi açtı. Onlar da Hüseyin'i hüküm ve nüfuzdan mahrum bırakarak bunu Timür-leng'e vermek yolundaki tasavvurlarından bahsettiler ve kabul etmesi için Timür-leng'e pek çok ricâ ettiler. Bu konuda aralarında ahd-ü misâk ettikten sonra, Timür-leng asker toplamaya başladı. Emîrler de aynı surette hareket edi-

yorlardı. Timür-leng bu teşebbüsün başlangıcında büyük müşkilata maruz kaldı. Bazıları kendi tarafını terk ettiler. Fakat Timür-leng fikrinde sebat gösterdi.

Hüseyin'in hemşiresi olan zevcesi vefat etmişti. Hayatta iken aralarındaki güzel ilişkinin korunmasına pek çalışıyordu. Zevcesinin vefatıyla Hüseyin'den bütün bütün uzaklaşan Timür, ordusunun başına geçti.[227] Bazı emîrlere karşı müracaat ettiği hilelerde pek muvaffak olmuş olan Hüseyin aynı şeyi Timür-leng'e karşı da uygulamaya kalktı. Bir muâhedeyi taşıyan iki subayı Timür'e gönderdi. Bu muâhede aralarında güzel ilişkiler kurulmasına dâirdi. Fakat Timür reddetti. Barışı kabul etmeyeceğinden o kadar korkuluyordu ki askerlerinden bazıları kendisini terk ettiler. Bir ordu başında sefere çıkmış olan Hüseyin Kur'an ve mektup ile beraber hazînedârını gönderdi. Mektupta hakîkati söylemek için Kur'ân üzerine yemin etmiş olduğunu bildiriyordu: Sene:1366

"*Aramızdaki ihtilaf devletin dağılmasına sebep olacak ve halkın felaketine yol açacaktır. Siz halîm tabiatlısınız. Müslümanları seversiniz, tebaanızı seversiniz. Böyle bir tabiatınız varken bu cereyan eden halleri tasvip edemezsiniz. Bundan dolayı benim ordumun Çağaniyân (Cagana)'da, sizin ordunuzun Huzar(Cazana)'da kalmasının daha münâsip olacağını zannediyorum. İkimiz de maiyetimizde yalnız yüzer kişi ile Çekicek geçidinde buluşarak eski dostluğumuzu yenileyelim, yeni misallerle pekiştirelim. Aramıza nifak verenleri yanımızdan uzaklaştıralım, imparatorluğun bütün mansıplarına çözüm bulalım.*"

Timür-leng bu sözlere inanmamakla beraber barışı tercih etti. Ordusunu Kuza(Kuzar)(Cuza)'da bırakarak en cesurlarından üç yüz kişi ayırdı. Bir tehlike ihtimaline karşı iki yüz kişiyi de bir tarafa yerleştirdi ve randevu yerine gitti. Ettiği yeminlere hiç ehemmiyet vermeyen Hüseyin üç bin kişi ile yola çıktı. Barışın müzâkere edileceği mülâkat mahalli bir harb meydanı oldu. Hüseyin'in maksadından haberdar olan Timür-leng yüksek noktaları tutmuştu. Oradan düşmanı ok altında bunaltıyordu. Timür-leng yüz kişi ile firar etti. Bu işte ona en çok zarar veren şey düşmanla çarpıştığı sırada ordusunun kendisini mahv olmuş zannederek dağılması olmuştur. Timür-leng bu mevkie düşünce Nahşeb'e gitti. Orada başlıca emîrleriyle meşverette bulundu. Sarayını emîn bir mevkie göndermesi

227 767 hicrî senesi sonbaharında.

ve emîrlerin askerlerini toplamaları kararlaştırıldı. Fakat Hüseyin buna vakit bırakmadı. Nahşeb'e geldi. Timür-leng Ceyhun nehrinden öteye, çöle çekilmek üzere Nahşeb'den çıktı. Horâsan'da Herat'a gitmekte olduğuna dâir bir şâyia çıkarttı. Düşmanları bu tuzağa düştükleri için Özkend ve sâir noktalar üzerine yürümeye başladılar. Bunun üzerine Timür-leng iki yüz kırk üç kişi ile Nahşeb'e döndü. Bu şehir civarında bir çok emîrlerle on iki bin süvari el'an mevcut idi. Timür-leng'in bu hareketi pek cür'etkârca telakkî edilebilir. Fakat nâil olduğu muvaffakıyet bunu mazur gösteriyor ve pek kahramanca bir hareket şekline sokuyor. Timür-leng küçücük ordusuyla Ceyhun sâhiline gitti. En önce kendisi atıyla nehre girdi. Arkasından kırk kişi yüzerek kendisini takip ettiler, birkaç kayık zapt ettiler. Askerin geri kalan kısmı bunlarla nehri geçti. Timür-leng icap eden tedbirleri aldıktan sonra maiyetindekileri Şirkend'de bıraktı. Refakatinde Mübâşir ve Abdullah olduğu halde geceleyin Nahşeb'e doğru yürüdü. Su ile dolu hendeğin kenarında idi. Mübâşir beygirleri muhâfaza için burada kaldı. Cür'etkâr Timür-leng Abdullah ile birlikte bir su yoluna girdi. Burada su dizlerine kadar çıkıyordu. Şehrin kapılarından birine yaklaştı. Kapıyı hafifçe vurunca duvar örülmüş olduğunu gördü. Surları dolaştı. Bir noktada duvarın alçak olduğunu görünce merdiveni atmak için burasını münâsip buldu. Sonra, dörtnala askerlerinin yanına döndü. Onları hemen şehre doğru getirdi. Kırk üç kişi beygirleri muhâfazayla görevlendirildi. Yüzü Abdullah'ın kumandasında su yoluna girdirilip merdivenlerle Timür-leng'in keşfetmiş olduğu sur noktasına gittiler. Timür-leng diğer yüz kişi ile şehrin kapısına doğru yürüdü. Abdullah maiyetindeki askerle surdan aştı. Elinde kılıç, kapıya doğru koştu. Uykudaki muhâfızlar katledildi. Kapı kırıldı, Timür-leng şehre girdi. Hepsi avaz avaz haykırmaya başladılar. Borular çalındı. Hisara doğru koştular. Nöbetçileri tuttular. Bu suretle askerler ve ahâli kendilerine hücum eden düşmanın kim olduğunu daha anlamaya vakit kalmadan onlar bütün şehre sâhip oldular. Timür-leng civarda bulunan askerleri telaş ve dehşete düşürmek için bazı kimselerin kaçmasına müsâmaha göstermişti. Civardaki düşman askerinin bunu duyunca hemen kaçacaklarını ümit ediyordu. Fakat ümidi boşa çıktı. Bu asker hep toplandılar. On iki bin süvariden oluşmuş bir kuvvet halinde öğleye doğru şehir önüne

gelerek şehri muhâsaraya aldılar. Subaylardan biri huruç hareketi yaparak altmış beygir zapt etti. Aynı zamanda düşmanlardan bazıları kaçarak Timür-leng tarafına geçtiler. Timür-leng o gün bir huruç hareketi yapmaya hazırlanıyordu. Fakat bir müneccim bunu ertesi günü saat dokuza ta'lik etmesinin daha münâsip olacağını söyledi. Bütün gece müteyakkız bulunuldu. Şafak sökmeye başlarken Elçi-buğa ile Ak-timür köprüyü indirdiler. Elli kişi ile kuşatanların üzerine yürüdüler. Yirmi süvari kendilerini destekliyordu. Bu çarpışmada taraflardan büyük emîrler cesâret ve şecaatleriyle sivrildiler. Kuşatanlar kayıplarla hâricî mahallere çekilmek mecburiyetinde kaldılar. Bunun üzerine düşman subaylarından Tevekkül (Toukel) namında biri yüz kişi ile surları aştı ve Timür'ün askerini sıkıştırdı. Timür on beş süvari ile bunların imdadına koştu. Sonuçsuz kalan bir çok hücumlardan sonra, düşman ordusu reislerinden biri olan Mûsâ, kumandası altındaki yedi bin süvari ile çekildi. Melik Bahadır, maiyetinde kalan beş bin süvari ile kapılardan birine hücum etmek istediyse de ötekilerin firarından ve Timür-leng'in şiddetli karşı koymasından cesâretleri kırılan askerleri kaçtılar. Timür-leng Çekicek dağına kadar onları takip ettirdi. Bıraktıkları bütün eşya ele geçirildi. Düşman birkaç gayret hamlesi daha göstermek istediyse de mağlup oldu. Reislerden büyük kısmının zevceleri az kaldı esîr düşeceklerdi. Ancak beygirlerin sür'ati ve binicilikteki ustalıkları sâyesinde kurtulabildiler.

Timür-leng bu büyük muzafferiyetten sonra kışı Nahşeb'de geçirdi. Harbin doğurmuş olduğu musîbetleri tamirle meşgul oldu. Araziyi ektirdi. Sanatları tekrar canlandırdı ve yerleştirdi. Ortalığa refah ve bolluk verdi. Buhârâ vâliliğini Mahmud-şah'a verdi. Daha evvel Buhârâ'yı kayıt altına almak lazım geliyordu. Nikepey-şah Amuye vilayetine tayin olundu. Bütün bu memleketler kendisine itaatlarını arz ettiler.

Mûsâ askerleriyle birlikte Emîr Hüseyin'e doğru çekildi. Emîr Hüseyin derhal Sali-saray'dan hareketle Timür'ün üzerine geldi. Mûsâ'nın maiyetine karavaş[228]lardan on bin kişi verdi. Bunlar Çekicek dağında karargâh kurdular. Timür-leng bütün gece iki yüz kişi ile karlar arasında yürüdü, yüksek noktaları ele geçirdi. Fakat

228 "Köylü ve halk askeri" demektir. Yazar bu ibâreyi anlamayarak "Korona(Coronas)" şeklinde özel bir isim zannetmiştir. (Mükremin)

Mûsâ'ya hücum etmeyi münâsip görmediğinden Nahşeb'e döndü. Oradan Buhârâ'ya gitti. Emîrlerinin bu kadar büyük düşman karşısına çıkmaya cesâret etmediklerini görerek Buhârâ'yı terk etmeye karar verdi. Çünkü orada mukāvemet edemeyecekti. Horâsan dâhilinde Mâhân'a çekildi. Saray halkı oradaydı. Hüseyin gidip Buhârâ'yı aldı. Mahmud-şah burasını terke mecbur oldu. Mahmud-şah firar esnâsında maiyetindekilerin hemen hepsini kaybetmiş bir halde Timür-leng'e iltihak etti.

O sırada, Nikepey-şah'ın Amuye'de isyan ettiği haber alındı. Timür-leng altı yüz kişi ile bu şehrin yolunu tuttu. Ceyhun nehrini her taraftan taşmış bir halde bulmakla beraber sabahın saat dokuzunda yirmi kişi ile nehre girdi, karşı sâhile ancak on ikide çıkabildi. Amuye önünde görülür görülmez vâli üzerine silah atmak istedi. Fakat ilk okta yay kırıldı, ok Hatay Bahadır'ın kalkanına çarptı. Hatay Bahâdar büyük bir hiddetle vâlinin üzerine yürüdü, onu tutuklayarak Timür-leng'in eline teslim etti. O zaman bu şehir civarında bir karavaş (Coronas) askeri bulunduğu için Timür-leng bu fırsattan istifâde ile onlara hücum etmeyi münâsip gördü. Düşmanı perîşan etti. Sonra Mâhân'a döndü. Orada, Herat'ta hükümran olan Melik Hüseyin ile bir ittifak yapmayı düşündü. Herat Meliki Timür-leng'in gönderdiği sefîre, teklif ettiği ittifakı daha sağlam surette kurmak için bazı şeyler görüşmek üzere Timür'ün Serahs'a gelmesini söyledi. Herat Melikinin hilekârlığını iyi bilen Timür-leng kendini bir tehlikeye arz etmek istemedi. Bununla beraber ona karşı hürmette kusur etmiş olmamak için dostluğunun ve samimiyetinin nişânesi olmak üzere büyük oğlu Cihangir'i yolladı, sonra eski ülkesinin yolunu tuttu.

O zaman bütün Mâverâünnehir kendisinin düşmanı olan emîrler elindeydi. Her tarafta asker vardı. Timür-leng için bu ülkede görünmek müşkil ve tehlikeli idi. Bununla beraber Timür-leng altı yüz kişi ile buralardan geçmeye teşebbüs etmekten geri durmadı. Nahşeb civarlarına sâlimen ulaştı. Şehri derhal kuşattırdı. Fakat civarlarda karavaş ordusu bulunduğunu haber alınca bunlara hücum etmeye karar verdi. Düşman karşısına geldikleri zaman maiyetindekilerden bazıları kendisini terk ettiler. Timür-leng düşman üzerine yürümekten vazgeçmedi ve büyük bir muzafferiyet kazandı. Firarîleri Şâdmân kalesine kadar takip ederek askerindeki eksiklikleri telafî

etmek ve Emîr Hüseyin'e karşı yürümek üzere orada durdu. Fakat bu teşebbüsün bütün müşkilatını bilen subaylarının büyük kısmı ayaklarına kapandılar. Maksadından vazgeçmesini ve Semerkand üzerine yürümeyi tercih eylemesini ricâ ettiler. Timür-leng ordusuyla derhal Semerkand yolunu tuttu. Semerkand askerlerini mağlup ederek onları perîşan bir halde şehre dönmeye mecbur eyledi.

Sonra Soğd vâdisine girerek orada durdu. Orada Emîr Hüseyin'in Nahşeb'e doğru geldiğini haber alınca, bu fırtına karşısında eğilmek tarafını tuttu. Altı yüz kişi ile Ceyhun nehrinin öte tarafına çekildi. Geri kalan kuvvetini Keş'e gönderdi. Maiyetindeki küçük kuvvet ile Semerkand nehrinin aşağı taraflarına doğru yürüdü. Orada düşmanlarının kendisinin yolunu kesmeye hazırlandıklarını görünce onlara hücum ve kendilerini Semerkand'a çekilmeye mecbur etti. Sonra Taşkend'e gitti. Orada Cet koluna kumanda eden eski müttefiki Behram Celayir'den yardım almak ümidindeydi. Timür-leng'in etmiş olduğu iyiliğe rağmen Behram nankörlükten başka bir şey göstermedi. Timür-leng düşmanları tarafından takip ediliyordu. Bunlar kendisini tutmak için her tarafa asker yerleştirmişlerdi. Fakat müteveffa Kâşgar Hanı'nın dâmâdı Keyhusrev'in imdat getirdiği iki bin Cet sâyesinde bütün bu muhtelif kuvvetleri perîşan etti. Hüseyin onların bir iş görememelerinden kızarak on bin kişi kumandasında ve Han ile birlikte sefere çıktı. Fakat Timür'ün faaliyeti ve cesâreti bu kuvveti dağıttı.

Bütün bu muvaffakıyetler Timür'ü düşmanlarına karşı müdafaadan başka bir şeye hizmet etmiyordu. İşleri düzelmiyordu. Felaketin biri biterse arkadan diğeri çıkıyordu. Timür'ün bütün ağırlıkları, eşyası Behram Celayir'in ordusundaydı. Behram birdenbire, kendisini haberdar etmeksizin, Cetlerle beraber Sayram'a geçti. Timür-leng'in altı yüz kişiden başka kimsesi kalmamıştı. Bu kuvvet ile gidip kışı Taşkend'de geçirmekten başka yapacak bir şey yoktu. Bu sırada yardım istemek üzere Cetlere iki kumandan yolladı. Bu imdadı elde etti ve bahar mevsiminde onların Mâverâünnehir'e doğru harekete başladıklarını haber aldı. Bunun üzerine, Timür-leng'e bir türlü galebe edememiş olan Hüseyin kuvvetli bir ordunun kendisine arka çıktığını görmekten telaşa düştü ve Hocend ile Taşkend imamları vâsıtasıyla barış talep etti. Timür-leng harbden yorulmuş olduğu için büyük bir memnuniyetle rızâ gösterdi. Diğer taraftan

Cetler gelirlerse memleketi kendi hesaplarına ele geçirmelerinden de korkuyordu. Sulh imzâ edildikten sonra Timür-leng Keş'e çekildi.

Çağatay Hanı ile Emîr Hüseyin bu barış devresinden istifâde ederek, isyan etmiş olan Bedahşan melikleriyle harbe gittiler. Herat hükümdarı Melik Hüseyin, Emîr Hüseyin'e âit olan Belh vilayetini tahrip için oraya asker gönderdi. Timür-leng, Emîr Hüseyin ile akdetmiş olduğu muâhede-nâme mucibince Belh şehrinin imdadına gitti. Onun yaklaşması üzerine, Herat askerleri Şeburgan ile Belh ve Kulm'a varıncaya kadar bütün havâliyi tahrip ettikten sonra çekildiler. Han ile Emîr Hüseyin Bedahşan melikleriyle sulh yaptılar ve Timür-leng'i Kunduz'da buldular. Orada büyük şenlikler tertip edildi. Timür-leng bütün âilesini Mâhân'dan getirerek Keş'e gönderdi. Sonra da Hüseyin ile birlikte, Kâbil'de isyan etmiş olan bazı emîrler üzerine yürüdü. Bu şehri mancınıklarla muhâsara ettiler. Muhâsara kanlı oldu. Fakat nihâyet şehir zapt ve emîrler esîr edildi. Bunun üzerine Hüseyin Timür-leng'in tavsiyelerine rağmen gidip Belh'de oturmaya[229] ve pek müstahkem Henduvan kalesini tekrar binâ ettirmeye karar verdi.

Bu sırada Cetlerin kuvvetli bir ordu ile Mâverâünnehir'e doğru
Sene:1367 ilerledikleri haber alındı. O zaman Hüseyin düşmanı atmak için her vakitten ziyâde yardıma muhtaç kaldı. Bütün emîrler askerleriyle Keş sahrasında toplandılar. Fakat Cetler ordusuna ârız olan nifâk onları dönmeye mecbur ettiğinden Timür-leng ile Hüseyin bütün kuvvetlerini Bedahşan tarafına çevirdiler. Oradaki melikler yine isyan etmişlerdi. Bu ülkenin bütün askerleri Timür-leng'in şecaati sâyesinde perîşan edildiler. Timür-leng Bedahşan'a girdi. Çok geçmeden Bedahşan'dan çıkarak, Hüseyin'e hücuma hazırlanan Muhammed, Beyan Selduz ile Keyhusrev'e karşı hücuma gitti. Bu emîrler vaktiyle Timür-leng'in dostu oldukları ve onunla çarpışmaya girişmekten korktuklarından, imdat istemek için kendisine müracaat eylediler. Mektup Hüseyin'in eline geçti. Bunun üzerine Timür-leng'e karşı büyük şüpheler beslemeye başladı. Hatta onu öldürmeyi bile tasavvur etti. Bundan haberdar olan Timür-leng Hüseyin'den bizzat izâhat almak istedi. Fakat konuşacakları sırada düşmanın yaklaştığı haber verildi. Timür-leng her şeyi unutacak

229 769 hicrî târihinde.

kadar âlicenap davrandı. Hüseyin'i müdafaadan başka bir şey düşünmedi. Düşmanlara karşı yürüdü. Onlar da derhal firar ettiler. Sonra Timür-leng mutad yönetim merkezi olan Keş'e çekildi. Orada, çok geçmeden, imparatorluk hükûmet nâibinin fenâ maksatlarını öğrendi. Hükûmet nâibi makām hırslısı, hasîs, mağrur, sebatsız, halkın nefret ettiği bir adamdı.

Timür-leng bir fırka teşkilinde müşkilata uğramadı. Hüseyin'in her gün yaptığı kötülükler nihâyet Timür-leng'i ileri gelen bütün emîrleri toplayıp ona karşı koyma çârelerini aramaya sevk etti. Hepsi Timür-leng'e sâdık kalacaklarına yemin ettiler. Asker toplandı. Timür-leng Seyyid Bereke nâmında mazannadan bir zâtın görüşünü aldı. Bu zât ona bir tabl (davul) ile alem gösterdi ki bunlar istiklal alameti idiler. Bir gün dünyaya sâhip olacağını, Timür'e bu zât haber verdi. Lûtf-ı İlahî'nin tecellî eden bu alameti Timür-leng'e bir çok tebaa kazandırdı. Teşebbüs ettiği isyan hareketine görünüşte bir adâlet şekli verdi. Bu yürüyüş bir zafer yürüyüşünden ibâret oldu. Civardaki bütün emîrler askeriyle gelip kendisine iltihak etmeye koşuyorlardı. Büyük bir ordu kumandasında Timür-leng düşmanıyla harbe girişti ve büyük bir muzafferiyet kazandı. Bunun üzerine Suyurgatmış Oğlan'a "Han" ünvanını verdi. Çünkü kānunların kendisine men' ettiği bu ünvana göz dikmemişti. Sonra Belh üzerine yürüyerek burasını muhâsara etti. Hüseyin daha ziyâde mukāvemet edemediğinden bağlılığını arz ettiğini haber vermek için oğlu ile Han Âdil Sultan'ı[230] kendisine gönderdi. Hüseyin kaleden çıktı. Bir mağarada saklanmak istedi. Fakat tutuldu. Timür-leng'e götürüldü. Onun huzurunda imparatorluktan istifâ etti. Sonra, Hüseyin'den şikâyetçi olan bazı emîrler Timür-leng'in muvâfakatıyla kendisini öldürdüler.[231]

Bu muazzam hâdise Timür-leng'i Çağatay İmparatorluğu'na sâhip kıldı. Bununla beraber dâima Cengiz Han âilesinden bir han bulundurmak siyâsetini takip etti. Bu Han'ın hiçbir nüfûz ve kudreti yoktu. O surette ki Timür-leng bir mutlak âmir olmakla beraber esâs itibarıyla bir hükûmet nâibinden başka bir şey değildi. Vefatından sonra oğulları han tayin etmeyi ihmâl eylediler. Çağatay İmparatorluğu da tamamen çökmüş oldu. Sene 1369

230 Bu han o zaman Çağatay kıt'asında hükümran idi. Saltanat devrinin hangi tarihte başladığı meçhuldür.

231 771 hicrî târihinde.

KÂŞGAR MOĞOLLARI

Tatarların Umûmî Târihi

Kâşgar'da hükümran olan Çağatay ahfâdı dâima orada varlıklarını sürdürmüşlerdir. Fakat târihleri bizce meçhuldür. Bu imparatorluğun ne suretle Tuğluk Timür Han'a geldiğini görmüştük. Tuğluk Timür Mâverâünnehir'de harb etmişti. Kâşgar'da Cengiz Han ahfâdından İslamiyeti ilk kabul eden hükümdar budur. Tebaasından yüz altmış bini de kendisine uymuştur. Jaluzi isminde bir vezîri vardı ki öldüğünde yedi yaşında ve Hudâdâd isminde bir çocuk bıraktı. Babasının büyük hizmetlerine mükâfaten bütün mansıplarını oğlunun uhdesinde muhâfaza ettiler. Hudâdâd'ın amucası Kamereddin bu makāmlara geçmek ümidiyle Tuğluk Timür'e bir çok mürâcaatlarda bulunduysa da buna ancak ondan sonraki hükümdar zamanında yani Tuğluk'un oğlu İlyas Hoca Oğlan[232] devrinde muvaffak olabildi. Bu, Han'ı bütün âilesiyle beraber katlettirerek imparatorluğa sâhip oldu. Han'ın gebe bulunan Ağa Hâtun namında bir zevcesi bir şehzâde doğurdu. Buna Hızır Hoca namı verildi. Vâlidesi bu çocuğu Hudâdâd'a emânet etti. O da kendisini gizlice Bedahşan dağlarına gönderdi.

Kamereddin Timür-leng'e karşı uzun uzun muhârebelerde bulunmak mecburiyetinde kaldı. Timür-leng onun memleketini istila etmek arzusunu besliyordu. Beş büyük muhârebe vukûa geldiği halde galebenin hangi tarafta kalacağı belirlenememişti. Nihâyet Kamereddin hastalanınca Timür-leng kuvvetli bir ordu ile tekrar tecâvüz etti. Kamereddin Kâşgar'ın doğusundaki çöllere kaçtı. Timür-leng çekildikten sonra Hudâdâd şehzâde Hızır Hoca'yı getirterek Kâşgar tahtına çıkardı. Bu memleket hükümdarları bunun neslindendirler. Fakat târihleri ve hatta isimleri bile bizce malûm değildir.[233]

---

232 Bu hükümdarın 730 hicrî ve 1329 miladî târihinde doğduğu, 18 yaşında tahta çıktığı, 34 yaşında vefat ettiği söyleniyor.

233 Son ciltteki cetvellere bakmak iktizâ eder.

İKİNCİ CİLDİN DİZİNİ

B

D

F

G

H

M

N

O

Ö

P

R

Ş

T

U

Z

HUNLARIN TÜRKLERİN MOĞOLLARIN

VE DAHA SAİR BATI TATARLARININ

TARİH-İ UMÛMÎSİ

